

p-ISSN: 1300-9702
e-ISSN: 2149-3243

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Journal of International Social Sciences

Cilt/Volume: 30

Sayı/Issue: 2

Temmuz / July – 2020

ELAZIĞ

p-ISSN : 1300-9702
e-ISSN : 2149-3243

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

Firat University

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

The Journal of International Social Sciences

Cilt/Volume: 30

Sayı/Issue: 2

Temmuz / July – 2020

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi uluslararası hakemli bir dergidir ve TÜBİTAK, ULAKBİM TR Dizin, ASOS İndex ve EBSCO tarafından taranarak indekslenmektedir.

The Journal of Social Sciences is international refereed and indexed in TÜBİTAK, ULAKBİM TR Dizin, ASOS Index and EBSCO

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

The Journal of International Social Sciences

p-ISSN: 1300-9702

e-ISSN: 2149-3243

YAYIN İLKELERİ / *The Principles of Publication*

Her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere iki sayı halinde yayımlanır.
This journal is published two be annually in January and July every year.

Dergide sosyal bilimler alanlarında Türkçe ve yabancı dillerde yazılmış özgün araştırma makaleleri yayımlanır.
In the Journal, Original articles written in Turkish or in any foreign languages are published in the area of social sciences

Yazılar yayın ve danışma kurulunun onayından geçtikten sonra yayımlanır.
Articles are published after the approval of editorial and advisory board members

Yazıların içeriğinden yazarları sorumludur.
All writers are responsible for the content of the articles.

Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or utilized in any form without referring to the name of the journal.

Cilt/Volume: 30 Sayı/Issue: 2

GENEL YAYIN YÖNETMENİ

Editor in Chief

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR

EDİTÖRLER

Editors

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR

Doç. Dr. Hasan ŞENER

Doç. Dr. Süleyman İLHAN

YAZI İŞLERİ

Editorial Secretary

Doç. Dr. Hasan ŞENER

Yazışma Adresi / Correspondence

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

23119 - ELAZIĞ

Tel : 0-424-241 54 80

0-424-237 00 00-3739

Fax : 0-424-233 21 80

e-mail: sbedergi@firat.edu.tr

Web: <http://sosbe.firat.edu.tr/tr/node/128>

<http://dergipark.gov.tr/firatsbed>

Dizgi / Composition:

Doç. Dr. Hasan ŞENER

Baskı / Print:

Fırat Üniversitesi Basımevi

Tel : +90 424 2370000/4495

ELAZIĞ - 2020

YAYIN KURULU / Editorial Board

Prof. Dr. Ömer Osman UMAR (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. İskender OYMAK (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Üniversitesi)

Doç. Dr. Hasan ŞENER (Fırat Üniversitesi)

Doç. Dr. Süleyman İLHAN (Fırat Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Tamer KAVURAN (Fırat Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU / Advisory Board

Prof. Dr. Abdulhalim AYDIN (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet YATKIN (İnönü Üniversitesi)

Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ergün YILDIRIM (Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. H. Musa TAŞDELEN (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Harry ROGGE (KNAG)

Prof. Dr. Karl DONERT (Liverpool Hope University)

Prof. Dr. Ömer AYTAÇ (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Mahmut ATAY (Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet AYGÜN (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ (İnönü Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Saadettin TONBUL (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Süleyman ÇALDAK (İnönü Üniversitesi)

Prof. Dr. Ruhat YAŞAR (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

Assoc. Prof. Dr. Ion LIHACIU (Al. I. Cuza University)

Sc. D. Prof. LU Aleksandr TSOI (Lodz University)

Cilt / Volume: 30

Sayı / Issue: 2

BU SAYININ HAKEMLERİ / Referees of The Issue

Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet YATKIN (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali DERAN (Tarsus Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali YILDIRIM (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Alper Cihan KONYALIOĞLU (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe DEMİR (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşegül GÖKHAN (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Bahir SELÇUK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Beyhan KANTER (Mardin Artuklu Üniversitesi)
Prof. Dr. Birol KARAKURT (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Cevdet YILMAZ (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Çetin SEMERCİ (Bartın Üniversitesi)
Prof. Dr. Emin EMİNOĞLU (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Hamza ALTIN (Bingöl Üniversitesi)
Prof. Dr. Hülya Arslan EROL (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin YAŞAR (Siirt Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim Halil EKŞİ (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TORUK (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. İsmail KIVRIM (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Prof. Dr. M. Beşir AŞAN (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet AYGÜN (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Emin SÖNMEZ (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet KARAGÖZ (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet KAYGUSUZUOĞLU (Adıyaman Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat SUNKAR (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa KARABULUT (Adıyaman Üniversitesi)
Prof. Dr. Necmi GÖKYER (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Neslihan DURAK (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Ruhat YAŞAR (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Prof. Dr. Sedat BENEK (Harran Üniversitesi)
Prof. Dr. Serdal SEVEN (Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi)
Prof. Dr. Tuncay DİLCİ (Cumhuriyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf KILIÇ (Pamukkale Üniversitesi)
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi)
Prof. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Zahir KIZMAZ (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Zehra ARSLAN (Rize Recep Tayyip Erdoğan Üniv.)
Doç. Dr. Ahmet DOĞAN (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Doç. Dr. Bülent KIRMIZI (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi)
Doç. Dr. Cemal AKÜZÜM (Dicle Üniversitesi)

Doç. Dr. Cuma ERCAN (Gaziantep Üniversitesi)
Doç. Dr. Eda YAŞA ÖZELTÜRKAY (Çağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Elif AKSOY (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih ÖZDEMİR (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Fikret BİRDİŞLİ (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Cuma ERCAN (Gaziantep Üniversitesi)
Doç. Dr. Eda YAŞA ÖZELTÜRKAY (Çağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Elif AKSOY (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih ÖZDEMİR (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Fikret BİRDİŞLİ (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Gözde İnal KIZILTEPE (Adnan Menderes Üniversitesi)
Doç. Dr. Halil GÜNEK (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim Enam İNAN (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Kürşat ÇELİK (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet ÖZGER (Bingöl Üniversitesi)
Doç. Dr. Mesut GÜN (Mersin Üniversitesi)
Doç. Dr. Musa ÖZTÜRK (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa CİNOĞLU (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Doç. Dr. Nesrin GÜLLÜDAĞ (İğdır Üniversitesi)
Doç. Dr. Nevzat TETİK (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Orhan GÜRBÜZ (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Ömer Faruk DEMİRKOL (Harran Üniversitesi)
Doç. Dr. Özcan DEMİR (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Seda ARIKAN (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Serhat KUZUCU (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Doç. Dr. Serpil PEKDOĞAN (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Sezen BOZYİĞİT (Tarsus Üniversitesi)
Doç. Dr. Sıtkı NAZİK (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Sıtkı ULUERLER (Bingöl Üniversitesi)
Doç. Dr. Suat Hayri ŞENTÜRK (Gümüşhane Üniversitesi)
Doç. Dr. Süleyman İLHAN (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Veysel ŞAHİN (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Zennure KÖSEMAN (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Zülfiye ACAR ŞENTÜRK (Uşak Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENT

Arkeoloji / Archaeology	
Sırrı TİRYAKİ (Araştırma Makalesi) Arkeolojik Yüzey Araştırmaları Işığında Bingöl Obsidyen Kaynak Alanlarına Yönelik Yeni Değerlendirmeler <i>New Evaluations For Bingol Obsidian Source Areas in the Light of Archaeological Surface Research</i>	1
Coğrafya / Geography	
İrfan BAYTAR (Araştırma Makalesi) Van İlinde Karayolu Ulaşımının Gelişimini Etkileyen Faktörlerin İncelenmesi <i>The Analysis of Factors That Affecting The Development of Highway Transport in Van Province</i>	15
SEVDA COŞKUN (Araştırma Makalesi) Aras-Kura Kapalı Havzasının Ortalama Sıcaklık, Yağış ve Akım Verilerinin Trend Analizi (Türkiye) <i>The Trend Analysis of Average Temperature, Rainfall and Flow Datas of Kura-Aras Closed Basin (Turkey)</i>	29
Dil ve Edebiyat / Language and Literature	
Ayşe ERTUŞ (Araştırma Makalesi) Toplumcu Gerçekçi Türk Şiirinde Geleneksel Algıda Kadın <i>Woman in Traditional Perception in Socialist Realism Turkish Poetry</i>	43
Cihan TUNCER (Araştırma Makalesi) Spuren Des Pathologischen Sinn Und Heroismus In Joseph Roths Roman "Spinnennetz" <i>Joseph Roth'un "Örümcek Ağı" Romanında Patolojik Anlam ve Kahramanlık İzleri</i>	61
F. Gül KOÇSOY (Araştırma Makalesi) Willa Cather'ın 'Komşum Rosicky' Adlı Öyküsünde Yeni Tarımcı Hayat Tarzı <i>New Agrarian Way of Life in Willa Cather's 'Neighbour Rosicky'</i>	71
Hasan ŞENER (Araştırma Makalesi) Bir Gazel-i Musanna' Örneği: Senâî'nin Gazel-i Musanna' <i>An Example of Gazel-i Musanna': Senâî's Gazel-i Musanna'</i>	83
Mustafa KARABULUT, Hatice SULU (Araştırma Makalesi) Hilmi Yavuz'un "Lânet Şiirleri" Kitabında Metinlerarasılık <i>Intertextuality in The Book of Hilmi Yavuz's "Lânet Şiirleri"</i>	93
Pelin KOCAPINAR (Araştırma Makalesi) Eski Kültürlerde Ay'la İlgili Bazı Kavramların Kıpçak Sözlüklerine Yansıması <i>Reflection of Some Concepts Related to The Moon to Kipchak Dictionaries in Ancient Cultures</i>	109
Tarık ÖZCAN, Sema ORUÇ (Araştırma Makalesi) Cumhuriyet Dönemi (1923-1938) Türk Romanında Kadın İmgesi: Kafesin Ardından Kur(tuluşa <i>Image of Woman in The Turkish Novel of The Republican Period (1923-1938): Emancipation From The Cage</i>	121
Sevda Çilem AYAR VARGÜN (Araştırma Makalesi) Mevlânâ'nın Divân-ı Kebîr'inde Gölge Metaforu <i>Shadow Metaphor in Mevlânâ's Divân-ı Kebîr</i>	133
Sunay DENİZ (Araştırma Makalesi) Üslûba Etkisi Açısından Kelime Türleri -Cemal Süreya Örneği- <i>Word Types in Terms of The Effect of Style -Example to The Cemal Süreya-</i>	143

Veysel ŞAHİN, Hatice ESENDEMİR (Araştırma Makalesi) Nuri Pakdil'in Şiirlerinde Kimliği İnşa Eden Mekânlar: Mekânları İnşa Eden Kimlikler <i>Places That Build Identity in The Poems of Nuri Pakdil: Identities That Build Venues</i>	153
Yusuf BABÜR (Araştırma Makalesi) Klasik Türk Şiirinde Gayr-i İslami İnanç Unsurlarının Kullanımı <i>The Use of Non-Islamic Faith Elements in Classical Turkish Poetry</i>	165
Eğitim Bilimleri / Education Sciences	
Abdulhamit KARADEMİR, Beyza DEMİREL (Araştırma Makalesi) 48-69 Aylık Çocukların Çizimlerinde "Öğretmen": Bir Metafor Çalışması <i>"Teacher" in The Drawings of 48-69 Months Old Children: A Metaphor Study</i>	189
Figen YILDIRIM, Zeynel AMAÇ (Araştırma Makalesi) Sınıf Öğretmeni Adaylarının Birleştirilmiş Sınıf Uygulamaları: Görüş ve Öneriler <i>Multiage Teaching Experiences of Primary School Teacher Candidates: Views and Suggestions</i>	203
Lokman TANRIKULU, Aliye KOYUNCU (Araştırma Makalesi) Erken Yaşta Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Çocuk Şarkılarının Değerler Öğretiminde Kullanımı <i>The Use of Children's Songs in Values Education in Teaching Turkish as a Foreign Language at an Early Age</i>	221
Muhammed ZİNCİRLİ (Araştırma Makalesi) Yöneticilerin Algılarına Göre Okullardaki Örgütsel İklim <i>Organizational Climate in Schools According to The Perceptions of Administrators</i>	231
Nezahat Hamiden KARACA, Halil UZUN (Araştırma Makalesi) Okul Öncesi Öğretmenleri İçin Erken Çocukluk Riskli Oyun Değerlendirme Aracı- Öğretmen Formunun Geliştirilmesi <i>Development of Scale for The Attitudes Towards Risky Play at Early Childhood-Teacher Form for Early Childhood Educators</i>	247
Solmaz Damla GEDİK ALTUN, Derya Özlem YAZLIK (Araştırma Makalesi) İlköğretim Matematik Öğretmeni Adaylarının Matematiğin Doğasına Yönelik Düşünceleri <i>Elementary Mathematics Teacher Candidates' Views About the Nature of Mathematics</i>	259
Güzel Sanatlar / Fine Arts	
Kainat ÖZPOLAT (Araştırma Makalesi) T.C. Sağlık Bakanlığı Tarafından Covid-19 Pandemisine Yönelik Yapılan Afiş Tasarımlarının İncelenmesi <i>Examination of the Poster Designs made for the Covid 19 Pandemic by the Turkish Ministry of Health ..</i>	273
İktisadi ve İdari Bilimler / Economics and Administrative Sciences	
Adnan DAL (Araştırma Makalesi) Kuzeydeki Asırlık Çatışma: Arktik Bölgesi'ndeki Çıkarlar Algılaması ve Egemenlik Tartışmaları Üzerine Bir Değerlendirme <i>The Centennial Conflict in the North: An Overview of the Perception of Interests and Sovereignty Dispute in the Arctic Region</i>	287
Ahmet ŞİT, Nuri HACIEVLİYAGİL (Araştırma Makalesi) Türkiye Finansal Gelişiminde Enerji Tüketiminin Rolü <i>The Role of Energy Consumption in Turkish Financial Development</i>	305

Erkan YILDIZ	(Araştırma Makalesi)	
Marka Kişiliği Boyutlarının Marka Vefası Boyutları Üzerindeki Etkilerine Yönelik Bir Araştırma <i>A Research on The Effects of Brand Personality Dimensions on Brand Fidelity Dimensions</i>		317
Gamze Ayça KAYA	(Araştırma Makalesi)	
Muhasebe Meslek Mensuplarının Bağımsız Denetim Konusundaki Düşüncelerine İlişkin Bir Araştırma <i>A Study on The Opinions of Members of The Accounting Profession on Independent Audit</i>		335
Muhammet ŞAHİN	(Araştırma Makalesi)	
Küresel Kamusal Bir Mal (veya Kötü) Olarak Göç <i>Migration as a Global Public Good (or Bad)</i>		353
Ömer Faruk DEMİRKOL, Abdulrezzak İKVAN	(Araştırma Makalesi)	
Yıllık Finansal Raporların İşletmelerin Piyasa Değerliliğine Etkisinin Olay Çalışması Yöntemiyle İncelenmesi: Bist Haberleşme Sektöründe Uygulama <i>Investigation of The Effect of Annual Financial Reports on The Market Value of Businesses By Case Study: Application in Bist Communication Sector</i>		367
İletişim / Communication		
Adem DOĞAN	(Araştırma Makalesi)	
Kamusal Halkla İlişkiler ve Kriz Yönetimi: Maden İlçesi Örneğinde Bir Alan Araştırması <i>Public Relations and Crisis Management: a Field Survey in The Sample of Maden District</i>		377
A. Fulya ŞEN, Ömer Enes YILAR	(Araştırma Makalesi)	
Türkiye’de Gazeteciliğin Dijital Dönüşümü: Ensonhaber, Hürriyet ve Medyascope Haber Siteleri Örnekleri <i>Digital Transformation of Journalism in Turkey: The Samples of the News Websites of Ensonhaber, Hürriyet, and Medyascope</i>		391
Tarih / History		
Ela ÖZKAN	(Araştırma Makalesi)	
19. Yüzyılda Mekteb-i Mülkiye Mezunlarının Devlet Kademelerinde İstihdam Edilmeleri Üzerine Örnekler <i>Examples of Employment at State Levels Graduate of Mekteb-i Mülkiye in the 19th Century</i>		415
Esra BULUT, Mehmet KURT	(Araştırma Makalesi)	
MÖ 3. ve 2. Binyıllarda Mezopotamya’da Sulama Kanalları ve Toplumsal Yaşama Etkileri <i>Irrigation Canals in Mesopotamia and the Effects of Social Living in 3rd and 2nd Millennium BC</i>		427
Kürşat ÇELİK	(Araştırma Makalesi)	
Trablusşam Dârüşşifâ (Bîmârîstan) Vakfı 1845-1880 <i>Tripoli (Lebanon) Dâr al-shifâ (Bîmârîstan) Waqf 1845-1880</i>		443
Mehmet Ali YILDIRIM	(Araştırma Makalesi)	
Osmanlı Devleti’nde Muhacir Çocukların Eğitime Genel Bir Bakış <i>A General Overview of the Education of Refugee Children in the Ottoman State</i>		459
Mehmet Ertan BAMYACI, Sezgin GÜÇLÜAY	(Araştırma Makalesi)	
Makedonyalılar Hanedanlığı’nın II. Döneminde (1025-1056) Bizans İmparatorluğu’nda Yaşanan Genel Siyasi ve Ekonomik Gelişmeler <i>General Political and Economic Developments in The Second Period of Macedonians Dynasty (1025-1056) in Byzantine Empire</i>		475
Murat ÇELİKDEMİR	(Araştırma Makalesi)	
Kilis Voyvodası El-Hac Mehmed’in Öldürülmesi (M.1714/ H. 1126) <i>Killing of Voyvoda of Kilis al-Haj Mehmed (M.1714 / H. 1126)</i>		491

Özcan TATAR, Suha Oğuz BAYTİMUR (Araştırma Makalesi) 1789-1808 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Depremler ve Meteorolojik Âfetler <i>The Earthquakes and Meteorological Disasters in Ottoman State Between 1789-1808</i>	505
Savaş YILMAZ (Araştırma Makalesi) XVI. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Karaborsacılık ve Kaçakçılık <i>Black Marketing and Smuggling in the Sixteenth Century in the Ottoman Empire</i>	519
Yavuz KISA, Enver ÇAKAR (Araştırma Makalesi) XVII. Yüzyılın Sonları ve XVIII. Yüzyılın Başlarında Manisa'da Eşkırıyalık Hareketleri (1683-1718) <i>Banditry Events in Manisa in the Late 17th Century and Early 18th Century (1683-1718)</i>	535
Yunus EKİCİ (Araştırma Makalesi) Osmanlı Yönetiminden Fransız Manda İdaresine Kadar Lübnanda Dürzî-Marunî Mücadelesi <i>Druze-Marunî Struggle in Lebanon From Ottoman Rule to French Mandate</i>	555
Makale Yazım Kuralları / Writing Instructions for Papers	567

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 1-14, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 28.04.2020 Kabul Tarihi: 14.05.2020

ARKEOLOJİK YÜZEY ARAŞTIRMALARI IŞIĞINDA BİNGÖL OBSİDYEN KAYNAK ALANLARINA YÖNELİK YENİ DEĞERLENDİRMELER

New Evaluations For Bingol Obsidian Source Areas in the Light of Archaeological Surface Research

Sırrı TİRYAKI¹

ÖZ

Doğu Anadolu Bölgesi sahip olduğu jeolojik yapısı itibarıyla önemli obsidyen kaynaklarına sahiptir. Bölgenin önemli obsidyen kaynak alanlarından biri de Bingöl obsidyen yataklarıdır. İlin coğrafi sınırları içerisindeki obsidyen yatakları çoğunlukla Bingöl il merkezi ile Solhan ve Karlıova ilçeleri arasındaki volkanik alanlarda bulunmaktadır. Bingöl kökenli obsidyenler, tarih öncesi dönemlerde ticareti yapılan önemli hammadde kaynaklarından biri olmuştur. Bu hammadde kaynağı ticari ilişkiler sonucunda çoğunlukla güney bölgelerine yönelik olmak üzere oldukça geniş alanlara yayılmıştır. Ancak il coğrafyası içerisindeki obsidyen yataklarının bilinirliğine rağmen bu obsidyen yataklarına dair yapılan arazi çalışmaları sınırlıdır. Bu amaçla Bingöl'deki obsidyen yataklarına yönelik daha ayrıntılı verilerin elde edilebilmesi adına 2019 yılında tarafımızdan yeni arkeolojik çalışmalar başlatılmıştır. Söz konusu bu çalışmalar neticesinde Solhan İlçesi Yenidal Köyüne bağlı Sarı Başak, Kulan ve Efendi Deresi mezralarının yanı sıra Bingöl il merkezine bağlı Alatepe Köyü sınırları içerisinde yeni obsidyen yatakları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu Bölgesi, Bingöl, Tarih Öncesi Dönemler, Obsidyen, Ticaret.

ABSTRACT

Eastern Anatolia region of Turkey, where the owner has the geological structure as an important source of obsidian. One of the important obsidian source areas of the region is Bingöl obsidian beds. Obsidian beds within the geographical boundaries of Bingöl province are mostly located in the volcanic areas between Bingöl city centre and Solhan and Karlıova districts. Bingöl origin obsidians have been one of the important raw material sources traded in prehistoric times. That source of raw materials spread over large areas, mostly to the southern regions, as a result of commercial relations. However, field studies on these obsidian beds are limited despite the awareness of the obsidian beds in the provincial geography. For this purpose, in order to obtain more detailed data on obsidian beds in Bingöl, We initiated new archaeological studies in 2019. As a result of these studies, new obsidian sources were detected within the borders of Sarı Başak, Kulan and Efendi River hamlets of Yenihan Village of Solhan District, as well as Alatepe Village of Bingöl city centre.

Keywords: Eastern Anatolia Region, Bingöl Province, Prehistoric Periods, Obsidian and Trade.

GİRİŞ

Obsidyen, asitik yapılı yanardağların püskürttüğü magmanın hızlı bir şekilde soğuması ve kristalleşmeden donması sonucu oluşan volkanik bir cam türüdür (Akın, 2012: 26; Altınbilek-Algül & Balcı, 2010: 11; Demir, 2017: 120). Obsidyenin sahip olduğu renk, doku, dayanıklılık ve sertlik gibi temel özellikleri ve bir coğrafi sahadaki hammadde olarak varlığı, miktarı ve

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: sirri_tiryaki@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1053-0836>

ulaşılabilirliği yer kürenin volkanik ve jeomorfolojik süreçleri ile yakın ilişki içerisinde. Ayrıca obsidyenin kimyasal ve fiziksel özelliklerinin belirmesi önemli oranda volkanizmanın kontrolü altındadır. Obsidyenin yüzlek alanlarının yayılımında ve oluşum tipolojilerinde magmatik süreçler etkilidir. Volkanik bir masif içindeki obsidyenin varlığı tamamen volkanizma sonucudur. Ancak daha sonraki dönemlerde obsidyenin aynı alan içinde varlığını sürdürmesi tamamen aşınma süreçlerinin türüne ve şiddetine göre değişmektedir. Ayrıca sonradan oluşan volkanik faaliyetler ve erozyon süreçleri obsidyenin fosilleşmesine veya aşınmalar sonucunda tahrip olmasına da neden olabilir (Akköprü & Mouralis & Robin & Kuzucuoğlu & Erturaç, 2017: 49-50). Doğu Anadolu'daki obsidyen yatakları, çok geniş alanlar kaplayan Neojen Kuvaterner yaşlı volkanizması sonucunda oluşmuştur (Bigazzi & Yeğingil & Ercan & Oddone & Özdoğan, 1997: 57).

Yeryüzünde volkanik aktivitenin başlangıcı "Neotektonik Dönemin başlangıcı, yani Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki kabuksal kırılma ve kalınlaştırmayı oluşturan Anadolu ve Arap plakalarının çarpışması ile korele edilmiştir (Bigazzi & Yeğingil & Ercan & Oddone & Özdoğan, 1997: 57; Şengör & Kidd, 1979: 361-376; Şengör, 1979: 269-282; Şengör & Yılmaz, 1981: 181-241). Bölgedeki volkanik hareketlilik yaklaşık 570 yıl öncesine kadar faal durumdaydı (Bigazzi & Yeğingil & Ercan & Oddone & Özdoğan, 1997: 57). Volkan topoğrafyası bakımından Türkiye'nin en geniş yayılımına sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi aynı zamanda zengin obsidyen yataklarına da sahiptir (Akköprü & Mouralis & Robin & Kuzucuoğlu & Erturaç, 2017: 50). Doğu Anadolu'daki obsidyen yataklarının bulunduğu alan, bölgede Kuvaterner volkanik serilerden olan Van Gölü'nün batısındaki sahalar (Bigazzi & Yeğingil & Ercan & Oddone & Özdoğan, 1997: 61; Türkecan, 2017: 67).

Coğrafi lokalizasyon olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat Bölümü'nde yer alan Bingöl (Avcı & Esen & Kıranşan, 2018: 11; Arınç, 2016: 217-220) önemli obsidyen yataklarına sahiptir (Özdoğan, 2019: 76). İl'in coğrafi sınırları içerisindeki obsidyen yatakları çoğunlukla Bingöl ile Solhan ve Karlıova ilçeleri üçgeninde yer almaktadır. Söz konusu bu obsidyenlerin renkleri çoğunlukla gri ve siyah olmakla beraber yer yer yeşil ve kırmızı renkte olanlarda gözlenmiştir. Bunlar genel anlamda Solhan volkanikleri ve Pliyo-Kuvaterner yaşlı aglomera-tüf serilerinin doğal sonucudur. Obsidyenler domlar ve tüflere neden olan dasidik lav akışları içinde bloklar halinde meydana gelmiştir. Bingöl Coğrafyası'ndaki en yaygın obsidyen yatakları Çatak, Alatepe ve Çavuşlar köylerinin sınırlarında bulunmaktadır (Bigazzi & Yeğingil & Ercan & Oddone & Özdoğan, 1997: 66). İl coğrafyasındaki obsidyen kaynakları farklı konumlarda bulunmaktadır. Obsidyen karakterli riolitik bir dom içinde yer alabileceği gibi piroklistik akış çökelleri içerisinde ikincil kaynak olarak da bulunabilmektedir. Bunun yanı sıra bir tepenin yüzeyinde dağılmış ve işlenmiş olarak bulunabildikleri gibi nehir yatakları içerisinde taşınmış vaziyete, farklı renk ve dokuda obsidyenler de bulunmaktadır (Akköprü & Mouralis & Robin & Kuzucuoğlu & Erturaç, 2017: 55).

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Bingöl Üniversitesi'nin desteğiyle yürüttüğümüz arkeolojik yüzey araştırması projeleri² kapsamında bölgedeki obsidyen kaynaklarına yönelik araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Bingöl Coğrafyası'ndaki obsidyenlerin varlığı uzun yıllardan beri bilinmektedir. Ancak bölgedeki obsidyen kaynaklarına dair detaylı bir şekilde yapılmış arazi çalışmaları oldukça sınırlıdır. 1997 yılında Bigazzi, Yeğingil vd (Bigazzi & Yeğingil & Ercan & Oddone & Özdoğan, 1997: 57-72) ve Akköprü, Mouralis vd (Akköprü & Mouralis & Robin & Kuzucuoğlu & Erturaç, 2017: 49-61) bölgedeki obsidyen yataklarından bahsetmektedir. Bu amaçla Bingöl'deki obsidyen yataklarına yönelik daha ayrıntılı verilerin elde edilebilmesi ve il coğrafyası içerisinde yeni obsidyen yataklarının tespiti noktasında 2019 yılında tarafımızdan yeni arkeolojik

² Sırrı Tiryaki, "2019 Yılı Bingöl İli, Merkez, Yayladere, Kığı, Adaklı ve Yedisu ilçeleri Yüzey Araştırması", T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı - Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, (Araştırma Başkanı). & Sırrı Tiryaki, "Bingöl İli ve İlçeleri Tarih Öncesi ve Eski Çağ Yüzey Araştırmaları", Bingöl Üniversitesi Bağımsız Araştırma Projeleri, (BÜBAP-FEF.2019.00.005), (Yürütücü).

çalışmalar başlatılmıştır. Söz konusu bu çalışmalar neticesinde Solhan İlçesi Yenidal Köyüne bağlı Sarı Başak, Kulan ve Efendi Deresi mezralarının yanı sıra Bingöl il merkezine bağlı Alatepe Köyü sınırları içerisinde yeni obsidyen yatakları tespit edilmiştir (Harita – 1).

Arkeolojik Verilerle Yeni Obsidyen Yataklarının Tespit edilmesi

a. Sarı Başak ve Kulan Mezraları

Sahada yürüttüğümüz çalışmaların en önemli kısmını Solhan İlçesi Yenidal Köyüne bağlı Sarı Başak, Kulan ve Efendi Deresi mezraları civarındaki obsidyen yatakları oluşturmuştur. İlk obsidyen yatağımız Sarı Başak ve Kulan mezralarının sınırında bulunmaktadır (Resim – 1). Obsidyenler Sarı Başak'tan Kulan mezrasına doğru, batı yönünde devam eden köy yolunun kuzey ve güney yönlerinde dağınık vaziyete ve farklı kümeler şeklinde gözlemlenmiştir. Bu durum obsidyenlerin tek bir kaynak içerisinde olmadığı kanısına neden olmuştur (Resim – 2). Ancak yolun kuzeyindeki obsidyen yoğunluğu güneyine göre daha fazladır. Obsidyenler, özellikle Yasin Harabesi olarak tanımlanan tepelik alanda daha fazla yoğunlaşmıştır (Resim – 3). Tepenin zirve noktasında ise; yamaçlara oranla daha yoğun obsidyen varlığı gözlenmiştir. Bu obsidyenlerin çoğunlukla siyah renkte ve parlak oldukları, bir kısmının ise kırmızı ve mat oldukları görülmüştür. Ayrıca camlaşmış özellik gösteren obsidyenlere de rastlanılmıştır. Obsidyen yataklarının bulunduğu alan sık meşeliklerle kaplıdır ve obsidyen kümeleri meşelik alanın içine doğru yayılım göstermiştir (Resim – 4). Bu kaynaktaki obsidyenlerin büyük parçalar halinde olması münasebetiyle taş alet yapımı için uygun formda oldukları görülmüştür. Alandaki obsidyenlerin genelde hammadde şeklinde oldukları ve işlendiklerine dair herhangi bir bulguya rastlanılmamıştır. Alandaki araştırmalar esnasında obsidyen işleme atölyelerinin varlığına rastlanılmamıştır. Kaynaktan analiz için numuneler alınmıştır. Sarı Başak ve Kulan obsidyenlerinin bulunduğu alanlarda, aynı zamanda kalkerli kayaların varlığı da gözlemlenmiştir.

b. Efendi Deresi

Yenidal Köyü'nün sınırları içerisinde incelenen bir diğer bölge Efendi Deresi mezrasıdır. Bu yerleşim alanı Sarı Başak mezrasının yaklaşık 3 km kuzeyinde bulunmaktadır. Obsidyen yatağı ise; Efendi Deresi mezrasının 2 km kuzeyinde bulunmaktadır. Buradaki obsidyen kaynaklarının bulunduğu alanların konumları doğrudan güneş aldığından, obsidyenlerin Sarı Başak ve Kulan kaynağına göre daha mat oldukları gözlenmiştir. Kaynak alanında da yoğun meşelik ağaçların ve kalkerli taşların varlığı söz konusudur (Resim – 5). Alandaki obsidyen varlığının özellikle bir tepenin yamaçlarında yoğunlaştığı görülmüştür (Resim – 6). Tepenin güney yamacında kurumuş bir dere yatağı bulunmaktadır. Dere yatağında batıya doğru devam edildiğinde ise; daha sık obsidyen yataklarına rastlanılmaktadır (Resim – 7). Bu yataktaki obsidyenlerin Sarı Başak ve Kulan yatağındaki obsidyenlere göre nispeten daha küçük oldukları ve alet yapımı için çok elverişli olmadıkları görülmüştür. Efendi Deresi obsidyen yatakları boyunca devam eden ve bölge halkının kervan yolu olarak tanımladığı bir yol bulunmaktadır. Yaklaşık 3 km'lik bölümünü yürüttüğümüz yolda yer yer obsidyen yataklarına rastlanılmıştır. Alandaki incelemelerimiz esnasında obsidyenlerin işlendiğine dair herhangi bir bulguya rastlanılmamıştır. Buradaki obsidyenler daha az yoğunluktadır ve camsı özellikler gösteren obsidyenlere rastlanılmamıştır. Sarı Başak, Kulan ve Efendi Deresi kaynaklarının da yer aldığı Solhan İlçesi sınırlarındaki obsidyenler Üst Miyosen-Alt Pliyosen yaşlıdır (Ercan & Fujitani & Matsuda & Notsu & Tokel & Ui, 1990: 145).

c. Alatepe

Araştırmamızın üçüncü bölümünü Bingöl il merkezine yaklaşık 35 km uzaklıktaki Alatepe Köyü'ndeki obsidyen yatakları oluşturmuştur. Araştırmalarımız esnasında öncelikle Alatepe Köyü'nün 8 km kuzeyinde bulunan yayladaki yataklar incelenmiştir. Söz konusu yataklar Alatepe Köyü Yaylası'nda ve buraya ulaşımı sağlayan stabilize yolun doğu bitişiğindeki tepe üzerinde iri ufaklı olarak serpiştirilmiş vaziyettedir. Alanın genelindeki yoğun obsidyen varlığından dolayı yöre halkı burayı "*Fırın Deresi*" olarak tanımlamaktadır (Resim – 8). İncelemelerimiz esnasında

özellikle söz konusu tepenin batı yamacında yoğun bir obsidyen varlığı tespit edilmiştir. Ayrıca tepenin batı yamacındaki yayla yolunun iş makineleriyle yapım çalışmaları esnasında, alüvyal depo içindeki obsidyenlerin bir kısmı açığa çıkarılmıştır (Resim – 9). Tepe üzerinde bulunan obsidyenlerin bir bölümünün kuzey-güney yönünde bulunan kurumuş dere yatağında sel ve yağmur sularıyla biriktirildiği görülmüştür (Resim – 10). Bu yatakta bulunan obsidyen örneklerinin parlak siyah renkte oldukları tespit edilmiştir ve analiz için çeşitli örnekler alınmıştır (Resim – 11).

Alatepe Yaylası'ndan köye doğru indiğimizde 2 km sonrasında, yayla yolunun doğu bitişiğinde ve kısmen düz bir arazi yapısına sahip alanda ikinci bir obsidyen yatağı tespit edilmiştir (Resim – 12). Yapılan incelemelerle birlikte yatağın güneye doğru devam ettiği ve geniş bir yayılım alanına sahip olduğu saptanmıştır (Resim – 13). Obsidyenler alanın doğu ve güney yönlerinde toplu bir şekilde bulunurken; kuzey ve batı yönlerinde dağınık bir vaziyette bulunmaktadır. Alatepe Köyü'ne doğru yamaçtan inmeye devam ettiğimizde köyün 1,5 km kuzeyinde yer alan ve kuzey güney yönünde akara sahip olan kurumuş dere yatağında akarsu tarafından taşınarak getirildiği tespit ettiğimiz obsidyenler de mevcuttur. Obsidyenlerin dere yatağına kuzeyde bulunan yataklardan koparılarak getirildiği tespit edilmiştir. Dere yatağının bu noktasında yoğun miktarda obsidyen bulunmaktadır. Alatepe Yaylası'ndan köye doğru indiğimizde söz konusu dere yatağının yaklaşık 4-5 km²'lik alanında obsidyen varlığı tarafımızdan görülmüştür. Bingöl Dağları uzantılı olan Alatepe köyü sınırları içerisinde yaptığımız arkeolojik araştırmalar sonucunda yaklaşık 5000 m²'lik alan üzerinde obsidyen yatakları tespit edilmiştir. Alatepe obsidyenleri için yapılan Ar/Ar yaşlandırma yöntemleri ile 4.6-0.1 milyon yılı ortaya çıkarılmıştır (Chataigner, 1994: 9-17; Frahm, 2012: 1436-1444; Akın Aras, 2018: 103).

Bölgesel Pazar ve Kaynak Bağlamında Bingöl Kökenli Obsidyenlerin Ticari Yayılımı

Obsidyen, ticaret tarihi açısından sıra dışı bir hammadde örneğini oluşturmaktadır. Tarih öncesi dönemler için baktığımızda ticarete konu olan hammadde ve malların çoğunun kısa süreli dayanma kabiliyetine sahip olduğu, bir süre sonra bozuldukları ve arkeolojik malzeme olma hüviyetlerini kaybettikleri görülmektedir. Günümüze kadar ulaşabilen ve tarih öncesinde uzak mesafelere kadar aktarılabilen malzemeler de bulunmaktadır. Ancak bu malzemelerin genelinin kullanım alanları kısıtlıdır. Bu bakımdan obsidyen, diğer hammadde kaynaklarından ayrılmaktadır. Obsidyen uzak mesafelere hem hammadde hem de işlenmiş ürün olarak fazla miktarlarda taşınabilmiş yegâne malzemedir. Uygarlığın, taşıma ve uzak mesafelere ulaşma kapasitesinin en sınırlı olduğu dönemlerde tonlarca miktarda obsidyenin uzak bölgelere taşınmasıyla ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. İlk görüş, kullanıcının doğrudan kendisinin obsidyeni temin ettiği şeklindedir. Ancak bu görüşte beslenme, barınma, konaklama ve güvenlik gibi hayati sorunların yanı sıra yükün taşınabilmesi gibi problemler söz konusudur. İkinci görüş ise; tarih öncesi dönemlerde, uzak mesafeli ticaretin yapıldığı mevsimlerde gezici gruplar aracılığıyla obsidyen ticareti yapılmıştır. Bunların dışında obsidyeni göçerlerin dağıtmış olduğu varsayımı da bulunmaktadır. Ayrıca obsidyen yataklarına yakın merkezi yerleşim alanları, bu ticarete aktif rol oynamıştır (Doğan, 2008, 150-157).

Eski Yakın Doğu'da anlamlı bir öneme sahip olan obsidyenin veyahut diğer adıyla volkanik camın, ticari amaçlı ilk takası Son Pleistosen'deki avcı ve toplayıcı gruplar tarafından yapılmıştır. MÖ 14.000'den 12.000'e kadar geçen dönemler boyunca Orta Anadolu'da bulunan yataklarından az miktarda obsidyen, dönemin avcı ve toplayıcı grupları tarafından Toros Dağları aşılarak Kuzey Levant'a ulaştırılmıştır. Bundan dolayı obsidyen Anadolu'nun en eski ihraç ürünü olarak kabul edilmiştir (Akbulut, 2016: 2). Buraya ulaştırılan Anadolu kökenli obsidyenler Geometrik Kebaran aletleri olarak tasarlanmıştır (Sagona & Zimansky, 2015: 65-70). Obsidyen insanoğlunun yerleşik hayata geçtiği Neolitik Çağ (Balkan Atlı & Cauvin, 2007: 72-75) ve sonrasındaki birkaç bin yıllık zaman dilimi boyunca, sürekliliği en uzun süre korunmuş ticaret ağının önemli öznelerinden biri olmaya devam etmiştir (Sagona & Zimansky, 2015: 65).

Tarih öncesi dönemlerin (Sagona & Zimansky, 2015: 65-66) kesici, kazıyıcı ve dürtücü alet ve silahların en etkileyici hammaddesini obsidyen oluşturmuştur (Sevin, 2003a: 41-42). Bütün bunların yanı sıra çok yaygın olmamakla beraber obsidyenler vazo ve takı gibi süs eşyalarıyla birlikte dekoratif malzemelerinin (heykelciklerin gözlerinde) yapımında (Chataigner & Akın & Aras, 2014: 590) ve sahip oldukları keskin kenarlarından dolayı ameliyat bıçağı olarak kullanılmıştır (Akbulut, 2016: 1). Sertliğinin yanı sıra kırılma yerinin önceden belirlenebilir olması tarih öncesi dönemlerde obsidyenin yaygın bir şekilde kullanılmasının en önemli sebeplerinden biri olmuştur. Ayrıca camı kırılmağa sahip olması obsidyenin en uygun teknoloji sayesinde oldukça keskin kenarların elde edilmesini sağlamıştır (Sagona & Zimansky, 2015: 66).

Bingöl obsidyen yatakları Doğu Anadolu'nun yanı sıra Yakın Doğu Coğrafyasının da önemli kaynakları arasında yer almaktadır (Sevin, 2003b: 50; Balkan Atlı, 2011: 71; Tiryaki, 2018: 630; Algül, 2008: 34-35). Tarih öncesi dönemlerde Yakın Doğu coğrafyasında geniş bir alan içerisinde bilgi alışverişiyle birlikte hammadde aktarımı da günlük hayatın içerisindeki önemli sosyolojik gerçekleri arasında yer almıştır. Hammadde aktarımının en somut verilerinden biri de Bingöl ile Tatvan arasında büyük yatakları bulunan obsidyenlerdir. Elimizdeki arkeolojik veriler bu taşın, insanoğlunun henüz yerleşik hayata geçmediği dönemlerden itibaren artan miktarlarda Anadolu'nun güney bölgelerine ve Mezopotamya'ya taşındığını kanıtlamıştır. Söz konusu bu taşınma olayında sıra dışı olan sosyolojik gerçek ise; henüz yük ve binek hayvanlarının evcilleştirilmediği dönemlerde oldukça ağır bir hammadde olan obsidyenin, binlerce kilometre uzaktaki güney bölgelerine taşınması ve buradaki insanlar tarafından yoğun bir şekilde kullanılmasıdır (Özdoğan, 2011a: 69; Tiryaki, 2018: 632).

Younger Dryas döneminin şiddetli soğukları dahi Bingöl kökenli obsidyenlerin ticaretini etkilememiştir. Özellikle MÖ 12.000 – 9500 yılları arasında Orta Fırat, Orta Anadolu kaynakları ile Levant bölgesi'nin Natuf kültürüne mensup topluluklar arasında ticari ilişkilerin şekillendirdiği bir ara bölge varlığının belirmesi söz konusudur. Zawi Çemi'deki arkeolojik araştırmalar sonucunda ele geçirilen obsidyen aletler Bingöl'deki obsidyen kaynaklarının Zağros bölgesinin ihtiyaçlarını karşıladığını göstermiştir. İklim şartlarının ve çevre koşullarının düzelmeye başladığı Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'da obsidyenin bölgelerarası dolaşımı artarak devam etmiştir. Her ne kadar Doğu Anadolu kökenli obsidyenler Orta Fırat'ı aşarak Levant'a kadar ulaşmışsa da Orta Anadolu ile Bingöl kökenli obsidyenler göreceli de olsa farklı takas bölgeleri olarak kalmıştır. Bunun yanı sıra Bereketli Hilal'in kuzey ucundaki Bingöl obsidyeni, Kuzey Zağros Dağları'ndaki Zarzian topluluklarına kadar ulaşmıştır (Sagona & Zimansky, 2015: 70; Kartal, 2009: 38-45).

Neolitik Çağ'ın erken evrelerinden itibaren Güneydoğu Anadolu'ya yönelik obsidyen ticareti İç Anadolu ve Bingöl çevresinden gelmiştir. MÖ 10. binyılın ikinci yarısına, Neolitik Çağ ve hemen öncesine tarihlendirilen Gusir Höyük'te ele geçirilen Bingöl kaynaklı obsidyen aletlerin varlığı bu durumun en önemli kanıtı olarak kabul edilir (Karul, 2013a: 90; Karul, 2013b: 96). Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'da ise yalnızca Bingöl obsidyeninin gelişi devam etmiştir. Ancak bu dönemde ilginç olan daha önceki dönemlerin aksine obsidyenin artık elde edildiği yerlerde işlenip kullanıma hazır bir şekilde güneye aktarılmış olmasıdır. Bu nedenle Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'a ait güney bölgelerindeki yerleşim alanlarında görülen obsidyen aletler, daha çok birbirine benzeyen düzgün, küçük dilgiler şeklinde olmuştur (Özdoğan, 2011b: 84). Örneğin Çayönü yerleşim alanında ele geçirilen obsidyen aletlerin neredeyse tamamına yakını Bingöl ve Nemrut yataklarından gelmiştir (A. Özdoğan, 2007: 89; Algül, 2008: 31). Çayönü yerleşim alanının yanı sıra Güney Doğu Anadolu Bölgesi'nin Neolitik Çağ arkeolojisinin diğer önemli merkezlerinden olan Körtik Tepe ve Salat Cami Yanı yerleşim alanlarında gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda Bingöl kökenli obsidyen aletler tespit edilmiştir (Özkaya & Coşkun, 2013, 93; Özdoğan, 2007: 19; Özkaya & Coşkun, 2007, 86-88; Miyake, 2007: 41).

Bütün bunlarla birlikte Neolitik Çağ'da önemli bir merkez konumunda olan Göbekli Tepe'de ele geçirilen Bingöl kökenli obsidyen aletler, bu dönemdeki hammadde kaynaklı uzak mesafeli

iletişimin ve ticaretin önemli göstergelerindedir. Göbekli Tepe’de Bingöl kökenli obsidyen varlığının bir kaç nedeni olabilir. Birincisi, sahip oldukları keskin kenarlarından dolayı kurban bıçağı gibi farklı gerekçelerle ritüellerde kullanılmış olabilir; ikincisi de dönemin hac merkezi konumunda olduğu kesinleşen Göbekli Tepe ile Bingöl/Van Gölü gibi obsidyen yataklarının bulunduğu coğrafyalar arasında sağlanan iletişim kanalları olmuş olmalıdır. Yılın belli dönemlerinde yaşamsal yoğunluğun zirve yaptığı Göbekli Tepe’deki grupların Bingöl Dağlarındaki obsidyen yataklarına erişimi MÖ 10.250 – 9600 dönemlerine tarihlendirilen Hallan Çemi ile MÖ 8650 – 7350 civarına tarihlendirilen Çayönü gibi Doğu Anadolu ve Kafkasya coğrafyalarından Güneydoğu Anadolu’ya ulaşan obsidyenler için takas ve dağıtım merkezleri işlevine sahip Proto-Neolitiğin gelişmiş merkezleri aracılığıyla gerçekleşmiş olmalıdır (Collins, 2016: 264; Rosenberg, 2007: 84-85; A. Özdoğan, 2007: 89-91).

Yakın Doğu’da Kalkolitik Çağ ile birlikte günlük hayatın sosyolojinde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu çağda ortaya çıkan en önemli olgulardan biri de madenin kullanılmaya başlanmasıdır. Tunç Çağlarda ise; madenin kullanımı artarak devam etmiştir. Maden kullanımının giderek artması, Kalkolitik ve Tunç Çağlarda günlük hayatın işleyişinde obsidyene olan gereksinimi iyice azaltmıştır. Ancak yaşanan bu sosyolojik dönüşümlere rağmen obsidyen gereksinimi tam olarak ortadan kalkmamıştır. Örneğin Kalkolitik Çağ ile birlikte İç Anadolu’dan ziyade Bingöl kökenli Doğu Anadolu obsidyenleri Kuzey Levant bölgesinde kullanım görmeye devam etmiştir (Akın Aras, 2018: 109; Balkan-Atlı, 2005: 2).

Kalkolitik Çağ’da Doğu Anadolu Bölgesi iyi düzenlenmiş bir sisteme sahip olan Halaf kültürünün etkisi altına girmiştir (Tekin, 2017: 340-344; Köroğlu, 2011: 43-45). Halaf kültürü halkı kuzeyde Doğu Anadolu Bölgesi olmak üzere oldukça geniş coğrafyalarla ticaret yapabilmektedir. Bu bağlamda Van Gölü kıyısında bulunan ve bir ticaret merkezi konumunda olan Tilkitepe, Mezopotamya ile yapılan obsidyen ticareti açısından Bingöl, Nemrut ve Sübhan gibi kaynakları yakınlığı nedeniyle popüler bir konumda olmuştur (Sevin, 2003a: 93; Rothman, 1993: 279-296; Rothman, 1995, 295-304; Kılıç, 2006: 4-5; Belli, 2000: 307; Korfmann, 1982: 135-153). Bingöl kökenli obsidyenlerin (Ercan & Fujitani & Matsuda & Notsu & Tokel & Ui, 1990: 145-157) güney bölgelerine doğru geniş alanlara yayılımında elbette ki Norşuntepe, Tepecik, Korucutepe, Caferhöyük, Boytepe, Saraybahçe ve Çınaz III gibi kaynağa yakın merkezlerin de önemli katkısı olmuştur (Arslantaş, 2007: 7; Sevin, 2003a: 41; Cauvin & Balkan & Besnus & Şaroğlu, 1986: 89-97; Bahar, 1988: 501-502). Ayrıca Yakın Doğu Coğrafyası’nın büyük bir bölümüne yayılan obsidyenler sahip oldukları jeokimyasal özellikleri nedeniyle dağıtım yollarının izlenilmesini olanaklı kılmıştır (Sagona & Zimansky, 2015: 66).

SONUÇ

Avcı ve toplayıcı yaşam tarzının etkili olduğu Paleolitik Çağ’dan itibaren binlerce kilometre uzaklıktaki coğrafi alanlardan değişik tokuş yöntemiyle obsidyen temin edilmiştir. Bu durum insanoğlunun yeryüzüne ayak bastığı andan itibaren ayakta kalabilmek ve hayat konforunu artırabilmek adına yürüttüğü mücadelenin bir yansıması olarak kabul edilebilir. Hayatın olağan akışı içerisinde karşılaştığı sorunlara karşı çözüm yolları geliştirme yeteneği insanoğlunun tarih öncesi dönemlerde farklı pratikler geliştirmesine neden olmuştur. Obsidyenin alet yapımında kullanılması, günlük hayatın sosyolojisi içerisinde karşılaşılan problemlere karşı geliştirilen önemli çözüm yollarından biri olmuştur. Özellikle uzak coğrafyalar arası ulaşımın ve iletişimin en alt seviyede olduğu tarih öncesi dönemlerde binlerce kilometre uzaktaki alanlardan obsidyen temin edilmesi, söz konusu hammaddenin yaşam koşulları içerisinde sağladığı faydadan dolayı gerçekleşmiştir. Nihayetinde tarih öncesi dönemlerde obsidyen temini ve kullanımı, dönemin insanın hayat konforunu doğrudan etkileyen unsurlardan biri olmuştur.

Mezopotamya ve Anadolu’nun güney bölgelerinde yaşayan ve henüz yerleşik yaşam tarzını dahi benimsemeyen grupların binlerce kilometre uzaklıktaki Bingöl obsidyen kaynaklarından haberdar olmaları, dönemin şartları itibarıyla sıra dışıdır. Ancak Bingöl kökenli obsidyenlerin

güney bölgelerindeki yerleşim alanlarında ele geçirilmesi, Paleolitik Çağ ve sonrasındaki uzun zaman dilimleri boyunca uzak coğrafyalar arasında gerçekleşen ticaretin ve iletişimin önemli kanıtlarından biri olmuştur. Obsidyenin uzak bölgelere yayılımı, muhtemelen dönemin ana güzergâhlarının yanı sıra bağlantı yolları aracılığıyla gerçekleşmiştir. Tarih öncesi dönemlerde uzak coğrafyalar arasında gerçekleşen hammadde temalı ticaret, dönemin teknolojisinin yanı sıra yaşam ve beslenme gibi günlük hayata dair yaşamsal alışkanlıkların da geniş alanlara yayılımında etkili olmuştur. Ayrıca uzak coğrafyalar arasında değiş tokuş esasına dayalı olarak gerçekleşen obsidyen ticareti, tarih öncesi dönemin halklarının ekonomik alışkanlıklarına dair önemli fikirler sunmaktadır.

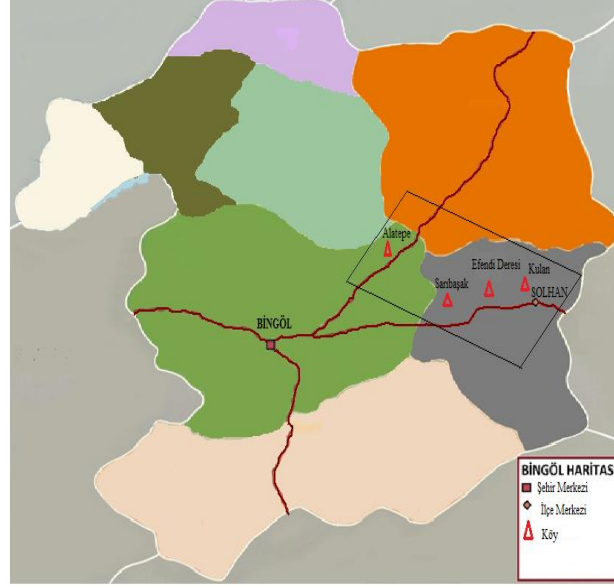
Bingöl kökenli obsidyenlerin güney bölgelerine aktarımı, yerleşik yaşam tarzının benimsendiği, nüfusun artışı ve toplumsal anlamda sosyo-kültürel değişimlerin yaşandığı Neolitik Çağ'da zirve yapmıştır. Söz konusu obsidyenlerin Neolitik Çağ'daki yayılım hızlarının dikkat çekici boyutlarda olmasında Bingöl kökenli obsidyenlerin alet yapımı için kaliteli hammadde tanımına uygun olmaları etkili olmuştur. Ayrıca Neolitik Çağ teknolojisinin obsidyen kullanımını zorunlu hale getirmesi ve Bingöl Coğrafyası'nın güney bölgelerine olan coğrafi yakınlığı da bu dönemde obsidyen aktarımını artıran nedenlerden olmuştur. Ancak Neolitik Çağ sonrasında toplumsal bazda günlük hayata dair maden kullanımı gibi yeni teknolojik dönüşümlerin ortaya çıkması obsidyen kullanımını azaltmıştır. Bu durum ise; Yakın Doğu'da obsidyen esaslı hammaddenin, uzak coğrafyalara aktarımının Kalkolitik Çağ ile birlikte iyice azalmasına neden olmuştur. Özellikle Kalkolitik Çağ öncesine kadar bölgeler arası ticareti şekillendiren argüman olarak obsidyenin yerini artık metal ticareti almaya başlamıştır. Obsidyen ticareti sonrasında Yakın Doğu'da bölgelerarası ekonomik, kültürel ve sosyo-politik ilişkileri belirleyen temel faktörlerden biri de madencilik olmuştur.

KAYNAKÇA

- Akbulut, U., (2016), "Obsidyen: Anadolu'nun En Eski İhraç Ürünü", <http://www.uralakbulut.com.tr/wp-content/uploads/2016/03/OBSİDYEN-ANADOLU-NUN-EN-ESKİ-İHRAÇ-ÜRÜNÜ-1-MART-2016.pdf> (erişim tarihi: 10.04.2020).
- Akın Aras, A. (2018), "Bingöl İli Obsidiyen Kaynaklarının Yakın Doğu Ticaretindeki Yeri ve Önemi", *Bingöl Araştırmaları Dergisi - Arkeoloji Özel Sayısı*, Cilt: 4 Sayı: 2, 101-117.
- Akın, A. (2012), "Erzurum- Kars Bölgesi Obsidyen Kaynaklarının Araştırılması – 2011", *TEBE Haberler*, Sayı 33, İstanbul, 26 – 27.
- Akköprü, E. & Mouralı, D. & Robin A. K. & Kuzucuoğlu, C. & Erturaç, M. K. (2017), "Doğu Anadolu'daki Obsidiyen Kaynak Alanlarının Belirlenmesinde Jeomorfolojik ve Volkanolojik Göstergelerin Önemi", *Türkiye Jeoloji Bülteni*, Cilt 60, Sayı 1, 49 – 61.
- Algül, G. Ç. (2008), *Çanak Çömleksizden Çanak Çömlekleli Neolitik Döneme Geçiş Sürecinde Obsidiyen Teknolojisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Altınbilek-Algül, Ç. & Balcı, S. (2010), "Obsidiyen Ticaretinin Merkezi Olarak Kültepe", *TEBE Haberler*, Sayı 30, İstanbul, 10 – 13.
- Arıncı, K. (2016), *Doğal, Beşeri, İktisadi ve Siyasal Yönleriyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri*, Erzurum, Biyosfer Araştırmaları Merkezi.
- Arslandaş, Y. (2007), "Kalkolitik ve Tunç Çağ'ında Norşuntepe'nin Suriye ve Mezopotamya ile İlişkileri", *Elâzığ, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, V/1, 1-14.
- Avcı, V. & Esen, F. & Kıranşan, K. (2018), "Bingöl İli'nin Fiziki Coğrafya Özellikleri", *Bingöl Araştırmaları Dergisi Arkeoloji Özel Sayısı*, Cilt 4 Sayı 2, 9 – 40.
- Bahar, H. (1988), "Elâzığ-Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar, 1987", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, T. C. Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Başkanlığı, 501-527.

- Balkan Atlı, N. & Marie Claire, C. (2007), “Anadolu Obsidiyeni: Bir Dönemin Tanığı”, *12000 Yıl Önce “Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı” Neolitik Dönem*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen (Ed.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 71 – 78.
- Balkan Atlı, N. (2011), “Kapadokya Obsidiyenleri”, *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayısı*, Cilt I, İstanbul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A. Ş., 71.
- Balkan-Athı, N. (2005), “Paleolitikten Günümüze Obsidiyen”, *TEBE Haberler*, Meltem Doğan Alparslan (Ed.), Sayı 19, İstanbul, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 1 – 3.
- Belli, O. (2000), “Doğu Anadolu’da Saptanan Obsidyen Yatakları ve Atölyeleri”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Oktay Belli (ed.), İstanbul, 301 – 307.
- Bigazzi, G. & Yegingil, Z. & Ercan, T. & Oddone, M. & Özdoğan, M. (1997), “Doğu Anadolu’daki Obsidiyen İçeren Volkaniklerin “Fizyon Track” Yöntemiyle Yaş Tayini”, *Türkiye Jeoloji Bülteni*, Ağustos, Cilt 40, Sayı 2, 57 – 72.
- Cauvin, M.C. & Balkan N. & Besnus Y. & Şaroğlu F. (1986), “Originede Fobsidiennede Caferhöyük (Turquie)”, *Premiers resultats. Paleorient*, 12, 89 – 97.
- Chataigner, C. & Akın, A. & Aras, O. (2014), “Kuzeydoğu Anadolu Obsidyen Kaynaklarının Tespitine Yönelik Yüzeysel Araştırmaları”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü 40. Kuruluş Yılı Armağanı: Anadolu’nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, Ankara, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 589 – 604.
- Chataigner, C. (1994), “Les propriétés géochimiques des obsidiennes et la distinction des sources de Bingöl et du Nemrut Dağ”, *Paléorient*, Vol. 20, N. 2, 9 – 17.
- Collins, A. (2016), *Göbekli Tepe ve Tanrılar Doğuşu*, Çeviri: Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul, Alfa İnceleme.
- Demir, M. (2017), “Sarıkamış Obsidiyen Kaynakları ve Değerlendirilmesi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Bahar 2017, Sayı 19, 119 – 139.
- Doğan, İ. B. (2008), *Tarih Öncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ercan, T. & Fujitani, T. & Matsuda, J.-I. & Notsu, K. & Tokel, S. & Ui, T. (1990), “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Neojen-Kuvaterner Volkanitlerine İlişkin Yeni Jeokimyasal, Radyometrik ve İzotopik Verilerin Yorumu”, *MTA Dergisi*, 110, 143 – 164.
- Frahm, E. E. (2012), “Distinguishing Nemrut Dağ and Bingöl A Obsidians: Geochemical and Landscape Differences and the Archaeological Implications”, *Journal of Archaeological Science*, 39, USA, 1436-1444.
- Kartal, M. (2009), *Konar-Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş: Epi-Paleolitik Dönem: Türkiye’de Son Avcı-Toplayıcılar*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Karul, N. (2013a), “Gusir Höyük”, *Atlas Mart Sayısı*, 90.
- Karul, N. (2013b), “Eski Dünya’nın İlk Köyleri Yerleşik Avcılar”, *Atlas Mart Sayısı*, 84 – 96.
- Kılıç, S. (2006), “Van Gölü Havzası Prehistoryası ve Tilkitepe’nin Bugünkü Durumu”, *Arkeoloji ve Sanat*, Yıl 28, Sayı 122, 1 – 10.
- Korfmann, M. (1982), *Tilkitepe*, Istanbuler Mitteilungen, Tübingen, Beiheft 26.
- Köroğlu, K. (2011), *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Miyake, Y. (2007), “Salat Cami Yanı: Dicle Havzası’nda Çanak Çömlekli Neolitik Döneme Ait Bir Yerleşme”, *Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı, Yeni Kazılar Yeni Bulgular*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen (Ed.), İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 37 – 46.
- Özdoğan, A. (2007), “Çayönü”, *12000 Yıl Önce “Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı” Neolitik Dönem*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen (Ed.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 89 – 91.

- Özdoğan, M. (2007), “Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları”, *12000 Yıl Önce “Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı” Neolitik Dönem*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen (Ed.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 9 – 20.
- Özdoğan, M. (2011a), “Neolitik Çağ: Çanak Çömleksiz”, *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayısı*, Cilt I, İstanbul, Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A. Ş., 56 – 73.
- Özdoğan, M. (2011b), “Neolitik Çağ: Çanak Çömlekli”, *Arkeo Atlas Özel Koleksiyon Sayısı*, Cilt I, İstanbul: Doğan Burda Dergi Yayıncılık ve Pazarlama A. Ş., 78 – 95.
- Özdoğan, M. (2019), *Hammaddeden Ustalara: Tarihöncesi Arkeolojisinde Malzeme*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Özkaya, V. & Coşkun, A. (2007), “Körtik Tepe”, *12000 Yıl Önce “Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı” Neolitik Dönem*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen (Ed.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 86 – 88.
- Özkaya, V. & Coşkun, A. (2013), “Körtik Tepe / Diyarbakır”, *Atlas Mart Sayısı*, 93.
- Rosenberg, M. (2007), “Hallan Çemi”, *12000 Yıl Önce “Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı” Neolitik Dönem*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen (Ed.), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 84 – 85.
- Rothman, M. S. (1993), “Alpaslan Baraj Gölü Alanında Muş Ovasında Yüzey Araştırmaları Ön Rapor, 1991”, *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 279 – 296.
- Rothman, M. S. (1995), “Doğu Anadolu Plato Yöresi Çevresinde Muş Ovası Seramiği”, *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 295 – 304.
- Sagona, A. & Zımansky, P. (2015), *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye’nin En Eski Kültürleri: MÖ 1.000.000 – 550*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sevin, V. (2003a), *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul, Der Yayınları.
- Sevin, V. (2003b), *Eski Anadolu ve Trakya: Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Şengör, A.M.C. & Kidd, W.S.F. (1979), “Post collisional tectonics of the Turkish-Iranian plateau and a comparison with Tibet”, *Tectonophysics*, 55, 361 – 376.
- Şengör, A.M.C. & Yılmaz Y. (1981), “Tethyan evolution of Turkey; a plate tectonic approach”, *Tectonophysics*, 75, 181 – 241.
- Şengör, A.M.C. (1979), “The north Anatolian transform fault: its age, offset and tectonic significance”, *Journal of the Geological Society*, 136 (3), London, 269 – 282.
- Tekin, H. (2017), *Tarihöncesinde Mezopotamya: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji*, Ankara, Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Tiryaki, S. (2018), “Başlangıçtan Orta Demir Çağı’na Kadar Dağlık Doğu Anadolu’nun Sosyo - Ekonomik Yapısı”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl 11, Sayı XXXVII, 621 – 661.
- Türkecan, A. (2017), “Türkiye’nin Doğu Bölgelerinde Gözlenen Kuvaterner Yaşlı Volkanik Etkinlikleri”, *MTA Doğal Kaynaklar ve Ekonomi Bülteni*, Sayı 22, 63 – 78.

Harita – 1: Bingöl Obsidyen Alanları

Resim – 1: Sarı Başak ve Kulan Mezralarının Sınırında Bulunan Obsidyen Yatakları

Resim – 2: Dağınık Vaziyete ve Farklı Kümeler Şeklindeki Obsidyen Buluntuları

Resim – 3: Yasın Harabesi olarak tanımlanan tepelik alanda obsidyen yoğunluğu bulunmaktadır.

Resim 4: Obsidyen yataklarının bulunduğu alan sık meşeliklerle kaplıdır ve obsidyen kümeleri meşelik alanın içine doğru yayılım göstermiştir.

Resim – 5: Efendi Deresi Kaynak Alanında Yoğun Meşelik Ağaçların Ve Kalkerli Taşların Varlığı Söz Konusudur.

Resim 6: Alandaki Obsidyen Varlığının Özellikle Bir Tepenin Yamaçlarında Yoğunlaştığı Görülmüştür.

Resim 7: Efendi Deresi obsidyen yatakları alanında bulunan kurumuş dere yatağı boyunca batıya doğru devam edildiğinde daha sık obsidyen yataklarına rastlanılmaktadır.

Resim 8: .Alatepe Yaylası'nda Fırın Deresi olarak tanımlanan tepelik alandaki obsidyen yatakları.

Resim 9: İş Makinesi ile alüvyal depo içinde ortaya çıkarılan obsidyenler.

Resim 10: Tepe üzerinde bulunan obsidyenlerin bir bölümünün kuzey-güney yönünde bulunan kurumuş dere yatağında sel ve yağmur sularıyla biriktirildiği görölmüştür.

Resim 11: Fırın Deresi obsidyen örneklerinin parlak siyah renkte oldukları tespit edilmiştir

Resim 12: Alatepe’de tespit edilen ikinci obsidyen yatağı

Resim 13: Alatepe ikinci obsidyen yatağında yapılan incelemeler sonucunda yatağın güneye doğru devam ettiği ve geniş bir yayılım alanına sahip olduğu saptanmıştır

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 15-28, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 08.03.2019 Kabul Tarihi: 17.04.2020

VAN İLİNDE KARAYOLU ULAŞIMININ GELİŞİMİNİ ETKİLEYEN FAKTÖRLERİN İNCELENMESİ*

*The Analysis of Factors That Affecting The Development of Highway Transport in Van
Province*

İrfan BAYTAR¹

ÖZ

Bu çalışmada, Van ili sınırları içerisinde yer alan karayolu ulaşımının gelişiminde etkili olan faktörler üzerinde durulmaktadır. Van ilinde karayolu ulaşımının tarihi gelişimi incelendiğinde özellikle Urartular ve Osmanlılar döneminde yapılan yollar karayolu ulaşımının gelişiminde etkili olmuştur. Van ilinin jeopolitik konumu ve tarihi çerçevesinde karayollarının hem il içi hem de uluslararası bağlantılarında önemli gelişmeler olmakla birlikte istenilen noktaya gelinemediği görülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ilk dönemlerinde kaynak yetersizliğinden dolayı karayollarında istenen oranda gelişim sağlanamamıştır.

Bu çalışma literatür taraması sonucu elde edilen kaynaklar ve ilgili kurumlardan alınan veriler yardımıyla hazırlanmış; tablo, grafik ve haritalarla desteklenmiştir. Nüfusun artması karayolu ulaşımına olan ihtiyacı da arttırmaktadır. Van ilinde karayolu ulaşımı önünde topografya, iklim ve kaynak yetersizliği gibi sorunların olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ulaşım, Karayolu Ulaşımı, Van

ABSTRACT

This study focuses on the factors are affecting the development of highway transportation within the borders of Van province. When the historical development of highway transport transportation in Van province is examined, especially the roads built during the Urartians and Ottomans periods were effective in the development of highway transport. Within the framework of the geopolitical location and the history of the province of Van, it is seen that there are important developments both in the province and in the international connections of the highways, but the desired point cannot be reached. Due to the lack of resources in the early history of the Republic of Turkey could not be achieved at the desired rate developments on highways.

This study was prepared with the help of the resources obtained from the literature review and the data obtained from the relevant institutions; It is supported by tables, graphics and maps. Increasing population also increases the need for road transportation. It is observed that there are problems such as topography, climate and lack of resources in front of highway transportation in Van province.

Key Words: Transportation, Highway, Van city

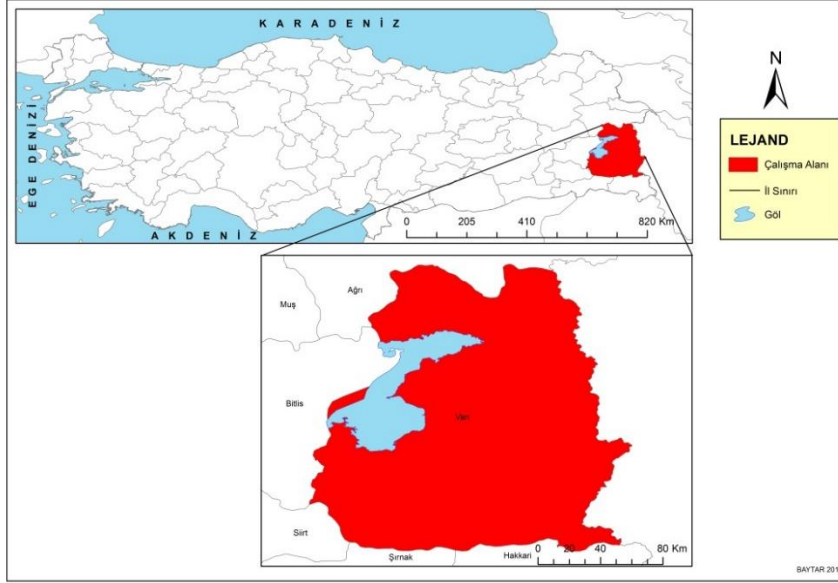
GİRİŞ

Van ili Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nde, Türkiye-İran sınırına komşu bir alanda yer almaktadır. Van'ın doğusunda İran, kuzeyinde Ağrı yer alırken batısında Bitlis, güneyinde ise

* Bu çalışma, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya ABD'da 2014 yılında tamamlanan 'Van'da Ulaşım Sistemleri ve Ulaşım Sistemlerinin Tarihi Gelişimi' başlıklı yüksek lisans tezinden son yılların verileri güncellenerek üretilmiştir.

¹ Muş Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Muş. e-posta: i.baytar@alparslan.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2074-8748>

Hakkâri ve Siirt yer almaktadır (Şekil 1). Van ili 42° 40' ve 44° 30' doğu boylamları ile 37° 43' ve 39° 26' kuzey enlemleri arasında yer almaktadır (Baytar, 2014:1).

Şekil 1: Van İlinin Lokasyon Haritası

Bu çalışmada, Van ilinin karayolu gelişimi üzerinde etkili olan doğal ve beşerî faktörler üzerinde durulmuştur. İpek Yolu üzerinde bulunan ve tarihi geçmişi olan doğu ile batı arasında köprü görevi gören Van ili yer aldığı konumu ile Avrupa'yı İran ve Hazar Bölgesi'ne bağlayan, kadim bir kenttir. Bu kadar önemli bir konumda bulunan Van ilinin İran sınırındaki topoğrafik yapısı karayolu ulaşımını zorlaştırmaktadır.

TÜRKİYE'DE KARAYOLU ULAŞIMININ GENEL ÖZELLİKLERİ

Yollar, tarih boyunca devletler için bugün olduğu kadar önemini korumuştur. Devletler tarafından ekonomik, askeri amaçlar ve haberleşme amacıyla her zaman sahip olunan düzenli bir yol sistemi çerçevesinde çalışmalar yürütülmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu amaçlarla Anadolu'da, ana yollar ve tali yollar yapılmıştır (Hallaçoğlu, 1981:123). Asya ile Avrupa arasında köprü görevi gören Anadolu yarımadası, tarihin başlangıcından beri şark ile garbın bir meydanı olmuştur. Anadolu'nun büyük bir kısmının yükseltisi 3000-5000 m arası değişmektedir. Bu özelliklere sahip Anadolu, doğu ile batı arasındaki ulaşım üzerinde etkili olmuştur. Tarihte bu topoğrafya üzerinde bulunan yollar, şark ile garbın mücadelesinde Farslar, Araplar ve Türkler tarafından yoğun bir şekilde kullanılmıştır (Ramsay, 1960: 23).

Bir üretim faaliyeti olan ulaşım genel bir tanımla; insanın veya eşyanın bulunduğu yerden başka bir yere hareket etmesidir. İktisatta; malın, insanın ve fikirlerin taşınması sırasında etkili olan hizmetlerin gerçek bir üretim şekli olduğu ortaya konulmaktadır (Tümertekin 1987:1).

Gelişmiş ülkelerin şirketleri dünya genelinde ve birçok ülkeyle ticaret yapmakta, mal ve hizmet pazarlamaktadır. Dünya ölçeğinde erişilebilirlikte iyi bir konumda olan ülkeleri (ABD, İngiltere, Fransa vs.) incelediğimizde, yüksek bir gelişmişlik seviyesine sahip oldukları görülmektedir.

Türkiye'nin dünyada karayolu ile yolcu ve yük taşımada diğer ulaşım sistemlerine göre önde olmasına rağmen karayolu uzunluğu bakımından aynı seviyede olduğu söylenemez. Amerikan Merkezi Haber Alma Örgütü'nün 'The World Factbook' adlı çalışmasındaki verilerine göre, Dünyada karayolu uzunluğunda bakımından ABD'nin 6.334.859 km ile birinci sırada yer aldığı görülmektedir. Hindistan'ın 3.319.644 km ile ikinci sırada yer almaktadır. 1.724.929 km ile Brezilya ise üçüncü sırada yer almaktadır.

Topoğrafya, karayolu ulaşımı üzerinde etkili olan temel faktörlerden biridir. Türkiye’ de bulunan dağların genel olarak doğu batı istikametinde uzanmaları karayollarının da yoğunluklu olarak doğu batı yönünde geliştiği görülmektedir.

Türkiye’deki ulaşım ağı içinde karayolu ile otoyolların dağılışı incelendiğinde, otoyolların dağılışının çok yetersiz olduğu görülmektedir. Otoyollarının özellikle Edirne-İstanbul-Ankara-İzmir ve Adana gibi büyük şehirlerin arasında geliştiği görülmektedir.

Bazı büyük şehirler arasında otoyol yapımının yoğunlaşmasının nedeni, nüfus miktarının yüksek olmasına bağlı olarak ulaşım yoğunluğunun artması, sanayi, turizm, ticaret vb. faaliyetlerinin gelişmesidir. Otoyol yapımı maliyetli yatırımlar arasında bulunmaktadır. Otoyol yapımında ülkelerin ekonomik güçleri ve ulaşım politikaları belirleyici olmaktadır. Yıllara göre otoyol yapım çalışmaları incelendiğinde 1990 yılından sonra çalışmaların hızlandığını söylemek mümkündür (Tablo 2).

Tablo 2: Yıllara Göre Otoyol Yapımı

Yıl	1973	1984	1995	2000	2005	2010	2016
Otoyol Uzunluğu (km)	24	76	1.243	1.674	1.667	2.080	2.542

Kaynak: Karayolları Genel Müdürlüğü Verileri, 2017

Türkiye’deki yük ve yolcu taşımacılığında en fazla tercih edilen ulaşım sistemi karayolu ulaşımı olmaktadır (Tablo 3). Araştırmalar 200 km içindeki taşımalarda karayolunun en ekonomik taşıma sistemi olduğunu göstermektedir. Bu mesafenin üzerindeki taşımalarda kamyonla bağımlı olmak; ihracatta sübvansiyonla ya da pazarlama maliyetini aşağıya çekici teşvik kolaylıklarıyla ayakta kalabilmek, ithalatta da malı iç piyasaya dolayısıyla tüketiciye daha pahalıya intikal ettirmek gibi sonuçlar doğurabilmektedir (Barutca 2006).

Tablo 3: Yıllara göre Karayollarında Taşınan Yolcu Sayısı ve Yük miktarı

Yıllar	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Yolcu (Milyon)	163.327	174.312	187.593	206.098	226.913	258.874	276.073	300.852
Yük (Ton)	150.912	156.853	177.399	181.935	190.365	216.123	234.492	253.139

Kaynak: Karayolları Genel Müdürlüğü Raporları, 2017

Türkiye’de 2016 yılı itibari ile otoyolların toplam uzunluğu 2.542 km, devlet yollarının toplam uzunluğu 31.106 km, il yollarının toplam uzunluğu ise 33.513 km’dir. Köy yollarının uzunluğunu incelediğimizde, 1984 yılında 251.209 km yol uzunluğu bulunuyorken 2016 yılında köy yol uzunluğunun 175.429 km’ye düştüğü görülmektedir. Bu durum büyük şehir sayılarının artmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle 2012 yılında 13 ilin büyük şehir olması köy yol uzunluğunun 320.366’den 170.762 düşmesine neden olmuştur (Tablo 4). Bu illerin büyük şehir olmasıyla daha önce köy statüsünde olan yerleşim birimleri mahalle yerleşim birimine dönüşmekte böylece köy yol uzunluğunda düşmelere neden olmaktadır.

Tablo 4: Türkiye’de Karayolu Uzunluklarının Yıllara Göre Değişimi

Yıllar	Devlet Yolu (Km)	İl Yolu (Km)	Köy Yolu (Km)	Otoyolu (Km)
1984	30.982	28.130	251.209	77
1986	30.986	28.153	262.558	77
1988	30.999	27.852	271.511	151
1990	31.149	27.979	308.587	241

1992	31.344	28.499	326.521	716
1994	31.389	28.443	320.029	1.151
1996	31.412	28.813	320.001	1.411
1998	31.345	29.540	317.718	1.628
2000	31.397	29.693	354.642	1.674
2002	31.328	30.050	364.329	1.714
2004	31.446	30.368	285.759	1.662
2006	31.335	30.429	285.632	1.908
2008	31.311	30.712	288.013	1.922
2010	31.395	31.390	302.398	2.080
2012	31.375	31.880	320.366	2.127
2014	31.280	32.474	170.762	2.278
2016	31.106	33.513	175.429	2.542

Kaynak: Karayolları Genel Müdürlüğü Raporları, 2017

Ulaşım sistemleri ülkeler için ekonomik, sosyal, çevresel ve güvenlik ile ilgili olarak oldukça önemli bir yere sahiptir. Ulaşım sistemlerine yapılan kısa, orta ve uzun vadede ki yatırımlarda toplumsal olarak sağlayacağı yarar göz önünde bulundurulmaktadır. Ülkeler, ulaşım politikalarını sürdürülebilir bir çerçevede ve ulaşım güvenliğine verdikleri önem ile yoğun çabaları devam ettirmektedir. Bütün bu çabalara rağmen halen bu konularda istenen noktaya ulaşılmadığı bilinmektedir (Baytar, 2014).

2017 yılı itibari ile Türkiye’de toplam araç sayısı 22 milyonu, sürücü sayısı da 28 milyonu aşmıştır. 2006 yılında 1.081.567 araç, 2007 yılında 795.552 araç, 2016 yılında ise 1.095.952 araç trafiğe çıkmıştır (Tüik, 2017). Yıllar arası trafiğe çıkan araç sayısı değişse de her yıl trafiğe yeni çıkan araçların sayısı artmaktadır. Bu durum trafikte yaşanan kaza sayısı, ölü ve yaralı sayısı üzerinde etkili olmaktadır. Kaza sayısı ve yaralı sayısında, bazı yıllar düşme görülse de genel olarak artışında araç sayısının artması etkili olmaktadır. Ancak ölü sayısında kaza sayısı ve yaralı sayısına paralel bir artış görülmemekte, 2016 yılı dışında genel olarak düşüş gözlemlenmektedir. 2016 yılında ölü sayısında çok ciddi bir artışın olduğu görülmektedir. Bu durumun görülmesinde 2015 yılından sonra kaza sonrası 30 günlük gözlem süresinin uygulamaya konulmasından dolayı kaza sonrası hayatını kaybedenlerin de istatistiğe yansımından kaynaklanmaktadır (Tablo 5).

Tablo 5: Türkiye’de Yıllara Göre Meydana Gelen Kaza, Ölü ve Yaralı Sayısı

Yıllar	2006	2008	2010	2012	2014	2016
Kaza Sayısı	728.755	950.120	1.106.201	1.296.634	1.199.010	1.182.491
Ölü Sayısı	4.633	4.236	4.045	3.750	3.524	7.300
Yaralı Sayısı	169.080	184.468	211.496	268.079	285.059	303.812

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu Verileri, 2017

2. VAN İLİNDE KARAYOLU ULAŞIMI

2.1. Van İlinde Karayolu Ulaşım Ağı ve İlçe Merkezleri Arası Ulaşım Yoğunluğu

Van merkez ve ilçelerinde karayolu ağı ve trafik yoğunluğu ile nüfus miktarı arasında bir paralellik gözlenmektedir. Özellikle Van ve Erciş şehir merkezleri ile çevrelerinde ulaşım ağı ve

trafik yoğunluğunun Van'daki diğer yerleşmelere göre fazla olduğu görülmektedir (Baytar, 2014:82).

Van'ın kuzeyine uzanan yollar Muradiye ovasında; kuzeybatı, batı ve güneybatıya açılanlar ise, Erciş ovasında birleşiyordu. Erzincan-Erzurum-Eleşkirt-Patnos yönünden gelen kuzeybatı yolu, Malatya-Elâzığ-Bingöl-Muş-Varto-Bulanık-Malazgirt yönünden gelen batı yolu, Bitlis-Tatvan-Ahlat-Adilcevaz yönünden gelen güneybatı yolu ve Kuzey Suriye-Diyarbakır-Bitlis-Tatvan-Ahlat-Adilcevaz yönünden gelen diğer bir güneybatı yolunun kavşak noktası Erciş ilçesi idi (Yıldız, 2009).

Doğu Anadolu Bölgesinin karayolu ulaşım bağlantısı açısından önemli bir kavşak noktası olan Erciş, İran-Pakistan-Azerbaycan bağlantı yolları açısından önemli bir konumdadır. Van'ın batıya açılan diğer güzergâhı olan Edremit-Gevaş-Tatvan-Muş-Ankara-İstanbul ve Edremit-Gevaş-Tatvan-Bitlis-Diyarbakır-Adana-Antalya bağlantı yolları Van'ın ulaşımı için oldukça önemli güzergâhlar arasında gösterilebilir. Gürpınar-Başkale-Yüksekova-İran bağlantı yolu ile Özalp-Saray-Kapıköy-İran bağlantı yolunda trafik diğer bağlantı yolları kadar yoğun olmasa da Van ilinin İran'a açılan kapısı olması sebebiyle gelecek dönemlerdeki önemi daha da artacaktır (Şekil 2).

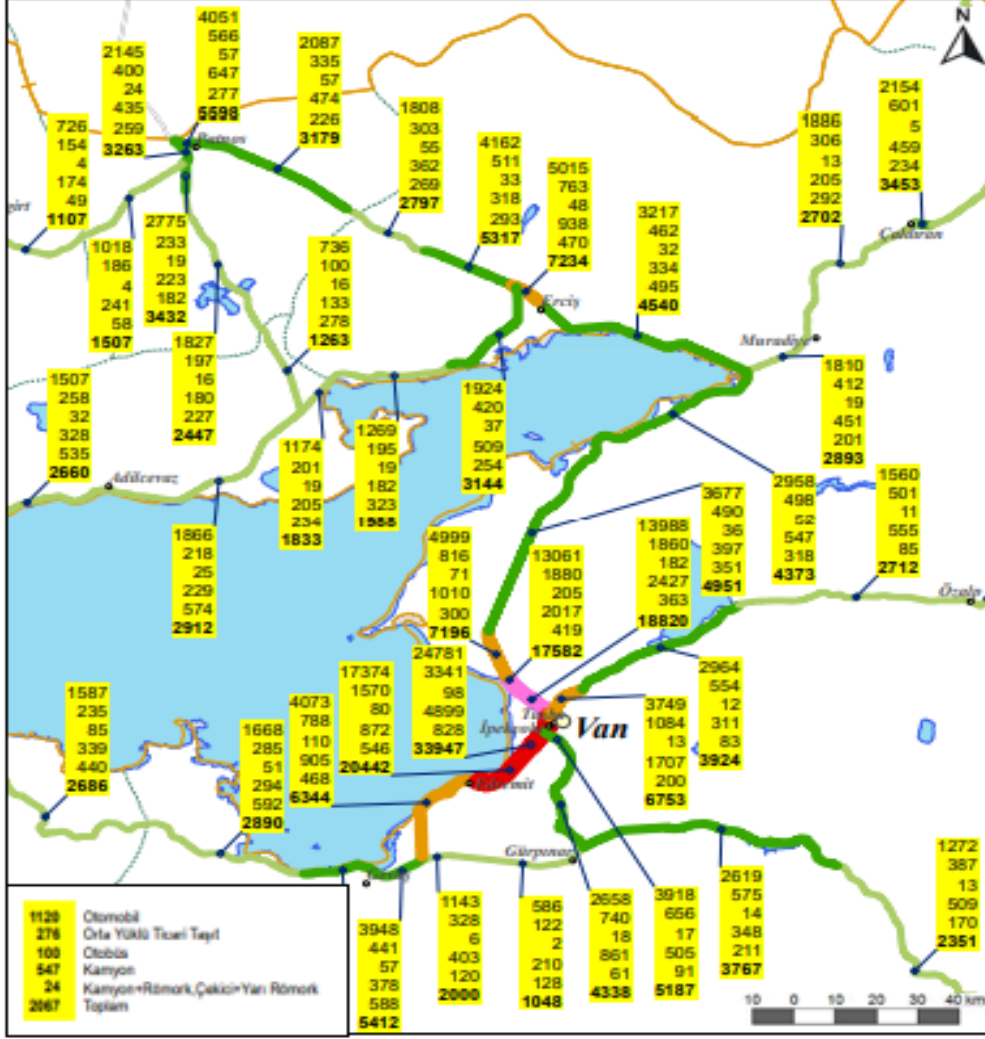
Şekil 2: Van İli Karayolu Haritası

Kaynak: Karayolları 11. Bölge Müdürlüğü Verileri

Van'ın büyük şehirlerden İstanbul'a olan uzaklığı 1.644 km, Ankara'ya uzaklığı 1.248 km, İzmir'e uzaklığı ise 1.798 km'dir. Komşu şehirlerden Ağrı'ya 230 km, Bitlis'e 170 km, Hakkâri'ye 203 km, Siirt'e 267 km, Şırnak'a ise 363 km mesafededir.

Günlük trafik yoğunluğuna bakıldığında Van ve çevresindeki yollar arasında yıllık ortalama şehirlerarası trafik yoğunluğunun en fazla İpek Yolu'nda olduğu görülür. İpek Yolu güzergâhı üzerinde otogar kavşağı ise en yoğun noktadır (Şekil 3). Van merkezde nüfus miktarının ve bu duruma bağlı olarak trafik yoğunluğunun artması Van'ın İpek Yolu (Edremit ile Kalecik arası) ve

çarşı merkezinde bulunan güzergâhlarda yer yer ulaşımın aksamasına neden olmaktadır. Bu nedenle Van'ın çeşitli noktalarında trafik akışını hızlandırmak amacıyla çeşitli projeler hayata geçirilmiştir. Kale Köprülü Kavşağı ve Kedi Kavşağı projesi bu amaçla hazırlanan projelerdir. (Baytar, 2014:87). Çarşı merkezinde ise trafik yoğunluğunun en fazla olduğu caddeler, Cumhuriyet, Maraş ve Sihke caddeleridir. Bu caddelerdeki yolcu akışı daha çok şehir içi minibüs ve halk otobüsleriyle sağlanmaktadır. Gündüz Kamyonların bu caddelere girişi yasak olduğu için bu caddelerde yük taşınması daha çok geceleri yapılmaktadır.

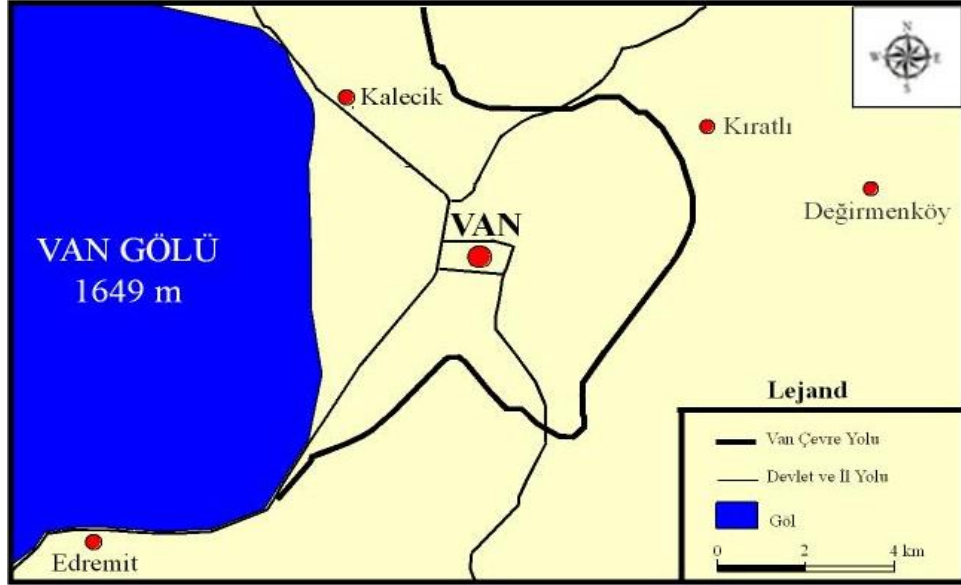

Şekil 3: Van ve Çevresindeki Yolların 2011 Yılı, Yıllık Ortalama Günlük Trafik Yoğunluğu
Kaynak: <http://www.kgm.gov.tr> (Erişim:16.10.2017)

2010 yılında hizmete giren Kale Köprülü Kavşağı'nın yapımı sırasında İpek Yolu geçici süreyle trafiğe kapatıldığından, İpek Yolu üzerinden sağlanan trafik çevre güzergâhlara aktarılmıştır. Bu durum bahse konu çevre güzergâhlarındaki trafiği olumsuz etkilemiştir. Ayrıca o güzergâhlarda yaşanan trafik kazalarının oranlarında artmalar yaşanmıştır. Yaşanan bu tecrübe üzerine, İki Nisan Kavşak çalışmasında transit geçişler için İpek Yolu trafiğe kapatılmamıştır.

İki Nisan Köprülü kavşağı ve Kale Köprülü Kavşaklarının hizmete girmesiyle kısa ve orta vadede trafik sorunu çözülmüştür. İpek Yolu'ndan transit geçecek araçlar için bu köprülü kavşak büyük kolaylık sağlamıştır. Kale Yolu ve Maraş ile Sihke caddeleri yönlerinde geliş-gidişlerde yine trafik ışıkları kullanılarak geçiş yapılabilir. Ancak günümüzde trafik yoğunluğu sorunu çözülmüş olsa da uzun vadede yine benzer sorunla karşılaşılacağı açıktır. Mevcut durumda Kale

Köprülü Kavşağı ile İki Nisan Köprülü Kavşağı ve bu güzergâhlarda yer alan trafik yoğunluğu azalmış ve transit geçiş yapan taşıtlar, rahat bir geçiş üstünlüğüne kavuşmuşlardır. 2010 yılı itibariyle çevre yolu inşaatına başlanmış olup 2018 yılı itibarı ile halen tamamlanamamıştır (Şekil 4). Çevre yolu projesinin tamamlanması ile İpek Yolu güzergâhındaki trafik sorunu kısmen çözülmüş olacak aynı zamanda bu güzergâhta yaşanan trafik yoğunluğu da azalacaktır (Baytar, 2014:157).

Şekil 4: Van Çevre Yolu Güzergâhı

Kaynak: Karayolları 11. Bölge Müdürlüğü Raporlarından Oluşturulmuştur (Baytar, 2014)

2.2. Van Karayolu Ulaşım Sisteminde Yolcu ve Yük Taşımacılığı

Van ili, konumu itibariyle uluslararası transit geçişlerin sağlanması aynı zamanda çevre il bağlantılarının fazla olması nedeniyle yük ve yolcu taşımacılığının yoğun yapıldığı bir ildir. Yolcu ve yük taşımacılığında yoğunluğun en fazla olduğu yol İpek Yolu'dur. İpek Yolu'nda yük ve yolcu taşımacılığının yoğun olmasının temel nedeni İstanbul, Ankara, İzmir ve Antalya güzergâhlarının Van bağlantısının bu İpek Yolu ile sağlanmasıdır. (Baytar, 2014:90) Van'ın komşu şehirler ile yük ve yolcu taşıma yoğunluğu farklılık göstermektedir. Örneğin Hakkâri güzergâhında yük ve yolcu trafiğinin yoğun olmadığı görülmektedir. Nedeni Hakkâri'nin coğrafi konumu itibariyle fazla gelişip nüfuslanamaması ve bu güzergâh üzerinde başka şehrin bulunmaması gösterilebilir. Van ilini İran'a bağlayan Özalp yolunda da yük ve yolcu trafiğinin yoğun olmadığı görülmektedir. Bunun nedeni ise İran'la ticari ilişkilerin istenilen düzeye getirilememesi ve mevcut ticari potansiyelin Ağrı ilinin Doğubayazıt ilçesi üzerindeki Gürbulak sınır kapısından yapılmasıdır. Van'ı Türkiye'nin batısına ve büyük şehirlere bağlayan İpek Yolu, yolcu ve yük trafiğinin bakımından en yoğun güzergâh olarak görülmektedir (Şekil 3).

Gerek Van iline gelen gerekse Van'dan başka yerlere transit geçiş yaparak giden araçların taşıdığı yük miktarı ve yolcu sayısı ile ilgili kayıtların düzenli olarak tutulmadığı görülmektedir. Korsan çalışan yük ve yolcu taşıma araçları, bunun nedenlerinden biridir.

3. VAN'DA KARAYOLU ULAŞIMINI ETKİLEYEN DOĞAL FAKTÖRLER

3.1. İklim

Van Gölü ve çevresi genelde karasal iklim tipi özelliği göstermektedir. Van Gölü kıyısı ile iç kesimlerdeki istasyonlardan alınan verilerden Van Gölü'nün kendi çevresine nispeten mutedil bir etki yaptığı görülmektedir (Duman, 2011). Oysa Doğu Anadolu bölgesi şiddetli karasal iklimi özelliklerine sahip olmasıyla dikkat çekmektedir. Bu özellik bölgenin merkezinden doğuya doğru

gidildikçe yani çevre denizlerin etki alanlarından uzaklaştıkça daha da belirginleşmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde kışlar çok uzun sert ve kar yağışlı geçmektedir. Yaz mevsimi ise kısa sürmektedir. Uzun kış ile kısa yaz mevsimi arasında bulunan ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinin karakteristik özellikleri çok kısa sürmekte olup yaz ve kış mevsimlerine geçişler çok çabuk olmaktadır.

Van'ın yıllık yağış ortalaması 385 mm, yıllık sıcaklık ortalaması ise 9 °C olarak ölçülmektedir (Tablo 6).

Tablo 6: Van ve Çevresinin Sıcaklık ve Yağış Ortalamaları

Merkezler	Ortalama Sıcaklık(°C)	Yağış(mm)
Van	9	385
Erciş	7.8	421
Başkale	6.2	435
Çaldıran	4.4	499
Muradiye	8.3	581
Özalp	6	498

Kaynak: Meteoroloji Genel Müdürlüğü

Ulaşım sistemleri üzerinde iklimin belirleyici etkisi bulunmaktadır. Örneğin yağışlar karayolu ulaşımı üzerinde en çok etkili olan iklim elemanıdır. Kar yağışları yolların kapanmasına ve kayganlaştırılmasına sebep olurken sağanak yağışlar da yol üzerinde tıkanmalara, su birikintilerinin oluşumuna ve heyelanların meydana gelmesine neden olmaktadır. Ayrıca şiddetli soğuk ve don olayı beton yapıların çatlamasına ve asfaltın zarar görmesine yol açmaktadır. Sis, görüş mesafesini düşürdüğü için hem trafik akışını yavaşlatmakta hem de kazalara neden olmaktadır. Yüksek sıcaklıklar ise asfalt yolların yumuşamasına, ziftin erimesine dolayısıyla yolların bozulmasına ve kazalara sebep olabilmektedir. Van ve çevresinde ulaşımı en fazla olumsuz yönde etkileyen iklim unsurları kar yağışları ve buzlanmalardır. Bu durumdan en fazla etkilenen ilçelerin başında Bahçesaray gelmektedir. Diğerleri ise Çatak, Başkale, Özalp, Saray ve Çaldıran ilçeleridir.

Bahçesaray- Van, Çatak-Van ve Van-Hakkâri yolları üzerinde çığ olayları nedeniyle (çığ düşmesi) karayolu ulaşımı zaman zaman kesintiye uğramaktadır. Çaldıran Doğubayazıt sınırında bulunan 3584 m yüksekliğindeki Tendürek Dağı, bu hattaki ulaşımı yavaşlatmakta, kış mevsiminde ise ulaşımı oldukça güçleştirmektedir. Van-Hakkâri yolu üzerinde bulunan Güzeldere geçidi ile Van-Özalp yolu üzerinde bulunan Memedik Deresi de (taşkınlar nedeniyle) ulaşımı güçleştirmektedir. Van-Tatvan güzergâhı üzerinde bulunan Kuskunkıran geçidi ise Van'ın şehirlerarası ulaşımında en önemli engellerden biriydi ancak 2012 yılı sonu itibarıyla Kuskunkıran tünelinin faaliyete geçmesiyle bu ulaşım engeli ortadan kalkmıştır.

3.2. Topoğrafya

Topoğrafyanın ulaşım üzerindeki en önemli etkisi, engebeli yer şekilleriyle gerçekleşmektedir. Çünkü engebeli yer şekilleri ulaşımın önündeki ciddi engeller arasında gelmektedir. Günümüzdeki teknolojik gelişmeye rağmen dağlar da ulaşımın önündeki en önemli engellerdendir (Tümertekin, E., 1987:15). Van'ın güneyi, Güneydoğu Toroslar ve bunların doğudaki uzantıları olan dağlar ile (İhtiyar Şahap Dağları, Artos Dağı 3475 m.), Kuzeyi ise Süphan Dağı (4058 m) Aladağ (3351 m) ve Tendürek Dağı (3660 m) ile çevrelenmiştir.

Karayolu genel olarak dağ sıralarının uzanışına uygun bir coğrafi dağılışı gösterir. Özellikle dağların doğu-batı doğrultusunda birbirine paralel olarak uzanması, güney-kuzey yönlü yolların yapılmasını güçleştirmiştir. Bundan dolayı yollar genelde dağların uzanış yönü olan doğu-batı yönünde gelişmiştir. Kuzey-güney yönlü uzananlar ise genellikle geçitleri takip etmektedir. Van

4. VAN'DA KARAYOLU ULAŞIMINI ETKİLEYEN BEŞERİ FAKTÖRLER

4.1. Van'da Karayolu Ulaşımının Tarihsel Gelişimi

Türkiye'de bilinen en eski ulaşım sistemi olan karayolu M.Ö. 2000 yılında Hititler tarafından inşa edilmiştir (Yazıcı ve diğ., 2010). M.Ö. 840' ta Van ve çevresinin sahip olduğu yol ağının merkezi Tuşba ve çevresinde yoğunlaşmaktadır. Kuzeyden gelen kontrol için Kalecik, doğu yönünden kuzeybatı İran içine kadar uzanan yol üzerinde Kratlı ve Aşağı Anzaf kaleleri, güneydoğuda Gürpınar Ovası'na ulaşan yolu kontrol için Elmalı (Zivistan) kaleleri yapılmıştır. Ancak, Tuşba'dan başlayıp bugünkü İran-Irak sınırı yakınındaki Kelişin geçidine kadar uzanan 400 km. uzunluğundaki tahkimatlı Ordu Yolu oldukça önemli bir yoldur. Van Ovası'nın doğusundan başlayıp Kuzeybatı İran bölgesinden Urmiye Gölü'nün güneybatısına kadar uzanan yol da, askeri ve ticari amaçlar için kullanılan önemli yollardandır. Van'ın 70 km. doğusundaki Özalp ilçesinin güneyinde yer alan Yeşilaliç kalesi bağlantı yolu olarak yapılmıştır. Ayrıca (Tuşba-Çavuştepe-Hoşap-Eşmepınar), (Tuşba-Muradiye-Çaldıran) diğer önemli güzergâhlar arasında bulunmaktadır. Van Ovası'ndan kuzeye çıkan ya da bu ovaya güney, kuzey, batı ve kuzeybatı yönlerinden gelen yolların tümü Muradiye (Eski Bargari) ovasında birleşmektedir. Van gölünün güneyinde yüksek ve sarp dağların yer alması Urartuların güneye açılan yollarının gelişimini zorlaştırmıştır. Urartular dönemine ait Van Gölü'nün güneyinden Van-Tatvan arasında yolun olup olmadığı bilinmemektedir. Uratular döneminde inşa edilen bu yollar, sırasıyla Med, Pers ve Ermeniler tarafından kullanılmıştır. Bizanslılar döneminde ise Van Gölü'nün batı ve kuzeybatısındaki kıyılarda bulunan yollar kullanılmıştır (Belli, 1982).

Van ilinin çevresinde yer alan Bitlis, Tatvan, Ahlat ve Patnos yerleşmelerinde kervansarayların bulunması, geçmişte bu yolların kullanıldığını göstermektedir. Urartular zamanında ulaşımı sağlamak için gerek askeri gerekse sivil amaçlarla (su tesisleri ve yayla yolları) birtakım yollar yapılmıştır. Yapılan bu yol şebekesinin merkezi, Urartu'ların başkenti olan Van ilidir. Doğudan İran-Saray-Özalp-Erçek yolu, güneydoğudan İran-Irak-Yüksekova-Başkale-Hoşap yolu ile güneybatıdan Malatya-Elâzığ-Bingöl-Muş-Bitlis-Tatvan-Ahlat-Adilcevaz-Erciş yolu, Van Gölü kıyısında birleşmektedir. Urartuların ana yollar dışında yine aynı dönemde çok fazla yayla yolu yaptığı bilinmektedir (Belli, 1977).

Evliya Çelebi 17 yy'da Van ve çevresinden geçişini seyahatnamesinde şöyle anlatmaktadır. "1654 senesi Bitlis'ten ayrılıp doğuya giderek Rahva sahası içinde yürüyerek dört saatte Hüsrev Paşa Hanında konakladık. Van'a gitmek için Tatvan kalesinden yol ikiye ayrılır. Tatvan'dan deniz kıyısı ile kuzeye on günde Van'a gidilir. Diğer yol Van gölünü güneyden dolanırken kuzgunkıran geçidinden Gevaş üstünden Vana varılır. Bitlis'ten Van'a giderken yolda bulunan hanlar ise Bitlis-Tatvan arasında (Rahva'da Hüsrev Paşa Hanı, Baş Han, Rahva Hanı), Ahlat'ta İskender Paşa Hanı, Adilcevaz'da Zal Paşa Hanı (Kohoz Hanı), Tatvan'da Eski Tatvan Hanı, bulunmaktadır". (Aslanapa ve Altun, 1981).

Evliya Çelebi'nin seyahatnamesindeki bilgilerden 17. yy. da Van'ın kuzey ve güneyindeki yolların Osmanlılar döneminde de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Önceki paragrafta verilen hanlardan da anlaşılmaktadır ki Van Gölü'nün kuzeyinde yer alan yol daha çok kullanılmıştır. Van Gölünün kuzeyindeki yolun daha çok kullanılması Erciş ilçesinin de önemli bir kavşak noktası olduğu sonucunu doğurmaktadır.

Van, tarihi bir kent olup tarihi ticaret yolları üzerinde kurulmuştur. Van'ın çevresindeki yolların tarihine baktığımızda Tatvan, Ahlat, Patnos, vb. yerlerde kervansarayların bulunması geçmişte bu yolların ulaşımında kullanıldığının ispatı niteliğindedir.

Şehir içi ulaşım mirası açısından bakıldığında eski Van şehrinin, şu anda yerleşim alanının bulunmadığı kalenin eteğinde kurulduğu bilinmektedir. Teknik olarak da o dönem ulaşım sistemleri ile günümüz ulaşım sistemleri ve yolları farklılık göstermektedir. O dönemde kağrı arabasının ya da faytonun geçeceği bir genişlikte patika şeklinde yol açılıyorken, günümüzde asfaltlı, çok şeritli

tonajlı, uzun ve geniş araçlara uygun modern yollar yapılmaktadır (Foto 1). Van şehri Erek Dağı'na doğru ovada kurulduğu için şehir merkezinde ilk defa yol şebekeleri yapılmıştır (Baytar, 2014:81).

Foto 1: Van Kale Kavşağından Bir Görünüm (Baytar, 2014)

Van'daki ulaşımın tarihi gelişimi incelendiğinde, nüfus artışı ve hızlı kentleşme, Van'ın dikey ve yatay yönde büyümesini sağlamıştır. Araç sayısının hızlı bir şekilde artması trafik yoğunluğunu da arttırmıştır. Bu durum bölünmüş modern yollar ile yeni alternatif güzergâhların yapılmasını zorunlu kılmaktadır.

4.2. Nüfus ve Yerleşme

Ulaşım ile nüfus ve yerleşme arasında karşılıklı ilişki bulunmaktadır. Ulaşım koşulları nüfuslanma üzerinde etkili olmaktadır. Aynı zamanda nüfuslanma da ulaşımın gelişimini ve çeşitliliğini zorunlu kılmaktadır. Genel olarak ulaşım ağları, nüfus artışının ve mevcut yerleşim birimlerinin büyümesi üzerinde etkili olan etmenlerden biridir.

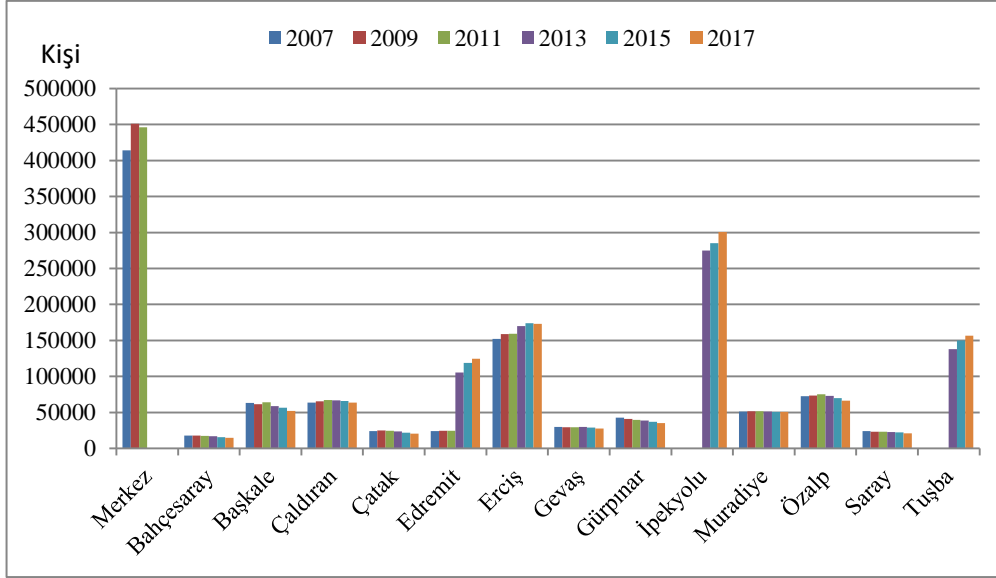
Van şehir merkezinin bölgedeki diğer yerleşim birimlerine göre hem daha güvenli olması hem de sosyal ve ekonomik yönden daha gelişmiş olması Van şehir merkezini daha cazip hale getirmiştir (Deniz, 2009). Bu durum Van'a çevre illerden göçün olmasına ve Van'ın nüfus miktarının artmasına neden olmuştur.

Tablo 7: Van İli Merkez İlçe ve İlçe Nüfusları (2018)

	2007	2009	2011	2013	2015	2017
Merkez	413907	451133	445915	-	-	-
Bahçesaray	18033	17684	17491	16819	15619	14758
Başkale	63123	61355	64216	58963	56368	51973
Çaldıran	63864	65304	67367	66624	65986	63603
Çatak	24152	24875	24398	23440	21780	20696
Edremit	24228	24442	24677	105506	118786	124375
Erciş	152201	158795	159450	170124	173795	173071
Gevaş	29783	29612	29211	29655	28801	27565
Gürpınar	42629	40807	39645	38811	36858	35155
İpekyolu	-	-	-	274902	285272	300796

Muradiye	51336	51562	51460	51340	50981	50715
Özalp	72343	73569	75324	73013	70057	66495
Saray	24072	23172	23378	22793	22150	20972
Tuşba	-	-	-	138123	149944	156717
Van İli Toplam Nüfus	979.671	1.022.310	1.022.532	1.070.113	1.096.397	1.106.891

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu Verileri, 2018

Şekil 6: Van Merkez ve İlçe Nüfuslarının 2007-2017 Arasındaki Durumu

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu Verilerinden Üretilmiştir

Nüfus miktarı ile ulaşım yoğunluğu arasında da sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Van'ın ilçeleri ile arasındaki ulaşım yoğunluğu, nüfus miktarı ile ana hatlar üzerindeki trafik akışı arasında doğru bir orantı bulunmaktadır. Van'ın 2012 yılında büyük şehir olması nedeniyle merkeze bağlı bazı mahalleler Edremit ilçesine bağlanmıştır. Diğer mahalleler ise yeni kurulan İpekyolu ile Tuşba ilçelerine bağlanmıştır. Bu durum hem nüfus artışına hem de buna bağlı olarak ulaşım yoğunluğuna yol açmıştır. Bununla beraber İpekyolu ilçesi ile Edremit ilçesi arasındaki güzergâh, ulaşım yoğunluğunun en fazla olduğu yerdir. Bunun nedenlerinden biri bu iki ilçenin şehirlerarası ulaşım güzergâhında yer almasıdır. 2011 yılı depremi sonrasında Edremit'te yapılan deprem konutlarının faaliyete geçmesiyle nüfus miktarı 24.677 kişiden 2017 yılı itibarı ile 124.375 kişiye ulaşmıştır. Saray, Gürpınar ve Çatak ilçelerinin nüfus miktarı az olduğundan trafik yoğunlukları da son derece azdır. Van'ın ilçeleri ile olan ulaşımı sadece kara yolu ile sağlanmaktadır.

4.4. Ekonomik Faktörler

Ülkelerin ekonomik gelişimleri ile ulaşım sistem ve teknolojileri arasında bir paralellik olduğu görülmektedir. Bir ülkenin ekonomisi ne kadar iyiye ulaşım teknolojisi ve çeşitliliği de o kadar fazladır (Tümertekin, 1987). Hammadde ve yarı mamul maddenin sanayi tesislerine getirilmesi, üretilen mamul maddelerin tüketici nüfusa ulaştırılması yani pazarlanması aşamasında, ulaşım sistemlerinin gelişmesi ve çeşitlilik arz etmesi son derece önemlidir.

Van'ın sınır ili olması, çevresine göre eğitim ve sağlık hizmetlerinin gelişmesi, turizm açısından çekiciliklerinin çok olması ile Van'da ticari ve sanayi alanında birtakım gelişmelerin yaşanması gibi nedenlerin ilin nüfusunun artmasına neden olmuştur. Bu durum Van'ın karayolu

ulaşımının hızla gelişmesi sonucunu doğurmuştur. Van Doğu Anadolu bölgesinde bulunan diğer iller arasında karayolu ulaşımı açısından gelişmiş illerden biridir.

SONUÇ

Türkiye genel itibari ile engebeli topoğrafyaya sahip bir ülkedir. Dağların doğu-batı yönlü uzandığı görülmekte bu durum ulaşımın gelişmesini olumsuz yönde etkilemektedir. Özellikle kuzey-güney yönlü ulaşım sistemlerinin gelişmesine büyük engel teşkil etmektedir. Bu engeller ancak yapılacak tünellerle ortadan kaldırılabilir. Tünel yapım işinin maliyetli yatırımlar arasında olması bu ulaşım engellerinin kısa süre içerisinde çözülmesini zorlaştırmaktadır.

Engelibeli bir topoğrafyada yer alan Van ili, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat-Van Bölümü'nde yer almaktadır. Van Gölü kıyısında bulunan ova üzerinde kurulan Van'ın doğusundaki topoğrafyanın nispeten alçak olması ulaşımına bir sorun teşkil etmezken, göl kıyısı ile iç kesimlerdeki yerleşmeleri bağlayan yollar topoğrafyanın sınırlandırıcı etkisinden fazlasıyla etkilenmektedir. Van'dan Çatak, Bahçesaray ve Başkale'ye uzanan yollar dağlık bir alandan geçmektedir. Bu ilçelerle sağlanan ulaşım özellikle kar yağışı ve buzlanmadan kaynaklanan olumsuz iklim koşulları nedeniyle kış aylarında olumsuz etkilenmektedir. Olumsuz iklim koşullarının etkisi en fazla Bahçesaray ilçesi olmak üzere Başkale, Özalp, Saray, Çaldıran, yerleşmelerinde belirgin olarak hissedilirken, Van, Erciş, Gevaş, Edremit'in yerleşim birimlerinde ise gölün etkisiyle nispeten daha az hissedilmektedir.

Van ili, jeopolitik konumu itibariyle önemli bir mevkide yer almakta ve Türkiye'nin doğuya açılan önemli kapılarından biri olan Kapı Köy sınır kapısı ile İran'a karayolu bağlantısı sağlamaktadır. Aynı zamanda İran'a demiryolu bağlantısının da Van üzerinden sağlanması önemli avantajlar arasında görülmektedir. Ancak Van'ın bu avantajdan yeterince yararlanamamasının nedeni, uluslararası platformda İran'a uygulanan ambargolar ve Türkiye ile İran arasındaki bölgesel güç mücadelesi nedeniyle ilişkilerinin istenilen düzeyde olmamasıdır.

Van iline, 1990'lı yıllardan itibaren çevre il ve ilçelerden yaşanan göç hareketi, Van'ın nüfusunun artışının sebeplerinden biridir. Bu nüfus artışı doğal seyrinde Van'da araç sayısının artmasına yol açmış görünmektedir. Bu durum başta şehir içi trafik yoğunluğu olmak üzere, diğer ulaşım güzergâhlarında da trafik yoğunluğunun artmasına, il ve ilçe merkezlerinde park sorununun yaşanmasına neden olmaktadır. Nüfusun artması, şehrin büyümesi ve trafiğin yoğunlaşmasına bağlı olarak, trafik kazaları ve buna bağlı problemlerde de artış görülmektedir. 2010 yılında Kale Köprülü Kavşağı, 2012 yılında ise İki Nisan Köprülü Kavşağı'nın inşaatının bitmesi ve trafiğe açılmasıyla bu noktalardaki trafik yoğunluğu azalmış trafik akışı da hızlanmıştır. Ekim 2011 yılında yaşanan deprem sonucu yapılan TOKİ konut uygulamalarının, şehre uzak olan Edremit, Kalecik ve Şuşanis gibi yerlerde yapılması, şehre yeni bir görünüm kazandırmıştır. Diğer taraftan bir merkezde sıkışan şehrin çevreye yayılması hem trafik yoğunluğunun azalmasına hem de şehrin silüetinin olumlu yönde değişmesine zemin oluşturmuştur. 2012 yılında Van'ın büyük şehir olması sonucu merkez mahallelerinden bazıları Edremit ilçesine bağlanmış diğer mahalleler ise yeni kurulan İpekyolu ve Tuşba ilçelerine bağlanmıştır. Bütün bu gelişmelerle beraber Van il merkezinin trafik sorununu uzun vadede çözmek için çevre yolu ve sahil yolu projelerinin kısa sürede hayata geçirilmesi gerekmektedir. 2017 yılı itibari ile çevre yolunun ancak az bir kısmı yapılabilmektedir. Sahil yolu inşaatı ile ilgili herhangi bir çalışma henüz başlatılmamıştır. Van İlinin çevre illerle arasında bulunan topoğrafik engeller özellikle kış aylarındaki ulaşımı oldukça zorlaştırmaktadır. Bu güzergâhlardan en zorlusu Van-İstanbul yolu üzerinde bulunan Kuskunkıran geçidi önemli ulaşım engeli durumunda idi. 2012 yılında Kuskunkıran tünelinin bitmesiyle ulaşım sorunu çözülmüştür. Van-Hakkâri karayolu üzerinde bulunan Güzeldere geçidi önemli bir diğer ulaşım engeli oluşturmaktadır. Güzeldere tünel yapım işi halen devam etmektedir. Diğer güzergâh ise Van-Ağrı karayolu üzerinde yer alan Tendürek Dağı geçididir. Bu geçit önemli trafik engeli oluşturmaktadır. Bu geçit ile ilgili henüz başlanmış bir çalışma bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Alaeddinoğlu, F. (2006), Van İlinin Turizm Potansiyelinin Belirlenmesi ve Planlamaya Yönelik Öneriler, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Van.
- Aslanapa, O., Altun, A. (1981), “Sanat Tarihi Yıllığı IX-X”, *İstanbul Üniversitesi Sanat tarihi Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, s. 321-352.
- Barutca, H. (2006), “Orta Asya’ya Ulaşımında Demiryolu Alternatifi, Bölgesel Güçler ve Türkiye”, *Sosyal Bilimler E-Dergi*, Sayı 8, Celalabat, s. 1-12.
- Baytar, İ. (2014), Van’da Ulaşım Sistemleri ve Ulaşım Sistemlerinin Tarihi Gelişimi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl üniversitesi, Van
- Belli, O. (1977), *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Çağ Tarihi Kürsüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Belli, O. (1982), “İlkçağda Anadolu Uygarlıkları”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi Görsel Yayınlar A.Ş.*, İstanbul., s. 182-187.
- Degens, E.T. ve diğ. (1978), “Van Gölü’nün Jeolojik Gelişimi: Bir Özet”, *TheGeology of Lake Van içinde*, M.T.A. Yayınlarından No:169, Ankara.
- Deniz, O. (2009), “Van Kent Merkezine Yapılan Göçler ve Göçün Kentsel Gelişim Üzerine Etkisi”, *TÜCAUM V.Ulusal Coğrafya Sempozyumu*, Ankara, s. 175-186
- Duman, N.(2011), *Erçek Gölü Yakın Çevresinin Fiziki Coğrafyası*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Erinç, S. (2001), *Jeomorfoloji II*, Der Yayınları, İstanbul.
- Hallaçoğlu, Y. (1981), Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı Hakkında Bazı Mülahazalar, *The Journal of Ottoman Studies II*, İstanbul, s. 123-132.
- Ramsay, W. M. (1960), *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev: Mihri Pektaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Saatçioğlu, C. (2011), *Ulaştırma Ekonomisi Teori ve Politika*, Gazi Yayınevi, Ankara.
- Türkiye İstatistik Kurumu, 2017, Ankara.
- Tümertekin, E. (1987), *Ulaşım Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Uzunkaya, C. (2008), “Türkiye’de Ulaşım Sistemleri”, *Karayolu 1. Ulusal Karayolu Kongresi (01-03 Nisan 2008)*, Ankara, 1-3.
- Yazıcı, H., ve diğ. (2010), *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, Ankara.
- Yıldız, M. Z. (2009), Van’da Sanayi Faaliyetleri ve Geliştirme Olanakları, Yalın Yayıncılık, İstanbul.
- Karayolları 11. Bölge Müdürlüğü Faaliyet Raporu.
- Karayolları Genel Müdürlüğü (2012-2017 Faaliyet Raporları).
- Meteoroloji Genel Müdürlüğü (2017 Faaliyet Raporları).
- Yararlanılan İnternet Siteleri**
- [https://www.google.com.tr/search?q=eski+van+%C5%9Fehrinde\(Erişim 25.07.2017\)](https://www.google.com.tr/search?q=eski+van+%C5%9Fehrinde(Erişim 25.07.2017))
- [http://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Root/default.aspx \(Erişim:16.07.2017\).](http://www.kgm.gov.tr/Sayfalar/KGM/SiteTr/Root/default.aspx (Erişim:16.07.2017).)
- [http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do \(Erişim:01.10.2017\).](http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do (Erişim:01.10.2017).)

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 29-42, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 02.04.2020 Kabul Tarihi: 12.08.2020

ARAS-KURA KAPALI HAVZASININ ORTALAMA SICAKLIK, YAĞIŞ VE AKIM VERİLERİNİN TREND ANALİZİ (TÜRKİYE)

The Trend Analysis of Average Temperature, Rainfall and Flow Datas of Kura-Aras Closed Basin (Turkey)

SEVDA COŞKUN¹

ÖZ

Çalışmanın alan kapsamını Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Aras-Kura kapalı havzası oluşturmaktadır. Aras ve Kura akarsuları Türkiye'nin sınırı aşan suları içerisinde yer almakta olup Azerbaycan'da birleştikten sonra Hazar Gölüne dökülmektedir. Çalışmanın konu kapsamını; havza içerisinde 30 yıldan fazla rasata sahip (1970-2018) 7 meteoroloji istasyonunun (Ardahan, Arpaçay, Sarıkamış, Doğubeyazıt, Horasan, Iğdır, Kars) ortalama sıcaklık, toplam yağış ve 4 akım gözlem istasyonunun (Kağızman, Şahnalar, Güvercinkaya, Sarısu Nonak) akım verileri (1970-2015) kullanılarak trend analizi yapmak oluşturmaktadır. Havza genelinde uzun yıllar boyunca ölçüm yapan meteoroloji ve akım gözlem istasyonlarının aylık ölçülmüş ortalama sıcaklık, yağış ve akım verileri ele alınarak bu verilerin yıllık ve mevsimlik eğilimlerini analiz etmek araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Kapalı havzalarda iklim parametrelerindeki değişikliğin daha kolay fark edileceği düşüncesiyle böyle bir konu seçilmiştir. Ayrıca ulusal ve uluslararası literatüre iklim değişikliği çalışmaları üzerine bir katkı ve bir Türkiye örneğinin daha kazandırılması istenmiştir. Araştırmada yöntem olarak Mann-Kendall Testi ve Spearman'ın Rho Testi temel alınmıştır. Elde edilen sonuçlara göre havza genelinde ortalama sıcaklıklarda anlamlı artışlar gözlenirken yağış olarak Ardahan ve Kars meteoroloji istasyonlarında anlamlı artışa rastlanmıştır diğer istasyonlarda ise bir eğilim gözlenmemiştir. Akım gözlem istasyonlarından Kağızman istasyonunda akımda anlamlı artış, Sarısu Nonak istasyonunda anlamlı azalış, diğer istasyonlarda ise bir eğilime rastlanmamıştır. Havza genelinde gözlenen sıcaklık artışları yağış ve akım üzerinde önemli bir etkiye sahip olmadığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Trend analizi, Mann Kendall, Spearman Rho, İklim, Aras-Kura.

ABSTRACT

The extent of the present study comprises the Aras-Kura endorheic basin located in the Eastern Anatolia Region. Aras and Kura rivers are considered among the transboundary waters of Turkey, which flow into Caspian Lake after being merged in Azerbaijan. The present study is aimed to perform trend analysis of average temperature and total precipitation of seven meteorological stations (Ardahan, Arpaçay, Sarıkamış, Doğubeyazıt, Horasan, Iğdır, Kars) with more than 30 years of observation (1970-2018) and flow values of four flow observation stations (Kağızman, Şahnalar, Güvercinkaya, Sarısu Nonak) during the period (1970-2015) in the basin. Besides, the aim of the study is also to analyze the annual and seasonal trends of these data by considering the monthly measured average temperature, precipitation, and flow data of meteorological and flow observation stations observed over many years across the basin. The topic has been selected because of the great significance of endorheic basins with the idea that changes in climate parameters are easier to notice in such areas. In addition, the study will also contribute to the national and international literature on climate change studies with another example from Turkey. The research method is based on the Mann-Kendall Test and Spearman's Rho Test. According to the results obtained, significant

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, KARABÜK.
e-posta: sevdacoskun@karabuk.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4702-4670>

increases were observed in average temperatures across the basin in general, whereas a significant increase in precipitation was observed in Ardahan and Kars while no trend was observed in other stations. In terms of flow trend, a significant increase in flow was observed in Kağızman station and a substantial decrease in Sarısu Nonak station while no trend was found in other stations. It is understood that the temperature increases seen throughout the basin do not have a significant effect on precipitation and flow.

Keywords: Trend analysis, Mann Kendall, Sperman Rho, climate, Aras-Kura.

1. Giriş

Dünyada son otuz yıl içerisinde üzerine çok fazla araştırma yapılan konular arasında küresel ısınma ve iklim değişikliği önde gelen alanlar arasındadır. Geçen yıllar içerisinde uluslararası sahada iklim değişikliği konusu taraftarlarını oluşturmuş ve sert tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Konunun ekonomi, siyaset, ticaret, istihdam, sanayi, tarım, doğal kaynak, hukuk, sağlık, eğitim, bilim gibi çeşitli boyutları bulunmaktadır. Dünyada yaşananlar bir iklim değişikliği mi, iklim değişkenliği mi yoksa iklim salınımı mı ya da iklim eğilimi mi, gibi sorular düşündürmektedir. İklim değişikliği geçmişte pek çok kez yaşanmış ve araştırmacılar bunları pleoklimatik kayıtlarla ortaya koymuştur. Meteorolojik kayıtların tutulduğu aletli kayıt dönemi içerisinde elde edilen verilerin rasat süresi iklimi belirlemek için uygun olmasına karşın iklim değişikliğini tespit için yeterli görülmemektedir.

İklim sistemi doğrusal bir özellik göstermemektedir. Bu nedenle iklim değişimlerinde, değişmeye sebep olan etkenin boyutları ve sonuçları kolay öngörülemezdir. Öngörünün kolay olmamasında; değişimin belirli bir periyot içerisinde gerçekleşme hızı, dönemsel izlenmesi, tahmin ve mukayese edebilirlik yönlerinin hemen tespit edilememesi başlıca etkenlerdir (Coşkun, 2019). İklim, farklı düzeneklerin karşılıklı etkileşiminin bir sonucudur. İklim değişimini anlamak için farklı mekanizmaların bu değişime nasıl ve ne zaman yol açtığını anlamak zorunludur (Ackerman ve Knox, 2015).

İklim çalışmalarının pek çok parametresi bulunmaktadır. Ancak sıcaklık ve yağış temel iklim parametreleridir. Sıcaklık ve yağışla ilgili yapılan meteorolojik rasatlardan elde edilen veri setleri yerel ve küresel bazda iklim değişkenliklerini anlamaya ciddi katkılar sağlamaktadır. Belirtilen parametreler zamansal ve mekânsal ölçekte büyük değişkenlikler göstermektedir. İklimin karakterini belirleme de ya da belirli iklim karakterinin değişmesi ile ilgili konularda sıcaklık ve yağış verileri önemli ipuçları sağlamaktadır. Bu nedenle iklim değişikliği konularında yapılan çalışmaların büyük kısmı sıcaklık ve yağış ile ilgili olup bu iki parametrenin özellikle trend analizleri üzerine olanları ağırlık kazanmaktadır (Lazaro vd. 2001; Türkeş, 1996; Tayanç vd., 1997; Kadioğlu, 1997; Çiçek, 2003; Tosic ve Unkasevic 2005; Karabulut ve Cosun, 2009; Emek, 2014; Addisu, vd. 2015; Polat ve Sunkar, 2017; Asfaw vd., 2017; Rahman, vd., 2017; Karaosmanoğlu ve Günek, 2018; Şenocak ve Emek, 2019; Coşkun, 2020a; 2020b; 2020d). Hidrografik havzalarda ise akım değişkeni önemle takip edilerek sıcaklık, yağış, buharlaşma gibi meteorolojik parametrelerle bağı oluşturulmalıdır. Küresel iklim değişikliğinin bölgesel ölçekte meydana getirdiği etkilerden lokasyon olarak Türkiye’de etkileneceği beklenmektedir. Akarsu havzalarımız da havza planlaması ve havza yönetimi çalışmalarının doğru bir biçimde yürütülmesi için akım, sıcaklık, buharlaşma ve yağış gibi değişkenler arasında ilgi kurulması çok önemlidir. Havza içi hidrolojik döngünün bilançosu kuraklık gibi olası riskleri tespit etmede yukarıda anlatılan ilişkilendirmeler dikkate değerdir. Akarsu havzası ölçeğinde çeşitli eğilim araştırmaları özellikle de akım trendleri dikkat çekmektedir (İçağa, 1994; Akyürek, vd. 2004; Angı, vd., 2004; Özel, vd., 2004; Gümüş, 2006; Yenigün, vd., 2013; Soydan, vd., 2016; Sönmez, vd. 2016; Nourani, vd., 2018; Su, vd. 2018; Avşaroğlu, 2019; Coşkun, 2020a; 2020c; 2020e)

İklim değişmesinin meydana gelmesi için iklim parametrelerindeki uzun dönemli değişiklikler ekosistemlerde, organizmaların davranışsal ve fiziki özellikleri yanında doğum-ölümünü, popülasyonların büyüme oranlarını, bitki türlerinin nispi mekân mücadelesini, rekabetini, toplum yapısını, üretkenliğini ve besin maddeleri dolaşımını etkilemektedir. Buna örnek olarak

Kuvaterner'deki iklim değişmelerinin ekosistemlerin yayılış üzerindeki etkileri verilebilir. Nitekim, günümüzden 20 bin yıl kadar önce maksimum safhasına ulaşan son buzul döneminde Tundra alanları, günümüz Avrupası'nın orta kesimlerine ilerlemiş, soğuk iklimde yetişen ormanlar güney enlemlere ve güneydeki dağların yüksek kesimlerine kadar ulaşmıştır. Örneğin ülkemizde Würm buzul döneminde soğuk iklimin özelliğini yansıtan sarıçamlar (*Pinus sylvestris*) batıda Denizli'ye güneyde Ceyhan havzasının yukarı kesimine ve Doğu Anadolu'da Hekimhan dolaylarına kadar ilerlemiştir (Atalay, 2008). Anlaşılacağı üzere iklim değişikliğini belirleme de iklim bileşenleri iyi irdelenmeli ve iklim değişikliğinin etkileri bütün bileşenlerde gözlemlenildikten sonra iklim değişmekte sonucuna varılabilmektedir. Ancak geçmiş iklim değişikliklerinin kaynağı doğal nedenlere bağlıyken bugün antropojenik etki ve antroposferin doğal ortam üzerinde hızlı ve öngörülemeyen sonuçlara varan etkisi dikkate alınarak 50-100 yıllık rasatların da günümüzde iklim değişikliği konusunda bir bakış açısı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu düşüncenin kabulü iklim bileşenlerindeki değişiklikleri ispat etmek şartıyla olacağı kuşkusuzdur.

Öngörülemeyen iklim düzensizlikleri, dünyada önemli belirsizlikleri de beraberinde getirmektedir. Beklenmeyen ve hızlı bir şekilde gerçekleşen yağışlar, kuraklıklar, sıcaklar, sıcak hava dalgaları, fırtınalar, donlar gibi pek çok parametrede bölgenin iklim karakterinin dışında görülen hava olayları iklim düzensizliklerini oluşturmaktadır. Yaşanan iklim düzensizliği sonrasında iklim sistemi tekrar eski düzenine dönmektedir. İklim düzensizliklerinin sıklığı ve sürekliliği iklim karakterine de yansımaktadır (Coşkun, 2019).

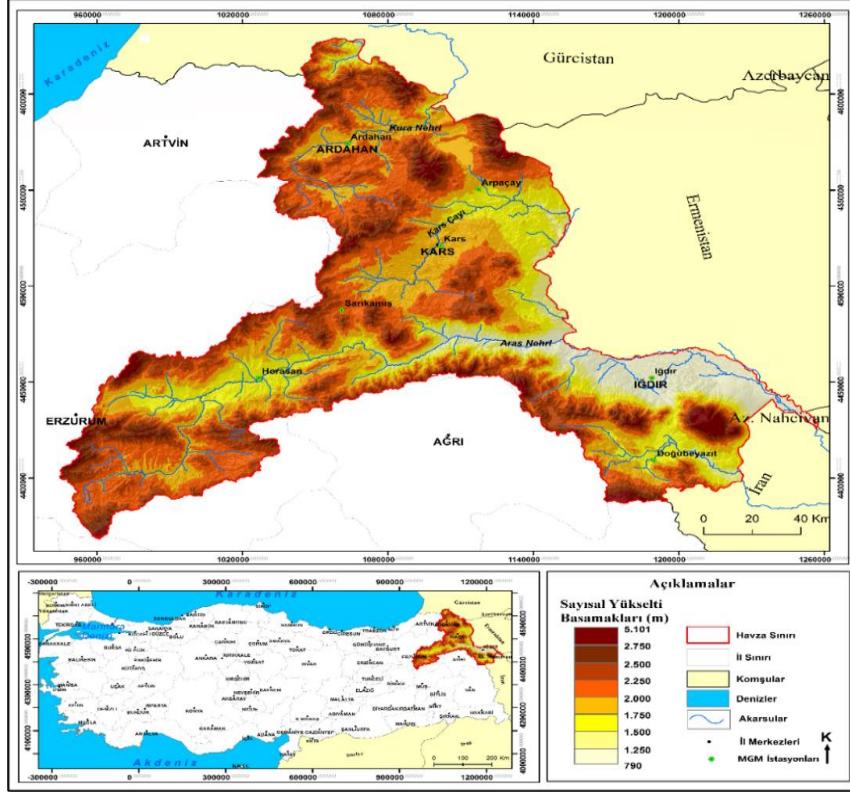
Son yıllarda iklim elemanlarında meydana gelen değişmeler göz önüne alındığında, bu etkilerin incelenmesi ve gelecekte meydana gelmesi muhtemel olayların tahmin edilmesi son derece önemlidir. Bu olaylar içerisinde de en dikkat çeken kuraklıktır. Kuraklık, yeryüzündeki çeşitli sistemlerce kullanılan doğal su varlığının, belirli bir zaman süresince ve bölgesel ölçekte, uzun süreli ortalamanın ya da normalin altında gerçekleşmesi sonucunda meydana gelen su açığıdır (Türkeş, 2012). Türkiye'deki ortalama sıcaklık değerleri uzun dönemli incelemeler sonucunda (1930-1993) Doğu Anadolu bölgesinde ısınma eğilimlerinin olduğu görülmüştür. Doğu Anadolu bölgesinde ısınma eğilimlerinin olduğu görülürken kıyı kesimlerde ise soğumanın varlığı tespit edilmiştir (Türkeş vd., 1995). Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzey kesimlerinde yağışta genellikle artan yönde trend görülürken, güney ve batı kesimlerinde azalan yönde trend tespit edilmiştir. Aylık toplam yağışların trend analizi değerlendirildiğinde ise yaz aylarında genellikle yağışların artan yönde eğilimde olduğu, kış aylarında ise azalan yönde eğilimin bulunduğu belirtilmiştir. Yazın haziran ayında bölgede azalan yönde bir eğilim saptanmışken, temmuz ayında yerini artan yönde bir eğilime bırakmıştır. Kasım ayı olduğunda ise bölgeye düşen aylık toplam yağışlarda tekrardan azalan yönde eğilim belirlenmiştir (Emek, 2014).

Ülkemiz olası küresel boyutta iklim değişikliğinden konumu gereği en çok etkilenecek olan ülkelerden bir tanesi olduğu düşünülmektedir. Bu nedenle iklim değişikliğini tespit etmek için yapılması gerekli olan çalışmalar arasında aletli dönem meteorolojik rasatlarda görülen eğilimlerin belirlenmesi ve bunların periyodik olup olmadığının anlaşılmasıdır. Bu çalışmada konu kapsamını, iklim bileşenlerinden; atmosfer kökenli sıcaklık ve yağış ile hidrosfer kökenli akım parametrelerindeki eğilimlerin belirlenmesi oluşturmaktadır. Araştırmanın alan kapsamını ise; ülkemizin önemli kapalı havzalarından birisi olan ve sınırı aşan su varlıklarımız arasında bulunan Aras-Kura Kapalı Havzası meydana getirmektedir. Konu kapsamında; kapalı havza seçiminin nedeni, belirtilen parametrelerde iklim duyarlılığının fark edilme kolaylığıdır. Böylece araştırmanın amacını; Aras-Kura Kapalı Havzası'nda ortalama sıcaklık, yağış ve akım parametrelerinin trendlerini belirlemek oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle materyal-metot, bulgular, sonuç ve tartışma başlıkları verilerek makale tamamlanacaktır.

Araştırmanın kurgusu, konuyu ele alış yaklaşımı ve yazım işlem basamaklarının seyrinde yararlanılan alan yazındaki bazı eserler ise aşağıda verilmiştir (İçağa, 1994; Türkeş vd., 2002a; Türkeş vd., 2002b; Coşkun ve Aksoy, 2007; Atalay, 2008; Aksoy ve Coşkun, 2010; Coşkun, 2011; Erelat, 2013; Ackerman ve Knox, 2015; Coşkun ve Akbaş, 2017; Dabanlı, 2017).

2. Araştırma Alanı

Çalışma alanını oluşturan Kura-Aras kapalı havzasının ikisi de Türkiye'nin sınırı aşan akarsuları arasında yer almaktadır. *Araştırma alanı sadece Türkiye sınırları içerisinde yer alan meteoroloji ve akım gözlem istasyonları ile sınırlıdır.* Şahin (2005), Türkiye akarsularından olan Kura ve Aras, Azerbaycan, İran, Türkmenistan, Kazakistan ve Rusya arasında yer alan Hazar gölü kapalı havzasında son bulmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. Aras-Kura Kapalı Havzasının Lokasyon Haritası

Aras, Bingöl dağlarının kuzey yamaçlarından doğar, Sakaltutan dağları ile Topçu Dağı arasında bulunan Mescitli boğazını geçerek Pasinler (Erzurum) ovasına ulaşır. Burada Pasinler çayını bünyesine alarak akışına kuzeydoğu yönünde devam eder. Erzurum-Kars platosunun güneyindeki depresyon sahasından geçerek Ermenistan sınırına gelir. Türkiye-Ermenistan, Türkiye-Azerbaycan ve Azerbaycan-İran sınırının bir kısmını oluşturarak Azerbaycan'ın Sabirabad şehrinde Kura akarsuyu ile birleşir. Aras'ın su toplama alanı yaklaşık 102 bin km² olup 548 km²'si Türkiye sınırları içerisinde bulunmaktadır. Kafkasların en büyük nehirlerinden biridir. Toplam uzunluğu Hazar gölüne kadar 1072 km'dir. Aras havzasında; Iğdır Ovası, Kars Ovası, Göle ovası, Büyük Sötlüce ovası, Hasköy ovası, Çıldır ovası, Ardahan platosu, Çıldır gölü, Aktaş gölü yer almaktadır. Ülkemizin en az yağış alan Iğdır İli bu havza içerisindedir. Havzada genel olarak karasal iklimin etkileri görülmektedir. Kura, Allahuekber dağlarının kuzey yamaçlarından kaynağını alan; Kaynılık dere, Türkmen dere ve Kura (Kür) çayının Göle ovasının kuzeybatısında birleşmesiyle meydana gelmektedir. Kura'nın yaklaşık 189 km'si Türkiye sınırları içerisinde olmak üzere toplam 1515 km uzunluğa sahiptir (Güngördü, 2003; Şahin, Doğanay ve Özcan, 2013; Arıncı, 2016; Atalay ve Mortan, 2017).

3. Materyal ve Metot

Aras-Kura kapalı havzasında ölçümlenmiş olan meteorolojik verilerinin trend değerlerinin hesaplanması için R paket programı kullanılmıştır. Grafiklerin yapımında Excel 2016 programından yararlanılmıştır. Yapılan istatistiksel analiz sonuçlarına göre verilerin non-

parametrik olduğu sonucuna varılmıştır. Trend analizleri için uygun olan yöntemler yeri geldiğinde açıklanmıştır. Meteoroloji Genel Müdürlüğü'nden elde edilen sıcaklık ve yağış veri setleri 1970-2018 yıllarını kapsamaktadır. Aras-Kura Kapalı Havzasında; Ardahan, Arpaçay, Doğubeyazıt, Sarıkamış, Horasan, Iğdır ve Kars meteoroloji istasyonlarının verilerinden yararlanılmıştır. Havzada, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı Kağızman, Şahnalar, Güvercinkaya ve Sarısı Nonak adlı Akım Gözlem istasyonlarının (1970-2015) verileri kullanılmıştır. U (t) ve U'(t) değerleri ise Gümüş (2006) tarafından geliştirilmiş olan TAFW yazılımı ile trend başlangıç yılları tespit edilmiştir.

İklim veya hidrolojik değişkenlerin analizinde verilerin uygunluğuna bağlı olarak parametrik veya non-parametrik yöntemler uygulanmaktadır. Parametrik olan verilerin zaman serisinde doğrusal regresyonu ele alınırken, var olan eğilimlerin analizi için t-testi gibi istatistiki yöntemler genel olarak tercih edilmektedir. Fakat, Albek (1999), parametrik eğilim analizlerinde iki temel problem ile karşılaşmaktadır. Analiz sonuçlarında elde edilen model ve gözlem verileri arasındaki farkların normal dağılmış olması ve sabit varyanslı olması beklenmektedir. Veri setlerinde uç değerlerin varlığına bağlı olarak, parametrik istatistiki metotlarda oldukça sorun yaratabilmektedir, şeklinde ifade etmiştir. Benzer sorunlarla karşılaşmamak adına parametrik olmayan yöntemler günümüzde en çok tercih edilenlerdir. Parametrik olmayan bu yöntemler verilerin sıralamasını baz aldığı için verilerdeki eksiklerden etkilenmezler bu özelliği nedeniyle en çok kullanılan yöntemlerdir. İklim parametreleri kısa zaman serilerinde hızlı değişimler gösterebilmektedir ve stabil kalmamaktadır. Kısaca iklim parametreleri homojen dağılım sergilememektedir. Bu özelliğinden dolayı non-parametrik yöntemler ile analiz edilmesi daha doğru sonuçları vermektedir.

3.1. Mann-Kendall Testi

Mann-Kendall yöntemi, bir zaman serisinde parametrelerdeki değişimin olması ya da olmamasına göre tercih edilme olup Ho hipotezi ile kontrol yapılmaktadır (Kendall, 1975). Verilerin belirli bir dağılıma uyma zorunluluğu olmayan non-parametrik bir testtir (Erdoğan, 1989; Toros, 1993; İçağa, 1994; Türkes, 1996; Kadioğlu, 1997; Yüce ve ark., 2017). Test istatistiği aşağıdaki şekilde hesaplanmaktadır.

Mann-Kendall test istatistiği $i = 1, \dots, n-1$ 'e şeklinde peşi sıra sıralanmış x_i veri setine ve $j = i + 1, \dots, n$ 'e kadar sıralanmış olan bir x_j zamansal dağılım gösteren verilere uygulanmaktadır. Peş peşe gelen verilerde x_i referans alınarak başlangıç noktası olarak seçilmekte ve diğer sıralanmış olan veri seti grubu x_j ile formül 1'de verildiği gibi hesaplanmaktadır (Bayazıt, 1996).

$$\text{sgn}(x_j - x_i) = \begin{cases} 1 & ; x_j > x_i \\ 0 & ; x_j = x_i \\ -1 & ; x_j < x_i \end{cases} \quad (1)$$

Mann Kendall formülünde bulunan S değeri ise aşağıdaki (2) gibi hesaplanmaktadır.

$$S = \sum_{i=1}^{n-1} \sum_{j=i+1}^n \text{sgn}(x_j - x_i) \quad (2)$$

Burada bulunan n var olan yılların sayısını göstermektedir. S değeri ise $n \geq 8$ olması durumunda parametreler normal dağılım gösterir. $n \geq 30$ olması durumunda ise veriler normal dağılım göstermez ve t testi z testine yaklaşmaktadır (Kendall, 1975).

$$E[S] = 0 \quad (3)$$

$$\text{Var}[S] = \frac{n(n-1)(2n+5) - \sum_{i=1}^p t_i(t_i-1)(2t_i+5)}{18} \quad (4)$$

Burada bulunan p değeri grup içine bulunan sayıları, t_i ise i uzunluğunda bulunan gözlemleri göstermektedir. Formül 4'te toplama terimi veride bir bağlı gözlem olması durumunda kullanılmaktadır. Örneğin 5 gözlem aynı değeri taşıyorsa $t_i=5$, 3 gözlem aynı değerinde ise $t_i=3$ ve

ayrıca değerleri aynı olan gözlemlerde iki grup bulunuyorsa $t_3=2$, $t_4=2$ alınmaktadır (Gümüş ve Yenigün, 2006).

Bu test normal dağılmayan verilerde tercih edilmesinin en büyük nedeni verilerin dağılımından bağımsız olmasıdır. Eğer bir eğilim yoksa H_0 hipotezi ile ifade edilmektedir.

Testin uygulanacağı zaman serisi x_1, x_2, \dots, x_n de x_i, x_j çiftleri iki gruba ayrılır. $i < j$ için $x_i < x_j$ olan çiftlerin sayısı P ve $x_i > x_j$ olan çiftlerin sayısı M ile gösterilirse test istatistiği $S=P-M$ şeklinde tanımlanmaktadır (Gümüş ve Yenigün, 2006).

$$Z = \begin{cases} \frac{S-1}{(\text{Var}(S))^{1/2}} & ; S > 0 \\ 0 & ; S = 0 \\ \frac{S+1}{(\text{Var}(S))^{1/2}} & ; S < 0 \end{cases} \quad (5)$$

Z 'nin mutlak değeri seçilen α anlamlılık düzeyine karşı gelen normal dağılımı $Z_{\alpha/2}$ değerinden küçükse H_0 hipotezi kabul edilmekte ve incelenen zaman serisinde trend olmadığı, büyükse trend olduğu ve S değeri pozitif ise artan yönde, negatifse ise azalan yönde trend olduğu sonucuna varılmaktadır (Yılmaz, 2018; Gözalan, 2019)

3.2. Spearman'ın Rho Testi

Spearman'ın Rho testi verilerin kesikli sayısal ve nitelikli olduğu durumlarda kullanılan basit ve hızlı bir yöntemdir. Parametrik olmayan bu test gözlem serileri arasındaki ilişkiyi belirlemek için kullanılmaktadır (Ercan ve ark., 2017). Parametreler ister büyükten küçüğe ister küçükten büyüğe doğru sıralanması ile sıra istatistiği R_{xi} elde edilir. X gözlem serinin ifade eden bir vektör olup H_0 hipotezlerine göre sırasıyla şu şekilde tanımlanmaktadır.

x_i ($i=1, 2, 3, \dots, n$) değerleri eş olasılıklı dağılımlardır, H_1 hipotezine göre ise x_i ($i=1, 2, 3, \dots, n$) değerleri zamanla azalır veya artar (Yenigün ve ark., 2013). Test istatistiği r_s ile gösterilir r ilişki katsayısını, s ise istatistikçi Spearman'ı vurgulamakta olup denklem (6) ile hesaplanmaktadır.

$$r_s = 1 - \frac{[6 \sum_{i=1}^n (R(x_i - i)^2)]}{n(n^2 - 1)} \quad (6)$$

$n > 30$ olması durumunda r_s normal dağılıma yaklaşacağından normal dağılım tabloları kullanılır (Yue ve Wang, 2002). Bunun için r_s 'nin test istatistiği olarak tanımlanan Z denklem (7) ile hesaplanır.

$$z = r_s \sqrt{n - 1} \quad (7)$$

Eğer z değeri, a değeri normal dağılım tablolarında belirtilen $z_{\alpha/2}$ değerlerinde büyük ise H_0 hipotezi yani bir ilişkinin olduğu anlaşılır. r_s değeri negatif olması durumunda azalan yönde eğer r_s pozitif ise artan yönde bir eğilimin olduğu anlaşılır (Yüce, vd., 2017).

4. Bulgular

4.1. Sıcaklık ve Yağış Trend Analizleri

Havza içerisinde noktasal veri kaynağı olan meteorolojik istasyonların sunduğu verilere göre yıllık ve mevsimlik sıcaklık ve yağış parametrelerinin trend analizi yapılmıştır. **Tablo 1**'de yıllık ortalama sıcaklık ve toplam yağış değerlerinin trend analiz sonuçları görülmektedir.

Tablo 1: Aras-Kura Kapalı Havzasının Ortalama Sıcaklık ve Yağış Parametresinin Trend Analiz Sonuçları (1970-2018)

İstasyonlar	Yıllık		İlkbahar		Yaz		Sonbahar		Kış	
	Sıc.	Yağ.	Sıc.	Yağ.	Sıc.	Yağ.	Sıc.	Yağ.	Sıc.	Yağ.

Ardahan	3,9**	3,94	3,10**	2,61	4,46**	2,32	1,66	2,32	2,97**	3,37**
Arpaçay	1,49	-0,54	2,22**	-0,1	0,35	-1,3	-0,78	-1,35	2,42**	0,49
Doğubeyazıt	3,47**	0,75	3,53**	0,7	3,89**	0,78	1,49	0,75	1,68	-0,7
Sarıkamış	4,94**	-1,22	3,18**	-1,22	3,63**	-0,41	3,36**	-1,66	3,6**	-3,16**
Horasan	3,27**	-1,2	3,18**	-0,06	4,04**	-1,34	2,65**	-0,65	1,46	-1,06
Iğdır	4,84**	1,63	4,34**	1,41	5,61**	1,2	4,44**	1,46	1,84	-0,25
Kars	4,39**	2,87	3,38**	2,16	4,39**	2,28	3,3**	1,58	2,68**	1,66

** %95 ($\alpha=0.05$) güven aralığında anlamlılık seviyesi belirtmektedir.

Yıllık ortalama sıcaklıklar incelendiğinde sadece Arpaçay meteoroloji istasyonunda istatistiki açıdan anlamlı olmayan eğilimler görülmektedir. Fakat geriye kalan bütün istasyonlarda ciddi anlamda pozitif eğilimlerin olduğu saptanmıştır. Yağış değerlerinde ise sadece Ardahan ve Kars meteoroloji istasyonlarında anlamlı artışlar görülmektedir.

İlkbahar mevsiminde ortalama sıcaklıklarda tüm istasyonlar kuvvetli pozitif eğilimler göstermektedir. Yağış değerlerinde ise Ardahan ve Kars meteoroloji istasyonlarında anlamlı pozitif eğilimleri görülmektedir.

Yaz mevsiminde sıcaklıklarda sadece Arpaçay istasyonunda pozitif eğilime rastlanmazken geriye kalan bütün istasyonlarda kuvvetli pozitif eğilimler saptanmıştır. Yağış değerlerinde ise sadece Ardahan ve Kars meteoroloji istasyonlarında pozitif eğilim görülmektedir.

Sonbahar mevsiminde Sarıkamış, Horasan, Iğdır ve Kars meteoroloji istasyonlarında ortalama sıcaklıklarda pozitif eğilim saptanmıştır. Yağışlarda ise sadece Ardahan meteoroloji istasyonunda pozitif eğilimler görülmektedir.

Kış mevsiminde ortalama sıcaklıklarda Ardahan, Arpaçay, Sarıkamış ve Kars meteoroloji istasyonlarında pozitif trend belirlenmiştir. Yağış değerlerinde ise Ardahan meteoroloji istasyonunda pozitif, Sarıkamış istasyonunda ise negatif eğilimler saptanmıştır.

4.2. Akım Trend Analizi

Aras-Kura Hidrografik havzasındaki akım gözlem istasyon verileri dikkate alınarak akım trendleri hesaplanmıştır. **Tablo 2**'de akım değerleri analiz sonuçları verilmiştir.

Tablo 2: Aras-Kura Kapalı Havzasının Ortalama Akım Parametresinin Trend Analiz Sonuçları (1970-2015)

İstasyonlar	Yıllık	İlkbahar	Yaz	Sonbahar	Kış
Kağızman	2,4**	1,78	0,66	1,34	1,67
Şahnalar	-0,38	-0,98	-0,17	1,40	1,00
Güvercinkaya	1,46	0,59	0,45	2,4**	2,13**
Sarısu Nonak	-2,06**	-1,44	-2,46**	-0,48	-1,53

* %95 ($\alpha=0.05$) güven aralığında anlamlılık seviyesi belirtmektedir.

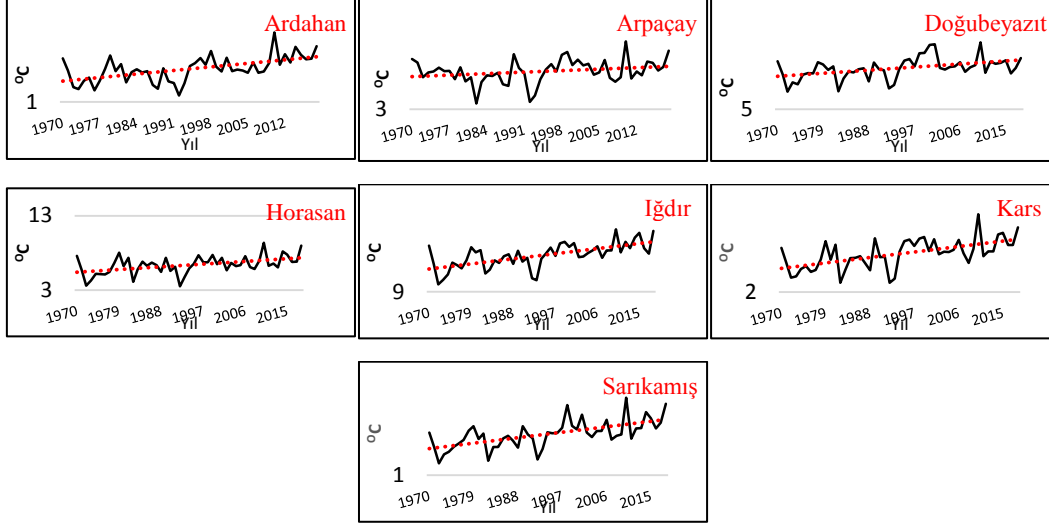
Tablo 2'de akım değerleri analiz sonuçları incelendiğinde yıllık akımlarda Kağızman akım gözlem istasyonunda pozitif eğilim görülürken, Sarısu Nonak istasyonunda ise negatif eğilim saptanmıştır. Sonbahar ve kış mevsiminde Güvercinkaya akım gözlem istasyonunda pozitif trend görülürken, diğer istasyonlarda ise herhangi bir eğilime rastlanmamıştır. Sarısu Nonak istasyonunda ise sadece yaz aylarında negatif eğilim görülmektedir.

4.3. Sıcaklık, Yağış ve Akım Parametrelerinin Trend Yönleri

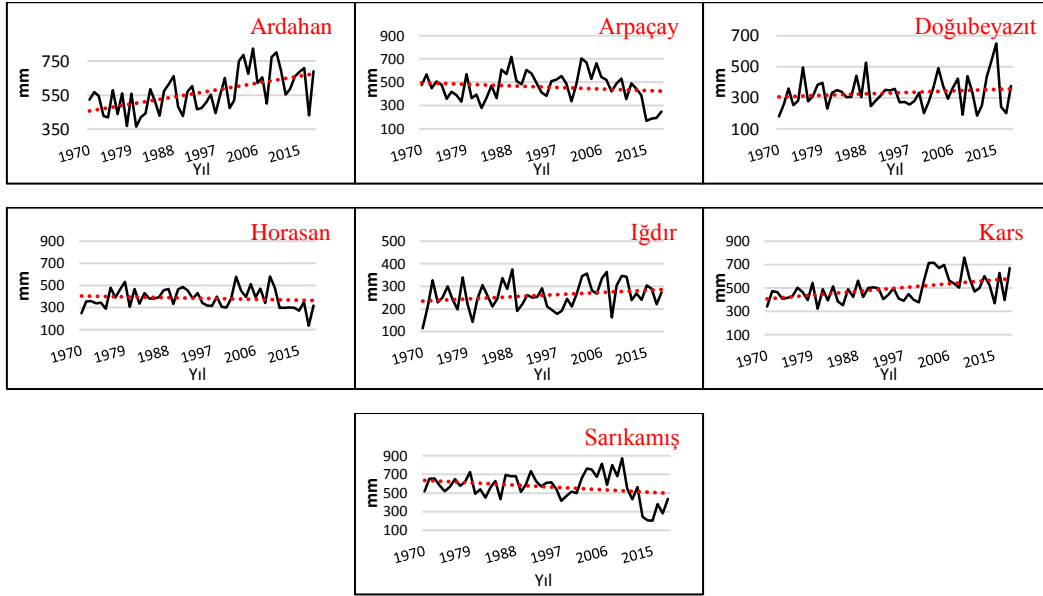
Mann-Kendall ve Spearman Rho Test analizlerinden elde edilen sonuçların **Şekil 2** 'de grafiksel olarak gösterimi incelendiğinde bu değerlerdeki artış veya azalış yönlerinin **Tablo 1** ve **Tablo 2**'de verilen değerlerin yönleri ile örtüştüğü sonucuna varılmıştır.

Şekil 2: Aras-Kura Havzası Sıcaklık, Yağış ve Akım Parametrelerin Trend Yönleri

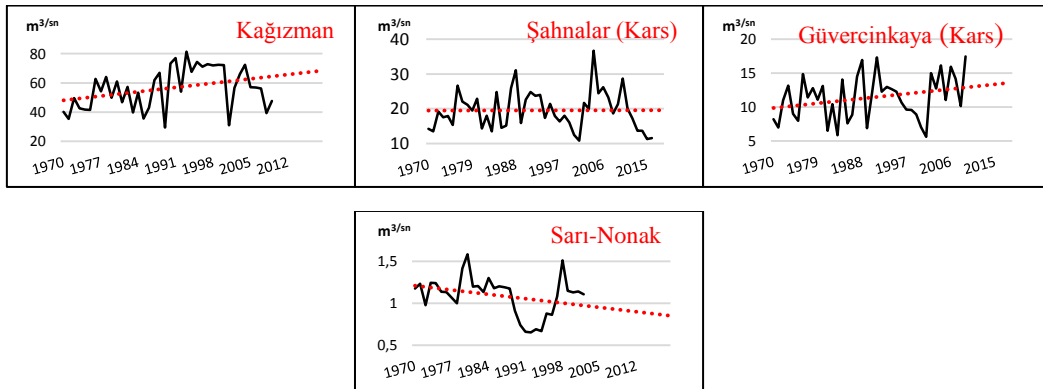
SICAKLIK

YAĞIŞ

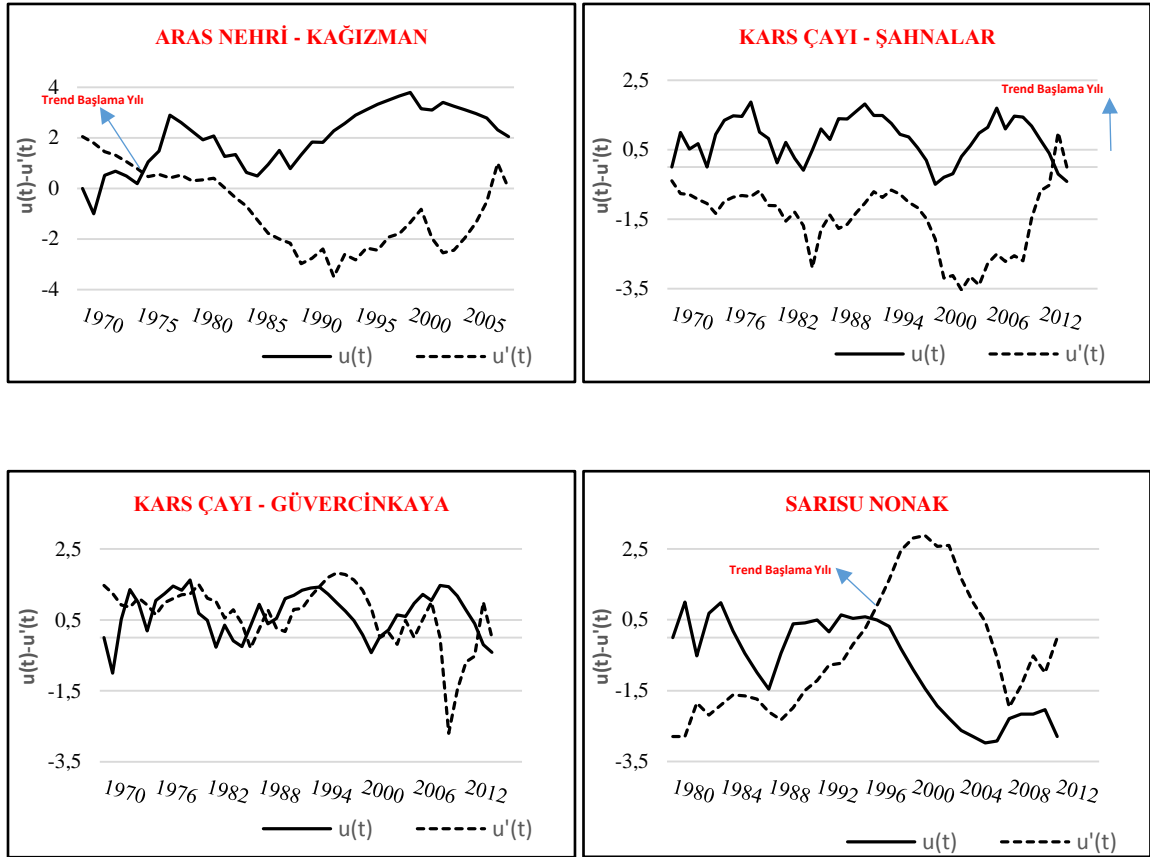
AKIM

4.4. Akım Gözlem İstasyonlarının U(T) ve U'(T) Değerlerine Göre Trend Başlangıç Yılları

Şekil 3'de U(t) ve U'(t) değerleri kullanılarak akım verilerinin ölçümlendiği istasyonlarda trendin başladığı yıllar tespit edilmiştir. Eğilim çizgilerinin birden fazla birbirlerine temas etmesi durumunda trendin yılını belirlemek mümkün olmamaktadır. Fakat bir kez temas etmesi halinde trend başlangıç yılını belirlemek mümkündür. Sarısu, Şahnalar ve Kağızman akım gözlem istasyonlarında meydana gelen eğilimlerin başlangıç yılları belirlenmiştir. Güvercinkaya akım gözlem istasyonunda ise eğilim çizgileri birden çok birbiriyle temas etmesi nedeniyle trend başlangıcı belirlenememiştir.

Şekil 3: Aras-Kura Havzasındaki Akım Gözlem İstasyonlarının U(T) ve U'(T) Değerlerine Göre Trend Başlangıç Yılları

5. Sonuç ve Tartışma

Aras-Kura kapalı havzasında Meteoroloji Genel Müdürlüğü tarafından ölçümlenmiş olan ortalama sıcaklık, toplam yağış ve Devlet Su İşleri'nin akım gözlem istasyonlarından elde edilen akım değerleri istatistiksel metotlarla analiz edilerek trendleri hesaplanmıştır. Havza genelinde ortalama sıcaklıklarda, yıllık ve mevsimlik olarak özellikle ilkbahar ve yaz mevsiminde anlamlı sıcaklık artışları görülmektedir. Yıllık ve yaz mevsiminde belirtilen durum sadece Arpaçay istasyonunda görülmemektedir. Sonbahar mevsiminde Sarıkamış, Horasan, Iğdır ve Kars istasyonlarında ortalama sıcaklıklarda anlamlı artışlar görülürken Arpaçay istasyonunda istatistiksel olarak anlamlı olmayan bir azalış gözlenmiştir. Diğer istasyonlarda da anlamlı olmayan artışlar gözlenmektedir. Kış mevsiminde bütün istasyonlarda ortalama sıcaklıklarda artışa rastlanmaktadır. Ancak Ardahan, Arpaçay, Sarıkamış ve Kars meteoroloji istasyonlarındaki sıcaklık artışı anlamlı bir özellik göstermektedir. Sonuç olarak Aras-Kura kapalı havzasında sıcaklık artışı gözlenmektedir (Tablo 3).

Tablo 3. Yıllık Ortalama Sıcaklık, Toplam Yağış ve Ortalama Akım Verilerinin Mann-Kendall ve Spearman Rho's Testi Analiz Sonucu

	İstasyonlar	Ortalama Sıcaklık	Toplam Yağış
Meteoroloji İstasyonları	Ardahan	↑	↑
	Arpaçay	●	●
	Doğubeyazıt	↑	●
	Sarıkamış	↑	●
	Horasan	↑	●
	Iğdır	↑	●
	Kars	↑	↑
DSİ İstasyonları	Kağızman Deresi	↑	
	Şahnalar Deresi	●	
	Güvercinkaya Deresi	●	
	Sarısu Nonak Deresi	↓	

Demir vd. (2008) Türkiye genelinde yapılan çalışmada ortalama, maksimum ve minimum sıcaklıkların genel de artma trendi gösterdiğini tespit etmişlerdir. Ayrıca Akdeniz, Güney Doğu Anadolu ile Doğu Anadolu'nun güney kesimlerinde ısınma eğilimlerinin istatistiksel açıdan anlamlılığını ileri sürmüşlerdir. Türkiye'de ortalama sıcaklıklarda, sonbahar mevsimi dışında -kış ve ilkbahar mevsimlerinde daha belirgin olmak üzere- bir ısınma trendinin olduğu bazı çalışmalarda tespit edilmiştir (Türkeş vd., 1995; 2002a-b; Türkeş vd., 2004). Bu sonuç ile araştırma alanında elde edilen sonuçlarla örtüşmektedir.

Aras-Kura kapalı havzasında toplam yağış miktarı dikkate alındığında Kars ve Ardahan istasyonlarında yıllık yağışlarda, ilkbahar ve yaz yağışlarında anlamlı artışlar görülmektedir. Sarıkamış, Horasan ve Arpaçay istasyonlarında anlamlı olmayan bir azalış gözlenirken Iğdır ve Doğubeyazıt istasyonlarında anlamlı olmayan bir artış bulunmaktadır. Başka bir anlatımla Kars ve Ardahan dışındaki istasyonlarda yağış ile ilgili bir eğilime rastlanmamıştır. Sadece kış mevsiminde Sarıkamış istasyonundaki yağış miktarında anlamlı derecede bir azalış dikkat çekmektedir. Ardahan istasyonunda ise sonbahar ve kış mevsiminde de yağış artış eğilimi sürmektedir. Havza geneli değerlendirildiğinde Kars (sonbahar ve kış hariç), Ardahan pozitif, Sarıkamış ise sadece kışın negatif eğilim göstermektedir. Belirtilen meteoroloji istasyonları hariç havzanın su bilançosunda bir değişim görülmemektedir. Bu durum havza genelinde meydana gelen sıcaklık artışının karşılığı olarak yağış biçiminde kendini göstermemektedir. Havza, yazı yağışlı bir iklim özelliği karakterize etse de yaz yağışlarında Ardahan ve Kars hariç diğer istasyonlarda anlamlı olmayan azalışların (Horasan, Sarıkamış, Arpaçay) ya da artışların görülmesi (Doğubeyazıt, Iğdır), sıcaklık artışlarına karşın yağış ve akım değerlerinde ciddi bir değişikliğin olmadığı sonucunu vermektedir. Ayrıca Mann Kendall mertebeye korelasyonunda elde edilen U(t) ve U'(t) değerlerine göre Kağızman (1974), Şahnalar (2010) ve Sarısu Nonak'da (1996) meydana gelen eğilimlerin başlangıç yılları belirlenmiştir.

Havza genelinde yağış ile ilgili sonuçlar Türkeş'in sonuçlarıyla tam olarak örtüşmemektedir. Türkeş, Türkiye'de yağış değişimleri konusunda yaptığı çalışması incelendiğinde, yıllık yağışların azalma eğiliminde olduğu ve kurak dönemlerin 1970 sonrası arttığı ve gittikçe şiddetlendiği belirtilmektedir (Türkeş, 1996). Türkiye'nin özellikle Doğu, Batı, Güney ve Orta bölgelerindeki akımlarında anlamlı bir azalma olduğu sonucuna varmışlardır (Bayazıt vd, 2002, Cebe, 2007, Yıldız ve Saraç, 2008; Çelik, 2010; Emek, 2014; Namlı 2019; Coşkun, 2020a; 2020c; 2020d). Havzadaki akım değerleri de yapılan diğer çalışmalardan farklılıklar sunmaktadır. Bu durum Aras-Kura kapalı havzasının bulunduğu lokasyon ve yerel özelliklerinden kaynaklandığı söylenebilir.

İklim değişikliği öngörülerine göre ülkemizin kuzey kesimlerinde özellikle de kuzeydoğu Anadolu kesiminde küresel ısınma ve dolayısıyla sıcaklık artışına bağlı olarak yağış artışlarının beklendiği düşüncesini Aras-Kura havzasındaki verilerin eğilimi doğrulamamaktadır. Bu durumun

kapalı havzalarda havza içi kontrolün çevresine ve küresel etkilere göre daha farklı özellikte değerlendirilmesi gerektiği fikrini öne çıkarmaktadır.

Dünya genelinde tatlı su tüketimi yıldan yıla artış göstermektedir. Bu nedenle sınır aşan suların önemi gelecek yüzyıllarda ülkeler arasında sorunlara neden olacağı düşünülmektedir. Çalışma sahasında bulunan Aras ve Kura akarsuları sınır aşan sular olmasından dolayı akımlarında meydana gelecek olası değişimlerin belirlenmesi planlama açısından son derece önemlidir.

6. Kaynakça

- Aksoy, B. ve Coşkun, M. (2010). Global Climate Change and Its Effects on Turkey. EKEV Academic Review "Social Sciences", 42, 367-382, Erzurum.
- Akyürek, M., Önöz, B., Bayazıt, M., Cıgızoğlu, K. (2004). Türkiye Yıllık Ortalama Akımlarının Trend Analizi; IV Ulusal Hidroloji Kongresi, 21-25 Haziran 2004, İstanbul.
- Ackerman, S. A. ve Knox, J. A. (2015). Meteoroloji Atmosferimizi Anlamak, Çeviri Ed. Mikdat Kadioğlu-Sedef Çakır, Nobel Yayınları, Ankara.
- Addisu, S., Selassie, Y.G., Fissaha, G. ve Gedif, B. (2015). Time series trend analysis of temperature and rainfall in lake Tana Sub-basin, Ethiopia, Environmental Systems Research, pp. 4:25, Springer.
- Albek, E. (1999). Identification of the Different Sources of Chlorides in Streams by Regression Analysis Using Chloride Discharge Relationships. Water Environment Research, 71(7), 1310-1319.
- Albek, E. ve Göncü, S. (2005). Türkiye Akarsularında Askıda Katı Madde Değişiminin Yıllar Boyu İncelenmesi. Anadolu Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi, 6(2), 183-190.
- Angı, M., Özkaya M., 2004, Türkiye’de Yüzeysel Akımlar ve Trendleri; IV Ulusal Hidroloji Kongresi, 21-25 Haziran 2004, İstanbul.
- Arınç, K. (2016). Doğal Beşeri İktisadi ve Siyasal Yönleriyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri. Erzurum: Biyosfer Araştırmaları Merkezi, pp.375
- Asfaw, A., Simane, B., Hassen, A. ve Bantider, A. (2017). Variability and time series trend analysis of rainfall and temperature in northcentral Ethiopia: A case study in Woleka sub-basin, Weather and Climate Extremes, pp.1-13, Elsevier.
- Atalay, İ. (2008). Ekosistem Ekolojisi ve Coğrafyası-II, Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri, İzmir.
- Atalay, İ. (2010). Uygulamalı Klimatoloji, Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri, İzmir.
- Atalay, İ. ve Mortan, K. (2017) Türkiye’nin Bölgesel Coğrafyası, İnkılap Yayınevi, İstanbul.
- Avşaroğlu, Y. (2019). Dicle Havzası Aylık Ortalama Akım Değerlerinin Trend Analizi, H.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa.
- Bayazıt, M., Cıgızoğlu, H. ve Önöz, B., (2002). Türkiye Akarsularında Trend Analizi, TMH, Türkiye Mühendislik Haberleri, (420-421-422), ss. 4-6.
- Cebe, E., (2007). Türkiye Akarsularında mevsimsel Trend Analizi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Coşkun, M. (2011). Fundamental pollutants in the European Union (EU) countries and their effects on Turkey. Elsevier, Procedia Social and Behavioral Sciences, 19, 467-473.
- Coşkun, M. (2019). İklim Değişimleri ve Küresel Isınma, 12. Bölüm, Yer Bilimi Kitabı, Ed. Mete Alim-Serkan Doğanay, Pegem Akademi, Ankara.
- Coşkun M. ve Akbaş V. (2017). Karadeniz Kıyısından İç Kesime: Kastamonu Çevresinin İklim Parametreleri, Sosyal Bilimler Dergisi, The Journal of Social Science, Yıl: 4, Sayı:11, Haziran 2017, s. 46-86.
- Coşkun, M., Aksoy, B. (2007). 19 Haziran 2004 Çubuk-Sünlü (Ankara) Hortum Olayı, Doğu Coğrafya Dergisi, 12(17), 203-222, Erzurum.

- Coşkun, S. (2020a). Tuz Gölü-Konya Kapalı Havzaları'nda Ortalama Sıcaklık, Yağış Ve Akım Verilerinin Trend Analizi, Coğrafya Araştırmaları, Kitap Bölümü, 1. Bölüm, sf:1-13, Akademisyen Yayınevi (AYBAK), Ankara.
- Coşkun, S. (2020b). Trend Analysis of Mean Temperatures Data in Van Lake Closed Basin, Turkey, Current Studies in Social Sciences, Chapter of Book, 3. Chapter, pp:43-51, Akademisyen Yayınevi (AYBAK), Ankara.
- Coşkun, S. (2020c). Tuz Gölü-Konya Kapalı Havzalarının Yaz Mevsimi Ortalama Sıcaklık, Yağış, Buharlaştırma ve Akım Verilerindeki Değişimlerin Karşılaştırmalı Trend Analizi, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (SOBİDER), Yıl: 7, Sayı: 46, Haziran 2020, s. 123-138.
- Coşkun, S. (2020d). Van Gölü Kapalı Havzasında Yağışların Trend Analizi, Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi, 8(2), 521-532.
- Coşkun, S. (2020e). Göller Yöresi'nde Sıcaklık, Yağış ve Akım Değerlerinde Meydana Gelen Eğilimler (Akdeniz Bölgesi-Türkiye), International Social Sciences Studies Journal, (e-ISSN:2587-1587) Vol:6, Issue: 66; pp:3142-3155.
- Çelik, A. (2010). Gediz Havzasında Yağış ve Sıcaklık Trendleri ile Akarsu Akımları Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş.
- Çiçek, İ. (2003). "The Statistical Analysis of Precipitation in Ankara, Turkey", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:13, Sayı:1, Sayfa: 1-20, Elazığ.
- Dabanlı, İ. (2017). Türkiye'de İklim Değişikliğinin Yağış-Sıcaklığa Etkisi Ve Kuraklık Analizi: Akarçay Örneği, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İnşaat Mühendisliği Anabilim Dalı Hidrolik ve Su Kaynakları Mühendisliği Programı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Demir, İ., Kılıç, G., Coşkun, M. ile Sümer, U. M. (2008). Türkiye'de maksimum, minimum ve ortalama hava sıcaklıkları ile yağış dizilerinde gözlenen değişiklikler ve eğilimler. TMMOB İklim Değişimi Sempozyumu, Bildiriler Kitabı, 69-84. TMMOB adına TMMOB Meteoroloji Mühendisleri Odası, 13-14 Mart 2008, Ankara.
- Emek, M.F. (2014). Doğu Anadolu Bölgesi Yıllık ve Aylık Toplam Yağışların Trend Analizi, Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İnşaat Mühendisliği, Hidrolik Bilim Dalı, Erzurum.
- Erlat, E. (2013). İklim Sistemi ve İklim Değişimleri, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir.
- Ercan, B., ve M. İ. Yüce (2017), Trend Analysis of Hydro-Meteorological Variables of Kızılırmak Basin, Nevşehir Journal of Science and Technology, 6(özel sayı), 333-340.
- Erdoğan, F. (1989), Türkiye'de Yaygın Kuraklık, Meteoroloji Mühendisleri Odası Bülteni, Ankara.
- Gözalın, S. (2019) Yüzey, 850, 700 ve 500 hPa Basınç Seviyelerinde Sıcaklık İle Nem Parametrelerinin Karşılaştırmalı Trend Analizi: Türkiye Örneği. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.
- Gümüş, V. (2006). Fırat Havzası Akımlarının Trend Analizi İle Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Şanlıurfa.
- Gümüş, V., ve Yenigün, K. (2006). Evaluation of Lower Fırat Basin Streamflow by Trend Analysis. In 7th International Advances in Civil Engineering Conference, Yıldız Technical University, Istanbul, Turkey.
- Güngördü, E. (2003). Türkiye'nin Coğrafyası, Asil Yayınları, Ankara.
- İçağa, Y. (1994), Analysis of Trends in Water Quality Using Nonparametric Methods, Yüksek Lisans Tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Kadioğlu, M. (1997), Trends in Surface Air Temperature Data over Turkey. Int. J. Climatology, 17: 511-520.
- Karabulut, M. ve Cosun, F. (2009). Kahramanmaraş İlinde Yağışların Trend Analizi, Coğrafi Bilimler Dergisi, CBD 7(1), ss. 65-83.

- Karaosmanoğlu, F., Günek, H., (2018). Göksu Havzası'nda Buharlaştırma ve Yüzeysel Akışın Penman ve Thourthwaite Yöntemlerine Göre Değerlendirilmesi. *International Journal of Scientific and Technological Research*, 4(10),599-614.
- Kendall, M. G. (1975), *Rank Correlation Methods*, Charles Griffin, London.
- Namlı, Y. (2019). Fırat- Dicle ve Yeşilırmak Havzalarında Taşkın Trend Analizi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Hidrolik ve Su Kaynakları Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Nourani, V., Mehr, A. D. ve Azad, N. (2018). Trend Analysis of Hydroclimatological Variables in Urmia Lake Basin Using Hybrid Wavelet Mann– Kendall And Şen Tests. *Environmental Earth Sciences*, 77(5): 207.
- Lazaro, R., Rodrigo, F.S., Gutierrez, L., Domingo, F. ve Puigdefabregas, J. (2001). Analysis of a 30-year rainfall record (1967-1997) in semi-arid SE Spain for Implications on Vegetation, *Journal of Arid Environment*, 48, 373- 395.
- Özel, N., Kalaycı, S., Sevimli, M.F. ve Büyükyıldız, M. (2004). Sakarya Nehri Havzası Aylık Akım Verilerinin Parametrik Olmayan Yöntemlerle Trend Analizi, S.Ü. Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi, c.19, s. 2, ss.11-22, Konya.
- Polat, P. ve Sunkar, M. (2017). Rize'nin İklim Özellikleri ve Rize Çevresinde Uzun Dönem Sıcaklık ve Yağış Verilerinin Trend Analizi, F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:27, Sayı:1, Sayfa:1-23, Elazığ.
- Rahman, M. A., Yunsheng, L. Ve Sultana, N. (2017). Analysis And Prediction Of Rainfall Trends Over Bangladesh Using Mann–Kendall, Spearman's Rho Tests And ARIMA Model. *Meteorology and Atmospheric Physics*, 129(4): ss.409-424.
- Soydan, N.G., Gümüş, V., Şimşek, O., Gerger, R. ve Ağun, B. (2016). Seyhan Havzası Aylık Ortalama Akım ve Yağış Verilerinin Trend Analizi, D.Ü. Mühendislik Fakültesi Dergisi, c.7, s.2, ss. 319-327, Diyarbakır.
- Sönmez, O., Çeribaşı, G. ve Doğan, E., (2016). Short And Long Term Streamflow Prediction By Different Neural Network Approaches And Trend Analysis Methods: Case Study Of Sakarya River, Turkey. *Fresen. Environ. Bull*, 25: ss.565-579.
- Su, L., Miao, C., Kong, D., Duan, Q., Lei, X., Hou, Q. ve Li, H. (2018). Longterm Trends İn Global River Flow And The Causal Relationships Between River Flow And Ocean Signals. *Journal of Hydrology*, 563: ss. 818-833.
- Şahin, C. (2005). *Türkiye Fiziki Coğrafyası, Gündüz-Eğitim ve Yayıncılık*, Ankara.
- Şenocak, S. ve Emek, M. F. (2019). Trend Analizi Yöntemleri Kullanılarak Doğu Anadolu Bölgesi Aylık Yağış Miktarlarının Değerlendirilmesi, *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, Sayı: 17, Sayfa:807-822.
- Tayanç, M., Karaca, M. ve Yenigün, O. (1997). Annual and Seasonal Air Temperature Trend Patterns of Climate Change and Urbanization Effects in Relation to Air Pollutants in Turkey, *Journal of Geophysical Research*, 102, 1909-1919.
- Toros, H. (1993), *Klimatolojik Serilerden Türkiye Genelinde Trend Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Tosic, I. ve Ukasevic, M. (2005) "Analysis of Precipitation Series for Belgrade", *Theoretical and Applied Climatology*, 80, ss.67- 77.
- Türkeş, M. (1996), *Spatial and Temporal Analysis of Annual Rainfall Variations in Turkey*, *International Journal of Climatology*, 16, 1057–1076.
- Türkeş, M., (2012) *Türkiye'de Gözlenen ve Öngörülen Kuraklık ve Çölleşme*, Uluslararası 'Meteoroloji, Toz Taşınımı, Çölleşme ve Erozyonla Mücadele' Çalıştayı, Ankara.
- Türkeş, M., Sümer, U. M. ve Kılıç, G. (1995). Variations and trends in annual mean air temperatures in Turkey with respect to climatic variability. *International Journal of Climatology* 15: 557-569.

- Türkeş, M., Sümer, M., U. ve Demir, I. (2002a). "Revaluation of trends and changes in mean, maximum and minimum temperatures of Turkey for the period 1929-1999", *International Journal of Climatology*, C. 22, S. 8, pp. 947-977.
- Türkeş, M., Sümer, M., U. ve Demir, I. (2002b). "Türkiye'nin Günlük Ortalama, Maksimum ve Minimum Hava Sıcaklıkları ile Sıcaklık Genişliğindeki Eğilimler ve Değişiklikler". Prof. Dr. Sırrı Erinc Sempozyumu Klimatoloji Çalıştayı 2002, Bildiriler Kitabı, pp.89-106. İzmir.
- Türkeş, M. ve Sümer, U. M (2004). "Spatial and Temporal Patterns of Trends and Variability in Diurnal Temperature Ranges of Turkey". *Theor. Appl. Climatology* 77: 195-277.
- Yenigün, K., Gümüş, V. ve Şimşek, O. (2013), Seyhan Havzası Gidişlerinin Analizi, VII. Ulusal Hidroloji Kongresi 26 -27 Eylül 2013, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- Yıldız, M. ve Saraç M. (2008). "Türkiye Akarsularındaki Akımların Trendleri ve Bu Trendlerin Hidroelektrik Enerji Üretimine Etkileri", VII. Ulusal Temiz Enerji Sempozyumu, İstanbul, ss. 503-516.
- Yılmaz, A. (2018) Batı Karadeniz Bölümünde Sıcaklık ve Yağış Verilerinin Trend Analizi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük.
- Yue, S., ve C. Wang (2002), The Influence of Serial Correlation on the Mann-Whitney Test for Detecting a Shift in Median, *Advances in Water Resources*, 25(3), 325-333.
- Yüce, Ş., Ünsal, M. ve Yüce, M. I. (2017), Seyhan havzası yıllık akım verilerinin eğilim analizi, IX. Ulusal Hidroloji Kongresi, 4-6 Ekim 2017, Diyarbakır.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 43-60, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 06.04.2020 Kabul Tarihi: 23.06.2020

TOPLUMCU GERÇEKÇİ TÜRK ŞİİRİNDE GELENEKSEL ALGIDA KADIN*

Woman in Traditional Perception in Socialist Realism Turkish Poetry

Ayşe ERTUŞ**

ÖZ

Toplumcu gerçekçi şairler, toplumda kadına yönelik geleneksel algıyı eleştirmişlerdir. Dünya görüşleri ekseninde kadının toplumsal mücadeledeki önemini irdeleyen bu şairler kadını, çağdaşlaşma yolunun en önemli rol oynayıcısı olarak görmüşlerdir.

Toplumcu gerçekçi şairlerin, kadına yönelik geleneksel algıda eleştirileri, kadının nesneleştirilmesi, cinsel bir objeye dönüştürülmesi, küçük yaşta evlendirilmesi, ev içi işlerle sınırlandırılması ve eve hapsedilmesi, feodal zihniyete mahkum edilmesi, namus cinayetlerine kurban edilmesi yönündedir. Bu eleştirilerde kadın, sinik ve çaresiz çizilirken geleneksel bakışın yanlışlığı da göz önüne serilir.

Kadına yönelik geleneksel algıyı eleştiren şairler; Rıfat Ilgaz, Gülten Akın, Ahmet Oktay, Yaşar Miraç, Özdemir İnce, Refik Durbaş, Ceyhan Atuf Kansu, Sennur Sezer, Hasan Hüseyin Korkmazgil, Ahmet Telli, Attilâ İlhan, Hasan İzzettin Dinamo, Seyfettin Başçillar'dır. Bu şairlerin 1960-1980 yılları arasında yayımlanan şiir kitapları esas alınmış ve incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda toplumcu gerçekçi şairlerin kadını toplumun önemli yapı taşlarından biri olarak gördükleri bu nedenle geleneksel algıyı yıkma istekleri görülmektedir. Bunda benimsedikleri Marksist dünya görüşünün etkisi düşünülebilir.

Anahtar Kelimeler: Şiir, toplumcu gerçekçilik, kadın, eleştiri, geleneksel algı.

ABSTRACT

Socialist realistic poets have criticized the traditional perception of women in society. These poets, who have scrutinized the importance of women in social struggle within the scope of their views of the world, have considered women playing the leading role on the way to modernization.

The criticisms of socialist realistic poets about the traditional perception of women focus on objectification of women, their being transformed into sexual objects, being forced to marriage at a young age, confinement and imprisonment within domestic sphere, being subjected to feudal mentality and being victims of honor killings. In these criticisms, while the woman is drawn as a loser and helpless, the inaccuracy of the traditional view is revealed.

Poets criticizing the traditional perception of women are Rıfat Ilgaz, Gülten Akın, Ahmet Oktay, Yaşar Miraç, Özdemir İnce, Refik Durbaş, Ceyhan Atuf Kansu, Sennur Sezer, Hasan Hüseyin, Ahmet Telli, Attilâ İlhan, Hasan İzzettin Dinamo, Seyfettin Başçillar. The poetry books of these poets published between 1960 and 1980 were taken as a basis and examined. As a result of this study, it is seen that socialist realist poets consider women as one of the important building blocks of society and therefore they want to demolish the traditional perception. The influence of the Marxist view they adopted on this desire can be considered.

Key Words: poem, socialist realistic, women, criticism, traditional perception.

* Bu çalışma Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalında yapılan "Toplumcu Gerçekçi Türk Şiirinde Kadın İmgesi (1960-1980)" başlıklı yayımlanmamış doktora tezinin bir bölümüdür.

** Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü,
eposta: ayseertus@hotmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5748-5964>

GİRİŞ

Gelenek, sözcük anlamı olarak Sosyal Bilimler Sözlüğü'nde; "Bir topluluğun kendinden önceki nesillerden devralıp kısmen dönüştürerek sonraki nesillere devrettiği, inanç, kurum ve seremonileri de içeren her türlü toplumsal pratik" (Demir, Acar, 1992: 143); Türkçe Sözlük'te ise "Bir toplumda, bir toplulukta eskiden kalmış olmaları dolayısıyla saygın tutulup kuşaktan kuşağa iletilen, yaptırım gücü olan kültürel kalıntılar, alışkanlıklar, bilgi, töre ve davranışlar, an'ane" (TDK, 1998: 831) şeklinde geçer. Toplumda geçmişten devralınan ve değişmeden varlığını devam ettiren kadına yönelik bakış kadının geleneksel algıdaki yerini tayin eder.

Kadın, ilkel toplumlarda cins olarak erkekle eşit statüde yer alır ve kadınla erkek arasında paylaşılmış bir iş bölümü vardır. Marksizm, kadın ile erkeğin iş bölümü paylaşımını şöyle aktarır: "erkek kara ve deniz avcılığıyla uğraşırken, kadın yavrularını beslemek, onları vahşi hayvanlara, soğuğa, iklim değişikliklerine karşı korumakla meşguldür; otları toplar ve hazırlar, hastalıklara ve yaralara bakar, hayvanları ehlileştirir, kenara konulan şeye itina gösterir, geleceği düşünür." (Marx, Engels, Lenin, 2010: 19).

Avcılık-toplayıcılığın esas olduğu ilkel toplumdan yerleşik hayata geçiş ile birlikte özel mülkiyet anlayışı ortaya çıkar ve feodal dönem başlar. Bu tarihsel dönüşüm kadına olan algıyı da değiştirir ve kadın toplumda feodal beylerin bir malı olarak görülmeye başlanır. Bu dönemde kadın hem iş gücü hem de cinsel olarak sömürülür. Nina Popova, Rus imparatorluğu Kanunlar Külliyyatı'nın 10. Cildi 107. maddesinde kadın için şöyle yazıldığını dikkatlere sunar: "Karıların görevi, ailesinin reisi olan kocasına itaat etmek, onu sevip saymak, her şeyde ona boyun eğmek, her türlü biçimde onun ihtiyaçlarını karşılamak ve ona bağlılığın tüm işaretlerini göstermektir, çünkü o evin efendisidir" (Popova, 1999: 16)

Tarihsel dönem içerisinde feodalizmin bitişi kadına yönelik geleneksel algıyı değiştirmez. Burjuva toplumunda kadın yine erkekten aşağı bir statüde ve erkeğin malı olarak görülür. Marx, Napolyon'un Devlet Konseyi'nde kadınlar için şöyle söylediğini aktarır: "Tabiat, kadınları bizim kölemiz olarak yarattı. Kocanın karısına: Madam, dışarı çıkmayacaksınız! Madam, Komedyaya gitmeyeceksiniz! Madam, şu veya bu kişiyi görmeyeceksiniz! Yani: Madam, beden ve ruh olarak bana aitsiniz demek hakkı vardır." (Marx, Engels, Lenin, 2010: 27)

Feodalizmden sonra başlayan kapitalist dönemde de kadın, erkekten daha aşağı bir statüde algılanmıştır. Engels, özel mülkiyetin ortaya çıkışının, kadını erkekten aşağı bir statüye çektiğini ifade eder ve Kutsiye Bozoklar'ın aktarımıyla şöyle der: "Özel mülkiyet ilişkilerinin ortaya çıkmasıyla ki, kadın ve erkek arasındaki sömürü gündeme gelmiştir. Ve ancak özel mülkiyetin tümüyle yok olmasıyla birlikte insanın insan tarafından sömürülmesinin ve köleleştirilmesinin maddi koşulları ekonomik ve toplumsal olarak tarihe karışacaktır." (Bozoklar, 2009: 11).

Tarihsel diyalektikte kapitalist toplumdan sonra sosyalist bir toplum düzeninin hakim olacağı öngörüsünde bulunan Marksizm, Türk edebiyatında toplumcu gerçekçi şairleri de etkilemiştir. Toplumcu gerçekçi şairler, Marksist dünya görüşüyle toplumda kadına yönelik geleneksel algının yıkılmasının, ancak sosyalist bir toplum düzeniyle gerçekleşeceği inancını taşırlar. Bu nedenle patriyarkal anlayışın olduğu toplumlardaki kadına yönelik geleneksel algıya karşı çıkarak şairlerinde bu algıyı eleştirirler. Bu çalışmada, kadına yönelik geleneksel algıyı eleştiren şairlerin 1960-1980 yılları arasında kaleme aldıkları eserler ele alınmıştır. 1960-1980 yılları arasında yayımladıkları eserlerinde toplumun kadına yönelik geleneksel algısına şairlerinde yer veren Rıfat Ilgaz, Gülten Akın, Ahmet Oktay, Yaşar Miraç, Özdemir İnce, Refik Durbaş, Ceyhan Atuf Kansu, Sennur Sezer, Hasan Hüseyin Korkmazgil, Ahmet Telli, Attilâ İlhan, Hasan İzzettin Dinamo, Seyfettin Başçılar'ın eserleri incelemeye alınmıştır.

1. Geleneksel Algıda Kadın

Toplumcu gerçekçi şairlerin şiirlerinde, kadın; toplumda değersiz görülmesi, sadece cinsel bir obje olarak algılanması, ailede bir yük olarak görülüp küçük yaşta evlendirilmesi, evle ve ev içi işlerle sınırlandırılması, feodal zihniyet karşısında acizleştirilmesi ve namus cinayetlerine kurban edilmesi durumlarıyla yer alır. Bu durum patriyarkal anlayışın yer aldığı toplumlarda, kadına yönelik geleneksel bakışının sonucu olarak değerlendirilmiştir. Patriyarka, “maddi temeli olan ve hiyerarşik olsa da erkekler arasında, onların kadınlara egemen olmalarını sağlayan bir karşılıklı bağımlılık ve dayanışma kuran ya da yaratan erkekler arası toplumsal ilişkiler dizisi” (Hartmann, 2006: 29) şeklinde tanımlanır. Şiirlerde toplumun kadına olan bu bakışı, toplumcu gerçekçi şairler tarafından eleştirilerek işlenmiştir.

Toplumcu gerçekçi şairlerin, kadına yönelik geleneksel algıya eleştirel yaklaşımlarının altında, kadını toplumsal mücadelede yer alması gereken aktif bireyler olarak görmeleri yatmaktadır. Şairlerin kadının toplumdaki konumuna olan eleştirel bakışları benimsedikleri dünya görüşü olan Marksizm’den gelmektedir. Marksizm, toplumsal mücadelede kadına ayrı bir değer biçer ve devrimin ancak kadının mücadeleye ve üretime katılımıyla mümkün olacağını ileri sürer. Toplumcu gerçekçi şairler kadını kapitalist ve feodal patriyarkal anlayışın olduğu toplumlarda gözlemleyerek bu toplumdaki kadına yönelik geleneksel bakışı eleştirmişlerdir.

1.1. Kadının Nesneleştirilmesi

Kadının, patriyarkal anlayışın hüküm sürdüğü toplumlarda değersiz bir eşya olarak görülmesi, kadına yönelik geleneksel algısının sonucu olarak karşımıza çıkar. Kadının erkek nezdinde nesne olarak algılanışını 1848’de Elisabeth Cady Stanton tarafından kaleme alınan *Declaration of Sentiment* (Duyular Bildirisi) deklarasyonunda Josephine Donovan şöyle ifade edildiğini aktarır: “İnsanlık tarihi, erkeklerin kadınlara sürekli zarar vermelerinin ve onların haklarını gaspetmelerinin tarihidir. Kadınlar, üstlerinde doğrudan mutlak tiranlık uygulanan nesnelere.” (Donovan, 2007: 25).

Toplumu değiştirip dönüştürme gayesi güden toplumcu gerçekçi şairler, toplumsal dönüşümün kadınsız olmayacağını bilincini taşıyarak kadını çağdaştırma çabası içinde kadına yönelik geleneksel algıyı kabul etmemişlerdir.

Rıfat Ilgaz, *Karakılçık* adlı eserinde yer verdiği aynı adı taşıyan şiirinde, kadına olan geleneksel bakışı da ortaya koyar. Şiir, bir kadının ağzından aktarılır. Kadın, geçim derdi arasındaki çaresizliğini anlatır.

Karakılçık diye kocasından bahseden kadın, kocasını kaybetmiş; şimdi evin bütün yükünü taşımak zorunda kalmıştır. Bu yük, ona çok ağır gelmektedir; çünkü geçinmek çok zordur ve kadının kara topraktan başka elinde hiçbir şeyi yoktur. Bu toprak ekilmek ister; fakat tohum yoktur. Oğlu yemek ister, ancak bulgur ve bulamaç yoktur. Kadın bütün bu çaresizliği içinde “a beyler ben n’ideyim” diyerek sitemini bildirir. Kadın evlenip köye geldiğinde öküzle aynı görüldüğünü, hatta kimi zaman öküz yerine tarlada koşulduğunu ifade eder. Bu durum, içinde bulunduğu toplumun kadına yönelik geleneksel bakışını ortaya koyar:

Gelin oldum geldim köye
Sarı öküze eş oldum
Eş oldum da karasabana koşuldum.(Ilgaz, 1969: 6)

Kadının değersiz görülerek nesneleşmesi, Gülten Akın’ın şiirlerinde de karşımıza çıkar. Toplumcu şiirimizin kadın şairlerinden olan Gülten Akın, şiirlerinde çoğunlukla yaşadıklarını anlatır. Zeynep Oral, onun için; “Şiirlerini okudunuzsa mutlak onunla dertleşmişsinizdir, mutlak onunla öfkelenmiş, onunla sevinmiş, onunla çoğalmış, onunla umutlanmış, onunla konuşmuş, tartışmalara girmiş, onunla dünü kavramış, onunla geleceği düşünmüş ve düşlemişsinizdir... Bunu bunca kesinlikle söylüyorum çünkü, şiirleri tıpkı kendisine benziyor, kendisi tıpkı şiirlerine

benziyor. İkisini birbirinden ayırmak olanaksız.”(Oral, S.7: 2) diyerek şairin şiirlerinin yaşamının aynası olduğuna dikkat çekmektedir. Akın da; “Hayatın ve doğanın ‘benden geçen’ şiirlerini yazıyorum. Yaşıyorum, sonra bir gün yazıyorum.” (Bezirci, 1971: 161) ifadeleriyle bunu doğrulamaktadır.

Gülten Akın Yozgat’ta dünyaya gelmiştir. Kalabalık bir ailede ve dedesinin kendisine olan büyük sevgisiyle büyüyen Akın, annesini erken yaşta kaybetmiştir. Dedesinden gördüğü sevgiyi babasından görmeyen şair bunu şu ifadelerle dikkatler sunar: “Babam, geleneğe uyup evde kendisini silen biri miydi, dedemin görüntüsü mü ezip silmişti onu? Anılarımda yok gibi. Beni kucağına aldığı, sevdiğini filan anmıyorum.”(Oral, S.7: 3). Bu durumdan hareketle yıllar sonra *Kırmız Karanfil* adlı eserindeki “Bir Tutsağa Üç Efendi” adlı şiirinde:

Küçük kız değildim belki taşım
Çünkü sever babalar küçük kızları
Başkalarında gördüm (Akın, 1980: 34)

diyecektir. Babasının memuriyeti dolayısıyla ilköğrenimini Sorgun’da tamamlayan Akın, ortaöğrenimine ise Ankara’da başlamıştır. Ankara’daki çocukluk dönemini “çocuk yüzüne çarpan sınıfsal çelişki” olarak nitelendiren Akın şunları söyler: “Çok küçüktüm Ankara’nın karartmalı, karneli II. Dünya Savaşı sonu günlerini yaşadığımda. Gerçekleri algılıyor ama değerlendiremiyordum. Yaşamın oluşturduğu nesnel birikim ilerde okuduklarımla bütünlendi. Usul usul. Uzun süre eleştiren bir ozan olarak kaldım. Daha çok kendi yaşamımı. Bunu ilk üç kitabımdaki şiirlere yansıtım. Sonra toplumsal eleştiriler ve şiirdeki yansıması. Daha sonra da yaşamın eleştirdiğimiz yanlarının değiştirilmesi gerektiğini, değiştirilebilir olduğunu da salt okuyarak değil, salt yaşayarak da değil, birini ötekisi için denektaş diye kullanarak öğrendim, yazdım.” (Oral, S.7: 6).

Gülten Akın, kaymakam olan eşinin görevi dolayısıyla Anadolu’nun birçok kent ve kasabasını görme fırsatı bulmuş ve buradaki halkın yaşadıklarına tanıklık etmiştir. Bu tanıklığı şiirlerine de yansıtan şair, kadın olmanın verdiği etkiyle şiirlerinde kadını neredeyse sadece toplumdaki geleneksel algıyla işlemiştir.

Gülten Akın, “Sorumlu Kadın” şiirinde toplumda kadının yerini sorgulamaktadır. Şiir, şairin kadının toplumda yer edinemeyişine isyanını içermektedir. Kadınlar, toplumda ayıptır diye, adlarıyla hitap edilmeyen, bir tarafları hep eksik bırakılan varlıklardır. Bu eksiklik, erkekler tarafından sevgisiz bırakılmalarından kaynaklanır. Toplumda onlar için sürekli yasaklar vardır. Şair, toplumun kadın için koyduğu bu kuralları kabul etmediğini, kadının yerini sorgulayarak ortaya koyar.

Çarşılarda erkek adları söylenir kadınlar gizli
Sana kim taktı bu sorumluluğu kadınsın
Nerden aldın ‘olmaz’ları o ‘geçilmez’leri
Bir yanından –senin değil öbür yanın- geçiyorum.(Akın, 1960: 36)

Gülten Akın’ın, anlam kapalılığıyla İkinci Yeni şiirine yaklaşan kitabı *Sığda*’da yer alan “Gücenik Yoksul Günler”de kadının yine toplumdaki yerine değinir. Şair; kadını, erkek ve toplum karşısında güçsüz ve sinik çizer. Burada erkeklerin toplumda kadına yükledikleri anlam ve sorumlulukların kadınlarca kabulü söz konusudur. Toplumun geleneksel algıyla kendilerine ezberlettikleriyle yaşayan bu kadınlar, hiç değişmeyerek kendilerine biçilen kaderi yaşamaktadırlar. Şiirde, şair önce kadının toplumdaki tayin edilmiş yerini kabul ederek kendisini tüketmesini dile getirir:

O kadınlar kendini tüketme okullarının
Ezberci küçük kızlarıdır, hiç değişmezler
Oynar kara kılıcıyla saçlarından

Ölüm, umutlanır ama ürker.(Akın, 1964: 10)

Şiirde, toplumda büyük bir tükenmeyi yaşayan bu kadınlar, bencil erkekler karşısında sessizdirler. Akın, bu sessizliklerinde kadınları “alayların sessiz kaleleri” olarak tanımlamaktadır. Şair, toplumda çektikleri sıkıntıların ve bencil erkeklerin baskılarının kadın için anlamsızlaştığını ifade eder. Çünkü kadınlar, barışın ve sevginin diğer adıdır:

Dalda sincap gelişli, ala güvercin
Barış, kutsal barış evler senin
Gürleyip bayrak açsın, varsın açsınlar
Bencil erkekler, yoksul günler(Akın, 1964: 10)

Marksizm, kadının erkek nazarında değersiz görülmesini özel mülkiyet anlayışının ortaya çıkışıyla doğrudan ilişkili olduğunu ileri sürer. Simon de Beauvoir, Marksist anlayışa dayanarak özel mülkiyet anlayışının ortaya çıkışıyla patriyarkal ailenin doğduğunu (De Beauvoir, 2019: 80) ifade ederek kadının evlenmeden önceki ve evlendikten sonraki konumuyla ilgili şöyle söyler: “ patriyarkal düzende kadın, onu istediği gibi evlendiren babasının malıdır; ardından kocanın evine sınımsız bağlandığında ise artık ona ve içine dahil edildiği genos’a ait bir şeydir.” (De Beauvoir, 2019: 110-111). Burada “genos” kavramını geniş aile, sülale anlamında kullanan De Beauvoir, kadının önce babasının, sonra kocasının malı olarak görüldüğünü vurgular.

Sosyalizmden önce Rusya’da kadının evlenmeden önce ve evlendikten sonraki durumunu Nina Popova, şu ifadelerle aktarır: “Bir kadın evlenmezden önce, deyim yerindeyse, emekçiler arasında en aşağıda görülüyordu. Babası için çalıştı, durup dinlenmeden çalıştı, yine de babası ‘seni ben besliyorum’ diye çıkıştı ona. Evlendikten sonra kocası için çalıştı, kocası ona ne yaptırdıysa yaptı ve o da aynı sözlerle çıkıştı ona: ‘seni ben besliyorum’.” (Popova, 1999: 14-15).

Gülten Akın da Popova’nın ortaya koyduğu kadının bu durumunu “Bir Tutsağa Üç Efendi” adlı şiirinde ele alır. Kadının ağzından aktarılan şiirde kadın kocasına ve babasına “efendim” diye hitap etmektedir. Şiirin sonunda ise oğlu, kadına sonuncu efendisinin kendisi olduğunu açıklamaktadır. Kadın, şiirin başında kendi halini dillendirir:

Yazı seğrimelerle geçirdim aziz efendim
Fal baktım, düş yorumladım, sularla söyleştim
Görmüyorum ama seziyorum. Göğsümde ağır ağırlık
Belki ben değil de ufacık bir kadın
Yem olsun için, kolunda zincirli atmacanın
Ağzına ürkütülmüş serçeyim. (Akın, 1980: 33)

Şiirde kadın, kocasının kendi efendisi olduğunu söyler. Kadın, geriye dönerek babasının kendisine karşı tutumunu anlatır. Babası, kadını evde artık yük olarak görmeye başlar ve başından atmak ister. Kadın, babasının bu isteğini şu ifadelerle anlatır:

Tatlıdır sokak çeşmeleri, evler acı
Tatlıdır sokaklar, evler acı
Tatlıdır el sofraları, evler acı’
Efendim ben ölim
Kaldırıp yere vurdun
Küçük kız değildim belki taşıdım
Çünkü sever babalar küçük kızları
Başkalarında gördüm (Akın, 1980: 34)

Kadın, babasının onu başından atmak istemesiyle, yaşı küçük olmasına rağmen evlendirilir. Bu evlilikte de kocasının kölesi olan kadın, sonunda oğlunun da onu köle olarak gördüğünü duyurmasıyla üç efendili bir köleye dönüşür:

Sonra bir gün dişlerinle, kara gözlerinle bir gün

Efendim ben ölim
'Şaka yok, bundan böyle oğlun olmakla
Sonuncu efendim benim' dedin. (Akın, 1980: 34)

August Bebel, 1888 yılında piskopos J.N. Wood'un kilisede verdiği bir konferansta "Kadının buyruklarını yalnızca kız çocukları dinlemek zorundaydı; oğullar için o yalnızca bir hizmetçiydi." (Bebel, 2013: 289) dediğini aktarır. Bebel'in aktardığı bu durum, Akın'ın şiirinde, kadının ağzından dökülen bir ağıt şeklinde sunmuştur.

Gülten Akın, şiirlerinde kadını erkek karşısında sinik çizer. Yaşar Güneş, Gülten Akın'ın şiirlerindeki bu duruma dayanarak şöyle der: "Gülten Akın'ın yazdığı şiirlerde feminizmi değil, kadın olmakla ıralanan bir dünya görüşünün (deneyiminin) eşitlikçi popülist söylemi üretmesi söz konusudur." (Güneş, 2003: 25) Akın, şiirlerinde feminist bir söylem geliştirmez, o kadının toplumda erkekle eşit olmasını diler. Feminizm, "kadınlarla erkekler arasındaki mevcut iktidar ilişkilerini değiştirmeyi amaçlayan bir politikadır." (Thornham, 2006: 30). Marksist düşünceden etkilenerek doğduğu söylenen feminizm, "özel bir kadın" inşası için çalışarak örgütsel bir hareketle mücadeleyi gerekli görür. Feminizmin retoriğini, kadınları ezilmesi ve kadınların erkeklerle mücadele etmesi (Hartmann, 2006: 16) oluşturur. Feminist anlayış kadınlarla erkekler arasındaki cinsel eşitsizlik ve erkeklerin kadınlar üzerindeki egemenliğinin nedenleriyle de ilgilenmektedir. (Hartmann, 2006: 4). Akın'ın şiirlerinde, kadını, örgütsel bir kadın mücadelesi içinde yer alarak erkekle mücadelede düşünmez. Onun, kadını, erkekle omuz omuza yaşamsal ve toplumsal mücadelede görme isteğinde olduğu şiirlerinden okunmaktadır.

"O Kadınlar İçin Beşli Sekizli" adlı şiirinde Akın, kadının erkek karşısında pasifliğini kadının ağzından aktarır. Kadınlar, kocalarını "ilk oğulları" olarak görmekteyler. Çünkü kocalarına hizmet etmek ve onların hemen her ihtiyacına, tıpkı çocuklarına yaptıkları gibi, koşmak durumundadırlar. Yine "Bir Tutsağa Üç Efendi" şiirinde olduğu gibi erkek egemen toplumdaki oğlun bile annesine efendi olduğu durum aktarılır. Şiirde kadın, kendisinin erkek tarafından güdülen bir hayvan olarak görüldüğünü ortaya koyar.

Canıyla ayrılık sürer
Kendi ölümünü kendi doğuran
Kocamız ilk oğlumuzdur
Güderken bizi tanrı adına
Yüreği kamaşır huysuzluktan. (Akın, 1976: 26)

Akın'a göre; erkekler, kadınları kimi zaman bir hayvan gibi güdülmeye muhtaç, kimi zaman ise bir "hiç" olarak algılamaktadırlar. Kadınlar kendilerine yapılan haksızlığın farkındadırlar. Fakat sesleri o kadar kısılmaya çalışılmıştır ki şimdi isyan çılgınlıkları atmak isteseler de sesleri yankı vermeyecek kadar güçsüzdür. Erkeklerin nezdinde kadınların bir adı dahi yoktur. Erkekler onları hiç yoklarmış gibi "a" ve "e" sesleriyle çağırılmaktadırlar. Kadınlar, erkeklerin bu trajik tutumunu şöyle ortaya koymaktadırlar:

Derin bir boşluğu söylesin diye
Adımızı a ile e ile çağırırlar
Sesimiz kendi göğsümüze içerden
Çarpa çarpa incelmışse
Denizlerimiz sığ dağlarımız düzse
Nasıl yankı veririz. (Akın, 1976: 26)

Kadınların trajik durumunun yine kadın ağzından aktarıldığı bu şiirde kadının erkek nezdindeki "öteki"liği ortaya konulmaktadır. Simon de Beauvoir, kadının erkek tarafından "öteki" olarak konumlandırılışını şöyle aktarır: "Kadın, erkek için cinsiyettir, dolayısıyla mutlak olarak da öyledir. Kadın kendisini erkeğe göre belirler ve farklılaştırır, erkek kadına göre değil; kadın, özel olan karşısında özel olmayandır. Erkek Özne'dir, Mutlak olandır, Kadın Başka'dır." (De

Beauvoir, 2019: 26). Erkeklerin kadını “öteki” olmaya zorladıkları bir konumda yaşamaya mecbur ettiklerini ifade eden De Beauvoir, kadının aşkının “özel ve egemen olan başka bir aşkınlık tarafından sürekli olarak aşılabacağından, bir nesne gibi donup kalması ve içkinliğe yazgılı olması beklenir.” (De Beauvoir, 2019: 36) der. Gülten Akın’ın şiirinde karşımıza çıkarılan kadın, bu “ötekilik” konumuna karşı çıkışında erkek tarafından baskılanan bir durumdadır. Bu durum da şiirde kadınların, “sığ denizler ve düz dağlara” sahip olmalarının verdiği trajediyle seslerinin yankılamayacağına kabulüyle ortaya konulur.

Kadının geleneksel algıyla şekillenmiş durumu, Ahmet Oktay’ın *Her Yüz Bir Öykü Yazar* (1965), adlı eserinde de karşımıza çıkar. Şair, bu eserindeki “Masa” adlı şiirinde kadını geleceğe dair hayalleri olmayan, toplumda sevgisiz bırakılmış, büyük çaresizlikle ele alır. Bunda erkeğin geçim derdi yüküyle çalışma zorunluluğunun etkisi de vardır. Şair, erkeği fabrika ve işyerlerini doldurup sürekli çalışmak zorunda oluşuyla ortaya koyarken; kadını, düşleri olmayan, kimseden çiçek bile alamayıp sevgisiz ve ilgisiz bırakılan biri olarak işlemiştir. Burada toplumun kadına yönelik geleneksel algısıyla kadının değersiz görülmesinin yanında kapitalist sistemle sürekli iş gücünü satmak zorunda olan erkeğin duygularını yitirmesi durumu da vardır. Her iki durumda da kadın, değersiz bir eşya konumundadır:

Kadınlardır: düşsüz, hülyâsız
rüzgârından serinlik bırakmayan
kimseden alacak çiçekleri yoktur
vermezler saklılarından. (Oktay, 1965: 9)

Toplumcu gerçekçi şairlerde kadın, erkek tarafından rızası olmadan kaçırılarak, erkeğin kendisine çizdiği kaderi yaşatmak zorunda bırakılmasıyla da ele alınır. Erkeğin, kadını düşünmeksizin kendi his ve isteklerine onu kurban etmesinin sonucu olan kız kaçırma, zorla kaçırılma, kadının değersiz görülmesini de beraberinde getirir.

“Ben toplumculuğu sanat ve edebiyatta sanatçının yaşam biçimi olarak da anlıyorum. Yapıtlarında toplumcu olan birinin yaşantısında bireyci, çıkarıcı, ahlak sapkınlığı içinde olmaması gerektiğini düşünüyorum.”(Miraç, 2002: 45) diyen Yaşar Miraç, *Trabzonlu Delikanlı* adlı eserinde kadını, aşığı tarafından kaçırılması sonucu evlenmek zorunda kalışıyla ele alır. Şairin bu çerçevede ele aldığı kadın erkeğin kendisine yönelik geleneksel bakışını ortaya koyar. Kadın, sevmediği bir erkek tarafından zorla kaçırılmış ve onunla evlenmeye mecbur edilmiştir. Burada erkeğin, kadının hisselerini ve geleceğini önemsemeyen kadına, kendi elleriyle biçtiği kaderi yaşatması söz konusudur.

üç basamaklı merdivenden
kızı kaçırdılar gece
dalıp incecik belinden (Miraç, 1979: 109)

mısralarıyla başlanan şiirde kadın, kaçırılma sonunda istemediği bir hayatı yaşamak zorunda kalır. Erkek tarafından kaçırıldıktan sonra tekrar köye getirilen kadın, büyüklerin elini öper ve bu zorunlu evliliğinde yedi çocuk annesi olarak hayatına devam eder. Kadının kendi tercihi olmayan bu hayatı yaşamak zorunda kalışı, onun için büyük üzüntü kaynağıdır. O, böyle bir evlilik tasavvur etmemiş, telli duvaklı bir gelin olarak sevdiğiyle evlenmeyi hayal etmiştir; fakat kaçırılmasıyla başlayan trajik hayatı onun hayallerinin de sonu olmuştur. Şiirde, kadının bu üzüntülü yaşantısı şöyle aktarılır:

boynu bükük geldiler
sessizce ardarda uşak
bir küçük eve girdiler
bıçaklar kızı
ocaklar kızı
unutuldu gitti sonra

ana eli öptü uşak
karıştı yedi çocuğa
ah kızı kızı
yazıklar kızı
ah kızı kızı
gül duvaksızı (Miraç, 1979: 111).

Kadının geleneksel algıyla değersizliği Özdemir İnce tarafından da işlenmiştir. Şair, *Kiraz Zamanı* adlı eserinde “Savaş ve Barış” adlı şiirinin bir bölümünde Fatma Haydar’ın ağzından Mısır- İsrail savaşını anlatır. Savaşa dair izlenimlerini aktaran Fatma Haydar, kadının değersizliğini gördükleri ve hissettikleri arasında sıralar:

annemin onun annesinin ve bütün kadınların
kocamışlığını çıplaklığını eşyalığını
renk renk taşlarla süslü sol kaburgalığını duyuram (İnce, 1969: 54)

Kadının değersizliğinin ortaya konulduğu bu dizelerde, kadının nesneleştiği “eşyalığı” ifadesiyle somutlaştırılmıştır. “sol kaburga kemiği”yle kadının, erkeğin kaburga kemiğinden yaratıldığına bir gönderme vardır.

Kadının değersiz görülerek nesneleştirilmesi şiirlerde onun sadece cinsel bir obje olarak algılanması ve kadının küçük yaşta evlendirilerek başlık parası adı altında satılmasıyla da karşımıza çıkmaktadır.

Kadının, toplumda değersiz görülerek nesneleştirilmesi en çok Gülten Akin tarafından işlenir. Akin, kadın olmanın verdiği duyarlılıkla, kadının toplumdaki yerini tayin eden geleneksel bakışı sorgulamaya gider. Akin’ın topluma eleştirisi, erkeğin kadın üzerindeki tahakkümünün kabul edilemezliği şeklinde belirir. Rıfat Ilgaz, kadının hayatın bütün yükünü omuzlamasına rağmen, bir hayvanla eş görülmesi noktasında eleştirel bir yaklaşımda bulunur. Özdemir İnce, kadının erkeğin kaburga kemiğinden yaratıldığı ve eşyalığının ifadesiyle değersizliğini ortaya koyar. Yaşar Miraç, kadının erkek gözünde değersizliğini, rızası olmadan kızın kaçırılması olayı çerçevesinde ele alır. Burada esas olan kadının zorla kaçırılması ve istemediği bir hayatı yaşamaya mecbur edilmesidir. Ahmet Oktay ise, kadının erkek tarafından değer görmemesi ve yalnızlığa esir edilmesi noktasında eleştirel bir bakış ortaya koyar. Ahmet Oktay’ın “Masa” adlı şiirinde vurguladığı bu bakışı, erkeğin kadına yönelik geleneksel algısının yanında kapitalizmin zaruri bir sonucu olarak okumak da mümkündür.

1.2. Kadının Cinsel Bir Objeye Dönüştürülmesi

Toplumcu gerçekçi şairler, toplumun kadını, cinsel bir obje olarak algılamasıyla da ele alırlar. August Bebel, “kadın, özel mülkiyet dünyasında cinsel varlık olarak baskı altında tutulmaktadır. Erkeğin tanımadığı bir sürü engel ve zorluklar kadın için her adım başında mevcuttur. Erkeğe serbest olan birçok şey, kadına yasaktır; erkeğin tadını çıkardığı bir sürü toplumsal hak, kadın tarafından kullanıldığında hata ya da suç sayılır. Kadın, toplumsal ve cinsel varlık olarak acı çeker.” (Bebel, 2013: 104) der. Kadının erkek için ilk planda zevk objesi olduğunu söyleyen Bebel, kadının geçimini ancak evlilikte gördüğünü ve erkeğin mülkünün bir parçası olduğunu vurgular (Bebel, 2013: 157-158). Kadına yönelik geleneksel algının sonucu olarak değerlendirilebilecek bu durum kadını, toplumda sinik ve cinsel sömürünün kurbanı haline getirir.

Kadına yönelik geleneksel bakışa karşı çıkan şairlerden biri de Refik Durbaş’tır. “Şiirimi hayatın kozmik alanı dışında hiçbir zaman düşünmedim. Yazdığım her şiirde, yaşadığımdan, yaşadığımızdan, yaşanılardan bir parça olsun istedim, bir iz olsun, bir virgül hatta...”(Andaç, 1983: 134) diyen Durbaş, kadının kaderi olarak görülen ezilip sömürülmesini, kadına duyduğu

acıma duygusuyla birlikte işler. Şair *Hücremde Ayışığı* adlı eserindeki “Kardeşi Acımın” şiirinde toplumdaki geleneksel bakış içinde kadını acıyla kardeş olarak ele alır.

Şiirde kızların “doğmadan haczedilmiş olmaları”, “künyelerinin acıyla yazılmış olması”, kızların “yalnızlığın meçhul kardeşleri” olmaları toplumun onlara biçtiği kaderle açıklanır. Toplumda kız çocukları her zaman ikinci planda tutulmuştur. Kız çocukları çoğunlukla kendilerini alışverişin odağında bulmuştur. Durbaş, bu bilinçle daha doğmadan önce kızların haczedildiğinin altını çizerek onlara biçilen kötü kaderi hatırlatır. Kız çocukları ya babalarının borcunu silen ya da onlara başlık parası altında para kazandıran bir eşya olarak görülür. Kadın, daha doğar doğmaz kendisine biçilen bu kederde yalnızlığa mahkumdur. Onun için sevdalanmak imkânsızdır. O, kendisine biçilen hayatı yaşamak zorundadır. Bu zorundalık içinde “kızlığından gizlice çalınırsa” kadın için hayat bitmiş demektir. Ya öldürülecektir ya da kirli kabul edilerek yalnızlığa mahkum edilip dışlanacak ve yarınlara ulaşamayacaktır. Bu durum, şiirde şöyle dizelere dökülür:

Çalınsa kızlığından gizlice
Nasıl değer yarınlara elleri
Süzgün nazar, bol para, körkader
Aşkları da hükümlü bu iklimde
Ama avlanır her zaman bir kurban
Geceyse şehvetin menziline. (Durbaş, 1974: 24-25)

Bütün bunlar içinde kadın, aşka uzaklığı ve her an bir şehvetin kurbanı olabilme ihtimaliyle acımın diğer adı olarak ele alınır. Şair, toplumun kadına biçtiği bu kadere sessiz bir çılgılık getirerek kadına acıma duygusuyla bakar.

Kadının toplumda sadece cinsel bir obje olarak görülmesi Gülten Akın tarafından da işlenir. Gülten Akın, *Kestim Kara Saçlarımı* kitabında kadının toplumdaki yerini sorgular. Doğan Hızlan, Akın’ın bu eserini, “toplumculuğun sesinin ille de yüksek tonda olmadan, şiirsellikten amaç uğruna fedakârlık etmeden, kadın duyarlılığının ince çizgisini kaybetmeden kanıtlayan bir kitaptır.”(Hızlan, 2001: 98) ifadeleriyle değerlendirir. Bu eserinde üstü kapalı anlatımıyla dikkati çeken şair, bu yönüyle İkinci Yeni şiirine yaklaşır.

Ruken Alp, Gülten Akın’ın şiirindeki bazı izleklerin onun poetikasının temelini oluşturduğunu ve özellikle de “kadınların toplumsal yaşamdaki konumları, var oluş mücadeleleri, kendilerini ifade edip edemedikleri, korku, kaygı, endişe gibi duygu durumları”(Alp, 2012: 48)’nın şiirlerde dile getirildiğini söyler.

Gülten Akın, *Kestim Kara Saçlarımı* adlı eserindeki “O” şiirinde erkek karşısında kadının durumunu anlatırken, kadını erkek karşısında sinik resmeder. Şiirde erkek, kadınlara sevgisiz boş gözlerle bakarak onlarda sadece cinselliği aramaktadırlar. Kadın ise kendisiyle her zorluğun üstesinden gelebilecek ve asla onu bırakmayacak bir erkek istemektedir. Çünkü kadın erkekten çok daha fazla sevmektedir. Erkek için ise durum öyle değildir. Bu durum şiirde şöyle aktarılır:

Betikler ekinleri
Olmazsa akçaları güçleri
Hele bir toplumda yerleri hele bir
Kendi arasında eşit ve bağımsız
Onlara (Saygı değer kişiler)
Göre kadınlar toplumda kabak çekirdeği (Akın, 1960: 25)

Şiirde, parantez içinde erkek için “saygı değer kişiler” ifadesi kadına, erkeğe saygı duymasının dayatıldığı olarak düşünülebilir. Patriyarkal anlayışın kadına dayattığı bu durum erkeğin kadın üzerinde denetimini getirir. Erkekler denetimlerini, “kadınlardan kişisel hizmet göreyek, ev işi yapmak ya da çocuk yetiştirmek zorunda olmayarak, cinsellik için kadınların vücutlarını kullanarak kendilerini güçlü hissedip güçlü bir konumla uygularlar.”(Hartmann, 2006:

38). Şiirde, bu denetim uygulaması, erkeklerin, kadınları kabak çekirdeği olarak düşündükleriyle de ortaya konulur. Kabak çekirdeği ifadesi, kadının erkeğin gözünde, çerez olarak algılanıp eğlencelik olması ve zevk vermesi anlamlarıyla değersizleştirildiğini ifade eder.

“Güvercinli Kadın” şiirinde de Akın, toplumda kadının konumunu ortaya koyar. Kadın, toplumdaki erkeklerin gözünde bir eğlence aracıdır. Kadınlar erkeklerin boş bakan ve sadece cinselliği düşünen bakışlarına maruz kalmaktadırlar. Fakat kadınlar, bu bunaltıcı yaşama rağmen kendi masum dünyalarında yaşamaktadırlar:

Berberliğiniz kimselerde yok
Kadınlığınıza seslenince ürkek
Dostluğunuzu tuttular mı cesur
Nerde geçirdiniz tüm ömrünüzü
Böyle karalanmamış çocuk. (Akın, 1960: 35)

Kadının, patriyarkal anlayışın hüküm sürdüğü toplumda cinsel bir obje olarak algılanması Gülten Akın ve Refik Durbaş tarafından ele alınmış ve her iki şair de toplumda kadına yönelik bu algıya eleştirel yaklaşmışlardır. Durbaş, kadının cinsel bir obje olarak algılanmasında kadına acı dolu gözlerini dikerken; Akın, kadına yönelik bu geleneksel algıya büyük bir öfke duyarak kadının bu konumlandırılmasına isyanla bakar.

1.3. Küçük Yaşta Evlilik ve Kadının Metalaştırılması

Toplumcu gerçekçi şairler, kadını, küçük yaşta evlendirilmesi ve başlık parası adı altında satılmasıyla da ele alırlar. Şairlerin büyük bir öfkeyle karşı çıktıkları bu durum kadının ailede, bir yük görülmesinin ve para kazanmanın bir yolu olarak algılanmasının sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kadının küçük yaşta evlendirilmesine eleştirel yaklaşan şairlerden biri Ceyhun Atuf Kansu'dur. *Buğday, Kadın, Gül ve Gökyüzü*(1970) adlı eserinde çeşitli ülke halklarını ve o halklar için savaşılanları bir bütünlük içinde (Akın, 1996: 44) kaleme alan Ceyhun Atuf Kansu, Anadolu insanına yer vermeyi de unutmaz. Emin Özdemir, Kansu için şöyle der: “İnsanı yüceltir Ceyhun Atuf Kansu. Yeryüzünün insan eliyle bir gül bahçesine döneceğine inanır. Bunun için de bu gül bahçesinin doğumunu geciktiren güçlere karşı çıkar. İnsanı ezen, sömüren, tüketen baskılara, yıkımlara başkaldırır. Şiirlerinde, özgürce, insanca yaşama uğruna direnenlerin, acılara çekilene katlananların yürek vuruşu atar.”(Özdemir, 1976: 7).

İşte bu nedenle Kansu, kadını/insanı ötekileştiren toplumdaki geleneksel algıya eleştirel yaklaşır. Cinselliği hayatın bir parçası olarak gören şair, eserinde yer verdiği “Küçük Kadın” adlı şiirinde küçük yaşta evlenen bir kadını ele alır. Şiirde kadının yaşının küçük ve on ikinci çocuğuna gebe kalışı, kadının geleneksel algıdaki yerini ortaya koyar.

Selma Görgülü “Kadının Toplumdaki Yeri” başlıklı yazısında yerleşik köy toplumunda cinsler arası ayırımın belirgin olduğunu ifade eder ve bu konuda “Aile içi ilişkiler sert ve katı bir biçimde belirginleşmiştir. Kadının doğurganlığı kocasının ailesince benimsenmesini ve durumunun sağlanmasını sağlar.” (Görgülü,1986:55) demektedir. Kadının asıl değerinin onun doğurganlığında yattığını ifade eden Görgülü'nün bu söyledikleriyle Atuf'un ortaya koyduğu kadın özdeştir. Küçük yaşta evlenen ve on ikinci çocuğunu doğuracak olan kadının yerini ailedeki geleneksel tavır tayin etmiştir. Şair şiirde, doğrudan kadının toplumda konumlandığı geleneksel algıya tepkisini ortaya koymasa da, kadının yaşının küçük olduğunu belirterek kadına yönelik geleneksel algıya olan olumsuz tavrını ortaya koyar:

Bağrı açık yaylalardan yel soluğu
Üfler iç çalgısını sevişmenin
Küçük ayakları kadının değince
Tutuşur kavı erkek çakmağın

Boşaltır ateşini serin testisine gecenin
Küçük kadın on ikinciye gebe. (Kansu, 1970:7)

Toplumcu şairlerin, toplumun kadına yönelik geleneksel bakışına olan eleştirilerinin altında, onların toplumu değiştirip dönüştürmek istemeleri yatmaktadır. Marksist dünya görüşü ile açıklanabilecek bu istek, toplumsal bilincin oluşturulması ve kadının toplumda söz hakkı elde ederek mücadeleye katılımını sağlamak açısından önem taşımaktadır.

Kadına yönelik geleneksel algıya şiirleriyle eleştirel yaklaşan bir şair de Sennur Sezer'dir. Sezer, *Yasak* adlı eserinde yer alan "Uzak Bir Öğretmene" adlı şiirinde kadının geleneksel algıdaki yerine tepkiyle yaklaşmaktadır. "Şimdi biri seni öldürebilir" (Sezer, 1966: 9) diye başlayan şiir, Anadolu'nun uzak bir yerindeki bir öğretmen için kaleme alınmıştır. Bu ifadeyle öğretmene seslenen şair, şiirin bir bölümünde şunları söylemektedir:

Şimdi biri seni öldürebilir
Üstüne kapanıp ağlayamam işte yasalar
İşte "kasa"lar ve para denen tutsaklık
Satılıp ölen kızlar
Ve kuma kuma üstüne Anadolu (Sezer, 1966: 9)

Şiir, kadınların satılıp kuma gittiğinin hazin öyküsünü anlatır. Öğretmen, gittiği bu yerde kadınların hazin sonuna tanık olup buna karşı çıktığı için öldürülebilir. Öğretmenin olduğu yerdeki "yasalar" bu ölüme ağlanmasını bile yasaklar. Buradaki "yasalar" ifadesiyle yörenin töre yasaları kastedilmektedir. Bu yasalara karşı çıkılmamaktadır. Kadınlar, para ve "kasa" tutsaklığından dolayı satılmaktadırlar. Şair bu duruma tepkilidir ve bu tepkisini öğretmenin öldürülme ihtimali çerçevesinde vermektedir.

Şiirin devamında şair, satılan kadınların bir atla aynı fiyatta olduğunu söyleyerek durumun trajedisini daha da derinleştirir. Kadınların hayvanlarla aynı değerde olduğu fikrini ortaya koyan Sezer, Ortaçağ Avrupası'ndaki kadınların durumunu hatırlatır. Ne yazık ki bu durum Ortaçağ Avrupası'nda değil Anadolu'nun ta kendisinde yaşanmaktadır. Bu duruma hiç kimse karşı çıkamamaktadır. Karşı çıkaracak olan öğretmenin ise öldürülme ihtimali söz konusudur. Bütün bunları şair şu dizelerle dile getirir:

Seni biri öldürebilir ne kötü
Ama ellerinle ışırılmış bu karanlık kime ne
Kime ne bir kız bir at fiyatınaysa
Ve sen öğreteceksen bunu yediden yetmiş
Şimdi biri seni öldürebilir
Kurtaramam. (Sezer, 1966: 9)

Hasan Hüseyin, halkına büyük bir sevgi duymaktadır. Bu sevgisine rağmen o, halkı yüceltme yoluna gitmez. Yeri geldiğinde halkını kıyasıya eleştirir. Halkın yanlış tutum ve davranışlarına kimi zaman söver, kimi zaman sadece çaresizce bakar. Şair, halkın küçük yaşta kızlarını evlendirmesine çaresiz bakmaktadır. O, bunu evlendirmek değil "satmak" olarak değerlendirir. Çünkü aileler kızlarını daha küçük yaşta başlık parası olarak evlendirmektedir. Şair de bu duruma tiksinererek bakar ve isyan eder. İsyanını "can dostu"na anlatan şair şiirinde şunları söyler:

-can dostum-
Kuzuyu ana karnında
Meyvayı çiçekteyken
Kızı oyun çağında
Satıyorlar (Korkmazgil, 1976: 106)

Şaire göre, insanların kızlarını daha oyun çağında satması, kadına bir "mal" gibi bakmasının sonucudur. Kadın alışverişin odağında yer alarak toplumda kendisine yönelik geleneksel algının

kurbanlığını yaşar. Burada kadına olan itibarsızlığın yanında paraya olan tutku da söz konusudur. Şair, bu durumdan büyük bir rahatsızlık duymaktadır.

Hasan Hüseyin, birçok sıkıntıya göğüs geren Anadolu kadınına hayranlık duymaktadır. O, kadınların toplumsal mücadeledeki önemini farkındadır. Toplumun, kadına vermesi gerektiğini düşündüğü değeri vermemesinden yakını. Şair “Bizim Oraların Kadınları” adlı şiirinde kadınlara toplumca biçilen kaderden bahseder. Kadınların bebeklikten anneliğe geçişinin çabukluğuna şaşır şair. Kadınlara bakarak onların her şeyi hızlı yaşadığını düşünür. Bunda toplumun kızlara önem vermeyerek onları çabuk evlendirmesinin ve bu evliliğin yükü altında kadının çabuk yıpranmasının payı vardır. Hasan Hüseyin, yıpranan ve sıkıntı çeken bu kadınlara bakarak onların bebekliklerini, gençliklerini ve evlenip anne oluşlarını gözünde canlandırmaya çalışır; fakat bunu başaramaz. Kadınların yaşamlarındaki bu çabukluğunu akli bir türlü almaz ve çabuk tükenmelerine yüreği dayanmaz.

almıyor kelleciğim
almıyor benim
almıyor bu kızların çabukluğunu
götürmüyor yüreciğim
ağustos kelebekleri gibi savruluşunu
bu bizim kadınların (Korkmazgil, 1977: 156)

Şair, bu kadınların hayatta bu kadar çabuk tükenip savruluşuna olan üzüntüsünün yanında hayatlarının birer destan olduğunu düşünmektedir. Bu düşüncesiyle bu kadınları anlatacak bir destan yazılmasını ister. Bu isteğini de bir haykırış şeklinde dile getirir:

yok mu dostlar
yok mu içinizde bir koçak ozan
şu bizim kadınlara destan yazacak? (Korkmazgil, 1977: 156)

Ahmet Telli, *Yangın Yılları* (1979) adlı eserinin ikinci bölümü olan “Köy Öğretmeninin Günlüğü”nde öğretmenlik yaptığı köylerdeki izlenimlerine yer verir. Şair, 1965’te Hayrabolu’da (Tekirdağ), 1967’de Beşiri’de (Siirt) öğretmenlik yapmıştır. Öğretmenliği sırasında yaşadığı sıkıntıları ve tanık olduğu olay ve durumları şiirlerinde ele alan şairin, bu tanıklıklarına hüznü ağır basar. *Yangın Yılları* adlı eserinde yer alan “Köyden Ayrılırken” adlı şiirinde Telli’nin hüznü hava içindeki kısık sesi duyulur. Şair, şiirinde kızların başlık parası için küçük yaşta, ihtiyar adamlarla evlendirilmesini ele alır. Bu duruma büyük öfke duyduğu görülen şair, kadının, nesneleştirilerek bir “eşya” olarak görülmesini hüznü bir söyleyişle dile getirir:

On ikisine bastı mı her kız
trakya topraklarının kısırağı sayılır
Alır götürür kimliksiz bir ihtiyar
yirmi bini saydı mı yoksul babaya
sonu ne olur bilen olmaz
Dört yıl geçti burada
bu köy akşamlarında
Dört yüz köy çocuğundan
belki dördü bile kurtulamadı
ezilmişliğin kara yazgısından (Telli, 1979: 92)

Ahmet Telli’nin, Tekirdağ Hayrabolu’da öğretmenlik yaptığına dayanarak, şiirdeki Trakya ifadesi ile şairin şiirinde, Hayrabolu’daki kızların trajedisini ele aldığı söylenebilir. Kızların daha çocuk yaşta, kimliği bilinmeyen “ihtiyar” adamlarla evlendirilmesi kızların trajedisini derinleştirir. Başlık parası adı altında satılan kızlardan haber alınamamaktadır. Şair, dört yıl kaldığı bu köyde, dört yüz çocuktan hemen hemen hepsinin bu kaderi paylaştıklarını söyler. Bu, yoksul babaların

yoksulluklarına buldukları çareden çok, kızların değersiz görülerek, satılmalarını mahzur görmeyen zihniyetin yansıması olarak karşımıza çıkar.

Kadının erken yaşta evlendirilmesi ve başlık parası adı altında bir “mal” gibi satılması, toplumcu şairlerin büyük öfke duydukları bir durumdur. Bu durum, Ceyhun Atuf Kansu, Sennur Sezer, Hasan Hüseyin ve Ahmet Telli tarafından işlenir. Ceyhun Atuf Kansu, sadece kadının erken yaşta evlendirilmesini eleştirirken; Sennur Sezer, Hasan Hüseyin ve Ahmet Telli, erken yaşta evlendirilen kızların, bir “mal” gibi satılmasını da ele alır. Ahmet Telli, bu kızların tanınmayan ihtiyaçlara satıldığı ifade eder. Sennur Sezer ise kadının kuma gittiği evliliğinde bir “at” ile aynı fiyata satıldığını söyler. Bütün şiirlerde kadının küçük yaşta evlendirildiği söylenir; fakat Ahmet Telli'nin şiirinde kadının yaşının on iki olduğu açıkça ifade edilir.

1.4. Kadının Eve Hapsedilmesi ve Ev İçi İşlerle Sınırlandırılması

Kadın, toplumun kendisine yönelik geleneksel algısı sonucu, eve hapsedilmiş ve ev içi işlerle sınırlandırılmıştır. Kadının, çağdaşlaşma yolunda, topluma karışması ve toplumsal üretimde yer alması gerektiğini savunan toplumcu gerçekçi şairler, kadına yönelik bu algıya eleştirel yaklaşımlardır.

Direnç adlı eserinde yer verdiği “Akşam Türküsü” şiirinde Sennur Sezer, kadını, toplumsal cinsiyet ayrımcılığının dayattığı rollerin bir yansıması olan ev içi görevlerle sınırlandırılmasıyla karşımıza çıkarır. Burada kadının ağzından, bu sınırlandırılmışlığın yarattığı bunalımın aktarımı söz konusudur.

Şiirde, kadının günlük ev içi koşturmasının yarattığı boşunalık hissi ortaya konulur. Simon de Beauvoir, ev kadınının görevlerini Sisyphos'un çektiği azaba benzetmektedir. Sisyphos, Tanrılara başkaldırmış ve Tanrılar tarafından bir kayayı durmamacasına bir tepeye kadar yuvarlayıp çıkarmaya mahkum edilmiştir. Sisyphos, kayayı tepeye çıkarınca kaya kendi ağırlığıyla yediden aşağı düşecek ve Sisyphos tekrar onu tepeye çıkaracaktır. Albert Camus; Tanrılar'ın, Sisyphos'a verdikleri bu ceza için, “Yararsız ve umutsuz çabadan daha korkunç bir ceza olmadığını” düşündüklerini, bu konuda da haksız olmadıklarını söyler (Camus, 2020: 137). Ev kadınlarının her gün yaptıkları işler kısır bir döngüyü hatırlatır. De Beauvoir, “her gün yeniden tabakları yıkamak, mobilyaların tozunu almak, ertesi gün yeniden tozlanacak, kirlenecek, yırtılacak çamaşırları onarmak... Ev kadını, olduğu yerde saymaktan yıpranır; hiçbir şey yapmaz, yalnız şimdiki sürdürür.” (De Beauvoir, 2016: 184) demektedir.

Şiirde, kadın, her gün yemek yapmak, çocuğu parka götürmek, akşam eşinin yolunu gözlemek zorundadır. Bu zorundalık her gün yeniden aynı şekilde tekrarlanır. Kadına yüklenen ev içi sorumluluklar, onu arkadaşsızlığa da götürmüştür ve kadın bu durumdan yakınmaktadır. Her gün aynı işleri yapmaktan bunalan kadın için bu işler toplumun ona yüklediği görevlerdir. Bütün bu işlerden sonra kocasının “Artık yazmıyor musun?” diye sorması kadından bunca yükün yanında kariyer yapmasının da beklendiğini ortaya koyar. Bu ifade bizde kadının bir yazar olduğu fikrini uyandırır. Kocasının bu sorusuyla kadına ev içi görevler dışında kariyer yapma şansı verilmiş ve kadına olan geleneksel algı yıkılmıştır. Çünkü geleneksel algıda kadından kariyer yapması beklenmez; fakat kadın şiirde yer bulduğu gibi geleneksel algının kadına yüklediği bütün ev içi görevleri yapması istendikten sonra kariyer yapması beklenmektedir. Bu da bir kadın için pek de mümkün görünmemektedir.

Çocuğu giydir parklara çık
İşten dönenleri gözle
Köfte güzel olmuş saçın yakışmış
Orhan ağbi ölmüş...
Artık yazmıyor musun? (Sezer, 1977: 40-41)

Bu rahatsızlığı her fırsatta dile getiren şair, kadını erkekle eşit saymaktadır. O, erkek için yasak olmayanın kadın için yasaklanışına anlam veremez. Bu yasakların altında toplumun kadına olan geleneksel bakışını adeta kınar. Erkekler dağlarda savaşılabilecekken bu durumun kadınlar için söz konusu olmamasına kızar. Kadınlara sadece eve kapanmayı ve kaybettiklerine ağıt yakmayı yakıştıran zihniyetle çatışır. Bu çatışmayı “Büyük Bir Şiir İçin Küçük Notlar” başlıklı şiirinde şu şekilde ortaya koyar şair:

Geceleri erkekler dolaşabilir ancak dağlarda
Kim bilir hangi taşın altındadır o sinsi ölüm
ölmelidir kadın ancak
ya beşikte
ya ocakta
kadın bir ağıt çeşmesidir dağlarda dolaşanlara
bir çift gözdür geceleri kapı aralarında
battı batacak ay hilali
susarak
bekleyerek
kabul ederek (Korkmazgil, 1976: 352)

Kadının ev ile sınırlandırılarak toplumla bağlarının koparılması, ona aşkın yasaklanmasını da beraberinde getirir. Attilâ İlhan, *Böyle Bir Sevmek* adlı eserinin “Ki” bölümündeki “ O Kızlar Ki” adlı şiirinde kadının toplumun geleneksel algısıyla konumlandırılmasını ele alır. Bu bölümdeki şiirleri için; “yalnız ki değil, kız, göz, yaz ve söz uyaklarını birbiri ardınca yuğurup yine doğanın, doğa insan ilişkilerinden gelen içlenme ve duygulanmaların ele alındığı, sonunda taş gibi toplumsala, hatta siyasa varıldığı bir çalışma.” (İlhan, 1977: 110) demektedir.

“O Kızlar Ki” şiirinde alaturka bir şarkıyı çalmak üzere piyanonun önüne oturan bir kadın ele alınır. Burada aslında Osmanlı’nın son dönemleri ile Cumhuriyet’in ilk dönemlerindeki kadınların genel durumu ortaya konulmaya çalışılır. Piyano, Osmanlı kadınının Batı’ya yönelmesinin ifadesi olarak düşünülebilir.

Bu kadınlar, kederli duruşlarıyla yaşamadıkları aşkın sadece hayalini kurmaktadır. Bu, geleneksel yargılara bağlı toplumun kadına aşkı yasakladığı durumdur. Kadınların, toplumun bu geleneksel yasaları karşısındaki durumu şöyle anlatılır:

hiç yaşanmamış bir aşkın anısıyla yaşar
bir rüyadan kaçırılmış
hayallerdir sanki (İlhan, 1977: 89)

Kadının evle ve ev içi işlerle sınırlandırılması Sennur Sezer ve Attilâ İlhan tarafından ele alınır. Sezer ve İlhan, toplumun geleneksel bakışla kadına biçtiği kadere eleştirel yaklaşır. Sezer toplumu, kadını ev içi işlere mahkûm ederek onu pasifize etmesiyle eleştirirken; Attilâ İlhan, kadını eve hapsedip ona, aşkı yasaklaması yönüyle toplumu eleştirir.

1.5. Kadının Feodal Zihniyete Mahkum Edilmesi

Toplumcu gerçekçi şairler, feodal zihniyetin ürünü olan ağalık sistemini ve bu sistemin acizleştirdiği kadının, konumunu kıyasıya eleştirirler. Herkesin ağaya ait olduğu ve ağanın kölesi kabul edildiği bu sistemde, kadın da ağanın istekleri doğrultusunda hareket etmek zorunda olan bir meta olarak karşımıza çıkar.

Gülten Akın, “Kış” şiirinde kadının feodal sistemdeki ezilişini ele almaktadır. Şiirde oğlu öldürülen kadının bir sabah gelini de kaçırılmıştır. Gelini kaçırın ağadır. Oğlunu evlendirmek için başlık parası altında gelini satın alan kadın, onu kaçırın ağaya seslenerek gelinini almaya ne maddi ne de manevi güçlerinin yetmeyeceğini söylemektedir. Burada kadının başlık parası adı altında satılmasının yanında ağayla baş edilmezlik ortaya konulur. Köy insanı her şeyiyle ağaya ait

sayılmakta ve ağa istediğini yapabilmektedir. Ağanın gelini beğenerek kaçırmaması, bunun bir göstergesidir. Bunun yanında kayınvalidenin ağaya yalvararak gelinini geri istemesi, kadının ağalık sistemi karşısındaki ezilmişliğinin ifadesidir:

Sabah oldu. Gelin gelin yok gelin
kaçırdılar. varıp gidem yalvaram
Ağam Selim, Beyim Selim geri ver
Almağa gücümüz yetmez bir daha (Akın, 1980: 8)

Hasan İzzettin Dinamo da kadının geleneksel algıyla konumlandırılmasına tepkilidir. Şair, *Gecekondundan Şiirler* adlı eserinde yer alan “Köroğlu’nun Türküsü”nde Bolu Beyi’nin her yerde kol gezdiğinden bahsederek zulmün her yerde olduğuna sözü getirir. Bolu Beyi’nin izni olmadan hiçbir şey yapılmaz, hatta gelinler ilk gecelerine önce onunla girerler. Şair, Bolu Beyi’nin zulmüne karşı büyük bir öfke duymaktadır:

Pıtrak –pıtrak elma ağaçlarına
Onun izni olmadan çıkılmaz.
Güzellere onun izni olmadan bakılmaz
O açar her gelinin ilk kez peçesini,
Ona verir her gelin ilk gecesini.(Dinamo, 1976: 132)

Şair yer verdiği bu mısralarla feodalizmin kadını sömürdüğünü hatırlatarak feodal beylerin kendilerinde gördükleri ilk gece hakkına gönderme yapmıştır.

Şiirlerinde kullandığı imgelerle, İkinci Yeni’nin şiirine yaklaşan Seyfettin Başcılar, “Tanık Kızlar” adlı şiirinde kadına yönelik toplumdaki geleneksel bakışın sonuçlarını ortaya koyar. Birden fazla kadının yaşadıklarının şiiri olan “Tanık Kızlar”; zorla kaçırılan, ırzına geçilen, öldürülen kadınların hikâyesini anlatır.

Bir ben miyim Ayşe de var.
Ne gördüysem o da gördü
Gece vakti saat üçtü,
Dağı ırmakla vurdular,
başı karakola düştü.
Polis gelinceye kadar
Suçlular hep tüyüp kaçtı.
Bir ben miyim Meryem de var,
Sarışın güzel kız Meryem.
O bilmezse ben hiç bilmem.
Bizi zorla kaçırdılar
Basılmıştık, çıplaktık hem,
Korkarım ki ağam duyar,
ölmek istesem ölemem.(Başcılar, 1973: 29)

Ayşe öldürülmüş, Meryem kaçırılmış, Zeynep’in gümrükte ırzına geçilmiştir. Şair “ben” ağzından aktardığı bu şiirinde bu kızların her birinin yanına “beni” de ekler. Şiirde, Nermin’le bu kızların örneklerinin çoğaltılabileceği söylenir. Bu kızlar, başlarına gelen bunca şeylerden sonra kendilerini unutup durumu ağanın duymasından korkmaktadırlar. Aslında başlarına gelenlerin arkasında ağalar ve beyler vardır. Kadınlar suçsuz olmalarına ve bütün bu başlarına gelenlerden ağalar ve beyler sorumlu olmasına karşın, kadınlardan hesap soran yine bu ağa ve beylerdir. Burada ağalık sisteminin eleştirisi yer alırken; kadının geleneksel algıdaki kaderi de ortaya konulur.

Şiirlerde görüldüğü üzere kadın, feodal zihniyet karşısında sinik ve acizdir. Bütün yönleriyle ağaya ait olduğu kabul edilen kadının bu durumunun eleştirisi, sadece kadının konumuna yönelik değil feodal düzende ağalık sisteminin de eleştirisidir.

Marksizm'e yaslanan toplumcu gerçekçi şairlerin, toplumda eşitlik esasına dayanan bir düzen oluşturma istemiyle, feodal zihniyet ve ağalık sistemi çelişmektedir. Bu çelişki, feodal zihniyetin eleştirisini getirir. Bu eleştiri, Gülten Akın ve Hasan İzzettin Dinamo'da aynı doğrultuda işlenir. Seyfettin Başçılar ise, kadınların içinde buldukları olumsuz durumun, sebebi ve yargıçlarının aynı, yani ağalar ve beyler olduğunu vurgular. Burada kadınların ağalardan ve beylerden son derece korktuğu da ortaya konulur.

1.6. Kadının Namus Cinayetine Kurban Edilmesi

Toplumcu gerçekçi şairler şiirlerinde kadını, namus temizleme adı altında, öldürülmesiyle de karşımıza çıkarır. Kadına toplumda her şeyi yasaklayan zihniyet, bu yasakların dışına çıkan kadını "namus lekelemek" suçlar ve onu öldürmeyi haklı görür. Bu durum toplumcu gerçekçi şairler tarafından ele alınır.

Kadını, işlenen namus cinayetiyle ele alan şair Seyfettin Başçılar'dır. Başçılar, *Altın Çağı Ölümün* adlı eserindeki "Tutsak Kadınlar III" adlı şiirinde toplumun kadına olan geleneksel bakışını anlatır. Şiirde kardeşi tarafından öldürülen Dilber'in yakarışına yer verilir. Dilber, namus temizleme adı altında kardeşi tarafından öldürülmüştür:

-Duyarmışım çok zaman alageyik
Duyarmışım o şeyin çağrısını
Aldı götürdü beni sonunda
Gür saçları vardı, küçücük ağzı
Aldı götürdü beni.
Şimdi bile kanımda iki çizgi,
Alev gibi kapatmış yönlerimi
Bir cılız boyun, bir esmer,
Ben sizin köyden Ahmet kızı Dilber,
Kardaş kurşuniyle vuruldum, aman
Kanım akar mahkeme koridorundan. (Başçılar, 1961: 11)

Ahmet kızı Dilber, kendisini alıp götüren gür saçlı ve küçük ağızlı adamdan sonra kardeşi tarafından vurulur. Kardeşi mahkeme koridorunda yargılanırken; onun kanının mahkeme koridorlarından aktığı söylenmektedir. Şiir, kadının "namus temizliği" adı altında öldürülmesine bir eleştiridir.

Kadının namus adı altında cinayetlere kurban gitmesi Seyfettin Başçılar tarafından işlenmiştir. Kadına aşkı yasaklayan zihniyete olan karşıtlığıyla şair, kadının aşkıyla kaçtı diye ailenin namusunu kirletmiş görünmesi sonucu öldürülmesine olan tepkisini ortaya koyar.

SONUÇ

Türk edebiyatında toplumcu gerçekçi şairler, benimsedikleri Marksist dünya görüşü doğrultusunda toplumu değiştirip dönüştürmeyi amaç edinmişlerdir. Bu şairler, toplumun değişiminde kadını önemli bir figür olarak görürler. Bu nedenle kadının partiyarcal anlayışın hüküm sürdüğü – özellikle feodal ve kapitalist - toplumda geleneksel algıyla konumlandırılmasına karşı çıkarak şiirlerinde bu geleneksel algıyı eleştirmişlerdir.

Toplumcu gerçekçi şairlerin kadının geleneksel algıyla toplumda konumlandırılmasına yönelik eleştirileri, kadının değersiz görülerek nesne gibi algılanması, cinsel bir obje olarak görülmesi, erken yaşta ve başlık parası alınarak evlendirilmesi/satılması, evle ve ev içi işlerle sınırlandırılması ve namus cinayetine kurban edilmesi şeklinde karşımıza çıkar. Bunun yanında kadın, ağalık sisteminin dayattığı konumunun eleştirisiyle de şiirlerde ele alınır.

Bu şiirlerde geleneksel algı karşısında kadın, sinik ve çaresiz çizilmiştir. Şiirlerde kadın, geleneksel algının kendisine tayin ettiği konumundan hiç de memnun değildir. Ancak bu memnuniyetsizlik kendisini kimi zaman kısık bir ses, çoğunlukla ise boyun eğiş olarak gösterir.

Kadının memnuniyetsiz olduğu bu konumundaki sesi şiirlerde çoğunlukla “o” ağzından duyulur. Burada kadının durumu başka bir gözün aktarımıyla ortaya konularak kadın, şiirde bir ses olarak pasifleştirilir. “Ben” ağzından aktarılan şiirlerde kadın kendi konumuna çoğunlukla isyan eder; şiirlerde çok az duyulan bu isyanın sesi bazı şiirlerde ise geleneksel algının kendisine tayin ettiği konumun kabul edilişi olarak duyulur.

Kadına yönelik geleneksel algıya şairlerin çoğu öfkeyle bakarken; bazıları kadının yerini tayin eden geleneksel algı karşısında kadına acıma duygusuyla yaklaşır. Özellikle kadın şairlerin, kadın olmanın vermiş olduğu duyarlılıkla kadına yönelik geleneksel bakışa büyük bir öfke ve başkaldırı ile baktıkları görülmektedir.

Genel olarak; şairlerin kadına yönelik toplumun geleneksel algısına eleştirilerinde, kadını, toplumsal ve siyasal mücadelenin önemli rol oynayıcısı olarak görmelerinin etkisi de düşünülebilir. Toplumcu şairler toplumda kadını çağdaşlaşmanın en önemli ayağı olarak görerek onun erkekle eşit olduğu bir toplum düzeni istemektedirler. Bu isteklerinin arkasında benimsedikleri Marksist dünya görüşünün etkisi vardır. Bu bağlamda toplumun kadına yönelik geleneksel algısına eleştirel yaklaşmış ve kadını geleneksel algı karşısında yüceltir bir tutum sergilemişlerdir.

KAYNAKLAR

- Akın, Gülten (1960). *Kestim Kara Saçlarımı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Akın, Gülten (1964). *Sığıda*, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Akın, Gülten (1976). *Ağıtlar ve Türküler*, Cem Yayınevi, 1. Basım, İstanbul.
- Akın, Gülten, (1996). *Şiir Üzerine Notlar*, Yapı Kredi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, Nisan.
- Akın, Gülten (1980). *Kırmızı Karanfil*, Türkiye Yazıları, 2. Baskı, Haziran.
- Alp, Ruken (2012). *Türkçe Şiirlerde “Kadın” Şairlerin Poetikalarının Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi*, (İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, Kasım, s.48.
- Andaç, Feridun (1983). “Refik Durbaş İle Konuşma”, *Yazko Edebiyat*, Sayı:33, Temmuz, s.134.
- Başçılar, Seyfettin (1961). *Altın Çağı Ölümün*, Yeditepe Yayınları, Ekim, İstanbul.
- Başçılar, Seyfettin (1973). *Sokak Şarkıları*, Yeditepe Yayınları, Mayıs, İstanbul.
- Bebel, August (2013). *Kadın ve Sosyalizm*, (Çev:Saliha Nazlı Kaya), Agora Kitaplığı, 1. Basım, Mart, İstanbul.
- Bezirci, Asım (1971). *On Şair, On Şiir*, May Yayınları, 1. Basım.
- Bozoklar, Kutsiye (2009). *Sosyalizm ve Kadın İnsan*, Akademi Yayınları, 1. Baskı Ekim.
- Camus, Albert (2020). *Sisifos Söyleni*, (Çev: Tahsin Yücel), Can Sanat Yayınları, 44. Basım, Şubat, İstanbul.
- De Beauvoir, Simon (2019). *İkinci Cinsiyet (I-II. Cild)*, (Çev: Gülnur Savran), Koç Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, Ekim, İstanbul.
- Demir, Ömer, Acar, Mustafa (1992). *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, s.143.
- Dinamo, Hasan İzzettin (1976). *Gecekondundan Şiirler*, May Yayınları, 1. Basım, Ocak, İstanbul.
- Donovan, Josephine (2007). *Femist Teori*, (Çev: Aksu Bora, Meltem Ağduk Gevrek, Fevziye Sayılan), İletişim Yayınları, 4. Basım, İstanbul.
- Durbaş, Refik (1974). *Hücrede Ayışığı*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Görgülü, Selma (1986). “Kadının Toplumdaki Yeri”, *Türk Hemşireler Dergisi*, C. 36, S.2, s.55.
- Güneş, Yaşar, (2003). “Gülten Akın’ın Şiirlerinde Kadın, Erkek, Aile”, *Varlık*, S.1154, s.25.

- Hartmann, Heidi (2006). Marksizm’le Feminizm’in Mutsuz Evliliği, (Çev: Gülşad Aygen), Agora Yayınları, 1. Basım, Eylül, İstanbul.
- Hızlan, Doğan (2001).“Gülten Akın’da Kadın Kavramının Peşine Düşmek”, Dil Dergisi, S. 101, Mart, s.98.
- Ilgaz, Rıfat (1969). Karakılçık, Öncü Kitapevi, 1. Basım, Mart.
- İlhan, Attilâ (1977). Böyle Bir Sevmek, Bilgi Yayınevi, 1. Basım, Nisan.
- İnce, Özdemir (1969). Kiraz Zamanı, May Yayınları, Temmuz.
- Kansu, Ceyhun Atuf (1970). Buğday, Kadın, Gül ve Gökyüzü, Gül Yayınevi, İstanbul, 1970.
- Korkmazgil, Hasan Hüseyin (1976). Koçero Vatan Şiiri, Bilgi Yayınevi, 1. Basım, Mayıs.
- Korkmazgil, Hasan Hüseyin (1977). Haziranda Ölmek Zor, Bilgi Yayınevi, 1. Basım, Ocak.
- Marx, Engels, Lenin (2010). Marksizm ve Kadın, Çev: Ö. Ufuk, Sorun Yayınları, 9. Baskı, Nisan.
- Miraç, Yaşar (2002). “Toplumcu Edebiyat”, Soruşturma: “Yaşar Miraç”, Adam Sanat, S.198, s.40-41-45.
- Miraç, Yaşar (1979). Trabzonlu Delikanlı, Sanat Emeği Yayınları, 1. Baskı, Mayıs.
- Necatigil, Behçet (2007). Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü, “Seyfettin Başçılar”, Varlık Yayınları, 24. Basım, Ekim.
- Oktay,Ahmet (1965). Her Yüz Bir Öykü Yazar, Kendi Yayını.
- Oral, Zeynep (S.7). Edebiyatımızda On İnsan Bin Yaşam “Gülten Akın” s.2.
- Özdemir, Emin (1976). “Sevginin ve Doğanın Ozanı”, Ilgaz, S.172, Ocak, s.7.
- Popova, Nina (1999). Sosyalizm Diyarında Kadın, Çev: Murat Güneşdoğdu, İsmail Yarkın, İnter Yayınları, 1. Basım Mart.
- Sezer, Sennur (1966). Yasak, Habora Yayınları, 1. Basım, Mart.
- Sezer, Sennur (1977). Direnç, Cem Yayınevi, İstanbul.
- TDK (1998), Türkçe Sözlük, 9. Basım, Ankara, s.831.
- Telli, Ahmet (1979). Yangın Yılları, Aşama Yayınları, 1. Basım, Ocak.
- Thornham, Sue (2006). “Postmodernizm ve Feminizm”, Stuart Sim, Postmodern Düşüncenin Eleştirel Sözlüğü, (Çev: Mukadder Erkan, Ali Utku), Ebabil Yayınları, 1. Baskı, Ankara.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 61-69, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 23.12.2019 Kabul Tarihi: 06.06.2020

SPUREN DES PATHOLOGISCHEN SINN UND HEROISMUS IN JOSEPH ROTHS ROMAN “SPINNENNETZ”

Joseph Roth'un „Örümcek Ağı“ Romanında Patolojik Anlam ve Kahramanlık İzleri

Cihan TUNCER¹

ÖZ

Joseph Roth 20. yüzyılın keskin gözlem yeteneğine sahip yazar ve gazetecilerinden biridir. Yeni Nesnelcilik akımının öncüleri arasında önemli bir yere sahip olan yazar, gazetecilik mesleğinden kalma alışkanlıkla belge, tanıklık ve gözleme dayalı şekillendirdiği yapıtlarında, yazdığı döneme ayna tutma, zamanın ruhunu yansıtmaya amacı güder. 1923 ve 1929 yılları arasında kaleme aldığı yapıtlarında toplumsal bir panorama sunan yazarın yapıtlarında savaştan dönenlerin yaşadığı yabancılaşma, yersiz yurtsuzlaşma problemi ana motifler olarak göze çarpar. Yazarın ilk romanı olan Örümcek Ağı da bir Heimkehrer (savaştan dönen kişi) romanı olup, roman bir Heimkehrer olarak ana figürün yaşadığı yabancılaşmayı, başarısızlığa uğrayan toplumsal uyumu ve Nazilerin kurbanı oluşunu konu edinir. Bu makalede, yazarın ilk romanı olan Örümcek Ağı romanında iki savaş arası dönemde bireyi Nasyonal Sosyalistlere yaklaştıran “patolojik anlam ve kahramanlık” araştırıldı.

Anahtar Kelimeler: Joseph Roth, Örümcek Ağı, Heimkehrer, Patolojik Anlam, Patolojik Kahramanlık

ABSTRACT

Joseph Roth ist ein Schriftsteller und Journalist des 20. Jahrhunderts, der über eine scharfe Beobachtungsgabe verfügt. Der Autor, der einen wichtigen Platz unter den Vorläufer der Neuen Sachlichkeitsbewegung einnimmt, zielt den Zeitgeist der Zwischenkriegszeit exakt zu widerspiegeln, indem er sein literarisches Schaffen mithilfe Dokumente, Zeugen und Beobachtungen d.h. journalistischen Kriterien nach gestaltet. In seinen Werken, die er zwischen 1923 und 1929 schrieb, präsentiert ein gesellschaftliches Panorama und stehen die Entfremdung, Einsamkeit- Unmöglichkeit, heimisch zu werden- der Kriegsheimkehrer als Hauptmotive im Mittelpunkt. Roths erster Roman *Spinnennetz* (1923) ist auch ein Heimkehrerroman, in dem die gescheiterte gesellschaftliche Integration, Entfremdung und Nazis Opferwerdung des Protagonisten als ein Heimkehrer thematisiert wird. Die vorliegende Arbeit versucht in diesem Roths ersten Roman die Spuren des „pathologischen Sinn und Heroismus“ zu beleuchten, die in der Zwischenkriegszeit das Individuum den Nationalsozialisten annähert.

Schlüsselwörter: Joseph Roth, Spinnennetz, Heimkehrer, pathologischer Sinn, pathologischer Heroismus

I. Einleitung

Die schriftstellerische Tätigkeit des österreichischen Autors Joseph Roth (Galizien/Brody 1894-Paris 1939) beginnt in den Jahren, in denen er als Journalist arbeitet. Er arbeitet als Freiwilliger bei einer Militärzeitung (1916) und nach dem Untergang der österreichischen Monarchie bei der pazifistischen Zeitung *Der Neue Tag* (Lutz und Jeßing 2004: 365). Die weiteren Zeitungen, bei denen der Autor arbeitet, sind *Berliner Börsen-Courier Vorwärts*, *Prager Tageblatt*, *Frankfurter Zeitung* (Nürnberger 1998: 306). Ab 1923 beginnt Roths schriftstellerische Laufbahn.

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, e-posta: cihantuncer@ardahan.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1185-5330>

Einerseits schreibt er Zeitungsartikel, andererseits werden die Vorabdrücke seiner Essays, Geschichten und Romane in Zeitungen veröffentlicht. In seinen Werken, welche zwischen 1923 und 1929 geschrieben sind, reflektiert er den Zeitgeist der Zwischenkriegszeit. (Lutz und Jeßing: 635). Im Jahre 1927 veröffentlichter Roman *der Flucht ohne Ende*, der über charakteristische Züge der Neuen Sachlichkeit verfügt, machte Roth einen wichtigen Vorläufer dieser literarischen Strömung. In dem Roman wird die sozialpolitische Lage nach dem ersten Weltkrieg dargestellt. Für Roth, der sich als ein scharfer Beobachter seiner Zeit bezeichnet, ist die Thematisierung des Alltagsleben und der sozialpolitischen Ereignissen unerlässlich. Er hält es für unnötig, zum Schreiben etwas Neues zu suchen oder zu erfinden, da er die Auffassung vertritt, dass die Beobachtungen für einen Autor schon genug sind (Linkhardt 2011: 363ff.). Man kann es von ihm verwendeten Motive und Stoffe feststellen, dass Roth in seinen Werken Erlebtes und Beobachtetes seiner Zeit zu widerspiegeln versucht.

Die Verfremdung und *Unmöglichkeit, heimisch zu werden* kommen in den Romanen—die zwischen 1927 und 1929 geschrieben sind—des Autors als Grundmotive vor. In diesem Sinne sind die Protagonisten von *Flucht ohne Ende*, *Zipper und sein Vater* (1928), *Rechts und Links* (1929) und *Der stumme Prophet* sind Heimkehrer, die nicht heimfinden können und als Opfer eines menschenfeindlichen Zeitgeistes (Zwischenkriegszeit) auftauchen (Bronsen 1993: 202). Ein anderes Motiv, das in den Romanen *Hotel Savoy* (1924), *Flucht ohne Ende* (1927) und *Juden auf Wanderschaft* (1927) vorkommt, ist *kosmopolitische Heimatlosigkeit* (Kilcher 2012: XXII). Als ein Jude und gegnerischer Autor erlebt er auch eine ähnliche Heimatlosigkeit. Nach der Hitlers Machtübernahme (1933) verließ Roth Deutschland, da er es sich bewusst war, dass eine mögliche Bedrohung der nationalsozialistisch engagierten Literatur und Autorschaft naheliegt. Zwischen 1933 und 1939 wechselte er in Europa ständig seine Aufenthaltsorte. Salzburg, Rapperswil am Zürcher See, Zürich, Marseille, Nizza, Sanarysurmer, Amsterdam, Brüssel, Ostende, Steenockerzeel Wilna, Lemberg, Warschau und Wien sind die Orte, die dem Autor als vorübergehende Unterkunft/Bleibe dienten. In diesen europäischen Städten blieb er in verschiedenen Hotels und deswegen nannte sich selber als Hotelbürger (Bronsen: 278).

Das Spinnennetz ist der erste Roman Joseph Roths, der am 6. Oktober 1923 in der Wiener Arbeiterzeitung angekündigt wurde. Der Erstling wurde vom 7. Oktober bis 6. November in 28 Kapiteln veröffentlicht (Bronsen: 144ff.). *Das Spinnennetz* erzählt von der gescheiterten sozialen Anpassung eines Soldaten, der aus dem Ersten Weltkrieg (Heimkehrer) in seine Heimat zurückkehrt. Die gescheiterte Anpassung schleppt der Protagonist in eine geheime Organisation, die ihn Schritt für Schritt dem Nationalsozialisten annähert. Der Roman spielt in der Zwischenkriegszeit (1918-1933) und Roth versucht durchs *Spinnennetz* schildern, wie die Menschen sich infolge der Orientierungslosigkeit und Desintegration an den geheimen Organisationen/Parteien, die als Vorgänger der Nationalsozialisten auftreten, anschließen, um sich eine neue Existenz zu sichern.

Die vorliegende Arbeit versucht in *Spinnennetz* die Spuren des „pathologischen Sinn und Heroismus“ zu beleuchten, der in der Zwischenkriegszeit das Individuum an die nationalsozialistische Ideologie anschließen lässt.

II. Unmöglichkeit, heimisch zu werden : Spuren des pathologischen Sinnes

“The concept of culture I espouse, and whose utility the essays below attempt to demonstrate, is essentially a semiotic one. Believing, with Max Weber, that man is an animal suspended in webs of significance he himself has spun, I take culture to be those webs, and the analysis of it to be therefore not an experimental science in search of law but an interpretive one in search of meaning. It is explication I am after, construing social expressions on their surface enigmatical. But this pronouncement, a doctrine in a clause, demands itself some explication” (Geertz 1973: 5).

Der Ethnologe Geertz weist mit obiger Passage drauf hin, dass die Kultur als ein Bedeutungsgewebe zu betrachten ist, das die Menschen selbst gesponnen haben und in das sie verstrickt sind. Die Menschen sind von Symbolsystemen der Kulturen geprägt, die selbst gestalten. Die Wahrnehmungen, Empfindungen, Anschauungsweisen und Erfahrungen gehören zu diesen Symbolen der Kulturen (Vgl. Gottowik 2004). Geertz unterstreicht hier, dass die Menschen erst Symbolsystem ihrer Kultur entwickeln und es mit Sinn erfüllen und dann diesen Sinnen nach ihre Leben führen. Die Symbolsysteme einer Kultur sind nicht immer mit normalen Inhalten versehen sondern können manchmal über anormalen Inhalten verfügen. Als Beispiel hierfür können wir Kulturen nennen, in denen ein Teil der Menschen „Krieg“, „Sterben“, „Töten“ etc. als kulturelle Symbole heiligen und verherrlichen. Diese Symbole und ihre Bedeutungen sind selbstverständlich als problematisch und *pathologisch* zu betrachten. Roth versucht durchs *Spinnennetz* die Aufmerksamkeit seiner Leser drauf zu richten, dass in der Zwischenkriegszeit von bestimmten gesellschaftlichen Teilen „sich Opfern“, „Krieg“ und „Sterben“ als Symbolen der Kultur –den Sinn des Lebens stiftende- empfunden, und davon besonders Heimkehrer betroffen sind.

Der Protagonist Theodor Lohse, der in *Spinnennetz* als Heimkehrer auftaucht und von der *pathologischen Sinnproblematik* betroffen ist, steht im Mittelpunkt des Romans. Nachdem er aus dem Ersten Weltkrieg in seine Heimat kam, verändert sich das Leben des Heimkehrers. Es handelt sich um eine *emotionale/gefühlsmäßige* Entfremdung, welche zwischen ihm und seiner Familie entsteht und schließlich zur Beziehungslosigkeit und Kommunikationslosigkeit führt. Für Heimkehrers Familie, in ihren Augen der Sinn des Lebens in „Krieg, Sterben“ besteht, ist es vollkommen unakzeptabel, dass ihr Sohn zurück ist, der im Krieg für sein Vaterland fallen sollte. Seine Familie verhält sich gegenüber dem Heimkehrer desinteressiert und distanziert:

Die Mutter kränkelte, die Schwestern gilbten, sie wurden alt und konnten es Theodor nicht verzeihen, dass er nicht seine Pflicht, als Leutnant und zweimal im Heeresbericht genannter Held zu fallen, er füllt hatte. Ein toter Sohn wäre immer der Stolz der Familie geblieben. Ein abgerüsteter Leutnant und ein Opfer der Revolution waren den Frauen lästig. Es lebte Theodor mit den Seinigen wie ein alter Großvater, den man geehrt hätte, wenn er tot gewesen wäre, den man gering schätzt, weil er am Leben bleibt (Roth 1989: 65).

Es handelt sich in *Spinnennetz* nicht nur um *emotionale Entfremdung*, sondern lässt sich auch *räumliche Entfremdung* erkennen, da die Distanzierung und das Desinteresse der Familie Roths Hauptfigur auch zu einer räumlichen Entfremdung führt. Das Haus der Hauptfigur erscheint im Roman als Ort der *räumlichen Entfremdung*. Es lässt sich feststellen, dass er sich nicht mehr als ein Mitglied der Familie fühlt. „*Manches Ungemach hätte ihm erspart bleiben können, wenn zwischen ihm und seinem Hause nicht die wortlose Feindschaft wie eine Wand gestanden wäre*“ (Roth: 65-66). Hier geht es um ein Grundmotiv -*Unmöglichkeit, heimisch zu werden*- des Autors, den er auch in den Romanen *Flucht ohne Ende*, *Zipper und sein Vater*, *Rechts und Links* und *Der stumme Prophet* aufgreift.

Roth ermittelt die *zwischenkriegszeitliche Orientierungslosigkeit der Heimkehrer*, welche sich durch Entfremdung entwickelte. Besonders seine Familie macht ihm eine Orientierung unmöglich. Trotz der negativen Einstellung seiner Familie versucht der Heimkehrer für seinen Lebensunterhalt zu sorgen und beginnt bei einer jüdischen Familie als Hauslehrer zu arbeiten. Er finanziert sein Leben, ohne auf jemanden angewiesen zu sein. Aber diese Bemühungen tragen für Theodor Lohses Familie keine Bedeutung. Für seine Familie ist er immer noch eine Person, die kein Wert und nicht zu akzeptieren ist, da er nicht mehr eine Uniform trägt. Diese Einstellung der Familie erschwert dem Heimkehrer eine mögliche Anpassung ins Zivilleben. „*Anders war das Leben in Zivil, grausam, voller Tücke in unbekanntem Winkel. Gab man sich Mühe, sie hatte keine Richtung, Kräfte verschwendete man an Ungewisses, es war ein unaufhörliches Aufbauen von Kartenhäusern, die ein geheimnisvoller Windzug umblies.*“ (Roth: 66-67). Der Autor weist mit

dieser problematischen Einstellung der Familie drauf hin, dass die Menschen trotz der Zerstörung des Ersten Weltkrieges und bevorstehendes Krieges immer noch merkwürdigerweise den Krieg und Tode bestätigen und ein normales Leben ablehnen. Ohne Zweifel will Roth die Situation der Menschen, die unter Kriegsfolgen leiden, darstellen, damit der Leser einen Überblick auf ihre *geistliche Atmosphäre* gewinnt.

Der Zustand völliger Hoffnungslosigkeit-problematische Einstellung der Familie gegenüber dem Heimkehrer-zwingt die Hauptfigur eine Wahl zu treffen. Theodor Lohse steht vor der Wahl, sein Leben als Lehrer oder als jemand in Uniform weiterführen, wie seine Familie von ihm erwartet und damit er seine Identitätskrise überwinden kann.

III. Jeder konstruiert sich durch seine Entscheidungen selbst!: Selbstentwurf des Heimkehrers

Der Existentialist Jean Paul Sartre definiert den Mensch als ein zur Freiheit verurteiltes Wesen, das sich durch seine Entscheidungen beziehungsweise Wahlen selbst konstruiert/entwirft (Sartre 2010: 40ff.). Der Philosoph Ortega y Gasset ist mit Sartre gleichgesinnt und bringt etwas Ähnliches zur Sprache. Gasset sagt, dass das Leben uns dazu zwingt, Entscheidungen zu treffen, indem es verschiedene Möglichkeiten bietet. Er betont, dass diese Entscheidungen, welche wir bewusst und frei treffen, bestimmen unser Leben. Daher ist unser Leben nicht von Schicksal sondern von uns selbst bestimmt (Gasset 2013: 76).

Auch Theodor Lohse, die Hauptfigur *des Spinnennetzes* lässt sein Leben von Schicksal nicht bestimmen. Er entscheidet sich dafür, sein Leben als ein Agent einer geheimen Organisation weiterzuführen, ohne über diese geheime Organisation Bescheid zu wissen. Es kommt ihm als eine richtige Entscheidung vor, die ihm vieles Wichtiges verspricht wie Ruhm, Erfolg und Einfluss. Bei der Entscheidung der Hauptfigur ist die problematische Einstellung seiner Familie prägend, die ihn in eine Verzweiflung trieb. Deswegen sieht die Hauptfigur diese Arbeit als einen Anlass, mit dem sein *Selbstwertgefühl* wiederherstellen kann.

Bei Theodor Lohses Entscheidung spielt auch die Mentalität der geheimen Organisation, die die Fremden besonders Juden als Feind stempelt, eine wichtige Rolle. Beide Seiten sind nationalistisch und fremdfeindlich gesinnt. Die erzählte Zeit des Romans ist der Vorabend des Nationalsozialismus. Michael Mayer macht drauf aufmerksam, dass die Diskriminierung von Nicht-Deutschen- insbesondere von Juden- für diese Zeit charakteristisch ist (2002: 4ff.). Roth schildert in *Spinnennetz* diese Zeit als einen Zeitabschnitt, in dem Hass und Vorurteile gegen das jüdische Volk auszudrücken üblich war, wie es beim Protagonist zu sehen ist:

Er las politisch-philosophische Schriften, die Trebitsch verfasst hatte. Flugschriften, in denen Zusammenhänge zwischen Sozialismus, Juden, Franzosen und Russen aufgedeckt wurden. Diese Lektüre befruchtete Theodors Phantasie. Er glaubte nicht nur, was er gelesen hatte, er kombinierte aus dem gelesenen Material neue Tatsachen und entwickelte sie im »Nationalen Beobachter« (Roth: 85).

Der Zeitgeist -als Gesinnung oder Geisteshaltung einer Epoche- kann ein Volk oder eine nationale Kultur prägen oder formen. Individuelle Prägungen gehören auch zum Zeitgeist (Keupp 2016: 26). Roth weist in *Spinnennetz* auf solche individuelle Prägungen der deutschen Heimkehrer, die für den herrschenden Zeitgeist der Zwischenkriegszeit kennzeichnend sind. In diesem Kontext Theodor Lohses Eintritt in die Geheimorganisation ist als Zeitgeistmarker zu betrachten, den auch Historiker Arthur Contes Sätze unterstützen:

„Gemäß den Bestimmungen des Versailler Vertrag sollte die kaiserliche Armee, die über 40000 Mann verfügte, verkleinert werden. Der Vertrag setzte voraus, dass nur 4.000 Mann in die neue Reichswehr übernommen werden, der Rest sollte stellenlos bleiben. Diese stellenlosen Soldaten, die rachsüchtig und wütend motiviert waren, schließen sich

an paramilitärische Organisationen, welche gegen Versailles Vertrag waren und Rache schwuren.“ (Konte 2002: 129)

Roths Hauptfigur Theodor Lohse ist in *Spinnennetz* als „ein rachsüchtig und wütend motivierter Soldat“ zu diagnostizieren, wie Conte beschreibt. Auch Bronsen charakterisiert ihn als *ein Produkt der Zeitgeist*, der sich in chaotischer Zwischenkriegszeit auf konformistischer Weise zurechtzufinden versucht:

„Theodor Lohse, der Held des Romans und ein Produkt seiner Zeit, ist stellvertretend für menschliches Treibgut im Strudel chaotischer Geschehnisse. Wie die Hauptfiguren der nächsten fünf Roth-Romane, Die Rebellion, Hotel Savoy, Die Flucht ohne Ende, Zipper und sein Vater, Rechts und Links, und noch des vorletzten, Die Kapuzinergruft, ist er Heimkehrer. Wie sie alle ist Lohse bemüht, seinen Weg in einer verworrenen und undurchschaubaren Welt zu finden. Aber im Gegensatz zu ihnen ist Lohse ein Mensch, der durch seine Taten zum Ungeheuer wird.“ (Bronsen: 145).

Roth greift im Roman das Uniform-Motiv auf, da Kleidung oder Uniform-Motiv, der in *Spinnennetz* auf Protagonist psychologisch* wirkt, spielt für Theodor Lohse bei der Entscheidung für den Eintritt in die Geheimorganisation eine bestimmende Rolle. Wie seine Familie auch der Protagonist Theodor Lohse vertritt die Meinung, dass ein Leben ohne Uniform kein Wert ist. Er verfügt über keine Zivilcourage, ohne Uniform mit anderen in Kontakt zu treten und fühlt sich wie ein Außenseiter isoliert. Dies zeigt sich bei scheiternder Beziehung zu Frau Efrusi. Obschon er von ihr begeistert ist, kann er diese Begeisterung nicht zum Ausdruck bringen. *„Wie ferne war sie, aus jener großen Welt kam sie, in die Theodor beinahe schon gelangt wäre. Sie war eine Dame, jüdisch, aber eine Dame. In der Uniform eines Leutnants hätte er ihr entgegentreten müssen, nicht im Zivil des Hauslehrers.“* (Roth: 68). Er kann im Zivilleben mit den Menschen nicht umgehen. Unter zivilen Menschen fühlt er sich fremd und Elend. Und der einzige Weg, der ihn aus diesem Elend befreien und ihm *Selbstwertgefühl* starken kann, ist seinerseits der Eintritt in die Geheimorganisation und eine Uniform, die ihm als einen Ausweg aus seiner Hoffnungslosigkeit erscheint.

IV. Die Sklaverei und Gewalt heiligen :Spuren des pathologischen Heroismus

„Wenn jedoch die wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und politischen Bedingungen, von denen der gesamte Prozess der menschlichen Individuation abhängt, keine Grundlage für die Verwirklichung der Individualität im oben beschriebenen Sinn bieten, während die Menschen gleichzeitig die Bindungen verloren haben, die ihnen Sicherheit boten, dann macht dieser leere Raum die Freiheit zu einer unerträglichen Last. Sie wird dann gleichbedeutend mit Zweifel, mit einem Leben ohne Sinn und Richtung. Es entstehen dann machtvolle Tendenzen, vor dieser Art von Freiheit in die Unterwerfung oder in irgendeine Beziehung zu anderen Menschen und der Welt zu fliehen, die eine Milderung der Unsicherheit verspricht, selbst wenn sie den Menschen seiner Freiheit beraubt.“ (Fromm 2000: 41)

Wie oben zitierter Textabschnitt von Erich Fromm verdeutlicht, wenn man keine Möglichkeit zur Verwirklichung der menschlichen Individuation besitzt, unterwirft sich zu anderen, um seinem Leben einen Sinn und eine Richtung zu geben. Etwas Ähnliches gilt auch für die Hauptfigur Theodor Lohse, der sich einer fremden Macht/Geheimorganisation unterwirft. Sein Beruf als Agent ermöglicht ihm in Kürze, sich wohl zu fühlen und seine Selbstwertgefühl zu stärken:

* Psychologisch betrachtet dient die Kleidung zu einigen Zwecken. Mit Hilfe der Kleidung kann der Mensch Selbstwertgefühl stärken, Schamgefühle vermeiden oder Neigungen befriedigen. Vgl. Annette Doll, *Mythos, Natur und Geschichte* bei Elfriede Jelinek, M und P Verlag, Stuttgart 1994, s. 78 ff.

Wie würden sie ihn bewundern, wenn sie es wüssten! Aber fast so köstlich, wie das Bewundertsein gewesen wäre, war das Geheimnis, in dem er lebte, und das Inkognito. Er war im Begriff, an den unsichtbaren Fäden zu ziehen, an denen, wie er aus den Zeitungen wusste, Minister, Behörden, Staatsmänner, Abgeordnete hingen.[...] Theodor ging planlos durch die Straßen, mit rastlos leerlaufendem Eifer angefüllt. Er empfand die Notwendigkeit, seiner Beflissenheit ein sichtbares Gebiet zu erobern, deutliche Erfolge zu konstatieren (Roth: 77-78).

Aber das Streben nach Vorwärtskommen und Erfolg des Protagonisten symbolisiert nur eine Nichtigkeit, da Theodor Lohse nur eine Figur der Staatsaktion ist (Bronsen: 146). Er ist in den Händen der Geheimorganisation ein Werkzeug, der zur Verfügung steht, als Henker ihren Interessen zu dienen. In seinem Buch „*Die Furcht vor der Freiheit*“ veranschaulicht Fromm, dass in der Nachkriegszeit die Menschen, welche zu Geld und Macht gelangen wollen, von Hitler zum Werkzeug seiner Macht gemacht wurden:

„In der Nachkriegszeit war der Mittelstand und insbesondere das Kleinbürgertum vom Monopolkapitalismus bedroht. Seine Angst und der daraus entspringende Hass versetzten es in eine Panik, in der es ebenso sehr nach Unterwerfung wie nach Beherrschung der Machtlosen verlangte. Diese Gefühle nutzte eine völlig andere Bevölkerungsschicht für ein Regime aus, das sie ihren eigenen Interessen dienstbar zu machen gedachte. Hitler erwies sich hierzu als ein so geeignetes Werkzeug, weil er die Charakterzüge des erbitterten, Hass erfüllten Kleinbürgers, mit dem sich das Kleinbürgertum emotional und gesellschaftlich identifizieren konnte, mit denen eines Opportunisten verband, der bereit war, sich in den Dienst der deutschen Großindustriellen und Junker zu stellen.[...]Der Nazismus besaß niemals irgendwelche genuine politische oder wirtschaftliche Prinzipien. Man versteht ihn nur richtig, wenn man begreift, dass sein eigentliches Prinzip ein radikaler Opportunismus war. Es kam ihm darauf an, dass Hunderttausende von Kleinbürgern, die bei einer normalen Entwicklung der Dinge kaum eine Chance gehabt hätten, zu Macht und Geld zu gelangen, jetzt als Funktionäre der Nazi-Bürokratie ein großes Stück vom Kuchen mitbekamen, indem sie die Oberschicht zwangen, ihren Reichtum und ihr Prestige mit ihnen zu teilen.“ (Fromm: 214).

Es handelt sich hier auch um eine Unterwerfung, die mit dem westlichen Gehorsam eng verbunden ist, wie Arno Gruen in seinem Buch *Wider den Gehorsam* erwähnt. Nach Gruen ist diese Art von Gehorsam schon seit langem in der westlichen Kultur verankert. Aber die Menschen, welche die Sklaven und Knechte dieses verankerten Gehorsams geworden sind, spüren es nicht. Deswegen gelingt es den Opfern des Gehorsams nicht, es wahrzunehmen. Gruen ist der Meinung, dass die Identifikation mit dem Aggressor- zerstörerischen Phantasien politischer Führer- wie Hitler, Stalin, Mao etc. auf diesen kritiklosen, blinden Gehorsam des Westen zurückzuführen ist (Gruen 2014:13ff.).

Die Hauptfigur Theodor Lohse charakterisiert im Roman einen gnadenlosen *Amokläufer*, der durch seine brutalen Taten nach Vorwärtskommen und Ruhm strebt und schließlich ein „Held“* werden will, der aber über pathologische Züge verfügt. Im Laufe der Zeit verwandelt er sich in einen *Amokläufer*, der diejenigen angreift und umbringt, an denen er Zweifel empfindet oder die für Verräter hielt. Feindselig gesinnt tötet er auch seine Freunde, mit denen er zusammenarbeitet:

Klitsche warf einen Sack über Günther, die Beilpicke ließ er stecken. Er schleppte ihn weiter über Tannennadeln, über Sandboden, über Zapfen, die leicht knisterten. Da war

* Franco Bifo Berardi behandelt in seinem Buch „Kahramanlık Patolojisi“ die Helden, welche er als pathologisch bezeichnet. Er betont, dass die Amokläufer, die nach Identität und Zugehörigkeit streben, heutzutage durch ihre brutalen Morde zum Helden werden wollen. Es stellt sich heraus, dass die ursprüngliche Bedeutung des Helden, die den Held mit positiven Eigenschaften wie Tapferkeit, Hilfsbereitschaft verbindet, verloren gegangen ist. Vgl. Franco Bifo Berardi, *Kahramanlık Patolojisi*, Çev. : Nalân Kurunç, Otonom Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 10ff.

eine Grube, da hinein fiel Günther, Klitsche zog den Sack fort, um die Beilpicke zu entfernen. Rot und steil, mit unendlich feinem Prasseln, schoss das lang gehemmte Blut aus Günthers Stirn hinauf in die Baumkronen, eine rote Schnur, und tropfte von den Tannen.[...] Aus Theodors Innerem kam das rauschende Rot, es erfüllte ihn, schlug aus ihm, aber es machte ihn leicht, und sein Kopf schien zu schweben, als wäre er mit Luft gefüllt. Es war wie ein leichter, roter Jubel, ein Triumph, der ihn hob, ein beschwingtes Rauschen, Tod der schweren Gedanken, Befreiung der verborgenen, begraben gewesenen Seele (Roth: 90-91).

Mit dem Wunsch über mehr Menschen zu herrschen und die Führung zu haben, tritt er in die Reichswehr. In Kürze gelingt es ihm, einen Ruhm zu gewinnen. Nach einer Weile heiratet er mit einer Frau, mit der sich gegenseitig ergänzen, da sie auch nationalistisch und fremdfeindlich gesinnt ist.

Roth kritisiert in *Spinnennetz* die problematische Geisteshaltung Europas/Europäer, die in einem Teufelskreis immer wieder Kriege erleben und von Erlebten-Zerstörung und Leiden des Ersten Weltkrieges- keine Lehren ziehen. In diesem Sinne ist Theodor Lohse ein typischer Europäer, der in diesem Teufelskreis gefangen ist. Außerdem kommt im Roman eine Analogie zwischen den zukünftigen Kindern Theodor Lohses und der Zukunft Europas infrage. Darum ist die neue Generation Europas, die im Laufe der Zeit immer mehr aggressiv, gewalttätig, rassistisch werden, sind nicht vielversprechend:

Das war die europäische Hochzeit, hier heiratete einer, der ohne Sinn getötet, ohne Geist gearbeitet hatte, und er wird Söhne zeugen, die wie der töten, Europäer, Mörder sein werden, blutrünstig und feige, kriegerisch und national, blutige Kirchenbesucher, Gläubige des europäischen Gottes, der Politik lenkte. Kinder wird Theodor zeugen, bunt behänderte Studenten. Schulen werden sie bevölkern und Kasernen (Roth: 134).

Am Ende des Romans steht die Hauptfigur Theodor Lohse mit einem Leben, das am Anfang des Romans seine Eltern von ihm fordern. Dies ist ein Leben, in dem die blutigen Verhöre und Verhaftungen Teil seiner Arbeit sind, wobei zehn Personen unter ihrer Führung stehen. Er ist schon ein "Held", wie seine Familie von ihm erwarten. Inzwischen hat sich seine Familie von der Vorstellung entfernt, dass Theodor ein Herumtreiber ist. *"Längst war Theodor nicht mehr im Hause der geringschätzig Geduldete. Wie gut hatte es Gott gewollt, dass er Theodor am Leben gelassen hatte. Wenn der selige Vater noch lebte! dachte die Mutter. Sie stickte auch Monogramme. Sie trieb mit einer roten Seide gereimte Sprüche in verschiedene Gegenstände."* (Roth: 131). An dieser Stelle zeigt Roth in satirischem Stil den Lesern, wie die Mentalität-*pathologische Haltung, die Sklaverei und Gewalt heiligt-* der Menschen am Vorabend des Nationalsozialismus war.

In literarischen Texten erscheinen Helden in physischer, psychologischer und soziologischer Hinsicht als diejenigen, die eine ideale Harmonie mit sozialen Werten und Normen bilden. Während der Held eine positive Vorbildfunktion hat, dient Antiheld dazu, soziale Probleme und Wertekonflikte darzustellen (Burdorf u.a. 2007:30). Roth unterstreicht in *Spinnennetz* einen pathologischen Heroismus, der für die Zwischenkriegszeit kennzeichnend ist und von der ursprünglichen Bedeutung mit dem Heldenbild nicht zu tun hat. Dieser (pathologische) Held, den im Roman Theodor Lohse vertritt, ist keine Freiheit habende, sich unterworfenen und zum Sklaven verwandelte Person. Von Roths entworfenen Charaktertypus ist antiheldisch und pathologisch, da der auf die Hilfe der anderen-geheime Organisation- angewiesen ist und sich konformistisch, gewaltbereit und amokläuferisch verhält. Diese Charakterzüge sind mit dem idealen Heldentypus auf jeden Fall inadäquat.

Fazit

Der Autor und Journalist Joseph Roth reflektiert in seinen Werken, die zwischen 1923 und 1929 niedergeschrieben sind, den Zeitgeist der Zwischenkriegszeit. Auseinandersetzung mit dem Thema Alltagsleben sozialpolitischer Lage ist für ihn unerlässlich und deswegen ist es seinerzeit ungenügend, zum Schreiben etwas Neues zu suchen oder zu erfinden. Die *Verfremdung*, *Unmöglichkeit*, *heimisch zu werden* und *kosmopolitische Heimatlosigkeit* kommen bei ihm als Grundmotive vor.

Der Roman *Spinnennetz*, der den Untersuchungsgegenstand unseres Beitrags bildet, expliziert die Situation eines Heimkehrers. Roth versucht durch *Spinnennetz* zu verdeutlichen, wie sich Heimkehrer infolge der Orientierungslosigkeit zum Opfer der Nazis und ihrer Vorgänger werden. Die pathologische Sinnproblematik, welche „Sterben, Krieg und sich Opfern“ verherrlicht und ein normales Leben ablehnt, ist Hauptgrund dieser Orientierungslosigkeit des Heimkehrers. Auch die emotionale und räumliche Entfremdung des Heimkehrers taucht als ein anderes Problem auf, das bei Heimkehrer eine Orientierung unmöglich macht und ihm Selbstwertgefühl wegnimmt. Um die sogenannte verlorene Wertgefühl wiederherzustellen, tritt der Protagonist in eine geheime Organisation, die ihn einen Amokläufer, zum Sklave und Henker macht. Im Roman ist der Eintritt in die Geheimorganisation des Protagonisten als ein Zeitgeistmarker der Zwischenkriegszeit zu betrachten, da historisch gesehen der Eintritt in die paramilitärischen Organisationen der Heimkehrer, die gegen infolge der Verkleinerung der Armee stellenlos blieben, war oft vorkommend. Deswegen ist Roths Protagonist als ein Produkt seiner Zeit zu sehen, der sich im Leben zurechtfinden zu versucht.

Roth unterstreicht in *Spinnennetz* einen pathologischen Heroismus, der zwischenkriegszeitlich kennzeichnend ist. Von Roths entworfener Charaktertypus ist antiheldisch und pathologisch, da der auf die Hilfe der anderen-geheime Organisation- angewiesen ist und sich konformistisch, gewaltbereit und amokläuferisch verhält. Roth macht drauf aufmerksam, dass, obwohl der Theodor Lohse über keine Vorbildfunktion eines Helden verfügt, wird von seiner Umgebung- besonders von seiner Familie- als Held idealisiert und seine Untaten verherrlicht. Auf diese Weise zeigt Roth den Lesern in satirischem Stil, wie die Mentalität- *pathologische Haltung*, *die Sklaverei und Gewalt heiligt*- der Menschen am Vorabend des Nationalsozialismus aussah.

Literaturverzeichnis

- Berardi, Franco Bifo (2018): *Kahramanlık Patolojisi*, (Çev. : Nalân Kurunç), İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Bronsen, David (1993): *Joseph Roth: Eine Biographie*, Köln: Verlag Kiepenheuer & Witsch.
- Burdorf, Dieter/ Fasbender, Christoph/ Moennighoff, Burkhard (2007): *Metzler Lexikon Literatur*, Stuttgart: Springer-Verlag.
- Conte, Arthur (2002): *Diktatörler Yüzyılı*, (Çev., Ergun Göze), İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Doll, Annette (1994): *Mythos, Natur und Geschichte bei Elfriede Jelinek*, Stuttgart: M und P Verlag.
- Fromm, Erich (2000): *Furcht vor der Freiheit*, München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Gansel, Carsten / Liersch, Werner (Hrsg.) (2009): *Hans Fallada und die literarische Moderne*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Geertz, Clifford (1973): *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books.
- Gottowik, Volker (2004): Clifford Geertz und der Verstehensbegriff der interpretativen Anthropologie, verfügbar unter: https://www.uni-frankfurt.de/43801936/Gottowik_Verstehensbegriff_2004.pdf [07.01.2019]
- Gruen, Arno (2014): *Wider den Gehorsam*, Stuttgart: Klett-Cotta.
- Keupp, Heiner (2016): *Reflexive Sozialpsychologie*, Wiesbaden: Springer Fachmedien.
- Kilcher, Andreas B. (2012): *Jüdische Autorinnen und Autoren deutscher Sprache von der Aufklärung bis zur Gegenwart*, Stuttgart: Metzler Verlag J.B.

Spuren Des Pathologischen Sinn Und Heroismus In Joseph Roths Roman "Spinnennetz"

- Linkhardt, Maren (2011): *Selbstreferenz/Fremdreferenz-Joseph Roth*, In: Niels Werber (Hrsg.) unter Mitarbeit von Maren Lickhardt: *Handbuch Systemtheoretische Literaturwissenschaft*. Berlin.
- Lutz, Bernd/ Jeßing, Benedikt (Hrsg.) (2004) : *Deutschsprachige Dichter und Schriftsteller vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Stuttgart: Springer-Verlag.
- Mayer, Michael (2002): *NSDAP und Antisemitismus: 1919-1933*, München: Hrsg. Volkswirtschaftlichen Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität.
- Nürnberger, Helmuth (1998): *Geschichte der deutschen Literatur*, München: Bayerischer Schulbuch-Verlag.
- Ortega y Gasset, Jose (2013). *Kitlelerin Ayaklanması*, (Çev. : Neyyire Gül Işık), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Roth, Joseph (1989): *Spinnennetz*, In: Joseph Roth Werke *Band 4: Romane und Erzählungen 1916–1929*, Köln: Verlag Kiepenheuer & Witsch.
- Sartre, Jean Paul (2010): *Varoluşçuluk*, (Çev. : Asım Bezirci), İstanbul: Say Yayınları.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 71-82, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 04.05.2020 Kabul Tarihi: 08.07.2020

WILLA CATHER'IN 'KOMŞUM ROSICKY' ADLI ÖYKÜSÜNDE YENİ TARIMCI HAYAT TARZI¹

New Agrarian Way of Life in Willa Cather's 'Neighbour Rosicky'

F. Gül KOÇSOY²

ÖZ

Amerikalı yazar Willa Cather (1873-1947) günümüzde çevreci akımlar için ilham kaynağı olan birçok eserinde, insanı doğadan üstün değil, onun içinde ve ona ait bir varlık olarak tanımlar. Cather'ın 1928 yılında yazdığı 'Komşum Rosicky' adlı öyküsü, şehirde yetişen, ancak hızlı sanayileşme, maddecilik ve modernleşmenin getirdiği sorunları göreyerek kırsal yaşamı seçen bir kahramanı ele alır. Rosicky'nin hayat felsefesi, insanı değil doğayı merkez edinen ve toprağa dayalı olan 'Yeni Tarımcı' ilkelerle örtüşür: kendi toprağının efendisi olma, bütüncül zaman kavramı, güçlü bir mekân duyarlılığı, aile ve geçmişe bağlılık, sadelik ve tüketim toplumu özelliklerini ret gibi. Otuz beş yaşından sonra çiftçiliği öğrenen Rosicky, hayatı ve ölümü olduğu gibi kabul eder, elindekilerin keyfini çıkarır, kendine yetenden fazlası için çalışmaz ve çocuklarının da bu hayat tarzını benimsemesi için gayret gösterir. Evrensel erdemleri vurgulayan kahraman, kibar, yardımsever ve anlayışlıdır; bütüncül bir hayat görüşünü benimsemiş, bu yolda kendini gerçekleştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yeni Tarımcılık, Willa Cather, 'Komşum Rosicky'.

Abstract

An American writer Willa Cather (1873-1947), in her many works which have inspired today's environmental movements, defines human being as an existence not over but within nature and who belongs to it. 'Neighbour Rosicky', which she wrote in 1928 deals with the protagonist, who grows up in city, sees the problems brought by rapid industrialization, materialism and modernization and chooses rural life. Rosicky's philosophy of life overlaps with 'New Agrarian' principles, which are not antropocentric but ecocentric and are land-based: to be the master of his own land, holistic concept of time, a strong sensibility of place, connection to family and past, simplicity and refusal of the characteristics of consumer society. Rosicky who learns farming after thirty-five, accepts life and death as they are, enjoys what he has, does not work for the extra and tries hard for his children to adopt this life-style. He is polite, helpful and understanding and emphasizes universal virtues; he has adopted the holistic view of life and actualized himself in this way.

Key Words: New Agrarianism, Willa Cather, 'Neighbour Rosicky'.

Tarımcılık (Agrarianism) kırsal hayatı, şehir hayatından üstün gören, kırsalda çiftçilik yapan toplumu örnek model gösteren, özgürlük, ideal toplum düzeni ve evrensel iyilik değerlerinin ancak kırsalda somut olarak gerçekleşebileceğine inanan, buna karşılık kapitalizm ve teknolojinin bütün

¹ Bu makale, 18.10.2019 tarihinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı tarafından düzenlenen "XII. Ulusal Akşit Göktürk'ü Anma Toplantısı: Edebiyatta ve Sanatta Posthumanizm" adlı kongrede sunulan bildirinin genişletilmiş hâlidir ve daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamıştır.

²Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü,
e-posta: fgulkocsoy@firat.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7813-8961>

bu iyilikleri yok ettiğini savunan sosyo-politik bir felsefedir. Öte yandan, doğanın çıkarlarını gözetmeksizin yalnızca insan amaçları uğruna kullanılması eğilimindedir. Yetmişli yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan Yeni Tarımcılık (New Agrarianism) hareketi ise, bu felsefenin birçok prensibini benimsemesine rağmen, doğayı önceleme konusunda Tarımcılık'tan ayrılır. Bu hareketin temeli, Sanayi Devrimi ve hızlı şehirleşmeyle başlayan ekolojik felaketin kendi kendine geçmeyeceği düşüncesi ve temelinde insan olduğu için doğaya dönük yeni bir etik düzen, ahlaki anlayış ve bakış açısı geliştirmek zorunluluğunun kendini göstermesidir.

Ekolojik düşüncenin kurucu isimlerinden Aldo Leopold'un 'toprak etiği' "[a]hlak felsefesinin, toprakla uğraşan insanların uygulamalarından kaynaklanan doğa sorunlarını; toprağı ekip biçen, işleyen, üzerinde hayvan yetiştiren, bir başka deyişle 'çiftçilik' ile geçimini sağlayan insanların doğayla ilişkilerini 'toprağı saygı' bağlamında konu edinen dalına verilen ad"dır (Ulaş, 2002:1437) ve doğayı (toprağı) korumada oluşturulan etik yaklaşımlar içinde en uygulanabilir ve yetkin olanıdır. İnsanın doğayla olan ilişkisinin saygı, sevgi, sorumluluk ve uyuma dayalı olması gerektiğini vurgulayan Leopold, insan dâhil canlı ve cansız bütün varlıkların (ekosistemin) birbiriyle doğrudan iletişim ve etkileşim içinde olduğunu belirtir. Dolayısıyla insan, bu sistem içinde herhangi bir varlığa zarar verdiğinde aslında kendine, diğer varlıklara ve gelecek nesillere de zarar vermiş olacaktır. "Toprak etiği, topluluğun sınırlarını karaları, suları, bitki ve hayvanları, yani tüm toprağı kucaklayacak şekilde genişletir... toprak etiği, Homo sapiens'in rolünü toprak topluluğunun fatihliğinden onun sade bir üyesi ve vatandaşına çevirir" (Leopold, 2005:143). 'Toprak etiği'ni kendine düstur edinen ve modern dünya düzeninin getirdiği aksaklıklara çareler üretmeye çalışan Yeni Tarımcılık, Wendell Berry, Wes Jackson, David W. Orr, Scott Russell Sanders ve Donald Worster gibi çevreci, yazar, bilim insanı ve tarihçi gibi farklı alanlardan kişilerin önderliğinde oluşmuş sosyo-politik ve ekonomik bir harekettir. Bu hareket, doğaya bakışta insana değil, doğaya öncelik tanır; yani doğayı merkeze alan bir değişimi, ekolojik bir toplum düzenini ve hayat biçimini telkin eder. Kırsalda küçük toplulukların varlığına, bu topluluklardaki bireylerin sahip olduğu ortak geçmişe ve mekânlara dayalı tinsel bağların önemine dikkat çeker. Çünkü ancak küçük topluluklar birbirleriyle yakın iletişim ve sevgi bağı kurabilirler. İnsan toplulukları büyüdükçe bireylerin birbirini tanınması zorlaşır ve ortak geçmiş unutulur. Hem toprağın selameti, hem insanların esenliği için küçük topluluklar halinde kırsal hayat vazgeçilmez unsurlardandır.

"Yeni Tarımcılık, hem tarım arazilerini şekillendiren hem de bu yerlerin şekillendirdiği sürdürülebilir toplulukları oluşturma gayesiyle geleneksel tarımcı erdemlerin çağdaş tarımsal değerler, idealler ve somut uygulamalarla birleşmesidir. Aynı zamanda tarımcı temelde nitelikli olan bilimsel eser, şiir, edebiyat, film ve diğer kültürel eserlerin gündeme getirilmesidir. Bu eserlerin hepsi endüstriyel toplumu ve onun aşıkâr olan kibrini ve doğal dünyayla olan ilişkilerindeki sınır tanımazlığını eleştirir..." (LeVasseur, 2015:4-5).

Refah seviyesinin yükselmesiyle, insanların maddi anlamda 'daha çoğunu' elde etme hırsına kapıldığını savunan Yeni Tarımcı hareket, maddi başarı odaklı şehir yaşantısının yol açtığı toplumsal ve ahlaki kötücüllüğe dikkat çeker. Ticaret ve kapitalizmin hız kazanmasıyla kapitalist iş yaşantısının tarıma müdahalesini ve tarım toprakları üzerinde fabrikaların açılmasını, kasaba ve şehirlerin kurulmasını eleştirir.

Yeni Tarımcılar için toprak, gıdanın ve kültürün üretildiği yer olduğu için en değerli varlıktır. Thompson'a göre "[y]iyeceği... çağdaş çevreci felsefecilerin kuramsal bir başlangıç noktası olarak ciddiyetle ele almaları için yerinde sebepler vardır..." (2019:263) ve Yeni Tarımcı hareketin öncüleri, insanın da doğanın/toprağın bir parçası olmasından ötürü varlığının toprak temelli ve toprağı bağı olduğunu vurgularlar. İnsanın en temel fiziksel ihtiyaçlarından olan yiyeceğin, topraktan elde edildiği için doğaya zarar vermeden ve sağlıklı üretilmesi ön plandadır.

Yeni Tarımcılık'ta insanın muhtaç olduğu tüm unsurların sağlığı, doğanın sağlığına bağı olduğundan onun içsel ve estetik değeri yüceltilir. Aile, komşular ve küçük topluluklar ile yerel ve

küçük ekonomik birimler ve değerleriyle birlikte yerel kültürlerin korunması öngörülür. Yeni Tarımcılığın önde gelen temsilcilerinden “Berry’ye göre, özene dayalı tarımcılık en önde gelen gelenektir, çünkü toprağın insanların kullandığı ve üzerinde kültür oluşturduğu temel bir sembol olduğu gerçeğinin farkındadır. Bir başka deyişle, insanın toprağı sembolik olarak nasıl yapılandırdığı çevresel, insani veya kurumsal olan bütün ilişkilerinin göstergesi olacaktır” (Motter ve Singer, 2012:440).

Yeni Tarımcılık'ta toprağa bağlı hayat ve kimlik esastır. İnsan, diğer canlıları kendi doğalarına uygun yaşamaları için rahat bırakarak doğal olanaklara sevgi, saygı ve minnettarlık hissetmelidir. Hem bugünü hem geleceği hesaba katarak ve hem geçmiş hem gelecek nesillere borcu olduğunu duyumsayarak doğanın düzenine müdahale etmemeli ve kendi dışındaki diğer canlı ve cansız varlıkları ekonomik çıkarlar için sömürmemelidir. Temel gereksinimlerini karşıladıktan sonra fazladan üretim ve tüketime meyletmemeli, ‘gelişme ve ilerleme’ adına kaynakları sınırlı olan doğayı talan etmemelidir. Kullandığı maddi şeylerin sadece ihtiyacı olduğu için ve yaşadığı sürece yanında bulunduğundan, evrensel ve varoluşsal anlamda ise asla kendine ait olmadığından emin olmalıdır; yani Yeni Tarımcılık'ta sahiplenme duygusu yoktur. Bu çerçevede, doğa-insan, zaman-mekân, geçmiş-gelecek ve tüm hayatın bütünlüğü vurgulanır. Evrendeki canlı cansız herşey birbirine bağlıdır ve birbirini etkiler. İnsan, doğanın sahibi değil, yalnızca bir üyesidir.

Yeni Tarımcı değerlerin dayanak ve ilham kaynaklarından biri olan Romantik gelenekte bilimcilik ve endüstriyel ‘gelişme ve ilerleme’ hoş görülmemiştir. Bilim, doğa karşısında sınırlarını bilmelidir. Doğa, denge hissi ve saygı uyandıran bir varlık olduğu için idealdir ve insan, hayat düzeni ve döngüsünü doğaya göre ayarlamalıdır. Yeni Tarımcılık'ta da insan, doğayla bütünleşmeli ve ona hükmetme düşüncesinden vazgeçmelidir. Bunların yanı sıra evrensel erdemler benimsemeli ve hayatta uygulanmalıdır.

Yirminci yüzyılın ilk yarısındaki en önemli Amerikalı yazarlardan biri olan Willa Sibert Cather (1873-1947), Nebraska'ya ilk yerleşen göçmenlerin yalnızlık ve zorlukları kadar doğayla iç içe yaşamalarından kaynaklanan memnuniyetlerini de anlatan kurgusal eserler üretmiştir. Seksenli yıllara kadar bölgesel bir yazar olarak değerlendirilmiştir. Sinclair Lewis, “Sayın Cather, Nebraska'nın en önde gelen vatandaşdır. Birleşik Devletler, Nebraska'yı Willa Cather'ın kitaplarıyla bilirler” (Bohlke, 1990:36) diyerek onun bölgeselliğine dikkat çeker. Howard Mumford Jones ise “[b]ütün Amerikalı düzyazı yazarları arasında [Cather] bana Amerikan öncü dünyasını eski değerlerin güzellik ve felsefesiyle birleştiren en iyi yazar olarak görünüyor” (1956:95) derken Cather'ı bölgesel değerleri yücelten bir yazar olarak kabul eder. Oysa Cather'ın birçok eseri Amerikan Güneybatısı, Quebec ve Virginia, hatta Fransa'yı kapsar; ayrıca evrensel ve tinsel değerlere verdiği önemden dolayı bölgesel yazar kimliğini aşar. İdealist bir bakış açısı benimsediği, doğayı önelediği ve sanata verdiği önem nedeniyle Cather romantik bir yazar sayılmalıdır. Bu doğrultuda Wagenknecht “Willa Cather insanların düşündükleriyle değil hissettikleri ve yaşadıklarıyla ilgiliydi, dayanak noktaları bile düşünceler değil, yalnızca düşler, canlı anılardı” (1952:319) der ve Cather'ın tinselliği ön plana çıkararak bir yazar olarak romantizm bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini açıklar. Zaten kendisi de “[ç]ocuklar, deniz, güneş ve Tanrı'nın kendisi bile Romantiktir” (1966:62) diyerek daha yirmi bir yaşında Romantizmini ilan etmiştir. Shanley'in dediği gibi bir romantik olarak Cather'ın “[k]onuları, toprağı süren birçoklarını özellikle çabuk kazanç elde etmek için yağmalayanları tüketen işlenmesi zahmetli yerler, güçlü olan sevenlerini ise güzellik ve meyveleriyle ödüllendiren verimli topraklardır; ayrıca kadın ve erkeklere hayatın sunduklarını kazanma gücü veren gençliğin arzu ve düşleridir” (1994:622).

Cather, üniversiteye bilim insanı olmak için başlar ama sonradan fikir değiştirip edebiyatı seçer. Bir bilim insanı farkındalığıyla Nebraska'nın ekolojik yapısına her zaman ilgi duymuş, eserlerinde bunlardan bahsetmiş olan Cather için doğal mekânların yanı sıra, ev de insana yaşama zevkini ile huzur ve rahatlık veren, onu yenileyen bir öğedir. Cather genel anlamda mekânların bu gücüne inanmış bir yazardır. O'Brien: “Cather'ın eserlerinde yapı, uzam ve manzara her zaman

önemlidir. Kişilerin, yaşadıkları dünyaları nasıl şekillendirdikleri ve bu uzamların onları nasıl şekillendirdiğini anlamak için okuyucularının her zaman ev, mutfak, salon, çatı katı odası, bahçe, kırlar, kayalar ve tepeleri dikkate almaları gerekir” (1987:63) diyerek Cather’ın eserlerinde kişiler ve buldukları mekânların birbirleriyle bütün oluşturduğunu savunur.

Bu bağlamda, derin doğa sevgisi, bilgisi ve duyarlılığı ile insan-doğa bütünlüğünü hayatın merkezine alması Cather’ı günümüz doğa yazını eleştirmenlerinin ve çevreci söylemlerin de ilgi odağı haline getirmiştir. Önemli Cather eleştirmenlerinden Rosowski’ye göre Cather: “mekân ekolojinin prensipleri doğrultusunda ele aldı; botanik ve ekolojik prensipler Cather’ın sanat fikrinin ta kendisini biçimlendirmeye yardım etti” (1995:42). Cather’ın konusu ekolojik değerlerin maddecilikten üstün olmasıdır ve birçok eserinde öncü göçmenleri ele alarak Amerikan Başarı Düşü’nün geçersizliğini ve sürdürülebilir olmadığını kanıtlar.

1928 yılında kaleme aldığı ‘Komşum Rosicky’ adlı pastoral öyküsü aynı zamanda çevreci/ekolojik bir hareket olan Yeni Tarımcılığın birçok ilkesini kapsar. En güzel öykülerinden biri (Arnold, 1984:135) olan ‘Komşum Rosicky’de Cather, diğer birçok eserinde olduğu gibi Amerika’da yirmili yıllardaki maddecilikten kaçışı idealleştirir. Çocukluğunun geçtiği Nebraska kırlarını mekân olarak ele alan öyküsünde başkahraman Anton Rosicky’yi, şehir hayatından kaçıp kır hayatını seçen ve toprağını büyük bir içtenlik ve özveriyle seven gerçek ve örnek bir çiftçi olarak tanıtır. Hayatta her zaman umut, özveri ve sebatla güzel şeylere ulaşabileceği inancını vurgular. Rosicky karşılaştığı tüm zorluklara rağmen, sahip olduğu insancıl değerleri hiçbir zaman yitirmeyen, çevresinde canlı cansız herşeye ilgi ve sevgi duyan, hayattan ve doğanın hoşça giden ya da gitmeyen sunduğu herşeyinden memnun ve iyimser biridir. Ailesi de neşeli, asla kavga etmeyen ve doğaya karşı saygı ve sevgi dolu bireylerden oluşur; uyumlu aile düzeniyle yeni Tarımcılık açısından örnek bir aile resmi çizer.

Öykü, kasabanın doktoru Ed Burleigh’in çalışkan, sevecen ve anlayışlı bir kişiliğe sahip olan altmış beş yaşındaki Çek kökenli Rosicky’ye, kalbinin zayıf olduğunu ve ağır işlerden kaçınması gerektiğini söylemesiyle başlar. Rosicky ve ailesini çocukluğundan bu yana tanıyan ve seven Doktor, teşhisinden dolayı üzgündür. Ona, evde karısı Mary’ye yardım etmesini önerir ama Rosicky bunu kabullenmek istemez: “ ‘Bir erkeğe göre değil. Yaşlı adamların mutfakta ayakaltında dolaşmalarından hoşlanmam. Ayrıca karım müthiş çalışkandır”” (Cather,1992:588) diye karşılık verir ve benlik ve kimliğinin ancak ev dışında, doğada ifadesinin mümkün olduğunu açıklar. Doktorun uyarısından sonra temkinli çalışmaya başlayan Rosicky’nin, vücuduna dair bu yeni gerçekle yüzleşmesi, kendini ifade tarzı ve varlığının tanımı olan doğadan ve doğada bedeniyle çalışmaktan uzaklaşması gerçeğiyle de yüzleşmesi demektir.

Doktor, geçen kış bir gece en yeni çiftlik makineleri bulunan büyük ve zengin bir çiftlikte doğum yaptırmaya gittiğini, ancak sabahleyin evin dağınık, bakımsız ve insana huzursuzluk veren atmosferinden dolayı kahvaltıya kalmadığını, bunun yerine her zaman donanımlı bir sofraya, güler yüz ve düzen bulacağını bildiği Rosicky’lerde kahvaltıyı yeğlediğini hatırlar. Daha çok para, daha çok toprak ve ürün elde etme hırından ve modern tarım makinelerinin çok iş halledebileceğine inanıldığından, Marshall’ların çiftliğinde çok fazla iş vardır ve evin hanımı bunların üstesinden gelememektedir. Rosicky’nin eşi Mary, Bayan Marshall’ın işlerinin çok olmasından ötürü zayıf olduğunu ve Doktor’a kahvaltı veremediğinden kendini kötü hissetmiş olduğunu anlayabildiğini ama kahvaltı hazırlığını doğumdan önce ayarlamış olması gerektiğini düşünür. Çünkü kendisi tedbirli davranarak doğum yapmadan önce mutlaka kocasına doktor için ısıtıp ikram edebileceği yiyecekler bıraktığını söyler. Ailenin büyük oğlu Rudolph ise Bayan Marshall’ı hamileyken ağır süt kovalarını kaldırırken gördüğünü söyler. Cather bu ayrıntılarda para kazanma hırının, makinelerin ve zenginliğin mutluluk, rahatlık ve özgürlük getirmediğini, aksine işleri artırarak insanları perişan ettiğini vurgular. Teknolojinin her sorunu çözemediği gibi insanlarda makinelerle daha çok iş yapılabileceği algısını oluşturarak onlara fazladan iş yükü getirdiğini, kendilerine ayıracak zamanlarını kısıtladığını, bu ailenin de bu tuzağa düşmüş olduğunu ima eder. Öte yandan

Rosicky'ler kendilerine yetecek kadar üreten ve bununla mutlu olan bir aile olduğu için çiftliklerinde her iş kontrol altındadır ve kendilerine ayıracak boş zamanları vardır. Rosicky'nin pek verimli olmayan, ancak parası yettiği için, alınının teriyle aldığı ve kendisine ait olduğunu bildiği için memnun olduğu ve kendini özgür hissettiği çiftlikte uyum ve düzen vardır. Ailesinde de düzen ve saygı hâkimdir. Yaşları yirmi ile on iki arasında beş erkek ve bir kızdan oluşan evlatlar herkese ebeveynleri gibi sıcak ve candan davranırlar. Aile geleneksel yemekleri daima bir arada yer; Rosicky, hem israf olduğunu düşündüğünden, hem yemeklerini sağlıklı bulduğundan asla kasabada yemek yemez.

Rosicky gibi Çek kökenli ve yine onun gibi misafirperver ve cömert olan Mary, ailede sevgi yayan anaç bir rol oynar. Etrafındaki varlıkları maddi veya manevi anlamda doyurmak onun mutluluk kaynaklarından. "Mary için tavukları, danaları ve kocaman aç oğulları da dâhil bütün varlıkları beslemek doğal bir sevgi ifadesiydi. Nadiren gördüğü ve kendi oğluymuş gibi gurur duyduğu genç bir adama sofra açmak da sık ele geçen bir fırsat değildi" (590). Yemek servisinden önce muşambanın üstüne beyaz örtü örtmeyi bazı komşular terk etmiştir ve kalın porselenleri tercih eder olmuşlardır ama Mary daha zahmetli de olsa eski düzene devam eder; evine, misafirine, ailesine ve çiçeklerine zaman ayırır ve özen gösterir. Hoşlandığı kişilerle beraber olmayı sever. Onların başarı ve refahlarını kıskanmak yerine mutluluk ve gurur duyar; örneğin doktoru "[b]urada eyaletin en iyi doktoru varken insanlar Omaha'ya niçin giderler ki?" (590) diye över. Doktor, Mary'nin pencere önünde kışın ortasında bile çiçekli olan, sevgisiyle büyüttüğü ve ailenin neşesini, esenliğini ve geleceğe dair ümidini yansıtan sardunyalarına hayran kalır. Bir tane koparıp doktorun yakasına takarken Mary yine doğal sevgi potansiyelini yansıtır.

Doktor'un gözünde Rosicky ailesi orta halli, kendine yetenden fazlasını arzulamayan ve halinden memnuniyet duyan bir ailedir. Doktor, komşuların ara sıra bu ailenin zenginleşip ilerlemediğini dedikodu ettiklerini duyar. Ailede herkes çalışkandır, borçları yoktur ve özgür ve rahat yaşarlar, ama zengin olma veya para biriktirme meraklısı değillerdir. Komşularından maddi açıdan daha düşüklüdür, öte yandan hayatın tadını çıkarırlar ve endüstrileşen kapitalist Amerika'nın düşü olan 'ilerleme ve daha çoğuna sahip olma' saplantıları yoktur. Doktor "Belki de, [...] Rosicky'ler gibi cömert, cana yakın ve sevgi dolu insanlar asla çok ilerlemez; belki sizler hayatın tadını çıkarmayıp onu bankaya tıkarırsınız" (592) diye düşünür. "Komşum Rosicky"de Cather Çek göçmenler olan Rosicky ve karısının tutumunu komşularınıninkiyle mukayese ederek yerleşik kültürün maddeciliğe olan saplantısı olarak gördüğü özelliğini eleştirir (Elliott,1985:40). Rosicky ailesi, paradan çok hayatı ve aile kurumunu öncelikli konumda tutar. Daha çok para kazanma kaygısının kendilerini esir etmesine izin vermezler; bu kaygıdan uzak olmak ve kimseye veya bir kuruma bağlı/muhtaç olmadan yaşamak hem Yeni Tarımcılık, hem de Rosicky için özgürlüktür.

Rosicky, bir çiftçiden beklenmeyecek kadar düşünceli ve kibardır; doktorun muayene ücretini nazikçe ve ona göstermemeye çalışarak telefonun arkasına koyarken başka tarafa bakar. Mizahı sever, ışıldayan gözleriyle gülümsemesi insanlara güven ve sevgi hissettirir. Alışveriş yaptığı dükkânda Mary için şekerleme aldığı zaman zayıf tezgâhtar kızın: "Karısı için bu kadar çok şekerleme alan birini daha görmedim. Onu şişmanlatacağınızı bilmelisiniz" (593) demesine, şimdilerde moda olduğu gibi çelimsiz hanımlardan hoşlanmadığını söyleyerek tezgâhtarını hem şaşırtır hem güldürür. Dükkânda Mary'nin yapacağı yastık ve yorganlar için en kaliteli kumaşı seçmesi yine kazancının keyfini çıkarma felsefesini teyit eden bir davranıştır ve karısının hatrını gözetme hassasiyetini ve böylelikle mutlu bir yuvanın sırlarını da bildiğini gösterir. Karısına da başkalarına da asla sesini yükseltmez veya onlarla kaba konuşmaz; öyle ki karısına sevgi duygusu olmaksızın dokunduğu vâki değildir. Bu nedenle Mary, çocuklara babalarının kibar ve iyi huylu tavırlarını öğrenmelerini ve uygulamalarını tembihler.

Rosicky ile karısı arasında on beş yaş fark olmasına ve Mary'nin köy kökenli olmasına rağmen, hem refah hem zorluk zamanlarında birbirlerine destek olup yaşamayı başarmışlardır:

“Zorlu bir yolculukta gemi arkadaşlarıydılar ve zor zamanlarda birbirlerinin yanında durdular. Temelde aynı hayat görüşünü paylaştıklarından, hayatlarını rahat geçirdiler. Neyin önce neyin sonra geleceği konusunda daima hemfikirlerdi Hayatta her zaman acele etmeme ve cimri olup biriktirmeme konusunda da aynı fikirdeydiler. Komşularının kendilerinden daha çok toprak alıp daha çok hayvan beslediğini görünce onlara imrenmediler” (596-7).

Örneğin Mary ve Rosicky kremalarını satıp para kazanmayı reddederler, bunun yerine kremalarını çocuklarına yedirirler, çünkü Mary: “...Fassler’ların çocuklarına bak! Soluk, sıska küçücük şeyler, yağsız süt gibiler. Bankaya para koymaktansa, çocuklarının yüzlerine biraz renk koymayı tercih ederim” (597) der. Rosicky’nin bunu onaylamasında gençliğinde yaşadığı yarı aç dönemlerin de etkisi büyüktür; bu yüzden çocukların sağlıklı gelişimini para odaklı düşünen komşularının fikirlerinden üstün tutar. “Cather burada, birbiriyle iç içe olan çiftçi topluluklarının geleneklerinde kök salmış bulunan tarımdan, şirketlerin tarım ticaretinin endüstriyel çiftçilik uygulamalarına doğru evrilen bir tarıma doğru olan değişimi önceden görmektedir. Bu değişim, kırsal toplulukların dayanışmasını, münferit çiftçilerin bağımsızlığını ve daha geniş ekolojik topluluğun esenliğini tehdit eder” (Schubnell,2001). Yeni Tarımcı toplumda işler komşular ve akrabalar arasında yardımlaşarak halledilir ve böylelikle yüz yüze iletişim ve sevgi bağı kurulur ve sonrasında toplumsal birlik duygusu inşa edilir. Toprakla dolaysız iletişim kuran çiftçiler, topraklarını sevmeye ve onunla doğrudan ve tinsel bir bağ kurma imkânı bulurlar. Endüstriyel tarım politikalarının getirdiği yeni tarım düzeninde ise, çiftlik makineleri insanlar arası iletişimi keser ve bu bağların hiçbirini kurulamaz. Cather, yirmili yıllardaki bu değişimi gözlerken, kazanılanlar ve kaybedilenler arasındaki tezada dikkat çeker. Fassler ve Marshall aileleri, endüstriyel tarım düzenine uyarak daha çok para kazanırlar ama sağlık, mutluluk, rahatlık ve çocuklarının gelişiminden dolayısıyla onların geleceğinden çalmış olurlar. Ayrıca, daha çok para kazanma düşüncesi onların özgürlüklerinden de çalmaktadır.

Hem bir baba ve eş olarak hem de çiftçi olarak yaptığı herşeye sevgisini ve ruhunu katan Rosicky’nin bedeni toprakla ve işiyle bütünleşik bir hayat tarzını yansıtır. Bedeni kullanarak çalışma onun varlığının temel taşlarından ve ruh-beden bütünlüğünü gösterir. Boyu kısılmasına ve kamburu çıkmasına rağmen genç ve sağlıklı görünür, yanakları kanlıdır ve hastalık çekmez. Canlı, enerji dolu, hiçbir şeyden üşenmeyen ve hiçbir şeyden yorulmayan ruhu, bedenine yansımıştır. Güneşte çalışmaktan yarı elleri çok sevdiği toprak rengindedir ve sürekli kullanıldığından kabalaşmıştır ama yaydığı duygu yine toprak gibi şefkat ve sevecenliktir. Marangozluk ve terziликтen de anlayan Rosicky’nin “[s]ağ elinin başparmağının kalınlaşmış tırnağı geçmişinin hikâyesini” (595) anlatmaktadır. Hayatın getirdiklerini, en zorlu şartları bile daima sükûnet ve memnuniyetle karşılar; hayatın bütüncül döngüsünün anlamını kavramış ve özümsemiştir. Yeni Tarımcı düşüncede de bireyin toprak gibi her geleni sessizce karşılaması esastır. Köyde yaşamasına rağmen tek başına kahvesini içerken bile her yudumdan sonra ağzını mendiliyle silecek kadar nezaket kurallarını benimsemiş bir karakter sunarak Cather, insanların zorlayıcı şartlarda bile asil kalabileceğini gösterir.

Rosicky, doktorun muayenehanesinden dönerken çiftliğinin samanlığı ile mezarlık arasındaki tel örgünün otlardan gözükmeyeceğini farkeder. Bu ona hayatla ölümün ve çalışmayla dinlenmenin iç içe oluşunu hatırlatır. Mezarlığın tarlaların yanında, evine yakın ve “rahat ve ev gibi” huzurlu bir atmosferi olduğunu, “sıkışık veya hüzünlü” olmadığını düşünür (593). Öldüğünde uzanıp gökyüzünü seyredeceğini, arabaların geçişini duyacağını, zaten evine de yakın olduğunu (593-4) içinden geçirir. Yer bilincini ve insan-mekân bütünlüğünü önemseyen Yeni Tarımcılık felsefesi doğrultusunda Rosicky, küçük çiftliğiyle sevgi dolu bir bağ geliştirmiştir. Mevsimin ilk karının kokusu ve mezarlık-çiftlik manzarası Rosicky’nin hoşuna gider. Çiftliğinin avlusu ile mezarlığa yağın karın her ikisini de şemsiye gibi altına alıp birleştirmesi, hayat ve ölümün bütünlüğü fikrini açıklamaktadır. Rosicky, yaklaşan ölüm fikriyle barışıktır ve bundan rahatsız değildir. Zaten, yanlarında rahat hissedeceği arkadaşları ve komşularıyla beraber olacaktır.

Hayat felsefesi hayatı olduğu gibi ve her dakikasının keyfini çıkararak yaşamak olan Rosicky, kış gelip kar düşünce, bunun "bitkiler, insanlar, hayvanlar ve yeryüzü için dinlenme anlamına geldiğini" düşünür; "uyku için uzun geceler, acelesiz kahvaltılar ve ateşin yanında huzur zamanı" (594) olarak değerlendirir; çünkü bütüncül ekolojik bakış açısıyla hayatın döngüsüne ve dengesine saygılıdır ve bunlarla uzlaşa içindedir. "Çalışma yeri olan çiftlik avlusu ve son dinlenme yeri olan mezarlık, fiziksel varlığın tanımlayıcı unsurlarının ikisini birleştirir: çalışan ve dinlenen bedenler" (Marquis,2005: 193). Burada yine yaşayan ve ölü bedenlerin, yani nesillerin bütünlüğü avlu/mezarlık bütünlüğü imgesiyle açıklanmıştır.

Mary, çocuklara babalarını yoracak işlerden onu uzak tutmalarını tembihlediğinden, Rosicky kışı marangozluk ve dikiş işleriyle uğraşırken eski günlerini hatırlayarak geçirmeye başlar. Geçmişle de barışıktır ve hayatını iyi ve kötü günleriyle beraber bir bütün olarak algılar. Küçük yaşta annesiz kalınca babası onu köyde büyükbabasının çiftliğine gönderir ve on iki yaşına kadar burada kalması toprağa, hayvanlara ve yetişen şeylere sevgi bağının oluşmasına neden olmuştur. Ancak, on sekiz yaşında Avrupa'nın önde gelen başkentlerinden Londra'ya geldiğinde zengin ve fakir sınıf arasındaki uçurumu görür ve Rosicky için Londra bir sefalet mekânı olur. Biraz Çekçe bilen çok fakir bir Alman terzi olan Lifschnitz acıdığından, yalnızca yatacak yer ve yemek karşılığında onu yanına çirak olarak alır. Dil bilmeden gittiği Londra'da parasız, kimsesiz, yarı aç yarı tok, üstü başı yama tutmayacak ölçüde yırtık ve pasaklı halde kendini çaresiz ve umutsuz hissederek hayatını sürdürür. Bir yılbaşı, evde akşam uyuyacakken aldığı kızarmış kaz kokusuyla uyandığını, dayanamayıp yarısını yediğini, sonrasında çok utandığını hatırlar. Şehirde açlık ve sefaletin en asil insan için bile zor bir sınav olduğunu düşünür. Sonrasında, sokağa çıkıp bir grup Çekçe konuşan zengin kişilere rastladığını, onlardan yine utanarak para istediğini ve eve kaz ve tatlı alıp döndüğünü hatırlar. Utanmak, onun için artık en sevmediği duygu olmuştur ve şehir yaşantısı ile özdeşleşmiştir.

On beş yıl kalacağı New York'ta yine terzi çiraklığı yaptığını, kazandığını ise biriktirmeyip iyi yemekler yiyerek, tiyatro ve operaya giderek arkadaşlarıyla harcadığını ve borç isteyen geri çevirmediğini hatırlar; hatta "gerçekten ihtiyaç sahibi olduğunu bildiği hiç kimseden hiçbir zaman tek kuruş almamıştır..." (613). Hayatı, artık imkânları ölçüsünde ve para biriktirme kaygısı olmadan iyi yaşamayı kendine düstur edinmiştir. Ancak, beş yıl sonra huzursuzlanır; bir bahar günü yeşeren çimenleri ve açan çiçekleri görünce şehirden kaçma hissi doğar. Kendini rahatsız eden şeyin, doğal hayattan kopuk bir hayat sürmesi olduğunu anlar.

Amerika'nın Bağımsızlık Günü olan dört temmuz kutlamaları sırasında epifanik bir deneyimle taş ve asfalttan ibaret boş caddeleri, pencere ve binaları hapishanelere benzeter. Zihninde, şehir yaşantısının insanı topraktan kopardığını, tıpkı akvaryumdaki bir balık gibi suni bir hayat yaşamaya zorladığı fikri belirir (599). Mekanik hayatın insanı doğasına aykırı olan basmakalıp bir hayata zorladığı, onun ruhunu ve enerjisini öldürdüğü gerçeğini kavrar. Şehir yaşantısından bıktığının farkına varır, kendini baskı altında hisseder ve toprağa dönmeyi arzular. Doğayla iç içe olduğu ve kendini rahat hissettiği ortamlarda yaşaması gerektiğini duyumsar ve bundan sonraki hayatında yine sevdiği ve emek harcadığı topraklarda yaşamaya karar verir. Bağımsızlık Günü Rosicky'nin de bağımsızlık düşünün, yani doğal ortamda çalışma ve özgürleşme düşünün tohumlarının atıldığı gün olur: "bağımsız ve erdemli küçük toprak sahibi çiftçinin kökleri Jefferson'a kadar giden Amerikan düşü" (Wasserman,1991:55). Tıpkı Jefferson zamanındaki bir çiftçi gibi, Rosicky de özgürlüğün ve bağımsızlığın şehir yaşantısında ve başkasının yanında ücret karşılığı çalışmakla değil, toprağın getirisiyle geçinme yoluyla olduğunu yine Yeni Tarımcı zihniyetle anlar. Çekçe gazetelerden Batı'da çiftçilik yapan Çeklerin olduğunu okur, ama parası olmadığı için toprak sahibi olabileceğini değil, ancak işçilik yapabileceğini hesaplar. "Bütün istediği, başka birinin çiftliğinde çalışmaktır; güneşin doğduğunu ve battığını görmek ve birşeyler ekip onların büyüdüğünü görmek. Pek sade biriydi. Çok kökü olmayan aksine derine inen tek kökü olan bir ağaç gibiydi" (600). Hayatındaki odak noktasının doğada hayat olmasına karar vermesi onun için özgürlük demektir ve bunun için para biriktirir. Otuz beş yaşında Nebraska'ya doğru yola

çıkarmış. Piacentino, “öykü boyunca Cather bilhassa yaşlı Rosicky’nin şehrin makineleşme ve kazanç dünyasına duyduğu açık nefreti yoluyla, Nebraska kırlarının tarımcı basitliğine olan hayranlık ve sevgisini vurgular” (1979:53) diyerek Yeni tarımcı ekseninde Rosicky’nin yerini belirtir. Hayatta artık yerini ve amacını belirlemiş olan Rosicky gerçek benliğinin toprakla uğraşırken ve yer bilincine sahip olduğu zaman ortaya çıkacağına farkına varmıştır.

Rosicky, kendi hayat tarzını maddeci düşünceden arındırdığı gibi, çocuklarının ve gelecek nesillerin de ‘toprak etiğine’ dayalı bir hayat sürmelerini arzulamaktadır. Belki de geç bir yaşta aile kurduğundan ailesi ve onların geleceği onun için çok önemlidir. Çocuklarının da bu topraklara kendilerini ait hissetmelerini ve bu topraklarla kendilerini ifade etmelerini arzulamaktadır. Bunun mantıklı gerekçesi de vardır: “Topraksız bir insan olmak, ücret karşılığı çalışmak demektir, hayat boyu bir köle; hiçbir şeyin sahibi olmamak, bir hiç olmaktır” (604) Rosicky’ye göre. Bu anlamda, büyük oğlu Rudolph’un gelecekteki işinden dolayı tedirgindir. Rudolph, Polly adında Amerikalı bir kızla geçen bahar evlenmiştir ve Rosicky’lerinkine yakın bir çiftlik kiralamıştır. Şehirli olan Polly, renkli hayata alışkındır ve bir çiftçinin karısı olmak onun için zordur. Aileye karşı mesafelidir ve onların şen şakrak samimiyetlerini veya Mary’nin cömertliğini, örneğin yemek göndermesini anlayamamaktadır. Rosicky, Polly’nin yeni hayatı sevmesi, aileyi benimsemesi ve buna ayak uydurması için elinden geleni yapar, işlerini kolaylaştırmaya çalışır. Genç çiftin her cumartesi yeni yıla kadar kasabadaki eğlenceye gidebilmesi için arabanın onlara verilmesi konusunda diğer çocuklarının onayını alır. Yeni kurulan bu ailenin mutsuzlukla başlayacağından, Polly’nin kırsalda kendini yalnız hissederek bunu Rudolph’a yansıtıp onu şehre yerleşmeye zorlayacağından endişelenmektedir, çünkü Rudolph’un çiftçiliği bırakıp başkalarının eline bakacağı bir fabrika işçisi olmasını istememektedir. Şehirde başkasının işinde çalışmak ise Rosicky’nin ve Yeni Tarımcı düşüncenin önemli dayanaklarından olan küçük toplulukların toprakla bütünlüğü ilkesini zedeler.

Arabayı Rudolph’un çiftliğine getirip Polly’ye sinemaya gitmelerini teklif eder. İşlerini kendisinin tamamlayacağını söylerken Polly’yi dirseklerinden nazikçe tutup odaya yönlendirir. Polly Rosicky’nin dokunuşunda ve bakışlarında sevgi, kibarlık, güven ve tatminkâr bir insan-doğa birlikteliğini hisseder. Aralarındaki buzlar erir ve Polly ona sarılmak ister. Rosicky’ye burada yalnızlık çekip çekmediğini ağlamaklı biçimde sorar; bu onun duygularının ve sıkıntılarının itirafıdır. Rosicky: “Zenginlerin büyük şehirlerde işi kolaydır, ama fakirlerin işi zordur” (602) diye cevaplar. Onlar gidince bulaşıkları yıkar ve dönünce evi sıcak bulsunlar diye sobaya kömür atar; bunları yeni çifti kırsal hayata alıştırmak için, ayrıca varlığındaki evrensel iyilik dürtüsüyle de yapmaktadır. Peprnik, Rosicky’nin “mantık ve duygu arasındaki ideal dengeyi temsil ettiğini” (1995,285) söyler; gerçekten de Rosicky, hayat felsefesi ve yaptıkları açısından sağduyuludur.

Eve dönerken uzaktan evinin penceresinden sızan ışık, ona New York’ta içi ve dışı huzursuzluk dolu bakımsız evlerine mutsuz ve yorgun dönen işçileri ve kavga eden kalabalık aileleri hatırlatır. Orada, acımasız çalışma şartları ve hayat kavgası yüzünden herkes gergindir. Ardından hem içi hem dışı huzurlu evine bakarken ‘iyi ki artık orada değilim’ dercesine iç geçirir. “Parlayan pencereleriyle bu mutfak onun için değerliydi, ama uyuyan tarlalar, parlak yıldızlar ve heybetli muhteşem karanlık da değerliydi” (604). Rosicky, bu deneyimiyle, geçmişi ve bugünü arasında köprü kurarken, Yeni Tarımcı düşünce ekseninde yine insan, aile ve ev ile doğa bütünlüğünün farkına varır. Hinz “çiftçi ile toprağı arasındaki sembiyotik ilişkiler” e dikkat çeker ve “çiftçinin kişiliği toprağı beslerken toprak da karşılığında çiftçiye kimlik kazandırır” (1972:52) der. Rosicky de, toprağı sevdikçe ve onunla özdeşleştikçe toprağın da insana tepki vereceğine inanır. Bir başka deyişle, toprakla dost olursa verimin ve maddi gücün de farkında olmadan, kendiliğinden geleceğini savunur.

Öte yandan, Rosicky’nin bu tatminkâr ve kanaatkâr tutumuna karşın, Rudolph bereketsiz bir dönemden geçtikleri için para sıkıntısı çekmektedir ve son zamanlarda baskın başarı kavramını benimsemiş gibi görünmektedir. Bir akşam iki aile yemekten: “Geçen yılki gibi kurak geçerse buralarda zor zamanlar bizi bekler” (606) der. Borçsuz veya tok olmanın, yakacağı ve suyu

olmasının ona yetmediğini, daha fazlasını istediğini yoksa “bu çiftçilik kumarını” (606) bırakıp şehirdeki bir fabrikada işe gireceğini söyler. Rosicky, Rudolph'un kuraklıktan ve çiftçilik maliyetlerinin yüksek oluşundan dolayı Omaha'da daha iyi kazanmak ve daha güvenceli bir iş için bir fabrika işçisi olma isteğini üzüntü ve endişeyle karşılar. Çünkü ona göre kendi toprağında çalışmak özgürlük, başkasının fabrikasında çalışmak ise endüstrinin kölesi olmaktır. Bu yüzden Rudolph'un, bir fabrikada çok kazansa bile başkasının eline bakar durumda yani köle olmasındansa, az kazansa bile kendi bileğinin gücüyle kendi toprağının sahibi olmasını yani, özgür olmasını yeğler. Gelecekte hem iyi hem de zor ve kötü günlerin olacağını bilir ama topraklarını severse ve azmederse geçimini sağlayabileceğinden emindir. Mary, Rosicky'yi bu zor durumdan kurtarır; Rudolph'a kardeşleri ve kendisi küçükken yaşadıkları bir olayı anlatarak onu teselli eder. Rosicky Temmuz'un dördünde çok sıcak bir havada eve erkenden gelip Mary'ye o gün çok sıcak olduğu için çalışmayacağını, bayramdan dolayı akşama güzel bir yemek yapmasını söyler. Çocukları soyundurup su teknesinin içine koyar, kendi de girip çocuklarıyla oynar. Yemeklerini bahçede yerler. Mary meyve ağaçları ve tarladaki mısırları sorduğunda değil kendilerinin, hiçbir komşunun artık mısırının bulunmadığını, tarladaki bütün ürünlerin kavrulduğunu ve o sene hiç ürün olmadığını, bu yüzden piknik yaptıklarını ve ellerinde olanın keyfini çıkardıklarını söyler. Yeni Tarımcılık bağlamında, hayatın sürprizlerini daima metanetle karşılamaktan ve doğanın döngüsüne ayak uydurmaktan başka çare olmadığı felsefesini ima eder. “Ekonomik felaket karşısında kutlanan bu Şükran Günü, Rosicky'nin sağlam inancını gösterir” (Murphy,1994:100-101) ve zorlukları ailece toprağa, kendilerine ve geleceklerine besledikleri bu inançla alt ederler. O yılı Rosicky'ler sakin ve ellerindeki kıymetini bilerek ve keyfini çıkararak geçirirler, öte yandan bütün komşuların morali bozuktur ve kendilerini üzmetmekten veya sağlıklarını bozmaktan başka ellerinden bir şey gelmez. Sonuçta hepsinin durumu maddi açıdan berbattır ama Rosicky'ler bu zor koşullarda bile durumlarını kabullenerek, sabrederek ellerindekilerle yetinmeyi ve ümitli olmayı becerirler. Bu anıyla Mary, tıpkı kocası gibi, Rudolph'un şehre gitmesini istemediğinden ona hayatta ve çiftçilikte zorlukların olmasının normal olduğunu, bunların güçlü bir irade, toprağa ve kendine inanç ve çalışmayla aşılabileceğini anlatır. Zaten, Cather'ın eserlerinde kişiler üzerinde etkili olan doğa, sahip olduğu güç, güzellik ve hatta haşinlik bakımından, onların birtakım tinsel deneyimler kazanmalarına katkıda bulunur; doğayla iç içe olan kişiler, törensel paylaşım, mutluluk veya yoksunluk yoluyla sevgiyi ve ölümü, şefkat ve şiddeti, çalışıp emeğinin karşılığını almayı, yalnızlığı ve dostluğu yaşarlar (Fryer,1986: 258). Rosicky, Polly'nin isteği üzerine Londra'yı ve orada geçirdiği sefalet dolu yılları, izinsiz yediği kazı ve utancını anlatır. Polly bunları ilgiyle dinlerken şehir yaşantısının işçiler için ne denli zor olacağını hayal eder. Aileyi kendi evlerine yemeğe davet etmesi ise, onlara, özellikle Rosicky'ye ilgisinin arttığını ve onları benimsemeye başladığını gösterir.

Rosicky, çocuklarının çok çalışmalarına rağmen tarlada buğdaylarının donacağını, yiyecekleri kalmadığı için hayvanlarını satacaklarını ve kıt kanaat geçineceklerini bilse de, bereketli yıllarının da geleceğini, sahip oldukları ve kazandıklarının hepsinin kendilerine kalacağını ve birilerinin onlara kötü davranmayacağını bildiğinden dolayı bu hayatı seçmelerinin onlar için daha iyi olacağı fikrindedir. Kötülük bilmeyen çocukları için “çiftlikte başarabilecekleri en düşük başarı, şehirde yapabilecekleri en iyi şeyden daha iyiydi[r]” (613). Şehirde açlık ve mücadele kaygısıyla kötülüğü öğrenmiş yalancı veya zalim insanlarla geçinmek zorunda kalmayacaklardır. İşten çıkarılma korkusu yaşamayacaklar ve kimsenin önünde eğilmeyeceklerdir; bu ise Rosicky'nin özgürlük tanımıdır. Burada da kötü insanlar olacaktır ama şehirdekiler kadar buna alışkın, ustalaşmış, katı ve duygusuz degillerdir. Burada kötü komşudan uzak durulabilir ama şehirde onun kötülüğü hayatın bir parçasıdır. Üstelik bu küçük yerde herkes birbirini aile tarihiyle birlikte tanımaktadır. “Burada, hasta olduğunuzda Doktor Ed yanbaşınızdadır, ölürseniz dünyanın en kibar insanı tumbul Bay Haycock sizi defneder” (613) diye düşünen Rosicky, hastalıkta da ölümden de güvende olmanın rahatlığı içindedir. Bu noktada Cather, tıpkı bir Yeni Tarımcı gibi aile, komşular ve akrabalardan oluşan küçük toplulukların insanın esenlikli duygusal ve düşünsel varlığındaki önemine dikkat çekmektedir.

Kurak geçen baharda Rudolph'un yonca tarlasındaki dikenler Rosicky'yi endişelendirince, hem toprağın hem ailenin geleceği için onları temizlemeye koyulur. İşini bitirdikten sonra kalp krizi geçiren Rosicky'nin imdadına Polly yetişir. Koltuğunun altına girer, Rosicky'ye ilk defa 'baba' diye hitap eder ve evine götürüp kendi yatağına yatırır; böylelikle ona olan sevgisi ortaya çıkar. Bebek beklediğini ilk defa Rosicky ile paylaşan Polly, hayatında hiç kimsenin kendisini onun gibi çok ve içten bir sevgiyle sevmemiş olduğunu fark eder. "Müzik kulağına veya renk farkındalığına sahip olmak gibi Rosicky'de de sanki insanları sevmek için özel bir yetenek var[dı]" (616) diye düşünür. Bu, ona özgü, mütevazı ve kolay farkedilmeyen bir şeydir. "Öykü boyunca, Rosicky'nin vücudu birşeyleri önemsemesi ve birşeylere sabretmesinin öyküsünü anlatan bir metin görevi görür" (Harvey, 1995:111-12). Örneğin Polly, Rosicky'nin görünüşte ellerinde ve gözlerinde, tinsel anlamda ise karakterinde 'ilgililik ve sevgi' görür ve ancak çiftlik hayatında bu tür bir özelliğin içtenlik ve samimiyete yuva olabileceğini veya filizlenebileceğini duyumsar.

Onun yüreğinin güzelliğinden gelip bakışlarına ve ellerine dökülen bir sevgi pınarını hissederek bir uyanış anı geçiren Polly, Rosicky'yi aslında ne kadar çok sevdiğinin farkına varır. Hayatta onun temsil ettiği değerleri benimsemesi ve bunları kendi geleceğine uygulaması gerektiğini anlar. Rosicky, varlığındaki engin sevgi potansiyeliyle Polly'nin kalbini kazanırken, aslında onu aileyle ve toprakla da birleştirmiştir. Düzeldiğinde Polly'nin iyi yürekli bir kadın olduğunu, kır yaşantısına uyum sağlayacağını ve topraklarını şenlendireceğini duyumsar. Geliniyle sevgi bağı kurduğundan, onun bu toprakları bırakmayacağından ve torunlarının da Yeni Tarımcı değerlere bağlı kalacağından emindir; bireysel anlamdaki zaman bütünlüğünü geleceği de kapsayarak insan ve toprak boyutunda gerçekleştirir. Böylelikle hem toprağın, hem de ailenin geleceğinin güvende olduğunu gören Rosicky, kendi varoluşu açısından görevini tamamlamıştır. Şehirde boş ve anlamsız olacak olan hayatı, aidiyet hissettiği doğada tamlık kazanmıştır. Castellano, "Romantik, muhafazakâr ve organik bakış açısının, liberal bireyciliğin insanlar arasındaki mekâna dayalı nesillerarası bağı aşındırmasıyla tezat oluşturduğunu" (2011:78) vurgular. Oysa burada, kırsalda nesiller zaman ve mekân bağlamında bir arada bulunur. Rosicky'nin ertesi gün gelen ölümü ise, onun korkutucu sonu değil, hayatın döngüsüne memnuniyetle teslim olması ve doğayla, geçmiş ve gelecekle bütünleşmesidir; mezarı hem ondan önce ölenlerle hem de kendinden sonra ölecek olanlarla yeniden buluşma mekânı olacaktır.

Doktor, bir gece aileye taziyeye gelirken Rosicky'nin, lambası yanan evde değil, ay ışığının altında, ay ve toprakla yani yeryüzü ve gökyüzüyle bütünleşmiş olduğunu hisseder. Mezarlığın yanbaşındaki orak makinesini ve tıpkı Rosicky'nin önceden fark ettiği gibi otlardan zor gözükten tel örgüyü fark eder. O da tıpkı Rosicky gibi hayat ve ölümün iç içe olduğunu anlar. Kırkların ne kadar güzel ve özel olduğunu ve son durak yerinin ne kadar iç açıcı olduğunu düşünür. Oysa şehir mezarlıkları yapayalnız ve hayata dair bir izin ve bütünlük duygusunun olmadığı yerlerdir. "Ölümü hatırlatan en son yer burası olmalı; büyük şehirlerin işine yarayan ama kırsal için yanıp tutuşan ve sonunda buna ulaşan bir adam için daha doğru bir şey olamaz. Rosicky'nin hayatı ona tam ve harika gözüküyordu" (618). Cather, öyküsünü bu son sahnedeki sevgi, birlik, uyum ve dinginlikten kaynaklanan bir tamlık ve güzellik duygusuyla noktalarken, Rosicky'nin hayatını mitleştirilmekte, evrenselleştirilmekte ve doğadan ayrı düşünülemez kılmaktadır. Rosowski, "'Komşum Rosicky' tıpkı 'Öncülere Selam!' gibi Whitman'ı çağırıştırılmaktadır... Whitman gibi Anton Rosicky de sevdiği çimenlerden doğmak için kendini toprağa teslim etmiştir" (1986:195) derken Rosicky gibi yüce gönüllü birini ölümünden sonra içine alacak olan bu topraklarda onun hep yaşayacağını, sonraki nesillerle beraber olacağını ve hayatının bu şekilde anlam kazanacağını vurgular. Doğa da karşılık olarak bu gibi örnek kişilerle anlam kazanacaktır: "Cather'ın eserlerinde doğayı anlamlı kılan, dünyalarını ekonomik olmaktan çok, hayali ve duygusal olarak sahiplenen, tıpkı bir yazarın boş bir sayfayı kullanması gibi toprağın üzerinde iz bırakan kişilerdir" (O'Brien:61).

Cather, 'Komşum Rosicky' ile yirmili yıllarda Amerika'da büyük şehirlerde hâkim olan eğlence ve müsrifliğe, acımasız iş yaşantısına ve evrensel değerlerin unutulduğu maddeci görüşe

karşı doğa merkezli ve insancıl bir seçenek sunmaktadır. Doğa/insan, şehir/kırsal, geçmiş/gelecek, zaman/mekân, eski/yeni nesil ve hayat/ölüm karşıtılarıyla hayatın bütünlüğü, toprağa saygı, doğanın döngüsü, aile ve özgürlük kavramlarını Yeni Tarımcılık bağlamında ele almaktadır. Dünyaya hayat saçan bir kaynak olarak Rosicky gibi örnek bir kahramanla doğaya, hayat döngüsüne, aile ve çevresindekilere karşı sorumlu ekolojik kimliği idealize etmektedir. Kırsal ile şehir yaşantısı arasındaki karşılaştırmadan yola çıkarak, maddeciliği yeren, bunun aksine romantizm kökenli Yeni Tarımcı ilkelere dayalı hayatın erdemlerine dikkat çeken öyküde, Amerikan Başarı Düşü'nün doğal ve basit hayata dayalı yeni bir tanımı yapılmaktadır. Schubnell'in dediği gibi "Cather'ın öyküsü günümüzdeki çevrecilik tartışmalarına ve Amerikan Düşü'nün yeni bir tanımına önemli katkılar sunmaktadır" (1991:42). Cather, Rosicky'yi ekolojik kimliğiyle bir rol model olarak sunarken başarı tanımını da sorguya açar.

KAYNAKLAR:

- Arnold, Marilyn (1984). *Willa Cather's Short Fiction*. Athens: Ohio UP.
- Bohlke, L.Brent (1990) (ed.) *Willa Cather in Person: Interviews, Speeches, and Letters*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Castellano, Katey (2011). "Romantic Conservatism in Burke, Wordsworth, and Wendell Berry". *SubStance*, Vol.40, No.2, Issue 125. 73-91. <https://www.jstor.org/stable/41300201> Erişim tarihi: 06-04-2020.
- Cather, Willa (1966). *The Kingdom of Art: Willa Cather's First Principles and Critical Statements 1893-1896*. Bernice Slote, (ed.) Lincoln: University of Nebraska Press.
- Cather, Willa (1992). "Neighbour Rosicky". *Cather: Stories, Poems, and Other Writings*. Sharon O'Brien, (ed.) New York: The Library of America. 587-618.
- Elliott, Robin G. (1985). "The Eastern European Immigrant in American Literature: The View of the Host Culture, 1900-1930". *Polish American Studies*, Vol. 42, No. 2 (Autumn), 25-45. <https://www.jstor.org/stable/20148178> Erişim Tarihi: 29-07-2019.
- Fryer, Judith (1986). *Felicitous Space: The Imaginative Structures of Edith Wharton and Willa Cather*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Harvey, Sally Peltier (1995). *Redefining the American Dream: The Novels of Willa Cather*. Cranbury: Associated University Presses.
- Hinz, Evelyn J. (1972). "Willa Cather's Technique and the Ideology of Populism". *Western American Literature*, Vol. 7, No. 1, (A) Willa Cather Issue (Spring), 47-61. <https://www.jstor.org/stable/43017635> Erişim Tarihi: 29-07-2019.
- Jones, Howard Mumford (1956). *The Frontier in American Fiction*. Jerusalem: The Magness Press.
- Leopold, Aldo (2005). "Toprak Etiği", (Çev.Ufuk Özdağ). *Edebiyat ve Toprak Etiği: Amerikan Doğa Yazınında Leopold'cu Düşünce*'de. Ankara:Ürün Yayınları. 141-165.
- LeVasseur, Todd (2015). "Agrarianism". *The SAGE Encyclopedia of Food Issues*. Ken Albala (ed.) Thousand Oaks:Sage Publications, Inc., <http://dx.doi.org/10.4135/9781483346304.n11> www.academia.edu Erişim Tarihi: 05-03-2019.
- Marquis, Margaret Emily (2005). "The Producing Male Body in Willa Cather's 'Neighbour Rosicky'". *The Journal of Men's Studies*, Vol. 13, No. 2, 185-197. <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.3149/jms.1302.185> Erişim Tarihi: 01.08.2019.
- Motter, Jeff ve Singer, Ross (2012). "Cultivating a Rhetoric of Agrarianism", *Quarterly Journal of Speech*, 98:4, 439-454 <http://dx.doi.org/10.1080/00335630.2012.719083> Erişim Tarihi:28.08.2019.
- Murphy, David (1994). "Jejich Antonie: Czechs, The Land, Cather, and the Pavelka Farmstead". *Great Plains Quarterly*, Vol. 14, No. 2 (Spring), 85-106. <https://www.jstor.org/stable/23531597> Erişim Tarihi: 29-07-2019.
- O'Brien, Sharon (1987). *Willa Cather: The Emerging Voice*. New York: Oxford University Press.

- Peprić, Jaroslav (1995). "Czechia in American Fiction." *Images of Central Europe in Travelogues and Fiction by North American Writers*. Waldemar Zacharasiewicz (ed.). Tübingen: Stauffenburg Verlag. 283-91.
- Piacentino, Edward. (1979). "The Agrarian Mode in Cather's 'Neighbour Rosicky'". *Markham Review*, 8, 52-54.
- Rosowski, Susan J. (1986). *The Voyage Perilous: Willa Cather's Romanticism*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- _____. Susan J. (1995). "Willa Cather's Ecology of Place". *Western American Literature*, Cilt:30, No. 1, Place (Spring), 37-51. <https://www.jstor.org/stable/43024654>. Erişim Tarihi: 21-07-2019.
- Schubnell, Matthias (1991). "The Farmer As Cultural Model: Neighbor Rosicky's American Dream," *Nebraska English Journal*, 37.1 (Fall): 41-50.
- _____. (2001). "Willa Cather: An Ecocritical Approach". *Trans: Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften (Internet Journal for Cultural Studies)*. Number:9, <http://www.inst.at/trans/9Nr/schubnell9.htm> Erişim Tarihi:17-06-2020.
- Shanley, J. Lyndon (1994). "Willa Cather's Fierce Necessity". *The Sewanee Review*, Vol. 102, No. 4 (Fall), 620-630. <https://www.jstor.org/stable/27546934>. Erişim Tarihi: 21-07-2019.
- Thompson, Paul B. (2008). "Agrarian Philosophy and Ecological Ethics". *Science and Engineering Ethics*. 14. 527-544 <https://doi.org/10.1007/s11948-008-9094-1>
- Erişim Tarihi:17-06-2020.
- _____. (2019). "Smells like Team Spirit: A Response to Comments on *The Spirit of the Soil*". *Ethics, Policy & Environment*, 22:3, 259-266, <https://doi.org/10.1080/21550085.2019.1652236> Erişim Tarihi: 27.01.2020.
- Ulaş, Sarp Erk (2002). *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Wagenknecht, Edward (1952). *Cavalcade of the American Novel*. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Wasserman, Loretta (1991). *Willa Cather: A Study of the Short Fiction*. Boston: Twayne.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 83-91, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 21.05.2020 Kabul Tarihi: 13.08.2020

BİR GAZEL-İ MUSANNA' ÖRNEĞİ: SENÂİ'NİN GAZEL-İ MUSANNA'I

An Example of Gazel-i Musanna': Senâî's Gazel-i Musanna'

Hasan ŞENER*

ÖZ

“Osmanlı edebiyatının kırkambarı” olarak vasıflandırılan şiir mecmuaları, klasik Türk edebiyatının gün yüzüne çıkmamış birçok şair, şiir, tür vb. malzemesini bünyesinde barındırması, derlendiği dönemin edebî zevkini ve eğilimlerini yansıtmaya gibi pek çok açıdan son derece büyük bir önemi haiz eserlerdir. Mecmualar üzerine yapılan araştırmalar arttıkça, dîvân şiirinin henüz ortaya çıkmamış birçok yönünün aydınlatılması muhtemeldir. Bu bağlamda zikredebileceğimiz örneklerden biri klasik Türk edebiyatının diğer kaynaklarında bahsedilmeyen ancak mecmualarda “gazel-i musanna” adıyla kaydedilen şiirlerdir. “Biçim ve hünere dayalı” sanat yönünün ağır bastığı bu şiirlerden biri Milli Kütüphane 06 Mil Yz. A 3259 numarada kayıtlı *Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâid*'de yer almaktadır. Bu makalede, bahsi geçen mecmuada yer alan Senâî'ye ait gazel-i musanna'nın mecmuadaki orijinal metni verilecek ve çevriyazısı yapılarak metnin sanat yönü ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mecmua-i Eş'âr, Senâî, Klasik Türk Edebiyatı, Gazel-i Musanna'.

ABSTRACT

The poetry magazines, which are characterized as “The depot of Ottoman Literature”, have a great importance in many respects such as holding many poets, poems, genres, etc. that have not come to light of classical Turkish literature, reflecting the literary taste and tendencies of the period that they compiled. As the researches on these magazines increase, it is possible to illuminate many aspects of divan poetry which have not yet emerged. In this context, one of the examples that can be mentioned is the poems that recorded in the magazines as “gazel-i musanna” but not mentioned in other sources of classical Turkish literature. One of these poems, where the art aspect based on “form and skill” predominates is located in *Mecmû'a-i Eş'âr and Fevâid* that registered in National Library with the number 06 Mil Yz. A 3259. In this article, the original text of the gazel-i musanna located in the mentioned magazine belonging to Senâî will be given and with its translation the art aspect of the text will be tried to presented.

Keywords: Mecmua-i Eş'âr, Senâî, Classical Turkish Literature, Gazel-i Musanna'.

GİRİŞ

Arapça “cem’ (toplama, bir araya getirme)” kökünden türeyen mecmûanın sözlük anlamı “cem’ olunmuş, toplanmış, bir araya getirilmiş şey”dir (Devellioğlu, 2000: 596). Klasik Türk edebiyatı araştırmacıları için ise -bir edebiyat terimi olarak- mecmûa, farklı şairlere ait seçme şiirlerin veya çeşitli konularda kaleme alınmış yazıların bir araya getirildiği/toplandığı eserlere verilen genel bir addır. Mecmualar içerdikleri metinlere göre *mecmû'atü'r-resâ'il*, *mecmû'a-i ilâhiyât*, *mecmû'a-i fetâvâ*, *mecmû'a-i kasâ'id*, *mecmû'a-i gazeliyyât*... gibi farklı isimler alırlar. Klasik Türk edebiyatı araştırmacılarını en çok ilgilendirdiği mecmualar “Herhangi bir nazım türü veya nazım şekli birliği / müşterekliği aranmaksızın derlenmiş manzum metinlerden oluşan” şiir

* Doç. Dr. Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
e-mail: senerhasan@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5825-8034>

mecmualarıdır ki bu tür eserler, kütüphanelerde genellikle *Mecmû'a-i eşâr* veya *Mecmû'atü'l-eş'âr* olarak kayıtlıdır (Köksal 2012: 409-431).

“Osmanlı edebiyatının kırkambarı” olarak vasıflandırılan şiir mecmuaları, klasik Türk edebiyatının diğer kaynaklarına yansımamış birçok şair, şiir, tür vb. malzemeyi bünyesinde barındırması, derlendiği dönemin edebî zevkini ve eğilimlerini yansıtması gibi daha pek çok açıdan son derece büyük bir önemi haiz eserlerdir. Mecmualar üzerine yapılan araştırmalar arttıkça, dîvân şiirinin henüz ortaya çıkmamış birçok yönünün aydınlatılması muhtemeldir. Bu bağlamda zikredebileceğimiz örneklerden biri klasik Türk edebiyatının diğer kaynaklarında bahsedilmeyen ancak mecmualarda “*gazel-i musanna*” adıyla kaydedilen şiirlerdir. Bu renkli ve sıra dışı örnekler geleneksel edebiyat çerçevesinde boy göstermiştir.

Klasik Türk şiirinin, diğer adıyla divan şiirinin şekli hüviyetini gelenekler belirlemiştir. Bu gelenek, şiirin şekli yönünü değişmez ve dışına çıkılmaz surette tespit edip muhtevayı da belirli bir daire içinde sınırlamış (Akün 1994: 413) olsa da divan şairleri, zaman zaman -bu geleneğin sınırları dâhilinde ve gelenekten uzaklaşmadan ama geleneğin sınırlarını zorlayan- şekil olarak alışılmışın dışında metinler meydana getirmişlerdir. Bilindiği üzere Klasik Türk şiirinin -özellikle gazel ve kasidenin- nazım birimi, söz ve anlam gibi iki temel yapının üzerine kurulmuş olduğu beyittir. Divan şairi, genellikle bu nazım şekillerinin mısra veya beyitlerinin dizaynında/istifinde bazı değişiklikler yaparak şiire bir görsellik katmıştır (Öztekin 2012: 2144). Şiirin bu görseli, ağaç görünümünde ise buna *müşeccer*; hayvan şeklinde ise *mücessem* veya *musavver*; kuş şeklinde ise *mu'akkad*; daire şeklinde ise *müdevver*; kare şeklinde ise *murabba* veya *mutarrağ* ya da *mudalla* adı verilmiştir (Karabey 2007: 18; Değirmençay 1998: 2; Tavukçu 2005: 13-15). Divan şairlerinin tüm bu farklılık arayışları kimi zaman *sapma*, kimi zaman *görsel şiir* veya *figür şiir*, kimi zaman da *deneysel edebiyat* olarak nitelendirilmiştir.¹

“Bir lafız sanatına bağlı olarak çoğunlukla ağaç resmeden ya da geometrik bir şekle vücut veren, Osmanlı kültür hayatının farklı tezahürlerinden beslenen ve göze hitap etme kaygısı taşıyan şiirler” şeklinde tanımlanan görsel şiirlerde görsellik, genellikle lafız ile ilgili bir sanata, lafza bağlı bir hüner gösterisine, ya da başka bir ifadeyle *deneysel* bir başka uygulamaya bağlanır. Görsel şiirlerde yapılan, orijinal bir üretimden ziyade şairin, elindeki malzemeyi/şiiri, lafız sanatlarına bağlı olarak dil, vezin ve kafiyeye açısından geleneğin çizdiği kalıpları dışına çıkmadan yeniden düzenleyip onu görsel bir esere dönüştürmesidir (Şenödeyici 2012: 33-35).

Bu tür şiirlerde görsellik her zaman bir ağaç, hayvan, kuş vb. şekli veya daire, kare gibi geometrik bir şekil olmayabilir. Divan şairi bazen mısra veya beyitteki bazı kelime veya kelime guruplarının yerlerini değiştirerek şiiri beyit düzeninde yeniden dizayn eder ve hem bu alandaki hünerini sergiler hem de okuyucuya görsel bir şölen sunar. Kaynaklarda *gazel-i musanna/musanna gazel* olarak adlandırılan şiirler bu tür *görsel şiir*lerin, daha çok da *reddü'l-acüz ale'-sadr* gibi söze dayalı edebî sanatlarla oluşturulmuş ve Tökel'in *deneysel şiir* olarak isimlendirdiği şiirlerin örneklerini oluşturur.

Musanna gazeller ile ilgili bildiğimiz ilk çalışmayı Turgut Koçoğlu yapmıştır. Koçoğlu, *Deneysel Edebiyat Yönüyle Dîvân Şiirinde Bir Tarz: Gazel-i Musanna' Yahut "Gazel Ender Gazel"* adlı çalışmasında, *Mecmû'a-yı Eş'âr ve Fevâid* ismiyle kayıtlı bir mecmuayı incelerken, **Gazel-i Musanna'** başlıklı bir şiirin ve bu şiirdeki kelime veya kelime gurupları altına yazılmış rakamların dikkatini çektiğini; rakamların üzerindeki kelimeleri, sayı sırasına göre dizdiğinde ise aynı vezinde, farklı kâfiyede ve cümle vurgusundan kaynaklı nisbeten farklı mânâda yeni bir gazel ortaya çıktığını tespit ettiğini² ifade etmektedir. Başka örneklerinin olup olmadığını henüz tespit

¹ Bu isimlendirmeler hakkında detaylı bilgi için bk. KARABEY, Turgut (2007), *Dîvân Şiirinde "Sapma"lar*, A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 32, s.15-38; ŞENÖDEYİCİ, Özer. (2012), *Osmanlı'nın Görsel Şiirleri*, İstanbul: Kesit Yayınları; TÖKEL, Dursun Ali (2010), *Deneysel Edebiyat Yönüyle Divan Şiiri*, Ankara: Hece Yayınları.

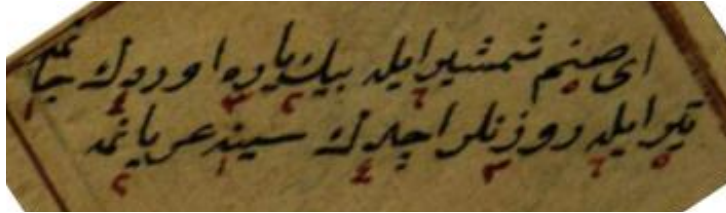
² Daha iyi anlaşılması için bahse konu çalışmadaki musanna gazelin matla beytinin mecmuadaki görselini, okunuşunu ve kelimeler altındaki rakamlara göre yeniden düzenlenmiş hâlini buraya almakta fayda görüyorum:

edemediği bu tarz gazelin, bulunduğu mecmuada “**gazel-i musanna**” olarak isimlendirildiğini, Emrî'ye ait olan bu gazel için neşredilmiş Emrî dîvânında özel bir isim kullanılmadığını, bu ismin muhtemelen mecmu'a musannifinin kendi tasarrufu olduğunu, ancak “**musanna**” kelimesinin “*sanatlı, çok süslü*” gibi genel bir mânâyı ifade ettiğini ve Emrî'nin gazelinin sahip olduğu orijinal özelliği az ya da çok belirtmediğini, söz konusu gazelin kelimeleri altındaki numaralara göre tekrar sıralandığında yeni bir gazelin ortaya çıktığını, diğer bir ifadeyle bir gazelin içinde başka bir gazelin olduğunu, dolayısıyla bu tarzda yazılmış gazellere, “**gazel-i musanna**” yerine “**gazel ender gazel**” isminin kullanılmasının daha belirleyici olacağını, ancak muhtelif eserlerde, gazel-i musanna' ismiyle bu tarz yeni gazeller tespit edilirse, gazel-i musanna', isminin kullanılmasının daha doğru olacağını dile getirmektedir (Koçoğlu 2016: 337-338).

Koçoğlu'nun tespit ettiği gazel özelinde “gazel ender gazel” adlandırması isabetli olabilir ancak kendisinin de ifade ettiği gibi muhtelif eserlerde/mecmualarda “gazel-i musanna” ismiyle kayıtlı başka eserler varsa -ki vardır- bu adlandırma tam olarak bu tarz eserleri karşılamayabilir. Biz de araştırmalarımız esnasında Milli Kütüphane 06 Mil Yz. A 3259 numarada kayıtlı *Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâid* adlı mecmuanın 122b varlığında³ *Gazel-i Musanna'* başlığı altında kaydedilmiş bir gazele rastladık. Bu örnek de bu tarzda yazılmış farklı gazellerin varlığını göstermektedir. Koçoğlu'nun ve bizim tespit ettiğimiz musanna gazeller yapısal olarak farklılık gösterse de mecmuada ikisi de “gazel-i musanna” olarak kaydedilmiş ve isimlendirilmiştir. Bu noktada musanna gazelin ne olduğuna bakmak gerekir:

Musanna' (مصنع) kelimesi, Arapça *sana'a* (صنع) fiilinden türemiş olup sözlüklerde *tesnî'* edilmiş, sanat eseri olarak meydana getirilmiş, usta elinden çıkmış (Devellioğlu 1993: 687); aşırı derecede süslenmiş, çok süslü, belirli bir anlamı olmayan, bir manayı ifade etmekten çok sanat ve ustalık göstermek için ortaya konan eser (Ayverdi 2005: 2150) şeklinde açıklanmıştır.

Henüz tam anlamıyla terimleşmediğini düşündüğümüz *musanna* kelimesinin, tezkirelerde, “... *musanna' u muhayyel eş'âr-ı belâgat- unvânı vardır ki...*”, “... *muhayyel ü musanna' kasîdesi vardır...*” (Sungurhan 2017a: 602, 667), “...*otuz üç dâne musanna' gazel irsâl idüp ...*”, “*Gazelleri musanna' ü muhayyel kasâ'idi bî-misâl ü bî-bedeldür.*” (Sungurhan 2017b: 11, 129), “...*ve tarz-ı nazmda musanna' ve mülemma' gazelleri lâ-yu'addur.*”, “...*ve eş'ârı bir mertebede muhayyel ü musanna'dur ki..*” (Solmaz 2018: 57, 199), “*Fenn- i şî'rde hayli iktidârı ve istimâ'a kâbil muşanna' u muhayyel hûb eş'ârı vardır.*”, “... *muhayyel ü musanna' nazm-ı dil-güşâsı vardır.*” (Canım 2018:245, 346) gibi ifadelerle hem beğenilen bir şiirin sanatkârâneliğini, edebî

Beytin orijinal hâli:

Ey şanem şemşir ile biñ yara urduñ cānuma

5 6 2 3 4 1

Tîr ile revzenler açdun şine-yi Őuryānuma

5 6 3 4 1 2

Beytin kelimeler altındaki rakamlara göre yeniden düzenlenmiş hâli:

Cānuma biñ yara urdun ey şanem şemşir ile

Şine-yi Őuryānuma revzenler açduñ tîr ile

³ Bahsi geçen mecmua, varak olarak değil, sayfa olarak numaralandırılmış olup bahse konu gazel 247. sayfadadır. 122b varak numarası, tarafımızdan tespit edilerek yazılmıştır.

değerini belirtmek hem de özellikle bir sanatın teberrüz ettiği şiirleri nitelemek maksadıyla (Topal 2017: 1) veya şiirlerin tarzını belirtmek amacıyla (Atıla 2013: 849) sıfat olarak kullanıldığına şahit oluyoruz.⁴

Bazen tezkirelerde, verilen örneklerle şiirin hangi yönüyle musanna olduğunun belirtildiği de görülmektedir. Örneğin Sehî Beg tezkiresinde, Mevlânâ Nihânî'nin şiiri için verilen örnekte⁵, “*Ve bu reddü'l-‘acz ‘ale’s-sadr kısmından olan gazel anuñdur ki zikr olunur*” ifadesi, nüsha farkında “*Ve bu şi'r anuñ musanna' eş'ârındandır. Redd-i ‘acz ‘ale’s-sadr kısmındandır.*” şeklinde şiirin musanna olduğu belirtilmiştir (İpekten vd. 2017: 134). Latîfî de Vişâlî'nin şiirine örnek verirken “*Ve bu şi'r-i muşanna' dahî anuñ cümle-i icâdından hâşşa-i ibdâ' u ihtirâ'ındandır.*” (Canım 2018: 551) dedikten sonra her mısraında göz ve göz ile ilgili (görmek, göstermek gibi) kelimelerin çokça kullanıldığı bir şiiri örnek vererek⁶ kelime tekrarı ile musanna bir şiir oluşturulduğunu anlatmaya çalışmaktadır.

Elimizdeki örneklere baktığımızda musanna gazel olarak kaydedilen gazellerin, şairin mevcut bir gazelinin kelime veya kelime grupları üzerinde oynayarak veya onların yerlerini değiştirerek, diğer bir ifadeyle şiirin mısralarını yeniden düzenleyerek aynı vezinde ama sanat değeri biraz daha artırılmış bir şiirin elde edilmesi olarak karşımıza çıkan gazeller olduğunu görüyoruz.

SENÂÎ'NİN MUSANNA GAZELİ

Çalışmamıza konu olan gazel, yukarıda da zikrettiğimiz üzere Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 3259 numarada kayıtlı *Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâid* adlı mecmuanın 122b varağında bulunmaktadır. Mecmua üzerine yaptığımız bir incelemede **Gazel-i Musanna'** başlığı altında kaydedilmiş bir gazele rastladık. Mahlasından Senâî'ye ait olduğunu öğrendiğimiz⁷ bu gazelin her beytinin ilk mısraları tam iken ikinci mısralarında anlam ve vezin itibariyle kelime eksikliğinin bulunması dikkatimizi çekti. Ayrıca birinci mısraların ilk ve son kelimeleri/kelime grupları altında iki (٢) rakamının yazılı olduğunu gördük. Altında iki (٢) rakamının yazılı olduğu bu kelimelerin/kelime gruplarının, kelime eksikliği bulunan ikinci mısra da tekrar kullanılması gerektiğini düşünerek -vezin, anlam ve kafiyeyi de dikkate alarak- birinci mısraın ilk kelimesini//kelime grubunu ikinci mısraın sonunda, birinci mısraın son kelimesini/kelime grubunu da ikinci mısraın başında yazdığımızda, vezin ve anlam olarak bütünlük sağlanmış beyitlerin elde edildiğini gördük.

⁴ Tezkirelerde musanna kelimesi sadece gazeller için değil gazel ve kaside başta olmak üzere birçok şiir için kullanılmaktadır. Musanna şiirlerin özellikleri ayrı bir çalışmaya konu olacağından burada detaya girilmemiştir.

⁵ Tezkirede verilen örnek şudur:

Tâ kim görelî tal'atunî iy yüzi kamrâ
Irmak gibi gözümde akar şâm u seher mâ

Em vir didi dil la'lûne derd ise didi merg
Germ olma iñen bendeñi öldürmege yârâ

⁶ Tezkirede verilen örnek şudur:

Gözlerümdür güzelüm gözünî cân ile seven
Göze göster gözünî gözden ırâğ olma iñen

Ağlamakdan gözünne uyalı kan oldı gözüm
Çıkısa gözden göz ucından ne 'aceb göze uman

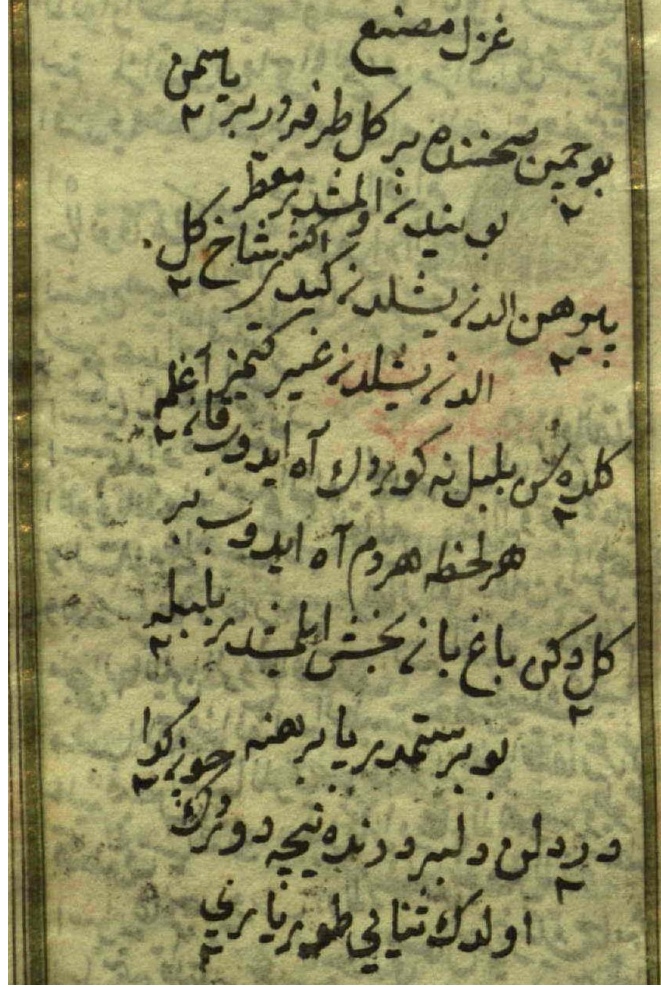
Görmek olmaz iki gözüm gibi gözünî velî
Görmüşüm gözünî gördükde iki gözümü ben

Gözlerün gözler iken oldı gözün gözümde tüş
Göz ucıyla gözedürken göze göz oldı fiten

Gözlerün itdi Vişâlî dilini gözden ırâğ
Dimedüm mi göze uyup gözünî gözleme sen

⁷ Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğünde Senâî/Senâyî mahlaslı on şair bulunmaktadır. Mecmuada gazeli yer alan şairin bunlardan hangisi olduğunu tespit edecek yeterlikte bir kayıt bulunmamaktadır.

Aşağıda çalışmamıza konu olan gazelin, yukarıda künyesi verilen mecmuadan alınmış orijinal metni, çevriyazı metni ve birinci mısırda altlarında iki (۲) rakamı bulunan kelimelerin/kelime gruplarının ikinci mısralarda kullanılmasıyla yeniden oluşturulmuş hâline yer verilmiştir.

Gazel-i muşanna'

fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün

— • — — / — • — — / — • — — / — • — —

- 1 **Bu çemen** şahnında bir gül turfedir bir **yâsemen**
2 2
būyından olmışdur mu' aṭṭar
- 2 **Pirehen** aldan yeşilden giydi ekşer **sâh-ı gül**
2 2
aldan yeşilden ğayr giymezi
- 3 **Gülde sen** bülbül ne gördün âh idüp kan **ağlama**
2 2
her laḥza her dem âh idüp bir

- 4 Gül diken [kim] bâğbân bahş eylemişdir bülbüle
2 2
bu bir sitemdir pā-bürehne
- 5 Derdilen dil-ber derinde niçe durduñ çün gedā
2 2
olduñ Senā'î tavr-ı yāri

Remel bahrinin *fā'ilâtün fā'ilâtün fā'ilâtün fā'ilün* kalıbıyla yazılan gazelin her beytinin birinci mısraında altında iki rakamı (Y) bulunan kelimelerin ikinci mısralarda kullanılmasıyla yeniden oluşturulmuş hâli şu şekildedir:

Ğazel-i muşanna'

fā'ilâtün / fā'ilâtün / fā'ilâtün / fā'ilün
— • — — / — • — — / — • — — / — • —

- 1 **Bu çemen** şahnında bir gül turfedir bir **yāsemen**
Yāsemen büyından olmuşdur mu' attar **bu çemen**
- 2 **Pirehen** aldan yeşilden giydi ekşer **şāh-ı gül**
Şāh-ı gül aldan yeşilden ğayr giyemez **pirehen**
- 3 **Gülde sen** bülbül ne gördüñ āh idüp kan **ağlama**
Ağlama her lahza her dem āh idüp bir **gülde sen**
- 4 **Gül diken** [kim] bâğbân bahş eylemişdir **bülbüle**
Bülbüle bu bir sitemdir pā-bürehne **güldiken**
- 5 **Derdilen** dil-ber derinde niçe durduñ **çün gedā**
Çün gedā olduñ Senāyî tavr-ı yāri **derdilen**

Gazelin Diliçi Çevrisi

1. *Bu çimenlik sahasında bir gül bir de yasemin tazedir. Bu çimenlik sahası, yasemin kokusu ile ıtrlı/güzel kokulu olmuştur.*
2. *Gül dalı genellikle yeşil ve kırmızı renklerinden gömlek giyindi. Gül dalı, artık kırmızı ve yeşilden başka gömlek giyemez.*
3. *Ey bülbül sen gülde ne gördün. Āh edip de kan ağlama. Her lahza, her an bir gülde (bir gül dalında) āh edip ağlama.*
4. *Gülü de dikenini de bülbüle bâğbân bahş eyledi. Güldiken'in (bağbanın/bahçıvanın) şimdi yalnız ayak ortada kalması elbette bülbüle bir sitemdir.*
5. *Ey Senâî, senin bu duruma düşmen sevgilinin tavrının derdiyledir. Buna rağmen, sevgilinin kapısında dert ile ne kadar da çok dilenci gibi durmaktasın.*

Musanna olarak isimlendirilen bu gazelde Senâî, birinci mısraın ilk kelime veya kelime gruplarını ikinci mısraın sonunda; birinci mısraın son kelime veya kelime gruplarını da ikinci mısraın başında zikretmiştir. Bunu yaparak şair, bu gazelin her beytinde “bir beyitte ikinci mısraın sonunda yer alan, çoğu kere şiirin kafiyesini içeren bir kelimenin mısra başında kullanılması veya

bir kelime veya kelime grubunun, beytin başında ve sonunda zikredilmesi” olarak tanımlanan reddü'l-acüz ales's-sadr sanatına başvurarak sanat değeri yüksek bir şiir elde etmiştir.

Reddü'l-acüz ales's-sadr sanatında tekrar edilen kelime aynı anlamıyla kullanılmazsa daha bedîî olur. Bu durumda cinasa ve müşakeleye dayalı reddü'l-acüzler ortaya çıkar (Coşkun 2010: 276) ki bu durum da -sanat içinde sanat ortaya çıkardığı için- şiirin estetik değerini arttırır. Bu noktada Senâî'nin şiirine baktığımızda, her beyitte olmasa da bazı beyitlerde tekrar edilen kelimelerin cinaslı olarak kullanıldığını görüyoruz. Örneğin üçüncü beyitte ilk mısraın başında (sadrda) kullanılan “**gülde sen**” ifadesi ikinci mısraın sonunda (acüzde) “**gül de sen**” biçiminde “de”nin bağlaç olarak okunabileceği bir şekilde kullanılmıştır. Bu durumda beyit farklı bir anlam kazanmış oluyor:

Gülde sen bülbül ne gördün âh idüp kan ağlama
Ağlama her lahza her dem âh idüp bir **gül de sen**

Ey bülbül sen gülde ne gördün, âh edip de kan ağlama. Her an, her lahza âh edip ağlama, bir kez de gül.

Dördüncü beyitte “**gül diken**” ifadesi, birinci mısradaki “**gül**” ve “**diken**” anlamlarında kullanılmışken ikinci mısradaki “**bağban/bahçıvan**” anlamında cinas olacak şekilde kullanılmıştır.

Yine beşinci beyitte “**derdilen**” ifadesi birinci mısradaki “**dert ile**” anlamında kullanılmışken ikinci mısradaki “**derdiyle**” veya “**der dilen (dermek ve dilenmekten emir)**” biçiminde okunabilecek bir şekilde cinaslı olarak kullanılmıştır.

Şair, reddü'l-acüz ales's-sadr sanatının esasını oluşturan bir kelime veya kelime grubunun, beytin başında ve sonunda zikredilmesi ile yetinmemiş aynı zamanda beytin birinci mısraının son kelimesini ikinci mısraın başında tekrarlayarak bir tür akis sanatı da yapmıştır. Bu da şiire estetik bir değer katmış, şiirin sanat değerini arttırmıştır.

Senâî, bu iki sanat sayesinde şiirinde kafiye ile ilgili de farklı bir ahenk sağlanmıştır. Şair gazelin kafiyesini oluşturan kelime veya kelime gruplarını beytin başında tekrarlayarak “ön kafiye” oluşturmuş ve mısra başları dikkate alındığında ilk beyit kendi arasında ondan sonraki beyitlerin ilk mısraı ilk beyitle kafiyeli ikinci mısraları serbest olacak şekilde bir kafiye örgüsü (aa ax ax ax ax) ortaya çıkmıştır. Ayrıca her beytin birinci mısraının sonu ile ikinci mısraının başı da kafiyeli olmuştur. Bu ayrımı göstermek için kafiye olarak serbest mısraları x olarak değil de b, c, d, e şeklinde gösterdik:

<u>Mısra başında</u>	<u>Mısra sonunda</u>
(a) Bu çemen	yâsemen (a)
(a) Yâsemen	bu çemen (a)
(a) Pîrehen	şâh-ı gül (b)
(b) Şâh-ı gül	pîrehen (a)
(a) Gülde sen	ağlama (c)
(c) Ağlama	gülde sen (a)
(a) Gül diken	bülbüle (d)
(d) Bülbüle	gül diken (a)
(a) Derdilen	çün gedâ (e)
(e) Çün gedâ	derdilen (a)

SONUÇ

Divan şairleri her ne kadar çerçevesi gelenek tarafından çizilen sınırlar dâhilinde edebî eserlerini ortaya koysalar da bazen geleneğin dışına çıkmadan hüner ve sanatlarını ön plana çıkararak, yeri geldiğinde şiire farklı bir görsellik katan metinler kaleme almışlardır. Bu tür şiirler bir “*edebî tür*”den ziyade bir “*tarz*” olarak karşımıza çıkmaktadır. Şairlerin hünerlerini sergilediği *tarz*lardan biri de genellikle mevcut bir gazelin mısra veya beyitlerinin dizaynında bazı değişiklikler yaparak; beyit veya mısradaki kelimelerin yerlerini değiştirerek yeni bir gazelin oluşturulduğu ve mecmualarda “*gazel-i musanna*” adıyla kaydedilen, sanat ve estetik değeri yüksek şiirlerdir. Eldeki örnekler, her *musanna gazelin* aynı yapıya sahip olmadığını göstermektedir. Klasik Türk edebiyatının en önemli ve zengin kaynaklarından olan mecmualar tarandıkça, bu *tarz*da yazılmış ve farklı şekillerde oluşturulmuş çeşitli “*musanna gazel*” örnekleri ile karşılaşılacağına şüphe yoktur.

KAYNAKÇA

- AKÜN, Ömer Faruk (1994), “Divan Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV yayınları, C. 9, s. 389-427.
- ATİLA, Mustafa (2013), Tezkire Terimleri Sözlüğüne Katkı: Gülsen-i Şu'arâ Örneği, *Uluslararası Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu*, Ordu: Ordu Üniversitesi Yayınları,
- AYVERDİ, İlhan (2005), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- CANIM Rıdvan (2018), *Latîfi-Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ*, Ankara: Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (e-kitap, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/60327_latifi-tezkiretus-suara-ve-tabsiratun-nuzamapdf.pdf?0) (E.T.: 26.06.2020)
- COŞKUN, Menderes (2010), *Sözün Büyüsü Edebî Sanatlar*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- DEĞİRMENÇAY, Veyis (1998), *Tevşihât*, Erzurum.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (1970), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Doğu Matbaası.
- İPEKTEN, Haluk, Günay KUT- Mustafa İSEN - Hüseyin AYAN- Turgut KARABEY (2017), *Sehî Beg Heşt-Bihîşt*, Ankara: Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (e-kitap, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56165_hest-bihistpdf.pdf?0&_tag1=03EE5380B678F1063BF0A9ED54D2FA0DD771F0E5&crefer=ABFF81D99B1BAA8CC9263001BB3FA049173268D4A79F24C46FC3C2FBA4798ED0) (E.T.: 26.06.2020)
- KARABEY, Turgut (2007), Dîvân Şiirinde “Sapma”lar, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 32, s.15-38.
- KOÇOĞLU, Turgut (2016), Deneysel Edebiyat Yönüyle Dîvân Şiirinde Bir Tarz: Gazel-i Musanna' Yahut “Gazel Ender Gazel”, *HİKMET-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]*, Prof. Dr. Mine MENGİ Özel Sayısı, Yıl 2, Sayı 5, 2016, ss. 336-342.
- KÖKSAL, Fatih (2012), “Şiir Mecmuaların Önemi ve ‘Mecmûaların Sistematik Tasnifi Projesi’ (MESTAP)”, *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VII Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*, (Haz.Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım), İstanbul: Turkuaz Yayınları.
- Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâid*, Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 3259.
- ÖZTEKİN, Özge (2012), Ontolojik Boyutta ‘Döngüsel Süreklilik’ & ‘Değişim ve Dönüşüm’ü İmleyen Görsel Sembollerle Şiirin Biçim Düzeyinde Bilinçli Deformasyonu: Divan Şiirinde Değişimsel

Bir Önceleme Alanı Olarak Biçimsel Sapmalar, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/3, Summer 2012, p. 2139-2155.

ÖZÜNLÜ, Ünsal (1997), *Edebiyatta Dil Kullanımları*, Ankara: Doruk Yayınları.

SUNGURHAN, Aysun (2017a), *Kınaltzâde Hasan Çelebi Tezkiretü's-su'arâ*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (e-kitap, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55834.kinalizade-hasan-celebipdf.pdf?0> E.T. 26.06.2020)

SUNGURHAN, Aysun (2017b), *Beyânî Tezkiretü's-su'arâ*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (e-kitap, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55835.beyani-tezkiresipdf.pdf?0> E.T.: 26.06.2020)

ŞENÖDEYİCİ, Özer (2012), *Osmanlının Görsel Şiirleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.

TAVUKÇU, Orhan Kemal (2005), "Bir İfade Biçimi Olarak Muvaşşah ve Klâsik Türk Edebiyatındaki Bazı Örnekleri" Marmara Ü., Türkiyat Araş. ve Uygulama Merkezi, *Uluslararası Gizli Diller Sempozyumu*.

TOPAL, Ahmet (2017), *Klasik Türk Şiirinde Kaside-i Mesnâ'a ve Nağzî'nin Mesnû' Kasideleri*, Erzurum: Fenomen Yayınları.

TÖKEL, Dursun Ali (2010), *Deneyisel Edebiyat Yönüyle Divan Şiiri*, Ankara: Hece Yayınları.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 93-107, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 13.03.2020 Kabul Tarihi: 07.06.2020

HİLMİ YAVUZ’UN “LÂNET ŞİİRLERİ” KİTABINDA METİNLERARASILIK

Intertextuality in The Book of Hilmi Yavuz's “Lânet Şiirleri”

Mustafa KARABULUT¹

Hatice SULU²

ÖZ

Metinlerarasılık, bir metnin içerisinde başka metinlerden dolayı veya doğrudan alıntılar yapılmasıdır. Bir sanatçının kendi metnini oluştururken önceki bir metni ödünç alması ve dönüştürmesi veya başka metinlerden yararlanmasıdır. Cumhuriyet dönemi Türk şiirinin önemli isimlerinden olan Hilmi Yavuz, önceki dönemde genellikle İkinci Yeni akımının etkisinde imge yüklü şiirler kaleme alır. Şair daha sonra gelenekle çağdaş şiir anlayışını kaynaştırarak kendine özgü bir şiir tarzı geliştirir. Yavuz, bu kitabındaki şiirlerinde metinlerarası unsurlara çokça yer verir. Hilmi Yavuz, *Lânet Şiirleri* kitabında Charles Baudelaire, Thomas Mann, Paul Verlaine, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Ahmet Hâşim, Yahya Kemal, Şeyh Galip, İsmâil Mâşûkî, Hacı Bayram Veli vb. isimlere göndermeler yapar. Bu çalışmada amaç Hilmi Yavuz’un *Lânet Şiirleri* adlı kitabını metinlerarasılık bağlamında okumak ve yorumlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Hilmi Yavuz, Lanet Şiirleri, metinlerarasılık, tasavvuf.

ABSTRACT

Intertextuality is the indirect or direct quotations from other texts within a text. It is an artist's borrowing and converting a previous text or making use of other texts while creating his own text. Hilmi Yavuz, who is one of the important names of Turkish poetry in the Republican era, writes poems loaded with images under the influence of the İkinci Yeni movement. The poet then develops his own style of poetry by fusing tradition and contemporary poetry. Yavuz has a lot of intertextual elements in his poems in this book. He, Charles Baudelaire, Thomas Mann, Paul Verlaine, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Ahmet Hâşim, Yahya Kemal, Şeyh Galip, İsmâil Mâşûkî, Hacı Bayram Veli etc. makes references to names. The aim of this study is to read and interpret the book of Hilmi Yavuz's *Lânet Şiirleri* in the context of intertextuality.

Key Words: Hilmi Yavuz, Lanet Şiirleri, Intertextuality, sufism.

GİRİŞ

Metinlerarasılık (İng. Intertextuality, Fr. intertextualité), terimi göstergebilimci Julia Kristeva tarafından 1960’lı yıllarda ilk olarak ortaya atılır.³ Son yüzyılda gelişmeye başlayan metinlerarasılık en az iki metin arasındaki etkileşimi temel alır. Metinlerarasılık bir metnin alıntılar karışımı olduğunu savunur. “Metinlerarası ilişki kuramına göre, her edebî metin geçmişle bağları olan bir kompozisyondur ve onu salt bir bütün hâlinde, geçmiş edebî birikimlerden/metinlerden

¹Prof. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Adıyaman.

e-mail: mkarabulut@adiyaman.edu.tr **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0001-6259-0868>

² Adıyaman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi,

e-mail: haticesulu2@gmail.com, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0002-1299-7544>

³ Bk. Julia Kristeva, (1972). Bachtin, das Wort der Dialog und der Roman, Literaturwissenschaft und Linguistik, Frankfurt: Ergebnisse und Perspektiven, Athenäum.

soyutlayarak çözümlenmek yanlıştır.” (Tonga, 2009: 205) Yine metinlerarasılığa göre, “Her yazınsal metnin aslında ‘çoksesli’ bir özellikte olduğu, metnin ve anlamın büyük ölçüde önceki metinlerden gelen kesitlerin iç içe geçmelerine bağlı olarak üretildiği savı ileri sürülerek yeni bir metin tanımı ve anlayışı konur” (Aktulum, 2000: 7-8). Nitekim Michael Riffaterre’ye göre bir metin, ancak başka metinlerle etkileşim kurduğu zaman yazınsal olabilir. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere bir edebî metin, kendinden evvel kaleme alınmış bir diğer metinden izler taşır. Behçet Necatigil’in söylemiyle “Şiir geçmişe yapılan atıflarla ilerler.” (Tonga, 2009: 220)

Bir metin başka metinlerle yalnızca alıntı yoluyla ilişki kurmaz. Bu ilişkinin kapalı yolları da vardır. Metnin içerisine yerleştirilmiş epigraflar, telmihler, mitolojik öğeler, alıntılar vs. birer göndermedir ve metinlerarası ilişkiyi ortaya koymada ipucu mahiyeti taşır. Tüm bu yapılan göndermeler bir metnin ‘gelenek’ dediğimiz önceki metinler toplamıyla kurduğu metinlerarası ilişkinin niteliğini de ortaya çıkarır. Bu noktada ‘gelenek’ şiiri zenginleştirme, geliştirme ve dönüştürme aracı olarak kullanılır. Belirtmek gerekir ki, Kristeva’ya göre metnin metinlerarası olmasının nedeni, onun alıntılanan ya da taklit edilen başka unsurları kapsaması değil, onu üreten yazının önceki metinleri bozup bir yeniden dağılım işleminden geçirmesidir. (Aktulum, 2000: 44)

Metinlerarasılık kavramı genel olarak postmodernizm ile anılmasına rağmen, postmodernizmden önce kavramsal olmasa da kullanım bakımından önceki metinlerde de yer aldığını söylemek gerekir. Ferhat Korkmaz, kuramı sadece postmodern sürecin ürünü olarak görmeyi doğru olmadığını ifade eder: Türk ve dünya edebiyatında metinlerarası tekniğin yeni olduğunu öne sürmek ve bu tekniği sadece postmodern edebiyat kuramlarına özgü kılmak, edebiyat teorisi bağlamında pek çok soruna neden olabilmektedir. Çünkü iktibas, telmih, irâd-ı mesel ve tazmîn gibi klasik belâgat ilminin öne sürdüğü edebî kavramları bir tarafa bırakmak gelenek ile modern/modern sonrası arasındaki bütün bağları ortadan kaldırmak anlamına gelir. (2017: 71)

Terry Eagleton, anlamın belirli bir gösterene iliştilenmiş bir kavram değil, gösterenlerin potansiyel olarak sonsuz oyununun ürünü olduğunu ifade eder. O, gösterenler sürekli olarak gösterilenlere, gösterilenler ise gösterenlere dönüşürler ve hiçbir zaman kendisi de bir gösteren olmayan nihai bir gösterilene ulaşamazsınız (1990: 150) diyerek metinlerarası durumun geçmişten beri bir aktarım olduğunu vurgular. Bununla beraber, bu kavramın kuramsal çerçevesinin çizilmesi modern ve postmodern döneme karşılık gelir. “Bilhassa postmodern dönemde geniş bir kullanım alanı bulan kuram, ondan sonra birçok araştırma ve inceleme metinlerine konu olma olanağı bulmuştur.” (Bulut, 2018: 4)

Metinlerarasılık denildiği zaman akla “etkilenme endişesi” de gelir. Çünkü iki kavram arasında dolaylı bir anlam yakınlığı vardır. Harold Bloom, “Edebi etkilenmenin en büyük doğrusu bunun direnilemeyen bir endişe olmasıdır.” (2008: 15) diyerek metinlerarası etkilenmelerin doğal olduğunu ima eder. Metinlerarasılıkta etkilenme farklı şekillerde olabileceği için metnin nereden ve nasıl etkilendiğini anlamak önemlidir. Çünkü özellikle kapalı göndermeleri tespit etmek kolay değildir. Özellikle diğer metindeki ifadeler veya göndermeler; tarihsel, toplumsal, siyasal vb. hususlarla ilgili olabilir. “Dönüşüm” kavramından tam olarak neyin anlaşılması gerektiğini anlayabilmek böyle bir tutum izlemek, gerçeklik etkeninin metinlerarasılık çerçevesindeki işlevini, payını kavramakla olasıdır. Kimi kuramcıların değişik bağlamlarda metin konusunda önerdikleri tanımlamalar da varsayımımızı destekler niteliktedir. (Aktulum, 2018: 237)

1. Hilmi Yavuz ve Metinlerarasılık

Yakın dönem Türk şiirinin önemli isimlerinden biri olan Hilmi Yavuz, özellikle 1980 sonrası şiirimizde etkili olmuş yetkin bir kalemidir. Yavuz şiirlerini güçlü kelimelerle ve lirik bir dille kaleme alır. Kelimeler üzerinde uzun uzun düşünür. Şiirlerini yazarken “ince eleyip sık dokur” diyebiliriz. Onun şiirlerinde bütün bir Türk şiiri hayat bulur, gelenek yeniden canlanır ve aynı zamanda okur için Doğu ve Batı şiirinin esintileriyle birlikte yepyeni bir pencere aralanır. Her şiirin bir okul olduğunu düşünen Hilmi Yavuz’a göre, “Şiirler, büyük akarsulara, ırmaklara

benzerler, kimileri akar, kimileri de yataklarında kurur kalır öylece. Irmağın kurumaması, ona katılan, o yatağa doğru gürül gürül akan genç akarsuların olup olmamasına bağlıdır." (Yılmaz, 2006: 63) Bu ifadelerle şairin geleneğe ve kendinden önce yaşamış yazarlara ne kadar önem verdiği anlaşılmaktadır.

Hilmi Yavuz'un şiirleri bir hazinedir. Tıpkı Sezai Karakoç gibi "Sezai Karakoç, şiir dünyasına çok değişik perspektiflerle bakmış ve değişik motifler getirmiştir." (Yaşar, 2012a: 3218) Yavuz da poetikasında farklı kültürlerle ve anlayışlara ait imgeleri bir arada kullanmıştır. Zira Hilmi Yavuz şiiri bir kültür şiiridir. Onun şiiri bir kültür şiiri olmakla beraber yabancı kaynaklardan da izler taşıyan bir şiirdir. Doğu ve Batı şiiri arasında birçok alışverişler yapılmıştır. Hemen şunu eklemek gerekir ki birçok Türk şairinde ise Doğu ve Batı dünyası bir mücadele halindedir. Örneğin Sezai Karakoç'un "Ötesini Söylemeyeceğim" şiirinde yer alan çocukta ahlaksal değerler ön plandadır. Doğu ve Batı'nın bir mücadelesini sergileyen şiirde şair, Bay Yabancı'nın karşısına on yaşında bir çocuğu konumlandırır. Bay Yabancı ile Batı ve onun değerleri kastedilmektedir. Bu çocuk, Batı'nın modernizmine, ahlaki yozlaşmışlığına karşın, Doğu'nun saflığını, geleneğini öne çıkarır. (Yaşar, 2013: 2821)

Hilmi Yavuz'un şiirleri ise Doğu ve Batı şiirlerini bir arada yaşatmanın en güzel örneklerini teşkil eder. Hilmi Yavuz'un şiirlerinde metinlerarası ilişkilerin önemli yeri vardır. Şairin *Lânet Şiirleri* bu bağlamda incelenecektir. Şairin başta Klasik Türk şiiri olmak üzere Halk şiiri, Batı şiiri, Servet-i Fünûn şiiri ve Cumhuriyet şiiri ile bir etkileşim yaşadığı görülür. Tüm bu etkileşim alanları ile beraber şair Hilmi Yavuz şiirlerinde kutsal kitaplara, mitolojik öğelere, tasavvufi kavramlara ve hatta sanat niteliği taşıyan tablo yahut şarkılara göndermeler yaparak onları şiirlerinde adeta yeniden üretir. Nurullah Çetin'in belirttiği üzere Türk şiirinde özellikle iki şairin şiirlerinde metinlerarası ilişkiler oldukça belirgindir. Bunlardan biri Hilmi Yavuz diğeri ise Hilmi Yavuz'un "lisede ve şiirde hocam" dediği Behçet Necatigil'dir. (2014: 124)

Gelenek ve metinlerarasılık olguları, geçmişte yazılan metinler üzerinden ilerler. Bu sebeple Hilmi Yavuz'un son kitabı *Lânet Şiirleri*'ni (2017) metinlerarasılık ve gelenek açısından incelemeye aldık. Bu çalışmada asıl amaç, Hilmi Yavuz'un *Lânet Şiirleri*'ni gelenek ve metinlerarasılık bağlamında yeniden okumak ve yorumlamaktır.

2. *Lânet Şiirleri* ve Metinlerarası İlişkiler

Kubilay Aktulum, metinlerarasılık kavramı için genel olarak iki yöntemden bahseder: iki ya da daha çok metin arasında kurulan "ortakbirliktelik ilişkisi"ne dayanan metinlerarası ilişkiler; "türev ilişkisi"ne dayanan metinlerarası ilişkiler. Ona göre, farklı metinlerarası yöntemler açık ve kapalı olmak üzere iki biçim altında ele alınabilirler: Bir metne yapılan gönderge, yapıtın adı ya da yazarı açıkça bildirilerek ve alıntılanan kesitler (örneğin ayraçlar ya da italik yazı kullanılarak) belirtilerek açık ilişkiler; bir yapıtta ayrışık unsurlara yer verildiği konusunda hiçbir belirti, ipucu verilmeden kapalı ilişkiler kurulabilir. Bu durumda metindeki ayrışık unsurları saptamak okura düşer. Alıntı, gönderge, açık; gizli alıntı ve anıştırma, kapalı metinlerarası ilişkiler; yansılama (parodi), alaycı dönüştürüm (travestissement burlesque), öykünme (pastiş) ise bir türev ilişkisine dayanan ve açık metinlerarası biçimler sayılırlar. (2000: 93-94)

Hilmi Yavuz'un son kitabı *Lânet Şiirleri*, metinlerarasılık bakımından zengindir. Bu eserde yoğun bir şekilde kendini gösteren tasavvuf etkisi vardır. Bazı şiirlerde açıktan bazı şiirlerde ise kapalı olarak tasavvufa göndermeler yapılır. Her iki durumda da Hilmi Yavuz'un bu kitabında tasavvufu dönüştürerek ve kendine özgü şiir diliyle yeniden kullandığı görülür.

Lânet Şiirleri'nin kapağında şair, "her şey akşam serinliği... bitiyor!" sözüyle okuru karşılar. *Lânet Şiirleri*, üç bölümden oluşur: Şair, kitabın ilk bölümünü 'Lânetli Şairler'e ayırır İkinci kısım 'Melâmet Şiirleri' başlığını taşır. Bu bölümü Hacı Bayram Veli ve Rainer Maria Rilke'ye ithaf eder. Üçüncü bölüm ise rubailer diye adlandırabilecek dokuz dörtlükten oluşur. Kitapta toplam

yirmi yedi şiir bulunur. Yapılan ithafların sahipleri şairin etkisinde kaldığı kişilerdir. Mesela Rilke yalnızca bu kitapta etkisini hissettiğimiz bir şair değildir. Burada söylemek gerekir ki kitabın ikinci bölümünün ismi (Melâmet Şiirleri), bizlere bu kitapta zaten bir tasavvuf etkisi olduğunu gösteren bir kavramdır. Neredeyse kitapta bulunan tüm şiirler metinlerarası ilişki bağlamında incelemeye uygundur.

Kitapta bulunan her şiir, gelenek ve metinlerarasılık bağlamında tek tek ele alınacaktır. Fakat bundan önce belirtmek gerekir ki Yavuz'un gelenek anlayışı Doğu kültürüyle beraber Batı kültürünü de kapsamaktadır. Şair bu kitabında da Doğu kültüründen yaptığı alıntılarla birlikte Batı kültürüne de göndermeler yapar. Hilmi Yavuz genel olarak tasavvufi unsurlarla metinlerarası bir bağ kurar. Yani tasavvufi kavram ve şahıslardan izler bulundurarak onlara yer yer göndermelerde bulunur.

Bu çalışmada Yavuz'un *Lânet Şiirleri* kitabındaki şiirleri açık ve kapalı metinlerarası ilişkiler olmak üzere iki başlık altında incelenecektir.

2.1. Açık Metinlerarası İlişkiler

Lânet Şiirleri'nde ilk referans Charles Baudelaire ile Fazıl Hüsnü Dağlarca olarak dikkat çeker. (Eğilmez Kaya, 2019) Hilmi Yavuz kullandığı bu birer epigraflar ile lânet okuyarak giriş yapar. Bu iki şairi lânetli şairler olarak görür. Baudelaire Hilmi Yavuz'un Batı edebiyatında metinlerarası ilişki kurduğu en önemli şairlerden biridir.

Bir metnin metinlerarası ilişki kurduğu metinleri en iyi epigraflar ortaya çıkarır. Bununla birlikte epigraflar açık metinlerarası ilişki türüne girer. Bu noktada şairin adı geçen kitapta kullandığı epigrafları ele almakta fayda vardır:

Birinci epigraf olan: “Maudit sois à jamais le reveur inutile” (s.9)⁴ ifadesi Charles Baudelaire'nin “Lânetlenmiş Kadınlar” isimli şiirinden bir dizedir ve “Binlerce lânet olsun o ilk yaramaz (hayalci) düşçüye...” mânâsına gelir.

İkinci epigraf olan “Benimle ve edebiyatımla uğraşana lânet olsun” (s.9), Fazıl Hüsnü Dağlarca'ya aittir.

Üçüncü epigraf, Thomas Mann'a açık bir göndermedir:

Ormanda bir öğleden sonra yürüyüşü sırasında iki kadın, bir misk kokusu duyarlar. Bu harikulâde güzel kokunun, üzeri tırtılları leşte büyüyen bir tür atsineği ile dolu, çürümüş otlar ve dışkıyla örtülmüş, pis ve iğrenç bir hayvan ölüsünden geldiğini görürler.

(Thomas Mann'ın ‘Siyah Kuğu’ adlı novellasından özetleyerek aktaran Colin Wilson, *Beyond the Outsider*). (s.20)

Dördüncü epigraf, “Âfet bana itibâr-ı âmme” (s.35), ifadesi Şeyh Galip'e aittir ve “halkın beğenisi bana felakettir” anlamına gelir.

Beşinci epigraf, “Şeyh İsmail kafesden çıkmış kuş gibi daldan dala konup irşâda şurû' (idi)”, (s.36), Abdurrahman el-Askerî'nin *Mir'âtü'l-Işk* isimli kitabından bir alıntıdır.

Altıncı epigraf, “Mâhest nemudânem hurşîd rûhat, ya ne?” (s.40), Mevlânâ'ya izafe edilen bir sözdür⁵ (Tahir'ül Mevlevî, 1994: 106).

Yedinci epigraf, “Melâmet söndü Şark'ın her yerinde” (s.50) ise Yahya Kemal'in “İthâf”⁶ isimli şiirinden bir dizedir.

⁴ Şiir alıntıları Hilmi Yavuz'un *Lânet Şiirleri* şiir kitabının ilgili baskısına aittir. Bkz. Kaynakça.

⁵ Mâhest ne-mî dânem hurşîd ruhat yâ ne.

⁶ “Tecellîgâh iken binlerce rinde / Melâmet söndü Şark'ın her yerinde / Bu devrin gerçi son sohbetlerinde Nefes'ler dinledik sâz-ı Rızâ'dan” (İthâf, Yahya Kemal, Eski Şiirin Rüzgârıyla, s. 34).

Kullanılan bu yedi epigrafla bile bizlere tarihi bir panorama sunar gibidir. İlerleyen bölümlerde bu epigraflar sonrasında gelen şiirlerle ele alındığında bu tarihi panorama daha canlı ve daha yoğun bir biçimde kendini gösterecektir. Fakat bu aşamada bu epigrafların şairin metinlerarası ilişki kurduğu, alıntı yaptığı şairlere açıktan göndermeler yaptığı ortadadır. Şair ilk şiirine Doğu mitinden bir alıntı kullanarak okuru selamlar. Şair, kendi şiirine yaptığı bir gönderme ile bu yeni şiire başlar:

*işte simurg: hepimizden bir dize!*⁷

hilmi yavuz (s.10)

Epigrafa kendi ismini ekleyen şair, bir nevi tecrit yapar. Doğu mitleri, oryantalist kimliği ile dikkat çeken Hilmi Yavuz'un ilham kaynaklarından birisidir (Eğilmez Kaya, 2019). Bu epigrafin altındaki şiirin adı lânet ve poètes maudits. Bu şiirin isminde geçen poètes maudits (Les Poètes Maudits), Paul Verlaine'nin 1884'te yayımlanan bir eserinin adıdır ve 'lânetlenmiş şairler' anlamına gelir:

lânet ve les poètes maudits
ölü bir lâneti çizdi tenimiz
bir elmastraşla. biz les poètes maudits!
dedim: 'tenim camdır, can cam içre, o fânusta
gayb akşam oldu ve ben ebedî

bir sara ile malûl, öylece kalakaldım
bir lânetle başbaşa'. biz les poètes maudits!
kaç kuşuz biz? simurg ya da otuz
tükenmeyiz kırmak ile. muhyî mi dedi?
kalabalık bir yalnızlıkta bile yokuz...

s u n u:

sen hüzün kardeşim, moesta et errabunda
hem sefil, yol sefili. biz les poètes maudits!
saymazsa hesaba n'ola ahab bizi olsun!
lânetliyiz, evet ne var ki bunda?

hilmi! bir leşin kıyısında cam izi... (s.10 -11)

Şairin yukarıdaki şiirine isim olan "les poètes maudits", söylemi diğer dizelerde de varlığını gösterir: "bir lânetle başbaşa. biz les poètes maudits!". Şair biz lânetli şairler, bir lânetle baş başa diyerek kendisi ve kendisi gibi düşünen, aynı melâlî paylaşan şairleri lânetli olarak görür. Şiirin devamında "tükenmeyiz kırmak ile. muhyî mi dedi?" dizesi ile Muhyî'ye açıktan bir gönderme yapar. "sen hüzün kardeşim, moesta et errabunda" dizesindeki "moesta et errabunda", Charles Baudelaire'nin *Les Fleurs du Mal (Kötülük Çiçekleri)* isimli kitabında bulunan "Hüzün ve Serseri" anlamına gelen bir şiirin adıdır. Charles Baudelaire⁸, Hilmi Yavuz'un Batı kültüründen etkilendiği şairler arasında gelir. Bu dizede kendisine açık bir gönderme vardır. Çünkü eser isimleri, yazar isimleri yahut herhangi bir metinden alınan bir parça açık metinlerarası ilişki türüne girer. "Saymazsa hesaba n'ola ahab bizi" dizesi ile şair, Divan şairlerinden Nedim'in "Zâhirde eğerçi cümleden ednâyız / Erbâb-ı nazar yanında lîk âlâyız/ Saymazsa hesaba n'ola ahab bizi / Biz zümre-i şâirânda müstesnayız." (Macit, 2012: 342) dörtlüğünün üçüncü dizesine gönderme yapar. Hilmi Yavuz da Nedim gibi aynı dizeyi şiirinde kullanarak zamanına bir karşı duruş sergiler. Bu

⁷ Bu dize Hilmi Yavuz'un, *Büyü'sün, Yaz!..* kitabında s.170'te de geçer.

⁸ Charles Baudelaire'in Türk şiirindeki etkileri için bk. Ali İhsan Kolcu, Albatros'un Gölgesi, Baudelaire'in Türk Şiirine Tesiri Üzerine Bir İnceleme, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2011.

göndermelerden anlaşılacağı üzere şair Hilmi Yavuz'un gelenele kurduğu metinlerarası ilişki kendini açıkça gösterir. Nitekim Hilmi Yavuz'un şiirlerinde gelenekten izler bulmamak mümkün değildir. Şiirini bu geleneğin zengin dünyası ile güçlendirmiş ve güzelleştirmiştir. Bu şiirler ancak gerçek anlamı düşünüldüğü zaman biz okurların nazarına yeni pencereler katar. Bu şiire baktığımız zaman şairin tecrit yaptığını görürüz: "Hilmi! Bir leşin kıyısında cam izi." Hilmi Yavuz şiirin başlarında kendini soyutlamazken son dizide bunu yapmıştır.

Yavuz'un İslam dini kaynaklı poetikaları şiirine yerleştirmesi Sezai Karakoç'un coğrafya merkezli poetikasını düşündürmektedir. Yavuz'un düşünce bazında yaptığı yolculuğu Karakoç, mekânsal çerçevede yapmaktadır. Karakoç, İslam coğrafyasına ait mekânları, şehirleri bir değer olarak yeniden kurgular: "İstanbul'dan sonra Karakoç'un şiirinde adı en çok geçen Şehir Diyarbakır'dır. Diyarbakır, şairin imgelem dünyasında İstanbul, Bursa Konya ve Bağdat gibi şehirler arasında yer alır. "Ne tükenmez İslam'ın Şehirleri /En büyüğünden en küçüğüne /Hangisini ansam eksik kalır /Sayılmaz güzellikleri iyilikleri" (Yaşar, 2012b: 2614). Ancak, batı kültürünü değerlendirmede iki şair arasında farklar ortaya çıkmaktadır. Yukarıda ifade edildiği gibi Yavuz Batı edebiyatına ait imgeleri kullanmaktan çekinmezken Karakoç, mesafeli durmaktadır. Çoğu dizesinde de Batı'ya karşı net olarak karşı durmaktadır. Örneğin Karakoç, "Ey batıdaki mağaralar" ifadesiyle batı şehirlerini mağaralara benzetmektedir. Zira kent, ona göre modernizm insana yaşattığı olumsuzlukları çağırıştırır. Kent, şair için itici ve zararlı bir mekândır.

Hilmi Yavuz, bu şiirde "lanet" sözcüğünü merkeze alarak anahtar olarak kullanır. Bu kullanım Riffaterre'in şiir algısına yakındır. Çünkü, "Riffaterre'e göre şiir, bir sözcüğün ya da bir cümlelerin bir metne dönüşmesidir. Metne dönüşmüş olan bu sözcük ya da cümle, şiirin matrisidir. Matris eğer bir sözcükse, bu sözcük şiirde bulunmaz. Bu durumda Riffaterre'e göre şiirin 'anlam'ı bir sözcüğe ya da cümleye indirgenebilmektedir" (Aka, 2002: 12). Bu bağlamda lanet kelimesi şiirin anlam dünyasının oluşmasında iskelet gibidir. Bu sözcük "Şair tarafından şiirin içine 'gömülmüştür' ve ancak bir 'kazı' sonucu ortaya çıkarılabilir" (Riffaterre, 1978: 6).

Belirtmek gerekir ki bu lânet, şiir kitabının birinci bölümünde daha çok şiirin isimleri ile kendini gösterir: *lânet ve les poètes, lânet ve elem çiçekleri, lânet ve gaaib musıkî, lânet ve çoban, lânet ve boyalı kuşlar, lânet ve morg, lânet ve hayat, lânet ve keder, lânet ve koma, lânet ve rüyâ*. Şiirin bütününde lânetli olmanın getirdiği bir hüznün vardır. Hilmi Yavuz'un daha evvel *Hüzün ki En Çok Yakışandır Bize* isimli bir kitap çıkardığını biliyoruz. Hüzün ve lânet şairin bu kitabında belirgin olan noktalardan ikisidir. Fakat bu hüznün ve lânet onun için şikâyet edilecek bir durum değildir. Öyle ki şair tıpkı Nedim gibi artık değil başka insanların onu hesaba almamasını ahbaplarının bile onu hesaba katmamasını kendisine sıkıntı etmez. Çünkü onlar lânetlidir ve bu durumdan ötürü de bir pişmanlık duymamaktadırlar. Kalabalık bir yalnızlıkta bile olmayan bir şairler takımı vardır. "sayfaları hüzdür, onlar, o şairler ki..." (s.12) O şairler ki sayfaları hüzdür. Tıpkı O Belde şiirinde "Melâli anlamayan nesle âşinâ değiliz" diyen Ahmet Haşim gibi... (Ahmet Haşim, 1999) Yalnızca bu şiire baktığımız zaman bile Hilmi Yavuz'un hem Doğu hem Batı şiirini kendine has bir lirizmle zenginleştirerek yeniden ürettiğini görebiliriz.

Birinci bölümdeki ikinci şiirin başlığı *lânet ve elem çiçekleri* adını taşır. İsminden anlaşılacağı üzere bu şiirin başlığı Baudelaire'nin *Kötülük Çiçekleri* isimli kitabına bir göndermedir. Şair Hilmi Yavuz bu tür metinlerarası ilişki kurma yöntemini diğer şiir kitaplarında da kullanmıştır. Batı şiirindeki bazı yazar ve eser isimlerine birçok kez açıktan göndermeler yapmıştır. Bu şiirin ismi de onlardan bir misaldir.

kimseler duymuyor artık;
aşklar? Hepsi bize verilmiş
en kısa vâde...
ve bakışlar benzemiyor mu'tâde... (s. 23).

Şairin "lânet ve hayat" başlıklı bu şiiri Ahmet Hâşim'in bir dizesi ile bitiyor. "Tahattur" isimli şiirinde Ahmet Hâşim şöyle der: "Ne kadar gamlı bu akşam vakti! Bakışın benzemiyor mu'tâde" (Bulut, 2009: 84). Hilmi Yavuz bu şiirinde Ahmet Hâşim'in "Tahattur" isimli şiirine ve dolayısıyla da Ahmet Hâşim'e açıktan gönderme yapar. "Dilsiz bir kuyuda, bir sağır midas / ve her şey alelâde!" (s.22). Şair, aynı zamanda "Midas" sözcüğü ile Batı mitolojisinden bir telmih yapar. Şair için artık bakışlar eskisi gibi değil ve her şey bayağı... Ve şairi artık kimseler duymuyor. Şair Hilmi Yavuz bu şiirinde metinlerarası bir gönderme yapmakla beraber Hâşim'in ruh dünyasını da şiire taşımıştır. Hilmi Yavuz bunlarla yetinmeyerek bu şiirde İkinci Yeni havası estirmiştir: "*dilsiz bir kuyu*". Yavuz İkinci Yeni şairleri gibi bu şiirde alışılmamış bağdaştırmaya yer vermiştir. Hilmi Yavuz'un bir mirastan, bir kültürden gelen birçok zenginliği şiirinde kullanması ve bunu yaparken tekrara düşmemesi onun şiirlerinin ne denli özgün olduğunun kanıtıdır.

Lânet Şiirleri'nde kırık mısraların hâkimiyeti söz konusu. Tevfik Fikret'le başlayan kırık mısra tekniği Hilmi Yavuz'un şiirlerinde post modern bir kimliğe bürünmüş durumda. Bu, İkinci Yenilerin şiirselliğini aşan bir tarzıdır. Kapalı, zor anlaşılır dizeler aynı zamanda dikkatli okunmayı da gerektirir bu yüzden. (Eğilmez Kaya, 2019)

hangi sözü yetiştirdi kalbimize:
maruf kerhî, hacı bayram, yahya kemal.
üçü birden, keşke şimdi ve burada
olsaydılar; -ki bizler, o zaman
hüznü helâl edilmişler olurduk. (s.40).

Hilmi Yavuz, yukarıdaki "melâmet ve kalbimiz" adlı şiirde "Maruf Kerhî, Hacı Bayram, Yahya Kemal"i aynı dize içerisinde zikreder. Maruf Kerhî Iraklı zâhid ve sûfi olup Bağdat'ın Kerh mahallesinde dünyaya gelmiştir. Tasavvuf tarihinin en büyük şahsiyetlerinden olan Mar'ûf-i Kerhî'nin önemi daha çok Kâdiriyye, Halvetiyye, Nakşibendiyye, Rifâiyye, Desûkiyye, Mevleviyye, Safeviyye, Ni'metullâhiyye, Nurbahşiyye, Bektaşîyye gibi Sünnî ve Şîî birçok tarikatın silsilesinin kendisiyle devam etmesinden kaynaklanmaktadır. (Öngören, 2003: 67-68)

Hacı Bayrâm- ı Velî ise Bayramiyye tarikatının kurucusu ve büyük bir sûfidir. Yahya Kemal Beyatlı ise çocukluğundan beri tasavvufu ilgilendiren bir şairdir. Hilmi Yavuz'un isimlerini anarak gönderme yaptığı bu üç isim tasavvufu önemseyen şahsiyetlerdir. Ortak noktalarının tasavvuf olması münasebetiyle bu şiirde bu isimlerin altından tasavvufa da bir gönderme vardır. Şair üçünü birden yanında ister. Ancak onlar geldiği vakit hüznün ve acının biteceğine inanır.

ne güneşiz ne de ay'ız
hemîşe halka rüsvayız (s.40).

Hilmi Yavuz "*hemîşe halka rüsvayız*" dizesi ile Klasik Türk şiirinin en büyük şairlerinden biri olan Fuzûlî'ye gönderme yapmıştır. Fuzûlî usanmaz mı redifli gazelinde şöyle seslenir:

Fuzûlî rind ü şeydâdur hemîşe halka rusvâdur

Sorun kim bu ne sevdâdur bu sevdâdan usanmaz mı" (Tarlan, 2014: 629)

Hilmi Yavuz şiirinin en önemli kaynaklarından biri Klasik Türk şiiridir. Şairin gelenekle kurduğu bu bağ dikkate değerdir. Özellikle Şeyh Galip'ten etkilenen Hilmi Yavuz bu şiir kitabında Şeyh Galip'ten bir epigraf kullanarak ona ve Klasik Türk şiirine gönderme yapmıştır. Fakat bu şiirde müstesna isim Fuzûlî ile metinlerarası ilişki kurduğu görülür. O, Fuzûlî'nin sözünü aynen alarak şiirinde kullanır. Bu açık metinlerarası ilişkiye bir örnektir.

siz siz olun. akşama tahammül
kolay değildi; *ölmeden önce*
öldünüz! düpedüz ve süssüz (s.43).

Bu dizelerde, “Ölmeden evvel ölünüz” Hâdis-i Şerifi’ne (Çelik, 2009: 127) açıktan bir gönderme yapılmaktadır. Tasavvufta “ölmeden önce ölmek”, insan-ı kâmil olma yolunda büyük öneme sahiptir. Kuşeyrî, “Ölüp de rahata kavuşan ölmüş sayılmaz, sağ iken ölen ölmüştür.” (1978: 126) bu hadise gönderme yapar. Hilmi Yavuz’un şiirlerinde metinlerarası ilişkiler yalnızca edebî metinlerle, edebî şahsiyetlerle sınırlı değildir. Bazı şiirlerinde kutsal kitaplara, bazı şiirlerinde şarkılara, tangolara, bazı şiirlerinde ise tablolarla gönderme yaptığı gözden kaçmaz. Bu sebeple Hilmi Yavuz hayata ve şiire çok geniş bir pencereden farklı perspektiflerle bakan bir şairdir. Bu şiirde de farklı metinlerarası ilişki kurduğu görülür. “Melâmet ve melek” başlıklı şiirde şu epigراف yer alır:

şimdi onun da taşı boynunda:
*Scuttling across the floors of silent seas*⁹ (s.47).

T.S. Eliot Hilmi Yavuz’un etkilendiği bir şairdir. Bu şiirde de “The Love Song of J. Alfred Profrock” şiirinde geçen bir mısraı hiç değiştirip dönüştürmeden şiirine eklemiştir. Hilmi Yavuz bu şiirden çok etkilenmiş olacak ki denemesinde de bu şiirden bahis açmıştır: Neye ya da nelere izin verildiği ya da verilmediğiyle öne çıkar yaşlılık; - Eliot’un J. Alfred Profrock’un Aşk Şarkısında dediği gibi, şeftali yemek bile cesaret ister. Sayrılıklar, izin verilmezlikleri dayatır; - bu anlaşılabilir bir şeydir ve bedene ilişkindir. (Yavuz, 2013: 163)

Şair Hilmi Yavuz beğendiği bir şiiri eserlerinde istediği gibi kullanır. Şairin bir başka tasavvufi göndermesi de Yahya Kemal’dendir:

*Melâmet söndü şark’ın her yerinde*¹⁰
Yahya Kemal (s.50).

Melâmet ve melâl isimli şiirine şair yukarıdaki epigrafla başlar. Burada Yahya Kemal’e açık metinlerarası gönderme vardır. Şiirin devamında okuru şu dizelerle selamlar Hilmi Yavuz:

bitti riyâ içinde riyâ
melâmet sönmüştü şark’ta hani?
biz rindiz, sönmeyecek, bitirmeden melâli.. (s.50).

Yahya Kemal’e göre sanatkar ruhlu bir mutasavvıfa ilham kaynağı olan ilk dönem ‘melâmet’ ve dolayısıyla tasavvuf anlayışı söndüğü için de artık gerçek anlamda sûfi yetişmez olmuştur. (Özden, 2015: 113) Hilmi Yavuz, Yahya Kemal ile kurduğu metinlerarası ilişkiyi yukarıdaki dizeler ile devam ettirir. Yahya Kemal’e yöneltir sorusunu: hani melâmet sönmüştü Şark’ta? Hüznümüz bitmeden sönmeyecek demek ister. Hüzün burada da karşımıza çıktı. Öyle bir hüznün ki şairin şiir dilini sarıp sarmalamıştır.

Melâmet kavramı kitapta gönderme yapılan tasavvufi terimlerden biridir ancak bu kavramla kapalı metinlerarası bir ilişki kurulduğu için burada detaylı bir şekilde ele almayacağız.

Şair, Kur’an-ı Kerim’e de açık göndermeler yaparak metinlerarası ilişki kurar:

kalbim en uzun mektubun adı;
yazıp gönderildi ve dedi : ‘ı k r a!’
soldu müşrik çiçekler, öldü, kalmadı
ne seth, ne lat, menat, ne de amon ra” (s.55).

İkra,¹⁰ Kur’an-ı Kerim’de geçen bir nidadır. İkra, *oku* anlamına gelir: *Yaratan Rabbinin adıyla oku...* Hilmi Yavuz’un bazı şiirlerinde kutsal kitaplara da göndermeler yapar. Bu şiirde açık bir şekilde kendini belli eden bir bağ var. Kur’an-ı Kerim’i kendisine yazıp gönderilen bir mektup

⁹ T.S. Eliot’un “The Love Song of J. Alfred Profrock” şiirinden.

¹⁰ Kur’an- Kerim, Alak Suresi.

olarak gören Hilmi Yavuz, Tanrı'ya ortak koşanları bir çiçeğe benzeterek onların solduğunu söyler. Seth Mısır mitolojisinde kötülük tanrısı, Lat İslâm öncesi Arapların kader kısmet tanrısı, Menat ilkel Arapların taptığı üçüncü tanrıça, Amon Mısır mitolojisinde tanrıların tanrısı ve Ra Mısır mitolojisinde güneş tanrısıdır. Görüldüğü üzere şair bu son dizede yer verdiği Tanrı/Tanrıça ile mitolojik göndermelerde bulunmuştur. Şair burada telmih yaparak bu isimlerle metinlerarası bir ilişki kurmuştur. Tıpkı müşrik çiçekler gibi bu tanrıların da kalmadığını, öldüğünü ifade ediyor. Müşrik çiçekler söylemi bir Hilmi Yavuz farkıdır.

Enelhak, Hallâc-ı Mansûr'un (ö. 309/922) kendisini Tanrı gibi gördüğü iddiasıyla öldürülmesine sebep olan sözüdür. Hilmi Yavuz *Lânet Şiirleri*'nde bu söze ve dolayısıyla Hallâc-ı Mansûr'a göndermelerde bulunur:

bile kalmadı, bizler, ben ve mâşukî
gölgeler bile *enelhak!* ki öyle, daha dün
denize asılan, biz, *ilm-i ledün* (s.38).

olmuyor! Sözüünüz ve siz ayrı düştünüz;
aşktır o! Ketene sarar hilâli.
onsuz bütün çocuklar yetim ve öksüz:
enelhak şehitleri...
- kimin vebâli? (s.42).

Hilmi Yavuz birinci şiirde *enelhak* kavramına, *ledün* ilmine ve İsmail Mâşukî'ye gönderme yapmıştır. *ledün* ilmini araştırdığımız zaman karşımıza bâtın ilmi çıkar. Bâtın ilmi, Tasavvuf ehli; insanın beş duyusu, akıl ve tecrübeleri dışında, bir de *ilm-i ledün* (*ledün* ilmi / bâtın ilmi) önem verirler. Burada özel veya gizli bir bilgi yani gayb/sır bilgisi söz konusudur. "İlm-i bâtın denince şeriâtın dışında ona zıt bir ilim anlaşılmalıdır. Zira *ilm-i bâtın*, şeriâtın hakikati, özüdür ve şeriât'a uymak sureti ile ancak elde edilebilen bir ilimdir." (İdiz, 2006: 238)

Bu üç kavramın beraber anılması bilinçli yapılmış bir harekettir. İkinci şiirde *enelhak şehitleri* dizesi ile Yahya Kemal'in "Seyrindeyiz atıldığı sahilsiz enginin / Atmeydanı'nda ölmüş *enelhak* şehidinin" mısralarına gönderme yapmıştır. Yahya Kemal'in dizelerinde Maşuki'nin "enelhak" sözünden dolayı müritleriyle beraber Sultanahmet'teki At Meydanında idam edilme olayına gönderme vardır. Şair Hilmi Yavuz da "enelhak şehitleri..." diyerek metinlerarası bağlamda İsmail Mâ'şukî'yi *enelhak* şehitlerinden biri olarak görür.

2.2. Kapalı Metinlerarası İlişkiler

Kublay Aktulum'a göre, ayraçlar ya da italik yazı ile belirtilen, metinlerarasının en açık ve en sık başvurulan biçimi olan alıntıya karşısına, kapalı metinlerarası diye anılabilecek 'gizli alıntı'nın, bir başka deyişle, 'aşırma'nın yerleştirilebileceğini ifade eder: "Gerçekten de gizli alıntı, bir sözcenin ayraçlar ya da italik yazı kullanmadan, sözcenin geldiği yapıt ya da yazarın adı belirtilmeden yapılan alıntıdır" (2000: 103). Bu kullanım tarzı Hilmi Yavuz'un *Lânet Şiirleri*'nde önemli yer tutar.

Tasavvuf Türk şiirini besleyen en güçlü kaynaklardan biridir. Geleneğin bu güçlü kaynağı Hilmi Yavuz şiirinin de en mühim kaynaklarından birini oluşturur. Hilmi Yavuz'a göre, "Gelenek varsa, hem mutasavvıf şair geleneğini hem de şair mutasavvıf geleneğini temellük etmek gerekir. Yani hem Fûzûlî geleneğini, hem de Niyazi Mısrî geleneğini temellük etmek gerekir"(Aka, 2002: 49). Hilmi Yavuz şiiri hem Fuzûlî gibi şiiri tasavvufi yönünün önüne geçmiş şairlerden hem de Niyaz-i Mısrî gibi tasavvufi yönü şiirinin önüne geçmiş mutasavvıflardan izler taşır. Bu açıdan düşündüğümüz de onun şiiri tasavvufu her yönüyle işleyen bir şiirdir.

kaç kuşuz biz? simurg ya da otuz (s.10).

Bu dize ile şairin tasavvufu temellük ettiğini görüyoruz. Simurg, Hilmi Yavuz şiirinde ve tasavvufi şiirlerde önemli bir imgedir. Simurg: otuz kuş... Bu ifade ile Feridüddün Attar'ın *Mantıku't- Tayr*'ına (Kuşların Dili) bir gönderme yapmıştır. Fakat bu gönderme kapalı bir göndermedir. Bu sebeple de şair bu metaforu ilk kez burada kullanmaz. Hilmi Yavuz tasavvufun şiirine şiirsellik kattığına inanır ve bunu şu sözlerle ifade eder: "İslâm tasavvufu, Vahdet-i Vücut düşüncesine dayanıyor. Tasavvuf söylemi, Yapısalcıların söylemi, yapısalcıların ağzının suyunu akıtacak ölçüde ikili karşı oluşumlara (binary opposition) dayanır: vahdet/kesret, zâhir/bâtın, emir/şehadet, hâl/kâl vb. Dolayısıyla bana dizgeleştirilmiş bir yapısı varmış gibi gelir. Beni bu yapı ilgilendirmiştir. Bu bir, Vahdet-i Vücut söyleminin derin bir şiirsellik içerdiğini göz ardı edemezdim. (...) Bu derin şiirsellik olmasaydı, örneğin simurg eğretilmesini düşünerek 'kuşlar kuşlarla örtüşür' ya da 'işte Simurg. Hepimizden bir dize' dizelerini nasıl yazabilirdim? Dolayısıyla tasavvuf, benim için bir şiirselliğin yeniden üretilmesinde büyük bir gereç olmuştur. (Yavuz, 1999: 54)

Hilmi Yavuz, bir mutasavvıf değildir ve bu sebeple asıl amacı vahdete varmak da değildir. Onun için, Yunus'un, Mevlâna'nın, Fuzuli'nin, Feridüddin-i Attar'ın, Şeyh Galip'in metinlerini kazıyor, bu metinlerde tasavvufa ait öz'ü arıyor öz hâlindeki birtakım figürleri, arketipleri, karşıolmaları buluyor, onlara atıflar yaparak ilerliyor, bağlıyor kendini imtidad zincirine. Üstelik onları da değiştiriyor, dönüştürüyor... (Karaca, 2010: 7)

bekleyen de bendim, beklenen de;
giden de bendim ve gelen de!
yolcuyla yolu ayırma- ki onlar,
gökle deniz gibi hep aynı bedende (s.57).

Yukarıdaki dörtlükte bir tasavvuf anlayışı olan insanın sonunda kendini bulması anlayışına ve Allah'a ulaşma yolunda yolun birliğe ulaşmasına bir gönderme var diyebiliriz. Tıpkı *Mantıku't- Tayr* da olduğu gibi. Nitekim Hilmi Yavuz bekleyeni de kendi olarak görür bekleneni de; gideni de kendisi olarak görür geleni de. Otuz kuşun aradıklarını bulduklarında kendi yansımalarını gördükleri gibi. O hâlde arayan da bir aranan da... Bekleyen de bir beklenen de. Gelen de bir giden de. Nihayetinde her ne görüyor isek o bizim kendi yansımızdır. Bu rubaide yapılan gönderme kapalıdır. Bu sebeple kapalı metinlerarası ilişkiye bir misaldir.

Öfke ve hüznün birbirine zıt duygular, öfkenin hayat bulduğu bir ruhta hüznün barınamaz. Güçlü bir ihtimalle, sakin aynı zamanda, şüpheci ve derin bir duruşu olan şairin hüznü halim selim karakterinden kaynaklanıyor olmalı. Üstelik kalbindeki yaban otlarından tertemiz acılarla ve bu acıların gölgesi olan yepyeni hüznülerle kurtulmak da şairin içsel bir sağalma yoludur. (Eğilmez Kaya, 2019) Aşağıdaki "lânet ve çoban" şiirinde geçen hüznün bulma meselesi, şairin trajik yapısına göndermedir:

yeni hüznüler bulmalıyım
yeni acılar, tertemiz;
olmuyor! Kalbimi yaban otları
bürümüş, hiç bilmiyor, -bilseniz" (s.16).

ah, boyalı kuşlardık bizler
boyalar döküldü, -lânet olsun!
uçamaz olmuşuz... (s.18).

Boyalı Kuş, Jerzy Kosieski'nin 1965 yılında yayımlanan eserinin adıdır. Bu romanda kitapta diğer kuşlardan farklı bir kuş vardır ve diğer kuşlar onu farklı oldukları için öldürürler. Bu farklı kuşun ölürken tüyleri dökülür. Şair Hilmi Yavuz bizler boyalı kuşlardık derken farklı kuşlardık demek istemiş olabilir. Bu romanla metinlerarası ilişki kurmuş olabilir fakat bu bir ihtimaldir.

Yavuz bundan çok farklı bir yere de gönderme yapmış olabilir. Dahası herhangi bir yere gönderme yapmamış da olabilir.

Hilmi Yavuz'un bu kitapta tasavvufi bağlamda kullandığı birinci kavram melâmettir. Melâmet, sözlükte "kınamak", "kötülemek", "ayıplamak" gibi anlamlara gelmekle beraber tasavvuf literatüründe de kullanılmaktadır. Melâmet kavramı zamanla bir tarikata kaynaklık etmiştir. Bu tarikata Melâmiyye denmiştir. Birçok müridi, mürşidi bulunan Melâmiyye tarikatının etkisi günümüze kadar gelmiştir. Hilmi Yavuz da bu tarikatın etkisinde kalmış, bu kavramı şiirlerinde dönüştürerek kullanmış, bu tarikata bağlı şahsiyetlere *Lânet Şiirleri*'nde göndermelerde bulunmuştur. Böylece tasavvufi bir kavram olan melâmetle ve bu anlayışı benimseyen melâmilerle metinlerarası bir ilişki kurmuştur. *Lânet Şiirleri*'nin ikinci bölümünün adı *Melâmet Şiirleri*'dir. *Melâmet ve arılar, melâmet ve kuş, melâmet kalbimiz, melâmet ve kalbiniz, melâmet ve melek, melâmet ve fenâ, melâmet ve melâl* bu bölümdeki şiirlerin isimleridir. Melâmet kavramını farklı açılardan ele alarak bu kavrama yeni bir boyut kazandırmıştır. Artık karşımızda kitabın çoğunluğuna yansımış bir tasavvufi kavram vardır. Bu kavram bağlamında şiirlere yakından bakalım:

o yaz kalay beyazı, pîr'im:
bir kayada gizli altın damarı;
mâdeni işleyenler rilke'nin arıları,
durmadan söz ürerler: işte o yazı pîr'im

melâmetle kapatır ve derken hangi ara
demedi, o arılar, pîr ali oğulları
oğul verir! mâdeni delen arı
kalbimdir, orda altın bir yara

açtı! nasılsa gecemiz ağaçta, dâr'a
çekildi birden, âh, morardı sahil;
ağır bir sancı gibi ve dura dura
kovandı, acıyı ballara dahil

eyledi ve...
suda,
ansızın,
mor bir bir İsmail (s.36-37).

Şairin "melâmet ve arılar" başlıklı bu şiirinde gözümüze ilişen bazı tasavvufi kavramlar, kişi isimleri ve mutasavvıf şahıslar vardır. Bu kavram ve şahıslar şunlardır: melâmet, pîr, pîr ali oğulları, İsmail. Pîr, tarikat kurucusu anlamına gelen tasavvufi bir terimdir. Pîr Ali Oğulları diyerek Pîr Ali Aksarayî'nin oğulları kastedilmiş olmalıdır. Çünkü Pîr Ali Aksarayî Bayramî Melâmiliği'ne mensup bir sûfidir. Melâmet kavramıyla beraber kullanılması sebebiyle bu sonuca ulaşmak mümkündür. Yavuz, "mor bir bir İsmail" dizesi ile şiiri bitirir. Burada ismi zikredilen İsmail, Bayramî-Melâmî tarikatına mensup bir sûfi olan İsmâil Maşûkî'dir. İsmâil Mâşûkî, Pîr Ali Aksarayî'nin oğludur. Şeriata aykırı sözler sarf ettiği gerekçesiyle "on iki müridi ile Atmeydanı'nda (Sultanahmet Meydanı) boynu vurularak idam edilen İsmail Maşûkî'nin denize atılan başı ve bedeni Rumelihisarı sahilinde bugünkü Bebek semti yakınlarında Kayalar denilen yerde kıyıya vurmuş, gördüğü bir rüya üzerine oraya giden bir müridi tarafından bulunarak defnedilmiştir." (TDV İslâm Ansiklopedisi, 2001: 114) İsmâil Maşûkî'yi ölüme götüren sebebin ne olduğu tam olarak bilinmemektedir. Ölü bir beden morarır. İsmâil Mâşûkî'nin bedeni de elbette morarmıştır. Bu şiirde geçen morardı sahil; suda, ansızın, mor bir bir İsmail gibi ifadelerden Hilmi

Yavuz'un, İsmâil Mâşûkî'ye gönderme yaptığı anlaşılıyor. “Acıyı ballara dâhil / eyledi ve...” dizeleri bize Hasan Hüseyin Korkmazgil'in “Acıyı bal eyledik / geldik bugüne” dizelerini hatırlatsa da bur şiiirde kullanılan metaforlardan Hasan Hüseyin Korkmazgil'e bir gönderme yapmadığı anlaşılmaktadır. Bu ifade ile kastedilen bunun çok daha ötesindedir.

Bir şiiirde Batı şiiirine yapılan göndermeler olabildiği gibi Doğu kültürüne dair izler de bulunabilir. Yine bir şiiirde mistik ruh esintisi sezilebilir. Fakat bir şiiirde Doğu ve Batı şiiirinin izleri dâhilinde tasavvufî bir rüzgâr esintisiyle karşılaşmak bu şiiirin artık devrini ve kültürünü aşmış olduğunu gösterir. Rilke'nin arıları ile Pîr Ali oğlu İsmâil Mâşûkî aynı şiiirde yeniden canlanmaktadır. Hilmi Yavuz bu şiiirinde Rilke'ye, İsmâil Mâşûkî'ye , Pîr Ali Aksarayî'ye ve tasavvufî kavramlara göndermelerde bulunmuştur. Yani Hilmi Yavuz bu saydıklarımız ile metinlerarası ilişki kurmuştur. Hilmi Yavuz, İsmâil Mâşûkî'ye sadece bu şiiir üzerinden göndermede bulunmamıştır. Hilmi Yavuz “melâmet ve kuş” isimli şiiirinden önce aşağıdaki epigrafi kullanmıştır:

Şeyh İsmail kafesden çıkmış kuş gibi daldan dala konup irşâda şurû' (idi).
Abdurrahman el-Askerî'nin Mir'âtü'l-Işk (s.38).

Hilmi Yavuz, Abdurrahman el-Askerî'nin *Mir'âtü'l-Işk* adlı eserine gönderme yaparak İsmâil Mâşûkî'yi ölüme götüren süreci anımsatır. Bu yapıt İsmâil Mâşûkî'yi öğrenmek için önemli bir kaynaktır. Şair bu epigrafi kullandığı şiiirinde yine İsmâil Mâşûkî'den bahseder:

yolunu gayb eden olduk. bir kuş,
güneşe, yanıyor, âh, demem o ki;
bir emrivâki gibi yaşadı ve şimdi düşkün
kalbimizi şerh ediyor mâşukî (s.39).

İsmâil Mâşûkî düşkün kalpleri şerh ediyor... Hilmi Yavuz'u, İsmâil Mâşûkî neden bu derece etkilemiştir? “Allahım, Allahım” diye zikreden İsmâil Mâşûkî, *enelhak* silsilesinin bir devamı sayılabilir mi? Bu sorunun farklı yanıtları olabileceği için burada sadece metinlerarası bir ilişkinin olduğunu söylemekle yetinmek gerekir. Hilmi Yavuz'un *Lânet Şiirleri*'ne yakından baktığımızda tasavvuf bağlamında kullandığı birinci kavram melâmet ise ikinci kavram mâsivâdır. Mâsivâ, Allah'tan başka her şey anlamına gelen tasavvufî bir kavramdır. Tasavvuf ile ilgili kaynaklarında mâsivâ ele alınırken genellikle tevhid üzerinde de durulur. Yani Allah'ın birliği ve Allah dışındaki her şey birlikte ele alınan konulardır. Tevhid ehli olan için mâsivâ hiçbir mânâ taşımaz. Hilmi Yavuz *Lânet Şiirleri*'nde bu kavrama birçok kez göndermelerde bulunmuştur. Bu kavram aracılığı tasavvufla metinlerarası bir ilişki kurmuştur. Bu şiiirlere yakından bakalım:

kendimi neye adasam
hep eli boş dönmüştüm
lânete uğramış mâsivâmdan... (s.14).

her köprü önümüzde bir sırat;
mâsivâdan geçen yolları bırak!
bir çoban gibi, herkesten uzak
şiiirleri sana doğru güder kalbimiz... (s.17).

bir şafağa koşan atlı,
bir geceden döndü yaya,
hangi yol Allah'a gider,
ve hangi yol, mâsivâ'ya? (s.56).

Hilmi Yavuz için Allah'tan başka her şey lânete uğramıştır. Yavuz bu hayatta önümüze çıkan her köprüyü Sırat köprüsüne benzetir. Hilmi Yavuz şiirlerinde bir çoban gibi herkesten uzakta Allah'a ulaşma gayesindedir. İnzivaya çekilen insan gibi... Okuruna da seslenir ve Allah'tan geçmeyen yolları bırak demek ister. Gönündeki bütün sesleri, sözleri ve sözlerden meydana gelen şiirleri Allah için yüreğinde barındırır. Hangi yolun Allah'a hangi yolun mâsivâ'ya gittiğini sorar. Bu noktada Hilmi Yavuz'un şiirselliğine dikkat çekmek gerekir: bir soru sorarak şiirini canlı kılar. Ve bu soru öyle bir sorudur ki okuyucu bu soru ile karşılaştığı anda okuyup geçmez, durup düşünür. Yavuz'un şiirleri genel itibari ile böyledir. Okuyucuyu derin düşüncelere salar. Bu dizeler ile Hilmi Yavuz'un mâsivâ kavramı ile tasavvufa yaptığı göndermeler ortadadır. Mâsivâ Hilmi Yavuz'un yazı dünyasına işlemiş bir kavramdır bu kavramla sadece şiirlerinde karşılaşmayız. Yavuz'un denemelerinde de bu kavrama göndermeler yaptığına tanıklık ederiz: "Ve Allah'la Mâsivâ'yı ölüm ayırabilir ancak." (Yavuz, 2013: 17). Yahut "Kendime bir Dünya'da-olmak yaptım: Ene'l Mâsiva! Dünya'da-olmak Allah'ın dışında kalan her şey olmak (Etre hors-Dieu)¹¹ demektir: Ene'l Mâsivâ." (Yavuz, 2013: 46)

Tasavvufta tevhid ve mâsivâ kavramlarının beraber ele alındığından bahis açmıştık. Hilmi Yavuz bu iki kavramı aynı şiir içinde ele almasa da *Lânet Şiirleri*'nde bulunan başka bir şiirde tevhid kavramına gönderme yapmıştır:

lânet ve melâmet:
teslisle Tevhid birlikte;
varoluş saklandı yüklükte (s.41).

Hilmi Yavuz bu şiirde hem İslâm dinine hem de Hıristiyan âlemine göndermede bulunmuştur. Tevhid, İslâm inancına dair bir kavramken teslis Hıristiyan inancına ait bir kavramdır. Tevhidi benimseyenler Allah'ın bir olduğuna inanırken; Teslis inancına sahip kişiler Tanrı'nın üç ayrı kişiden oluştuğuna, Hz İsa, Hz. Meryem ve Tanrı'nın özdeş olduğuna inanırlar. Hilmi Yavuz'un bu iki kavramı beraber kullanması ve iki inanca aynı şiirde göndermede bulunması dikkat çekicidir.

kınandık, daha da kınanırız biz;
elinde yal tası Hamza bâlî
göründü hayretle harab oldu ahâlî... (s.50).

Hamza Bâlî, Bayramî-Melâmî tarikatına mensup bir sûfidir. Şeyh İsmâil Mâşûkî tarikatından olduğu gerekçesiyle Kanuni Sultan Süleyman devrinde idam edilmiştir. Burada Hamza Bâlî'ye ve Bayramî-Melâmî tarikatına bir gönderme vardır. İdamı ile beraber halk hayrete düşmüş ve harap olmuş olabilir. Bu şiirde gönderme yapılan bir diğer nokta Mâide suresidir: Ey müminler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah yakında öyle bir topluluk getirecektir ki O onları sever, onlar da O'nu severler. Onlar müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurlu ve şiddetlidirler. Allah yolunda cihad ederler, kınayanın kınamasından korkmazlar. (Mâide 54)

Burada şairin Kur'an-ı Kerim ile metinlerarası ilişki kurduğu görülür. Peki neden Mâide suresi? Melâmet akımına dair ilk bilgileri veren Nîşâburlu iki sûfî Hargûşî (ö. 1015) ve Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'den (ö. 1021) ilkinin yukarıdaki birinci âyete vurgu yaptığı, diğerinin ise bu âyete bir işarette bulunmadığı, sadece ilk melâmetîlerden Hamdûn el-Kassâr'dan aktardığı bir sözde "kınayanın kınamasından korkmamak" ifadesinin geçtiği görülmektedir (Azamat 2009: 24). Melâmîler ve Mâide sûresi arasındaki bağdan ötürü Hilmi Yavuz bu sûreye ve Hamza Bâlî'ye

¹¹ Tanrı dışında her şey.

gönderme yapmıştır. Nitekim Hamza Bâlf kendisini ipe götüren sebeplerden ötürü utanmamıştır, şeyhi İsmâil Mâşûkî gibi.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Edebiyat teorileri içerisinde ciddi bir yere sahip olan “metinlerarasılık”, kuramsal olmamakla birlikte kullanım olarak eskiye dayanan bir kavramdır. Genel olarak bir metnin anlamının başka metinler tarafından tamamlanması veya bir metinde başka metinlere de yer verme manasına gelen metinlerarasılık, özellikle postmodern ağırlıklı metinlerde sıkça başvurulan bir yöntemdir. Roman türünde yoğun olarak görülen bu kavram, geniş bir kullanım alanına sahiptir. Hilmi Yavuz, *Lânet Şiirleri* kitabında metinlerarası unsurları ön planda tutar ve “lanet” sözcüğünü metnin merkezine yerleştirir. Metinlerarasılık, edebiyatın hemen hemen her türünde kullanılabilir bir yapıdır. Şiire emek veren Hilmi Yavuz, bu kitabında Hallacı Mansur’dan İsmâil Maşûkî’ye, Yahya Kemal’den Ahmet Hâşim’e, Rilke’den Charle Baudelaire’ye, T.S. Eliot’tan Paul Verlaine’ye, Muhyî’den Fazıl Hüsni Dağlarca’ya, Fuzûlî’den Nedim’e, Mevlânâ’dan Şeyh Galip’e kadar göndermelerde bulunmuş ve bu isimlerle metinlerarası bir ilişki kurmuştur. Tasavvufî kavramlara yaptığı göndermelerle de tasavvufî şiirin gücünü okura yansıtmıştır. Hilmi Yavuz’un şiiri dünyasına adım atabilmek için disiplinlerarası okumalar gerektirir. *Lânet Şiirleri*, metinlerarası bir çalışma için çok elverişli bir kitaptır. Hilmi Yavuz, bahsi geçen şiir kitabında Doğu ve Batı kültüründen metinlerarası ilişkiler kurarak poetik anlayışından kesitler sunar.

KAYNAKÇA

- Kuşeyrî, A. (1978). *Tasavvufun İlkeleri: Risale-i Kuşeyrî* (Çev. Tahsin Yazıcı). İstanbul: Kervan Kitapçılık Basım Sanayi.
- Ahmet Haşim (1999). *Bütün Şiirleri* (Hazırlayanlar İnci Enginün - Zeynep Kerman). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Aka, P. (2002). *Hilmi Yavuz Şiirine Metin Merkezli Bir Bakış*, Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Aktulum, K. (2000). *Metinlerarası İlişkiler*. Ankara: Öteki Yayınevi.
- Aktulum, K. (2018). Metinlerarasılık Görüngüsünde Gerçeklik ya da Metnin Göndergeselliği, *bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 85: 233-256.
- Azamat, N. (2004). “Melâmet.” *İslam Ansiklopedisi*. C. 29, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Yayınları.
- Bloom, H. (2008). *Etkilenme Endişesi*. İstanbul: Metis Eleştiri.
- Bulut, F. (2018). Metinlerarasılık Kavramının Kuramsal Çerçevesi. *Edebî Eleştiri Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1: 1-19.
- Bulut, Y. (2009). *Dilâver Cebeci Hayatı, Sanatı ve Eserleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Çelik, İ. (2009). Türk Tasavvuf Düşüncesinde Ölüm, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 40, Erzurum.
- Çetin, Nurullah (2014), *Şiir Çözümleme Yöntemi*. Ankara: Öncü Kitap.
- Eagleton, T. (1990). *Edebiyat Kuramı* (Çev. Esen Tarım). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İdiz, F. (2006). Tasavvufta İlm-i Zahir-İlm-i Batın Anlayışı. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 25: 237-260.

- Karaca, A. (2010). *Hilmi Yavuz'un Şiirinde Tasavvuf. Hilmi Yavuz Akademik Sempozyumu Bildirileri*, Mardin: Artuklu Üniversitesi Yayınları.
- Kaya, H. E. (2019). Hilmi Yavuz'un Lanet Şiirleri'nde İçerik Unsurları. <https://www.inceeleyen.com/inceeleyen/hilmi-yavuzun-lanet-siirlerinde-icerik-unsurlari/> (Erişim Tarihi: 27.02.2020).
- Kolcu, A. İ. (2011). *Albatros'un Gölgesi, Baudelaire'in Türk Şiirine Tesiri Üzerine Bir İnceleme*. Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.
- Korkmaz, F. (2017). Metinlerarası İlişkilerin Klasik Retorikteki Kökeni Üzerine Bir Araştırma. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi*, Gelenek ve Postmodernizm Özel Sayısı, Yıl:3, s.71-88.
- Kristeva, J. (1972). *Bachtin, das Wort der Dialog und der Roman, Literaturwissenschaft und Linguistik*. Athenäum, Frankfurt: Ergebnisse und Perspektiven.
- Kur'an-ı Kerim, *İkra, Alak, Mâide Sûreleri*.
- Macit, M. (2012). *Nedim Divanı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Öngören, R. (2003). "Ma'rûf-ı Kerhî", *İslâm Ansiklopedisi*. C. 28, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özden, H. Ö. (2015). Yahya Kemal ve Tasavvuf. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, s.97-123.
- Riffaterre, M. (1978). *Semiotics of Poetry*. Bloomington: Indiana University Press.
- Tahir'ül-Mevlevi (1994). *Edebiyat Lügati.İstanbul*: Enderun Kitabevi.
- Tarlan, A. N. (2014). *Fuzûlî Divanı Şerhi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- TDV İslâm Ansiklopedisi (2001), "İsmâil Mâşûkî" maddesi, Cilt: 23, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s.112-114.
- Tonga, N. (2009). Rengârenk Bir Gökkuşağı: Hilmi Yavuz'un Şiirlerinde Metinlerarası İlişkiler. *Hilmi Yavuz Akademik Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, (Editör: Bülent Ayanoglu), Mardin: Artuklu Üniversitesi Kültür Yayınları.
- Yahya Kemal. (1993). *Eski Şiirin Rüzgârıyla*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Yaşar, H. (2012a). Sezai Karakoç'un Medeniyet Tasavvurunda Anne, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/4, Fall 2012, p. 3215-3234, Ankara-Turkey.
- Yaşar, H. (2012b). Sezai Karakoç'un Şiir Evreninde Memleket Algısı veya "O Ülke", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/3, Summer 2012, p. 2611-2633, Ankara-Turkey.
- Yaşar, H. (2013). Sezai Karakoç'un Şiir Poetikasında Çocuk Halleri, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, Volume 8/1 Winter 2013, P.2817-2836, Ankara-Turkey.
- Yavuz, H. (1999). *Şiir Henüz*. İstanbul: Est-Non, Yayınları.
- Yavuz, H. (2007). *Büyü'sün, Yaz!..* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yavuz, H. (2013). *Geçmiş Yaz Defterleri - Bulanık Defterler*. Ankara: Yapı Kredi Yayınları.
- Yavuz, H. (2017). *Lânet Şiirleri*. Birinci Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Yılmaz, E. (2006). Hilmi Yavuz: Şiirler, Büyük Akarsulara, Irmaklara Benzerler. (Söyleşi), *Irmak*, Hilmi Yavuz Özel Sayısı, S: 63.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 109-119, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 20.05.2020 Kabul Tarihi: 22.06.2020

ESKİ KÜLTÜRLERDE AY’LA İLGİLİ BAZI KAVRAMLARIN KIPÇAK SÖZLÜKLERİNE YANSIMASI

*Reflection of Some Concepts Related to The Moon to Kipchak Dictionaries in
Ancient Cultures*

Pelin KOCAPINAR*

ÖZ

Gökyüzüyle ilgili olaylar ve kavramlar, gök cisimlerinin hareketleri, eski çağlardan beri dikkat çekmiş; insanların yaşamlarını kolaylaştırması, zamanın belirlenmesi için de değerlendirilmiştir. Güneş gibi Ay’ın da belli dönemlerde, Türklerde ve diğer toplumlarda kutsal kabul edildiği olmuştur. Gök cisimlerinin ve olaylarının her kültürde bıraktığı izlenimler, ilgili kavramların bazı şeylere benzetilerek dillendirilmesi, toplumun benimsediği değerlerle de ilişkilidir. Makalede, ay ve ilgili bazı kavramların Kıpçak sahasının kuzey ve güneyinde yazılan, Kıpçak Türkçesi söz varlığını içeren sözlüklere nasıl yansıdığı ele alınmıştır. Güneyde, Müslümanlığın ve Arapçanın etkisindeki Kıpçak Türkçesi sözlükleriyle kuzeyde, Hristiyanlık etkisinde yazılan Kıpçak sözlükleri arasındaki fark, pek çok yönden açıkça görülmektedir. Sadece ay ve ilgili kelimelerde bile bu durum kendisini hissettirmiş, yazıda örnekleriyle, açıklamalarıyla, dikkat çeken noktalarıyla, farklılıklarıyla konu aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ay, Kıpçak Türkçesi, Kıpçak Türkçesinin Söz Varlığı.

ABSTRACT:

The events and concepts related to the sky, the movements of the celestial bodies have attracted attention since ancient times; it has also been evaluated to make people's lives easier and to determine time. The Moon, like the Sun, has been considered sacred in certain periods, Turks and other societies. The impressions left by celestial bodies and events in every culture, and the related concepts being compared to certain things are also associated with the values adopted by the society. In the article, how the moon and some related concepts are reflected in the dictionaries written in the north and south of the Kıpçak area, containing the Kıpçak Turkish vocabulary. In the south, the difference between the Kıpçak Turkish dictionaries under the influence of Islam and Arabic and the Kıpçak dictionaries written under the influence of Christianity in the north can be clearly seen in many ways. Even in the month and the related words, this situation made itself felt, and the article tried to illuminate the subject with its examples, explanations, points of interest and differences.

Key Words: Moon, Kipchak Turkish, Vocabulary of Kipchak Turkish.

GİRİŞ

Gökyüzüyle ilgili olaylar ve kavramlar, insanlık tarihinde önemli olmuş, dikkat çekmiştir. İnsanlar, çok eski çağlardan beri gök cisimlerinin devamlılık arz eden hareketlerinden zamanı belirlemeye çalışmışlardır. Güneşle ayın hareketlerinden yola çıkarak güneşin doğuşu ve batışı, ayın şekil değiştirmesi gibi çeşitli olayları gözlemlemiş; yıl, mevsimler, ay, gündüz ve gecenin hesaplanması gibi zamanı, zamanın bölümlerini belirlemiş; bunun sonucunda da çeşitli yaşamsal faaliyetleri gerçekleştirmek için hayatı daha da kolaylaştırmışlardır.

*Dr. Öğretim Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, e-posta: pelinkocapinar@karatekin.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9752-725X>

Bu gök cisimlerinin ve olaylarının her kültürde bıraktığı izlenimler de farklı olmuştur. Alanla ilgili kavramların toplumdaki topluma, hatta aynı toplumda bölgeden bölgeye değişiklik göstermesinin yanında topluma yansımalarına göre kavramla ilgili yapılan benzetmelerin de her millette ve dilde aynı olmayışı, bunu gözler önüne seren ve sıkça rastlanan bir durumdur.

Kavramların eskiden beri çeşitli nesnelere, olaylara benzetilerek dillendirilmesi, toplumun benimsediği değerlerle de ilişkili olup bir anlamda bu adlandırmalar o toplumun kültürünü de yansıtmaktadır.

Gök cisimleri, çok eski dönemlerden bu yana insan hayatında ciddi yer tutmuştur. Ay, yıldız, güneş, gezegen gibi gök cisimleri ile birlikte gök, zamana ve inanç sistemine göre değer derecesi değişse de Türklerde ve diğer toplumlarda önemli ve kutsal sayılmıştır. Özellikle, güneş başta olmak üzere ay ve yıldızlar hem kutsal kabul edilmiş, eski çağlardaki bazı topluluklarda tapınılan varlıklar da olmuş hem de zamanı belirlemede insanlara yardımcı oldukları için ayrı bir yere sahip olmuşlardır.

Ay ve güneş, eski Türklerle göre insanlara iyilik getiren, onları koruyan, iki kutlu, güçlü varlık olup güneş sıcaklığın, ay soğukun sembolüydü (Ögel 2014: 250). Şamanlığa bağlı olan Göktürkler de ay ve güneşi kutsamışlardır, sonrasında da güneş ve aya verilen değer devam etmiştir. Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hacib’in, kahramanlarından birine *Kün-Togdı*, diğerine *Ay-Toldı* dediği ve bu tür isimlerin halk ağızlarında, destanlarda kullanıldığı bilinir. Bu tür adlandırmalar, daha çok Oğuz Kağan destanındaki Ay ve *Gün* adlı oğulların isimlerinin yansımaları olarak kendisini göstermiştir. Manas destanı gibi Türklerin pek çok destanında genellikle, erkek veya dişi olsun, kahramanların ay ve güneşle ifade edildiği görülür (Caferoğlu 2012: 21-23).

Caferoğlu, şeklen Moğolca, anlamca Türkçe olan ay ve gün kültürünü yansıtan kişi adlarına örnekler de verir. Sara karba, Ay-toğdı’nın; Naron-karba, Kün-dogdı’nın; Sara hatun, Ay hatun’un tercüme olduğu gibi. Sonuçta Ay ve gün terimleri, eski totemizm, eski Türk şaman veya başka dinden kalan unsur olarak kült şeklinde Türk antroponim ve toponiminde kendisini göstermiştir (Caferoğlu 2012: 25-26).

Bu yazıda, tarihî Kıpçak Türkçesinin üç alanındaki eserlerde [Codex Cumanicus’un (14.yy. başı), Memlûk sahasının (14-15.yy.) ve Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin eserlerinde (16-17.yy.)] kullanılan ay ile ilgili söz varlığının dile yansımaları yanında insanlık tarihindeki kozmolojik, dinî, edebî, kültürel yeri de ele alınacaktır. Bunun için söz konusu üç alanın aşağıdaki sözlüklerinde yer alan, konuyla ilgili söz varlığı dikkate alınmıştır:

R. Toparlı vd.’nin *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (KTS)*; M.Argunşah ve G. Güner’in *Codex Cumanicus (CC: CC I, CC II)*; G.Güner’in *Resûlî Sözlüğü’nün Türkçe Söz Varlığı (RS)* ve E. Eminoğlu’nun *Kitâbü’l-Ef’âl - Kıpçakça Satır Arası Sözlük (KE)* eserleri ile Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinde konuyla ilgili Türkçe kelimelerin de değerlendirildiği Alexander Garkavets’in *Kıpçakskoye pis'mennoye naslediye, Tom III, Kıpçakskiy slovar (EK)* adlı sözlüğü, çalışmamızı yönlendirecektir.

İNCELEME

Bilindiği gibi eski çağlardan beri Güneş, gökyüzüyle ilgili olaylarda, hayatın içinde ve pek çok inançta önde gelmiştir. Ögel’e göre Uygurlar, MS. 763’te Mani dinini benimseyince ay, daha fazla önem kazanmaya başlamıştır. Ayı da yaratan bir Ulu Tanrı olduğuna inanıldığı için, Tanrı olarak Türkler ve Hunlarda görülmeyen ay, Mani ve Buda dinleri benimsedikten sonra Uygur Türklerinde “Ay Tengri” olarak karşımıza çıkmıştır. Hatta, eski Uygur yazılarında Hz. İsa için “Yaruk Ay Tengri” kelimeleri kullanılmış ve Ögel, konuyla ilgili Manichaica III’ten örnekler de vermiştir: “Küçlög iki yaruk Kün, Ay Tengri”; “iki Kün, Ay Tengri küçin...” gibi (Ögel’den 2014: 237, 255).

H.N. Orkun, Le Coq'un Buda mabedinde bulduğu ve yayımladığı Göktürk harfli Turfan metinlerinin birinden alınan *yaruk ay tenrike* ifadesini "parlak ay tanrıya" olarak aktarmıştır. Orkun, bu Maniheist eserlerin dilinin Türkçe ve Orta Farsça olduğunu, her iki dilin söz varlığını yansıttığını da belirtir (Orkun 1994: 367).¹

Ögel'in ifade ettiği gibi Ay ışığı, Mani dininin de ana prensiplerinden olup yukarıdaki ifadelerin köklerini oluşturmaktadır (Ögel 2014: 255).

Hem kutsal kabul edilen hem de zamanı belirlemede önemli işlev gören ayın, hareketleri ve farklı görünüşleri ile ilgili tarihî Kıpçak sahasındaki sözlere geçerken önce ayı ifade eden isim, isim soylu, tamlama şekillerini; sonra ay kelimesiyle ilgili fiilleri ele alarak inceleyelim:

a. İsim ve İsim Soylu kelimelerle Ay

Kıpçak eserlerinden ay ile ilgili söz varlığı ele alınırken doğma, batma, tutulmayla ilgili sözler hem güneş hem ayla ilgili olduğu için burada, ay ve güneşle ilgili sözler birlikte verilmiştir.

Güneş kelimesi Kıpçak Türkçesi eserlerinde Türkçe *kuyaş* olarak BM, Kİ, KK ile CC I, II ve KE'de; *kün* olarak BM, DM, Kİ MG, TA, TZ ile CC I, II, KÉ ve RS'de; *küneş* olarak BV, Gİ, GT, İM, KF, KFT, Kİ, KK, MG, MS, RH, TA, TZ'de; *künes* olarak "Güneş, güneş ışığı" anlamında TA'da bulunur.

Güneş anlamı, CC I, II'de *kuyaş ve kün*; EK'de ise *günâş, künâş, kün'*, *xoyaş, xuyaş* kelimeleriyle verilmiştir. GT'deki Arapça kökenli *şems* terimine, EK'de de rastlanır.

KTS

ay (I) Ay, kamer (BM, BV, DM, Gİ, GT, İM, İN, Kİ, KF, KK, MG, TA, TZ)

tolun Dolunay (GT)

yengi ay hilal, yeni ay (TA)²

ay tolun Dolunay (TA, TZ)

çıkan ay Dolunay, kamer (BM)

kiren ay Ayın batması (BM)

Kiren ay örneğinde, muhtemelen ayın batmasının görüntüsünden dolayı bir yere girmesi şeklinde düşünüldüğü bu sözün türetilmesi dikkat çekicidir.

RS'de konuyla ilgili isim soylu Türkçe söz varlığı şöyledir:

ay 2. Dünya'nın uydusu olan gök cismi, Ay.

yañı ay hilâl

tolu ay dolunay

KE

ay 1. ay, hilal.

yañı a. yeni ay, hilal.

toğku Doğma, güneş ortaya çıkma.

¹ Eski çağlarda İran'dan çıkıp Mezopotamya ve Anadolu'ya geçen, hatta Ermenistan'da (Armenia) bir devlet kültürüne dönüşen Pers kökenli Mithra inancının etkisi, sadece batıda değil doğuda, Eski Uyurlarda da görülür. Tokyürek, Soğd ve Part Maniheizmi'nde ışık, güneş olarak gösterilen Tanrı Mithra'nın, Uygur Mani metinlerinde *Buddha* olarak belirtildiğini açıklar (Tokyürek 2019: 474).

²Buradaki *yengi ay* kelimesi, diğer eserlerdeki *yañı ay* kelimesiyle aynıdır. Eski metinleri günümüz Türkçesine aktarırken damak n sesi ve bu sesin çevresindeki diğer harflere etkisi, bazı sözlerin bitişik veya ayrı yazılması, kişiden kişiye göre farklı şekillerde gösterilmektedir. Okuyana göre bu kelimelerin farklılaşması, sanki eski insanların da o şekilde ayırdıkları izlenimini vermektedir. Aslında bu farklılık, metin üzerinde çalışan kişilerden kaynaklanmaktadır. Kelimenin aslı kalındır ve DLT'de "yeni" anlamındaki bu kelime, *yañı* şeklindedir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 949). Y'nin inceltici etkisinden dolayı sonradan "yeni" olmuştur. Kelimenin aslına bakıldığında ve diğer çalışmaların KTS'ye göre daha güncel olduğu düşünüldüğünde kelimenin *yañı* olarak okunması uygun görülmektedir.

küntoĝku yer doğu, güneşin doğduğu yer.

Aşağıdakiler ise KTS'deki *ay* ile ilgili Arapça kullanımlardır:

kamer Ar. Ay (GT, MG)

bedr (II) Ar. Dolunay (Gİ, GT, KF)

hilal Ar. Hilal (Gİ, GT, KF)

küsuf Ar. Güneş tutulması (Gİ, KF)

Ay ışığı, bugün de dikkat çeken, üzerinde konuşulan, yazı, şiir, şarkı sözleri yazarken ifade edilen bir söz olarak eskiden beri kullanılmaktadır. Kıpçak sahasında da örnekleri görülmektedir:

KTS

yarıĝ (II) Ay ışığı, mehtap (BM)

aydın 2. Ay ışığı (TA)

Ay ışığının, Mani dininin temel prensiplerinden olduğunu belirten Ögel, yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi, eski Uygur şiirlerinde “ay” kelimesiyle beraber “aydınlık” sözünün de geldiğini örneklendirerek açıklar (Ögel 2014: 255).

Kıpçak sahasında da bunun örnekleri vardır. Yukarıda, TA'da rastlanan *aydın* kelimesi, RS'de de “aydınlık” yanında ayrıca “ay ışığı” anlamında da kullanılmıştır:

aydın 2. mehtaplı

DLT'de “aydınlık, ışıklı, parlak; ışık” anlamında kullanılan *yaruk* kelimesinin (Ercilasun - Akkoyunlu 2014: 956), Kıpçak Türkçesi eserlerinden *Tuhfetü 'z-Zekiyye'* de de aynı anlamda ancak daralmaya uğrayarak *yarıĝ* şeklinde yer aldığını; *Kitâb-ı Mecmû-i Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugali* ile *Bülĝatü 'l-Müştak'* ta ise ayın ışığı için ayrıca kullanıldığını görüyoruz.

CC I

ay (II) 1. Dünyanın uydusu olan gök cismi, ay.

tovuş doğuş, doğma

batış batı

kün batışı batı, güneşin battığı taraf.

kün tovuşu doğu, güneşin doğduğu taraf.

CC II

ay 1. Dünyanın uydusu olan gök cismi, ay.

toguş doğuş, doğma

tuvuş güneşin doğduğu taraf, doğu

batış güneşin battığı taraf, batı

kün toguş doğu, güneşin doğduğu taraf

kün tovuş doğu, güneşin doğduğu taraf

EK

ay¹ 1. Ay; ay, hilal (gökyüzündeki)

Ay Ay

batış batı, gün batımı

künbatış, künbatışı gün batımı, batı

küntoĝuş, küntoĝuşu gün doğumu, doğu

toĝuş ~ tovuş ~ tovuş gün doğuşu, doğu

Yukarıdaki örneklere göre, Kıpçak sahasının önemli ses olaylarından biri olan g>v değişimine CC ve EK'de rastlanmaktadır. Dönemin standart dilinde *toguş* şeklinde olan kelimenin CC I'de *tovuş*, CC II'de hem *toguş* hem *tuvuş* biçimlerini, EK'de ise CC'deki üç şeklini de görüyoruz.

Toğuş kelimesinin *tovuş* olması, Kıpçak Türkçesindeki g>v değişimiyle açıklanırken *tuvuş* kelimesi de “u” sesinin gerileyici benzeşme etkisiyle açıklanabilir. Böylece Kıpçak Türkçesinde, kelimenin standart Türkçedeki şekliyle beraber hem karakteristik özellik olan hem de başka ses olaylarının etkisiyle değişime uğrayan şekillerini, bu üç kelimedede görebilmekteyiz.

CC'de aynı kelimenin üç biçimine de rastlanmaktadır. Dikkat çekici olan ise CC I'de kelimenin, sadece *tovuş* şekli görülürken CC II'de *toğuş* ve *tuvuş* olarak karşımıza çıkmasıdır. EK'de ise üç biçim de görülmektedir.

Ayrıca kelimeler arasında belirtisiz isim tamlamasının, *künbatışı*, *küntoğuşu* gibi iyelik ekli olan ve *künbatış*, *küntoğuş* gibi iyelik eksiz olan şekillerine, ikili biçimlere de rastlanmıştır.

Çeşitli sebeplerle Ermeni-Kıpçak ilişkilerinin artması, dile de yansımıştır. Ermenilerin, Kıpçak Türkçesi sözlerini alırken Türklerin de kullandığı, Arapça gibi Türkçeye başka dillerden geçen kelimelerini de alıntıladığını, *Kamer* kelimesinin sözlüğe girmesinden anlıyoruz: **Ġamar** Ay (Garkavets 2010: 558).

Eski astronomi metinlerinin anlaşılması için bazı kaynakları tarayarak bu astronomi terimlerini ve anlamlarını ele aldığı sözlük denemesinde Y. Unat, bunlardan bazılarının bugünkü karşılıklarını da göstermeye çalışmıştır. Örneğin *Ay* kelimesini *El-Kamer* kelimesine gönderme yaparak şöyle açıklamıştır:

El-Kamer: Ay: 1) (Eskiden) birinci gezegen. 2) Yer'in uydusu (Unat 2000: 665).

Çalışmada yer alan Arapça *Hilâl* kelimesi, Türkçe *Ay* kelimesi ile bu kez Farsça +çA küçültme ekinin birleşmesiyle oluşan ve bugün kız ismi olarak da kullanılan *Ayça* kelimesiyle açıklanmıştır.

Hilal: Ayça: Ay'ın yarım daireden daha küçük görünüşü (Unat 2000: 658).

EK'de bazı Türkçe ve Ermenice kavramları yansıtan sembol ve simgeler, sözlüğün alfabetik sıralamasına başlarken madde başı olarak verilmiştir. *Güneş* kelimesinde olduğu gibi, *Ay* ile ilgili semboller ile karşılıkları Türkçe olan sözler, yanlarındaki dikkat çekici açıklamalarıyla verilmiştir (Garkavets 2010:13):

☉ 1. Ay (İşaret genellikle ayın ilk çeyreği)

☾ Ay (Genellikle ay işaretinin pazartesi ve son çeyreği ifade ettiği kabul edilir.)

☽ Ay, gümüş.

Ayın coğrafi konumu, özellikleri genel olarak herkes tarafından bilinirken Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi sözlüğünde rastlanan bu ifadelerle ayın, *pazartesi* ve *gümüş* ile ilgisi için aşağıdaki ek bilgilere ihtiyaç duyulmaktadır.

Ay kelimesinin gümüşle ilgisinin çağlar öncesinden geldiği görülmektedir.

Antik kaynaklarda Babilliler veya Keldanililer tabirleri, genellikle aynı topluluğu ifade eder. Keldaniler tarafından, beş gezegen ile ay ve güneşe, ilahların özel tecellileri, onların tercümanları olarak bakılmış, her bir gezegen bir tanrıya işaret etmiş, o tanrının adıyla çağrılmış, her gezegen ile ilişkilendirilen tanrı için renk de belirlenmiştir. Utarit'in (Nebo) renginin mavi, Zühre'nin (İştar) beyaz, Merih'in (Nergal) kırmızı, Müşteri'nin (Marduk) erguvani, Zuhal'in (Ninip) siyah, Ay'ın (Sin) gümüş, Güneş'in (Şamas) altın renginde olması gibi (Kızıl 2013: 119).

İlk çağlardan beri ay, güneş ve bu gezegenlerin her birinin yedi elementle (altın, gümüş, cıva, bakır, demir, kalay ve kurşun) bağlantısı kurularak renklerinden ötürü altın Güneş'le, gümüş Ay'la ilişkilendirilmiştir. Gümüş, Ay tanrısı Sin ile ilgili olup Altın, Güneş tanrısının yerini almıştır. Antik dönemde haftanın yedi günü bu yedi metal ile ilişkilendirilerek her bir güne,

gezegenlerin ruhlarının yardımcı olduğuna ve bunların metal ve renklerini temsil ettiğine inanılmıştır. Buna göre *Güneş*'in yönettiği gün *pazar* olup metali *altın*; *Ay*'ın yönettiği gün *pazartesi*, metali *gümüş*'tür.³

İran'dan çıkan Mithra'nın, Babil'de yıldız inançlarından etkilenmesi sonucu, bu kültürün bazı törenlerde yıldız ve gezegen isimlerinin Mitraizm'deki yedi dereceyi ifade ettiği ve yedi dereceyi geçerek kurtuluşa ulaşacaklarına inanılırdı. Yedi derecenin her biri de bir gezegenin gözetimi altındaydı. Bu yedi gezegenin ismi, haftanın gün isimlerinde de etkili olmuştur. Buna göre Güneş günü Sunday, Pazar iken Ay günü moonday/Monday, Pazartesi olarak yerini almıştır. Diğer günler ise; Mars günü (Germen Tiwes / Tuesday, Salı), Merkür günü (Germen Woden / Wednesday, Çarşamba), Jüpiter günü (Germen Thor / Thursday, Perşembe), Venüs günü (Germen Frigg / Friday, Cuma), Satürn günüdür (Saturday, Cumartesi) (Kızıl'dan 2013: 117, 119, 132-133).

Anadolu'ya Babil'den önce gelen Mithra inancı, Armenia ve Kapadokya'da yerleşmiş, M.S. V. yüzyıla kadar asırlarca Anadolu'da kendisini hissettirmiş, hatta Armenia'da bir devlet kültürüne dönüşmüştür (Kızıl'dan 2013: 119).

EK'de, haftanın günleriyle ay, güneş ve diğer gezegenlerin bağlantısı, *aynakün* "cuma" kelimesiyle de ilgi kurularak "Cuma günü" anlamını yansıtan *aykün* maddesinin açıklamasında da geçer: *Latince "ay günü" kavramı, "Cuma" ile bağlantılı değildir, çünkü yıldızlara göre haftanın günlerinin Roma düzeni farklıdır: Pazar Güneş'in günü, Pazartesi Ay, Salı Mars, Çarşamba Merkür, Perşembe Jüpiter, Cuma Venüs, Cumartesi Satürn. (İlk ikisi modern Almanca ve İngilizce'ye geçti: Sonntag, Pazar, Montag, Pazartesi)* (Garkavets 2010:186).⁴

Güneş ile ilişkili olan Mithra, Roma'daki Güneş tanrısı ile özdeşleştirilmiş ve birinci yüzyılda Roma ve İtalya'da çok yaygınlaşan İran'ın Mithra inancından, Hristiyan inancı çok etkilenmiştir (Kızıl 2013: 129-130) Bugün, Hristiyan toplumlarında Pers kökenli dinin yansımaları hâlâ görülmektedir.

Kıpçak sahasına geldiğimizde ise benzer yansımalar, kuzeydeki Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinin söz varlığından anlaşılmaktadır.

Aynı etkilenme doğuda da söz konusudur. "Gün ışığı, aydınlık" anlamındaki Mitra adı, Eski Hint ve İran metinlerinde ortaktır.⁵ Batıda Mesih olarak tanımlanan Güneş tanrısı Mithra, doğuda ise Eski Uygurların Mani metinlerinde tanrı olarak değil Buddha olarak, Maniheizt Soğd metinlerinde de genellikle *tanrı Buddha* veya *geleceğin Buddha'sı Maithreya* olarak gösterilir: *teñri tilinçe kertü mitri burhana göge yalkagay* (BTV 293-295) 'Tanrı dilince gerçek Mithra Buddha'yı övüp yükseltecek.' (Tokyürek 2019: 474).

Yukarıdaki bilgilere göre, EK'de rastlanılan güneş ve ay ile ilgili ifadeler, eski çağlarda Mithra inancını bir devlet kültürü yapan bugünkü Hristiyan Ermenilerin bu inançtan etkilenmeleri sonucu kendi bünyesinde yaşatıp Kıpçak Türkçesine de yansıttıkları ifadeler olarak düşünülebilir. Yukarıda EK'den verilen sembollerin açıklamasında geçen *Ay*, *gümüş*, *pazartesi* ifadeleri ve bunların birbirleriyle ilişkisi, Ermenilerin Hristiyanlığı benimsediklerinden de yola çıkılarak Mitraizm'in etkisinde kalmaları ve ilk çağlardaki diğer toplum ve inançların yansımaları olarak görülebilir.

Tüm bunlarla birlikte ay, hareketleri ve pek çok özellikleriyle Türk masallarına, efsanelerine, destanlarına da konu olmuş, inanışlarında da yer etmiştir. Güzelliğin de sembolü olan ay, Kutadgu Bilig'de "yalçık" olarak farklı şekilde karşılık bulmuş, kullanılmıştır (Ögel 2014: 237, 249-257).

³ <http://www.burclar.net/astroloji/gezegenler-ve-simya/> Erişim: 7.04.2020

⁴ *Cuma* anlamındaki Farsça "ādīna" *ayna* kelimesi, CC I, II ve RS'de de karşımıza çıkar. *Ayna kün* ise RS'de "Cuma günü" olarak açıklanmış olup CC I, II ve KTS'de bulunmamaktadır. KE'de her iki söz de yer almamıştır.

⁵ <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/14/C14023276.pdf> ss.288.

Erişim: 18.05.2020.

Eskiden beri güneşin altına; ayın, hilâlin gümüşe benzetilmesi yanında, ayın durumuna göre, çeşitli yönlerden tüm dünyaya, insanlara, diğer canlı ve cansız varlıklara iyi veya kötü birçok etkisinin olduğuna inanılmış; bu hususlarla ilgili söylentilere *astroloji (ilm-i tencîm / ilm-i nücûm), ilm-i ahkâm-ı nücûm, ulûm-i hafıyye ve ulûm-i garibe* tarzındaki eserlerde genişçe yer verilmiş, bu düşünce ve anlayışların izleri halk kültürüne, edebî ve tasavvufî eserlere de yansımıştır. Ay ile ilgili, Türk ve dünya edebiyatında en çok işlenen konu, sevgili ve onun güzel tipidir. Buradan hareketle beşerî, mecazi sevgilinin yüzü veya kendisi ay ya da güneştir.⁶

EK'de sembolle ifade edilen ay ve gümüşün, çağlar öncesi çeşitli inançların yansımasının yanında, renk bakımından aralarındaki benzerlikten dolayı birlikte verilmiş olabileceği de söz konusudur. İlk çağlardan beri süregelen gümüş ve altının ay ve güneşe benzetilmesi, tamamen aynı sebeplerle olmasa bile edebiyatımızda da yer almıştır.

EK'de, tarih boyunca önemi olan iki kavramın birlikte verildiği de görülür:

xuyaş-ay güneş ve ay.

Bu astrolojik simgelerin, ikili sözün ve ifade ettiği anlamın izlerine yine geçmişte rastlıyor, bu simgelerin günümüze kadar yansıdığını da görüyoruz.

Eski Türklerde gök tanrı inancı bulunurken Hunlardan beri Ay ve Güneş de kutsal sayılmış, Eski Uygur döneminde Maniheizm ve Budizmin benimsenmesinden sonra Ay, tanrı olarak görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde de kün-ay birlikteliğine rastlanır. Örneğin, Maniheizm ve Zerdüştlüğün ortak anlayışlarının yansıması olan dört tanrı inancı, Maniheizm Uygurların tövbe duası olan *Huastuanift* eserine yansımış, *tört yaruk tamga*'dan biri olarak *kün ay tenri* de eserde yer almıştır (Özbay 2019: 139).

Genel olarak Türklere baktığımızda ise *Kün-ay* terimine rastlasak da bu terime yüklenen anlam farklıdır.

Esin'in ifade ettiğine göre, eski Çin-Türk geleneğinde biri gündüz biri geceyi ifade eden, ay ve güneş topu biçiminde simge olan Güneş ve Ay, ekinoks mevsimlerinde birleşip "kavuşmak", yani "kün-ay" şeklinde bulunuyordu. Yani gece ile gündüzün eşit olduğu ekinoks zamanlarında *Kün-ay*, bu dönemin simgesi sayılmıştır. Köktürkler, Uygurlar, Karahanlılar dönemi ve sonrasında hem güneş ve ay hem *Kün-ay* hükümdarlık simgesi olmuştur. Çalışmada, Türklere hükümdarlık işareti ile gece ve gündüz simgeleri olan Güneş ve Ay için Türkçe *Kün-ay* veya *Künli-aylı körüşdi* (veya *kavuşdi*) denildiği de belirtilir (Esin'den 2001: 68, 148, 154).

Esin'e göre Türklere *Kün-ay* denen astrolojik simge, güneşin bahara ve ayın, baharın ilk ayına başladığı dönem olan yeni hilâl gününün ve baharın ilk ayının ilk gününün işaretiydi. Esin, *Kün-ay* simgesinin Farsça mihr ü mâh (güneş ve ay) adıyla Selçuklulara ve Osmanlılara geçip, Osmanlı bayraklarında Zülfikar ile birlikte resmedildiğini, bugünkü Türk bayrağının da bu eski geleneğe bağlandığını belirtir (Esin 2001: 69).

Kün-ay astrolojik simgesinin piktogramlarının Esin'in çalışmasında gösterilmesi ile Ay'ın, hilâl şeklinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Türk bayrağının eski dönemlerle bağlantısı, *Kün-ay* simgesindeki ay, yani hilâl ile ilgili olmalıdır. Büyük değeri olan ay yıldızlı bayrağımızdaki ay, hilâl şeklinde olup başka milletlerin bayraklarında da bulunmaktadır: Özbekistan, Türkmenistan, Tunus, Singapur, Cezayir gibi.

Bugün anlamı veya sebebi bilinmeden kullanılan pek çok değer, unsurun, aslında belli sebeplerle eski Türkçe dönemine, hatta daha öncesine, çağlar öncesine dayandığı, bu gibi bağlantılarla daha net anlaşılmaktadır.

b. Ay ile ilgili fiiller

⁶ <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/4/C04015601.pdf>, ss.187,189,190.

Erişim: 18.05.2020.

Doğma, batma ve tutulma eylemleri hem güneş hem ay için geçerli olduğundan ilgili terimler genellikle iki gök cismi için kullanılmıştır. İsim kısmında olduğu gibi, burada da her iki terim birlikte ele alınacaktır.

KTS

- toğ-** (II) (Güneş, ay) doğmak (KK)
bat- 2. (Güneş, ay vb.) batmak (İM, KF, KK, TA)
uyak-(Güneş) batmak (İM)
dolun- (Güneş, ay vb.) batmak (İH)
tolun- (II) (Ay, güneş) batmak (Kİ)
kayış- Güneş batmak (İM)
keç- (III) Güneş batmak, kaybolmak (MS)
açar- (II) Tan yeri açılıp aydınlanmak (İM)
açart- Tan ağarmak (İM)

KE

- keç-III.** (Güneş veya ay) batmak.
toğ- 2 güneş veya yıldız ortaya çıkmak.
kün bat- güneş ufukta kaybolmak.

Bu fiil, *kün* ve *bat-* maddelerinin altında **k. bat-, kün b.** “güneş ufukta kaybolmak.” olarak yer alır.

Kayış- fiiline KE’de de rastlanır:

- kaıyş-** Kaymak, kayarak gitmek, meyletmek, (gölge) dağılmak, (güneş) batmak.
kıyş- Kaymak, kayarak gitmek, yönelmek, yoldan sapmak, meyletmek, (gölge) dağılmak, (güneş) batmak.

KE’de *ay* madde başının altında *ay* kelimesinden oluşan sözlere de yer verilir:

- a. kızlen-** ay görünmemek.
a. körün- yeni ay görünmekle ay başlamak.

CC II

- uyah-**(güneş, ay ve yıldız) batmak
kün uyah- güneş batmak

EK

- tolun-** güneş, ay batmak
tan at- güneş doğmak
çon- batmak (güneş ve ay için)
bat- 2. güneş batmak
batış gün batımı, batı
künbatış, künbatışı gün batımı, batı
küntoğuş, küntoğuşu gün doğumu, doğu

Kelimelere bakıldığında aşağıdaki noktalar dikkat çekmiştir:

-KTS’de *tolun* ismi Dolunay’ı ifade ederken *dolun-* fiilinin Ay veya Güneş’in batmasını ifade etmesi dikkat çekicidir. Birincisi “-un” fiilden isim yapım ekiyle (*tolun*), ikincisi “-un-” fiilden fiil yapım ekiyle (*tolun-*) yapılmıştır. Dikkat çekici olan ise aynı kökten gelen ve biri isim diğeri fiil olan bu kelimelerin farklı anlamlar yansıtması, birinin gökteki Ay’ı ifade ederken diğेरinin gökteki Ay veya Güneş’in batmasını ifade etmesidir.

-*Kayış-* fiilinin “güneş batması” anlamında kullanılması, *kay-* fiilinden kaynaklanmaktadır. Güneşin giderek kayması ve bunun sonucunda batması, bu fiil için anlamlı görünmektedir.

-TDK'nin *Güncel Türkçe Sözlük*'ünde Türkçe **tan** kelimesi, "Güneş doğmadan önceki alaca karanlık, fecir." anlamında olup Arapça *şafak* kelimesi de güneşin batışıyla ilgilidir:

şafak Ar. Güneşin batışından sonraki alaca karanlık (MS).

Tan kelimesinin *akar-* fiiliyle bağlantısı bizi *ak* ismine götürür. "Beyaz" anlamındaki *ak* kelimesine gelen "+ar-" isimden fiil yapım eki, "ağarmak, beyazlaşmak" olarak kelimeye anlam verir. Bu anlam da sabah, alaca karanlığın aydınlanmaya başlaması, ağarmasıyla ilişkili olup bugün de kullanılmaktadır. Sözlükte, fiilin geçişsiz ve oldurgan olan iki şekli de (*açar-*, *açart-*) aynı anlamı vermiştir.

Keç- fiili de güneşin geçip gitmesi, kaybolması ile ilişkilendirilmiş olmalıdır.

İM'de *uyak-*, CC'de *uyağ-* olarak geçen fiile, *Ötüken Türkçe Sözlük*'te de rastlanır:

Uyak- fiili *uyā-mak* > *uya-k-mak* şeklinde gösterilip Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi ile ilişkilendirilirken "Güneş ve yıldız için gurup etmek; batmak; kavuşmak; ışığı kararmak" anlamındadır.

Uyah- fiili ise *uyağ-mak* şeklinde gösterilip Eski Anadolu Türkçesi ile ilişkilendirilmiş ve (Yıldız, Güneş, Ay vb. için) batmak; gurup etmek anlamı verilmiştir (Çağbayır 2017: 6032).

Y. Unat, Astronomi terimleriyle ilgili sözlük denemesinde önceki dönemlerde konuyla ilgili yazılan metinlerde *gurûb* şeklinde geçen kelimeyi Türkçe *batma* kelimesiyle karşılamıştır. (Unat 2000: 654).

Gurûb 1) Batma; (İng. setting): Bir gökcisminin ufkun altına inmesi. 2) Gün batması; (İng. sunset): Güneş'in ufkun altına inmesi.

EK'de farklılık olarak görülen *kon-* fiilinin *batmak* anlamında kullanılması ilginçtir.

Başka bir gök olayı olan Güneş ve Ay tutulmaları da Kıpçak sahasının söz varlığında yerini bulur.

KTS

tutul- (III) (Güneş ve ay) tutulmak (BM, TZ)

RS

tutun- Ay ve Güneş tutulma olayına uğramak.

RS'de, *tutun-* fiilinden dolayı, *ay tutundu* sözü, anlamı olmadan, açıklama yapılmadan, madde başı *ay* kelimesinin altında verilmiştir. Ancak *ay tutundu* sözünün ay tutulmasına işaret ettiği aşikârdır.

KE'de de madde başı *ay* ve *kün* kelimelerinin altında *a. tutul-*, *k. tutul-* olarak verilmiştir:

ay tutul- ay tutulmak, ay dünyanın gölgesine girmek.

kün tutul- güneş tutulmak.

Ay veya güneş tutulmaları ile ilgili söz varlığı CC ve EK'de görülememiştir. CC'de çoğunlukla Hz. İsa ve Hristiyanlıkla ilgili söz varlığı olup sınırlı sayıda diğer alanlarla ilgili sözler bulunsa da tutulmayla ilgili söze rastlanmamıştır. 1800 sayfalık Rusça açıklamalı sözlükte yer alan EK'nin söz varlığı içinde de konuyla ilgili sözlere denk gelinmemiştir.

SONUÇ

Kıpçak alanı söz varlığı içinde ay ile ilgili önemli kavramların yer aldığı görülmektedir. CC'de ve EK'de Hristiyanlıkla ilgili kavramlara da yer verilmesi doğaldır. EK'de Mithra ile ilgili kavramların bulunması ise bu inancın, çok eski dönemde doğrudan Ermeni toplumuna geçmesiyle

ilgili olabileceği gibi Hristiyanlık üzerinden geçmiş olabileceğini de akla getirir. Eski Hint ve İran metinlerinde ortak olan Mithra'nın Doğu'da, Eski Uygurlarda da yansması görülür.

Yazıda ayrıca, bugün Türkler tarafından, anlamı veya sebebi bilinmeden kullanılan pek çok değer, unsurun, aslında belli sebeplerle eski Türkçe dönemine, hatta daha öncesine, çağlar öncesine dayandığı da görülmüştür: Eski Türklerde Xuyaş-ay söz birlikteliğindeki ay ile kastedilenin hilal olmasından yola çıkılarak hilalin, ay-yıldızlı bayrağımıza yansması gibi.

Kıpçak Türkçesinin güney sahasında ay ve ilgili kelimelerde Müslümanlığın etkisiyle Arapçanın etkisi göze çarparken (*Kamer, hilal, bedir* gibi) kuzey sahasında Hristiyanlığın da etkisi sonucu sözlerin yansıttığı anlam ile altında yatan anlamlar farklılık gösterebilmektedir. Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin söz varlığı, sadece kelimelerden ibaret olmayıp metinlerde kullanılan ve kimisi eski çağlara kadar uzanan sembollerle de açıklanmıştır. EK'de rastlanan semboller ve yansıttıkları ifadelerde ayın, *pazartesi* ve *gümüş* ile olan ilgisi gibi. Bu durum, ilk çağlardaki diğer toplum ve inançların yansmaları ile Hristiyanlığın benimsenmesinden de yola çıkılarak Ermenilerin Mitraizm'in etkisinde kalmaları olarak görülebilir. Ermenilerin, Kıpçak Türkçesinden de etkilenip bu dili kendi harfleriyle kullandıkları görülse de önceki çağlarda benimsenen Mitra inancı, Kıpçak sahasının kuzey koluna, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesinin söz varlığına da yansmıştır.

KAYNAKÇA

- Argunşah, M., Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit.*
- Caferoğlu, A. (2012). "Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları". İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 13 (0), 19-28.
- Çağbayır, Y. (2017). *Ötüken Türkçe Sözlük, C.5.* İstanbul: Ötüken.
- Eminoğlu, E. (2011). *Kitâbü'l-Ef'al (Kıpçakça Satır Arası Sözlük)*, Ankara: Akçağ.
- Ercilasun, A.B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk.* Ankara: TDK.
- Esin, E. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalcı.
- Garkavets, A. (2010). *Kıpçaksköye pis'mennoye naslediye, Tom III, Kıpçakskiy slovar.* Almatı: Baur-Kasean.
- Güner, G. (2017). *Resûlî Sözlüğü'nün Türkçe Söz Varlığı.* İstanbul: Kesit.
- Kızıl, H. (2013). Mitra'dan "Mithras'ın Sırları"na Mitraizm'in Kuruluş Serüveni". *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl: 17 Sayı: 55 (Bahar 2013). s.113-136.
- Orkun, H.N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi, C.II.* Ankara: TTK.
- Özbay, B. (2019). *Huastuanift- Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, Ankara: TDK.
- Tokyürek, H. (2019). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri.* Ankara: TDK.
- Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: TDK.
- Unat Y. (2000). "Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, Sayı: 11. s.633-696.
- <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/14/C14023276.pdf> s.s.288. Erişim: 18.05.2020.
- <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/4/C04015601.pdf>, s.s. 187,189,190. Erişim: 18.05.2020.
- <http://www.burclar.net/astroloji/gezegenler-ve-simya/> Erişim: 7.04.2020

Kısaltmalar

Dîvânu Lugâti't-Türk (DLT),

Codex Cumanicus (CC: CC I, CC II),
Resûlî Sözlüğü'nün Türkçe Söz Varlığı (RS),
Kitâbü'l-Ef'âl - Kıpçakça Satır Arası Sözlük (KE),
Kıpçakskoye pis'mennoye naslediye, Tom III, Kıpçakskiy slovar (EK),
Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (KTS),
Kıpçak Türkçesi Sözlüğü (KTS) içinde yararlanılan kaynaklar ve kısaltmaları:
Kitâbu Bülgatü'l-Müşâk Fî Lügati't-Türk Ve'l-Kıfçak (BM),
Kitabü'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk (Kİ),
Et-Tuhfetü'zZekiyye Fi'l-Lügâti't-Türkiyye (TZ),
El-Kavaninü'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Lügâti't-Türkiyye (KK),
Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümânı Türkî ve Acemî ve Mugâlî (TA),
Ed-Dürretü'l-Mudiyeye Fi'l-Lügâti't-Türkiyye (DM),
Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistân Bi't-Türkî) (GT),
Baytaratu'l-Vâzıh (BV),
El-İdrâk Haşiyesi (İH),
İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtin (İM),
Kitâb Fî İlmi'n-Nüşşâb (İN),
Kitab Fi'l-Fıkh Bi'l-Lisâni't- Türkî (KFT),
Kitâbfî'l-Fıkh (KF),
Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî (MS),
Kitâb Fî Rıyâzâtı'l-Hayl (RH),
Münyetü'l-Guzât (MG).

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 121-131, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 21.05.2020 Kabul Tarihi: 15.06.2020

CUMHURİYET DÖNEMİ (1923-1938) TÜRK ROMANINDA KADIN İMGESİ: KAFESİN ARDINDAN KUR(T)ULUŞA*

*Image of Woman in The Turkish Novel of The Republican Period (1923-1938):
Emancipation From The Cage*

Tarık ÖZCAN**

Sema ORUÇ***

ÖZ

Türk edebiyatının genel seyrine bakacak olursak kadın imgesinin sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel değişimlere uygun bir biçimde edebi metinlerin dünyasında yer aldığı görülür. Destan dönemi metinlerinde daha aktif bir kimlikle karşımıza çıkan kadın imgesi, İslami Türk edebiyatıyla birlikte toplumdan soyutlanarak Şark'ın ezeli ve ebedi Leyla figürüne dönüşür. Ancak evde ve sokakta durum böyle değildir. Erkeğin hâkimiyet alanında mahkûm olmuş bir kadın imgesi söz konusudur. Bu kadın imgesi, Tanzimat Dönemi romanlarında da kafesten kurtulamamıştır. Cumhuriyet yönetimi, bir önceki dönemden kadınlarla ilgili bir dizi olumsuzluğu devralmış ve kadının bu sınırlandırılmış halini değiştirmek üzere edebiyatçılara önemli sorumluluklar vermiştir. Cumhuriyet Kuruluş Dönemi Türk Romanı, bu nedenle kadının varoluş sorununu irdeleyen ve çözümler üreten önemli görevleri yerine getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kadın, varoluş sorunu, Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı

ABSTRACT

Considering the general course of Turkish literature, image of woman is observed to have entered the world of literary texts in accordance with socio-economic and socio-cultural changes of the relevant period. The image of woman, which appeared with a more dynamic identity in the texts of the Epic Period, was isolated from the society with the rise of Islamic Turkish literature and turned into the eternal 'Leyla' figure of the Orient. However, this was not the case at home and on the street. There was an image of woman confined to male dominance. This image of woman could not escape from the cage in the novels of the Tanzimat period either. Accordingly, the Republican government took over a number of challenges in relation to women's condition from the previous period and gave important responsibilities to the writers to change this limited state of women. The Turkish Novel of the Republican Period, therefore, performed important tasks of addressing the women's existential problems and producing solutions to them.

Keywords: Woman, existential problem, Turkish Literature in the Republican Period

* Bu çalışma, "Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Varoluş Sorunu (1923-1938)" adlı doktora tezinden yararlanılarak şekillendirilmiştir.

** Prof. Dr.; Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, tozcan@firat.edu.tr,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6674-1870>

*** Arş. Gör.; Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, s.oruc@firat.edu.tr,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0045-7724>

Giriş

Bireyin ana rahminden itibaren gelişip toplumsal bir varlık olmasına kadar olan süreçte kadın, önemli bir fonksiyona sahiptir. Ancak toplumu meydana getiren bireyleri yetiştiren kadının konumu sosyal, siyasal, dini ve kültürel etkilerle birlikte sürekli değişime uğrar. Türk toplumunun geçirmiş olduğu göçebe, İslami ve Batılı yaşam tarzlarıyla birlikte kadının toplum içerisindeki yeri de değişir. Bu değişimler, toplumsal yapının aynası olan edebi eserlerde de kendisine yer edinir. İslamiyet'ten önce kadın, erkekle birlikte kılıç kuşanır, ata biner, Hakan'ın olmadığı yerlerde Hakan'ın karısı olarak söz sahibi olurdu. Bunun en güzel örneğini Dede Korkut Hikâyelerinde görmekteyiz: Banu Çiçek, Bamsı Beyrek ile yarışır, ok atar, at koşturur ve güreş tutar. İslamiyet'in kabulüyle birlikte Kur'an'da kadına verilen haklar göz ardı edilerek toplum tarafından belirlenen kurallar çerçevesinde kadın eve mahkûm edilerek ulaşılmaz kılınır. Örnek olarak bu dönem gazellerinde âşık olunan, hayali kurulan ve özlenip kavuşulmayan kadın, Allah'ın cemel sıfatı ile karışımıza çıkar. Böylece beşerî olarak varlığını göremediğimiz kadın, ilahi bir vasıfla gizemli ve mahrem bir yapıya büründürülür. Göçebe yaşam tarzından dolayı toplumda erkekle eşit durumda olan kadın, İslamiyet'in kabulüyle birlikte yerleşik hayata geçen toplum yapısının ataerkil bir şekilde düzenlenmesinden dolayı kafesin (evin) ve çarşafın içerisine mahkûm edilerek edilgen hale getirilir. Bu dönemde kadının sokağa çıkmasına belirli kurallar getirilir. Kızlar, sadece sübyan okullarına gönderilerek dinî eğitim alırlar. Bu okuldan sonra eve hapsedilen kızlar, bir erkek tarafından seçilerek kocasına ve çocuklarına hizmet edeceği başka bir eve kapatılır.

Tanzimat'la birlikte ivme kazanan modernleşme olgusu kadın sorununu gündeme getirerek kadın ön plana çıkarılır. Bu dönemle birlikte toplumun diğer yarısını oluşturan ve gerçekte toplumsal yapıyı şekillendiren kadının farkına varılarak kadının medeni seviyesinin yükseltilmesinin önemi vurgulanır. Abdülhak Hâmid, *Tarık* eserinde *bir milletin kadınları ilerleme derecesinin ölçüsüdür*. (Kurnaz 2015:74) diyerek, modernleşme inşasının temelini kadın olduğunu ifade eder. Tanzimat Dönemi'nde kadına ilk defa ilköğretimin üstünde eğitim imkânı sağlanır. *Kızlar için Rüştîye ve Dârümuallimât açılır. Buradan mezun olan kızlar, öğretmen olarak görev alır. Bunların dışında kadına miras hakkı tanınır*. (Kurnaz 2013: 93-107). Tanzimat aydınlarından Namık Kemâl, Ahmet Midhat, Şemseddin Sami gibi isimler de eserlerinde kadının temel sorunlarına vurgu yaparlar. Bu yazarlar, görücü usulü evlilik, kadın-erkek eşitsizliği, kadının toplum içerisinde söz sahibi olmaması ve kadına eğitim hakkının verilmemesi gibi temel sorunlar üzerinde dururlar. Ancak bütün bunlara rağmen bu dönemin eserlerinde kadının varlığı sosyal hayatta fazla görülmez. Tanzimat'tan önce edilgen olan kadın imajı, Tanzimat romanıyla birlikte bir sorun olmaktan öteye gidemez. Servetifünûn ile birlikte kadın, birey olarak ortaya çıkmaya başlar. Tanzimat Dönemi eserlerinde yer alan geleneksel kadın, yerini bireyselliği ile ön plana çıkaran kadına bırakır. Tanzimat Dönemi'nin geleneksel ve edilgen kadını, Servetifünûn eserlerinden itibaren modern ve aktif olan kadına bırakarak varoluşunu tamamlamaya çalışır.

Cumhuriyet'le birlikte ortaya çıkan çağdaşlaşma olgusu, kadın ekseninde önemli gelişmelerin merkezini oluşturur. Bu dönemde *kadın meselesi: Osmanlı düzeninin değişmekte olan doğasına ilişkin kaygılarla, Osmanlı-Türk ulusal kimliğiyle ilgili sorunların dile getirilip tartışıldığı ideolojik mücadelenin bir parçası haline gelmiştir*. (Kandiyot 2015: 146). Erken Cumhuriyet Dönemi yazarları eserlerinde, pasif/var olmayan kadından başlayarak ideal kadına ulaşmaya çalışırlar. Bu dönem eserlerinde, çağdaşlaşmayı üç farklı şekilde algılayan ve yaşayan kadın imgesi görülür. Bunlardan birincisi; çağdaşlaşmaya direnen geleneksel/eski kadın, ikincisi; Batılılaşmayı şekilcilikten öteye götüremeyen kadın imgesi, üçüncüsü ise; Batı ile münasebeti doğru şekilde gerçekleştiren ideal kadın imgesidir.

1. Eski Kadın

1.1. Geleneksel-Eski Kadın İmgesi

Yeni bir devletin inşası elbette kolay değildir. Toplumun değişime uğraması, yenileşmesi bir anda olmamıştır. Toplumun aynası olan edebi eserlerde de bu geçiş birden değil yavaş yavaş

eskinin içerisine yerleştirilerek sağlanır. Yazarlar geleneksel/eski kadın karakteriyle birlikte eski toplumsal yapıya işaret ederler. Ataerkil bir yapı içerisinde ve toplumsal kuralların geçerli olduğu kapalı bir sosyal ortamda kadın, birey olarak değil edilgen bir nesne olarak görülür. Romanlardaki bu kadınlar, erkek öznenin kuruluşunda araçtır. Kadın söz sahibi değil, sözün sahibi tarafından yönlendirilen pasif varlıktır. Bu dönem romancılarından Halide Edip Adıvar, kadın kimliğinin ve bizzat yaşadığı olayların etkisiyle eserlerinde kadın sorununa en kapsamlı şekilde yer veren yazardır. Halide Edip, 1909 yılında yazdığı *Seviyye Talip* romanında geleneksel-modern (eski-yeni) kadın sorunundan ilk kez bahseder. Mehmet Nafiz, Tanin'in 9 Eylül 1910'daki yazısında *Seviyye Talip* romanından hareketle Osmanlı kadını hakkında *siyah kafesler arkasında asırlardan beri hayattan, bilgidен, insanlıktan uzak, hayvanca bir cehalete mahsur olarak yaşatılan bu beyinsiz, bu hissiz, bu idraksız kadınlarımız için ciddi bir tahsil ve irfan, derin bir tekamül ve terbiye ile bir Halide Salih Hanım Efendi çıkabilecekti... diye tahkirler yürütür*. Ancak Osmanlı kadını bu eleştiriye; ... *Batılı kadınlara göre cahiliz. Fakat Osmanlı hakimiyetinin, ruhi sadakatın lüzumunu idrak ve bu faziletleri duymaz değiliz. Demek ki Doğuya mahsus his ve idrakimiz vardır*. (Albayrak 2002: 109- 113) şeklinde cevap vererek kadının farkındalık içerisinde olduğunu ve değerlerine sahip çıktığını belirtir. Adıvar'ın ilk dönem romanları otobiyografik nitelikli eserlerdir. Yazar, daha sonraki dönemde yazdığı eserlerinde kadını sosyal hayat içerisinde ele alır. Halide Edip'in romanlarındaki kadın karakterlerin erkeklere göre daha fonksiyonel olması döneminin hassasiyetini aşan bir durumdur. 1923-1938 dönemi romanlarında yukarıdaki sınıflandırmamızın birinci bölümünü oluşturan geleneklerine bağlı kadın imgesi, Halide Edip'in, *Zeyno'nun Oğlu* romanında Mesture'nin annesidir. Büyükanne olarak adlandırılan bu kadın imgesi ile geleneklerine bağlı ve hazmedilmiş yenilikleri kabullenen kadın karakterin anlatımı vardır. Büyükanenin şahsında şekillendirilen geçmişin tecrübesiyle olgunlaşmış kadın imgesi sayesinde gelenek ve yenilik arasında bir terkip oluşturulmuştur. Bundan dolayı büyükanne romanın başından itibaren idealist vurgulamaları üstlenen Mazlume'nin yanında yer alır: *Doktor Asım zevkle, şefkatle, biraz da hayretle genç kıza bakıyordu. Onu şimdiye kadar sessiz, ciddi, belki de zekâsı durgun, annesinin dediği gibi, büyükannesinin etkisi altında kalmış diye düşünüyordu. Büyükannesinin etkisi, onu yapma olmaktan muhafaza etmişti*. (Adıvar 1973: 24). Büyükanenin, kızı Mesture'yi atlayarak torunu Mazlume'nin yanında yer alması, yazar tarafından bilinçli yapılmış bir tercihtir. Yazara göre eskiler, hayatın karşısına geleneğin zenginliğiyle çıkarılarken yeniler, çağdaş verilerin ve eğitimin ışığıyla çıkarlar. Bütün problem, her ikisinden de yoksun olarak yetişenlerdedir. Bunun en tipik örneği *Zeyno'nun Oğlu* romanındaki Mesture Hanım'dır. Mesture Hanım, kızının geleneklere bağlı olarak yetişmesinden şikâyet eder ve *babaannesinin dizinden ayrılmaz bilmem bu köhne, örümcekle düşüncelerden bir türlü onu ayırıp tamamıyla asrî yapam(ıyorum)ayan*. (Adıvar 1973: 23). Mesture Hanım, hiçbir tarafa ait olamamanın aciziyetini giyim-kuşam ve gezip-eğlenmeyle gidermeye çalışır. Çünkü onun gelecek adına dayanacak nirengi noktası yoktur. Büyükanne, toplumun kolektif değerleriyle yetiştirdiği ve onun anonim grameriyle konuşan bir kadın karakterdir. Kısacası mitlerin şekillendirdiği "toprak ana" veya koruyucu özelliğiyle ön plana çıkan "kader ana" imgesinin karşılığıdır. O, Türk toplumunun sosyo-kültürel bağlarının ruhani kaynağıdır. Bunun için geçmiş onun benliğinde biriktiği gibi yeni şekillenmenin önünü de açmaya yardımcı olacaktır. Mesture Hanım'ın, kızının büyükanne kopmamasını şikâyet etmesi üzerine Mazlume, *Büyükanne yeni dansları eski kabakçı Arapların oyunu kadar bile güzel bulmuyor. Hem bu danslar, ya Amerika vahşilerinden, ya da Amerika zencilerinden geliyormuş, hele cazband bütün bütün aşağı birşey. Büyükanne, ben gramofonda 'fokstrat' çalarken saksafonu fena çalınmış zurnaya benzetiyor. Zurna ile çalınırsa çok güzel olurmuş. Biz üniversitede artık Zeybek danslarını tercihe karar verdik*. (Adıvar 1973: 23) diyerek annenin değil de büyükanne yolunda ilerleyeceğini ifade eder. Romandaki büyükanne unvanı dikkat çekicidir. İsim verilmeyip büyükanne unvanı öbeğiyle bağdaştırılan kadın kahraman bir birikim üzerine oturtulmuştur. Bu birikimin toplumsal normlardan beslenmesi kahramanın referanslarının toplumsal nitelikli olduğunu göstermektedir.

Halide Edip'in *Vurun Kahpeye* romanının kadın karakterlerinden Gülsüm Hala da aynı fonksiyonu üstlenmiştir. Bu kadın karakterin isimlendirilmesinde kullanılan unvan öbeğini (hala) içermesi kayda değerdir. Geleneksel ve yeniliğe ait terkiplerin büyükanne ve hala gibi unvanların etrafında toplanması, Türk ailesinde tecrübeli kadınların yönlendirici ve birleştirici yönlerine işaret eder. Geleniğin köklerinden biri olan Gülsüm Hala, Aliye'nin yanında koruyucu niteliğiyle durmaktadır. Aliye'nin köydeki karşı cinsle olan mücadelesinde aklının yettiği ancak fiziksel gücünün yetmediği noktalarda Gülsüm Hala müdahale eder. Yunanlılar köyü bastıklarında Aliye ve Gülsüm Hala evde hapsedilirler. Gülsüm Hala, Aliye'yi kaçırmak ister: *Yunanlılar çekildikten sonra Gülsüm hala, kendinden geçmiş gibi yatan genç kızı arkasına aldı. Kendi mahalleleri küll olmuş, kızılık azalmıştı. Bir ânın sükûtundan istifade ederek, onu arkasına aldı, Durmuş'un kulübesine götür(dü)rür.* (Adıvar 2000: 162). Her iki kadın karakterin mücadele tarzlarının şekillenmesinde yaşadıkları çevrenin önemli rolleri vardır. *Vurun Kahpeye* romanında, roman kahramanları üzerinde çok yönlü bir toplumsal baskı söz konusudur. *Zeyno'nun Oğlu* romanında kahramanların yaşadığı mekân olarak şehir seçilirken *Vurun Kahpeye* romanında mekân, insanî ilişkilerin daha sığ olduğu köydür. Kısacası köy daraltılmış bir mekân olarak çatışmanın daha yoğun olduğu ve hurafelerin biçimlendirdiği taşradır. Bu nedenle Gülsüm Hala'nın koruyuculuğu belli bir noktaya kadardır. Yunanlıların köyü basmasıyla birlikte köyün eşrafından Uzun Hüseyin evde yalnız kalan Gülsüm Hala'ya ve Aliye'ye yardım etmek ister. Onları evden alıp güvenli bir yere götürmeyi teklif eder. *Gülsüm hala dürüst ve tecrübeli nazarlarına rağmen, Aliye'nin aklına ve muhakemesine tamamen emniyet ediyor ve kararın onun tarafından gelmesini bekliyordu.* (Adıvar 2000: 70). Gülsüm Hala, her ne kadar tecrübeye ve geniş bir bakış açısına sahip olursa olsun içerisinde bulunduğu toplumun teamüllerinden kendini kurtaramaz. *Zeyno'nun Oğlu* romanındaki büyükanne ile *Vurun Kahpeye* romanındaki Gülsüm Hala, koruyucu ve yol gösterici olarak kahramanların yanındadır. Ancak yenileşmenin şehre daha erken gelmesi büyükannenin hareket alanını genişletir. Büyükanne, kendi tercihlerini kendisi yaptığı halde; Gülsüm Hala, köydeki erkek bağınazlığından dolayı fazla ses çıkaramaz ve çoğu kez teselli edici roledir. Ancak yönlendirici kadına (Gülsüm Hala) karşı pek direniş olmaz. Fakat genç idealist kadına karşı daima bir direniş vardır. Aliye, köye dışarıdan gelir. Aliye'nin eve/köye yaptığı müdahaleler tepkiyle karşılaşır. Çünkü o, dışarıdan gelen bir yabancısıdır ve evin düzenini değiştirmeye gelmiştir. Hurafelerin biçimlendirdiği yaşam tarzını değiştirmeye kalkışan Aliye, köylü tarafından düzen bozucu olarak görülür. Bu yüzden Aliye'ye karşı savaş açılır. Bu dönem romanlarında yer alan yaşlı kadınlara zevce kadın konumundakilere göre daha ılımlı bir yaklaşım görülür. Yaşlı kadın, dikkate alınmazken genç kadına karşı, sürekli bir saldırı söz konusudur.

1923-1938 dönemi romanlarında işlevsel kadın imgelerinden birisi “büyükanne” ve “hala” gibi unvanlarla isimlendirilen kadın karakterlerdir. Bir bakıma evin koruyucu annesi konumundaki bu kadın karakterler, genç kadın karakterlere göre daha etken ve daha etkilidirler. Mitolojik ana kültünden gelmeleri, onlara toplumsal dokunulmazlık gibi bir statü kazandırmıştır.

1.2. Arzunun Nesnesi: Nesneleşmiş Eski Kadın İmgesi

1923-1938 dönemi romanlarındaki kadın imgeleri arasında en baskın olanlardan biri de nesneleşmiş ve erkeğin arzu veya cinsel nesnesi konumundaki kadın tipleridir. Bu kadınlar, erkeğin egemenlik alanında kalmış ve her türlü duyarlılığı iğdiş edilmiş kadınlardır. Romanlardaki erkeklerle kadınlar arasındaki ilişki biçimi, efendi köle monoloğu şeklindedir. Erkeğin egemen olduğu bu tür romanlarda kadın, kapalı bir varlık alanı konumundadır. Kendi varoluşuna dair hiçbir etken eylemi yoktur.

1923-1938 dönemi romanlarında dikkat çeken bir başka kadın imgesinin önemli derecede yer aldığını görmekteyiz. Bu kadın imgesi, dönemin romanlarında yeterince yer alan hurafelerin ve erkek egemen toplumun biçimlendirdiği edilgen ve suskun kadın imgesi şeklindedir. Halide Edip'in *Zeyno'nun Oğlu* romanındaki *Kürt Zeyno*, *Sinekli Bakkal* romanının kahramanlarından Sabiha, *Yolpalas Cinayeti* romanındaki Sacide bu tipler arasındadır. Aynı tip, bu dönem

romancılarından Peyami Safa'nın *Sözde Kızlar* romanında Hayriye Hanım, *Canan* romanında Bedia ve Renknaz isimleriyle karşımıza çıkarılırlar.

Bu romanlardaki kadın karakterler, daha çok romandaki erkek karakterlerin bakış açısından verilir. Paşa oğlu olan Hilmi, babasının ve annesinin aksine kendisini yenileyen, Batıyı doğru şekilde algılayan bir gençtir. Yönetimdeki ve toplumsal yapıdaki birçok sorunla birlikte Paşa'nın konağında kurulan harem düzenine karşı çıkan tek karakterdir. Annesi Sabiha Hanım'ın aksine kaderci değil akılcıdır. Hilmi'nin bakış açısıyla verilen kadın imgesinin içler acısı bir hali vardır:

Erkekler göre; bu kadınlar; cinsel bir obje veya arzularının nesnesi konumundadır:

- *Devleti çeviren çarklar sakat; cemaat hayatı çürümüş, kadınlarımız...*

- *Annesi sözünü kesti:*

- *Kadınlara neden bidüziye hücum ediyorsun?*

- *Niçin etmeyeyim? Sade zevke, çocuk doğurmaya mahsus birer âlet... Hangisine insan diyebiliriz? Zincirleri altın bile olsa, kendileri birer esir...*

- *Milletin yarısı, öbür yarısının hayvaniyetini doyurmakla meşgul. Çocuğu kim doğurursa doğursun. Keşke piliç gibi yumurtadan çıksak! Fakat asıl onları kim terbiye ediyor, bir kere ona bak. Zenginlerde surf cinslerini teşhir eden, işleten, boş kafalı, yaldızlı mahlûkat; fakara halk da hayvan sürüsü gibi kullanılan zavallılar... Aralarında bir tanesini, bir fikirle meşgul görebilmek nasip olmadı ki... (Adivar 2008: 53).*

Cemiyetin eğilimleri; erkek egemen bir toplumsal yapıdan yanadır. Erkek, belirleyici; kadın, adsız sansız bir nesnedir. O, hurafelerin biçimlendirdiği boşlukta sallanıp durur. Bu kadınların adı bile yoktur. Erkeğin cinsel içgüdülerini tatmin etmekte kullandığı birer nesne konumundadır. Bu anlayışın karşısında kadının bir tek sığınağı vardır: Cinselliği... Bu alan da erkeğin egemen olduğu bir alandır.

Kadın, alınıp satılan bir meta olarak görülür. Kadına ait alan, tamamen erkek tarafından belirlenmiştir. Bu durum, kadının toplum tarafından çizilen alın yazısı ve kaderi olmuştur. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Muhabbet Tilsimi* adlı romanında Paşa'nın konağında harem kuruludur: *Adapazarı'nın mallarından konakta bir sürü bulundurmak, paşanın en büyük zevkiydi. Bunlardan birtakımı odalık, sofalık, kilerlik, mutfaklık, ince iş için, kalın iş için ayrıldıktan sonra, yine bir kısmı belirsiz hizmetlerde kullanılmak üzere bir yedek sınıf gibi ortada dolaşırlardı. Pat, günün birinde, içlerinden birinin karnı üfürür şişerdi.* (Gürpınar 2003: 163). Bu anlayış, bu kadın karakterlerin de kabullendiği bir durumdur. Aslında toplumu büyüten, yetiştiren ve geliştiren kadındır. Ancak kadın içinde bulunduğu bu durumun farkında değildir. Erkeğin karşısındaki durumunu sorgulama ve yargılama imkânı verilmeyen kadının ağzı var dili yoktur.

Kadına kendi çizdiği kader dairesi içerisinde yaşama hakkı tanıyan erkek, kadını istismar eder. Kadının başkaldırışı erkeğin egemenlik alanına bir saldırıdır. Bu yüzden kadının hayatı evde başlayıp evde biter. Peyami Safa'nın *Canan* romanında Lâmi, karısı Bedia Hanım ile tartışır. Lâmi etrafında kendisini haklı görececek birilerini arar ve Renknaz'a yaklaşıp Bedia ile olan tartışmasında Renknaz'ın fikrini sorar: *Kadının gülümseyen yüzü gerildi ve ciddileşti. Hiçbir meselede, kocasına danışmadan fikir söylediği görülmemiştir. Onun nazarında, dünyanın en doğru düşünen adamı Şakir Bey'dir; kocası ne söylerse iyi söyler, doğru söyler; ne düşünürse iyi düşünür, doğru düşünür.* (Safa 1998: 33-34). Aslında Renknaz'ın yaşadıkları toplumsal bir durumdur. Çünkü toplumun nezdinde sakat bir kadındır. Kadın eksik bırakılarak erkeğin sahasına girmesi engellenmiştir. Böylece kadın, erkeğin belirlediği kör ve sığ bir alanda dondurularak hareket etme kabiliyeti elinden alınmıştır. Kadının hürriyeti, erkeğin zihni barbarlığına feda edilir. Kadına yönelik saldırının hem toplumsal hayatta hem de cinsel hayatta olduğu görülür. Sevgili kadın, cinsel istismara uğrarken; yaşlı kadın, dayak yiyerek fiziksel şiddete uğrar. Reşat Nuri Güntekin'in *Yeşil Gece* romanında Zeynel Hoca'nın *annesini bir gün babasından dehşetli bir dayak yedikten sonra ölmüştü.*

- Kim bilir? Kadın milleti bu... Eksik etek. Ne kabahat ettiki babam, terbiyesini verdi.

Amma eceli gelmiş... Öldü... Ne yapalım? Derdi. (Güntekin 1974: 26). Sessiz bir seyir nesnesi olan kadının ölümü de sessiz olur. Kadın ölürken bile suçludur. Kadın istismarı her yaşta devam eder. Sevgili kadın ise cinsel istismar ile yok sayılır. *Yaprak Dökümü* romanında Leman, müdürü ile yaşadığı cinsel ilişki sonrası hamile kalmış ve Leman; *adada bir arkadaşımın düğününe davetliyim, üç dört gün gelmeyeceğim, diye annesinden izin almış... bir hastahane de çocuk düşürmüş! Bir deri bir kemik halinde eve getirilip bırakılmıştır...* (Güntekin 2016: 18) Köydeki kadını, çoğunlukla kocası döverken ya da cinsel istismarda bulunurken şehirdeki kadını, karşılaştığı her erkek aldatır. Bu kadın tipleri, kapalı bir toplumun kapalı kadınlarıdır. Değişmek gibi bir dilekleri ve düşünceleri de yoktur. Çünkü değişmenin ne olduğunu bilmezler ve farkındalıkları yoktur. Cemiyetin belirlediği kör ve sağır bir noktada kapalı bir varlık olarak kısıtlanmış ve kuşatılmışlardır.

Hegel, erkek ve kadın arasındaki ilişki efendi köle boyutundadır. *Toplum içerisinde insan ya efendi ya da köle konumunda yer almaktadır. Efendi kendisi ve etrafındaki dış gerçeklik karşısında farkındalık geliştirerek öteki (köle) ile savaş içerisine girmiş ve savaştan çekilmeyerek köle üzerinde üstünlük elde etmiştir. Köle ise hayatta kalma korkusuyla bu savaşta geri adım atan ve efendinin üstünlüğünü kabul eden insandır.* (Tokdil-Gültekin 2018: 130). Bu dönem romanlarında kadın, bir yönüyle erkeğin bilinçaltında bastırılmış olduğu iç tepilerinin gölgesidir. Kısacası bu dönem romanlarında köle ve hizmetçi kadınların zevce olarak da tercih edildiği görülür. Romancılar, erkeğin saldırı ve şiddet alanı içerisindeki olumsuz kadın imgeleri aracılığıyla eleştirel gerçekçi bir tutum takınarak toplumumuzdaki kadın imgesini yenileşme çerçevesinde olumlu düzeyde değiştirmeye çalışırlar. Çünkü yeni dünya düzeninde varoluşun kadınla başlayacağına inanırlar.

2. Batılılaşmayı Şekilcilikten Öteye Götüremeyen Kadın İmgesi

Tanzimat Dönemi romanlarının önemli temalarından biri de kadının yanlış ve yüzeysel batılılaşmasıdır. Cumhuriyet öncesinde olduğu gibi Cumhuriyet sonrasında da uzun bir süre bu kadın imgesi işlevsel bir imge olarak dönemin yazarları tarafından ele alınmıştır. Arayışlar Devri Türk Edebiyatının amacı; sadece şekil olarak çağdaş bir edebiyata sahip olmak değildir. Çağın insanını yetiştirmek de bir o kadar önemlidir. Bunun için romanlarımızda olan ve olması gereken insan tipolojisinin resmigeçidi vardır. Bu dönem yazarları, modernleşmeyle birlikte Batılılaşmayı hazmedemeyen ve yanlış anlayan kadını eleştirip *Müslüman-Türk kadınının, hızlı kültür değişmeleri neticesi mukadder olan ahlâkî dejenerasyona karşı çok iyi korunması hususunda daima hassas davranmışlardır.* (Has-Er 2000: 409). Bu dönem romanlarındaki kadın karakterler, modernleşmenin getirmiş olduğu yenilikleri ya tamamen reddeder ya da sadece şeklen içselleştirirler. Günlük hayatın sıradan hadiseleri içerisinde dönüp duran bu kadınlar, eskiyi tümüyle reddederken ondan kaçıp kurtulmak isterler.

Bu kaçış, alışkanlıkların belirlediği bir yaşam tarzını seçmekle gerçekleşir. Bu dönem yazarları konuyu iki açıdan ele alırlar: 1. Alafranga kadın tipini bütün yönleriyle ortaya koyarak öğretiliğini göstermek ve eleştirmek. 2. Bu kadın tipini geleneksel ve idealist kadın tipleriyle karşılaştırarak garipliğini ve yabancılığını ortaya koymak. Dönemin önemli aydınlarından olan Namık Kemâl de yenilik lehine yaptığı çalışmalarıyla toplumun bu yenilikleri benimsemesini arzu etmektedir. Ancak Namık Kemâl, *dans etmekle, şeytanla flört etmek arasında hiçbir fark yoktur. Ve eğer sizin medeniyet zannettiğiniz şeyler karıların açık saçık sokağa çıkması ve meclislerde dans etmesi ise onlar ahlâkımıza mugayirdir. Biz istemeyiz, biz istemeyiz, bin kere istemeyiz, diye yazarak Batı'ya yönelişin sınırlarını cinsiyetler arası ilişkilerin sınırlarıyla belirlemiştir.* (Parla 1990: 69). Aralarında bir zaman farklılığı olmasına rağmen Namık Kemâl gibi Mehmet Akif Ersoy da kadının çarşaf çıkarmasını medenileşmek olarak görmez. *Eğer medenileşmek çarşaf çıkarmaksa medeni olmamayı tercih ettiğini ifade eder.* (Kurnaz 2015: 128). Namık Kemâl gibi, diğer aydınlar da şeklen Batılılaşmayı reddederler. Ahmet Midhat'ın Felatun Bey'i ve Rezaizade Mahmut

Ekrem'in Bihruz Bey'i dönemin züppe tiplerini en belirgin şekilde ortaya koyan karakterlerdir. Cumhuriyet Kuruluş Dönemi romanlarında bu züppe erkeklerin yerini züppe kadınlar alır. Bu kadınlar, Batılılaşmayı şekilden ibaret sayan köksüz kadınlardır. Bu alafranga kadınlar, ne geçmişlerini tam olarak bilirler ne de yenileşmeyi. Bunlar, herhangi bir fikre sahip olmadıkları için davranışları yüzeyseldir. Giyim kuşamın, yeme içmenin, gezip eğlenmenin merkeze alındığı bu asrileşme, sağlıklı bir düşünceden ziyade tutarsız davranış tarzlarıyla ortaya konulmuştur.

Yakup Kadri'de bu kadın tipinin ilk örneği *Kiralık Konak* romanındaki Seniha'dır. Seniha, köklerinden (Dedesı Naim Efendi'den) uzak bir hayatın hayalini kurarak Avrupalı gibi yaşamaya çalışırken bir anda düşkün bir kadına dönüşür. 1923-1938 dönemi romancıları eserlerinde dandy kadın tipine geniş bir yer verirler. Yazarlar, bu benzetmeyle birlikte yenilik adına ortaya konulan her şeye doğru büyük bir özlemle ve şuursuzca koşan; aslında ne eskiye ne de yeniye ait ol(a)mayan kadın tiplerini anlatırlar. Batılılar gibi yaşamaya heves eden bu kadınlar, tutarsız davranışlar sergileyerek bilinçsiz bir şekilde bocalarlar: *Yeni kadınların çoğu ana olmağı zarafete mugayir bir şey sayıyorlar ve çocuk viyaklamasından nefret ediyorlar. Sen de onlardan değil misin?... Yeni kadın, yaratıcılığın merkezini şaşırmıştır. Senin ümitsizliğin buradan geliyor... Emin ol ki sana 'evlen, çocuk yap, yuva kur!' diyen bir mahalle imamı, bir kadın nine, bir papaz veya aksakallı bir bunak, zannettiğin kadar haksız değiller. Mütearifelere karşı isyanımızı bir orjinalite sanıyoruz.* (Safa 1997: 180). *Sodom Gomore'nin Leyla'sı, Kalp Ağrısı'nın Azize'si; Zeyno'nun Oğlu'nun Mestrure'si; Canan'ın Canan'ı; Yaprak Dökümü'nün Necla, Leyla ve Ferhunde'si; Eski Hastalık'ın Züleyha'sı, Dudaktan Kalbe'nin Cavidan'ı; Sözde Kızlar'ın Nevin'i, Belma'sı, Nazmiye Hanım'ı; Mahşer'in Seniha'sı; Şimşek'in Pervin'i; Acı Gülüş'ün Vuslat'ı; Cehennemlik'in Ferhunde'si, Cazibe'si, Billur Kalp'in Mürüvved'i, Nühket'i Vehbiye'si; Tutuşmuş Gönüller'in Lemiye Lebip'i, Nevhayal'i, Şaheseri züppe tipinin örnekleri arasındadır. Bu dönem yazarları arasında züppe tipinin en fazla görüldüğü yazarlar Peyami Safa ve Hüseyin Rahmi Gürpınar'dır. Mediha Berkes'in ifadesiyle; *Cemiyete âsi olan bu kızlar, Hüseyin Rahmi romanlarında ilk defa olarak namus ve iffet telâkkilerine kıymet vermez olmuşlardır. Onlar edindikleri eksik bilgilerle kadın erkek müsaviliğini ve kadın hürriyetini bol bol âşık değiştirmek manasına anlamışlardır.* (Kacıroğlu 2008: 89). Bu yazarlar, romanlarında alafranga kadın tipinin en baskın örneklerini vererek dönemin kadınlarının nelere dikkat etmesini ve nelerden uzak kalmaları gerektiğini göstermeye çalışırlar. Kadın, bu yanlış seçimiyle birlikte toplum nezdinde itibarını kaybederek büyük bir düşüşü yaşar. Yazarların amacı da bu baş dönmesini göstermektir. Özellikle erkeğin karşısında var olabilmek için cinselliğe sığınan bu kadınlar, -evli ya da bekâr- her şeyi uçlarda yaşarlar. Zaaflarına yenilen züppe kadınların yaşam tecrübe(sizlik)leri Batılılar gibi arzularının biçimlendirdiği bir yaşama hülyası üzerine kuruludur: *Bunlar, hep tercüme-i hallerini İstanbul'da birçok insanların bildiği mâcera kadınlarıydı: sık sık nişanlanıp ayrılanlar, hiç evlenmedikleri halde erkeksiz yaşamayan kızlar, büyük bir hadise çıkarıp kocalarından ayrılarak dillerde dolaşan dullar, kâh İstanbul'da, kâh İzmir'de, kâh Berlin'de ya da Nis'te yeni bir koca ile gezen kadınlar...* (Safa 1972: 20). Bu tip kadınlar, her türlü toplumsal kaygıdan uzak, kişiliği olmayan genellikle yüzeysel yaşayan kadınlardır. Ancak bu modern hayat tarzı kadınları herhangi bir olumlu noktaya ulaştırmaz. Aksine roman sonlarında bu kadınlar ya geri kalan hayatlarına mutsuz bir şekilde devam ederler ya da bunun bedelini hayatlarıyla öderler. Romancılar bu tiplerle birlikte toplumsal bir durumu anlatmaya çalışırlar. Ayrıca yazarlar, bu alafranga kadın imgesinin karşısına ideal kadın imgesini çıkararak toplumun bozulan ahlâkî yapısının onarılması için gereken çözüm yollarını gösterirler. Daha doğrusu romanları aracılığıyla olması gereken ve ihtiyaç duyulan kadın imgesini çarpıcı bir biçimde ortaya koyarlar.*

Cumhuriyet Dönemi Türk romanının şahıs kadrosu içerisinde bir hayli yer tutan bu köksüz ve yüzeysel kadın imgesi aracılığıyla hem olanın eleştirisi hem de olması gerekenin repertuarı bütün yönleriyle ortaya konulur. Romanlarda yeniden varoluş için girişilen mücadele girift ve zorlu bir yokuştur. Romancı, toplumun arkasından giderken mevcuda bir ayna tutarak yaşanan zamanın sorunlarını göstermeye çalışır ve gidilmesi gereken yolun rehberliğini yapar. Bunun için erken

dönem Cumhuriyet romanı, sadece geçişi anlatmaz; varmamız ve durmamız gereken istasyonları da gösterir.

3. İdeal Kadın İmgesi

Tanzimat Dönemi'yle birlikte sorgulanmaya başlanan kadının toplum hayatındaki yeri, Cumhuriyet ile birlikte sorgulamanın ötesine geçilerek idealize edilir. Bu dönemde kadın sorun olmaktan çıkarılarak çözüm odaklı değerler hiyerarşisinin merkezinde yer alır. Yeni toplumsal yapıyı yeni kadının oluşturacağına farkına varılmıştır. Bu yüzden yeni bir kadın imgesinin oluşturulması için önce devlet harekete geçer: *Atatürk 1918'de Karlsbad'da anı defterine şöyle yazmıştır: Bu kadın sorununda cesur olalım. Kuşkuyla bırakalım. Açılınsınlar. Onların dimağlarını ciddi bilimlerle ve tekniklerle süsleyelim... Onur ve haysiyet sahibi olmalarına birinci derecede önem verelim.* (Afet İnan 1993: 45). Cumhuriyet'in kurucusuyla birlikte dönemin aydınları da yeni kadın inşası için harekete geçerler ve eserlerinde ideal kadın imgesiyle birlikte gelinmek istenen noktaya varmaya çalışırlar. Bu dönem romancıları eserlerinde olanla olması gerekeni, eski ile yeniyi bir arada vererek sentezleyici bir yol izlerler. Osmanlı'nın yıkılışına ve Cumhuriyet'in kuruluşuna şahit olan kadın, erken dönem Cumhuriyet romanında kurtarıcı olarak değil, yenileyici ve değiştirici olarak yerini alır.

Ataerkil yapı içerisindeki kadının konumu konusunda, Tanzimat'tan itibaren farkındalık oluşur. Devrin süreli yayınlarında ve kadınlar için çıkarılan gazete ve dergilerde feminizm de dahil olmak üzere kadınlarla ilgili pek çok konu tartışılır. Kadınlar basın hayatında aktif olarak yer almaya başlarlar. Fatma Aliye, Emine Semiye, Nigar Hanım gibi kadın yazarlar çok etkindir. Halide Edip 1908'den itibaren basında aktiftir. Ancak Cumhuriyetle birlikte değişen ve yenileşen kadına yönelik farkındalık oluşmaya başlar. Bu farkındalık öncelikle aydınlar tarafından gerçekleştirilir. Daha sonra aydınlar aracılığıyla toplumsal farkındalığın oluşması sağlanmaya çalışılır. Toplum tarafından varlığı kabul edilmeyen kadının aslında anne olması bile farkındalığın gerçekleşmesi için önemli bir sebeptir. Çünkü anne doğurganlık imgelerinin kutsal rahmidir. Ancak planlı bir yıkımdan canını zor kurtaran ve çözülen toplum bu kutsiyetin farkında değildir. Reşat Nuri'nin *Yeşil Gece* romanında daha önce bir softa olan ancak kendi uyanışıyla birlikte varoluşunu tamamlayan Şahin Efendi'nin sorgulayışı bu yeniliğin ve uyanışın ilk işaretidir. Ancak bu uyanışa ilk kibriti çakan, kadındır... Çocuk hafızın, medresede hastalanması üzerine annesi onu medreseden almak ister. Söz hakkı olmayan anne, dinlenmez ve nihayetinde çocuğun hastalığı ilerler ve medresede ölür. Cenaze alayı geçerken anne, evin camından bağırarak asıl suçlunun cehalet olduğunu, medresedeki softa hocanın ilgisizliği ve umursamazlığından dolayı çocuğun öldüğünü dile getirir. Otoritenin erkeğin elinde olduğu toplumda kadının bu haykırışı kendi varlığının fark edilmesine neden olur: *Kadın çok büyük kuvvet... Ben ki kadını hiç tanımamış, düşünmemiş bir adamım... Ben bile ihtiyar, alil bir ananın tesirinden kendimi kurtaramadım. Bugünkü felâketlerimizde belki onu asırlarca ihmal etmiş, ezmiş, cahil bırakmış olmamızın da bir dereceye kadar tesiri var... Küçük hâfızın anası belki tahsilce, fikirce bugünkü cenaze alayını teşkil eden üç, beş yüz erkeğin hepsinden daha aşağı bir seviyede... Fakat bizim şüpheli ilmimiz, bulanık aklımızla bir türlü anlayamadığımız hakikati o, dertli ana yüreğiyle bulup çıkardı.* (Güntekin, 1974: 116). Kadın, toplum tarafından her ne kadar geri plana atılsa da yaratılışından kaynaklanan annelik içgüdüleri onu güçlü kılar. Kadın, özünde kader anadır. Ancak cehalet onun bu gücünü göstermesine engeldir. Cumhuriyetle birlikte kadın erkeğin tahakkümü altında kurtulmak/kurtarılmak ister. Yakup Kadri'nin *Ankara* romanının başkarakteri olan Selma Hanım, kocası Hakkı Bey'e çalışma arzusunu dile getirir. Selma Hanım'ın çalışma arzusu maddi boyutun ötesinde birey olarak var olduğunu göstermek istemesinden kaynaklanır: *'Çalışmak istiyorum. Fakat hayatımı kazanmak için değil,' derken, bunun tamamıyla aksini düşünüyordu. Bilakis, onca kadının hürriyeti demek, hiçbir hususta erkeğine muhtaç olmaması, ondan bir şey beklememesi, ona tâbi bulunmaması idi.* (Karaosmanoğlu 2016: 153). Hayatını erkeğin belirlediği alanda; evde çalışarak geçiren kadın, artık kendi istediği bir işte çalışacak ve bunun karşılığında hem ev hapsinden kurtulacak hem de erkeğe olan bağımlılığı ortadan kalkacaktır. Ancak kadın ne kadar

isterse istesin erkeğin egemen olduğu bir dönemde kadının toplumsal hayata katılması yine erkeğin yardımıyla olacaktır. Yeni bir medeniyetin inşası için kadının değiştirilip, yenileşmesine inanan bu dönem romancıları, kendi düşüncelerini romanlarındaki kahramanlar aracılığıyla söyletirler. Kısacası sözlerini roman kahramanlarına emanet ederler. *Tebessüm-i Elem* romanında Gürpınar, kadın hakkındaki düşüncelerini roman kahramanlarından Kenan'ın ağzından ifade eder:

Kadınlarımızın beyinleri boş ağırlıklardan, çocuklarımız kundaklardan azat edilmelidir. Avrupa'daki 'feminizm' atılganlıklarını, saldırmalarını görmüyor musunuz? Bugün kadın, erkek kalabalığına karşı yumruklarını göstererek: Biz insanlığın yarısıyız. Hukukta ayırma olmaz. Biz de doğduğumuz memleketin hürriyet havasını tam olarak teneffüs etmek tabii hakkına malikiz. Müsavat, ancak bu tam tatbik ile bir mana ifade eder. Yoksa boş bir söz olur. Bir milletin yarısı hür, yarısı esir olamaz. Esir analardan hür çocuk doğamaz. Hürriyet, bölününce, inhisara uğrayınca zararlı olur. Asıl hürriyet, zorbarların hürriyeti demek değildir. Biz artık yalnız sizin lütuf elinizle yaşamak istemiyoruz. Çekiliniz, geçim kaynakları bizim için de açılın. Biz de avukat, doktor, seçici, mebus, nazır olmak istiyoruz diyorlar, insaniyet davası ediyorlar. Bizdeki kadınların niçin insanlık kabiliyetlerini göstermeleri önlensin? Erkekler ve kadınlar el ele verelim. Terakki göğünün güneşlerine doğru koşalım. (Gürpınar 1983: 116). Eski toplumsal yapı içerisinde ilerlemenin imkânsız olduğunun görülmesi hatta gerilemeye doğru bir gidişatin söz konusu olması, kadınların devreye sokulmasına ve kadının varoluşunun farkına varılmasına yol açar. Kadın değişmeden toplumun değişmeyeceği gerçeği kabullenilir. Bu varoluşun kabullenilmesi ve desteklenmesiyle birlikte kadının da erkek kadar rol aldığı bir edebi dünya kurulur.

Cumhuriyetle birlikte pratize alanları genişleyen modernleşme olgusu, yapılan inkılaplarla yavaş yavaş gerçekleştirilir. 1926'da Medeni Kanun'un kabulüyle birlikte kadının varoluşu resmen kabul edilir. Bu kanun ile ailede kadın-erkek eşitliği sağlanır. Evlilikte resmi nikâh zorunluluğu ve tek eşle evlilik esası getirilir. Kadınlara, istedikleri mesleğe girebilme hakkı tanınır. Mahkemelerde tanıklık yapma, miras ve boşanma konularında kadın-erkek eşit hale getirilir. Yapılan inkılaplarla yeni bir medeniyet tasavvur edilir. Çünkü *medeniyet, her şeyde denge bulmaya uğraşan bilimlerin tamamından meydana gelebilir bir bütündür. Soyut, somut değerleri tartar. Eşitlerini bularak sıralamalar yapar. Evrende birbirlerine denkleri gereken yaratıkların başında kadınla erkek gelir.* (Gürpınar 1968: 188). Bu medeniyet, kadınla erkeğin eş değerde tutulması ve birlikte el ele verip ileriye yönelik adımlar atılmasıyla ortaya çıkar. Aksi takdirde toplum kısır bir döngü içerisinde bocalamaya devam eder. Toplumsal normların belirlediği kurallar dairesinde yaşamını sürdüren kadının yeniliğe geçişi pek kolay olmaz. Toplumda geleneğe sıkı sıkıya bağlı kesimler, bu değişimi reddederek eskiyi devam ettirmeye çalışır. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Tebessüm-i Elem* romanında Ragibe'nin annesi kızını görücü usulü ile evlendirmek ister ancak Ragibe evleneceği kişiyi kendisi görüp, tanımak ve her şeyini anlamak istediğini belirtir. Bunu üzerine annesi; *Ah kızım, adın çıkacak, evlerde kalacaksın. Baban seni böyle yapsın diye mi yetiştirdi? Keşke mahalle mektebinden düzce bir ilmihal okuyup da çıkaydın benim için daha işe yarar bir kız olurdun, üzüntüleriyle çırpınarak kederinden bir hafta hasta yatmıştı.* (Gürpınar 1983: 112). Eski toplumsal normların dışına çıkış öncelikle kadının eğitilmesiyle başlar. Eğitimli kadın bilinçlenir ve tercihlerini de akıllıca yapar. Kadın, seçilen değil de seçen olunca aile kurumu daha sağlıklı bir şekilde devam ederek bu ortamda yetiştirilecek çocuklara da aydınlık bir gelecek sağlar.

1923-1938 dönemi romancıları eserlerinde ideal kadın portresi çizerken ideal kadının karşısına Batılılaşmayı sadece şekilcilik olarak görüp hayatını bu yönde değiştiren kadını getirerek olanla olması gerekeni yansıtmaya çalışırlar. Yakup Kadri'nin *Ankara* romanında ideal kadın olan Selma, yanlış Batılılaşmayı eleştirerek varoluşunu gerçek anlamda tamamlama arzusunu ifade eder. *Şu benim, güya içtimai bir inkılâbın öncüleri olduklarını zanneden okuryazar Türk kadınları demek istiyorum. İşte, bunların hepsi, boş yere hür, azâd olmaktan mustarıptirler. Evde hiçbir faydamız, sokakta hiçbir faydamız kalmamıştır. Bir derin boşluk içinde dönüp duruyoruz. Nihayet, bana fizyolojik bir vazifeden mi bahsedeceksiniz? Çocuk yetiştirmek, aşk ve muhabbette erkeğin ideal eşi olmak? Adam siz de, bu da sürse sürse ancak bir yıl sürüyor. Ondan sonra, erkek kadından, kadın*

erkekten bıkmıyor. Hem böyle olmasa bile ne çıkar? Adın yalnız fizyolojik bir mahlûk mu? Hayır; erkek ne kadar içtimai mahlûksa kadın da o kadar içtimaidir. Ben, bize verdiğiniz “cortisane” hürriyetini istemiyorum. Ben, erkekle her hususta eşitliği talep ediyorum.” (Karaosmanoğlu 2016: 156-157). Orta seviye bir eğitim alarak zevk ve hazlarının peşinde koşmayı Batılılaşma olarak algılayan kadının topluma bir faydası olmaz. Bu dönem romanlarındaki ideal kadın, cinsel bir objeden ziyade erkek gibi akıllı olan, düşünen ve çalışan bir varlıktır. ‘Bilinçli kadın karakterlerin yaşamdan ne istediğini bilen, toplumsal epistemolojiyi sorgulayan aksiyoner bireyler oldukları (Kanter 2016: 85) görülür. İşte Peyami Safa’nın Mahşer romanındaki Muazzez olması gereken/ideal kadındır: *Giyinişi, yürüyüşü, söyleyişi güzel, daima sade kıyafetleri beğeniyor. Başkalarında uzvî arzularından fazla, bedîi iştiyaklar uyandıрмаğa çalışan tuvaleti tercih ediyor. Modaya rağmen uzunca yakaları, uzunca etekleri ve koyu renkleri seviyor. Göze çarpmaktan müctenib. Konuşurken samimi, karşısındakinin gizli fikirlerini çabuk anladığı gibi, kendi fikirlerini de gizlemiyor. Cesur, açık ve candan bir sohbeti var.* (Safa 1977: 93-94). İdealize edilen kadın karakterler, değerlerine bağlı ve yeniliğe açık olan kadınlardır. Romanlarda bu kadınlar sürekli kazanırken varoluşunu şekilden öteye götüremeyen kadın karakterler, kötü bir sona sürüklenirler.

Halide Edip Adivar’ın *Ateşten Gömlek* ve *Vurun Kahpeye* adlı romanlarındaki kadın karakterler, kadınsı yapılarından soyutlanmış, cinsel kimlikleriyle ön plana çıkmayan karakterlerdir. *Ateşten Gömlek* romanının başkarakteri Ayşe ile *Vurun Kahpeye* romanının başkarakteri Aliye *toplumsal mücadele ve savaş esnasında bireyin tüm benliğiyle millet için savaşmasını, millî hedeflerden sapmamasını sağlamak için ulusal mit ve alegorilerden bireysel arzuların bastırıldığı* (Parla-Irzık 2017:8) ideal kadın imgelerinin temsilciliğini yaparlar. İşgal altında olan İzmir’in kurtuluşu için cepheye giden Ayşe, Peyami’ye olan aşkıdan vazgeçer ve milleti için ölümü tercih eder. *Vurun Kahpeye* romanında ise Aliye köy okuluna öğretmen olarak gider. Aliye bu köyde öncelikle hurafelerin biçimlendirdiği ve softaların hükmettiği yaşam tarzına karşı mücadele etmeye başlar. Daha sonra köyün Yunanlılar tarafından işgal edilmesiyle birlikte Aliye’nin mücadelesi millî bir boyut kazanır. Tosun Paşa ile birbirini seven Aliye, vatan uğruna bu sevdasından vazgeçer. Aliye, işgalci Yunanlılarla hain softalar tarafından recm edilir. Her iki romanda da kadın karakterler, millî bilince ulaşmış ve varlıklarını bu vatan, millet uğruna feda etmekten kaçınmayan ideal kadınlardır.

Sonuç

Osmanlı döneminde toplum tarafından belirlenen normlara dayanılarak eve hapsedilen kadın, Tanzimat’la birlikte devletin kurtuluşunda bir araç olarak görülür. Bu yüzden kadınla ilgili yeniliklerde yapılır. Osmanlının son dönemine ve Cumhuriyet’in kuruluş yıllarına şahit olan yazarlara düşen görev ise yeni kadının inşası için toplumu hazırlamaktır. Bu yüzden eserlerinde kendilerinden önceki dönemden itibaren kadının toplum içerisindeki varoluş sorununu ele alırlar. Birinci Dünya Savaşı’yla azalan erkek nüfusu ister istemez kadının topluma ve toplumsal sorunlara yönelme sürecini hızlandırmıştır. Bu dönemde kadın evini geçindirmek ve ulusal kalkınmayı sürdürmek için iş hayatına atılır. Kadın, daha sonra Kurtuluş Savaşı’yla birlikte gerek cepheye gerekse de cephe arkasında millî mücadeleye katılır. Cumhuriyetle birlikte arzulanan toplumsal konumuna kavuşan kadın, devletin yenileşmesi ve ilerlemesiyle birlikte var olmak adına önemli bir mesafe kat eder. Elbette yeni bir medeniyete geçiş kolay olmayacaktır. Bu geçiş sürecinde kadın bazen yeniliğe karşı direnen geleneksel kadın kimliğiyle; bazense yeniliği sadece şeklen benimseyen kadın kimliğiyle karşımıza çıkacaktır. Ancak bütün bu mücadelenin sonunda ideal kadın imgesine ulaşarak varoluşunu tamamlayacaktır. Cumhuriyet Kuruluş Dönemi Türk romanı, kadının toplumsal hayattaki konumunu irdeleyerek olması gereken kadın imajını detaylı bir biçimde ele almıştır. Romanların geneline baktığımızda kadınlarla ilgili alanın sorunlarla dolu olduğunu görmekteyiz. Ötelenmiş kadın imgesi dönem yazarları tarafından hem kendi varoluşlarını hem de mensubu buldukları milletin kurtuluşunu gerçekleştirmek için aktif ve eylemci kişilikleriyle harekete geçerler. Aynı zamanda bilinçlenme hususunda da bir hayli mesafe aldıklarını ve kültürlü bir varlık haline (özne) gelmek için mücadele ettiklerini söyleyebiliriz.

Dönem romanlarında kadın, erkeğin arzu nesnesi olmaktan daha çok onu aşıcı bir işlevle harekete geçiren ve seçme şansı olan bir özne olma yolunda önemli bir konuma sahiptir. Dönem yazarları, Atatürk'ün çizdiği doğrultuda Türk kadınının varoluşu adına önemli görevler üstlenmiş ve edebi metinler aracılığıyla önemli romanlara imza atmışlardır.

KAYNAKÇA

- Adivar, Halide Edip (2000), *Vurun Kahpeye*, Özgür Yayınları, İstanbul.
_____ (1973), *Zeyno'nun Oğlu*, Remzi Kitabevi, İstanbul
_____ (2008), *Sinekli Bakkal*, Can Yayınları, İstanbul.
- Albayrak, Sadık (2002), *Meşrutiyet İstanbul'unda Kadın ve Sosyal Değişim*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Güntekin, Reşat Nuri (1974), *Yeşil Gece*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul.
_____ (2016), *Yaprak Dökümü*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- Gültekin, Tuba, Tokdil Ezgi (2018), Hegel'in Efendi Köle Diyalektiğinin Barbara Kruger'in Eserlerinde Bağımlı Ve Bağımsız Özbilinç Göstergeleri İle Çözümlemesi, *Sanat ve Tasarım Dergisi*, Volume 8, Issue 2, ss. 128-144.
- Gürpınar, Hüseyin Rahmi (1968), *Kokotlar Mektebi*, Başaran Matbaası, İstanbul.
_____ (1983), *Acı Güllüş (Tebessüm-i Elem)*, Atlas Kitabevi, İstanbul.
_____ (2003), *Muhabet Tılsımı*, Özgür Yayınları, İstanbul.
- Has-Er, Melin (2000), *Tanzimat Devri Türk Romanında Kadın Kahramanlar*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- İnan, A. Afet (1993), *Mustafa Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Jale Parla, Sibel Irzık (2017), *Kadınlar Dile Düşünce- Edebiyat ve Toplumsal Cinsiyet*, İletişim Yay., İstanbul.
- Kacıroğlu, Murat (2008), *Milli Mücadele ve Erken Dönem Cumhuriyet Dönemi*, Kriter Yayınları,
- Kandiyot, Deniz (2015), *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar (Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler)*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Kanter, Beyhan (2016), "Halide Edib Adivar'ın Romanlarında Eril Tahakkümün Sınırlarında Gezinen Kadınlar", *Asos Journal, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Prof. Dr. İbrahim Kavaz Özel Sayısı, Yıl: 4, S. 24, ss. 84-94.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri (2016), *Ankara*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kurnaz, Şefika (2015), *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)*, Ötüken Neşriyat, Ankara.
_____ (2013), *Osmanlı Kadınının Yükselişi (1908-1918)*, Ötüken Neşriyat, Ankara.
- Parla, Jale (1990), *Babalar ve Oğullar (Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Safa, Peyami (1972), *Şimşek*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
_____ (1977), *Mahşer*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
_____ (1997), *Bir Tereddüdün Romanı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
_____ (1998), *Canan*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 133-142, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 03.07.2020 Kabul Tarihi: 21.07.2020

MEVLÂNÂ’NIN *DİVÂN-I KEBİR*’İNDE GÖLGE METAFORU

Shadow Metaphor in Mevlânâ’s Divân-ı Kebîr

Sevda Çilem AYAR VARGÜN¹

ÖZ

Tasavvuf edebiyatında gölge, vahdet anlayışı bağlamında, mutasavvıfların varlık ve yokluk konularına bakış açılarını yansıtmada kullandıkları önemli bir metaforudur. Gölge bir metafor olarak, mutasavvıfların âlemin hakikatin gölgesi olduğuna yönelik düşüncelerini ortaya koymaları bakımından önemli imkanlar sunmuştur. Mevlânâ da, gölgeyi bu yönüyle ele alan mutasavvıflardandır. Bu çalışmada Mevlânâ’nın gölge ile ilişkili olarak varlık ve yokluk konusuna bakış açısı ele alınmıştır. Mevlânâ’nın *Divân-ı Kebîr*’inde gölge metaforuna bağlı olarak taranan beyitler Şefik Can tarafından Türkçeye aktarılan *Divân-ı Kebîr/Seçmeler* isimli eserle sınırlı tutulmuştur. Çalışmada bu örneklerden yola çıkılarak ulaşılan sonuçlara değinilerek Mevlânâ’nın vahdet anlayışı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Gölge, Vahdet, Nur, Âlem.

ABSTRACT

The use of shadow in sufi literature within the context of the understanding of unity, is an important metaphor the mystics utilize to reflect their perspective on the topics of existence and non-existence. Shadow as a metaphor allows mystics to put forth the idea that the universe is the shadow of truth. Mevlânâ is a mystic who considers the notion of shadow in comparable ways. This study explores Mevlânâ’s thoughts on the topic of existence and non-existence in relation with the notion of shadow. The couplets in this study have been limited to Mevlânâ’s work *Divân-ı Kebîr*. The couplets have been selected from Şefik Can’s translation of Mevlânâ’s *Divân-ı Kebîr* titled *Divân-ı Kebîr/Seçmeler*. This study looks at selected key couplets from *Divân-ı Kebîr* to explore Mevlânâ’s understanding of the notion of unity.

Keywords: Shadow, Unity, Light, Universe

GİRİŞ

Işık, aydınlık, ruh vb. kavramlarla beraber anılan gölge, insanın doğayı ve evreni anlama çabasının bir sonucu olarak geçmişten günümüze dek pek çok inanç ve düşünce sisteminde yer almış önemli bir semboldür. Gölge, temel anlamına göre “saydam olmayan bir cisim tarafından ışığın engellenmesiyle ışıklı yerde oluşan karanlık”tır (Türkçe Sözlük, 2005: 774). Gölgenin mecaz anlamı ise “lütuf ve ihsan”dır (Cebecioğlu, 2014: 420). Tasavvufta ise “gölge, hakikatin gölgesi olarak değerlendirilir” (Cebecioğlu, 2014: 420-421). “İmâm-ı Rabbânî’ye göre bu âlem, sıfatların gölgesinin tecellisidir; hâlbuki İbn Arabî’ye göre bu âlem, doğrudan sıfatların tecelli yeri durumundadır.” (Cebecioğlu, 2014: 421).

Tasavvufta, âlemi ve bu âlemdeki insanların konumunu anlama çabasında “vahdet-i vücüt” felsefesi bağlamında, âlemin Hakk’ın gölgesi olduğu anlayışı ortaya çıkmıştır. Gölgenin esas kaynağı Hak’tır ve gölge yaratan O’dur. Hakk’ın gölgesi olan âlem son şekildir; fakat sonuncuya

¹ Arş. Gör., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi. ELAZIĞ
e-posta: scayar@firat.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0886-6744>

göre bir derece daha aşağıdadır (Izutsu, 2005: 129). İbn Arabî, *Füsusu'l-Hikem* adlı eserinde Hakk'ın gölgeleri var etmesinin sebebinin, kendisine delil göstermek olduğunu ifade eder. Bu delil sayesinde insan, kendisini ve Allah'la ilişkisini bilir (İbn Arabî, 2019: 103).

Allah'ın, öncelikle lâtaayyün hâlinde iken Ahadiyyet (Teklik) mertebesinde bulunduğu söylenir. Burada hiçbir tecelli yoktur. Burada bir kesret olmadığından gölge de yoktur (Izutsu, 2005: 44). Lâtaayyünden sonra tecelli gerçekleşir. İlk Tecelli (Zati Tecelli), ilâhî zatın kendisi için tecelli etmesidir. İkinci tecellide (İlk Taayyün) mümkün varlıklara ait aynalar görünür hale gelir. Üçüncü tecelli (Şuhûdî tecelli) Hakk'ın isimlerinin suretleriyle âlemde görünür olmasıdır (Uludağ, 2012: 346). Bilindiği gibi henüz hiçbir varlık yokken Allah, bilinmeyi istemiştir. Fakat âleme kendisini doğrudan göstermemiştir. Bunu tecelli yoluyla, kendi ışığını yansıtarak yapmıştır. Varlıklar da birer ayna görevi görmüştür. Allah, bütün varlıkların içinde en çok insanda tecelli ettiğinden ayna “insan-ı kâmilin kalbi” (Uludağ, 2012: 56) olarak da ifade edilir. Fakat en çok Hz. Muhammed'te tecelli etmiştir (Uludağ, 2012: 57). Klasik Türk şiirinde sık karşılaşılan “Sen olmasaydın felekleri yaratmazdım” hadis-i kudsîsinden de anlaşılacağı gibi, “hakikat-ı Muhammediyye, vücud-ı mutlakın ahadiyyetini vahidiyyete dönüştürmek suretiyle taayyüne başlamasıdır” (Demirci, 1997: 179). Allah'ın nurundan ilk olarak Hz. Muhammed yaratıldığından “nur-ı Muhammedî” olarak da anılır. Ayna, esasen yokluktur. Allah'ın varlığı bu yokluk aynasında yansyarak çokluğu meydana getirir (Uludağ, 2012: 250). Bir ayna olarak müminin kalbi ne kadar temizse Allah'a da o kadar yakın olur. “Sâlikler için taayyünler birer perdedir. Hakk'a yükseliş halinde bulunan sâlik bu taayyünleri kaldırır, perdeleri açar, en sonunda hakiki varlığa ulaşır yok olur, sır olur, yoklukta var olur” (Uludağ, 2012: 340). İnsanın bu yolculuğu “devir” olarak adlandırılır. Mutlak varlıktan ayrılan nesne inişe geçer ve alçalarak sırasıyla küllî akıl, dokuz akıl, dokuz nefis, dokuz felek, dört tabiat ve dört unsur seviyesine düşer. Daha sonra yükselişe geçerek sırayla madde, maden, bitki, hayvan, insan ve kâmil insan seviyesine çıkar. Bu merhalelerden geçtikten sonra geldiği noktaya geri döner. Bu yolculuk bir daire şeklinde düşünüldüğünden bu durum devir nazariyesi olarak adlandırılır (Uludağ, 1994: 231). Bu aynı zamanda gölge bir varlık olan insanın, âlemin ve kendisinin birer gölge varlık olduğunu idrak etmesi ve hakikate ulaşma yolunda çaba harcamaya başlamasının da yolculuğudur.

Vahdet-i vücud anlayışına göre, aslında vücud tektir fakat vücudun görünümünün mertebeleri vardır. Mertebelere göre canlılar tarafından algılanan varlıklar misâl âleminin, misâl âlemi ruhlar âleminin, ruhlar âlemi a'yân-ı sâbite âleminin, a'yân-ı sâbite ilk taayyünün, ilk taayyün ise lâ-taayyün mertebesinin gölgesidir. Bu durumda âlem Zât'ın gölgesinin, gölgesinin, gölgesinin, gölgesi konumundadır (İbn Arabî, 2005: 35). Buradan yola çıkılarak aşağıdaki gibi bir sıralama yapılabilir: Lâ-taayyün → İlk taayyün → A'yân-ı sâbite → Ruhlar âlemi → Misâl âlemi → Varlıklar âlemi.

Bu sıralamaya göre gölgelerin de üstünlük dereceleri vardır ve en son aşamada oluşan olan gölge, diğerlerine göre en aşağıdadır. William Chittick *Varolmanın Boyutları* adlı kitabında bu durumu şöyle açıklar: “Yaratılmış olan üç Hazretten her biri, varlığını kendi ötesindeki Hazretten alır. Buna göre, ruhlar sabit ve yaratılmamış olası varlıkların (a'yânü's-sâbite) yansımaları veya gölgeleri; hayâller ruhların yansımaları veya gölgeleri; hayâller ruhların yansımaları ya da gölgeleri ve resimler de hayallerin yansımaları veya gölgeleridir” (Chittick, 2007: 148). İbn Arabî, gölgenin doğrudan “âlem”in üzerine düşmediğini, eşyanın a'yân-ı sâbitesi üzerine düştüğünü ifade eder. Buna göre “âlem, Hakk'ın gölgesinin a'yân-ı sâbite üzerine düştüğü an doğmuş olur” (Izutsu, 2005: 131).

“Gölge” konusunda en dikkate değer fikirlerden biri İslam tasavvufunu da derinden etkilemiş bir filozof olan Platon'a aittir. Platon, *Devlet* adlı eserinde mağara duvarlarına yansıyan gölgelerden bahseder. Platon, görünen dünyayı bir mağaraya benzetir. (Platon, 2020: 234). Bu mağaranın içinde bulunan insanlar ayaklarından ve boyunlarından zincire vurulmuş bir halde yaşamaktadırlar. İnsanların bulunduğu yerden yüksek bir noktada ise bir ateş parıldamaktadır.

İnsanlarla bu ateş arasında dimdik bir yol vardır. Mağaradakiler bu ateşin aydınlığıyla, ancak arkalarından ateşin duvara yansıttığı gölgelerini görürler (Platon, 2020: 231). Ama mağaranın dışındaki gerçeklikten habersizdirler. Ancak bu mağaradaki mahpuslardan biri ayağa kalkıp gözlerini ışığa kaydıracağı zaman, gölgelerin ardında bir şeyler olduğunu fark eder ve gerçeğe yakınlaşır (Platon, 2020: 232). Platon, mağaranın dışındaki ışığı gören kişinin, ışığa baktığında her şeyi bir anda göremeyeceğini ifade eder. “Yukarı dünyayı görmek isterse, buna alışması gerekir. Rahatça görebildiği ilk şeyler gölgeler olacak. Sonra, insanların ve nesnelere sudaki yansılar, sonra da kendileri. Daha sonra da, gözlerini yukarı kaldırıp, güneşten önce yıldızları, ayı, gökyüzünü seyredecek” (Platon, 2020: 233). Bu kişi en sonunda güneşi fark edecektir. Mağarada görülen her şeyin esas kaynağı da güneştir (Platon, 2020: 233). Mağaradaki gölgeler aslında birer hayaldir. Platon’a göre bu kavranan dünyanın sınırlarında esas olarak “iyi” ideası vardır. Ancak insanların bu durumu hemen idrak edebilmesi zordur. Bunu için mağaradan dışarıya bakmaları ve dünyada iyi ve güzel her şeyin bu ideadan geldiğini görmeleri gerekir (Platon, 2020: 234).

Platon’un mağara alegorisi ve “iyi ideası” tasavvuftaki vahdet-i vücüt felsefesinin, âlemin dünyanın gölgesi olduğu fikriyle benzerdir. Tasavvuf anlayışında da, Platon’un mağarasındaki gibi gölgelerle yetinenler ile hakikatin daha yüce bir yerde olduğunu keşfedip bunun peşine düşenler olması bakımından benzerlikler vardır. Yalnız tasavvufta hakikati arayan ve buna ulaşmayı başarmaya yakın olan insan-ı kâmile, Platon’un mağaradan çıkmayı başarabilen filozofu bu bağlamda benzer olsa da insan-ı kâmil dünyevî olan her şeye mümkün olduğunca mesafeli dururken, Platon filozofu ideal yönetici olarak merkeze oturtup toplumu eğitmesini bekler. Bu anlamda da birbirlerinden oldukça farklıdır. Bu çalışmada önemli olan husus ise mağara alegorisinin tasavvuftaki gölge metaforu ile benzerliğidir. Tıpkı Platon’un mağara benzetmesinde olduğu gibi, tasavvufta da bu âlem bir hayalden ibarettir. Kelamcı düşünceyle tasavvufun ayrıştığı en önemli anlayış farklılığından birisi de budur. Kelamî düşünceyi önceleyen âlimler, âlemin tamamen hayalden ibaret olduğu fikrini, dinlerin var olma sebebi ve dolayısıyla insanın sorumluluğu düşüncesine hâle getireceği ilgisinden reddederler.

Vahdet-i vücûd iddialarını eleştiren ve farklı bir yaklaşım olarak da "Varlık'ın (Vücûd'un) Zât'a zâid bir sıfat, sıfatların da Zât'a zâid olduğunu, Allah-âlem ayrımını, vehm ve hayâl olmayan âlemin gerçek varlığını" savunan İmâm Rabbânî (ö. 1034/1624), vahdet-i vücûd eleştirisi neticesinde vahdet-i şühûd denilen bir anlayış geliştirmiştir. İmâm-ı Rabbânî'nin öne sürdüğü anlayışın dayandığı temel nokta âlemin, “adem”den yaratılmış olması fikrine dayanmaktadır. Yani ona göre mümkün varlıklar "adem"dir ve mümkün varlıklara "varlık olma" hâli yansımıştır. İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ise mümkün varlıkları, ilâhî ilmin sûretleri olarak görmüş, “ilmin sûretleri, zâtın aynasında yansımıştır” (Aygün, 2018; 175). İnsanın varlığı, hayal âleminin ötesine geçip Allah’a kavuşma yoluna girdiğinde anlam kazanır. Tasavvufta da İbn Arabî, Mevlânâ gibi pek çok âlim, vahdet-i vücüt felsefesini anlaşılır hale getirmek için kendilerine özgü anlayışlarla “gölge”den faydalanmışlardır. Yalnız belirtmek gerekir ki Mevlânâ'nın vahdet anlayışı vahdet-i şühûd, yani görmede birliktir (Yıldırım, 2008: 224). Bu çalışmada, bu bilgiler kapsamında Mevlânâ'nın Divân-ı Kebîr adlı eserinde bir sembol olarak “gölge”den faydalanarak Mevlânâ'nın varlık-yokluk konusundaki bakış açısı ortaya konulacaktır.

Tasavvufta “gölge”yi anlayabilmek için gölgenin kaynağı ve aynı zamanda zıt anlamlısı olan “nur”u da düşünmek gerekir. “Nur”un tecelli etmesiyle âlem görünür hale gelmiştir. Işık ve gölge daima bir aradadır. Gölgenin oluşabilmesi için aydınlığa ihtiyaç vardır. Bu nedenle birinin bilinebilmesi için diğersinin de bilinmesi gerekir. Nur tasavvufi anlamına göre “maddenin kalpten uzaklaştırdığı ilahi feyz ve dini bilgileri açığa çıkarmada araç olan ışık”tır (Uludağ, 2012: 280).

DİVÂN-I KEBİR'DE GÖLGE METAFORU

Mevlânâ, *Divan-ı Kebîr* adlı eserinde, bu âlemin gölgeler dünyası olduğunun farkında olmanın ve bu sayede Allah’a ulaşmanın önemini ifade eder. “Mevlânâ'nın âlemi nasıl yorumladığına bakarsak, karşımıza iki farklı görüş çıkar. Bunlardan birincisi, âlemin Allah'ın

nurunun tecelli ettiği bir mekân olduğu, diğeri ise insanı gerçek maksadından alıkoyan, Allah'ı unutturan bir gölge varlık olduğudur. İlk bakışta bir paradoks gibi görünen bu yorum, âlemin cismani ve manevi yönüne atıfta bulunarak yapılmış, birbirine taban tabana zıt gibi görünen, fakat birbirini tamamlayan bir özelliكتedir.” (Büyüknal, 2014: 109) Âlem ve âlemdeki varlıklar, Mevlânâ'nın şiirlerinde “gölge varlık” olarak ifade edilir. Bu âlemin parçası olan insanlar da birer “gölge varlık”tır. İnsanların bir kısmı bu âlemden kendileri gibi birer gölge varlık olan nesnelere peşindedir. Bir kısmı da bu gölge varlığın, aslında daha üstün olan bir varlığın gölgesi olduğunun farkındadırlar. Mevlânâ hep bu insan tipini ve böyle bir insan olmanın önemini vurgular ve *Divân-ı Kebîr* adlı eserinde de, bu konuyla ilgili örnekler vererek varlık-yokluk konusundaki tutumunu ortaya koyar.

“Nur, sebebi yaratandır. Ne kadar sebep varsa hepsi de onun gölgesidir. Allah, sebepsizliği her şeye sebep kılmıştır. Sebebi yaratan ile sebep birbirinin aynasıdır. Kim ayna gibi tertemiz değilse, aynayı ve aynadakini göremez.” (C1, 10/7)

Mevlânâ, İbn Arabî gibi bu âlemin gölgeler dünyası olduğu düşüncesinden hareket eder. Âlemin görünür olması için gereken şey nurdur. Nur olmadan hiçbir varlık idrak edilemez. Bu durumda âlemi görünür hale getiren nurdur. Nurun kaynağı ise Allah'tır. Nurun aydınlattığı sebeplerin ortaya çıkışına sebep olan Allah'ın ise müsebbibü'l-esbab yani sebeplerin sebebi olmasıdır. Âlemdeki her varlık, Allah'ın isimlerini ve sıfatlarını yansıtır. İnsan da bu isim ve sıfatları yansıtan aynaların en üstünüdür. İnsanın kalbi bir ayna gibi ne kadar temiz ve parlak olursa, o derece “sebebi yaratana” yani Allah'a yaklaşır. İnsanın kalbinin temiz olması ise onun gölgelerden uzak durmasına bağlıdır. Görülebilir olan eşya, içindeki sûretler ya da hayaller, insanla ayna arasına girer ve aynayı saklayan bir perde gibi hareket ederler (Izutsu, 2005: 60). Aynada kendini görebilmek için aradaki bu perdeleri kaldırmak gerekir. Bu ise insanın perdelerle bağını kesmesi ve bu yolda dünyevi endişelerden uzak durmasına bağlıdır. “Âlem mütemadiyen tecelli eder, tecelli ise bir ânlık bir durumdur. Bu tecelliler sürekli yinelenirken birbirinin aynısı olmayan farklı zuhurlar şeklinde gerçekleşir. İşte bu ânı yaşayan ve bu ân ile uyum içinde birliği sağlamış olan sufilerin Allah'ın dışındaki şeylerle bir bağı kalmaz. Onlarda dünyevi hiçbir endişe olmadığı gibi, cennet arzusu ve cehennem korkusu da bulunmaz. Gelecek endişesi ve geçmişe özlem, sıradan insanların mizacıdır. Sufiler ise bu algılamalardan sıyrılmış seçkin insanlardır” (Yıldırım ve Akdemir, 2014: 108). Yalnız tasavvuf anlayışında insan aynaya baktığında gördüğü yine kendi nefsidir. İnsan Allah'ı doğrudan göremez. Gördüğü tecellidir.

Asıl olan sensin, ben kimim? Ben senin elinde bir aynayım. Sen her ne gösterirsen, ben oyum. (C2, 721/5)

Bu beyitte yine Mevlânâ'nın tecelli anlayışı anlatılmaktadır. Tek hakikat Allah'tır. O'nun dışındaki her şey hayaldir. Allah'ın zatı, sıfatları en çok insanda tecelli eder. İnsan bu sıfatları yansıtan bir aynadır ve bu anlamda Allah'ın yansımasıdır. “İnsan-ı kâmil” de âlemden Allah'ı en iyi yansıtan varlık olan insanın içinde kalbi en temiz olduğundan en üstünüdür.

"Gölge ağaçtan ayrıdır" diyen kişinin körlüğüne rağmen senin güneşinin meydana getirdiği gölgede dolaşıp duruyorum. (C1, 242/6)

Bu beyitte yine iki insan tipinin karşılaştırıldığı görülmektedir. Burada vahdet düşüncesine yönelik, evrendeki tek gerçek varlığın Allah olduğuna ve evrenin de O'nun bir yansıması olduğu fikrine yapılan eleştirilere cevaptır. Bu eleştirilere göre gölge ve ağaç yani Allah ile diğer yaratılmışlar ayrı varlıklardır. Mevlânâ ise bu kişilerin kör olduğunu, gerçeği göremediklerini ifade eder, tabi ki bu körlük kalbî bir körlüktür. Gölge nasıl ki ağaçtan bağımsız değilse, onun ışığın vurmasıyla oluşmuş olan gölgesi onun bir parçası ise; âlem de Allah'tan ayrı değildir. O'nun bir yansımasıdır.

“Bir yaz günü sıcakta bir ağacın gölgesine sığınan herkes gölgeden, gölgeyi düşüren ağaçtan bahseder ama, o gölgeyi düşürten güneşten, güneşin nurundan kimse bahsetmez.” (C1, 152/8)

Mevlânâ, bu beyitte “müsebbibü’-esbab”tan bahsetmektedir. Konuyu somutlaştırmak için örnek olarak ağacı ve onun gölgesini seçmiştir. İnsanlar yaz mevsiminde sıcaktan korunmak için ağacın gölgesine sığınır. Kendilerini sıcaktan koruyan gölgenin kaynağının ise ağaç olduğunun bilincindedirler fakat ağacın üzerine vurup gölge oluşmasına esas sebep olan güneşi görmezler. Güneş → ağaç → gölge şeklinde sıralanan bu sistemde nasıl ki esas kaynak güneşe; âlemde de gölge varlıkları var eden esas varlık Allah’tır. Burada ağaç ve gölgesi âlemi, güneş ise hakikati yani Allah’ı simgeler. İnsanların büyük bir kısmı ağacın gölgesine kaynak olan esas sebebi sorgulamadığı gibi bu âlemi var eden hakikati de sorgulamazlar. Fakat bu sorgulamayı yapanlar Allah’a yaklaşacaktır, diğerleri ise Hayâlî’nin

“Cihân ârâ cihân içindedir ârâyı bilmezler
O mâhîler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler” (G/53/1)

beytinde bahsettiği, deryanın içinde olduğu halde deryanın bilincinde olmayan balıklar gibi pek çok hakikatten habersiz biçimde, gördükleriyle yetinerek yaşamlarını sürdüreceklerdir. Mevlânâ, pek çok beytinde olduğu gibi yine hakikatin ardına düşmek gerektiğini vurgular.

Cenab-ı Hakk; "Ben gizli bir hazineydim, bilinmeyi istedim." diye buyurduğu için ad mananın mazharı oldu. Onun için kalp gözleri açık olan arifler, mana üzerinde dururlar da, adlara önem vermezler. Gölgeyi değil, gölge düşüreni düşünürler. Asası olmasa da, eli parıl parıl parlamasa da Harun irfanı ile Kelîm'i yani Hz. Musa'yı tanıdı, bildi. "Allah göklerin ve yerlerin nurudur." diye buyurdu. Kendisine nur adını taktı. Gözü de nurdan yarattı. Bu sebeple nurlu gözlere, kul ol, köle ol! (C1, 87/5-7)

“Kenz-i Mahfi” olarak bilinen hadîs-i kudsîye göre Allah, henüz hiçbir varlık yokken bilinmeyi istemiş ve kâinatı yaratmıştır. Fakat insanların O’nunla ilgili bilebileceği zatı değil, sıfatları ve isimleridir. Onun öncesinde, İbn Arabî’nin “Dipsiz Karanlık” olarak ifade ettiği Ahadiyet (Teklik) mertebesi vardır. Burada henüz tecelli olmadığından ne bir kesret ne bir kesretin gölgesi vardır (Izutsu, 2005: 44). Tecelli gerçekleştiğinde ise Allah’ın sıfatları ve isimleri de insanların algılayabileceği, bir önceki mertebeye göre bir derece aşağıda olan gölgelerdir. Mevlânâ, burada ismin değil mananın önemli olduğuna dikkat çeker. Tasavvuftaki genel bakışla uyumlu olarak, her insanın manayı yeterince idrak edemeyeceğini fakat kalp gözü açık olan ariflerin asıl önemli olanın mana olduğunu anlayabildiklerini ifade eder. Bu mana; sır, marifettir. Arifler gördüklerinin yanıltıcı olduğunu, bu âlemi anlamak için esas bilgiye ulaşmanın müşahede yoluyla olabileceğini bilen kişilerdir. Bu sebeple yalnızca duyu organlarıyla görülebilen gölgenin bilgisiyle yetinmeyip gölgenin esas kaynağını bilmek isterler. Burada ayrıca belirtmek gerekir ki ârifler bu yönleriyle Platon’un mağara alegorisinde belirttiği filozofla da benzerdir. Filozoflar da ârifler gibi hakikati ararlar. Mevlânâ, hakikatin peşinde olan insan tipini örneklemek için Hz. Musa kıssasından faydalanır. Hz. Musa, Allah ile aracısız konuşabilmiş ve “Kelîmullah” ismini almıştır. Hz. Musa, asasıyla ve elini koynuna sokup çıkarmasıyla elinin beyaz bir nur (Yed-i Beyzâ) haline gelmesi mucizeleriyle bilinir fakat Harun’un Hz. Musa’yı tanıması için bu “görünür” varlıklara ihtiyacı yoktur zira Harun görünür olanın ardındaki gerçeği idrak edebilen bir ariftir. Hz. Musa’ya asa ve Yed-i Beyzâ mucizeleri, halkını inandırmaları için verilir fakat kalp gözüyle görmeyi bilen Harun’un böyle bir mucizeye ihtiyacı yoktur. Mevlânâ böylece sıradan insanla ârif arasındaki farkı ortaya koyar.

Bizim bedenlerimiz, birer evdir; ruhlarımız da, o evlerde birer konuk! Ey Allah'ım! Biz, yokuz; bedenlerimiz de, canlarımız da Sen'in gölgeden ibarettir! Aslında tenlerimiz de, misafir olan canlarımızın canı da Sen'sin! (C3, 1295/8)

Mevlânâ, bu beytinde “gölge” konusunu ev-beden, ruh-misafir bağlamında somutlaştırır. Beden bir evdir, ruh ise o eve geçici bir süreliğine uğramış olan bir konuktur. Ev, bu dünyaya ait ve sabittir. Fakat ruh bu dünyada geçicidir, ölümden sonra esas mekanına gidecektir. Beden ise görevini yerine getirdikten sonra zamanı geldiğinde yok olacaktır. Mevlânâ'nın bu benzetmesi dikkate değerdir. Ev dünyevidir ve toprağın üzerindedir. Beden de ev gibi toprağa karışacaktır. Ruh ise yükselir. Ölüm onu Allah'a yaklaştırır. Fakat tabii beden de ruh da, can da aslında yoktur. Tek hakikat Allah'tır. O'nun dışındaki her şey birer gölgedir.

Gölgeleri ancak güneş giderebilir. O bir gölgeyi uzatır, kısaltır. Sen gölge ile oynamak hünerini güneşte ara!

İki bin yıl gölgenin pesinden koşsan, sonunda geride kaldığını görürsün. Sen yine geridesin, gölge ileridedir. (C3, 1085/4-5)

Bu beyit *Furkân* suresinin 45. ayetini akla getirir. “Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmez misin? İsteseydi onu sabit kılardı. Sonra biz güneşi gölgeye delil kıldık.” (25:45) Güneş sabit olmadığı için, gün içerisinde bir nesnenin gölgesi devamlı yer değiştirir. Güneşin konumuna göre de gün içerisinde gölgelerin boyu kısılır ve uzar. Âyete göre Allah dileseydi güneşi sabit kılardı fakat böyle bir sistem kurmuştur. Mevlânâ, güneşi gölge ile oynayan bir varlık olarak tanımlamıştır. Yani gölgenin boyundaki değişim, güneşin hüneridir. İkinci beyitte ise yine gölgedeki devamlı değişim anlatılmaktadır. Bir kişinin gölgesini önüne alarak peşinden koştuğu düşünülürse, gölge devamlı daha önde olduğundan gölgesine hiçbir zaman yetişemeyecektir. “Cilve-i Rabbanî” olarak ifade edilen bu durum, Allah'ın tecelli etmesidir. “İnsan da âlem de Hakk'ın nurlarının cilve mahallidir.” (Uludağ, 2012: 90). Bu beyitte âlemin devingenliği ve Allah'ın kudreti vurgulanır.

Sen parlak, ay yüzlü birisini görünce ona canım diyorsun. Halbuki o gölge bir varlıktır. Gezip dolaştığı, yeyip içtiği için canlı sanılan renkli bir leştir. Renkli bir leşe canım denir mi? Can nerede; renk nerede? Sen o leşi bırak da can ara! Can bul! (C1, 103/5)

“Bir insan dünyaya geldiğinde, ilahî isimlerde mevcut olan yetkinlikler, ruhla bedeni birbirine bağlayan nefiste kendilerini sergilemeye başlar. Burada da nur (ışık) yararlı bir analogi takdim etmektedir. Ruh katışıksız, anlaşılabilir bir nur, beden (madde) ise zifirî karanlıktır. Işıkla karanlık birbirine karışınca, ışıktaki bulunan özellikleri sergileyen, alabildiğine çok sayıda renk ortaya çıkar. Ruhun hayatı, bilgisi, arzusu nefiste kendine özgü, bireysel karakteristiklere bürünür. Her bir kişinin ruhu, her ne kadar hepsi de bir tek ilahî ruhtan, Rahman olan Nefes'ten yaratılmış olsa da, başka herkesinkinden ayrı hale gelir.” (Chittick, 2003: 188) Chittick'e ait olan yukarıdaki paragrafa göre, tasavvuf anlayışında renklerin, ışığın ve karanlığın birleşmesiyle oluşmuştur. Renkler, insanların âlemi algılayabilmesi için ortaya çıkmıştır ve gölgeler gibi onlar da hakikat değildir. Âlemde görünür olan her şey, tüm renkler aldaticıdır. Âlem rengarenk görünse de aslında tek bir ışık vardır. Mevlânâ da bu beyitte renklerin bu aldaticılığına işaret eder, bu renkli varlıkları “leş” olarak ifade eder. “Leş” bilindiği üzere ölü hayvan anlamına gelir. Mevlânâ'nın canlı varlıkları leş olarak tanımlaması, bedenin geçiciliğine, renklerin aldaticılığına işaret etmektedir. İnsan bir ilüzyon olan bedenin, değil canın peşinde olmalıdır. Chittick'in işaret ettiği üzere renklerin ortaya çıkışıyla birlikte bu renkler bireysel karakteristiklere bürünür. Mevlânâ'ya göre insan, bedeni değil ruhtaki farklılıkları ve güzellikleri anlamaya çalışmalıdır. Daha önce de değinildiği gibi beden, ruhu belli bir süreliğine taşıyan ölümlü bir araçtır. Önemli olan ruh, candır. Bu hem gölge varlığının değersizliğini hem de hakikat olmayışını ifade eder. Bu varlığın ay yüzlü olması,

gezip dolaşması, hareket etmesi aldattıcıdır. Bu nedenle hayalin değil hakikatin peşinden gidilmelidir.

Ben, görünüşte insanım fakat, sakın ha sakın benim bu bedenime, bu gölge varlığıma bakarak yanılma! Çünkü bu gölge varlığım ötesinde bulunan ruh, çok güzeldir, çok latiftir!
Beden gibi çürüyecek, gelip geçecek değildir; sonsuzdur! Aşk ise serttir, pek kıskançtır! (C2, 491/7)

Bu beyitte de bir önceki beyitte olduğu gibi beden-ruh karşılaştırması yapılarak ruhun üstünlüğü ortaya konulur.

Aşk bahçesinde yetişmeyen ağaç kupkuru bir ağaçtır. Onun ne yaprağı vardır, ne de meyvesi. Fakat aşk bahçesinde yetişen meyveli, yapraklı ağacın gölgesinde bulunmayan değerli bir kişi de, değerini kaybeder, hor ve hakîr bir kişi olur. (C1, 181/2)

Mevlânâ bu beyitte kurumuş bir ağaçla meyvesi olan verimli bir ağaç üzerinden, iki farklı insan tipini karşılaştırır. Bu insanların bir kısmı, bu gölgeler âleminde bir gölge varlık olarak âlemdeki diğer gölgelerin peşinde, hakikatten habersiz yaşamaktadırlar. Bazı insanlar ise, tam tersi hakikati bilerek, ilahî bir neşenin ardından gitmektedirler. Aşk bahçesi, âşıkların ilahî bir neşeyle hakikatin peşinde oldukları, sembolik bir mekandır. Bir bahçenin ilkbahar ve sonbahardaki durumu düşünülürse, sonbaharda ağaçlar yapraklarını dökerler. Hayat yavaş yavaş durağanlaşır ve kış mevsimine girilir. Ağaçların yeşerdiği, meyvelerin çıktığı ilkbaharda ise hayat verimli ve canlıdır. Hakikatin peşinde olanlar böyle bir bahçede, meyvesi olan verimli bir ağacın gölgesindedirler. Fakat hakikatten uzakta olan kişiler verimsiz, kupkuru bir ağacın gölgesinde, ilahî neşeden uzakta verimsiz bir hayat sürmektedirler.

Güneşe arkasını dönen kişi kendi gölgesini imam edinmiştir. Kendi gölgesine uymuştur. Bu yüzden onun namazı namaz değildir. (C1, 279/13)

Bilindiği üzere namaz kibleye dönük olarak kılınır. Kiblenin yönünün bilinmediği durumlarda, kible yönünü tespit edebilmek için bir çubuk yardımıyla gölgenin yerine göre kiblenin yönü de tespit edilmiş olur. Kişi, yönü doğru belirleyemezse kibleye dönük olmayacağı için namazı da geçersiz olur. Mevlânâ, bu örneği hakikatin değil de bilgisizliğin peşinden gidenlerin durumunu anlatmak için verir. Güneş aynı zamanda ışıktır yani hakikattir. Hakikate yüz çeviren kişi de yanlış yoldadır.

Kimi ekşi suratlı görüsen bil ki o, aşk ateşinden kaçmıştır. Hep gölge içinde kalan koruk, salkım, baştanbaşa ekşidir. (C2, 593/9)

Manevî hazları hisseden ve ilahî neşeye sahip olan kişi, aşk ateşinden kaçmaz. Bu haliyle mutludur fakat bu ateşten kaçan kişiyi ekşi suratlı bir insan olarak betimlenir. Mevlânâ, bu kişileri gölgede kalıp yeteri kadar ışık alamayan kuruğa benzetir. Koruk, üzümün olgunlaşmamış, ekşi halidir. Gölgede kalan koruk, yeteri kadar güneş alamadığı için olgunlaşamaz. Aynı şekilde insan da gölgeler âleminde kaldığı sürece olgunlaşamayacağı için ilahî neşeden de yoksun kalır. Aynı zamanda üzümden şarap yapıldığı düşünülürse, ilahî aşkın olgunlukla da ilişkilendiği görülür. Kuruğu olgunlaştıran güneş ışığı, insanı olgunlaştıran ise ilahî nurdur. Mevlânâ, betimlediği bu zıt iki insan tipini duyular aracılığıyla tarif eder ve Allah'ı bulmanın bir tadı olduğunu söyler. Bu beyitten yola çıkarak Mevlânâ'nın yaşadığı dönem için bir eleştiri yaptığı da söylenebilir.

Dünya bir ırmak gibidir. Derenin içinde akar gider. Biz bu ırmağın dışındayız. Zaman ırmaktaki su gibi akar gider. Irmağa düşen bizim gölgelerimizdir. (C1, 151/2)

Tecelli bir kere olup bitmiş ve bir daha gerçekleşmeyecek bir durum değildir. Örneğin İbn Arabî âlemi, “devingen bir gerçeklik” olarak görür ve “Hiçbir iki şey ve hiçbir iki an kesinlikle aynı değildir.” (Chittick, 2007: 211) diyerek tecellinin tekrar etmediğini vurgular. Mevlânâ da benzer bir düşünceyi yukarıdaki beytinde ifade eder. Dünya bir zamana bağlı olarak bir derenin içinde akmaktadır. Tecelli de bu ırmak gibi akışkandır. İrmakta akan su akar gider ve bir daha aynı noktada aynı şekilde olmaz. Herakleitos’un da aynı nehirde iki kere yıkanmayacağı şeklinde ifade ettiği dünyada hiçbir şeyin ikinci kez gerçekleşmeyeceği düşüncesi, tecellinin tekrar etmediği konusuyla ilişkilendirilebilir. Yalnız varlıklar aslında bu ırmağın içinde değildirlere. Gölge bir varlık olan bedenleri ise bu ırmağın içinden akıp giden gölgelerdir.

İlahî nurunda gölgelerin hepsini gizle! Onları yok et, parlak güneşe benzeyen yüzünü aç, göster! (C2, 610/4)

Allah, zatını, sıfatlarını ve isimlerini âleme tecelli ettirir fakat aynı zamanda kendi varlığını da perdelerle gizler. Hak aşıkları, ışığın peşinde olanlar bu gölgeleri fark eder ve bu perdelerin ardındaki ışığa ulaşmayı arzular. Bu beyitte de aşıkların bu yöndeki istekleri ifade edilir. Gölgeler ne kadar azalır ışık da o kadar artarsa, aşık da hakikate o derece ulaşır.

Sen, balçıkta değilsin; sen, bu taraftasın, mana alemindesin! Şu görünen, senin gölgendir! Benim sanatım, seni tuttu, bu mana aleminden aldı götürdü, balçık bedene hapsedti; bir gölge varlık olarak seni, birkaç gün için bu dünyada bıraktı! (C3, 945/9)

Bu beyitte ruh ile balçıktan yapılan beden arasındaki fark ortaya konulmuştur. Beden, insanın âlemdeki varlığını sürdürebilmesi, için ömrü süresince bağlı olduğu fakat ölümlerle birlikte vedalaşacağı bir nesnedir. Mevlânâ’ya göre bu nesneye haddinden fazla değer vermek kişiyi dünyeviliğe mahkum eder. Mevlânâ, bedende bulunmayı hapiste bulunmaya benzeter. Beden surî âlemde yani gözle görünen varlıkların bulunduğu âlemdir fakat ruh daha yüksek bir merteye olan mana âleminde bulunur. Mana âleminde bulunan ruhun gölgesi, surî âlemdeki bedendir.

Beden Hakk’ın güneşinin yere düşürdüğü gölgeye benzer. Bu yüzdendir ki o, bir gölge varlık olarak yeryüzünde sürünmektedir. Halbuki Hakk aşıklarının tertemiz canları, kıyılarında ırmaklar akıp duran aşk cennetinde mest olmuşlardır. (C1, 228/3)

Mevlânâ, bir önceki beyitte olduğu gibi, bu beyitte de ruhun bedene olan üstünlüğünü vurgular. Beden, nurun ışığıyla aydınlanan, insanın âlemi idrak edebilmesi için var olan bir araçtır. Esas olan nurdur fakat idrak edilebilmesi için o ışığın pek çok özelliğini taşıyan pek çok nesne ortaya çıkar. Fakat bu âlemde gölgeler de yanıltıcıdır. Sadece gördüğü ile yetinenler bu âlemde hakikatten habersiz yaşamaktadırlar. Bu âlem geçicidir. İnsan ruhu geçici olarak bedene hapsedilmiş ve bu dünyaya gönderilmiştir. Bu gerçeği idrak eden Hak âşıkları ise beden denilen hapisneden kurtulmuş, hakikati idrak etmişlerdir. Daha önce de değinildiği gibi, kişinin kalbi ne kadar temizse hakikat de o derece yakındır. Bu hakikati idrak edenler aşk cennetine kavuşmuşlardır. Aynı zamanda “su” marifet, ilahî feyzdir. Hak âşıklarını mest eden bedensel değil ruhsal hazdır. Aynı zamanda Hak âşıkları, Platon’un mağarasından dışarıya bakıp ışığı idrak eden kişilere benzemektedir.

O selvi boylunun gölgesi ne de güzel bir gölge. Her korkudan, her beladan, hatta o gölgeye sığınandan da emin bir yer. (C3, 1040/5)

Allah, inanan kişi için bir korunaktır. Mevlânâ, bu koruyuculuğun insanın kendi nefsi için de geçerli olduğunu vurgular. “Gölgeye sığınan” insan zaafı, günahları olan bir varlıktır. Nefsini bilen kişi, bu zaafardan ve günahlardan uzak durmaya çalışır. Bu nedenle Allah’ın gölgesi, kişiyi kendisinden gelebilecek olanlar da dahil pek çok beladan ve korkudan da korur.

Aşk, ağaç gibidir; aşıklar da, ağacın gölgeleridir! Gölge gerçi ağaçtan uzak düşse de, yine orada kalmak gerektir! (C3, 963/7)

Tasavvufta ağaç önemli bir semboldür. Örneğin selvi ağacı elife benzemesi sebebiyle Allah'ın simgesidir. Aynı zamanda ağaç gölgesi, insanlar için korunacak bir yerdir. Bu nedenle "gölge" konusunu somutlaştırmak amacıyla *Divan-ı Kebîr*'de sık sık kullanılmıştır. Gölge illa ki ağaçtan uzak bir noktaya düşecektir. Özellikle güneşin daha eğik açıyla düştüğü durumda gölge de gittikçe uzar ve daha uzak bir noktaya düşer. Allah'ın gölgesi olan kişi de uzak bir noktaya düşse de yine Allah'ın gölgesinden uzaklaşmamalıdır. Aşağıda yer alan beyitte de gölgenin ne kadar uzarsa uzasin sonunda güneşe yani Allah'a ulaşacağı vurgulanır. Mevlânâ'ya göre insan daima hakikatin gölgesi olduğunu bilerek, aynı zamanda hakikate de mümkün olduğunca yakın olarak varlığını sürdürmelidir.

SONUÇ

Mevlânâ'nın varlık anlayışında, varlıkla yokluk iç içedir. Mevlânâ, *Divan-ı Kebîr* adlı eserinde vahdet konusunda gölgeyi bir metafor olarak kullanarak, insanın evrendeki konumunu sorgular. Gölge nurdan gelir fakat nur onu görünür hâle getirir fakat aynı zamanda, birer gölge olan varlıklar nurun içinde bir yok oluş sürecine girer. Buradan anlaşıldığı üzere Mevlânâ, vahdet anlayışını varlıktan yokluğa giden devingen bir süreç içinde resmeder. Mevlânâ da diğer mutasavvıflar gibi varlıkları derecelendirir ve beden olarak gölge varlığı en alt mertebeye koyar fakat aynı zamanda, Mevlânâ'ya göre gölge varlık olarak insanın bir bilinç düzeyine ulaşabilmesi için, bu gölge varlıklar birer gerekliliktir de. Fakat bu aşamada uzun süre kalmamak kaydıyla. Örneklerde de görüldüğü üzere şiirlerde vurgulanan, daima bir tecelli sonucu oluşan bu âlemin ve bu âlemdeki tecellilerin içinde en üstün varlık olan insanın konumunu ve bir hayal olan gölgeyi değil de hakikati sorgulamak, bu hakikatin ardına düşmek ve sonunda başlangıçtaki varlıktan yokluğa ulaşıp esas varlık olan hakikate yani Allah'a ulaşmaktır.

Mevlânâ'nın beyitlerinde dikkat çeken diğer bir husus, oldukça soyut ve anlaşılması güç bir konu olan varlık-yokluk meselesini, gündelik hayattan aldıkları örneklerle anlaşılır hale getirmesidir. Gölge gibi, her insanın daima tecrübe ettiği bir durumu, oldukça soyut bir konu olan varlık-yokluk meselesinde anlaşılır hâle getirmiştir.

Tasavvuf alanında, vahdet konusu kapsamında gölge ile ilgili olarak diğer mutasavvıfların, tasavvufî konulara değinen şairlerin eserleri gölge metaforu bağlamında incelenerek bu konuya bakış açıları, eserlerinde verdikleri örnekler karşılaştırılarak, konuya bakış açılarındaki benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulabilir ve böylece daha bütünlüklü bir değerlendirme yapılabilir. Bu sayede tasavvuf edebiyatında varlık-yokluk konusuna yeni bir yorum kazandırılabilir.

KAYNAKLAR

- Aygün, F. (2018). *İslâm Düşüncesinde Tanrı-Âlem (Birlik-Çokluk) İlişkisine Yönelik Temel Teoriler: Hudûs, Sudûr, Zuhûr, Kader Dergisi* c. 16, Sayı: 1, s. 157-187.
- Büyükcüoğlu, Z. (2014). *Mevlânâ'nın Tasavvuf Felsefesinde Sembolizm*, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Cebecioğlu, E. (2014). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Otto Yayınları: Ankara.
- Chittick, W. (2003). *Tasavvuf*. (Çev. Turan Koç). İz Yayıncılık: İstanbul.
- Chittick, W. (2007). *Varolmanın Boyutları*. (Der. ve Çev. Turan Koç). İnsan Yayınları: İstanbul.
- Demirci, M. "Hakikat-ı Muhammediyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (DİA) (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997) c. 15, s. 179.
- Hayâlî. (1992). *Divan*. Akçağ Yayınları: Ankara.

- Izutsu, T. (2005) *İbn Arabî'nin Fusûs 'undaki Anahtar-Kavramlar*. (Çev. Ahmed Yüksel Özemre). Kaknüs Yayınları: İstanbul.
- İbnü'l-Arabî. (2005). *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi II*. (Hızl: Ahmed Avni Konuk, Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın). M.Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları: İstanbul.
- İbnü'l-Arabî. (2019). *Fusûsu'l-Hikem*. (Çev. ve Şerh: Ekrem Demirli). Alfa Yayınları: İstanbul.
- Mevlânâ. (2000). *Divan-ı Kebir/Seçmeler C. 1,2,3* (Hızl. Şefik Can). Ötüken Yayınları: İstanbul.
- Platon. *Devlet* (2020). (Çev. Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.
- Uludağ, S. (2012). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. Kabalcı Yayıncılık: İstanbul.
- Uludağ, S. "Devir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (DİA) (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994). c. 9, s. 231.
- Türkçe Sözlük* (10. bas.) (2005). Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- Yıldırım, A. (2008). Mevlânâ'nın Vahdet Anlayışı ve Paradoksal Söylemi. *Erdem*, 50(Nisan), 223-232.
- Yıldırım, A. ve Akdemir, A. (2014). *Söz... Bir... Âteş... Gazel Çözümlemeleri*. Yılmaz Matbaacılık: Malatya.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 143-152, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 13.06.2020 Kabul Tarihi: 07.06.2020

ÜSLÛBA ETKİSİ AÇISINDAN KELİME TÜRLERİ -CEMAL SÜREYA ÖRNEĞİ-*

Word Types in Terms of The Effect of Style -Example to The Cemal Süreya-

Sunay DENİZ**

ÖZ

Bir şair veya yazara özgü anlatım tarzı olan üslûbun belirlenmesinde, yazarın kullandığı sözcüklerin cümledeki görevleri yani metindeki sözcük türlerinin de önemli bir yeri vardır. İsim, fiil, sıfat, zamir, zarf, ünlem gibi sözcük türleri metne, biçim ve anlam bakımından göz ardı edilemeyecek özellikler kazandırır. Bu bakımdan sözcük türlerinin kullanım sıklıklarını ve oranlarını belirlemek üslûp hakkında önemli ipuçları verir. Çalışmada, İkinci Yeni hareketinin önde gelen şair ve kuramcılarında sayılan Cemal Süreya'nın "Sevda Sözleri" adlı şiir kitabında yer alan sözcük türleri tespit edilmiş ve sözcük türlerinin kullanım sıklığına dayalı olarak yazarın üslûp özellikleri hakkında birtakım değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cemal Süreya, üslûp, sözcük türleri.

ABSTRACT

In determining the style of expression which is specific to a poet or writer, the tasks of the words used in the sentence are important. In the style, the word types in the text also have an important place. Noun, verb, adjective, pronoun, adverb, exclamation types such as words, text, form and meaning can not be ignored in terms of features. In this respect, determining frequency and usage of word types gives important clues about style. In this study, some evaluations were made about the stylistic features of the author based on the frequency of usage of word types in Cemal Süreya's poem book "Sevda Sözleri" which is considered as one of the leading poets and theoreticians of the Second New Movement.

Keywords: Cemal Süreya, wording, word types.

Giriş

Üslûp, bir sanatçının kendine özgü anlatış tarzı ve dili kullanma biçimidir. Dili her sanatçı, her konuşan farklı kullanır. Bu farklılığı bir sapma olarak nitelendiren Şerif Aktaş üslûp incelemelerini "Bir sapmanın sınırlarını, sebeplerini ve şartlarını belirli prensipler etrafında izâha gayret sarfetmek." (Aktaş 1986: 319) olarak görür. Yazarın kurduğu cümleler, cümlelerinin uzunluk veya kısalığı; cümlelerinde yer alan cümle öğeleri ve kelime grupları, söz varlığı, kullandığı sözcüklerin yapısı ve kökeni; kafiye, vezin, aliterasyon gibi ahenk unsurları; ifadelerinde yer alan söz sanatları, benzetmeler, semboller, tasvirler, yinelemeler, dil ve anlam sapmaları, farklı bağdaştırmalar, vs. onun üslûbunu belirleyen özelliklerdir. Üslûp araştırmalarında sanatçının ifadelerinde yer alan bu özelliklerin hepsi, yani kullandığı cümleler, cümle öğeleri, kelime grupları, kullandığı sözcüklerin yapısı, ahenk unsurları, edebî sanatlar, dil ve anlam sapmaları göz önüne alınır.

* Bu çalışma, Cemal Süreya'nın Şiirlerinde Kelime Dünyası adlı yüksek lisans tezinden üretilmiş olup daha önce hiçbir yerde yayımlanmamıştır.

** Dr., Fırat Üniversitesi TÖMER

e-posta : sddeniz1@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8169-4806>

Bütün bunların yanı sıra bir sanatçının üslûbunu doğru ve eksiksiz belirleyebilmek için metinde bulunan sözcüklerin türleri de araştırılması gereken bir özelliktir. Bir metindeki sözcük türleri ve bunların kullanım oranları, sanatçının dili kullanma biçimi; duygu, düşünce ve hayal dünyası hakkında önemli ipuçları verir. Fiil, sıfat, zamir vs. gibi sözcük türlerinin az veya çok kullanılması, metne ve üslûba farklı nitelikler kazandırmaktadır. “Üslûp incelemesinde, daha ziyade göstergenin söylem içinde kazandığı değerler üzerinde durmak gerekir.” (Aktaş 1986: 18). Çünkü sözcükler metin içinde anlam kazanır. “İbâre, metin içinde yüklendiği görev veya görevlere göre değer ve anlam kazanır.” “İbârenin iletişim esnasında yüklendiği görevler, kazandığı değerler vardır. Çünkü şahıs ve işaret zamirleri, yer ve zaman belirten kelime veya kelime gruplarıyla ibâre, bir yere ve zaman dilimi içine yerleşir.” (Aktaş 1986: 44-45). Sözcüğün anlamı, birlikte kullanıldığı metindeki diğer sözcüklere bağlı olduğu kadar, sözcüğün cümledeki görevine, türüne de bağlıdır. Mesela ünlemler “Okuyucu veya dinleyicinin de anlatıcı ile aynı duyguları yaşamasını, heyecanlanmasını ve anlatılanları büyük bir merakla dinlemesini sağlamakta, böylece üslûbu daha canlı, etkileyici ve sürükleyici hâle getirmektedir.” (Üstüner 2019: 26). Zamirler isimlerin yerini tutan kelimelerdir, dolayısıyla metne bir anlam genişliği ve derinliği katmakta ve okuyucu / dinleyiciyi metnin içine çekebilmektedir.

Bu çalışma, yüksek lisans çalışmamda sayımını yaptığım şiirlerindeki sözcük türlerinden hareketle (Deniz 2014), Cemal Süreya'nın üslûbunun bir cephesini belirlemek, sözcük türlerinin bir metindeki işlevlerini ve üslûp araştırmalarında sanatçının kullandığı sözcük türlerini araştırmanın önemli bir kriter olduğunu vurgulamak amacıyla yapılmıştır.

“İkinci Yeni hareketinin önde gelen şair ve kuramcılarında sayılan Cemal Süreya (1931 – 1990) Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye ve İktisat Bölümünü bitirdikten sonra, aldığı eğitime bağlı olarak uzun süre Maliye Bakanlığında müfettiş yardımcılığı ve müfettişlik yapmıştır. Bu görevi dışında, çeşitli dergi ve gazetelerde yazarlık yapan Cemal Süreya (Süreya 1995: 1), asıl ününü şairliğinden kazanmıştır. Görevlendirilmesi sebebiyle Türkiye'nin her yerini gezme fırsatı bulan Cemal Süreya, karşılaştığı her durumu şiirine bir ölçüde yansıtmasını bilmiştir. Yaşadığı, etkilendiği, duyduğu, gördüğü her şeyi şiirlerinde başarıyla işlese de, Cemal Süreya'yı en iyi anlatan şiirleri cinsellik içerikli şiirleri olmuştur. Şiirleri çeşitli dergi ve kitaplarda yayımlanan Cemal Süreya'nın bütün şiirleri son dönemlerde “Sevda Sözleri” adıyla Yapı Kredi Yayınları arasında yayımlanmıştır.

Araştırmamızda “Sevda Sözleri” adlı şiir kitabında yer alan şiirlerindeki söz varlığı, türleri açısından incelenmiş; kelime türlerinin sağladığı ipuçlarından hareketle üslûbuna dair tespitler yapılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmanın daha doğru sonuçlar vermesi, başka edebî şahsiyetlerin kullandığı sözcük türlerinin oranıyla karşılaştırılmasına veya bir dilin sözvarlığının kelime türü açısından ortalama oranlarının bilinmesine bağlıdır. Bunun için Funda Afşar'ın Ahmet Haşim'in şiirlerinde kullandığı sözcük türleriyle ilgili tespitleri (Afşar 2004) ve Mustafa Karabulut'un Necip Fazıl Kısakürek'in şiirlerinde tespit ettiği kelime türlerinin oranlarıyla (Karabulut 2019) yer yer karşılaştırmalar yaptık.

Cemal Süreya'nın şiirlerinde yer alan sözcük türlerinin kullanım sıklıkları ve bunların metindeki işlevleri ile ilgili şu değerlendirmeler yapılabilir:

Cemal Süreya'da cümleler genellikle kısadır. Şair karmaşık yapıları ve birleşik cümleleri pek kullanmaz. Üslûbunun bu özelliğine bağlı olarak, şiirlerinde çekimli fiillerin, yüklemelerin sayısı artarken; fiilimsilerin, sıfat ve zarfların sayısı azalmaktadır. Sıfat olarak kullanılacak vasıf isimlerine cümlede yüklem göreviyle yer verilmektedir. Sıfat-fiil ve zarf fiillerle kurulan kelime gruplarında bile bu fiilimsilere bağlı unsurların sayısı genellikle biri aşmamaktadır.

İsimler

“Sevda Sözleri” adlı şiir kitabında yer alan 20.604 kelimenin, yaklaşık 8.570'i isimlerden oluşmaktadır. Sade, yalın ve kısa cümleler kullanması isim türündeki sözcüklerin sayısını

artırmaktadır. Cümle öğelerinin fazla olmaması, her yükleme bağlı bir veya iki unsurun bulunması ve bu unsurları nitelendiren sıfatlara, çekimli bir fiilden oluşan yüklemi belirleyen zarflara fazla yer vermemesi, isim olan sözcüklerin oranını arttırmaktadır. Kullanım sıklığı açısından isim türündeki sözcüklerin oranı, tüm sözcükler içinde % 41,6 civarındadır. İsimlerin kendi içindeki sayı ve oranları da şöyledir:

Tablo 1: İsimler

	Kelime Frekans	Yüzdesi
Somut isim	7.170	%83,6
Soyut isim	200	%2,3
Özel isim	656	%7,6
Vasıf ismi	544	%6,3

Cemal Süreya'nın materyalist düşünceleri, onun şiirlerinde daha çok somutu ön plana çıkarması yönüyle yansımıştır. Önemli ölçüde dokunduğu, gördüğü, hissettiği şeyleri anlattığından, kullandığı kelimelerin büyük çoğunluğunun somut isimler olması şaşırtıcı değildir. Bu isimlerden 544 tanesi ise vasıf ismi denilen, varlıkların çeşitli özelliklerinin ismi olan ve daha çok cümlede sıfat olarak kullanılabilen sözcüklerden oluşmaktadır.

Tabloda görüldüğü gibi kullandığı isimlerin büyük kısmı somut varlık ve nesne isimleridir. Söz varlığı göz önüne alınırsa, yani bir dildeki somut varlık isimlerinin fazlalığı düşünülürse bu tabiidir. Ancak oran olarak soyut isimlerin bu kadar az olması, şairin üslubu ile ilgili bir özellik olarak karşımıza çıkar. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, şair; şiirlerinde, insanın tasavvur ettiği, varlığını kabul ettiği soyut kavramları değil, daha çok beş duyu ile algılayabildiği somut nesnelere şiirlerinde yer verir. Ancak bu varlıkların isimleri de daha çok kendine has bir anlamla şiirinde yer alır. Bu isimler zaman zaman dili konuşan herkesin bildiği anlamda değildir. Şair, onları, anlamını kendisinin bildiği bir sembol, bir şifre gibi kullanır. Kullandığı nesne isimleri kendisi ile sevdiği arasında bir sembol, bir şeyi çağrıştıran özel bir nesne ve bir şifre gibi gizemli bir anlam taşırlar. Çok kullandığı somut isimler; “el, kol, göz, masa, duvar, gemi, şişe, kadın, adam, pencere, yıldız... vs.”; soyut isimler ise “yalnızlık, utanç, yalan, hürlük, barış, sevgi, umutsuzluk, cesaret vs.” sözcükleridir. Vasıf isimlerini; “sonrası iyilik güzellik” şeklinde cümlede yüklem göreviyle kullanmasına sıkça rastlanır.

Cemal Süreya'nın üslûbunun en belirgin özelliklerinden biri, kullandığı özel isimlerin çokluğudur. Hemen her şiirinde bir veya birkaç özel isim yer almaktadır. Özel isimler içinde en fazla kullandığı şahıs isimleri, özellikle kadın isimleridir. Kadın isimlerinin pek çoğu onun şiirinde yer bulur. Şiirlerinde yer alan bu isimler, çoğunlukla onun hayatında bir şekilde yer almış kişiler gibidir. Şiirlerinde böyle bir hava yaratır. Kendisi için özel gibi görülen bu isimlerin dışında, görevi veya sürgün hayatı sebebiyle çeşitli hatıralarına mekân olan şehir isimlerine de çok yer verir. Bazen bu isimler, şiirde bir ahenk unsuru gibi kullanılır. Onun şiirinde, Türkiye'nin pek çok şehrinin isimleri ile karşılaşabiliriz. Bunların dışında yabancı özel isimlere ve çeşitli ülkelerin isimlerine de yer verilmiştir. Bu isimler bazen ahenk yaratmak için kullanılsa da çoğunlukla şair için özel bir hatıra taşıdıkları veya onun için farklı çağrışımları dolayısıyla kullanıldıkları tahmin edilebilir. Onun şiirlerinde; “Güzin, İstanbul, Ali, Van Gogh, Afrika, Meryem, Akdeniz, Süleyman, Leyla vs. gibi çeşitli özel isimler şiirlerinde yer alır.

Sıfatlar

Cemal Süreya'nın şiirlerinde yer alan sözcüklerin 2.884'ü sıfatlardan oluşmaktadır. Sıfatların toplam sözcükler içindeki oranı %14 civarındadır. Bu oran diğer şairlerimizden Ahmet Haşim'de %26'dır (Avşar 2004: 86). Bu farklılık, bir anlamda, Ahmet Haşim'in şiirinde tasvirlerin önemli bir yer tutmasına bağlanabilir. Ancak genel sözvarlığımız göz önüne alınırsa, Cemal Süreya'da bu oranın düşük olduğu söylenebilir. Bu düşük oran Cemal Süreya'nın üslubuna bağlıdır. Cümlelerin kısalığı, tamlamaların az olması, cümle unsurlarının genellikle tek kelimeden oluşması az sayıda sıfat kullanmasına yol açmıştır. Sıfat olarak kullanılacak kelimeleri, daha çok yargıyı ortaya koyan vasıf ismi şeklinde kullanmıştır.

“*Ellerin beyaz tekrar beyaz tekrar beyaz*” (Gül, s. 12)

“*Bir yarısı kırmızı bir yarısı yine kırmızı*” (Elma, s. 25)

Sıfatların düşük oranda kullanılmış olmasına bağlı olarak, Cemal Süreya'nın şiirlerinde tasvirlerin az olduğunu, varlıklardan bahsedilirken niteliklerinin yeterince verilmediğini söyleyebiliriz.

Sıklık bakımından eserde yer alan 2.884 sıfatın 808'i niteleme sıfatı, 2.076'sı belirtme sıfatıdır. Yani kullandığı sıfatların %72'si belirtme sıfatıdır. Bu belirtme sıfatları içinde 214'ü işaret sıfatı olarak karşımıza çıkar. Kullandığı sıfatlar itibariyle en belirgin özelliği, belirsizlik sıfatlarının çokluğudur. “Belirsizlik sıfatları nesnelere belirsiz olarak bildiren sıfatlardır: *Bir, bütün, başka, bazı, her, kimi, çoğu*” (Ergin 1985: 254–257) gibi belirsizlik sıfatlarından en çok “bir” sıfatını kullanır. Onun şiirinde kullandığı işaret sıfatları da okuyucunun rahatlıkla anlayabileceği veya bildiği bir varlığı işaret etmez. İşaret sıfatları da bu yönüyle, âdeta belirsizlik sıfatları gibi kendisinin ve şiirinde yer alan özel ismin bildiği bir durum veya varlığa işaret eder. Belirsizlik sıfatlarından “bir” sıfatını çok kullanması ve işaret sıfatlarının onun şiirinde özel anlam taşımaması, şiirine bir derinlik ve kapalılık katmaktadır. Bu yönüyle şiirleri, kendisiyle başka biri arasında söylenmiş, okuyucu için kapalı mesajlara dönüşmektedir.

“*Kırmızı bir kuştur soluğum*” (San, s. 11)

“*Nasıl utanacak bu boş şehirde*” (Şiir, s. 14)

“*Bir kenarına istesek her akşam rastlayabiliriz*” (Üçgenler, s. 22)

“*Başladı Afrikası uzun bir gece*” (Hamza Süiti, s. 28)

“*Son derece ince bir kadın yüzünden sallantılı*” (Süveys, s. 30)

“*Bu sefer biraz aşağıdan öptü / Uzandı bu bacağı bir güzel öptü*” (Hür Hamamlar Denizi, s.32)

“*Ablasını o saat meryemsiyorum*” (Bun, s. 37)

“*Şu karangu şu acayip şu Asyalı aşkın*” (Ülke, s.48)

“*O başakta o Konya'da seni ararım*” (Ülke, s. 49)

Zamirler

Cemal Süreya'nın şiirlerinde kullandığı sözcüklerin kullanım sıklıkları bakımından yaklaşık %5,6'sı zamir türünden sözcüklerdir. Toplam 1.153 defa kullanılan bu zamirlerin kendi içindeki kullanım oranları şöyledir:

Tablo 2: Zamirler

	Kelime Frekans	Zamirler İçindeki Oranları
Kişi zamirleri	680	%59
İşaret zamirleri	254	%22
Belgisiz zamirler	115	%10
Dönüşlülük zamirleri	80	%7
Soru zamirleri	24	%2

Bir karşılaştırma yapacak olursak, Ahmet Haşim'in şiirlerinde kullanım sıklığına göre zamirlerin oranı %3 iken (Avşar 2004: 90), bu oran Cemal Süreya'da % 5,6 civarındadır. Kullanılan zamirler içinde büyük oranda karşımıza çıkanlar, kişi zamirleridir. Ayrıca dönüşlülük zamirleri de kişi zamirleri ile görev bakımından birbirine yakın zamirlerdir. "Dönüşlülük zamirleri, şahıs zamirlerinden daha kuvvetli bir ifadeye sahip bulunan, onların mana bakımından daha kuvvetlileri olan şahıs zamirleridir." (Ergin 1985: 272). Bu özelliklerinden dolayı, dönüşlülük zamirlerini de dahil edersek, Cemal Süreya'nın kullandığı zamirlerin %66 oranında şahıs zamirlerinden oluştuğu anlaşılır. Bu şahıs zamirleri büyük oranda "ben" ve "sen" zamirleridir. Bilhassa "ben" zamirini çok kullanmıştır. "Ben" zamirinin dışında "sen", yani 2. tekil şahıs zamiri yer alır. Bu iki zamir ve bunları ifade eden dönüşlülük zamirleri olan "kendim" ve "kendin" zamirlerinin dışında, daha çok okuyucu tarafından kimi kastettiği anlaşılmayan 3. tekil şahıs zamirine çok seyrek rastlanır. Cemal Süreya'nın şiirinde "biz" ve "siz" şahıs zamirleri yok denecek kadar azdır.

Bilhassa "ben" şahıs zamirinin sık kullanılması, şiirini tamamen kişiselleştirmektedir. Cemal Süreya'nın "ben" şahıs zamirini sıkça kullanması, şiirlerinde daha çok yaşadıklarını, kişisel duygularını ve hatıralarını işlediğini gösterir. Başka bir ifadeyle şiirlerinde yaşadığı şeyleri, kişisel duygu ve heyecanlarını ele alan şair, buna bağlı olarak 1. tekil şahıs zamirini daha fazla kullanmıştır:

"Ben bazen istasyonu bulamayan bir adamım" (Gül, s.12)

"Ben masanın üstüne kodum kuralları" (Önceleyin, s. 13)

"Bak bende yalan yok vallahi billahi" (Güzelleme, s. 16)

"Ben ömrümde aşk nedir bilmedim" (Dalga, s. 18)

"Ben nerde bir çift göz gördümse" (Kanto, s.19)

Onun şiirinde 2. tekil şahıs zamiri de okuyucuya hitap etmeyen, sadece kendisinin bildiği hatıralarına veya yaşadıklarına ortak olan kişidir. Onun bu anlatım tarzı şiirlerindeki kapalı, gizemli ifadelere uygun düşmektedir.

"Şimdi sen tam çağındasın yanına varılacak" (Cıgarayı Attım Denize, s.21)

"Seninki gül oluyor aralarında" (Türkü, s.24)

"Şimdi sen çırılçıplak elma yiyorsun" (Elma, s.25)

"Bir de var sen koynumda yatıyorsun" (Şu Da Var, s. 29)

"Bir senin gözlerin var zaten daha yok" (Aslan Heykelleri, s. 31)

Diğer zamir türlerine örnekler:

“Kadın kısmı n’apar Güzin onu yapacak” (Hür Hamamlar Denizi, s. 32)

“Sana vergi her şeyi kolayca çıkarıp atmak” (TK, s.36)

“Kimler gördü o hayvanı onlardan biri o da” (Tristram, s.58)

“Tek şövalye bırakıp kendinden üstün” (Tristram, s. 58)

“Aşar gider kendi sınırlarını” (İşte Tam Bu Saatlerde, s. 68)

“Kendi kendim sürgün ettim” (Kalın Abdal, s. 122)

“Yahu dedik var mı bunun ötesi”

“Bizim sigaralarımız birbirini tutmuyor” (Korkarak Vinç, s. 312)

“Hepsi hepsi geminin altında” (Şiir, s. 14)

Zarflar

Cemal Süreya’nın duygularını ifade ederken kullandığı kısa ve yalın cümlelerde, yüklemi oluşturan çekimli fiilleri sınırlayan ve çeşitli yönlerden belirleyen zarfların sayısı azalmaktadır. Genel olarak iki temel öğesi bulunan bu cümlelerde, zarflara pek yer verilmemektedir. Bu üslûp tarzına bağlı olarak, onun şiirlerinde kullanım sıklığı açısından zarfların oranı azalmaktadır. Şiirlerinde yer alan zarf görevli sözcüklerin sayısı 721 tanedir. Bu sayının sözcükler içindeki oranı %3,5 civarındadır. Bu sayıya aynı görevle kullanılan 346 zarf-fiili de eklersek tüm sözcükler içinde zarfların %5 oranında olduğu görülür. Bu oranı göz önüne alarak, Cemal Süreya’nın şiirlerinde zarfların az kullanıldığını söyleyebiliriz. Çünkü cümle içinde diğer öğelere göre zarf tümleçleri daha fazla olabilir.

Bir cümlede durum, miktar, zaman, sebep, vasıta vs. gibi birden fazla zarf tümleci bulunabilir. Dolayısıyla zarf görevli sözcükler oran bakımından daha fazla olabilir. Dilimizin bu özelliği göz önüne alınınca, Cemal Süreya’nın şiirlerinde zarfların az olduğu anlaşılır. Bunun temel sebebi de onun düşüncelerini kısa, yalın cümlelerle ifade etmesidir. Zarf-fiiller de dahil edilirse kullandığı zarfların şiirinde 1.067 defa geçtiği görülür. Kullandığı zarfların kendi içinde sıklık oranları şöyledir:

Tablo 3: Zarflar

	KelimeFrekans	Zarflar İçindeki Oranları
Zarf-fiil	346	% 32,5
Azlık-Çokluk zarfı	247	% 23
Durum zarfı	172	% 16
Soru zarfı	141	% 13
Zaman zarfı	133	% 12
Yen-yön zarfı	28	% 2,5

Zarf – fiillerle oluşturulan zarflar:

“Azaldığını *duyup duyup* karanlıkta” (Gül, s.12)

“*Dokundukça, dokundukça* aslanlara” (Aslan Heykelleri, s.31)

“Yeni sözler buldum bir nice seni **görmeyeli**” (Aslan Heykelleri, s. 31)

“Dicle kıyılarına tiren **varınca**” (Nehirler Boyunca Kadınlar Gördüm, s. 33)

“N’olur ağzından **başlayarak** soyunmaya” (Ülke, s. 49)

“Dengesini uzun bıyıklarına borçlu **yürürken**” (Süveys, s. 30)

Zarf görevi yapan sözcükler içinde zarf-fiillerin daha sık kullanılması biraz da zarf-fiillerin zaman, durum, miktar ifade edebilmeleri ve cümlede bağlayıcı olarak kullanılmalarından kaynaklanmaktadır.

Azlık - çokluk zarfları:

“Çarşı lafını ilk ve en **çok** karşılayan hayvan” (Sürek Avı, s. 41)

“Ben **hep** zindanlarda yattım” (Kalın Abdal, s. 122)

“Öğrenci kızlar ardında sürttüm **biraz** orda burda” (Yeraltı, s.125)

Zaman zarfları:

“**Geceyse** ay hemen tazeler minareleri” (Ülke, s. 49)

“Kalbim, Kalbim! Söyle **şimdi** ne yapacağım ben bu kalbi” (Bugün Ne, s.310)

“Ben **bazan** istasyonu bulamayan bir adamım” (Gül, s. 12)

Yer - yön zarfları:

“Dönmesin **geri** dönmesin **geri**” (Türkü, s. 128)

“**İçeri** girmen” (Sevgilim Ben Şimdi, s. 307)

“**Dışarı** çıktığım zaman” (Sesin Senin, s. 316)

Durum zarfları:

“**Böyle** yetişmişim ben, içim götürmez kenarından azıcık” (Bugün Ne, s. 310)

“**Kolkola** yürüyoruz tek tük öpüşüyoruz” (Roman Okudum Seni Düşündüm, s.31)

“Adam yıldızlara **basa basa** yürüdü” (Adam, s. 15)

Soru zarfları:

“Sizin hiç babanız öldü mü?” (Sizin Hiç Babanız Öldü Mü, s. 26)

“Ne diyordum, işte çamaşırlarımız” (Korkarak Vinç, s. 313)

“Sen ne iydin güzeldiysen de çirkindiysen de

Kocan ne iydi sonra Niğde ilinden gökyüzleri” (Gazel, s. 42)

Fiiller

Cemal Süreya'nın şiirlerinde cümleler genellikle kısadır. Cümlelerin kısa olması yüklem olarak kullanılan kelime türlerinin sayısının artmasına yol açar. Bu kısa cümlelerde yargı ya ek fiille yüklem olmuş isimlerle veya çekimli fiillerle ortaya konur. Anlatımın kısa cümlelerden oluşması dolayısıyla fiillerin oranı artar. Necip Fazıl Kısakürek'te fiillerin oranı 15.22 iken (Karabulut 2019: 148) Cemal Süreya'da fiillerin toplam sözcük içindeki oranı yüzde 25'i aşmaktadır. Cemal Süreya'da da genel olarak bakıldığında fiillerin çok kullanıldığı görülür:

*Merdivenlerin oraya **koşuyorum***

Beklemek gövde kazanması zamanın

*Çok erken **gelmişim** seni **bulamıyorum***

*Bir şeyin provası **yapılıyor** sanki*

*Kuşlar toplanmışlar **göçüyorlar***

*Keşke yalnız bunun için **sevseydim** seni” (İki Şey, s.241)*

*Put'unu **cezalandırıyor** kır delisi;*

*Oğlan iki ev ötede, Londra'dan **gelmiş***

***Yazsınlar** felaketlerin hep çift geldiğini,*

*Garson acıması **tutmuş** içki evini.*

Ortaoyunumuzun dekoru bir kağıt mendil

*Keşke yalnız bunun için **sevseydim** seni” (İçtim O, s.250)*

Cemal Süreya'da yüklemi oluşturan çekimli fiillerin çokluğu şiirine hareketli bir anlatım tarzı kazandırmıştır. Bazen fiil tekrarlarıyla bu hareket hâli daha da arttırılır:

*“Her şeyi yüzüstü **birakabilirim***

***Bırakabilir** miyim dersin*

***Bırakabilirsin**” (Sımsıcak, Çok Yakın, Kirli, s. 86)*

*“**İçtim** o bin yıllanmış testiden, **içtim, içtim,***

Örtüler arasında yeryüzü beğenisıyla

*Ayıışığını **paylaşırdı** bacakları*

***Öptüm** ayak parmaklarını, **öptüm, öptüm.**” (İçtim O, s.250)*

Burada çekimli fiillerin tekrarı, ifadenin daha canlı ve ahenkli olmasını sağlar. Aynı özellik şiirinin pek çok yerinde görülür. Genel olarak Cemal Süreya'da, çekimli fiillerin çok kullanıldığını, kısa cümlelere bağlı olarak artan fiillerin ifadesine bir canlılık ve hareketlilik kattığını söyleyebiliriz.

Ünlemler

Cemal Süreya'nın şiirlerinde ünlemler çok fazla değildir. Tek başına bir yargı bildirebilen ünlemler, Cemal Süreya'nın şiirine hem bir karşılıklı konuşma özelliği hem de duyguların daha yoğun şekilde ifade edildiği bir üslup özelliği katmaktadır:

*“**Hep kazanırsın ey çözümsüzlük! Ey otobüssever, ey Troya yolcusu!**” (Mutsuzluk Gülümseyerek, s. 256)*

*“**Ankara Ankara / Ey iyi kalpli üvey ana!**” (Oteller Hanlar Hamamlar İçin Sürekli Şiir, s. 165)*

Bir ahenk unsuru olarak da faydalanılan bu ünlemler, okuyucu üzerinde de etki yaratarak okuyucunun duyguların tesiri altında kalmasına ve anlatılanlardan daha fazla etkilenmesine yol açmaktadır. Şair, bu hitap ünlemleriyle okuyucuyu karşısına alarak aynı şeyleri ona da hissettirmeye çalışmaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak yaptığımız sayıma göre Cemal Süreya'nın "Sevda Sözleri" adlı şiir kitabında yer alan 20.604 kelimenin yaklaşık 8.570'i isimlerden (%41,6), 2.884'ü sıfatlardan (%14), 1.153 tanesi zamirlerden (%5,6), 721 zarf (%3,5) ve geriye kalan 7.246'sı fiil, ünlem ve bağlaçlardan oluşmaktadır.

Cemal Süreya'nın kullandığı sade, yalın ve kısa cümleler, isim ve fiil türündeki sözcüklerin sayısını arttırmaktadır. Cümle öğelerinin fazla olmaması, her yükleme bağlı bir veya iki unsurun bulunması ve bu unsurları nitelendiren sıfatlara, çekimli bir fiilden oluşan yüklemi belirleyen zarflara fazla yer vermemesi, sıfat ve zarf türündeki kelimelerin sayısını azaltmaktadır.

Şair, şiirlerinde insanın tasavvur ettiği, varlığını kabul ettiği soyut kavramları değil, daha çok beş duyu ile algılayabildiği somut nesnelere yer verir. Şiirlerinde yer verdiği bu somut isimleri de çoğunlukla kendine has bir anlamla, bir sembol, bir şifre gibi kullanır. Materyalist fikirleri onun şiirlerinde daha çok somutu ön plana çıkarması yönüyle yansımıştır. Önemli ölçüde dokunduğu, gördüğü, hissettiği şeyleri anlattığından, kullandığı kelimelerin büyük çoğunluğu somut isimlerden oluşur.

Özel isimler içinde en fazla kullandığı isimler, kadın isimleridir. Şiirlerinde yer alan bu isimler, onun hayatında bir şekilde yer almış kişiler gibidir. Ayrıca görevleri ve sürgün hayatı sebebiyle çeşitli hatıralarına mekân olan şehir isimlerine de şiirlerinde çok yer verir. Bazen ahenk yaratmak için kullanılan bu isimler, şair için özel bir hatıra taşıyan veya onun için farklı çağrışımları dolayısıyla kullanılan isimlerdir.

Cemal Süreya'nın şiirlerinde sıfatların az olması, tasvirlerin fazla olmamasına bağlanabilir. Cümlelerin kısa olması, tamlamaların az olması, cümle unsurlarının genellikle tek kelimedenden oluşması az sayıda sıfat kullanmasına yol açmıştır. Sıfat olarak kullanılacak vasıf ismi türündeki kelimeler, daha çok ek yargıyı ortaya koyan ek fiil almış yüklem şeklinde kullanılmıştır.

Onun kullandığı zamirler %66 oranında şahıs zamirlerinden oluşur. Bu şahıs zamirleri büyük oranda "ben" ve "sen" zamirleridir. Bilhassa "ben" zamirini çok kullanmıştır. Bu iki şahıs zamiri ve şahıs zamirleriyle aynı işlevde kullanılan dönüşlülük zamirlerinden "kendim" ve "kendin" zamirleri sıkça kullanılır. Bilhassa "ben" şahıs zamirinin sık kullanılması, şiirini tamamen kişiselleştirmektedir. Cemal Süreya'nın "ben" şahıs zamirini sıkça kullanması, şiirlerinde daha çok yaşadıklarını, kişisel duygularını ve hatıralarını işlediğini gösterir. Başka bir ifadeyle şiirlerinde yaşadığı şeyleri, kişisel duygu ve heyecanlarını ele alan şair, buna bağlı olarak 1. tekil şahıs zamirini daha fazla kullanmıştır: Okuyucu tarafından kimi kastettiği anlaşılmayan 3. tekil şahıs zamirine çok seyrek rastlanır. Cemal Süreya'nın şiirinde "biz" ve "siz" şahıs zamirleri yok denecek kadar azdır.

Cemal Süreya'nın cümleleri kısadır. Genel olarak iki temel ögesi bulunan bu cümlelerde, zarflara pek yer verilmemektedir. Bu üslup tarzına bağlı olarak onun şiirlerinde kullanım sıklığı açısından zarfların oranı azalmaktadır.

Cümlelerin kısa olması yüklem olarak kullanılan fiillerin sayısının artmasına yol açar. Bu kısa cümlelerde yargı ya ek fiille yüklem olmuş isimlerle veya çekimli fiillerle ortaya konur. Genel olarak, Cemal Süreya'da çekimli fiillerin çok kullanıldığını, kısa cümlelere bağlı olarak artan fiillerin, ifadesine bir canlılık ve hareketlilik kattığını söyleyebiliriz.

Cemal Süreya'nın şiirlerinde ünlemler çok fazla değildir. Oran olarak az olsa da kullandığı ünlemler, şiirine hem bir karşılıklı konuşma özelliği hem de duyguların daha yoğun şekilde ifade edildiği bir üslup özelliği katmaktadır.

KAYNAKÇA:

- Afşar, Funda. (2004). *Ahmet Haşim'in Şiirlerinde Kelime Dünyası*. Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Aktaş, Şerif. (1986). *Edebiyatta Üslûp ve Problemleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Akyüz, Berna. (2002). *Cemal Süreya Şiiri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Alper, Yusuf. (2005). "Psikodinamik Açından Cemal Süreya ve Şiiri". İstanbul: Ünlem Dergisi, s. 16 -22.
- Deniz, Sunay. (2014). *Cemal Süreya'nın Şiirlerinde Kelime Dünyası*. Elazığ: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Ergin, Muharrem. (1985). Türk Dil Bilgisi. İstanbul.
- Eruz, Feride Gül. (2006). *Yahya Kemal Beyatlı'nın Şiirlerinde Kelime Dünyası*. Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Güler, Ahmet Faruk. (2004). *Cemal Süreya'nın Şiirlerinin Tematik ve Yapı Bakımından İncelenmesi*. Elazığ: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Karabulut, Mustafa. (2019). Üslupbilim (Stilistik) ve Necip Fazıl Kısakürek'in Şiirleri Üzerinde Stilistik Bir İnceleme, Ankara: Akçağ Yayınları
- Özünlü, Ünsal. (1997). *Edebiyatta Dil Kullanımları*. Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Süreya, Cemal. (1995). *Sevda Sözleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Üstüner, Ahat. (2019). *Dede Korkut Hikayelerinde Ünlemler ve Ahı Sözcüğü*. Ankara: Prof. Dr. Zafer Önler Armağanı, s. 17 – 27.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 153-164, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 21.04.2020 Kabul Tarihi: 08.06.2020

NURİ PAKDİL’İN ŞİİRLERİNDE KİMLİĞİ İNŞA EDEN MEKÂNLAR: MEKÂN LARI İNŞA EDEN KİMLİKLER*

Places That Build Identity in The Poems of Nuri Pakdil: Identities That Build Venues

Veysel ŞAHİN¹

Hatice ESENDEMİR²

ÖZ

Ontolojik açıdan bireyin kendilik değerlerini oluşturmada önemli bir yere sahip olan mekân, bireyin kendi içsel bütünlüğünün dışı aktarılmasıdır. Kişi, kendi varlığını ve değerlerini kavradıkça mekânla ontolojik bağlar oluşturur. Oluşturulan bu bağlar derin ve estetik imajlara dönüştükçe mekân-insan diyalektiği büyük bir farkındalığa dönüşür. Bu bakımdan mekân, insanın her an varoluşunun konumlandığı yeni oluş ve kılınışların yaşandığı öznel, özel odak değer düzlemidir.

Bu çalışmada Nuri Pakdil’in şiirlerinde kurduğu özel ve öznel mekânsal düzlemleri ele almaya çalıştık. Pakdil’in, ‘Sükût Suretinde’, ‘Ahid Kulesi’, ‘Osmanlı Simitçiler Kasidesi’ ve ‘Anneler ve Kudüsler’ adlı eserlerinde oluşturduğu mekânsal optik algı, insandan mekâna, mekândan insana doğru açılmadıkça derin ve estetik bütünlük oluşturur. Onun şiirlerinde mekân, evden mahalleye, şehirden ülkeye, ülkeden kıtalara eklenerek daha geniş bir toplumsal alana dönüşür. Pakdil’de mekân, coğrafya fikirlerinin oluşmasındaki simgesel ve imgesel derinliği olan ilk tohumdur.

Kentli bir şair olan Nuri Pakdil’in şiirlerinde yaşadığı çağın sadece bir tanığı olmaya karşı çıkan eylemci ruhunun, mekânlar üzerinden adeta somutlandığı görülmektedir. Nuri Pakdil’in şiirlerinde de onun düşsel dünyasında kendi ‘ben’ini tamamlayan Mekke, Kudüs, İstanbul ve Ortadoğu önemli yer tutar.

Anahtar Kelimeler: Nuri Pakdil, Şiir, Mekân, Mekke, Kudüs ve İstanbul, Ortadoğu.

ABSTRACT

The place, which has an important place in forming the individual's self-values, is the export of the individual's inner integrity. As one grasps his own existence and values, he creates ontological ties with space. As these bonds become deep and aesthetic images, space-human dialectic becomes a great awareness. In this respect, place is the subjective, special focal value plane in which new occurrences and renderings occur, where human existence is located at any moment.

In this study, we tried to deal with the special and subjective spatial planes that Nuri Pakdil established in his poems. The spatial optical perception that Pakdil has created in his works ‘Sükût Suretinde’, ‘Ahid Kulesi’, ‘Osmanlı Simitçiler Kasidesi’ and ‘Anneler ve Kudüsler’ creates deep and aesthetic integrity as it unfolds from place to place. In his poems, space becomes a wider social place space by being added from home to neighborhood, from city to country, from country to continents. Place in Pakdil is the first seed with symbolic and imaginative depth in the formation of geography ideas.

It is seen that the activist spirit, who is an urban poet, who opposes being just a witness of the age he lived in his poems, is almost tangible through the spaces. Mecca, Jerusalem, Istanbul and the Middle East, which have completed their "I" in his imaginary world, have an important place in the poems of Nuri Pakdil.

Key Words: Nuri Pakdil, Poetry, Place, Mecca, Jerusalem and Istanbul, Middle East.

* Bu çalışma (2019) “Nuri Pakdil’in Şiirleri Üzerine Tematik Bir İnceleme” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

¹Doç. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Böl./ELAZIĞ,

e-posta: vsahin@firat.edu.tr **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0003-3265-0481>

² Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, **e-posta:** es.hatice.123@gmail.com **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0003-1999-831X>

GİRİŞ

Türk edebiyatının üretken ve özgün bir ismi olan Nuri Pakdil, inancını ve kalemini aynı minval üzerine oturtmuş bir aydındır. Yaşadığı çağın sadece bir tanığı olmaya karşı çıkan eylemci ruhu, onu haksızlıklar karşısında muhalif bir duruş sahibi ve düşünce ile yoğrulmuş bir eylem adamı olmasını sağlar. Şiirlerinden, denemelerine, oyunlarından mektuplarına kadar kaleme aldığı tüm eserlerinde aynı ilkeli tavrı sürdürdüğü görülmektedir. Hayata karşı takındığı bu ilkeli tavır ile Pakdil, yazmanın yükünü her zaman nefesinde hissetmekle kalmayıp diğer sanatçıların da omuzlarına söylemleriyle bu yükü yükler.

Fikir ve aksiyon kelimeleri ile bütünleşen Nuri Pakdil'in kalemi, düşünsel eylemlerini ete kemiğe büründürmedeki bir araç olmanın çok ötesindedir. Onun kalemi kimi zaman insanı kendi özünden uzaklaştıracak bozulma ve çürümeye karşı dizginlemez bir silah, kimi zaman eylemsizliğe duyulan bir öfke, her dem öfkesinde ve isyanında mutlak inancın çağlaması ve inancının huşu içindeki teslimiyetidir. Nuri Pakdil'in kalemi, bütün bu özelliklere sahip olmakla birlikte en çok da insanın kendisinden koparak yitirdiği her bir değeri ait olduğu öze çağırarak inancının şekillendirdiği bilinçtir.

1. İNSANA VE MEKÂNA DAİR...

İnsanoğlu için varlığının tamamlayıcı bir unsuru olan mekân, insana şekil vermekle birlikte, insanla birlikte de şekil alır. Birbirini değiştiren ve dönüştüren bu ilişki sarmalı, bireylerin ruh dünyasından toplumlara, toplumlardan da yeryüzüne pencereler açar. Bu açılan pencereler, bireye, zaman ve mekâna bağlı olarak sürekli bir devinim halindedir. Bireyde başlayıp zamana ve mekâna sirayet eden hareketlilik, toplumlarda da kolektif bir bilincin oluşmasına neden olur. Toplumun, *“bireylerin bilincinin çerçevesini atan bir bütünlük olarak”* (Tuncay, 2002: 159) değerlendirilmesi mekânla birey arasındaki gizil bağı oluşturur.

İnsanın ruhunu içinde barındırması bakımından ilk mekânı olan bedeni, insanoğlunda yeryüzünde de kendine yaşam alanı oluşturacak mekânları inşa etme ihtiyacının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sınırlı ve sonlu olan insanoğlunun *“dünya içinde var”* (Heidegger, 2008: 42) mücadelesinin verdiği alan olması bakımından mekân, insanlık serüveninin bir parçası olur. Zamanın devinimliyi içerisinde değişip dönüşen insanın, bu bağlamda içinde yaşadığı mekânı da değiştirip dönüştürdüğü görülür. Bu değişim ve dönüşümle birlikte insanın mekânla bir bütünlük oluşturması *“insanı mekândan ayırmak mümkün değildir.”* (Yardım, 2000: 80) düşüncesini de beraberinde getirir.

Mekânın, insanların yaşamlarını idame ettikleri topografik bir zemin olmaktan çıkarak zaman içinde kazandığı *“dinsel, sosyal, kültürel, sanatsal hatta siyasal yasal”* (Narlı, 2014: 32) kimliklerinin olması ve bu kimliklerin taşıdıkları simgesel nitelikler, insanın kişiliğinin oluşmasında belirleyicidir. Bireyin ruhsal derinliklerine inme yollarının arayışı, bireyin ontolojik varlığının hayat bulduğu mekânları da incelemeyi zorunlu kılmaktadır. İnsanların içleri *“gözlenebilseydi, mekân (kişi) çözümlemesine gerek kalmazdı.”* (Sennet, 1999: 38) düşüncesi bu zorunluluğun bir göstergesidir.

Edebi kurmaca içerisindeki mekânlar, yazarının ruhsal dünyasında oluşturarak vücut verdiği düşüncelerinin parmak izleri gibidir. Bu parmak izlerinin genetik kodlarında, yazarın ruhsal dünyası ve içinde yaşadığı toplumun şifreleri de gizlidir. Türk edebiyatının üretken ve özgün bir ismi olan Nuri Pakdil, şiirlerinde mekânı çokça kullanan sanatçılardandır. Onun şiirlerinde mekân, evden mahalleye, şehirden ülkeye, ülkeden kıtalara eklenerek daha geniş bir toplumsal alan oluşturduğu görülür. Bunda, *“ülkeler, kentler, uygarlıkların somutlaşmış yüzüdür.”* (Göçer, 2013: 310) düşüncesine sahip olması da etkilidir. Çocukluğunun babasının kendisine aldığı atlas ile geçirmesi Pakdil'de mekân, coğrafya fikirlerinin oluşmasındaki ilk tohumlardır. Çocukluk yıllarına denk gelen İkinci Dünya Savaşı haberlerini evlerindeki radyodan dinlerken duyduğu her ülke, şehir adlarını annesine sorar. Bu şehirlerin, ülkelerin yerlerini atlasında bulmaya çalışır. Pakdil'in coğrafya ve mekânla bir bütünlük oluşturması çocukluk yıllarına dayanır.

Kentli bir şair olan Nuri Pakdil'in şiirlerinde yaşadığı çağın sadece bir tanığı olmaya karşı çıkan eylemci ruhunun, mekânlar üzerinden adeta somutlandığı görülmektedir. Onun düşsel dünyasında 'ben'ini tamamlayan Mekke, Kudüs ve İstanbul, Ortadoğu şiirlerinde de önemli bir yer tutar. Pakdil, mekânları kendi varlık alanlarından koparmadan şiir dilinin imgesel söylemleri ile birey ve toplum düzenini sorgulamakta ve bireye kendi varoluş eylemini mekânlar üzerinden somutlaştırarak hatırlatır gibidir.

1.1. İnsanlığı Yaratan ve Yaşatan Mekân Olarak Mekke:

İnsanın, çevresi ile uyum içinde olmasını sağlayan açık- geniş mekânlar, bireyin kendini gerçekleştirmesine imkân verir. Bu mekânlarda ontolojik olarak genişleme imkânı bulan insan, içten dışa doğru bir açılım gösterir. Böylelikle yaşamda varlık alanları oluşturmaya başlar. Bu varoluş serüveninde insanın dünyadaki varlık mücadelesinde hayatı anlamlandıran, yaşamı farklı açılardan yorumlamasına neden olan kimliğini de bir mekân üzerinde inşa eder. Böylelikle mekân insan için artık "*insanı yaratan ve yaşatan bir şart haline gelir.*" (Enginün, 1995: 281). İnsan, üzerinde yaşadığı mekânda ontolojik olarak yaşamını sürdürür ve dünyaya kök salar.

Yaşadığı coğrafyanın kimliksel dokusunun taşıyıcısı konumunda olan insan, kendini var eden kültürel, inançsal dokusunu da mekâna sirayet ettirerek onu da kendi kimliğinin taşıyıcısı yapar. Mekân artık "*bireyin yalnızca evreni değil, aynı zamanda mahfazası...*" (İnci-Elçi, 2003: 717) olarak onunla bütünleşir.

Nuri Pakdil için "*...yaşamak mekân ve coğrafya ile o denli iç içedir ki reel durumla olması gereken arasındaki ilişki hiçbir yapaylığa, kurmacaya yer bırakmayacak kadar doğal ve bilinç üzerine 'varoluş şartı'dır.*" (Emre, 2004: 23). Dünyaya geldiği ve çocukluğunun geçtiği şehir olan Maraş'ın kimliksel dokusu ile ailesinden aldığı öğretilerle yoğurduğu ruhunu onun varoluşunu, inancı üzerinde inşa eder.

Kimliksel oluşumunun tohumlarının atıldığı evi, şehri onda inancının 'merkezi' olan mekânla bütünleşmesine ve hayatını bu merkezin öğretisi doğrultusunda yaşamasına sebep olur. Bu mekân Mekke'dir. Mekke, Pakdil için hayatı yorumlaması için gerekli olan evrensel düşüncenin somutlandığı şehirdir. Varoluş algısı bu merkezden hareketle şekillenir ve genişler. Mekke, onun varoluş anlamının kök saldığı mekândır. Özünden kopmaya, çürümeye, unutarak kimliksizleşmeye, köleliğe, esarete, sömürüye başkaldıran eylemselliğin simgeleştirdiği şehirdir. Bu mekânlar kişinin kendi benliğinin farkına vardığı yerlerdir. Bu mekânlarda insan olmanın soylu yüceliği ile hayatı anlamlı kılar.

Halkların ortak tarihinin; ortak inançla, ortak kültürle, ortak ülküyle, ortak anılarla oluştuğu görüşünü savunan Pakdil, uzun bir suskunluk döneminden sonra suskunluğunu bozarak kaleme aldığı 'Sükût Sûretinde' şiir kitabının ilk şiiri olan 'Gramer'de ortak inanç ve ortak ülkünün ontolojik belleksel merkezi Mekke yer alır;

*"Sözcüğün uzun kavlından
Bütün yönleri silme Mekke"* (Sükût Sûretinde, 2015a: 11).

Pakdil'in suskunluğunu 'Gramer' şiiri ile bozması bir tesadüf değil, bir bilinç hatırlatması yapmak istemesindedir. 'Gramer' başlığının altına dipnot düşen şair, bu dipnotta bu başlığın seksen ikinci kez yazıldığı notunu düşer. Bu da bir şehir olmanın çok üstünde bir anlam taşıyan ve bir değere sahip olan 'Mekke'nin anlatıldığı şiire verilen 'Gramer' ismi de zihin dünyasında yoğrulmuş bir düşüncenin ürünü olduğunu gösterir. Gramer sözcüğü, kelime anlamı olarak "*1-dil bilgisi; 2-dil bilgisi kitabı...*" (Türkçe Sözlük, 2009: 798) anlamındadır. Agop Dilaçar ise gramerin tanımını şöyle yapar;

"1. Biçim, söyleniş, cümle yapısı, anlam ve söz tarihi bakımından belirli bir düzenlilik gösteren sistemli söz gruplanmalarından meydana gelen dilin bu yönden incelenmesi. 2. Belli bir çağda belli bir dilin bu bakımdan incelenmesinin konusu olan görüngüler ve bunların sistemi. 3. Bu görüngüleri yöneten kurallar. 4. Bu kuralları öğreten ders kitabı. 5. Bir sözün ya da yazının bu

kurallara uyup uymama derecesi. Bu tanımlardan anlaşıldığına göre, gramer yalnız dil bilgisi değildir; bilgiye dayanmayan tarafları da vardır. Dilin kendisi, varlığı, yapısı ve kuralları bizim bilgimize bağlı değildir. Bilsek de, bilmesek de onlar vardır, işlemekte ve yaşamaktadır.” (Dilaçar, 1989: 84 -85).

Dilaçar, gramer kelimesinin dil bilgisi kelimesinin taşıdığı anlamdan daha geniş bir anlama sahip olduğu görüşündedir. Pakdil’in de şiirine ‘Gramer’ adını vermesi, bu kelimenin dil bilgisi kavramının genişliğini taşıyor olmasıdır. Evrensel varoluş bildirisini ancak varoluşun bütün alanlarını kapsayacak genişliğe sahip olan kuşatıcı bir kavram ile açıkladığı görülür. ‘Gramer’ kelimesi, Pakdil’in şiir dilinde inancın, varoluşun imgesel karşılığıdır.

Şair, varoluşun kurallarının kapsayıcılığı ile başladığı şiirine “Sözcüğün uzun kavlinden” dizesiyle devam eder. ‘Kavl’ kelimesinin kelime anlamı; “1-Söz 2-Sözleşme, anlaşma(dır)” (Türkçe Sözlük, 2009: 1110). Pakdil, “Sözcüğün uzun kavlinden” dizesiyle insanoğlunun Bezm-i Elest’te yaratıcısına verdiği sözü hatırlatır gibidir. Bu kavilleşmede insan Rabbine “evet” diyerek söz verdi ve sonrasında Hz. Âdem’in yasak olan meyveyi yemesi sonucu yeryüzüne indirildi. Böylece “evet” sözünün yaşatılması, bu sözün imtihanı dünyada karşılık bulmaya başladı. Mekke’nin yeryüzüne indirilen Hz. Âdem ile Havva’nın bulunduğu mekân olması, İslam dünyasının merkezi olması bakımından insanoğlunun “evet”inin anlam bulduğu mekândır. Pakdil bunu hatırlatmak istercesine şiirini “Bütün yönleri silme Mekke” dizesiyle bitirir. Mekke, insanoğlunun yaratıcısı ile yaptığı kavilleşmenin önündeki engelleri kaldıran mekândır. Ahde vefanın, ülkünün öğretisinin şehridir.

Mekke, İslam dünyasının ontolojik merkezi, kuşatıcı ve eşitleyici üst mekândır. Şefkat ve adalet şehridir. Pakdil, Mekke’nin İslam dünyası için taşıdığı bu evrenselliğini hatırlatarak bir yön çizer. Zulme, haksızlığa, direnmenin onurlu bir duruşa sahip olmanın kaynağını gösterir. Çünkü “İhmale, gaflete, duyarsızlığa ve haytaliğe açılacak bütün kapılar, olası geri dönüşleri daha baştan yok etmek koşuluyla, hiçbir biçimde aralık bırakılmadan sıkı sıkıya...” (Su, 2004: 9) kapatılmasının yolu Mekke’den geçer. Mekke, eşitler ve kuşatır. Yönlerin bulunduğu merkezdir. Pakdil, Kâbe’nin bulunduğu şehir olan Mekke’nin açık kuşatıcı mekân olduğunu ‘Erleri Eritre’nin’ şiirinde;

“Gözlerim yürüyor haritada

Asmara’ya doğru

O da geliyor bana doğru

Yüzümüz Kâbe’ye doğru “ (Anneler ve Kudüsler, 2015b: 106)

mısrarlarıyla hatırlatır. Harita, Pakdil’in çocukluğundan kalan arkadaşı gibidir. Bu arkadaşı şairin şiirlerinde “Gözlerim yürüyor haritada” dizeleriyle yer bulur. Çocukluğunda parmaklarıyla onun üzerinde yaptığı gezintileri artık gözleri yapar. Şehirlerin, ülkelerin coğrafya üzerindeki yerini merak eden parmaklarının yerini düşünce, ülkü, eylem yüklü gözlere bırakır. Yürümek şair için bir yerden bir yere gitmek için yapılan sıradan bir eylem değildir. Yürümek, “Tanrı, inanç, varoluş bağlamında eylem bildirir.” (Su, 2004: 9). İnancının evrenselliği, kuşatıcılığı onda yeryüzündeki insanlarla bütünleşmesi yolunu açar. Şiirin ikinci ve üçünü dizelerinde “Asmara’ya doğru / O da geliyor bana doğru” inancının kuşattığı düşünsel eylemselliğinin duraklarından biridir. Şair, tarihinde birçok savaş görmüş, sömürgeleştirilmiş, bağımsızlık mücadelesi uğruna çok sayıda kan dökülmüş Eritre’nin başkenti Asmara’da durması bundandır. Bu duruş onun yeryüzünde yaptığı düşünsel eylemlerinin duraklarından sadece biridir. Mekânları, tarihleri, kültürlerinden koparmadan bir bütün olarak şiirlerinde ele alır. Yeryüzünde zulüm ile çığneden insanlığın soluğunda hisseden Pakdil’in ruhu ezilenlerle ortak paydada buluşur ve adaletin, merhametin simgesi olan Kâbe’de “Yüzümüz Kâbe’ye doğru” dizesiyle saf tutar. Kâbe kıbledir. Yaratıcının insana çizdiği yöndür. Mekke’yi tek ve özel yapan yöndür. Pakdil için değişmeyen tek evrensel, uluslararası ‘yer’ Mekke’dir. Şair, ‘Kün’ şiirinde Mekke’nin öznelliğine vurgu yaptığı diğer bir şiiridir;

“Secdeye varacak (Mekânı)

Duruyor Kâbe'de (Zaman) (Ahid Kulesi, 2014a: 13).

Müslümanlar için İlahi mekân olan Mekke, insanın kulluk sıfatıyla eşitlendiği mekândır. İnsanın sadece yaratıcısı karşında boyun eğmesinin emreden İslam dini yeryüzünde insanların edinmiş oldukları statüleri sadece yaratıcı karşında eğdirerek yeryüzüne bir nizam vermektedir. Mekke, boyun eğdirirken bile özgürleştiren, yeryüzündeki esaret zincirini kıran mekândır. İnsanlara yaratıcının yeryüzü için oluşturduğu düzeni hatırlatan bellek görevindedir.

Nuri Pakdil, Tanrıya söz verilen 'evet'e giden yolu kapatan bütün oluşumlara hayır der. Bir bilincin tezahürü olan 'hayır'ı, 'evet'e giden yoludur. Bu evet varoluşun anlamını yüklenen evettir. Mekke, bu 'evet'e giden yönü Kâbe'yi içinde barındırması, özden kopuşu engelleyen us hatırlatıcı olması bakımından Pakdil'in şiirlerinde coğrafi isim olarak çok az geçmesine karşın inancının kaynağı olması ve bütün şiirlerinin öz suyuna kaynaklık etmesi bakımından onun kuşatıcı üst kimlik mekânıdır (Göçer, 2015: 11).

1.2. Uyanışın Simgesi Kudüs: Mekâna Sızan Ontolojik Bütünlük

İnanç merkezlerinden olan Kudüs zamanı ve mekânı aşan şehirdir. Üç büyük semavi dinin kutsal mekânı olan Kudüs yeryüzünde yeryüzünün gözbebeğidir. Üç büyük dinin sahiplendiği şehir paylaşılmamaktadır. Hz. Muhammed'in miraç olayı ile göğe yükselip Allah ile aracısız olarak görüşmesinin ilk adımı olan Kudüs, yeryüzüne yükselmenin yansımını yansıtan şehirdir.

Pakdil'in düşünce dünyasını besleyen Kudüs, onun şiirlerindeki açık mekânlardandır. Sanatçının Kudüs sevdası onun "Kudüs Şairi" olarak anılmasını sağlar. O, Kudüs sevilmeden insanlığa girilemeyeceğine inanır. Çünkü Kudüs'te insanın mekanikleşmesine bir karşı çıkış vardır. Kudüs, yeryüzüne indirilen insanoğlunun tekrar gökyüzüne çıktığı mekândır. Bu çıkış insanoğluna tekrar yükselme umudunu, beraberinde getirdiği peygamber müjdesidir;

*"Tûr Dağı'ını yaşa
Ki bilesin nerede Kudüs
Ben Kudüs'ü kol saati gibi taşıyorum
Ayarlamadan Kudüs'e
Boşuna vakit geçirirsin
Buz tutar
Gözün görmez olur"* (Anneler ve Kudüsler, 2015b: 58-59).

Metaforlarla süslenen şiir dili, telmihlerle zenginleştirilerek ortak kültürel belleği diri tutar. Şair, seçilmiş önderlerin, yaratıcı ile konuştuğu mekânları ülküleştirir. Tur Dağı peygamberler tarihi ve onların beraberinde getirdiği kutsal öğretilerinin yeryüzündeki mekânsal düzlemidir. Pakdil'in ezeli ve ebedî önder diye nitelediği son peygamberin muştı şehri olan Kudüs, onun için "uyanışın mihenk taşıydı." (Bedir, 2004: 303). Pakdil bu uyanışı her dem hatırlamak için onu bir kol saati, gibi yanında, gönlünde, aklında taşır. Hatırlamak, köklerinle buluşmaktır ve Pakdil köksüz bir yürüyüşü reddeder. Ona göre, "...zamanın, mekânın, oluşun ve kün emrinin bilincine varmanın..." (Su, 2013: 301) yolu insanın kendisini Kudüs'e ayarlamasından geçer. Pakdil, Kudüs'e ayarlanmadan geçen vaktin boş olduğuna, gönlün buz tutacağına, gözün ise kör olacağına inanır. Bundan dolayı içtenlik mekânı olan Kudüs, hakikati simgeleyen mekânlardandır. Pakdil'in eyleme davet eden şiirinin yönü evrensel kardeşliğe çevrilir. İnanç ülküsünün birleştirdiği kardeşlik ona bu misyonu yükler;

*"Yürü kardeşim
Ayaklarına bir Kudüs gücü gelsin"* (Anneler ve Kudüsler, 2015b: 61).

Şiirde ilk bakışta sadece bir emir cümlesi olarak algılanan 'yürü kardeşim' ifadesi derinlerinde istek, arzu, yakarışı da barındırır. Bu yürüyüş ona Kudüs'ü getirecektir. Bu ise başlı başına yalvarmak için yeterli bir nedendir. Kudüs, sadece zulüm altında inleyen bir coğrafya değildir. Kudüs, Ortadoğu'nun sadece kan gölüne dönen toprakları olarak görenler, onun içinde taşıdığı, Mekke ve Medine'yi, peygamberi, muştuyu, direnişi ve uyanışın simgesi olduğunu

göremez. Şiirin şiir dünyasında simgeler arkasına saklananları göremeyenler Kudüs'teki açıklığı, feraha daveti okuyamazlar. Kudüs, Pakdil'in dünyasında sonsuz aydınlığa giden yola atılan işaret fişeğidir;

“Yüreğimizin sağ köşesinde
Cezayir petrolü gibi
Yakıcı

Kudüs gereği

Gelip kara kara akar kesiksiz” (Anneler ve Kudüsler, 2015b: 48).

Yukarıdaki dizelerde şair, sömürü zihniyetine karşı durmayı da “*Kudüs gereği*” olarak görür. Şairin şiirlerinde Kudüs simgesel anlamda insanın evren bilincini ve kimliğini simgeler. Kudüs bir bilinçtir. Vicdan bilincidir. İnsanlık ve kulluk bilincidir. Bu bilinç insana sorumluluklarını unutturmaz. İnsanı kökünden uzaklaşmasına veya uzaklaştırılmasına izin vermemektedir. Pakdil yüreğini bu bilinçle ısıttığını; “*Yüreğimizin sağ köşesinde /Cezayir petrolü gibi/ Yakıcı*” dizeleriyle açıklar. Şair, yüreğini ısıtan Kudüs gerini “*/Cezayir petrolü gibi/ Yakıcı*” benzetmesi şiiri tekli okuma imkânını vermemektedir. Şair, petrolün yanıcı özelliği ile sıcaklığını çağrıştırmakla birlikte ‘*Cezayir petrolü*’ benzetmesiyle de Cezayir'deki soykırıma dikkat çeker. Bu petrol yüreklerde Kudüs gereği olarak şairin ifadeleri ile “*Gelip kara kara akar kesiksiz*” dizesinde kara kara ikilemiyle anlatılır. Pakdil, siyah yerine kara kelimesini Cezayir'deki vahşetin renginden ayırmamak için seçer. Siyah rengi bu vahşeti karşılayacak güçte ve yoğunlukta değildir. Kudüs, mekân özelliğinden soyutlanır bu dizelerde, insanlığın, kulluğun ve bu insanı ayakta tutan özleri hatırlatıcı olarak da umudun adı olur. Pakdil, Kudüs'ün kuşatıcı yönünü İslam ile açıklamaz, İman onda bir bütündür. İnsanlarda da aynı bütünlüğü görmek için inanç tarihinin ortak belleklerini şiirinde imgesel bir değerler bütününe dönüştürür;

“*Tür Dağı'nı yaşa*

Ki bilesin nerede Kudüs

Ben Kudüs'ü kol saati gibi taşıyorum” (Anneler ve Kudüsler, 2015b: 58).

Şair, şiirinin ilk dizesinde adeta seslenir. Onları Tur Dağ'ını yaşamaya çağırır. Tur Dağı inanç tarihinde önemlidir. Kudüs'te bulunan Tur Dağı, Musa peygamberin Allah ile konuştuğu yerdir. ‘Kur'an-ı Kerim’de bu olay;

“*Ne zaman ki Musa belirlediğimiz zamanda geldi ve Rabbiyle konuştu. Dedi ki : ‘Allah’ım bana kendini göster sana bakayım.’ Allah: ‘Sen beni göremezsin. Şu karşı dağa bak. Eğer o dağ yerinde durursa o zaman beni görürsün. Allah Dağa tecelli ettiği zaman o dağ yerle bir oldu. Musa da bayılarak yere düştü. Musa Ayıldığında Allah’ım ben seni bütün noksan sıfatlardan tenzih ederim ve sana tövbe ederim ve ben inananların ilkiyim.’*” (Araf suresi, 143)

ifadeleriyle anlatılır. Pakdil, Allah'ı arayan ve ona iman etmek için görmek isteyenlere bu kıssa ile seslenir gibidir. Şairin ; “*Ki bilesin nerede Kudüs/Ben Kudüs'ü kol saati gibi taşıyorum*” dizleri ile Kudüs'e yine mekânsızlığın anlamsal derinliğini verdiği görülür. Şair, Kudüs'e zamanı verir. İnsanların zamanı takip etmek adeta onu yakalamak ve onunla yarışmak için yaptıkları kol saati Pakdil'in dizelerinde Kudüs'e dönüşür. Kudüs'ün içinde sakladığı değerlerin zamansızlığı Pakdil'in düşünce dünyasında da Kudüs'ü zaman ve mekânın ötesine taşımayı amaçlar;

“*Ayarlanmadan Kudüs'e*

Boşuna vakit geçirirsin

Buz tutar

Gözün görmez olur” (Anneler ve Kudüsler, 2015b: 59).

Pakdil, şiirinde merkez mekân ve değer düzlemi olan Kudüs, bütün zamanların başlangıcıdır. Şair, saatini ve gölünü Kudüs'e ayarlar. Kudüs'e ayarlanmayan pusula yön bulma yetisini kaybetmiştir. Yeryüzüne indirilen insana, ait olduğu yere tekrar yükselme yolunu gösteren Kudüs, yürek serinliği olur. Pakdil, bu hakikati görmezden gelecek olanlara da bunu imkânsızlığını

“Boşuna vakit geçirirsin/ Buz tutar/ Gözün görmez olur” dizeleriyle ortaya koyar. İnancın insan içini ısıtan hakikatini görmeye çağırır.

Kudüs'ün, Müslümanların ilk kıblesi olması, Hz. Muhammed'in göğe yükselirken ayağını bastığı son toprak olması Pakdil'in bu topraklara duyduğu bağlılığı perçinler. Siyonist düşüncenin Kudüs topraklarında uyguladığı insanlık dışı tutumunun yüreğinde ve düşüncelerinde uyandırdıkları ile öfke ve hüznü bir arada yaşayan Pakdil, Kudüs'e sahip çıkmayı insanlığın anahtarı olarak görür. Şairin şiirlerinde umudun meşalesini taşıyan çocuk, Kudüs davasında da öncüdür;

“çocuk koşar
ardından K da
insanın yüreğinde bir parça Kudüs vardır yani K
anne şimdi eline aldığı yüreğini yerine bırakır” (Anneler ve Kudüsler, 2015b: 63).

Her insanın yüreğinde bir parça Kudüs olduğunu söyleyen şair, Kudüs'ü çocuğun arkasında yürütmektedir. Filistinli çocuğun sapanının ucundaki taşa bağımsızlığı soluyan Kudüs, küçük bedenlerin engin ruhlarını büyütmektedir. Kudüs'ün çocuk savunucuları, sadece topraklarının bağımsızlık savaşını vermemektedir. Onlar ümmetin onurunun da savasını vermektedirler. Mescid-i Aksa Müslümanları tek bir safta eşitleyerek birleştiren miraçtır. Aksa'nın çocukları, kararlı gönüllere kandil, titrek adımlara direnç, soluğunu yitirene nefes, cümlelerini unutana ses olmaktadır. İnsanlık sınavının vererek simgeleşen Kudüs'ü Pakdil, 'K' diyerek simgeleştirmektedir. Şiirinde Kudüs'ün simgesi olarak var olan 'K' harfi, şairin bileğindeki bilekliğin ucundaki iki harften biridir. Pakdil'in iki önemli değer karşılığı olan 'N' ve 'K' şairin bileğinde taşıdığı sevdasıdır. Kudüs'ün izini ve gereğini her insanda az ya da çok olduğuna inanan şair, anneleri de bu yüreğin koruyucusu olarak görmektedir. Kudüs bilincini yüreklere eken anne, yüreklerin koruyuculuğunu da yapmaktadır;

“Düşününce anne
kudüsler yakınlaşır
bir tanrı tanımazın elinde de
kudüs haritası bakar kudüs yaklaşımıyla
Kelime anne dişleri
kiminde otuz iki kiminde otuz üç kelime
çocuk bu kelimeleri
öğrenerek yaş alır” (Anneler ve Kudüsler, 2015b: 69).

Kudüs'ü değerlerin simgesel karşılığı olarak gören şair, annelerin düşüncesinde Kudüs'ün yakınlaştığını belirtmektedir. Kudüs, çocuğu inançla, değer yargılarıyla ilk tanıştıran annenin yüreklere ektiği değerlerin simgesel adıdır. Pakdil, “bir tanrı tanımazın elinde de /kudüs haritası bakar kudüs yaklaşımıyla” dizelerinde Kudüs üzerinde oynanan oyunları vurgulamaktadır. İnanan insanların değer yargılarına yapılan saldırıyı inanç cinayeti olarak yorumlayan Pakdil, “Kelime anne dişleri/ kiminde otuz iki kiminde otuz üç kelime/ çocuk bu kelimeleri/öğrenerek yaş alır” dizlerinde sözcükleri anne dişlerine benzeterek kimi zaman sabır kimi zaman da yaratıcıya hamd ve şükürle ilticanın karşılığı olduğunu belirtmektedir. Çocuk sabır ve şükür sözcüklerinin gölgesinde büyümektedir.

Yeryüzünün açık cezaevine dönüştürülen Kudüs'ü özgürlüğüne kavuşturmayı borç bilen Pakdil'in yüreği de düşünce dünyası da Kudüs'tür. Ahde vefanın, kardeşliğin, bağımsızlığın yolu Kudüs'ten geçer. Pakdil için önemli mekânlardan olan Kudüs ve İstanbul şairin soluğunda yaşayarak mekânsızlığa ait olmaktadır;

“Başımı sallarım
Ya giderken
Bir Kudüs'teyim

Bir İstanbul'da" (Anneler ve Kudüsler, 2015b: 114).

İnsana kimlik veren bu iki mekân şairin ruh dünyasını diri tutmaktadır. Davanın evrenselliğini Kudüs'ten başlatan şair, insan onurunun aza dolamsını Kudüs'ün özgürlüğüne bağlamaktadır. Pakdil, Kudüs'ü putçuluğun iptal edildiği, İslami ideolojinin temeli olarak görür. İnsana kök olan Kudüs, İstanbul'da dallanır geleceğe uzanmaktadır. Kudüs ve İstanbul, Pakdil'in ruh ikliminde can suyu olarak onunla birlikte yaşamaktadır.

Düşünde, rüyasında, soluğunda Kudüs'ü taşıyan Pakdil, vicdanlarını koruyabilenlerin Kudüs gereği tavır almaları gerektiğine inanmaktadır. Çağın kaybolan dengesini onursal duruşta gören şair, onursal duruşu Kudüs'ten başlatır. Kudüs'ü Filistin toprağı, ezilen Arapların yurdu olarak sadece bir mekân olarak görenlerin Kudüs'ün inanalar için ne olduğunu anlayamadığına söylemektedir. Kudüs, İslam dünyasının miracı, ümmet olma şuurudur. Kudüs, inanları benlikten soyutlayıp biz kılmaktır. Kudüs, İnanç cinayetine kurban giderken inanları inançlarına sahip çıkmaya çağırılmaktadır.

1.3. Medeniyetlerin Mekânsal Belleği: İstanbul ve İçtenlik Değerleri

İlim, kültür ve bilim merkezi olan İstanbul, yeryüzünde bir inci gibi durmaktadır. Tarihinde birçok kültür ve medeniyete beşiklik eden İstanbul, tarihe mal olmuş birçok devletin üzerinde kurulduğu ve dünyayı yönettiği şehirdir. Avrupa'nın kökenini üzerine kurduğu Antik Hellen uygarlığının merkezi olan İstanbul, Batı'nın kimlikli tarihinin başladığı şehirdir. Batı'ya tarihsel medeniyet kökü veren İstanbul, Müslümanlar için ise peygamber muştusudur. Peygamber iltifatına mazhar olabilmeyen karşılığı olan İstanbul, bir sevdanın adı olur. Tanpınar'ın; "*Bir kültürün asıl şerefli tarafı da onlar vasıtasıyla ruhlara değişmez renklerin giydirilmesidir.*" (Tanpınar, 2006: 133) ifadesinin tezahürünü en güzel şekilde yansıtan İstanbul. Üzerinde hüküm sürenlere kendi rengini, kokusunu katan ender şehirlerdendir. Pakdil, bu şehri rengini ve kokusunu tarihiyle bir düşünür, muştusuyla bağlanır.

Asya ve Avrupa kıtalarında yer alan İstanbul, sanatçının düşünce dünyasında Mekke, Kudüs kadar önemlidir. Medeniyetler şehri olan İstanbul düşüncelerde ve şiirlerde. Bu halkadan koparılmaz Pakdil'in şiirlerinde direnişin, sevginin mekânı olarak İstanbul, şairin şiirlerinde de 'İstanbul', 'İstanbul II', 'İstanbul IV' şeklinde romen rakamlarıyla başlık olarak geçer.

Pakdil İstanbul üzerine ilk şiirini Kitaplarının basım tarihleri göz önünde tutularak bakıldığında "Sükût Sûretinde" adlı şiir kitabında geçer;

*"Ustasıyızdır sizlere bakmanın da
Reddediyoruz canım yaşlanmayı"* (Sükût Sûretinde, 2012a: 53).

Şairin derin okumaları İstanbul şiirinde de görülmektedir. Simgesel olarak su; "*özne ve nesne arasındaki ayrımı aşan ya da hem özne hem nesneyi içeren tam bir anlamlığı taşır, su içilebildiğine göre 'öznelleşmiş Doğruluk yani Marifet'in simgesidir ve gerçekten de su, 'içkilerin içkisi' olmayı sahiplenebilir.*" (Lings, 2003: 80).

Derin ve köklü okumaları ile hakikatin perdelerini aralayan şairin mısralarına su, "*Ustasıyızdır sizlere bakmanın da*" şeklinde yansır. Hakikatin üstünü saydam bir cam gibi örten su, sırrını marifet cilası ile boyar. Ömrünü bu cilanın etrafında geçirmeye adanmış olan Pakdil, sonsuzluğun eşliğinde durarak yaşlanmayı reddeder. Bu eşik ona ebediyeti sunar ve o bu eşığe İstanbul'dan bakar.

Pakdil'in , 'İstanbul VI' şiirinin İstanbul'un Kadıköy semtini sosyo-kültürel yanı ile ele alınıp Kadıköy'ün kapalı/dar mekân olması onu 'Ben Daha Doğmadan Önceki Yıllar da Da Sık Sık Kurulmuş Sehpa Da' ve '1997'de Sincan Ünlemi' şiirlerinden ayırır:

*"Hangi gece kuş yüreği değilse Kadıköy
Çok sık görürsünüz çömelip ağlayanları "* (Osmanlı Simitçiler Kasidesi, 2014b: 23).

Şair, Kadıköy'ü “kuş yüreği” olmadığı günlerde de kapalı dar mekân olarak algılar. Çünkü kuş yürekli olmak ilk olarak ürkek olma anlamını çağırırsa da derinlerinde sakladığı anlamlarda insanın içtenliğini de barındırır. Bu içtenlik, insanı mekanikleşmeden alıkoyan güçtür. İnsan, değişen ve dönüşen toplumsal yaşamın sonucu olarak yeniden şekil vererek oluşturduğu mekânları adeta kendilerini çevreleyen bir fanusa dönüştürür. Pakdil, İnsanın fitratından getirdiği insani özü renklerin arkasına saklamasıyla oluşturulan bu mekânların içerisinde konumlanan insanların durumunu, “çok sık görürsünüz çömelip ağlayanları” mısralarıyla dile getirir. İnsanların özünden uzaklaşmanın beraberinde getirdiği köksüzleşmesinin sonucu mekânlarında içtenliklerini kaybetmesinin bir panoraması gibi olan bu şiirde Kadıköy insanın kendi ile arasına ördüğü bir duvar gibidir.

Pakdil'in şiirlerinde aşkın mekân düzleminde anlam bulduğu şehir İstanbul'dur. İstanbul aşkın öznesi konumuna geçer. Bu aşk beşeri kaynaklı olduğu kadar aynı zamanda da ilahi kaynaklıdır. Şair İstanbul'a duyduğu sevdâyı 'Rüzgâr' şiirinde;

“Büyük sevdandır yürüyor
İçinde İstanbul'un” (Ahid Kulesi, 2014a: 21)

mısralarıyla dile getirir. Şairin İstanbul sevgisinin dizelere döküldüğü bu şiirde İstanbul'un şair için ne ifade ettiği şiirin başlığında gizlidir. Bitkilerde tozlaşmayı, karbon, azot, oksijen, nem ve sıcaklık dengesini sağlayan rüzgâr, yaşamsal döngünün vazgeçilmezdir. Şair, dünyada döngüsünün olmazsa olmazını İstanbul için düşünür.

Pakdil, büyük bir aşkla bağlı olduğu şehirden ruhsal olarak beslenir. Direncini ve gücünü tazelemede İstanbul önemlidir. Şair 'İstanbul II' başlığını verdiği şiirinde:

“Uzun niyaz menzili içindedir
Devrimci seslerini kanalların” (Ahid Kulesi, 2014a: 31)

mısralarında devrimcilerin seslerini “niyaz menzili” içerisinde vererek İstanbul'u peygamber hadisinden gelen tarihine kadar dayandırdığı görülür. Pakdil, İstanbul'u tanımlarken “İstanbul: metafiziğin de zihnim de âdeta münileşmesi” (Pakdil, 2015c: 77) ifadesini kullanır. Şairin metafizik düşüncesinin İstanbul üzerinden anlamlandırıldığı görülür. Şairin düşünce dünyasında İstanbul, ülkeleri besleyen can suyuna dönüşür.

Tanpınar, İstanbul için “Her büyük şehir nesilden nesile değişir. Fakat İstanbul başka türlü değişti.” (Tanpınar, 2006: 122) ifadesini kullanır. Pakdil, İstanbul'un değişimini fethi ile anlama ulaştırır. İstanbul, Hz. Muhammed ile kurulan sevgi bağıdır. Üzerinde birçok devlet kurulan ve yıkılan İstanbul'un medeniyet havzasının genişliği yeryüzünde çok az mekânda görülür. Pakdil, İstanbul üzerinden yeryüzüne açılır.

1.4. İnsanlığın Dirilişinin Ortak Yazgısı: Ortadoğu ve Eskimeyen Zamanlar

Jeopolitik özelliklerin, ekonomik ve siyasal dengelerin gölgesinde sınırların yeni fonksiyonlar kazanmasında Ortadoğu öznelliğini ve önemini her zaman korumuştur. Üç büyük semavi dinin bu topraklar üzerinde doğması ve yayılması medeniyet havzası olması bakımından da bu toprakları sahiplenme arzusunu doğuran en önemli etkenlerdendir. Yeraltı zenginlikleriyle güçlü devletlerin üzerinde söz sahibi olmak istedikleri Ortadoğu, kültürel, ekonomik, sosyal ve siyasal yıkımlara maruz kalmaktan kurtulamamaktadır.

Ortadoğu'nun emperyalist düşüncesinin açık hedefi olması, üzerindeki denge savaşlarının ortasında iradesi elinden alınarak beşerin eliyle toprağının ve insanının renginin kader olarak yazılma çabası akıl ve vicdan sahiplerinin tepkisine neden olur. Çağından, tarihinden, bugününden ve yarınından kendini sorumlu hisseden Pakdil, Ortadoğu'ya biçilmek istenen kadere tepki gösteren sanatçılardandır. Özellikle İslam tarihi açısından önemli tarihi, kültürel ve kimlikli mekânlara sahip olması bakımından Ortadoğu, Pakdil'in kültür ve düşünce hayatını şekillendiren etkenlerdendir.

Hayatın anlamı olan insana yapılan saldırılar karşısında sessiz kalmayan Nuri Pakdil, mekânsızlığını öznesi olan insan/lığın öncü savaşçısıdır. İnsana yapılan her bir saldırı da ülküsel bir tavır alan sanatçı, insan eliyle insana yazılmak istene kaderin baki olmadığını bilir ve bu kaderi yazmak isteyenlerin sonunu görür. Yeryüzündeki sömürücülüğün öznesi konumunda gördüğü Batının yıkılışını Ortadoğu'ya bağlar. Pakdil, Batı uygarlığının sonunun çok gecikmediğini, hatta Batı uygarlığının fiili olarak çöktüğünü düşünür. Şair: “Çöktü bile mi? Nasıl çöktü? Çok ah aldı ondan mı? Ortadoğu halkının ahı mı tuttu?” (Pakdil, 2015d: 15) sorularıyla bu çöküşün nedenini işaret ederken de düşündürür.

Sanatçı için Ortadoğu'nun ayrı ve özel bir yeri vardır. Sanatçı, ‘Anneler ve Kudüsler’ şiir kitabının ana temini özellikle Ortadoğu ve Kudüs üzerinden şekillendirerek Batıya ve Doğuya evrensel mesajlar verir. Anneler ve Kudüsler şiir kitabında ‘Araf’ şiirinde ilk defa Ortadoğu'dan bahseder;

“Hiç eskimiyor ortadoğu'da zaman
çünkü en verimli alçı” (Anneler ve Kudüsler, 2015b: 18).

İnsanlığın, Ortadoğu'ya çizdiği kader adeta zamansızlığa hapsedilmiştir. Bu hapsediliş Pakdil'in mısralarında insanlığın tarihine tutulan bir aynaya dönüşür Pakdil, dört büyük dinin mirasçısı olan bu toprakların taşıdığı evrensel söylemi unutan Batının, kuşatmacı zincirlerini kırarak olan gücün de yine bu evrensel mirası özümseyenlerden çıkacağını savunur. Çünkü, Ortadoğu ülkelerinin, ateşe, şiddete bağlılık kazanmış insanları yabancılaşmaya karşı inanç kaleleridir. Üzerinde kan ve gözyaşının hiç eksilmediği bu toprakları diğer sömürü topraklarından ayıran en önemli bu en özelliği onların zulme karşı direnmeyi bırakmamalarını sağlar.

Pakdil'in; “bizim Ortadoğulu bir ulus olduğumuzu, parçalanmış İslam Dünyasının birleşmesi gerektiğini dile getirirken Ortadoğu uluslarının tekrar eski birliklerine dönmeleri gerektiğini” (Emre, 2013: 100) hatırlatıcı olarak şiirinde;

“Konuşma sırası bana mı geldi anne
ortadoğu çocuğu değil miyim anne
düşünüyorum o halde savaşacağım anne

...
Savaş benim arkadaşım anne
durmadan direniş anıtları dikiyoruz her yere
santimetre karesine ortadoğu'nun” (Anneler ve Kudüsler, 2015b: 20-21)

mısralarıyla bu direnişi kalemiyle safını alır. Annesinden dinlediği hikâyelerle mayası atılan evrensel kardeşlik düşüncesi onun “ortadoğu çocuğu değil miyim anne/ düşünüyorum o halde savaşacağım anne” mısralarında ülküsel bir hüznü bilinçle simgeleştirdiğine inandığı annesine sesleniş görülür. Düşünmeyi, sorgulamayı, inandığı değerler doğrultusunda tavır almayı küçük yaşlarda ailesinde tanışması onun düşünmeye yüklediği anlamın sınırlarını genişletirir. Düşünsel bir eylemin öncü bir savaşçısı olur.

Pakdil'in birey ve toplum, değer ve düzen, bilinç ve kimliksizlik, insanlık ve sömürü çatışması karşındaki devrimci bilinci, onun şiirlerini eylemsel, direnen bilincin şiiri yapar. Ülküsel değerlerin birleştirici gücünün oluşturduğu ortak coğrafya ve tarih Pakdil'in benliğinin genetik kodlarının parçalarıdır. Benliğinin zırhı olan tefekkürî düşünce onun bilincini dinç tutar. Bu ortak bilinci taşıyanlarla Ortadoğu'nun her yere direniş anıtları dikilmektedir.

Edilgenleştirilmek istenen coğrafyalardaki varoluş mücadelelerini kendi benliğinde hisseden Pakdil, “yalnızca özgürlüğü mü savunur?” (Pakdil, 2014c: 29) dediği kaleminin harflerini asker gibi görerek coğrafi mekânlara çizilmek istene sınırların tuğlalarını yerinden sarsar. Şiirlerinde;

“Bölünmez Ortadoğu
sınır

taşlarıyla" (Anneler ve Kudüsler, 2015b: 22)

diyen Pakdil, Ortadoğu'nun dinlerin evrensel mekânı olması ile insanlığın ortak ülküsel mekânı olmasına orada yaşayan Müslümanların verdiği mücadelenin diğer İslam coğrafyalarda yankılanmasını da ekleyerek bu mekâna sınırsızlık çizer. Bu ülküsel birlikteliği ayırmaya sınırların, etnik yapıların ve siyasi düşüncelerin gücü yetmez. Pakdil'in ülke tasavvurunda "*ülkemiz bugünkü ülkemizden ibaret değildir. Çok daha geniştir ve o geniş ülkede yaşayan bir millet vardır. Bu millet, bir medeniyetin, İslam medeniyetinin toplumdur.*" (Karakoç, 2008: 70) Ülkesinin fiziki sınırlarını muhayyilesinde dini inanışından ve tarihinden aldığı köksel derinlikle daha da genişletir.

Pakdil, sömürge gölgesinde yaşayan Ortadoğu insanının silikleşen yanını da bu topraklar üzerinde oynanan oyunları göstermek, farkındalık kazandırmak için şiirinde işlemektedir. İnanç uygarlığının kalelerinden olan Ortadoğu'nun silikleşmesi demek taşıyıcılığını yaptığı değerlerin silikleşmesi demektir. Pakdil, Ortadoğu'nun mekânı aşırın anlamının onu yok etmek isteyenler kadar mensupları tarafından da idrak edilmesini ve sahiplenilmesini istemektedir. Farkındalığın iç sesini taşıyan şiirinde şair;

*"Yeni bir haber gibi
Uçak
Götürdü ortadoğuluyu
Ortadoğu gömleğini
Giydirdim
Güneşi yüzüne düşmüş paris ikindisine
Zenci gözünde dün yoktu
Anladım patlamamış
İncir ağacı dibinde toprağa batık
Kurşundu (Anneler ve Kudüsler, 2015b: 81)*

dizeleriyle şair, modern dünyanın insanı şekillendirmesine dikkat çekmektedir. Sömürü bombardımanının mekânı olan Ortadoğulunun sömürü zihniyetinin mimarlarından olan ülkeye yaptığı yolculukta Pakdil, Ortadoğulunun yapmadığını yapmaktadır. Güneşin yüzünü karanlığa dönmeye başladığı anda Pakdil, Paris'e Ortadoğu'ya boyamaktadır. Semalarına karanlığın yaklaştığı Paris'i şair, Ortadoğu'yu boyadığı kendi karanlığı ile kaplatır. Anılar mekânı olan Ortadoğu'nun, kendi ulusundan olanında karşılığının olmadığını "*Zencinin gözünde dün yoktu/ Anladım patlamamış*" dizelerinde belirten şair, sömürü zihniyetinin insanın elinden tarihini, kimliğini, aldığını da vurgulamaktadır. Kendi köküne yabancılaşmanın getirdiği son şairin "*İncir ağacı dibinde toprağa batık/ Kurşundu*" dizlerinde vermektedir. İncir ağacının kökünün sağlamlığı ile toprağın derinliklerine nüfus etmektedir. Bu sebeple evlerin temeli zarar görmesin diye evlerin yakınlarına dikilmemektedir. Şair, kendi köküne yabancılaştırılan Ortadoğuluyu evleri harabeye çeviren incir ağacının harabesi olarak görmektedir. Ortadoğu'ya dikilen incir ağacı, sömürüdür. Toprağın ve insanların ruhlarına kurşun yağmurları olarak kök salmaktadır.

Ortadoğu'nun modern dünyanın karanlık yüzüyle muhatap olmasına insani bir duruşla tavır alan sanatçı, yeryüzüne örtülen riyakârlık perdesini de Ortadoğu üzerinden kaldırır. Yeryüzünde kimlik mücadelesi vermek yine kimlik inşa eden topraklara düşmüştür.

SONUÇ

Şairin, insanlık tarihini bir bütün olarak ele aldığı şiirlerinin yanı sıra ulusal tarihe de değindiği şiirleri vardır. Dönemin siyasal tarihi ve kendi değer dünyasının uzağında şekillenen sosyo-kültürel hayatın üyeleri olan insanlar ve onların fanusuna dönüşen tarihi mekânlar vardır. Bu durum ise batılılaşmanın bir getirisidir. Tarihi kökünden kopartarak yeniden yazılma çabasını insanı köksüzleştirmek olarak gören şair, şiirlerinde eleştirel bir dille imgelemiştir.

Sanatçının şiirlerinde insanlık tarihi, inanç merkezinin uzağında ele alınmamaktadır. Bu bağlamda inancın ulviyet kattığı mekânlar, insanın soyluluğunun elinden alınmaya çalışılmadığı,

değerlerin simgeleştirildiği yerlerdir. Onun şiirlerindeki mekânların merkezinde Mekke vardır. Çünkü Mekke, İslam medeniyetinin kuşatıcı üst mekânıdır. Mekke insanı sevdiği ile buluşturan, onurlandıran bir mekândır. Pakdil'in şiirlerinde Ortadoğu'yu özellikle Filistin'i bir direniş mekânı olarak algılaması bu mekânların insanları çağırdığı duruşuyla insana kimlik sahibi olmaya davet eden mekânlardır. Medeniyetlerin beşiği olan İstanbul ve emperyalizme karşı direnişin şehri olan Maraş'ın tarihi geçmişleri bu mekânları şairin dünyasında özel ve önemli kılar. Pakdil, eylemselliğini, tavır alan duruşunu, muhalifliği, bir değer hatırlatıcı konumundaki bilinci ile şiirlerindeki mekânlara da giyindirir. Şair insanoğlunun varoluş mücadelesini şiirin imge dilinde mekânlar üzerinden verir.

KAYNAKÇA

- Akalın, Şükrü Halûk (2009), **Türkçe Sözlük**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bedir, Âtîf (2004), “Bir Yazarın Karasevdası: Kudüs”, **Hece**, S.85, s.300-303.
- Dilaçar, Agop (1989), “Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi”, **TDAY Belleten** 1971, TDK, Ankara.
- Emre, Akif (2004), “Toprak ve Ülkü Acısı”, **Hece**, S. 85 s.22-28.
- Enginün, İnci (1995), **Halide Edip Adıvar'ın Eserlerinde Doğu Batı Çatışması**, MEB Yay., İstanbul.
- Göçer, Ali (2013), “Mekânı Okuyan Adam”, **Edebiyat Eylemi ve Nuri Pakdil**, (Edit: Hüseyin Su), Hece Yayınları, Ankara.
- Heidegger, Martin (2008), **Varlık ve Zaman**, (Çev. Kaan H. Ötken), Agora Kitaplığı, İstanbul.
- İnci- Elçi, Handan(2003), “Abdülhak Şinasi Hisar ve Ev”, **Türk Dili Dergisi**, S.623, S.717, s.715-719.
- Karakoç, Sezai (2008), **Çıkış Yolu I- Ülkemizin Geleceği**, Diriliş Yayınları, İstanbul.
- Kur'an-ı Kerim, Araf Suresi Ayet 143: <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/A'r%C3%A2f-suresi/1097/143-ayet-tefsiri>.
- Lings, Martin (2003), **Simge Köken Örneği** (Çev. Süleyman Sähra), Hece Yayınları, Ankara.
- Narlı, Mehmet (2014), **Şiir ve Mekân**, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Pakdil, Nuri (2014a), **Ahid Kulesi**, Edebiyat Dergisi Yayınları, Ankara.
- Pakdil, Nuri (2014b), **Osmanlı Simitçiler Kasidesi**, Edebiyat Dergisi Yayınları, Ankara.
- Pakdil, Nuri (2014c), **Bir Yazarın Notları II**, Edebiyat Derisi Yayınları, Ankara.
- Pakdil, Nuri (2015a), **Sükût Sûretinde**, Edebiyat Dergisi Yayınları, Ankara.
- Pakdil, Nuri (2015b), **Anneler ve Kudüsler**, Edebiyat Dergisi Yayınları, Ankara.
- Pakdil, Nuri (2015c), **Edebiyat Kulesi**, Edebiyat Derisi Yayınları, Ankara.
- Pakdil, Nuri (2015d), **Bir Yazarın Notları I**, Edebiyat Derisi Yayınları, Ankara.
- Sennett, Richard (1999), **Gözün Vicdanı**, (Çev. Süha Sertabiboğku, Can Kurultay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Su, Hüseyin (2004), “Çelik Adam”, **Hece**, S.85, Ocak, s.8-15.
- Su, Hüseyin, (2013), “Nuri Pakdil'de Red Düşüncesi ve Bu Düşüncenin Hayatındaki Açılımı”, (Editör: Hüseyin Su), Hece Yayınları, Ankara.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2006), **Beş Şehir**, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Tuncay, Suavi (2002), “İnsan Davranışlarının Ekolojik Sisteme Etkilerinin Çevre Psikolojisiyle Örtüştürülmesi”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, S.7, s.155-168.
- Yardım, Mehmet Nuri (2000), **Romancılar Konuşuyor**, Kaktüs Yayınları, İstanbul.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 165-188, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 10.04.2020 Kabul Tarihi: 16.08.2020

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE GAYR-İ İSLAMİ İNANÇ UNSURLARININ KULLANIMI

The Use of Non-Islamic Faith Elements in Classical Turkish Poetry

Yusuf BABÜR¹

ÖZ

Çok geniş fizikî ve kültürel coğrafyaya hükmetmiş olan Osmanlı Devleti'nin öncülüğünde gelişen klasik Türk edebiyatı, varlığını uzun bir müddet devam ettirmiştir ve bu edebiyatın etkisi bugün bile hissedilir. Yaklaşık altı asırlık bir birikime sahip olan bu edebiyatta zaman içerisinde sayısız teşbihler, mecazlar ve imajlar üretilmiş, bunun bir sonucu olarak da mazmun denilen bir sistem ve kavramla karşılaşmıştır. Klasik Türk şiirinde kullanılan mazmunlar, şairin hayal gücü ve bilgisine bağlı olarak bir hayli renkli ve zengin çağrışımlara sahip olmuştur. Divan şairlerinin büyük bir kısmı, bu noktada oldukça özgün imajlar ortaya koyabilmiştir. Klasik Türk şiirinde farklı dinlere ait inanç unsurlarının da mazmun olarak kullanıldığını görmek mümkündür. Bu kullanımlar hem şairin kültür birikimini hem de hayal gücünü göstermek bakımından dikkat çekicidir. İslam'ın haricindeki dinlere mensup kişiler, bu dinlere ait ibadet mekânları ve simgesel öğeler, çoğu şairin kullandığı kavramlardır. Klasik Türk şiirinin kuruluş döneminden Tanzimat dönemine kadar hemen her şairin bahsi geçen kavramları kullandığını görmek mümkündür. Papazların beline bağladığı kuşak olan zünnarın bambaşka anlam ilintileriyle okuyucuya sunulduğu görülmüştür. Sevgilinin siyah saçı, rengi ve âşıkla yoldan çıkarması sebebiyle kâfir olarak ifade edilmiştir. Gönül, içinde sadece put gibi sevgilinin aşkını barındırdığı için kiliseyle irtibatlandırılmıştır. Bu çalışmada, gayr-i İslami inanışlara dair unsurlar bağlamında kullanılan kavramların izahı ve örneklendirilmesi üzerinde durulmuştur. Farklı yüzyıllarda yaşamış şairler dikkate alınmış ve bu şairlerin divanları taranmıştır. Şiirlerde geçen gayr-i İslami kavramlar bulunmuş ve tespit edilen bu kavramlar tasnif edilerek incelenmiştir. Bu kavramların geçtiği her beyit örnek olarak ele alınmamış; farklı teşbih ve istiare içinde kullanılanlar örnek olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Şiiri, Mazmunlar, Gayr-i İslami İnanç Unsurları, Teşbih, İstiare, İmaj.

ABSTRACT

Classical Turkish literature, which developed under the leadership of the Ottoman Empire, which dominated a very wide physical and cultural geography, continued its existence for a long time and the influence of this literature can be felt even today. In this literature, which has an accumulation of nearly six centuries, countless imitations, metaphors and images have been produced over time, and as a result, a system and concept called mazmun has been encountered. The mazmuns used in classical Turkish poetry have many colorful and rich connotations depending on the imagination and knowledge of the poet. A large number of Divan poets were able to put out quite original images at this point. It is possible to see that the elements of faith belonging to different religions are also used as mazmun in classical Turkish poetry. These uses are remarkable in both demonstrating the poet's accumulation of culture and imagination. People belonging to religions other than Islam, places of worship and symbolic elements belonging to these religions are the concepts used by most poets. It is possible to see that almost every poet from the founding period of classical Turkish poetry to the Tanzimat period used these concepts. Zünnar, which is a belt tied around the

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı,
e-posta: yusuf_babur@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7560-021X>

waist by priests, was presented to the reader with completely different meanings. The lover's black hair has been denoted as infidel due to its colour and its disorientation of lovers. The heart is connected to the church because it contains only the love of the lover like an idol. The aim of this study is to explain and sample the concepts used in the context of non-Islamic beliefs. Poets who lived in different centuries were taken into account and the divans of these poets were scanned. The non-Islamic concepts mentioned in the poems have been found and these concepts identified have been classified and examined. Each couplet in which these concepts are mentioned is not considered as an example; those used in different paraphrases and quotations are considered as examples.

Key words: Classical Turkish Poetry, Mazmuns, Elements of Non-Islamic Faith, Analogy, Image.

GİRİŞ

Şairi ve şiiri toplumdan bağımsız düşünmek, oldukça eksik bir görüştür. Sanılanın aksine; sosyal hayattan uzak olduğu iddia edilen klasik Türk şiiri, sosyal hayatı ve günlük hadiseleri tüm renkleriyle yansıtmakta oldukça başarılıdır.

Bilgi ve kültür seviyesini göstermek maksadındaki klasik Türk edebiyatı şairi, ince anlam ve hayal öğelerini kullanmaktadır. Böyle bir şiiri anlamayan birisi için klasik Türk şiiri halktan kopuk addedilebilir. Ancak bu anlaşılmazlığın sebebi bazen anlamın girift ve kapalı olması iken bazen de okuyucunun bilgi ve kültür seviyesindeki eksiklik sayılmalıdır. İyi bir kültür birikimine sahip okuyucu için klasik Türk şiirini anlamlandırmak, daha kolaydır.

Belirli kaideler çerçevesinde bir konuyu ele alırken; anlam ve hayal derinliğinin sınırlarının zorlandığı görülür. Orijinal mazmunlar kullanmak ve yepyeni söyleyişler elde etmek, bilgili olmayı ve geniş bir hayal gücünü gerektirir. İlmî birikim ve söyleyişteki güzelliğin sonucu olarak; akla ve hayale hoş gelen ve kendini hemen ele vermeyen birçok teşbih oluşturulur.

Bu çalışmada; farklı dinlere, ağırlıklı olarak Hristiyanlığa ait kavramların klasik Türk şiirinde nasıl kullanıldığına ve ne gibi teşbihlere malzeme edildiğine dikkat çekilmiştir. Mazmunlaşmış bu kavramların hayal incelikleriyle süslendiğini görmek mümkündür. Şairin aşkını anlatmak için kendini bir papaz ya da ateşperest yerine koyduğuna veya sevgilisini bir puta benzettiğine şahit olunmaktadır. Burada zikredilen örnekler, bu kavramlar hakkındaki genel kanaati ve kullanım şeklini ortaya koymak açısından seçilmiş numunelerdir. Divanlarda bunlara benzer sayısız örneğe rastlamak mümkündür.

Çalışmaya konu olan kavramlar; şahıslar, mekânlar ve simgesel öğeler şeklinde üç ana başlığa ayrılmış ve bu başlıklar altında ele alınan mazmunlaşmış ifadeler izah edilerek örneklendirilmiştir. Bu mazmunların temel anlamları, varsa İslam tasavvufunda ne şekilde değerlendirildiği ve divanlarda genel çerçevede hangi anlamlarda kullanıldığı örneklerle belirtilmiştir.

A. ŞAHISLAR

Birbirinden bağımsız olarak düşünülmesi pek mümkün olmayan bu kavramlar tasnif edilirken beyitlerdeki anlam ağırlığı dikkate alınmıştır. Mesela; ateşperest kavramını içeren bir beyitte aynı zamanda tenasüp hâlinde put, kilise veya ateşgede kavramları da zikredilmektedir. Bu gibi beyitler sadece bir örnek için zikredilmiş; diğer başlık altında ikinci kere kullanılmamıştır.

1. Âteş-perest

Bu ifade, “ateşe tapan” anlamındadır. İlk insanların ateşi yakmakta güçlük çektiği, bu sebeple ateşi yanar tutmaya çalıştıkları söylenir. Bu sürekliliğin ateşi kutsallaştırdığı ve ona dinsel bir nitelik kazandırdığına inanılır. Nitekim Roma’daki Vesta Rahibeleri’nin veya İran’da Zerdüştdin adamlarının korumakla görevli olduğu ateşlerin hiç söndürülmeden devamlı yanar hâlde tutulması gerektiğine inanılır (Hançerlioğlu 2013: 61). Bazı rivayetlere göre ateşe ilk tapan insan, Hz. Âdem’in oğlu Kâbil’dir. Bu inanışa göre ateş, Hâbil’in kurbanını yakmış; Kâbil’in kurbanını ise yaktı. Kâbil, ihtiyarladığı vakitlerde çocuklarıyla birlikte Şam dağlarında yaşamaktayken

şeytan Kâbil'in yanına gelir ve onu kandırır. "Hâbil ateşe taptığı için onun kurbanı kabul edildi; sen ateşe tapmadığın için senin kurbanını ateş kabul etmedi. Sen de ateşe tap ki ateş senden hoşnut olsun" şeklinde yalan söyleyen şeytan, Kâbil'i ikna etmeyi başarır. O günden sonra Kâbil ve çocukları ateşe tapmaya başlar. Arabistan'ın güneyinde Âdem iline (Yemen) göç eden Kâbil ile çocukları, orada bir ateşlik yapar ve içki içip eğlenerek günlerini geçirir (Gürtunca 2007: I/116).

Sevgilinin yanağı ve dudağı, renk dolayısıyla ateştir; âşığı yakıp kavurması da bu sebeptir. Bazen semender ve Nemrut gibi kavramlar etrafında ateş teşbihleri yapılır. Klasik Türk şiirinde sevgilinin yüzü/yanağı, pembe ve kızıl rengi dolayısıyla ateşe; sevgilinin yüzünün güzelliğine taparcasına hayran olan âşık ise bu ateşin çehrenin meftunu bir ateşpereste benzetilir:

*Şem '-i ruhsârun odı kıldı meni âteş-perest
Çâk-i sînemde temâşâ eyle âteşgâhuma* (Fuzûlî, G. 258/2)

*Şu 'le-yi âteş ki dirler çihre-yi cânânedür
Men hu bir âteş-perestem gönüm âteş-hânedür* (Kavsî, G. 172/1)

*Pes tecellîger olalı âteşin ruhsârların
Bi 'z-zarûr âteş-perest oldı görüp hayl-i Mecûs* (Esif, G. 98/3)

Sevgilinin yanağında bulunan ayva tüyleri de sevgilinin al yanaklarına tapan ateşperestler şeklinde tasvir edilir:

*Hâl-i la 'lün iy sanem san kâfir-i İsbâyîdür
Hatt-ı haddün kâfir-i Hindîdurur âteş-perest* (E. Nazmî, G. 937/3)

*Ne yüzden meyl ider haddinde zülfin hattuna bilsem
Şu kim âteş-perest ola o hod ehl-i kitâb olmaz* (E. Nazmî, G. 2506/2)

2. Büt-perest

Büt-perest, "puta tapan" anlamındadır. Batı literatüründe; özellikle Hristiyanlık karşıtı olarak putlara ya da çeşitli şeylere inanan ve tapan kişiye "pagan" yani çoktanrıci denir. Bu inanç şekline de paganizm adı verilir. Pagan kelimesi, Latince; "paganus/köylü"den gelmektedir (Hançerlioğlu 2013: 391). Put, Fransızcada "idol" kelimesiyle karşlanır.

Hz. Nuh, puta tapmaya² alışmış âdemoğullarına tebliğ için, Allah tarafından vazifelendirilmiştir. Putperest kavmiyle baş edemeyen Hz. Nuh, nasihate kulak tıkayan bu kavmi Allah'a şikâyet etmiş; bunun neticesi olarak Nuh'un kavmi, Allah'a iman edenleri hariç, tufanla helak edilmiştir. Kur'an'da bu durum: *Nuh, 'Rabbim' dedi, 'Doğrusu bunlar beni dinlemediler, malı ve çocuğu kendi zıyanını arttırmaktan başka bir şeye yaramayan kimseye uydular. Onlar çok büyük tuzaklar kurdular. Dediler ki: Sakın ilâhlarınızı bırakmayın; hele Ved'den, Suvâ'dan, Yegûs'tan, Yeûk'tan ve Nesr'den asla vazgeçmeyin!'* Gerçekten de birçoklarını saptırdılar;

² İnsanlık tarihinde putperestliğin başlangıcıyla alakalı birkaç farklı rivayet vardır. Putlar hakkında ilk kez müstakil eser yazan İbnü'l-Kelbî, konu hakkındaki rivayetlerin bazılarını nakleder. Rivayete göre; Hz. Âdem öldüğünde, Şit'in oğulları yani Hz. Âdem'in torunları Âdem'i Hindistan'da Nevz Dağı'nda bir mağaraya gömerler. Şit'in çocukları, zaman zaman bu mağarayı ziyaret ederek Âdem'in cesedine ve mezarına saygı gösterir, ondan merhamet dileyerek mağaranın etrafını tavaf ederler. Hz. Âdem'in diğer oğlu olan Kâbil'in soyundan gelen bir başkası "Ey Kâbiloğulları! Şitoğulları'nın böyle bir yeri var, onun etrafında dönüp onu yüceltiyorlar, ona saygı gösteriyorlar. Sizin ise hiçbir şeyiniz yok." diyerek kavmini azgınlığa sevk eder. Ardından Kâbiloğulları için dünyada ilk putu yapar ve Kâbiloğulları bu puta tapmaya başlar. Başka bir rivayette ise Vedd, Suva, Yeğus, Yeuk ve Nesr adında salih kimselerin aynı ay içinde ölümleri sebebiyle Kâbiloğulları'nın üzüldüğü; Kâbiloğulları'ndan birinin, kavmin üzüntüsünü gidermek için bu kişilerin heykeline yaptığı; ilk neslin bu heykellere bakıp bu salih kişileri hatırladığı; onların ardından gelen ikinci neslin bu heykelleri tazim ettiği ve işi abarttığı; üçüncü neslin ise bu tazimi tapmaya götürdükleri anlatılır (Doğru ve Çelik 2005: 57-58)

(Rabbim!) sen de artık bu zalimlerin şaşkınlıklarını arttır!' Günahları yüzünden tufanda boğuldular, ardından ateşe atıldılar, kendilerini Allah'a karşı koruyacak yardımcıları da bulamadılar (Nuh 71/21-25) ayetleriyle açıklanmıştır. Putperestlik, tasavvufta hakiki tevhid ehlini temsil eder. Aşka ve vahdete mazhar olmak, putperestlik kabul edilir (Uludağ 2005: 81).

Klasik Türk şiirinde sevgili puta benzetilir; onu aşırı derecede seven âşık ise putpereste teşbih edilir. Genellikle haç, zünnar ve kiliselerdeki resimlerle tenasüp içinde bu benzetmeler yapılır. Sevgilinin güzelliğini gören herkes, sevgiliye taparcasına âşık olacaktır. Bu da teşbih ve istarelerde putperestlikle nitelenmiştir.

سجده شد پیش بت آرام در مسجد بعد ازین
غیر طاق ابروی او نیست محرابی مرا³ (Selimî, G. 21/2)

Zinhâr eline âyine virmen o kâfirün
Zîrâ görünce sûretini büt-perest olur (Bâkî, G. 97/4)

Ne şîve gösterür nakkâşî gör kim deyr-i dünyânun
Hem eydür büt-perest olma hem eyler şekl-i tersâyı (Üsküdarlı Aşkî, G. 561/6)

Büt-perest olsa da ey İstî-dem
Âşkın hâ'ib-i gufrân mı kalur (M. Fâ'ik, G. 76/4)

Dünya malına taparcasına meyleden kişiler de putperest sayılır. Dünya bir kiliseye benzetildiğinde; dünyanın içindekiler put, dünyalık mala bağlananlar ise putperest kabul edilir. Kendi nefsanî arzularından başkasını görmeyen kişi, putperesttir.

Enâniyyet meyinden halk-ı âlem cümle mest ancak
Ta'alluk gayra kılmış her biri bir büt-perest ancak (Üsküdarlı Aşkî, G. 213/1)

3. Kâfir (Mülhid, Zındık, Müşrîk, Münkir, Küffâr, Gebr)

Kâfir, küfr kelimesinin ism-i failidir. Küfr, Arapça; "bir şeyi örtmek, perdelemek, izale etmek, gizlemek, nimete nankörlük etmek" gibi anlamlara gelen bir kelimedir (Karagöz vd. 2010: 390). Bireyleri örtmesi, gizlemesi dolayısıyla gece, kâfir olarak nitelendirilir. Tohumu yerin altına gizlemesi sebebiyle ekim yapan kimse de kâfir olarak adlandırılır. Dinî terminolojide kâfir; vahdaniyeti, şeriatı veya peygamberliği ya da bunların her üçünün kalben doğruluklarını bildiği hâlde inkâr eden kimseyle ilgili kullanılır. Bazen; şeriatın gerektirdiği işleri yerine getirmeyi terk eden veya ihmalkârlık gösteren ve kendi üzerine düşen Allah'a şükür vazifesini terk eden kimseye de kâfir denebilmektedir (Türker 2010: 1283-1289; Karagöz vd. 2010: 357). Mülhit, tanrıtanımaz insana denir. İlk zamanlardan beri ünlü sufilerin birçoğu zındıklıkla suçlanmıştır. Bu sebeple zındıklıkla itham edilmek, sufiler arasında yüksek bir merteye sayılır (Uludağ 2005: 393).

Klasik Türk şiirinde sevgilinin gamzesi, gözü ve saçları kâfirdir. Özellikle saçlar, siyah renkli olması ve sevgilinin yüzünü örtmesi dolayısıyla kâfir sayılır ki bu tasavvur, kelimenin temel anlamına bir göndermedir. Bu mefhumlar, din ve imanın zıddı unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

گشت چشم کافرش غارت گر ایمان دگر
فته‌ها افگند در دین مسلمانان دگر⁴ (Selimî, G. 150/1)

³ Puta da secde etsem, mescide de girsem bundan sonra onun kaşının tâkından başka bir mihrabım yoktur. (Selimî'ye ait örnek beyitlerin Farsça yazılışları, TBMM kütüphanesi'nde kayıtlı nüshadan alınmıştır. Farsça beyitlerin Türkçe tercümelelerinde ise Ali Nihad Tarlan çevirisinden yararlanılmıştır.)

⁴ Yine kâfir gözün imanı yağma etti; yine Müslümanların dinine fitne saldı.

- Bende-i fermân olup gîsû-yı kâfir-kîşüne*
Hidmete bil bağlayupdur ey sanem zünnârlar (Bâkî, G. 85/2)
- Gamzesin ol kâfir-i bûkalemûn- 'işvenün*
Sâde-dilân-ı heves râzına mahrem bulur (Nâ'îli-i Kadîm, G. 66/5)
- Olurmuş Mevlevî zünnâr-bend-i küfr bilmezdim*
Temâşâ itmesem kâfir senün zülf-i dil-âvîzün (Fehîm-i Kadîm, G. 183/2)

Sevgili, âşıkları doğru yoldan çıkarması, kendisine taptırarak derecede bağlaması dolayısıyla kâfir addedilir. Hatta âşığın perişan hâlini gören kâfirler bile duruma üzülp imana gelecektir:

- Küffâr görse kahrın ile lutfunı diye*
Âmentü bi 'l-lezî halaka 'l-leylü ve 'n-nehâr (Zâtî, K. LXXX/21)

- O kâfir-beççe bir peymâne sundu kim onun*
Derûn-ı lâleden âteş fîrûzân olduğun gördük (Nedîm, G. 58/4)

Âşık, kendisini Müslüman kabul eder ve sevgilinin yani bir kâfirin eline düşmüş olmayı zül sayar:

- Dem-â-dem cevrlerdir çekdiğim bî-rahm bütlerden*
Bu kâfirler esîri bir müselmân olmasın yâ Rab (Fuzûlî, G. 24/2)

Âşığın rakipleri yani sevgilinin diğer âşıkları kâfirdir. Kâfir olarak görülen rakip, her türlü eziyete müstahaktır. Rakibe hiçbir şekilde fırsat verilmemelidir:

- Semt-i dil-dâra varup bir de kabâhat itmesün*
İp kırar kâfir rakibi bagla zencîr ile as (Sıdkî, G. 114/2)

- Sehdür katl eylemek yüz bin rakîb-i kâfiri*
Emr kulsun tek hemân ol şeh gazâdan kim kaçar (Fehîm-i Kadîm, G. 46/3)

Felek, dönek oluşu ve âşıklara zulmetmesi dolayısıyla kâfirdir. Âşığın başına her gün bir bela salan ve vuslat vermeyen felek, kâfir olarak ilan edilir:

- Hele el-hamdülillâh baht-ı ser-keş bildi yâ haddin*
Hele kâfir felek de çekdi yâ dâmânına pâyı (Nedîm, K. VI/13)⁵

Sevgilinin yüzündeki siyah benler kâfirdir. Bazen de bu benler, rengi dolayısıyla, Hintli bir ateşpereste benzetilir:

- Hâl kâfir zülf kâfir çeşm kâfir el-amân*
Ser-be-ser iklim-i hüsnün kâfiristân oldu hep (Nedîm, G. 8/3)

Sevgilinin yüzündeki ayva tüyleri, benler, dudak, yanak, göz gibi uzuvlar; âşığı yoldan çıkaran unsurlardır. Dolayısıyla yüz “kâfiristân”a benzetilir:

- Türk-tâz-ı çeşm-i pür-kârın mıdır zâlim senin*
Böyle mülk-i hüsnü yek-ser kâfir-istân eyleyen (Nedîm, G. 106/3)

Nefis de şiirde kâfire benzetilen diğer unsurlardan biridir. Özellikle tekke ve tasavvuf şiirlerinde sıkça bu benzetmeye yer verilir:

- Cenge âgâz eylesen ol nefis-i kâfir-kîş ile*
Cündini kahr u şikeste tîg u şemşîrdür hulûs (Sıdkî, G. 113/2)

⁵ Şair Nedîm, “kâfir” kelimesini en çok kullananlardanandır. Divanında “kâfir” redifli bir de gazeli mevcuttur (Gölpınarlı neşri; Gazel 30).

Âşık, sevgilinin güzelliği karşısında küfre düşebilir. Gerçek âşıklar ise küfrün içindeki azametli imanı bulur:

Sûret ü nakş gözleyen kâfir ü büt-perest olur
Âşık-ı sâdık olanun fikri o Lem-yezelledür (Şeyhî, G. 41/4)

Küfrini sordu mana zülfün fakîh iy cân didüm
Âşıkun îmânıdur kâfir zihî îmân didi (Nesîmî, G. 401/7)

4. Mecûsî (Berehmen/Berhemen)

Mecusilik, Zerdüş'tün tebliğ ettiği, monoteist bir teoloji içeren inanç ve düşüncelerin eski İran inanç ve gelenekleriyle harmanlanmasından oluşan bir dindir. Bu din, Sasaniler döneminde yönetici sınıfla da yakından irtibatlı olan rahip sınıfı Meci'den (Mecûş) hareketle İslam kaynaklarında Mecusilik, Batı kaynaklarında ise Zerdüş'tün isminden dolayı Zoroastrianism veya Ahura Mazda isminden hareketle Mazdeizm olarak adlandırılır. Ayrıca ateş kültüyle ilgili inanç ve ritüelleri sebebiyle Ateşperestlik adıyla da bilinir. Kur'an'da bir yerde (Hac 17) "Mecûsîler" anlamına gelen mecûs (tekili mecûsî) kelimesi geçmektedir (Gündüz 2003: 279). Araplar, Zerdüş'tün dinine mensup olan kişilere Mecus adını verir. Mecus kelimesinin Farsça "muğ" veya Yunanca büyücü anlamındaki "magos" kelimelerinden birinden türetildiği de düşünülür (Hançerlioğlu 2013: 311). Berehmen; Hint ve Mecusilerin ruhani lideri, Brahma dinine mensup olan kişiye denir. Ayrıca puta tapanların papazlarıyla ateşe tapanların bilgin ve soylu olanlarına da bu ad verilir (Devellioğlu 2013: 98; Pala 2011: 68).

Klasik Türk şiirinde sevgilinin yüzündeki siyah ben, rengi dolayısıyla bazen Hintli bir Mecusi'ye benzetilir. Bazen de sevgilinin ateşinin yakıcılığı sebebiyle âşığın renginin simsiyah olduğu düşünülür. Aşk kilisesinin berehmenleri, âşıklardır:

Âteşe tapdun meger Hindû Mecûsîler gibi
Kim vücûdun kapkara yakmış o nârun pertevi (Üsküdarlı Aşkî, G. 549/3)

Deyr-i aşkın o berehmenleriyiz kim el-Hak
Bâng-i yâ Rab ile nâkûsını güyâ ideriz (M. Fâ'ik, G. 81/4)

Sevgilinin ateş rengindeki yüzünü ve bedenini aşırı derecede seven âşık, doğal olarak Mecusi sayılır. Sevgilinin yüzü, Mecusilerin yani âşıkların kıblesi hükmündedir:

Ebrû-yı 'anberîn ile mihrâb-ı dîndür
Ruhsâr-ı âteşin ile ol kible-i Mecûs (Bâkî, G. 212/5)

Berhemen-şive harem-perver-i aşk-ı sanemüz
"Yâ sanem yâ sanem" ile dili güyâ iderüz (Fehîm-i Kadîm, G. 131/5)

Gönülde eyleyen 'ışk-ı mecâzîdür suverkârî
Berehmen-sîretân-ı ârzû büt-hânesiz olmaz (İzzet Ali Paşa, G. 62/7)

Ayrıca sevgilinin ateş gibi parlak ve kırmızı yüzünün üzerindeki ayva tüyleri, ateşe tapan Mecusi çocuklarına teşbih edilir. Hat kelimesi, yazı ve çizgi anlamına geldiği gibi; kitap ile tenasüp hâlinde kullanılır. Sevgilinin güzel yüzü, Allah'ın hüsn-i hilkatinin okunması gereken bir kitap gibi algılanmıştır:

Hattın görünce muğ-beçe-i âteşin-ruhun
Sandım Mecûs ile eder Ehl-i Kitâb bahs (S. Vehbî, G. 29/6)

Sevgilinin diğer âşıkları yani rakipler de bazen Mecusi olarak düşünülür. Bunlar, âşıklık iddia eden düzenbazlardır:

Müdde 'î gebr midür yâhûd Mecûs
Bilmedüm ben hele ne milletdür (Muhibbî, G. 131/4)

Sen semiyî-i ism-i peygamber o hem-zâd-ı Mecûs
Darb-zen berk-ıla darbı yirin anun eyle nâr (E. Nazmî, K. XV/44)

5. Pîr-i Deyr (Pîr-i Mugân, Muğ, Muğ-beçe)

Pir-i deyr ya da pir-i mugan; baş keşiş anlamındadır. Tasavvufta ise aşk şarabını sunan hakiki ve kâmil mürşit, kutb-ı âleme denir; tarikat rehberi olan mürşid-i kâmil, bu makamdadır (Uludağ 2005: 286).

Klasik Türk şiirinde eğlence mahalli olan meyhanenin baş kahramanı, pir-i mugandır. Pir-i mugan; sırları açığa döker, herkese miktarınca ve meşrebince içki sunar, işret meclisini çekip çevirir, sözleri her daim hikmetlidir, cömerttir ve ona saygı duyulması gerekir (Pala 2011: 372). Sunduğu kadehi edebince almak, öğütlerini dinlemek ve onun gözünden düşmemek gerekir. Pir-i muganın yardımcısına, çırağına ise “muğ-beçe” denir.

Çü zâhid mescidi terk itmez ol nev-reste tıfl ammâ
Anun bî-gânelerle işretin pîr-i mugân söyler (E. Hasan Yâver, G. 63/4)

Medh iderdün lebleri devrinde ey pîr-i mugân
Akıbet îmânuna döndürdiler peymâneyi (Bâkî, G. 509/3)

Pir-i mugan ve muğ-beçe, üzüm ve üzüm suyu gibi düşünülür. Nitekim şaraba; “bintü'l-ineb/duhter-i rez/üzümün kızı” da denir. Pirin kadeh dolaştıran kızı, bu teşbihe konu olmuştur:

Bintü'l- ineb de muğ-beçenin tıpkıdır hemân
Bir meşrebi güşâdece kızdır Sakızlıdır (Nedîm, G. 14/2)

Ayağın yire komazsın elden iy pîr-i mugân
Duhter-i rez şöyle benzer kim halâlündür senün (Üsküdarlı Aşkî, G. 233/2)

Pir-i muganın himmetiyle ve sunduğu içkiyle âşıklar kemâle erecektir. Âşık, pir-i muganın himmetini yani sunacağı içkiyi her daim beklemektedir:

Şeyh-i şöhre minnet itme ey taleb-kâr-ı visâl
Bir kadehle himmet-i pîr-i mugân lâzım sana (Neylî, G. 2/4)

Meded Bâkiye ey pîr-i mugân bir cür'a himmet kıl
Elin alup ayaklandur ki ol bî-çâre düşmüşdür (Bâkî, G. 173/5)

Rind meşrep âşık, kendisi için en uygun yerin meyhane, en uygun hocanın ise pir-i mugan olduğunu dile getirir. Zaman zaman da meyhane ve pir, İslami unsurlarla mukayese edilir ya da İslami unsurlara benzetilir:

Şimdi sahbâ-hâne-i irfândadır rûh-ı neşât
Cân verir muğ-beççeler telkîn-ı îmân üstüne (Nedîm, K. II/4)

Zâ'ir-i meyhânem muğ secdesidür tâ'atüm
Işk pîrüm nakd-i cân nezrüm tevekkül niyyetüm (Fuzûlî, G. 212/1)

Yok bâde için minnetimiz pîr-i mugâna
Sâkî-i mey-i vahdet ile dest-be-destiz (Nef'î, G. 44/2)

6. Nasârâ

Nasranî, Hz. İsa'nın doğduğu yer olan Nasıra'ya mensubiyet veya yardım anlamındaki “nusret” kelimesinden türemiş bir kavramdır. Hristiyan veya yardımcı demektir. Kelimenin çoğulu ise “Nasarâ” şeklindedir. Kur'an'da bu kavram, Hz. İsa'nın şeriatına mensup kişiler için kullanılır (Karagöz vd. 2010:515-516).

Klasik Türk şiirinde “Nasara” sözcüğü hemen her zaman temel anlamında kullanılmıştır. Bu kavram daha çok methiyelerde karşımıza çıkmaktadır:

Serim Adası'na kim geldi Koçyân la'in-ile
Neçe bin asker-i mahzûli cem' olub Nasârânun (E. Nazmî, Tevarih, 76/1)

Bu ihânetligi Kıbtî vü Nasârâ vü Yehûd
İdemez âh bu kâfirse Müsilmân olsun (Şeref Hanım, K. XVI/23)

7. Papaz (Rûhbân, Râhib, Kıssîs)

Arapça rahib kelimesinin çoğulu olan ruhban, rahbe ve rahbaniyye (ruhbanıyye) kökünden gelir. Rahbe “korkup çekinme, derin dinî endişelerden dolayı ıstırap çekme”, rahbaniyye “yoğun bir dinî kaygı ve korku ile kendini ibadete verme” anlamındadır; rahib de Allah'tan korkan ve uzlet halinde ibadet eden kişiyi ifade eder. Ruhban ve rahbaniyye kelimeleri Kur'an'da Hristiyan geleneğine atıfla dört yerde (Maide 5/82; Tevbe 9/31 ve 34; Hadid 57/27) geçer (Gürkan 2008: 204).

Siyah elbise giymesi, erganûn çalması, haç takması, zünnar bağlaması, geceleri kilisenin mumlarını yakması gibi hususlar dolayısıyla papaz kelimesi teşbih ve telmihlere konu edilir. Geceleyin karanlık olması dolayısıyla; âlem, siyah elbise giymiş bir papaza benzetilir (Kurnaz, 1996: 93). Papaz kelimesi; deyr, sanem, zünnar, büt, haç (çelipa), aşk ve erganun gibi kavramlarla tenasüp içinde kullanılır:

Gâh erganûn etvârına ruhbânı eyler perde-sâz
Geh na'ra-yı yâhû salar kâşânedan kâşâne (Hayâlî Bey, G. 54/4)

Niçün terk eylesün mey-hâne küncin rind-i mey-hâre
Ne zâhiddür ne râhib neylesün ol mescid ü deyrî (Ş. Yahyâ, G. 416/2)

Büt-i dildâra ey râhib sanem öykünmek istermiş
Bugün deyr-i cihân içre ana bâtul desem hakdur (Hecrî, G. 30/3)

Seccâde ger zahmet vire ruhbâna rehn-i mey kılam
Tesbîh eger mâni' ola fi'l-hâl zünnâr eyleyem (Şeyhî, G. 122/5)

Dünyayla ilişkisini kesip manastırda inziva hayatı yaşayan Hristiyan din adamına ise keşiş⁶ derler (Hançerlioğlu 2013:253). Ancak klasik Türk şiirinde “keşiş/kıssîs” kelimesine pek rastlanmaz:

⁶ Münzevi (hermitic) hayat biçimini seçmiş Hristiyan din adamlarının en meşhuru “keşişlerin babası” olarak da bilinen Aziz Antony'dir (ö. 355). Antony, yaşlı bir münzevi rehberliğinde Nil'in doğu kıyısındaki Nitria çölünde inzivaya çekilip, ileri derecede zühd ve nefsi yenme tekniklerini uygulamıştır. Antony'nin etrafında onu örnek alan Hristiyanların toplanmasıyla ilk manastır cemaatinin tohumları atılmış, bu ilk zahidler topluluğu ortak bir kurala tabi olmaksızın çadırlarda veya hücrelerde kendi koydukları prensipler doğrultusunda yaşamıştır. Sadece pazar âyinleri için bir araya gelen bu grup arasında günlerce yemek yemeyen, uyumayan veya haftalarca hareket etmeden ayakta duranlar olmuş, bazıları ise mezarlara veya kuyulara kendilerini hapsedip yıllarca çok az bir yiyeceklerle hayatlarını sürdürmüşlerdir (Gürkan 2003: 559).

*Bir büt-i cân-bahşa kıssîsem ki mânend-i Mesîh
Râhibîne çarh-ı deyr-i mihr ü meh nâkûs olur* (Fehîm-i Kadîm, G. 87/3)

8. Tersâ

Tersâ, Farsça; “Hristiyan papaz, puta tapan” gibi anlamlara gelir. Tasavvufta ise ‘kötü huyları iyileriyle değiştiren ruhani, ince manalar ve hakikatler’ anlamında kullanılır. İnsan-ı kâmil için kullanıldığı da olur (Uludağ 2005: 354; Pala 2011: 451).

Klasik Türk şiirinde, genç ve güzel sevgili için büt-i tersâ, tersâ-beçe gibi kavramlar kullanılır. Tersâ kavramı, zulmet, deyr, meyhane gibi mazmunlarla tenasüp içinde istihdam edilir:

*Şöhre-i âfâk idüp gönlümi ol tersâ-beçe
Gezdürüpdür kû-be-kû kâfir Müselmânı gibi* (Hecrî, G. 135/3)

*Zulmetdeydük zülfi gibi vü yüz ile uş
Tersâ bigiyüz kim yini îmâna irişdi* (Şeyhî, G. 186/5)

*Cihânı bend bend itmiş çeküp zünnâr-ı zülfinde
Getirmiş ol büt-i tersâ rüsûmın Uzzâ vü Lâtun* (Üsküdarlı Aşkî, G. 261/5)

9. Yahudî (Yahuda, Cehûd, Cehudi)

En büyük İsrail kabilesinin adı Yahuda’dır. Yahuda kabilesine mensup kişilere ise Yahudi denir. Daha sonraları, Hz. Musa’nın şeriatına inanan kimselere bu ad verilmiştir. Yahudilik, semavi dinlerin en eskisi olarak bilinir. Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat, bu dinin kurucusu olarak Hz. İbrahim’i⁷ gösterir (Hançerlioğlu 2010: 549).

Klasik Türk şiirinde daha çok tersâ, gebr ve Müslüman kelimeleriyle tenasüp hâlinde karşımıza çıkan bu kavrama nadiren yer verildiği görülmektedir. Bazen Yahudi milleti anlamında kullanılan bu kavramın farklı şekillerde de söz konusu edildiğine rastlanmaktadır:

*Behakk-ı Kirdgâr-ı münim ü bahşende ki lutfu
Mürebbi-i Müselmân u Yehûd u Gebr ü Tersâ’dır* (Nef’î, K. XLVIII/44)

*Defter-i a’mâle kılmayan deminde hayrı sebt
Bir Yahûdî gibidür kim işlemez eyyâm-ı sebt⁸* (E. Nazmî, Müfred, 31)

Şürb-i Yehud terkibi, “şarabı gizli içmek” anlamında kullanılır. Genellikle zahit ya da softa kimselere laf atmak maksadıyla şürb-i Yehud kavramı kullanılır:

*Şevk ile yine gevremiş îmânı rakîbin
Çekmiş gibi kâfir o bütü şürb-i Yahûd’a* (Nedîm, G. 127/5)

*Bize ikrâr hoşdur zâhidün şürb-i Yehûd’ından
Hudâ âgâh iken hiç i’tirâf inkâra benzer mi* (İzzet Ali Paşa, G. 130/3)

B. MEKÂNLAR

⁷ Kur’an-ı Kerim, bu konuda *İbrâhim ne yahudi ne hristiyan idi; bilâkis o hanîf bir müslümandı; müşriklerden de değildi. / Doğrusu insanların İbrâhim’e en yakın olanı, ona tâbi olanlar, şu Peygamber (Hz. Muhammed) ve iman edenlerdir. Allah da müminlerin dostudur* (Âl-i İmran 3/67-68) şeklinde buyurmakta ve Yahudilerin inancını boşa çıkarmaktadır.

⁸ Yahudilerin “şabat” dedikleri tatil gününe telmihtir. Allah’ın âlemleri altı günde yaratıp yorulduğunu; yedinci gün, hiçbir şey yapmadan dinlendiğine inanan Yahudiler, her hafta cuma akşamından cumartesi akşamına kadar bir şey yapmadan geçirir. Hristiyanlar, özellikle bu Yahudi geleneğinden ayrılmak için dinlenme gününü pazara almıştır (Hançerlioğlu 2010: 476)

1. Âteş-gede/Âteş-hâne/Âteş-gâh

Deyr-i mugan da denir. İçinde sürekli olarak kutsal ateşin yandığı Mecusi tapınağıdır. Tarihî kayıtlarda yer almayan bir inanışa göre; Hz. Muhammed'in dünyaya gelişiyle birlikte bir mucize yaşanmış ve binlerce yıldır yanmakta olan Mecusi tapınaklarının ateşi sönmüştür. Yer altından çıkan gazlar sebebiyle sürekli yanan ateşlerin bulunduğu tapınakların Mecusilerce ibadet yeri olarak kullanıldığı bilinmektedir. Yeri geldiğinde ise ateş-hane; maşuka kavuşma arzusuyla yanan âşığın gönlüne teşbih edilir (Şentürk 2015: I/406-407). Ateş-gede-i Behram terkibi, Hamel (Koç) burcuna ıtlak olunur (Öztürk ve Örs 2009: 30).

Tasavvufta; gönül, aşk âlemi ve Hak aşkı gibi anlamlarda kullanılır. Mecusi tapınağındaki ateş ebediyen yandığı gibi aşk ateşi de gönüllerde aralıksız ve sürekli olarak yanar ve orada maşuktan gayri ne varsa hepsini kül eder (Uludağ 2005: 51).

Klasik Türk edebiyatı şairleri aşkı bir ateş-gedeye teşbih eder. Sürekli ve güçlenerek yanan bu aşk ateşi, âşığın gönlündedir. Dolayısıyla gönül bir ateş-gededir. Âşık ise genellikle ateş-pereste benzetilir. Âşık bazen de kendisini aşk ateşhanesi içinde yaşayan semendere benzetir:

*Işkunla çü küfr ü dîn ser-ber-zededür
Hep gebr ü Müselmân arası 'arbededür
Uşşâk behişt ü dûzehi fark itmez
Ol Ka'be ise n'ola bu âteş-gededür* (Sükkeri, Rub. 9)

*Şu 'le-i aşkı hevâ-yı dildir efvân eyleyen
Bâd-zen bâl-i semenderdir bu âteş-hâneye* (Nedîm, G. 113/5)

Hamamların suyunu ısıtmak için ateş yakılan kısımlarına da “ateş-gâh” ya da “külhan” denir. Evsizler, kimsesizler ve derviş taifesinin özellikle kış aylarında ısınmak için buraları yurt edindiği bilgisine rastlamak mümkündür:

*Şâm irişse şem' umar pervâneler kim yanalar
Gelse kış sevdâsıdır 'abdâlin âteş-hâneler* (Hayâlî Bey, G. 73/1)

*Dâğdâğ-ı aşkile bu sîne gülşendür bana
Hârhar-ı gamla dil pür-süz-ı külhendür bana* (E. Hasan Yâver, G. 1/1)

2. Büthane (Büt-kede/Büt-gede)

Kilise, manastır, sumnat, puthane gibi mabedlere denir. Tasavvufta ise “vahdet-i küll”ü temsil eder. Zat-ı ahadiyet, yani mazhar olma hâlidir. Maddi âlemin, yani unsurlar âleminin kavramsal karşılığıdır (Uludağ 2005: 81).

Divan şiirinde; âşığın gönlü puthane olarak nitelendirilir. Put gibi güzel sevgilinin mekânı âşığın gönlü olduğu suretle âşığın gönlü puthane sayılır:

*Hakkâ ki 'aceb bûkalemûn bü-kededür dil
Geh rûy-ı safâ geh görünen sûret-i gamdur* (Nâ'îlî-i Kadîm, G. 123/3)

*Her çend reşk-i büt-kededür gönli Kavsînün
Bin nakş yokdur onda sanem-hâneler gibi* (Kavsî, G. 483/5)

Dünya ve felek, bir puthaneye teşbih edilebilir. Bu puthanenin sanemi ise şüphesiz sevgilidir; sevgili, dünya puthanesinin süsüdür:

*Hîç büt-hâne-i dehr içre gönül egmedi baş
Kimseye cânıla Hecrî şu sanemden gayrı* (Hecrî, G. 133/5)

*Bir sanemle deyr-i dünyâda idenler hâne nakş
Benzer ol sûret-pereste ki eyleye büt-hâne nakş* (Üsküdarlı Aşkî, G. 184/1)

Şairler; bazen Kâbe, mescit ve puthaneyi mukayese eder bazen de bunları birbirinden ayıramayacak derecede âşık olduklarını iddia eder. Şair öyle bir aşka kapılmıştır ki her yerde sevgilinin cemalini görmektedir. İlahi cemalin tecellileri -Kâbe olsun, puthane olsun- her yerde yansımaktadır:

*Ka'beyi büthânedен fark eylemezse vechi var
Dost dîdârın görür her yerde cân bînâ-yı aşk* (Usûlî, G. 58/13)

*Saçun küfrin yüzün nûrın görürse zâhid ü râhib
Bu mescidden diye yâ hâ vü ol büt-hânedен yâ hû* (Şeyhî, G. 151/5)

Sevgili yani sanem puthaneye girdiği vakit diğer putlar darmadağın olur. Onun suretinin dengi olabilecek bir sanem daha yoktur. Sevgilinin güzelliği, putları kıskandırmaktadır:

*Büt-hâneye seyr itmege girdi o perî-rû
Bütler yıkılıp her biri dîvâra tayandı* (Ş. Yahyâ, G. 439/3)

*Girüp büt-hâneye kılсан tekellüm cân bulur şeksiz
Musavvirler ne sûret kim der ü dîvâra yazmışlar* (Fuzûlî, G. 76/5)

3. Deyr (Kilise, Kilisâ, Kelisâ)

Kilise, sözlükte; “birlik, topluluk, cemaat vb.” anlamlarına gelen “eklisya” kelimesinden türemiştir. Dinî bir terim olarak; Hz. İsa’nın getirdiği inanç sistemini benimseyenlerin ibadet ve dinî törenlerini düzenledikleri mabet olarak anlamlandırılır. Hristiyan mezheplerince kilisenin anlam ve fonksiyonu farklılık gösterebilmektedir. Katoliklere göre Hz. İsa tarafından kurulan ve ona inananların oluşturduğu topluluktur. Yani katoliklere göre kilise birlik, kutsallık, ve hidayete götüren bir emniyet yolu gibi özelliklere sahiptir. Ortodokslar kilisenin hem bu dünyaya hem de görünmeyen öteki âleme ışık tuttuğuna inanmaktadır. Protestanlar ise kiliseyi ibadetlerin edildiği ve Allah’ın emirlerinin sunulduğu bir mekân olarak görürler (Karagöz vd. 2010: 380-381). Yahudi mabedlerine ise Havra⁹ denir.

Deyr kelimesi farklı terkiplerle karşımıza çıkabilir. “Deyr-i mînâ”, feleğe denir. “Deyr-i mükâfât” terkihiyle kastedilen, sebatsız dünyadır. “Deyr-i sepencî”den maksat ise, se-penc yani üç beş günlük hükmünde kilisedir; bu terkip, üç beş günlük olan dünya anlamında kullanılır (Öztürk ve Örs 2009: 176). Mecazen meyhane yerine de kullanılan bu kelime, tasavvufta insanîyet âlemi için zikrolunur. Deyr-i mugan terkihi; muğların mabedi, Mecusi keşişlerin ibadethanesi demektir. Deyr-i mugan, tasavvufta ise arif ve evliya meclisini anlatmak için kullanılır (Uludağ 2005: 107). Klasik Türk şiirinde kilise anlamında kullanıldığı gibi sevgilinin yaşadığı yer olarak da kullanılır. Dünyaya teşbih edilerek kullanıldığına da sıkça rastlanır (Onay 1992: 124; Hançerlioğlu 2010: 114).

Dünya ve âlem bir kilise kabul edilir. Sevgili ise bu kilisedeki en güzel puta benzetilir. Âşık, bu kilisedeki put gibi güzele meftundur:

⁹ Havra, Yahudilerin tapınma yeridir. Cami ve kilise durumundadır. İlk havranın milattan önce VI. yüzyılda Babil’de kurulduğu kabul edilir (Hançerlioğlu 2013:185). Divanlarda “havra” kelimesi geçer. Hatta bazı divan tahlillerinde bunun Yahudi ibadet yeri olarak kullanıldığı izah edilir. Ancak tahlillerdeki ya da başka divanlardaki örneklere bakıldığında bu kavramın genellikle “huri” kelimesinin çoğulu olarak kullanıldığı anlaşılacaktır. İbadet yeri anlamındaki kullanımına, ele alınan divanlarda rastlanmamıştır.

*Deyr-i âlemde Hayâlî kime âşıktır desen
Ey büt-i İsí-nefes sen saçları zünnâradır* (Hayâlî Bey, G. 62/5)

*Fuzûlî şâh-bâz-ı evc-i istiğnâ iken bilmem
Ne sehv etdüm ki bu vîrâne deyrî âşiyân etdüm* (Fuzûlî, G. 199/7)

*Deyre benzer dehr anda her nigârîn bir sanem
Cümleten zâr u nizâr âşüfte âşıklar kadîr* (E. Nazmî, G. 1305/5)

İnsan vücudunun yıpranması ve yaşlılık etkileri, kilise duvarına çizilmiş olan ve zamanla silinip solan bir surete benzetilmiştir:

*Çökdü bünyân-ı beden bozuldu timsâl-i cesed
Deyr dîvârında yer yer mahv olan sûret gibi* (Ebussuud Efendi)

Sevgili, kilise içindeki saneme benzetilir. Ayrıca sevgili, kilise duvarına nakşedilmiş resimler kadar güzeldir. Bazen de sevgilinin suretinin kilise içine nakşedilmiş olduğu hayal edilir:

*Deyr içre nakş-ı sûretine eyleyüp nazar
Aklın sanemler ey büt-i gûyâ yitirdiler* (Hayâlî Bey, G. 171/4)

*Deyre arz etme cemâl ey büt-i tersâ tutuşur
Görmesün şem'-i ruhun bil ki kilîsâ tutuşur* (Cesârî, G. 179/1)

*Deyre saldun itr-ı zülfünden meger bûy-ı sipend
Ma'bedin kavm-i Mesîhânun çelîpâ eyledün* (Üsküdarlı Aşkî, G. 250/4)

Âşğın gönlü ve bedeni kiliseye teşbih edilebilir. Put gibi güzel sevgili, bu kilisenin en önemli ve en süsleyici unsurudur. Dünya sevgisinin de putlara teşbih edildiği olur:

*Eydir bu kadar kalmış anun nakş u nigârı
Çok seng-i melâmet yidi bu deyr-i münakkaş* (Ş. Yahyâ, G. 162/3)

*Deyr-i dil böyle sanem-hâne-i Ferhâd olmak
Hep senin ey büt-i nâzende hayâлиндendir* (Nedîm, G. 19/3)

*Hubb-ı Hakdan mâye yok kalbinde ey dünyâ-perest
Deyr-âsâ bâtının olmuş çü me'vâ-yı bütân* (Sıdkî, G. 169/31)

*Deyr-i dilde ey sanem yâd olsa nâmın bir nefes
Her bucaktan şevk ile bir na'ra-yı yâhû gelür* (Usûlî, G. 30/4)

*Görmeyen binâ-yı deyr-i âdemi
Huftedir ber-vech-i envâr gelemez* (Esif, G. 96/16)

Bazı şairler ise aşkı bir kilise gibi düşünmüş ve kendilerini de bu kilisenin kadim hizmetkârı olarak nitelendirmişlerdir:

*Cârû-keş-i deyr-i ışkâm ammâ
Yok bir sanem-i girişme-sâzum* (Nâ'îlî-i Kadîm, T.B. 5/VII/9)

Çeşitli topluluklar ve meclisler de yer yer kilise olarak düşünülür. Mesela “bezm-i elest”, bir kilise şeklinde değerlendirilir. Güzellik, utanma hakikat ya da devlet gibi kavramlar da zaman zaman kiliseye teşbih edilmiştir:

*Gönül ki kâfir-i deyr-i elest olup kalmış
Bakup cemâlüne sûret-perest olup kalmış* (Nâ'îlî-i Kadîm, G. 177/1)

*Bugün deyr-i cemâl içre olan zîbâ sanemlerden
Bu hüsn-i sûret-ile ol nigârün nakşî zîbâdur* (E. Nazmî, G. 1500/2)

*Cem' oldı yârân-ı elest bir oldu pes bâlâ vü pest
Deyr-i hicâb tutdı şikest seyrân benimdir bu gice* (Esif, G. 153/3)

*Ey sanem aşkınla kim vâlih u şeydâ olur
Deyr-i hakikatde ol hem-dem-i İsâ olur* (M. Fâ'ik, G. 59/1)

*Deyr-i devlet içre sûret bulmak istersen eger
Kimseye nakş itmeğiçün kurma dürlü sûreti* (Zâtî, K. LXXXIX/15)

4. Savmaa (Savâmî)

Kur'an-ı Kerim'de “savmaa” kelimesinin çoğulu olan savami' kelimesi “Onlar, haksız yere, sırf, “Rabbimiz Allah'tır” demelerinden dolayı yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. Eğer Allah'ın, insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, içlerinde Allah'ın adı çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler muhakkak yerle bir edilirdi. Şüphesiz ki Allah, kendi dinine yardım edene mutlaka yardım eder. Şüphesiz ki Allah, çok kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir” (Hacc 40) ayetinde şeklinde geçmektedir. Savmaa, rahiplerin ve keşişlerin ibadet ettikleri zaviye, ibadethane yani mabede denir. Tasavvufta ise sufilerin ibadet için çekildikleri köşe, ibadet için özel olarak ayrılan küçük yer, zaviye anlamında kullanılır. Ayrıca, kalbin masivadan ilgiyi kesip Allah'a yönelme makamına denir. Zikir ehlini koruyup zikre yoğunlaştıran yerler ve hâller de savmaa olarak addedilir (Uludağ 2005: 307-308).

Ancak divan şiirinde savmaa sözcüğü genellikle cami anlamında veya zahitlerin inzivaya çekildiği ibadethane anlamında kullanılmıştır. Bu gibi kullanımlarda genellikle şeyhlere ve zahitlere çatıldığı görülür:

*Sâkî-i bezmün aldılar âhir ayagını
Sofî vü şeyh savma`ada el bir üdiler* (Ş. Yahyâ G. 66/2)

*Kûy-ı safâya varmağa ko savma`a yolun
Ana tarîk-i meykededen râh-ı câde yok* (Hayâlî Bey, G. 15/4)

*Aşk ser-mesti durur meykedelerde rindân
Aşk hayrânudurur savma`alarda eşyâh* (E. Nazmî, G. 1218/4)

Bazen farklı mekân ve kavramların da savmaaya benzetildiği de olur. Burada savmaa; halvet ve zahit gibi kelimelerle tenasüp hâlinde kullanılır:

*Zühhâd gibi savma`-i bâğda girmiş
Bir sebz-i kabâya kara destâre benefşe* (E. Nazmî, K. XIII/20)

*Doludur savma`a-i hâtırum efkâr-ı şi'ir
Söyledüğümce gelür dilüme güftâr-ı şi'ir* (Üsküdarlı Aşkî, G. 105/1)

*Mürşid-i savmaa-i halvetiyân-ı manâ
Dânişâmûz-ı dil-i akl-ı kül-i üstâd-ı reşîd*

(Nef'î, K. LIV/18)

C. SİMGELER, ALETLER, KİTAPLAR VE KAVRAMLAR

1. Büt (Put, Sanem, Nigâr, Mücessem, Musavver)

Aslı Buddha ismine dayanan Farsça büt kelimesi “bilinçli ve canlı olduğuna inanılan suret veya heykel, tamamen veya kısmen bir dinî yapı içinde kurumlaşmış ibadet konusu haline getirilmiş maddi obje, Allah’tan başka ilah edinilen nesne” diye tanımlanır. Batı dillerinde putun karşılığı olarak kullanılan idol “görünüş, şekil” anlamında eidos kelimesinden türetilen eidolondan gelir. Eidolon, “hayalet, belirsiz şekil, bir ayna veya suya yansıtılan suret” gibi farklı manalara sahiptir; aynı zamanda “insan zihninde oluşturulan suret” anlamına da gelir (Güç 2007: 364). Genel anlamda put; müşriklerin çeşitli maddelerden yapıp taptıkları heykel ve benzeri şeylere denir. Büt, kilise duvarlarındaki mozaik işlemeli tasvirler yerine de kullanılır. Büt kelimesi Çin ile birlikte kullanıldığında, ortak yön resim olmaktadır. Çin’in resim sanatının membaı olduğu görüşü hâkimdir. Büt yerine bazen nigâr veya sanem kelimeleri kullanılır (Öztürk ve Örs 2009:104; Onay 1992: 84-85; Pala 2011: 78-79). Eğer bir put ağaçtan, altından veya gümüşten; insan şeklinde oyularak ya da dökülerek yapılmışsa buna “sanem” denir. Aynı şekilde, insan suretinde fakat taştan yapılan puta ise “vesen” denir (Doğru ve Çelik 2005: 59).

Kur’an-ı Kerim’de putlar ve puta tapma ile ilgili birçok ayet (Enam 74, Araf 138, İbrahim 35, Enbiya 57, Hac 30, Şuara 71, Ankebut 17 ve 25, Necm 19 ve 20) vardır. Ayetler incelendiğinde; putun, Allah’tan gayrı tapılan her cisim veya varlık olduğu anlaşılır. Nuh suresinde (21-24) put isimlerinin zikredildiği görülür. Allah’a tapmak yerine böyle bir şirke girmenin cezası, ayetlerde açıkça izah edilmiştir.

Tasavvufta kişinin kendi nefsi (nefs-i emmare), put kabul edilir. Hakikati idrak etmek için Hz. İbrahim’in putları kırması gibi nefis putunu kırmak gerektiğine inanılır Fütüvvet ehli kimseler, put kırıcı, yani “büt-şiken” olarak adlandırılır (Uludağ 2005: 81). Divan edebiyatında sevgili, istiare yoluyla büt veya saneme benzetilir. Küfr kelimesinin siyah anlamına gelmesi ve kâfir kelimesiyle olan ilişkisi, böyle bir teşbihe sebep olmuştur. Büt ya da sanem kavramı, şiirde genellikle zünnâr, deyr, Çîn, ayyâr, tannâz, ra’nâ, sîm-ten ve kâfir gibi kelimelerle birlikte kullanılır.

Sevgilinin beni ve kâkülü, putperest olarak düşünülür; çünkü sevgilinin put gibi güzel şekle sahip yüzü etrafındadırlar ve onun önünde eğilirler:

*Zülfeynün arasında görüp yüzünü sandum
Bir sîm büte secde kılur iki siyeh-pûş*

(H. Hamdî, G. 83/3)

Meşhur olan bazı hadiseler de şiirle gönderme yapıldığı olur. Özellikle Hz. İbrahim’in kavminin putlarını kırması; Hz. Muhammed’in Kâbe’deki putları parçalaması; Hz. İsa’nın çamurdan yaptığı kuş heykellerine üfleyince o heykellerin canlanması gibi hadiseler, telmih ve teşbih unsuru olarak karşımıza çıkar. Hz. Yusuf da güzelliği dolayısıyla Kenan ilinin putu olarak anılır:

*Ne revâdur yine ağıyârı sana yâr idesin
Niçe bir ey büt-i Azer beni âzâr idesin*

(Adnî, G. 66/1)

*Nâ-gehân sevdi gönül bir sanem-i sîm-teni
Ağırı altuna deger büt-i Ken’ânî gibi*

(H. Hamdî, G. 188/4)

Bazen şairler, sözlerini mânâ putuna benzetir. Söyleyiş ve anlamdaki benzersizlik, put gibi eşsiz ve güzeldir:

*Kilk-i ma'ni-suver ü tab'-ı sihr-kârumdur
Nakş-pîrây-ı sanem-hâne-i i'câz u füsûn* (Nâ'îlî-i Kadîm, K. XVII/67)

*Tabım ol gamze-i şûh-ı büt-i manâdır ki
Hûn-ı şemşîr-i zebân ile verir fitneye reng* (Nef'î, K. XXXVIII/39)

Sevgili, eşsiz güzellikte bir sanemdir. Sanem gibi güzel sevgili; ay yüzlü, gümüş tenli, taze, güzel kokulu, lal dudaklı; fitneci, merhametsiz gibi birçok farklı şekilde nitelendirilir:

*Dem-â-dem cevrlerdür çekdüğüm bî-rahm bütlerden
Bu kâfirler esîri bir müselmân olmasun yâ Rab* (Fuzûlî, G. 24/2)

*Mîhr-i âlem-tâb olupdur ol büt-i mehveş bu gün
Ana nisbet mâh-ı enver sûret-i dîvârdur* (Bâkî, G. 58/6)

*Almıştır olan aklımızı bir büt-i nev-res
Ki aşkı mey-i köhne gibi hûş-rübâdur* (Nef'î, K. XXXIV/12)

*Ey büt-i attâr bana hâl-i müşgînin gibi
Anber olsun da biraz hâm olsa da mâni değil* (Nedîm, G. 74/5)

*Deyr içre seyr eden o büt-i işve kâfiri
Şiblî olursa etmeye zünnârdan güriş* (Nâ'îlî-i Kadîm, G. 148/3)

*Görenler ol büt-i ra'nâda bu hüsn-i Hudâ-dâdı
İderler levh-i hâtırdan sûtürde nakş-ı Bihzâdı* (Neylî, G. 192/1)

*Kâfir etdiler beni feryâd bu büt-hânede
Dîn ü dil gâret ider sîmîn sanemler var imiş* (Usûlî, G. 51/4)

*Geçdi ömri ehl-i derdün âh u hây u hüyile
Olmadı âlemde hem-dem bir büt-i meh-rüyile* (Dede Ömer Rûşenî, G. 74/1)

*Diller alub dîne kasd eyler hemîn
Ol büt-i ayyâr elinden el gıyâs* (E. Nazmî, G. 1068/2)

*Leblerün kâmu câm-durur sanemâ¹⁰
La'l ile el-fîrâk fîhi şifâ* (Cem Sultan, G. 3/1)

Şairler kimi zaman da emelleri, hayalleri, fitne ve garaz duygusunu bir put olarak düşünerek şiire malzeme eder:

*Nedîmâ lutf-ı Bârî-i musavverle olur bir gün
Büt-i âmâle bir ber-geşte müjgan baht-ı vârûnun* (Nedîm, G. 62/8)

*Garaz esnâmını dil Ka'besinden tâ ki dûr ettim
Gönülde mîhr ü mâha fer verir nûr-ı safâ buldum* (Hayâlî Bey, G. 360/4)

¹⁰ Cem Sultan Divanı'nda 7 numaralı gazel, "sanemâ" rediflidir.

Güzelleriyle ünlü ülke veya şehirler de şiirde teşbih unsuru olarak kullanılmıştır. Bu beldelerin güzelleri, oranın putu olarak nitelendirilmiştir:

Gelmedi bu büt-i Çigil¹¹ âh iderüz muttasıl
Rûzı şeb itdi dūd-ı dīl nevm-i seher belürmedi (N. Atâyî, G. 259/2)

Görse ol bârka-i hüsnü bütân-ı Keşmîr
Tâb-ı hayretle erirlerdi büt-i mûm gibi (Nedîm, G. 143/4)

Deyr-i cânda sen nigârün sûretin nakş itmede
İy büt-i Çîn¹² eylerem devründe ben Mânî-le bahs (E. Nazmî, G. 1062/4)¹³

2. Çelîpâ (Haç, Salib)

Haç kelimesi Türkçe'ye Ermenice'den geçmiştir. Batı dillerinde haç yerine Latince crux köküne dayanan İngilizce cross; Fransızca croix ve Almaca kreuz kelimeleri kullanılır. Grekçesi stavros olup bu kelime Türkçe'ye istavroz şeklinde girmiştir. Grekçe'de stavros "direk, sivri uçlu kazık, sırık" anlamına gelirken daha sonra haç karşılığında kullanılmıştır. Haç kelimesi; İbranice talah, Arapça salib, Farsça "dört çivi" anlamında çehâr-mîhtır (Şakiroğlu 1996: 522). Çelipa da "haç, istavroz, sâlib" gibi anlamlara gelir. Hristiyanlara mahsus bu remiz, ağaç ya da metalden mamuldur ve Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesini temsil eder. Bazı Hristiyanlar, küçük altın istavrozları gerdanlık gibi takırlar. Kimi haçların üzerine Hz. İsa resmedilir. Hristiyan din adamları, altından ve gümüşten yaptırdıkları haçı, zünnarlarının ucuna asar. Divan şiirinde oldukça renkli mazmunlardan biridir; şiirde, kadınların zülfü için de kullanılır (Öztürk ve Örs 2009: 134; Onay 1992: 101; Pala 2011: 99; Karagöz vd. 2010: 213).

Şiirde sevgilinin saçı haça benzetilir ve orijinal teşbihler ortaya konur. Bu tip benzetmelerde kâkül, put, Kâbe ve kilise gibi kelimelerle anlam ilgisi kurulur:

Kâkül-i pür-çînini dün boynına saldı habîb
Takdı san sîmîn-sanem boynına 'anberden salib (Cem Sultan G. 10/1)

Aceb zülfün çelîpâsı ne sûretden görindi kim
Perişân itdi sevdâsı huzûr-ı Pîr-i San'ân'ı (H. Hamdî, G. 177/4)

Hâlün ruhunda yandı yüz uralı zülfüne
Lâ-büdd salibe secde kılan ehl-i nâr olur (Adnî, G. 24/4)

Haç, sanem olarak nitelenen sevgilinin simgelerinden biridir. Aynı zamanda haç, sevgilinin güzelliğini ve çekiciliğini tamamlayan unsurlardandır:

Olur elbette meftûn-ı çelîpâ ol büt-i tersâ
Kinâr etmek dilersen ser-be-ser bekşûde âgûş ol (Nedîm, G. 77/4)

Âgûş açalıdan beri ol duhter-i tersâ mânend-i çelîpâ
Gehvâre-i âgûş-ı Pânâyâna Mesihâ yaklaştı aslâ (Nûrî, G. 6/1)

Gözüm yaşında haçın suya salsa¹⁴ ol melek-sîmâ
Mesihâ gibi eylerdi yaşım her derde dermânı (Hayâlî Bey, G. 621/4)

¹¹ Türk boylarından birinin ismidir.

¹² Büt kelimesi, Çin kelimesiyle birlikte zikredildiğinde kastedilen genellikle kilise duvarlarındaki ikonlar yani resimlerdir

¹³ Ayrıca Edirneli Nazmi Divanı'nda 422 numaralı gazel de "sanemâ" rediflidir.

¹⁴ Haçı Suya Salmak: Hristiyanlarca kasımın yetmiş üçüncü gün haçı suya atmak âdet idi. Eski takvimlerde yer verilen bu geleneğe göre; bir papaz elindeki haçı sabah güneş doğumunda dereye, nehre ya da denize atar, Hristiyanlar suya atlayarak haçı yakalama yarışına girerdi. Haçı kim kaparsa papaza getirir ve mükafat görürdü. Bu kişinin ve haçın üzerinden akan/damlayan sular kutsal sayılır ve bir kaptı toplanarak kilisede saklanırdı (Onay 1992: 186).

*Çemenga körse bir tersâ körüp sünbülde Hak sun 'ın
Müselmân bolup igindin üzüp salgay çelîpâm*

(Sekkâkî, K. X/15)

3. Derâ (Nâkûs, Ceres)

Bu kavramlar, çan anlamındadır. Çanın ilk defa nerede ve ne zaman ortaya çıktığı kesin değildir. Bazı yazarlar, ahid sandığının bulunduğu kutsal mekâna girenlerin giymesi gereken Hz. Harun'un özel elbisesine asılı çingirakları çanla ilgili ilk işaretler saymışlardır. Ancak muhtemelen çan ilk defa MÖ 1000 yıllarında Çin'de kullanılmaya başlanmış ve buradan yayılmıştır. Bazı eski toplumların, yeryüzünü doldurduğuna inanılan kötü ve zararlı cinleri insanlardan uzaklaştırmak için çan çaldıkları bilinmektedir. Hıristiyanlardaki çan kültürünün de böyle bir hurafeden kaynaklandığı sanılmaktadır. Çan, Budist merasimlerinde ibadete çağırma için önemli bir rol oynadığı; Brahmanlar'da kurban merasiminin vazgeçilmez unsuru olduğu ve bir güç kaynağı sayıldığı aktarılmıştır. Atina'daki Proserpine rahipleri halkı ibadete çağırma için çan kullanırdı. Hristiyanlık'tan önce eski Yunan ve Roma'da çan kullanımı mevcut olmakla birlikte ilk üç asır boyunca Hristiyanlara yapılan zulüm ve baskılar karşısında ibadetler gizli şekilde yapıldığı için çan çalma yoluna gidilememişti. Hristiyan dünyasında çanın ibadete çağırma aracı olarak kullanılmasına V-VI. yüzyılda Kuzey Afrika manastırlarında başlanmış, daha sonra da Batı ülkelerine yayılmıştır (Şahin 1993: 196-197).

Eski zamanlarda sefer ve göç vaktinde çan yani ceres çalınmış. Ancak Türk âdetlerinde "kûs-ı rahil" olarak adlandırılan göç davulu çalındığı vakidir. Nakus ya da dera ise Hristiyan kiliselerinde kulelere asılan ve muayyen vakitlerde çalınan büyük çana denir (Onay 1992: 98-99). Nakus, tasavvufta cem makamı olarak bilinir. Salikin tövbe edip ibadete ve zühde yönelmesini sağlayan uyanıştır. Salike Hak'tan haber veren, onu nefsinden kurtaran, ibadete ve kanaate davet eden saikler nakus hükmünde sayılır. Ayrıca nakus, salikin avarelikten kurtulmasını sağlayan cezbedir (Uludağ 2005: 270).

Âşıkların feryatları, çan sesine teşbih edilir. Aşk acısı dolayısıyla âşığın çektiği sıkıntılar onu inletmektedir. Âşığın inilti ve feryatları, kilise çanının sesi gibidir. Hatta bu inilti ve feryatlar, kiliselerdeki çan sesini bile bastırmaktadır:

*İhfâ-yı râz-ı dil beni rüsvâter itdi kim
Dil yağmağ ile artuk ucaldı derâ sesi*

(Kavsî, G. 473/7)

*Arturdu gerçi Şeyhî feryâdını ceresden
İşitmedi kapunda âvâze-i derâyı*

(Şeyhî, G. 178/7)

Bazen âşıkların kendilerini kilise çanına benzettikleri veya sanem yüzünden kilise çanının şevke gelerek çaldığını düşündükleri de olur. Hatta kilise çanının baş aşığı oluşunu ve puthanenin viraneye dönmesini güzel sanemin kiliseyi teşrifine bağlarlar:

*Bu gamdan asılı kaldım derâ-yı deyr gibi
Başım aşâğda dilim güft ü gûda niteki zeng*

(Hayâlî Bey, K. VII/9)

*Genc-i hüsnün eyleyelden iy kamer-tal'at zuhûr
Ser-nigûn nâkûslar vîrânedür büt-hâneler*

(Üsküdarlı Aşkî, G. 61/4)

*Raks itdiren ehl-i dile deyr içre sanemdür
Hüsn-i sanem ü nağme-i nâkûs degüldür*

(Fehîm-i Kadîm, G. 102/3)

Deyr-hevâ: Terkipsiz şekilde kullanılan “deyr-hevâ” kelimesi; kilise havası, kilise musikisi anlamında kullanılır (Onay 1992: 124):

*Yok bana ol sanemin rahmî be-hakk-ı İncîl
Erganûn-ı dil eder deyr-hevâsında figân* (Şinâsî; Onay 1992: 124'ten)

4. Enkilyon (Engelyun, Enkilyon)

Bu kelime; 1) İncil, 2) Nakkaş Mani'nin yaptığı resimleri içeren Erjeng adlı mecmua 3) bir çeşit nakışlı-renkli kumaş gibi birkaç farklı manada kullanılır. Bu kelime İsa, salib ve çelîpâ ile birlikte zikredilirse maksat İncil'dir. Nakş, nigar, gül, lale ve suret kelimeleriyle birlikte kullanıldığında ise Kitab-ı Mani yani Erjeng anlaşılmalıdır. Bukalemuna da enkilyon denir (Öztürk ve Örs 2009: 216; Onay 1992: 148).

*Zîr-i begal-ı Enkilyon, destinde çelîpâsı
Tâ kümbed-i gerdündan geldi bu gece yûnâ* (Esrar Dede)

*Anılsa deyr-i mugân içre ger münâcâtı
Gelir sücûda tesâvîr-i suhf-ı enkilyon* (Avnî Bey)

5. Küfr (Şirk)

Küfr, Arapça; “bir şeyi örtmek, perdelemek, izale etmek, gizlemek, nimete nankörlük etmek” gibi anlamlara gelen bir kelimedir (Karagöz vd. 2010: 390). Allah'ın varlığını inkâr etmek ve O'na ortak koşmak; hakikati örtmektir ve bu küfürdür. Tasavvufta; tefrika âleminin karanlığı, küfür kabul edilir. Kesretin vahdette gizlenmesi ve kulun fani olması da küfürdür. Ayrıca akıldan, hakiki sevgiliye hizmet ve itaat etmekten kinayedir (Uludağ 2005: 224). Kur'an'da: “Allah onlara kusursuz bir çocuk verince, Allah'ın kendilerine bağışladığı bu nimetin meydana gelmesinde O'ndan başka güçlere de yer verip şirk koşmaya başlarlar. Oysa Allah, onların ortak koşmasından da, koştukları ortaklardan da sonsuz derecede yücedir” (Araf 7/190) ayetinde şirkin ne olduğu çok net şekilde belirtilir.

Küfr kelimesi genellikle sanem, zünnar, âşk ve büt gibi mazmunlarla tenasüp hâlinde kullanılır:

*Perde ney ise küfr ile İslâm arasında
Zâhirdür anı dime Müsülmân dahı bilmez* (Ahmedî, G. 276/7)

*Beni endîşe-i hirmen tarîk-i küfre salmışdı
Ümîd-i lutf u ihsânun belümden açdı zünnârı* (Fuzûlî, K. XXIX/38)

*Sana derler büt-i Çîn zülfüne zünnâr söylerler
Zihî îmânı yoklar küfr söylerler hatâ derler* (Fuzûlî, G. 74/4)

6. Sübha

Sübha, Arapça; “tesbih” anlamındadır. Sözlükte “suda hızla yüzüp mesafe almak” mânasındaki sebh/sibâha kökünden türeyen tesbih, terim olarak Cenâb-ı Hakk'ı ulûhiyyetle bağdaşmayan her türlü eksiklik ve noksanlıktan tenzih etmeyi ifade etmektedir (Yurdagür 2011: 527). Tesbih kelimesi Allah'ı zikretmenin yanında zikirlerin sayısını belirlemede kullanılan aletin adı olmuş ve Türkçe'de ses uyumuna göre “tespîh” şekline dönüşmüştür (Bozkurt 2011: 529). Günümüzdeki formuyla en erken örnekleri Hinduizm'e kadar götürülebilen tesbih kültürünün antik Peru'da ipe düğüm atmak şeklinde uygulanan ve “quipu” denilen hesaplama sistemiyle ilişkisi olması muhtemeldir. Güney Amerika'da Guiana yerlileri bayram ve kutsal günlerin tespitinde düğümlü iplerden oluşan takvim kullanmışlardır. Çin'de Yung-ching-che zamanında ipliklere atılan

farklı düğümlerin sayıları ve aralıkları farklı anlamlar ifade ediyordu. İpliğe dizili boncuklardan oluşan gerdanlık gibi tesbihe geçişin zamanı kesin şekilde bilinmemekle beraber ilk defa Ortadoğu’da kullanılmış olması muhtemeldir. Eski Mısır’da firavun Tutankamon’un mezarında bulunan otuz yedi taştan müteşekkil bir nesnenin dua etmede kullanılan bir tesbih olduğu düşünülmektedir. Yakınoğu’da tesbihin bilinen formuyla kullanıldığı en önemli gelenek Hristiyanlık’tır. Batı dillerinde tesbih karşılığında kullanılan “rosary”/“roaire”, Latince “rosarium” (gül çelengi) kelimesinden gelmektedir. Bu kelime Hz. Meryem’in güllerden oluşan tacını ifade etmektedir. Tesbihin gülle ilişkilendirilmesi Hristiyanlık’ta gülün bâkire Meryem’in sembolü olduğundan kaynaklanmaktadır. Umumiyetle Hristiyanlık’ta tesbih geleneği ilk Haçlı seferleri sonrasında XII. yüzyıldan itibaren Aziz Dominik’le (Saint Dominique) başlatılır. Doğu Hristiyanlığı’na göre tesbihi kullanan ilk kişi Antonohy the Great’tir. XV. yüzyıldan itibaren kilise resimlerinde tesbih görülmeye başlar (Demirci 2011: 532-333).

Divan şiirinde, rahip ve keşişlerle bağlantılı olarak; zünnar ve küfr ile tenasüp hâlinde bu kelimenin kullanıldığı görülür:

Ol rind Nâ’îlî k’ola hem-reng-i küfr-i dîn
Zünnâr ü sübha lâzime-i dest ü dûş olur (Nâ’îlî-i Kadîm, G. 132/5)

Zünnârım ola sübha-i mercân-ı sirişkin
Laht-ı cigerim zahm ile sad-pâre degilse (Şeyh Gâlib, G. 292/2)

7. Tevrat-Zebur-İncil

Tevrat, sözlükte; “kanun, talim ve şeriat” anlamına gelir. İstilah olarak Allah’ın vahiy yoluyla Hz. Musa’ya kavmine tebliğ etmesi için indirdiği kitabın adıdır. Kur’an’da bu semavi kitaptaki emirlerin Yahudiler tarafından tahrif edildiği bildirilir. Yahudiler, Tevrat’ın birbirinin tamamlayıcısı olduğuna inandıkları beş kitaptan müteşekkil olduğuna inanır. Bunlar; Tevkin, Huruç, Tevrat, Sayılar ve Tesniye’dır (Karagöz vd. 2010: 660). Zebr veya Zebur, sözlükte; “kitap, cüz, kitap yaprağı, yazı yazma, söz, yazı, akıl, mektup” gibi anlamlara gelir. Literatürde ise Allah’ın Hz. Davud’a vahy ile gönderdiği mukaddes kitabın adıdır. Zebur’un aslı kayıptır; Eski Ahit’teki “mezmurlar” bölümünün Zebur olabileceği söylenir (Karagöz vd. 2010: 710-711). İncil; Hz. İsa’ya verilen ilahi kitabın Kur’an-ı Kerim’deki ismidir. İncil; “iyi haber, müjde” gibi anlamlara gelir. Hristiyan dünyasında kabul gören Matta, Markos, Luka ve Yuhanna incillerinden başka Barnaba ve Saint Thomas incilleri de meşhurdur. Matta, Markos, Luka ve Yuhanna incilleri, 325 yılında toplanan İznik Konsülü’nün kararıyla oluşturulmuştur (Karagöz vd. 2010: 317). Tasavvufta kaynağı “Sıfatlar” olan bütün isimlerin tecellilerine Tevrat; kaynağı “Zat” olan isimlerin tecellilerine İncil; bütün isim ve sıfatların tecellilerine Furkan; mutlak Zat’ın tecellisine ise Kur’an denir (Uludağ 2005: 390).

Divan şiirinde sevgilinin yüzü; İncil, Tevrat veya Zebur sayfası olarak düşünülür. Bu sayfanın okuyucusu ise ya âşıklardır ya da sevgilinin yanağındaki ayva tüyleridir. Bazen de sevgilinin yüzü güzellik kitabının mushafıdır. Bu teşbihlerin belirgin olması için küfür alametleri sayılan zünnar ve sanem gibi kavramlar da birlikte zikredilir:

Hat-ı dil-keş ki kenâr-ı leb-i la’lünde-durur
San Mesîhânun öninde turur iy cân İncîl (E. Nazmî, G. 4128/3)

خط آمد و اکنون هم کافر بچه چشمش
انجیل ستم خواند از روی کتاب اما¹⁵ (Nedîm, Farsça G. 1/3)

Bir musavver rûh kılmuş ol büt-i tersâyı Hak
Kıssa-i Yûsuf cemâli mushafından bir varak
Ebter olsun almayan ışkî Zebûrundan sebak

¹⁵ Sakalı geldi de yine bir kâfir çocuğu olan gözü, sitem İncilini okumada.

Şol kuloğlı beg güzel kim nâmu Dâvud Bâlidür (Üsküdarlı Aşkî, Mus. CX/2)

*Işk âyetini okuyup İncîl-i hatından
Bağladı saçı küfri ile biline zünnâr* (Üsküdarlı Aşkî, G. 47/9)

Naatlarda bu semavi kitapların gerçek anlamlarıyla kullanıldığı da olur. Ancak bu gibi kullanımlar, bu semavi kitapların Hz. Muhammed'in peygamberliğini müjdelemeleri dolayısıyladır:

*Nezelet fi'l-kitâbi ve'l-İncîl
Kutibet fi'z-Zebûri ve't-Tevrât* (Şeyhî, K. XV/22)

*Hem-nâm-ı fahr-ı âlem kim nâmu ile oldu
Mihrin felekde mensûh İncîl-i iştihârî* (Nedîm, K. XXXI/13)

*Mübeşşer oldu İncîl içre âyîn-i semâ'ından
Mesîhin remz ü îmâsı Celâlüddîn-i Rûmî'dir* (Esrar Dede, K. VIII/10)

8. Zünnar

Greğe “zone” kelimesinden gelen zünnar, Süryanice asıllıdır. İlk defa keşişlerin taktığı bir kuşak olan zünnar, Farsça'da “Brahmanlar tarafından kutsal kabul edilen ip” anlamında kullanılır. İslam literatüründe “darüislamda yaşayan gayrimüslimlerin dinî alameti olarak takmakla yükümlü kılındıkları parmak kalınlığındaki kuşak veya kemer”i ifade eder. Belli bir dönem, elbise üzerine dikilen bal renginde bir kumaş parçası olması dolayısıyla “aselî” diye de adlandırılmıştır (Yavuz 2013: 572-573). Genel olarak; on iki düğümlü papaz kuşağına denir. Mecusi ve Hristiyan rahipleri, bir alamet olarak bu kuşağı bağlar. Uçları püsküllü bu örme kuşak, günümüzdeki robdöşambrların kuşaklarına benzer. Zünnar bağlayanlar, püskülün ucuna haç asarlar¹⁶ ki bu durum, evlenmemeye delalet eder. Divan şairleri, sevgilinin saçlarını; siyahlığı dolayısıyla küfre, uzun ve örgülü olması dolayısıyla da zünnara benzeter. Zünnar, tasavvufta kendini Allah'a adama, riyazet ve hizmet alametidir (Onay 1992: 448; Pala 2011: 496). Sevgiliye hizmet ve itaat etmeye azm ve kastetmek, hizmet kuşağını kuşanmak, gayret kemeri takmak, kendini Hakk'a vakfetmek; zünnar bağlamakla ilişkilendirilir. Bunların zıddı olarak halk tarafından övülme arzusu ve dünyaya gönül vermek de zünnar kabul edilir (Uludağ 2005: 398). Sevgiliye sadakat noktasında zünnar bağlama hakkında Doğu edebiyatlarının en meşhur anlatı örneği Şeyh San'an'a aittir. Rüyasında görüp âşık olduğu Rum kızını bularak aşkı uğruna dinini değiştiren, zünnar bağlayıp domuz çobanlığı yapan Şeyhî'nin başından geçenler oldukça manidardır (Kıssa hakkında bilgi için bkz. Babür 2013).

Anlam genişliği dikkate alındığında; herhangi bir amaca yönelik sıdk ile çalışma, mecazen zünnar bağlamak olarak kabul edilmiştir. Âşığın sevgiliye olan sadakatini anlatmak için zünnar bağlamak tabiri kullanılır. Durum ne olursa olsun, bağlanan zünnarı kesmek; en büyük sadakatsizliktir. Aşk, bir zünnar olarak kabul edilir. Bu zünnarı beline bağlamaya niyetlenen kişi, çekilecek her çileyi göze almış demektir:

*Zünnâr-ı aşk bilüne kim bağladı disen
Deyr-i cihânda bir sanemün yâdigâridur* (Mesîhî, G. 49/3)¹⁷

*Deyr-i cihânda bir sanem-i şîve-kâr ile
Zünnâr-bend-i 'ışk olalı hâlümüz harâb* (Nâ'îlî-i Kadîm, G. 13/4)

*Sanemler hidmetin tâ'at bilen rind ecrsiz kalmaz
Kılır min rişte-i tesbîh işin her târ-ı zünnârı* (Fuzûlî, G. 300/6)

Mukîm-i deyr-i aşkın ey büt-i nâz

¹⁶ *El mi virür o mug-beçenün genc-i hüsnine / Hañcer yılan dili ser-i zünnâr ham-be-ham* (N. Atayi, G. 143/4)

¹⁷ Hayali Bey Divanı'nda (G. 88/3) aynı beyit geçmektedir. Ancak bu beytin ve dâhil olduğu gazelin gerçekte Hayâlî Bey'e mi yoksa Mesîhî'ye mi ait olduğunu tespit etmek mümkün olmamıştır. Bu durum, ayrı bir çalışmanın konusudur.

Aceb mi bağlasa zünnâr-ı firkat (Nûrî, G. 10/10)

Her zâhidin kim tesbîhi şol zülf-ü pür-çîn olmadı
Zikri hebâ vü herzedir seccâdesi zünnâr imiş (Nesîmî, G. 202/11)

Zahid ve softa kimselerin riya ehli olduğunu vurgulamak maksadıyla da gizlice zünnar bağladıkları, şairlerce iddia edilir. Bazen de ibadeti gösteriş için yapan softalara benzememek için zünnar gibi şeylerin görüntüsü ardına sığınıp hakikatte samimi ibadet etmek tavsiye edilir. Tam tersi olarak, herkese güvenilmeyeceğini vurgulamak için de zünnar mazmunu kullanılır:

Ka'be ihrâmına zâhid dediler bel bağladı
Eyledüm tahkîk anun bağlanduğı zünnâr imiş (Fuzûlî, G. 130/4)

Olma meftûn-ı riyâkârî-i ehl-i tezvîr
Subhasunun neseb-i riştesi zünnâra çıkar (Nâbî, G. 72/5)

Zünnarı kesip atmak ise İslam'a geçmek ya da İslam'a dönmek anlamlarında kullanılır. Sanem gibi olan sevgilinin aşkı, âşıklara zünnar bağlatıp kestirir ya da kendisi zünnar keser. Bazen de sevgili dininden döner ve zünnarını keser:

Zülfün gidermiş ol sanem kâfirliğin komaz henüz
Zünnârını kesmiş velî dahi müselmân olmamış (Ahmet Paşa, G. 128/4)

Görüp zülfünle ebrûnu meger kim iy büt-i ra'nâ
Kimi zünnârı kat' itmiş kimi mihrâbdan geçmiş (Üsküdarlı Aşkî, G. 194/3)

Şairler sevgilinin saçlarını; siyahlığı dolayısıyla küfre, uzun ve örgülü olması dolayısıyla da zünnara benzetir:

Deyr-i âlemde Hayâlî kime âşıkdur desen
Ey büt-i İsi-nefes sen saçları zünnâradur (Hayâlî Bey, G. 16/5)

Zülfün ol zünnârdur kim nûr-ı îmân andadur
Ruhların ol nârdur kim âb-ı hayvân andadur (H. Hamdî, G. 71/1)

Gerçi kim kâfirleyn zülf-i ruhun âyîn tutar
Kara geyüp şedd-i zünnâr eyler ugrın dîn tutar (Hecrî, G. 36/1)

SONUÇ

Allah Kur'an'daki ifadeleriyle; insanları, inananlar ve inanmayanlar diye iki gruba ayırır. Mesela: *Sizi yaratan O'dur. Ama kiminiz inkâr, kiminiz iman ediyor. Allah yapıp ettiklerinizi görmektedir* (Tegabün 2) ayeti bu durumu net şekilde ortaya koyar. İslam; insanlar arasında ırk, renk, dil ve coğrafya esasına dayalı başka herhangi bir fark gözetmez ya da ayırım yapmaz. Allah'ın kaidelerini kabul edenler mümin ve Müslümandır. İslam dinine inanmayan bütün grupları adlandırmak için "gayrimüslim" kelimesi kullanılır. Bunlara küfr kelimesinden türetilen çeşitli adlandırmalar (kâfir, kefere, küffar, kâfirun vb.) yapılır. İnançları bakımından gayrimüslimler semavi kitap sahibi olanlar yani ehl-i kitap, kitap sahibi olup olmadıklarında şüphe bulunanlar ve diğer inanç sahipleri olmak üzere üçe ayrılmıştır.

Oldukça kozmopolit bir yapıya sahip olan ve farklı unsurları bünyesinde barındırmış olan Osmanlı, bayrağı altında yaşayan azınlıkların din ve kültür motiflerini bir zenginlik saymıştır. Osmanlı yönetimi, kendi devlet sınırları içinde yaşayan her bireyi ve her inanç topluluğunu emanet olarak görmüştür. Farklı bazı hukuki, askeri ve ekonomik uygulamalar dışında bu azınlıklar Osmanlı adaleti karşısında eşit sayılmıştır.

Farklı inanç ve milliyetlere sahip halkların aynı çatı altında yüzyıllarca birlikte yaşamış olması, dikkate değerdir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin yönetim politikasının yanında farklı inanç ve etnisiteye sahip halkların birbirini yeterince tanmasıyla da alakalıdır. Farklı inançlara ait kavramların divan şairlerince bu derece özümsemiş ve biliniyor olması, şairlerin sadece medrese

eğitimi almış olmalarıyla izah edilemez. Bu durumun toplumda bir karşılığının olması gerekmektedir.

Devletin gücü nispetinde kültür sanat ve edebiyatının da geliştiği aşikârdır. Askeri ve ekonomik olarak zirvede olunan yüzyıllarda, edebiyat da zirvededir. Muhtevası itibarıyla oldukça zengin olan divan edebiyatı, aynı zamanda arka planında çok kültürlü ve zengin bir referans dünyasına sahiptir. Osmanlı'nın hoşgörüsü siyasetinin izlerini şiirde görmek mümkündür. Farklı inanç öğelerine dair kavramların sevgili ve dünyaya dair şiirlerde kullanılması, teşbih ve temsil unsuru olarak bu kelime ve kavramların mazmunlaşması, bunun kanıtıdır.

Klasik Türk şiirindeki gayr-ı İslami unsur örnekleri tabii ki buradakilerle sınırlı değildir. Klasik Türk edebiyatının başlangıcından bitişine kadar geçen sürede kaleme alınmış neredeyse her divanda bu kavramlara rastlamak mümkündür. Bu çerçevede; ele alınan örnekler incelendiğinde; belli bir ilmî seviyede olan klasik Türk edebiyatı şairlerinin kavramları ve mazmunlaşmış ifadeleri kullanırken kelime bilgisiyle sınırlı kalmadıkları görülmektedir. Kavramlar kullanılırken o kavramın sadece temel anlamıyla yetinilmemektedir. Şairler, İslam dışındaki bu dinlerin inanç sistemlerini ve bu inançların ibadet esaslarını da bildiklerini şiirlerinde göstermektedir.

Farklı dinî inançlara ait bu kavram ve mazmunların divan edebiyatının her yüzyılında kullanıldığı görülür. İncelenen örneklerde dikkat çekici noktalardan biri, 16 ve 17. yüzyıl şairlerinin bu mazmunları kullanmada daha özgün olduğudur. Bu durum, doğal süreçler ve ilmî gelenekler dikkate alındığında oldukça normaldir.

Dikkat çeken bir diğer husus, kullanılan gayr-ı İslami kavramların daha çok Hristiyanlıkla ilgili olmasıdır. Bundaki temel sebep ise sosyal hayatta ve hükmedilen topraklarda Hristiyanların daha büyük yekûn tutması olmalıdır. Tabii kullanılan kavramlar Hristiyanlıkla ya da diğer semavi dinlerle sınırlı değildir. Ateşperestlik veya putperestliğe dair kavramlar da klasik Türk şiirinde yer bulmuştur.

Kendisinden ve bildiği şeylerden başkasına genellikle dost olmayan modern insan, geçmişteki devletlerin yönetim politikalarını, fikir, sanat ve edebiyat adamlarının tavırlarını öğrenmedikçe bu düşmanlığa devam edecektir. Kendisinden olmayana dışlamak yerine onu tanımak ve içselleştirmek açısından; klasik Türk şiirinde bu kavramların kullanımı iyi bir örnektir. Toplumun bilgin ve âlim kesiminde yer alan divan şairlerinin bu inançlara vakıf olduğu aşikârdır. Buradan çıkarılması gereken en önemli sonuçlardan birisi; modern toplumdaki aydınların, sanatçıların ve edebiyatçıların farklı inanç ve düşüncedeki toplulukları tanınması gerekliliğidir. Müspet yöndeki tanıma çabası, düşmanlığı azaltacak ve birlikte yaşama kültürünü canlandıracaktır.

KAYNAKÇA

- AKKUŞ, M. (Haz.) (1993). *Nef'i divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ARSLAN, Mehmet (Haz.) (2011). *Şeref Hanım Divanı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- AYAN, Hüseyin (Haz.) (2002). *Nesîmî Hayatı Edebî Kişiliği Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*, Ankara: TDK Yayınları.
- BABÜR, Yusuf (2013). "Şeyh-i San'an Kıssasına Dair", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/13 Fall*,509-516.
- BİCE, Hayati (2015). *Hoca Ahmed Yesevi Divan-ı Hikmet*, Ankara: TDV Yayınları.
- BİLKAN, Ali Fuat (Haz.) (1997). *Nâbî Divanı* (II Cilt), İstanbul: MEB Yayınları.
- BİLTEKİN, Halit (Haz.) (2003). *Şeyhî Divanı İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin*, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BOZKURT, Nebi (2011). "Tesbih", *DİA, XL*, 529-532, Ankara: TDV Yayınları.
- DEMİRCİ, Kürşat (2011). "Tesbih", *DİA, XL*, 532-533, Ankara: TDV Yayınları.

- DİNÇ, Reyhan (2010). XVIII. Yüzyıl Dîvân Şâiri Mehmed Sıdkî Esîf ve Dîvânı (İnceleme-Metin), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Divan-ı Selîmî, TBMM Kütüphanesi D. No: 201701734
- DOĞAN, Muhammet Nur (Haz.) (2004). *Fatih (Avnî) Divanı ve Şerhi*, İstanbul: Eminönü Belediyesi Yayınları.
- DOĞRU, Erdinç ve Kemal Çelik (2005). *İbnü'l-Kelbî/Geçmişten Günümüze Putlar*, Ankara: Fecr Yayınları.
- DÜŞÜNGEN, Beyza (Çev.) (1968). *İbn al-Kalbî Putlar Kitabı*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- ERASLAN, Kemal (Haz.) (1999). *Mevlana Sekkâkî Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERDEM, Sadık (Haz.) (2005). *Neylî ve Dîvânı*, Ankara: AKMB Yayınları.
- EREN, Abdullah (Haz.) (2014). *Sıdkî Dîvânı-İnceleme ve Metin*, Ankara: Altınpost Yayıncılık.
- EROL, Erdoğan (Haz.) (1994). *Sükkerrî Hayatı Edebî Kişiliği ve Divanı*, Ankara: AKMB Yayınları.
- ERSOYLU, Halil (Haz.) (2013). *Cem Sultan'ın Türkçe Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERTEM, Rekin (Haz.) (1995). *Şeyhülislam Yahyâ Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- FELEK, Özgen (2007). *Fehîm-i Kadîm Divanı'nın Tahlili*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÖLPINARLI, AbdülBâkî (Haz.) (2004). *Nedîm Divanı*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- GÜÇ, Ahmet (2007). "Put", *DİA*, XXXIV, 364-365, Ankara: TDV Yayınları.
- GÜNDÜZ, Şinâsî (2003). "Mecusilik", *DİA*, XXVIII, 279-282, Ankara: TDV Yayınları.
- GÜNYÜZ, Melike Erdem (2001). *Ahmedî Divanı'nın Tahlili*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GÜRKAN, Salime Leyla (2003). "Manastır", *DİA*, XXVII, 558-560, Ankara: TDV Yayınları.
- GÜRKAN, Salime Leyla (2008). "Ruhban", *DİA*, XXXV, 204-205, Ankara: TDV Yayınları.
- GÜRTUNCA, M. Faruk (Haz.) (2007). *Ebû Cafer Muhammed Bin Cerirü't-Taberî Tarih-i Taberî*, IV Cilt. İstanbul: Sağlam Yayınevi.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan (2013). *Dünya İnançları Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- İPEKTEN, Haluk (Haz.) (1990). *Nâ'îlî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- İSEN, Mustafa (Haz.) (1990). *Usûlî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- İSPİRLİ, Serhan Alkan (Haz.) (2009). *Divan-ı Verne (İnceleme-Metin)*, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınları.
- KALÇO, Şebnem Çambel (2019). *Manastırlı Salih Fâik ve Divanı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KALKIŞIM, M. Muhsin (Haz.) (2013). *Şeyh Gâlib Dîvânı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARAGÖZ, İsmail-vd. (2010). *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: DİB Yayınları.
- KARAKÖSE, Saadet (1994). *Nevî-zâde Atâyî Divanı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KASIR, Hasan Ali (Haz.) (1996). *Esrar Dede Hayatı Edebî Kişiliği ve Divan'ının Karşılaştırmalı Metni*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KUFACI, Osman (2006). *Adnî Divanı ve Adnî Divanında Benzetmeler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KURNAZ, Cemal (1996). *Hayâlî Bey Divânı'nın Tahlili*, İstanbul: MEB Yayınları.
- KÜÇÜK, Sabahattin (Haz.) (2011). *Bâkî Dîvânı (Tenkitli Basım)*, Ankara: TDK Yayınları.
- MENGİ, Mine (Haz.) (2014). *Mesîhî Dîvânı*, Ankara: AKMB Yayınları.

Muhibbi Divanı (Matbu Nüsha) (1325). İstanbul: Dersaadet Matbaa-yı Amire.

ONAY, Ahmet Talat (1992). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Ankara: TDV Yayınları.

ORHAN, Mehmet (2012). *Benderli Cesârî Divanı, Hayatı, Divanındaki Mazmunlar, Dini Tasavvufî Kavramlar ve İnsan*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat: Gaziosman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÖZTÜRK, Mürsel ve Derya ÖRS (2009). *Mütercim Asım Efendi Burhan-ı Katı*, İstanbul: TDK Yayınları.

ÖZYILDIRIM, Ali Emre (1995). *Hamdullah Hamdî Divanı'nın Tenkitli Metni*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

PALA, İskender (2011). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Kapı Yayınları.

PARLATIR, İsmail (Haz.) (2012). *Fuzûlî Türkçe Divan*, Ankara: Akçağ Yayınları.

RAHİMİ, Farhad (2011). *Kavsî Divanı'nın Dil İncelemesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ŞAHİN, M. Süreyya (1993). "Çan", *DİA*, VIII, 196-197, Ankara: TDV Yayınları.

ŞAKİROĞLU, Mahmut H. (1996). "Haç", *DİA*, XIV, 522-524, Ankara: TDV Yayınları.

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla (2015). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu Cilt I*, İstanbul: Osedam Yayınları.

TARLAN, Ali Nihad (Haz.) (1992). *Hayâlî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

TARLAN, Ali Nihad (Haz.) (1992). *Ahmet Paşa Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.

TARLAN, Ali Nihad (Çev.) (2016). *Selîmî (Yavuz Sultan Selim) Divanı*, İstanbul: Kökler Yayınları.

TATLIKATIK, Cihan (2020). *İzzet Ali Paşa Divanı'nın Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon: Afyonkocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TAVUKÇU, Orhan Kemal (1990). *Dede Ömer Rüşenî Hayatı Eserleri ve Divanı'nın Tenkidli Metni*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

TÜRKER, Yusuf (Terc.) (2010). *Ragıb el-İsfahani Müfredat (Kur'an Kavramları Sözlüğü)*, İstanbul: Pınar Yayınları.

ULUDAĞ, Süleyman (2005). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.

UZUN, Süreyya (2011). *Üsküdarlı Aşkî Divanı Tenkitli Metin, Nesre Çeviri ve 16. yy. Osmanlı Hayatının Divandaki Yansımaları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÜST, Sibel (2011). *Edirneli Nazmî Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ÜSTÜNER, Kaplan (2010). *Enderunlu Hasan Yâver Divan (İnceleme, Metin, Çeviri, Dizin)*, Ankara: Birleşik Yayınları.

YAVUZ, Yusuf Şevki (2013). "Zünnar", *DİA*, XLIV, 572-573, Ankara: TDV Yayınları.

YENİKALE, Ahmet (Haz.) (2011). *Sünbülzade Vehbi Divanı*, Kahramanmaraş: Ukde Yayınları.

YILMAZ, Ayşe (2010). *Nûrî, Hayatı, Edebî Kişiliği, Divanı ve Divanı'nın İncelemesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon: Afyonkocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YURDAGÜR, Metin (2011). "Tesbih", *DİA*, XL, 527-527, Ankara: TDV Yayınları.

ZÜLFE, Ömer (Haz.) (2016). *Hecrî Kara Çelebi Muhyiddin Mehmed Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.

<https://elmustafa.com.tr/assets/documents/zati-divanipdf.pdf>

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 189-201, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 08.05.2020 Kabul Tarihi: 30.05.2020

48-69 AYLIK ÇOCUKLARIN ÇİZİMLERİNDE “ÖĞRETMEN”: BİR METAFOR ÇALIŞMASI

"Teacher" in The Drawings of 48-69 Months Old Children: A Metaphor Study

Abdulhamit KARADEMİR¹

Beyza DEMİREL²

ÖZ

Okul öncesi eğitime devam eden çocukların “öğretmen” kavramına ilişkin algılarının, çizimler ve çizimlere ilişkin görüşlerle belirlenmesinin amaçlandığı bu araştırma, olgubilim (fenomenoloji) deseninde nitel bir çalışmadır. Araştırmanın çalışma grubunu Muş İl Millî Eğitim Müdürlüğüne bağlı resmi 3 anaokulu ve 2 anasınıfında öğrenim gören 48-69 aylık toplam 125 çocuk oluşturmaktadır. Çocukların “öğretmen” kavramına ilişkin çizimleri ile çizimlerine dair ifadelerinin veri toplama aracı olarak kullanıldığı bu araştırma, içerik analizi ile kavramsal kategorilere ayrılmış ve ayrıntılı olarak incelenmiştir. Araştırma sonucunda çocukların “öğretmen” kavramına ilişkin en çok çiçek ve insan metaforlarını ürettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca çocukların “öğretmen” kavramına ilişkin algılarının çizimler yoluyla detaylandırılarak toplanmasının olumlu sonuçlar verdiği ve çizimlerin, çocukların duygu ve düşüncelerini aktarabilecekleri bir araç olarak kullanılabilirliği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Okul öncesi dönem çocukları, metafor, çizim, öğretmen

ABSTRACT

This research, which aims to determine the perceptions of preschool children about their perceptions about the concept of "teacher" and their drawings, is a qualitative study in the phenomenology model. The study group of the study is 125 children studying in 5 kindergartens affiliated with the Muş province of 48-69 months. This research, which uses drawings of children about the concept of "teacher" and expressions about their drawings, is divided into conceptual categories with content analysis and examined in detail. As a result of the research, it was concluded that children produced the most flowers and human metaphors about the concept of “teacher”. In addition, it has been observed that collecting data by drawing on the drawings gives positive results and the drawings can be used as a tool for children to convey their feelings and thoughts.

Keywords: Preschool children, metaphor, drawing, teacher

1.GİRİŞ

Okul öncesi eğitim, çocuğu hayata hazırlamada son derece önemli bir süreçtir. Çocuğun ailesinden sonra ilk yakınlık ve sosyal ilişki kurduğu öğretmenler eğitim sürecinin niteliğini belirleyen en önemli unsurdur (Kıldan, 2011; Karademir, 2019). Çocuğun bazen ailesinden daha fazla birlikte zaman geçirdiği öğretmen, çocuk için başlangıçta sadece çevresinde anlatılanlardan yola çıkarak bilgi sunan olarak algıladığı gizemli bir olguyken süreç içinde onu seven, ona yeni deneyimler kazandıran, ilgi gösteren, ihtiyaçlarını gideren, gününün büyük bir kısmını ailesinden daha fazla beraber geçirdiği ve ailesinden sonra en çok etkileşimde bulunduğu kişi haline

¹ Dr. Öğr. Üyesi Muş Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Okul Öncesi Eğitimi Anabilim Dalı, e-posta: a.karademir@alparslan.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3062-8547>

² Arş. Gör. Muş Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Okul Öncesi Eğitimi Anabilim Dalı, e-posta: b.demirel@alparslan.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5741-623X>

gelmektedir (Aral, Kandır ve Can Yaşar, 2002; Durak, 2011; Kıldan, 2011; Kuyucu, Şahin ve Kapıcıoğlu, 2013; Ahi, Cingi ve Kıldan, 2016).

Öğretmenin çocuklara karşı tutumu ile çocukların sınıf içi davranışları arasında sıkı bir ilişki vardır. Öğretmenin tutumlarındaki davranış farklılıkları çocuklarda olumlu-olumsuz davranışların oluşmasında rol oynayabilmektedir (Önder-Külahoğlu, 2000). İşte bu noktada çocukları destekleyen ve yardım eden öğretmen davranışları olumlu öğretmen-çocuk ilişkilerinin belirleyicisidir (Koomen ve Van Der Leij, 2008; Kıldan, 2011). Öğretmenle çocuk arasındaki etkileşimin birbirine sıkı sıkıya bağlı parçalardan oluşması bu etkileşimi eşsiz kılarken, Sabol ve Pianta'nın (2012) da belirttiği gibi "... çocuklar ve öğretmenler arasındaki zamansal etkileşimler, öğretmen-çocuk ilişkilerinin oluşumunun temelini oluşturmaktadır" ve öğretmenle çocuk arasında kurulacak bu olumlu sosyal etkileşimin çocuğun sosyal gelişimindeki etkisi de güçlü olmaktadır (Ertürk, 2013; Arslan-Cansever ve Aslan, 2016). Bireylerin birbirleri hakkındaki olumlu algıları en temelde aralarındaki ilişkinin de olumlu olmasını sağlamaktadır (Akt. Ahi, Cingi ve Kıldan, 2016). Öğretmen ve çocuk arasındaki olumlu sosyal etkileşimle birlikte çocuğun öğretmenini sevmeye başladığı hatta kendisine rol model almaya çalıştığı görülür. Bu sevgi öyle güçlüdür ki; çocuğun okulu sevmesinde, eğitimin amaçladığı kazanımları kazanmasında, akademik başarısında, kendi kendini geliştirmesinde, öz güven oluşturmada, akran ve yetişkinlerle olumlu sosyal etkileşim kurmasına yardımcı olur. (Oktay, 2000; Colwell ve Lindsey, 2003; Morrison, 2008; Kıldan, 2011; Morrison, 2012; Kızıldaş, Ertör ve Karademir, 2018). Okul öncesi öğretmenleri bu noktada çocukları erken dönemlerden olumlu ilişkiler kurma konusunda desteklemeli, çocukların kurduğu olumsuz ilişkileri fark etmeli ve bu ilişkilerinin olumlu yönde düzenlemesine yardımcı olacak çalışmalara eğitim sürecinde yer vermelidirler (Tuğrul, 1993; Howes, 2000). Öğretmenlerin sahip olduğu alan bilgisi, mesleki beceriler ve deneyimler eğitim sürecini planlarken yer verilen etkinlikleri (Türkçe, oyun ve hareket, müzik, fen, matematik, okuma yazmaya hazırlık, drama ve sanat etkinlikleri) doğrudan biçimlendirmektedir. Etkinliklerin planlanmasında tercih edilen yöntem ve teknikler, öğretmenlerle çocuklar arasındaki sosyal etkileşimin boyutunu belirlediği gibi çocuklara kazandırılması gereken davranışları da önemli ölçüde etkilemektedir (Ömeroğlu ve Yaflar, 2004; Dağlıoğlu, 2010; Tepeli ve Arı, 2011; Kuyucu, Şahin ve Kapıcıoğlu, 2013; MEB, 2013).

Çocukların eğitim sürecinde yaptıkları her iş, öğretmenlerine kendileri hakkında detaylı bilgiler vermekte ve kendilerini çok farklı şekillerde ifade etmelerine olanak sağlamaktadır. Öğretmenler bunu bilerek çocukları yakından takip etmeli, her etkinliğe katılım sağlamasa bile en azından iyi birer gözlemci olarak yer alıp bu süreci izlemeli ve çocuğun gelişimine uygun etkinliklerde bulunmalıdır (Özkan ve Girgin, 2014). Okulda kendisi için önemli olan sosyal-duygusal, bilişsel, fiziksel ve dil alanına yönelik her şeyi etkinlikler esnasında öğretmeniyle birlikte edinen çocuklar, oyun oynar, şarkı söyler ve sanatsal aktiviteler yaparlar (Karademir, 2019). Sanat ve çocuğun birbirini tanımlayan birer olgu olduğu düşünülmektedir. Okul öncesi dönemde çocuklar kendilerini çevrelerine farklı yollarla anlatmaya çalışırlar. Çocuk öğretmenle birlikte planlanan normal etkinliklerde kendisini ifade etmeye çalışır bunu başaramazsa farklı yollar denemeye çabalar. Bu kapsamda sanat etkinliklerini kişisel duygu ve algılarının tercümanı olarak seçerek çizimler, boyamalar, tasvirler vb. birçok sanatsal faaliyet gerçekleştirir. Çocuk aslında sözlü olarak yeterince ifade edemediklerini sanat etkinlikleri kullanarak yapmaya çalışmaktadır. Sanat etkinlikleri çocuklara kendilerini farklı yollarla ifade etme olanağı sağlayan ve duygusal olarak çocukları destekleyen etkinlik türlerinden birisidir. Çocukların sanatsal ürünleri, çizimleri ya da boyamaları iyi analiz edildiğinde aslında eğitimciye çocuğun gelişimi, algıları ve duyguları hakkında çok değerli bilgiler sunmaktadır (Yavuzer, 1997; Akt. Ulutaş ve Ersoy, 2004; Özkan ve Girgin, 2014). Çocukların çizimleri, kendilerini ifade edebilmelerine, çevresine ilişkin algılarını ve duygularını sunmalarına imkân vermektedir. Örneğin çizimlerinde öğretmenlerini, akranlarını ve ailelerini hayvanlarla ifade edebilirler (Yıldırım ve Şimşek, 2013; Kızıldaş ve Halmatov, 2017; Akt. Karahinoğlu ve İlhan, 2019); ya da birtakım metaforlara başvurarak duygu ve düşüncelerini

ortaya koyabilirler. İnsanların, duygu ve düşüncelerini ifade ediş biçimlerinin çeşitli olduğu düşünüldüğünde metafor içeren çizimlerin, insan zihnindeki birikimlerin sanatsal bir yolla çizimlere yansıtılmasına aracı olduğu görülmektedir (Yıldızlı, Acar-Erdol, Baştuğ ve Bayram, 2018).

Alan yazın incelendiğinde, bir durumu, olayı, nesneyi ya da kavramı anlatırken bireylerin sıklıkla başvurduğu dolaylı anlatım biçimlerinden biri olan metaforların farklı tanımlarını görmek mümkündür (Morgan, 1998; Mutlu, 1998; Saban, Koçbeker ve Saban, 2006; Cerit, 2008; Demirel, 2012; Çapar, 2019). Metaforlar, kavramların günlük kullanımındaki anlamlarının dışına çıkarılarak ifade edilmesini sağlar. Bunun yanında kullanılan kavrama ilişkin olarak bakış açılarının dolaylı anlatımla birlikte mecazi biçimde algılanmasına fırsat sunmaktadır (Lakoff, 1993; Eraslan, 2011). Metaforların çocuğun içinde yaşadığı ve öğretildiği kültürel ortamın ürünleri olduğu düşünüldüğünde, çocuğun “öğretmen” algısını bu kültürel bağlamda açıklamak için çok değerli araçlar olabileceği öngörülebilir. Dolayısıyla araştırmacılar metaforlar aracılığıyla, katılımcının iç dünyasını algılarını, anlayışını ve deneyimlerini netleştirebilirler (Jensen, 2006). Çalışmalarda metafor; öğrencilerin öğretmene, eğitim sürecine ya da okula ilişkin soyut veya karmaşık olan algılarını ortaya çıkarabilmektedir (Yob, 2003; Levine, 2005; Özdemir ve Kalaycı, 2013; Yıldırım ve Şimşek, 2013). Özellikle son yıllarda, çocukların araştırmaya dâhil edilmesine ve onların algı, düşünce ve duygularının kendilerinden elde edilmesine büyük önem verilmektedir (Christensen ve James, 2000). Bu çalışmaların yapımı sırasında sadece sözel araçların değil, görsel ve sanatsal ürünlerin de metaforik algıları destekleme noktasında kullanıldığı görülmektedir (Kindap ve Sayıl, 2005; Ahi, Cingi ve Kıldan, 2016; Ayvacı, Atik ve Ürey, 2016; Sezgin ve Hatipoğlu, 2017; Şener, 2018; Civek ve Çakmak, 2019; Bay, Geyik ve Çalışkan, 2019). Bu nedenle çizimler ve beraberindeki anlatımlar birbirlerinden ayrı iki süreç olarak düşünülmemelidir. Ayrıca çocukların, çizimlere, boyalamalara ya da diğer sanatsal ürünlere sanıldığından çok daha fazla duygusal ve içsel anlamlar yüklediği bilinmektedir. Dolayısıyla okul öncesi dönemde de çocukların duygularını veya düşüncelerini yalnızca çizimlerine bakarak tam olarak anlamamız mümkün olmayacaktır. Sanatsal ürünler ortaya konulduktan sonra çocuklarla sohbet etmek; yapılan çizimlerde, boyamalarda, süslemelerde kullanılan duygu ve düşünceler hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlarken ve onları daha detaylı anlamamıza yardımcı olacaktır (Akt. Ulutaş ve Ersoy, 2004; Yıldırım ve Şimşek, 2013; Akt. Einarsdottir, Dockett ve Perry, 2009; Kızıldaş ve Halmatov, 2017).

Okul öncesi eğitime devam eden çocukların “öğretmen” kavramına yönelik algılarını belirlemede bir araç olarak metafor tekniğinin kullanıldığı çalışmalar incelendiğinde; çocukların çizimleri sonrasında çizimlerine dair görüşmeler yapıldığı (draw and explain) çalışmaların azlığı dikkat çekmiştir (Güler ve Akman, 2006; Ahi, Cingi ve Kıldan, 2016; Kızıldaş ve Halmatov, 2017; Alabay ve Demirbaş, 2017; Kızıldaş, Halmatov ve Ertör, 2017; Tatlı ve Aytar, 2017; Civek ve Çakmak, 2019; Köşker, 2019). Bu noktadan hareketle çocukların “öğretmen” kavramına ilişkin algılarının, çizimler ve çizim sonrasında doğrudan çocuklarla gerçekleştirilen sohbetler yardımıyla belirlenmesinin alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Okul öncesi eğitime devam eden çocukların “öğretmen” kavramına ilişkin algılarının, çizimler ve çizimlere ilişkin görüşlerle belirlenmesinin amaçlandığı bu çalışmada şu sorulara yanıt aranmaktadır:

1. Çocukların “öğretmen” kavramına yönelik ürettiği metaforlar nelerdir?
2. Çocukların “öğretmen” kavramını algılama biçimleri nasıldır?
3. Metaforlar çocukların sahip olduğu değişkenler açısından farklılık göstermekte midir?

2. YÖNTEM

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden, fenomenoloji deseni kullanılmıştır. Genel olarak fenomenoloji, bireylerin kendi bakış açılarını, algı ve deneyimlerini ön plana çıkarmayı amaçlayan ve insanların algıları ile kişisel deneyimlerini içeren bir araştırma desendir. Patton (2014)'e göre

çevreyi anlamlandırmada deneyimlediğimiz olguları, nasıl bir araya getirdiğimiz fenomenolojik araştırmalarının odağını oluşturmaktadır (Özata Yücel ve Kanyılmaz, 2018).

2.1.Çalışma Grubu

Çalışmanın katılımcılarını Muş İl Millî Eğitim Müdürlüğüne bağlı resmi 3 anaokulu ve 2 anasınıfında öğrenim gören 48-69 aylık toplam 125 çocuk oluşturmaktadır. Katılımcılar kolay erişilebilirlik anlayışı çerçevesinde il merkezine bağlı anaokulları ve anasınıflarında öğrenim gören gönüllü çocuklar arasından seçilmiştir. Katılımcı çocuklara ilişkin demografik bilgiler Tablo 1’de sunulmuştur:

Tablo 1. Katılımcı Çocuklara İlişkin Demografik Bilgiler

Cinsiyet	Kız	68
	Erkek	57
	Toplam	125
Yaş Grubu	60-66	60
	54-60	32
	66-69	18
	48-54	15
	Toplam	125
Okul Tipi	Anaokulu	78
	Anasınıfı	47
	Toplam	125

Tablo 1’de yer alan demografik bilgiler incelendiğinde katılımcıların 78’inin anaokulu, 47’sinin anasınıfında öğrenim gören; 68’i kız, 57’si erkek toplam 125 çocuktan oluştuğu ve çocukların yaş gruplarının 48-69 ay arasında değiştiği görülmektedir.

2.2.Verilerin Toplanması

Saban (2008)’a göre, metafor çalışmalarında “gibi” kavramının genellikle metaforun konusu ile kaynağının bağlantısı hakkında bilgi vermesi beklenir. Daha sonrasında sorulan “Çünkü” kavramı ise metaforun bu şekilde ifade edilmesinin nedeninin açıklanmasının istenmesi amaçlanmaktadır. Çocukların çizimleri ile çizimlerine dair ifadelerinin veri olarak kullanılması düşünülmüştür. Çalışmada veriler toplanırken çocukların her birine beyaz kâğıt ile boya kalemleri dağıtılmış ve çocuklardan öğretmenlerinin de içerisinde yer aldığı resimler çizmeleri istenmiştir. Çizimini tamamlayan her bir çocukla ayrı ayrı araştırmacılar tarafından resimlere ilişkin görüşmeler yapılmıştır. Çocukların öğretmenlerine yönelik “Öğretmen gibidir. Çünkü” cümle yapısını görüşme içerisinde tamamlamaları beklenmiştir. Çocukların verdikleri her yanıt araştırmacılar tarafından kayıt altına alınmıştır.

2.3.Verilerin Analizi

Çalışma grubuna dâhil edilen çocukların resimler doğrultusunda verdikleri cevaplar içerik analizi tekniği kullanılarak analiz edilmiştir. İçerik analizinde amaç elde edilen verileri çeşitli kavramsal kategorilere ayırmak daha sonra ise verilerle kategoriler arasındaki bağlantıları açıklamaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Çalışmada çocuklardan toplanan, “öğretmen” kavramına

yönelik metaforlar içerik analizi ile kavramsal kategorilere ayrılıp ayrıntılı incelenmiştir. Çocuklardan toplanan veriler araştırmacılar tarafından ayrı ayrı incelenmiş, oluşturulan metaforlar bağımsız biçimde belirlenip kodlanmıştır. Ardından araştırmacılar kodlar üzerine tekrar çalışarak gerekli görülen düzenlemeleri gerçekleştirmişlerdir.

2.4.Çalışmanın Geçerlilik ve Güvenirliği

Çalışmada katılımcılardan toplanan görüşlere yer verilmesi ve görüşlerin hiçbir ekleme olmaksızın sunulması araştırmanın geçerliliğini yükseltici önlemlerdendir (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Çalışmanın geçerliliği çocukların ürettikleri metaforlar ile ilgili görüşlerine ekleme yapılmaksızın yer verilerek sağlanmıştır. Araştırma veri analizi sürecinde iki araştırmacı birbirinden bağımsız olarak çocukların verdikleri cevapları değerlendirmiş ve verilen kodlardan kategoriler oluşturmuştur. Çalışmanın güvenirliliği için ise uzman görüşüne başvurulmuş; ayrıca çalışmanın güvenirliliği Miles ve Huberman (1994) tarafından geliştirilen güvenirlilik formülü (Görüş Birliği / (Görüş Birliği + Görüş Ayrılığı) kullanılarak %90'nın üzerinde hesaplanmıştır. Miles ve Huberman (1994)'e göre formül sonucunda çıkan değer %70'in üstünde ise sonuç araştırma için güvenilir (Akt. Duban, 2010).

3.BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde, çocukların “öğretmen” kavramına yönelik olarak oluşturdukları metaforlar tablolar halinde sunulmuş, “öğretmen” kavramına ilişkin örnek çizimlere, metaforlardan oluşturulan kategorilere ve öğretmeni algılayış biçimlerine alt başlıklar halinde yer verilmiştir.

3.1.“Öğretmen” Kavramına Yönelik Üretilen Metaforlar ve Örnek Çizimler

Araştırmaya katılan çocukların “öğretmen” kavramına yönelik ürettikleri metaforlar ve katılımcı görüşleri Tablo 2.'de sunulmuştur:

Tablo 2. “Öğretmen” Kavramına Yönelik Üretilen Metaforlar

Kategori	Alt Kategori	Kodlar	Katılımcı Görüşleri
Canlı	İnsan (K=13; E=12)	İnsan (K=4; E=6)	İnsanları çok seviyorum, öğretmenimi de güzel insana benzettim. (Ç34)
		Anne (K=4; E=4)	Annem gibi bana iyi davranıyor. (Ç10)
		Gelin (K=4)	Gelinler gibi güzel, onu çok seviyorum. (Ç78)
		Adam (K=1; E=1)	Çünkü öğretmenim hiç güzel değil o yüzden adam çizdim. (Ç5)
		Aile (E=1)	Ailem gibi beni koruyor. (Ç44)
	Hayvan (K=13; E=12)	Kelebek (K=5; E=4)	Kelebek çünkü bize çok şey öğretiyor. (Ç3)
		Uğurböceği (K=5; E=3)	Çünkü bizim dileklerimizi yapıyor, bizi çok seviyor. (Ç112)
		Dinazor (K=1; E=2)	Dinazor gibi bizi kötülüklerden koruyor, çok güçlü. (Ç80)
		Ahtapot (E=1)	Çünkü öğretmenimin ahtapot gibi kolları var, hepimizle ayrı ayrı ilgileniyor. (Ç9)
		Balina (E=1)	Öğretmenim kocaman ve büyük olduğu için. (Ç61)
	Hayali Karakter (K=10; E=4)	Tavşan (K=1)	Hızlı bir tavşan çünkü. (Ç21)
		Örümcek (K=1)	Çünkü öğretmenim örümceğe benziyor. (Ç6)
		Zürafa (E=1)	Öğretmenimin boyu uzun olduğu için zürafaya benzettim. (Ç56)
		Prenses (K=6; E=2)	Prensesler gibi saçları var, çok güzel gülüyor. (Ç64)
		Rapunzel (K=1)	Öğretmenimin saçları çok güzel, rapunzele benziyor. (Ç17)

	Melek (E=1)	Onu çok seviyorum, bize her gün yardım ediyor. (Ç14)	
	Deniz kızı (K=1)	Deniz kızı gibi saçları var ve çok güzel. (Ç53)	
	Kraliçe (K=1)	Çok güzel olduğu için kraliçe gibi çizdim. (Ç29)	
	Uzaylı (K=1)	Öğretmenim uzaylılara benziyor, pembe saçları var. (Ç123)	
	Zombi (E=1)	Çünkü yüzü kan gibi. (Ç19)	
Bitki (K=18; E=11)	Çiçek (K=16; E=10)	Çünkü öğretmenim çiçek gibi kokuyor. (Ç26)	
	Papatya (K=2; E=1)	Çünkü gülen yüzüyle papatyaya benziyor. (Ç1)	
Meslekler (K=1; E=1)	Bahçıvan (E=1)	Çünkü bizi suluyor, büyütüyor. (Ç47)	
	Ressam (K=1)	Öğretmenim çok güzel resim çizdiği için. (Ç66)	
Mekanik (E=1)	Robot (E=1)	Çünkü komik olsun diye, robot olup bize yemek yapsın diye çizdim. (Ç50)	
Cansız	Doğa Olayları ve Gök Cisimleri (K=8; E=11)	Güneş (K=2; E=5)	Bizi ısıtıyor, annem gibi bize çok iyi davranıyor tıpkı güneş gibi sıcacık. (Ç120)
		Gökkuşluğu (K=3; E=3)	Öğretmenim çok renkli. (Ç8)
		Yıldız (K=2; E=3)	Çünkü o benim parlayan yıldızım. (Ç36)
		Gezegen (K=2)	Öğretmenim gezegenler gibi ve en çok Jüpiter gibi parlak. (Ç23)
		Bulut (K=1)	Her gün bize bir şeyler öğretiyor, çok iyi, güzel kalpli bir öğretmen olduğu için pamuk gibi bir bulut çizdim. (Ç62)
Kültürel ve Milli Değer (E=2)	Çanakkale (E=1)	Çünkü o bir kahraman ve bize çok şey öğretti. (Ç115)	
	Türk bayrağı (E=1)	Benim öğretmenim bir kahraman. (Ç7)	
Organ (K=4; E=2)	Kalp (K=4; E=2)	Çünkü öğretmen dışarı çıkarıyor, istediğimizi yapıyor. (Ç125)	
Taşıt (K=1; E=3)	Tren(E=1)	Öğretmenim sınıfta sürekli hareket ediyor. (Ç67)	
	Araba (E=1)	Çünkü arabaları çok seviyorum. (Ç18)	
	Uçak(K=1)	Çünkü uçağı seviyorum. (Ç41)	
	Kepçe (E=1)	Okulun bahçesini öğretmenimle kazımak istediğim için. (Ç86)	
Diğer (ev, nesne, meyve vb.) (K=2; E=2)	Ev (E=1)	Bizi koruduğu için. (Ç30)	
	Heykel (E=1)	Öğretmenim heykel gibi güzeldir. (Ç11)	
	Rüzgâr gülü (K=1)	Sınıfta çok hareket ediyor ve sorunları çözüyor. (Ç88)	
	Çilek (K=1)	Öğretmenimiz çok tatlı ve çileği çok seviyor. (Ç3)	

K=Kız; E= Erkek

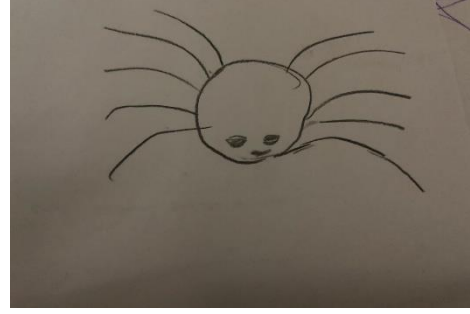
Tablo 2 incelendiğinde katılımcı çocukların “öğretmen” kavramı ile ilgili olarak toplam 41 metafor ürettikleri görülmüştür. Söz konusu metaforlar canlı-cansız olarak iki kategoriye ayrılıp canlı kategorisinde insan, hayvan, hayali karakter, bitki, meslekler alt kategorilerine; cansız kategorisinde ise mekanik, doğa olayları ve gök cisimleri, kültürel ve milli değer, organ, taşıt ve diğer (ev, nesne vs.) alt kategorilerine ayrılmıştır. “Öğretmen” kavramına yönelik olarak en çok canlı kategorisinde yer alan metaforlara yer verildiği görülmektedir. Bu metaforlar, bitki alt

kategorisinde yer alan çiçek (K=16; E=10), insan alt kategorisinde yer alan insan (K=4; E=6) ve anne (K=4; E=4) ile hayali karakter alt kategorisinde yer alan prenses (K=6; E=2) metaforudur. Tablo 1’de yer verilen veriler cinsiyete göre incelendiğinde kız çocuklarının en fazla canlı kategori bitki (K=18; E=11) alt kategorisinde, erkek çocuklarının ise canlı kategorisinde yer alan insan (K=13; E=12) ve hayvan (K=13; E=12) alt kategorilerinde yer alan metaforları ürettikleri görülmektedir.

Katılımcı çocukların “öğretmen” kavramına ilişkin örnek çizimlerine aşağıda yer verilmiştir:

Şekil 1: Ç112'nin uğurböceği çizimi

Şekil 2: Ç6'nın örümcek çizimi

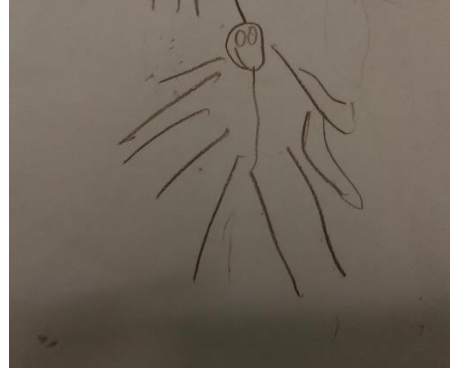
Şekil 3: Ç8'in 'gökkuşuğu' çizimi

Şekil 4: Ç3'ün 'kelebek' çizimi

Şekil 3: Ç67'nin 'tren' çizimi

Şekil 4: Ç9'un 'ahtapot' çizimi

3.3.Katılımcı Çocukların “Öğretmen” Kavramına Yönelik Metaforlarından Oluşturulan Kavramsal Kategoriler ve İlgili Görüşler

Çalışmaya katılan çocukların “öğretmen” kavramına ilişkin oluşturdukları metaforlar incelenmiş ve benzer özellikler açısından gruplara ayrılıp kategorileştirilip Tablo 3.’te sunulmuştur:

Tablo 3. Katılımcı Çocukların “Öğretmen” Kavramına Yönelik Metaforlarından Oluşturulan Kavramsal Kategoriler ve Katılımcı Görüşleri

Kategori	Metafor	Katılımcı Görüşleri
Sevgi gösteren olarak öğretmen	Çiçek (K=16; E=10), İnsan (K=4; E=6), Anne (K=4; E=4), Uğurböceği (K=5; E=3), Prenses (K=6; E=2), Güneş (K=2; E=5), Gökkuşluğu (K=3; E=3), Kalp (K=4; E=2), Yıldız (K=2; E=3), Gelin (K=4), Gezegen (K=2), Deniz kızı (K=1), Kraliçe (K=1), Rapunzel (K=1), Ressam (K=1), Melek (E=1), Araba (E=1), Uçak(K=1), Kepçe (E=1), Çilek (K=1)	Onu çok seviyorum, bize her gün yardım ediyor. (Ç14, Melek)
Fiziksel özelliğine göre öğretmen	Papatya (K=2; E=1), Adam (K=1; E=1), Balina (E=1), Örümcek (K=1), Zürafa (E=1), Uzaylı (K=1), Tavşan (K=1), Tren(E=1), Heykel (E=1)	Öğretmenim büyük olduğu için (Ç61, Balina)
Bilgi kaynağı olarak öğretmen	Kelebek (K=5; E=4), Bahçivan (E=1), Bulut (K=1)	Çünkü bizi suluyor, büyütüyor (Ç47, Bahçivan)
Koruyucu olarak öğretmen	Dinozor (K=1; E=2), Ahtapot (E=1), Çanakkale (E=1), Türk bayrağı (E=1), Aile (E=1), Ev (E=1) Rüzgâr gülü (K=1)	Dinozor gibi bizi kötülüklerden koruyor (Ç60, Dinozor)
Yol gösterici olarak öğretmen		Sınıfta sürekli hareket ediyor ve bütün sorunları çözüyor (Ç87).
Korku unsuru olarak öğretmen	Zombi (E=1)	Çünkü yüzü kanlı gibi (Ç19).
Eğlence unsuru olarak öğretmen	Robot (E=1)	Çünkü komik olsun diye, robot olup bize yemek yapsın diye çizdim. (Ç50)

K=Kız; E= Erkek

Tablo 3 incelendiğinde çocukların “öğretmen” kavramına yönelik metaforları “sevgi gösteren, koruyan, bilgi kaynağı, yol gösterici, korku kaynağı, eğlence unsuru ve fiziksel olarak öğretmen” olmak üzere yedi kategoriye ayrılmıştır. En çok metafor sevgi kaynağı olarak öğretmen (114) ve fiziksel özelliğine göre öğretmen (12) kategorilerinde kullanılırken en az metaforların kullanıldığı kategoriler ise eğlence unsuru olarak öğretmen (1), yol gösterici olarak öğretmen (1) ve korku kaynağı olarak öğretmen (1) olarak öğretmen kategorisine aittir.

4.SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu çalışma ile 48-69 aylık çocukların “öğretmen” kavramına ilişkin algılarının metafor aracılığıyla incelenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca öğretmen kavramı hakkında dolaylı olarak öğretmen-çocuk ilişkisini tanımlayan anlamlı ipuçları elde edilmiştir. Çocukların “öğretmen” kavramına ilişkin algılarının çizimler yoluyla detaylandırılarak toplanmasının olumlu sonuçlar verdiği düşünüldüğünde, bu dönem çocukları ile ilgili yapılan çalışmalar için çizimlerin ideal bir teknik olduğu kabul edilebilir (Yavuzer, 2010). Temsil olarak çizilen çizimler, genellikle

kelimelerle somutlaştırılarak kullanılmaktadır (Alerby, 2000; Kress, Jevitt, Ogborn ve Tsatsarelis, 2001). Merry ve Robins (2001)’e göre de çocuklardan çizimlerini anlatmalarını istemek aynı zamanda çizimlerin araştırmacıların yorumlamalarından etkilenmemesini sağlayacaktır.

Çocuklarla yapılan görüşmelerde, kendilerine sorulan soruları cevaplama konusunda genellikle rahatsız olurlarken, bir resim çizmeleri istendiğinde ise aynı bilgileri daha istekli olarak ifade etmektedirler (Lewis ve Greene, 1983). Çizimler çocuklara belki de yazılı veya sözlü metinlerden daha fazla kendi düşüncelerini aktarmalarına ve dünyayı algılama biçimlerini görüşleriyle sunma imkânı sağlamada alternatif bir ifade aracı olarak görülmektedir (Akt.Günindi, 2015). Çalışmada da çocukların önce çizimlerini yapıp daha sonra kendi ifadeleriyle çizimlerini anlatmalarına fırsat verilmesinin çalışmaya olumlu katkıda bulunduğu görülmüştür.

Bu çalışmanın sonucunda; katılımcı çocukların (n=125) öğretmen kavramına yönelik olarak 41 farklı metafor üretmiş oldukları ve en çok çiçek metaforuna yer verdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Birden fazla çocuk tarafından tercih edilen metaforların sayısı 15’tir. Bunlar; çiçek, güneş, kalp, yıldız, kelebek, papatya, dinazor, uğurböceği, tren, gezegenler, anne, gökkuşağı, prenses, insan, gelindir. Bu metaforlardan ise öğretmenlerin sevgi gösteren, bilgi kaynağı, koruyan, fiziksel bakımdan, yol gösterici, eğlendirici ve korku kaynağı olarak yedi kategoride toplandığı belirlenmiştir.

Çalışmanın sonucu literatürdeki bazı çalışmaların sonuçları ile benzerlik göstermektedir (Saban, 2004; Aydın ve Pehlivan, 2010; Ertürk, 2017; Egüz ve Öntaş, 2018). “Öğretmen” kavramına yönelik olan metaforların; kavramsal kategorilerdeki dağılımı incelendiğinde ise çoğunlukla metaforların olumlu kategorilerde yoğunlaştığı görülmüştür. Katılımcı çocukların ürettikleri metaforlara göre sevgi gösteren olarak, bilgi kaynağı olarak ve koruyucu olarak öğretmen kategorilerine ayrılması, Saban (2004), Aydın ve Pehlivan (2010), Ertürk (2017) ve Keray-Dinçel ve Yılmaz (2018) tarafından yapılan çalışmalarda da öğretmenlerle ilgili en fazla kavramsal kategorilerin olumlu ifadeler içerdiği anlaşılmıştır. Bu durumun okul öncesi dönem çocuklarının bu dönemde ebeveynlerinden sonra yakınlık kurdukları kişilerin öğretmenleri olması ile ve onlara duydukları yakınlık ve bağlılıktan kaynaklandığı düşünülebilir. Nitekim katılımcı çocukların en çok kullandıkları metaforların çiçek, prenses, güneş ve anne olması çocukların öğretmenlerini sevdikleri kişi ve nesnelere ifade ettiklerini göstermektedir. Büyükkaya (2019) tarafından yapılan bir çalışmada ilkökul öğrencilerinin “öğretmen” kavramına yönelik kullandıkları metaforlarda “anne” metaforunun ön plana çıkartıldığı ve bu durumun erken dönem öğrencilerin öğretmeni “anne” olarak algılaması evden sonra en çok vakit geçirdikleri ve ev dışında en çok iletişim kurdukları yetişkinin öğretmenleri olmasından kaynaklanıyor olabileceği ifade edilmiştir. Koç (2014) ise öğrencilerin “öğretmen” kavramına ilişkin olarak anne ve melek metaforlarını kullanmalarının aslında öğretmenin çocukların gözünde önemli ve değerli bir yerde olduğunu gösterdiğini ifade etmiştir. Ayrıca çocukların çizimlerine bakıldığında öğretmenlerini kadın olarak çizdikleri ve öğretmenlerini en çok çiçek, prenses, güneş ve anne olarak ifade ettikleri görülmüştür. Elde edilen bu sonuç ile Ahi, Cingi ve Kıldan (2016) tarafından yapılan bir çalışmada 48-60 aylık çocukların öğretmenlerini daha çok kadın olarak çizdikleri sonucuna ulaşılmaması bakımından örtüşmektedir. Aykaç (2012)’ye göre bu sonuca ulaşılmasında toplumun çoğunlukla öğretmen rolünü kadınlara daha uygun görmesinin yanı sıra okul öncesi okullarda kadın öğretmenlerin erkek öğretmenlere göre sayıca daha fazla olmasının da bir etken olabileceğini ifade etmiştir.

Çalışmada ayrıca çocukların öğretmenlerini, sevgi gösteren olarak öğretmen kategorisinde en çok çiçek kavramı ile ifade ettikleri görülmüştür. Çelik, Çatalbaş ve Tomul (2014) tarafından yapılan benzer çalışmada ilkökul öğrencilerinin sınıf öğretmeni kavramını sevgi temelli öğretmen kategorisinde en çok melek kavramı ile ifade ettiklerini belirtilmiştir. Bunun yanında çalışma sonucunda bazı çocukların öğretmenlerini dinazor, tavşan, ahtapot, kelebek, örümcek ve balina olarak ifade ettikleri görülmüştür. Çocukların resimlerinde evcil hayvanlara yer vermelerinin duygusal yakınlığı ve sevgiyi belirtmekte; fiziksel bakımdan ise güçlü gördükleri ve kendilerini

güvende hissettikleri insanları ise fil, zürafa, balina gibi daha büyük hayvan kılığında çizmektedirler (Akt. Kızıltaş ve Halmatov, 2017). Kızıltaş ve Halmatov (2017) tarafından yapılan bir çalışmada çocukların öğretmenlerini algılayış biçimlerine göre farklı boyutta ve türde resmettikleri ifade edilmiş; örneğin çocuğun öğretmeni otorite kaynağı olarak (vahşi hayvan) gördüğünde farklı ya da duygusal yakınlık (kedi, tavşan, kelebek vs.) ve uzaklık hissetmesi (yılan, timsah vs.) bakımından farklı hayvanlarla resmettikleri ifade edilmiştir.

Çalışmada çocukların “öğretmen” kavramını algılayış biçimleri incelenmiş ve öğretmenlerini çoğunlukla bir metafor olarak insan ve çizgi film kahramanı gibi algıladıkları görülmüştür. Çocukların öğretmeni insan olarak algılamaları ile Ahi, Cingi ve Kıldan (2016)’a göre çocukların öğretmeni insan formunda çizmelerinin doğal karşılandığına dair ifadeleri örtüşmektedir. Aykaç (2012) tarafından ilköğretim öğrencileriyle yapılan çalışmada da çocukların öğretmenlerini daha çok insan olarak algıladıkları ifade edilmiştir.

Sonuç olarak yapılan çalışmanın katılımcıları olan 48-69 aylık çocukların “öğretmen” kavramına yönelik algılarının metaforlar aracılığı ile belirlenebileceği sonucuna ulaşılmış olup gelecek çalışmalarda elde edilen sonuçların önemli yarar sağlayacağı düşünülmektedir. Bu araştırmayla çocukların yaptığı basit sanatsal etkinliklerden çizimlerde bile ne kadar detaylı düşünebildikleri, bu çizimlerde birden fazla duygu ve düşünce aktarmaya çalıştıkları anlaşılmıştır. Bu nedenle çocuklar ilgilenen yetişkinlerin ve öğretmenlerin çocukları tanımak için tek bir etkinlik kullanmak yerine farklı yolları tercih etmeleri gerektiği söylenebilir.

Çalışma sonucunda daha sonra yapılacak olan araştırmalar için şu önerilerde bulunulabilir:

- Okul öncesi dönem çocuklarının “erkek öğretmen” ve “kadın öğretmen” kavramları için ürettikleri metaforlar karşılaştırılabilir.
- Benzer bir araştırma ülkemizin farklı bölgelerindeki okullarda yapılarak “öğretmen” kavramının algılanma biçimi karşılaştırılabilir.
- 48-69 aylık çocuklardan “öğretmen” kavramını bir hayvanla çizmeleri istenip öğretmenlerini bir otorite figürü olarak mı gördükleri ya da öğretmenleri ile aralarındaki duygusal yakınlık veya uzaklık hayvan metaforları yoluyla incelenebilir.

5.KAYNAKÇA

- Ahi, B., Cingi, M. A. ve Kıldan, A. O. (2016). 48-60 aylık çocukların öğretmen kavramına yönelik algılarının çizimler aracılığıyla incelenmesi. *Elementary Education Online*, 15(1).
- Alabay, E. ve Demirbaş, S. (2017). Okul öncesi dönem çocukların müdür algılarının belirlenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(41), 78-97.
- Alerby, E. (2000). A way of visualizing children’s and young people’s thoughts about the environment: A study of drawings. *Environmental Education Research*, 6, 205–222.
- Aral, N., Kandır, A. ve Can Yaşar, M. (2002). Okul öncesi eğitim ve okul öncesi eğitim programı (Geliştirilmiş 2. Baskı), YA-PA., İstanbul.
- Aydın, İ. S. ve Pehlivan, A. (2010). Türkçe öğretmeni adaylarının öğretmen ve öğrenci kavramlarına ilişkin kullandıkları metaforlar. *Turkish Studies*, 5(3), 818-842.
- Aykaç, N. (2012). İlköğretim öğrencilerinin resimlerinde öğretmen ve öğrenme süreci algısı. *Eğitim ve Bilim*, 37(164).
- Ayvacı, H. Ş., Atik, A. ve Ürey, M. (2016). Okul öncesi çocuklarının bilim insanı kavramına yönelik algıları. *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(3), 669-689.

- Bay, D. N., Geyik, Ş. ve Çalışkan, Y. M. (2019). Okul öncesi dönem çocuklarının okul algılarının belirlenmesi. *Ihlara Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 1-17.
- Büyükkaya, C.E. (2019) Farklı okul düzeylerindeki öğrencilerin öğretmen kavramına yönelik metaforik algıları. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Cansever-Arslan, B. ve Aslan, N. (2016). Çocuk perspektifinden "öğretmen": metaforlar üzerine bir araştırma. *Eğitim ve Öğrenme Dergisi*, 5 (4), 21-33.
- Cerit, Y. (2008). Öğretmen kavramı ile ilgili metaforlara ilişkin öğrenci, öğretmen ve yöneticilerin görüşleri. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*. 6 (4), 693-712.
- Christensen, P. and James, A. (2000). Researching children and childhood: Cultures of communication. In P. Christensen & A. James (Eds.), *Research with children* (pp. 1–8). New York: Falmer Press.
- Civek, İ. ve Çakmak, Ö. Ç. (2019). Okul öncesi eğitim kurumlarına devam eden 48-71 aylık çocukların okul algılarının çizimler aracılığıyla incelenmesi. *Ibad Sosyal Bilimler Dergisi*, (1), 70-88.
- Colwell, M. J. and Lindsey, E. W. (2003). Teacher-child interactions and preschool children’s perceptions of self and pers. *Early Child Development and Care*, 173, 249–258.
- Çapar, D. (2019). İlkokul ve ortaokul öğrencilerinin ‘barış’ kavramına ilişkin algılarının metaforlar yardımıyla analizi. *Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(1), 79-91.
- Çelik, K., Çatalbas, G. ve Tomul, E. (2014). İlköğretim kurumu öğrencilerinin “sınıf öğretmeni” kavramına ilişkin metaforik algıları. *Akdeniz Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 8(16), 1-16.
- Dağlıoğlu, H. E. (2010). Üstün yetenekli çocukların eğitiminde öğretmen yeterlikleri ve özellikleri. *National Education*, 186, 72-83.
- Demirel, Ş. (2012). Sembol, sembolik dil ve bu bağlamda Mesnevi’nin ilk 18 beytindeki sembolik unsurlar, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/3, Summer 2012*, p. 915-947.
- Diñçel-Keray, B. ve Yılmaz, A. (2018). Ortaokul öğrencilerinin ve Türkçe öğretmeni adaylarının “Türkçe dersi” ve “Türkçe öğretmeni” kavramlarına ilişkin metaforları. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 22(1), 243-276.
- Duban, N. (2010). Sınıf Öğretmeni adaylarının Fen ve Teknoloji okur-yazarı bireylere ve bu bireylerin yetiştirilmesine ilişkin görüşleri. *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi*, 3(2), 162-174.
- Durak, T. (2011). Okul öncesi çocuk ve ilk öğretmeni. M.O. Uluğ ve G. Karadeniz (Ed.), *Okulöncesi Çocuk ve... içinde* (s. 23-45). Ankara: Nobel.
- Egüz, Ş. ve Öntaş, T. (2018). Ortaokul öğrencilerinin “öğretmen” kavramına ilişkin kullandıkları metaforlar. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(1), 79-91.
- Einarsdottir, J., Dockett, S. and Perry, B. (2009). Making meaning: Children’s perspectives expressed through drawings. *Early child development and care*, 179(2), 217-232.
- Eraslan, L. (2011). Sosyolojik Metaforlar. *Akademik Bakış Dergisi*, 27, 1-22.
- Ertürk, H. G. (2013). Öğretmen çocuk etkileşiminin niteliği ile çocukların öz düzenleme becerisi arasındaki ilişkinin incelenmesi.
- Ertürk, R. (2017). İlkokul Öğrencilerinin “Öğretmen” Kavramına İlişkin Metaforik Algıları. *e-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 8 (3), 1-15.
- Güler, T. ve Akman, B. (2006). 6 yaş çocuklarının bilim ve bilim insanı hakkındaki görüşleri. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31(31), 55-66.
- Günindi, Y. (2017). Preschool children’s perceptions of the value of affection as seen in their drawings. *International Electronic Journal of Elementary Education*, 7(3), 371-382.
- Howes, C. (2000). Social- emotional classroom climate in child care, child- teacher relationships and children’s second grade peer relations. *Social development*, 9(2), 191-204.

- Jensen, D. F. (2006). Metaphors as a bridge to understanding educational and social contexts. *International Journal of Qualitative Methods* 5 (1), 5 (1).
- Karademir, A. (2019), Okul öncesi öğretmenlerinin özellikleri, A. Yıldırım, *Erken çocukluk eğitime giriş* (s. 168-191) içinde, Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Karşahinoğlu, T. ve İlhan, E. L. (2019). Beden eğitimi öğretmeni algısına yönelik öğrenci çizimlerinin incelenmesi. *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 24(1), 1-15.
- Kıldan, A. O. (2011). Öğretmen-çocuk ilişkilerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, (30), 103-120.
- Kızıлтаş, E. ve Halmatov, S. (2017). 3-6 yaş çocuklarının öğretmenlik kavramına ilişkin algıları. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19(3), 246-259.
- Kızıлтаş, E., Halmatov, S. ve Ertör, E. (2017). 6 yaş çocukların kendileri için uygun gördükleri hayvan metaforlarının incelenmesi. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(23), 399-414.
- Kindap, Y. ve Sayıl, M. (2005). Çocuk çizimlerinde temsil ve ifade: Dogrusal ve dogrusal olmayan gelişim. *Türk Psikoloji Dergisi*, 20(56), 25.
- Koç, E. S. (2014). Sınıf öğretmeni adaylarının öğretmen ve öğretmenlik mesleği kavramlarına ilişkin metaforik algıları. *Inönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(1) 51-72.
- Koomen, H. M. Y. and Van der Leij, A. (2008). Teacher-child relationships and pedagogical practices: considering the teacher's perspective. *School psychology review*, Volume 37, No. 2, 244-260
- Köşker, N. (2019). Okulöncesi çocuklarında doğa algısı. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19(1), 294-308.
- Kress, G., Jewitt, C., Ogborn, J. and Tsatsarelis, C. (2001). *Multimodal teaching and learning: The rhetorics of the science classroom* (p. 188). London: Continuum.
- Kuyucu, Y., Şahin, M. ve Kapıcıoğlu, M. O. (2013). Okul öncesi öğretmenlerinin “çocuk” kavramına ilişkin sahip oldukları zihinsel imgeler. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 2(2) 43-53
- Lakoff, G. (1993). *Metaphor And Thought*, Cambridge University Press, Edit By Andrew Ortony
- Levine, A. (2005). *Educating School Leaders. The Education Schools Project*.
- Lewis, D. ve Greene, J. (1983). *Your child's drawings... their hidden meaning*, London: Hutchinson.
- MEB. (2013). *Millî Eğitim Bakanlığı Okul Öncesi Eğitimi Programı*.
- Merry, R. and Robins, V. (2001). Triangle wheels and a ghost in a girl's skirt: Young children's representations of unreality. *Early Years*, 21(1), 41-53.
- Miles, M. B. and Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*.
- Morgan, G. (1998). *Yönetim ve örgüt teorilerinde metafor. (Çev: Gündüz Bulut)*. İstanbul: MESS Yayınları No:280.
- Morrison, G. S. (2008). *Fundamentals of early childhood education*. Ohio: Pearson Education Hall.
- Morrison, G. S. (2012). *Early childhood education today*. Upper Saddle River, N.J: Merrill/Prentice Hall.
- Mutlu, E. (1998). *İletişim Sözlüğü*. Ankara: Ark Yayınları
- Oktay, A. (2000). *Yaşamın Sihirli Yılları*. İstanbul: Epsilon yayıncılık
- Ömeroğlu, E. ve Yaflar, M. C. (2004). *Okul Öncesi Eğitim. Görüş Dergisi*.
- Önder-Külahoğlu, Ş. (2000). Öğrenci Davranışlarını Etkileyen Psikolojik ve Sosyal Faktörler. (Editör: L. Küçükahmet). *Sınıf Yönetiminde Yeni Yaklaşımlar*. Ankara: Nobel yayıncılık
- Özata Yücel, E. ve Kanyılmaz, B. M. (2018). Fen bilimleri dersi öğretim programında yer alan yaşam becerilerinin ilkökul öğrencilerine kazandırılmasına yönelik öğretmen görüşlerinin değerlendirilmesi. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi – Journal of Qualitative Research in Education*, 6(3), 10-33.

- Özdemir, M. ve Kalayci, H. (2013). An Examination on School Engagement and Metaphorical School Perception: Case of Province of Çankiri. *Educational Sciences: Theory and Practice*, 13(4), 2134-2137.
- Özkan, B. ve Girgin, F. (2014). Okul öncesi öğretmenlerinin görsel sanat etkinliği uygulamalarını değerlendirmesi. *Ejovoc (Electronic Journal of Vocational Colleges)*, 4(4), 79-85.
- Patton, M. Q. (2014). *Qualitative research and evaluation methods: Integrating theory and practice*. Sage publications.
- Saban, A. (2004). Giriş düzeyindeki sınıf öğretmeni adaylarının öğretmen kavramına ilişkin ileri sürdükleri metaforlar. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2 (2), 131-155.
- Saban, A. (2008). Okula ilişkin metaforlar, Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi.
- Saban, A. (2009). Öğretmen adaylarının öğrenci kavramına ilişkin sahip olduğu metaforlar. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 7(2), 281-326.
- Saban, A., Koçbekar, B. N.ve Saban, A. (2006). Öğretmen adaylarının öğretmen kavramına ilişkin algılarının metafor analizi yoluyla incelenmesi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 6(2), 461-522.
- Sezgin, E. Y. ve Hatipoglu, R. (2017). The study of the 5-6 year-old children's appreciation the humour at preschool education. *Universal Journal of Educational Research*, 5(11), 1902-1911.
- Şener, G. (2018). Şema öncesi dönem çocuklarının (4-7 yaş) okul temalı resimlerine ilişkin yorumlamalar. *MSKU Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(2), 31-42.
- Tatlı, S. ve Aytaç, F. A. G. (2017). Okul öncesi dönem çocuklarının değerlere ilişkin algıları ve bunları ifade etme biçimlerinin incelenmesi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 21(2), 331-354.
- Tepeli, K. ve Arı, R. (2011). Okul öncesi eğitim öğretmeni ve öğretmen adaylarının iletişim ve sosyal becerilerinin karşılaştırılması olarak incelenmesi, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Sayı: 26
- Tuğrul, B. (1993). Anaokulu eğitimi alan ve almayan çocukların ilköğretim birinci sınıftaki akademik başarı ve ruhsal uyum davranışlarının karşılaştırılması olarak incelenmesi (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Ulutaş, İ. ve Ersoy, Ö. (2004). Okul öncesi dönemde sanat eğitimi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 12(1), 1-12.
- Yavuzer, H. (1997). *Resimleriyle çocuğu tanıma*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Yavuzer, H. (2010). *Resimleriyle çocuk*. İstanbul: Remzi Kitabevi
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. (9. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldızlı, H., Acar Erdol, T., Baştuğ, M. ve Bayram, K. (2018). Türkiye’de öğretmen kavramı üzerine yapılan metafor araştırmalarına yönelik bir meta-sentez çalışması. *Eğitim ve bilim*, 43 (193).
- Yob, I.M. (2003). Thinking constructively with metaphors. *Studies in philosophy and education*, 22, 127-138.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 203-220, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 12.06.2020 Kabul Tarihi: 26.06.2020

SINIF ÖĞRETMENİ ADAYLARININ BİRLEŞTİRİLMİŞ SINIF UYGULAMALARI: GÖRÜŞ VE ÖNERİLER*

Multiage Teaching Experiences of Primary School Teacher Candidates: Views and Suggestions

Figen YILDIRIM**

Zeynel AMAÇ***

ÖZ

Birleştirilmiş sınıf kavramı farklı grupların bir arada tek öğretmen tarafından okutulması esasına dayanmaktadır. Bu uygulama sadece Türkiye’de değil dünyanın birçok ülkesinde yapılmaktadır. Birleştirilmiş sınıf uygulamalarının avantajları ve dezavantajları bulunmaktadır. Birleştirilmiş sınıflarda yapılandırmacı yaklaşım esas alınarak nitelikli öğretim ortamlarının oluşturulması bu sınıfları avantajlı hale dönüştürebilir. Bu ancak mesleki açıdan nitelikli öğretmenlerin yetiştirilmesiyle mümkündür. Sınıf eğitimi bölümü 4.sınıfta birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersi verilmektedir. Ancak bu ders haftada iki saat teorik olarak işlendiği için öğretmen adayları bu derste öğrendikleri bilgileri gerçek ortamlarda uygulama fırsatı bulamamaktadırlar. Bu ders kapsamında öğretmen adaylarına birleştirilmiş sınıflarda gözlem ve uygulama fırsatının sunulmasının nitelikli öğretmen yetiştirme açısından faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda 2017-2018 eğitim-öğretim yılı bahar döneminde bu ders kapsamında dört hafta süreyle Kilis ili merkeze bağlı üç köy okulundaki birleştirilmiş sınıflarda sınıf eğitimi 4.sınıf öğrencilerinin gözlem ve uygulama yapmalarına olanak sağlanmıştır. Bu araştırmanın amacı öğretmen adaylarının birleştirilmiş sınıflar hakkındaki görüşlerini ortaya çıkarmaktır. Bu amaçla, yarı yapılandırılmış soruların bulunduğu anket formu yardımıyla veri toplanmıştır. Analiz sonuçlarına göre öğretmen adaylarının birleştirilmiş sınıflarda öğretimle ilgili görüşleri farklılıklar göstermekte ve çeşitli öneriler sunmaktadırlar.

Anahtar Sözcükler: Birleştirilmiş sınıf, sınıf öğretmenliği, öğretmen eğitimi

ABSTRACT

The concept of multiage class is based on the fact that different groups are taught together by a single teacher. Multiage teaching is applied not only in Turkey but also in many countries of the world. This approach has some advantages and disadvantages for students and their teachers. It is argued that creating quality teaching environments based on constructivist approach can be an advantage for both teachers and students. To achieve this, teachers should be prepared based on the conditions of multiage classrooms. For this purpose, a multiage teaching course is offered to senior primary teacher candidates in Turkey. However, the course is taught theoretically for two hours a week and teacher candidates do not have the opportunity to apply the knowledge learned in this course in real teaching settings. To overcome this and provide experiences, the teacher candidates were offered to observe and apply their knowledge in multiage classrooms in the Spring semester of the 2017-2018 academic year. The candidates were taken to three multiage schools of Kilis for four weeks to observe and practice. The purpose of this research was to explore primary teacher candidate’s opinions about teaching in multiage classrooms. In this basic qualitative

* Çalışmanın özeti 17. Uluslararası Sınıf Öğretmenliği Sempozyumu/ 11-14 Nisan 2018-Ankara’da sözlü bildiri olarak sunulmuştur. Daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi Eğitim Fakültesi Temel Eğitim Bölümü Sınıf Eğitimi Anabilim Dalı **posta:** figenyildirim@kilis.edu.tr **ORCID:** <http://orcid.org/0000-0003-3880-3979>

*** Arş. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi Eğitim Fakültesi Temel Eğitim Bölümü Sınıf Eğitimi Anabilim Dalı **posta:** zamac@kilis.edu.tr **ORCID:** <http://orcid.org/0000-0003-1387-5773>

research, an interview form that has open-ended questions was used to collect the data. The analysis showed that the participants had different views about multiage teaching and how to improve education in multiage classrooms.

Keywords: Multigrade classrooms, primary teacher education, teacher education

GİRİŞ

Birleştirilmiş sınıflar, çeşitli nedenlerle farklı yaş ve sınıf grubundaki öğrencilere tek bir öğretmen tarafından eğitim verilmesi esasına dayanmakta ve “birden fazla sınıfın bir arada öğrenim görmesi” (Yıldız, 2009, s. 167) olarak tanımlanmaktadır. İlköğretim programına göre birden fazla sınıfın birleştirilerek bir grup meydana getirmek suretiyle bir öğretmen tarafından yetiştirilmesine birleştirilmiş sınıf öğretimi denir (Erdem, 2015, s. 13). Başta öğrenci sayısının azlığı olmak üzere, coğrafi ve ekonomik koşullar nedeniyle birden fazla sınıfın aynı derslikte bir araya getirilerek bir öğretmen tarafından yetiştirilmesiyle oluşan eğitim ortamıdır (Köksal, 2009). Nüfusu 500’den az olan yerleşim birimlerinde ilkokula giden öğrenci sayısı oldukça az olmakta ve bu nedenle de sınıflardaki öğrenci mevcudu diğer okullara göre daha az olmaktadır. Buna benzer şekilde öğrenci sayısı çok az olan yerleşim yerlerinde dört derslikli okulların yapılması ve her tür yerleşim birimlerinde yaşayan çocukların eğitim ihtiyacını karşılamak için başlıca iki yola başvurulmaktadır. Bunlardan birisi az nüfuslu birkaç yerleşim biriminin birlikte yararlanabileceği bölge okulları açmak, diğeri de ayrı yerleşim birimleri için bir iki derslikli okullar yapmaktır. Bir iki derslikli okullar yapma öteden beri yaygın olarak izlenen bir yoldur. Birleştirilmiş sınıflar ve birleştirilmiş sınıflarda öğretim de bunun sonucunda ortaya çıkmıştır (Şahin, 2010, s. 5). Ayrıca Türkiye’nin sosyo-ekonomik ve coğrafi koşulları birleştirilmiş sınıflar uygulamasını zorunlu kılmaktadır (Şahin, 2010, s. 7). Birleştirilmiş sınıflar hakkında Mortazavizadeh, Nili, Isfahani ve Hassani’nin (2017) tespitlerine göre şu noktalar önemlidir:

- 1) Uzak ve yalıtılmış bölgelerdeki çocukların eğitim haklarını gerçekleştirmelerine yardımcı olur.
- 2) Genellikle eğitim sisteminden dışlanan çocuklara okul eğitimi vermenin uygun maliyetli bir yaklaşımıdır.
- 3) Farklı geçmişlere sahip çocukların akranlarının yardımıyla öğrenmeye teşvik eder ve bu nedenle öğrenciler arasında bağlılığı, işbirliğini, sağlıklı rekabeti teşvik eder ve liderlik becerilerini güçlendirir. Ayrıca, paylaşmaya karşı olumlu bir tutum geliştirir.
- 4) Bu sınıflarda kullanılan öğretim yöntemlerinin çeşitliliği sayesinde öğrencilerin bilişsel gelişimine olumlu katkıda bulunur. (s. 356).

Birleştirilmiş sınıf uygulamalarının genel nedenleri öğretmen yetersizliği, öğrenci sayısının azlığı ve derslik sayılarının yetersiz olmasıdır. Ülkemizde birleştirilmiş sınıf uygulamalarının nedeni daha çok kırsal kesimdeki öğrenci sayısının azlığı ve derslik sayısının yetersiz olmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye’nin kendine özgü sosyo-ekonomik ve coğrafi şartları zorunlu eğitimin tek bir öğretim şekli ve tek tip okul yapısı ile gerçekleştirilmesini güçleştirmektedir. Zorunlu eğitim tam zamanlı ya da iki zamanlı olarak, taşınabilir, yatılı veya birleştirilmiş sınıflı ilkokul uygulamaları şeklinde gerçekleştirilmektedir (Taşdemir, 2012, s. 48). 2015 yılı sonrasında yatılı okulların sayıları azaltılmış ve taşınabilir eğitime daha fazla önem verilmiştir. Ancak taşınabilir eğitimde yaşanan sıkıntılar birleştirilmiş sınıflarda eğitim verilmesinin önemini tekrar ortaya çıkarmıştır. Küçük yaşlardaki çocukların uzak şehir merkezlerine servis araçları ile her gün yolculuk yapmaları onları yıpratmakta ve nitelikli eğitim almalarına engel olmaktadır. Ülkemizde bir yerleşim birimi olan köy ve mezralar varlığını devam ettirdikçe birleştirilmiş sınıflarda öğretim yapma zorunluluğu da devam edecektir (Erdem, 2015, s. 13). Türk eğitim sisteminde çeşitli sebeplerle ortaya çıkan ve bir sorun olarak değerlendirilen birleştirilmiş sınıf uygulamaları alanyazında farklı gelişim ve seviyedeki öğrencilerle birlikte etkileşim sağlanarak gerçekleştirilen eğitsel değeri yüksek bir öğretim modeli olarak da görülmektedir. (Taşdemir, 2012, s. 47). Birleştirilmiş sınıf uygulaması

sadece Türkiye’de değil diğer bazı ülkelerde de uygulanmaktadır (Kazu ve Aslan, 2011; Little, 2006; Yıldız, 2009). Köksal’a (2009) göre “AB ülkelerinin hemen hepsinde, ABD’de, Japonya ve Kanada gibi pek çok ülkede de birleştirilmiş sınıflar uygulaması yapılmaktadır”(Köksal, 2009, s. 8). Birleştirilmiş sınıf modeli batı eğitim uygulamaları içerisinde eğitsel faydası düşünülerek ve derslik öğretmen öğrenci yetersizliği gibi olumsuz şartlara dayalı olmaksızın uygulanan ve klasik sınıf öğretimine alternatif bir öğretim uygulaması olarak da değerlendirilmektedir (Taşdemir, 2012, s. 47). Berry’nin (2001) karşılaştırmalı çalışmasına göre birleştirilmiş sınıflı okullarda öğrencilerin okuma-yazma başarıları normal okullardaki öğrencilere göre daha yüksektir. Araştırmanın sonucuna göre bunun nedeni birleştirilmiş sınıflardaki öğrencilerin diğer öğrencilerle küçük grup çalışma yapma imkânlarının daha çok olması gösterilmiştir. Kılıç ve Abay’ın (2009) birleştirilmiş sınıf öğretmenleriyle yaptıkları araştırmanın sonuçlarına göre birleştirilmiş sınıflarda öğretmenlerin yeterlilikleri, okulların imkânları ve okul-aile işbirliği konuları önemli görülmektedir. Buaraphan, Inrit ve Kochasila’nın (2018) çalışmasına göre Tayland’daki birleştirilmiş sınıf öğretmenleri hizmet öncesi eğitim döneminde bu sınıflarda öğretmenlik yapmak için gerekli eğitimi almamakta ve bu bakımdan kendilerini eksik hissetmektedirler. Checchi ve De Paola’nın (2018) İtalyan eğitim sistemindeki birleştirilmiş sınıflar hakkındaki çalışmasının sonuçlarına göre birleştirilmiş sınıflardaki öğrencilerin ulusal testlerdeki okuma-yazma ve matematik puanları bağımsız sınıflardaki yaşlıtlarına göre daha düşük olarak bulunmuştur. Öte yandan Bua ve Martin’in (2020) çalışmasına göre aktif ve işbirlikli öğrenme etkinliklerinin birleştirilmiş sınıf öğrencilerinin başarılarına olumlu katkıda bulunduğu tespit edilmiştir. Birleştirilmiş sınıflar sadece ilköğretim seviyesinde değil ileri yaşta gençler için de alternatifler sunmaktadır. Örneğin Jones’un (2016) farklı yaş gruplarındaki gençlerin eğitim gördüğü birleştirilmiş sınıf öğretmenleriyle yaptığı çalışmanın bulgularına göre bu sınıfların öğretmenleri akademik başarıya odaklandıklarını ve birleştirilmiş sınıflara karşı olumlu tutumlarının olduğu ortaya çıkmıştır. Katılımcılara göre öğrencilerin yardımlaşma ve sosyal becerileri olumlu yönde etkilenmektedir. Mortazavizadeh, Nili, Isfahani ve Hassani’nin (2017) İranlı birleştirilmiş sınıf öğretmenleriyle yaptıkları araştırmaya göre bu öğretmenler en çok akran öğrenme, bireysel öğrenme ve soru-cevap yöntemlerini kullanmaktadır. Öte yandan, Shareefa’nın (2020) araştırmasındaki katılımcı öğretmenlerin en çok kullandıkları yöntem farklılaştırılmış öğretimdir. Aynı araştırmanın bulgularına göre öğretmenlerin birleştirilmiş sınıflarda öğretmenlik yapmak için gerekli yeterlilikleri olmadığı ve bu sınıfların şartları gereği zamanla ilgili sorunlarının olduğu ortaya çıkmıştır. Hem ulusal hem de uluslararası alanyazındaki çalışmaların ortaya çıkardığı gibi birleştirilmiş sınıfların olumlu ve olumsuz yönleri bulunmakta ve nitelikli öğretmenlerin yetiştirilmesiyle daha olumlu sonuçların alınabileceği ortaya çıkmaktadır.

Türkiye’de köy okullarının açılması ve daha fazla kişinin eğitim olanaklarından faydalanması amacıyla birleştirilmiş sınıflı okulların da yer aldığı eğitim kurumları Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan itibaren hayata geçirilmiştir. Bu bağlamda köy mektepleri müfredat programı (1930) yürürlüğe girmiştir. 1939 Maarif şurasında köy okulları programı tartışılmış ve program proje haline getirilmiştir. Bu program 1948 yılına kadar uygulanmıştır. 1948 yılında köy okulları programı projesi ilköğretimle birleştirilmiş ve 1948 ilköğretim programı uygulamaya konmuştur (Şahin, 2010, s. 3). Birleştirilmiş sınıf programı ilköğretim programı içinde ayrı bir program olarak 2000-2001 öğretim yılına kadar yer almıştır. Bu programda daha sonra değişiklikler yapılmıştır. Talim ve Terbiye Kurulu’nun 18.05.2000 tarih ve 122 sayılı kararıyla 2000-2001 öğretim yılından itibaren uygulamadan kaldırılan programların yerine müstakil bağımsız sınıflarda uygulanan Hayat Bilgisi, Fen Bilimleri ve Sosyal Bilgiler derslerinin programlarının birleştirilmiş sınıflarda okutulması kararı alınmıştır. Bu uygulama ile ilköğretim okullarında aynı programın uygulanması, eğitim öğretimde birlik ve bütünlüğün sağlanması, ilköğretim okullarında program farklılığından doğan olumsuzlukların ortadan kaldırılması, ölçme ve değerlendirmede üst öğrenime yönlendirmede bütünlüğün sağlanması hedeflenmiştir (Şahin, 2010, s.7).

30.03.2012 tarih ve 6287 sayılı İlköğretim ve Eğitim kanunu ile bazı kanunlarda değişiklik yapılmasına dair kanun gereği yapılan düzenlemeyle sekiz yıllık ilköğretim uygulamasının ilk 4 yılı ilkököl, ikinci 4 yılı lise ortaokul olarak yapılandırılmıştır (Erdem 2015, s. 13). İlkokullarda, birinci devre ve ikinci devre olarak iki ayrı devre bulunmaktadır. 1, 2 ve 3. sınıflar birinci devre ve 4. sınıflar ikinci devre olarak adlandırılmaktadır. Birinci devre A grubu, ikinci devre ise B grubu olarak isimlendirilmektedir. Bu kademelerin mihver derslere (Hayat Bilgisi, Fen Bilimleri ve Sosyal Bilgiler) göre iki gruba ayrılması birleştirilmiş sınıflarda görev yapan sınıf öğretmenlerinin işini kolaylaştırmaktadır. Hayat Bilgisi ve Fen Bilimleri gibi Mihver dersleri öğretmen yıl esasına göre okutarak zamandan tasarruf sağlayabilmektedir. Birleştirilmiş sınıfların ifade ve beceri dersleri ise (Türkçe, matematik, görsel sanatlar, müzik ve oyun ve fizikî etkinlikler, vb.) bağımsız sınıflar programları ile ayrıdır.

Birleştirilmiş sınıfta öğretim yapan bir öğretmen, programdaki bazı derslerin öğretimini öğretmenli ve ödevli saatler olarak gerçekleştirir. Birleştirilmiş sınıflarda "öğretmenli saatler" öğretmenin öğrencilerle birebir ilgileneceği ders saatleridir. İfade ve beceri dersleri genellikle ödevli olarak işlenir ve bu nedenle bu dersler mümkün olduğu kadar günün aynı saatlerine konur. Bu öğrencilerin aynı çeşit işlerle ve derslerle meşgul olmalarına fırsat tanır. Aynı şekilde bu öğrencilerin birbirlerinden öğrenmelerini sağlar (Şahin, 2010, s. 9). Sanılanın aksine ödevli dersler de öğretmenin gözetiminde yapılmaktadır. Çünkü bu dersler bir planlama ve programa uygun olarak gerçekleştirilmektedir. Bu planlama yapılandırıcı yaklaşım esas alınarak gerçekleştirildiğinde daha nitelikli öğretim ortamlarının oluşturulacağı düşünülmektedir.

Yapılandırıcı öğrenme son yıllarda eğitim sistemimizde aktif olarak kullanılmakta ve eğitim programları bu yaklaşıma göre şekillendirilmektedir. Akıncıoğlu'na (2019) göre yapılandırıcı öğrenme kuramı "nesnel bir gerçeğin olmadığı; anlamın birey tarafından, kendi deneyimleri ışığında etkin bir şekilde yapılandırıldığı/oluşturulduğu"(s. 486) gerçeğine dayanmaktadır. Yapılandırıcı öğrenmenin temel ilkelerinden bazılarını şu şekilde sıralamak mümkündür: Öğretme değil, öğrenme esastır. Öğrenme, aktif bir anlam oluşturma sürecidir. Birey öğrenmesinden sorumludur. Öğrenme sürecinde öğrencilerin deneyim kazanmaları önemlidir. Öğrenme öznelidir. Öğrenme sosyaldır. Öğrenme öğrenci merkezlidir. Öğrenme zaman alır. Bilginin ezberlenmesi değil, transferi ve yeniden yapılandırılması söz konusudur. Öğrenme bireysel bağlam, sosyal etkileşim, dil, işbirliği ve deneyim yoluyla gerçekleşir. Değerlendirme, öğretimden ayrı değil, öğretimin içinde yer alır (Akıncıoğlu, 2019, s. 490-492)

Yapılandırıcı yaklaşımı temel alınarak, öğrenciyi aktif kılacak, kendi kendine öğrenmesini sağlayacak etkinlikler ile ödevli ders saatlerinin nitelikleri artırılarak birleştirilmiş sınıf uygulaması avantaj haline dönüştürülebilir. Özellikle bireysel ders programları hazırlanarak özel eğitim öğrencilerinin eğitimi daha etkili gerçekleştirilebilir. Ödevli derslerin niteliğini artırmak için; öğretmen çok iyi plan yapmalı, öğrencileri etkin kılmalı, öğrencilere ayrıntılı açıklamalar yapmalı ve yeni öğrenmelere imkân vermelidir. Ödevli çalışmalar mutlaka öğretmenle birlikte değerlendirilmelidir. Öğrencilere dönüt verilmezse öğrenci bu çalışmaları yaparken özen göstermeyebilir ve sonuçta öğrenmeler gerçekleşmeyebilir. Öğretmen ödevli ders saatlerinde öğrencilerin yapacağı etkinlikleri onlara çok iyi açıklamalı ve mutlaka her aşamasını takip etmelidir. Bunun yanı sıra birleştirilmiş sınıfların ödevli ders saatlerinde öğrenciler ilgi gruplarında, seviye gruplarında ya da kendi kendilerine bireysel çalışma fırsatı sunulduğundan bu çalışmalar yapılandırıcı yaklaşım esas alınarak tasarlandığında öğrencilerin yaratıcı, üst düzey düşünme becerilerini geliştirme ve öğrenmeyi öğrenme için iyi fırsatlar yarattığı değerlendirilmektedir. Birleştirilmiş sınıflarda bu şekilde yapılandırıcı yaklaşım esas alınarak nitelikli öğretim ortamlarının oluşturulması bu sınıfları avantajlı hale dönüştürebilir.

Ödevli saatlerde farklı sınıf seviyesindeki öğrenciler ön şart öğrenmeler gerektirmeyen kimi derslerde birlikte etkileşime dayalı öğretim uygulamalarına tabi tutulabilmektedirler. Bu süreçte ileri sınıflardaki öğrencilerin alt sınıflardaki öğrenciler ile etkileşimi ve onlara rehberlik yapmalarına katkı sağlayabilmektedir. Dolayısı ile uygulanan öğretimin gereği birleştirilmiş

sınıflarda öğretimi farklı gelişim ve hazırbulunuşluk düzeylerindeki öğrencilerle aynı ortamda düzeylerine uygun öğretme-öğrenme yaşantılarının gerçekleştirildiği bir öğretim ortamı haline gelmektedir (Taşdemir; 2012, s. 47).

Öğretmen ödevli saatlerde diğer öğrencilerden destek alabilir. Sınıf öğretmeni bu öğrencileri seçerken özen göstermelidir. Hep aynı öğrencilere görev vermemeli ve dönüşümlü olarak farklı öğrencilere görev verilmelidir. Aksi takdirde bu öğrenciler “öğretmenmiş” gibi sınıf arkadaşları üzerinde otorite kurmaya çalışabilirler. Bu hem o öğrencilerin hem de diğer öğrencilerin gelişimlerini olumsuz yönde etkileyebilir.

Birleştirilmiş sınıf uygulamalarının avantajları ve dezavantajları bulunmaktadır. Birleştirilmiş sınıflarda öğretim faaliyetlerini gerçekleştirmek normal sınıflara göre daha zordur. Birleştirilmiş sınıf uygulamaların da öğretim programının tüm hedeflerini gerçekleştirmek için öğretmenin daha fazla zamana ve daha fazla enerjiye ihtiyacı vardır. Öğretmenin iş yükünün daha fazla olması, köylerde görev alan öğretmenlerin yeterli destek alamaması ne yazık ki birleştirilmiş sınıflarda sıkıntılara neden olmaktadır. Bunun için öğretmenin tecrübeli olması ve işini seyerek yapması çok önemlidir. Aksi takdirde bu sınıflarda görev yapan öğretmenler tükenmişlik yaşayabilmektedirler. Bu sınıflarda görev yapan öğretmenler genellikle yeni göreve başlamış tecrübesiz öğretmenler olmaktadır. Hatta bazı zamanlar farklı alanlarda eğitim almış ücretli öğretmenler görev yapabilmektedir. Bu durum da bu sınıfların avantajlı olarak değil dezavantajlı olmasına yol açmaktadır. Bu sıkıntılarının yaşanmaması için birleştirilmiş sınıfların olduğu bölgelerin avantajlı hale getirilmesi ve bu sınıflarda daha tecrübeli öğretmenlerin çalışması sağlanmalıdır.

Birleştirilmiş sınıfların avantajlı hale dönüştürülmesi ancak mesleki açıdan nitelikli öğretmenlerin yetiştirilmesiyle mümkündür. Sınıf eğitimi bölümü 4.sınıfta birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersi verilmektedir. YÖK 2018 de eğitim fakültelerinin programlarını ders içeriklerini de güncelleyerek yapılandırmıştır. 2018 yılında eğitim fakültelerinde yapılan güncellemeler ile 4.sınıfta zorunlu ders olarak okutulan Birleştirilmiş Sınıflarda Öğretim Dersi kaldırılmış yerine alan seçmeli derslerinden İlkokulda Alternatif Eğitim Uygulamaları dersine yer verilmiştir. Hâlbuki Birleştirilmiş Sınıflarda Öğretim Dersi haftada iki saat teorik olarak işlendiği halde bile öğretmen adayları bu derste öğrendikleri bilgileri gerçek ortamlarda uygulama fırsatı bulamadıklarından dolayı bu dersin sadece teorik olarak işlenmesinin yeterli olmadığını düşünmektedirler. Yeni katalogta yer alan İlkokulda Alternatif Eğitim Uygulamaları Dersinin içeriğinin de artırılması ve seçmeli ders olması ile bu dersin ne düzeyde yeterli olacağı düşündürücüdür. Çünkü günümüz şartlarında birleştirilmiş sınıflı okulları tamamen sistemden kaldırmak mümkün değildir ve bu okullar varlığını sürdürmeye devam edeceklerdir. Bu nedenle öğretmen adaylarının bu konuda bilgi ve deneyim sahibi olmaları, bu sınıflarda nasıl eğitim-öğretim faaliyetlerini gerçekleştirecekleriyle ilgili donanımlı olarak yetiştirilmesi gerekmektedir. Hargreaves (2001) ve Kaya ve Taşdemirci'nin (2005) de belirttiği gibi öğretmenlerin birleştirilmiş sınıflar için iyi yetiştirilmiş olması bu sınıflarda öğrencilerin alacağı eğitimin niteliğini de artıracaktır.

Birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersi kapsamında öğretmen adaylarına birleştirilmiş sınıflarda gözlem ve uygulama fırsatının sunulmasının nitelikli öğretmen yetiştirme açısından faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda 2017-2018 eğitim-öğretim yılı bahar döneminde bu ders kapsamında Kilis ili merkeze bağlı üç köy okulundaki birleştirilmiş sınıflarda sınıf eğitimi 4.sınıf öğrencilerinin dört hafta süreyle toplamda 15 saat gözlem ve 1 saat uygulama yapmalarına olanak sağlanmıştır. Yapılan bu uygulama sonucunda bu dersin daha nitelikli bir şekilde işlenebilmesi için öğretmen adaylarının görüşleri alınmıştır.

Araştırmanın Amacı

Yapılan bu araştırma ile sınıf eğitimi programı 4. sınıf öğrencilerinin birleştirilmiş sınıflar ve birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersinde yapılan uygulamaya ilişkin görüşlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda aşağıdaki problemlere yanıt aranmıştır.

Alt Problemler

1. Sınıf eğitimi 4.sınıf öğrencilerinin birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersinde köy okulunda yapılan uygulama hakkındaki görüşleri nelerdir?
2. Öğretmen adaylarına göre birleştirilmiş sınıfların avantajları nedir?
3. Öğretmen adaylarına göre birleştirilmiş sınıflarda hangi sorunlar yaşanmaktadır?
4. Öğretmen adaylarına göre birleştirilmiş sınıflarda yapılandırmacı öğrenme yaklaşımı uygulanabilir mi?
5. Öğretmen adaylarına göre birleştirilmiş sınıflarda eğitim ortamlarını daha verimli hale getirebilmek için neler yapılabilir?
6. Birleştirilmiş sınıflarda normal sınıflarla aynı eğitim programının ve aynı ders kitaplarının kullanılması doğru mu?
7. Öğretmen adaylarına tercih hakkı verilse normal bir sınıf mı yoksa birleştirilmiş sınıf mı okutmayı tercih ederler?
8. Sınıf eğitimi bölümünde verilen birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersi daha etkili nasıl işlenir?

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Araştırmada temel nitel araştırma (Merriam ve Tisdell, 2016) yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu Kilis 7 Aralık Üniversitesi Temel Eğitim Bölümü Sınıf Eğitimi 4.sınıfta eğitim gören 56 öğrenci oluşturmaktadır. Araştırmada yarı yapılandırılmış bir görüşme formu aracılığıyla veriler toplanmıştır.

Veri Kaynakları

Çalışma grubu belirlenirken amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme kullanılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2006). Bu araştırmada temel ölçüt olarak sınıf öğretmenliği 4.sınıftaki birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersine katılan öğrenciler alınmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu 2017-2018 Eğitim-Öğretim Bahar Döneminde Kilis 7 Aralık Üniversitesi Temel Eğitim Bölümü Sınıf Eğitimi 4.sınıfta eğitim gören 56 öğrenci oluşturmuştur. Araştırmanın çalışma grubunu 2017-2018 Eğitim-Öğretim Bahar Döneminde Kilis 7 Aralık Üniversitesi Temel Eğitim Bölümü Sınıf Eğitimi 4.sınıfta eğitim gören 56 öğrenci oluşturmaktadır.

Tablo 1.Çalışma Grubu

Kadın	Erkek	Toplam
44	12	56

Tablo 1 incelediğinde bu araştırmada 44 kadın 12 erkek olmak üzere toplam 56 öğretmen adayı ile çalışılmıştır.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada yarı yapılandırılmış bir görüşme formu aracılığıyla veriler toplanmıştır. Görüşme formu araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur. Öğrencilerle bireysel görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler yapılırken gönüllülük esas alınıp bu sınıftaki tüm öğrencilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Görüşmeler ses kayıt cihazıyla kayıt altına alınmıştır.

Nitel Veri Toplama Araçlarının Güvenirliği

Görüşme soruları Sınıf Eğitimi ve Eğitim Bilimlerindeki uzmanlara incelenmiş ve her bir uzman tarafından ayrı ayrı incelenerek “görüş birliği”ve “görüş ayrılığı”olan konular tartışılmış ve gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Araştırmanın güvenilirlik hesaplaması için Miles ve Huberman’ın (Miles ve Huberman, 1994, s. 64) formülü (Güvenirlik = görüş birliği / görüş birliği + görüş ayrılığı) kullanılmıştır. Hesaplama sonucunda araştırmanın güvenilirliği (3/4=%76) olarak hesaplanmıştır. Güvenirlik hesaplarının %70’in üzerinde çıkması, araştırma için güvenilir kabul edilmektedir (Miles ve Huberman, 1994, s. 64). Burada elde edilen sonuç, araştırma için güvenilir kabul edilmiştir.

Verilerin Analizi

Verilerin analizi aşamasında, nitel veriler NVivo 12 programı ile analiz edilmiştir. Nitel veriler, nitel analiz yöntemlerinden içerik analizi kullanılarak çözümlenmiştir. Buna göre görüşmeler bilgisayara aynen kaydedilmiş ve tek tek okunarak kavramlar, kavramların ortak özelliklerine göre temalar belirlenerek kodlanmış ve frekansları hesaplanmıştır. Kodlanan veriler daha sonra tablo olarak verilmiştir. Katılımcıların kişisel verilerini korumak amacıyla her bir katılımcıya Ö1, Ö2 ve Ö3 gibi lakaplar verilmiştir.

BULGULAR

Birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Araştırmanın ilk alt problem olan “Sınıf eğitimi 4. sınıf öğrencilerinin birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersinde köy okulunda yapılan uygulama hakkındaki görüşleri nelerdir? sorusuna ilişkin bulgular şunlardır:

Tablo 2. Öğretmen adaylarının birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersinde köy okulunda yapılan uygulama hakkındaki görüşleri

Uygulama Hakkındaki Görüşler	f
Çok Faydalı Oldu	44
Faydalı Değildi	7

Tablo 2’ye bakıldığında birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersinde köy okulunda yapılan uygulamanın, 44 öğretmen adayının çok faydalı olduğunu belirttiği, 7 öğretmen adayının ise faydalı olmadığını belirttiği görülmektedir. Bu konuya ilişkin olarak öğretmen adayları şu ifadeleri kullanmışlardır:

Ö15 “Birleştirilmiş sınıflarda ki öğretim dersini köy okulunda uygulamalı olarak yapmamız gerçekten bizim için çok faydalı oldu. Orda ki ortamı canlı olarak görmek kafamıza takılan şeylerin netleşmesine yardımcı oldu.”

Ö17 “Köy okulunda yapılan uygulamanın öğretmenlik hayatımıza çok büyük katkısı olacağına inanıyorum. Özellikle gittiğimiz okullar birleştirilmiş sınıf olduğu için bize çok büyük bir deneyim oldu. Oraya gidip o atmosferi hissetmek ve az da olsa öğretmenlik hayatımızda karşılaşacağımız sorunlar hakkında bilgi sahibi olduk. Bu yüzden bu uygulamanın bizlere yani geleceğin öğretmen adaylarına çok büyük katkısı oldu. Bu uygulamayı gerçekleştirdiğiniz için teşekkür ederiz.”

Ö21 “Eğitim sisteminde öğretimin en kalıcı ve eğlenceli hali yaparak yaşayarak, çevre ile iletişim sayesinde oluyor. Bizim köy okulu uygulamasında biz öğretmen adayları adına kalıcı, yararlı ve teoriden çıkıp uygulamaya, gerçeğe yönelik olduğu için bence çok faydalıydı.”

Ö29 “Bu konudaki görüşlerimin tamamı olumlu. Teorik olarak gördüğümüz konuları pratikte yaparak-yaşayarak öğrenmemiz oldukça iyi oldu. Benim açımdan çok faydalıydı.”

Ö30 “Çok faydalı olduğunu düşünüyorum. Çünkü atandığımızda ilk olarak köy okullarına tayin olacağız. Bu açıdan bir deneyim sağlamış oldu. Birleştirilmiş sınıf ortamını görerek ders anlatarak tecrübe edinmiş oluyoruz.”

Ö31 “Faydalı olduğunu düşünüyorum uygulama yapmadan önce hep soyut ve havada kalan bir köy okulu profili vardı bende, sonra köy okuluna gidip uygulama yapınca köy okulu ile ilgili görüşlerim netleşti. Hatta bir köy okulunda görev yapmayı özellikle istiyorum.”

Ö38 “Evet faydalı olduğunu düşünüyorum. Atandığımızda gittiğimiz okul yüksek olasılıkla birleştirilmiş sınıf olacak. En azından bu sene giderek yaparak yaşayarak öğrenmiş olduk. Ama bence bu dersin üçüncü sınıfta olması gerekiyor.”

Ö36 “Daha çok gidebilseydim daha yararlı olabilirdi. Anlatacağımız konuya odaklandığımız için ortamı çok gözlemlene fırsatım olmadı. Tabi ki ortamı hiç görmemek gibi bir ihtimali de vardı. En azından köy ortamını gördük, çocuklarla az da olsa iletişime geçebildik. Çocukları daha iyi tanımak isterdim.”

İkinci Alt Probleme İlişkin Sonuçlar

Araştırmanın ikinci alt problemi olan “Öğretmen adaylarına göre birleştirilmiş sınıfların avantajları nedir? sorusuna ilişkin bulgular şunlardır:

Tablo 3. Öğretmen adaylarına göre birleştirilmiş sınıfların avantajları

Birleştirilmiş Sınıfların Avantajları	f
Ekonomiklik İlkesine Uygunluk	15
İşbirlikçi Öğretim Ortamının Olması	13
Sınıf Mevcudunun Az Olması	12
Bireyselleştirilmiş Eğitime İmkân Sunması	9
Öğrenmeyi Öğrenme	6
Sosyalleşme	5
İyi Plan İle Verimli Ortam Oluşturma	4
Fırsat Eşitliği	3
Az Zamanda Çok Şeyi Bitirebilme	2
Müdür Yetkili Olma	1
Alt Sınıfların Hazırbulunmuşluk Düzeyini Arttırma	1

Tablo 3’e bakıldığında öğretmen adayları birleştirilmiş sınıfların şu avantajlara sahip olduğunu belirtmişlerdir. Ekonomiklik ilkesine uygunluk (f:15), İşbirlikçi öğrenme ortamı sağlanması (f:13), sınıf mevcudunun az olması (f:12) ve bireyselleştirilmiş eğitime imkân sağlanması (f:9). Bu konuya ilişkin olarak öğretmen adayları şu ifadeleri kullanmışlardır:

Ö5 “Derslik ve öğretmen sayısı az olan yerlerde ekonomik fayda sağlamaktadır.”

Ö50 “Maddi açıdan birçok avantajı vardır. Az sayıda öğretmenle birçok öğrenciye ulaşılabilir. Ekonomiktir.”

Ö25 “Akrandan öğrenmeyle öğrenme kısmen kalıcı olabilir. Öğrencilerin kendi aralarındaki iletişimi güçlenir.”

Ö47 “Öğrencilerin işbirliği içerisinde sürece katılmasını sağlar. Yardımseverlik ve paylaşım duygularını geliştirir.”

Ö10 “Avantajları olarak, sınıfın sayısı az. Mesela bizim gittiğimiz okulda dört tane 3. sınıf dört tane 4. sınıf var. Sadece bir tane 2. sınıf vardı bu yönden çok iyiydi.”

Ö23 “Öğrenci sayısının az olması. Çünkü öğrenci sayısı az olunca öğretmenin öğrencilerle birebir ilgilenme oranı artıyor. Bu da öğrenmede kalıcılığı sağlıyor.”

Ö31 “Öğrencilerin kendini geliştirme ve yeteneklerini keşfetmesi olarak ortam daha uygun.”

Ö40 “Bir sınıfa konu anlatılırken diğer sınıfa ödev verildiğinde ödevli grup sessiz ve verimli çalışmayı öğrenir.”

Ö48 “Bireyselleştirilmiş eğitim imkânı sağlıyor.”

Ö56 “Öğrencilerin bireysel öğrenmelerine faydası vardır.”

Ö22 “Kendi kendine öğrenme avantajı kazanır çocuklar.”

Ö56 “Avantajları öğretmen ve sınıf açısından tasarruf sağlanıyor. İşbirlikçi öğretim ortamı için uygun ve öğrencilerin bireysel öğrenmelerine faydası vardır. Öğrenci bireysel çalışma tekniklerini öğrenmektedir ve öğrenci kendi öğrenmelerinden sorumludur. Nasıl öğreneceğini öğreniyor.”

Ö22 “Sosyalleşme üst düzeydedir. Akran desteği ve işbirlikçi öğrenme uygulanabilir. Çocukların kendi öğrenme stilini bulmaları açısından avantajı vardır.”

Ö16 “En büyük avantajı çocukların sosyal bir ortamda yetişmesi ve iletişiminin kuvvetlenmesidir.”

Ö54 “Eğer öğretmen iyi bir ders planı yaparsa öğrenciler için çok verimli bir ortam oluşabilir. Dersin her aşaması planlanmalı. Böylece öğrenciler arkadaşlarıyla birbirlerine destek olarak grupla çalışmayı ve öz değerlendirmeyi geliştirmeyi öğrenirler.”

Ö52 “Az nüfuslu bölgelerde idealdir, okul sayısı az olan yerlerde ekonomiktir ve eğitimde fırsat eşitliği sağlar.”

Ö17 “Bence birleştirilmiş sınıfların tek avantajı birden çok sınıfa hitap ettiği için öğrenciler diğer sınıflarda ki etkinliklere aşına olup ilerde göreceği konular hakkında bilgi sahibi oluyor.”

Üçüncü Alt Probleme İlişkin Sonuçlar

Araştırmanın üçüncü alt problem olan “Öğretmen adaylarına göre birleştirilmiş sınıflarda hangi sorunlar yaşanmaktadır?” sorusuna ilişkin bulgular şunlardır:

Tablo4. Öğretmen adaylarına göre birleştirilmiş sınıflarda yaşanan sorunlar

Birleştirilmiş Sınıflarda Yaşanan Sorunlar	f
Ödevli Ders Saatleri	18
Sınıf Yönetiminin Zor Olması	16
Öğretmenin Fazla İş Yükünün Olması	9
Bireysel Farklılıklar Dikkate Alınmıyor	6
Fiziki İmkânların Yetersizliği	6
Tecrübesiz Öğretmenlerin Görev Yapması	4

Daha Fazla Zamana İhtiyaç Olması	4
Çocukların Yaş Farkının Olması	1

Tablo 4'e bakıldığında öğretmen adaylarına göre birleştirilmiş sınıflarda yaşanan sorunların Ödevli Ders Saatlerinin Olması (f:18), Sınıf Yönetiminin Zor Olması (f:16), Öğretmenin Fazla İş Yükünün Olması (f:9), Bireysel Farklılıkların Dikkate Alınmaması (f:6), Fiziki İmkânların Yetersizliği (f:6), Tecrübesiz Öğretmenlerin Görev Yapması (f:4) ve Daha Fazla Zamana İhtiyaç Olması (f:4) olduğu görülmektedir. Bu konuya ilişkin olarak öğretmen adayları şu ifadeleri kullanmışlardır:

Ö11 “Öğretmenli grup ders anlatırken ödevli grubun dikkati dağılabilir. Ödevli gruba gerekli dönüt verilmezse yanlış öğrenmeler gerçekleşebilir.”

Ö24 “Öğretmenli grupla ders işlenirken, ödevli grubun etkinliği etkili olmuyorsa, ödevli grupta sıkılma olabilir.”

Ö26 “Öğretmenli grup ve ödevli grubu idare etmek zorlaşıyor. Ara ara ödevli grupla da ilgilenmek gerekir ve ödevli grubun ödevi dikkat çekici olmalıdır.”

Ö30 “Ödevli gruplarda yanlış öğrenmeler gerçekleştirebiliyor. Verilen materyal ya da etkinlik daha özenli olursa bunun önüne geçilebilir.”

Ö31 “Öğrenciler fazla dağılıyor. Siz ders anlatırken ödevli grubun ilgisi dağılıp ya başka bir şeyle ilgileniyor ya da sizi dinlemeye başlıyor ve ödevlerini yapmıyor. Ödevler yeterince ilgi çekici olmalı ve öğretmenin ders anlatım ortamı uygun olmalıdır.”

Ö35 “Birleştirilmiş sınıflarda ödevli ve öğretmenli grubun disiplini sağlama açısından zorlukları olmaktadır. Ödevli gruba sessiz yapabilecekleri etkinlikler vermek ve öğrencilerle ilgilenmek, disiplin sağlayabilecek yetkin bir öğrenci görevlendirmek önerisini sunarım.”

Ö3 “Ödevli saatlerde sorun olabilir. Bunun için ise öğrencilerin ilgilerini çekecek nitelikte etkinlikler yapılmalıdır.”

Ö54 “Öğretmenli gruba çok dikkat çeken etkinlikler ve materyaller yapılması ödevli grubun dikkatini dağıtabiliyor. Sınıfta düzeni kurmak sessizliği sağlamak bazı durumlarda sorun oluyor. Bunun çözülmesi için her şey en ince ayrıntısına kadar planlanıp bütün öğrenciler düşünülmelidir.”

Ö1 “En önemli sorun öğretmenin sınıfı yönetebilmesi ve planlı olması gerekmesidir. Öğrencilerin ilgisini sürekli uyanık tutmak için planlı materyal ve buluş odaklı bir ders yapısı oluşturulmalı.”

Ö5 “Sınıf yönetimi konusunda sorunlar yaşanabiliyor. Bu konuda öğretmenlere eğitim verilerek sorunlar çözülebilir. Öğretmenlerin daha fazla fedakârlık göstermesi gerekiyor.”

Ö53 “Yeterli fiziksel imkân sağlanamıyor ve zaman ayırımı yapılırken öğretmenin yorulmasına performansının düşmesine neden oluyor.”

Dördüncü Alt Probleme İlişkin Sonuçlar

Araştırmanın dördüncü alt problemi olan “Öğretmen adaylarına göre birleştirilmiş sınıflarda yapılandırmacı öğrenme yaklaşımı uygulanabilir mi?” sorusuna ilişkin bulgular şunlardır:

Tablo 5. Öğretmen adaylarına göre birleştirilmiş sınıflarda yapılandırmacı öğrenme yaklaşımının uygulanabilmesi

Yapılandırmacı Öğrenme Yaklaşımı Uygulanabilir mi?	f
--	---

Uygulanabilir	35
Uygulanamaz	16
Mümkün Olduğu Kadar Kullanmaya Çalışırım	5

Tablo 5'e bakıldığında, öğretmen adaylarının "Birleştirilmiş sınıflarda yapılandırmacı öğrenme yaklaşımının uygulanabilir mi?" sorusuna 35 öğretmen adayının uygulanabilir, 16 öğretmen adayının ise uygulanamaz şeklinde görüşlerini belirttiği görülmektedir. Bu konuya ilişkin olarak öğretmen adayları şu ifadeleri kullanmışlardır:

Ö10 "Evet aslında birleştirilmiş sınıflar için fazla bir şey beklemiyorlar ama kullanılabilir. Mesela sorular sorarak başlayıp öğrencilere buldurma konusunda materyal konusunda gayet güzel kullanılabilir. İsteyince yapılamayacak şey yoktur. Mesela bizim gittiğimiz sınıfta imkânlar yapılandırmacı yaklaşıma göre gayet uygundu."

Ö13 "Evet, yapılandırmacı yaklaşım her zaman kullanılabilir. Çünkü yapılandırmacı yaklaşım öğrenciyi aktif kılp eski öğrendiklerinin üzerine yeni bilgi inşa etme işidir."

Ö19 "Kullanabileceğimi düşünüyorum çünkü birleştirilmiş sınıflarda öğrenci sayısı az olduğu için sınıfta yapılandırıcı yaklaşıma uygun olarak ders işlenir."

Ö2 "Kullanılabilir. Çünkü öğrenciler kendileri yaparak ve yaşayarak öğreniyorlar. Çeşitli materyaller hazırlanarak öğrenciler aktif hale geliyorlar."

Ö21 "Sonuna kadar düşünüyorum. Çünkü kişi sayısı az, odaklanacağı kişi az olduğu zaman ayracağı zaman fazla oluyor. Tabi bunları yapmak için fedakârlıkta bulunup, emek sarf edilmelidir."

Ö40 "Kullanılabilir. Eğer öğretmen özverili ve bilinçli ise sınıftaki öğrencileri yapılandırmacı yaklaşıma göre yetiştirebilir. Bunun için öğretmenin yeterlilik sahibi olması gerekir."

Ö55 "Kesinlikle kullanılabilir. Çünkü yapılandırmacı yaklaşım zaten program içeriklerinde mevcut. Bunu kullanıp kullanmamak öğretmenin tasarrufu bence. Meslek bilgisi yeterli olan donanımlı öğretmenlerin bu konuda herhangi bir sorun yaşamayacağını düşünüyorum."

Ö8 "Kullanabileceğimi düşünüyorum. Çünkü öğretmenli gruba ve ödevli gruba nelerin işleneceğini önceden belirlersem, yani planları güzel bir şekilde yaparsam yapılandırmacı öğrenme yaklaşımını kullanabileceğimi düşünüyorum."

Ö28 "Ben birleştirilmiş sınıfta değil hiçbir okulda yapılandırmacı yaklaşımın çok kullanıldığını düşünmüyorum. Ders öğretme açısından hala esaslıyız bana göre."

Ö42 "Yapılandırmacı öğrenme yaklaşımını kullanmak çok zor olacak. Her sınıf düzeyinde öğrenci olacağı için her sınıfa eşit şekilde yapılandırmacı öğretim modeli uygulanmaz."

Ö9 "Yapılandırmacı yaklaşım her yerde kullanılmaya açık bir yaklaşımdır. Eğer hoca isterse ki şayet uygulamaya çalışacaktır. Öğrencilerin düzeylerine inmeye çalışıp yapılandırmacı yaklaşım uygulanabilir. Şayet benim başıma böyle bir sorun gelir ise yeni nesil bir öğretmen olduğum için yapabildiğim yere kadar yapılandırmacı yaklaşım kullanırım."

Beşinci Alt Probleme İlişkin Sonuçlar

Araştırmanın beşinci alt problemi olan "Öğretmen adaylarına göre birleştirilmiş sınıflarda eğitim ortamlarını daha verimli hale getirebilmek için neler yapılabilir?" sorusuna ilişkin bulgular şunlardır:

Tablo 6. Öğretmen adaylarına göre birleştirilmiş sınıflarda eğitim ortamlarını daha verimli hale getirebilmek için yapılabilecekler

Beşinci Soru Eğitim Ortamlarını Daha Verimli Hale Getirebilmek	f
Materyaller Kullanılmalı	23
Çağdaş Öğretim Yöntemleri Kullanılmalı	13
İyi Bir Sınıf Düzeni Oluşturulmalı	10
Akran Desteği Sağlanmalı	6
Etkin Katılım Sağlanmalı	5
Ödevli Grup İçin Bireyselleştirilmiş Program Uygulanmalı	5
Etkili Plan Hazırlanmalı	4
Grup Çalışmaları Yapılmalı	3
Köy Okulları Öğretmenler Açısından Avantajlı Hale Getirilmeli	3
Hizmet içi Eğitim Verilmeli	2
Tecrübeli Öğretmenler Görev Yapmalı	2
İkili Eğitim Yapılmalı	2
Olumlu Duyuşsal Tutum	2
İyi Zaman Yönetimi	1

Tablo 6'ya bakıldığında öğretmen adayları birleştirilmiş sınıflarda eğitim ortamlarını daha verimli hale getirebilmek için şunların yapılabileceğini belirtmişlerdir: Materyaller Kullanılmalı (f:23), Çağdaş Öğretim Yöntemleri Kullanılmalı (f:13), İyi Bir Sınıf Düzeni Oluşturulmalı (f:10), Akran Desteği Sağlanmalı (f:6), Etkin Katılım Sağlanmalı (f:5), Ödevli Grup İçin Bireyselleştirilmiş Program Uygulanmalı (f:5), Etkili Plan Hazırlanmalı (f:4). Bu konuya ilişkin olarak öğretmen adayları şu ifadeleri kullanmışlardır:

Ö1 “İlgi çekici materyal, planlı ve programlı bir ders, bazen akran yardımı, İşbirlikli öğrenme ve yapılandırmacı kuram kullanılmalı.”

Ö13 “Materyal ve teknoloji kullanma daha yaygın hale getirilmeli çünkü böylelikle her öğrenci kendi hızına uygun ilerler.”

Ö3 “Her ders materyal üzerinden en basitten karmaşığa gidilerek anlatılmalıdır. Teknolojiden son derece faydalanılmalıdır.”

Ö15 “Birleştirilmiş sınıf ortamının verimli hale getirilmesi için sınıf içinde aktif katılıma özellikle dikkat edilmeli. Düz anlatım yerine dersleri zevkli hale getirecek etkinlikler düzenlenmesi daha faydalı olur.”

Ö19 “Dersi yapılandırmacı yaklaşıma uygun olarak işleyebiliriz. Çocukların derse katılımını sağlayarak onların yaparak yaşayarak öğrenmelerini sağlayacak şekilde sınıf ortamını düzenleyebiliriz.”

Ö41 “Öncelikle dersleri materyallerle ve gerekli malzemelerle donatılırsa etkinlik olarak yapılır ve tabii uygun teknik ve yöntemlerle bu noktaya ulaşılabilir.”

Ö53 “Fiziksel koşullar iyileştirilip çeşitli etkinliklerle çocukların dikkati çekilebilir.”

Ö14 “Ödevli gruplara verilen öğrencilerin etkinliklerinin daha verimli olması sağlanabilir.”

Ö53 “Fiziksel koşullar iyileştirilip çeşitli etkinliklerle çocukların dikkati çekilebilir.”

Ö25 “Öğretmenlere ek ders ücreti artırılarak maaş desteğiyle okulda daha fazla kalması sağlanıp öğrencilere daha fazla zaman ayırması olabilir.”

Ö27 “Birleştirilmiş sınıflarda eğitim veren öğretmenlerin maaşı diğer öğretmenlere göre daha fazla olabilir.”

Ö50 “Konusunda uzmanlaşmış öğretmenler aranmalıdır. Deneyimsiz öğretmenlerin atanmaması daha uygundur.”

Altıncı Alt Probleme İlişkin Sonuçlar

Araştırmanın altıncı alt problem olan “Birleştirilmiş sınıflarda normal sınıflarla aynı eğitim programının ve aynı ders kitaplarının kullanılması doğru mu?” sorusuna ilişkin bulgular şunlardır:

Tablo 7. Birleştirilmiş sınıflarda normal sınıflarla aynı eğitim programının ve aynı ders kitaplarının kullanılması	f
Aynı Program Kullanılması	
Aynı Kullanılsın	24
Farklı Kullanılsın	21
Aynı Ama Daha Esnek	6

Tablo 7’ye bakıldığında birleştirilmiş sınıflarda normal sınıflarla aynı eğitim programının ve aynı ders kitaplarının kullanılması durumuna; Aynı Kullanılsın (f:24), Farklı Kullanılsın (f:21), Aynı Ama Daha Esnek (f:6), şeklinde görüşlerini belirttikleri görülmektedir. Bu konuya ilişkin olarak öğretmen adayları şu ifadeleri kullanmışlardır:

Ö15 “Aynı eğitim programının ve aynı ders kitaplarının kullanılması gerektiğini düşünüyorum. Çünkü aynı ülkede yaşayan bireylerin eğitimlerinin ve ders kitaplarının aynı olması gerekir.”

Ö18 “Eğitimde birlik ve bütünlük olması için bence aynı ders kitapları kullanılmalıdır. Tabi birleştirilmiş sınıflara biraz daha fazla emek harcamak gerekiyor.”

Ö2 “Eğitimde birlik ve bütünlük olmalı. Aynı kitaplar kullanılması çok doğru. Farklı kitaplar kullanılırsa farklı öğrenmeler olur.”

Ö22 “Farklı kitaplar kullanılmamalı zaten bu eğitimde fırsat eşitliği ilkesine aykırı.”

Ö23 “Aynı kitapları kullanmaları normal bence. Çünkü aynı seviyedeki öğrenciler aynı şeyleri öğrenirler. Birleştirilmiş sınıf olduğu için farklı bir kitap kullanmaları gerekmez.”

Ö7 “Aynı müfredat olduğu için, aynı sınavlardan sorumlu oldukları için aynı eğitim programları ve aynı ders kitaplarının kullanılması gerektiğini düşünüyorum.”

Ö27 “Aslında birleştirilmiş sınıflara, normal sınıflardan farklı bir program hazırlanmalıdır. Çünkü birleştirilmiş sınıflarda birden fazla sınıf var.”

Ö29 “Doğru olmadığını düşünüyorum. Birden fazla sınıfın olduğu birleştirilmiş sınıfta konu işleyişi ile normal sınıflardaki aynı olmamaktadır. Öğretmen aynı anda 4 sınıfa hitap etmek zorunda olduğu için doğru bir kullanım değil.”

Ö8 “Aynı ders kitaplarının kullanılması yerine birleştirilmiş sınıflara özel kitapların hazırlanması gerektiğini düşünüyorum.”

Yedinci Alt Probleme İlişkin Sonuçlar

Araştırmanın yedinci alt problemi olan “Öğretmen adaylarına tercih hakkı verilirse normal bir sınıf mı yoksa birleştirilmiş sınıf mı okutmayı tercih ederler?” sorusuna ilişkin bulgular şunlardır:

Tablo 8. Öğretmen adaylarına tercih hakkı verilirse hangi sınıfı okutmak istedikleri

Hangisini Tercih Edersiniz	f
Normal Sınıf	33
Birleştirilmiş Sınıf	20
Fark etmez	3

Tablo 8’e göre, öğretmen adaylarına tercih hakkı verilirse hangi sınıfı okutmak istedikleri sorulduğunda 33 öğretmen adayının normal sınıf okutmak istedikleri, 20 öğretmen adayının ise birleştirilmiş sınıf okutmak istediklerini belirttikleri görülmektedir. Bu konuya ilişkin olarak öğretmen adayları şu ifadeleri kullanmışlardır:

Ö17 “Bana tercih hakları verilseydi eğer normal sınıfları tercih ederdim. Çünkü birleştirilmiş sınıflarda öğretmenin sorumluluğu fazla olduğu için öğrencilerle bire bir ilgilenmesi zor oluyor. Normal sınıflarda uygulanan program tek bir sınıfa hitap ettiği için öğretmenin öğrencilerle ilgilenmesi kolay oluyor ve eğitim programlarının uygulanmasında herhangi bir sorun çıkmıyor.”

Ö29 “Normal sınıf okutmak isterim. Çünkü birleştirilmiş sınıfta eğitim-öğretim daha zor. Belli bir süre öğretmenlik yapmam gerektiğini düşünüyorum.”

Ö36 “İlk deneyimim olacaksa normal sınıf isterdim. Çünkü deneyimsiz bir öğretmen birleştirilmiş sınıflar için iyi ve verimli olmayacaktır.”

Ö42 “Normal bir sınıf okutmak isterim. Çünkü birleştirilmiş sınıflarda 4 sınıf birden olabilir. Her sınıfa ayrı bir eğitim programı uygulamak tek bir öğretmene çok ağır gelir. Daha fazla sorumluluk ve zaman ister.”

Ö31 “Birleştirilmiş sınıf okutmak isterim. Bu düşüncem köy okuluna uygulamaya gidip birleştirilmiş sınıf ortamını görünce değişti, normal şartlarda istemiyordum fakat ortamı görüp daha sıcak olduğunu görmem fikrimi değiştirdi.”

Ö27 “Birleştirilmiş sınıf okutmak isterdim. Çünkü sınıf mevcudu az. Hatta ben ikili öğretim yapardım. Daha az yorulurdum ve çocuklar daha çok öğrenirdi. Benim açımdan ikili öğretim çok zaman alacak olursa da çocukların öğrenmesi için yapardım.”

Ö3 “Birleştirilmiş sınıf okutmak isterim. Çünkü onlara nasıl verimli olacağımı bildiğimi düşünüyorum. Onları kazanmak için çok çalışacağıma inanıyorum.”

Ö11 “Ben birleştirilmiş bir sınıfı öğretmenlik yeterliliğimi geliştirmek adına isterdim. Öğrenmeyen çocuk yok öğretemeyen öğretmen vardır.”

Ö40 “Birleştirilmiş sınıf okutmak isterim. Çünkü o öğrencilerinde yetiştirilmeye ve okumaya ihtiyacı vardır. Hatta köyde oldukları için imkânları fazla olmadıkları için daha çok ihtiyaçları vardır.

Sekizinci Alt Probleme İlişkin Sonuçlar

Araştırmanın sekizinci alt problemi olan “Sınıf eğitimi bölümünde verilen birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersi daha etkili nasıl işlenir?” sorusuna ilişkin bulgular şunlardır:

Tablo 9. Sınıf eğitimi bölümünde verilen birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersinin daha etkili verilmesi

Bu Ders Daha Etkili Nasıl Verilir?	f
Birleştirilmiş Sınıflarda Uygulama Yapılmalı	36
Öğretmenlik Uygulaması Dersi Birleştirilmiş Sınıflarda Yapılmalı	5
Birleştirilmiş Sınıflarda Önce Gözlem Sonra Uygulama Yapılmalı	4
Ders Saati Arttırılmalı	3
Önce Teori Sonra Uygulama Yapılmalı	2
Sanal Ortamdan Destek Alınmalı	1
Bu Ders Üçüncü Sınıfta Verilmeli	1

Tablo 9'a bakıldığında birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersinin daha etkili verilmesi için Birleştirilmiş Sınıflarda Uygulama Yapılmalı (f:36), Öğretmenlik Uygulaması Dersi Birleştirilmiş Sınıflarda Yapılmalı (f:5), Birleştirilmiş Sınıflarda Önce Gözlem Sonra Uygulama Yapılmalı (f:4), Ders Saati Arttırılmalı (f:3), Önce Teori Sonra Uygulama Yapılmalı (f:2), Sanal Ortamdan Destek Alınmalı (f:1), Bu Ders Üçüncü Sınıfta Verilmeli(f:1), şeklinde görüşlerini belirtmişlerdir. Bu konuya ilişkin olarak öğretmen adayları şu ifadeleri kullanmışlardır:

Ö15 “Üniversitede görmüş olduğumuz dersi verimli buluyorum. Özellikle de köy okulu uygulamasının verimli olduğunu düşünüyorum.”

Ö17 “Üniversite gördüğüm birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersinde önce teorik bilgileri öğrenip daha sonra bunları pratiğe dökmek adına köy okullarına gittiğimiz için çok etkili bir ders oldu. Bu yüzden bundan sonraki derslerinde bu metot ile uygulanmasını temenni ederim.”

Ö2 “Öğrenciler bizim yaptığımız gibi köy okullarına giderek görmeliler. O anı yaşamalılar, tecrübeleri olmalı. Daha sonraki hayatlarında onlara daha kolaylık sağlar.”

Ö24 “Bu yıl uygulanan birleştirilmiş sınıflarda öğretimi yerinde görme uygulaması ise fazlasıyla bizlere kazanç sağlamış oldu, bu uygulamanın ilerleyen yıllarda devam etmesi görüşümdedir.”

Ö29 “Dersimiz oldukça etkiliydi. Hem teori hem pratik görerek güzel ve verimli bir ders süreci geçirdik. Zamanımız ve imkânımız olsaydı belki köy okullarına daha fazla gidebilirdik.”

Ö51 “Bence bu ders staj gibi hep köy okulunda uygulanmalı.”

Ö6 “Ben bu uygulamayı çok beğendim ama ilerde nelerle karşılaşacağımızı bilmediğimiz için bu yaptığımız uygulamaya olumlu bakıyorum. Öneri olarak birleştirilmiş sınıfa daha farklı bir uygulama olamazdı.”

Ö53 “Sadece bu dersin değil bütün stajımızın köy okullarında ve birleştirilmiş sınıflarda yapılması gerekmektedir. Çünkü teoriden çok pratik öğretmenliğin olmazsa olmazıdır.”

Ö55 “Bence staj dediğimiz öğretmenlik uygulaması derslerimiz bu dersle birleştirilerek köy okullarında birleştirilmiş sınıflarda olabilir. Merkezde ki normal sınıflı okulları zaten 1.dönem görüyoruz.2.dönem için böyle bir uygulama yapılabilir.”

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Sınıf eğitimi bölümü 4.sınıfta, birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersi verilmektedir. Ancak bu ders haftada iki saat teorik olarak işlendiği için öğretmen adayları bu derste öğrendikleri bilgileri gerçek ortamlarda uygulama fırsatı bulamamaktadırlar. Bu ders kapsamında öğretmen adaylarına birleştirilmiş sınıflarda gözlem ve uygulama fırsatının sunulmasının nitelikli öğretmen yetiştirme açısından faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda 2017-2018 eğitim-öğretim yılı bahar

döneminde bu ders kapsamında dört hafta süreyle Kilis ili merkeze bağlı üç köy okulundaki birleştirilmiş sınıflarda sınıf eğitimi 4.sınıf öğrencilerinin gözlem ve uygulama yapmalarına olanak sağlanmıştır. Yapılan bu araştırma ile sınıf eğitimi programı 4. sınıf öğrencilerinin birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersinde yapılan bu uygulamaya ilişkin görüşleri belirlenmiştir. Bu çalışma Kilis 7 Aralık Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sınıf Eğitimi Bölümü 4. sınıfta okuyan 44 kadın 12 erkek olmak üzere toplam 56 öğretmen adayı ile yapılmıştır. Verilerin analizi aşamasında, nitel veriler NVivo 12 programı ile analiz edilmiştir. Nitel veriler, nitel analiz yöntemlerinden içerik analizi kullanılarak çözümlenmiştir. Kavramların ortak özelliklerine göre temalar belirlenerek kodlanmış ve frekansları hesaplanmıştır. Birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersinde köy okulunda yapılan uygulamayı, 44 öğretmen adayı çok faydalı bulduğunu, 7 öğretmen adayı ise faydalı bulmadıklarını belirtmişlerdir. Öğretmen adayları birleştirilmiş sınıfların ekonomiklik ilkesine uygunluk (f:15), işbirlikçi öğrenme ortamı sağlanması (f:13), sınıf mevcudunun az olması (f:12) ve bireyselleştirilmiş eğitime imkân sağlaması (f:9) gibi avantajlara sahip olduğunu belirtmişlerdir. Öğretmen adaylarına göre birleştirilmiş sınıflarda yaşanan sorunların ödevli ders saatlerinin olması (f:18), sınıf yönetiminin zor olması (f:16), öğretmenin fazla iş yükünün olması (f:9), bireysel farklılıkların dikkate alınmaması (f:6), fiziki imkânların yetersizliği (f:6), tecrübesiz öğretmenlerin görev yapması (f:4) ve daha fazla zamana ihtiyaç duyulması (f:4) olduğu görülmüştür. Öğretmen adayları birleştirilmiş sınıflarda yapılandırmacı öğrenme yaklaşımının uygulanabilirliği konusunda ise 35 öğretmen adayının uygulanabilir, 16 öğretmen adayının ise uygulanamaz şeklinde görüşlerini belirttiği görülmüştür. Gömleksiz, Cüro ve Kılınc'ın yaptığı araştırmada ise birleştirilmiş sınıflarda görev yapan öğretmenlerin yapılandırmacı yaklaşıma göre hazırlanan ders kitaplarındaki etkinlikleri uygulanabilir bulmadıkları görülmüştür (Gömleksiz, Cüro ve Kılınc:2011). Öğretmen adayları birleştirilmiş sınıflarda eğitim ortamlarını daha verimli hale getirebilmek için materyaller kullanılması gerektiğini (f:23), çağdaş öğretim yöntemlerinin kullanılmasının gerekli olduğunu (f:13), iyi bir sınıf düzeni oluşturulması gerektiğini (f:10), özellikle ödevli saatlerde akran desteğinin sağlanmasını (f:6), derslerin etkin katılım ilkesine göre işlenmesini (f:5), ödevli grup için bireyselleştirilmiş eğitim programları uygulanması gerektiğini (f:5) ve etkili ders planları hazırlanması (f:4) gerekliliğini belirtmişlerdir. Birleştirilmiş sınıflarda normal sınıflarda okutulan öğretim programının ve aynı ders kitaplarının kullanılması durumuna ise öğretmen adayları aynı kullanılsın (f:24), farklı kullanılsın (f:21), aynı program olsun ama daha esneklik sağlansın (f:6) şeklinde görüşlerini belirtmişlerdir. Öğretmen adaylarına tercih hakkı verilirse hangi sınıfı okutmak istedikleri sorulduğunda ise 33 öğretmen adayının normal sınıf okutmak istediğini, 20 öğretmen adayının ise birleştirilmiş sınıf okutmak istediğini belirttiği görülmüştür. Özellikle bir öğretmen adayının “ bu uygulamaya gitmeden önce birleştirilmiş sınıf okutmaktan korkuyordum ama bu uygulama ile fikrim değişti. Artık birleştirilmiş sınıf okutmak istiyorum.” şeklinde görüşünü belirtmesi bu ders kapsamında uygulama yapılmasının önemini açıkça ortaya koymaktadır. Birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersinin daha etkili ve nitelikli verilebilmesi için öğretmen adayları birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersinde köy okullarında mutlaka uygulama yapılması gerektiğini (f:36), öğretmenlik uygulaması dersinin birleştirilmiş sınıflarda yapılması gerektiğini (f:5), birleştirilmiş sınıflarda önce gözlem sonra uygulama yapılması gerektiğini (f:4), bu dersin ders saatinin arttırılması gerektiğini (f:3), bu dersin önce teori şeklinde sonra uygulama şeklinde işlenmesi gerektiğini (f:2), sanal ortamdan destek alınmasının gerekli olduğunu (f:1) ve son olarak öğretmen adaylarının son sınıfta KPSS sınavına hazırlanmalarından dolayı daha fazla zaman ayırabilmek adına bu dersin üçüncü sınıfta okutulması gerektiğini (f:1) belirtmişlerdir. Çalışmamızda elde edilen bulguların karşılaştırılabilmesi için alanyazında birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersinde yapılan çalışmalar incelenmiş (Babayiğit,2019; Külekçi,2013; Sağ,2010;Dursun,2010;Yıldız ve Köksal,2009) ve yapılan bu çalışma ile benzer sonuçlara ulaşıldığı görülmüştür.

2018 yılında eğitim fakültelerinde yapılan güncellemeler ile 4.sınıfta zorunlu ders olarak okutulan Birleştirilmiş Sınıflarda Öğretim Dersi kaldırılmış yerine alan seçmeli derslerden “İlkokulda Alternatif Eğitim Uygulamaları” dersine yer verilmiştir. Yeni katalogdaki dersleri alan

sınıf eğitimi öğrencilerinin bir bölümü bu ders seçmeli hale getirildiğinden dolayı bu dersi alamayacaklardır. Birleştirilmiş Sınıflarda Öğretim Dersi haftada iki saat teorik olarak işlendiği halde bile öğretmen adayları bu derste öğrendikleri bilgileri gerçek ortamlarda uygulama fırsatı bulamadıklarından dolayı bu dersin sadece teorik olarak işlenmesinin yeterli olmadığını belirtmişlerdir. Yeni katalogta yer alan İlkokulda Alternatif Eğitim Uygulamaları Dersinin içeriğinin de artırılması ile öğretmen adaylarının birleştirilmiş sınıflarda öğretim konusunda yetersiz kalabilmeleri söz konusu olabilecektir. Bu dersi veren öğretim elemanının bu konuya gerekli hassasiyeti göstermesi gerekmektedir.

Sınıf öğretmenlerinin birleştirilmiş sınıflarda yaşadıkları en önemli problemlerden biri ilk atamalarının genellikle köy okullarına yapılması ve bu ortamı daha önce görmeyen ve yeterli tecrübesi olmayan genç öğretmenlerin uyum sağlamalarında problem yaşamalarıdır. Aksoy da yaptığı çalışmada Birleştirilmiş sınıf uygulamalarında yeterli bilgi ve birikime sahip olmayan öğretmenlerin birçok konuda müdürlerinden destek alamadıklarını; kendilerini çaresiz, yalnız ve yetersiz hissettiklerini belirtmiştir (Aksoy, 2008). Bu durum öğretmenlerin çalışma motivasyonunu ve performansını olumsuz etkileyebilmektedir. Sınıf öğretmeni adaylarına köy ortamını tanımaları, bu ortamda nasıl yaşayacakları konusunda da bu ders kapsamında bilgi ve destek sağlanması gerekir. Bu bağlamda aşağıdaki önerilerde bulunulmuştur:

1. Öğretmen adaylarının birleştirilmiş sınıflarda öğretim konusunda daha nitelikli olarak yetişebilmeleri açısından birleştirilmiş sınıflarda öğretim dersinde köy okullarında mutlaka uygulama yapılmalıdır. Bu şekilde öğretmen adayları köy okullarına atandıklarında bu konuda daha fazla yeterliğe sahip olmuş olacaklardır.

2. Öğretmenlik uygulaması derslerinde öğretmen adaylarının köy okullarında en az bir dönem uygulama yapmasına imkân verilmelidir. Uygulama yaptıkları sınıflarda görev yapan sınıf öğretmenlerinin tecrübeli ve sınıf eğitimi alanında eğitim almış olmalarına dikkat edilmelidir.

3. Birleştirilmiş sınıflar bir sorun olarak görülmemeli bu sınıflarda yapılandırmacı yaklaşım, aktif öğretim ilkeleri, işbirlikli öğretim esas alınarak nitelikli öğretim ortamlarının oluşturulması sağlanmalıdır. Bu sınıflarda eğitim gören ilkökul öğrencilerinin üst düzey düşünme becerisi geliştirme, kendi kendine öğrenme, işbirlikli öğrenme gibi beceriler kazanması sağlanarak birleştirilmiş sınıflar avantajlı hale dönüştürülebilir.

KAYNAKÇA

- Akıncioğlu, O. (2019). Yapılandırmacılık. B. Oral (Ed.), *Öğrenme öğretme kuram ve yaklaşımları* (5. bs.) (s. 485-503) içinde. Ankara: Pegem Akademi.
- Aksoy, N. (2008). Birleştirilmiş sınıflarda eğitim-öğretim: Genç ve deneyimsiz öğretmenlerin görüşlerine dayalı bir araştırma. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 6(21), 83-108
- Babayiğit, Ö. (2019). Birleştirilmiş sınıflı ilkokullardaki uygulamaların sınıf öğretmenliği lisans programı öğrencilerinin öğretmenlik tutumuna etkisinin incelenmesi, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1),43-53.
- Berry, C. (2001). Achievement effects of multigrade and monograde primary schools in the Turks and Caicos Islands. *International Journal of Educational Development*, 11, 537-552.
- Bua, J. D. ve Martin, M. D. M. (2020). Handling multi-grade teaching: It's educational implication towards teachers' competence. *Management Research Journal*, 9(2), 1-12.
- Buaraphan, K., Inrit, B. ve Kochasila, W. (2018). Current policy and practice concerning multigrade teaching in Thailand. *Kasetsart Journal of Social Sciences*, 39, 496-501. doi:10.1016/j.kjss.2018.06.008
- Checchi, D. ve De Paola, M. (2018). The effect of multigrade classes on cognitive and non- cognitive skills. Causal evidence exploiting minimum class size rules in Italy. *Economics of Education Review*, 67, 235-253. doi:10.1016/j.econedurev.2018.10.003
- Dursun, F. (2006). Birleştirilmiş sınıflarda eğitim sorunları ve çözüm önerileri. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 2, (2006):33-57

- Erdem, A. R. (2015). *Birleştirilmiş sınıflarda öğretim* (yeni programa göre gözden geçirilmiş 7. baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Gömleksiz M. N., Cüro, L. ve Kılınç, H. H. (2011). Birleştirilmiş sınıflarda etkinliklerin uygulanabilirliğine ilişkin öğretmen görüşleri. *e-Journal of New World Sciences Academy*, F6(2), 1821-1835.
- Hargreaves, E. (2001). Assessment for learning in the multigrade classroom. *International Journal of Educational Development*, 21, 553-560.
- Jones, G. (2016). *Alternative educators' perceptions of teaching multigrade classes and their views on students social development* (Yayımlanmamış doktora tezi). California State University Fullerton.
- Kaya, K. ve Taşdemirci E. (2005). Birleştirilmiş sınıflar ile bağımsız sınıflarda ilk okuma yazma öğretiminde karşılaşılan sorunların karşılaştırmalı incelemesi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(2), 1-26.
- Kazu, İ. Y. ve Aslan, S. (2011). Birleştirilmiş sınıf uygulamasına karşılaştırmalı Bir Bakış: Vietnam, Peru, Sri Lanka ve Kolombiya örnekleri. *International Online Journal of Educational Sciences*, 3(3), 1081-1108.
- Kılıç, D. ve Abay, S. (2009). Birleştirilmiş sınıf uygulamasında öğretmenlerin öğrenme-öğretme sürecinde karşılaştığı problemlere ilişkin görüşleri. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 7(3), 623-654.
- Köksal, K. (2009). *Birleştirilmiş sınıflarda öğretim* (5. bs.). Ankara: Pegem Akademi.
- Külekeçi, E. (2013). 4+ 4+ 4 Eğitim Sistemi Kapsamında Birleştirilmiş Sınıf Uygulamasına İlişkin Öğretmen Görüşlerinin Değerlendirilmesi. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi Journal of Research in Education and Teaching* Mayıs 2013 Cilt:2 Sayı:2 Makale No:40 ISSN: 2146-9199
- Little, A. W. (Ed.). (2006). *Education for all and multigrade teaching*. Netherlands: Springer.
- Merriam, S. B. ve Tisdell, E. J. (2016). *Qualitative research: A guide to design and implementation* (4th ed.). San Francisco, CA: Jossey.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. sage.
- Mortazaviadeh, S. H., Nili, M. R., Isfahani, A. R. N. ve Hassani, M. (2017). Teachers' lived experiences about teaching-learning process in multi-grade classes. *Journal of Education and Learning*, 6(4), 354-363. doi:10.5539/jel.v6n4p354
- Sağ, R. (2010). Etkinlik teorisine göre zenginleştirilmiş birleştirilmiş sınıflarda öğretim uygulamalarının adayların özyeterlik algılarına etkisi. *Eğitim ve Bilim*, 35(158).
- Şahin, C. (2010). *Birleştirilmiş Sınıflarda Öğretim* (2. Baskı) Pegem Akademi. Ankara
- Shareefa, M. (2020). Using differentiated instruction in multigrade classes: A case of a small school. *Asia Pacific Journal of Education*. Çevrimiçi ön yayın. doi:10.1080/02188791.2020.1749559
- Taşdemir, M. (2012). *Birleştirilmiş sınıflarda öğretim: öğretmen el kitabı*. PEGEM Akademi. Ankara
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2006). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri (Qualitative research methods in social sciences)* Ankara: Seckin Yayınları.
- Yıldız, M. (2009). Birleştirilmiş sınıf uygulamalarının dünyadaki durumu üzerine genel bir değerlendirme. *Milli Eğitim Dergisi*, 182, 167-177.
- Yıldız, M. ve Köksal, K. (2009). Birleştirilmiş sınıf uygulamasına ilişkin öğretmen görüşlerinin değerlendirilmesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 17(1), 1-14.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 221-230, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 11.05.2020 Kabul Tarihi: 08.06.2020

ERKEN YAŞTA YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE ÇOCUK ŞARKILARININ DEĞERLER ÖĞRETİMİNDE KULLANIMI

*The Use of Children's Songs in Values Education in Teaching Turkish as a Foreign
Language at an Early Age*

Lokman TANRIKULU¹

Aliye KOYUNCU²

ÖZ

Değerler toplumun duygu, düşünce ve davranışlarına yön vererek o toplumun üyeleri arasında birlik ve beraberliği sağlamaktadır. Bu değerlerin, toplumun bireyelerine erken yaşta öğretilmesi içselleştirilmesini ve davranışa dönüştürülmesini sağlar. Değerler aynı zamanda toplumun kültür çatısı altında yer alır. Dil öğretiminde toplumun değerlerine yer verilmesi, o toplumun kültürel öğelerinin tanıtılması açısından önem taşımaktadır. Çünkü dil öğretimi bir kültür etkileşimidir. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde değerlerin sunulması, dil öğrenenlerin hedef kültüre karşı bir bakış açısı kazanmalarını sağlar. Bu bakış açısı ise dil öğrenenlerin toplum içinde uyumunu kolaylaştırır. Bu çalışmada erken yaşta yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde çocuk şarkılarının değerler eğitiminde ders materyali olarak kullanımına dair bir öneride bulunulmuştur. Örnek olarak verilen dört tane çocuk şarkısı incelenmiştir. Bu şarkıların hangi değerleri yansıttığı açıklanmıştır. Erken yaşta yabancı dil olarak öğretimi, erken yaşta yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde şarkıların kullanımı, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde değerler ve Türk çocuk şarkılarında değerlerin yeri gibi konular hakkında bilgi verilmiştir. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi kullanılmıştır. Çalışmanın sonunda çocuk şarkılarının, Türk toplumunun değerlerinin öğretilmesinde dil sınıflarında ders malzemesi olarak kullanılabilir otantik bir materyal olduğu sonucuna varılmıştır. Araştırmanın sonunda erken yaşta yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde çocuk şarkılarının dil becerilerinin gelişiminde, sözcük öğretiminde ve telaffuz gelişiminde kullanımına dair önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Değer, Kültür etkileşimi, Çocuk Şarkıları, Erken Yaşta Yabancı Dil öğretimi, Otantik Materyal.

ABSTRACT

Values provide unity and solidarity among the members of that society by directing the emotions, thoughts and behaviors of the society. Teaching these individuals to the individuals of the society at an early age allows them to be internalized and transformed into behavior. Values are also under the cultural umbrella of society. Including the values of the society in language teaching is important in terms of introducing the cultural elements of that society. Because language teaching is a cultural interaction. Presenting values in teaching Turkish as a foreign language enables language learners to gain a perspective on target culture. This perspective will facilitate the adaptation of language learners in society. In this study, a proposal was made on the use of children's songs as a course material in the education of values in teaching Turkish as a foreign language at an early age. Four children's songs, which are given as examples, were examined. It is explained what values these songs reflect. Information about teaching as a foreign language at an early age, the use of songs in teaching Turkish as a foreign language at an early age, values in teaching Turkish as a foreign language and the place of values in Turkish children's songs has been given. In the research, document

¹ Doç.Dr. , Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Almanca Bölümü,
e-mail: ltanrikulu@nevsehir.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1862-8176>

² Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, YÖ Yüksek Lisans Öğrencisi,
e-mail: aliyekoyuncu44@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6853-3028>

review, one of the qualitative research methods, was used. At the end of the study, it was concluded that children's songs are an authentic material that can be used as a teaching material in language classes in teaching the values of Turkish society. At the end of the research, suggestions were made on the use of children's songs in the development of language skills, word teaching and pronunciation development in teaching Turkish as a foreign language at an early age.

Key Words: Value, Culture interaction, Children's Songs, Early Foreign Language teaching, Authentic Material.

1. GİRİŞ

Müzik geçmişten günümüze insanların duygularının bir dışavurumu olmuştur. İnsanlar heyecanlarını, coşkularını, sevinçlerini müzik eşliğinde yaşamışlar, insanlığın hüznüleri, acıları müziğin büyüleyici notlarında kendine yer bulmuştur. Müzik geçmişten günümüze insanların duygularının bir aracı olarak kullanılmıştır. Bestelenmesinin üzerinden yıllar geçse bile o müziği dinleyen insanların kendilerinden bir parça bulmaları müziğin evrensel bir dilinin olmasındadır(Kahraman,2019:23). Müziğin sahip olduğu evrensel dil öğrenme ortamlarında kullanımını sorgulamaya başlatmış ve 1980'lerde kadar insanın tek bir zeka türüne sahip olduğu görüşü yıkılarak birden fazla zeka türüne sahip olabileceği fikri gelişmiştir(İnal,2018:41). Bu zeka türlerinden müziksel-ritmik zeka alanının ön plana çıkarılması dil öğrenme açısından önemlidir. Dil öğretiminde kullanılan materyallerin birden fazla duyu organına hitap etmesi dilin daha kolay öğrenilmesini sağlar. Yabancı dil öğretim ortamında birden fazla duyuya yer verilmesi öğrenmenin etkililiğini arttıracaktır.(Akpınar ve Aydın,2009:100).Ayrıca müzikten yararlanmak dil derslerine bir canlılık verir. Çünkü müziğin ritmi öğrencileri dil öğrenmeye çeker. Müzik, kişilerin seslere odaklanmasını sağlayarak etkileşimli bir öğrenme sürecine teşvik eder(Khaghaninejad ve Fahandejsaadi,2016:39).

Müzik ve beyin arasında bir ilişki vardır. İnsan beyninde müzik yorumlama süreci ve dil işleme süreci birbirine çok benzerdir(Khaghaninejad ve Fahandejsaadi,2016:23).Müzik öğrenilenlerin zihinde kalıcılığını artırır. Müzik sinirsel örüntüleri etkileyerek, beynin verimliliğini artırır(Köse,2012:8).Bu yüzden müziğin dil öğretiminde kullanımı fayda sağlayacaktır. Çünkü müziğin ritmi ile öğrenilenler bir metni okuyarak öğrenilen bilgilere göre daha kalıcıdır.

Ayrıca müzik ait olduğu toplumun kültürünün de bir yansımasını verir. Bir milletin hazinesi olan musiki, ait olduğu toplumun hususiyetlerini taşır(Kaplan,2019:57).Çünkü müzik salt ritimlerden oluşmamaktadır. Müzik bir milletin geçmişten günümüze geçirmiş olduğu evrimin göstergesi olan kültürü yansıtmaya da kitaplardaki örneklerden daha başarılıdır(Kahraman,2019:22).Müziğin dil sınıflarına girmesi, müzik kültürünün tanıtılması demektir. Dil öğretimi için hazırlanan ders kitapları, dil ve kültürü öğretmek için yazılmıştır. Müziğin ise böyle bir amacı yoktur. Müzik günlük hayatı ve kültürü yansıtan otantik bir materyaldir. Dil öğrenme sınıflarında müzikten yararlanmak dil sınıfında olumsuz duyguların oluşmasını engeller. yararlanmak Müzik, dili öğrenenlerin kaygı seviyelerini düşürür. Müziğin ritmi sayesinde öğrencilerin dil öğrenmeye karşı motivasyonları yükselir.

Alanyazın incelendiğinde, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde müziğin kullanımına yönelik çalışmalar bulunmaktadır. Çalışkan(2013) yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde müzik parçalarının hazırlık, uygulama ve değerlendirme aşamalarının nasıl yapılması gerektiğini açıklamıştır. Müzik parçalarının, öğrenilenleri kalıcı yaptığı ve dil eğitiminde müziklerden yararlanmanın başarıyı olumlu yönde etkileyeceğini belirtmiştir. Vural(2017) müziğin yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde önemini açıklamıştır. Müziğin yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanımının, konuşma ve telaffuz becerilerini geliştirebileceğini, rahatlatıcı etkisinden dolayı motive gücünü arttıracığını belirtmiştir.

2. ERKEN YAŞTA YABANCI DİL ÖĞRETİMİ

Bazı davranışların küçük yaşlarda öğretilmesi o davranışın öğretilme kolaylığı ya da zorluğunu etkilemektedir. "Ağaç yaş iken eğilir" atasözünde de anlatıldığı gibi bazı davranışların

küçük yaşta kazandırılması kolay olmaktadır. Dil öğretimine de erken yaşta başlanması dilin kolay öğretimi açısından önemlidir. Kritik dönem hipotezini savunan Lenneberg bir dilin ergenlikten önce ana dili gibi öğrenilebileceğini söyler(Bekleyen,2016:5).Bu yüzden dilin erken yaşta öğretilmesi birtakım avantajları da yanında getirir. Örneğin çocuklar, ikinci bir dili öğrenmede ergenler ve yetişkinlere göre dilde daha kolay akıcılığa kavuşmakta ve dil becerilerini daha kolay kazanmaktadırlar(Dündar,2019:268).

Çocuklar ve yetişkinlerin bir dili öğrenme şekilleri farklıdır. Bu yüzden dil derslerinin çocuk ve yetişkin ayrımı gözetilerek yapılması gerekmektedir. Çocuklara verilen dil dersini diğerlerin ayıran özellikler şunlardır(Scott&Ytreberg,1990; Moon,2005;Shin ve Crandall,2014'den akt. Bekleyen,2016):

Çocuklar enerjik ve aktiftir: Çocuklar sürekli hareket halindedirler. Dil dersinde sürekli oturmak çocuklara sıkıcı gelir. Bu yüzden çocukları ders sürecinde aktif kılacak etkinliklere yer verilmelidir. Öğretmenlerin çocuklara dil görevleri vermeleri motivasyonlarını yükseltecektir.

Çocukların ilgileri kısa sürelidir: Çocuklar yetişkinler kadar bir şeye uzun süre odaklanamazlar. Bu yüzden hazırlanan etkinliklerin çocukta bıkkınlık verecek kadar uzun olmamasına dikkat edilmelidir.

Çocuklar yeniliklere açıktır: Çocukların merak duygusu geniştir. Bu yüzden öğretmenler çocuklarda merak uyandıracak etkinliklere yer vermelidir.

Çocukların hayal gücü çok kuvvetlidir: Öğretmenler çocukların hayal güçlerini kullanabilecekleri etkinliklere yer vermelidir.

Çocuklar hata yapmaktan çekinmezler: Yetişkinler sınıf içinde rezil olma korkusunu çocuklara oranla daha fazla yaşarlar. Çocuklar ise benmerkezci yapılarından dolayı dil öğrenirken herhangi bir yapıyı yanlış telaffuz etmekten çekinmezler.

Çocuklar renkli ortamlardan hoşlanırlar: Çocuklar renkli şeylere daha dikkat ederler. Bu yüzden sınıf dekorasyonu ve materyalleri renkli olmalıdır.

Çocuklar davranışlarını kontrol etme konusunda henüz ustalaşmamışlardır: Çocukların olduğu bir sınıfta kontrolü sağlamak, yetişkinlerin olduğu bir sınıfa göre zordur. Yetişkinler sıkıysalar bile bunu kontrol edebilirler. Ancak çocuklar sıkıldıkları hemen belli ederler. Bunun sınıfta öğretmenin kontrolü sağlaması gerekir.

Çocuklar için neden dil öğrendiklerinin bir önemi yoktur: Çocuklar dil öğrendiklerinin farkında bile olmayabilirler. Bu yüzden öğretmenler çocukların eğlenecekleri etkinliklere yer verip, onları güdüleyecek sözler söylemelidirler.

Grup çalışmaları belli bir yaştan sonra başlamalıdır: Sekiz yaşından önce çocuklar grup etkinliklerine katılım göstermeyi sevmezler. Bu yüzden grup çalışmalarına sekiz yaşından sonra ağırlık verilmelidir.

Çocuklara yapılan derslerde sadece sözlü anlatım yeterli değildir: Çocukların uzun süren bir konuşmayı dinlemeleri zordur. Öğretmen çocukların ilgi ve dikkatlerini çeken etkinlikler yapmalı ve etkinliklere dair kısa açıklamalarda bulunmalıdırlar.

Çocuklar cümle yapılarına değil anlama önem verirler: Dilbilgisi kuralları çocuklar için soyut olduğundan, çocuklara öğretilen yapının anlamı verilmelidir. Anlam verilirken de resim ve jest ve mimiklerden yararlanmak çocukların daha çok dikkatini çekecektir.

Yabancı dil öğretimi çocuklar ve yetişkinlerde farklı şekilde gerçekleşmektedir. Çocuklar dil öğrenme sürecinde, sahip oldukları özelliklerden dolayı yetişkinlerden daha avantajlıdırlar. Bu nitelikler şunlardır; çocukların iyi bir taklit yeteneğine sahip olmaları, çocuklarda öğrenmeye tüm duyarların katılması, yetişkinlere oranla çocuklarda kaygının az olması, çocuklarda öğrenme sürecinin sezgisel olması ve çocukların anlalsal öğrenebilmeleridir (Hanbay,2013:18-19). Dil

öğretiminde yetişkin ve çocuk ayrımı yapmak dil öğretiminin bu ihtiyaçları karşılama yönünde yapılmasını sağlayacaktır. Çünkü bir yetişkin ve çocuğun dil öğrenme biçimi, odak süresi ve ilgileri farklıdır. Örneğin çocukların odaklanma süreleri yetişkinlere göre daha kısadır. Çocuklara dil öğretiminde bu sürenin uzatılması çocuğu eğlendiren etkinlik ve materyallerle mümkündür. Bu nedenle çocuklara dil öğretirken ilgi çeken materyallerin kullanımına dikkat edilmelidir.

3. ERKEN YAŞTA YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE ŞARKI KULLANIMI

Klasik yöntemle işlenen dersler çocukların sıkılmalarına ve dil öğrenmeye karşı motivasyonlarının düşmesine neden olmaktadır. Ancak dil ve kültürü öğretmek için yazılmış kitapların yanında günlük yaşamın bir parçası olan otantik materyallerin kullanılması dil derslerinin daha verimli geçmesini sağlamaktadır. Otantik materyallerden biri şarkılardır. Şarkılar kültürel, psikolojik ve algısal anlamda bir metinden daha fazla etki gücüne sahiptir(Gökşen,2013:15). Erken yaşta yabancı dil öğretiminde şarkıların bu gücünden faydalanmak çocukların dili sıkılmadan, eğlenerek öğrenmelerini sağlayacaktır. Çünkü çocukların dikkatleri çabuk dağıldığı için bir işe yetişkinler kadar uzun süre odaklanamamaktadırlar. Bu sürenin uzatılması için çocukların ilgilerini çeken ders materyallerine ihtiyaç vardır. Dil derslerinde şarkılardan yararlanmak, çocukların hem öğrenmelerine hem de öğrenirken eğlenmelerine yardımcı olur. Bu sayede dil öğrenme işi çocuk için sıkıcı olmaktan çıkarak, bir oyun halini alır. Çocuklar ilk başta şarkı sözlerini anlayamasa bile dans ederek, çeşitli hareketlerle müziğin ritmine eşlik etmektedirler. Bu nedenle şarkılar çocuklar üzerinde daha fazla etki gücüne sahip olduğundan dolayı çocukların şarkı sözlerindeki kelime ve yapıları öğrenmeleri daha kolay olmaktadır. Şarkılarda (şart, istek, soru, neden sonuç vb.) sözdizimlerinin tekrar edilmesi farklı yapıların öğrenilmesini sağlamaktadır(Gökşen,2012:18).

Şarkılar dinlenenlerin daha kolay hatırlanmasını sağlar. Örneğin ünlü gezi yazarı Chatwin "The Songlines" adlı eserinde Aborjinlerin yollarını atalarından kalan şarkılı haritalarındaki şarkıları söyleyerek bulduklarını söyler(Gökşen.2012:18).Şarkıların bu özelliği, dilin sözcüklerinin daha kolay hatırlatır ve sözcüklerin zihinde kalıcılığını artırır. Şarkıların bir başka yararı da çocukların dil becerilerinin geliştirmesidir. Çocuklar yetişkinlerden farklı olarak dinleyerek öğrenirler. Çocukların bu özelliklerinden faydalanarak dil öğretiminin şarkılar kullanılarak yapılması, öncelikle çocukların dinleme becerisini geliştirecek ve buna bağlı olarak okuma, konuşma ve yazma becerileri gelişecektir. Şarkılar kişiye kendini ifade etme olanağı vererek konuşma becerisini, üretkenlik özelliğini geliştirerek yazma becerisini, dikkat çekmesi ve yoğun ve kapsamlı dinlemeyi sağladığı için dinleme becerisini ve metinlerin kolay öğrenilmesini sağlayarak okuma becerisini geliştirir(Batdı ve Semerci,2012:131).

Şekil1. Şarkı Dersinin Etki Döngüsü Nişancı,2013,s.5)

Şekil. 1’de görüldüğü şarkılar sınıf ortamındaki olumsuz enerjiyi alarak öğrencilerin motivasyonlarının yükselmesini ve buna bağlı olarak başarılı olmalarını sağlar. Derslerde şarkıların kullanılması ders sürecinde birbirini takip eden olumlu bir döngünün oluşmasını sağlar.

Çocuklara şarkı seçiminde dikkat edilmesi gereken hususlar vardır. Çocuklar için seçilen şarkılar fazla uzun olmamalı ve çocukların ilgilerini çekecek şekilde düzenlenmelidir. Şarkıların sadece dinletilmesi yeterli olmayıp, çocukların kelime ve yapıları görmeleri için şarkıların metin düzleminde ele alınması fayda sağlayacaktır(Hanbay,2013:41). Kullanılan şarkıların dil öğretimine hizmet ettiği unutulmamalı ve şarkı sözlerinin bir kopyası öğrencilere verilmelidir. Çocuk şarkıları, çocuk ruhu ve ilgi ve ihtiyaçları gözeticilerle oluşturulduğundan dil derslerinde bu şarkılardan yararlanmak daha etkili olacaktır. Çocuk şarkıları çok uzun olmadığı için çocuklar şarkılara eşlik edebilecekler ve kısa zamanda şarkı sözlerini öğreneceklerdir.

Çocuk şarkılarının seçilmesinde dikkat edilmesi gerekenler şunlardır(Ersöz 2007'den akt. Bekleyen,2006:97):

- Çocuk şarkıları çocuğun kolaylıkla anlayabileceği bir düzeyde olmalıdır.-Konuyla ilişki kurulabilecek çocuk şarkılarına yer verilmelidir. Çünkü şarkının amacı çocuğa dili öğretmektir. Dil öğretim amacının dışına çıkılmamalıdır.
- Çocuk şarkılarında nakarat bölümleri olmalıdır. Çocuğun tekrar eden yapıları öğrenmesi daha kolay olacaktır.
- Şarkının sözlerine eşlik eden hareketler anlamın vurgulanmasını sağlar.

4. YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE DEĞERLERİN YERİ

Değer, “*Bir toplumun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerini kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünü*”(<https://sozluk.gov.tr/>) olarak toplumun üyelerinin birlik ve beraberlik içinde yaşamalarını sağlar. Değerler topluma yön veren ve ideal toplum düzeninin oluşmasını sağlayan yazılı olmayan kurallar bütünüdür. Değerleri toplumun bireylerine kazandırmak, toplum düzeninin sağlanması açısından önemlidir. Toplumun geleceğini, değerlerini benimseyip yaşatan bireyler belirler(Türkben,2019:509).Bu yüzden değerlerin kazandırılması yönünde çalışmalar yapılması önem taşımaktadır. Değerlerin öğretimi anadil eğitiminin yanında Türkçe öğretiminde de önem taşımaktadır. Çünkü bir toplumun değerleri kültür çatısı altına girer. Dil öğretimi de salt dil becerilerinin kazandırılması değil, toplumun kültür ve değerlerinin öğretilmesidir. Dil öğrenmek bir kültür etkileşimidir. Değerler toplumun kültürüdür. Yabancı bir dil öğrenen kişi kendi kültürü ve hedef kültür arasında bir bağ kurar. Başka bir kültürü öğrenmek ise dünyaya farklı bir pencereden bakmayı gerektirir. Hedef dile uygun bir bakış açısı geliştirmek için o dilin gelenek, görenek, kültür ve değerlerini bilmekten geçer(Amanvermez,2018:148). Türklerin yaşamlarında değerler bir yol göstericidir. Yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin Türk toplumun değerlerine hakim olmaları, uyum sağlamaları açısından önemlidir. Çünkü yabancı bir dili öğrenenlerin o toplumun ana dili konuşurlarına uyum sağlamaları toplumun değerlerini bilmelerinden geçmektedir. (Amanvermez,2018:148).

5. TÜRK ÇOCUK ŞARKILARINDA DEĞERLER

Değerler eğitiminin amacı, çocukların iyi ve doğruyu öğrenerek bunları davranışa dönüştürmelerini sağlamaktır. Çünkü toplumun üyelerinin önem verdiği değerlerin aktarılması erken yaşta daha kolay olmaktadır. Değerler eğitimi ile çocuğun iyi olan yanlarını ortaya çıkarmak ve kişiliğini geliştirilmek amaçlanır(Yükrük ve Akarsu,2016:1172). Türk toplumu da sahip olduğu değerleri korumakta ve bunları çocuklarına aktarmaktadır. Bu değerlerin yansımaları insan davranışlarında ve üretilen yazılı ve sözlü birçok üründe görmek mümkündür. Bu ürünlerden biri de çocuk şarkılarıdır. Çocuklara Türk toplumun değerlerini yansıtmada zengin bir kaynak olan çocuk şarkıları, önemli bir değer ve kültür aktarım aracıdır.

Çocuklar, çocuk şarkıları sayesinde toplum içinde iyi ve doğru bulunan davranışları öğrenirler. Türkçe çocuk şarkıları değerleri işleme bakımından oldukça zengindir. Kardeşlik, dostluk, barış, sevgi, birlik beraberlik gibi birçok değer çocuk şarkılarına konu olmuştur. Göher(2006),“Türk ve Batı Çocuk Şarkılarının Karşılaştırmalı Analizi” adlı çalışmasında Türk

çocuk şarkılarının işlevinin eğitmek olduğunu, Batı çocuk şarkılarının ise eğlendirme işlevinin ağırlıklı olduğunu ve Türk çocuk şarkıları içerisinde sevgili, aşk, hasret gibi konulara yer verilirken, Batı çocuk şarkılarında bu konulara yer verilmediğini tespit etmiştir. Bundan Türk toplumunun değerlerine önem verdiği anlaşılmaktadır. Çocuk şarkıları zengin değer içeriği ile eğitici işlevi ağır basan bir kaynaktır.

6. ÇALIŞMANIN AMACI

Bu çalışmanın amacı, erken yaşta yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde otantik bir materyal olan çocuk şarkılarının değerler eğitiminde kullanılabilirliğini incelemektir. Bu amaçla örnek olarak verilen çocuk şarkıları değerler bakımından incelenmiştir.

7. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Erken yaşta yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde değerlerin öğretiminde çocuk şarkılarının yerini araştıran bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi kullanılmıştır. Doküman incelemesi hedeflenen olay ve olgular hakkında bilgi içeren materyallerin analizini kapsar. Bu tür çalışmalarda, gerekli bilgiler, gözlem ve görüşmeye gerek kalmadan yapılır(Şimşek ve Yıldırım,2011:188).

8. TEMİZLİK

Rüzgâr yaprakları uçurdu vuuuu,
Sokaklar hep kirlendi.
Birisi çöpünü yere fırlattı aaaaa,
Sokaklar hep kirlendi.
Haydi, şimdi birlikte,
Etrafı süpürelim.
Çöpümüzü çöp kutusuna atalım,
Dünyayı temiz turalım.

İbrahim GÖKMEN

Bu çocuk şarkısı temizliğin önemini üzerinedir. Erken yaşta yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde bu şarkının kullanımı çocukların temizlik konusunda farkındalık kazanmalarını sağlayacaktır.

9. ÖRNEK ÇOCUK ŞARKILARININ İNCELENMESİ

9.1. İŞ BİRLİĞİ VE SABIR

İş birliği sevgidir
Büyür hep paylaşarak
Sabır başarı getirir
İstersen doğaya bak
Petekte arılar
Azimle bal yapar
Çiçek çiçek dolaşırken
Birlikte çalışmakta fayda var
Yuvada yavru kuşlar
Uçmaya çalışırlar
Pekiştirir tekrarlar
Sabırla denemekte fayda var

Çağdaş SEVİNÇ

Bu şiirde, işbirliği, paylaşmak, sabır ve çalışkanlık gibi değerlere yer almaktadır. İşbirliğine dayanan işler yapmak kişiler arasındaki sevgi bağının güçlenmesini sağlar. İş birliği yapmak grup üyeleri arasında paylaşımı doğurur. Şiirde sabır ve doğa arasında bir bağ kurulmuştur. Doğada bir

tohumun filizlenmesi için zaman gerektiği gibi çocukta bir işe emek vermeden ulaşamayacağını öğrenir. Birlikte çalışmanın örneği olarak arılar örnek verilmiştir. Arılar aralarında iş bölümü yaparak senkronize bir şekilde işlerini yapmaktadırlar. Arıların azimle ve birlikte çalışarak bal yaptıkları gibi insanların da azimle birlik ve beraberlik içinde çalışarak amaçlarına ulaşabilirler. Çocuk burada bahsedilen tüm değerleri doğayla ilişki kurarak ve örnekleriyle öğrenir. Şarkı sözlerinin kısa olması kolay öğrenilmesini sağlar. Bu çocuk şarkısının erken yaşta yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kullanılması işbirliği, sevgi, sabır, azim ve çalışkanlık gibi değerlerin kazandırılmasını sağlayacaktır.

9.2. HATIRLA VE NEŞELEN

Arkadaşın üzgünse konuş onunla
Üzüldüğü şeyi anlatsın sana
Dostluk güzeldir, büyür kol kola
Hatırlayıp neşelen günün sonunda
Üzgün arkadaşına bir şarkı söyle
En güzel dostlukları paylaş müzikle
Şarkını söyle, onu da dinle
Hatırlayıp neşelen gün bitiminde

Çağdaş SEVİNÇ

Bu çocuk şarkısı arkadaşlık ve dostluk değerleri üzerinedir. Dostluk sevinçlerin paylaşılmasının yanında, hüznü de paylaşmayı gerektirir. Çocuk burada dostluğun paylaşmakla büyüdüğünü öğrenir. “Hatırlayıp neşelen gün bitiminde” sözü nakarattır. Şarkıda tekrarlayan yapıların olması çocukların şarkıyı daha kolay öğrenmelerini sağlayacaktır.

9.3. SEVGİ ÇİÇEKLERİ

Dallarda çiçek çiçek, tarlada başak başak
Ocakta alev alev, biz sevgi çiçekleri
Halay başı çek çek, bizim halayı
Tutuşan bu eller sarsın dünyayı
Suların mavisinde, yaprağın yeşilinde
Barışın güneşinde biz sevgi çiçekleri
Halay başı çek çek, bizim halayı
Tutuşan bu eller sarsın dünyayı

İsa COŞKUNER

Bu şarkı sevgi ve barış değerleri üzerinedir. İnsanların birlik olunca aralarındaki sevgi bağının güçleneceği anlatılmaktadır. Bu çocuk şarkısı, erken yaşta yabancı dil öğretiminde sevgi ve barış değerlerinin öğretilmesini sağlayacaktır.” Halay başı çek çek, bizim halayı/Tutuşan bu eller sarsın dünyayı.” Sözleri şarkıda tekrarlamaktadır.

9.4. HAYVANLARI SEVELİM

Dün küçük bir kuş ağaca kondu
Ne güzel ne güzel ötüyordu
Gittim, evden yem getirdim
Yemini yiyince uçtu, gitti
Küçük kuş, küçük kuş yine gel
Yine gel, gel minik kuş, yine gel
Dün minik bir kedi kapıya geldi
Ne acı ne acı miyavlıyordu
Gittim, evden süt getirdim
Sütünü içince kaçtı, gitti

Minik kedi, minik kedi yine gel
Yine gel, gel minik kedi, yine gel
Dün küçük bir köpek yanıma geldi
Ne güzel ne güzel havlıyordu
Gittim, bir kemik getirdim
Kemiği yiyince kaçtı, gitti
Küçük köpek, küçük köpek yine gel
Yine gel, gel küçük köpek, yine gel
Hayvanları çok sevelim
Onları incitmeyelim
Onlar bizim dostlarımız sakın incitmeyelim

Serkan BOZ

Bu çocuk şarkısı hayvan sevgisi üzerinedir. Hayvanların çocuklara dost olduğu ve onlara sevgiyle yaklaşmaları gerektiği anlatılmıştır. Bu çocuk şarkısının erken yaşta öğretimi çocuklara hayvan sevgisinin aşılmasını sağlayacaktır. Çocuğun bir hayvan ile dostluk kurması gelişiminde önemli rol oynar. “Yine gel” sözü tekrar etmektedir. Şarkıda tekrarlayan yapıların olması da şarkının kolay öğrenilmesi açısından önem taşımaktadır.

10. TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Değerler bir toplumun yapı taşlarıdır. Bu değerlerin küçük yaşta kazandırılması daha kolay davranışa dönüştürülmesini sağlar. Toplumun en küçük birimi olan çocuklara değerlerin öğretimi gelecekte değerlere bağlı yetişkinlerin yetişmesi açısından önemlidir. Türkler değerlerine sahip çıkıp ve bu değerleri yaşatan bir toplumdur. Toplumunun değerleri şarkılara, türkülere ve edebi birçok esere konu olmuştur. Türk toplumun değerler bakımından zengin türlerinden biri çocuk şarkılarıdır. Türk çocuk şarkıları saygı, sevgi, barış, adalet, yardımseverlik, dürüstlük ve çalışkanlık gibi birçok değeri içinde bulundurmaktadır.

Ders kitapları için hazırlanan materyaller kasıtlı olarak dil becerilerini kazandırmak ve kültür etkileşimini sağlamak için oluşturulmuştur. Ancak otantik materyaller, ders malzemesi olarak hazırlanmamış olup, dilin gerçek hayattaki kullanımını dil sınıflarına getiren materyallerdir. Otantik nitelikteki materyallerden biri çocuk şarkılarıdır. Çocuk şarkıları çocuk ruhu gözetilerek yazıldığından dolayı tam anlamıyla yazıldığı kesimin ilgi ve ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir. Çocuk şarkıları hem otantik bir materyal olmaları hem de Türk toplumunun yaşattığı değerlerin öğretilmesini sağlayacaktır.

Erken yaşta yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde çocuk şarkılarının kullanımına dair bir çalışma tespit edilmemiştir. Mevcut çalışmalar şarkının genel olarak kullanımına yöneliktir. Demirci(2019),”Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Şarkı Kullanımı Seviye A1” adlı çalışmada yabancı dil olarak Türkçe öğretimi için hazırlanan kaynaklarda şarkı etkinliklerinin kullanılma durumunu incelemiştir. Çalışmanın sonunda sadece dil becerilerini geliştirilmesinde iki ünite iki farklı müzik ve şarkı etkinliğine yer verildiği tespit edilmiştir. Nişancı(2015),”Türkçe şarkıların Dil Öğretiminde Kullanımı”adlı çalışmada farklı seviyelerde şarkı kullanımını açıklamış ve şarkı kullanımına yönelik bir materyal tasarlamıştır.

Ancak çocuklara yabancı dil öğretiminde şarkıların kullanımını spesifik olarak araştıran çalışmalar mevcuttur. Modiri(2010),”Okul Öncesinde Müzik Aracılığıyla Yabancı Dil Öğretimi” adlı çalışmada Okul öncesi dönemde müzikle ve klasik yöntemle yabancı dil öğretim yöntemleri karşılaştırılmıştır. Çalışma grubu olarak İstanbul ilinde 5-6 yaş aralığında öğrencilerden seçilmiştir. Araştırmanın sonunda öğrencilerin müzikle yapılan öğretiminden, ezber yöntemi ile yapılan öğretime göre yüksek puan aldıkları ve müzikle yapılan dil öğretiminin daha avantajlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yavuz(2019),”Arapça Öğretiminde Çocuk Şarkılarının Kullanımı ve Uygulamaya Yönelik Etkinlikler”adlı çalışmada çocuk şarkılarının Arapça öğretiminde yerini

araştırmıştır. Çalışmanın sonunda çocuk şarkılarının kolay ulaşılabılır olduğunu ve dil öğrenme konusundaki endişeyi azaltacağından dolayı her kademedeki öğretmene önerilmiştir. Karakoç(2012) adlı çalışmasında İngilizce kelime öğretiminde çocuk şarkılarının işlevini araştırmıştır. Çalışma Ordu ili, Ünye Şehit Cemal Mutlu İlköğretim Okulu 4. sınıfları içinden iki tanesiyle yapılmıştır. Araştırmanın sonunda çocuk şarkılarıyla kelime öğretmenin, ders kitapları kullanılarak yapılan öğretime göre daha başarılı olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Bu çalışmada erken yaşta yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde çocuk şarkılarının değerler eğitiminde kullanımı incelenmiştir. Araştırmanın sonunda Türk çocuk şarkılarının Türk toplumunun değerlerini yansıtırma bakımından zengin olduğu tespit edilmiştir. Bu şarkıların kullanımının B1-B2 seviyesi erken yaşta yabancı dil öğrenen çocuklar için kullanımı uygun görülmüştür. Çalışmanın sonucuna bağlı olarak şu önerilerde verilebilir:

- Çocuk şarkıları, erken yaşta yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde dil becerilerini geliştirmede kullanılabilir.
- Çocuk şarkıları, yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde sözcük öğretiminde kullanılabilir.
- Çocuk şarkıları yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde telaffuz becerisini geliştirmede kullanılabilir.
- Bu çalışma deneysel olarak yapılabilir.
- Erken yaşta yabancı dil öğretiminde otantik materyallerin kullanımına dair araştırmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Akpınar,B.ve Aydın,K.(2009).Çok Duyulu (Multisensory)Yabancı Dil Öğretimi,Tubav Bilim Dergisi,2(1),99-106.
- Altınsoy, T.vd.(2019).İlkokul Müzik Ders Kitabı 3. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Amanvermez, F.(2018).Yeni Hitit Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitaplarındaki(B1-B2-C1) Okuma Metinlerinin Değerler Bakımından İncelenmesi. Uluslararası, Dil, Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi,1(13),146-161.
- Ataseven.(1988).Değişen Sınıf Ortamları ve Şarkıların Yabancı Dil Öğretiminde Araç Olarak Kullanılması, Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,3(3):189-198.
- Batdı,V. ,Semerci,Ç.(20129. Şarkıların Yabancı Dil Becerilerini Geliştirmedeki Etkililiğine İlişkin Öğrenci Görüşleri, Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi,1(4):126-133.
- Bekleyen, N.(2016).Çocuklara Yabancı Dil Öğretimi. Anı Yayıncılık. Ankara: Anı Yayıncılık
- Çalışkan, A. Yabancılarla Türkçe Öğretiminde Müziğin Kullanımı”, Uluslararası Dil ve Edebiyat Çalışmaları Konferansı “Balkanlarda Türkçe” ,14-16 Kasım 2013,Tiran/Arnavutluk.
- Çalışkan, B.K.vd.(2018).İlkokul Müzik Ders Kitabı 4.Ankara:Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Demirci, Ö.(2019).Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Şarkı Kullanımı A1 Seviyesi. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Ankara.
- Dündar, A.S.(2019).”Çocuklara Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi”Emrah Boylu, Latif İltar(Ed.),Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi.(267-279).Ankara: Pegem Akademi
- Göher, F.(2006).Türk ve Batı Çocuk Şarkılarının Karşılaştırmalı Analizi. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü Müzik Öğretmenliği Anabilim Dalı, Ankara.
- Gökmen, İ.vd.(2018).İlkokul Müzik Ders Kitabı 2. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Gökşenli,Y.E.(2012).Yabancı Dil Olarak İspanyolca Öğretiminde Müziğin Öğretim Aracı Olarak Kullanımı. Dergi Park Akademik Dergisi,6:13-43.
- Hanbay, O.(2013).Çocuklara Yabancı Dil Öğretimi. Ankara: Anı Yayıncılık

- İnal, S.(2018).”Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Şarkıların Önemi ve Seçimi “Mustafa Durmuş, Alparslan Okur(Ed.),Yabancılara Türkçe Öğretimi El Kitabı.(417-428) Ankara: Grafiker Yayınları.
- Kahraman,H.(2019).Şarkı ve Müziğin Dil Öğretiminde Yeri ve Önemi. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi,Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yabancı Diller Anabilim Dalı Fransız Öğretmenliği Bilim Dalı,İstanbul.
- Kaplan,M.(2019).Kültür ve Dil.İstanbul:Dergah Yayınları
- Karakoç,E.(2012). İngilizceyi Yabancı Dil Olarak Öğrenen Çocuklara Sözcük Öğretiminde Küçük Çocuk Şarkılarının Kullanımı,yüksek lisans tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yabancı Diller Eğitimi Anabilim Dalı,Samsun.
- Khaghaninejad,M.S. ve Fahandejedsaadi,R.(2016).Music and Language Learning.
- Köse, B.(2012).Yabancı Dil Öğretiminde Şarkı Kullanımı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fransız Dili Eğitimi Anabilim Dalı, Adana.
- Modiri,I.G.(2010).Okul Öncesinde Müzik Aracılığı İle Yabancı Dil Öğretimi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, , Eğitim Fakültesi Dergisi 23 (2), 2010, 505-516.
- Nişancı, İ. (2013). Türkçe şarkıların dil öğretiminde kullanımı. UTEK, Albania.
- Okur,A.(2019).Yabancılara Türkçe Öğretiminde Şarkı Kullanımı.Okur,A. ve Durmuş,M.(Ed.)Yabancılara Türkçe Öğretimi El Kitabı(s.).Ankara: Grafiker Yayınları.
- Türkben, T. (2019). Türkçe ders kitaplarındaki metinlerin iletildiği değerler açısından incelenmesi. Ana Dili Eğitimi Dergisi, 7(3), 508-526.
- Vural,F.G.”Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Müziğin Önemi”9.Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi,20-23 Kasım 2017,Ordu.
- Yavuz,E.(2019).Arapça Öğretiminde Çocuk Şarkılarının Kullanımı ve Uygulamaya Yönelik Etkinlikler,Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Arap Dili Eğitimi Anabilim Dalı,Ankara.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yükrük, S. ve Akarsu, S.(2006). Ortaokul (5-8) Müzik Ders Kitaplarında Yer Alan Şarkıların Değerler Bakımından İncelenmesi. Kastamonu Eğitim Dergisi,25(3), 1171-1186.

İNTERNET KAYNAKÇASI

<https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 04/05/2020

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 231-246, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 17.04.2020 Kabul Tarihi: 07.06.2020

YÖNETİCİLERİN ALGILARINA GÖRE OKULLARDAKİ ÖRGÜTSEL İKLİM

Organizational Climate in Schools According to The Perceptions of Administrators

Muhammed ZİNCİRLİ¹

ÖZ

Okul yöneticileri, eğitim öğretim faaliyetlerinin amaçlarına ulaşmasında sorumluluk sahibi olan paydaşlardır. Yöneticilerin gerek eğitimsel gerekse de yönetsel sorumluluklarını sağlıklı bir şekilde yerine getirmeleri için okullarına dair örgütsel iklim algıları önem arz etmektedir. Yöneticilerin okullarına yönelik olumlu iklim algıları eğitim sisteminin başarılı sonuçlar elde etmesine katkı sağlayacaktır. Araştırmanın amacı, okullarda görev yapan yöneticilerin örgütsel iklim üzerine algılarını tespit etmektir. Araştırmanın sonuçları yöneticilerin okullarındaki iklimi nasıl algıladıkları da bilgi vereceği için önemli görülmektedir. Araştırma nitel araştırma yöntemine göre tasarlanmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu 2018-2019 akademik yılı bahar döneminde Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Yönetimi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans öğreniminde devam eden, farklı okullarda ve branşlarda görev yapan 41 okul yöneticisi (müdür veya müdür yardımcısı) oluşturmaktadır. Veri toplama aracı olarak yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Verilerin analizinde içerik analizi yönteminden yararlanılmıştır. Her bir görüşme formunda verilen cevaplar ortak kodlar altında kategorileri (temaları) oluşturacak şekilde tablolandırılmıştır. Araştırmanın en çarpıcı sonuçları yöneticilerin okullarındaki örgütsel iklimi “olumlu” yönde değerlendirmiş olmaları ve bu olumlu iklim ortamının oluşmasında okul yönetiminin etkili olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel İklim, Yönetici, Okul, Algı

ABSTRACT

School administrators are among the stakeholders who are responsible for the achievement of the educational activities. Organizational climate perceptions of their schools are important for administrators to fulfill their educational and administrative responsibilities in a healthy way. Positive climate perceptions of school administrators will contribute to the successful achievement of the education system. The aim of the research is to determine the perceptions of administrators working in schools on organizational climate. The results of the research are considered important as they will also provide information in terms of administrators' perception of the climate in their schools. The research is designed according to the qualitative research method. The study group of the research consists of 41 school administrators (Principals or Deputy Principals) from different schools and branches, who completed a master's degree in the department of education management at the institute of educational sciences at the Fırat University in the spring semester of 2018-2019. Structured interview form was used as data collection method. In the research, "content analysis" was made. The answers given in each interview form are tabulated under common codes to form categories (themes). The most striking results of the research are that the administrators evaluated the organizational climate in their schools in a “positive” direction and the school management is effective in the formation of this positive climate environment.

Keywords: Organizational Climate, Administrator, School, Perception

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Fırat Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Eğitim Yönetimi Anabilim Dalı. E-posta: mzincirli@firat.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0716-6794>

Giriş

Okullar, eğitim ile hedeflenen amaçlara ulaşılması için yürütülen faaliyetlerin gerçekleştiği yerdir. Bu faaliyetlerin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi okullardaki yöneticilerin öğretmen, veli, öğrenci ve diğer paydaşlarla birlikte ortak bir çaba göstermesi ile mümkündür. Eğitimin amaçlarını gerçekleştirmek sebebiyle bireylerin bir araya geldiği okullar için, eğitim örgütleri demek mümkündür. Soyut bir kavram olsa da özellikle okullardaki uygulamalar neticesinde oluşan örgüt havası okulun örgütsel iklimi ile ilgilidir. Dolayısıyla yöneticiler tarafından okullarına dair hissedilen hava günden güne örgütsel iklim algılarını belirleyecektir. Bu noktada yöneticilerin sergileyeceği çalışmaların verimliliği okul ikliminden etkilenebilir. Yöneticilerin okul iklimine dair algıları, ortaya koyacakları yönetim performansı üzerinde olumlu etki yaratabileceği gibi olumsuz yönde bir etki de oluşturabilir. Dolayısıyla okul iklimi yöneticilerin yönetsel ve de eğitim öğretim faaliyetlerini yerine getirirken etkilenecekleri önemli konulardan biridir.

Örgütsel iklim tarihsel açıdan ilk 1930’lu yıllarda alana kazandırılan ancak 1950’li yılların sonuna doğru örgüt yapısını inceleyen psikologlar tarafından belirgin bir şekilde ele alınmış olup bu kavram için “Örgütün Kişiliği” tanımı yapılmaktadır (Hoy ve Miskel, 2010). Gordon (1990), iklimin ortak amaç çerçevesinde bir araya gelen kişilerin veya grupların ilişkilerinin bir sonucu olduğunu belirtmektedir. Daha geniş bir perspektiften örgütsel iklimi örgütte yer alan grupların veya kişilerin etkileşimleri sonucu ortaya çıkan düzen, güven, doyum, hissettikleri duygular veya bu ilişkilere dair algılar olarak tanımlamak mümkündür (Güçlüoğlu, 1979; Altun, 2001). Örgütsel iklim ilk ortaya çıktığı dönemde örgüt psikologlarının inceleme alanında olduğu için psikolojik bir çerçevede de ele alınmıştır. Bu amaçla örgütün iklimi ile psikolojik ortamı arasında önemli bir ilişki olduğu belirtilmiştir (Can, Azizoğlu ve Aydın, 2011). Örgütteki hava, ortam, çevre, kültür, duygu gibi kavramların örgütün iç dünyasını yansıttığından örgütsel iklim ile alakalı olduğu söylenebilir (Karcıoğlu, 2001). Örgütsel iklime dair ülkemizde önemli çalışmalara imza atan Ertekin’e göre (1978), örgütsel ikliminin tanımına iklimin tanımını yapmakla başlamak gerekir. İklim Yunanca kökenli bir kelime olup “eğilim” anlamına gelmektedir. Bu bağlamda iklimin psikolojik bir yönü vardır. Örgütsel iklim, örgüte kimlik kazandıran, çalışanlar tarafından algılanan ve davranışlarını etkileyen örgütün tamamını kapsayan özelliklerdir. Örgütsel iklim bazı öğelerden oluşmaktadır. Nitekim Taymaz’a göre (2003) örgütsel iklim; birey, ekoloji, sosyal sistem, organizasyon ve kültür olmak üzere 5 öğeden oluşmaktadır. Ayrıca yapılan birtakım çalışmalar neticesinde örgütsel iklimin çevresel, örgütsel ve bireysel boyutlarının da olduğu görülmektedir (Arslan, 2004).

İklim, kelime anlamı olarak atmosfer anlamına gelmektedir. Bizler bir yerin psikolojik havasından bahsederken de o yerin atmosferi terimini zaten dilimize yerleşmiş şekilde kullanmaktayız. Yani iklim, atmosfer, hava derken sadece somut, fiziki kavramları düşünmek yanlış olacaktır (Bozdoğan ve Sağnak, 2011). Örgütsel iklim örgütte çalışanlar arasındaki ilişkilerin, çalışanların beklentilerinin karşılanması ile örgütün amaçlarına ulaşma çabaları ve çevre ile ilişkilerin etkileşiminin bir sonucudur (Bursalıoğlu, 2012). Ayrıca örgütteki psikolojik ortam ile ilgili olduğu için örgütsel iklim örgütteki süregelen ve paylaşılan psikolojik güçlerin yansımasıdır (Can, Azizoğlu ve Aydın, 2011). Örgütsel iklim örgütün genel özelliklerini belirleyen, örgütün varlık nedeni ortaya koyarak çalışanların tutum ve davranışlarını bu yönde etkileyen bir kavramdır. Ayrıca örgütün diğer örgütlerden farklılıklarını ortaya koyan böylece çalışanlara özgü bir misyon belirleyip örgüte dair düşüncelerine etki eden psikolojik bir olgudur (Gündüz, 2008). Örgütsel iklim, kapsamlı bir konu olmasından dolayı bazen örgüt kültürü kavramı ile karşılaştırılabilmektedir. İklim ile kültür kavramının elbette ortak noktaları olabilir. Ancak her iki kavram arasında belirgin bir şekilde ayrılan noktalarda vardır. Özellikle örgütsel iklim, kültüre göre örgütün çevreye daha fazla yansıyan yanıdır. Ayrıca örgütün iklimi, kültürüne nispeten daha kısa sürede örgüt dışı unsurlarla hissedilebilecek bir olgudur. Örgütsel iklim örgüt içindeki ilişkilerin boyutuna göre değerlendirilebilir. Eğer örgüt içinde resmi ilişkiler ağırlıkta ise iletişim düşük ve formal olmayan etkileşimler kabul görmüyorsa negatif veya kapalı bir iklim ortamı vardır

denebilir. Bu durumun tersine örgütte çalışanlar arasında sıcak bir ilişki ve iletişim ortamının olması, iletişimin yoğun ve ihtiyaçların dikkate alındığı arkadaşça bir ortamın varlığı, örgütte olumlu bir iklimin varlığının göstergesidir (Şişman, 1994).

Nasıl ki hava koşullarında iklim, soğukluk-sıcaklık, basınç-nem gibi değişkenlerle ifade ediliyorsa örgütün havasını temsil eden örgütsel iklimin de bazı anahtar kavramları vardır. Çalışanlar arasındaki işbirliği, destek, birlikte iş yapabilme inancı, arkadaşlık bu kavramlara örnek gösterilebilir. Tabii bu kavramlar bir anda ortaya çıkmaz. Dolayısıyla örgütsel iklimin oluşması için belirli bir süreç gerekir. Bazen yıllar içinde bazen daha kısa bir zamanda örgütün iklimi ortaya çıkar. Örgütsel iklimin özellikleri hem çalışanların performansını etkiler hem de örgütün verimliliğine etki eder. Bu nedenle örgütler için iklim algısı önemlidir. Elbette her çalışanda iklim algısı aynı olmayabilir. Nasıl ki bazı öznel kavramlara dair kişiden kişiye farklı düşünceler var ise örgütsel iklime dair de farklı düşünceler olabilir. Yani örgütsel iklim çalışanlar tarafından farklı algılanabilir. Arkadaşlık samimi bir çalışma ortamı ve de iletişim bazı çalışanlar için memnun edici birer unsur olabiliyorken bu durumların varlığı başarılı olma veya kariyer yapma ihtiyacı içinde olan çalışanlar için çok önemli görülmeyebilir (Can, Azizoglu ve Aydın, 2011).

Eğitimsel faaliyetlerin yürütüldüğü en önemli mekânlar okullardır. Okulların önemli öğelerinden biri de yöneticilerdir. Okulun örgütsel iklimi, yöneticilerin davranış ve tutumlarını etkileyebilir. Ayrıca okulun örgütsel iklimi, okulu diğer okuldan farklı kılan özelliklerinin de bütünüdür. Dolayısıyla okul iklimi, okulun kendine özgü olan kişiliğidir (Aydın, 2000). Tanımlanması veya ölçülebilmesi algılanması kadar kolay olmayan okul iklimi, insanların okul hakkında sahip oldukları duygu ve izlenimleri taşıyan gerek subjektif gerekse objektif belirteçlerin oluşturduğu bir bütün olarak kabul edilmektedir (Ellis, 1988; Welsh, 2000). Bir örgütü diğer örgütlerden ayıran kişiliği de olan örgüt iklimi aynı zamanda okulda bulunan ilişki biçimlerini, grupları ve yönetimi etkileyen bir güce de sahiptir (Baykal, 2007). Gözlemlenebilen birçok şeyi içeren iklimin, okulun fiziksel yapısını, okuldaki çalışanlar tarafından hissedilen duyguları ya da çalışanların veya ziyaretçilerin okula girince yaşadıkları tecrübeleri ve karşılaştıkları durumları da kapsadığı iddia edilmektedir (Schein, 2000; Özdemir, 2017). Okul iklimi, okulun ait olduğu toplumun mensuplarının okula dair duygularının bir yansımasıdır (Şişman, 2002).

Aslında okulu kabaca bir gözlemlemek ve ortamın durumuna bakmak okulun iklimi hakkında kısa bir bilgiye sahip olmak konusunda yeterli olacaktır (Şentürk ve Sağnak, 2012; Anıl ve Güzeller, 2011; Korkmaz, 2011; Doğan, 2012; Ayık ve Şayir, 2014). Hatta okulun sadece duvarlarına, panolara, öğrencilerin oynadığı oyunlara veya okulun temizlik durumuna bakmak okul iklimi hakkında birçok bilgiye ulaşmamıza imkân sağlayacaktır (Kurt ve Çalık, 2010; Yılmaz ve Altınkurt, 2017). Özetle okula dışarıdan gelen birinin okulda yeterli bir zaman dilimi kadar bulunması o okulun iklimi hakkında bilgiye sahip olmasını sağlayacaktır (Bektaş ve Nalçacı, 2013; Sheldon ve Epstein, 2005; Bugay, Avcı ve Özdemir, 2018). Okullardaki örgüt iklimi algısı yöneticilerin birçok davranışı üzerinde etkili olabilir. Yöneticilerin görev yaptıkları okula dair olumlu bir iklim algısına sahip olmaları çalışma performanslarını olumlu yönde etkileyecektir. Bununla birlikte sahip olunan olumsuz iklim algısı yöneticilerde verimliliğe ve çalışma performansına olumsuz yönde etki edecektir. İklimin okullar için önemli olduğu şüphesiz bir gerçektir. Bu araştırmanın temel amacı, yöneticilerin görüşleri aracılığıyla okullardaki örgütsel iklime dair algılarını değerlendirmektir. Bu temel amaç doğrultusunda aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır, yöneticiler;

- Okullarının örgütsel iklimini nasıl değerlendirmektedirler?
- Okullarındaki gruplaşmaların örgüt iklimi üzerindeki etkileri nelerdir?
- Okullarında görev yapan öğretmen ve diğer personelin gözünden kendilerini nasıl değerlendirmektedirler?
- Mesai saatleri dışında okulda vakit geçirmekten zevk duymakta mıdır, neden?
- Okulundan yer değiştirme isteğinde bulunmayı düşünmekte midir, neden?

Yöntem

Okullarındaki örgütsel iklimin değerlendirilmesine dair yöneticilerin görüşlerini tespit etmeyi amaçlayan bu araştırmada, nitel araştırma yaklaşımından olgu bilim “fenomenoloji” deseni kullanılmıştır. Fenomenoloji farkında olduğumuz ancak yüzeysel olmayan ve ayrıntılı bir bilgiye vakıf olmadığımız olgulara dikkatimizi çekmektedir. Bu olgular ve durumlar farklı biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca fenomenoloji tamamen yabancı olmamakla birlikte anlamını tam olarak kavrayamadığımız olguları araştırmak için uygun bir nitel araştırma yaklaşımıdır (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Fenomenoloji deseni algı ve anlam tespit etmek amacıyla ikiye ayrılır. Katılımcıların deneyimlerini ve araştırılan kavrama dair algıları betimlenirken “betimleyici fenomenoloji” kullanılır. Katılımcıların kendi tecrübe ve deneyimlerine dayalı olarak araştırılan kavrama dair anlamlarını tespit etmek de “yorumlayıcı fenomenoloji” kapsamında değerlendirilir (Saban ve Ersoy, 2017). Nitel araştırmalarının temel amacının doğrudan ve basit bir betimleme ortaya koymak olduğu (Bolyai, Knafl ve Cohen, 2016) düşünüldüğünde betimleyici fenomenoloji yaklaşımının tercih edilmesi beklenebilir (Sandelowski, 2010; Lambert ve Lambert, 2012). Bu çalışmada yöneticilerin örgütsel iklim kavramına dair algılarının tespit edilmesi amaçlandığından betimleyici fenomenoloji deseni kullanılmıştır.

Çalışma Grubu

Çalışma grubu amaçlı örnekleme türlerinden maksimum çeşitlilik yöntemi ile tespit edilmiştir. Araştırmacının, araştırmanın amacına uygun olacak şekilde kimlerin katılacağı konusunda kendi düşüncesini kullanmasıyla amaçlı örnekleme yöntemi kullanılır (Balcı, 2009). Ayrıca amaçlı örnekleme de katılımcılar arasında çeşitlilik gösteren koşulların var olması ve bu koşullar arasında paylaşılan düşünce ve olguların olup olmadığını bulmak için maksimum çeşitlilik yöntemi tercih edilebilir. Bu çeşitlilik, problemin farklı boyutlarının ortaya konulmasını sağlar (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Amaçlı örnekleme türlerinden maksimum çeşitlilik yönteminin seçilmesi ile yöneticilerin görüşleri aracılığıyla problem durumuna dair farklı boyutların ortaya çıkmasına imkân tanımıştır. Bu doğrultuda araştırmanın çalışma grubunu çoğunluğunun okul yöneticisi olduğu Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Yönetimi Anabilim Dalında yüksek lisans yapan 41 kişi oluşturmaktadır. Araştırmaya katılan çalışma grubunun demografik özellikleri Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Değişkenler n=41		f	%
Cinsiyet	Kadın	6	15
	Erkek	35	85
Kurumdaki Görev	Müdür	28	68
	Müdür Yardımcısı	13	32
Öğrenim Durumu	Lisans	34	83
	Yüksek lisans	7	17
Mesleki Kıdem	1-5 Yıl	3	7
	6-10 Yıl	8	20
	11-15 Yıl	16	39
	16 Yıl ve üstü	14	34

Tablo 1’de görüldüğü gibi araştırmanın çalışma grubunu 41 kişi oluşturmaktadır. Katılımcılardan 6 kişi bayan, 35 kişi ise erkektir. Katılımcıların eğitim kurumlarındaki görevleri incelendiğinde 28 kişi müdür, 13 kişi müdür yardımcısı, öğrenim durumlarında ise 34 kişi lisans mezunu iken ve 7 kişi yüksek lisans mezunudur. Mesleki kıdemlerine göre incelendiğinde 3 kişi 1-5 yıl arasında, 8 kişi 6-10 yıl arasında, 16 kişi 11-15 yıl arasında ve 14 kişi ise 16 yıl ve üstü

kıdeme sahiptir. Tabloda görüldüğü üzere katılımcıların kurumlarındaki görev değişkeni açısından oldukça homojen bir dağılım gösterdiği ve kıdemi fazla olan katılımcıların çoğunlukta olduğu görülmektedir.

Veri Toplama Aracı

Okullardaki örgütsel iklim hakkında yöneticilerin görüşlerinin belirlenmesi için iki bölümden oluşan yapılandırılmış bir görüşme formu hazırlanmıştır. Bu şekilde araştırmacı önceden sormayı planladığı soruları içeren bir form hazırlar. Yapılandırılmış görüşmelerin araştırmacıya hem sunduğu esneklik ile hem de katılımcıların tamamı için geçerli olacak şekilde bir bakıma standartlığa sahip olması nedeniyle eğitim bilim araştırmalarında sıklıkla kullanıldığı bilinmektedir (Türnüklü, 2000). Formun ilk kısmında katılımcıların demografik özellikleri ile ilgili bilgiler yer alırken ikinci kısmında örgütsel iklim algısının tespitine dair beş adet soru hazırlanmıştır. Merriam ve Tisdell'in (2016) belirttiği üzere araştırma kapsamında hazırlanan sorular problem durumunun tespiti sırasında ortaya konulan teorik çerçeveye uygun ve ilgili olacak şekilde tasarlanarak katılımcılara yöneltilmiştir. Hazırlanan görüşme formu alan uzmanı iki akademisyen tarafından değerlendirilmiş, uygulamadan önce son şekli verildikten sonra katılımcılara ulaştırılmıştır. Katılımcıların bir bölümünün sorulara verdikleri cevaplar ses kaydı şeklinde elde edilmişken, zaman ve mekân açısından uygun olan yöneticilerden de araştırmacı tarafından yüz yüze görüşülerek veriler elde edilmiştir. Gerek ses kaydı ile gerekse de yüz yüze uygulamaların yapılması doğrudan araştırmacının kontrolünde olduğu için sorularda anlaşılmayan hususların olması halinde gerekli açıklamalar yapılmıştır. Böylece soruların anlaşılabilirliği sağlanmıştır. Ses kayıtları ve yüz yüze görüşme formları araştırmanın temel veri kaynağı olarak kabul edilmiştir.

Verilerin Analizi

Katılımcıların görüşleri temelinde verilerin analizinde nitel araştırmaların çözümlenmesinde en çok başvurulan içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Gerek ses kayıtları gerekse de görüşme formundaki ifadeler değerlendirme yapılabilmesi için bilgisayar ortamında yeniden düzenlenmiş ve içerik analizine uygun hale getirilmiştir. İçerik analizinde katılımcılar tarafından ortaya konulan görüşler araştırma problemi kapsamında sorulan sorular ile ilişkili olacak şekilde kodlar tespit edilmiştir. Kodların tespit edilmesi sorulara verilen yanıtları sınırlı hale getirerek ilişkili olmayan görüşlerin de kapsam dışı tutulmasını sağlayacaktır (Maxwell, 2013). İçerik analizi kapsamında elde edilen veriler dört aşamada analize tabi tutulmuştur. Birinci aşamada verilere dair kodlamalar yapılmıştır. Kodlama, katılımcılardan gelen görüşlerin çok boyutlu bir şekilde değerlendirilerek anlamlı, kapsayıcı ve aralarında anlam bütünlüğü olacak şekilde küçük sözcük/sözcükler halinde belirlemek, tespit etmektir (Corbin ve Strauss, 2008; Creswell, 2013; Merriam, 2009; Miles ve Huberman, 2016). İkinci aşamada kodlanan verilerin kategorileri (temaları) belirlenmiştir. Kategoriler tespit edilirken ortak görüşleri temsil eden kodların varlığı dikkate alınır. Ayrıca ortaya çıkan kodların en az ikisinin bir araya getirilmesi ile kategori oluşturulmalıdır (Cresswell, 2013; Merriam, 2009). Daha sonra kodların bir araya gelmesi ile oluşan kategoriler boyutlar halinde düzenlenmiştir. Son aşama da ise kategorilere göre oluşturulan tema tablolarının bulguların tanımlanmış ve yorumlanmıştır. Bu sürecin detaylı bir şekilde ele alınması ve hangi aşamalarda neler yapıldığının belirtilmesi araştırma geçerliliği açısından önemli bir ölçüttür (Yıldırım ve Şimşek, 2018). Araştırmanın geçerliliğini arttırmak ve güvenilirliğine katkı sağlamak amacıyla bir diğer yöntem olarak katılımcı teyidi yapılmıştır (Lincoln ve Guba, 1985). Katılımcılara görüşleri doğrultusunda ortaya çıkan kod ve ilgili kategoriler gönderilmiş ve görüşlerinin bu kod ve kategorilere uygun olup olmadıkları sorulmuştur. Katılımcılardan dönütler değerlendirildiğinde yaklaşık %90 oranında bir uygunluğun olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların görüşlerine göre ortaya çıkan kodların tekrarı frekans olarak ve bu frekansların kategori içindeki yeri de yüzdelik ifadelerle hesaplanmıştır. Elde edilen tema ve kategorilere ait dikkat çeken katılımcı görüşlerinin bazılarını doğrudan alıntılar ile bulgu ve yorumların altında yer verilmiştir. Bu şekilde elde edilen kod ve kategoriler ile onların ortaya çıkmasına kaynaklık teşkil eden görüşler arasında var olan

bütünlük vurgulanmaya çalışılmıştır. Görüşlerin analizi sürecinin başından sonuna kadar geçerli olacak şekilde katılımcılara kod isimler (Yönetici: Y olacak şekilde, Y1, Y2, Y3, ... gibi) verilmiştir. Elde edilen bulguların bütünlüğü ve anlamlılığı araştırmacı tarafından devamlı kontrol edilmiştir. Bu amaçla tamamlanan yeni oluşturulan kod, kategori veya temalar daha önce oluşturulanlar ile sürekli karşılaştırılmıştır. Araştırmanın güvenilirliğini tespit etmek amacıyla görüşlerden elde edilen kodların ait olduğu kategori veya temayı temsil edip etmediğini belirleyebilmek için uzman görüşüne başvurulmuştur. Bu doğrultuda alan uzmanı bir araştırmacıdan, tüm cevapların eşleşmesi şartıyla belirlenen kategorilere yerleştirilmesi talep edilmiştir. Daha sonra alan uzmanının yapmış olduğu eşleştirmeler ile araştırmacı tarafından yapılmış olan eşleştirmeler karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma neticesinde, görüş birliği ve görüş ayrılığı olan eşleştirmelerin sayıları belirlenmiştir. Araştırmanın güvenilirliği Miles ve Huberman' ın (2016) Güvenirlik= görüş birliği/ görüş birliği + görüş ayrılığı formülü kullanılarak hesaplanmıştır. Hesaplama neticesinde alan uzmanı ile araştırmacı arasındaki uyumun % 90 ve üzeri olması gerektiği dikkate alınarak çalışmaya özgü verilen formül ile hesaplama yapıldığında güvenilirlik tespitinin % 94 oranında bir uzlaşma sağlanmış olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç, çalışmanın güvenilirliği açısından yeterli olarak görülebilir. Bu sayede araştırmanın iç geçerliği sağlanmıştır. Araştırmanın dış geçerliğinin sağlanması için ise araştırmanın örnekleme, genellemeye izin verecek şekilde seçilmiştir.

Bulgular

Okullarda görev yapan yöneticilerin örgütsel iklim algılarının tespit edilmeye çalışıldığı bu araştırmada, görüşme formundaki sorulara verilen cevaplar çözümlenerek yorumlanmış ve bu bölümde sunulmuştur. “Okulunuzun örgütsel iklimini nasıl değerlendiriyorsunuz?” sorusuna ilişkin yöneticilerin görüşleri “olumlu” ve “olumsuz” olmak üzere iki ayrı başlıklar altında ele alınarak değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgulara ilişkin ortaya çıkan kodlanmış değerlendirme başlıkları Tablo 2’de ve kelime bulutları da Şekil 1’de gösterilmiştir.

Tablo 2. Tema 1: Yöneticilerin Örgüt İklimini Değerlendirmesi

S.N.	Kodlanmış değerlendirme başlıkları	f	%
	Olumsuz İklim Dair	12	29
1	Gruplaşma (Ayrışma)	10	
2	Öğrenci Başarısızlığı	8	
	Olumlu İklim Dair	29	71
1	İletişim	16	
2	Anlayış	14	
3	Çözüm Odaklılık	11	
4	Gönüllülük	11	
5	Dayanışma	9	
6	Samimiyet	8	
7	Birliktelik Ruhu	6	
8	Kararlara Katılım	6	
9	Yönetim Anlayışı	4	

Tablo 3. Tema 2: Kurumdaki Gruplaşmaların Okul İklimine Etkileri

S.N.	Kodlanmış Başlıklar	f	%
	Olumsuz etki	27	66
1	Başarısızlık	16	
2	İletişimsizlik (Dargınlık)	14	
3	Amaçlardan sapma	13	
4	Farklılık yaratma (Ötekileştirme)	9	
5	Kişisel çıkarlar	6	
6	Çözumsuzlük	5	
	Olumlu etki	14	34
1	Birliktelik ruhu	10	
2	İş doyumu	8	
3	Samimiyet	6	
4	Adanmışlık	4	

Şekil 2. Kurumdaki Gruplaşmaların Okul İklimine Etkilerine Dair Kelime Bulutu

Yöneticilerin, "Çalışanlar arasında gruplaşmaların kurumunuzun iklimine etkisi" üzerine görüşleri incelendiğinde, kodlanmış 10 adet farklı değerlendirme başlığı olduğu görülmektedir. Bunlardan 6'sı gruplaşmaların kuruma olumsuz etkisi olduğunu, 4'ü de olumlu etkisi olduğunu ifadelerden elde edilmiştir. İfade edilme sıklığı bakımından en fazla olumsuz değerlendirme başlığı altında 16 frekansı olan "başarısızlık" olmuştur. Bununla beraber olumsuz olarak "iletişimsizlik (f=14)", "amaçlardan sapma (f=13)", "farklılık yaratma /Ötekileştirme (f=9)", "kişisel çıkarlar (f=6)", "çözumsuzlük (f=5)" gibi başlıklarda da değerlendirmeler yapılmıştır. Gruplaşmanın kuruma olumlu etkisi olduğunu belirten yönetici görüşleri incelendiğinde ise 10 frekansla "birliktelik ruhu" en yüksek tekrar sahip belirtilen görüş olmuştur. Diğer olumlu kodlar ise "iş doyumu (f=8)", "samimiyet (f=6) ve "adanmışlık (f=4)" başlıkları olarak belirtilmiştir. Görülmektedir ki okul içinde gruplaşmanın olumlu veya olumsuz etkisi olacağını belirten yöneticiler olmuştur. Ancak gruplaşmanın okulun başarısızlığına ve kişiler arası dargınlıklar yaratarak amaçlardan sapmaya sebep olabileceği yönünde görüş bildiren yöneticilerin sayısı da yadsınmaz. Yöneticilerin gruplaşmanın okula etkilerine ilişkin kendi ifadelerinden birkaçı aşağıda verilmektedir (Y: Kodlanmış Yönetici):

"Şuan çalıştığım kurumda gruplaşma var mı yok mu tam olarak bilmiyorum. Bu tarz konular konuşulunca ortamdaki ayrışmayı tercih ediyorum. Ama daha önceki çalıştığım kurumda idare ve diğerleri diye bir gurup olmuştur, bunun okula zarar verdiğini belirtebilirim. Okuldaki başarısızlığın en büyük sebebi bence bu gruplaşmaydı (Y18)."

"Okulumuzda bariz bir gruplaşma olduğu söylenemez. Ancak bazı öğretmenlerin biri birine karşı samimiyeti diğerlerine göre biraz daha ilerde olduğu söylenebilir. Bu durum da gayet normal hatta bu durumu faydalı karşılıyorum. Eğer

bu gruplaşmaysa bence olumsuz bir yanı yok. Bu şekilde birlikte hareket ediliyor ve öğretmenler daha verimli oluyor. (Y22).”

“İnsanlar arası gruplaşmalar elbette bir olumsuz etki yaratır. Gurubun içinde olan kişilerin menfaatleri ön plandadır çünkü. Böyle olunca kimse okulu düşünmüyor ve herkes kendisi için çalışıyor (Y8).” “Gruplaşmaların okula faydası olmayacaktır. Çünkü gruplaşma oldu mu kimsenin kimseden haberi olmuyor. Hatta araya dargınlık girip öğretmenlerin birbiriyle konuşmadığı bile oluyor (Y34).”

“Gruplaşmaların zararlı olduğu düşünülse de bence faydalı. Bu sayede öğretmenler arasında dayanışma artabiliyor, başarı için herkes elinden gelenin daha iyisini yapmayı istiyor (Y15).

Yöneticilerin “Okulunuzda görev yapan kişilerin (öğretmenlerin ve diğer personelin) gözünden değerlendirecek olsaydınız kendinizi nasıl ifade ederdiniz?” sorusuna ilişkin görüşleri kodlanmış tek başlık altında ele alınarak değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgulara ilişkin ortaya çıkan kodlanmış değerlendirme başlıkları Tablo 4’te ve kelime bulutları da Şekil 3’te gösterilmiştir

Tablo 4. Tema 3: Okuldaki Personel Tarafında Değerlendirilme

S.N.	Kodlanmış değerlendirme başlıkları	f
1	Çalışkan	29
2	Sorumluluk Sahibi	22
3	Mesleğini Seven	17
4	İdealist	16
5	Sert Görünümlü	14
6	Yönetmeliğe Hâkim	13
7	Araştırmacı	11
8	Uyumlu	11
9	Yardımsaver	10
10	Konuşkan	6
11	Deneyimsiz	4
12	Takıntılı	3
13	Hakkını Arayan	3

Şekil 3. Yöneticinin Okuldaki Personel Tarafında Değerlendirilmesine Ait Kelime Bulutu

Yöneticilerin okuldaki öğretmen ve diğer personel gözünden değerlendirilmesine dair belirttikleri görüşleri olumlu veya olumsuz ayrımı yapılmadan toplam 13 başlıkta kodlandığı görülmektedir. İfade edilme sıklığı bakımından en yüksek kodun 29 frekans değerine sahip olan “çalışkan” olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra ifade edilme sıklığına göre “sorumluluk sahibi (f=22)”, “mesleğini seven (f=17)”, “idealist (f=16)”, “sert görünümlü (f=14)” “ yönetmeliğe hakim

(f=13)”, “araştırmacı (f=11)”, “uyumlu (f=11)”, “yardımsever (f=10)”, “konuşkan (f=6)”, “deneyimsiz (f=4)”, “takıntılı (f=3)”, “hakkını arayan (f=3) başlıkları olarak belirtilmiştir. Görülmektedir ki genel olarak okul yöneticileri okulda görev yapan öğretmen ve diğer personelin gözünden kendilerini olumlu tutum ve davranışlar içinde oldukları yönünde değerlendirmektedirler. Bununla beraber bazı olumsuz sayılabilecek tutum ve davranışları sergilediğini belirten görüşlerin var olduğu da tespit edilmiştir. Yöneticilerin okuldaki öğretmen ve diğer personel tarafından değerlendirilmesine ilişkin kendi ifadelerinden birkaçı aşağıda verilmektedir (Y: Kodlanmış Yönetici):

“Okulumda görev yapan öğretmenler ya da çalışanların hakkımda güzel şeyler düşündüğünü tahmin ediyorum. Herhalde benim için araştırmacı, sorumluluklarını yerine getirmeye çalışan, mesleğinin gerektirdiği her konuda bilgi sahibi olacak şekilde yönetmeliklere hakim biri olarak yorumlayabilirler (Y11).

“Çalışkan, işten kaçmayan sorumluluklarının gereğini yerine getirecek kadar idealist biridir derler (Y4).

“Çalışkan, idealist, yardımsever bir yönetici olarak belirtebilirler (Y29).

“Mutlaka değerlendirmeler yapıyordur, çok fazla tahmin edemesem de yeni göre başlamış bir yönetici olduğumdan deneyimsiz olduğumu söyleyebilirler (Y20).

“İlk bakışta sert bir yapıya sahip olduğumu söylerler. Ama şefkatli ve sorumluluklarını yerine getiren bir yöneticiyimdir (Y8).

“İşini severek yapan idealist bir yönetici olduğumu söylerler (Y36).

Yöneticilerin “Mesai saatleri dışında okulda geçirdiğiniz süreden zevk alıyor musunuz? Cevabınız nedeni olarak neler söyleyebilirsiniz?” sorusuna ilişkin görüşleri, “zevk alıyorum” ve “zevk almıyorum” olmak üzere iki başlık altında ele alınarak değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgulara ilişkin ortaya çıkan kodlanmış değerlendirme başlıkları Tablo 5’te ve kelime bulutları da Şekil 4’te gösterilmiştir.

Tablo 5. Tema 4: Mesai Saatleri Dışında Kurumda Geçirilen Süreye İlişkin Değerlendirme

S.N.	Kodlanmış Değerlendirme Başlıkları	f	%
	Zevk Almıyorum	22	54
1	Ailevi Sebepler	17	
2	İş Yoğunluğu	13	
3	Zamansızlık	11	
4	Bir Sonraki Güne Hazırlık	9	
5	Taşınmalı Eğitim	3	
	Zevk Alıyorum	19	46
1	Sorumluluk	11	
2	Sosyal Faaliyetler	9	
3	Yeterli Zaman	6	
4	Çalışma Ortamı	4	
5	Okul Sevgisi	4	

Tablo 6. Tema 5: Okuldan Tayin İstemeye İlişkin Değerlendirme

S.N.	Kodlanmış Değerlendirme Başlıkları	f	%
	Düşünmüyorum	26	64
1	Memnuniyet	15	
2	Huzurlu Ortam	13	
3	Öğrenci Başarısı	11	
4	İşbirliği	6	
5	Dayanışma	3	
	Düşünüyorum	15	36
1	Kişisel Nedenler	11	
2	Zorunlu Yer Değişikliği (rotasyon)	10	
3	İş Yüğü	6	
4	Yaşam Standartları	4	

Şekil 5. Okuldan Tayin İstemeye İlişkin Kelime Bulutu

Okuldan tayin istemeyi düşünmüyor musunuz sorusuna yöneticilerden alınan cevaplara göre 26 yönetici “Hayır düşünmüyorum”, 15 yönetici ise “Evet düşünüyorum” yönünde görüş bildirmiştir. Hayır düşünmüyorum diye görüş bildiren yöneticilerin görüşleri kodlandığında en yüksek frekans değeri 15 olarak “memnuniyet” başlığı olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra tayin istemeyi düşünmeyen katılımcıların görüşlerini “huzurlu ortam (f=13)”, “öğrenci başarısı (f=11)”, “işbirliği (f=6)”, “dayanışma (f=3)” olduğu görülmektedir. Tayin istemeyi “evet düşünüyorum” diyen yöneticilerin kodlanmış görüşlerinde frekansı en yüksek başlığın “Kişisel nedenler (f=11)” olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra “zorunlu yer değişikliği (rotasyon) (f=10)”, “iş yükü (f=6)” ve “yaşam standartları (f=4)” olarak belirlenmiştir. Katılımcıların tayin istemeyi düşünme üzerine ilişkin kendi ifadelerinden birkaçı aşağıda verilmektedir (Y: Kodlanmış Yönetici):

“Hayır, şimdilik düşünmüyorum. Okulumdaki ortamdan çok memnunum (Y2)”.

”Kesinlikle düşünmüyorum böyle bir ortamı bırakıp gitmeyi istemem(Ö4)”.

“Düşünüyorum çünkü çalıştığım yerden daha iyi imkânlarla sahip ve merkezi bir yerde çalışmak istiyorum (Y18)”.

“Düşünmüyorum. Okul ortamımdan gayet memnun iken arkadaşlarımla dayanışma içindeyken neden isteyeyim ki. Tayin istemem herhangi bir sebep olmadığı için düşünmüyorum (Y21)”.

“Çalıştığım okul eşdeğer okullar içinde en başarılı okullardan biri, o yüzden tayin istemeyi düşünmüyorum(Y14)”.

“Evet düşünüyorum. Bunun sebebi olarak da şunları söyleyebilirim, görev yaptığım okulda yönetmeliğin tanınmış olduğu çalışma süremi tamamladım. Yani zorunlu olarak yer değiştirmek durumundayım (Y38)”.

Sonuç ve Tartışma

Okullardaki örgütsel iklimin yönetici algılarına göre değerlendirilmesini amaçlayan bu çalışmada, araştırma soruları çözümlenerek elde edilen bulgulara dair sonuçlar bu başlık altında ele alınmıştır. Okul yöneticilerinin görüşleri sorulara verdikleri cevapların aynı kod ve kategorilerde bir araya gelmesiyle birlikte beş tema altında değerlendirilmiştir. Yöneticilerin çoğunluğu okullarındaki iklim ortamına dair olumlu değerlendirmelerde bulunmuştur. Olumlu bir iklim ortamının oluşmasına gerekçe olarak da okullarındaki etkili iletişimi, çalışanların çözüm odaklı olmasını, birliktelik ruhu gibi unsurları belirtmişlerdir. Okullarda görev yapan öğretmenlerin, yöneticilerin ve diğer personelin arasında oluşan birliktelik ruhu ve karşılıklı anlayış okul ikliminin olumlu değerlendirilmesine neden olmuştur. Özdemir, Yalın ve Sezgin (2008)'in yapmış oldukları araştırma sonucu da göstermektedir ki okullarda güvene dayalı destekleyici unsurların varlığıyla birlikte örgütsel iklim algısı olumlu yönde etkilenecektir. Bazı yöneticiler okullarındaki olumlu iklimin ortaya çıkmasında yönetim anlayışının da etkili olduğunu belirtmiştir. Bilhassa yöneticilerin sergilemiş oldukları yönetsel tutumlar elbette çalışanların okula ve yönetime dair tutum ve algılarını etkileyecek ve okulun iklimine olumlu yansıtacaktır. Bu konuda alanda yapılmış olan birçok çalışma da yönetim şeklinin ve sergilenecek liderlik davranışların algılanan örgütsel iklim üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Boğler, 2001; Buluç, 2009; Korkmaz, 2011). Verilen cevapların analizi neticesinde bazı yöneticiler okullarındaki iklimi olumsuz değerlendirmişlerdir. Olumsuz bir iklim ortamının ortaya çıkmasının en önemli nedeni olarak da çalışanlar arasındaki gruplaşmalar olduğunu belirtmişlerdir. Bu durumla beraber öğrenci başarısının temele alınmamasının da okul iklimine olumsuz etki yarattığı analizler neticesinde ortaya çıkan bir diğer sonuçtur.

Yöneticilerin, okullardaki gruplaşmaların okul iklimine etkilerine dair verdikleri yanıtlar incelenmiş ve çalışmaya katılan yöneticilerin çoğunluğunun okuldaki gruplaşmalar neticesinde çalışanlar arasında görüş ayrılığı ve dargınlık durumlarının ortaya çıktığı ve bunun da okulun başarısına olumsuz yönde etki ettiği tespit edilmiştir. Karadağ, Baloğlu, Korkmaz ve Çalışkan (2008) da yapmış oldukları çalışma neticesinde, okul ortamındaki etkinlik ve etkileşimin düzeyinin örgütsel iklimin olumlu değerlendirilmesi için önemli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca yönetici görüşlerine göre gruplaşmaların, sorunların artmasına ve çıkar ilişkilerinin ortaya çıkmasına sebep olduğu da bir diğer ulaşılan sonuçtur. Bunun yanında bazı yöneticilerin gruplaşmaların okul iklimine olumlu etkileri olacağı yönünde görüş bildirdikleri de tespit edilmiştir. Okullardaki kişiler arası ortak amaç, paylaşım birlikteliği, bütünleşmeyi ve kişinin kendisini örgütünün işlevsel bir parçası olduğu yönünde düşünmesini sağlayacaktır (Şişman, 2012).

İklim, aynı zamanda örgütün havası anlamına geldiğinden bu havayı çalışanların biri birine karşı değerlendirmesi de önemli ölçüde iklimi etkileyecektir. Bu doğrultuda yöneticilere sorulan “Okulunuzdaki diğer personelin gözünden kendinizi nasıl değerlendirirsiniz” sorusuna verilen yanıtlar incelenmiş ve yöneticilerin çok büyük bir kısmı çalışanların kendilerini olumlu davranış ve tutumlar içinde olduğu yönünde değerlendirmişlerdir. Yöneticilerin bu soruya verdikleri yanıt kendilerini değerlendirme yönünde sayılabileceğinden belki bir nebze öznel bir değerlendirme kabul edilebilir ama verilen cevaplar sonrasında elde edilen kodlardan bazılarının olumsuz ifadeler şeklinde olması, yöneticilerin soruları objektif bir şekilde değerlendirdiği kanaatini güçlendirmektedir. Çalışanları tarafından çalışkan, sorumluluklarını bilen anlayışlı ve araştırmacı gibi olumlu ifadelerle değerlendiren okul yöneticilerinin yanında; deneyimsiz, sert görümlü veya takıntılı gibi kodların ortaya çıkmasına vesile olacak yönde görüşler bildiren yöneticiler de olmuştur. Bu sonuçlar diğer temalarda okul iklimine dair olumlu sonuçların elde edilmesiyle karşılaştırıldığında görüşler arasında bir paralellik olduğu da tespit edilmiştir. Yani okulun

ikliminin olumlu değerlendirilmesine paralel olarak okul yöneticisinin bu süreçteki katkılarının okulun diğer çalışanları tarafından olumlu değerlendirilmesini de beraberinde getirmiştir.

Okulda mesai saatlerinin dışında gönüllü olarak bulunmak çalışanlara ne kadar memnuniyet veriyorsa bu durum okulun ikliminin olumlu olduğunun bir göstergesi sayılabilir. Bu bağlamda yöneticilerin yarısından fazlası mesai saatleri dışında okulda bulunmaktan zevk almadığını belirtmişlerdir. Yaşamış oldukları iş yoğunluğu ve yeterli zamanın kalmaması veya ailelerine ayırdıkları zamanların da etkisiyle yöneticilerin çoğunluğunun mesai saatleri dışında okulda bulunmaktan hoşnut olmadıkları tespit edilmiştir. Bu durumu okul iklimi için olumsuz bir unsur olarak görmek yanlış olacaktır. Verilen cevaplardan ortaya çıkan kodlar da göstermektedir ki insani ve temel ihtiyaç sayılabilecek bazı durumların varlığı yöneticilerin bu yönde düşünmesine sebep olmuştur. Ayrıca neredeyse yöneticilerin yarısı da üstlenmiş oldukları sorumluluklarından, işbirliği içinde çalışma ortamının verdiği memnuniyetten veya okula olan sevgilerinden dolayı mesai saatleri dışında okulda bulunmaktan zevk aldıklarını belirtmişlerdir. İşbirliği içinde çalışmak, okullardaki havayı olumlu yönde etkileyecek ve çalışanların iş doyumlarının artmasına da neden olacaktır (Ayık ve Şayir, 2014).

Örgütsel iklimin olumlu olarak algılanması sonucunda çalışanlarda örgütte kalma isteğinin de var olması beklenir. Bu doğrultuda yöneticilerin okullarından tayin istemeyi düşünüp düşünmediği sorusuna verdikleri cevaplar değerlendirildiğinde büyük bir çoğunluğun görev yaptıkları okulda kalmak arzusu içinde oldukları tespit edilmiştir. Bu durum örgütün ikliminin olumlu yönde olmasına bir kanıt olarak değerlendirilebilir. Yöneticilerin şu an görev yaptıkları okullarında çalışanlar arasındaki dayanışma, samimiyet ve öğrenci başarısının etkisi ile olumlu bir ortamın olduğunu ve bu durumdan dolayı da okullarından ayrılmak istemedikleri görülmüştür. Bu durumla beraber bazı yöneticilerin, görev sürelerinin dolması sebebiyle zorunlu yer değiştirmeye tabi olmalarından, ailede okuyan çocuklarının bir üst öğrenimine başka bir yerde devam etmesi veya il merkezlerinde daha iyi yaşam standartlarının olduğu düşüncesiyle okullarından tayin isteyebilecekleri yönünde görüş bildirdikleri de tespit edilmiştir.

Tüm bu değerlendirmelerden yola çıkarak araştırmaya katılan yöneticilerin çoğunluğunun iklime dair algılarının olumlu yönde olduğu görülmektedir. Okulların iklim ortamının, yöneticilerin beklentilerinin ve yönetsel politikalarının dikkate alınmasıyla daha olumlu hale gelmesi mümkündür. Bu noktada politika üreticilerin ve yöneticilerin, çalışma şartlarını belirleyen üst yönetimlerin de sorumlulukları mevcuttur. Daha iyi koşul ve imkânların varlığıyla beraber yöneticilerin okullarına dair örgütsel iklim algıları da olumlu yönde etkilenecektir.

Kaynakça

- Altun, S. A. (2001). *Örgüt sağlığı*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Anıl, D., & Güzeller, C. (2011). Seviye Belirleme Sınavı Yedinci Sınıf Fen ve Teknoloji Alt Testi ile Diğer Alt Testler Arasındaki İlişkinin Yol Analizi ile İncelenmesi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(1), 1-10.
- Arslan, N. T. (2004). " Örgütsel Performansı Belirleyici Bir Etmen Olarak" Örgüt Kültürü ve İklimi Hakkında Bir Değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 203-228.
- Aydın, M. (2000). *Eğitim Yönetimi*. Ankara: Hatipoğlu Yayınları.
- Ayık, A. ve Şayir, G. (2014). Okul Müdürlerin Öğretimsel Liderlik Davranışları İle Örgüt İklimi Arasındaki İlişki. *Electronic Journal of Social Sciences*, 13(49), 253-279
- Balcı, A. (2009). *Sosyal bilimlerde araştırma*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Baykal, İ. (2007). *İlköğretim okullarının örgüt ikliminin bazı değişkeler açısından incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

- Bektaş, F. & Nalçacı, A. (2013). Okul İklimi İle Öğrenci Başarısı Arasındaki İlişki. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(13), 1-13.
- Bogler, R. (2001). The influence of leadership style on teacher job satisfaction. *Educational Administration Quarterly*, 37(5) 662-682.
- Bozdoğan, K., & Sağnak, M. (2011). İlköğretim okulu müdürlerinin liderlik davranışları ile öğrenme iklimi arasındaki ilişki. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 11 (1), 137-145.
- Bugay, A., Avcı, D. ve Özdemir, S. (2018). Ebeveyn Okul İklimi Ölçeği Türkçe Formu'nun Psikometrik Özelliklerinin İncelenmesi ve Ebeveyn Okul İklimi Algısının Cinsiyete Göre Belirlenmesi. *İlköğretim Online*, 17(1), 70-81.
- Buluç, B. (2009). Sınıf öğretmenlerinin algularına göre okul müdürlerinin liderlik stilleri ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişki. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 57(57), 5-34.
- Bursalıoğlu, Z. (2012). *Okul yönetiminde yeni yapı ve davranış* (17. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Can, H., Azizoğlu, Ö. A., & Aydın, E. M. (2011). *Organizasyon ve yönetim*. Siyasal kitabevi.
- Corbin, J., & Strauss, A. (2008). *Basics of qualitative research techniques and procedures for developing grounded theory* (third edition). Los Angeles, USA: Sage.
- Creswell, J. W. (2013). *Qualitative inquiry & research design: Choosing among five approaches*. Los Angeles, USA: Sage.
- Doğan, S. (2012). Lise Öğrencilerinin Okul İklimi Alguları. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 55-92.
- Ellis, T.I. (1988). School climate. *Research Roundup*, 4(2), 3-6.
- Ertekin, Y. (1978). *Örgüt iklimi*. Ankara: TODAİE Yayınları.
- Gordon, G.G. (1990). The relationship of corporate culture to industry sector and corporate performance. In R.H. Kilmann, M.J. Saxton, & R. Serpa (Eds.), *Gain-ing control of the corporate culture* (pp. 103–125). San Francisco: Jossey-Bass.
- Güçlüoğlu, K. (1979). *Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Merkez Örgütlerinde İklim*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ortadoğu Üniversitesi, Ankara.
- Gündüz, H. (2008). *İlköğretim okullarında örgütsel iklim ile öğretmenlerin iş doyumunu arasındaki ilişki (Gaziantep ili örneği)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Hoy, W. K., Miskel, C. (2010). *Eğitim Yönetimi: Teori, Araştırma ve Uygulama* (Çeviri Editörü: S. Turan). Ankara: Nobel Yayınları.
- Karadağ, E., Baloğlu, N., Korkmaz, T., & Çalışkan, N., (2008). Eğitim Kurumlarında Örgüt İklimi ve Örgüt Etkinlik Algısı Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9(3), 63-71.
- Karcıoğlu, F. (2001). Örgüt kültürü ve örgüt iklimi ilişkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(1-2), 264-283.
- Korkmaz, M. (2011). İlköğretim okullarında örgütsel iklim ve örgüt sağlığının örgütsel bağlılık üzerindeki etkisi. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 1(17), 117-139.
- Kurt, T., & Çalık, T. (2010). Okul iklimi ölçeği'nin (OİÖ) geliştirilmesi. *Eğitim ve Bilim*, 35(157), 167-180.
- Lambert, V., & Lambert, C. (2012). Qualitative descriptive research: An acceptable design. *Pacific Rim International Journal of Nursing Research*, 16(4), 255-256.
- Lincoln, Y., & Guba, E. (1985). *Naturalistic inquiry*, Beverly Hills, CA: Sage.
- Maxwell, J. A. (2013). *Qualitative research design: An interactive approach* (third edition). Los Angeles, USA: Sage.

- Merriam, S. B. (2009). *Qualitative research: A guide to design and implementation: Revised and expanded from qualitative research and case study applications in education*. San Fransisco, USA: Jossey-Bass.
- Merriam, S. B. & Tisdell, E. J. (2016). *Qualitative Research: A Guide to Design and Implementation* (4th Edition). San Francisco: Jossey-Bass.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (2016). *Genişletilmiş bir kaynak kitap: Nitel veri analizi* (S. Akbaba-Altun & A. Ersoy, Çev. Ed.) Ankara: Pegem Akademi.
- Özdemir, S., Yalın, H. D. ve Sezgin, F. (2008). *Eğitim Bilimine Giriş* (6. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Özdere, M. (2017). Okul İklim Ölçeğinin Türkçe'ye Uyarlanması: Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması. *Anadolu Journal of Educational Sciences International*, 7(2), 203-233.
- Saban, A., & Ersoy, A. (Eds.). (2017). *Eğitimde nitel araştırma desenleri*. Anı Yayıncılık.
- Sandelowski, M. (2010). What's in a name? Qualitative description revisited. *Research in Nursing & Health*, 33(1), 77-84. doi: 10.1002/nur.20362
- Schein, E.H. (2000). Commentary: Sense and nonsense about culture and climate. In N.M. Ashkanasy, C.P.M. Wilderom, & M. Peterson (Eds.), *Handbook of organizational culture and climate* (pp. 1-18). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Sheldon, S. B., & Epstein, J. L. (2005). Involvement counts: Family and community partnerships and mathematics achievement. *The Journal of Educational Research*, 98(4), 196-207.
- Şentürk, C. & Sağnak, M. (2012). İlköğretim Okulu Müdürlerinin Liderlik Davranışları İle Okul İklimi Arasındaki İlişki. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 10(1), 29-43.
- Şişman, M. (1994). *Örgüt Kültürü*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Şişman, M. (2002). *Örgütler ve Kültürler*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Şişman, M. (2012). *Eğitimde Mükemmellik Arayışı: Etkili Okullar* (3.Baskı). Ankara: Pegem Yayıncılık
- Taymaz, H. (2003). *İlköğretim ve ortaöğretim okul müdürleri için okul yönetimi*. (7. Basım). Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Türnüklü, A. (2000). Eğitimbilim araştırmalarında etkin olarak kullanılacak nitel bir araştırma tekniği: Görüşme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 24(24), 543-559.
- Welsh, W. N. (2000). The effects of school climate on school disorder. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 567(1), 88-107.
- Willis, D. G., Sullivan-Bolyai, S., Knafl, K., & Cohen, M. Z. (2016). Distinguishing features and similarities between descriptive phenomenological and qualitative description research. *Western journal of nursing research*, 38(9), 1185-1204.
- Yıldırım, A. & Simsek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*(11.bs.). Ankara: Seçkin Yayınları.
- Yılmaz, K. ve Altınkurt, Y. (2013). Örgütsel İklim Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. *Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(1), 1-11.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 247-258, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 11.05.2020 Kabul Tarihi: 30.05.2020

OKUL ÖNCESİ ÖĞRETMENLERİ İÇİN ERKEN ÇOCUKLUK RİSKLİ OYUN DEĞERLENDİRME ARACI- ÖĞRETMEN FORMUNUN GELİŞTİRİLMESİ

Development of Scale for The Attitudes Towards Risky Play at Early Childhood-Teacher Form for Early Childhood Educators

Nezahat Hamiden KARACA *

Halil UZUN**

ÖZ

Bu çalışmada okul öncesi öğretmenleri için Erken Çocukluk Riskli Oyun Değerlendirme Aracı-Öğretmen Formu'nun (EÇRODA-ÖF) geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç çerçevesinde 2019-2020 eğitim- öğretim yılında Türkiye'de Afyonkarahisar il merkezinde bulunan Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı ilkokulların anasınıfları ve bağımsız anaokullarında görev yapan 381 okul öncesi öğretmeni çalışmaya dahil edilmiştir. EÇRODA-ÖF geliştirilebilmesi için öncelikle literatür taraması yapılmış beşli likert tipine sahip 44 maddeden oluşan madde havuzu oluşturulmuştur. Maddelerin yer aldığı form okul öncesi eğitimi ve çocuk gelişimi alanında uzman beş akademisyen, bir ölçme ve değerlendirme uzmanı ve beş öğretmen olmak üzere on bir uzmanın görüşüne sunulmuş ve ölçeğe son hali verilmiştir. Verilerin analizinde SPSS ve AMOS programları kullanılmış, doğrulayıcı ve açıklayıcı faktör analizi ve ölçeğin tamamı ve alt boyutları için iç tutarlılık katsayısı belirlenmiştir. Yapılan analizler sonucu elde edilen değerler ölçme aracının güvenilir olduğu ve kabul edilebilir psikometrik özelliklere sahip olduğunu göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Riskli oyun, erken çocukluk, oyun, erken çocukluk döneminde oyun, ölçek geliştirme

ABSTRACT

In this study, the aim was to develop "Scale for the Attitudes towards Risky Play at Early Childhood (SATRPEC) - Teacher Form" for early childhood educators. For this purpose, 381 preschool teachers were included in the study among in-service preschool teachers working in nursery schools or kindergartens located in Afyonkarahisar/Turkey in 2019-2020 academic year. In order to develop SATRPEC-TF, a pool consisting of 44 items with five-point Likert type was initially created. The form containing the items was presented to the opinions of eleven experts, five academicians who are experts in preschool education and child development, a measurement and evaluation specialist, and five teachers, and the scale was finalized according to the views of the experts. SPSS and AMOS programs were used in the analysis of the data, confirmatory and exploratory factor analysis and internal consistency coefficient were determined for the entire scale and sub-dimensions. The values obtained as a result of the analyzes showed that the scale was reliable and had acceptable psychometric properties.

Keywords: Risky play, early childhood, play, play in early childhood, scale development

GİRİŞ

Gönüllü bir etkinlik olarak tanımlanan oyun (Gray,2013), güncel varlığını koruması ve aynı zamanda evrensel olma özelliği ile çocukların yaşamında doğuştan getirdikleri en önemli etkinlikler arasında yer almaktadır (Sandsater,2012). Oyun, amaçsız ve içsel motivasyon ile

* Dr.Öğr.Üyesi, Afyon Kocatepe Üniversitesi,Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Okul Öncesi Eğitimi Anabilim Dalı, e-posta: nhamiden@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7424-7669>

** Dr.Öğr.Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi,Muallim Rıfat Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, Okul Öncesi Eğitimi Anabilim Dalı, e-posta: uzunhalil@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0029-1074>

başlamaktadır. Çocuklar için oyunun sonucu değil içeriğinin daha önemli olduğu bilinmektedir (Pellegrini, Bjorklund,2004; Lilemyr,Dockett ve Perry,2013). Çocukların oyunun ne zaman, nerede ve kiminle başlayacağı konusunda özgür oldukları vurgulanmaktadır. Oyun içinde çocuklar başkaları ile etkileşimde bulunurlar, çevreyi keşfederler, sınırları test ederler ve yeni şeyler denemek için fırsat bulurlar (Sandsater,2012; Sandsater ve Kennair,2011). Çocuklar oyunu duygu ve düşüncelerini başkalarına iletmek için kullanmaktadırlar. Çünkü oyun, çocukların öğrenmeleri için temel olan sosyal etkileşime olanak sağlamaktadır. Aynı zamanda oyunda sosyal etkileşim sayesinde çocukların hayal güçlerine, dil ve sosyal yeterliliklerine katkıda bulunarak başkalarını anlama becerileri de gelişmektedir (Oslo,2012). Oyun çocukların sadece sosyal ve dil gelişimlerine etki etmemekte, okul öncesi dönemde tüm gelişim alanlarında önemli yer tutmaktadır. Çünkü çocuklar, dünyaya uyum sağlama sürecinde doğal bir merakla doğarlar (Louv,2008) . Bu meraklarını oyun yolu ile gidermektedirler. Oyunda, eğlence, merak, keşfetme duyguları sayesinde karşılaştıkları zorluklardan zevk alırlar; yapmış oldukları hatalar veya elde ettikleri başarılar sayesinde belirsizlik ve yeni durumlarla baş etmeyi, sınırları zorlamayı, bağımsız ve kararlı olmayı ve aynı zamanda meraklarından yola çıkarak fiziksel, kişisel ve sosyo-kültürel çevreleri ile etkileşime girmeyi öğrenirler (Tovey,2007). Bu bağlamda çocukların büyüme süreci, yeni deneyimler ve bakış açıları kazanabilmeleri için risk almayı ve güvenli bölgeden uzaklaşmayı da içermektedir (Dweck,2000). Oyunun eğlence, merak, keşfetme, zorluklarla baş etme, sınırları test etme gibi özellikleri riskli oyun kavramını karşımıza çıkarmaktadır. Riskli oyun, genellikle vücut, hareket ve sağlık odaklı fiziksel ve spor alanlarında yer almaktadır. Ayrıca Tovey (2007) riskli oyunun zararlı bir oyun olarak kabul edildiğinin iddia edildiğini belirtmektedir. Ancak, çocuklar genel olarak oyunda eğlenceyi deneyimlemekte, becerilerini geliştirmekte ve yaşadıkları dünyayı keşfetmeye çalışmaktadır (Lester ve Russel,2008). Bu yönü ile riskli oyunun hem olumlu hem de olumsuz anlamları çağrıştırdığı görülmektedir. Niehues ve diğerleri riski, “sadece meydana gelme olasılığını gösteren bir terim” olarak (Niehues ve diğ.,2013), riskli oyunu ise, meydan okuma, sınırları test etme, sınırları keşfetme ve yaralanma hakkında bilgi edinmek için fırsatlar sunulan oyun olarak tanımlanmaktadır (Ball,2002; Little ve Wyver, 2008).

Riskli oyun çocuklara, özellikle açık havada ve dış mekanlarda zorlu ve anlamlı deneyimler sağlamaktadır (Rivkin,2006). Çünkü açık hava ortamları çocuklara, keşfetme ve deneme özgürlüğü vererek niceliksel ve niteliksel olarak yüksek olanaklar sunmaktadır (Tovey,2007; Rivkin,2006). Çocuklar oyunlarında risk alarak; bedenlerinin yeteneklerini öğrenirler, karşılaştıkları riskli durumları yönetirler (Little ve Eager,2010;Sandseter ve Kennair,2011), özgüven ve bağımsızlık duygularını geliştirirler (Knight,2012), korku ve kaygıları ile baş etmeyi öğrenirler (Sandseter ve Kennair,2010). Aynı zamanda kendi limitlerini test ederler, güven duygularının geliştirirler ve bağımsız ve yetenekli, girişimci yetişkinler olarak gelecekteki yaşamlarına fayda sağlayacak deneyimler kazanırlar (Ball,2002), derinlik, hareket, kondisyon ve koordinasyon gibi becerileri geliştirirler, risk alma, riski değerlendirme ve yönetme becerileri kazanırlar (Bjorklund ve Pellegrini,2012). Riskli oyunların veya davranışların ortadan kaldırılması ya da azaltılması kısa vadede olumlu sonuçlar sağlarken; uzun vadede çocuklarda hareketsizlik ve kendilerine güven eksikliği gibi olumsuz sonuçlar doğurabileceği vurgulanmaktadır (Little ve Wyver,2008). Riskten yoksun çocukların, obezite, ruh sağlığı bozuklukları, bağımsızlık eksikliği, öğrenme, algı ve yargı becerilerinde azalma gibi sorunlara daha yatkın olabilecekleri (Eager ve Little,2011) ve korku yönetimlerini geliştiremeyecekleri (Gleave ve Cole-Hamilton,2012) belirtilmektedir.

Çocukların gelişimlerinde okul öncesi dönem büyük öneme sahiptir. Bu dönemde verilecek eğitimin içeriği ile ilgili olarak Okul Öncesi Eğitim Programı incelendiğinde programda yer alan tüm faaliyetlerin oyun temelli olduğu görülmektedir (Okul Öncesi Eğitim Programı,2013). Bununla birlikte çocuğun gelişimi açısından önemli olan uluslararası topluluklar ve Çocuk Hakları Sözleşmesi tarafından da vurgulanan “çocuğun dinlenme, kendine ait zamanı değerlendirme, oyun oynama ve yaşına uygun eğlence etkinliklerinde bulunma, kültürel ve sanatsal yaşama serbestçe katılma hakkı” (Çocuk Hakları Komitesi, 2013) oyunun çocukların yaşamındaki önemini bir kez

daha karşımıza çıkarmaktadır. Brown (2003) oyunun çocukların gelişimsel yeteneklerine ulaşmak ve kendi dünyalarını anlamlandırmaya başlamak için kullandıkları bir araç olduğunu, bu bağlamda oyun ortamlarının çocuklara sunulmasında eğitimcilerin sorumlu olduğunu vurgulamaktadır. Ancak öğretmenlerin riskli oyun ile algılarının farklı olduğu (Hännikainen, Singer & Van Oers, 2013), öğretmenlerin aşırı koruyucu tutuma sahip velilerinin olması, çocukların zarar görmeleri ve bu nedenden dolayı dava edilme, suçlanma korkuları gibi durumların çocukların açık havada ve riskli oyun oynama düşüncelerini etkilediği belirtilmiştir (Greatorex,2008; Wyver ve diğ., 2010). Öğretmenlerin bu korkularından dolayı risk almak yerine çocukları daha çok yapılandırılmış sınıf içi etkinliklerine ve başında yetişkin olan etkinliklere yönlendirerek zamanlarını geçirmelerini sağlamaktadırlar. Özellikle günümüz dünyası, çocukların zamanlarının çoğunu yetişkin denetiminde, daha çok yapılandırılmış kapalı ortamlarda geçirmeleri zorunluluğu getirmiş ve bu ortamlar çocukların doğal olarak yetişmelerini kısıtlandığından çocukların sağlıklı gelişimlerini olumsuz yönde etkilediği yönünde endişeleri artırmıştır (Meire,2013). Özellikle çocukların okul dışı zamanlarını evde ebeveynleri ile kapalı ortamda geçirmek zorunda kalmaları aynı zamanda ebeveynlerin risk almak yerine çocukları denetimin kolay olması için bilgisayar, televizyon başında ya da müzik, resim, spor gibi başında yetişkin olan etkinliklere yönlendirerek zamanlarını geçirmelerini sağlamaları oyun ortamlarını öğretmenlerin oluşturmalarındaki önemi bir kat daha artırmaktadır. Aksi durumda çocukların hem okulda hem de evlerinde kendi başlarına serbest oyun oynamaları engellenmiş olacaktır. Gill (2007), riskten kaçınma nedeni ile tüm risklerin ortadan kaldırıldığı yerlerde birçok aktivitenin azaldığını vurgulamıştır. Aynı zamanda çocuk aktivitelerindeki riskin ve açık havada oyun imkanlarının azalması sonucunda çocukların bağımsız olarak hareketliliğinin kısıtlandığı görüşü yapılan çalışmalar tarafından da desteklenmektedir (Madge ve Barker, 2007; Gill,2007; MacDougall vd.,2009; Kinoshita,2009; Tranter ve Pawson,2001). Özellikle küçük yaşlardan itibaren çocukların risk almayı gerektiren zorlu oyunları tercih ettiklerine yönelik (Sandseter,2010; Stephenson,2003) ve risk almanın çocukların gelişimlerini olumlu yönde desteklediğine (Ball,2002;Fiskum,2004; Fjortoft,2000) yönelik çalışmalar bulunmaktadır. Sandseter (2009) Norveç'te iki okul öncesi eğitim merkezinde çocukların riskli oyunlarını gözlemleyen bir çalışma yapmış ve çalışma sonucunda yetişkin denetiminin çocukların riskli oyun oynama davranışlarını etkilediğini belirtmiştir. Orestes (2015) çalışmasında yetişkinlerin riskli oyun konusundaki değer ve inançlarının çocukların risk alma davranışını teşvik etme ya da engelleme konusunda etkili olduğunu, Logue ve Harvey (2009) öğretmenlerin çocuklarda kaba ve takla oyunu oynamalarına yönelik tutum ve uygulamalarını belirlemeye yönelik çalışmasında, birçok öğretmenin bu tür oyun oynamalarına izin verip vermeme konusunda kararsız oldukları sonucunu bulmuşlardır. Copeland, Kendeigh, Saelens, Kalkwarf ve Sherman (2012) çocuk bakımını sağlayan kişilerin ve öğretmenlerin çocukların fiziksel aktivite oyunlarının yararları ve engelleri hakkındaki düşüncelerini belirlemeye yönelik yaptıkları çalışmada, öğretmenlerin “engellerin faydadan daha ağır bastığını, öğretmenlerin kendilerini oyun alanının bekçisi gibi hissettiklerini, çocukların dışarı çıkıp çıkamayacaklarına, nerede ve hangi materyallerle oyun oynayacaklarına karar veren kişi oldukları” görüşlerini ortaya koymuşlardır. Kin, Kareen, Nordin ve Bing (2014), öğretmenlerin okulun gerçek kaynağı ve aracı olduklarını, çocukların riskli oyun oynamalarına izin vermede ne kadar önemli kişiler olduğunu vurgulamıştır. Hännikainen, Singer & Van Oers (2013) oyunun çocuklar için faydalarının tartışmasız olduğunu, ancak öğretmenlerin riskli oyun ile algılarının farklı olduğunu ve araştırılması gerektiğini belirtmiştir. Kısacası çocuklara riskli oyun fırsatları sunmak önemlidir ve bu oyun türü çocukların sağlığını görmezden gelme anlamına gelmemektedir. Önemli olan oyunda mümkün olduğu kadar güvenlik önlemi almak yerine gerektiği kadar önlem almaktır. Çünkü çocuklar her yerde ve her zaman kaza geçirebilir, yaralanabilir. Yaşam boyunca sıfır riskin olması mümkün olmamaktadır (Gill,2010). Bu bağlamda çocukların sağlıklı gelişimleri için riskli oyun ortamı hazırlamak ve çocukların riskleri yönetmelerine yardımcı olmak önemli yer tutmaktadır.

Türkiye’de riskli oyun ile ilgili çalışmaların son yıllarda artış gösterdiği görülmektedir. Cevher Kalburan (2014) risk alma davranışının çocuk oyunlarının doğal bir parçası olduğunu ve

okul öncesi dönemde çocukların oyunlarında risk ve heyecan aradıklarını belirtmiştir. Ancak Türkiye’de öğretmenlerin riskli oyun ile ilgili görüşlerini belirlemeye yönelik çalışmaların az sayıda olduğu görülmektedir. Alat, Akgümüş ve Cavalı’nın (2012) Karadeniz Bölgesi’ndeki okul öncesi öğretmenlerinin açık hava etkinliklerine yönelik görüş ve uygulamalarını araştırdıkları çalışmalarında öğretmenlerin açık havada gerçekleşen etkinliklere karşı olumlu düşünce ve tutum içinde olduklarını ancak, öğretmenlerin, fiziksel şartlardaki yetersizlik, okul oyun alanlarında yeterli güvenlik önlemi alınmamış olması, sınıf mevcutlarının fazlalığı ve velilerin çocuklarının hastalanacağı ile ilgili kaygıları nedeniyle açık havada gerçekleşen etkinliklere yeteri kadar dahil olamadıklarını ortaya koymuştur. Cevher-Kalburan ve İvrendi (2016) ebeveynlik stillerinin ve demografik özelliklerin çocukların riskli oyunları üzerindeki yordayıcı gücünü inceledikleri çalışma sonucunda ebeveynlik stillerinin çocukların riskli oyunları hakkındaki görüşleri ve uygulamalarının güçlü birer belirleyicisi olduğu belirlenmiştir. Ünüvar ve Kanyılmaz’ın (2017) annelerin çocukların riskli oyununa izin verme düzeylerini belirlemek amacıyla “Riskli Oyuna İzin Verme Ölçeği” geliştirmişler ve ölçeğin geçerli ve güvenilir olduğu sonucunu elde etmişlerdir. Güler ve Demir (2016) okul öncesi eğitim kurumlarında görev yapan öğretmenlerin çocukların riskli oyunlarına yönelik görüş ve algılarının incelenmesi için yaptıkları çalışma sonucunda öğretmenlerin riskli oyunlara karşı temkinli yaklaştıkları belirlenmiştir. Moralı (2019), Denizli ilinde yer alan resmi bağımsız anaokullarının bahçelerinin sunduğu riskli oyun fırsatlarının fiziksel özellikler, yönetici ve öğretmen yaklaşımı açısından incelenmesi amacıyla yaptığı çalışma sonucunda, öğretmenlerin büyük yükseklikte oyuna çocukların motor becerilerinin ve kendini koruma becerilerinin gelişmesini ve özgüveni desteklediğini düşünerek izin verdikleri belirlenmiştir. Buradan hareketle, öğretmenlerin çocukların riskli oyun oynamalarında izin verip vermeme durumları belirleyici olmaktadır. Yapılan alanyazın incelemesinde, öğretmenlerin riskli oyun konusundaki görüşlerini inceleyebilmek için geliştirilen bir nicel ölçme aracı bulunmadığı görülmüştür. Bu doğrultuda öğretmenlere, çocuklara, araştırmacılara kısacası alana katkı sağlayabilmek için bu çalışmada Okul Öncesi Öğretmenleri İçin “Erken Çocukluk Riskli Oyun Değerlendirme Aracı- Öğretmen Formu (EÇRODA-ÖF)” nun geliştirilmesi amaçlanmıştır.

YÖNTEM

Okul öncesi öğretmenlerinin riskli oyun konusundaki görüşlerinin belirlenebilmesine olanak sağlayan Erken Çocukluk Riskli Oyun Değerlendirme Aracı-Öğretmen Formunun (EÇRODA-ÖF) geliştirildiği bu çalışmada genel tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modelleri, geçmişte ya da günümüzde var olan bir durumu, olduğu gibi betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımlarıdır (Karasar 2005).

Çalışma Grubu

Ölçeğin geliştirilmesinde, araştırmanın evrenini 2019-2020 eğitim- öğretim yılında Türkiye’de Afyonkarahisar il merkezinde bulunan Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı ilkokulların anasınıfları ve anaokullarında görev yapan okul öncesi öğretmenleri oluşturmaktadır. Örneklem için öncelikle il merkezinde bulunan anaokulu ve ilkokulların anasınıflarında görev yapan tüm okul öncesi öğretmenlerine araştırmacının kendisi tarafından 500 ölçek dağıtılmıştır. Ancak dağıtılan ölçeklerden 381’i geri dönmüş ve çalışmanın örneklemini 381 okul öncesi öğretmeni oluşturmuştur.

Tablo 1. Araştırmaya dahil edilen örnekleme ilişkin demografik bilgiler

Cinsiyet	f	%	Okul Türü	f	%
Kadın	366	96,1	Anaokulu	306	80,3
Erkek	15	3,9	Anasınıfı	75	19,7
Toplam	381	100,0	Toplam	381	100,0
Mesleki Kıdem			Sınıf Mevcudu		
1-10 yıl	261	68,5	10-15 arası	166	43,6
11-20 yıl	103	27,0	16-20 arası	120	31,5

21 yıl ve üzeri	17	4,5	21 çocuk ve üzeri	95	24,9
Toplam	381	100	Toplam	381	100,0
Oyun Odası			Araç Gereç Durumu		
Var	232	60,9	Var	309	81,1
Yok	149	39,1	Yok	72	18,9
Toplam	381	100,0	Toplam	381	100,0
Yardımcı Personel			Yaş Grubu		
Var	205	53,8	36-48 Ay	92	24,1
Yok	176	46,2	48-60 Ay	160	42,0
Toplam	381	100,0	60-72 Ay	88	23,1
			Karışık grup	41	10,8
			Toplam	381	100,0

Tablo 1'e göre, Erken Çocukluk Riskli Oyun Değerlendirme Aracı- Öğretmen Formu'nun geliştirilmesine dahil edilen öğretmenlerin; %96,1'i (n=366) kadın, %3,9'u erkek; %68,5'i 1-10 yıl, %27'si 11-20 yıl ve %4,5'u (n=17) 21 yıl ve üzeri mesleki kıdeme sahip olduğu belirlenmiştir. Ayrıca okul öncesi öğretmenlerinin %80,3'ünün anaokullarında, %19,7'sinin ilkokulların bünyesindeki anasınıfında görev yaptıkları; çoğunun (n=160, %42) 48-60 aylık yaş grubunda öğretmenlik yaptıkları; %43,6'sının sınıf mevcudunun 10-15 çocuk arasında olduğu; %60'ının okulunda oyun odası olduğu; büyük çoğunluğunun (n= 309, %81,1) okulunda yeterli araç gerece sahip olduğu ve %53,8'inin (n=205) yardımcı bir personele sahip olduğu görülmektedir.

Veri Toplama Aracının Geliştirilmesi

Erken Çocukluk Riskli Oyun Değerlendirme Aracı- Öğretmen Formu'nun geliştirilebilmesi için öncelikle literatür taraması yapılmıştır. Ölçek Brussoni vd. (2018) ve Sandseter (2007a, 2007b)'in çalışmalarından yararlanılarak oluşturulmuştur. Brussoni ve Sansater'in çalışmalarında kullandıkları sorular incelenmiştir. İnceleme sonucunda elde edilen diğer çalışmalar da incelenerek soru havuzu oluşturulmuştur. Ölçek geliştirme sürecinde ilgili literatürden yararlanılarak 44 maddelik madde havuzu oluşturulmuştur. Beşli likert tipine sahip ölçekte 1-Hayır, 2-Bazen Hayır,3-Kararsızım,4- Bazen Evet ve 5-Evet seçenekleri yer almaktadır. Oluşturulan madde havuzlarından oluşan taslak form hazırlanmıştır. Bu form okul öncesi eğitimi ve çocuk gelişimi alanında uzman beş akademisyene, bir ölçme ve değerlendirme uzmanına ve beş öğretmen olmak üzere on bir uzmanın görüşüne sunulmuştur.

Verilerin Analizi

Uzmanlardan gelen dönütler çerçevesinde düzenlenen ölçek formu, okul öncesi öğretmenlerine araştırmacılar tarafından okullar ziyaret edilerek verilmiştir. Bir hafta sonra da formlar toplanarak çalışma için ihtiyaç duyulan veriler elde edilmiştir. Verilerin analizinde SPSS ve AMOS programları kullanılmış, yüzde, frekans, iç tutarlılık katsayısı (Cronbach Alpha) hesaplanmış, açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır.

BULGULAR

Erken Çocukluk Riskli Oyun Değerlendirme Aracı-Öğretmen Formu'nun (EÇRODA-ÖF) geçerlik ve güvenilirliği için yapılan çalışmalar ve gerçekleştirilen analizler sonucu elde edilen bulgular aşağıda sunulmuştur.

Ölçme aracının geliştirilmesi aşamasında ilk olarak literatür taranmış ve madde havuzu oluşturulmuştur. Ölçme aracının diğer ilgili değişkenler üzerindeki sonuçlarını güvenilir bir biçimde tahmin etme ve açıklama becerisini belirleyebilmek için *kapsam geçerliliğine* (Thorndike ve Thorndike-Christ, 2009) bakılmıştır. Ölçek, kapsam geçerliliği için okul öncesi eğitimi ve çocuk gelişimi alanında uzman beş akademisyene, bir ölçme ve değerlendirme uzmanı ve beş öğretmen olmak üzere toplam on bir uzman görüşüne sunulmuştur. Uzmanlardan ölçme araçlarının yönergelerinin ve değerlendirme ölçütlerinin amaca uygunluk ve anlaşılabilirlik bakımından üçlü derecelendirme ölçeği üzerinde “Uygun”, “Uygun değil”, “Yapılan değişiklikler doğrultusunda uygun” şeklinde değerlendirmeleri ve yönergede yer alan maddeleri geliştirmeye yönelik eleştirileri

yapmaları istenmiştir. Uzman görüşleri toplandıktan sonra ölçme araçlarındaki her bir madde için uzmanların görüşleri tek bir formda birleştirilerek değerlendirilmiş ve analizleri yapılmıştır. Uzman görüşlerinin değerlendirilmesinde, her bir maddeye ait kapsam geçerliği oranı (KGO) hesaplanmıştır. Ardından, hesaplanan kapsam geçerlilik oranlarının ortalaması alınarak kapsam geçerliği indeksi (KGİ) belirlenmiştir. Kapsam geçerliği indeksi, uzmanların maddeleri tek tek incelemesi ve o maddeyi gerekli görüp görmediklerinin belirlenmesinde kullanılmaktadır (Yurdugül 2005). Bu değer, maddelerin uygunluk düzeyi için hesaplanmıştır. Bu çalışmada uzman sayısı on bir olduğu için 0,59 ölçüt olarak ele alınmış ve bu değer üstünde kapsam geçerlik oranına sahip maddeler anlamlı kabul edilmiştir (Veneziona ve Hooper, 1997). Uzman görüşleri doğrultusunda 44 maddeden oluşan ölçekteki havuzdan belirtilen özelliği en iyi ölçtüğü düşünülen maddeler seçilmiş kapsam geçerliliği oranı 0.59'un altında olan madde havuzdan çıkarılarak 25 maddeden oluşan taslak form hazırlanmıştır. Kalan 25 maddenin ortalaması alınarak kapsam geçerlilik indeksi hesaplanmış ve değeri de 0.99 olarak belirlenmiştir. Bu değerler ölçekteki tüm maddelerin gerekli olduğu ve kapsam geçerliğinin sağlandığı anlamına gelmektedir.

Erken Çocukluk Riskli Oyun Değerlendirme Aracı Öğretmen Formu'nun (EÇRODA-ÖF) ölçme derecesini belirleyebilmek amacıyla Büyüköztürk (2005) amacıyla, Afyonkarahisar İl Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı bir anaokulunda anasınıfında eğitim-öğretime devam eden okul öncesi öğretmenlerine (n=40) bir ön uygulama gerçekleştirilmiştir. Ön uygulama sonucunda, Erken Çocukluk Riskli Oyun Değerlendirme Aracı- Öğretmen Formu (EÇRODA-ÖF)'nun değerlendirme ölçütlerine ilişkin sonuçlarına bakıldığında (n=40), güvenilirlik katsayısının ölçme aracının tümü için (Alpha=0.868) mükemmel derecede ayırt ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Ön uygulama çalışması sonrasında ölçek geçerlik ve güvenilirlik çalışması için belirlenen örneklem grubunda uygulanmaya hazır hâle getirilmiş ve ön uygulamada kullanılan veriler araştırmanın örneklem grubuna dahil edilmiştir.

Yapı geçerliliği ile ölçeğin ölçmek istediği yapıyı ne derece ölçebildiği ifade edilir (Thorndike & Thorndike-Christ, 2009). Ölçeğin yapı geçerliği belirlemek için temel bileşenler analizi kullanılarak açımlayıcı faktör analizi yapılmıştır. Açımlayıcı faktör analizi sırasında örneklemin yeterliliğini belirlemeye yarayan KMO (Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy) değerine bakılmış ve bu değer .91 olarak bulunmuştur. Field (2000)'e göre KMO için. 90 mükemmel, .80 iyi, .70 orta düzey, .60 zayıf ve. 60'ın altı kötü olarak değerlendirilmektedir. Bu sonuca göre, örneklem sayısının mükemmel düzeyde olduğu sonucuna varılmıştır. Faktör analizi yapılmadan önce ikinci olarak verilerin çok değişkenli normal dağılımdan gelip gelmediğini belirlemek amacıyla Barlett Sphericity testi yapılmıştır. Bu kapsamda yapılan istatistiksel analiz sonucunda Barlett Sphericity testi sonucu ($\chi^2=5752,65$, $df=325$, $p<.001$) anlamlı bulunmuştur. Alan yazın ve uzman görüşlerine bakıldığında, KMO ve Barlett Sphericity testinden elde edilen bulgular, ölçeğe faktör analizi yapılabilmesi için yeterli olarak kabul edilmektedir (Büyüköztürk, 2006).

Erken Çocukluk Riskli Oyun Değerlendirme Aracı-Öğretmen Formu (EÇRODA-ÖF)'nun geliştirilmesi için okulöncesi öğretmenlerine uygulanan (n=381) ölçeğin açımlayıcı faktör analizi sonuçları Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 2. Erken Çocukluk Riskli Oyun Değerlendirme Aracı- Öğretmen Formu'na Yönelik Faktör Analizleri Sonuçları

Madde Numarası	Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3	Faktör 4
M13	,811			
M7	,805			
M6	,799			
M10	,798			
M8	,795			
M12	,795			
M11	,794			
M2	,791			
M4	,789			
M14	,788			

M3	,786		
M5	,750		
M9	,708		
M18	,523		
M27		,753	
M25		,752	
M26		,688	
M24		,654	
M38			,758
M40			,691
M39			,680
M41			,573
M37			,640
M36			,575
M35			,408

Araştırmada Erken Çocukluk Riskli Oyun Değerlendirme Aracı- Öğretmen Formu'na yapılan açımlayıcı faktör analizinde 44 maddenin 10 faktöre dağıldığı ve bu faktörlerin varyansın %65.37'sini açıkladığı görülmüştür. Scree plot grafiği incelemesi sonucu belirgin düşüşün 4. faktörden sonra olduğu görülmüş ve Varimax dik döndürme tekniği ile analizler tekrarlanmıştır. Tekrarlanan analizler sonucunda faktör yükü .40'ın altında olan 19 madde çıkarılmıştır. Tablo 2 incelendiğinde, Erken Çocukluk Riskli Oyun Değerlendirme Aracı-Öğretmen Formu (EÇRODA-ÖF)'na ilişkin yapılan faktör analizi sonucunda ölçeğin 25 madde ve 4 faktörlü olduğu belirlenmiştir. Birinci faktörde yüklerin .811 ile .523; ikinci faktörde .753 ile .654; üçüncü faktörde, .758 ile .573 ve dördüncü faktörde ise faktör yüklerinin .640 ile .408 arasında olduğu tespit edilmiştir. Faktörler, madde içerikleri dikkate alınarak adlandırılmıştır.

Ölçek öz değeri 1'den büyük dört faktör altında toplanmıştır. İlk faktörde yer alan maddeler (13,7,6,10,8,12,11,2,4,14,3,5,9,18) Gereğine İnanma; ikinci faktörde yer alan maddeler (24,25,26,27) Riskli Davranışlara Tolerans; üçüncü faktörde yer alan maddeler (38,39,40,41) Kaygı Duyma ve dördüncü faktörde yer alan maddeler (35,36,37) Riskli Davranışları Ayırt Etme olarak adlandırılmıştır. Birinci faktörün toplam varyansın %32,72, ikinci faktörün toplam varyansın %43,89, üçüncü faktörün toplam varyansın %53, dördüncü faktörün toplam varyansın %60,87'sini açıkladığı görülmektedir. Literatürde ölçeğin toplam varyansın %10'unu açıklaması zayıf, %20'sini açıklaması vasat, %30'unu açıklaması iyi, %40'ını açıklaması çok iyi, %50'sini açıklaması ise mükemmel olarak değerlendirilmektedir (Çokluk v.d. 2010).

Açımlayıcı faktör analizi ile oluşan dört faktörlü yapı AMOS programı aracılığıyla doğrulayıcı faktör analizi ile sınanmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Ölçüm Modeli Uyum Ölçüleri

Uyum Ölçüleri	Mükemmel Uyum	Kabul Edilebilir Uyum	Ölçüm Değeri
RMSEA	$0 \leq RMSEA \leq 0.05$	$0.05 < RMSEA \leq 0.10$	0.075
NFI	$0.95 \leq NFI \leq 1$	$0.90 < NFI < 0.95$	0.95
CFI	$0.97 \leq CFI \leq 1$	$0.95 \leq CFI < 0.97$	0.95
GFI	$0.95 \leq GFI \leq 1$	$0.90 \leq GFI < 0.95$	0.91
AGFI	$0.90 \leq AGFI \leq 1$	$0.85 \leq AGFI < 0.90$	0.86

Tablo 3 incelendiğinde, Erken Çocukluk Riskli Oyun Değerlendirme Aracı Öğretmen Formu'na ilişkin doğrulayıcı faktör analizi sonucunda uyum indekslerine bakıldığında; RMSEA (.085), NFI (.95), CFI (.95), GFI (.91) ve AGFI (.86) değerleri ile kabul edilebilir uyuma karşılık gelmektedir. Ayrıca değerlendirmeye alınan diğer bir uyum indeksi olan ki-kare, serbestlik

derecesi ile oranlandığında bulunan değer 5'in altında olması iyi uyum göstergesi olarak kabul edildiğinden (Erkorkmaz vd., 2013) ve $847,062/225 = 3,765 < 5$ olduğundan modelin iyi uyum gösterdiği söylenebilir (Schermelleh-Engel *at all*, 2003). Bu uyum indeks değerlerine göre ölçek geliştirme süreçleri başarılıdır.

Erken Çocukluk Riskli Oyun Değerlendirme Aracı-Öğretmen Formu'nun örneklem grubuna ait (n=381) güvenilirliğini ölçmek için likert tipi ölçekler için en uygun olan Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısı SPSS programıyla hesaplanmıştır (Tezbaşaran, 1996, Thorndike ve Thorndike-Christ, 2009). EÇRODA-ÖF'nin güvenilirlik katsayısı ($\alpha=.869$) olarak belirlenmiştir. Ölçeğin faktörlere ait güvenilirlik katsayıları ise birinci faktör $\alpha=.949$, ikinci faktörün $\alpha=.846$, üçüncü faktörün $\alpha=.777$ ve dördüncü faktörün ise $\alpha=.768$ olduğu saptanmıştır. Genellikle alfa katsayısı "0.60- 0.80" arası oldukça güvenilir ve "0.80- 1.00" arası yüksek derecede güvenilir olarak değerlendirilmektedir. Bulunan değerler ölçeğin güvenilirliği için yeterli sayılacak düzeydedir (Alpar, 2012; Tavşancıl 2006).

TARTIŞMA, SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu çalışmada, okul öncesi öğretmenlerinin çocukların riskli oyun oynamaları hakkındaki görüşlerini belirleyebilmek için Erken Çocukluk Riskli Oyun Değerlendirme Aracı-Öğretmen Formu'nun (EÇRODA-ÖF) geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bu çerçevede ilk olarak geniş bir literatür taranmış madde havuzu oluşturulmuştur. Ölçme aracının geçerliğine ilişkin olarak; görünüş ve kapsam geçerliği için uzman görüşüne başvurulmuş, KGO ve KGİ oranları hesaplanmış, elde edilen değerler ölçekteki tüm maddelerin gerekli olduğunu göstermiştir. Ölçeğin yapı geçerliği için önce açımlayıcı daha sonra doğrulayıcı faktör analizi yapılmış ve ölçeğin dört faktörlü olduğu belirlenmiştir. İlk faktörde yer alan 14 madde "Gereğine İnanma" olarak adlandırılmıştır. Bu maddeler öğretmenlerin çocukları için riskli oyunda hangi becerilerin geliştiğini değerlendirmektedir. İkinci faktörde yer alan 4 madde "Riskli Davranışlara tolerans" olarak açıklanmıştır. Bu maddeler öğretmenlerin çocukları için hangi riskli oyunlara izin verdiklerini değerlendirmektedir. Üçüncü faktörde yer alan 4 madde "Kaygı Duyma" olarak adlandırılmıştır. Bu maddeler öğretmenlerin riskli oyuna izin vermeleri durumunda hangi duyguları yaşadıklarını değerlendirmektedir. Dördüncü faktördeki 3 madde ise "Riskli Davranışları Ayırt Etme" olarak adlandırılmıştır. Bu maddeler öğretmenlerin çocukları için hangi riskli oyunlara izin verdiklerini değerlendirmektedir. EÇRODA-ÖF'nin güvenilirlik çalışmaları Cronbach Alpha iç tutarlılık katsayısıyla hesaplanmış; ölçeğin toplamı için güvenilirlik katsayısı $\alpha=.869$ olarak belirlenmiştir. Ölçeğin alt boyutlarına ilişkin güvenilirlik katsayıları ise birinci faktör için $\alpha=.949$, ikinci faktör için $\alpha=.846$, üçüncü faktör için $\alpha=.777$, dördüncü faktör için ise $\alpha=.768$ olarak saptanmıştır. Bu sonuçlar güvenilirlik katsayılarının yeterli düzeyde olduğu ve ölçeğin güvenilir bir ölçek olduğunu göstermiştir. Ölçekten alınabilecek en yüksek toplam puan 125 ve en düşük toplam puan 25'tir. Ölçekten yüksek puan alınması öğretmenlerin riskli oyunu daha çok desteklediklerini, düşük puan alınması ise riskli oyunu daha az desteklediklerini göstermektedir. Elde edilen değerler ölçme aracının güvenilir olduğu ve kabul edilebilir psikometrik özelliklere sahip olduğunu göstermiştir.

Oyunda uygun miktarda risk alma davranışları çocukların çevrelerini keşfetme, deneyimleme, hareket gereksinimlerini karşılama gibi olanakları sağlayarak bütünsel gelişimlere birçok olumlu katkı sağladıkları vurgulanmaktadır (Greenfield,2004;Little,2006). Ancak son yıllarda özellikle gelişmiş veya gelişmekte olan yerleşim yerlerinin, sosyal ve çevresel şartların değişmesi sonucu çocuklar açık havada serbest oyun ortamlarında oynama şansını zamanla kaybetmeye başlamışlardır. Denetiminin kolay olması nedeni ile eğitimciler risk almak yerine sınıf içinde, kapalı ortamda etkinliklere daha çok yer vermektedirler. Greenfield (2004) yetişkinlerin riskten kaçınma davranışlarının günümüz toplumunun tipik örneği olduğunu, Bundy ve arkadaşları (2008) güvenlik konusunda artan baskının çocukların sağlıklı risk alma olanaklarını engellediğini ve oyun ile öğrenme ve keşfetme fırsatlarını sınırladığını, Little (2006) dolayısı ile çocukların riski tanımlamayı ve yönetmeyi öğrenemediklerini, Ungar (2009) aşırı güvenli ortamlarda çocukların

sıkıldığını ve uygunsuz risk almalarının muhtemel olduğunu belirtmişlerdir. Çünkü çocuklar, riskli oyunun heyecan verici olması nedeni ile (Sandseter,2010) gelişmekte olan becerilerini test etmek için oyunlarında zorlu ve risk almaya gereksinim duymaktadırlar (Stephenson,2003; Ball ve diğ., 2008). Sandseter (2012), oyun ortamı ve özelliklerinin çocukların riskli oyunlarının doğasını ve kapsamını etkilemesinin beklendiğini, Adams (2001) ise çocukların genellikle yetişkin gözetiminde olduklarını ve çocukların bu ortamda oynayabilmeleri için yetişkinlerin kararlarının etkili olduğunu belirtmişlerdir. Bundy ve arkadaşları (2009), çocukların oyun alanlarındaki risklerden dolayı öğretmenlerin endişe ettiklerini ve bu endişelerin okul personelleri ve ebeveynler tarafından kötü öğretmen olma olarak değerlendirilmekten, dava korkusu taşıdıkları gibi kendilerinden kaynaklandığı bulmuşlardır.

Özellikle Sandseter (2012) Norveç'te erken çocukluk eğitimcileri ile yaptığı çalışmada çocuklara sunulacak oyun alanlarında doğal oyun alanlarının önemli olduğunu, en zorlu ve aktif oyunlar sağladığını vurgulamıştır. Ayrıca çalışma sonuçlarında; riskli oyunların çocukların genel gelişimlerini ve öğrenmelerini olumlu yönde etkilediğini, eğitimcilerin sadece ortam sunduklarını, çocukların risk alıp almamaları konusunda kendilerinin deneyimleyip karar vermelerini sağladıklarını, çocukların küçük ya da az yaralandıklarını ve yaralanmanın çocuk oyunlarının doğal bir parçası olduğunu, ancak eğitimcilerinde çocukların yaralanmalarında endişe duydukları görüşlerini elde etmişlerdir. Eğitimciler özellikle çocuk oyunlarının eğlenceli ve heyecan vermesi gerektiğine, riskli oyunların çocukların gelişimlerini olumlu yönde desteklediğine ve yaralanmalarından dolayı az da olsa endişe duymalarına rağmen, riskli oyunun faydalarına odaklanarak çocukların riskli oyun oynamalarına izin verdiklerini belirtmişlerdir. Buradan hareketle çocukların riskli oyun oynamalarında öğretmenlerin çok önemli konumda olduklarını vurgulamıştır. Bu çerçevede ölçeğin kısa ve kolay uygulanabilir oluşu ve öğretmenin riskli oyunları farklı boyutlarda değerlendirebilmesi nedeniyle riskli oyunlara yönelik araştırmalarda önemli bir ihtiyacı karşılayacağı düşünülmektedir. Araştırmacılar ölçeğin farklı yaş gruplarında ve eğitim kademesindeki çocukların öğretmenlerine uygulanabilmesi için uyarlamalar yapabilir. Ayrıca araştırmacılar çeşitli demografik değişkenlere göre ölçeğin tamamı ve alt boyutları için incelemeler yapıp farklı çalışmalar gerçekleştirebilir.

KAYNAKÇA

- Adams, J. (2001). *Risk*. London: Routledge
- Alat, Z., Akgümüş, Ö. ve Cavalı, D. (2012). Okul öncesi eğitimde açık hava etkinliklerine yönelik öğretmen görüş ve uygulamaları. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 8(3), 47-62.
- Alpar, R. (2012). *Uygulamalı istatistik ve geçerlik-güvenirlilik*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Ball, D. J. (2002). *Playgrounds—risks, benefits and choices*. London: Health & Safety Executive (HSE) contract research report, Middlesex University.
- Ball, D. J., Gill, T., & Spiegel, B. (2008). *Managing risk in play provision: implementation guide*. The Department for Children, Schools and Families (DCSF) and the Department for Culture, Media and Sport (DCMS).
- Bjorklund, D.F. & Pellegrini, A.D. (2002) *The Origins of Human Nature: evolutionary developmental psychology*. Washington, DC: American Psychological Association. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-8624.00258>
- Brown, F. (2003). *Playwork - theory and practice* (1st ed.). Buckingham: Open University Press.
- Brussoni, M., Ishikawa, T., Han, C., Pike, I., Bundy, A., Faulkner, G., & Mâsse, L. (2018). Go play outside! Effects of a risk-reframing tool on mothers' tolerance for, and parenting practices associated with, children's risky play: study protocol for a randomized controlled trial. *Trials*, 19(1),173.
- Bundy, A. C., Luckett, T., Tranter, P. J., Naughton, G. A., Wyver, S. R., Ragen, J., et al. (2009). The risk is that there is 'no risk': a simple, innovative intervention to increase children's activity levels. *International Journal of Early Years Education*, 17(1), 33-45.

- Büyüköztürk, Ş. (2006). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. PegemA Yayınları, Ankara.
- Cevher-Kalburan, N. (2014). Early childhood pre-service teachers' concerns and solutions to overcome them (the case of Pamukkale University). *South African Journal of Education*, 34(1), 1–18.
- Cevher-Kalburan, N., & Ivrendi, A. (2016). Risky play and parenting styles. *Journal of Child and Family Studies*, 25(2), 355-366
- Copeland, K. A., Kendeigh, C. A., Saelens, B. E. , Kalkwarf, H. J., & Sherman, S. N. (2012). Physical activity in child-care centers: do teachers hold the key to the playground? *Health education research*, 27(1), 81-100.
- Çocuk Hakları Komitesi (2013). Çocuğun dinlenme, kendine ait zamanı değerlendirme, oyun, eğlence, kültürel ve sanatsal etkinliklere katılma (Madde, 31) ilişkin genel yorum. Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme. [http://www.kdkcocuk.gov.tr/contents/files/YasalDuzenlemeler/BM_cocuk_Haklari_Komitesi_Genel_Yorumlari_\(17\).pdf](http://www.kdkcocuk.gov.tr/contents/files/YasalDuzenlemeler/BM_cocuk_Haklari_Komitesi_Genel_Yorumlari_(17).pdf). Erş. Tar. 03.04.2020.
- Çokluk, Ö.; Şekercioğlu, G.ve Büyüköztürk, Ş. (2010). *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik spss ve lirsnel uygulamaları*. Ankara: Pegem Akademi yayınları
- Dweck, C. (2000). *Self-Theories: their role in motivation, personality, and development*. Philadelphia: Psychology Press.
- Eager, D., & Little, H. (2011). Risk deficit disorder. Retrieved from https://www.academia.edu/1479794/Risk_deficit_disorder. Erş Tar. 04.03.2020
- Erkorkmaz, Ü., Etikan, İ., Demir, O., Özdamar, K., & Sanisoğlu, S. Y. (2013). Doğrulayıcı faktör analizi ve uyum indeksleri. *Türkiye Klinikleri Tıp Bilimleri Dergisi*, 33(1), 210-223.
- Field, A. (2000). *Discovering statistic using SPSS for Windows*. London: Thousand Oak New Delhi:Sage Publications.
- Fiskum, T. (2004). *Effekt av barnehagemiljø på motorisk og spatial kompetanse hos barn. En tverrsnittstudie av den motoriske og spatiale kompetansen hos barn i en friluftsbarnehage og barn i en tradisjonell barnehage [The effect of kindergarten's environment on children's motor and spatial competence]* (Master thesis). Nord-Trøndelag University College, Norway, Levanger.
- Fjørtoft, I. (2000). *Landscape and playscape. Learning effects from playing in a natural environment on motor development in children* (Doctoral thesis). Norwegian School of Sport Science, Norway, Oslo.
- Gleave, J., & Cole-Hamilton, I. (2012). *A world without play: A literature review*. Retrieved from <http://www.playengland.org.uk/media/371031/a-world-without-playliterature-review-2012.pdf>. Erş. Tar. 04.03.2020.
- Gray, P. (2013). *Free to learn: Why unleashing the instinct to play will make our children happier, more self-reliant, and beter students for life*. New York: Basic Books.
- Greatorex, P. (2008). *Risk and play: Play providers' experience and views on adventurous play*. Retrieved from http://www.playday.org.uk/media/2670/risk_and_play_play_providers%E2%80%99_experience_and_views_on_adventurous_play.pdf
- Greenfield, C. (2004). 'Can run, play on bikes, jump the zoom slide, and play on the swings': Exploring the value of outdoor play. *Australian Journal of Early Childhood* 29(2), 1–5.
- Gill, T. (2007). *No fear: growing up in a risk averse society*. Calouste Gulbenkian Foundation, London.
- Gill, T. (2010). Putting risk in perspectives. Early Years Update. Retrieved from <http://www.teachingexpertise.com/articles/putting-risk-perspective-10522>. Erş Tar. 07.03.2020.
- Güler, B.İ. & Demir, E. (2016). Okul öncesi öğretmenlerinin riskli oyunlara yönelik görüş ve algıları. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 17(2), 97-116
- Hännikainen, M., Singer, E., & Van Oers, B. (2013). Promoting play for a better future. *European Early Childhood Education Research Journal*, 21(2), 165-171.

- Karasar, N. (2005). *Bilimsel araştırma yöntemi*. (17. Baskı). İzmir: Nobel Yayınevi.
- Kin, T. M., Karen, O. A., Nordin, M. S., & Bing, K. W. (2014). Teacher change beliefs: validating a scale with structural equation modelling. *School Leadership & Management*, 2014, 1-34.
- Kinoshita, I. (2009). Charting generational differences in conceptions and opportunities for play in a Japanese neighborhood. *Journal of Intergenerational Relationships*, 7, 53–77.
- Knight, S (2012). Why Adventure and Why Risk in the Early Years? *Childlinks*, 3, 15-18.
- Lester, S., &W. Russell. (2008). Play for a change. Play, policy and practice: A review of contemporary perspectives, <http://www.playengland.org.uk/Page.asp>. Erş. Tar. 12.03.2020.
- Lillemyr, O. F., S. Dockett, and B. Perry. 2013. "Play and learning in early years education: international perspectives." in *varied perspectives on play and learning: theory and research on early years education*, edit.by O. F. Lillemyr, S. Dockett, and B. Perry, 1–8. Charlotte, NC: Information Age Publishing.
- Little, H. (2006) Children's Risk-Taking Behaviour: implications for early childhood policy and practice, *International Journal of Early Years Education*, 14(2), 141-154.
<http://dx.doi.org/10.1080/09669760600661427>
- Little, H., & Wyver, S. (2008). Outdoor play: Does avoiding the risks reduce the benefits?. *Australian Journal of Early Childhood*, 33(2), 33.
- Little, H., & Eager, D. (2010). Risk, challenge and safety: Implications for play quality and playground design. *European Early Childhood Education Research Journal*, 18(4), 497-513.
- Logue, M. E. & Harvey, H. (2009). Preschool teachers' view of active play. *Journal of Research in Childhood Education*, 1, 32-49.
- Louv,R. (2008). *Last child in the woods*. Chapel Hill, NC: Algonquin Books
- MacDougall, C., Schiller,W. & Darbyshire,P. (2009). What are our boundaries and where can we play? Perspectives from eight- to ten-year old Australian metropolitan and rural children. *Early Child Development and Care* 179(2), 189–204.
- Madge, N. & Barker,J. (2007). Risk and childhood. London: risk commission: royal society for the encouragement of arts, manufactures & commerce (RSA), <http://www.rsariskcommission.org/blog/default.aspx?PageId=650>. Erş Tar. 04.03.2020.
- Meire, J. (2013). *Over vrijbuiters en ankertijd: De tijdsbeleving van kinderen onderzocht [About freebooters and anchor time: Exploring time perception of children]*. Brussel: Kind en Samenleving
- Milli Eğitim Bakanlığı (2013). *Okul öncesi eğitim programı*. Ankara: MEB Yayınları.
- Moralı, D. İ. (2019). *Anaokullarında Sunulan Riskli Oyun Fırsatlarının Fiziksel Özellikler Ve Yetişkin Yaklaşımları Bağlamında İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Niehues, A. N., Bundy, A., Broom, A., Tranter, P., Ragen, J. & Engelen, L. (2013). Everyday uncertainties: reframing perceptions of risk in outdoor free play. *Journal of Adventure Education and Outdoor Learning*. 13(3), 223-237.
- Orestes,L. A. (2015). *The benefits of risky play and adult influence in children's risky play*. Master of Education. In the Area of Early Childhood Education Department of Curriculum and Instruction Victoria Universty, Avusturalia.
- Pellegrini, A.D. & Bjorklund, D.F. (2004) The Ontogeny and Phylogeny of Children's Object and Fantasy Play, *Human Nature*, 15(1), 23-43. <http://dx.doi.org/10.1007/s12110-004-1002-z>
- Sandseter, E. B. H. (2007a). Categorising risky play - How can we identify risk-taking in children's play? *European Early Childhood Education Research Journal*, 15, 237–252.

- Sandseter, E. B. H. (2007b). *Risky play among four- and five-year-old children in preschool*. In O'Brien, S., Cassidy, P., and Shonfeld, H. (Eds.), *Vision into practice: Making quality a reality in the lives of young children* (pp. 248–256). Dublin: CECDE
- Sandseter, E. B. H. (2009) Characteristics of risky play. *Journal of Adventure Education & Outdoor Learning*, 9, 3–21.
- Sandseter, E.B.H. (2010) *Scaryfunny. A qualitative study of risky play among preschool children*. PhD thesis, Norwegian University of Science and Technology, Trondheim, Norway
- Sandseter, E. B. H., & Kennair, L. E. O. (2011). Children's risky play from an evolutionary perspective: The anti-phobic effects of thrilling experiences. *Evolutionary Psychology*, 9(2), 257-284.
- Sandseter, E.B.H. (2012) Restrictive Safety or Unsafe Freedom? Norwegian ECEC Practitioners' Perceptions and Practices Concerning Children's Risky Play, *Childcare in Practice*, 8(1), 83–101
- Stephenson, A. (2003). Physical Risk-Taking: Dangerous or Endangered?. *Early Years* 23 (1),35-43.
- Tavşancıl, E. (2006). Tutumların ölçülmesi ve spss ile veri analizi. Ankara:Nobel Yayın Dağıtım..
- Tovey, H. (2007). *Playing outdoors: spaces and places, risk and challenge*. Maidenhead: Open University Press
- Thorndike, R.M. & Thorndike-Christ, T. (2009). *Measurement and evaluation in psychology and education*. Prentice Hall Publications.
- Tezbaşaran A. (1996). *Likert tipi ölçek geliştirme kılavuzu*. Türk Psikologlar Derneği Yay., Ankara
- Tranter, P. & Pawson, E. (2001). Children's access to local environments: A case study of Christchurch, New Zealand. *Local Environment*, 6(1), 27–48.
- Ungar, M. (2009) Overprotective parenting: helping parents provide children the right amount of risk and responsibility. *American Journal of Family Therapy*, 37, 258–271.
- Ünüvar, P. & Kanyılmaz, E.S. (2017). 4-6 yaş çocukları için riskli oyunlara izin verme ölçeğinin geliştirilmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(22),510-523
- Veneziano L. ve Hooper J. (1997). A method for quantifying content validity of health-related questionnaires. *American Journal of Health Behavior*, 21(1):67-70.
- Yurdugül, H. (2005). *Ölçek geliştirme çalışmalarında kapsam geçerliği için kapsam geçerlik indekslerinin kullanılması*. XIV. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi, 771-774, Denizli.
- Wyver, S., Tranter, P., Naughton, G., Little, H., Sandseter, E. B. H., & Bundy, A. (2010). Ten ways to restrict children's freedom to play: The problem of surplus safety. *Contemporary Issues in Early Childhood*, 11(3), 263-277.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 259-271, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 18.10.2019 Kabul Tarihi: 05.06.2020

İLKÖĞRETİM MATEMATİK ÖĞRETMENİ ADAYLARININ MATEMATİĞİN DOĞASINA YÖNELİK DÜŞÜNCELERİ¹

Elementary Mathematics Teacher Candidates' Views About the Nature of Mathematics

Solmaz Damla GEDİK ALTUN*

Derya Özlem YAZLIK**

ÖZ

Bu araştırmanın amacı ilköğretim matematik öğretmen adaylarının matematiğin doğasına ilişkin düşüncelerinin incelenmesidir. Bu amaç doğrultusunda araştırma nitel araştırma yöntemlerinden olgubilim modeli ile yürütülmüştür. Araştırmanın katılımcılarını 21 dördüncü sınıf ilköğretim matematik öğretmeni adayı oluşturmaktadır. Bunların 5'i erkek, 16'sı ise kızdır. Araştırmanın verileri 6 açık uçlu sorudan oluşan yarı yapılandırılmış görüşme formu ile toplanmıştır. Elde edilen veriler içerik analizi yöntemi ile iki araştırmacı tarafından analiz edilmiştir. Bulgular incelendiğinde katılımcıların matematiği genellikle günlük hayatı kolaylaştıran, soyut kavramlardan oluşan bir bilim dalı olarak tanımladıkları görülmüştür. Katılımcıların çoğu matematiğin bir bilim olduğunu savunurken, sadece ikisi kendi düşüncelerini beyan etmeyerek matematiği araç olarak kabul edenlere göre matematiğin bilim olmadığını, amaç olarak kabul edenlere göre ise bilim olduğunu ifade etmişlerdir. Katılımcılar matematiksel bilginin temelini daha çok ihtiyaca, araştırmaya, mantığa ve keşfe dayandığını belirtmişlerdir. Bunun yanında katılımcıların matematiğin yığılmalı, ihtiyaçlar ve mantıksal çıkarımlardan geliştiği görüşünde oldukları görülmüştür. Ayrıca katılımcıların çoğunluğunun matematiğin günlük hayat ve diğer disiplinlerle ilişkili olduğunu düşündükleri belirlenmiştir. Araştırmanın sonunda elde edilen veriler genel olarak incelendiğinde, katılımcıların matematiğin tanımına ve doğasına yönelik derinlemesine cevaplar veremedikleri tespit edilmiştir. Bu nedenle öğretmen yetiştirme programlarında matematiğin doğası ve matematiksel düşünmenin önemine dair tartışmalara her sınıf düzeyinde yer verilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Matematiğin doğası, matematiksel düşünme, matematik eğitimi, öğretmen adayları

ABSTRACT

The aim of this study is to examine elementary school mathematics teacher candidates' views about the nature of mathematics. For this purpose, the research was carried out with the phenomenology model, one of the qualitative research methods. The participants of the study consist of 21 fourth grade mathematics teacher candidates. 5 of them are male and 16 are female. The data of the study was collected with a semi-structured interview form consisting of 6 open-ended questions. The data were analyzed using content analysis method by two researchers. When the findings were examined, it was seen that the participants defined mathematics as a branch of abstract concepts that generally facilitates daily life. While most of the participants argued that mathematics is a science, only 2 of them stated that it is not science according to those who accept mathematics as a tool by not declaring their own thoughts, but science according to those who accept it as a goal. The participants stated that the basis of mathematical knowledge was based more on needs, research, logic and discovery. In addition, it was seen that the participants were in the view that mathematics was accumulated and developed from needs and logical inferences. In addition, it was determined that the majority of the participants thought that mathematics was related to daily life and other disciplines. When the

¹ V. Turkcess Eğitim ve Sosyal Bilimler Kongresi, İstanbul, Haziran 2019. Kongresinde sözlü bildiri olarak sunulmuştur. Daha önce yayımlanmamıştır.

*Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, 50300 Nevşehir,
e-posta: sdgeldik@nevsehir.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6205-6603>

**Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, 50300 Nevşehir,
e-posta: doyazlik@nevsehir.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2830-5215>

data obtained at the end of the study were examined in general, it was found that the participants could not give in-depth answers to the definition and nature of mathematics. For this reason, it is considered that the discussions about the nature of mathematics and the importance of mathematical thinking should be included at each classroom level in teacher training programs.

Keywords: Nature of mathematics, mathematical thinking, mathematics education, teacher candidates

GİRİŞ

Birçok matematikçi “Matematik nedir?” sorusunu cevaplayabilmek için çalışmalar yapmıştır (Akyıldız ve Dede, 2020; Ernest, 1989; Umay, 2002). Buna rağmen bugüne kadar matematiğin herkes tarafından kabul edilen, tam ve net bir tanımı bulunmamaktadır. Bunun nedeni olarak da bu konuda fikir üretenlerin matematiğe bakış açılarının farklı olması, her neslin farklı bir tanımlama yapması ve bu tanımların zamanla değişmesi gösterilmektedir (Davis, Hersh ve Marchisotto, 1995; Göker, 1997). Matematiğin tanımına ilişkin var olan bu çeşitlilik aynı zamanda matematik felsefesi üzerinde yürütülen tartışmaları da beslemektedir. Ernest (1989) “Matematik nedir?” sorusuna verilecek herhangi bir cevabın, matematiğin doğasına yönelik yeni bir sorgulama oluşturduğunu ve bu sorgulamaların matematiğin özelliklerinin irdelenmesine ve matematikte başka nelerin sorgulanabileceğine ilişkin yeni yaklaşımları ortaya çıkardığını ifade etmektedir. Literatür incelendiğinde “Matematiksel bilginin doğası nedir?”, “Matematiksel bilgi nasıl gelişmektedir?”, “Matematiksel doğru mutlak doğru mudur?”, “Matematik icat mı yoksa keşif midir?”, “Matematiğin amacı nedir?”, “Matematiğin diğer alanlarla ilişkisi nedir?” gibi soruların matematiksel bilginin doğasını sorgulayan tartışmaların temelini oluşturduğu görülmektedir (Baki, 2015; Durmaz, 2016; Ernest, 1998).

Matematiğin doğasına ilişkin felsefi düşünceler Plato ve Aristo’ya kadar dayanmaktadır. Plato sayılar ve kümeler gibi matematiksel nesnelerin idealar âleminde, zamandan bağımsız, asla değişmeyecek ve insanlar tarafından icat edilemeyecek olduğunu savunmaktadır. Aristo ise matematiksel bilgilerin bireylerin deneyimleri, deneyleri ve gözlemleri sayesinde keşfedilerek geliştiğine ve icat edildiğine inanmaktadır (Kulikowich ve DeFranco, 2003). Bu görüşler doğrultusunda matematiğin “İcat mı? Keşif mi?” olduğunun sorgulandığı, Plato ve Aristo’nun öncülüğünde mutlakçılık ve yarı-deneyselcilik felsefi akımlarının oluştuğu görülmektedir. Matematik keşiftir görüşünü savunan Mutlakçılık, matematiğin her zaman var olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte, matematiğin insan dışı yani insana bağlı olmadığını, doğada her zaman var olduğunu ve zamanla keşfedildiğini savunmaktadır. Bu nedenle bu görüşün savunucuları matematiksel bilginin kesin ve değişmez doğrulardan oluştuğunu, mükemmel, ezeli, evrensel ve nesnel olduğunu ifade etmektedir (Ernest, 1991; Baki, 2015; Kuryel, 2001). Aynı zamanda matematiği ezberlenmesi gereken kurallar dizisi, aritmetik hesaplamalar, cebirsel denklemler ve geometrik ispatlar olarak da görmektedirler (Steinberg 1998; Van de Walle, 2004). Matematiğin icat edildiğine inanan Yarı-deneyselciler ise matematiğin var olan bir şey olmadığını, insan zihninin bir ürünü olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla matematiksel bilginin yanlışlanabilir, düzeltilebilir, göreceli ve sürekli gelişme halinde olduğuna inanmaktadırlar (Baki, 2015; Kuryel, 2001). Bunun yanında matematiği uygulamalı ve pratik deneyimlerden beslenen bir buluş olarak da görmektedirler (Baki, 2015; Handal, 2003).

Matematik eğitimcileri tarafından, öğretmenlerin sahip oldukları pedagojik alan bilgilerinin yanında matematiğe yönelik inançlarının da matematik öğretimleri üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu belirtilmektedir (Aktamış, 2012; Baumert vd., 2010; Chrysostomou ve Philippou, 2010; Hill, Rowan ve Ball, 2005; Güven vd., 2013). Greer, Verschaffel ve De Corte (2002) öğretmenlerin matematik hakkındaki inançlarının matematik öğretmeye yönelik inançlarının bir parçası olduğunu ifade etmiştir. Benzer şekilde Speer (2005), öğretmenlerin öğretim yöntemlerini etkileyen birçok etken olmasına rağmen özellikle inançları ile sınıfta uyguladıkları öğretim yaklaşımları arasında önemli bir ilişki olduğunu vurgulamıştır. Genel olarak matematiksel bilginin bir dizi kural ve işlem olduğunu ileri süren Mutlakçı bakış açısına sahip olan matematik öğretmenlerinin önceden var olan bu matematiksel bilgilerin öğrencilere doğrudan aktarılması gerektiğine inandığı belirtilmektedir.

Dolayısıyla bu inanca sahip öğretmenlerin daha otoriter davrandığı, davranışçı yaklaşımı benimsediği ve daha önceden var olan bu kural ve formüllerin defalarca tekrarlanarak öğrenileceğini savundukları ifade edilmektedir (Baki, 2015; Baş vd., 2015). Bunun yanında Yarı-deneyseleci bakış açısına sahip matematik öğretmenleri ise matematiksel bilgilerin insan ürünü olduğuna, öğrencilerin bu bilgileri deneyerek keşfedebileceklerine inanmaktadır. Bu nedenle öğrencilerin bilgiyi keşfedebileceği, gerçekten matematik yapabilecekleri bir öğrenme ortamı tasarlama ve bu ortama rehberlik etme eğiliminde oldukları görülmüştür (Baki, 2015; Handal, 2003). Buradan hareketle öğretmenlerin matematiğin doğasına yönelik düşüncelerinin onların davranışçı veya yapılandırmacı yaklaşıma yönelik tercihlerini etkilediği söylenebilir. Bunun yanında öğretmenlerin matematiğin doğasına ilişkin inançlarının ve inançlarına göre oluşturdukları sınıf ortamlarının dolaylı olarak öğrencilerin matematik hakkındaki inançlarını ve akademik başarılarını da etkilediği belirtilmektedir (Carter ve Norwood, 1997; Gess-Newsome, 2015; Ernest 1989; Raymond, 1997). Ülkemizde yapılan çalışmalara bakıldığında; öğrencilerin çoğunlukla matematiğin hesaplama, sayılar ve işlemler ile ilgili bir alan olduğunu, matematikte başarılı olmanın hızlı hesap yapmaya ve zeki olmaya bağlı olduğunu düşündükleri tespit edilmiştir (Kayaaslan, 2006; Toluk-Uçar vd., 2010). Buna ek olarak uluslararası karşılaştırmalı TIMMS ve PISA araştırmalarında Türk öğrencilerin matematiksel bilgi ve becerileri genelde alt veya orta seviyelerde bulunduğu ve giderek kötüleşen bir tablo ortaya koyduğu belirlenmiştir (Mullis, Martin, Foy ve Hooper, 2016; OECD, 2016). Bu nedenle öğrencilerin matematiğe karşı bu inançlarının değiştirilebilmesi ve başarılarının artırılabilmesi için öğretmenlerin matematiğin doğasına ilişkin düşüncelerinin de geliştirilmesi gerekmektedir. Bu da öğretmenlere ve öğretmen adaylarına verilen eğitimin kalitesine bağlıdır.

Yukarıda da belirtildiği gibi öğrencilerin matematiğe karşı olumsuz tutumlarının değiştirilebilmesi ve akademik başarılarının artırılması matematik öğretmenlerinin inançlarına ve dolaylı olarak sınıf içi uygulamalarına bağlıdır. Bu nedenle geleceğin öğretmenleri olacak öğretmen adaylarının matematiğe ilişkin düşüncelerinin belirlenmesinin önemli olduğu düşünülmektedir. Ayrıca öğretmen yetiştirme programları alan bilgisine, pedagoji bilgisine ve pedagojik alan bilgisine yönelik birçok dersle öğretmen adaylarının mesleki bilgilerini ve inançlarını geliştirmeyi ya da değiştirmeyi hedeflemektedir (YÖK, 2018). Öğretmen adaylarının matematiğin doğasına ilişkin düşüncelerinin incelenmesi, öğretmen yetiştirme programlarında verilen derslerin etkililiğinin belirlenmesi açısından da önem taşımaktadır. Alan ile ilgili çalışmalarda öğretmen adaylarının matematiğe ve matematiğin doğasına yönelik inançlarını inceleyen çalışmalara rastlanmaktadır (Çelik vd., 2018; Duatepe-Paksu, 2008; Eryılmaz-Çevirgen, 2016; Sanalan vd., 2013). Ancak bu çalışmaların genellikle nicel ve az sayıda olması nedeniyle derinlemesine inceleme fırsatı veren nitel paradigmayla yürütülen bu araştırmanın alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu kapsamda bu araştırma, matematik felsefesi dersini alan ilköğretim matematik öğretmen adaylarının matematiğin doğasına ilişkin düşüncelerinin incelenmesi amacıyla yürütülmüştür.

YÖNTEM

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemine dayalı olgubilim deseni kullanılmıştır. Olgubilim araştırmalarında; olaylar, deneyimler, algılar, yönelimler, kavramlar ve durumlar gibi çeşitli biçimlerde karşımıza çıkan olguların derinlemesine incelenerek betimlenmesi amaçlanır (Creswell, 2007; Şimşek ve Yıldırım, 2018). Bu nedenle bu çalışma, matematik öğretmen adaylarının matematiğin doğasına ilişkin düşüncelerini derinlemesine incelemek amacıyla olgubilim deseni ile yürütülmüştür.

Katılımcılar

Bu çalışmada amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt ve kolay ulaşılabilir durum örnekleme kullanılmıştır. Patton'a (1990) göre, amaçlı örnekleme zengin bilgiye sahip olduğu düşünülen durumların derinlemesine çalışmasına olanak vermektedir. Bu anlamda, amaçlı örnekleme

yöntemleri pek çok durumda, olgu ve olayların keşfedilmesinde ve açıklanmasında kullanılmaktadır. Bu çalışmada kullanılan ölçüt; öğretmen adaylarının matematiğin doğası ile ilgili yöneltilen sorulara gerekli yanıtları verebilmeleri gerekçesi ile matematik tarihi, matematik felsefesi, özel öğretim yöntemleri gibi bazı dersleri almış olmalarıdır. Bu duruma göre katılımcılar 21 dördüncü sınıf matematik öğretmen adayı olarak belirlenmiştir. Katılımcıların 5'i erkek, 16'sı ise kızdır.

Veri Toplama Aracı

Olgubilim araştırmalarında başlıca veri toplama aracı görüşme tekniğidir (Şimşek ve Yıldırım, 2018). Bu çalışmada veriler 6 açık uçlu sorudan oluşan yapılandırılmış görüşme formu ile toplanmıştır. Yapılandırılmış görüşme formu oluşturulurken sorular; katılımcıların matematiğin doğası ile ilgili algılarını açık ve net bir şekilde belirlemek için Patton (1990) tarafından belirtilen özelliklere uygun olarak oluşturulmuştur. Patton'a göre sorular açık uçlu, anlaşılır, sıralı, içerisinde yönlendirme olmayan özelliklerde olmalıdır. Bununla birlikte çalışmada kullanılan görüşme formu hazırlanırken ilgili literatür taraması yapılmış ve konuyla ilgili yapılan araştırmalarda kullanılan veri toplama araçlarından yararlanılmıştır (Baydar ve Bulut, 2002; Durmaz, 2016; Eş, Özdemir ve Kaplan, 2019). Görüşme formu hazırlandıktan sonra ise üç matematik eğitimi alan uzmanının görüşlerine başvurulmuş ve gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Veri toplama sürecinde ise öncelikle katılımcılara araştırmanın amacına ilişkin gerekli açıklamalar yapılmıştır. Bununla birlikte öğretmen adaylarının görüşme formunu doldurmaları için herhangi bir süre kısıtlamasına gidilmemiş yeterli süre tanınmıştır. Bu süreç ise yaklaşık olarak 25-30 dakika sürmüştür. Son olarak öğretmen adaylarının görüşme formundaki soruları içtenlikle cevaplayabilmeleri için karşılıklı güven ortamı oluşturulmasına dikkat edilmiştir. Görüşme formundaki sorular aşağıda belirtilmiştir.

- Sizce matematik nedir? Açıklayınız.
- Sizce matematik ile bilim arasında bir ilişki var mıdır? Açıklayınız.
- Size göre matematiğin temeli neye dayanmaktadır?
- Size göre matematik nasıl gelişmektedir?
- Matematiksel düşünmenin kendine özgü bir yöntemi var mıdır? Açıklayınız.
- Matematiğin günlük hayatla ve diğer disiplinlerle bir ilişkisi var mıdır? Varsa nasıl bir ilişki vardır? Açıklayınız.

Verilerin Analizi

Bu çalışmada veri analizi yöntemi olarak içerik analizi yöntemi uygulanmıştır. Verilerin analizi; verilerin kodlanması, temaların geliştirilmesi, kod ve temaların organize edilmesi ve bulguların tanımlanması olarak dört adımda gerçekleşmiştir (Şimşek ve Yıldırım, 2018). Çalışmada öncelikle tüm görüşme formlarından elde edilen veriler kodlanmıştır. Elde edilen verilerin kodlama işlemi yapılırken aynı zamanda ilgili alan yazını dikkate alınmıştır. Sınıflandırılan kodlar tekrar kontrol edilerek, benzer kodlar yeniden düzenlenip tek bir kod altında toplanmıştır. Daha sonra belirlenen kodlar benzerlik ve farklılıklarına göre ayrılmış, birbirleriyle ilişkili olan kodlar bir araya getirilerek temalar oluşturulmuştur. Analiz sonucunda elde edilen veriler altı tema altında toplanmıştır. Veri analizi sürecinde araştırmacıların önyargılarından arınması, kendi deneyimlerini araştırma sürecine aktarmaması gerekmektedir (Miles ve Huberman, 1994). Bu nedenle araştırmacılar çalışma boyunca olgu ile ilgili bilgilerini, ön varsayımlarını, önyargılarını çalışmaya karıştırmadan verileri analiz etmişlerdir.

Geçerlik ve Güvenirlik

Güvenirlik; araştırmadaki katılımcıların bakış açısından araştırma bulgularının kesinliğinin emin olunmasıdır (Creswell, 2007). Bu çalışmada geçerliği ve güvenilirliği artırmak için araştırmacılar uzman doğrulamasını kullanmışlardır. Ayrıca görüşme formlarının kodlanması araştırmacılar tarafından ilk olarak ayrı ayrı yapılmış, sonrasında iki defa birlikte tekrar kodlanıp görüş birliği sağlanmıştır. Miles ve Huberman (1994), kodlayıcılar arası görüş birliğinin en az % 70 olması gerektiğini belirtmiştir. Bu araştırmadaki uyum yüzdesi %92 olarak hesaplanmıştır.

Araştırmanın geçerliğini sağlamak için de literatür taraması yapılmış, konu ile ilgili kavramsal bir çerçeve oluşturularak görüşme soruları hazırlanmıştır. Yine geçerliliğin sağlanması için veri toplama süreci detaylı bir biçimde rapor edilmiştir. Veri toplama sürecinde katılımcıların soruları ciddiyetle ve gerçek düşüncelerini yansıtacak şekilde cevaplamaları için uygun ortam oluşturulmaya çalışılmıştır. Araştırmanın tutarlılığını arttırmak amacıyla araştırmacılar çalışma boyunca yorum ve genellemelerden kaçınmıştır. Elde edilen bulgular yorumlanırken öğretmen adaylarının görüşlerine ait doğrudan alıntılara da yer verilmiştir.

BULGULAR

Araştırmanın bulguları belirlenen altı temaya dikkate alınarak tablolar halinde sırasıyla aşağıda sunulmuştur.

Matematiğin Tanımı

Bu temadaki veriler öğretmen adaylarına yöneltilen “Sizce matematik nedir? Açıklayınız.” sorusuna verilen cevaplardan elde edilmiştir. Verilen cevaplar incelendiğinde öğretmen adaylarının çoğunluğunun matematiğe ilişkin tanımlarında birden fazla görüş bildirdikleri belirlenmiştir. Bu görüşlere ait kodlamalara Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1: Öğretmen Adaylarının Matematiğin Tanımına İlişkin Görüşleri

Kodlar	Öğretmen adayları	Frekans
Doğayı Yorumlama	Ö ₁ , Ö ₂ , Ö ₅ , Ö ₆ , Ö ₇ , Ö ₈ , Ö ₉ , Ö ₁₀ , Ö ₁₁ , Ö ₁₂ , Ö ₁₃ , Ö ₁₆ , Ö ₁₈ , Ö ₂₀ , Ö ₂₁	15
Bilim Dalı	Ö ₁ , Ö ₃ , Ö ₇ , Ö ₉ , Ö ₁₆ , Ö ₁₇ , Ö ₁₈ , Ö ₁₉ , Ö ₂₁	9
Soyut Kavramlar	Ö ₆ , Ö ₁₄ , Ö ₁₅ , Ö ₁₆ , Ö ₁₇ , Ö ₁₈ , Ö ₁₉ , Ö ₂₁	8
İspatlama	Ö ₄ , Ö ₈ , Ö ₁₀ , Ö ₁₇ , Ö ₁₈	5
Diğer Disiplinleri Geliştirme	Ö ₁ , Ö ₅ , Ö ₆ , Ö ₁₉	4
Kişisel Gelişim	Ö ₁ , Ö ₁₀ , Ö ₁₁	3
Farklı Düşünme Yöntemleri	Ö ₁₁ , Ö ₁₄	2
Birikimli	Ö ₃ , Ö ₁₁	2
Dil	Ö ₁₉	1
Oyun	Ö ₁₈	1
Toplam		50

Tablo 1’e bakıldığında öğretmen adaylarının yaptığı tanımlarda en çok doğayı yorumlamaya (15) ilişkin görüşlere rastlanmıştır. Burada öğretmen adaylarının genellikle günlük hayatı kolaylaştırma, ihtiyaçlarımıza cevap verme, evreni anlama, hayat gibi ifadeler kullandıkları görülmüştür. Bunun yanında katılımcıların cevaplarına bakıldığında matematiği hesaplama, işlem, sayılar gibi soyut kavramlar (8) ve bilim dalı (9) olarak tanımladıkları belirlenmiştir. Bununla birlikte bazı katılımcıların ise tanımlarında ispatlama (5), diğer disiplinleri geliştirme (4), kişisel gelişim (3), farklı düşünme yöntemi (2), oyun (1) ve dil (1) gibi ifadelerin de yer aldığı tespit edilmiştir. Bazı öğretmen adaylarının görüşlerine ait doğrudan alıntılara aşağıda yer verilmiştir.

“Matematik hayatla ilişkilendirdiğimiz, günlük işlerimizi kolaylaştırmaya yarayan, öğrencinin ufkunu açmak için en etkili yol olan bir bilimdir. Öğrencinin zihnini açmak için, onu hayata hazırlamak, diğer disiplinlerle ilişkisini görebilmek için çok önemli bir yere sahiptir.”(Ö1)

“Matematik uçsuz bucaksız bir bilimdir. Yığılmalı olarak ilerler.”(Ö3)

“Matematik sayıların birbiriyle ve evrenle olan ilişkisidir. Matematik her alanda vardır. Evreni dünyayı keşfetmemizi sağlayan, diğer disiplinlerin gelişmesinde rol oynayan bir hesaplama dır.”(Ö6)

“Sayılar yoluyla hesaplama tekniğidir. Kurallara formüllere dayalı işlem becerisidir. Bilime dayalı satranç türünden zeka oyunudur. Günlük işlere yardımcı kanıtlanma bilimidir.”(Ö18)

“Matematik sayıların gücüdür. Bilimde ilerlemeyi sağlayan teknik bir dildir.”(Ö19)

“Matematik, doğadaki nesnelere birbiriyle ilişkisini ortaya koyan günlük ihtiyaçlarımızı dile getirmemizi sağlayan soyut kavramlarla dolu bir bilim dalıdır.”(Ö21)

Matematik Bilim midir?

Bu temadaki veriler “Size matematik ile bilim arasında bir ilişki var mıdır? Açıklayınız.” sorusundan elde edilen cevaplardan toplanmıştır. Verilen cevaplara bakıldığında katılımcıların tamamının bu soruya cevap verdikleri görülmüştür. Elde edilen bulgular Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Öğretmen Adaylarının Matematik Bilim Olup Olmadığına İlişkin Görüşleri

Kodlar	Öğretmen adayları	Frekans
Bilim	Ö ₁ , Ö ₃ , Ö ₄ , Ö ₅ , Ö ₆ , Ö ₇ , Ö ₈ , Ö ₉ , Ö ₁₀ , Ö ₁₁ , Ö ₁₂ , Ö ₁₃ , Ö ₁₄ , Ö ₁₅ , Ö ₁₆ , Ö ₁₇ , Ö ₁₈ , Ö ₂₀ , Ö ₂₁	19
Bilim-Bilim değil	Ö ₂ , Ö ₁₉	2
Toplam		21

Tablo 2 incelendiğinde öğretmen adaylarının 19’u matematiği bir bilim olarak görmektedir. 2’ si ise kendi düşüncelerini beyan etmeyerek matematiği araç olarak kullananlara göre matematiğin bilim olmadığını, amaç olarak kullananlara göre ise matematiğin bilim olduğunu ifade etmişlerdir. Aşağıda bazı öğretmen adaylarının görüşlerine ait doğrudan alıntılara yer verilmiştir.

“Matematik bence bir bilimdir.”(Ö6)

“Matematik kimine göre bir bilim, kimine göre ise bilim değildir. Matematik, matematiği araç olarak görenlere göre bilim dalı değildir. Matematik, matematiği amaç olarak kullananlara göre ise bilimdir.”(Ö19)

Matematiğin Temeli

Bu temadaki veriler “Size göre matematiğin temeli neye dayanmaktadır?” sorusundan elde edilen cevaplardan toplanmıştır. Verilen cevaplara bakıldığında katılımcılardan 1 tanesi dışında diğerlerinin bu soruya cevap verdikleri görülmüştür. Bazı katılımcıların ise birden fazla görüş bildirdikleri belirlenmiştir. Bu görüşlere ilişkin oluşturulan kodlar Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3: Öğretmen Adaylarının Matematik Temeline Yönelik Görüşleri

Kodlar	Öğretmen adayları	Frekans
İhtiyaç	Ö ₁ , Ö ₂ , Ö ₅ , Ö ₆ , Ö ₇ , Ö ₉ , Ö ₁₀ , Ö ₁₃ , Ö ₁₆	9
Araştırma	Ö ₁₁ , Ö ₁₂ , Ö ₁₄ , Ö ₁₉ , Ö ₂₀	5
Mantık	Ö ₃ , Ö ₈ , Ö ₁₅ , Ö ₁₈	4
Keşif	Ö ₇ , Ö ₁₀ , Ö ₁₃ , Ö ₂₀	4
İspat	Ö ₇ , Ö ₈ , Ö ₂₁	3
Sayı	Ö ₄ , Ö ₅	2
Toplam		27

Katılımcılar en çok matematiğin ihtiyaca (9) dayandığını belirtmişlerdir. Bunun yanında matematiğin sırasıyla araştırmaya (5), mantığa (4), keşfe (4), ispata (3) ve sayılara (2) dayandığını

da ifade etmişlerdir. Aşağıda bazı öğretmen adaylarının görüşlerine ait doğrudan alıntılara yer verilmiştir.

“Temeli keşiflere dayanır ve keşfedilmeye devam etmektedir. İspatlar üzerine inşa edilir.” (Ö7)

“Araştırmaya, incelemeye, yenilenmeye yani keşfe dayandığı için bir bilimdir.” (Ö20)

“Temeli soyut nesnelere arasındaki ilişkileri mantıksal çıkarımlarla incelemeye dayanır.” (Ö18)

“Temeli sayılara dayanır.” (Ö4)

Matematiğin Gelişimi

Bu temaya ait veriler incelendiğinde katılımcıların 3’ünün görüş bildirmediği, 1’inin ise birden fazla görüş bildirdiği görülmektedir. Elde edilen bulgulara Tablo 4’te yer verilmiştir.

Tablo 4: Öğretmen Adaylarının Matematiğin Gelişimine İlişkin Düşünceleri

Kodlar	Öğretmen adayları	Frekans
Birikimli	Ö ₃ , Ö ₇ , Ö ₈ , Ö ₁₀ , Ö ₁₂ , Ö ₁₄ , Ö ₁₅ , Ö ₁₇	8
İhtiyaç	Ö ₅ , Ö ₆ , Ö ₁₃ , Ö ₁₆ , Ö ₁₈ , Ö ₂₀	6
Mantıksal çıkarım	Ö ₄ , Ö ₁₂ , Ö ₁₉ , Ö ₂₁	4
Estetik ve sanat anlayışı	Ö ₂	1
Toplam		19

Tabloda görüldüğü gibi katılımcıların 8’i matematiğin yığılmalı yani birikimli, 6’sı ihtiyaçlardan, 4’ü mantıksal çıkarımlardan, 1’i ise estetik ve sanat anlayışı ile geliştiğini belirtmiştir. Matematiğin ihtiyaçlar doğrultusunda geliştiğini ifade eden katılımcıların 4’ü matematiğin doğadaki ve günlük hayattaki, 2’si ise diğer disiplinlerdeki ihtiyaçlar nedeniyle geliştiğinden bahsetmişlerdir. Aşağıda bazı öğretmen adaylarının görüşlerine ait doğrudan alıntılara yer verilmiştir.

“Matematik önceleri ihtiyaca dayanırdı ancak artık estetik ve sanat anlayışı ile geliştiğini söyleyebiliriz.” (Ö2)

“Matematik önceleri günlük ihtiyacı karşılamak için oluşmuş ve gelişmeye başlamıştır. Gelişen dünyada her alanda bir hesaplama, ölçüm olduğu için araştırma alanı geniş olan bir bilim olmuştur.” (Ö6)

“Bilim yeniliğe açıktır. Matematikte de yeniliklerin sonu yoktur. Fikirler, düşünceler ve problemler sonucunda ortaya atılan mantıksal çözümlerle yenilikler getirip gelişir. Biri diğerini oluşturur.” (Ö12)

Matematiksel Düşünme Yöntemi

Bu temadaki veriler “Matematiksel düşünmenin kendine özgü bir yöntemi var mıdır? Açıklayınız.” sorusundan elde edilen cevaplardan toplanmıştır. Verilen cevaplar incelendiğinde öğretmen adaylarının 14’ü matematiksel düşünmenin kendine özgü bir yöntemi olduğunu ifade ederken 6’sı kendine özgü bir yöntemi olmadığını ifade etmiş, 1 öğretmen adayından ise yeterli cevap alınamamıştır. Elde edilen bulgular Tablo 5’te sunulmuştur.

Tablo 5: Öğretmen Adaylarının Matematiksel Düşünmenin Yöntemine İlişkin Düşünceleri

Matematiksel düşünmenin kendi yöntemi vardır (Kodlar)	Öğretmen adayları	Frekans
Matematiksel süreç becerileri	Ö ₁ , Ö ₅ , Ö ₆ , Ö ₁₃ , Ö ₁₅ , Ö ₁₆ , Ö ₁₉ , Ö ₂₀	8
Problem-ispatlama	Ö ₄ , Ö ₇ , Ö ₈ , Ö ₁₇	4
Problem-çözme	Ö ₁₀ , Ö ₁₄ , Ö ₁₉	3
Matematik düşünmenin kendi yöntemi yoktur (Kodlar)	Öğretmen adayları	Frekans
Farklı yöntemler	Ö ₃ , Ö ₉ , Ö ₁₁	3
Bilimsel araştırma yöntemi	Ö ₁₈ , Ö ₂₁	2
Doğuştan	Ö ₂	1
Toplam		21

Tablo 5'e bakıldığında kendine özgü bir yöntemi olduğunu ifade edenlerden 8'i matematiksel süreç becerilerinin (akıl yürütme, problem çözme, ilişkilendirme, iletişim) matematiksel düşünmenin temelini oluşturduğunu belirtmişlerdir. Katılımcılardan 4'ü matematiksel düşünme yöntemini problemin belirlenerek ispatlanması, 3'ü ise tespit edilen problemin çözülmesi olarak açıklamışlardır.

Öğretmen adaylarının 3'ü bilinen yöntemler haricinde farklı yöntemlerin de kullanabileceğini ya da keşfedilebileceğini, 2'si genel olarak bilimsel araştırma yöntemlerine dayandığını, 1'i ise doğuştan geldiğini belirterek matematiksel düşünmenin kendine özgü bir yöntemi olmadığını ifade etmişlerdir. Aşağıda bazı öğretmenlerin görüşlerine ait doğrudan alıntılara yer verilmiştir.

"Evet vardır. İnsanı farklı düşünmelere yönlendirir. İnsanı hayata hazırlar. Problem çözer. Tüm bilimlerle ilişkisini ortaya koyar. Diğer bilimlerden farkı kendine has bir dilinin olmasıdır."(Ö1)

"Matematiksel düşünmede kendine özgü bir yöntem yoktur. Daha çok doğuştan gelir."(Ö2)

"Bana göre bir yöntem var. Fakat belirli bir sırada gerçekleşmez. Eğer yeteri kadar problem ve çözümleriyle ilgilenirsek bir süre sonra farklı gözle bakmaya başlarız."(Ö14)

"Matematiksel düşünmenin kendine özgü bir yöntemi vardır. Matematikte problem önce tespit edilir. Problemin doğru olup olmadığına bakılır. Problemin doğruluğu ispatlanır. Son olarak genellemeye varılır."(Ö17)

"Matematiksel düşünme temelde akıl yürütme, hipotez kurup analiz yapma gibi bilimsel temellere dayanır. Matematiksel düşünme günlük düşünme ve bilimsel düşünmeden çok da farklı olmadığı için kendine özgü yöntem konusunda kesin bir çizgi yoktur."(Ö21)

Matematiğin Günlük Hayatla ve Diğer Disiplinlerle İlişkisi

Bu temadaki veriler öğretmen adaylarının matematiğin günlük hayatla ve diğer disiplinlerle olan ilişkisine ait görüşlerinden elde edilmiştir. Verilen cevaplar incelendiğinde öğretmen adaylarının çoğunun matematiğin günlük hayatla ve diğer disiplinlerle ilişkisine yönelik birden fazla görüş bildirdikleri belirlenmiştir. Ayrıca burada 2 katılımcının matematiğin günlük hayatla, 5 katılımcının ise diğer disiplinlerle ilişkisine yönelik yeterli cevap vermedikleri tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6: Öğretmen Adaylarının Matematiğin Günlük Hayat ve Diğer Disiplinlerle İlişkisine Yönelik Görüşleri

Matematiğin günlük hayatla ilişkisi (Kodlar)	Öğretmen adayları	Frekans
Yaşamla iç içe	Ö ₂ , Ö ₃ , Ö ₄ , Ö ₅ , Ö ₆ , Ö ₇ , Ö ₉ , Ö ₁₀ , Ö ₁₁ , Ö ₁₂ , Ö ₁₃ , Ö ₁₄ , Ö ₁₅ , Ö ₁₆ , Ö ₁₇ , Ö ₁₈ , Ö ₁₉ , Ö ₂₀	18
Problem çözme süreci	Ö ₂₁ , Ö ₁₉	2
Matematiğin diğer disiplinler ile ilişkisi (Kodlar)	Öğretmen adayları	Frekans
Aracı	Ö ₁ , Ö ₂ , Ö ₇ , Ö ₈ , Ö ₉ , Ö ₁₁ , Ö ₁₂ , Ö ₁₃ , Ö ₁₇ , Ö ₁₉ , Ö ₂₀ , Ö ₂₁	12
Temeli	Ö ₂ , Ö ₆ , Ö ₁₀	3
Gelişimi	Ö ₁₈	1
Toplam		36

Tablo 6 incelendiğinde öğretmen adaylarının 18'i matematiğin günlük hayatta sürekli karşısına çıktığını yani matematiğin yaşamla iç içe olduğunu belirtmişlerdir. Buna ek olarak öğretmen adaylarından 2'si ise günlük hayattaki problemlerimizin çözümünde matematiksel problem çözme süreçlerini kullandığımızı ifade etmiştir.

Matematiği diğer disiplinler ile ilişkilendiren öğretmen adaylarından 12'si matematiğin diğer disiplinlerde araç olarak kullanıldığını, 3'ü diğer disiplinlerin temelini oluşturduğunu, 1'i ise diğer disiplinlerin matematiğin gelişmesine katkıda bulunduğunu savunmuşlardır. Aşağıda bazı öğretmenlerin görüşlerine ait doğrudan alıntılara yer verilmiştir.

“Evet vardır. Tüm bilimlerle ilgilenir. Hepsinden kendine bir yer edinir. Farklı düşünmemizi sağlar. Örneğin, matematik bilmek fen problemlerini çözmemizi sağlar.” (Ö1)

“Matematik günlük hayatın her alanında vardır. Aynı zamanda diğer disiplinlerle de ilişkisi vardır. Günlük hayatta her kesimden insanın belki de en çok kullandığı bilimdir. Laboratuvarında, mutfakta, oyunda, her yer de bunu kullanıyoruz. Matematik bence diğer disiplinlerin olmazsa olmazıdır. Çünkü o disiplinlerin oluşumunda ve uygulamasında matematiğin varlığı önemlidir.”(Ö6)

“Evet vardır. Özellikle felsefe ile iç içedir. Matematik bir sorgulama işlemidir. Bu nedenle felsefe ile iç içedir. Günlük hayatla da iç içedir. Örnek olarak bakkal- müşteri ilişkisi olabilir. Cafelerdeki hesaplar gibi...” (Ö15)

“Matematik hayatın kendisidir. Bu yüzden günlük hayatta çoğu yerde karşımıza çıkmaktadır. Okulda, evde, markette, sokakta... Günlük hayatta matematik sadece matematik olarak karşımıza çıkmıyor. Fizikte, kimyada, resimde, müzikte, diğer disiplinlerde ortaya çıkmaktadır kullanılır.”(Ö20)

SONUÇ VE TARTIŞMA

Araştırmanın sonunda katılımcıların matematiği günlük hayatı kolaylaştıran, soyut kavramlar (hesaplama, işlem, sayılar gibi) içeren, bir bilim dalı olarak gördükleri belirlenmiştir. Bununla birlikte katılımcıların bir kaçının matematiği oyun, dil ve farklı düşünme yöntemi olarak da tanımladıkları tespit edilmiştir. Matematik kavramına yönelik yapılan metafor çalışmaları incelendiğinde öğretmen adaylarının matematiğin hayatı kolaylaştırdığını, çağın ihtiyaçlarını karşılamada temel rol oynadığını düşündükleri tespit edilmiştir (Güner, 2013; Kuzu, Kuzu ve Sıvacı, 2018). Benzer şekilde üstün yetenekli öğrencilerle yürütülen çalışmalarda da bu öğrencilerin matematiği insan ihtiyaçlarını karşılayan bir bilim ya da insan yaşamını kolaylaştıran bir ders olarak gördükleri belirlenmiştir (Öztürk, Akkan ve Kaplan, 2014; Sert, 2012). Ancak matematik genelde evrensel bir dil olarak tanımlanmasına rağmen bu çalışmada sadece bir öğretmen adayının tanımında dil ifadesine rastlanılmıştır (King, 1998; Renyi, 2011). Literatüre bakıldığında da öğretmen adaylarının matematiği daha çok evrensel bir dil olarak gördükleri sonucuna ulaşan çalışmalara rastlanılmaktadır (Eş, Özdemir ve Kaplan, 2019; Noyes, 2006). Ayrıca Umay (2002) tarafından matematik; insanların kendileri için ürettikleri, üretirken haz duydukları, aslında var olmayan şeyler hakkındaki doğruları ortaya koymayı amaçlayan bir oyun olarak tanımlanmasına rağmen yine sadece bir öğretmen adayı tarafından oyun vurgusunun yapılması da dikkat çekmektedir.

Araştırmanın sonunda elde edilen bir başka sonuç ise öğretmen adaylarının büyük çoğunluğunun matematiği bir bilim dalı olarak görmeleridir. Elde edilen bu sonuç, öğretmen adaylarının yaklaşık yarısının matematiğe ilişkin tanımlarında da “Bilim dalı” ifadesini kullanmalarıyla örtüşmektedir. Benzer şekilde Eş, Özdemir ve Kaplan (2019) tarafından matematik öğretmeni adaylarıyla yapılan çalışmanın sonunda da katılımcıların önemli bir kısmının matematiği bir bilim dalı olarak gördükleri belirlenmiştir.

Elde edilen bir başka bulgu da katılımcıların matematiksel bilginin temelini daha çok ihtiyaca sonrasında araştırmaya, mantığa ve keşfe dayandığı görüşünü savunmalarıdır. Pesen (2008) de benzer olarak matematiği, hayattaki tüm alanlarda ihtiyaçların karşılanmasına aracılık eden bir alet olarak açıklamaktadır. Bununla birlikte matematiğin temelini keşfe dayandığını ifade eden öğretmen adaylarının matematiğin doğada hep var olduğu ve insanların ihtiyaçlarından dolayı matematiksel bilginin keşfedildiği görüşünde oldukları söylenebilir. Buna paralel olarak Sertöz (1996) doğanın insanlara matematiğe yönelik ipuçları sunduğu ve bu ipuçlarını insanların keşfettiğini belirtmektedir. Olkun ve Toluk-Uçar (2012) ise matematiği, doğada var olan örüntü ve ilişkiler sanatını anlama çabası olarak tanımlamaktadır. Ayrıca matematiğin kendi içinde tutarlı olabilmesi için mantıksal önermelerin ve çıkarımların kullanıldığı da belirtilmektedir (Baki, 2015).

Bu nedenle bazı öğretmen adaylarının matematiksel bilginin temelini mantığa dayandığını savdukları söylenebilir.

Öğretmen adaylarının matematiğin birikimli bir bilim olduğu yani daha önce elde edilen bilgiler doğrultusunda yeni bilgilerin elde edildiği ve matematiğin bu şekilde geliştiği görüşünde oldukları belirlenmiştir. Benzer şekilde Umay (2002) tarafından matematik, yeryüzünden sonsuzluğa doğru tırmanan, aksiyomların üst üste konulmasıyla örülen bir merdivene benzetilerek bu merdivenin uzayıp gidebilmesinin tek koşulu olarak oluşturulan yeni basamakların daha öncekilerle çelişmemesi gösterilmiştir. Bunun yanında yapılan çalışmalar incelendiğinde öğretmen adaylarının matematiğin yığılmalı olduğu yani biriken bilgi yığınlarından oluştuğu görüşünde oldukları çalışmalara da rastlanılmıştır (Erdoğan, Yazlık ve Erdik, 2014; Kaba ve Şengül, 2017). Buna ek olarak Schinck ve arkadaşlarının (2008) yaptıkları çalışmada 9. ve 10. sınıf öğrencilerinin matematiksel kavramların birbirleriyle ilişkili olduğu ve bu nedenle matematiğin hiyerarşik bir yapıya sahip olduğunu belirttikleri görülmüştür. Aynı zamanda yapılan bu araştırmada; öğretmen adaylarının bazılarının matematiğin günlük hayatta ve diğer disiplinlerdeki ihtiyaçlar doğrultusunda geliştiği görüşünde oldukları tespit edilmiştir. Öğretmen adaylarının bu görüşlerine paralel olarak matematik tarihinde, eski Mısırların her yıl Nil nehrinin taşmasından dolayı tarım için belirlenen bölgelerin kaybolmasının geometri dalının gelişmesine katkıda bulunduğu söylenmektedir (Cajori, 2014). Bunun yanı sıra gelişen insan ilişkileri ile birlikte sayıların temellerinin oluştuğu da belirtilmektedir (Burton, 2017).

Araştırmanın sonunda elde edilen bir diğer sonuç ise katılımcıların çoğunun matematiksel düşünmenin kendine özgü bir yönteminin var olduğunu düşünmeleridir. Bu yöntemin temelini genel olarak matematiksel süreç becerilerinden (akıl yürütme, problem çözme, ilişkilendirme, iletişim) oluştuğunu belirtmişlerdir. Bunun yanında matematiksel düşünmenin yöntemi olarak problemin tanımlanarak ispatlanması veya çözülmesi olduğunu savunan katılımcılara da rastlanmıştır. Benzer şekilde Yıldırım' a (2018) göre matematiksel düşünme, bir problem çözme etkinliği olarak tanımlanmıştır. Matematiksel düşünme süreci ise üzerinde yoğunlaşılacak problemi anlama ve çözme; bulunan çözümün doğrulanması yani ispatlanması olarak ifade edilmiştir.

Elde edilen bulgular incelendiğinde katılımcıların çoğunun günlük yaşamın matematikle iç içe olduğunu düşündükleri belirlenmiştir. Bu sonuca paralel olarak literatürde öğretmen adaylarının matematiğin hayatın ta kendisi olduğu, yaşamın her anında karşımıza çıktığı ve temel bir ihtiyaç olduğu görüşünü savduklarını tespit eden çalışmalara da rastlanmaktadır (Güler vd., 2012; Güner, 2013; Kuzu, Kuzu ve Sivacı, 2018; Noyes, 2006; Petocz vd., 2007). Ortaokul matematik dersi öğretim programına bakıldığında bireylerin günlük hayatta karşılaştığı bir dizi problemi çözebilmeleri için problem çözme becerilerinin geliştirilmesi hedeflenmiştir (Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), 2017). Ancak bu araştırmada katılımcıların çok azı günlük hayattaki problemlerimizin çözümünde matematiksel problem çözme süreçlerini kullandığımızı ifade etmiştir. Ayrıca öğretmen adaylarının günlük hayatla matematiğin ilişkisini açıklarken genellikle hesaplama, alışveriş, ölçme gibi kavramları kullanmaları, derinlemesine açıklamalar yapmalarını da dikkat çekmektedir.

Araştırmanın sonunda katılımcıların çoğunluğunun matematiğin diğer disiplinlerle de ilişkili olduğunu düşündükleri görülmüştür. Burada matematiğin diğer disiplinlerde araç olarak kullanıldığı görüşünün baskın olduğu belirlenmiştir. Bunun yanında matematiğin diğer disiplinlerin temelini oluşturduğu, diğer disiplinlerin de matematiğin gelişmesine yardımcı olduğunu belirten öğretmen adaylarına da rastlanılmıştır. Benzer olarak yapılan çalışmalarda matematiğin bilime yardımcı olduğunu düşünen (Eş, Özdemir ve Kaplan, 2019) bununla birlikte diğer bilimlerin temeli (anası) olduğunu savunan (Erdoğan, Yazlık ve Erdik 2014; Eş, Özdemir ve Kaplan, 2019) matematik öğretmen adaylarının olduğu belirlenmiştir.

Öğrencilerin matematiğe yönelik inançları üzerinde daha önceki geçmiş yaşantılarının ve matematik öğretmenlerinin matematiğe ilişkin inançlarının etkisi olduğu belirtilmektedir. Bununla

birlikte öğretmenlerin matematiğin doğasına yönelik inançlarının sınıfta kullandıkları öğretim yöntemlerini etkilediği de bilinmektedir. Bu araştırmanın sonunda öğretmen adaylarının verdikleri cevaplara bakıldığında, Yarı-deneyselcilik veya Mutlakçılık akımlarından hangisini benimsedikleri kesin olarak belirlenememiştir. Öğretmen adaylarının verdikleri cevaplar incelendiğinde bazı sorularda Yarı-deneyselciliği savunan cevaplar verdikleri bazılarında ise Mutlakçılığı destekleyen cevaplar verdikleri görülmüştür. Yapılan çalışmalar incelendiğinde Sanalan ve arkadaşları'nın (2013) yaptıkları nicel çalışmada da öğretmen adaylarının %49'unun Yarı-deneyselci, %14'ünün Mutlakçı ve %37'sinin her iki felsefeyi de benimsediklerini belirlenmiştir. Buna bağlı olarak öğretmen adaylarının matematiğin doğasına ilişkin felsefi düşüncelerindeki kararsızlığın giderilebilmesi için öğretmen yetiştirme programlarında matematiğin doğası ve matematiksel düşünmenin önemine dair tartışmalara her sınıf düzeyinde yer verilmesi ve diğer derslerle ilişkilendirilerek anlatılması gerektiği düşünülmektedir. Ayrıca matematik tarihi derslerinde matematiksel bilginin oluşumu, gelişimi ve değişebilirliğine yönelik örnekler verilmesi öğretmen adaylarının matematiğin doğasına ilişkin felsefi düşüncelerinin gelişmesini de sağlayacaktır. Özellikle alan derslerinde yer alan teoremlerin farklı ispatlama yöntemleri ile ispatlanabildiğinin gösterilmesinin ve farklı durumlarda bu teoremlerin ifadelerinin değişebileceğinin vurgulanmasının da etkili olacağı düşünülmektedir. Buna ek olarak öğretmen adaylarının matematiğin doğasına ilişkin görüşleri ile öğretmenlik uygulamasında kullandıkları öğretim yöntemlerinin uyumlu olup olmadığını inceleyen nitel araştırmaların yapılması da önerilebilir.

KAYNAKLAR

- Aghadiuno, M. C. K. (1992). Mathematics: history, philosophy and applications to science. *International Journal of Mathematical Education in Science and Technology*, 23(5), 683-690.
- Aktamış, H. (2012). How prospective mathematics teachers' view the nature of science. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 31, 690 – 694.
- Baki, A. (2015). *Kuramdan uygulamaya matematik eğitimi (6. Baskı)*. Ankara: Hece Yayınları.
- Baş, F., Işık, A., Çakmak, Z., Okur, M. ve Bekdemir, M. (2015). İlköğretim matematik öğretmen adaylarının matematiğin doğasına ilişkin düşünceleri: bir yapısal eşitlik modeli incelemesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 23(1), 123-140.
- Baumert, J., Kunter, M., Blum, W., Brunner, M., Voss, T., Jordan, A. & Tsai, Y-M. (2010). Teachers' mathematical knowledge, cognitive activation in the classroom, and student progress. *American Educational Research Journal*, 47(1), 133-180.
- Baydar, S., Bulut, S. (2002). Öğretmenlerin matematiğin doğası ve öğretimi ile ilgili inançlarının matematik eğitimindeki önemi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 23 (23).
- Burton, M. D., (2017). *Matematik Tarihi Giriş*. Ankara: Nobel Yaşam Yayınevi.
- Cajori, F., (2014). *Matematik Tarihi*. Ankara: Odtü Yayıncılık.
- Carter, G. & Norwood, K. S. (1997). The relationship between teacher and student beliefs about mathematics. *School Science and Mathematics*, 97, 62–67.
- Chrysostomou, M. & Philippou, G. N. (2010). Teachers' epistemological beliefs and efficacy beliefs about Mathematics. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 9, 1509–1515.
- Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. 2nd Ed. Thousand Oaks, CA: Sage Publishers.
- Çelik, D., Özmen, Z. M., Aydın, S., Güler, M., Birgin, O., Açıkyıldız, G., Gürsoy, K., Arabacı, D., Güneş, G. ve Gürbüz, R. (2018). İlköğretim matematik öğretmeni adaylarının matematik hakkındaki inançlarının ulusal düzeyde karşılaştırılması. *Eğitim ve Bilim*, 43(193).
- Davis, P. J., Hersh, R. & Marchisotto, E. A. (1995). *The mathematical experience, study edition*. Boston: Birkhauser.
- Duatepe-Paksu, A. (2008). Öğretmenlerin matematik hakkındaki inançlarının branş ve cinsiyet bakımından karşılaştırılması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 35, 87-97.
- Durmaz, M. (2016). İlköğretim matematik öğretmeni adaylarının matematiğin doğasına ilişkin felsefi görüşleri. *III. International Eurasian Educational Research Congress*, Muğla.

- Erdoğan, A., Yazlık, D. O. ve Erdik, C. (2014). Mathematics teacher candidates' metaphors about the concept of "mathematics". *International Journal of Education in Mathematics, Science and Technology*, 2(4), 289-299.
- Ernest, P. (1989). *The impact of beliefs on the teaching of mathematics*. In P. Ernest (eds.), *Mathematics Teaching: The State of the Art* (pp.249-254). London: Falmer Press.
- Ernest, P. (1991). *The philosophy of mathematics education*. New York: The Falmer Press, Taylor & Francis Inc.
- Ernest, P. (1998). *Social constructivism as a philosophy of mathematics*. New York: State University of New York Press.
- Eryılmaz-Çevirgen, A. (2016). İlköğretim matematik öğretmen adaylarının matematik ve matematik eğitimine yönelik inançları. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 39, 37-57.
- Eş, H., Özdemir, A. ve Kaplan, M. (2019). Is mathematics a science branch? Mathematics teacher candidates' perceptions of science and mathematics. *Kastamonu Education Journal*, 27(1), 407-419.
- Gess-Newsome, J. (2015). A model of teacher professional knowledge and skill including PCK: Results of the thinking from the PCK Summit. In *Re-examining pedagogical content knowledge in science education* (pp. 38-52). Routledge.
- Greer, B., Verschaffel, L & De Corte, E. (2002). "The answer is really 4.5": beliefs about word problems. In G. C. Leder, E. Pehkonen, & G. Törner (Eds.), *Beliefs: a hidden variable in mathematics education?* (pp. 271-292). Dordrecht: Kluwer Academic.
- Göker, L. (1997). *Matematik tarihi ve Türk-islam matematikçilerinin yeri*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Güler, G., Akgün, L., Öçal, M. F. ve Doruk, M. (2012). Matematik öğretmeni adaylarının matematik kavramına ilişkin sahip oldukları metaforlar. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 25-29.
- Güner, N. (2013). Öğretmen adaylarının matematik hakkında oluşturdukları metaforlar. *Education Sciences*, 8(4), 428-440.
- Güven, B., Karataş, İ., Öztürk, Y., Arslan, S. ve Gürsoy, K. (2013). A study of scale development on determination of pre-service and in-service teachers' beliefs about pre-school mathematics education. *Elementary Education Online*, 12(4), 969-980.
- Handal, B. (2003). Philosophies and pedagogies of mathematics. *Philosophy of Mathematics Education Journal*, 17.
- Hill, H. C., Rowan, B. & Ball, D. L. (2005). Effects of teachers' mathematical knowledge for teaching on student achievement. *American Educational Research Journal*, 42(2), 371-406.
- Kaba, Y. ve Şengül, S. (2017). *Ortaokul matematik öğretmeni adaylarının "Matematik" ile ilgili düşüncelerinin incelenmesi*. İçinde Ö. Demirel ve S. Dinçer (Ed), *Küreselleşen Dünyada Eğitim*. Ankara: Pegem Akademi.
- Kayaaslan, A. (2006). *İlköğretim 4. ve 5. sınıf öğrencilerinin matematiğin doğası ve matematik öğretimi hakkındaki inançları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- King, J. P. (1998). *Matematik sanatı*. TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları 49, Ankara: Nurel Matbaacılık.
- Kulikowich, J. M. & DeFranco, T. C. (2003). Philosophys role in characterizing the nature of educational psychology and mathematics. *Educational Psychologist*, 38(3), 147-156.
- Kuryel, B. (2001). Matematiğin felsefesi I. *Felsefelogos*, 13, 135-140.
- Kuzu, O., Kuzu, Y. ve Sivacı, S. Y. (2018). Preservice teachers' attitudes and metaphor perceptions towards mathematics. *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 47(2), 897-931.
- Miles, M. B. ve Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. Thousand Oaks: SAGE.
- Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), (2017). *Matematik Dersi Öğretim Programı*. Ankara: MEB.

- Mullis, I. V. S., Martin, M. O., Foy, P. & Hooper, M. (2016). *TIMSS advanced 2015 international results in advanced mathematics and physics*. Boston College.
- Noyes, A. (2006). Using metaphor in mathematics teacher preparation. *Teaching and Teacher Education*, 22, 898-909.
- OECD (2016). PISA 2015 assessment and analytical framework: science, reading, mathematics and financial literacy. Paris: OECD Publishing
- Olkun, S. ve Toluk-Uçar, Z. (2012). *İlköğretimde etkinlik temelli matematik öğretimi* (5. Baskı). Ankara: Eğiten Kitap
- Öztürk, M., Akkan, Y. ve Kaplan, A. (2014). Üstün yetenekli öğrencilerin matematik kavramına yönelik algılarının incelenmesi. *Genç Bilim İnsanı Eğitimi ve Üstün Zeka Dergisi*, 2(2), 49-57.
- Patton, M. (1990). *Qualitative evaluation and research methods* (pp.169-186). Beverly Hills, CA: Sage Publications.
- Pesen, C. (2008). *Yapılandırmacı öğrenme yaklaşımına göre matematik öğretimi* (4. Baskı). Ankara: Sempati yayınları.
- Petocz, P., Reid, A., Wood, L. N., Smith, G. H., Mather, G., Harding, A., Engelbrecht, J, Houston, K., Hillel, J. ve Perrett, G. (2007). Undergraduate students' conceptions of mathematics: An international study. *International Journal of Science and Mathematics Education*, 5, 439-459.
- Raymond, A. M. (1997). Inconsistency between a beginning elementary school teacher's mathematics beliefs and teaching practice. *Journal for research in mathematics education*, 550-576.
- Renyi, A. (2011). *Matematik üzerine diyaloglar*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Sanalan, V. B., Bekdemir, M., Okur, M., Kanbolat, O., Baş, F. ve Özturan-Sağırılı, M. (2013). Öğretmen adaylarının matematiğin doğasına ilişkin felsefi düşünceleri. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33, 155-168.
- Schinck, A. G., Neale, H. W., Pugalee, D.K., & Cifarelli, V.V. (2008). Structures, Journeys, and Tools: Using metaphors to unpack student beliefs about mathematics. *School Science and Mathematics*, 594-599.
- Sert, H. (2012). Normal ve üstün zekalı öğrencilerin aldıkları matematik eğitimlerinin öğrenci görüşlerine göre değerlendirilmesi. *X. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Eğitimi Kongresi*, Niğde Üniversitesi.
- Sertöz, S. (1996). *Matematiğin aydınlık dünyası*. Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları
- Speer, N. (2005). Issues of methods and theory in the study of mathematics teachers' professed and attributed beliefs. *Educational Studies in Mathematics*, 58(3), 361-391.
- Steinberg, H. (1998). Elements of epistemological knowledge for mathematics teacher. *Journal of Mathematics Teacher Education*, 1, 157-189.
- Şimşek, H. ve Yıldırım, A. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Toluk-Uçar, Z., Pişkin, M., Akkaş, E. N. ve Taşçı, D. (2010). İlköğretim öğrencilerinin matematik, matematik öğretmenleri ve matematikçiler hakkındaki inançları. *Eğitim ve Bilim*, 35(155), 131-144.
- Umay, A. (2002). Öteki matematik. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23, 275-281.
- Van de Walle, J. A. (2004). *Elementary and middle school mathematics: teaching developmentally*. New York: Pearson Education, Inc.
- Yıldırım, C. (2018). *Matematiksel Düşünme*. Remzi Yayınevi.
- Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) (2018). *Öğretmen yetiştirme lisans programları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 273-285, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 20.04.2020 Kabul Tarihi: 11.06.2020

T.C. SAĞLIK BAKANLIĞI TARAFINDAN COVID-19 PANDEMİSİNE YÖNELİK YAPILAN AFİŞ TASARIMLARININ İNCELENMESİ

*Examination of the Poster Designs made for the Covid 19 Pandemic by the Turkish
Ministry of Health*
Kainat ÖZPOLAT*

ÖZ

Bu çalışma; afiş tasarımının COVID-19 pandemisini anlatmadaki rolüne, T.C. Sağlık Bakanlığının yaptığı COVID-19 pandemisine yönelik afişler kapsamında, bir bakış açısı geliştirmektedir. Bu açıdan bakıldığında afişin; hem salgın hastalıkları anlatmada, hem de korunma yöntemlerinin tanıtımında önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir. Bakanlığın salgın başladıktan hemen sonra yapmış olduğu afişlerin, tüm vatandaşlara hızlı bir şekilde ulaştırılmasında, teknolojinin yardımı göz ardı edilemez. Afişler, grafik tasarım ve teknoloji işbirliğiyle kitlelerin üzerinde farkındalık oluşturmuştur. Afişin ilk çıkışına baktığımızda, duyuru niteliği olması, afişin bu gibi konularda işlevselliğini arttırmıştır. Salgın hastalıklarda; afişlerin korunma yöntemlerini anlatma ve toplumsal farkındalık oluşturmada, gerekli etkiyi sağladığı görülmektedir. Grafik ürünü olarak afiş, birçok toplumsal olay içinde kendisine yer bularak, tanıtım veya kamu yararına olacak bir bilgilendirmeyi, doğru zamanda ve hızlı bir şekilde hedef kitleye ulaştırmaktadır. Afişler tasarlanırken belli kriterlere göre oluşturulduğunda hedef kitleye mesajı iletmede başarılı olabiliyorlar. Tasarım yapılırken mesaj-imge bütünlüğü, sözlü hiyerarşi ve mesajı iletmekdeki başarısı değerlendirme kriterlerine bağlı kalınmasıyla mümkün olabilir. Görsel iletişim aracı olan afişler tasarlanırken değerlendirme kriterleri dikkatle irdelenmeli ve tasarım üzerinde hayata geçirilmelidir. Verilen mesaj algılanabilir olmalı, mesajlar uyarıcı olmalı, mesajlar dikkat çekici unsurlar barındırmalı, karmaşıklıktan uzak olmalı, tipografi okunaklı olmalı, mesajların uzun olmamasına dikkat edilmeli ve tasarımdaki renkler parlak imgeler ise yeterli büyüklükte olmalıdır.

Sağlık Bakanlığının COVID-19 salgını kapsamında yapmış olduğu afişlerin, afiş değerlendirme kriterleri ölçü alınarak yapılan incelemesi sonucu başarılı olduğu ve toplum üzerinde olumlu etkiler gösterdiği söylenebilir.

Anahtar kelimeler: Afiş Tasarımı, COVID-19, Afişin Bilgilendirmesi, Görsel İletişim

ABSTRACT

This work; the role of poster design in describing the COVID-19 pandemic, T.C. It develops a perspective within the scope of the posters for the COVID-19 pandemic made by the Ministry of Health. From this perspective, the poster; It can be said that it has an important place both in describing epidemic diseases and in the promotion of prevention methods. The help of technology cannot be ignored in the rapid delivery of the posters made by the Ministry immediately after the outbreak has started. The posters have created awareness on the masses (peoples) with the cooperation of graphic design and technology. When we look at the first release of the poster, the fact that it is an announcement has increased the functionality of the poster in such subjects. In epidemics; It is seen that the posters provide the necessary effect in explaining the protection methods and creating social awareness. As a graphic product, the poster finds its place in many social events and conveys information that will be in the public interest or publicity to the target audience at

* Öğretim Görevlisi, Fırat Üniversitesi, Teknik Bilimler M.Y.O. Grafik Programı, ELAZIĞ
e-posta: kozpolat@firat.edu.tr ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1377-5262>

the right time and quickly. When the posters are designed according to certain criteria, they can be successful in conveying the message to the target audience. While designing, message-image integrity, verbal hierarchy and success in conveying the message can be possible by adhering to the evaluation criteria. When designing posters with visual communication tools, evaluation criteria should be carefully examined and implemented on the design. The given message should be perceptible, the messages should be stimulating, the messages should have remarkable elements, should be free of complexity, the typography should be legible, the messages should not be long, and the colors in the design should be large enough.

It can be said that the posters made by the Ministry of Health within the scope of the COVID-19 outbreak have been successful as a result of the examination made by measuring the criteria of the poster evaluation and have positive effects on the society.

Key words: Poster Design, COVID-19, Poster Information, Visual Communication

1. GİRİŞ

Toplumda farkındalık oluşturan sosyal afişler, afişin temel işlevi olan duyuru niteliğinin olduğu, bir konu hakkında bilgiler veren afiş tasarımının bir türüdür. Sosyal afişleri incelemek için hem afiş tasarımı, hem de afiş değerlendirme kriterleri hakkında bilgiye sahip olmak gerekir. Kamu ya da bilgilendirme afişleri sosyal afiş tasarımı türünde sınıflandırılabilir. Sosyal afiş tasarımları, toplumu ilgilendiren konuları ele alması bakımından önemlidir. Bilgilendirme amaçlı kullanılan afişlerdeki temel özellik, küreselleşen dünyada anlaşılır olmaktır. Bilgilendirme amaçlı afişlerin, bu küreselleşmenin yanında, küresel salgınlar ile insanların başa çıkması ve bilgilenmesi için önemli olduğunu görüyoruz. Bu salgınlarda afişler önemli bir sorumluluk alacaktır. Günümüzde bilgilendirme amaçlı çok sayıda afiş tasarlanmıştır. Salgın hastalıkların anlaşılması, anlatılması, her kesime ulaştırılması için afişlerin, topluma öğretici bir etkisi vardır.

İletişimin boyutları her geçen gün teknolojinin de yardımıyla geniş alanlara ulaşmıştır. İnsanların gündelik hayatlarında kullandıkları teknolojik aletler iletişimin bir parçası haline gelmiştir. Yaşamın neredeyse temelini oluşturan iletişim, çoğunlukla görsel objeler tarafından sağlanmaktadır. Afişler, insanlığın bir düşünce, fikir ya da bir olayın varlığını bildirmede teknolojik destek ya da tek başına bulunduğu yerlerde, sosyal bilgilendirmeyi sağlamaktadır. Grafik tasarım ürünü olan afişlerin, ortaya çıkması ve gelişmesi farklı türlerde afiş tasarımlarının oluşmasını sağlamıştır. Afiş tasarımları, insanların çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması ve hayati konularda bilgi sahibi olmasını sağlayacak niteliktedir. Gelişen teknoloji, grafik tasarımlarında etkin biçimde kullanılmaktadır. Afişin topluma hızlı ulaşmasında teknolojiye ihtiyaç duyulduğu bir gerçektir. Grafik tasarım, teknolojiden faydalanarak bilgilendirme afişleri gibi ürünlerinin hedef kitleye hızlı ulaşmasına imkan sağlamıştır.

Afişler genel olarak sınıflandırıldığında; kültürel, sosyal ve reklam afişleri olarak gruplandırılmaktadır (Ağsakallı, 2014:1). Afiş bir iletişim aracıdır. Büyük kitlelere hitap edebilir. Sanatsal değeri vardır. Mesajları hedef kitleye iletme amacı vardır. Reklam ya da bilgilendirme özelliği taşımaktadır. Bu çalışmada, sosyal afişler sınıfına giren sağlık gibi toplumsal konularda eğitici ve uyarıcı nitelikteki afişlerin salgın hastalıklar hakkında toplumu bilgi sahibi yapmada nasıl görevler üstlendiği anlatılacaktır.

Sağlık Bakanlığı tarafından COVID-19 salgınına yönelik yapılan afişler, incelenerek etkinliği araştırılmıştır.

1.1. Araştırmanın Amacı

Afiş tasarımları, toplumları bilgilendirmede önemli bir görev üstlenmektedir. Görsel iletişim aracı olarak afiş tasarımları, geleneksel yöntemlerle en yalın şekliyle yapılıyor olsa dahi bazı kriterleri üzerinde barındırması gerekmektedir. Bu makalenin amacı, T.C. Sağlık Bakanlığı tarafından COVID-19 ile ilgili yapılan afiş tasarımlarının bu hastalıktan korunmak için insanlar üzerinde yeterli etkiye sahip olup olmadığını araştırmaktır. Aynı zamanda bu çalışmada literatür taraması sonucu ulaşılan afiş değerlendirme kriterlerinin, tasarımlar üzerindeki etkisi incelenecektir.

2. AFİŞ TASARIMI

Toplumu bir düşüncenin, bir malın ya da bir olayın varlığı konusunda bilgilendirme amacıyla duvarlara asılan, yapıştırılan, sanatsal kaygı taşıyan resimli yazı ve ilanlara afiş denir. Bir şeyi duyurmak veya tanıtmak için hazırlanan, toplumun görebileceği yere asılmış, genellikle resimli duvar ilanlarına afiş denmektedir (<https://www.resimciabi.com/afis-ve-poster-nedir-nasil-yapilir/>).

Afiş tipografi ve görsel unsurların birlikte kullanıldığı duvar ilanlarıdır (Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi Cilt-1, 1997: 23). Fransızların “affiche” kelimesinden Türkçeye geçen afiş, dilimizde karşılığı olan ilan anlamında kullanılmaktadır. Afişler, sanat kaygısı ve tasarım kaygısı ile üretilen aynı zamanda hedef kitle üzerinde etki ve his bırakmak için dikkat çekici unsurların bir düzen içinde var olduğu grafik tasarım ürünleridir. Afişlerde tasarım ve sanat kaygısı eşit ağırlıktadır (Becer, 1997: 201 ; Ağsakallı, 2014: 8). Afişler ortaya çıkışından günümüze birçok değişim geçirmesine rağmen geçerliliğini korumaktadır. Günümüzde afiş kitle iletişimini önemli derecede etkileyen öğelerden biri haline gelmiştir. Afiş ilk bakışta anlaşılabilir mesajlar içermelidir (Gümüştekin, 2013: 36). Afişler, fazla sayıda üretilip, insanların yoğun olarak yaşadıkları alanlara, duvar yada ilan panolarına asılan ve dolayısıyla bu alanlardaki insanlar ile doğrudan temas halinde olan, tanıtım yada bilgilendirme işlevine sahiptirler. Böylelikle afişler, insanlara en yakın sanat olarak kabul edilebilirler (Yeraltı, 2007: 39; Yüksekbilgili, 2013: 4). Afiş, bir bilgiyi sosyal, kültürel, sanatsal ve ekonomik açıdan insanlara ulaştırma görevini üstlenir. Afişin amaçlarından biri de bir konu hakkındaki düşüncüyü yaymaktır (Yayan, Canbolat, 2018: 255).

Tasarımcı afişi tasarlarken manayı güçlendirmek için çeşitli görsel ve tipografik öğeleri kullanabilir ve bu öğeleri belirli bir ilişki içinde kurgulayabilir (Lehimler, 2019: 211). Afiş bir söylem biçimi geliştirerek tasarımcısının hedef kitleye ulaştırmak istediği mesajları iletmede soyut bir ifade tarzına sahip olabilir (Lehimler, 2018: 2384). Afiş tasarımları, çeşitli tasarım biçim ve teknikleri kullanılarak ortaya çıkarılabilmektedir. Günümüz afişlerinde birçok teknikten yararlanılmaktadır. Bazı tasarımlar ise ekip çalışması gerektirir. Fotoğrafçı, illüstratör, tipograf ve layout sanatçıları bilgi ve yetenekleriyle bir afişin tasarımına ortak katkıda bulunabilirler (Becer, 2015, s. 203).

Afiş tasarımlarını sosyal hayatın dışında sanal dünyanın çeşitli kademelerinde internet sitelerinde ve sosyal medyada görmek mümkündür. Böylelikle afişin daha geniş kitlelere oldukça kolay ulaştığını ve etki gücüne sahip olduğunu söyleyebiliriz (Deliduman, Çakmak, 2017: 315). Afiş, kısa ve etkili mesajların tüm öğeleriyle birlikte anlamlı biçimde hedef kitle üzerinde son derece etkin bir yapıya sahip bilgilendirme ve reklam aracıdır (Ceylan, Ceylan, 2015: 215). Günümüzde afiş tasarımlarının sergilendiği alanlar genişlemeye başlamıştır. Onu sosyal medyada ve diğer iletişim kanallarında yaygın olarak görmek mümkündür. Sosyal Afişler; sağlık, ulaşım, trafik, politika gibi konularda insanları bilgilendirmek ve uyarmak için hazırlanır (Çakır ve Demir, 2011: 14).

Afiş değerlendirme Kriterleri

Afiş tasarımı, kural olarak, bilgilendirme ve ürünleri tanıtmak için hazırlanan grafik tasarım ürünleridir. Buna göre bir afişte bulunması gereken kriterler vardır. Bunlar;

- Afişlerde verilecek mesajlar ilk bakışta algılanabilir ve kısa olmalıdır.
- Mesajlar uyarıcı ve çarpıcı olmalıdır.
- Dikkat çekici unsurlar tasarıma dahil edilmelidir.
- Karmaşıklığa neden olan metinler ve görüntülerden arınmış olmalıdır.
- Tasarım orijinal olmalı ve benzer konulardaki afişlerden ayırt edici olmalıdır.
- Afişler asıldığında, etrafındaki afişlerle ilgili görüntüler dikkate alınmalıdır.
- Kullanılan resimler büyük boyutta olmalıdır.
- Tipografi uzaktan okunabilecek kadar büyük olmalıdır. (Kahraman, Adam, 2019:24).

- Bireyler afişleri yürüyerek yada açık havada okuyacağı için mesaj kısa olmalıdır.
- Tasarımdaki görseller büyük boyutlarda kullanılmalıdır.
- Renkler parlak, canlı ve çarpıcı olmalı ve kontrastlar dahil edilmelidir (Becer, 2015: 203).
- Tasarımlarda kullanılan sloganların farklı olması ve benzersiz bir etki yaratması gerekir (Haşiloğlu, Özpolat, 2019: 193).

Ulufer Teker (2009)'e göre afiş tasarımında dikkat edilmesi gereken hususlar şöyledir:

- a. Algılanabilir olmalı, mesaj hızlı iletilmeli, mesaj uyarıcı olmalı
- b. Sözcükler kısa ve anlaşılır olmalı, mesaj eyleme geçirici olmalı, verilen mesajda sözcüklerin sayısı az olmalı,
- c. Görsel düzenlemesi basit ve yalın olmalı, ayırt edici olmalı, gereksiz detaylardan kaçınılmalı,
- d. Tasarım unsurları dikkat çekici olmalı, algılamayı zorlaştıracak karmaşıklıktan arındırılmalı,
- e. Ayrıntılar etkiyi azaltacağından kaçınılmalı, kolay algı için oran orantı büyük, küçük ve orta değerleri dengeli kullanılmalı,
- f. Tekrarlardan mümkün olduğunca uzak durulmalı,
- g. Tipografi imgesi uzaktan dahi okunabilir ve dikkat çekici olmalı, tipografi tasarımın bir parçası gibi hareket etmeli,
- h. Renkler konuya uygun ve dikkat çekici olmalı, kontrast ve renk kullanımları esas imgeyi öne çıkarmalı, afişlerin bir arada olduğu bir mekanda bile diğerlerinden ayrılmalı, TV ve diğer basın ilanları ile birlikte bütünlük sağlanmalıdır.

Emre Becer (1997)'e göre afiş değerlendirme ölçütleri şunlardır;

1. Mesaj: Tasarımcı; afiş aracılığıyla vereceği mesajı açıklığa kavuşturmalı, verilmek istenen bilgiyi mümkün olduğunca dolaysız bir biçimde aktaracak görsel bir sistem oluşturmalıdır.

2. Mesaj -İmge Bütünlüğü: Tasarıma temel oluşturan düşüncenin fotoğraf yoluyla mı, illüstrasyonla mı, yoksa salt tipografi ile mi daha etkili bir biçimde vurgulanacağı araştırılmalı; mizahi, trajik ya da soyut imgelerden hangisinin anlatımı daha da güçlendirdiği belirlenmelidir.

3. Sözel Hiyerarşi: Tasarımcı, afişte yer alan başlık, alt başlık, slogan gibi sözel bilgiler arasında izleyiciyi mesajdaki önem sırasına göre yönlendirecek hiyerarşik bir yapı kurmalıdır.

3. COVID-19 (Yeni Korona Virüs) SALGINI

Yeni Korona virüs (COVID-19), ilk olarak Çin'in Vuhan Eyaleti'nde Aralık ayının sonlarında solunum yolu belirtileri (ateş, öksürük, nefes darlığı) gelişen bir grup hastada yapılan araştırmalar sonucunda 13 Ocak 2020'de tanımlanan bir virüstür. Salgın başlangıçta bu bölgedeki deniz ürünleri ve hayvan pazarında bulunanlarda tespit edilmiştir. Daha sonra insandan insana bulaşarak Vuhan başta olmak üzere Hubei eyaletindeki diğer şehirlere ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin diğer eyaletlerine ve Dünya ülkelerine yayılmıştır. Korona virüsler, hayvanlarda veya insanlarda hastalığa neden olabilecek büyük bir virüs ailesidir. İnsanlarda, birkaç korona virüsün soğuk algınlığından Orta Doğu Solunum Sendromu (MERS) ve Şiddetli Akut Solunum Sendromu (SARS) gibi daha şiddetli hastalıklara kadar solunum yolu enfeksiyonlarına neden olduğu bilinmektedir. (<https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/tr/covid-19-yeni-koronavirus-hastaligi-nerdir>).

Korona virüsünün neden olduğu COVID-19 salgınının küresel olarak yayılması toplumda çeşitli korku ve endişelere neden olmaktadır. Salgın, tüm dünyayı etkileyen eşi benzeri görülmemiş bir ölçekte yayılmaktadır. Aylardır gündemde olmasına rağmen, bilinmeyen yönleri ile hala sırrını

korumaktadır. Hastalığın tanımı ve tedavi yöntemleri ile ilgili genel olarak kabul edilmiş bir tanım henüz oluşturulmamıştır. Ülkeler sağlığı tehdit eden bir salgına karşı ulusal adımlar atmaya çalışmaktadır. Doğal olarak, önleyici tedbirler sadece ön planda halk sağlığı için oluşturulmuştur. Hastalığın yayılmasını engellemek için, en etkili önlemlerden biri; havalimanlarının ve ülke sınırlarının kapatılması, diğeri ise insanlara sadece "güvenli bir sosyal mesafede" birbirlerine yaklaşma fırsatı vermektir. Bu önlemlerin, virüs için bir tedavi veya aşı bulunana kadar uygulanacağı anlaşılmaktadır ([https://www.tepav.org.tr /upload/mce/2020 /notlar /covid19_salgini_ve_kuresel_ticaret_duzenine_olasi_etkileri.pdf](https://www.tepav.org.tr/upload/mce/2020/notlar/covid19_salgini_ve_kuresel_ticaret_duzenine_olasi_etkileri.pdf)).

Korona virüs, Dünya çapında halk sağlığı tehdidi olarak görülmektedir. Şiddetli akut solunum sendromunun neden olduğu COVID - 19'un patlak vermesi korona virüs 2'nin (SARS - CoV - 2) Çin'in içinde ve ötesinde ilerledikçe, durumsal farkındalık ve müdahale stratejilerini yönlendirmek için hızla mevcut epidemiyolojik verilere ihtiyaç vardır. Çin'in Wuhan şehrinde, SARS - CoV - 2'nin neden olduğu son pnömoni salgını, bu yeni virüsün epidemiyolojik verilerini analiz etmenin ve tüm dünyadaki insanları enfekte etme risklerini tahmin etmenin önemini vurgulamaktadır (<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/jmv.25743>).

Teknoloji hızlı bir şekilde gelişirken iletişim kanalları, verimli kullanıldığında salgın hastalıkları anlatmak için önemli bir rol üstlenebilir. Küreselleşen ekonomide sınırların ortadan kalkması kaçınılmaz olmuştur. Küresel ekonomi aynı zamanda küresel hastalıkları da beraberinde getirmiştir. Çin halk Cumhuriyeti'ndeki ucuz iş gücü tüm dünyanın dikkatini bu ülkeye döndürmüştür. Bu durum salgının Çin'de başlayıp bütün Dünya'yı etkisi altına almasına yetmiştir. Küreselleşmenin sonucu olarak insanların birbiriyle temasları sonucu virüsün yayılma hızı artmıştır. Salgının yayılması esnasında, bazı ülkeler yeterli tedbir almazken Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı önlem almaya erken başlamıştır.

Salgını vatandaşa anlatmada en önemli adımlardan biri sosyal afişlerdir ve bunlar görsel iletişimin en önemli ayağıdır. Sağlık Bakanlığının yapmış olduğu afiş çalışmaları sayesinde, her kesimden insan COVID-19 salgını ile ilgili hızlı bir şekilde bilgilendirilmeye çalışılmıştır.

4. YÖNTEM

Bu çalışmada afiş değerlendirme kriterleri, tasarım için gerekli olduğundan afişler, bu kriterlere göre incelenmiştir.

Grafik tasarım ürünleri içinde önemli bir yere sahip olan ve görsel iletişim aracı olan afiş tasarımları yapılırken, değerlendirme kriterlerine uyularak tasarlandıklarında, hedef kitleye mesaj nasıl ulaşır? Sanatsal değeri ve kitlesel etkileri bakımından, değerlendirme kriterleri ile afişin başarısı arasında nasıl bir ilişki vardır?

Bu çalışmada literatür taraması sonucu elde edilen değerlendirme kriterleri, seçilen afiş tasarımlarının incelenmesinde kullanılmıştır. Bu çalışmada araştırmanın sistematik olması, verilerinin analiz ve sentezinin yapılması ve değerlendirilmesi, geçmiştekiler hakkında sonuçların çıkarılmasını sağlayan Tarihsel yöntem kullanılmıştır.

Tarihsel yöntem, araştırmacının ilgili kaynaklar ve yayınlar üzerinde yaptığı incelemelerde kullandığı yöntemdir. Her araştırma konu ve probleminin bir geçmişi vardır. Araştırmacı bunları incelemek zorundadır (Kaptan, 1991, 56). Bir konu hakkında araştırma yapmak isteyenlerin, o konu hakkında geçmişte yapılan çalışmaları incelemesi yani literatür taraması yapması bu yöntemin kapsamı içine girer (Çepni, 2001, 44). Tarihsel yöntem kullanılırken verilerin değerlendirilmesi aşamasında, belgelerin kime ait olduğunun, orijinalliğinin, yer ve zamanın yani dış geçerliğin; belgelerin anlamının, doğruluğunun, yani iç geçerliğin dikkat ve özenle saptanması gerekmektedir (Kaptan,1991, 56).

Bu çalışmada tarihsel yöntem ve nitel araştırma yöntemlerinden olan içerik analizi

yöntemleri de kullanılmıştır. Literatür tarama yöntemi ile elde edilen veriler, belirlenen T.C. Sağlık Bakanlığı tarafından COVID-19 pandemisine yönelik hastalığı bilgilendirme amacı ile yapılmış afiş tasarımları incelenmiş ve yorumlanmıştır (Akgün, Bulduk, 2015:58).

5. AFİŞLERİN İNCELENMESİ

Görsel 1: (<https://COVID-19 bilgi.saglik.gov.tr/tr/>)

Görsel 1'deki afiş, T.C. Sağlık Bakanlığı'nın "Yeni Koronavirüs Riskine Karşı 14 Kural" sloganıyla tasarlanan bilgilendirme afişidir. Zemin açık gri ve afişin slogan karşılığı olan 14 kuralın ikonlarla desteklenerek açıklanması, afişin yüzeyini tamamen kaplamıştır. Afişin sloganının yan tarafında 14 kurala uyulduğu taktirde virüsün giremeyeceğini anlatan bir ikon mevcuttur. Bu aynı zamanda vurguyu da güçlendirmiştir. 14 kuralın anlatıldığı afiş tasarımında kullanılan tipografi, gayet okunaklıdır. Kullanılan tipografinin kırmızı renkte kullanılması, kuralların önemine vurgu yapmaktadır. Kırmızı rengin kullanılması hemen hemen her kültürde tehlikeyi de anlatıyor olmasına bağlanabilir. Afiş tasarımında, genel hakim olan yapı sloganın olduğu kısımdır.

Tasarımın önünden vasıta ile geçiliyor olsa, slogan gayet net bir şekilde okunabilir ve ilgi çekebilir. Bu salgın hastalık afişi olduğundan bilgilendirmenin yoğun olması kaçınılmazdır. Afiş tasarımı tüm yönleriyle hedef kitlenin ilgisini üzerine toplayabilir niteliktedir.

Görsel 2: (<https://COVID-19 bilgi.saglik.gov.tr/tr/>)

Görsel 2'deki afiş tasarımı "Virüsten Korunmak Elimizde" sloganıyla hazırlanmıştır. Tasarım ilk bakışta üç bölümden oluşmaktadır. Birinci ve üçüncü bölümün zemini lacivert, ikinci bölümün ise zemini gri renkte kullanılmıştır. Gri rengi oluşturan tasarım elamanı olan parmak izi çizgileri, ifadeyi güçlendirmiştir. Afiş tasarımıdaki slogan "Virüsten Korunmak Elimizde" derken aynı zamanda gerçek ve mecaz anlamı ile bir arada kullanılmıştır. Birinci bölümde, Sağlık Bakanlığı logosu ile el yıkama ikonu ortasında, sloganın yerleştirilmiş olması afişin konusuna atıfta bulunmuştur. İkinci bölümde ise, yazılar küçük kullanılmasına rağmen görsellerle desteklenmiştir. Üçüncü bölümde, iletişim için bir yapı oluşturulmuştur. Bu afiş tasarımında, vurgu, afişin tüm yüzeyine yayılmış olmasına rağmen bazı görsellerin içinde kırmızı rengin kullanılması görseli diğerlerinden farklı kılmıştır. Bu durum afişte kullanılan ikonları tekdüzelikten kurtarmıştır.

Yapılan tasarım, virüsün bulaşma ve korunma yollarını genel olarak anlatması, sağlık konusunu kamu yararına işlemesi bakımından bu afiş, sosyal afiş sınıfı içinde bilgilendirici afiş tasarımı olarak değerlendirilebilir.

Görsel 3: (<https://COVID-19 bilgi.saglik.gov.tr/tr/>)

Görsel 3’de T.C. Sağlık Bakanlığı tarafından tasarlanan afişi, virüs salgınının hemen başında seyahat edenleri bilgilendirmek ve virüsün Türkiye’ye girişini engellemek üzerine kurgulanmıştır. Tasarım dairesel bir yapı temelinde oluşturulmuştur. “Seyahat Ederken Sağlığınızı Koruyun” sloganını afişin merkezine yerleştirmiş olan tasarımcı, sloganı destekleyici görsel öğeleri de hemen yan tarafına yine dairesel bir yapıda konumlandırmıştır. Bakanlık logosunun dairesel bir formda olmasından dolayı logoyu da dairesel yapının bir parçası gibi kullanmıştır. Bu durum verilen mesajı desteklemek ve güçlendirmek için önemlidir. Afişin genel yapısında kompozisyon ilkelerine uygunluk ve büyük, orta ve küçük dengesi oluşturulmuştur. Bu durum algılamayı daha kolay hale getirmiştir. Tasarımın ana hedefi, ülkeye gelen ve giden insanları virüse karşı bilgilendirerek -eğer varsa belirtiler- sağlık kuruluşuna başvurmalarını sağlamaktır. Tasarımcı, bu durumu tasarımda kullandığı doktor figürü ile vurgulamıştır. Afiş tasarımında genel olarak kullanılan renkler, izleyiciyi slogan kısmına odaklayıp oradan diğer bölümleri görmesini sağlayacak niteliktedir.

Böylelikle şu sonuca varabiliriz; bu tür sosyal afişlerde, genelde verilmek istenen mesaj slogan üzerine toplanmıştır. Yapılan tasarımın amacı tamamen seyahat yapanları hedef kitleye koyduğundan, genel olarak algılamada istediği sonucu yakalamış diyebiliriz.

Görsel 4: (<https://COVID-19 bilgi.saglik.gov.tr/tr/>)

Görsel 4’de Sağlık Bakanlığı’nın salgın başladıktan sonra üzerinde durduğu en önemli konu olan “temas” işlenmiştir. Temasta çoğunlukla insanların en fazla kullandığı organ olan eller üzerinde durulmuştur. Afiş tasarımı iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde “Ellerimizi Ne Zaman Yıkamalıyız?” sloganıyla başlamış beyaz zemin üzerine görseller ve tipografi yalın olarak yerleştirilmiştir. Görseller yazıyı destekleyici ve dikkat çekici niteliktedir. İkinci bölümde “Ellerimizi Nasıl Yıkamalıyız?” sloganı lacivert üzerine beyaz olarak yazılmış, zeminde ise mavi renginin nüansı kullanılmıştır. Görsellerin yazıyı destekleyici bir konumda ve kırmızımsı bir renkte olması aynı zamanda dikkatimizi görseller üzerine çekmektedir. Çalışmada iki bölüm birbirinden zemin rengiyle ayrılmıştır. Afişin temel amacı, hedef kitleye el yıkamanın önemini ve ellerin nasıl yıkanması gerektiğini öğretmesidir. Aynı afiş üzerindeki bu iki hareket, görsel ve tipografinin kullanımıyla hedef kitleye etkili bir biçimde ulaşmasını sağlamıştır.

Görsel 5: (<https://COVID-19 bilgi.saglik.gov.tr/tr/>)

Görsel 5'in T.C. Sağlık Bakanlığının COVID-19 pandemisi ile ilgili tasarlanan afişlerden en renklisidir. Bunun sebebi yeni korona virüs tipi hakkında bilgi veriyor olmasıdır. "Ellerimizi Yıkayalım Sağlığımızı Koruyalım" sloganıyla başlayan afiş, virüs ile ilgili bilgiler verirken, görseller yardımıyla anlatımı güçlendirmiştir. Afiş tasarımının sloganı ile içerik kısmen uymaktadır. Yeni korona virüs tipinin belirtilerini anlatan tasarımda, aynı zamanda korunma yollarına da değinilmiştir. Tasarımın ana hedefi yine el yıkamadır. "Ellerimizi Doğru Yıkayalım" sloganı afişin en altında, kırmızı zemin üzerine beyaz yazı olarak yer almaktadır. Afiş tasarımının çok renkli olması hedef kitlenin dikkatini çekmesini sağlamaktadır. Afişin en önemli özelliği, salgından korunma ile ilgili bilgi vermesinin yanında hastalığın belirtilerine de değinmiş olmasıdır. Salgın hakkında hiçbir bilgiye sahip olmayan bir kişi bile bu afiş sayesinde bilgi sahibi olabilir. Afiş tasarımında renkler, uyumlu bir şekilde kullanılarak vurgu, görsellerle güçlendirilmiştir. Tasarımda birinci bölümde tipografi, temizlikle ilgili ifade mavi sağlıkla ilgili ifade ise kırmızı renkle vurgulanmıştır. Bu durum tasarımı oldukça başarılı kılmaktadır.

Görsel 6: (<https://COVID-19 bilgi.saglik.gov.tr/tr/>)

Görsel 6’da virüslerden korunmanın yolunun ellerimizin temizliği olduğunu vurgulamak için hazırlanmış tasarım “Ellerinizi sık yıkayınız” sloganıyla başlamış, sarı ve lacivert renkler kullanılmış, afişin zemini bal peteği örüntüsü ile kaplanmıştır. Bu durum temizliği ve sık el yıkamayı ifade etmektedir. Görünüşte çok basit gibi görünen afiş, zemin ve görsel öğeler açısından yalın ve etkilidir. Afiş tasarımında temizlik petek dokusuyla anlatılarak aynı zamanda düzenli el yıkamayı, görsel mesajla iletmektedir. Tasarımdaki “tik işaretleri” de yapılan her hareketin doğruluğunu destekler niteliktedir. Sağ alt köşede Sağlık Bakanlığı logosu kullanılmıştır. Afiş tasarımı sade bir anlatıma sahiptir. Hedef kitleye iletmek istediği mesajı; görsel, renk ve tipografik olarak ulaştırmaktadır. Bu afiş, bilgilendirme afişlerinin genel özelliklerine uygun bir tasarım olduğu söylenebilir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Grafik tasarım ürünü olan afiş, mesajı iletmeye ve iletişim sağlamada önemli bir role sahip olabilmesini ancak doğru tasarlanmasıyla sağlayabilir. Afiş tasarımları bazı gruplara ayrılrsa da, temelde her tür afişin amacı mesajı, hedef kitleye doğru ulaştırabilmesidir. Sağlıkla ilgili afiş tasarımları her yaşta ve her eğitim düzeyinde insanı ilgilendirdiğinden daha yalın basit, etkili ve kolay algılanabilir olmalıdır. Sağlık Bakanlığının hazırladığı bu afişler, tüm bu özellikleri taşımaktadır.

İncelediğimiz Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı'nın COVID-19 ile ilgili uyguladığı sosyal afişlerin doğası gereği eğitici ve uyarıcı etkileri hedef kitle tarafından algılanabilir düzeydedir. Görsel düzenlemeleri, diğer öğelerle oldukça uyumlu olan çalışmalar, amacına ulaşmış diyebiliriz. Afiş tasarımları ilk bakışta anlaşılabilir ve sloganlar ile dikkat çekicidir. Sözcükler serifsiz kullanılarak okumadaki güçlükler ortadan kaldırılmıştır. Yoğun bilgilendirme içeren afişlerde ana imge tektir. Dikkat, genel olarak tipografik mesajlarda toplanmıştır ve böylece sloganlar daha etkili olmuştur.

İncelenen afişler, sağlığı ilgilendirdiği için tipografi kullanımını, mesajı iletme ve söz dizimi üzerine kuruludur. Afişte kullanılan görsel imge ve tipografi birbirini desteklemektedir. Özetle Sağlık Bakanlığı'nın COVID-19 salgını için yapılan afişlerin başarılı ve hedefine ulaşacak nitelikte olduğu tespit edilmiştir.

Bu konu ile ilgili, ileride yapılacak olan diğer ülkelerin tasarladığı salgınla ilgili afişleri kıyaslayarak, toplum üzerinde anket çalışması ile etkisi daha derinlemesine araştırılabilir. Ayrıca, dünyanın diğer ülkelerinde salgın hastalıklarda kullanılan afiş tasarımlarıyla ülkemizde kullanılan afiş tasarımları karşılaştırılmalı, afişler ile ne kadar hedef kitleye ulaşılabilirdiği araştırılmalıdır.

KAYNAKLAR

- Ağsakallı, M. S. (2014). Sürrealizm Akımının Afiş Tasarımına Etkisi ve Uygulama Örnekleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Akgün, B., Bulduk, E. Ö. (2015) Afiş Sanatı ve Grafikte Henri de Toulouse-Lautrec Etkisi, Uluslararası Hakemli Tasarım ve Mimarlık Dergisi, Sayı 6, Ankara.
- Becer, E. (1997) İletişim ve Grafik Tasarım. Dost Kitabevi, Ankara.
- Ceylan, İ. G., Bahattin Ceylan, H. (2015) Afiş Tasarımında Popüler Kültürün Yansımaları, İdil Dergisi, Cilt 4, Sayı: 17, Ankara.
- Çepni, S. (2001). *Araştırma ve Proje çalışmalarına Giriş*, Erol Ofset, Trabzon.
- Deliduman, C., Çakmak, S. (2017) Kültürel Afiş Uygulamalarında İllüstrasyon", İdil Dergisi, Sayı: 29, Ankara.
- Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi (1997). Cilt-1. İstanbul: Yem Yayınları.
- Gümüştekin, N. (2013) Rengin Bir Grafik Tasarım Ürünü Olarak Afişe Katkısı: Tarihsel Bir İnceleme", Yedi: Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi, Sayı: 9, İzmir.
- Haşiloğlu, F., Özpolat, K. (2019) "Görsel Kimlik" Ve "Marka Tasarımı" Kavramlarına İlişkin Grafik Tasarım Bölümü Öğrencilerinin Metaforik Algıları" T.C. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 29 Elazığ.
- Kahraman, A.D. Adam, H. (2019). Afiş Tasarımında Dikkat Edilmesi Gereken Unsurların Afişler Üzerinde İncelenmesi. Sosyol Bilimler Dergisi, Yıl:6, Sayı:33
- Kaptan, S. (1991). Bilimsel araştırma teknikleri, Tekışık Web Ofset Tesisleri Ankara.
- Lehimler, Z. (2018). Afiş Tasarımında İki Dil Kullanımı, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 22, Erzurum.
- Lehimler, Z. (2019). Afiş Tasarımında Ön-Arka Plan İlişkisi, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı: 89, Elazığ.
- Teker, U. (2009). *Grafik Tasarım ve Reklam*. İstanbul: Yorum Sanat Yayınevi.
- Yeraltı, G. (2007). Türk Grafik Tasarımı Kapsamında Afiş Tasarımının Gelişimi", Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 1, Manisa.
- Yüksekbilgili, N. (2013). Afiş Tasarımında Dikkate Alınan Kriterin Algılanmasının Analizi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

<https://en.wikipedia.org/wiki/Epidemic>

<https://yedikita.com.tr/insanligin-korkulu-ruyasi-salgin-hastaliklar/>

https://www.tepav.org.tr/upload/mce/2020/notlar/covid19_salgini_ve_kuresel_ticaret_duzenine_olasi_etkileri.pdf

<https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/tr/covid-19-yeni-koronavirus-hastaligi-nedir>

<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/jmv.25743>

<https://www.resimciabi.com/afis-ve-poster-nedir-nasil-yapilir/>

GÖRSEL KAYNAKLAR

<https://COVID-19 bilgi.saglik.gov.tr/tr/>

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 287-304 TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 10.03.2020 Kabul Tarihi: 17.07.2020

KUZEYDEKİ ASIRLIK ÇATIŞMA: ARKTİK BÖLGESİ'NDEKİ ÇIKARLAR ALGILAMASI VE EGEMENLİK TARTIŞMALARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

*The Centennial Conflict in the North: An Overview of the Perception of Interests and
Sovereignty Disputes in the Arctic Region*

Adnan DAL*

ÖZ

Son yıllarda Uluslararası İlişkiler dünyasının terörizm, çevre kirliliği, etnik-siyasi-mezhep içerikli lokal çatışmalar, enerji jeopolitiği gibi yeni çalışma alanları ile şekillendiği söylenebilir. Bilhassa iklim değişikliği ile birlikte çevresel faktörler, güvenlik ve enerji jeopolitiği bağlamında etkin bölgelerden biri olan Arktik Bölgesi, son yüzyıllık süreç boyunca gittikçe artan bir öneme sahip olmuştur. Bölgenin fosil yakıt potansiyelinin keşfedilmesinin yanı sıra, deniz ulaşımı, stratejik üs bulundurma, maden ve deniz ürünleri çeşitliliği ve bilimsel faaliyetlerin yürütülmesi gibi günümüz devletlerin çıkar algılamaları içerisinde değerlendirilebilecek bu tür imkanlara sahip olması, Arktik Bölgesi'nde bir siyasal ve hukuki egemenlik mücadelesine neden olmaktadır. Bu çalışmada, Arktik Bölgesi üzerindeki yüzyıllık mücadelenin enerji jeopolitiği, devletlerin bölge üzerindeki farklı politik algılamaları ve egemenlik tartışmaları bağlamında değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışma, sahil devletleri arası karşılıklı bağımlılık ilişkisine değinilerek ve betimsel analiz yöntemi kullanılarak bölgede aktörler arası işbirliği sürecinin tercih edilebilir olduğu iddiası ile nihayete erdirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arktika, enerji jeopolitiği, egemenlik

ABSTRACT

In recent years, International Relations' research area has expanded including terrorism, environmental issues, ethnic-politics-denomination based local disputes besides energy geopolitics. Particularly in the light of climate change, one of new regions driven by environmental factors, security and energy geopolitics, the Arctic has been getting more substantial during the last century. Through navigation, strategic base, mine and seafood prosperity, and scientific research besides its explored energy resources, the Arctic has been facing a political and juristical sovereignty struggle at recent years. Within this paper, it is aimed to assess the centennial struggle over the Arctic in terms of energy geopolitics, different political perceptions and sovereignty disputes among the Arctic states. Through interdependent relations among the coastal states and using descriptive analysis as a method, the paper is concluded with the claim that cooperation is preferable in the region.

Keywords: the Arctic, energy geopolitics, sovereignty

GİRİŞ

Arktik Bölgesi'nin önemi özellikle 20.yy'ın başlarında keşfedilmeye başlanmıştır. Rusya, ABD, Norveç, Danimarka ve Kanada'nın Arktik Okyanusu'na kıyısının bulunduğu bölgeye yönelik ilgi I. Dünya Savaşı öncesinde yoğunlaşmış, savaş sonrasında kıyıdaş devletlerin burada

* Arş. Gör. Dr., Fırat Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
e-posta: adal@firat.edu.tr ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3633-9044>

yürüttüğü faaliyetlerle önemi daha da artmıştır. II. Dünya Savaşı döneminde ise müttefiklerin Rusya'ya yardım götürdüğü rotalardan birine ev sahipliği oluşturan Arktika, asıl önemini sahip olduğu potansiyel petrol ve doğalgaz yataklarıyla kazanmıştır.

Arktika üzerindeki mücadelenin, uzun tarihsel bir mücadeleden ziyade yüzyıllık bir mücadele olarak ele alınması gerektiğinden başlanacak olursa, bölgedeki tartışmalar üzerine yapılan yorumlar ve bölgeye kıyısı olan devletlerin stratejik çıkarları da süreç içerisinde mevcut koşullara göre değişkenlik arz etmiştir. Söz gelimi, II. Dünya Savaşı öncesi askeri, bilimsel faaliyetler ve balıkçılık faaliyetleri ile gündeme gelen bölge, savaş sonrası ise iklim değişikliği sonucu buzulların erimesiyle birlikte farklı algılamalara sahne olmuştur. Bu bağlamda bölgede enerji jeopolitiğinin ortaya çıkması ve kıtalararası deniz ulaşımının elverişli hale gelmesi gibi fırsatlarla birlikte Arktika, içeriden ve dışarıdan birçok devletin ilgisini çekmeye başlamıştır.

Dünyadaki iklim odaklı araştırmalara göre küresel ısınmanın etkisini en fazla hissettirdiği bölge olan Arktik Bölgesi, sahip olduğu buzulları günden güne kaybetmektedir. Özellikle 2000'li yıllar ile birlikte ısınmanın yüksek boyutlara ulaştığı bölgede buzullardaki erime, gözle görülür derecede artış göstermektedir. Küresel ısınma boyutu her ne kadar ekolojik duyarlılık çerçevesinde dile getirilse de esasında bölgeye kıyısı olan ülkeler için bölgenin ulaşım elverişli hale gelmesi, ekonomi-politik açıdan bir çıkar malzemesine dönüşmektedir. Enerji kaynaklarına ulaşımın buzulların erimesiyle birlikte daha elverişli hale gelmesinin yanı sıra, bir diğer önemli nokta da deniz ulaşımının elverişli hale gelmesidir. Bu bağlamda kıtalararası deniz ticaretine farklı bir boyut kazandıran bu durum, Çin gibi bölgeye kıyısı olmayan devletlerin de bölge üzerinde bir takım hak iddialarında bulunması ile birlikte Arktika'da küresel bir mücadelenin yürütülmeye başlandığı gözükmektedir.

Enerji ve deniz ulaşımının yanı sıra askeri-lojistik faaliyetler, nükleer çalışmalar, bilimsel faaliyetler, balıkçılık ve değerli maden çeşitliliği bakımından da önemli bir konumda olan Arktika ile ilgili değerlendirmelerin yapılacağı bu çalışmada öncelikle bölgenin tarihsel arka planına değinilecek, ardından Arktika'da sahildar devletlerin stratejik algılamaları üzerinde durulacak ve son olarak da bölgedeki egemenlik iddialarına Arktik Konseyi çerçevesinde Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS) de dikkate alınarak yer verilecektir. Bu bağlamda Arktik Okyanusu'na kıyısı olan beş devletin Arktika üzerindeki politik formülasyonları incelenecek, enerji kaynaklarının keşfedilmesi ve deniz rotalarının elverişli hale gelmesiyle önemi artan Arktika'da sahildar devletler arasındaki egemenlik tartışmalarının içeriği açıklığa kavuşturulacaktır.

LİTERATÜR

Arktika'daki sorunları bölgesel anlaşmazlıklar, enerji kaynakları, alternatif deniz rotaları, yeni bir uluslararası rejim ve bölgenin stratejik-askeri önemi ile incelemek mümkündür. Rus araştırmacı D. Trenin "*Five Issues at Stake in the Arctic*" (Trenin, 2014) adlı eserinde Arktika ile ilgili çatışma ortamını bu ölçütlerle açıklamaya çalışmaktadır. Onunla benzer ölçüde, Vsevolod Gunitsky ise "*On Thin Ice: Water Rights and Resource Disputes in the Arctic Ocean*" adlı araştırmasında (Gunitsky, 2008: 261-271) Arktik devletlerinin uyuşmazlığı üzerindeki değişkenlerini enerji diplomasisi, gemicilik ve uluslararası hukukun zayıflığı olarak belirler. Ayrıca kimi araştırmacılar Soğuk Savaş'ın bitimine kadar Arktik Bölgesi'nde güç odaklı stratejik çıkarlara değinirken (Huitfeldt vd, 1992), kimileri ise bölgenin stratejik önemini yanı sıra ekonomik ve politik önemine de değinmiştir (Roucek, 1983).

Gorbaçov'un 1987 yılındaki Murmansk Demeci ile birlikte Atland, Arktik Bölgesi'nin "güvenliksizleştirme (desecuritization)" sürecine girdiğine değinmektedir (Atland, 2008). Bu dönemde bölgede devletlerarası ilişkilerin güvenlik dışı birtakım etkenlerle açıklanmaya çalışıldığı söylenebilir. Öte yandan, Mark Nuttall'a göre Soğuk Savaş sonrası Arktik Bölgesi bir doğal bilimsel laboratuvar, yerli hakların yurdu, egemenlik tartışmalarının etkili olduğu yer, hidrokarbon kaynak alanı ve önemli çevresel değişikliklerin yaşandığı yer olarak görülmelidir (Nuttall, 2009: 95). J. Strandsbjerg ise Arktika'da jeopolitiği ve sınırları incelediği çalışmasında üç ana faktörün

bölge üzerindeki ilgiyi arttırdığını iddia eder; buzulların erimesiyle birlikte enerji kaynaklarına erişme imkanı ve yeni rotaların kullanışlı hale gelmesi, teknolojik gelişmelerin derin denizlerdeki enerji kaynaklarına ulaşmayı mümkün kılması ve deniz hukuku sözleşmesinin taraflarca onaylanması sonucu egemenlik alanlarının genişletilmesiyle ilgili devletlerin girişimlerde bulunması (Strandsbjerg, 2012: 821).

Stephanie Holmes "*Breaking the Ice: Emerging Legal Issues in the Arctic Sovereignty*" adlı akademik çalışmasında (Holmes, 2008) Arktika'daki mücadeleyi üç farklı argümanla açıklamaya çalışmaktadır; doğal kaynak zenginliği, ticaret ve askeri aktiviteler. Holmes, burada hukuki argümanları bir değişken olarak incelemek yerine, yukarıda değinilen etkenleri ele alarak, Amerikan algısının Arktik Bölgesi üzerinde nasıl şekillendiğini örneklelemektedir. Öte yandan deniz alanları ile ilgili egemenlik tartışmaları ve enerji kaynakları bağlamında bir mücadeleyi konu edinen neorealist bakış ile bölgede bugüne kadar derin çatışmaların yaşanmamasından müphem neoliberal kurumsalcılık çalışmalarını karşılaştırmalı olarak inceleyen S. Knecht ve K. Keil (2013: 181-182), iki yaklaşımın da Arktik jeopolitiğini anlamlandırmada başarısız olduğunu iddia etmektedir.

Oran R. Young (2012a), Arktik yönetişimi konusunda alternatif bir "Arktik Anlaşması" yerine ticari gemicilik, denizde arama kurtarma faaliyetleri, petrol ve gaz gelişimi, turizm, balıkçılık, yaban hayatın korunması, çevresel koruma, yerli halkların hakları, bilim, silahların kontrolü ve Arktik Konseyi gibi konuları değerlendirmeye alabilecek "rejim kompleksi" kavramının realist bir alternatif olabileceğini savunur ve bölgede rejim teorileri bağlamında çalışmalar yapar. Diğer çalışmasında ise Young Arktik politikalarının Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla yeniden yorumlanması gerektiğini düşünür. Ona göre Arktika bu dönem itibarıyla küresel kaygılardan soyutlanmış ve Arktik devletleri arasında bölgesel işbirliğini arttırıcı birtakım gelişmelere tanık olunmuştur (Young, 2012b: 166).

Soğuk Savaş mücadelesinin Arktika'da çatışma ortamını etkilemesiyle birlikte literatüre yansıyan çatışma odaklı çalışmaların yanı sıra, işbirliği senaryolarının da etkili olabileceğini değerlendiren çalışmalara da rastlamak mümkündür. Söz gelimi çatışma senaryosunun kaçınılmazlık mitini sorgulayan kimi araştırmacılar özellikle egemenlik, bilimsel araştırma, kaynak gelişimi, gemicilik ve çevresel kaygılar üzerine bölge devletlerinin işbirliğini tercih edebileceğini iddia etmektedir (Brosnan vd, 2010: 173). İşbirliğinin mümkün olduğunu savunan kimi araştırmacılar Arktik politikalarını uluslararası toplumun uluslararası ilişkilerdeki rolünü analiz eden ve bu bağlamda Arktika'da işbirliğini arttıran durumu İngiliz Okulu teorisi ile değerlendirmeye çalışmaktadır (Exner-Pirot ve Murray, 2017).

Byers, 2014 yılındaki Rusya'nın Kırım müdahalesini örnek olay olarak değerlendirdiği çalışmasında, Rusya ve Batı arasındaki ekonomik ve askeri işbirliğinin azalırken, diğer alanlarda (arama-kurtarma faaliyetleri, balıkçılık, kıta sahanlığı, ulaşım ve Arktik Konseyi içerisinde) neden işbirliğinin arttığını "kompleks karşılıklı bağımlılık" ile açıklamaya çalışmaktadır (Byers, 2017). Byers'a göre uluslararası hukuk sayesinde Arktika'da ne enerji kaynakları ile ilgili bir mücadele ne de askeri bir rekabet mevcuttur. Bunun aksine bölgede devletlerin bir takım konularda işbirliğini tercih ettiği bir süreç yaşanmaktadır (Byers, 2009).

Son olarak Arktik sorunları üzerine, Nihat Yılmaz ve Ali Çiftçi "*Arktika Bölgesi'nin Siyasal Önemi ve Siyasal ve Hukuksal Statüsü'nün Karşılaştırmalı Değerlendirmesi*" adlı çalışmalarında Arktika'daki problem yumağının ana etkenleri olarak şu faktörlere değinmektedir; hammadde kaynakları, deniz rotaları ve güvenlik. Araştırmacılar, ayrıca Arktika üzerindeki egemenlik iddialarını bir hukuki problem olarak analiz etmeye çalışmaktadır.

Arktika'ya yoğunlaşan ilgi, bölge üzerinde farklı stratejik konseptlere sahip devletlerin çıkarımlarıyla birlikte dünya gündemindeki yerini almaya başlamıştır. Son yıllarda Arktik Konseyi çevresinde kümelenen Arktik devletleri ile gözlemci statüsü elde eden Çin, Japonya, İtalya, Güney Kore, Hindistan, Singapur gibi ülkeler bölgedeki politik formülasyonların çoğalmasına neden

olmuştur. Ancak artan farklı politik perspektifler, ilk etapta ülkeleri birbirinden uzaklaştırırsa da hukuki uyumsuzluk bağlamında egemenlik iddialarının örtüşmesi, devletlerin birbirine yakınlaşmasını gerektirmiştir. Bu noktada BM Deniz Hukuku'nun temel başvuru kaynağı olması, devletlerin uluslararası hukuk çerçevesinde adım atmasını sağlamıştır. Söz gelimi 2008 yılında Ilulissat Deklarasyonu ile Arktik Okyanusu'na kıyısı olan devletler, temel referans kaynağı olarak deniz hukukunun alınacağını teyit etmiştir (Ilulissat, 2008). Ayrıca kıta sahanlığının genişletilmesiyle ilgili de ilgili devletler BM Deniz Hukuku bünyesindeki Komisyona başvuruda bulunmuştur. Nitekim bu konuda Rusya-Norveç, ABD-Kanada, Danimarka-Kanada, Rusya-Danimarka gibi ikili anlaşmazlıklar nedeniyle, zamanla her politik oyuncunun BM Deniz Hukuku etrafında kümelenildiğini görmek mümkündür.

Buradan hareketle, Arktika'da sorunlar yumağı düşünüldüğünde devletlerin işbirliğini tercih etmesi, kaçınılmaz olmaktadır. Metodolojik olarak devletlerin birbirine bu yaklaşımı hiyerarşik sistemin olmadığı bir durumda ülkeler ve aktörler arasındaki karşılıklı etkileşimin oluşturduğu koşulları ifade eden "*karşılıklı bağımlılık*" (Keohane ve Nye, 2001: 7) ile ölçülebilir. Arktik politikaları düşünüldüğünde devlet dışı aktörlerin ortaya çıkması ve politik süreçlerde etkili olması (örneğin yerli grupların Arktik Konseyi'nde temsil hakkının bulunması veya uluslararası petrol ve doğalgaz şirketlerinin petrol arama faaliyetlerini ikili veya çok taraflı anlaşmalarla yürütmesi sonucu Arktik devletleri arasındaki etkileşimin artması), askeri faaliyetlerin ve güvenlik konularının ağırlığının azaltılarak bunların ekonomik ve toplumsal faaliyetlerle birlikte değerlendirilmesi bölgede karşılıklı bağımlılık ilişkisinin etkin olduğunu göstermektedir. Söz gelimi devlet-dışı aktörlerin bölgede etkinliğine örnek olması itibarıyla Avrupa Birliği'nin Arktik Konseyi'ne gözlemci üyelik başvurusunun kabulüne, Birliğin yerli grupların fok ithalatına yasaklama getirmesi nedeniyle, yerli grupların girişimleri sonucu Kanada'nın bloke koymasıyla engel olunmuştur (CBC News, 2009). Ayrıca bölgedeki devletler, enerji kaynaklarından etkin bir biçimde faydalanma bağlamında teknolojik gelişmişlik konusunda da karşılıklı bağımlılık ilişkisi içerisindeyler. Örneğin Rusya petrol arama faaliyetleri için, Norveç'in Statoil ve Norsk Hydro adlı enerji şirketlerinden ileri teknoloji desteği almaktadır (Gunitsky, 2008: 265). Ayrıca Rusya ve Norveç arasında 2010 yılında deniz yetki alanlarının sınırlandırılmasına dair yapılan anlaşmanın içeriğinde de balıkçılık sektörünün yanı sıra enerji konusunda işbirliği de yer almaktadır (Store, 2011: 13). Bölgede aktörler arası karşılıklı bağımlılığa bir diğer örnek de arama ve kurtarma faaliyetleri ve petrol kirliliği konularında Arktik Konseyi bünyesinde devletlerin ilk defa bağlayıcı bir anlaşmaya imza atmış olmasıdır. Arktik Okyanusu'nda artan gemi faaliyetleri ve hareketliliği neticesinde çevresel riskler konusunda önlem almak adına Arktik Konseyi üyesi devletler 2011 yılında arama ve kurtarma konusunda, 2013 yılında, petrol kirliliğine karşı önlem alma amacıyla ve son olarak bilimsel işbirliği konusunda üç bağlayıcı anlaşmaya imza atmışlardır (Arctic Council: Agreements, 2011, 2013, 2017). Bu çerçevede Arktika'da enerji kaynaklarının keşfi, çıkarılması, işletilmesi ve taşınması üzerine oluşturulan konsorsiyumlar veya çevresel kaygılarla harekete geçen devletler ve hükümet dışı örgütlerin etkinliğinin artması, bunun sonucunda Arktik Konseyi bünyesinde bağlayıcı anlaşmaların imzalanması Arktik Bölgesi'nde aktörler arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır. Bu yüzden Arktika üzerindeki mücadele bu teorik yaklaşım ile anlamlandırılabilir.

METOD

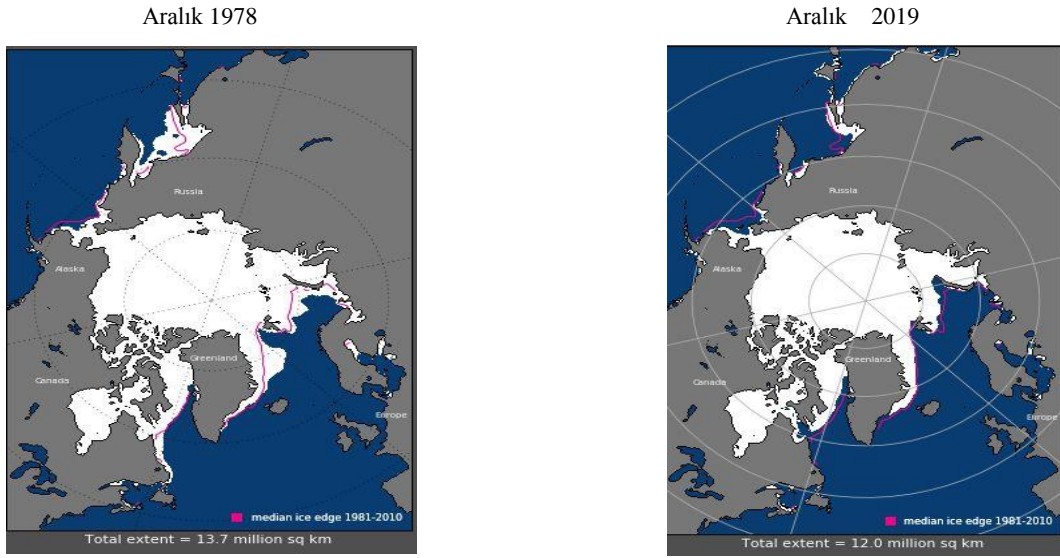
Bu çalışmada Arktik Bölgesi ile ilgili literatür incelemesi betimsel analiz yöntemi çerçevesinde bilimsel çalışmalar incelenerek oluşturulmuştur. Bu bağlamda bilimsel makaleler, kitaplar, raporlar ve dergilerden faydalanılmıştır. Ayrıca Arktik devletlerinin bölge ile ilgili oluşturdukları ulusal strateji belgeleri de incelenmiştir. Bu çerçevede BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin yanı sıra, enerji jeopolitiği ve devletlerin politik hedeflerini içeren görüşlerden de yararlanılmıştır.

Arktik Bölgesi ile ilgili metodolojik açılımlara yer verilen bu çalışmada Arktika üzerindeki yüzyıllık çatışma, çalışmanın bağımlı değişkeni olarak değerlendirilebilir. Bu değişkeni

tanımlamak ışığında enerji jeopolitiği, Arktik devletlerinin politik perspektifleri ve egemenlik alanlarıyla ilgili tartışmalar gibi bağımsız değişkenlerden yararlanılmıştır. Analiz aşamasında devletlerarası karşılıklı bağımlılık ilişkileri bağlamında Arktika'daki aktörler arasındaki etkileşime değinilmiştir. Ardından söz konusu değişkenlerden hareketle, Arktika'daki anlaşmazlıkların olası çözüm yolları üzerine bir değerlendirmeye çalışma nihayete erdirilmiştir.

ENERJİ JEOPOLİTİĞİ BAĞLAMINDA BÖLGEDEKİ ÇIKAR ÇATIŞMALARININ ANALİZİ

Arktika ile ilgili temel politikaların oluşturulması, bölgedeki buzulların geçmişe oranla daha fazla oranda erimeye başlaması ve bunun neticesinde bölgesel aktörlerin çıkar algılamalarının süreç içerisinde değişmesiyle doğrudan ilintilidir. İklimsel değişimler, teknolojik gelişmeler ve enerji kaynaklarına artan talep gibi faktörlerin yoğun etkisine maruz kalan ve son zamanlarda analistlerce yeni bir "Soğuk Savaş" ile karşı karşıya olduğu değerlendirilen Arktika'da 1976-1990 arası dönemde azalan buz miktarı Danimarka, Norveç ve İsveç'in tüm coğrafyasından daha fazla, yaklaşık olarak 1 milyon kilometrekare olarak tespit edilmiştir (Ostreg, 2013: 58). Arktika'da 2016 ve 2019 yıllarındaki rekor buzul erime seviyesi son 41 yılın en düşük Arktik buz miktarı olarak tespit edilmiştir (NSIDC, 2019). **Şekil 1**'de 1978-2019 yılları aralık ayına ait Arktik buz miktarına ait veriler yer almaktadır. Sonuç olarak, küresel ısınmanın yoğun etkisiyle buzulların erimesi sonucu Arktika'da önemli fırsatların doğacağı tahmin edilebilir. Bu bağlamda bölgede balıkçılık, deniz ticareti, enerji, bilimsel çalışmalar ve turizm gibi sektörlerde canlılık beklenmektedir. (Council on Foreign Relations). Bu değerlendirme ile birlikte, önümüzdeki süreçte Arktika ile ilgili devletlerarası çok boyutlu mücadelelerin yaşanacağı söylenebilir.

Şekil 1. Arktika'daki Buz Miktarı

Kaynak: (NSIDC, 2019)

Arktika, iklimsel açıdan olumsuz koşullara sahip olsa da küresel ısınmanın en etkili olduğu bölgelerden biri olması nedeniyle bu olumsuzlukların zamanla ortadan kalkabileceğine olan inancı arttırmıştır. Son yıllarda Grönland üzerinde yapılan araştırmalar buzulların erime boyutunun günde 1 metreden 15-20 metreye çıktığını tespit etmiştir. Erimenin hızı süreç içerisinde artış gösterirse, önümüzdeki ilk yarım asır içinde bölgenin tamamen buzullardan kurtulacağı tahmin edilmektedir. "Arktik İklim Etki Değerlendirmesi'nin (Arctic Climate Impact Assessment) 2004 yılı verilerine göre yüzyılın sonuna doğru Arktika'da yaklaşık 4 ile 7 °C arasında bir sıcaklık artışı beklenmekte, 2040 yılının yaz dönemine kadar ise buzulların tamamen eriyeceği tahmin edilmektedir (ACIA, 2004). Buzulların bu şekilde erimesi uluslararası toplumun ekolojik duyarlılığa sahip kesimlerince dikkate alınırken, devletler açısından bu durum daha karmaşık görünmektedir. Arktika ile ilgili

strateji belgelerinde çevresel kaygıları dile getiren Arktik devletleri aynı zamanda ekonomik kalkınma önceliklerine de vurgu yapmıştır (Heininen, 2012). Bir diğer deyişle, Arktik devletleri Arktika’da ortaya çıkan fırsatlardan -petrol ve doğalgaz gibi- yararlanma ve ekolojik duyarlılık gibi önemli konuları stratejik hedefleri arasına almıştır.

Devletlerin Arktika’ya yönelik temel çıkar algılamalarından birini bölgenin enerji jeopolitiği oluşturmaktadır. Enerji jeopolitiği, Arktik Bölgesi’nin mevcut enerji potansiyeli sayesinde dünya gündemini meşgul eden faktörlerden birini temsil etmesi bakımından önemlidir. Söz gelimi kaynak açısından zengin olan Rusya’nın Çin ile Kuzey’de işbirliğini arttırması enerji jeopolitiği ile yakından ilgilidir. Klasik jeopolitik bakışa enerji kaynaklarının dahil olduğu ve bu bağlamda enerji kaynaklarının arz-talep bağlamında coğrafi unsurları etkilediği enerji jeopolitiği (Sevim, 2012: 4380), Arktika’daki siyasetin ana dinamiklerinden birini oluşturmaktadır.

Gelişmişlik düzeyiyle yakından ilişkili olan enerji tüketiminin gittikçe artması, enerji kaynakları bakımından fakir konumda olan ülkeleri harekete geçirmiş, bu bağlamda dış politika hedefleri arasında enerji içerikli işbirliği konuları da yerini almıştır. Devletlerin bu politik hedeflerine ulaşma noktasında Ortadoğu, Kafkasya ve Afrika gibi bölgelerde enerji jeopolitiğine yön vermeye çalışması günümüz koşullarında zor görünmektedir. Bu nedenle, söz konusu devletler enerji güvenliğini temel ulusal stratejilerine dahil etmeye çalışmakta ve alternatif enerji alanlarına yönelmek istemektedir. Bu noktada Arktika’daki enerji kaynaklarına yönelmesi, yaşanan karmaşayı çözüme kavuşturma hedefindedir. Zira Arktika, enerji koridoru bağlamında diğer bölgelere nazaran daha güvenli bir konumdadır. Ayrıca Arktik devletleri arasındaki mevcut işbirliği mekanizmalarıyla da -Arktik Konseyi gibi- devletlerarası birtakım anlaşmazlıkların giderileceği bir sürece girilecek gibi görünmektedir. Nitekim ilgili ülkeler yukarıda değinildiği gibi arama ve kurtarma, denizde petrol kirliliğinin önlenmesi ve uluslararası bilimsel işbirliği gibi faaliyetler konusunda Konsey bünyesinde üç ana bağlayıcı anlaşmaya imza atmıştır (Arctic Council: Agreements, 2011, 2013, 2017). Bu anlaşmalar, devletlerarasında ortak sorunlar konusunda işbirliğinin tercih edildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Arktika ile ilgili Amerikan Jeolojik Araştırma Merkezi tarafından 2008 yılında yapılan değerlendirmeye göre bölgede kanıtlanmamış 90 milyar varil petrol, 47 trilyon metreküp doğalgaz ve 44 milyar varil de sıvı halinde doğalgaz olduğu tahmin edilmiştir (USGS, 2008). Uluslararası Enerji Ajansı’nın (IEA) tahminine göre fosil yakıtlara olan bağımlılığın 2030 yılına kadar büyüyecek durumda olması da (IEA: World Energy Outlook), söz konusu bölgede enerji jeopolitiğinin etkili olacağına işaret etmektedir. Enerji kaynakları açısından bu derece önemli olan Arktika’da neredeyse kaynakların yarısından fazlası Rusya’nın, dörtte biri ise ABD’nin egemenlik iddia ettiği saha içerisinde bulunmaktadır (Yıldız ve Çelik, 2019: 65). Bu ülkelerin yanı sıra Norveç, Danimarka ve Kanada da egemenlik alanı ile ilgili belirli iddialarda bulunmaktadır (Isted, 2009). Bölgenin aynı zamanda altın, elmas, kurşun, bakır, çinko, pırlanta gibi yeraltı kaynakları bakımından zengin olduğu da dile getirilmiştir (Brigham, 2012: 309).

Son yıllarda enerji piyasasındaki fiyat dalgalanmaları, güvenlik problemleri ve enerji tedarikçisi ülkelerin enerji bağımlısı ülkeler üzerinde baskı oluşturmak istemesi, enerji jeopolitiğinin temel açmazlarını oluşturmaktadır. Söz konusu açmazın çözümü bağlamında, enerji arz güvenliği açısından cazip alternatiflere yönelinmektedir. Bu noktada Arktik Bölgesi, enerji arz güvenliği bakımından oldukça makul bir alternatif olarak durmaktadır. Son yıllarda kıtalararası ulaşım elverişli yeni deniz rotalarının da ortaya çıkması, bu alternatifin ciddi bir biçimde değerlendirilmesini sağlamıştır. Söz gelimi, buzulların erimesi, ticari gemilerin ‘‘Kuzeydoğu Geçidi’’ (Northeast Passage)[†] ve ‘‘Kuzeybatı Geçidi’’ni (Northwest Passage) kullanabilme

[†] Literatürde sıklıkla karşılaşılan ‘‘Kuzey Denizi Rotası’’ (Northern Sea Route) esasında ‘‘Kuzeydoğu Geçidi’’ (NEP) nin büyük bir bölümünü kapsamaktadır. Ancak Kuzey Denizi Rotası (NSR) kavramının daha çok Rus kaynaklarınca siyasi-hukuki anlamda kullanılması ve rotanın bir bölümünü oluşturması nedeniyle bu çalışmada daha kapsayıcı olan ‘‘Kuzeydoğu Geçidi’’ kavramı tercih edilmiştir.

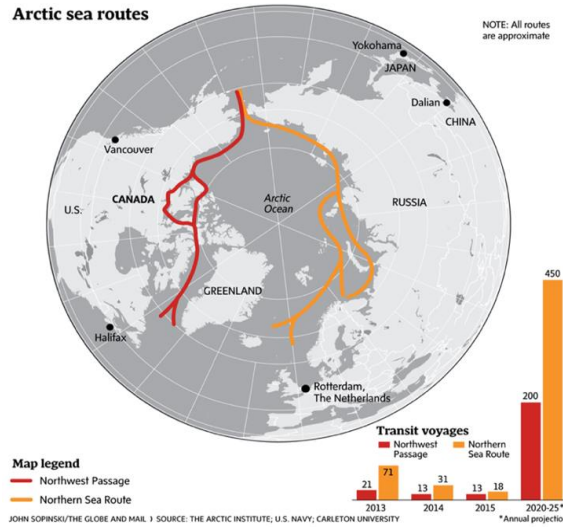
imkanını doğurmuştur. Buzulların erimesiyle birlikte önem kazanan Kuzeydoğu Geçidi, Avrasya'nın kuzey sahili boyunca uzanmaktadır. Söz konusu rota, şimdiye kadar genellikle Süveyş Kanalı'nın kullanıldığı güney rotasına göre mesafe açısından yaklaşık %35-40 oranında daha kısadır (Yılmaz ve Çiftçi, 2013: 6). Ticari gemiler için Arktika'daki bir diğer alternatif de Kanada ve Alaska ile Arktik takımadalarının kuzey sahili boyunca uzanan "Kuzeybatı Geçidi (Northwest Passage)"dir. Bu alternatif yol, Avrupa ve Asya kıtalarını Arktika vasıtasıyla birbirine bağlamaktadır. Söz konusu iki rota da hem kıtalararası deniz ticareti hem de enerji kaynaklarının taşınması konusunda ciddi fırsatlar sunmaktadır. **Tablo 1**'de bazı şehirler arası mesafe karşılaştırmalı olarak verilmiştir.

Tablo 1: Şehirler arası mesafe (deniz mili)

	Süveyş Kanalı ve Malakka Boğazı	Kuzeydoğu Geçidi
Rotterdam-Vancouver	28.400	13.200
Rotterdam-Shanghai	19.550	15.793
Rotterdam-Yokohama	21.170	13.160
Londra-Yokohama	21.200	13.841
Hamburg-Seattle	29.780	12.770

Kaynak: (Guy ve Lasserre: 2016)

2007 yılında bölgede çekilen uydu görüntülerinin kuzey rotasının elverişli olduğunu teyit etmesi, yıllarca bölgeyle ilgili tahminlerin gerçekleşmesini sağlamıştır (Isted, 2009: 347-348). Nitekim 2009 yılında iki Alman gemisi Busan'dan Rotterdam'a Süveyş Kanalı ile 11.000 deniz mili olan mesafeyi Kuzeydoğu rotasıyla 7.000 mil kat ederek ilk ticari geçişi gerçekleştirmiştir (Norton, 2009). Böyle bir durum, sadece Arktik devletleri için bir avantaj oluşturmaktan öte, söz konusu güzergahın yoğunlaşması durumunda bölgede küresel anlamda bir deniz ticaretinin gerçekleşeceği de tahmin edilebilir (Yılmaz ve Çiftçi, 2013: 6-7). Söz konusu iki rotanın güzergahına bakılacak olursa;

Şekil 2. Kuzeybatı Geçidi ve Kuzey Denizi Rotası

Kaynak: Rutherford, N. (2016). "China Looks to Use Northwest Passage for Faster Shipping". *Canadian Geographic*. April 26, 2016. <https://www.canadiangeographic.ca/article/china-looks-use-northwest-passage-faster-shipping>. Erişim Tarihi: 04.10.2019.

Arktik Bölgesi üzerinden yapılması planlanan kıtalararası gemi ticareti, zaman itibarıyla da daha makul gözükmektedir. Dalian şehrinde Hollanda'nın Rotterdam şehrine doğru yolculuk

Süveyş Kanalı ile yaklaşık 48 gün sürmekte iken, aynı yolu Çin'e ait Yongsheng gemisi 2013 yılında Kuzey Denizi Rotası ile 35 günde ulaşmıştır, bu da yaklaşık üçte birlik bir zaman tasarrufu anlamına gelmektedir (McMillan, 2015). Söz konusu Kuzey Denizi Rotası üzerinden 2009 yılında 5 adet gemi geçerken, bu rakam 2013 yılında 71 olarak en yüksek düzeye ulaşmış, 2014 yılında 53, 2015'de 18, 2016'da 19 ve 2017 ve 2018'de 27 olarak kalmıştır (NSR Information Office). Ayrıca, Kuzey Deniz Rotası aracılığıyla yılın yaklaşık 4-5 ayı için -Temmuz-Kasım- ulaşım yapılabilir (American Bureau of Shipping, 4).

Kuzeybatı Geçidi'ndeki geçiş sayıları ise Kuzey Denizi Rotası'na göre daha sınırlı olmuştur. İlgili rotadan 2005 yılında 7 adet gemi geçerken sırasıyla 2006'da 6, 2007'de 7, 2008'de 12, 2009'da 17, 2010'da 19, 2011'de 18, 2012'de 30, 2013'de 22, 2014'de ise 17 adet gemi geçmiştir (Guy ve Lasserre, 2016).

Arktik Bölgesi'nin kıtalararası gemi ticareti için yeni bir güzergaha kaynaklık etmesi, yukarıda da değinildiği gibi sadece bölgeye kıyıdaş devletleri ilgilendiren bir durum değildir. Son yıllarda dünyanın en büyük ekonomilerinden biri haline gelen Çin de bölge üzerinde bir takım faaliyetler yürütmeye çalışmaktadır. Çin, Danimarka ile yenilenebilir enerji konusunda ikili anlaşmalar yapmakla yetinmemiş, Arktika üzerinde de bir takım politikalar yürütmeye başlamıştır. 2012 yılı içerisinde Çin, Arktik Bölgesi üzerinden Atlantik'e bir gemi göndermeyi başarmıştır. 119 kişilik mürettebatı ile "Kar Ejderi" adlı gemi Kuzey Buz Denizi üzerinden Atlantik'e varmış, İzlanda'da okyanus araştırmalarına katılarak Şangay'a dönmeyi başarmıştır (Arctic Portal, 2012). Çin, bu sayede Kuzey Denizi Rotası'nın deniz ticaretine uygun olduğunu kanıtlamış ve yapacağı ticari faaliyetlerle ayrıcalıklı bir konum elde etmeyi hedeflemiştir. 2013 yılında Arktik Konseyi'nde gözlemcilik statüsü elde eden Çin, 2018 yılında yayımladığı "White Paper" adlı belgede Arktika'da bilimsel faaliyetlerle sınırlı kalmayacağını, "Kuşak ve Yol Girişimi" çerçevesinde bölgede ticari faaliyetlerin de yürütüleceğini belirtmiştir (Lanteigne, 2019).

Arktika ile ilgili enerji jeopolitiği ışığında yapılan değerlendirmelere, bölgeye kıyısı olan devletler bağlamında ikinci başlıkta devam edilecektir. Söz konusu başlıkta Arktik Okyanusu'na kıyısı olan Rusya, ABD, Norveç, Danimarka ve Kanada'nın enerji jeopolitiğini de kapsayan temel stratejik eğilimleri üzerinde durulacaktır.

ARKTİK OKYANUSU'NA KIYISI OLAN DEVLETLERİN BÖLGEDEKİ FAALİYETLERİ VE TALEPLERİ

Arktika'da esasında 20.yy'ın başlarından itibaren yoğun bir hareketlilik yaşanmaktadır. Bölgeye kıyısı olan ülkeler arasında başlayan bu yoğunluk, sonraki süreçte bölge dışı aktörlerin katılımıyla çok yönlü bir mücadeleye dönüşecektir. Söz konusu yoğunluğun ilk aktörlerinden biri Norveç'tir. Norveç, Arktika ile ilgili ilk çalışmaları yürüten devletlerden biri olmuştur. Bölgede maden arama faaliyeti yapan Norveçli şirket "Store Norske" bu konuda öncü olması açısından önemlidir. Topraklarının üçte biri ve nüfusunun %10'u Kuzey Kutup Dairesi'nde yer alan Norveç için bu bölge ekonomik, güvenlik ve siyasi açıdan hayati önemdedir (Yılmaz ve Çiftçi, 2013: 12).

Norveç, Svalbard konusunda Rusya ile zaman zaman anlaşmazlık yaşamaktadır. Örnek vermek gerekirse, 1920 Paris Anlaşması'na göre Svalbard'ın Norveç topraklarına dahil olduğunu Rusya da kabul etmiş; ancak Rusya bu bölgenin sadece ekonomik amaçlarla kullanılması gerektiğini iddia ederek bölgeye önemli sayıda Rus askerini konuşlandırırken; Norveç ise, Rusya'nın bu askeri yönelimine, NATO'nun sunduğu imkanlar, olası ittifaklar ve ulusal askeri gücü ile karşılık vermeye çalışmaktadır (Yılmaz ve Çiftçi, 2013: 12). Norveç bu tür anlaşmazlıkların çözümü konusunda ikili anlaşmalar seçeneğini tercih etmektedir. Söz gelimi Norveç'in hukuki açıdan deniz sınırlarıyla ilgili Rusya ile 1957, 2007, 2010 ve 2011 yıllarında yaptığı ikili anlaşmaların yanı sıra, Danimarka ile 1995 ve 2006 yıllarında kıta sahanlığı ve balıkçılık sınırı konularında ve İzlanda ile de 1980 ve 1981 yıllarında balıkçılık ve kıta sahanlığı konusunda ikili anlaşmalar mevcuttur (McDorman ve Schofield, 2015). 2010 yılında Rusya ile deniz alanlarının

sınırlandırılmasına dair imzaladığı anlaşma ile birlikte Norveç, özellikle önemli hidrokarbon enerji rezervlerinin bulunduğu Barents Denizi'nde işbirliği sürecine geçilmesinde önemli bir misyon yüklenmiştir. (Honneland, 2017: 92).

Arktik Okyanusu'na kıyısı olan bir diğer devlet Danimarka ise, egemenlik iddialarını Grönland sayesinde dile getirmektedir. 1916 yılında Grönland üzerinde söz sahibi olmaya başlayan Danimarka, diğer kıyıdaş devletler gibi kıta sahanlığını genişletme konusunda 14 Aralık 2014 tarihinde Birleşmiş Milletler'e başvurusunu yaparak 895.000 kilometrekarelik bir alan için hak talebinde bulunmuştur (Honneland, 2017: 92). 2007 yılında Lomonosov Sıradağları'nın Danimarka'nın bir uzantısı olduğunu ispatlamak amacıyla Danimarka hükümeti, Arktik Bölgesi'ndeki egemenlik mücadelesinde yerini almıştır. Rusya'nın denizin dibine bağlantısına bayrak diktiği söz konusu sıradağlar ile ilgili bir diğer iddia sahibi ülke olan Kanada tarafından yapılan araştırma neticesinde bu bölgenin iki ülke ile de bir bağının olduğunun kanıtlanması, Danimarka'nın iddialarını güçlendirmiştir (McDorman ve Schofield, 2015).

Kanada ve Danimarka arasındaki bir diğer anlaşmazlık konusu ise Arktika'da tek teritoryal anlaşmazlık alanı olan Grönland yakınlarındaki verimsiz 'Hans Adası'dır (Byers, 2013). İlgili ada, hem potansiyel enerji rezervlerine sahip olması, hem de Kennedy Kanalı'nın merkezinde yer alması nedeniyle gemi ulaşımında önemli bir bağlantı noktası oluşturması bakımından iki ülke için stratejik bir öneme sahiptir (Jarashow vd, 2006: 1593). 1973 yılından beri iki ülke arasında anlaşmazlık konusu olan adanın iki eşit parçaya ayrılmasına dair akademisyenlerce dile getirilen görüşler de olmuştur (McGwin, 2018). Danimarka, 1973 yılında Kanada ile, 1997 yılında ve 2006 yılında ise Norveç ile kıta sahanlığı ve balıkçılık alanlarında ikili anlaşmalar yapmıştır (McDorman ve Schofield, 2015).

Kanada ise, Arktik Bölgesi'nde fiziki coğrafya bakımından Rusya ve Danimarka ile birlikte en avantajlı ülke konumundadır. Coğrafi açıdan kutuplardaki ikinci büyük ülke olan Kanada, Arktika'da egemenlik alanlarıyla ilgili sektör bağlantılı iddialarını ilk olarak 1909 yılında dile getirmiştir (Gül, 2014: 3). Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'ni (BMDHS) 2003 yılında onaylayan Kanada'nın bölge üzerindeki stratejileri ulusal güvenlik ve egemenlik odaklıdır. Kanada'nın Arktika üzerindeki öncelikli hedefi ise Kuzeybatı Geçidi (Northwest Passage) ile ilgili imtiyazlı bir konum elde etmektir (Yılmaz ve Çiftçi, 2013: 13). ABD ile Kuzeybatı Geçidi ve Beaufort Denizi üzerinde anlaşmazlık yaşayan Kanada (Gunitsky, 2008: 264-265) 2007 yılında Danimarka ile kıta sahanlığı konusunda anlaşmış, Rusya'nın Lomonosov sıradağları üzerindeki iddiaları üzerine, 9 yıllık bir çalışma ile 200 milyon dolar harcayarak 2013 yılında BM Kıta Sahaneliği Sınırları Komisyonu'na (CLCS) Lomonosov sıradağlarının Kanada'nın kuzeyi ile bağlantılı olduğunu ispat amacıyla başvurmuştur (Gül, 2014: 4). 2019 yılında ise Arktik Okyanusu'nun deniz tabanı ve toprak altı dahil Kuzey Kutbu'nu da içerecek şekilde -yaklaşık 1,2 milyon kilometrekarelik alan- 2100 sayfalık veriyle daha kapsamlı şekilde başvurmuştur (Quinn, 2019).

Arktik Bölgesi'nde fiziki koşullar açısından belki de en talihsiz ülkelerden biri olan ABD'nin Arktika'ya yönelik ilgisi de çok yönlü politikalar ile değerlendirilebilir. BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'ni (BMDHS) henüz onaylamayan ABD, bu konuda uluslararası hukuk açısından tek taraflı girişimlerde bulunmaktadır. Bu nedendir ki ABD, kıta sahanlığını genişletme iddiasıyla BM nezdinde bir hak iddiasında bulunamamaktadır. Bugüne kadar keşfedilmiş en büyük petrol sahası olan Alaska'daki "Prudhoe Bay" üzerinde egemenlik sahibi olan ABD için bölgenin önemi, petrol rezervlerine ve alternatif deniz yollarına sahip oluşunda yatar (Yılmaz ve Çiftçi, 2013: 13). Enerji odaklı hamleler ile bölgede kazanım elde etmeye çalışan ABD, 2011 yılında Amerikan petrol şirketi Exxon Mobil'in, Rus petrol şirketi Rosneft ile bölgede ortak çalışmalar yapma konusunda mutabakata varmasını sağlamıştır (Korsunskaya ve Reddall, 2011).

ABD'nin Arktika'da öncelikli olarak çözüme kavuşturmaya çalıştığı bölge "Bering Denizi'dir. Dünya'nın en büyük üçüncü denizi olan Bering, aynı zamanda dünyanın en önemli

balıkçılık sahalarından biridir. Rusya için de hayati öneme sahip olan Bering Denizi balıkçılığın yanı sıra hidrokarbon rezervleri ve deniz yollarının Pasifik'te kesiştiği yer olması nedeniyle de önemli bir yer teşkil etmektedir. Tarihsel açıdan ilk defa 1867 yılında iki ülke arasında çift hattın oluşturulmasıyla gündeme gelen Bering sorunu 1926'da SSCB'nin deniz sınırında yaptığı değişiklikle daha da derinleşmiştir (Zysk, 2015: 453). Ayrıca söz konusu bölge iki ülke arasındaki en kısa mesafeyi oluşturması bakımından Soğuk Savaş döneminde jeostratejik açıdan hayati önem arz etmiştir. 1990 yılında sorunun çözümüyle ilgili olarak "Baker-Shevardnaze" hattı iki ülkenin deniz sınır hattı olarak kabul edilmiş; ancak ABD tarafından onaylanan anlaşma Rusya tarafından onaylanmamıştır (Berbrick, 2015: 27)

ABD, Arktika ile ilgili stratejilerini yürütürken ilk olarak sınır komşusu Kanada ile ortak çalışmalar yapma yolunu tercih etmekte, sorunların uluslararası hukuka intikal etmesini istememektedir. Bu nedendir ki Arktika'ya kıyaslı olan devletler arasında BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'ni hala onaylamayan tek ülke konumundadır.

Rusya ise, tarihsel olarak bölgede fiziki koşullardan kaynaklanan bir avantaja sahip olmuştur. Arktik topraklarının yarısından fazlasını ve nüfusunun neredeyse yarıya yakın bir bölümünü kontrolü altında tutmaktadır (Gunitsky, 2008: 265). Bölgede kullanılabilir durumdaki hidrokarbon enerji rezervlerinin büyük bir bölümüne sahip olan Rusya'nın bu avantajlara sahip önemli bir oyuncu olması, tarafların sorunların çözümüne dair Rusya-dışı alternatiflerden kaçınmasını gerekli kılmaktadır.

Rusya'nın selefi konumundaki SSCB, egemenlik sınırlarının genişletilmesiyle ilgili 1926 yılında Bering Boğazı ve Kola yarımadasının Kuzey Kutbu'na yakın kesimleri üzerinde talepte bulunmuştur (Zysk, 2015: 453). 1997 yılında BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'ni (BMDHS) onaylayan Rusya, 2001 yılında kıta sahanlığını genişletme amacıyla BM'ye başvuran ilk ülke olmuş, başvuruda münhasır ekonomik bölgenin 200 milin ötesine doğru genişletilmesini talep etmiştir (Isted, 2009: 358). Yoğun doğalgaz rezervlerinin bulunduğu Lomonosov ve Alpha-Mendeleev sıradağlarının da içinde bulunduğu 1,2 milyon kilometrekarelik bir alan için hak iddiasında bulunan Rusya (Jarashov vd, 2006: 1593) bu sayede Arktika'nın yaklaşık olarak yarısına sahip olmayı hedeflemiş, siyasi ve hukuki yöntemlerle sonuca ulaşmayı bir strateji olarak benimsemiştir.

Lomonosov ve Alpha-Mendeleev sıradağları ile ilgili ek bir açıklama yapmak gerekmektedir; çünkü söz konusu bölge ile ilgili Kanada, Rusya ve Danimarka'nın hak iddiaları mevcuttur. Söz konusu hak iddiaları kıta sahanlığının uzatılması ile gündeme gelmektedir. Grönland, Sibirya ve Kuzey Amerika'yı bir üçgen gibi çaprazlama hat şeklinde birbirine bağlayan bu sıradağlar ile ilgili kıtasal anlamda doğal bir uzantı olup olmadığı konusunda Arktik devletleri arasında şimdiye dek bir konsensüs oluşmasa da Rusya 2005 ve 2007 yıllarında Kuzey Kutbu'nu da içerecek şekilde doğal uzantı olduğu kanısıyla bu bölgeden veri toplamıştır (Matz-Lück, 2009: 250). Danimarka ise bu hattın Grönland'ın doğal bir uzantısı olduğunu iddia etmektedir (Holmes, 2008: 336). Kanada penceresinden bakıldığında durum daha da karmaşık hal almaktadır. Kanada'ya göre Alpha sıradağları Kanada'nın kuzeydeki kıta sahanlığı içerisinde yer almaktadır (Isted, 2009: 358). Diğer bir değerlendirme de Alpha sıradağlarının Mendeleev'in parçası olup Sibirya'nın doğal bir uzantısıdır ki, bu konuda Rusya bu iddiayı sürdürmektedir (Isted, 2009: 358).

Bölgede tahmini olarak toplam gaz ve petrol rezervlerinin %52'sine sahip olduğu düşünülen Rusya, aynı zamanda elmas, nikel, krom, manganez, bakır, antimon, kalay, tungsten, altın gibi madenleri bulundurmanın yanı sıra dünyanın en büyük nikel yatakları konumunda olan Norilsk'e de sahiptir (Sergunin ve Konyshov, 2014: 71). 2008 yılında yayımladığı "Arktik Stratejisi" ile bölgeyi orta vadede ekonomik ve sosyal gelişiminin temel kaynağı olarak belirleyen Rusya ABD ile Bering Denizi ve Kuzey Denizi Rotası'nın statüsü konularında, Norveç ile de Svalbard konusunda anlaşmazlık yaşamaktadır (Gül, 2014: 6).

Rusya'nın bölgeye yönelik ilgisi sadece enerjiyle sınırlı değil, aynı zamanda bölgenin jeostratejik açıdan önemli olması da Rusya'nın iştahını kabartmaktadır. Atlantik ve Pasifik'e ulaşımı en rahat şekilde Arktika aracılığıyla yapabilecek olan Rusya, bu amaçla da bölgeye dair vizyonunu şekillendirmektedir. Rusya, bu hedefini gerçekleştirmek için Kuzey Deniz Yolu'ndan yoğun bir şekilde faydalanmaktadır.

2008 yılında Arktika'daki anlaşmazlıklar konusunda temel hukuki kaynak olarak BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'ni benimseyen Rusya'nın Arktika'ya bakışı, ulusal çıkarlarla uluslararası hukuka duyarlılık arasında bir gel-git olarak değerlendirilebilir. Ayrıca söz konusu bölge Rusya'nın ulusal savunma, ekonomik ve enerji güvenliği gibi çıkarlarını içermekte, bu nedenlerle Rusya Arktika'da kalıcı bir barış ve işbirliği tesis edilmesini istemektedir. Ayrıca 2002'deki kıta sahanlığı başvurusu reddedilen Rusya'nın 4 Ağustos 2015 tarihinde tekrar aynı başvuruyu daha detaylı belgelerle yapması, Rusya için Arktika'nın bir anlamda "vaad edilmiş toprak" anlamına geldiği değerlendirilebilir (Özdemir, 2015).

Arktika'ya kıyısı olan devletlerin stratejik algılamalarına yer verildiği bu başlıkta, öncelikle Arktika'nın hukuki açıdan bütün tarafları tatmin edecek bir anlaşma ile güvence altına alınması gerektiği dikkate alınmalıdır. Bölgedeki egemenlik iddialarını çözümlenecek böyle bir anlaşma, kıyıdaş devletlerin farklı çıkar algılamalarına engel olabilecektir. Arktika'daki anlaşmazlığı gidermeye odaklı olası bir anlaşma, devletlerin karşılıklı bağımlılık çerçevesinde işbirliğine gitmesini kaçınılmaz kılacaktır. Bu sayede bölgedeki devletlerin egemenlik alanları ile ilgili mutabakat sağlandıktan sonra, bölgenin ortak kullanıma açılması hedeflenebilir. Buna ek olarak Arktik Konseyi bünyesinde, bölgedeki aktörlerin güvenlik kaygılarını giderecek bir güvenlik anlaşması da tesis edilebilir (Strader, 2012). Söz konusu böyle bir anlaşma, bölgeyi uzun dönemde katı jeopolitiğin etkisinden çıkarıp jeoekonomik sürece dayalı bir istikrar getirebilir. Ancak tüm bunların mümkün olabilmesi için, yukarıda da değinildiği gibi hukuksal anlamda bir sonuca varılması gerekmektedir. Dolayısıyla bölgedeki devletlerin Arktika ile ilgili hukuki statü ve egemenlik tartışmalarının iyice analiz edilmesi gerekmektedir. Son başlıkta değerlendirilmesi planlanan bu konu, Arktika'daki sorunların çözüme kavuşturulması noktasında ışık kaynağı olacaktır.

DENİZ HUKUKU BAĞLAMINDA EGEMENLİK TARTIŞMALARI

Arktik Bölgesi üzerindeki faaliyet, ilk olarak gemicilik ve balıkçılık sektörlerinde yoğunlaşmıştır. Ancak özellikle 2. Dünya Savaşı ile birlikte, ABD ile SSCB arasındaki en kısa mesafe olan Bering Boğazı'nın -57 millik mesafe- Arktika'nın içerisinde oluşu nedeniyle bölgenin jeostratejik konumu keşfedilmiştir (Holmes, 2008: 327-328). Soğuk Savaş boyunca SSCB'den aldıkları tehdit nedeniyle bu bölgenin ABD ve Kanada tarafından savunma aktiviteleri nedeniyle yoğun olarak kullanılması (Holmes, 2008: 327-328), Soğuk Savaş sonrası farklı bir boyuta taşınmıştır.

Soğuk Savaş sonrası Arktika, özellikle sosyal bilimler alanında disiplinler arası yöntemlerin sık kullanılmaya başlanmasıyla birlikte, uluslararası politikada çevresel endişelerle de gündeme gelmiştir. Ancak küresel ısınmanın yol açtığı bu endişe, Arktika'ya kıyısı olan devletler için farklı bir anlam da taşımıştır. Arktik devletleri, Arktika ile ilgili ulusal strateji belgelerinde buzulların erimesiyle birlikte ortaya çıkan ekonomik fırsatların değerlendirilmesi hedeflerini ortaya koymuştur. Arktik Konseyi üyesi devletlerin tümü bu bağlamda Arktik Bölgesi üzerindeki önceliklerini ulusal strateji belgelerine eklemiştir. Örneğin 2013 yılında Vladimir Putin tarafından kabul edilen Arktika ile ilgili strateji belgesinde Rusya, bölgenin sosyo-ekonomik kalkınması, teknolojik ve bilimsel gelişme, bilgi ve iletişim sistemleri ile ilgili altyapının geliştirilmesi, çevresel güvenlik ve uluslararası işbirliği gibi konulara öncelik vermiştir (Government of the Russian Federation, 2013: 3). Norveç de 2017 yılında yayımladığı strateji belgesinde bölge ile ilgili uluslararası işbirliği, iş geliştirme, bilgi ve çevrenin korunması konusunda liderlik gibi öncelikler belirlemiştir (Norwegian Ministeries, 2017). ABD de ulusal güvenlik, uluslararası yönetim, kıta

sahanlığının uzatılması ve sınır sorunları, uluslararası bilimsel işbirliğini geliştirme, deniz taşımacılığı, ekonomik konular, çevrenin ve doğal kaynakların korunması gibi öncelikler belirlemiştir (The White House, 2013: 3). Diğer Arktik devletlerinin de Arktika ile ilgili politikaları incelendiğinde tümü için ekonomik kalkınmanın ana öncelikler arasında yer aldığı görülecektir (Heininen, 2012: 80). Bu nedenle tüm dünya için küresel bir tehdit haline gelen iklim değişikliği, Arktika için farklı bir anlam taşımaktadır. Söz gelimi, iklim değişikliğinin yıkıcı sonuçları yanında Arktika'da enerji kaynakları, ulaşım, turizm, balıkçılık gibi ekonomik fayda sağlayacak fırsatlar da doğmaktadır. Bu nedendir ki, Arktik devletleri son yıllarda bölge üzerinde ekonomik çıkar odaklı stratejik hedefler belirlemiştir. İlgili devletler arasında bazı alanlardaki egemenlik tartışmaları da esasında ekonomik çıkarların çatışması ile bağlantılıdır.

1967 yılında Birleşmiş Milletler Malta elçisi Arvid Pardo, kirlilik problemi, bölgesel uyuşmazlıklar, kaynakların işletilmesi ve askeri faaliyetler gibi konularda denizlerle ilgili uluslararası yasal bir rejimin oluşturulması üzerinde çalışmış, bu sayede Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin (BMDHS) oluşturulmasına kaynaklık etmiştir (Holmes, 2008: 330) Denizler konusunda, devletlerin egemenlik haklarını belirleyen en önemli kaynaklardan biri olan BMDHS; egemenlik sınırları, kıta sahanlığı, gemicilik, madencilik, çevresel koruma gibi konuları içermekte (BM Deniz Hukuku Sözleşmesi (BMDHS, 1982), bu sayede Arktika için de çözümler sunmaktadır. 1982 yılında oluşturulan sözleşmenin 1994 yılında yürürlüğe girmesiyle birlikte birçok devlet sözleşmeyi imzalayıp onaylamıştır. Arktik devletleri de bu şekilde BMDHS'ye taraf olmuştur; ancak bu devletler içerisinde söz konusu sözleşmeyi imzalayıp onaylamayan tek devlet ABD'dir (Holmes, 2008: 331)

Denizlerle ilgili hukuki uyuşmazlıkları çözmek adına önemli mesafe kat eden BMDHS, Arktika konusunda aynı başarıyı yakalayamamıştır. Sözleşmenin içeriğinden de kaynaklanan bir takım belirsizlikler ve anlaşmazlıklar, bölgedeki anlaşmazlıkların hukuki zeminde çözüme kavuşturulmasına engel olmuştur. Bilhassa Arktika anlaşmazlığının doruğa ulaştığı kıta sahanlığını genişletme ile ilgili iddialara karşı çözüm sunamaması, BMDHS'nin yüzyılımızdaki en önemli açmazlarından birini oluşturmaktadır.

Arktika'da BMDHS bağlamında öncelikli sorunu devletlerin egemenlik haklarını kullanabileceği okyanus alanlarının sınırlarının belirlenmesiyle ilgilidir. BMDHS kapsamında devletlerin egemenlik alanları ile ilgili olarak kara suları 12 deniz mili ile sınırlı tutulmaktadır (BMDHS, 2. Bölüm, 3. Madde) Ayrıca kara sularından itibaren 24 millik mesafeye kadar olan kısım "*bitişik bölge*"yi oluşturmakta ki, bu bölgede bir devlet yasa dışı göç faaliyetleri ve kaçakçılık gibi durumlarda karşılık verme yetkisine sahip olmaktadır (BMDHS, 4. Bölüm, 4. Madde) Yine BMDHS bünyesinde 200 mil mesafelik bir münhasır ekonomik bölge tespit edilebilmektedir (BMDHS, Kısım V, Madde 56). Bu veriler itibarıyla BMDHS, Arktik Devletlerine makul çözümler sunabilmektedir. Ancak Arktik devletlerinin hukuki uyuşmazlıklarının temelinde BMDHS'nin ilgili 76. maddesidir. Söz konusu madde ile ilgili açıklamaya geçmeden önce tarihsel açıdan Arktika'da egemenlik iddialarının ne yönde geliştiğine bakmak gerekmektedir.

Arktik Devletleri'nin egemenlik iddialarını ilerletmede kullandıkları ilk geleneksel yöntem "*ice is land*" yaklaşımıdır (Matz-Lück, 2009: 241). Devletlerin kıyıların buzullarla belirlenebileceğinden yola çıkan bu iddiayı en yoğun kullanan Sovyet hukukçular olmuştur (Matz-Lück, 2009: 241). Ancak bu ilke gereğince buzulların niteliğiyle ilgili detaylı bir açıklama yapılmamış olması ve süreç içerisinde buzulların erime boyutunun artması, son yıllarda bu ilkenin yerini BMDHS kriterlerinin almasını sağladı (Matz-Lück, 2009: 241). Bilhassa Sovyet camiası tarafından BMDHS'nin uyuşmazlıklarla ilgili yetkili olduğu kabul edilmiştir.

Egemenlik iddiaları çerçevesinde savunulan bir diğer yöntem ise Arktik Okyanusu'na kıyısı olan devletlerce sektörlere bölünmesi anlamında olan "*sektör ilkesi*"dir. Özellikle Sovyet

hukukçuların sıkça başvurduğu bu yöntem zamanla Sovyet teorisi haline gelmiş; ancak günümüzde gelişen uluslararası hukuka binaen söz konusu teori geçerliliğini yitirmiştir (Matz-Lück, 2009: 242)

Görüldüğü üzere süreç içerisinde BMDHS'nin uyuşmazlıklar konusunda yegâne çözüm kaynağı olarak kabul edildiğini söylemek mümkündür. Ancak burada esas sorun, Arktik devletlerinin hukuki uyuşmazlıklarının BMDHS bünyesinde de çözüme ulaştırılamamasıdır; zira BMDHS'nin 76. maddesi, sorunun kaynağını teşkil etmektedir (Holmes, 2008: 339) İlgili maddenin 4. ve 5. hükümleri, kıta sahanlığının 200 mil ötesine genişletme konusunu ele almaktadır. Bu madde gereğince bir devlet, 200 deniz mili ötesindeki bölgeyi kendi doğal kıyı uzantısı olarak kabul ettiğini bilimsel verilerle desteklerse, bu durumda BMDHS'nin 76. maddesinin 8.hükmü gereğince “*Kıta Sahanlığının Genişletilmesine Dair Oluşturulan Komisyon*” bu konuda tavsiye niteliğinde kararını verecektir (BMDHS, Kısım VI, Madde 76). Burada tavsiye niteliğinde verilen karar esas devlet tarafından benimsendikten sonra belirlenecek sınırlar konusunda Komisyon kararını vermektedir (BMDHS, Kısım VI, Madde 76). Ancak BMDHS bünyesinde oluşturulan Komisyon'un ilk etapta tavsiye niteliğinde kararlar alabilmesi, kıta sahanlığının genişletilmesi konusunda Arktik devletlerinin farklı argümanlar ileri sürmesine neden olmuştur. Böylelikle, bağlayıcı olmayan Komisyon kararları devletler nezdinde itibar görmeyip, aksine devletlerarası anlaşmazlıklara neden olmaktadır.

Devletlerin kıta sahanlıklarıyla ilgili 200 mile kadar olan bölümün belirlenmesi adına devletlerin tek taraflı ya da karşılıklı anlaşmaları yeterli olurken, 200 mil ötesi için bu yeterli değildir; zira bu durumda BMDHS bünyesinde oluşturulan Komisyon'a başvurulmalıdır (Matz-Lück, 2009: 245). Komisyon nezdinde bir devletin iddia ettiği alan, kendi doğal uzantısı olarak kabul edilirse, bu durumda Komisyon ve devletin üzerinde anlaşıldığı sınırlar devlet üzerinde bağlayıcılık niteliğine sahip olmaktadır (Matz-Lück, 2009: 245). Söz gelimi, Komisyon'un tavsiye niteliğindeki kararı, esas devlet tarafından dikkate alınmazsa bu durumda hiçbir bağlayıcılık söz konusu olmamakta, bu da Arktik devletlerinin uyuşmazlıklarının altında yatan ilk etkenlerden birini oluşturmaktadır.

Kıta sahanlığı sınırlarının belirlenmesi konusunda bir diğer problem de sahilleri bitişik veya karşılıklı bulunan devletler arasındadır. BMDHS'nin 83. maddesince ele alınan sorun, öncelikle Uluslararası Adalet Divanı Statüsü'nün (UADS) 38. maddesince uluslararası hukuka uygun şekilde devletler arasında bir anlaşma ile çözülmeye çalışılmıştır (BMDHS, Kısım VI, Madde 83). Burada önemli olan, ilgili madde çerçevesinde sahilleri bitişik veya karşılıklı bulunan devletlerin deniz yetki alanlarının belirlenmesinde “hakkaniyet” ilkesini göz önünde bulundurmasıdır. (BMDHS, Kısım VI, Madde 83). Bu bağlamda yetki alanlarının tek taraflı ilanından ziyade, tüm tarafların memnun olacağı bir çözümün tercih edildiği söylenebilir. Söz konusu hüküm gereğince devletler makul bir süre içerisinde anlaşamazlarsa, bu takdirde XV. Kısım'da öngörülen usullere başvurulacaktır. XV. Kısım ise, devletlerin belirli uyuşmazlıklarla ilgili zorunlu yargısal yolların dışında kalma ihtimalini doğurduğundan dolayı (Akkutay, 2011), Arktika ile ilgili kıyıdaş devletler arasında bir diğer problemin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Söz konusu problemler neticesinde her kıyıdaş devlet, kıta sahanlığının genişletilmesi için Komisyon'a başvuruda bulunmuştur; ancak burada istisna olarak, BMDHS'yi onaylamayan ABD'yi ayrı tutmak gerekir. Bunun yanı sıra Norveç ise BMDHS 83. madde kapsamında kıta sahanlığının genişletilmesiyle ilgili geri adım atmış durumdadır (Matz-Lück, 2009: 247-248). Ancak diğer devletler için kıta sahanlığını genişletme iddiaları sürmektedir.

BMDHS bir kenara bırakılırsa, uluslararası hukuk kapsamında kıta sahanlığıyla ilgili geleneksel yaklaşımların da mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Burada BMDHS'nin de 76. madde kapsamında dikkate aldığı jeolojik yaklaşım, tarihsel yaklaşım, eşit uzaklık prensibi, kıyı orantılılığı ve paralellik, kıtasal yakınlık ilkesi gibi yaklaşımlar da mevcuttur (Holmes, 2008: 341-346) Ancak her yaklaşımın içerisinde bulunduğu zafiyetler ve ortak hükümlerin yoksunluğu, Arktik devletlerinin tümüncü BMDHS'nin daha fazla dikkate alınmasına neden olmuştur.

Arktika ile ilgili hukuki uyuşmazlıkların BMDHS kapsamında çözüme ulaşamamasının ardında BMDHS hükümlerinin belirsizliği, deniz hukukuyla ilgili kavramlarının net olamayışı ve bunun sonucunda devletlerin çakışan iddiaları ve son olarak geleneksel uluslararası hukuk prensiplerinin çare olamayışı yatmaktadır (Holmes, 2008: 325). Burada Rusya ve Norveç'in sınırları üzerinde bir anlaşma tesis etmesi, BMDHS'nin nihai ve bağlayıcı kararlar almasının mümkün kılınması, Rusya'nın Komisyon ile mutabakat halinde diğer kıyıdaş devletlerle anlaşması gibi adımlar çözüm üretici olabilir (Matz-Lück, 2009: 254). Akabinde Antarktika Anlaşması örneğinden hareketle bir Arktik Anlaşması'nın tesis edilmesi, sorunun çözümüne katkı sunabilir. Arktik devletleri arasında Arktika konusunda BMDHS'nin de barışçıl ve çevresel kaygılarıyla uyumlu bir anlaşma yapması, uyuşmazlıkları çözüme kavuşturabilir (Holmes, 2008: 348). Antarktika ile Arktika'nın farklı yapıları da dikkate alınarak Antarktika Anlaşması'nın olduğu gibi alınması yerine, bu anlaşmanın önerilen Arktik Anlaşması'na uyarlanması daha makul görünmektedir (Holmes, 2008: 349) "Arktik Anlaşması" modeli, Arktik devletlerinin egemenlik iddialarına son verme ve Arktika üzerinde egemenlik bağlamında sadece kıyıdaş devletleri söz sahibi kılma gibi avantajları da çözüme katkı olarak sunabilecektir (Holmes, 2008: 349). Ayrıca Arktik Anlaşması, uyuşmazlıklar konusunda bağlayıcı kararlar alma rolünü de üstlenebilecektir (Holmes, 2008: 349).

Arktik devletleri arasındaki uyuşmazlığı çözmeye, ABD dahil tüm Arktik oyuncularını BMDHS'ye bağlı kılmak da yardımcı olabilir. ABD'nin bu bağlamda BMDHS'yi onaylaması, Arktik devletleri arasında işbirliğinin tesis edilmesi ve akabinde bu devletler arasında yeni bir yasal rejimin oluşturulması da çözüm sağlayabilir (Isted, 2009: 370). Yine bölgedeki askeri faaliyetlerin yasaklanması, bilimsel çalışmaların teşvik edilmesi, ortak kaygıların dikkate alınması, ekonomik işbirliğinin oluşturulması ve çevresel sorunların dikkate alınması, Arktika üzerindeki devletleri birbirine yakınlaştırıcı bir etki sağlayabilecektir (Gunitsky, 2008: 267-269).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Arktika'nın önem kazanmasının altında yatan sebeplerden biri, bölgede enerji rezervlerinin keşfedilmiş olmasıdır. Enerji jeopolitiğinin devletlerin temel stratejik konseptlerinden birini oluşturduğu dikkate alınır, Arktika'da enerji kaynaklarına yönelik öne sürülen verilerin, bölgenin cazibesini arttırdığı söylenebilir. Doğalgaz ve petrol gibi enerji kaynaklarının yanı sıra önemli madenler bakımından da zengin olan bölgenin enerji jeopolitiği ile ilişkili olarak bir diğer özelliği, buzulların erimesiyle birlikte alternatif deniz ulaşımına ev sahipliği yapabilecek olmasıdır.

Arktik Bölgesi ile ilgili gündem oluşturu enerji jeopolitiği, devletlerin bölge üzerinde farklı stratejik hesaplar yapmasına neden olmuştur. Arktika'ya kıyısı olan Rusya, ABD, Kanada, Danimarka ve Norveç, egemenlik alanlarının genişlemesi durumunda bölgedeki enerji jeopolitiğini yönlendirici etkiye sahip olabilecek, bu sayede ulusal çıkarları adına avantajlı bir konum elde edebileceklerdir. Bu nedenledir ki, Arktika üzerinde neredeyse bölgedeki her devletin farklı argümanlara sahip olduğunu görmek mümkündür. Buradan hareketle, Arktik Bölgesi'ne kıyısı olan ülkelerin farklı çıkar algılamalarına sahip oluşunun, Arktika'nın bölgesel anlaşmazlıklarla dünya gündemine oturmasına neden olduğu tespiti yapılabilir.

Arktik Bölgesi ile ilgili öne sürülebilecek bir diğer önemli nokta ise, dünya üzerinde egemenlik tartışmalarının halâ sürdüğü nadir bölgelerden biri olmasıdır. Arktika üzerinde uluslararası deniz hukukunun mutlak olarak uygulanabildiğini söylemek mümkün değildir. Bilhassa uluslararası deniz hukuku bünyesinde, BMDHS'nin ortaya koyduğu muğlak hükümler, devletlerin ortak bir uyuma varmasını güçleştirmiştir. Nitekim kıta sahanlığının genişletilmesiyle ilgili BMDHS ve onun talimatıyla görev alan Komisyon'un devletler üzerinde bağlayıcı kararlar alamaması nedeniyle, bölgenin deniz alanlarına yönelik egemenlik tartışmalarıyla da dünya gündemine konu olduğu söylenebilir.

Enerji jeopolitiği, devletlerin Arktik Bölgesi üzerindeki talepleri ve egemenlik tartışmaları konusu bağlamında ele alınan Arktika ile ilgili bu çalışmada bölgedeki aktörlerin karşılıklı bağımlılık ilişkisi içerisinde bulunduğu iddia edilmektedir. Bu bağlamda devlet-dışı aktörlerin Arktik politikalarında etkin olması -yerel grupların Avrupa Birliği'nin Arktik Konseyi'ne gözlemci üyelik sürecinin sekteye uğramasında etkin rol alması gibi- , arama ve kurtarma, deniz kirliliği ve bilimsel faaliyetler konusunda devletlerin Arktik Konseyi bünyesinde bağlayıcı anlaşmalara imza atması, devletlerarasında enerji kaynaklarının çıkarılması ve işletilmesi konusunda ileri teknoloji transferi, aktörler arası ilişkilerde askeri ve güvenlik içerikli faaliyetlerin önceliğini yitirmesi, uluslararası şirketlerin sosyo-ekonomik aktiviteler yürütmesi ve bu sayede bölgesel politikalarda etkin rol alması Arktika'da aktörler arası karşılıklı bağımlılık ilişkisini güçlendirmektedir. Ayrıca süreç içerisinde çatışmadan işbirliğine doğru bir evrilmenin yaşanması, devletlerin karşılıklı bağımlılık çerçevesinde hareket ettiğini göstermektedir.

Araştırma neticesinde mevcut anlaşmazlıklara dair çözüm odaklı bir takım önerilerde bulunmak elbette mümkündür. Öncelikli olarak, devletlerin kendi aralarında düzenleyebilecekleri görüşmeler etrafında egemenlik alanlarıyla ilgili tartışma konularının çözümüne dair bir konsensüsün sağlanması gerekir. Belirsizliklerin ortadan kaldırıldığı, güven yüklü, şeffaf bir tartışma ortamı sağlandıktan sonra, devletlerin egemenlik alanlarıyla ilgili iddiaların dikkatle analiz edilmesi sorunun çözümünde etkili olabilir. Söz konusu iddiaların iyice analiz edilmesi neticesinde uluslararası deniz hukuku hükümlerine uygun biçimde, hakkaniyet ilkesi gözetilerek tüm tarafları memnun edecek, bağlayıcı ve nihai kararlar alınabilir. Tartışmalar konusunda ortak bir çözüme varılamaması ihtimali doğarsa, Arktik devletlerinin kendi aralarında oluşturabilecekleri bir anlaşma neticesinde de çözüme varmak mümkündür. Bu bağlamda, deniz hukuku ile ilgili Antarktika Anlaşması gibi örnek hukuki çözümlerin, Arktika ile ilgili yeni bir anlaşmanın oluşturulmasına kaynaklık edebileceği unutulmamalıdır. Bu sayede, Arktika üzerindeki hukuki tartışmalar son bulabilir, çatışmadan işbirliğine doğru bir sürece geçilebilir. Arktika için olası en güzel gelecek, elbette Arktik devletlerinin ve temsil yetkisine sahip yerli toplulukların bu yönde attığı adımlar neticesinde oluşabilecektir.

KAYNAKLAR

- Akkutay, B. L. (2011). 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi Çerçevesinde Çekinceler ve İhtiyari İstisnalar, *Milletlerarası Hukuk ve Milletler Arası Özel Hukuk Bülteni*, Yıl 31, Sayı 1, 2011. (1-27). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/410903> Erişim Tarihi. 10.10.2019.
- American Bureau of Shipping (ABS). Navigating the Northern Sea Route: Status and Guidance. *Wilson Center*. Bknz: https://www.wilsoncenter.org/sites/default/files/navigating_the_northern_sea_route_status_and_guidance.pdf. Erişim Tarihi 14.01.2020
- Arctic Climate Impact Assessment (ACIA). (2004). Cambridge University Press.
- Arctic Council (1996). Agreements (2011-2013-2017). Bknz: <https://arcticcouncil.org/index.php/en/our-work/agreements>. Erişim Tarihi 13.01.2020.
- Arctic Portal (2012). News: Successful Journey of the Snow Dragon Continues. August 30, 2012. <https://arcticportal.org/ap-library/news/833-successful-journey-of-the-snow-dragon-continuous> Erişim Tarihi 28.09.2019
- Atland, K. (2008). Mikhail Gorbachev, the Murmansk Initiative, and the Desecuritization of Interstate Relations in the Arctic. *Cooperation and Conflict: Journal of the Nordic International Studies Association*. Volume 43. Number 3. (289-311).
- Berbrick, W. A. (2015). Strengthening US Arctic Policy through US– Russia Maritime Cooperation. L. C. Jensen ve G. Honneland (Editörler). *Handbook of the Politics of the Arctic*. Edward Elgar Publishing. (26-50). DOI: 10.4337/9780857934741.
- Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi. BM Enformasyon Merkezi (UNIC), Ankara. <http://denizmevzuat.udhb.gov.tr/dosyam/denizhukuku.pdf>. Erişim Tarihi: 10.10.2010

- Brigham, L. W. (2012). Thinking about the 'New' Arctic Geography. Lassi Heininen (Editor). *Arctic Yearbook 2012*, Akureyri, Iceland: Northern Research Forum. (308-310). <https://arcticyearbook.com/> Erişim Tarihi: 04.10.2019
- Brosnan, I. G., T. M. Leschine ve E. L. Miles. (2010). Cooperation or Conflict in a Changing Arctic?. *Ocean Development & International Law*. Volume 42. Number 1-2. (173-210). DOI: 10.1080/00908320.2011.543032.
- Byers, M. (2009). Cold Peace: International Cooperation Takes Hold in the Arctic. *U. S. Global Engagement Project at the Carnegie Council for Ethics in International Affairs*. December 16, 2009.
- Byers, M. (2013). *International Law and the Arctic*. Cambridge Studies in International and Comparative Law. Cambridge University Press.
- Byers, M. (2017). Crises and International Cooperation: An Arctic Case Study. *International Relations*. (1-28). DOI: 10.1177/0047117817735680.
- CBC News. (2009). Canada against EU entry to Arctic Council because of seal trade ban. April 29, 2009. Bknz: <https://www.cbc.ca/news/canada/north/canada-against-eu-entry-to-arctic-council-because-of-seal-trade-ban-1.806188>). Erişim Tarihi 13.01.2020
- Council on Foreign Relations. *The Emerging Arctic: Risks and Economic Opportunities*. https://www.cfr.org/interactives/emergingarctic#!/?cid=otr_marketing_use-arctic_infoguide Erişim Tarihi: 30.09.2019
- Exner-Pirot, H. ve R. W. Murray. (2017). Regional Order in the Arctic: Negotiated Exceptionalism, Marc Jacobsen and Victoria Herrmann (Editörler), *Arctic International Relations in a Widened Security Perspective, Politik*, Vol. 20, Number 3. (47-64).
- The Development Strategy of the Arctic Zone of the Russian Federation approved by Russian President Vladimir Putin (2013). *Government of the Russian Federation*. September 20, 2013. Bknz: <http://www.research.kobe-u.ac.jp/gsicspcr/sympo/20160728/documents/Keynote/Russian%20Arctic%20strategy%202013.pdf>. Erişim Tarihi 13.01.2020.
- Gunitsky, V. (2008). On Thin Ice: Water Rights and Resource Disputes in the Arctic Ocean. *Journal of International Affairs*. Volume 61. Number 2. Summer 2008.
- Guy E. ve F. Lasserre. (2016). Commercial Shipping in the Arctic: New Perspectives, Challenges and Regulations. *Polar Record*. DOI: 10.1017/S0032247415001011.
- Gül, T. (2014). Arktik'deki Rusya: Sorun ve İşbirliği Arasındaki Gel-Git. *Bilgesam: Analiz/Rusya*, No:1167, 24 Kasım 2014
- Holmes, S. (2008). Breaking the Ice: Emerging Legal Issues in the Arctic Sovereignty. *Chicago Journal of International Law*. Volume 9. Number 1. Article 13. <https://chicagounbound.uchicago.edu/cjil/vol9/iss1/13/> Erişim Tarihi: 25.09.2019.
- Honneland, Geir. (2017). *Arctic Euphoria and International High North Politics*. Palgrave Macmillan. DOI: 10.1007/978-981-10-6032-8.
- Huitfeldt, T., T. Ries ve G. Oyna. (1992). Strategic Interests in the Arctic. *Norwegian Institute for Defence Studies*. Oslo.
- Ilulissat Declaration. (2008). Arctic Ocean Conference. *Unofficial Text of Centre for International Law*. Ilulissat: Greenland. 27-29 May, 2008. <https://cil.nus.edu.sg/wp-content/uploads/2017/07/2008-Ilulissat-Declaration.pdf>. Erişim Tarihi: 16.10.2019
- Isted, K. (2009). Sovereignty In The Arctic: An Analysis of Territorial Disputes & Environmental Policy Considerations, Florida State University, *Journal of Transnational Law & Policy*, Spring 2009, ss. 347-348
- Jarashow, M., M. B. Runnels ve T. Svenson. (2006). UNCLOS and the Arctic: The Path of Least Resistance. *Fordham International Law Journal*. Volume 30. Issue 5. Article 9. (1585-1652).

- Keohane R. O. ve J. S. Nye. (2001). *Power and Interdependence*. 3th Edition. New York. Addison Wesley Longman.
- Korsunskaya, D. ve B. Reddall. (2011). Exxon, Rosneft Tie up in Russian Arctic, U. S.. *Reuters*. 30 Ağustos 2011. <https://www.reuters.com/article/us-rosneft-exxon/exxon-rosneft-tie-up-in-russian-arctic-u-s-idUSTRE77T2OM20110830>. Erişim Tarihi: 09.10.2019
- Knecht, S. ve K. Keil. (2013). Arctic Geopolitics Revisited: Spatialising Governance in the Circumpolar North. *The Polar Journal*. Volume 3. Number 1. (178-203). DOI: 10.1080/2154896X.2013.783276.
- Lanteigne, M. (2019). China's Emerging Strategies in the Arctic''. *High North News*. April19,2019. <https://www.highnorthnews.com/en/chinas-emerging-strategies-arctic>. Erişim Tarihi: 17.10.2019
- Matz-Lück, N. (2009). Planting the Flag in Arctic Waters: Russia's Claim to the North Pole. *Göttingen Journal of International Law* 1 (2009) 2. (235-255). https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1416682
Erişim Tarihi: 10.10.2019
- McDorman, T. L. ve C. Schofield. (2015). Maritime Limits and Boundaries in the Arctic Ocean: Agreements and Disputes. L. C. Jensen ve G. Honneland (Editörler). *Handbook of the Politics of the Arctic*. Edward Elgar Publishing. (207-226). DOI: 10.4337/9780857934741.
- McGwin, Kevin. (2018). Denmark, Canada Agree to Settle Hans Island Dispute. *ArcticToday*. May 24, 2018. Bknz: (<https://www.arctictoday.com/denmark-canada-agree-come-agreement-disputed-island/>). Erişim Tarihi 15.01.2020
- McMillan. (2015). Breaking through the Ice: An assessment of Northern Sea Route Opportunities. *The Maritime Executive*. February 10, 2015 Bknz: (<http://www.maritime-executive.com/features/breaking-through-the-ice>). Erişim Tarihi 15.01.2020.
- National Snow and Ice Data Center. (2019). "Melt Season Shifts into High Gear". July 2, 2019. Bknz: <https://nsidc.org/arcticseaicenews/2019/07/melt-season-shifts-into-high-gear/>. Erişim Tarihi 14.01.2020.
- Northern Sea Route Information Office. <https://arctic-lio.com/> Erişim Tarihi 26.09.2019
- Northern Sea Route Information Office <https://arctic-lio.com/category/statistics/> Erişim Tarihi: 22.03.2019
- Norton, J. (2009). German Ships Successfully Make "Arctic Passage. *Reuters*. September 12, 2009. <https://www.reuters.com/article/us-climate-shipping-arctic/germanshipsuccesfullymakearcticpassageidUSTRE58B01K20090912>. Erişim Tarihi: 22.09.2019
- Norwegian Ministeries. (2017). *Norway's Arctic Strategy: Between Geopolitics and Social Development*. Bknz. (<https://www.regjeringen.no/contentassets/fad46f0404e14b2a9b551ca7359c1000/arctic-strategy.pdf>). Erişim Tarihi 14.01.2020
- Nuttall, M. (2009). After Word: The North and the Global Gaze. *Canada's and Europe's Northern Dimensions*. A.Dey Nuttall ve Mark Nuttall (Editörler). Oulu: University of Oulu Press. (71-84)
- Ostreng, W. (2013). Geopolitics and Power Constellations in the Arctic. Willy Ostreng, et al. (Editors). *Shipping in Arctic Waters: A Comparison of The Northeast, Northwest and Transpolar Passages*. Ocean Futures. (47-82).
- Özdemir, S. (2015). Vaad Edilmiş Topraklardan Kriz Alanına Arktika. *Dünya Bülteni*. 21 Ağustos 2015. <https://www.dunyabulteni.net/haber-analiz/vaad-edilmis-topraklardan-kriz-alanina-arktika-h338597.html>. Erişim Tarihi 10.10.2019
- Quinn, Eilis. (2019). Canada Files Submission to Establish Continental Shelf Outer Limits in Arctic Ocean. *The Barents Observer*. May 27, 2019. Bknz: (<https://thebarentsobserver.com/en/arctic/2019/05/canada-files-submission-establish-continental-shelf-outer-limits-arctic-ocean>). Erişim Tarihi 15.01.2020
- Roucek, J. S. (1983). The Geopolitics of the Arctic. *The American Journal of Economics and Sociology*. Volume 42. Number 4. (463-471).

- Rutherford, N. (2016). China Looks to Use Northwest Passage for Faster Shipping. *Canadian Geographic*. April 26, 2016. <https://www.canadiangeographic.ca/article/china-looks-use-northwest-passage-faster-shipment> Erişim Tarihi: 04.10.2019.
- Sergunin, A. ve V. Konyshv. (2014). Russia in Search of its Arctic Strategy: Between Hard and Soft Power? *The Polar Journal*. Volume 4. Number 1.
- Sevim, Cen. (2012). Küresel Enerji Jeopolitiği ve Enerji Güvenliği. *Journal of Yasar University*, 2012. 26(7). (4378-4391).
- Store, J. G. (2011). "Shipping in the High North: Interests, Responsibilities and Opportunities. *Marine Transport in the High North*. John Grue ve Roy H. Gabrielsen (Editörler). The Norwegian Academy of Science and Letters (NASL) and the Norwegian Academy of Technological Sciences (NTVA). Interface Media. Oslo.
- Strader, O. (2012). "An Arctic Council Security Agreement" *The Arctic Institute: Center for Circumpolar Security Studies*. <https://www.thearcticinstitute.org/arctic-council-security-agreement-part1/?cn-reloaded=1>. Erişim Tarihi 10.10.2019
- Strandsbjerg, J. (2012). Cartopolitics, Geopolitics and Boundaries in the Arctic. *Geopolitics*. Volume 17. Number 4. (818-842). DOI: 10.1080/14650045.2012.660581.
- The United States Geological Survey. (2008). *Circum-Arctic Resource Appraisal*. <https://pubs.usgs.gov/fs/2008/3049/fs2008-3049.pdf>. Erişim Tarihi: 02.10.2019
- The White House. (2013). National Strategy for the Arctic Region. May 10, 2013. Bknz: (https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/nat_arctic_strategy.pdf). Erişim Tarihi 14.01.2020.
- Trenin, D. (2014). Five Issues at Stake in the Arctic, Carnegie Moscow Center, March, 2014, http://carnegieendowment.org/files/Article_Arctic_Trenin_Engv2014.pdf Erişim Tarihi: 03.12.2015
- White Paper. (2018). State Council Information Office of the PRC: *China's Arctic Policy*. January 26, 2018. http://english.gov.cn/archive/white_paper/2018/01/26/content_281476026660336.htm Erişim Tarihi 28.09.2019.
- World Energy Outlook. *International Energy Agency*. www.worldenergyoutlook.org/. Erişim Tarihi 05.10.2019.
- Yıldız, Güzel ve H. Çelik. (2019). Yeni Bir Egemenlik Mücadelesi Alanı Olarak Arktika: ABD-Rusya Rekabeti. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*. Cilt 21. Sayı 1. Haziran 2019.
- Yılmaz, N. ve A. Çiftçi, (2013). "Arktika Bölgesi'nin Siyasal Önemi ve Siyasal ve Hukuksal Statüsü'nün Karşılaştırmalı Değerlendirmesi", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 31, 2013 Güz.
- Young, O. R. (2012a). Building an International Regime Complex for the Arctic: Current Status and Next Steps. *The Polar Journal*. Volume 2. Number 2. (391-407). DOI: 10.1080/2154896X.2012.735047.
- Young, O. R. (2012b). Arctic Politics in an Era of Global Change. *The Brown Journal of World Affairs*. Volume XIX. Issue I. Fall/Winter 2012.
- Zysk, K. (2015). Russia Turns North, again: Interests, Policies and the Search for Coherence. L. C. Jensen ve G. Honneland (Editörler). *Handbook of the Politics of the Arctic*. Edward Elgar Publishing. (437-461). DOI: 10.4337/9780857934741.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 305-3015, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 17.03.2020 Kabul Tarihi: 22.08.2020

TÜRKİYE FİNANSAL GELİŞİMİNDE ENERJİ TÜKETİMİNİN ROLÜ¹

The Role of Energy Consumption in Turkish Financial Development

Ahmet ŞİT²

Nuri HACIEVLİYAGİL³

ÖZ

Ülkeler açısından en sağlam gelişim temellerinden biri şüphesiz üreterek büyümek, özellikle de teknoloji üreterek, hammadde tüketerek ve daha fazla enerji tüketerek bu büyümeyi gerçekleştirmektir. Bu çalışmanın amacı Türkiye’de enerji tüketimi, enerji ithalatı ile finansal gelişmişlik ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırılmasıdır. Çalışmanın dönemi 1970-2015’tir. Çalışmanın verileri Dünya Bankasının resmi sitesinden alınmıştır. Çalışmada yöntem olarak ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılmıştır. Çalışma sonucunda uzun dönemde gerek finansal gelişmişlik gerekse ekonomik büyümenin bağımsız değişkenler ile arasında eşbütünlük ilişkisinin var olduğu tespit edilmiştir. Kısa dönemde de bağımlı değişkenlerde meydana gelen sapmaların bir sonraki dönemde düzeltilerek uzun dönem dengesine geri döndüklerine dair anlamlı sonuçlar tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Enerji Tüketimi, Enerji İthalatı, Finansal Gelişim, Ekonomik Büyüme, ARDL

ABSTRACT

One of the most robust development bases for countries is undoubtedly to grow by producing, especially by producing technology, consuming raw materials and consuming more energy. The aim of this study to investigate the relationship between financial development and economic growth with electricity consumption, rent of natural resources, carbon emissions, and energy imports in Turkey. The period of the study is 1970-2015. The data of the study was taken from the official website of the World Bank. In this study, ARDL boundary test approach was used. As a result of the study, it is determined that there is a cointegration relationship between financial development and economic growth and independent variables in the long run. In the short term, the deviations in the dependent variables were corrected in the next period and significant results were found on return to the long-term balance.

Keywords: Energy Consumption, Energy Imports, Financial Development, Economic Growth, ARDL

1. GİRİŞ

Genel olarak ülke ekonomilerinin gelişmesinde temel dinamiklerden bazıları üretim hacminin artması, tasarrufların artması, turizm gelirlerinin artması, ihracatın gelişerek ihracatın ithalatı karşılama oranının artması... vb. gibi değişkenler sayılabilir. Bu alternatifler içerisinde ülkeler açısından en sağlam gelişim temellerinden biri şüphesiz üreterek özellikle de teknoloji üreterek büyümektir. Ülkelerin üretmesi için daha fazla hammadde tüketmesi, daha fazla personel istihdam etmesinin yanı sıra daha fazla enerji tüketmesi gerekmektedir. Daha fazla enerji tüketen ülkeler şayet bu enerji tüketimini atıl olarak değerlendirmemişse üretim kapasitelerinin de artması beklenmektedir.

¹ Bu çalışma 10.10.2019 - 12.10.2019 tarihleri arasında düzenlenen 23. *Finans Sempozyumu*’nda sözlü olarak sunulan “Enerji Tüketiminin Finansal Gelişmişlik Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği” başlıklı bildirinin genişletilmiş ve geliştirilmiş halidir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, ahmetsit@kilis.edu.tr, ORCID: [0000-0002-0257-9023](https://orcid.org/0000-0002-0257-9023)

³ Dr. Öğr. Üyesi, Malatya Turgut Özal Üniversitesi, nuri.hacievliyagil@ozal.edu.tr, ORCID: [0000-0002-2019-3327](https://orcid.org/0000-0002-2019-3327)

Ülkeler eğer kullandıkları enerjinin tamamını kendiler üretiliyorsa, ihtiyacı olan enerjinin bir kısmını veya tamamını ithal etmek durumunda kalacaktır. İthal edilen enerji atıl kullanılmazsa enerji tüketimini, verimli kullanılan enerji tüketimi de ülkelerin üretimini ve dolaylı olarak ekonomik büyümesini arttıracaktır. Bu alanda yani enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye yönelik yapılan bazı çalışmalar da (Korkmaz, 2018;Gümüş ve Koç, 2015; Mucuk ve Uysal, 2009; Paul ve Bhattacharya, 2004; Akinlo,2008; Lee ve Chang, 2008) bunu desteklemektedir.

Sanayileşen ülkeler daha fazla enerji tüketerek ekonomik gelişmişliğini arttırırken diğer taraftan daha fazla enerji tüketimi daha fazla karbondioksit (CO₂) salınımına neden olacaktır. Nitekim yapılan bazı çalışmalarda (Pala, 2018; Pata ve Yurtkuran, 2018; Ergün ve Polat, 2015; Hossain, 2011; Bekhet vd., 2017; Wang vd., 2011) CO₂ ile enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmiştir.

Bu çalışmada Türkiye’de1970-2015 yılları arasında elektrik tüketimi, doğal kaynak rantı, karbon salınımı, enerji ithalatı ile finansal gelişmişlik ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırılmasıdır. Çalışmada iki model oluşturulmuştur. Yöntem olarak eşbütünleşme testi ve ARDL yöntemi uygulanmıştır. Çalışmanın kullanılan yöntem ve zaman dilimi açısından bu konuda çalışma yapacaklara katkı sağlaması beklenmektedir.

2. LİTERATÜR

Enerji Tüketimi ile ilgili literatürde birçok çalışma mevcuttur. Bazı çalışmalar enerji tüketimi ile ülkenin ekonomik büyümesi arasındaki ilişkiyi incelerken bazı çalışmalar enerji tüketimi ile ülkenin finansal gelişmişliği arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Bu konuda alanyazında yer alan bazı ulusal çalışma özetleri şöyledir:

YAZARLAR	YILI	ÇALIŞMA AMACI	YÖNTEMİ	SONUÇLARI
Pala	2018	22 gelişmekte olan ülke için karbon emisyonu, enerji tüketimi, finansal gelişmişlik, ticaret (dışa açıklık) ile ekonomik büyüme ilişkisi hem uzun hem kısa vade açısından araştırmak	ARDL	Uzun vadede Kazakistan, Makedonya ve Güney Afrika’da enerji tüketiminin ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğini, özel sektöre verilen yurtiçi kredilerin milli hasılaya oranının Azerbaycan, İran, Kazakistan, Romanya, Güney Afrika ülkelerinde ekonomik büyümeyi üzerinde pozitif bir etki oluşturduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Nart ve Karabıyık	2018	Finansal gelişmenin enerji tüketimi üzerine etkisini araştırmak	FMOLS, DOLS, Pedroni, Granger	Finansal gelişim ile enerji tüketimi arasında uzun vadeli Eşbütünleşme ilişkisi olduğu, finansal gelişmenin enerji tüketiminin nedeni olduğu, sonucu ortaya çıkmıştır.
Gövdere ve Can	2016	Türkiye’de enerji tüketimi, dışa açıklık, dış ticaret, finansal gelişme ve sabit sermaye yatırımlarının ekonomik büyümeye etkisini incelemek	ARDL	Enerji tüketimi, dışa açıklık, ihracat ve ithalat büyümeyi etkilerken sabit sermaye yatırımları ve finansal genişleme büyümeyi etkilemez. Hata düzeltme modellerinde katsayıların negatif ve istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmüştür.

Türkiye Finansal Gelişiminde Enerji Tüketiminin Rolü

Korkmaz	2018	Enerji tüketimi ile finansal açıklık, ticari açıklık ve finansal gelişme arasındaki ilişkiyi Türkiye ve İtalya için karşılaştırmak	ARDL	Hem Türkiye hem de İtalya için Finansal gelişmişlik enerji tüketimini pozitif ve anlamlı etkilemekte, İtalya’da finansal açıklık oranı Türkiye’de ise ticari açıklık oranı enerji tüketimini etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.
Gümüş ve Koç	2015	57 ülkenin finansal gelişmişlikleri ile enerji tüketimleri arasındaki nedensellik ilişkisi tespit etmek	Dumitrescu & Hurlin Nedensellik Testi	Enerji tüketiminin finansal gelişmişlik üzerindeki etkisi daha çok kıyı ülkelerinde ortaya çıktığı gibi finansal gelişmişliğin enerji tüketimi üzerine etkisi daha çok gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerde ortaya çıkmıştır.
Mucuk ve Uysal	2009	Enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmak	Johansen Eşbütünleşme Testi, Granger Nedensellik Testi	Uzun vadede enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında eşbütünleşik ilişki olduğu, enerji tüketiminin ekonomik büyümeye neden olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.
Ağır ve Kar	2010	Elektrik tüketimi ve ekonomik gelişmiş arasındaki ilişkiyi tespit etmek	Yatay Kesit Analizi	Elektrik tüketiminin büyümeyi etkilediği, elektrik tüketimindeki bir darboğazın büyümeyi olumsuz etkileyeceği ve elektrik tüketiminin daha çok sanayi için kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır.
Saatçi ve Dumrul	2013	Türkiye’de elektrik tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmak	Johansen, FMOLS, DOLS	Elektrik tüketimi ile ekonomik büyüme uzun vadede eşbütünleşik bir ilişki olduğu, elektrik tüketiminin büyüme oranı üzerinde önemli bir rol oynadığı sonucuna ulaşılmıştır.
Çetin ve Seker	2012	Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Türkiye açısından incelemek	Toda-Yamamoto, Stock-Watson Eşbütünleşme testi	İncelenen 1970-2009 döneminde Türkiye’de enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında eşbütünleşik ilişki olduğu, enerji darboğazının ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etki oluşturduğu dolayısıyla enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna
Boz, Çınar ve Temelli	2017	Asean Ülkeleri, Çin, Japonya ve Güney Kore’de enerji tüketimi, finansal gelişmişlikler ve ekonomik büyümeleri arasındaki ilişkiyi araştırmak	Güçlendirilmiş Ortalama Grup Etkisi (AMG)	Asean Ülkelerinde diğer 3 ülkede enerji tüketimi ile finansal gelişme arasında nedensellik ilişkisi olduğu, enerji tüketiminin büyümeyi etkilediği, ekonomik büyümenin enerji tüketimini hızlandırdığı sonucu ortaya çıkmıştır.

Bu konuda alanyazında yer alan bazı uluslararası çalışma özetleri şöyledir:

YAZARLAR	YILI	ÇALIŞMA AMACI	YÖNTEMİ	SONUÇLARI
----------	------	---------------	---------	-----------

Paul ve Bhattacharya	2004	Hindistan’da enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmak	Engle-Granger Eşb. Granger nedensellik testleri	Enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Akinlo	2008	Afrika’da yer alan 11 ülkede enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemek	ARDL, VECM Hata Düzeltme Modeli	Bu ülkeler için enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu, uzun vadede aralarında eşbütünlük ilişkisi olduğu, Sudan ve Zimbabwe’de ekonomik büyüme enerji tüketimine neden olurken, Nijerya, Kenya ve Togo için ekonomik büyüme enerji tüketimine neden olmamaktadır.
Sadorsky	2011	Finansal gelişme ile enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi 9 Doğru Avrupa ülkesinde araştırmak	GMM	Finansal gelişme ile enerji tüketimi arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı ilişki olduğu, iki değişken arasında hem kısa hem uzun dönemli esneklik olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Zhang ve Cheng	2009	Çin’de 1960-2007 döneminde enerji tüketimi, karbon salınımı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmak	Granger nedensellik testi	Büyümeden enerji tüketimine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu, karbon emisyonunun ve enerji tüketiminin büyümeye neden olmadığı sonucu ulaşılmıştır.
Mahalik vd.	2017	1971–2011 döneminde Suudi Arabistan’da finansal gelişme ile enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi incelemek	ARDL	Suudi Arabistan’da uzun vadede finansal gelişimin enerji talebine katkı sağladığı, finansal gelişme ile enerji talebi arasındaki doğrusal olmayan ve ters U biçimli ilişki olduğunu göstermektedir.
Tang ve Tan	2012	Enerji tüketimi, ekonomik büyüme, nispi fiyat, finansal gelişme ve doğrudan yabancı yatırım arasındaki ilişkiyi araştırmak	Johansen-Juselius eşb. testi, Granger Nedensellik Testi	Değişkenler arasında uzun vadede eşbütünlük ilişkisi olduğu, kısa ve uzun vadede enerji tüketimi ile ekonomik büyüme ve finansal büyüme arasında nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Lee ve Chang	2008	Asya ülkelerinde enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmak	OLS Engle-Granger Nedensellik Testi	Enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında pozitif uzun vadeli ortak bir ilişki olduğu, enerji tüketiminden ekonomik büyümeye uzanan uzun vadeli tek yönlü nedensellik olduğu
Komal ve Abbas	2015	Pakistan’da finansal gelişim ekonomik büyüme, kentleşme ve enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi incelemek	Sistem GMM (Arellana ve Bover GMM)	Çalışmada, ekonomik büyümenin ve kentleşmenin enerji tüketimi üzerindeki olumlu ve önemli bir etkisi olduğu tespit edilirken enerji fiyatlarının enerji tüketimi üzerindeki etkisinin önemli ancak olumsuz olduğunu tespit

Abidin vd.	2015	Doğrudan Yabancı Yatırım, Finansal Gelişme, Uluslararası Ticaret ve Enerji Tüketimi arasındaki ilişkiyi ASEAN ülkeleri açısından incelemek	Granger nedensellik testi	Doğrudan yabancı yatırımlardan enerji tüketimine, enerji tüketiminden finansal gelişme yönü tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu: u. ticaret ile enerji tüketimi, Enerji Tüketimi ile doğrudan yabancı yatırım, u. ticaret ve doğrudan yabancı yatırım, enerji tüketimi ile doğrudan yabancı yatırım, u. ticaret ve doğrudan yabancı
Chtioui	2012	Tunus'ta enerji tüketimi, finansal gelişme ve büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmak	Johansen's kointegrasyon testi, Granger nedensellik testi	Uzun vadede enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu ve enerji tüketiminden finansal gelişime tek yönlü nedensellik olduğu, kısa vadede, yalnızca enerji tüketimi enerji büyüme ve finansal gelişime neden olur.

3. MODEL ve VERİ SETİ

Bu çalışmada kullanılan modeller aşağıdaki gibidir;

$$\text{Model:1} \quad CREDIT_t = \alpha_1 + \alpha_2 CO2_t + \alpha_3 EIMP_t + \alpha_4 ELECT_t + \alpha_5 NR_t + \mu_t$$

$$\text{Model:2} \quad GDP_t = \alpha_1 + \alpha_2 CO2_t + \alpha_3 EIMP_t + \alpha_4 ELECT_t + \alpha_5 NR_t + \mu_t$$

Veriler Dünya Bankası veri tabanından temin edilmiştir. Tahmin edilecek modellerde 1970-2015 dönemini kapsayan yıllık veriler kullanılmaktadır. Son yıllara ait verilerin veri tabanına işlenmiş olmaması çalışmanın kısıtlarından biri olmuştur. Analizde kullanılan veriler aşağıda açıklanmıştır:

CREDIT: Finansal gelişmişlik için özel sektöre finans kuruluşları tarafından sağlanan finansal kaynakları ifade eden yerel kredilerin GSYİH'ya oranı. (Domestic credit to private sector - % of GDP)

GDP: Ekonomik büyüme için gayri safi yurtiçi hasıla – GSYİH (GDP - current US\$)

CO2: Özellikle fosil yakıtlar olmak üzere katı, sıvı, gaz yakıtlar ve gaz patlamaları sırasında üretilen karbondioksit emisyonları (CO2 emissions - kt)

EIMP: Net enerji ithalatı - enerji kullanım oranı (Net energy imports -% of energy use)

ELECT: Kişi başı elektrik tüketim miktarı (Electric power consumption - kWh per capita)

NR: Petrol, doğalgaz, kömür ve sair bütün doğal kaynaklardan elde edilen gelirin GSYİH'ya oranını ifade eden toplam doğal kaynak rantı (total natural resources rent- % of GDP).

Finansal gelişmişlik ile ekonomik büyüme değişkenlerinin; karbondioksit emisyonu, enerji ithalatı, elektrik tüketimi ve doğal kaynak rantı arasındaki ilişki iki farklı aşamada incelenecektir. Birinci aşamada değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkiler ARDL sınır testi ile araştırılacaktır. Ardından da söz konusu değişkenlere ilişkin hata düzeltme modeli tahmin edilerek kısa dönem dengesizliğin uzun dönemde düzeltilip düzeltilmediği incelenecektir.

4. UYGULAMA

Ekonometrik modellerde kullanılan zaman serilerinin durağan olup olmaması modelin sonuçları ile ilgili önemli ipuçları içermektedir. Box-Jenkins (1976) iktisadi zaman serisi verilerinde durağanlığın fark alma ile sağlanabileceğini varsaymıştır. Ancak durağanlık fark alma işlemi ile sağlanıyorsa serinin birim kök içerdiği yorumu yapılmaktadır. Granger ve Newbold'un

(1974) durağan olmayan zaman serileriyle çalışılması halinde sahte regresyon problemiyle karşılaşılabilirliğini göstermişlerdir. Böyle bir durumda gerçekte ilişkili olmayan değişkenler, serilerin durağan olmayan yapıları nedeniyle ilişkili gibi görünebilmektedir. Bu nedenle ekonometrik bir analiz yaparken ilk olarak kullanılan serinin durağan olup olmadığı belirlenmelidir. Durağan olmayan zaman serileriyle yapılan regresyon analizleri, sadece bu seriler arasında bir eşbütünlük ilişkisi varsa gerçek ilişkiyi yansıtabilir (Gujarati, 1999: 726). Bu çalışmada serilerin durağanlık düzeyleri Dickey ve Fuller (1979) ve Phillips ve Peron (1988) çalışmalarındaki sırasıyla ADF ve PP birim kök testleri ile bulunmaya çalışılmıştır. Testlerdeki gecikme uzunlukları da SIC (Schwarz Information Criterion) bilgi kriteri ile belirlenmeye çalışılmıştır.

Tablo 1. Birim Kök Testleri

	ADF Testi				Phillips-Perron Testi			
	Düzye I(0)		Birinci Fark I(1)		Düzye I(0)		Birinci Fark I(1)	
Değişkenler	Sbt	Sbt-T	Sbt	Sbt-T	Sbt	Sbt-T	Sbt	Sbt-T
<i>CREDIT</i>	-	-2,15	-4,36*	-5,11	-	1,17	-4,32*	-5,11*
<i>GDP</i>	0,93	-1,24	-5,96*	-6,30	0,96	-1,23	-6,03*	-6,30*
<i>CO2</i>	1,46	-1,37	-6,58*	-7,01	-	-1,08	-6,59*	-9,07*
<i>EIMP</i>	-2,15	-3,32***	-7,03*	-7,04	-2,14	-3,45***	-7,13*	-7,12*
<i>ELECT</i>	-	-0,74	-5,05*	-4,17	-	-0,88	-4,99*	-11,55*
<i>NR</i>	-1,49	-2,20	-6,30*	-6,24	-1,47	-2,26	-6,35*	-6,28*

Not: *** ve *, sırasıyla, %10 ve %1 düzeyinde anlamlılığı temsil etmektedir, ADF istatistiği Schwarz Bilgi Kriteri'ne göre belirlenirken; PP istatistiğindeki ise Newey-West Bandwidth'lere göre bulunmuştur, ADF ve PP istatistikleri için kritik değerler MacKinnon (1996)'ya aittir, Sbt: Sabit Model, Sbt-T: Sabit ve Trendli Model

Tablo 1'de görüldüğü gibi EIMP serisi %10 anlamlılık seviyesinde düzeyde durağan, diğer bütün seriler ise birinci fark durağan çıkmıştır. Yani EIMP serisi I(0), CREDIT, GDP, CO2, ELECT ve NR serileri I(1)'dir.

Zaman serileri arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığını belirlemeyi amaçlayan eş bütünlük analizi, incelenen seriler durağan olmadığında, bu serilerin doğrusal bileşiminin durağan olabileceğini ve bunun ekonometrik olarak belirlenebileceğini ifade etmektedir. Bir başka ifadeyle eş bütünlük durağan olmayan değişkenlerin doğrusal birleşimi ile ilgilenmektedir. (Enders, 1995) Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen sınır testi yaklaşımına kadar gerçekleştirilen eşbütünlük testleri için tüm serilerin düzeyde durağan olmamaları ve aynı derecede farkı alındığında durağan hale gelmeleri istenmektedir. Öyle ki eğer serilerden bir veya daha fazlası düzey halinde durağan I(0) ise bu testler ile eşbütünlük ilişkisi araştırılamamaktadır. Sınır testi yaklaşımı ile bu sorunu ortadan kaldırmıştır. Bu yaklaşıma göre serilerin I(0) veya I(1) olmalarına bakılmaksızın seriler arasında eşbütünlük ilişkisinin varlığı araştırılabilmektedir. Ayrıca sınır testi yaklaşımı düşük sayıda gözlemi içeren verilerle de sağlıklı sonuçlar vermektedir (Narayan, 2005).

Bu test için hesaplanan F istatistiği Pesaran vd. (2001)'deki tablo alt ve üst kritik değerleri ile karşılaştırılır. Hesaplanan F istatistiği üst kritik değerinden üzerindeyse seriler arasında eşbütünlük ilişkisinin olduğu varsayılır. Sınır testi yaklaşımıyla seriler arasında eşbütünlük ilişkisinin araştırıldığı sonuçlar Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2. Model 1 İçin ARDL Model Tahmini ve Tanısal Test Sonuçları

Tahmin edilen eşitlik	CREDIT = f(CO2,EIMP, ELECT, NR)	
<i>F İstatistiği</i>	6,6036*	
<i>En uygun gecikme uzunluğu</i>	1, 0, 2, 2, 1	
<i>Asimptotik Kritik Değerler</i>	Alt Sınır, I(0)	Üst Sınır, I(1)
1%	3,29	4,37
5%	2,56	3,49
10%	2,2	3,09
<i>Tanısal Testler</i>		
<i>R²</i>	0,97	
<i>Düzeltilmiş R²</i>	0,97	
<i>Jarque-Bera Testi</i>	5,013590 (0,81529***)	
<i>Breusch-Godfrey Testi</i>	0,315061 (0,7321)	
<i>ARCH LM Testi</i>	3,591581 (0,0653***)	
<i>Ramsey Reset Testi</i>	0,056310 (0,8140)	
<i>CUSUM Testi</i>	Düzenli	
<small>Not: *** ve *, sırasıyla, %10 ve %1 düzeyinde anlamlılığı temsil etmektedir, ARDL modeli tahmin edilirken maksimum gecikme sayısı "3" olarak alınmış ve Akaike Bilgi Kriteri'ne göre gecikme bileşenine sahip model seçilmiştir, Kritik değerler, Pesaran vd, (2001) çalışmasın alınan kritik değerleri göstermektedir, Parantez içerisindeki rakamlar olasılık değerlerini göstermektedir.</small>		

Tablo 2 'de yer alan değerler incelendiğinde değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin var olduğu görülmektedir. Ayrıca modelde yer alan bir dönem gecikmeli düzeydeki değişkenlerin katsayılarının ortak anlamlılığı için hesaplanan F-istatistiği %1 anlamlılık düzeyinde üst kritik değeri aştığı için, değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin olmadığı yönündeki boş hipotez reddedilebilmektedir. Aynı zamanda bulgunun tanısal testler açısından da güvenilir olduğu sonucu söylenebilir. Tablo 2'de sunulan tanısal test sonuçları ARDL modelinde otokorelasyon sorununun mevcutta olmasından başka değişen varyans sorununun olmadığını, fonksiyonel form sorunlarının olmadığını, hataların normal dağılım sergilediğini, değişkenlerin düzenli bir seyirde olduklarını ortaya koymaktadır.

Tablo 3. Model 2 İçin ARDL Model Tahmini ve Tanısal Test Sonuçları

Tahmin edilen eşitlik	GDP = f(CO2,EIMP, ELECT, NR)	
<i>F İstatistiği</i>	4,5014*	
<i>En uygun gecikme uzunluğu</i>	3, 0, 0, 3, 0	
<i>Asimptotik Kritik Değerler</i>	Alt Sınır, I(0)	Üst Sınır, I(1)
1%	3,29	4,37
5%	2,56	3,49
10%	2,2	3,09
<i>Tanısal Testler</i>		
<i>R²</i>	0,99	
<i>Düzeltilmiş R²</i>	0,99	
<i>Jarque-Bera Testi</i>	0,016515 (0,991777)	
<i>Breusch-Godfrey Testi</i>	0,298712 (0,7440)	
<i>ARCH LM Testi</i>	0,017901 (0,8943)	
<i>Ramsey Reset Testi</i>	1,498231 (0,1445)	
<i>CUSUM Testi</i>	Düzenli	
<small>Not: *** ve *, sırasıyla, %10 ve %1 düzeyinde anlamlılığı temsil etmektedir, ARDL modeli tahmin edilirken maksimum gecikme sayısı "3" olarak alınmış ve Akaike Bilgi Kriteri'ne göre gecikme bileşenine sahip model seçilmiştir, Kritik değerler, Pesaran vd, (2001) çalışmasın alınan kritik değerleri göstermektedir, Parantez içerisindeki rakamlar olasılık değerlerini göstermektedir.</small>		

Tablo 3'te yer alan ekonomik büyüme (GDP) ve diğer değişkenlere ait değerler incelendiğinde değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin var olduğu %1 anlamlılık düzeyinde görülmektedir. Ancak bu ilişki tanısal testler açısından desteklenmediği söylenememektedir. Tablo 3'te sunulan tanısal test sonuçları ARDL modelinde otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarının olduğunu, hataların normal dağılım sergilemediğini göstermektedir. Fonksiyonel form sorunlarının olmadığı ve değişkenlerin düzenli bir seyir izlediği diğer bulgular arasındadır.

Seriler arasında eşbütünlük ilişkisi tespit edildikten sonra uzun ve kısa dönem ilişkileri belirlemek için ARDL (Autoregressive Distribution Lag) modelleri kurulur. Bu aşama, OLS tekniği kullanılarak, bağımlı değişkenin, kendi gecikmesi ve açıklayıcı değişkenlerin gecikmeleri üzerine regresyon işlemine sokulduğu ve tahminlenen genel bir modeldir. (Pesaran vd., 2001) ARDL uzun dönem katsayıları hesaplanmaktadır. Bu amaçla değişkenler arasında kısıtlanmamış hata düzeltme modeli (unrestricted error correction model) kurulmaktadır. Kurulum sırasında model seçme kriteri olarak Akaike Bilgi Kriteri (AIC) seçilmiştir. Model aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 4. Model 1 İçin ARDL Testi Sonuçları

Uzun Dönem Modeli Bağımlı Değişken: CREDIT				Kısa Dönem Modeli (ECM) Bağımlı Değişken: ΔCREDIT			
Değişken	Katsayı	t-ist	Olasılık	Değişken	Katsayı	t-ist	Olasılık
CO2	0,000136	0,688125	0,4963				
EIMP	-1,605774	-3,671423*	0,0009	ΔEIMP	0,108422	0,624118	0,5370
				ΔEIMP(-1)	0,381163	2,173994**	0,0372
ELECT	0,035596	1,496534	0,1443	ΔELECT	0,010014	1,748091***	0,0900
				ΔELECT(-1)	-0,014118	-2,284417**	0,0291
NR	28,66307	3,647309*	0,0009	ΔNR	1,622920	0,724964	0,4737
SABİT	28,60741	1,320126	0,1962	ECT(-1)	-0,284829	-6,768497*	0,0000

Not: ***, ** ve *; sırasıyla, %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı temsil etmektedir.
Δ; birinci fark işlemcisini ifade etmektedir.

Tablo 4'te karbondioksit emisyonunun (CO2) ve elektrik enerjisi tüketiminin (ELECT) finansal gelişmişlik (CREDIT) üzerinde uzun dönemde anlamlı bir etkiye yol açmadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan enerji ithalatı (EIMP) değişkeninin katsayısına göre, banka kredileri (CREDIT) üzerinde azaltıcı bir etkiye neden olduğu görülmektedir. Bu bulgu uzun dönemde enerji ithalatının finansal gelişmişlikteki bozulmaya sebep olduğu şeklinde yorumlanmıştır. İlk modelde rapor edilen uzun dönem modelden anlaşıldığı kadarıyla, NR değişkeni katsayısının pozitif ve istatistikî olarak anlamlı olması, doğal kaynak rantı hacmindeki genişlemenin banka kredilerini olumlu etkilediğini göstermektedir. Banka kredileri ile doğal kaynak gelirlerinin aynı yönde paralel olarak ilerlemesi ve gelirdeki bir birimlik artışa 28,6 katlık bir tepki vermesi dikkat edilmesi gereken bir veridir. Doğal kaynak gelir artışının sağlanan kredilere çok yüksek bir oranda bağlı olması doğal kaynaklardan elde edilen gelirin özel sektöre büyük miktarda banka kredileri olarak tahsis edildiği şeklinde yorumlanabilir. Finansal gelişmişliğin doğal kaynak rantı ile çok yüksek bir oranda bağlantılı olması günümüzde doğal kaynakların önemini araştırma sonuçları da bir kez daha vurgulamıştır.

Uzun dönemin aksine kısa dönemde enerji ithalatının banka kredileri üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Bulgular ilk olarak enerji ithalatının banka kredilerini bir dönem gecikmeli olarak pozitif yönde etkilediğini ifade etmektedir. Bu ise enerji şirketlerinin ithalat yaparken banka kredileri kullandıkları, kısa vadede bu şirketlerin enerji ithalatı değişkenine bir dönem gecikmeli olarak tepki verdiklerini ima etmektedir. Elektrik tüketimi ilk dönemde %10 anlamlılık düzeyinde banka kredilerini pozitif etkilerken bir dönem gecikmeli olarak %5 anlamlılık düzeyinde negatif etkiliyor. Diğer yandan uzun dönemin aksine doğal kaynak rantının finansal gelişmişlik üzerinde kısa dönemde anlamlı bir etkiye yol açmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca analizde ECM (-1) katsayısı negatif ve istatistikî olarak %1 düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Bu durum değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını bir başka açıdan kanıtlamaktadır (Alper ve Alper, 2017). Bu sonuç kısa dönemde meydana gelen sapmaların %0,285'inin bir sonraki dönemde düzeltilerek uzun dönem dengesine hiç de azımsanmayacak yüksek bir hızla ulaştığı anlamına gelmektedir. Buna göre sistemde kısa dönemde meydana gelecek bir şok sonrasında sistemin tekrar uzun dönem dengesine yakınsayacağını ve şokun oluşturacağı dengesizliğin yaklaşık dört dönemi bulmadan (3-4 yıl arası) düzeltileceğini söylemek mümkündür.

Tablo 5. Model 2 İçin ARDL Testi Sonuçları

Uzun Dönem Modeli Bağımlı Değişken: GDP				Kısa Dönem Modeli (ECM) Bağımlı Değişken: ΔGDP			
Değişken	Katsayı	t-ist	Olasılık	Değişken	Katsayı	t-ist	Olasılık
				ΔGDP	-0,267656	-2,032950***	0,0507
				ΔGDP(-1)	-0,383699	-2,323700**	0,0269
CO2	-20898908	-0,600046	0,5528				
EIMP	-2,06E+10	-0,841975	0,4063				
ELECT	2,86E+09	0,738054	0,4660	ΔELECT	1,01E+09	0,000000*	0,0000
				ΔELECT(-1)	92194749	0,000000*	0,0000
				ΔELECT(-2)	5,75E+08	0,000000*	0,0000
NR	3,39E+11	0,755092	0,4559				
SABİT	5,15E+11	0,415052	0,6810	ECT(-1)	-0,088042	-5,600395*	0,0000

Not: *** ve *; sırasıyla, %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı temsil etmektedir,
Δ; birinci fark işlemcisini ifade etmektedir.

Tablo 5'ten anlaşılacağı üzere bütün değişkenlerin ekonomik büyüme üzerinde uzun dönemde anlamlı bir etkiye yol açmadığı tespit edilmiştir. Ekonomik büyüme ile ilgili analize dahil edilen değişkenler arasında nasıl bir ilişkisi olduğu hakkında herhangi bir şey söylenememektedir.

Hata düzeltme değişkeninin katsayısı -0,088 olarak belirlenmiştir. Sonuç beklendiği gibi negatif ve istatistiksel olarak %1 anlamlılık düzeyinde çıkmıştır. Elektrik tüketimi ile büyüme arasında kısa dönemde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu sonuca göre kısa dönemde elektrik tüketimindeki bir artış büyüme üzerinde de pozitif yönde bir etki yaratmaktadır.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Ülkelerin ekonomik gelişmişliklerinde en önemli konu, üretiminin artarak büyümenin sürdürülebilir olmasıdır. Üretimin artması yani ülkelerin kapasitelerini arttırmaları için daha fazla teknoloji, daha nitelikli işgücü, daha fazla hammadde...vb. gibi unsurların yanı sıra üretimde kullanılan enerji de önemlidir. Bu da enerji tüketiminin ülkeler için stratejik önemini ortaya koymaktadır.

Daha fazla büyümek isteyen ülkelerin daha fazla enerji tükettikleri yani enerji tüketimi ile ülkenin ekonomik büyümesi arasında bir ilişki ve nedeni olduğu alanyazında taranan yayınların çoğunluğunda ortaya çıkmıştır.

Bu amaçla çalışmada iki model oluşturularak Türkiye'de 1970-2015 döneminde Türkiye'de elektrik tüketimi, doğal kaynak rantı, karbon salınımı, enerji ithalatı ile hem finansal gelişmişlik hem de ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin araştırılmıştır. Araştırma sonucunda Model 1'e göre; karbondioksit emisyonunun (CO2) ve elektrik enerjisi tüketiminin (ELECT) finansal gelişmişlik (CREDIT) üzerinde uzun dönemde anlamlı bir etkiye yol açmadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan enerji ithalatı (EIMP) değişkeninin katsayısına göre, banka kredileri (CREDIT) üzerinde azaltıcı bir etkiye neden olduğu aksine kısa dönemde enerji ithalatının banka kredileri üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu, enerji ithalatının banka kredilerini bir dönem gecikmeli olarak pozitif yönde etkilediği görülmektedir. Model 2'ye göre ise, bütün bağımsız değişkenlerin ekonomik büyüme üzerinde uzun dönemde anlamlı bir etkiye yol açmadığı tespit edilmiştir.

Model 1 açısından elde edilen sonuçlar alanyazında taranan Nart ve Karabıyık,2018;Pala, 2018; Korkmaz,2018;Gümüş ve Koç, 2015 ile aynı sonuçları verirken Gövdere ve Can,2016 çalışmasıyla da ters sonuç vermektedir. Model 2 açısından elde edilen sonuçlar alanyazında taranan Zhang ve Cheng, 2009 çalışmasıyla aynı sonuçları verirken Akinlo, 2008; Sadorsky,2011; Tang ve Tan, 2012; Lee ve Chang, 2008; Chtioui, 2012 çalışmalarıyla da ters sonuç vermektedir.

Çalışma gerek Model 2'den elde edilen sonucun beklenen de farklı olması gerekse çalışmanın dönemi açısından alanyazında yer alan çalışmalardan farklılaşmış olup bu yönleriyle alanyazına katkı sağlaması beklenmektedir. İlerleyen çalışmalarda farklı ülkelerin verileri ele alınıp

ülkeler karşılaştırması yapılarak, zaman aralığı genişletilip kriz dönemlerini barındırması ile yapısal kırılmalı güncel testler kullanılarak çalışma geliştirilebilir.

KAYNAKLAR

- Abidin, I.S.Z., Haseeb, M., Azam, M., Islam, R. (2015). Foreign Direct Investment, Financial Development, International Trade and Energy Consumption: Panel Data Evidence From Selected ASEAN Countries. *International Journal of Energy Economics and Policy*. 5(3): 841-850.
- Ağır, H. ve Kar, M. (2010). Türkiye’de Elektrik Tüketimi ve Ekonomik Gelişmişlik Düzeyi ilişkisi: Yatay Kesit Analizi. *Sosyo Ekonomi Dergisi*. Özel Sayı: 150-175.
- Akinlo, A.E. (2008). Energy Consumption and Economic Growth: Evidence From 11 Sub-Sahara African Countries. *Journal Of Energy Economics*. 30: 2391-2400.
- Alper, F.Ö. ve Alper, A.E. (2017). Karbondioksit Emisyonu, Ekonomik Büyüme, Enerji Tüketimi İlişkisi: Türkiye İçin Bir ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Sosyoekonomi Dergisi*. 25(33): 145-156.
- Bekhet, H.A., Matar, A., Yasmin, T. (2017). CO₂ Emissions, Energy Consumption, Economic Growth and Financial Development In GCC Countries: Dynamic Simultaneous Equation Models. 70: 117-132.
- Box, G. E. P. ve Gwilym, J. (1976). *Time Series Analysis: Forecasting and Control*. 2nd Edition. San Francisco: Holden-Day.
- Çetin, M. ve Seker, F. (2012). Enerji Tüketiminin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. *Uludağ Üniversitesi İİBF Dergisi*. 31 (1):85-106.
- Boz, F.Ç., Çınar, Ö. ve Temelli, F. (2017). Enerji Tüketimi, Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Asean Ülkeleri Üzerine Bir Analiz. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*. 6(12): 36-52.
- Chtioui, S. (2012). Does Economic Growth and Financial Development Spur Energy Consumption In Tunisia?. *Journal of Economics and International Finance*. 4(7): 150-158.
- Dickey, D. A. ve Fuller, W. A. (1981). Likelihood Ratio Statistics for Autoregressive Time Series with A Unit Root. *Econometrica*. *Journal of the Econometric Society*, 49(4): 1057-1072.
- Ergün, S. ve Polat, M.A. (2015), OECD Ülkelerinde CO₂ Emisyonu, Elektrik Tüketimi ve Büyüme İlişkisi, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 45: 115-141.
- Enders, W. (1995). *Applied Econometric Time Series*. Iowa: Iowa State University. John Wiley&SonsInc.
- Gövdere, B. Ve Can, M. (2016). Türkiye’de Enerji Tüketimi, Dışa Açıklık, Finansal Gelişme, Sabit Sermaye Yatırımları ve Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Etkisi: Sınır Testi Yaklaşımı. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*. 9 (1): 209-228.
- Granger, Clive W. J. ve Paul Newbold (1974). Spurious Regressions in Econometrics. *Journal of Econometrics*. 2 (2): 111-120.
- Gujarati, D.N (1999). *Temel Ekonometri*. Çeviri Ü. Şenesen ve G.G. Şenesen. Literatür Yayınları. İstanbul.
- Gümüş, F.B. ve Koç, M. (2015). Ülkelerin Finansal Gelişmişlikleri İle Enerji Tüketimleri Arasındaki İlişki: Dört Kıta Örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*. 20 (2): 151-164.
- Hossain, S. (2011). Panel Estimation For CO₂ Emissions, Energy Consumption, Economic Growth, Trade Openness And Urbanization Of Newly Industrialized Countries. *Journal Of Energy Policy*. 39: 6991-6999.
- Korkmaz, Ö. (2018). Enerji Tüketimi İle Finansal Açıklık, Ticari Açıklık ve Finansal Gelişme Arasındaki İlişkinin Karşılaştırmalı Analizi: Türkiye ve İtalya Örneği. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*. 21 (Prof. Dr. Harun Terzi Özel Sayısı): 83-100.
- Mahalik, M.K., Babu, M.S., Loganathan, N., Shahbaz, M. (2017). Does Financial Development Intensify Energy Consumption in Saudi Arabia?. *Journal of Renewable and Sustainable Energy Reviews*. 75: 1022-1034.

- Mucuk, M. ve Uysal, D. (2009). Türkiye Ekonomisinde Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme. *Maliye Dergisi*. 157: 105-115.
- Nart, E.Ç. ve Karabıyık, C. (2018). Finansal Gelişmenin Enerji Tüketimine Etkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 20(2): 189-210.
- Komal, R. ve Abbas, F. (2015). Linking Financial Development, Economic Growth and Energy Consumption In Pakistan. *Journal Of Renewable and Sustainable Energy Reviews*. 44: 211-220.
- Lee, C.C. ve Chang, C.P. (2008). Energy Consumption and Economic Growth In Asian Economies: A More Comprehensive Analysis Using Panel Data. 30:50-65.
- Narayan, P. K. (2005). The Saving and Investment Nexus For China: Evidence From Cointegration Tests. *Journal Of Applied Economics*. 37(17): 1979-1990.
- Pala, A. (2018). Gelişmekte Olan Ülkelerde Enerji Tüketimi, Karbon Emisyonu ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin ARDL Yaklaşımı İle İncelenmesi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 14 (Özel Sayı): 1-29.
- Pata, U.K. ve Yurtkuran, S. (2018). Yenilenebilir Enerji Tüketimi, Nüfus Yoğunluğu ve Finansal Gelişmenin CO₂ Salınımına Etkisi: Türkiye Örneği. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*. Prof. Dr. Harun Terzi Özel Sayısı: 303-318.
- Paul, S. ve Bhattacharya, R.N. (2004). Causality Between Energy Consumption and Economic Growth in India : A Note On Conflicting Results, *Journal Of Energy Economics*, 26: 977-983.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*. 16(3): 289-326.
- Phillips, P. C. ve Perron, P. (1988). Testing for a Unit Root in Time Series Regression. *Journal Of Biometrika*, 75(2): 335-346.
- Tang, C.F. ve Tan, B.W. (2014). The Linkages Among Energy Consumption, Economic Growth, Relative Price, Foreign Direct Investment, And Financial Development In Malaysia. *Journal of Linkages In Malaysia*. 48:781-797.
- Saatçi, M. ve Dumrul, Y. (2013). Elektrik Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Dinamik Bir Analizi: Türkiye Örneği. *Uludağ Üniversitesi İİBF Dergisi*. 32 (2): 1-24.
- Wang, S.S., Zhou, D.Q., Zhou, P., Wang, Q.W. (2011). CO₂ Emissions, Energy Consumption and Economic Growth In China: A Panel Data Analysis. *Journal Of Energy Policy*. 39: 4870-4875.
- Zhang, X.P. ve Cheng, X.M. (2009). Energy Consumption, Carbon Emissions and Economic Growth in China. *Journal of Ecological Economics*. 68: 2706-2712.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 317-334, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 09.03.2020 Kabul Tarihi: 05.06.2020

MARKA KİŞİLİĞİ BOYUTLARININ MARKA VEFASI BOYUTLARI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA

A Research on The Effects of Brand Personality Dimensions on Brand Fidelity Dimensions

Erkan YILDIZ¹

ÖZ

Bu çalışmada marka kişiliği boyutlarının marka vefası boyutları üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Bu amaçla Türkiye’de spor ayakkabı markaları içinde pazarda ilk üç sırayı alan Nike, New Balance ve Adidas markalı ayakkabıları kullanan tüketiciler üzerine bir araştırma yapılmıştır. Araştırma kapsamında 1-31 Temmuz 2019 tarihleri arasında, internetten 750 anket doldurulmuş ve her markadan 250 deneye ulaşılmıştır. Araştırma modelinin analiz edilmesinde kısmi en küçük kareler yol analizi (PLS-SEM) kullanılmıştır. Veriler SmartPLS 3.2.8 istatistik programı kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, marka kişiliğinin alt boyutları olan; hümanizm, heyecan, profesyonellik ve zindeliğin marka vefasının alt boyutları olan; yardım etmeye hazır olma/affetme (performans), yardım etmeye hazır olma/affetme (fiyat), karşılıklı bağlılık ve alternatiflerin küçülmesi üzerinde pozitif yönlü etkileri vardır.

Anahtar Kelimeler: Marka Kişiliği, Marka Vefası, SmartPLS

ABSTRACT

In this study, the effects of brand personality dimensions on brand fidelity were investigated. For this purpose a study was conducted on consumers using Nike, New Balance and Adidas branded shoes, which cover the first three places among sports shoe brands in Turkish Market. Within the scope of the research, 750 questionnaires were completed on internet between July 1-31, 2019 and 250 subjects of each brand were reached. Partial least squares path analysis (PLS-SEM) was used to analyze the research model. Data were analyzed using SmartPLS 3.2.8 statistical program. According to the results of the research, sub-dimensions of brand personality such as; humanism, excitement, professionalism and wellness had a positive effect on sub-dimensions of brand fidelity such as; accommodation/forgiveness (performance), accommodation/forgiveness (price), cognitive interdependence and derogation of alternatives.

Keywords: Brand Personality, Brand Fidelity, SmartPLS

1. Giriş

Marka kişiliği hem pazarlama alanında hem de endüstri açısından önemli bir kavramdır ve birçok akademik çalışmaya konu olmuştur (Caprara, Barbaranelli ve Guido, 2001; Sung ve Tinkham, 2005). Popüler bir marka kişiliği algısı marka sahibinin pozitif ürün değerlendirmeleri almasına (Freling ve Forbes, 2005) ve markasını farklılaştırmasına imkan sunabilir (Eisend ve Stokburger-Sauer, 2013). Fleck, Michel ve Zeitoum (2014)’de markayı kişiselleştirmenin markalaşma aracı olarak kullanılabileceğini öne sürmüşlerdir. Marka kişileştirmenin özü, markayı insani özellikler, duygular, motivasyonlar ve niyetlerle iç içe geçirmektir. Etkili marka kişileştirme taktikleri, tüketicilerin marka imajını şekillendirebilir ve tüketicileri marka ile duygusal ilişkiler kurmaya teşvik edebilir ve aynı zamanda olumlu tüketici tepkileri yaratabilir (Epley, Waytz ve Cacioppo, 2007; Fleck Michel ve Zeitoum, 2014).

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Başkent Üniversitesi Kahramankazan Meslek Yüksekokulu, Ankara.
e-posta: eyildiz@baskent.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4398-5378>

Marka kişiliği, bir markanın duygusal özelliklerini kendine özgü faydalarıyla birleştirir ve marka-tüketici ilişkisinin temelini oluşturur. Tüketiciler kendilerini ifade etmek için markaları tüketim sembolü olarak kullanırlar ve davranışlarında bilişsel tutarlılığı korumak için çaba harcarlar (Sung ve Choi, 2012).

Çağdaş pazarlama anlayışında güçlü ve sürdürülebilir tüketici-marka ilişkileri kurabilmek pazarlamanın başarısı olarak kabul görmüştür. Pazarlama yazını, tüketicilerin markalara yönelik algılarını ölçebilmek için çok sayıda çalışma içermektedir. Önceki çalışmalar, ürün odaklı olarak gerçekleştirilmiş ve ürün performansının anlaşılmasına ve tüketici memnuniyetine odaklanmıştır (Anderson, 1973; Day, 1977). Bu süreçte ve devamında, marka katılımı, marka sadakati, marka taahhüdü ve marka aşkı gibi değişkenlerle yapılan çalışmalarla tüketici davranışları anlaşılmaya çalışılmıştır (Beatty, Homer ve Kahle, 1988; Morgan ve Hunt, 1994; Amine, 1998; Carroll ve Ahuvia, 2006; Albert ve Merunka, 2013).

Grace, Ross ve King (2018) tüketici-marka ilişkilerinin önemi doğrultusunda yaptıkları çalışmayla marka vefası kavramını öne sürmüşlerdir. Yazarlara göre marka vefası, tüketicilerin son derece kararlı olduklarında veya markaya aşık olduklarında ne yaptıklarını anlamaya yardımcı olabilecek çok boyutlu bilişsel ve davranışsal bir çerçevedir.

Grace, Ross ve King (2018); tüketici-marka ilişkilerinin karmaşıklığı, mevcut yazındaki boşluklar, kavramların birbiriyle değişebilirliği, nomolojik konumlandırmanın tutarsızlıkları gibi problemlere öne sürdükleri model önerisiyle çözüm üretilebileceğini ifade etmişlerdir.

Yazında marka kişiliğiyle ilgili çalışmalar olmasına rağmen kullanılan farklı marka kişiliği boyutları nedeniyle boyut bazında araştırma sayıları kısıtlıdır (Muhammed vd., 2020; Hohenbergera ve Grohsb, 2020; Oklevik, Supphellen ve Maehle, 2020; Hanna ve Rowley, 2019; Yılmaz ve Sarı, 2019, Dikcius, Seimiene ve Casas, 2018; Thomas ve Jenifer, 2016; Haa ve Jandab, 2014). Marka vefasıyla ilgili çalışmaların ise çok az sayıda olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda marka kişiliğinin marka vefası üzerindeki etkilerinin araştırıldığı bir çalışmanın da tespit edilememiş olması bu araştırmanın dayanağını teşkil etmiştir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Marka Kişiliği

Marka kişiliği, insani karakter özelliklerinin markaya atfedilmesi (Keller, 1993); marka ile ilişkili olan bir dizi insan özellikleri (Aaker, 1997) olarak ifade edilebilir. Sweeney ve Brandon (2006)'a göre marka, tüketicilerin ve marka kişiliğinin ilişki ortaklığının bir sonucudur. Tüketici-marka ilişkisinde, hem marka hem de tüketici aktif ortaklardır. Tüketicilerin markadan neler aldıklarının değerlendirilmesi marka kişiliğinin oluşumunu teşvik eder ve marka pazarlama faaliyetlerinin tüketiciler üzerinde aktif bir etkisi vardır (Dall' Olmo Riley ve de Chernatony, 2000).

Marka kişileştirmesi, “ambalajlama, tanıtım, halkla ilişkiler veya diğer pazarlama ile ilgili amaçlarda insani özelliklere sahip bir karakter markasının kullanımı” anlamına gelir (Cohen, 2014). Marka tanıma ve marka tanımlamayı kolaylaştırmanın yanı sıra markalar, marka-tüketici ilişkisini güçlendirmek amacıyla insan özelliklerine sahip bir şekilde tasarlanır. Markaları kişiselleştirmek, insani özelliklere sahip bir karaktere dönüşecek şekilde sembolize etmek veya somutlaştırmak anlamına gelir (Connell, 2013).

Plummer (2000) tarafından belirtildiği gibi, markalar kişiselleştirilebilir, ancak markalar cansız nesnelere ve tüm marka kişilik özellikleri insan kişilik özellikleriyle gösterilemez. Caprara, Barbaranelli ve Guido (2001), ticari markaları tasvir ederken insan kişilik özelliklerinin farklı anlamlara sahip olduğuna işaret etmektedir. Aslında, marka kişiliği doğrudan ve dolaylı kaynaklardan geliştirilebilir ve yalnızca doğrudan oluşum kaynakları kişi tabanlıdır (Helgeson ve Supphellen, 2004). Markaya ilişkin tüm insanların kişilik özellikleri, markaya bağlanabilir. Bunlar;

yöneticiler, şirket personeli ve marka kullanıcılarının demografik özellikleridir (Aaker, 1997). Dolaylı oluşum kaynakları; marka adı ve sembolü, reklam tarzı, ürün kategorisi, fiyat ve dağıtım gibi ürünle ilgili özellikleri içerir. Doğrudan oluşum kaynağı, marka kişiliğinin kişileştirilmiş özelliklerine karşılık gelirken, dolaylı oluşum kaynağı kişileşmemiş özelliklere karşılık gelir. Bu bağlamda, marka kişiliği hem kişileştirilmiş hem de kişileştirilmemiş özellikler içerir (Liu, Huang ve Liang, 2019).

Liu, Huang ve Liagn (2019) marka kişiliğinin kişileştirilmiş boyutlarını; heyecan, statü geliştirme ve profesyonellik, kişileştirilmemiş boyutlarını da; hümanizm ve zindelik olarak betimlemişlerdir. Bu çalışmada yazarların önerdiği marka kişiliği boyutları kullanılmıştır.

Marka kişiliğiyle ilgili yapılan çalışmalarda marka kişiliğinin farklı boyutları kullanılmıştır. Yaygın olarak kullanılan boyutlar; heyecan, sağlamlık, samimiyet, çok yönlülük ve yeterlilik (Hohenbergera ve Grohsb, 2020; Rutter vd., 2020; Masiello, Bonetti ve Izzo 2020; Sop ve Kozak, 2019; Kim vd., 2019; Kakitek, 2018; Mann ve Rawat, 2016; Šeimienė ve Jankovič, 2014).

Yapılan çalışmalarda marka kişiliğinin; algılanan müşteri değeri, müşteri tatmini, marka imajı, müşteri sadakati, marka deneyimi, marka sadakati, marka güveni, marka taahhüdü, satın alma niyeti, müşteri deneyimi, marka tercihi ve fonksiyonel uyum gibi değişkenler üzerindeki etkileri araştırılmıştır (Kim vd., 2019; Henry vd., 2019; Cui, Liao ve Liu, 2019; Sop ve Kozak, 2019; Rhiu, 2016; Deveci vd., 2016; Mann ve Rawat, 2016; Kim, Lee ve Suh, 2015; Haa ve Jandab, 2014; Šeimienė ve Jankovič, 2014; Keng vd., 2013; Ivens ve Valta, 2012)

2.2. Marka Vefası

Grace, Ross ve King (2018) marka vefasını, tüketicilerin marka partnerleriyle olan ilişkilerinin istikrarını korumak için sergiledikleri bir dizi davranış (performans/fiyat değişimlerinde yardım etmeye hazır olma gibi) ile markaya bağımlı olma ve markanın güçlü yönlerine odaklanarak alternatifleri azaltma hakkındaki bilişleri olarak ifade etmişlerdir. Yazarlar marka vefasının davranışsal ve bilişsel iki boyutu olduğunu öne sürmüşlerdir. Yazarlar davranışsal boyutu;

- Markanın performans ve fiyatlarında bir değişim olduğunda tüketicilerin markaya destek olması,
 - Markayla mevcut ilişkilerin sürdürülebilmesi için tüketicilerin özveride bulunmaya istekli olmaları,
- olarak ifade etmişlerdir.

Bilişsel boyutu ise;

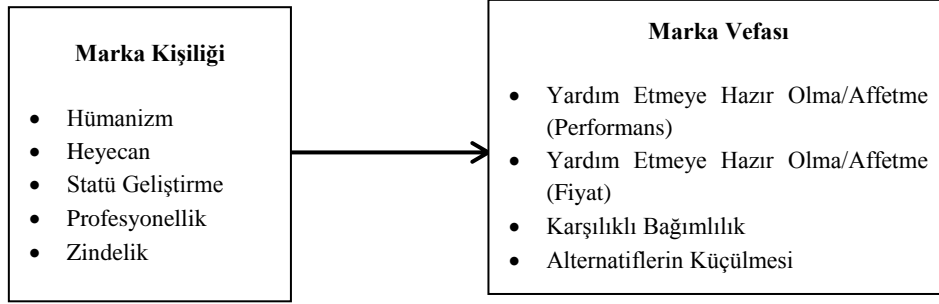
- Tüketicinin markaya duyduğu sahiplik duygusu,
 - Kendi markasının güçlü yönlerini önemseyip rakip markaların zayıf yönleriyle mevcut alternatiflerini azaltma isteği,
- şeklinde tanımlamışlardır.

Grace, Ross ve King (2020), marka vefası değişkeninin ölçek geliştirme çalışmaları sonucunda marka vefasının dört boyutlu bir yapıyla ölçülebileceğini öne sürmüşlerdir. Yazarlara göre boyutlar; yardım etmeye hazır olma/affetme (performans), yardım etmeye hazır olma/affetme (fiyat), karşılıklı bağımlılık ve alternatiflerin küçülmesi.

3. Yöntem

Bu araştırmanın amacı marka kişiliği boyutlarının marka vefası boyutları üzerindeki etkilerini test etmektir. Aynı zamanda test edilen etkilerin; Nike, New Balance ve Adidas markalı

spor ayakkabıları kullanan tüketici gruplarına göre farklılıklarını ortaya koymaktır. Araştırma modeli Şekil 1’de sunulmuştur.

Şekil 1 Araştırma Modeli

Araştırma hipotezleri aşağıda ifade edilmiştir.

H₁: Marka kişiliğinin hümanizm boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

H_{1a}: Nike marka spor ayakkabısı kullanan tüketicilerde marka kişiliğinin hümanizm boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

H_{1b}: New Balance marka spor ayakkabısı kullanan tüketicilerde marka kişiliğinin hümanizm boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

H_{1c}: Adidas marka spor ayakkabısı kullanan tüketicilerde marka kişiliğinin hümanizm boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

H₂: Marka kişiliğinin heyecan boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

H_{2a}: Nike marka spor ayakkabısı kullanan tüketicilerde marka kişiliğinin heyecan boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

H_{2b}: New Balance marka spor ayakkabısı kullanan tüketicilerde marka kişiliğinin heyecan boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

H_{2c}: Adidas marka spor ayakkabısı kullanan tüketicilerde marka kişiliğinin heyecan boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

H₃: Marka kişiliğinin statü geliştirme boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

H_{3a}: Nike marka spor ayakkabısı kullanan tüketicilerde marka kişiliğinin statü geliştirme boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

H_{3b}: New Balance marka spor ayakkabısı kullanan tüketicilerde marka kişiliğinin statü geliştirme boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

H_{3c}: Adidas marka spor ayakkabısı kullanan tüketicilerde marka kişiliğinin statü geliştirme boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

H₄: Marka kişiliğinin profesyonellik boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

H_{4a}: Nike marka spor ayakkabısı kullanan tüketicilerde marka kişiliğinin profesyonellik boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

H_{4b}: New Balance marka spor ayakkabısı kullanan tüketicilerde marka kişiliğinin profesyonellik boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

H_{4c}: Adidas marka spor ayakkabısı kullanan tüketicilerde marka kişiliğinin profesyonellik boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

H₅: Marka kişiliğinin zindelik boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

H_{5a}: Nike marka spor ayakkabısı kullanan tüketicilerde marka kişiliğinin zindelik boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

H_{5b}: New Balance marka spor ayakkabısı kullanan tüketicilerde marka kişiliğinin zindelik boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

H_{5c}: Adidas marka spor ayakkabısı kullanan tüketicilerde marka kişiliğinin zindelik boyutu marka vefası boyutlarını pozitif yönde etkiler.

Araştırma Türkiye’de spor ayakkabı markaları içinde pazarda ilk üç sırayı alan Nike, New Balance ve Adidas markalı ayakkabıları kullanan tüketicilerle yapılmıştır (<https://www.slideshare.net>). Katılımcıların bilgilerinin toplanabilmesi için; demografik bilgiler, marka kişiliği ve marka vefası başlıklarına sahip üç bölümden oluşan anket formu kullanılmıştır.

Marka kişiliği hakkındaki algıyı ortaya koyabilmek için Liu, Huang ve Ling (2019) tarafından geliştirilen Marka Kişiliği Ölçeği kullanılmıştır. Bu ölçek; hümanizm, heyecan, statü geliştirme, profesyonellik ve zindelik olmak üzere beş boyuttan ve 18 ifadeden oluşmaktadır.

Marka vefasına yönelik algının değerlendirilmesi için, Grace, Ross ve King (2020) tarafından geliştirilmiş Marka Vefası Ölçeği kullanılmıştır. Bu ölçek; yardım etmeye hazır olma/affetme (performans), yardım etmeye hazır olma/affetme (fiyat), karşılıklı bağımlılık ve alternatiflerin küçülmesi olmak üzere dört boyuttan ve 20 ifadeden oluşmaktadır.

Araştırma değişkenleri ölçmek için 5’li Likert Ölçeği kullanılmıştır (1=Kesinlikle Katılmıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum). 1-31 Temmuz 2019 tarihleri arasında, internetten 750 anket doldurulmuştur. Her markadan 250 deneye ulaşılmıştır. Katılımcılara kolayda örnekleme yöntemi ile ulaşılmıştır.

4. Bulgular

4.1. Demografik Özellikler

Araştırmaya katılan deneklerin demografik özellikleri Tablo 1’te sunulmuştur.

Tablo 1 Demografik Özellikler

Demografik Özellikler		Frekans	Yüzde	Demografik Özellikler		Frekans	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	450	60,0	Eğitim	Lise	158	21,1
	Erkek	300	40,0		Ön Lisans	38	5,1
	Toplam	750	100,0		Lisans	520	69,3
			Lisansüstü		34	4,5	
			Toplam		750	100,0	
Yaş	18-25	523	69,7	Gelir	2.500 TL ve altı	60	8,0
	26-32	78	10,4		2.501-5.000	353	47,1
	33-42	53	7,1		5.001-7.500	118	15,7
	43-50	47	6,3		7.501-10.000	143	19,1
	51-65	49	6,5		10.001 TL ve üstü	76	10,1
	Toplam	750	100,0		Toplam	750	100,0

Araştırmaya katılan deneklerin %60’ı kadın (N=450), %40’ı erkektir (N=300). Deneklerin %69,7’si 18-25 yaş aralığında (N=523), %69,3’ü lisans mezunu (N=520), %47,1’i 2.501-5.000 TL gelir aralığındadır (N=353).

4.2. Ölçeklerin Geçerlik ve Güvenirlik Analizleri

Ölçeklerin geçerlik ve güvenirliklerini test etmek için ölçüm modeli oluşturularak; iç tutarlık güvenirligi, birleşme geçerligi ve ayırma geçerligi katsayıları incelenmiştir. İç tutarlılık güvenirliginin tespitinde birleşik güvenirlik (CR=Composite Reliability) katsayıları hesaplanmıştır. Birleşme geçerliginin araştırılmasında ise, faktör yükleri ile açıklanan ortalama varyans (AVE=Average Variance Extracted) değerleri kullanılmıştır. Faktör yüklerinin $\geq 0,70$; birleşik güvenirlik katsayılarının $\geq 0,70$; açıklanan ortalama varyans değerinin de $\geq 0,50$ olarak gerçekleşmesi beklenmektedir (Hair vd., 2006; Hair vd., 2014; Fornell ve Larcker, 1981). Tablo 2’de ölçüm modeli sonuçları gösterilmiştir.

Tablo 2 Ölçüm Modeli Sonuçları

Değişken	Boyutlar	İfade Kodu	Faktör Yüğü	CR	AVE
Marka Kişiliğı	Hümanizm	BP1	0,867	0,928	0,763
		BP2	0,891		
		BP3	0,878		
		BP4	0,859		
	Heyecan	BP5	0,877	0,786	0,556
		BP6	0,601		
		BP7	0,733		
	Statü Geliştirme	BP8	0,941	0,931	0,819
		BP9	0,841		
		BP10	0,930		
	Profesyonellik	BP11	0,917	0,955	0,840
		BP12	0,931		
		BP13	0,911		
		BP14	0,907		
	Zindelik	BP15	0,902	0,945	0,813
		BP16	0,895		
		BP17	0,903		
		BP18	0,906		
Marka Vefası	Yardım Etmeye Hazır Olma/Affetme (Performans)	BF1	0,836	0,932	0,775
		BF2	0,910		
		BF3	0,897		
		BF4	0,878		
	Yardım Etmeye Hazır Olma/Affetme (Fiyat)	BF5	0,909	0,941	0,800
		BF6	0,914		
		BF7	0,908		
		BF8	0,843		
	Karşılıklı Bağımlılık	BF9	0,827	0,948	0,752
		BF10	0,867		
		BF11	0,859		
		BF12	0,890		
		BF13	0,886		
		BF14	0,871		

Değişken	Boyutlar	İfade Kodu	Faktör Yüğü	CR	AVE
	Alternatiflerin Küçülmesi	BF15	0,872	0,952	0,768
		BF16	0,883		
		BF17	0,895		
		BF18	0,846		
		BF19	0,880		
		BF20	0,881		

Yapıların CR katsayılarının 0,786 ile 0,955 arasında hesaplanması nedeniyle iç tutarlılık güvenilirliğinin sağlandığı ifade edilebilir.

Tablodaki değerler incelendiğinde, faktör yüklerinin 0,601 ile 0,941 arasında gerçekleştiği görülmektedir. Hair vd. (2014)'ne göre faktör yükleri $\geq 0,708$ olmalıdır. Yazarlar, faktör yükleri 0,40 ile 0,70 arasında olan ifadelerin AVE ya da CR değerlerinde yükselme olması durumunda modelden çıkarılmasını önermektedir. Hesaplanan AVE ve CR değerlerinin eşik değerlerin üzerinde olması nedeniyle faktör yükü 0,708'in altında olan heyecan değişkeninin iki numaralı ifadesi ölçekten çıkartılmamıştır. Faktör yükleri 0,601 ile 0,941 arasında; AVE değerleri de 0,556 ile 0,840 arasında gerçekleştiğinden birleşme geçerliliğiyle ilgili gerekli koşulların sağlandığı anlaşılmıştır.

Ayrışma geçerliliğinin araştırılması için, Fornell ve Larcker (1981) tarafından önerilen kriter ile HTMT (Heterotrait-Monotrait Ratio) kriteri kullanılmıştır (Henseler, Ringle ve Sarstedt, 2015).

Fornell ve Larcker (1981)'e göre, AVE değerlerinin karekökü araştırmada yer alan yapılar arasındaki korelasyonlardan yüksek olmalıdır. Tablo 3'te parantez içinde sunulan değerler AVE'nin karekök değerleridir. Tablodan da görüleceği üzere AVE'nin karekök değerleri korelasyon katsayılarından yüksektir.

Henseler, Ringle ve Sarstedt (2015) tarafından önerilen HTMT ölçütü, araştırmada yer alan tüm değişkenlere ait ifadelerin korelasyonlarının ortalamasının aynı değişkene ait ifadelerin korelasyonlarının geometrik ortalamalara oranlarını ifade eder. Yazarlar, ölçmeye çalışılan yapıların teorik olarak birbirlerine yakın olmaları durumunda HTMT katsayısının 0,90'nın; birbirinden teorik olarak uzak yapılarda da 0,85'in altında gerçekleşmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Tablo 4 incelendiğinde HTMT katsayılarının eşik değerlerin altında gerçekleştiği anlaşılmıştır.

Dolayısıyla Tablo 3 ve Tablo 4'teki sonuçlara göre ayrışma geçerliliğiyle ilgili istenen ölçütlerin sağlandığı ifade edilebilir.

Tablo 3 Ayrışma Geçerliliği Sonuçları (Fornell ve Larckell Kriteri)

	Karşılıklı Bağlılık	Alternatiflerin Küçülmesi	Heyecan	Hümanizm	Performans	Fiyat	Profesyonellik	Statü Geliştirme	Zindelik
Karşılıklı Bağlılık	(0,867)								
Alternatiflerin Küçülmesi	0,818	(0,876)							
Heyecan	0,442	0,466	(0,745)						
Hümanizm	0,289	0,273	0,170	(0,874)					

Performans	0,764	0,749	0,441	0,281	(0,881)				
Fiyat	0,789	0,739	0,417	0,249	0,661	(0,894)			
Profesyonellik	0,707	0,755	0,545	0,285	0,662	0,698	(0,917)		
Statü Geliştirme	-0,112	-0,058	0,017	-0,123	-0,121	-0,091	-0,083	(0,905)	
Zindelik	0,102	0,129	0,027	-0,169	0,022	0,171	0,082	0,163	(0,901)

Not: Parantez içindeki değerler AVE'nin karekök değerleridir.

Tablo 4 Ayrışma Geçerliliği Sonuçları (HTMT Kriteri)

	Karşılıklı Bağımlılık	Alternatiflerin Küçülmesi	Heyecan	Hümanizm	Performans	Fiyat	Profesyonellik	Statü Geliştirme	Zindelik
Karşılıklı Bağımlılık									
Alternatiflerin Küçülmesi	0,872								
Heyecan	0,489	0,512							
Hümanizm	0,314	0,295	0,174						
Performans	0,831	0,812	0,505	0,312					
Fiyat	0,854	0,795	0,451	0,272	0,727				
Profesyonellik	0,754	0,802	0,586	0,311	0,719	0,751			
Statü Geliştirme	0,111	0,058	0,098	0,128	0,118	0,090	0,086		
Zindelik	0,110	0,140	0,040	0,188	0,047	0,184	0,087	0,174	

4.3. Yapısal Eşitlik Modeli

Hipotezlerin testi için oluşturulan yapısal eşitlik modeli Şekil 2'de gösterilmiştir. Verilerin analizi için SmartPLS 3.2.8 programı kullanılmıştır (Ringle, Wende ve Becker, 2015). Doğrusallık, yol katsayıları ve R^2 için PLS algoritması; tahmin gücü (Q^2) için de blindfolding analizi çalıştırılmıştır. Türev örnekleme ile örneklemden 5000 alt örneklem alınarak t değerleri hesaplanmıştır. Tablo 5'te; VIF, R^2 ve Q^2 katsayıları gösterilmiştir.

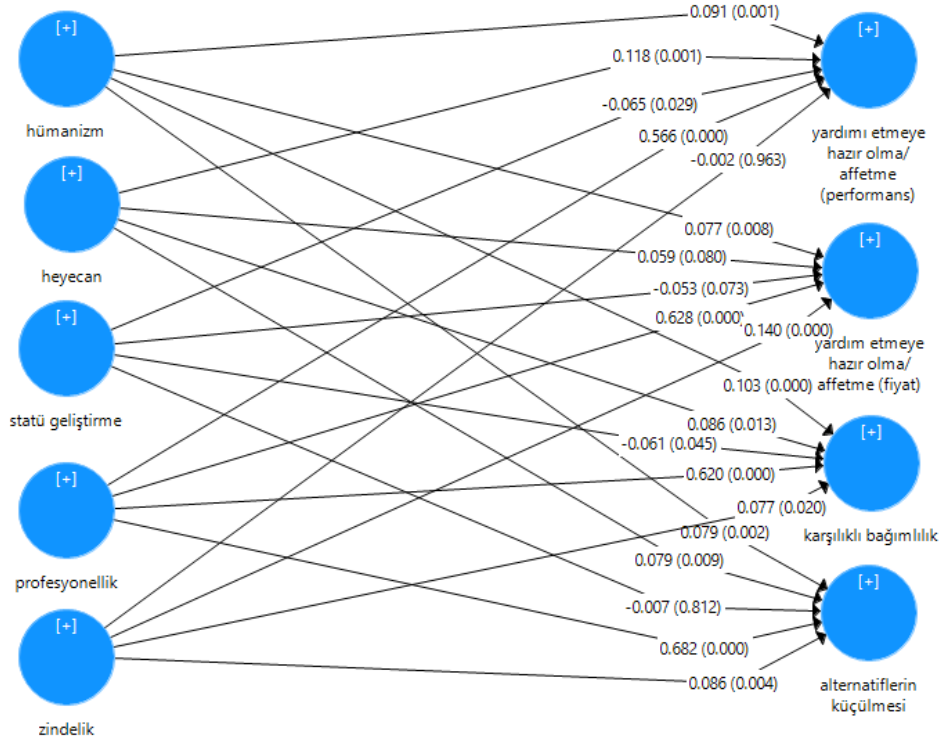
Hair vd. (2014)'e göre, değişkenler arasında doğrusallıkla ilgili bir problem olmaması için VIF (Variance Inflation Factor) katsayılarının eşik değer olan 5'in altında gerçekleşmiş olması gerekmektedir. Tablo 5'teki VIF katsayıları 5'in altında olduğu için değişkenler arasında doğrusallık problemi olmadığı gözlemlenmiştir.

R^2 değerleri incelendiğinde de yardım etmeye hazır olma/affetme (performans) %46, yardım etmeye hazır olma/affetme (fiyat) %51, karşılıklı bağımlılık %52 ve alternatiflerin küçülmesi %58 oranında açıklandığı tespit edilmiştir.

Yapısal modelde açıklanmaya çalışılan endojen değişkenlere yönelik modelin tahmin gücü blindfolding analizi ile hesaplanmaktadır. Analiz sonucunda tahmin gücü katsayısının (Q^2) sıfırdan büyük olması modelin endojen değişkenleri tahmin gücüne sahip olduğunu göstermektedir (Hair vd., 2014). Tablo 5'te marka vefası boyutlarının tahmin gücü katsayılarının sıfırdan büyük olduğu görülmektedir. Bu nedenle oluşturulan yapısal modelin tahmin gücüne sahip olduğu ifade edilebilir.

Tablo 5 Araştırma Modeli Katsayıları

Değişkenler	VIF	R ²	Q ²
HUM → AFP	1,141	0,460	0,334
EXC → AFP	1,432		
SEN → AFP	1,049		
PRO → AFP	1,545		
WEL → AFP	1,076		
HUM → AFR	1,141	0,510	0,382
EXC → AFR	1,432		
SEN → AFR	1,049		
PRO → AFR	1,545		
WEL → AFR	1,076		
HUM → CIN	1,141	0,521	0,363
EXC → CIN	1,432		
SEN → CIN	1,049		
PRO → CIN	1,545		
WEL → CIN	1,076		
HUM → DOA	1,141	0,584	0,418
EXC → DOA	1,432		
SEN → DOA	1,049		
PRO → DOA	1,545		
WEL → DOA	1,076		
HUM: Hümanizm EXC: Heyecan SEN: Statü Geliştirme PRO: Profesyonellik WEL: Zindelik AFP: Yardım Etmeye Hazır Olma/Affetme (Performans) AFR: Yardım Etmeye Hazır Olma/Affetme (Fiyat) CIN: Karşılıklı Bağımlılık DOA: Alternatiflerin Küçülmesi			

Şekil 2 Yapısal Eşitlik Modeli

Araştırma modeline ilişkin etkilere yönelik sonuçlara Tablo 6: 10'da yer verilmiştir.

Tablo 6 Araştırma Modeli Etki Katsayıları (Hümanizm Boyutu)

Yol	Standardize β	S.S	t- değeri	p- değeri	Güven Aralığı (%95)	Sonuç
Tüketicilerin Toplamı						
HUM → AFP	0.091	0.028	3.300	0.001	0.036; 0.144	Desteklendi
HUM → AFR	0.077	0.029	2.635	0.008	0.018; 0.132	Desteklendi
HUM → CIN	0.103	0.029	3.569	0.000	0.045; 0.159	Desteklendi
HUM → DOA	0.079	0.025	3.186	0.001	0.030; 0.127	Desteklendi
Nike Kullanan Tüketiciler						
HUM → AFP	0.057	0.056	1.027	0.304	-0.056; 0.163	Desteklenmedi
HUM → AFR	0.026	0.050	0.511	0.609	-0.076; 0.121	Desteklenmedi
HUM → CIN	0.071	0.048	1.466	0.143	-0.029; 0.159	Desteklenmedi
HUM → DOA	0.079	0.044	1.784	0.075	-0.009; 0.164	Desteklenmedi
New Balance Kullanan Tüketiciler						

Yol	Standardize β	S.S	t- değeri	p- değeri	Güven Aralığı (%95)	Sonuç
HUM → AFP	0.107	0.046	2.319	0.020	0.018; 0.198	Desteklendi
HUM → AFR	0.093	0.056	1.665	0.096	-0.012; 0.204	Desteklenmedi
HUM → CIN	0.111	0.053	2.099	0.036	0.015; 0.221	Desteklendi
HUM → DOA	0.039	0.040	0.983	0.326	-0.041; 0.113	Desteklenmedi
Adidas Kullanan Tüketiciler						
HUM → AFP	0.109	0.043	2.527	0.012	0.021; 0.188	Desteklendi
HUM → AFR	0.095	0.043	2.207	0.027	0.009; 0.178	Desteklendi
HUM → CIN	0.114	0.044	2.576	0.010	0.025; 0.199	Desteklendi
HUM → DOA	0.108	0.045	2.407	0.016	0.022; 0.196	Desteklendi

Hümanizm boyutunun tüketicilerin toplamında ve Adidas kullanan tüketicilerde marka vefası boyutları üzerinde anlamlı etkileri olduğu, Nike kullanan tüketicilerde ise anlamlı etki olmadığı tespit edilmiştir. New Balance kullanan tüketicilerde hümanizm boyutu yardım etmeye hazır olma/affetme (performans) ve karşılıklı bağımlılık boyutlarını etkilerken, yardım etmeye hazır olma/affetme (fiyat) ve alternatiflerin küçülmesi boyutlarını ise etkilemediği anlaşılmıştır. Bu bulgular ışığında araştırmanın H_1 hipotezi desteklenmiştir. Grup farkları doğrultusunda; H_{1c} desteklenmiş, H_{1b} kısmen desteklenmiş ve H_{1a} ise desteklenmemiştir.

Tablo 7 Araştırma Modeli Etki Katsayıları (Heyecan Boyutu)

Yol	Standardize β	S.S	t- değeri	p- değeri	Güven Aralığı (%95)	Sonuç
Tüketicilerin Toplamı						
EXC → AFP	0.118	0.037	3.222	0.001	0.049; 0.190	Desteklendi
EXC → AFR	0.059	0.034	1.745	0.081	-0.007; 0.126	Desteklenmedi
EXC → CIN	0.086	0.034	2.495	0.013	0.021; 0.155	Desteklendi
EXC → DOA	0.079	0.031	2.570	0.010	0.019; 0.140	Desteklendi
Nike Kullanan Tüketiciler						
EXC → AFP	0.048	0.072	0.673	0.501	-0.086; 0.200	Desteklenmedi
EXC → AFR	0.019	0.052	0.366	0.714	-0.081; 0.121	Desteklenmedi
EXC → CIN	-0.025	0.058	0.430	0.667	-0.131; 0.097	Desteklenmedi
EXC → DOA	0.053	0.053	0.982	0.326	-0.044; 0.165	Desteklenmedi
New Balance Kullanan Tüketiciler						
EXC → AFP	0.179	0.066	2.717	0.007	0.048; 0.305	Desteklendi
EXC → AFR	0.027	0.057	0.470	0.638	-0.087; 0.138	Desteklenmedi
EXC → CIN	0.109	0.057	1.888	0.059	-0.002; 0.224	Desteklenmedi

Yol	Standardize β	S.S	t- değeri	p- değeri	Güven Aralığı (%95)	Sonuç
EXC → DOA	0.061	0.056	1.091	0.275	-0.048; 0.172	Desteklenmedi
Adidas Kullanan Tüketiciler						
EXC → AFP	0.105	0.062	1.685	0.092	-0.016; 0.226	Desteklenmedi
EXC → AFR	0.143	0.062	2.313	0.021	0.025; 0.267	Desteklendi
EXC → CIN	0.179	0.065	2.768	0.006	0.054; 0.310	Desteklendi
EXC → DOA	0.132	0.054	2.418	0.016	0.024; 0.238	Desteklendi

Heyecan boyutu, yardım etmeye hazır olma/affetme (performans) boyutunu tüketicilerin toplamında ve New Balance kullanan tüketicilerde; yardım etmeye hazır olma/affetme (fiyat) boyutunu Adidas kullanan tüketicilerde; karşılıklı bağımlılık ile alternatiflerin küçülmesi boyutlarını ise tüketicilerin toplamında ve Adidas kullanan tüketicilerde etkilediği gözlemlenmiştir. Bu nedenle H₂ hipotezi kısmen desteklenmiştir. Grup farkları doğrultusunda; H_{2b} ve H_{2c} hipotezleri kısmen desteklenmiş, H_{2a} hipotezi ise desteklenmemiştir.

Tablo 8 Araştırma Modeli Etki Katsayıları (Statü Geliştirme Boyutu)

Yol	Standardize β	S.S	t- değeri	p- değeri	Güven Aralığı (%95)	Sonuç
Tüketicilerin Toplamı						
SEN → AFP	-0,065	0,030	2,155	0,031	-0,118; - 0,002	Desteklenmedi
SEN → AFR	-0,053	0,030	1,745	0,081	-0,111; 0,007	Desteklenmedi
SEN → CIN	-0,061	0,031	1,983	0,047	-0,123; - 0,003	Desteklenmedi
SEN → DOA	-0,007	0,028	0,239	0,811	-0,060; 0,051	Desteklenmedi
Nike Kullanan Tüketiciler						
SEN → AFP	-0,015	0,080	0,184	0,854	-0,180; 0,125	Desteklenmedi
SEN → AFR	-0,102	0,054	1,874	0,061	-0,209; 0,002	Desteklenmedi
SEN → CIN	-0,055	0,062	0,887	0,375	-0,178; 0,064	Desteklenmedi
SEN → DOA	-0,037	0,054	0,689	0,491	-0,154; 0,055	Desteklenmedi
New Balance Kullanan Tüketiciler						
SEN → AFP	-0,059	0,047	1,251	0,211	-0,148; 0,038	Desteklenmedi
SEN → AFR	0,042	0,049	0,850	0,396	-0,056; 0,138	Desteklenmedi
SEN → CIN	0,005	0,047	0,111	0,911	-0,086; 0,099	Desteklenmedi
SEN → DOA	0,081	0,047	1,719	0,086	-0,010; 0,176	Desteklenmedi
Adidas Kullanan Tüketiciler						
SEN → AFP	-0,115	0,054	2,145	0,032	-0,203; 0,010	Desteklenmedi
SEN → AFR	-0,120	0,058	2,057	0,040	-0,224; - 0,004	Desteklenmedi

Yol	Standardize β	S.S	t- değeri	p- değeri	Güven Aralığı (%95)	Sonuç
SEN → CIN	-0,145	0,057	2,526	0,012	-0,238; - 0,032	Desteklenmedi
SEN → DOA	-0,067	0,049	1,372	0,170	-0,147; 0,048	Desteklenmedi

Statü geliştirme boyutu, yardım etmeye hazır olma/affetme (performans) boyutunu tüketicilerin toplamında ve Adidas kullanan tüketicilerde; yardım etmeye hazır olma/affetme (fiyat) boyutunu Adidas kullanan tüketicilerde; karşılıklı bağımlılık boyutunu ise tüketicilerin toplamında ve Adidas kullanan tüketicilerde etkilediği tespit edilmiş olsa da ($p < 0,05$) etkilerin ters yönlü olması nedeniyle H_3 ve alt hipotezler desteklenmemiştir.

Tablo 9 Araştırma Modeli Etki Katsayıları (Profesyonellik Boyutu)

Yol	Standardize β	S.S	t- değeri	p- değeri	Güven Aralığı (%95)	Sonuç
Tüketicilerin Toplamı						
PRO → AFP	0,566	0,034	16,554	0,000	0,498; 0,633	Desteklendi
PRO → AFR	0,628	0,033	19,125	0,000	0,562; 0,690	Desteklendi
PRO → CIN	0,620	0,033	18,957	0,000	0,552; 0,682	Desteklendi
PRO → DOA	0,682	0,030	22,893	0,000	0,621; 0,738	Desteklendi
Nike Kullanan Tüketiciler						
PRO → AFP	0,547	0,068	8,019	0,000	0,404; 0,670	Desteklendi
PRO → AFR	0,644	0,059	10,921	0,000	0,518; 0,752	Desteklendi
PRO → CIN	0,672	0,060	11,219	0,000	0,541; 0,775	Desteklendi
PRO → DOA	0,691	0,057	12,106	0,000	0,569; 0,791	Desteklendi
New Balance Kullanan Tüketiciler						
PRO → AFP	0,553	0,057	9,777	0,000	0,436; 0,657	Desteklendi
PRO → AFR	0,679	0,052	12,997	0,000	0,575; 0,778	Desteklendi
PRO → CIN	0,616	0,057	10,824	0,000	0,498; 0,723	Desteklendi
PRO → DOA	0,740	0,046	15,954	0,000	0,642; 0,828	Desteklendi
Adidas Kullanan Tüketiciler						
PRO → AFP	0,588	0,056	10,579	0,000	0,475; 0,693	Desteklendi
PRO → AFR	0,553	0,058	9,466	0,000	0,437; 0,667	Desteklendi
PRO → CIN	0,554	0,056	9,985	0,000	0,440; 0,659	Desteklendi
PRO → DOA	0,617	0,052	11,809	0,000	0,507; 0,713	Desteklendi

Profesyonellik boyutunun hem tüketicilerin toplamında hem de Nike, New Balance ve Adidas kullanan tüketicilerde marka vefası boyutları üzerinde anlamlı etkileri vardır. Bu çerçevede araştırmanın H_4 , H_{4a} , H_{4b} ve H_{4c} hipotezleri desteklenmiştir.

Tablo 10 Araştırma Modeli Etki Katsayıları (Zindelik Boyutu)

Yol	Standardize β	S.S	t- değeri	p- değeri	Güven Aralığı (%95)	Sonuç
Tüketicilerin Toplamı						
WEL → AFP	-0,002	0,032	0,047	0,962	-0,065; 0,060	Desteklenmedi
WEL → AFR	0,140	0,038	3,655	0,000	0,066; 0,216	Desteklendi
WEL → CIN	0,077	0,033	2,310	0,021	0,010; 0,141	Desteklendi
WEL → DOA	0,086	0,029	2,996	0,003	0,031; 0,144	Desteklendi
Nike Kullanan Tüketiciler						
WEL → AFP	0,072	0,047	1,516	0,130	-0,027; 0,158	Desteklenmedi
WEL → AFR	0,249	0,051	4,930	0,000	0,146; 0,343	Desteklendi
WEL → CIN	0,178	0,046	3,854	0,000	0,084; 0,264	Desteklendi
WEL → DOA	0,155	0,044	3,554	0,000	0,065; 0,236	Desteklendi
New Balance Kullanan Tüketiciler						
WEL → AFP	-0,041	0,054	0,766	0,443	-0,148; 0,057	Desteklenmedi
WEL → AFR	0,082	0,044	1,862	0,063	-0,006; 0,166	Desteklenmedi
WEL → CIN	0,070	0,044	1,608	0,108	-0,018; 0,155	Desteklenmedi
WEL → DOA	0,022	0,045	0,477	0,633	-0,071; 0,108	Desteklenmedi
Adidas Kullanan Tüketiciler						
WEL → AFP	-0,019	0,064	0,301	0,763	-0,135; 0,115	Desteklenmedi
WEL → AFR	0,118	0,076	1,545	0,122	-0,022; 0,272	Desteklenmedi
WEL → CIN	0,028	0,061	0,469	0,639	-0,085; 0,146	Desteklenmedi
WEL → DOA	0,102	0,060	1,697	0,090	-0,021; 0,215	Desteklenmedi

Zindelik boyutu, yardım etmeye hazır olma/affetme (fiyat), karşılıklı bağımlılık ve alternatiflerin küçülmesi boyutlarını tüketicilerin toplamında ve Nike kullanan tüketicilerde etkilediği tespit edilmiştir. Dolayısıyla araştırmanın H_5 hipotezi kısmen desteklenmiştir. Grup farkları doğrultusunda; H_{5a} hipotezi kısmen desteklenmiş H_{5b} ve H_{5c} hipotezleri ise desteklenmemiştir.

5. Sonuç ve Öneriler

Hümanizm boyutunun marka vefası boyutları üzerinde anlamlı etkilerinin olduğu tespit edilmiştir. Araştırma sonuçları tüketicilerdeki marka algısının; insan odaklı ve çevreye duyarlı olması, markanın kültürel değerleri önemsemesi markaya yönelik tutum ve davranışlar üzerindeki önemini ortaya çıkarmıştır. Söz konusu algı sayesinde markayla ilgili bir problem yaşansa bile tüketicilerin bu duruma tepki göstermeyebilecekleri yönünde bir öngörde bulunulabilir. Hümanizmin en büyük etkisi karşılıklı bağımlılık boyutu üzerinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla hümanizm algısının tüketicilerle marka arasında bir bağ oluşmasına zemin olabileceği düşünülmektedir. Bu bağ sayesinde tüketicilerin markaya yönelik değerlendirmelerinin markaya rekabet avantajı yaratabileceği ifade edilebilir.

Heyecan boyutunun yardım etmeye hazır olma/affetme (fiyat) boyutu hariç diğer boyutlar üzerinde anlamlı etkilere sahip olduğu gözlemlenmiştir. Marka tüketiciler tarafından özgün, dinamik ve heyecan verici bulunsu dahi ürünlerdeki fiyat artışlarının kabul görmeyeceği söylenebilir. Heyecan boyutunun en büyük etkisi yardım etmeye hazır olma/affetme (performans) boyutu üstünde tespit edilmiştir. Markanın özgünlük ve benzersizlik algısının, markanın tüketicilere sunduğu taahhütlerinde yaşanabilecek problemler karşısında bile markaya destek olabilecekleri yönünde bir öngöründe bulunulabilir.

Statü geliştirme boyutunun yardım etmeye hazır olma/affetme (performans) ve karşılıklı bağımlılık boyutları üzerinde anlamlı etkileri vardır ancak beklenen etkilerin pozitif yerine negatif çıkması nedeniyle bu boyutla ilgili geliştirilen hipotezler desteklenmemiştir. Çalışılan örnekleme markanın ortaya koyduğu kimliği ve temsil ettiği sosyal çevrenin tüketici algılarını pozitif yönde etkilememesinin genellenebilir bir sonuç olmadığı değerlendirilmektedir.

Profesyonellik boyutunun marka vefasının tüm boyutları üzerinde etkili olduğu tespit edilen diğer bir sonuçtur. En büyük etki alternatiflerin küçülmesi boyutu üzerinde gözlemlenmiştir. Tüketicilerin markayı; otoriter, yetkili, işinin ehli ve başarılı bulması markayı rakip markalar arasında daha ön planda konumlandığı düşünülmektedir. Bu sayede markanın performans ve fiyatında olumsuz bir gelişme olsa dahi tüketicilerin bu süreçte markalarının lehine davranış gösterecekleri yönünde bir öngöründe bulunulabilir.

Zindelik boyutunun yardım etmeye hazır olma/affetme (performans) boyutu hariç diğer boyutlar üzerinde anlamlı etkilerinin olduğu tespit edilmiştir. En büyük etki ise yardım etmeye hazır olma/affetme (fiyat) boyutu üzerinde gerçekleşmiştir. Markanın sosyal sorumluluk sahibi olması, tüketicilerini mutlu, rahat ve konforlu hissettirmesiyle marka yüksek fiyatlı ürünler sunsa bile tüketicilerin fiyata rağmen yaptıkların satın almanın doğru olacağı ve ürünün katlandıkları fiyata değeceğini düşünecekleri yönünde bir değerlendirme yapılabilir.

Araştırma sonuçlarına göre; yardım etmeye hazır olma/affetmenin (performans) %46, yardım etmeye hazır olma/affetmenin (fiyat) %51, karşılıklı bağımlılığın %52 ve alternatiflerin küçülmesinin %58 oranında açıklandığı tespit edilmiştir. Bu bulgular ışığında ürünlerini satın aldıkları markanın; performansında yaşanacak bir olumsuzluk, olumsuzluğun ürünün kalite ve fiyatına yansması, rakip ürünlere göre fiyatın yüksek olması gibi tüketicinin rakip markalara yönelebileceği bir durumda dahi tüketicilerin aynı markayı tercih edebileceği düşünülmektedir. Marka vefasına yönelik yüksek tüketici algıları sayesinde; tüketicilerin markayı önemseyebilecekleri, kullandıkları markayı kendi markaları olarak ifade edebilecekleri ve markayla aralarında oluşan bağ sayesinde, marka hakkında ifade edilen olumsuz görüşlerden rahatsız olabilecekleri yönünde bir değerlendirme yapılabilir. Aynı zamanda araştırma sonucunda ortaya çıkan; tüketicilerin markalarının eşsiz ve benzersiz olduğu algısı, bu algının rakiplerin kendi markalarıyla rekabet edemeyeceğine yönelik fikirleri sayesinde aynı ürün gurubunda yapılacak yeni satın almalarda markayı avantajlı konuma getirebileceğine yönelik bir öngöründe bulunulabilir. Bununla birlikte marka vefasına yönelik algıları yükseldikçe tüketicilerin odak noktasının markalarının güçlü tarafları olacağı ve rakip markaları ise göz ardı edebilecekleri söylenebilir. Dolayısıyla işletmelere, pazarlama faaliyetlerinde marka vefası algılarını yükseltecek faaliyetlere daha fazla yer vermeleri önerilebilir.

Araştırma Türkiye spor ayakkabı pazarında ilk üç sırayı alan markalar üzerine yapılmıştır. Gelecek araştırmalarda somut ürünlerle birlikte, eğitim, sağlık ve eğlence gibi önemli hizmet sektörlerinde de yapılacak çalışmalarla farklı sonuçlara ulaşılacağı değerlendirilmektedir. Marka vefası boyutları üzerinde etkili olabileceği düşünülen; tüketici temelli marka değeri, ağızdan ağıza pazarlama, marka özgünlüğü, marka iletişimi ve müşteri vatandaşlığı davranışı gibi değişkenlerin yapılacak araştırmalarda kullanılmasıyla yazına ve ilgili sektörlerle katkı yapabilecek çalışmalarla alandaki boşlunun doldurulabileceği ifade edilebilir.

Verilerin kolayla örnekleme yöntemiyle toplanması ve uygulamanın tek sektörde üç markayla yapılmış olması bu araştırmanın kısıtları olarak belirtilebilir.

KAYNAKÇA

- Aaker, J. (1997). Dimension of brand personality. *Journal of Marketing Research*, 34 (3), 347-356.
- Albert, N. ve Merunka, D. (2013). The role of brand love in consumer-brand relationships. *J. Consum. Mark*, 30 (3), 258-266.
- Amine, A. (1998). Consumers' true brand loyalty: the central role of commitment. *J. Strateg. Mark*, 6 (4), 305-319.
- Anderson, R. E. (1973). Consumer dissatisfaction: the effect of disconfirmed expectancy on perceived product performance. *J. Mark. Res.*, 10 (1), 38-44.
- Beatty, S. E., Homer, P. ve Kahle, L. R. (1988). The involvement - commitment model: theory and implications. *J. Bus. Res.*, 6 (2), 149-167.
- Caprara, G. V., Barbaranelli, C. ve Guido, G. (2001). Brand personality: how to make the metaphor fit? *Journal of Economic Psychology*, 22 (3), 377-395.
- Carroll, B. A. ve Ahuvia, A. C. (2006). Some antecedents and outcomes of brand love. *Mark. Lett.*, 17 (2), 79-89.
- Cohen, R. J. (2014). Brand personification: introduction and overview. *Psychology & Marketing*, 31 (1), 1-30.
- Connell, P. M. (2013). The role of baseline physical similarity to humans in consumer responses to anthropomorphic animal images. *Psychology & Marketing*, 30, 461-468.
- Cui, W., Liao, K. ve Liu, Z. (2019). Effect of core competence and brand personality of short video websites on user loyalty. *Technical Gazette*, 26 (6), 1771-1776.
- Dall' Olmo Riley, F. ve de Chernatony, L. (2000). The service brand as relationships builder. *British Journal of Management*, 11 (2), 137-150.
- Day, G. S. (1977). Diagnosing the product portfolio. *J. Mark.*, 41 (2), 29-38.
- Deveci, F. G., Özbey E., Eivazzadeh, S. ve Ünal, S. (2016). Türkiye pazarındaki yerli ve yabancı çay markalarının konumlandırılması. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30 (3), 473-492.
- Dikcius, V., Seimiene, E. ve Casas, R. (2018). Brand personality scale: is it applicable for a small emerging country? *Organizations And Markets In Emerging Economies*, 9 (2), 324-341.
- Eisend, M. ve Stokburger-Sauer, N. E. (2013). Brand personality: a meta-analytic review of antecedents and consequences. *Marketing Letters*, 24 (3), 205-216.
- Epley, N., Waytz, A. ve Cacioppo, J. T. (2007). On seeing human: a three-factor theory of anthropomorphism. *Psychological Review*, 114 (4), 864-886.
- Fleck, N., Michel, G. ve Zeitoun, V. (2014). Brand personification through the use of spokespeople: an exploratory study of ordinary employees, ceos, and celebrities featured in advertising. *Psychology & Marketing*, 31 (1), 84-92.
- Fornell, C. ve Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18 (1), 39-50.
- Freling, T. H. ve Forbes, L. P. (2005). An empirical analysis of the brand personality effect. *Journal of Product and Brand Management*, 14 (7), 404-413.
- Grace, D., Ross, M. ve King, C. (2018). Brand fidelity: a relationship maintenance perspective. *J Brand Manag*, 25, 577-590.

- Grace, D., Ross, M. ve King, C. (2020). Brand fidelity: scale development and validation. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 52, 101908.
- Haa, H. Y. ve Jandab, S. (2014). Brand personality and its outcomes in the Chinese automobile industry. *Asia Pacific Business Review*, 20 (2), 216-230.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E. ve Tatham, R. L. (2006). *Multivariate data analysis*. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall.
- Hair, J. F., Tomas, G., Hult, M., Ringle, C. M. ve Sarstedt, M. (2014). *A primer on partial least square structural equations modeling (PLS-SEM)*. Los Angeles: Sage.
- Hanna, S. ve Rowley, J. (2019). The projected destination brand personalities of European capital cities and their positioning. *Journal of Marketing Management*, 35 (11-12), 1472-1376.
- Helgeson, J. G. ve Supphellen, M. (2004). A conceptual and measurement comparison of selfcongruity and brand personality. *International Journal of Market Research*, 46 (2), 205–233.
- Henry, K. O., Justus, M. Francis, K. ve Peterson, M. (2019). Brand personality, strategic marketing partnerships and customer service delivery of public universities in kenya. *European Scientific Journal*, 16 (10), 238-261.
- Henseler, J., Ringle, C. M. ve Sarstedt, M. (2015). A new criterion for assessing discriminant validity in variance-based structural equation modelling. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 43, 115-135.
- Hohenbergera, C. ve Grohsb, R. (2020). Old and exciting? sport sponsorship effects on brand age and brand personality. *Sport Management Review*, 23, 469–481.
- Ivens, B. ve Valta, K. S. (2012). Customer brand personality perception: a taxonomic analysis. *Journal of Marketing Management*, 28 (9-10), 1062-1093.
- Kakitek, A. (2018). Application of aaker's brand personality scale on human brands in surf sports. *Journal of Management and Business Administration*, 26 (4), 11-31.
- Keller, K. L. (1993). Conceptualizing, measuring and managing consumer-based brand equity. *Journal of Marketing*, 57 (1), 1-22.
- Keng, C. J., Tran, V. D. ve Thi, T. M. L. (2013). Relationships among brand experience, brand personality, and customer experiential value. *Contemporary Management Research*, 9 (3), 247-262.
- Kim, J. W., Lee, F. ve Suh, Y. G. (2015). Satisfaction and loyalty from shopping mall experience and brand personality. *Services Marketing Quarterly*, 36, 62-76.
- Kim, Y., Kim, S., Lee, S. ve Cho, S. (2019). A structural validation of brand personality scale: assessing the congruence effects of sport sponsorship. *Measurement in Physical Education and Exercise Science*, 23 (4), 351-363.
- Liua, Z., Huangb, S. S ve Liang, S. (2019). Does brand personification matter in consuming tourism real estate products? a perspective on brand personality, self-congruity and brand loyalty. *Journal Of China Tourism Research*, 15 (4), 435–454.
- Mann, B. J. S. ve Rawat, J. (2016). The role of consumer personality trait and brand personality trait in creating customer experience. *The IUP Journal of Brand Management*, 13 (3), 23-42.
- Masiello, B., Bonetti, E. ve Izzo, F. (2020). Multiple identities of a festival intended, communicated and perceived brand personality in the social media environment. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 32 (2), 749-768.
- Morgan, R. M. ve Hunt, S. D. (1994). The commitment-trust theory of relationship marketing. *J. Mark.*, 58 (3), 20–38.
- Muhammed, A., Syed, A. A., Muhammed, T. J. ve Arif, H. (2020). Development of Islamic banks' brand personality (IBBP) model: a conceptual study in Malaysia. *Journal of Islamic Marketing*, 11 (3), 621-642.

- Oklevik, O., Supphellen, M. ve Maehle, N. (2020). Time to retire the concept of brand personality? extending the critique and introducing a new framework. *Journal of Consumer Behaviour*, 19 (3), 211-218.
- Plummer, J. T. (2000). How personality makes a difference. *Journal of Advertising Research*, 40 (6), 79-83.
- Rhiu, I., Kwon, S., Yun, M. H. ve Park, D. C. (2016). Analysis of relationship between brand personality and customer satisfaction on a vehicle exhaust sound. *International Journal of Industrial Engineering*, 23 (1), 68-82.
- Ringle, C. M., Wende, S. ve Becker, J. M. (2015). SmartPLS 3. www.smartpls.com.
- Rutter, R., Nadeau, J., Aagerup, U. ve Lettice, F. (2020). The olympic games and associative sponsorship brand personality identity creation, communication and congruence. *Internet Research*, 30 (1), 85-107.
- Šeimienė, E. ve Jankovič, T. (2014). Impact of congruence between sports celebrity and brand personality on purchase intention: the case of mineral water category in lithuania. *Organizations And Markets In Emerging Economies*, 5 (1), 90-104.
- Sop, S. A. ve Kozak, N. (2019). Effects of brand personality, self-congruity and functional congruity on hotel brand loyalty, *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 28 (8), 926-956.
- Sung, Y. ve Tinkham, S. F. (2005). Brand personality structures in the United States and Korea: common and culture-specific factors. *Journal of Consumer Psychology*, 15 (4), 334-350.
- Sung, Y. ve Choi, S. M. (2012). The influence of self-construal on self-brand congruity in the United States and Korea. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 43 (1), 151-166.
- Sweeney, J. C. ve Brandon, C. (2006). Brand personality: exploring the potential to move from factor analytical to circumplex models. *Psychology and Marketing*, 23 (8), 639-663.
- Thomas, B. J. ve Jenifer, C. (2016). Measurement model of employer brand personality a scale construction. *The Journal - Contemporary Management Research*, 10 (1), 58-78.
- Yılmaz, B. ve Sarı, B. (2019). Marka kişiliği oluşumunda ve yansıtılmasında reklamlarda arketip kullanımı: Türkiye'nin en değerli ilk 10 markasının reklamlarına yönelik bir analiz. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 32, 90-11.
- <https://www.slideshare.net/renayonur/trkiye-spor-ayakkab-pazar-2018>, Erişim Tarihi: 15 Ağustos 2019

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 335-351, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 24.04.2020 Kabul Tarihi: 16.08.2020

MUHASEBE MESLEK MENSUPLARININ BAĞIMSIZ DENETİM KONUSUNDAKİ DÜŞÜNCELERİNE İLİŞKİN BİR ARAŞTIRMA

A Study on The Opinions of Members of The Accounting Profession on Independent Audit

Gamze Ayça KAYA *

ÖZ

Araştırmanın amacı, muhasebe meslek mensuplarının bağımsız denetim konusundaki düşüncelerini tespit etmektir. Muhasebe meslek mensuplarının bağımsız denetim belgelerinin olup olmadığı, bağımsız denetim belgeleri yoksa bunların nedenleri, bağımsız denetim ile ilgili eğitim durumları ve bağımsız denetim ve bağımsız denetçiler hakkındaki düşünceleri araştırılmaktadır. Ayrıca, meslek mensuplarının bağımsız denetimin faydaları, Türkiye’de bağımsız denetimin işleyişindeki sorunlar ve bu sorunlara yönelik öneriler hakkındaki düşünceleri de incelenmektedir.

Anket; muhasebe meslek mensuplarına ilişkin genel bilgiler ve bağımsız denetim olarak iki bölümden oluşmaktadır. Çalışma sonucunda; meslek mensuplarının çoğunluğunun bağımsız denetim belgelerinin bulunmadığı, bağımsız denetim belgelerinin olmamasının nedeninin zaman ve maliyetle ilgili olduğu ve bağımsız denetim eğitimi konusunda TÜRMOB (Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği) eğitimlerine katıldıkları tespit edilmiştir. Tek yönlü varyans analizi yapılmış ve yapılan analizde; meslek mensuplarında eğitim durumu ve mesleki tecrübe açısından anlamlı farklılıklar olduğu belirlenmiştir. Ayrıca bağımsız denetim ve bağımsız denetçiler hakkındaki düşünceleri açısından muhasebe standartlarının işletmeler tarafından tam olarak uygulanmasının bağımsız denetimi olumlu yönde etkilediği, bağımsız denetimin faydaları açısından finansal tabloların ve finansal tablo bilgilerinin güvenilirliğini artırdığı ve bağımsız denetimde sorunlar ve öneriler açısından işletmelerde nitelikli personel ihtiyacı olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bağımsız Denetim, Bağımsız Denetimin Faydaları, Türkiye’de Bağımsız Denetimin İşleyişindeki Sorunlar, Öneriler, Muhasebe Meslek Mensupları, Tek Yönlü Varyans Analizi.

ABSTRACT

The aim of the study is to determine the opinions of members of the accounting profession on independent audit. Whether there are independent audit documents of members of the accounting profession, if there are no independent audit documents, their reasons, the educational status related with independent audit and their opinions about independent audit and independent auditors are investigated. Moreover, members of the profession’ the benefits of independent audit, problems in the functioning of the independent audit in Turkey and opinions about suggestions related with these problems are investigated.

Survey; it consists of two parts as general information on accounting professionals and independent audit. In the results of the study; it was determined that the majority of the members of the profession don’t have independent audit documents, the reason for the absence of independent audit documents is related to time and cost and they participated in TURMOB (Union of Chambers of Certified Public Accountants of Turkey) trainings on independent audit training. One-way analysis of variance was made and in the analysis it was determined that there were significant differences in the level of education and professional experience of the members of the profession. In addition, it has been determined that the full application of accounting

* Dr. Öğretim Üyesi, Fırat Üniversitesi İİBF, İşletme Bölümü,
e-posta: gamzeayca@firat.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4780-5389>

standards by companies positively affects the independent audit in terms of the opinions about independent audit and independent auditors, increases the reliability of financial statements and financial statement information in terms of the benefits of independent audit and requires qualified personnel in the companies in terms of problems and suggestions in independent audit.

Keywords: Independent Audit, the Benefits of Independent Audit, Problems in the Functioning of the Independent Audit in Turkey, Suggestions, Members of the Accounting Profession, One Way Anova.

1.GİRİŞ

İşletmelerin mali tabloları, mali durumu ve faaliyet sonuçları hakkında doğru ve dürüst, genel kabul görmüş muhasebe ilkelerine ve yasal düzenlemelere uygun olarak yansıtılıp yansıtılmadığı konusunda bir görüş oluşturulmaya çalışılır. Bu tür yapılan denetime mali tablo denetimi ya da bağımsız denetim adı verilmektedir (Bozkurt, 2010: 27). Denetim; yatırımcılara, işletme sahiplerine, kredi verenlere ve diğer kullanıcılara sunulan bilginin güvenilirliğini arttırmaktadır. Günümüzde denetimin birinci amacı, finansal tabloların doğruluğunu araştırmaktır (Karkacıer, 2019: 46).

ABD’de Enron, Worldcom gibi büyük şirketlerde meydana gelen denetim skandalları, denetimin yeniden gözden geçirilmesine sebep olmuştur. Bu skandallarla, finansal tablo bilgileri güvenilirliğini kaybetmiş ve bağımsız denetim alanında yeni düzenlemeler yapılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Sonrasında, ABD’de Sarbanes Oxley Kanunu çıkarılarak denetimde yeniden güven sağlanmaya çalışılmıştır.

Ülkemizde standart hale gelmiş bir denetim sisteminden söz etmek mümkün değildir. Denetim birimleri birbirinden bağımsız ve habersiz çalışmakta bu da kaynak ve zaman israfına neden olmaktadır (Güçlü, 2013: 63). Türkiye’de bağımsız denetim konusundaki düzenlemeler, çeşitli alanlarda karşımıza çıkmaktadır. 3568 Sayılı Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlik ve Yeminli Müşavirlik Kanunu ve TÜRMOB, Sermaye Piyasası Kanunu (SPK), Bankacılık Kanunu, Sigortacılık Kanunu, Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu, 6102 Sayılı Türk Ticaret Kanunu (TTK), Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK) ve diğer kurumlar bağımsız denetimle ilgili düzenlemeler yapmışlardır (Selimoğlu vd., 2017: 23).

2 Kasım 2011 tarih ve 28103 Sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 660 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile KGK, muhasebe ve denetim standartlarını yayımlamak ve kamu gözetimi yapmak amacıyla kurulmuştur. Bağımsız denetim alanında yetkili tek kuruluş olan KGK, Bağımsız Denetim Yönetmeliği’ni hazırlamıştır. Bağımsız denetim yönetmeliği; bağımsız denetime, bağımsız denetim kuruluşlarına ve bağımsız denetçilere ilişkin usul ve esasları düzenlemektedir (<https://www.kgk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 04.08.2019).

Bağımsız denetim konusunda önemli düzenlemelerden biri olan 6102 Sayılı TTK, 14 Şubat 2011’de Resmi Gazete’de yayımlanmıştır. 6102 Sayılı TTK’da, bağımsız denetimle ilgili önemli düzenlemeler yer almaktadır. 660 Sayılı KHK, 6102 Sayılı TTK, SPK, Bankacılık Kanunu, KGK’nın bağımsız denetim yönetmeliği, 6335 sayılı kanun ve Bakanlar Kurulu Kararları bağımsız denetim uygulamalarında esas alınan yasal düzenlemelerdir. 6102 Sayılı TTK’nın yürürlüğe girmesiyle; KGK, SPK ve Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) bağımsız denetim alanında düzenleme yetkisine sahip olan kuruluşlar arasında yer almıştır.

Araştırmanın amacı, muhasebe meslek mensuplarının bağımsız denetim konusundaki düşüncelerini tespit etmektir. Meslek mensuplarının düşüncelerini tespit etmek amacıyla kaynakçada belirtilen kaynaklardan yararlanılarak anket soruları tarafımda hazırlanmış ve kapalı uçlu, yarı kapalı uçlu ve açık uçlu sorular ile meslek mensuplarının düşünceleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Muhasebe meslek mensuplarının bağımsız denetim belgelerinin olup olmadığı, bağımsız denetim belgeleri yoksa bunların nedenleri, bağımsız denetim ile ilgili eğitim durumları ve bağımsız denetim ve bağımsız denetçiler hakkındaki düşünceleri araştırılmaktadır. Ayrıca,

meslek mensuplarının bağımsız denetiminin faydaları, Türkiye’de bağımsız denetimin işleyişindeki sorunlar ve bu sorunlara yönelik öneriler hakkındaki düşünceleri de incelenmektedir.

2.BAĞIMSIZ DENETİM VE LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

21. yüzyılın başlarındaki beklenmeyen mali skandallarla, denetim dünyadaki mali piyasaların başarılı ve verimli işlemlerini sürdürmede hayati role sahip olmuştur. Enron’dan bu yana, denetim fonksiyonuna ilgi daha fazla artmıştır. Denetim fonksiyonlarının düzgün işlemediği ve temel reform gerektirdiği konusunda daha geniş bir eleştiri olmuştur. ABD’de Sarbanes-Oxley Yasası’nın yürürlüğe girmesiyle; firmaların denetim komitelerini yalnızca bağımsız yöneticilerin oluşturması mümkün olmuş ve Asya’daki birçok ülkede firmalara zorunlu denetim komiteleri kurmaya mecbur eden yeni şartlar getirilmiştir (Zahn vd., 2008:180). Denetçilerin müşterilerine denetim dışı hizmetlerin sağlanmasını yasaklayan Sarbanes-Oxley Yasası (2002), eski denetçilerin müşterilerine 1 yıllık bekleme süresi ve denetim ortaklarının her 5 yılda bir değişmesini zorunlu kılmaktadır (Tepalagul ve Lin, 2015: 101-102).

Bağımsız denetim, iktisadi faaliyetlerle ilgili iddiaların önceden saptanmış ölçütlere uygunluk derecesini araştırmak ve sonuçları ilgi duyanlara bildirmek amacıyla tarafsızca kanıt toplayan ve bu kanıtları değerleyen sistematik bir süreçtir (Güredin, 2000: 5). Finansal tablo bilgilerinin, finansal raporlama standartlarına uygun olarak, makul güvence sağlayacak yeterli bağımsız denetim kanıtlarının elde edilmesi amacıyla, denetim standartlarında öngörülen gerekli bağımsız denetim tekniklerinin uygulanarak denetlenmesi ve değerlendirilerek raporlanması sürecidir (Selimoğlu vd., 2017: 9).

Türkiye’de esas itibarıyla sermaye şirketleri, bağımsız denetime tabidir. Hangi sermaye şirketlerinin bağımsız denetim kapsamında olduğu konusunda esas ölçüt, kamu yararı içerip içermediğidir. Kamu Yararı İçeren Şirketler (KAYİK), bağımsız denetime tabidir. Kamu Yararı İçeren Şirketler; finansal işletmeler ve hisse senetleri veya borçlanma senetleri halka arz edilmiş olan işletmelerdir. Bu tür işletmelerin sermaye şirketi olarak anonim şirket şeklinde kurulmuş olmaları gerekmektedir. KAYİK dışında kalan sermaye şirketleri ise aktif büyüklükleri, hasılat tutarları ve personel sayılarının, her yıl devlet tarafından belirlenen sınırları aşması durumunda büyük ve orta büyüklükteki işletmeler (BOBİ) olarak tanımlanmakta ve bağımsız denetime tabi olmaktadır (Dabbağoğlu ve Can, 2018: 16).

Hangi kuruluşların bağımsız denetime tabi olacağı, Resmi Gazete’de yayımlanan Bakanlar Kurulu kararlarında belirlenmiştir (Usul, 2015: 21). Bakanlar Kurulu kararlarında, bağımsız denetime tabi olacak şirketlerin sahip olması gereken ölçütler açıklanmaktadır. Bakanlar Kurulu, kararlarında bağımsız denetime tabi olacak şirketlerin sahip olması gereken ölçütleri kademeli olarak indirmektedir. Bu şekilde, bağımsız denetime tabi olacak şirket sayısını artırmayı amaçlamaktadır.

Bağımsız Denetime Tabi Olacak Şirketlerin Belirlenmesine Dair 2012/4213 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararının 3. Maddesinin 1. ve 2. Fıkralarında denetim kapsamına giren şirketlerin üç ana grupta toplandığı görülmektedir (Karacan ve Uygun, 2016: 58) :

- Belirli bir tutarın üzerinde aktif toplamı, yıllık net satış hasılatı ve çalışan sayısının esas alındığı üç ölçütten en az ikisini sağladığı için bağımsız denetime tabi olacak kuruluşlar,
- Genel olarak KAYİK’in yer aldığı hiçbir ölçüte ve şarta bağlı olmaksızın denetime tabi olacak kuruluşlar,
- Genelde kamu kurumlarının yer aldığı, belirli sınırlamalar çerçevesinde bağımsız denetime tabi olacak kuruluşlardır.

26.03.2018 tarihli, 11597 sayılı bağımsız denetime tabi şirketlerin belirlenmesine dair Bakanlar Kurulu kararında tek başına veya bağlı ortaklıkları ve iştirakleriyle birlikte üç ölçütten en

az ikisini art arda iki hesap döneminde aşan şirketler bağımsız denetime tabidir. Söz konusu ölçütler: Aktif toplamı 35 milyon TL, yıllık net satış hasılatı 70 milyon TL ve çalışan sayısının 175 kişi olmasıdır (<https://www.kgk.gov.tr>, Erişim Tarihi: 04.08.2019).

Muhasebe denetiminin işletmelere; yanlıları öğrenme ve eğitim aracı olma, yönetimde görev alanların kendilerini savunabilmeleri ve kurumsal yönetim anlayışının yerleşmesi gibi bazı yararları bulunmaktadır (Kaval, 2005: 5). Bağımsız denetim mesleğinin gelişmesi ve bağımsız denetimden beklenen faydaların sağlanabilmesi için sadece Uluslararası Denetim Standartlarının kabul edilmiş olması yeterli değildir. Bunun yanı sıra nitelikli bağımsız denetçilerin yetiştirilmesi, sermaye ve örgütlenme açısından daha büyük bağımsız denetim kuruluşlarının kurulması ve bağımsız denetçilerin düzenlemelere uyup uymadıklarının denetlenmesi gerekmektedir (Haftacı, 2018: 42).

Bağımsız denetimin; denetlenen işletmeler, iş hayatının diğer üyeleri ve kamu kuruluşlarına sağladığı bazı yararlar bulunmaktadır. Denetlenen işletmeye sağladığı yararlar; finansal tabloların güvenilirliğini artırması, yolsuzluk, hata ve hileleri azaltması, kredi olanaklarının genişlemesi ve holding kuruluşlarda işletme politika ve yöntemlerinin tüm topluluk içinde uygulanmasıdır (Karacan ve Uygun, 2016: 34).

İş hayatının diğer üyelerine sağladığı yararlar; kredi kuruluşlarına kredi verme konusunda kolaylık sağlaması, yatırımcıların kararlarına destek olması, işveren ve işçi sendikalarına ücretler ve sosyal yardımlar konusunda güvenilir bilgi sağlaması, işletmenin devir, tasfiye ve birleşmesinde taraflara güvenilir bilgi sağlaması ve işletme ile ilişkisi olan taraflara işletmenin kârlılığı, faaliyetlerin verimliliği ve finansal yapısı hakkında güvenilir bilgi sağlamasıdır. Kamu kuruluşlarına sağladığı yararlar; denetimden geçen finansal tablolara dayanarak hazırlanan vergi beyannameleri ve mali raporların güvenilirliğinin artması, özel ve ayrıntılı denetim yapılmasına gerek olmaması ve borç ve iflas durumlarında vekâlet ve ortaklık sözleşmelerinin düzenlenmesinde güvenilir bilgi sağlamasıdır (Güredin, 2000: 17).

Dönmez ve Ersoy (2006) çalışmasında, SPK kapsamındaki bağımsız denetim firmaları açısından Türkiye'deki bağımsız denetim sistemini değerlendirmiştir. Çalışma sonucunda, bağımsız denetime ilişkin yapılan düzenlemelerin yetersiz olduğunu ve bağımsız denetim alanında çalışan en etkili kuruluşun, SPK olduğunu belirlemişlerdir. Ayrıca firmaların karşılaştıkları sorunların en önemlilerinin; mevzuat karmaşası, denetime ilişkin düzenlemelerin yetersizliği ve denetlenen işletmelerin Uluslararası Muhasebe Standartları'nı uygulamaması olarak tespit edilmiştir.

Acar ve diğerleri (2011), bağımsız denetim kalitesini değerlendirmek amacıyla çalışma yapmışlardır. Çalışma sonucunda; denetim firmalarının personeline yeterli eğitim sağladığı, denetim firmalarının denetim dışı hizmet gelirlerinin denetim gelirlerine oranının yüksek olduğu ve bu durumun da denetim kalitesini azaltacağı belirlenmiştir.

Özcelik ve diğerleri (2014), meslek mensuplarının bağımsız denetim alanındaki değişikliklere bakış açıları ve farkındalıklarını belirlemek amacıyla çalışma yapmışlardır. Çalışma sonucunda; meslek mensuplarının yarısının bağımsız denetçi olmayı düşündüğü, bağımsız denetimin en önemli sorununun işletme sahiplerinin sürece karşı gösterdikleri direnç ve faydasının muhasebe bilgilerinin kalitesini artıracağı tespit edilmiştir.

Demir ve diğerleri (2016), bağımsız denetçilik mesleği hakkında serbest muhasebeci mali müşavirlerin görüşlerini almak amacıyla bir çalışma yapmışlardır. Çalışma sonucunda; meslek mensuplarının çoğunluğu bağımsız denetimin gerekli ve faydalı olduğunu belirtmiş ve meslek mensupları, yetkilendirme konusunda TÜRMOB'un değil de Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu'nun görevlendirilmiş olmasına olumsuz yaklaşmışlardır.

Karadeniz (2019), çalışmasında Türkiye'de yıllardır aksaklıkların yaşandığı bağımsız denetim uygulamalarının önemini, mevcut durumunu ve geleceğini bağımsız denetçilerin bakış

açısıyla incelemiş ve bağımsız denetim alanında yaşanan gelişmeleri dikkate alarak sistemin etkin bir biçimde işlemesine yönelik öneriler geliştirmiştir.

Erdoğan (2002) çalışmasında; muhasebe, denetim ve bağımsız denetimin gerekliliğini inceleyerek yazın araştırması yapmıştır. Çalışmasında; yönetsel denetim, muhasebe ve Türkiye’de muhasebenin meslekleşmesi, denetim ile muhasebenin ilişkisi, denetim, denetimin özellikleri, denetim ilkeleri, denetim teknikleri, Genel Kabul Görmüş Denetim Standartları, denetim aşamaları, bağımsız denetim süreci, bağımsız denetim, bağımsız denetimin gerekliliği ve dayanağı ve bağımsız denetimin yararları açıklanmıştır.

3. ARAŞTIRMA

Muhasebe meslek mensuplarının bağımsız denetim konusundaki düşüncelerini tespit etmek amacıyla Elazığ-Bingöl Serbest Muhasebeci Mali Müşavir Odası (SMMMO)’na kayıtlı muhasebe meslek mensupları üzerinde bir araştırma yapılmıştır. Bingöl ilindeki meslek mensupları, Elazığ SMMMO’ya bağlanmıştır. Yapılan bu araştırmanın amacı, önemi, kapsamı, yöntemi ve araştırmanın bulguları aşağıda açıklanmaktadır.

3.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın amacı, muhasebe meslek mensuplarının bağımsız denetim konusundaki düşüncelerini incelemektir. Muhasebe meslek mensuplarının bağımsız denetim belgelerinin olup olmadığı, bağımsız denetim belgeleri yoksa bunların nedenleri, bağımsız denetim ile ilgili eğitim durumları ve bağımsız denetim ve bağımsız denetçiler hakkındaki düşünceleri araştırılmaktadır. Ayrıca, meslek mensuplarının bağımsız denetiminin faydaları, Türkiye’de bağımsız denetimin işleyişindeki sorunlar ve bu sorunlara yönelik öneriler hakkındaki düşünceleri de araştırılmaktadır. Türkiye’de bağımsız denetim konusundaki sorunların belirlenmesi ve bu sorunlara yönelik önerilerin sunulması, bağımsız denetim açısından önemlidir. Meslek mensuplarının bağımsız denetim faaliyetini yerine getirmeleri nedeniyle bağımsız denetim konusundaki düşünceleri büyük önem taşımaktadır.

6102 Sayılı TTK, KGK ve bağımsız denetim alanında yaşanan gelişmeler ışığında Türkiye’deki bağımsız denetim sisteminin incelenmesi önemli ve gerekli bir konu haline gelmiştir. Denetçilerin serbest muhasebeci mali müşavir olma zorunluluğu, meslek mensuplarının muhasebe işlemlerini yerine getirerek finansal tabloları oluşturma gibi her türlü muhasebe işlemlerini yapmaları nedeniyle bağımsız denetim hakkındaki düşünceleri önem taşımaktadır. Türkiye’deki bağımsız denetim ve bağımsız denetime ilişkin sorunlar ve çözüm önerileri konusunda muhasebe meslek mensuplarının düşünceleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

3.2. Araştırmanın Kapsamı

TÜRMOB verilerine göre; Elazığ-Bingöl SMMMO’ya kayıtlı 20 serbest muhasebeci ve 233 serbest muhasebeci mali müşavir olmak üzere toplam 253 muhasebe meslek mensubu bulunmaktadır. Bu meslek mensuplarının 177’si bağımsız, 76’sı ise bağımlı meslek mensubudur (<https://www.turmob.org.tr/istatistikler/meslek-mensubu-dagilim-tablosu-sm-smmm>, Erişim Tarihi: 07.02.2020). Elazığ ilindeki yeminli müşavirler, Gaziantep Yeminli Mali Müşavir Odası (YMMO)’na bağlıdır ve Elazığ ilinde 3 YMM bulunmaktadır. Anketler, 2019 yılında Eylül-Aralık ayları arasında uygulanmıştır. Hem online anket, hem de yüz yüze görüşme yöntemi kullanılarak Elazığ-Bingöl SMMMO’ya kayıtlı 106 meslek mensubundan cevap alınabilmektedir. Elazığ-Bingöl SMMMO’ya kayıtlı meslek mensubu dağılımı ve bağımsız ve bağımlı meslek mensubu dağılımına ilişkin tablolar aşağıda gösterilmektedir.

Tablo 1: Elazığ-Bingöl SMMMO’ya Kayıtlı Meslek Mensubu Dağılım Tablosu

Oda Adı	SM Sayısı	SMMM Sayısı	Toplam Sayı
Elazığ-Bingöl SMMMO	20	233	253

Kaynak: <https://www.turmob.org.tr/istatistikler/meslek-mensubu-dagilim-tablosu-sm-smmm>, Erişim Tarihi: 07.02.2020.

Tablo 2: Elazığ-Bingöl SMMMO'ya Kayıtlı Bağımsız (Serbest) ve Bağımlı Meslek Mensubu Dağılım Tablosu

Oda Adı	Bağımsız	Bağımlı	Toplam
Elazığ-Bingöl SMMMO	177	76	253

Kaynak: <https://www.turmobil.org.tr/istatistikler/meslek-mensubu-dagilim-tablosu-sm-smmm>, Erişim Tarihi: 07.02.2020.

3.3. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada zaman ve maliyet gibi nedenlerle Elazığ-Bingöl SMMMO'ya kayıtlı muhasebe meslek mensupları örneklem olarak seçilmiştir. Elazığ-Bingöl SMMMO'ya kayıtlı muhasebe meslek mensuplarına anket uygulanmıştır. Hem online anket, hem de yüz yüze görüşme yoluyla 253 muhasebe meslek mensubundan, 106'sına ulaşılmıştır. Veriler, cevap veren meslek mensuplarının 9'u online anket yoluyla, geriye kalan 97'si ise yüz yüze görüşme yöntemi ile elde edilmiştir.

Anket; muhasebe meslek mensuplarına ilişkin genel bilgiler ve bağımsız denetim olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Anket soruları; Dönmez ve Ersoy (2006), Acar ve diğerleri (2011), Özçelik ve diğerleri (2014), Demir ve diğerleri (2016), Karadeniz (2019), Karacan ve Uygun (2016) ve Güredin (2000) kaynaklarından yararlanılarak tarafınca hazırlanmıştır. Veriler, IBM SPSS Statistics 22 istatistik programıyla analiz edilmiştir. Frekans, yüzde, ortalama ve standart sapmalar hesaplanarak tek yönlü varyans analizi yapılmış ve istatistik sonuçları aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir.

3.4. Araştırmanın Bulguları ve Analizi

Frekans, yüzde, ortalama ve standart sapmalar hesaplanmış ve tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular ve yorumları, aşağıda açıklanmaktadır.

3.4.1. Güvenilirlik Analizi

Anketin güvenilirliğini gösteren Cronbach Alpha değeri % 85,9 olarak bulunmuştur. Bu değere göre anket, güvenilirdir.

3.4.2. Araştırmaya Katılan Meslek Mensuplarının Demografik Özelliklerine İlişkin Bilgiler

Araştırmaya katılan meslek mensuplarının demografik özelliklerine ilişkin bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3: Muhasebe Meslek Mensuplarının Demografik Bilgilerine İlişkin Sonuçlar

Değişkenler	Dereceler	Frekans	Yüzde
Cinsiyet	Erkek	98	92,5
	Kadın	8	7,5
	Toplam	106	100
Medeni Durum	Evli	96	90,6
	Bekâr	10	9,4
	Toplam	106	100
Yaş	20-30	3	2,8
	31-40	26	24,5
	41-50	32	30,2
	51-60	32	30,2
	61 ve Üstü	13	12,3
	Toplam	106	100
Unvan	SM	5	4,7
	SMMM	98	92,5
	YMM	3	2,8
	Toplam	106	100

Muhasebe Meslek Mensuplarının Bağımsız Denetim Konusundaki Düşüncelerine İlişkin...

Mesleki Konum	Bağımlı	13	12,3
	Bağımsız	93	87,7
	Toplam	106	100
Eğitim Durumu	Lise	15	14,2
	Yüksek Okul	7	6,6
	Lisans	68	64,2
	Yüksek Lisans	16	15,1
	Doktora	-	-
	Diğer	-	-
	Toplam	106	100
Mesleki Tecrübe	1-5 yıl	9	8,5
	6-10 yıl	12	11,3
	11-15 yıl	13	12,3
	16-20 yıl	14	13,2
	21-25 yıl	15	14,2
	26 yıl ve üstü	43	40,6
	Toplam	106	100

Meslek mensuplarının çoğunluğunun % 92,5 ile erkek, % 90,6 ile evli ve % 30,2 ile 40-60 yaş aralığında oldukları görülmektedir. Meslek mensuplarının % 92,5'i SMMM'dir ve % 87,7'si bağımsız olarak çalışmaktadır. Meslek mensuplarının % 64,2'sinin lisans mezunu olduğu ve mesleki tecrübelerinin ise % 40,6 ile 26 yıl ve üstü olduğu tespit edilmiştir.

3.4.3. Araştırmaya Katılan Meslek Mensuplarının Bağımsız Denetim Hakkındaki Düşüncelerine İlişkin Bilgiler

Araştırmaya katılan meslek mensuplarının bağımsız denetim hakkındaki düşüncelerine ilişkin bilgiler aşağıda açıklanmaktadır.

Tablo 4: Muhasebe Meslek Mensuplarının Bağımsız Denetim Belge Durumlarına İlişkin Sonuçlar

Değişkenler	Frekans	Yüzde	Ortalama	Standart Sapma
Evet	31	29,2	1,7075	0,45705
Hayır	75	70,8		
Toplam	106	100		

Muhasebe meslek mensuplarının % 70,8 oranı ile çoğunluğunun bağımsız denetim belgelerinin bulunmadığı görülmektedir. Elazığ ilindeki meslek mensuplarının çoğunluğunun bağımsız denetim belgelerinin olmamasının nedenleri aşağıdaki tabloda araştırılmaktadır.

Tablo 5: Muhasebe Meslek Mensuplarının Bağımsız Denetim Belgelerinin Olmamasının Nedenlerine İlişkin Sonuçlar

Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma
1. Zaman ve maliyet ile ilgili nedenler,	3,6698	1,27781
2. Yüksek lisans yapanların uygulamalı mesleki eğitim süresi, iki yıla düşmektedir. Ancak yüksek lisans koşullarını sağlamanın zor olması,	3,5849	1,25636
3. KGK'nın bağımsız denetim yönetmeliğinin 15. Maddesine göre, uygulamalı mesleki eğitim süresinin üç yıl olması,	3,4340	1,24991
4.KGK tarafından yapılan sınavların zor olması.	3,2642	1,31874

Muhasebe meslek mensuplarının bağımsız denetim belgelerinin olmamasının nedenlerine bakıldığında ilk sırada; zaman ve maliyetle ilgili nedenler, ikinci sırada; yüksek lisans yapanların

uygulamalı mesleki eğitim sürelerinin iki yıla düşmesi ve yüksek lisans koşullarını sağlamanın zor olması nedeni gelmektedir. Üçüncü sırada; meslek mensuplarının uygulamalı mesleki eğitim süresinin üç yıl olması ve dördüncü sırada; KGK tarafından yapılan sınavların zor olması ifadeleri yer almaktadır.

Tablo 6: Muhasebe Meslek Mensuplarının Bağımsız Denetim İle İlgili Eğitim Durumlarına İlişkin Sonuçlar

Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma
1.TÜRMOB eğitimlerine katıldım.	3,2736	1,34188
2.Kamu Gözetim Kurumu eğitimlerine katıldım.	3,0377	1,35874
3. Bağımsız denetim ile ilgili herhangi bir eğitim almadım.	3,0189	1,42081
4.Üniversitede verilen eğitimlere katıldım.	2,9340	1,38199

Muhasebe meslek mensuplarının bağımsız denetim eğitimi konusunda, birinci sırada; TÜRMOB eğitimlerine katıldıkları, ikinci sırada; Kamu Gözetimi Kurumu eğitimlerine katıldıkları, üçüncü sırada; bağımsız denetim ile ilgili herhangi bir eğitim almadıkları, dördüncü sırada; üniversitede verilen eğitimlere katıldıkları tespit edilmiştir.

Tablo 7: Muhasebe Meslek Mensuplarının Bağımsız Denetim ve Bağımsız Denetçilerle İlgili Düşüncelerine İlişkin Sonuçlar

Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma
1. Muhasebe standartlarının işletmeler tarafından tam olarak uygulanması, bağımsız denetimi olumlu yönde etkilemektedir.	4,0472	1,05453
2. Bağımsız denetimle ilgili gelişmeleri takip ederim.	3,9340	0,99780
3. Bakanlar Kurulu'nun kararlarında, bağımsız denetime tabi olacak şirketlerin sahip olması gereken ölçütleri kademeli olarak indirmesi, doğru bir uygulamadır.	3,8019	1,03666
4. Bağımsız denetçi olarak çalışmayı düşünürüm.	3,7642	1,16743
5. Bağımsız denetçilerin, KGK tarafından yapılan sınavla yetkilendirilmesini doğru buluyorum.	3,7547	1,15314
6.6102 Sayılı TTK'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte, bağımsız denetim düzenlemeleri yapmaya yetkili kuruluşların sadece KGK, SPK ve BDDK olmasını doğru bir uygulama olarak görüyorum.	3,6509	1,16327
7. 6335 sayılı yasa ile sadece Bakanlar Kurulu kararıyla denetlenen işletmelerin belirlenmesi, doğru bir karardır.	3,4528	1,31027
8.Bağımsız denetçilerin; iş yükleri daha az, aldıkları ücret daha fazla ve mesleki popürlüğü daha yüksektir.	3,0000	1,24976

Yukarıdaki tabloya göre; ilk sırada, meslek mensuplarının muhasebe standartlarının işletmeler tarafından tam olarak uygulanmasının bağımsız denetimi olumlu yönde etkileyeceği düşüncesine katıldıkları tespit edilmiştir. İkinci sırada, meslek mensupları bağımsız denetimle ilgili gelişmeleri takip ettiği düşüncesine katılmaktadır. Üçüncü sırada, Bakanlar Kurulu'nun kararlarında, bağımsız denetime tabi olacak şirketlerin sahip olması gereken ölçütleri kademeli olarak indirmesinin doğru bir uygulama olduğu düşüncesine katılmaktadırlar. Dördüncü sırada; bağımsız denetçi olarak çalışmayı düşünürüm ifadesine, beşinci sırada; bağımsız denetçilerin, KGK tarafından yapılan sınavla yetkilendirilmesini doğru buluyorum ifadesine katıldıkları görülmektedir. Altıncı sırada; 6102 Sayılı TTK'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte, bağımsız denetim düzenlemeleri yapmaya yetkili kuruluşların sadece KGK, SPK ve BDDK olmasını doğru bir uygulama olarak görüyorum ifadesine, yedinci sırada; 6335 sayılı yasa ile sadece Bakanlar Kurulu kararıyla denetlenen işletmelerin belirlenmesi, doğru bir karardır ifadesine katıldıkları tespit edilmiştir. Sekizinci sırada ise bağımsız denetçilerin; iş yükleri daha az, aldıkları ücret daha fazla ve mesleki popürlüğü daha yüksektir ifadesine katıldıkları görülmektedir.

Muhasebe Meslek Mensuplarının Bağımsız Denetim Konusundaki Düşüncelerine İlişkin...

Muhasebe meslek mensuplarının dördüncü sırada, bağımsız denetçi olarak çalışmayı düşünürüm ifadesini kabul etmelerine karşın sekizinci sırada, bağımsız denetçilerin; iş yükleri daha az, aldıkları ücret daha fazla ve mesleki popülerliği daha yüksektir ifadesine en düşük oranda katılmaları bir çelişki oluşturmaktadır. Meslek mensupları, bağımsız denetçi olarak çalışmayı düşünmelerine rağmen, bağımsız denetçilerin; iş yüklerinin daha az, aldıkları ücretlerin daha fazla ve mesleki popülerliklerinin daha yüksek olduğunu düşünmemektedirler.

Tablo 8: Muhasebe Meslek Mensuplarının Bağımsız Denetimin Faydaları Hakkındaki Düşüncelerine İlişkin Sonuçlar

Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma
1.Bağımsız denetim, finansal tabloların ve finansal tablo bilgilerinin güvenilirliğini artırmaktadır.	4,1415	0,89909
2.Bağımsız denetim, işletmelerin kurumsal yönetim uygulamalarını geliştirmektedir.	4,1226	0,88051
3. Bağımsız denetim, finansal tablo bilgilerine dayanarak karar veren yatırımcıların doğru karar vermelerini sağlamaktadır.	4,0943	0,92096
4. Bağımsız denetim, işletmelerdeki risklerin erken saptanmasını ve bu risklerin önlenmesini sağlamaktadır.	4,0377	1,01348
5.Bağımsız denetim, vergi için muhasebe yerine bilgi için muhasebe anlayışını getirmektedir.	4,0000	0,91548
6. Bağımsız denetimden geçen işletmeler, daha güvenilir ve tercih edilir olarak görülmektedir.	3,9717	0,99960
7. Bağımsız denetim sayesinde kredi kuruluşları, işletmelere daha kolay kredi imkânları sağlamaktadır.	3,8868	1,04490
8.Bağımsız denetim; hataların, hilelerin ve yolsuzlukların önlenmesini sağlamaktadır.	3,8679	1,11334
9.Bağımsız denetim, sermaye piyasasının güvenilir olmasını, yatırımların artmasını ve ekonominin gelişmesini sağlamaktadır.	3,8585	1,03683
10.Bağımsız denetim sayesinde, ortakların hakları daha iyi korunmaktadır.	3,8019	1,12478
11. Bağımsız denetimden geçen işletmeler için ayrıntılı denetim yapılmasına gerek yoktur.	3,2264	1,29676

Muhasebe meslek mensuplarının bağımsız denetimin faydaları hakkındaki düşüncelerine bakıldığında ilk sırada; bağımsız denetim, finansal tabloların ve finansal tablo bilgilerinin güvenilirliğini artırmaktadır ifadesine, ikinci sırada; bağımsız denetim, işletmelerin kurumsal yönetim uygulamalarını geliştirmektedir ifadesine katıldıkları tespit edilmiştir. Meslek mensupları on birinci sırada, bağımsız denetimden geçen işletmeler için ayrıntılı denetim yapılmasına gerek yoktur ifadesine en düşük oranda katıldıkları görülmektedir.

Tablo 9: Muhasebe Meslek Mensuplarının Türkiye’de Bağımsız Denetimin İşleyişindeki Sorunlar Hakkındaki Düşüncelerine İlişkin Sonuçlar

Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma
1. İşletmelerde nitelikli muhasebe personeli ihtiyacının olması,	4,1792	0,83720
2. İşletmelerde kurumsal yönetim anlayışının yeterince geliştirilmemesi,	4,1698	0,84484
3. Kayıt dışı ekonominin olması,	4,0377	0,93528
4. Ekonomik koşulların yetersiz olması,	3,9151	1,07896
5. Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler’in denetiminde sorunlar olması,	3,9151	0,89568
6. Vergi mevzuatı ve muhasebe standartları arasında farklılıklar olması,	3,9057	0,99070
7. İşletmelerin muhasebe standartlarını tam olarak uygulamaması,	3,8962	1,05044
8. Denetim kalitesiyle ilgili yapılan düzenlemelerin yetersiz olması,	3,7358	1,05381
9. Bağımsız denetçilerin deneyim ve mesleki yeterlilikle ilgili sorunlarının olması,	3,6698	1,09302
10. Bağımsız denetçilerin çalışma saatleri, ücretleri, sürekli eğitimleri ve sigortaları gibi konularında düzenleme yapılmaması,	3,5755	1,01370
11. Belirli bir zaman içinde denetimin tamamlanması zorunluluğunun olması,	3,5377	1,18863

12. Son teknolojik gelişmelerin denetimde uygulanmaması,	3,5000	1,08012
13.Rekabetin bağımsız denetimi olumsuz etkilemesi,	3,4151	1,27890
14.İşletme yönetim kurulunun, bağımsız denetim yapan kişilere karşı olumsuz tutum ve davranışları (Bağımsız denetçilerin, denetim yaparken işletme tarafından engellenmeleri),	3,3396	1,04094
15.Bağımsız denetim firmalarının ve denetçilerin yeterli sayıda olmaması.	3,2642	1,26718

Muhasebe meslek mensuplarının Türkiye’de bağımsız denetimin işleyişindeki sorunlar hakkındaki düşünceleri incelendiğinde ilk sırada; işletmelerde nitelikli muhasebe personeli ihtiyacının olması, ikinci sırada; işletmelerde kurumsal yönetim anlayışının yeterince geliştirilmemesi, üçüncü sırada; kayıt dışı ekonominin olması, dördüncü sırada; ekonomik koşulların yetersiz olması ve KOBİ’lerin denetiminde sorunlar olması ifadelerinin yer aldığı görülmektedir. Meslek mensupları, on beşinci sırada bağımsız denetim firmalarının ve denetçilerin yeterli sayıda olmaması ifadesine katılmaktadır.

Meslek mensuplarına Tablo 9’da on altıncı soru olarak “Diğer” başlığı altında açık uçlu soru sorulmuştur. Bu açık uçlu sorunun sorulmasındaki amaç, muhasebe meslek mensuplarının Türkiye’de bağımsız denetimin işleyişindeki sorunlar hakkındaki düşüncelerine ilişkin ayrıntılı bilgi elde etmektir. Meslek mensuplarının bu konudaki düşüncelerine ilişkin ifadeler, düzeltilerek tablo haline getirilmiş ve aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 10: Muhasebe Meslek Mensuplarının Türkiye’de Bağımsız Denetimin İşleyişindeki Sorunlar Hakkındaki Düşünceleri

Düşünceler
1. Türkiye’deki kanunlar, güncelleştirilerek hayatın şartlarına göre belirlenmelidir.
2. Büyük kurumsal firmalar haricinde maalesef bağımsız denetim henüz yapılmamaktadır. Ciro ve çalışan sayısına göre daha fazla işletmenin bağımsız denetime tabi olmasının zorunlu hale getirilmesi gerekmektedir.
3. Bağımsız denetim; henüz yetersiz, gelişmesi zamana bağlıdır.
4. Zamanla daha iyi olacak.
5. Türkiye’de bağımsız denetim konusundaki sorunun birinci nedeni, şekilciliktir. Kimse öze bakmıyor. Herkes işini doğru ve gösterişsiz yaparsa gerçek anlamda ülke ekonomisine katkı sunacağı kanısındayım. Diğer nedenler; uygulamadaki yatırımların kişilere göre değişmesi, yatırımların çoğu zaman uygulanmaması, kayıt dışılık, yüksek orandaki vergiler ve mali müşavirlik mesleğine verilen önemsizliktir. Burada sorgulanması gereken konu, mali müşavirlerin görev alanı nedir? Devletin gelirlerini doğru ve tam olarak tahsiline aracılık mı etmek, yoksa şirket yönetiminin çıkarlarını mı korumaktır?
6. İşletmelerin kurumsal bir yapıda olmaması, yasaların güncel ve işlevsel olmayışı, e-fatura, e-çek, e-senet, e-bordro düzenlemelerinin yeterli olmaması, uygulamaya geçilmenin gecikmesi, kayıt dışı ile mücadelenin yetersiz olması ve yüksek vergilerin işletmeler üzerinde olumsuz etkilerinin bulunması bağımsız denetimin işleyişindeki sorunlar arasında yer almaktadır. Bağımsız denetim ücretlerinin de yeniden düzenlenmesi ve oluşturulacak bir fondan bu denetim ücretlerinin ödenmesi gerekmektedir.
7. Türkiye’de kurulan şirketlerin çoğunluğunun aile şirketi olması nedeniyle bu şirketler, bağımsız denetime sıcak bakmamaktadır. Bu aile şirketleri, kurumsallaşma için gerekli oluşumu da yapmak istememektedir. Çünkü bu işlemler, şirketlere ek maliyet unsurları getirmektedir. Ülkenin ekonomik şartları da bu konudaki en büyük etkidir. Artık şirketler, işçi çıkarıp maliyetleri düşürmek istemektedir. Bu nedenle en büyük sorun, ticaret hacminin daralmasıdır.
8. Bağımsız denetimin bir süreç olarak düşünülmesi gerekmektedir.
9. Denetime tabi ölçütlerin yüksek olması ve bağımsız denetçilerin görev ve sorumluluk alanlarının tam olarak belli olmamasıdır. Bağımsız denetçinin tam bağımsız vasfıyla görev yapabilmesi için, şart ve koşulların oluşturulması gerekmektedir. Bağımsız denetçiler için SMMM’ler gibi tek başına denetim yapma imkânı ve şartların sağlanması gerekmektedir.
10. Aşırı rekabet nedeniyle denetimin istenilen süre ve kalitede yapılamaması, mevzuatın sürekli değişmesi, teşvik değişkenliği, bağımsız denetçilerin yeterince donanımlı olmaması, işletmelerin muhasebe bölümlerinin istenilen kalitede olmaması ve ekonomik etkenler bağımsız denetimin işleyişindeki sorunlar içerisinde yer almaktadır.
11. Bağımsız denetim konusunda, bağımsız denetime tabi olacak firmaların az olduğunu ve bağımsız denetim firmalarının alt yapılarının hazır olmadığını düşünüyorum. Birçok SMMM, bağımsız denetçi belgesine sahip olmasına rağmen bağımsız denetçi olarak çalışan çok az sayıda meslek mensubu bulunmaktadır.
12. 6102 Sayılı TTK’da, denetimle ilgili maddeler eklendi. Ancak uygulamada sıkıntılar olduğunu düşünüyorum.

13. Kurumsallaşmanın olmayışı.

Tablo 11: Muhasebe Meslek Mensuplarının Türkiye’de Bağımsız Denetimin İşleyişindeki Sorunlara Yönelik Önerilere İlişkin Sonuçlar

Değişkenler	Ortalama	Standart Sapma
1. Gerek büyük gerekse küçük işletmelerde istihdam edilecek, nitelikli muhasebe personeli yetiştirilmelidir.	4,4476	0,65016
2. Meslek mensuplarının ve bağımsız denetimle ilgili tüm kurumların görüşleri alınmalı ve bu kurumların bir arada ve uyum içinde çalışmaları sağlanmalıdır.	4,3774	0,84462
3. Kayıt dışı ekonomiyi önlemek için vergi düzenlemeleri yapılmalıdır.	4,3679	0,74738
4. İşletme yöneticileri, denetim konusunda bağımsız denetçilere gerekli desteği vermelidir.	4,3585	0,71964
5. KOBİ’lerin denetiminde karşılaşılan; iç kontrol sistemi zayıflığı, yetersiz personel sayısı, kurumsallaşamama ve nitelikli personel olmaması gibi sorunlar giderilmelidir.	4,3491	0,71770
6. Zaman ve ekonomiyle ilgili sorunlar giderilmelidir.	4,3208	0,75020
7. İşletmelerin muhasebe standartlarını tam ve doğru biçimde uygulayabilmeleri için işletmelere gerekli eğitimler verilmelidir.	4,3208	0,79937
8. Bağımsız denetim firmaları arasındaki ücret rekabeti önlenmelidir.	4,2925	0,82770
9. İşletmelerde kurumsal yönetim uygulamaları geliştirilmelidir.	4,2642	0,72114
10. Son teknolojik gelişmeler, bağımsız denetimde uygulanmalıdır.	4,2453	0,81429
11. Denetim kalitesinin artırılması için gerekli düzenlemeler yapılmalıdır.	4,2453	0,74080
12. Mevzuat farklılıkları giderilmelidir.	4,2170	0,83955
13. Bağımsız denetçilerin çalışma şartları ve denetim ücretleri konusunda, yeni düzenlemeler yapılmalıdır.	4,2075	0,90203
14. Bağımsız denetçilerin deneyim ve mesleki yeterlilikle ilgili sorunları giderilmelidir.	4,2075	0,83628
15. Bağımsız denetim firma ve denetçi sayıları artırılmalıdır.	3,7453	1,05163

Muhasebe meslek mensuplarının Türkiye’de bağımsız denetimin işleyişindeki sorunlara yönelik önerilere ilişkin düşünceleri incelendiğinde ilk sırada; gerek büyük gerekse küçük işletmelerde istihdam edilecek, nitelikli muhasebe personeli yetiştirilmelidir ifadesine katıldıkları görülmektedir. İkinci sırada; meslek mensuplarının ve bağımsız denetimle ilgili tüm kurumların görüşleri alınmalı ve bu kurumların bir arada ve uyum içinde çalışmaları sağlanmalıdır, üçüncü sırada; kayıt dışı ekonomiyi önlemek için vergi düzenlemeleri yapılmalıdır, dördüncü sırada; işletme yöneticileri, denetim konusunda bağımsız denetçilere gerekli desteği vermelidir ifadelerinin yer aldığı tespit edilmiştir. Meslek mensupları, en düşük oranda yani on beşinci sırada, bağımsız denetim firma ve denetçi sayıları artırılmalıdır ifadesine katılmaktadırlar.

Meslek mensuplarına Tablo 11’de on altıncı soru olarak “Diğer” başlığı altında açık uçlu soru sorulmuştur. Meslek mensuplarının Türkiye’de bağımsız denetimin işleyişindeki sorunlara yönelik önerileri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 12: Muhasebe Meslek Mensuplarının Türkiye’de Bağımsız Denetimin İşleyişindeki Sorunlara Yönelik Önerileri

Öneriler
1. Bağımsız denetçiler, gerekli eğitimden geçmiş kişiler olmalıdır.
2. Kanunların uygulanmasında karşılaşılan sorunların çözülmesi gerekmektedir.
3. İşverenler tarafından denetim şirketi seçilmemeli, denetim şirketleri kanun koyucu tarafından atanmalıdır.
4. Yayınlanacak yönetmeliklerde ve tebliğlerde denetçi kavramı benimsenmelidir.
5. Kamu, denetimde yetersizdir. Bu nedenle kamu sektörü, denetimde daha etkin olmalıdır.
6. Türkiye’de mali müşavirlere güven oranı % 1,5, Avrupa ülkelerinde ise bu oran çok daha yüksektir. Bu nedenle, mali müşavirlik mesleğinin kamuoyunda güvenilirliği artırılmalıdır. Güven oranı arttırılırsa, bağımsız denetim şirketleri de işlerini daha doğru bir biçimde yapabilecektir.
7. Şirket sahipleri, bilgi ve belgeleri mali müşavirlerden saklamaktadırlar. Dolayısıyla bağımsız denetimin tam olarak uygulanması mümkün olmamaktadır. Bu ortamda, bağımsız denetim sisteminin uygulanabilmesi uzun zaman alabilir.
8. Bağımsız denetim şirketlerine kota sistemi getirilmeli, ücret konusu devlet denetiminde olmalı, bağımsız denetim elemanları düzenli olarak eğitimlerden geçirilmeli, işletmelerin muhasebe bölümleri ve iç kontrol sistemleri geliştirilmelidir. Mevzuat değişikliklerine sınırlama getirilmeli ve ülke bazında uygulanan teşviklerin standartlaştırılması gerekmektedir. Ayrıca istikrarlı bir ekonomik süreç getirilmelidir.
9. Vergi mevzuatının adil olmaması ve kurumsallaşmanın olmaması gibi sorunlar giderilmelidir.

3.4.4. Tek Yönlü Varyans Analizine İlişkin Sonuçlar

Muhasebe meslek mensuplarının demografik bilgileri açısından anlamlı farklılıkları belirlemek amacıyla tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Tek yönlü varyans analizi ve Tukey testine ilişkin sonuçlar aşağıdaki tablolarda sunulmaktadır.

3.4.4.1. Eğitim Durumu Açısından Varyans Analizi Sonuçları

Eğitim durumu açısından tek yönlü varyans analizi ve Tukey testine ilişkin sonuçlar aşağıdaki tablolarda açıklanmaktadır.

Tablo 13: Eğitim Durumu Açısından Türkiye’de Bağımsız Denetimin İşleyişindeki Sorunların Varyans Analizi Sonuçları

KOBİ’lerin denetiminde sorunlar olması	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	P
Gruplar Arası	11,556	3	3,852	5,406	0,002
Gruplar İçi	72,680	102	0,713	-	-
Toplam	84,236	105	-	-	-

Tablo 13’de, Türkiye’de bağımsız denetimin işleyişindeki sorunlara ilişkin ifadelerden “KOBİ’lerin denetiminde sorunlar olması” ifadesinin eğitim durumu açısından varyans analiz sonuçlarında anlamlı farklılık olduğu görülmektedir.

Tablo 14: Eğitim Durumu Açısından Türkiye’de Bağımsız Denetimin İşleyişindeki Sorunların Tukey Testi Sonuçları

KOBİ’lerin denetiminde sorunlar olması	Ortalama Farkları	P
Yüksekokul Mezunlarının Lisans Mezunlarına Göre	-1,13235	0,006
Lisans Mezunlarının Yüksek Okul Mezunlarına Göre	1,13235	0,006

Tablo 14’de farkların hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek amacıyla yapılan Tukey testinin sonucuna göre; yüksekokul mezunlarının lisans mezunlarına göre ve lisans mezunlarının yüksekokul mezunlarına göre anlamlı farklılıkları bulunmaktadır.

Tablo 15: Eğitim Durumu Açısından Türkiye’de Bağımsız Denetimin İşleyişindeki Sorunların Varyans Analizi Sonuçları

Bağımsız denetçilerin deneyim ve mesleki yeterlilikle ilgili sorunlarının olması	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	P
Gruplar Arası	9,267	3	3,089	2,712	0,049
Gruplar İçi	116,176	102	1,139	-	-

Toplam	125,443	105	-	-	-
--------	---------	-----	---	---	---

Tablo 15’de, Türkiye’de bağımsız denetimin işleyişindeki sorunlara ilişkin ifadelerden “Bağımsız denetçilerin deneyim ve mesleki yeterlilikle ilgili sorunlarının olması” ifadesinin eğitim durumu açısından varyans analiz sonuçlarında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır.

Tablo 16: Eğitim Durumu Açısından Türkiye’de Bağımsız Denetimin İşleyişindeki Sorunların Tukey Testi Sonuçları

Bağımsız denetçilerin deneyim ve mesleki yeterlilikle ilgili sorunlarının olması	Ortalama Farkları	P
Yüksekokul Mezunlarının Lisans Mezunlarına Göre	-1,20798	0,027
Lisans Mezunlarının Yüksek Okul Mezunlarına Göre	1,20798	0,027

Tablo 16’da Tukey testinin sonucuna göre; yüksekokul mezunlarının lisans mezunlarına göre ve lisans mezunlarının yüksekokul mezunlarına göre anlamlı farklılıkları olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 17: Eğitim Durumu Açısından Türkiye’de Bağımsız Denetimin İşleyişindeki Sorunlara Yönelik Önerilerin Varyans Analizi Sonuçları

Bağımsız denetçilerin deneyim ve mesleki yeterlilikle ilgili sorunları giderilmelidir	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	P
Gruplar Arası	6,543	3	2,181	3,326	0,023
Gruplar İçi	66,891	102	0,656	-	-
Toplam		105	-	-	-

Tablo 17’de, eğitim durumu açısından Türkiye’de bağımsız denetimin işleyişindeki sorunlara yönelik önerilerden olan “Bağımsız denetçilerin deneyim ve mesleki yeterlilikle ilgili sorunları giderilmelidir” ifadesinin varyans analiz sonuçları verilmiştir. Varyans analiz sonuçlarına göre, anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir.

Tablo 18: Eğitim Durumu Açısından Türkiye’de Bağımsız Denetimin İşleyişindeki Sorunlara Yönelik Önerilerin Tukey Testi Sonuçları

Bağımsız denetçilerin deneyim ve mesleki yeterlilikle ilgili sorunları giderilmelidir	Ortalama Farkları	P
Lise Mezunlarının Yüksekokul Mezunlarına Göre	1,04762	0,029
Yüksekokul Mezunlarının Lise Mezunlarına Göre	-1,04762	0,029
Yüksekokul Mezunlarının Lisans Mezunlarına Göre	-0,99370	0,013
Lisans Mezunlarının Yüksek Okul Mezunlarına Göre	0,99370	0,013

Tablo 18’de Tukey testinin sonucuna göre; lise mezunlarının yüksekokul mezunlarına göre, yüksekokul mezunlarının lise mezunlarına göre, yüksekokul mezunlarının lisans mezunlarına göre ve lisans mezunlarının yüksekokul mezunlarına göre anlamlı farklılıkları bulunmaktadır.

3.4.4.2. Mesleki Tecrübe Açısından Varyans Analizi Sonuçları

Mesleki tecrübe açısından tek yönlü varyans analizi ve Tukey testine ilişkin sonuçlar aşağıdaki tablolarda açıklanmaktadır.

Tablo 19: Mesleki Tecrübe Açısından Türkiye’de Bağımsız Denetimin İşleyişindeki Sorunların Varyans Analizi Sonuçları

Denetim kalitesiyle ilgili yapılan düzenlemelerin yetersiz olması	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	P
Gruplar Arası	22,413	5	4,483	4,759	0,001
Gruplar İçi	94,191	100	0,942	-	-
Toplam	116,604	105	-	-	-

Tablo 19’da, mesleki tecrübe açısından “Denetim kalitesiyle ilgili yapılan düzenlemelerin yetersiz olması” ifadesinde varyans analiz sonuçları incelendiğinde anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir.

Tablo 20: Mesleki Tecrübe Açısından Türkiye’de Bağımsız Denetimin İşleyişindeki Sorunların Tukey Testi Sonuçları

Denetim kalitesiyle ilgili yapılan düzenlemelerin yetersiz olması	Ortalama Farkları	P
1-5 yıl mesleki tecrübeye sahip meslek mensuplarının 21-25 yıl mesleki tecrübeye göre	1,33333	0,019
21-25 yıl mesleki tecrübeye sahip meslek mensuplarının 1-5 yıl mesleki tecrübeye göre	-1,33333	0,019
11-15 yıl mesleki tecrübeye sahip meslek mensuplarının 21-25 yıl mesleki tecrübeye göre	1,33333	0,006
21-25 yıl mesleki tecrübeye sahip meslek mensuplarının 11-15 yıl mesleki tecrübeye göre	-1,33333	0,006
21-25 yıl mesleki tecrübeye sahip meslek mensuplarının 26 yıl ve üstü mesleki tecrübeye göre	-1,35659	0,000
26 yıl ve üstü mesleki tecrübeye sahip meslek mensuplarının 21-25 yıl mesleki tecrübeye göre	1,35659	0,000

Tablo 20’de Tukey testinin sonucuna göre, mesleki tecrübe açısından meslek mensupları arasında farklılıklar bulunmaktadır.

Tablo 21: Mesleki Tecrübe Açısından Türkiye’de Bağımsız Denetimin İşleyişindeki Sorunların Varyans Analizi Sonuçları

Bağımsız denetçilerin çalışma saatleri, ücretleri, sürekli eğitimleri ve sigortaları gibi konularında düzenleme yapılmaması	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	P
Gruplar Arası	12,860	5	2,572	2,706	0,025
Gruplar İçi	95,036	100	0,950	-	-
Toplam	107,896	105	-	-	-

Tablo 21’de, mesleki tecrübe açısından “Bağımsız denetçilerin çalışma saatleri, ücretleri, sürekli eğitimleri ve sigortaları gibi konularında düzenleme yapılmaması” ifadesinde varyans analiz sonuçları incelendiğinde anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir.

Tablo 22: Mesleki Tecrübe Açısından Türkiye’de Bağımsız Denetimin İşleyişindeki Sorunların Tukey Testi Sonuçları

Bağımsız denetçilerin çalışma saatleri, ücretleri, sürekli eğitimleri ve sigortaları gibi konularında düzenleme yapılmaması	Ortalama Farkları	P
11-15 yıl mesleki tecrübeye sahip meslek mensuplarının 21-25 yıl mesleki tecrübeye göre	1,13333	0,032
21-25 yıl mesleki tecrübeye sahip meslek mensuplarının 11-15 yıl mesleki tecrübeye göre	-1,13333	0,032

Tablo 22’de Tukey testinin sonucuna göre, mesleki tecrübe açısından meslek mensupları arasında farklılıklar bulunmaktadır.

Tablo 23: Mesleki Tecrübe Açısından Türkiye’de Bağımsız Denetimin İşleyişindeki Sorunların Varyans Analizi Sonuçları

Bağımsız denetçilerin deneyim ve mesleki yeterlilikle ilgili sorunlarının olması	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	P
Gruplar Arası	16,409	5	3,282	3,010	0,014
Gruplar İçi	109,034	100	1,090	-	-
Toplam	125,443	105	-	-	-

Tablo 23’de, mesleki tecrübe açısından “Bağımsız denetçilerin deneyim ve mesleki yeterlilikle ilgili sorunlarının olması” ifadesinde varyans analiz sonuçları incelendiğinde anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir.

Tablo 24: Mesleki Tecrübe Açısından Türkiye’de Bağımsız Denetimin İşleyişindeki Sorunların Tukey Testi Sonuçları

Bağımsız denetçilerin deneyim ve mesleki yeterlilikle ilgili sorunlarının olması	Ortalama Farkları	P
1-5 yıl mesleki tecrübeye sahip meslek mensuplarının 21-25 yıl mesleki tecrübeye göre	1,35556	0,031
21-25 yıl mesleki tecrübeye sahip meslek mensuplarının 1-5 yıl mesleki tecrübeye göre	-1,35556	0,031
11-15 yıl mesleki tecrübeye sahip meslek mensuplarının 21-25 yıl mesleki tecrübeye göre	1,28718	0,019
21-25 yıl mesleki tecrübeye sahip meslek mensuplarının 11-15 yıl mesleki tecrübeye göre	-1,28718	0,019

Tablo 24’de Tukey testinin sonucuna göre, mesleki tecrübe açısından meslek mensupları arasında farklılıklar bulunmaktadır.

Tablo 25: Mesleki Tecrübe Açısından Türkiye’de Bağımsız Denetimin İşleyişindeki Sorunların Varyans Analizi Sonuçları

Son teknolojik gelişmelerin denetimde uygulanmaması	Kareler Toplamı	Serbestlik Derecesi	Kareler Ortalaması	F	P
Gruplar Arası	17,633	5	3,527	3,363	0,008
Gruplar İçi	104,867	100	1,049	-	-
Toplam	122,500	105	-	-	-

Tablo 25’de, mesleki tecrübe açısından “Son teknolojik gelişmelerin denetimde uygulanmaması” ifadesinde varyans analiz sonuçları incelendiğinde anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir.

Tablo 26: Mesleki Tecrübe Açısından Türkiye’de Bağımsız Denetimin İşleyişindeki Sorunların Tukey Testi Sonuçları

Son teknolojik gelişmelerin denetimde uygulanmaması	Ortalama Farkları	P
16-20 yıl mesleki tecrübeye sahip meslek mensuplarının 21-25 yıl mesleki tecrübeye göre	1,33333	0,009
21-25 yıl mesleki tecrübeye sahip meslek mensuplarının 16-20 yıl mesleki tecrübeye göre	-1,33333	0,009
21-25 yıl mesleki tecrübeye sahip meslek mensuplarının 26 yıl ve üstü mesleki tecrübeye göre	-1,05426	0,011
26 yıl ve üstü mesleki tecrübeye sahip meslek mensuplarının 21-25 yıl mesleki tecrübeye göre	1,05426	0,011

Tablo 26’da Tukey testinin sonucuna göre, mesleki tecrübe açısından meslek mensupları arasında farklılıklar bulunmaktadır.

4.SONUÇ

Meslek mensuplarının çoğunluğu erkek, evli ve 40-60 yaş aralığında, lisans mezunu oldukları, mesleki tecrübelerinin 26 yıl ve üstü, unvanlarının SMMM olduğu ve bağımsız olarak çalıştıkları tespit edilmiştir. Ayrıca muhasebe meslek mensuplarının çoğunluğunun bağımsız denetim belgelerinin bulunmadığı görülmektedir.

Muhasebe meslek mensuplarının bağımsız denetim belgelerinin olmamasının nedenlerine bakıldığında ilk sırada, zaman ve maliyetle ilgili nedenler yer almaktadır. Muhasebe meslek mensuplarının bağımsız denetim eğitimi konusunda, birinci sırada; TÜRMOB eğitimlerine katıldıkları, ikinci sırada; Kamu Gözetimi Kurumu eğitimlerine katıldıkları tespit edilmiştir.

Muhasebe meslek mensuplarının bağımsız denetim ve bağımsız denetçiler hakkındaki düşünceleri incelenmiştir. İlk sırada, meslek mensuplarının muhasebe standartlarının işletmeler tarafından tam olarak uygulanmasının bağımsız denetimi olumlu yönde etkileyeceği ifadesinin yer aldığı belirlenmiştir. Demir ve diğerleri (2016)'nin çalışmasında ise bağımsız denetim hakkındaki düşünceler açısından ilk sırada, denetlenen işletmelerde muhasebe uygulamalarının kalitesi artacaktır ifadesinin yer aldığı görülmektedir.

Muhasebe meslek mensuplarının bağımsız denetim ve bağımsız denetçiler hakkındaki düşünceleri açısından dördüncü sırada, bağımsız denetçi olarak çalışmayı düşünürüm ifadesini kabul etmelerine karşın sekizinci sırada, bağımsız denetçilerin; iş yükleri daha az, aldıkları ücret daha fazla ve mesleki popülerliği daha yüksektir ifadesine en düşük oranda katılmaları bir çelişki oluşturmaktadır. Meslek mensupları, bağımsız denetçi olarak çalışmayı düşünmelerine rağmen, bağımsız denetçilerin; iş yüklerinin daha az, aldıkları ücretlerin daha fazla ve mesleki popülerliklerinin daha yüksek olduğunu düşünmemektedirler.

Muhasebe meslek mensuplarının bağımsız denetimin faydaları hakkındaki düşünceleri açısından ilk sırada; bağımsız denetim, finansal tabloların ve finansal tablo bilgilerinin güvenilirliğini artırmaktadır ifadesinin yer aldığı tespit edilmiştir. Özçelik ve diğerleri (2014)'nin çalışmasında ise bağımsız denetimin faydaları açısından bağımsız denetimden geçmiş finansal tablolar, işletme yöneticilerinin alacağı kararların kalitesini artıracaktır ifadesi ilk sırada yer almaktadır.

Türkiye'de bağımsız denetimin işleyişindeki sorunlar hakkındaki düşünceleri incelendiğinde ilk sırada; işletmelerde nitelikli muhasebe personeli ihtiyacının olması ve ikinci sırada; işletmelerde kurumsal yönetim anlayışının yeterince geliştirilmemesi ifadelerinin yer aldığı belirlenmiştir. Özçelik ve diğerleri (2014)'nin çalışmasında, işletme sahiplerinin bağımsız denetime göstereceği direnç, Dönmez ve Ersoy (2006)'un çalışmasında ise denetlenen işletmelerin Uluslararası Muhasebe Standartlarını uygulamaması ifadelerinin ilk sırada yer aldığı görülmektedir.

Muhasebe meslek mensuplarının Türkiye'de bağımsız denetimin işleyişindeki sorunlara yönelik önerilere ilişkin düşünceleri incelendiğinde ilk sırada; gerek büyük gerekse küçük işletmelerde istihdam edilecek, nitelikli muhasebe personeli yetiştirilmelidir, ikinci sırada; meslek mensuplarının ve bağımsız denetimle ilgili tüm kurumların görüşleri alınmalı ve bu kurumların bir arada ve uyum içinde çalışmaları sağlanmalıdır ve üçüncü sırada; kayıt dışı ekonomiyi önlemek için vergi düzenlemeleri yapılmalıdır ifadelerinin yer aldığı tespit edilmiştir. Özçelik ve diğerleri (2014)'nin çalışmasında ise bağımsız denetim hususunda Maliye Bakanlığı, KGK ve TURMOB uyum içinde çalışmalıdır ifadesi ilk sırada yer almaktadır.

Çalışmada tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre; meslek mensuplarının eğitim durumu ve mesleki tecrübe açısından Türkiye'de bağımsız denetimin işleyişindeki sorunlar ve Türkiye'de bağımsız denetimin işleyişindeki sorunlara yönelik önerilere ilişkin bazı ifadelerde anlamlı farklılıklar olduğu belirlenmiştir. Bu farklılıkların hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek amacıyla Tukey testi yapılmıştır ve gruplar arasındaki farklılıklar tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- ACAR Durmuş, SENAL Serpil, USUL Hayrettin, "Bağımsız Denetim Kalitesi: Denetim Firmaları Üzerine Bir Araştırma", Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt: 16, Sayı: 22, 2011, ss. 273-306.
- BOZKURT, Nejat, Muhasebe Denetimi, Alfa Yayınları 457, İşletme-İktisat-Muhasebe 53, 5. Baskı, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, Mart 2010.
- DABBAĞOĞLU Kadir, CAN Gökberk, Bağımsız Denetim, 1. Baskı, Eğitim Yayınevi, Konya, Ekim 2018.

Muhasebe Meslek Mensuplarının Bağımsız Denetim Konusundaki Düşüncelerine İlişkin...

- DEMİR Mehmet, ÇİÇEKAY Hatice, ARSLAN Öznur, ARSLAN Ebuzer, “Muhasebe Meslek Mensuplarının Bağımsız Denetçilik Mesleği Hakkındaki Düşünceleri: Van İlinde Bir Araştırma”, Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 17, Sayı:1, 2016, ss. 37-56.
- DÖNMEZ Adnan, ERSOY Ayten, “Bağımsız Denetim Firmaları Bakış Açısıyla Türkiye Bağımsız Dış Denetim Sisteminin Değerlendirilmesi”, Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 36, 2006, ss. 69-91.
- ERDOĞAN, Murat, “Muhasebe, Denetim ve Bağımsız Denetimin Gerekliliği”, Doğu Üniversitesi Dergisi, (5), 2002, ss. 51-63.
- GÜÇLÜ, Faruk, Muhasebe Denetimi, İlkeler ve Teknikler, 4. Baskı, Detay Yayınları, Ankara, Şubat 2013.
- GÜREDİN, Ersin, Denetim, 10. Baskı, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, Ekim 2000.
- HAFTACI, Vasfi, Muhasebe Denetimi, Umutepe Yayın No: 50, İşletme-Ekonomi Dizisi: 19, 5. Baskı, Umutepe Yayınları, İzmit/Kocaeli, Şubat 2018.
- KARACAN Sami, UYGUN Rahmi, Denetim ve Raporlama, Umutepe Yayın No: 70, İşletme-Ekonomi Dizisi: 28, 2. Baskı, Umutepe Yayınları, İzmit/Kocaeli, Ocak 2016.
- KARADENİZ, Yasin, “Türkiye’de Bağımsız Denetim Sistemindeki Gelişmeler: Denetim Kuruluşlarında Çalışan Denetçilere Yönelik Bir Araştırma”, Muhasebe ve Finansman Dergisi, Cilt: 83, Temmuz, 2019, ss. 173-192.
- KARKACIER, Atila, Kurumsal Yatırımcıların Yatırım Kararlarına Bağımsız Denetimin Etkisi, Gazi Kitabevi, Ankara, Mart 2019.
- KAVAL, Hasan, Uluslararası Finansal Raporlama Standartları Uygulama Örnekleri İle Muhasebe Denetimi, 2. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara, Ekim 2005.
- ÖZÇELİK Hakan, ŞENOL Hasan, AKTÜRK Ahmet, “Muhasebe Meslek Mensuplarının Bağımsız Denetim Alanındaki Güncel Gelişmelere Bakış Açuları ve Farkındalıkları Üzerine Bir Araştırma”, Muhasebe ve Finansman Dergisi, Nisan, 2014, ss. 55-71.
- SELİMOĞLU Seval Kardeş, ÖZBİRECİKLİ Mehmet, UZAY Şaban, Bağımsız Denetim, Türkiye Denetim Standartlarıyla Uyumlaştırılmış, Yayın No: 462, İktisat/Ekonomi No: 09, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara, 2017.
- TEPALAGUL, Nopmanee, LIN Ling, “Auditor Independence and Audit Quality: A Literature Review”, Journal of Accounting, Auditing & Finance, Vol: 30 (I), 2015, pp. 101-121.
- USUL, Hayrettin, Bağımsız Denetim, TMS ve TFRS Uygulamalı Türkiye Denetim Standartlarına Göre, 2. Baskı, Detay Yayıncılık, Ankara, Mayıs 2015.
- ZAHN, J-L.W. Mitchell Van der, SINGH Harjinder, SINGH Inderpal, “Association Between Independent Audit Committee Members’ Human-Resource Features and Underpricing”, Journal of Human Resource Costing & Accounting, Vol: 12, No: 3, 2008, pp. 179-212.
- <https://www.kgk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 04.08.2019.
- <https://www.turmob.org.tr/istatistikler/meslek-mensubu-dagilim-tablosu-sm-smmm>, Erişim Tarihi: 07.02.2020.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 353-366, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 31.10.2019 Kabul Tarihi: 07.05.2020

KÜRESEL KAMUSAL BİR MAL (VEYA KÖTÜ) OLARAK GÖÇ

Migration as a Global Public Good (or Bad)

Muhammet ŞAHİN¹

ÖZ

Göç olgusu günümüzde küresel bir boyut kazanmıştır. Savaşlar ve politik çatışmalar dünya çapında bir sığınmacı sorununa yol açarken, ekonomik olumsuzluklar ülke içi veya ülkeler arası göçleri hızlandırmakta ve sürdürülemez büyüme ve kalkınma politikalarına bağlı olarak da iklim ve çevre temelli nüfus akımlarında artış gözlenmektedir. Bu bakımdan göçü, bir küresel kamusal mal (veya küresel kamusal kötü) olarak ele almak gerçekçi bir yaklaşım şekli olacaktır. Keza göç, artık bölgesel veya ulusal sınırlar içerisinde düşünülemeyecek kadar geniş kapsamlı bir ölçüğe ulaşmış olup, dünya üzerinde olumlu ya da olumsuz etkilere yol açabilmektedir. Göç olgusu, meydana getirdiği köklü değişimler ile ulusal veya uluslararası alanda pozitif veya negatif dışsallıklar yaratmaktadır. Göç bir yandan kentleşme dinamiklerini yeniden düzenlerken, bir yandan da verimlilik ve büyüme verileri üzerinde belirleyici olmaktadır. Devlet bütçesi içerisinde özellikle harcama kalemleri, ulusal veya uluslararası göç akımlarından önemli ölçüde etkilenmektedir. Ayrıca göç olgusu, toplumsal yapıyı dönüştürme özelliği de taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı; göç olgusunu küresel kamusal mal ve(ya) küresel kamusal kötü perspektiflerinden ele alarak, meydana getirdiği etkileri üzerinden irdelemektir. Çalışma göçün ekonomik, mali, sosyal, kültürel ve politik boyutlarını içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Küresel Kamusal Mal, Küresel Kamusal Kötü, Göç.

ABSTRACT

The phenomenon of migration has gained a global dimension today. While wars and political conflicts lead a word-wide refugee problem, economic negativities speed up domestic or international migrations and it is observed that there is an increase in environment or climate based population flows depending on unsustainable growth and development policies. In this respect, it will be a realistic approach to handle migration as a global public good (or global public bad). Likewise, migration has accessed a comprehensive scale which can no longer be considered within regional or national boundaries and it may result in either positive or negative impacts on the globe. The phenomenon of migration creates positive or negative externalities in the national and international area with the radical changes it generates. While on the one hand, migration reorganizes the dynamics of urbanization, on the other hand it becomes determinant on productivity and growth data. Particularly spending items in the government budget are highly affected by national or international migration flows. Besides, the migration phenomenon has the characteristics of transforming social structure. The aim of this study is to approach the migration phenomenon from the perspectives of global public good and/or global public bad and to examine in terms of its impacts. The study covers economic, financial, social, cultural and political dimensions of migration.

Keywords: Global Public Good, Global Public Bad, Migration.

1. Giriş

Göç olgusu insanlığın varoluşu kadar eskidir. İnsanlar, başlangıçta iklim koşullarının elverişsizliğinden dolayı göç ederek, daha yaşanabilir bir coğrafyada hayatlarını sürdürebilme beklentisi ile buldukları yeri terk etmek durumunda kalmışlardır. Zamanla göçlerin nedenleri

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü
e-posta: sahin@gumushane.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1490-8947>

belirgin bir şekilde değişmiş ve iklime bağlı göç hareketlerinin yanına ekonomik ve politik etmenlerin yol açtığı nüfus akımları da eklenmiştir. Günümüzde yalnızca coğrafi koşulların elverişsizliğinden dolayı değil, işsizlik ve savaşlar gibi faktörlerden dolayı da göçler yaşanmaktadır.

Küreselleşme süreci ve onun ekonomi ve ekonomi dışı alanlarda meydana getirdiği değişim doğal olarak göç dinamiklerini de etkilemektedir. Küreselleşmenin tüm yerküreyi içeren bir süreç olması gibi, göç olgusu da artık tüm dünya çapında sonuçlar doğurmaktadır. Bu bakımdan göçü, tüm insanlığı ilgilendiren bir küresel kamusal mal veya küresel kamusal kötü olarak değerlendirmek gerekir. Göç bir küresel kamusal mal mı yoksa küresel kamusal kötü müdür? Bu sorunun cevabı yerkürede meydana getirdiği etkilerin pozitif dışsallık mı yoksa negatif dışsallık mı yarattığı ile ilişkilidir. Keza göç; ekonomik aktiviteleri, devlet maliyesini, kültürel yaşamı, sosyal yapıyı ve politik algıları yeniden şekillendirebilme gücüne sahiptir. Etkinin yönü, söz konusu sorunun cevabının sağlıklı bir şekilde verilebilmesinde belirleyici olacaktır.

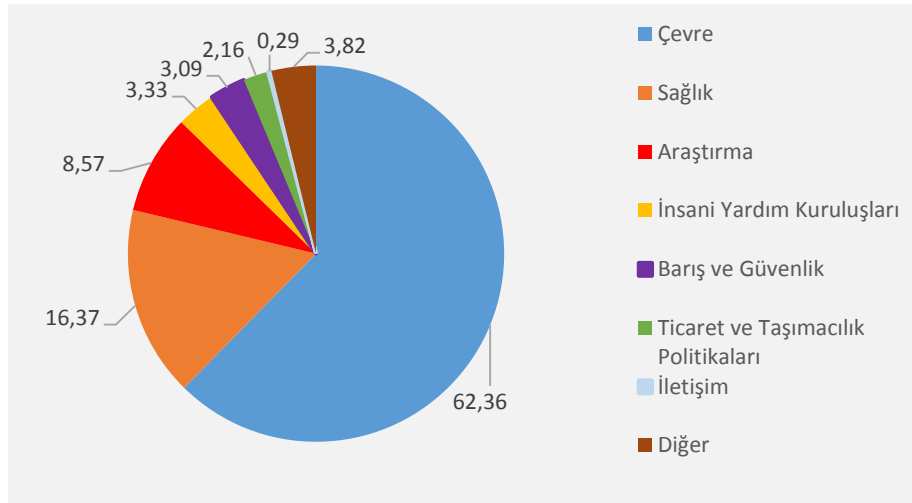
Bu çalışmanın amacı yukarıda ifade edilmiş olan soru çerçevesinde göçün küresel etkilerini irdeleme ve pozitif dışsallıkları mı yoksa negatif dışsallıkları mı daha belirgin bir şekilde öne çıkardığını belirlemektir. Çalışma dört kısımdan oluşacaktır. Birinci kısımda küreselleşme süreci çerçevesinde, küresel kamusal mal ve küresel kamusal kötü kavramları ele alınacaktır. İkinci kısım göçün uluslararası boyutlarına yönelik olup, daha çok göçle ilgili somut sayısal verileri içerecektir. Ardından göçün ekonomik, mali, kültürel, sosyal ve siyasal yönleri ele alınarak, hem bu alanlardan etkilenme hem de onları etkileme süreçleri incelenecektir. Son kısımda ise göçün küresel kamusal bir mal mı yoksa kötümü olduğuna dair açıklamalara yer verilecektir.

2. Kavramsal Bir Çerçeve: Küresel Kamusal Mal ve(ya) Küresel Kamusal Kötü

Yirminci yüzyılın son çeyreğinden beri küreselleşme adı verilen bir değişim süreci yaşanmaktadır. Sürecin başlıca dinamikleri; 'devletlerarası ilişkilerin gelişmesi, ulusal değerlerin evrenselleşmesi, teknolojik gelişmelerin dünyaya yayılması, ulus devletlerin egemenlik alanlarının görece daralması, iktisadi ve mali politikalarda müdahaleci yaklaşımların terkedilmesi, uluslararası sermaye akımlarının hızlanması, çok uluslu şirketlerin güç kazanması ve ülkeler arası karşılıklı bağımlılığın artması' şeklinde sıralanabilir (Aktel, 2003: s. 10-11). Ekonomik, mali, sosyal, politik, kültürel, teknolojik vb. birçok alanı dönüştüren küreselleşme süreci, olumlu ya da olumsuz olanı ulusal sınırların ötesine taşıyarak uluslararası bir boyut kazandırma eğilimindedir. Böylece küreselleşme süreci bir yandan demokrasi, temel insan hakları ve teknolojik ilerleme gibi insanlığın yararına olan gelişmeleri evrenselleştirirken, diğer yandan da ekolojik dengenin bozulması ve finansal krizler türünden sorunların tüm yeryüzüne yayılmasına yol açabilmektedir.

Bu anlamda kamusal mal kavramı da artık yalnızca ulusal boyutlarıyla değil, aynı zamanda uluslararası boyutlarıyla ele alınan bir kavram haline gelmiştir. İlk kez Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından 1999 yılında hazırlanan bir raporda gündeme gelen küresel kamusal mallar (Kirmanoğlu vd., 2006: s. 26), yalın bir tanımlamayla; faydasının ulusal sınırları aşarak tüm ülkelere ve tüm toplumlara yayıldığı mallardır (Kaul vd., 2003: s. 23). Küresel kamusal mallar üç şekilde oluşmaktadır. Bunlardan ilki atmosfer ve okyanuslar gibi doğal yollarla oluşmuş küresel kamusal mallardır ki, erişimleri genelde serbest olmakla birlikte zaman zaman uluslararası antlaşmalar veya düzenlemeler ile sınırlandırılmaları da söz konusu olabilmektedir. İkinci grupta uluslararası standartlar, küresel ağlar ve enformasyon (bilgi) gibi insan eliyle oluşturulmuş küresel kamusal mallar yer almaktadır. Bunlardan ticari olanları (örneğin patent hakları) büyük ölçüde sınırlandırılmış iken, ticarete konu olmayanlarının ise erişimi genellikle serbesttir. Son küresel kamusal mal grubu ise barış ve güvenlik, temel eğitim, sağlık hizmetleri, gıda güvenliği, finansal istikrar ve çevrenin korunması gibi küresel politikalar çerçevesinde oluşturulmuş olan mallardır (Andersen ve Lindsnæs, 2007: s. 45-46).

Küresel kamusal malların ölçeği uluslararasıdır. Kamusalılık düzeyi uluslararası olan bu mallar, uluslararası kuruluşlar tarafından üretilmekte, finansmanları uluslararası düzeyde sağlanmakta ve faydaları ile tüketimleri de uluslararası boyutlarda gerçekleşmektedir. Böylece ulusal mallar söz konusu olduğunda devlet, kamu kuruluşları, sivil toplum örgütleri, özel işletmeler, bireyler ve aileler gibi ülke içi aktörler öne çıkarken, küresel mallarda ise devletler, uluslararası devlet organizasyonları, bölgesel çaplı organizasyonlar ve küresel sivil toplum örgütleri gibi daha geniş bir kesim belirleyici olmaktadır (Gümüş, 2011: s. 31-33). Ancak küresel kamusal malların ölçeğini hesaplayabilmek pratikte oldukça güçtür. Şekil 1’den de görüleceği üzere; Resmi Kalkınma Yardımlarının (ODA) baz alındığı ve sekiz küresel kamusal malın (çevre, sağlık, araştırma, insani yardım kuruluşları, barış ve güvenlik, ticaret ve taşımacılık politikaları, iletişim ve diğer) dahil edildiği parasal ölçümlere göre, ölçeği en büyük olan küresel kamusal malın çevre olduğu tahmin edilmektedir. Onu sırasıyla sağlık ve araştırma takip etmektedir (Development Initiatives, 2016).

Şekil 1: Resmi Kalkınma Yardımları Baz Alındığında Her Bir Küresel Kamusal Malın Toplam Küresel Kamusal Ölçek İçerisindeki Payı (%)

Kaynak: Development Initiatives, 2016: s. 14

Küresel kamusal malların iki temel özelliği vardır. İlk özellik bu mallarda rekabet ve mahrum bırakmanın olmamasıdır. Yani birbirine rakip olmaksızın herkes bu mallardan yararlanabilmelidir. İkinci özellik ise faydalarının tüm dünyaya yayılması ve tüm insanlığı kapsamasıdır. Bununla birlikte küresel kamusal malların sınır aşan yapısı, zaman zaman faydanın yayılmasından daha çok zararların yayılmasına da yol açabilmektedir. Ekonomik krizler, küresel terör, küresel ısınma, çölleşme, salgın hastalıklar, asit yağmurları ve bozulan işgücü piyasası benzeri durumlar bu tür bir yayılmaya örnek olarak gösterilebilir (Kirmanoğlu vd., 2006: s. 26-27). Esasen bunları *küresel kamusal mal (global public good)* olarak değil de *küresel kamusal kötü (global public bad)* şeklinde ele almak daha uygun olacaktır. Keza küresel kamusal kötüler, küresel kamusal malların aksine pozitif dışsallıkların değil de negatif dışsallıkların yayılmasına yol açan ve bu özellikleriyle de küresel çaplı sistemik riskler yaratan bir yapıya sahiptirler (Kaul vd., 1999: s. 458-459).

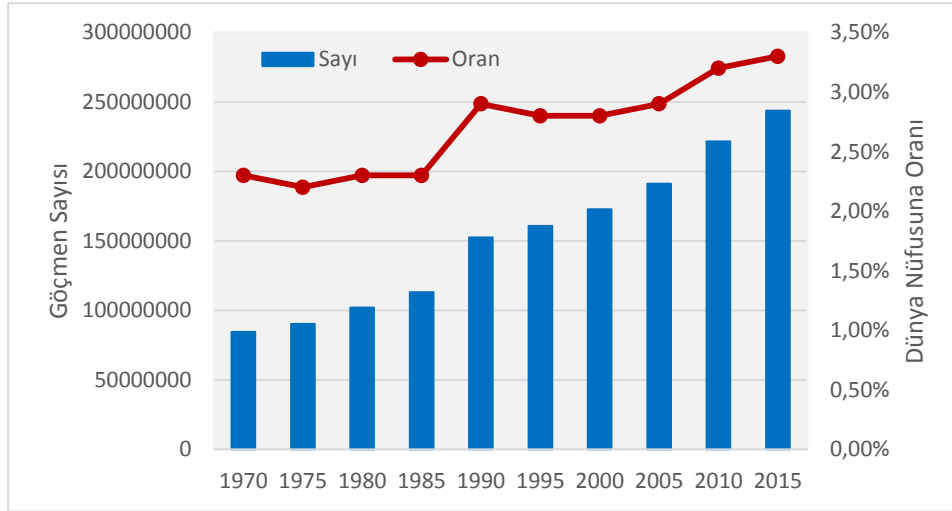
3. Ana Hatlarıyla Uluslararası Göç Dinamikleri

Göç kavramı Türk Dil Kurumu (1998: s. 863) tarafından; “Ekonomik, toplumsal veya siyasal sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, muhaceret” şeklinde tanımlanmaktadır. İnsanların göç etmesinin nedenleri tarihsel süreç içerisinde büyük bir değişim göstermiştir. Göçler başlangıçta

doğa ve iklim koşullarından kaynaklanmış, daha elverişli tabiat şartlarında yaşama isteği bunda belirleyici olmuştur. Ancak zamanla göçlerde ekonomik veya politik nedenlerin daha baskın hale geldiği görülmüştür (Ekici ve Tuncel, 2015: s. 13-14).

Göç olgusu günümüzde küresel bir sorun haline gelmiştir. İlk olarak savaş ve politik çatışmalar dünya genelinde ciddi bir mülteci sorununa neden olmaktadır. Bu bakımdan uluslararası göç dinamikleri içerisinde şiddet olaylarına bağlı göçler önemli bir yere sahiptir. Şiddet nedeniyle yerinden edilen insanların sayısı 70,8 milyon düzeyine ulaşmıştır. Bunlardan 25,9 milyonu mülteci durumundadır (UNHCR, 2018a: s. 2-3). Ekonomik faktörlerden kaynaklanan göçlerde ise az gelişmiş ülkelere doğru bir nüfus akışı söz konusudur. Özellikle iyi bir iş bulma imkanının sınırlı ve refah düzeyinin düşük olduğu ekonomilerden, işgücü piyasası elverişli ve kalkınmışlık düzeyi yüksek olan ekonomilere yönelen bu göçler (Milanovic, 2013), yaklaşık olarak son iki yüz yıldır (sanayi devrimini takiben) ivme kazanmıştır (Rubenstein, 2018: s. 81). Bunlara ilaveten dengesiz sanayileşme ve sürdürülemez kalkınma dinamiklerine bağlı olarak, çevre sorunlarından kaynaklanan göçlerde de yeniden bir artış beklenmektedir. Öyle ki 2050 yılına kadar yaklaşık olarak 200 milyon kişinin (her 45 kişiden birinin) kötüleşen iklim ve doğa koşulları nedeniyle göç etmek zorunda kalabileceği tahmin edilmektedir (International Organization for Migration, 2008: s. 11-12).

Uluslararası göç hareketlerinde bilateral (iki taraflı) göçlerde belirgin bir artış gözlenmektedir. Bu göç türünün nedenleri ekonomik sorunlar veya politik çatışmalar olabilmektedir. Bilateral göç türündeki en kalabalık nüfus hareketi Meksika'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne (ABD) yönelik olarak gerçekleşmiş ve ABD'ne göç eden Meksikalıların sayısı 2000-2017 yılları arasında 9,4 milyondan 12,7 milyona yükselmiştir. Büyük ölçüde ekonomik faktörlere dayanan bu göçe karşın, Suriye'den Türkiye'ye yönelik göçte ise temelde politik çatışmalar belirleyici olmuştur. Öyle ki Suriye savaşından önce neredeyse sıfır düzeyinde olan Türkiye'deki göçmen Suriyeli sayısı, 2017 yılında 3,3 milyon kişi seviyesine ulaşmıştır (United Nations, 2017: s. 14).

Şekil 2: Toplam Göçmen Sayısı ve Göçmenlerin Dünya Nüfusuna Oranı

Kaynak: International Organization for Migration, 2018: 15

Yeryüzündeki toplam göçmen sayısı 1970-2015 yılları arasında yaklaşık olarak üç kat artarak 84 milyon kişiden 243 milyona yükselmiştir. Aynı dönem itibarı ile göçmenlerin dünya nüfusu içerisindeki payı ise oransal olarak %2,3'den %3,3'e çıkmıştır (International Organization for Migration, 2018: s. 15). Göç süreci 1990'lı yıllardan itibaren hızlanmış olup, bu trend günümüze dek devam etmiştir (Şekil 2). Bugün için en fazla göç alan ülkeler ABD, Almanya, Rusya, Suudi Arabistan ve İngiltere iken en fazla göç veren ülkeler ise Hindistan, Meksika, Rusya,

Çin ve Bangladeş'tir. Böylece Rusya hem en çok göç alan, hem de en çok göç veren ülkeler arasında yer almaktadır. Erkek göçmen sayısı, kadın göçmen sayısından daha yüksektir. Göç edenlerin yaklaşık olarak %52'si erkek, %48'i ise kadındır. Yaş grupları bakımından ise en fazla göç 30-34 yaş grubunda gerçekleşmiş olup, erkek göçmenlerin %11,2'si, kadın göçmenlerin de %9,9'u bu yaş grubunda yer almaktadır (International Organization for Migration, 2018: s. 17-19).

Göç hareketleri kıtalar bazında incelendiğinde, en çok göçmen nüfusu barındıran iki kıtanın Asya ve Avrupa kıtaları olduğu görülür. Asya'da göçmen sayısı 2000-2017 yılları arasında 49,2 milyondan 79,6 milyona, Avrupa'da ise 56,3 milyondan 77,9 milyona yükselmiştir. Bu iki kıta yerküredeki tüm göçmenlerin %60'ından fazlasına ev sahipliği yapmaktadırlar. En çok göç veren iki kıta da yine bu kıtalardır. Göç edenlerin %41'i Asya orjinlidir ki göçmen nüfusun yaklaşık olarak 105,7 milyonu bu kıtada yer alan ülkelerin vatandaşlarıdır. Asya'yı takiben sırasıyla %23,7 ile Avrupa (61,2 milyon kişi) ve %14,6 ile de (37,7 milyon kişi) Latin Amerika ve Karayipler gelmektedir (United Nations, 2017: s. 5-10).

4. Göçün Ekonomik, Mali Ve Sosyal Boyutları

4.1. Geçmişten Günümüze Ekonomik Nedenli Göçler

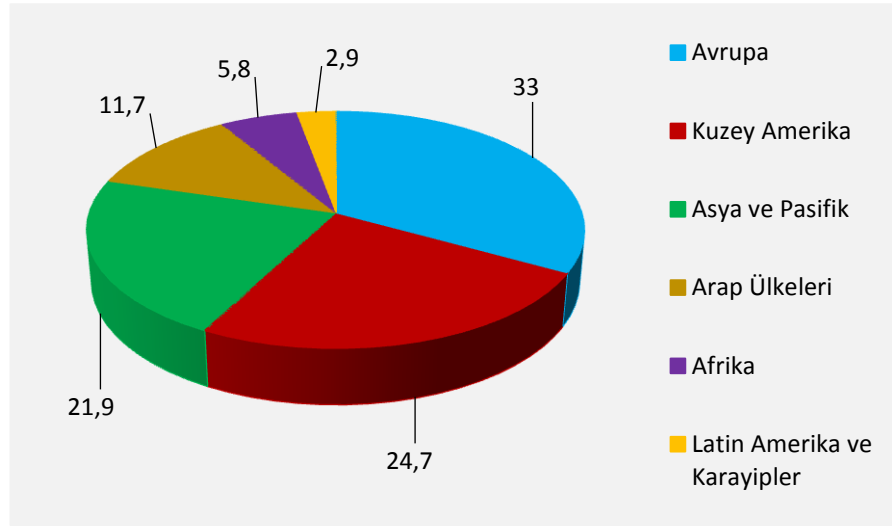
Göçler hem ekonomik parametrelerden etkilenmekte, hem de bu parametreleri etkileyebilmektedir. Diğer bir ifade ile göç ve ekonomik koşullar arasında birbirini besleyen bir döngü vardır. Göçün ekonomik nedenleri insanlığın gelişim aşamalarına göre farklılık göstermiştir. Sanayi devriminden önce ekonominin temel aktivitesi tarım olduğundan, göç hareketlerinde belirleyici olan ana unsurlar da tarıma ilişkindi. Tarım çağında insanlar verimli topraklara ulaşarak, daha fazla zirai ürün elde etmek amacıyla göç etmişlerdir. İlk uygarlıkların yerleşim yerlerine bakıldığında genellikle büyük nehirlerle yakın olan, tarıma uygun toprakların (Dicle ve Fırat çevresindeki Mezopotamya uygarlığı, Nil çevresindeki Mısır uygarlığı ve Ganj ve İndus çevresindeki Hint uygarlığı gibi) seçildiği görülür (Knight vd., 2000).

On sekizinci yüzyılda meydana gelen endüstri devrimi ve ardından yaşanan hızlı sanayileşme süreci ise göç hareketlerinin içeriğini önemli ölçüde değiştirmiştir. Hem kömür üretimine bağlı madencilik faaliyetleri, hem de sanayileşmenin bir sonucu olan fabrika ortamında üretim, tarımsal alanlardan göçen nüfusun oluşturduğu büyük sanayi kentlerinin doğmasına yol açmıştır. Bu dönemde kentleşmenin en hızlı yaşandığı ülkeler İngiltere, Belçika, Hollanda ve Almanya olurken, büyük kentlerin sayısında özellikle on dokuzuncu yüzyıldan itibaren belirgin bir artış yaşanmıştır. Gelişmiş Batılı ekonomilerde nüfusu 100 bini aşan şehirlerin sayısı 1800 ile 1914 yılları arasında yaklaşık olarak 12 kat artarak 24'ten 281'e yükselmiştir. Büyük kentlerde yaşayanların sayısı on dördüncü yüzyılda 10 milyondan daha azdı. Yirminci yüzyılın sonlarına doğru bu sayı 650 milyonun üzerine çıkmıştır. Aynı dönem itibarı ile kentlerde yaşayanların, toplam nüfus içerisindeki payı ise %7-9 seviyesinden %66'ya ulaşmıştır (Bairoch ve Goertz, 1986: s. 286-288).

Sanayi toplumlarında göç, kentlerde daha elverişli yaşam koşullarına ulaşma ve iş bulabilme arayışının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Öte yandan bu durum yalnızca kırdan kente göç olgusu ile de sınırlı değildi. Daha iyi ekonomik koşullarda yaşama ve daha elverişli şartlarda iş bulma isteği ülkeler arası göçleri de hızlandırmış, özellikle de Yeni Dünya'nın yükselen ekonomisi ABD, Eski Dünya'dan gelen büyük bir göçmen nüfusu ile karşı karşıya kalmıştır. ABD'ne göç edenlerin önemli bir kısmı Avrupalılardan (İngiliz, İrlandalı, Alman, Fransız, İtalyan, İspanyol, Yunan, Rus, Macar vb.) oluşmaktaydı. Onları takiben Kanadalılar, Latin Amerikalılar ve Asyalılar gelmekteydi (Koudela, 2013: s. 51). Sanayi devrimi sonrası ABD'ne yönelik göçlerin doruk noktası on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısıdır. Bu dönemde yurt dışı doğumlarının ABD nüfusuna oranı ortalama %15'ler seviyesine ulaşmıştır (Abramitzky ve Boustan, 2017: s. 5).

İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllar Avrupa Birliği (o zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu) ülkelerine yönelik işçi göçlerinin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu göçlerin bir kısmı

çevre Avrupa ekonomilerinden merkez Avrupa ekonomilerine yönelikti. 1950-1960'lı yıllar boyunca Batı Almanya, İngiltere ve Fransa gibi merkez Avrupa ekonomileri İrlanda, İtalya ve İspanya gibi çevre Avrupa ekonomilerinden önemli ölçüde işçi göçü çekmiştir. Göçlerin bir kısmı ise Avrupa Ekonomik Topluluğu dışındaki ülkelerden gerçekleşmekteydi. 1960'lardan itibaren Türkiye, Yugoslavya, Fas ve Tunus gibi ülkelere, başta Batı Almanya olmak üzere topluluk üyesi ülkelere yoğun bir işçi göçü yaşanmıştır (Eurostat, 2011: s. 14). Avrupa'ya yönelen göç dalgası kıtanın demografik yapısını da belirgin bir şekilde etkilemiştir. 1960 yılında Avrupa'da yaşayan göçmenlerin sayısı 14,5 milyon civarında ve toplam nüfus içerisindeki göçmen oranı da %3,5 seviyesindeydi. Bu tarihten sonra giderek artan ve özellikle de 1990'ların ortalarından itibaren hızlanan göçler sonucunda, 2013 yılına gelindiğinde göçmen sayısı 52,3 milyona, göçmenlerin Avrupa nüfusu içerisindeki oranı ise %10,3'e yükselmiştir (De La Rica vd., 2013: s. 6). Avrupa kıtası günümüzde en fazla göçmen işçinin yer aldığı bölge olup, toplam 150 milyon göçmen işçinin yaklaşık olarak %33'lük bir kısmına (%23,8 Batı Avrupa ve %9,2 de Doğu Avrupa olmak üzere) bu kıta ev sahipliği yapmaktadır. Göçmen işçilerin yerküredeki dağılımı Şekil 3'de gösterilmiştir.

Şekil 3: Göçmen İşçilerin Çalıştıkları Bölgelere Göre Dağılımı (%)

Kaynak: International Labour Organization, 2015: s. 17

Bugün ise endüstriyel ve tarımsal nedenli göçlerin yanına, bilgi ekonomisinin öne çıkardığı yeni iş veya eğitim alanlarına yönelik nüfus hareketlerinin eklendiği görülür. *Beyin göçü (brain drain)* adı verilen ve ağırlıklı olarak eğitim düzeyi ve mesleki kalifikasyonu yüksek bireylerin dahil olduğu göç hareketleri giderek artmaktadır. Ülkeler arası beyin göçünde genellikle düşük gelirli ülkelere, yüksek gelirli ülkelere yönelik nüfus akışı söz konusudur (Docquier, 2014: s. 3-4). Bu durum göçün yapıldığı ülkelere avantaj sağlarken, göç veren ülkeleri ise olumsuz yönde etkilemektedir. Dünya Bankası verilerine göre yüksek gelirli ülkelerde her 1 milyon kişiye ortalama 4014 araştırmacı düşmektedir. Düşük ve orta gelirli ülkelerde ise bu sayı 612'dir (World Bank, 2017). Böylece bilim adamı ve araştırmacı sayısı görece düşük olan az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler için beyin göçü, mevcut olan eğitilmiş ve kalifiye bireylerin de kaybedilmesi riskini doğurmaktadır.

Beyin göçünde ana çekim merkezleri ABD ve Avrupa Birliği (AB) gibi dinamik ekonomilerdir. AB içerisindeki göçlerin iki farklı güzergahı vardır. Birliğe üye çevre ülkelerdeki eğitilmiş bireyler, merkezdeki AB ülkelerine gitme eğilimindedirler. Merkez ülkelerdeki AB vatandaşları ise göç etmeleri halinde ABD'ni tercih etmektedirler (Dinkovski ve Markovska-

Simoska, 2018: s. 175). Bu durum ABD'ni beyin göçü bakımından birinci derecede önemli bir yer haline getirmektedir. ABD'ne gelen göçmen işgücü içerisindeki yüksek vasıflıların oranı 1990'ların ortalarından itibaren sürekli olarak artış göstermiş olup (Hall vd., 2011: s. 6), bu ülkeye göç eden üniversite mezunları içerisinde Hindistan ve Çin vatandaşları başı çekmektedirler (Krogstad ve Radford, 2018).

4.2. Göçün Devlet Maliyesine Etkisi

Göç olgusu, devletin gelir-gider dengesi üzerinde çeşitli etkilere yol açar. Gerek ülkelerin ulusal sınırları içerisindeki göç hareketleri gerekse de bir ülkeden başka bir ülkeye yönelen nüfus akımları, devletlerin mali uygulama ve politikalarında köklü değişimlere gitmesine yol açabilmektedir. İlk olarak ülke içi göçlerin, genellikle kırsal kesimden şehirlere yönelik olmalarının da etkisiyle, yerel yönetimlerin ve bilhassa da büyük şehirlerin harcamalarını arttırdığı görülür. Günümüzde, küresel ekonominin önemli çekim merkezleri durumunda olan belli başlı metropoller, devasa büyüklükteki bütçelerle yönetilmektedirler. Örneğin dünyanın önde gelen finans merkezlerinden New York'un belediye bütçesi 89 milyar dolara ulaşmış durumdadır (Neuman ve Goodman, 2018). Bu değer aralarında Lüksemburg, Bulgaristan, Panama, Kosta Rika, Uruguay ve Hırvatistan gibi ekonomilerin de bulunduğu yüzden fazla ülkenin GSYİH büyüklüğünden daha yüksektir (World Bank, 2017). New York şehri göçle büyüyen metropollerin en tipik örneklerinden biridir. Zira kentte çok farklı etnik gruplar bulunmakta olup, 8,3 milyonluk toplam nüfusun %42,67'si beyazlardan, %24,27'si Afro-Amerikalılardan, %13,95'i Asyalılardan ve geri kalanı da diğer çeşitli ırklardan oluşmaktadır (World Population Review, 2020).

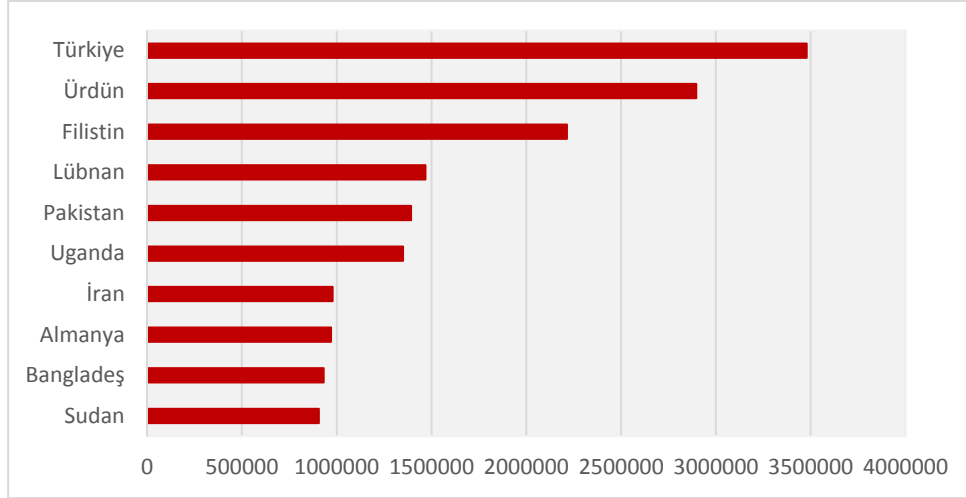
Öte yandan kırdan kente göç olgusunun yakın gelecekte az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin yerel yönetim harcamaları üzerinde daha belirgin bir baskı oluşturması beklenmektedir. Söz konusu bu ülkelerde nüfus artış oranı gelişmiş ülkelere göre daha yüksek ve kırdan kente göç daha hızlıdır. Yıllık nüfus artış oranı yüksek gelirli ülkelerde %0,56 düzeyinde kalırken, düşük gelirli ülkelerde ise %2,58'i bulmaktadır (World Bank, 2017). Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan bir raporda (United Nations, 2018), 2030 yılına gelindiğinde dünyanın en kalabalık on şehirden dokuzunun az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde yer alacağı, yalnızca Japonya'nın başkenti Tokyo'nun bu genellemenin dışında kalacağı tahmin edilmiştir. Bu bakımdan büyüyen kentlerin artan ihtiyaçlarına paralel olarak Hindistan, Çin, Bangladeş, Mısır gibi ülkeler başta olmak üzere, gelişmekte olan ekonomilerin yerel yönetim bütçelerinin hızla büyümesi muhtemel görünmektedir.

Devletin harcama ve gelirleri üzerinde etkili olan diğer bir göç dinamiği de ülkelerarası işgücü akımlarıdır. İşçinin kendi ülkesinden başka bir ülkeye göç etmesi göç veren ülke için çalışma ve üretim kaybı iken, göç alan ülke için ise tam tersi söz konusu olmaktadır. İşgücünün göçü emek unsurunun ödediği vergiler bakımından da önemli olup, göç eden işçi ödemesi gereken vergileri (gelir vergisi, tüketim vergileri vb.) artık kendi ülkesine değil, göç ettiği ülkeye ödemeye başlayacaktır. Özellikle kalifiye işgücünün göçünde, işçinin anavatanının uğrayacağı iktisadi ve mali kayıp daha da artmaktadır. Keza burada göç veren ülke hem işçinin kalifikasyonu için yüksek miktarlarda eğitim harcamasına katlanmakta, hem de yetişmiş işgücünün ülkeyi terk etmesi ile birlikte verimlilik düşüşleri ve vergi kayıplarına maruz kalabilmektedir (Mohapatra vd., 2012).

İşgücünün uluslararası göçü, göç alan ülkenin maliyesi açısından da önemli sonuçlar doğurur. Freeman (1986: s. 57-60), göç alan ülkenin kamusal harcamalarında meydana gelen değişimleri Batılı ekonomilere yönelik İkinci Dünya Savaşı sonrası işçi göçleri çerçevesinde incelemiştir. Ona göre söz konusu bu göç hareketini üç aşamada ele almak gerekir. Birinci dalga 1950-1960'lı yıllarda başlamış ve Birinci Petrol Krizi'ne (1973-1974) kadar devam etmiştir. Bu süreçte göçmenlerin nispeten genç ve sağlıklı işçilerden oluşması ve işçi ailelerinin göçe dahil olmaması, göç alan ülke açısından ciddi bir sosyal güvenlik ve(ya) sağlık harcaması baskısı yaratmamıştır. Aksine göçmen işçiler, savaş sonrası yeniden yapılanma sürecinde olan Avrupa ekonomilerinin üretim artışı ve ekonomik büyümesine katkıda bulunmuşlardır. Göçün ikinci

aşaması Petrol Krizi ile birlikte yaşanan ekonomik daralma ve buna bağlı olarak azalan emek talebini içermektedir. Kriz yıllarında işçi göçünde belirgin bir duraksama söz konusu olmuştur. 1980'lerden itibaren başlayan son aşamada ise işçiler, ailelerini de yanlarına alarak yerleşik hale gelmişlerdir. Bu aşamada devletin sosyal refah harcamaları (konut yardımı, aile yardımı, sağlık harcamaları) artış göstermiştir. Böylece işçi göçünün göç alan ülkenin kamu mali dengeleri üzerindeki etkisi başlangıçta olumlu olurken, son aşamada ise kısmi bir baskı yaratmıştır. Bununla birlikte işçinin, göç ettiği ülkenin mali dengelerine olan etkisini vergilerle birlikte ele almak gerekir. Zira göçmen işçi aldığı kamu hizmetleri ile bütçe üzerinde negatif etki oluştururken, ödediği vergilerle bütçeye olumlu yönde katkıda bulunmaktadır. Bu bakımdan işçi göçünün göç alan ülkenin kamu mali dengelerine nihai etkisi, işçinin ödediği vergiler ile aldığı kamu hizmetleri arasındaki fark ölçüsünde olmaktadır (Blau, 2016).

Savaşlar ve politik çatışmalara bağlı göçler, devlet maliyesini etkileyen bir diğer unsurdur. Siyasal ve toplumsal şiddetin tırmanması ile birlikte yerlerinden edilen siviller, çoğu zaman ülke dışına çıkmak zorunda kalmaktadırlar. Bu ise uluslararası alanda ciddi boyutlarda bir sığınmacı (mülteci) sorununa yol açabilmektedir. Günümüzde ülkelerini terk edenlerin sayısı milyonlarla ifade edilirken, bunun neden olduğu mali yük milyarca doları bulmaktadır. Sığınmacı sorununun devletin harcamalarında meydana getirdiği etkiye yönelik en güncel örneklerden biri Türkiye'nin, Suriye'deki çatışmalardan kaynaklanan harcamalarıdır. Türkiye Büyük Millet Meclisi (2018: s. 269-272) tarafından hazırlanan bir rapora göre, sayıları üç milyonu aşan Suriyeli sığınmacılar için yapılan harcamaların toplam tutarı 2018 yılı itibarıyla yaklaşık olarak 30 milyar dolar düzeyine ulaşmıştır. Bu rakamın içerisinde; geçici barınma merkezleri, eğitim hizmetleri, sağlık hizmetleri, güvenlik ve kamu düzeni hizmetleri, sosyal destek hizmetleri, yerel yönetim hizmetleri gibi harcama kalemleri yer almaktadır.

Şekil 4: Mülteci Sayısının En Yüksek Olduğu Ülkeler

Kaynak: World Bank, 2017

Şekil 4, en fazla mültecinin bulunduğu ülkeleri göstermektedir. Türkiye bu sıralamada ilk sırada yer alırken Türkiye'nin ardından, -Ortadoğu ve Afrika'daki- Suriye, Burundi, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Afganistan, Somali ve Güney Sudan gibi belli başlı çatışma bölgelerine (UNHCR, 2018b) yakın olan diğer ülkeler gelmektedir. Buna göre en fazla sığınmacının yer aldığı ilk on ülkeden yalnızca Almanya gelişmiş bir ülke olup, diğer ülkelerin tamamı gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelerden oluşmaktadır. Almanya'nın ardından gelişmiş ülkeler içerisinde en fazla sığınmacıya ev sahipliği yapan Fransa yaklaşık olarak 337 bin sığınmacı ile 18. sırada bulunmaktadır. Dünyanın en büyük ekonomisi ABD ise 275 bin sığınmacı ile 21. sıradadır (World

Bank, 2017). Buradan hareketle sığınmacı sorununun, az gelişmiş ve gelişmekte olan (düşük ve orta gelirli) ülkelerin kamu harcamaları üzerinde daha belirgin bir baskı oluşturduğu, buna karşın gelişmiş (yüksek gelirli) ülkelerin ise bu baskıyı görece daha az hissettikleri söylenebilir. GSYİH değerleri düşük olan Afrika ülkeleri için söz konusu baskı en üst noktaya çıkmaktadır. Nitekim UNHCR (2016: s. 21) tarafından yapılan hesaplamalara göre, ekonomideki her 1 milyon dolar başına düşen sığınmacı sayısı Güney Sudan'da 80'i aşmakta, Çad ve Uganda'da ise 40'a yaklaşmaktadır.

4.3. Kültürel, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Göç

Göçü, salt bir nüfus hareketi veya bir topluluğun bir yerden başka bir yere gitmesi olarak ele almamak ve onun toplumsal alanda yol açtığı etkileri de irdelemek gerekir. Ekonomik, politik, iklim koşulları gibi nedenlerle bulunduğu yeri terk etmek zorunda kalan birey ve aileler, göç ettikleri toplumlarda önemli değişimlere yol açarlar. Göçmenler, kendi bölgelerinin sosyo-kültürel özelliklerini göç ettikleri bölgeye taşıyarak toplumsal yapının zenginleşmesine katkıda bulunurlar. Özellikle göçmenler ile göç ettikleri bölgenin yerleşik halkı arasındaki kültürel farklılıklar çok üst noktadaysa, göçün meydana getireceği toplumsal değişimin daha büyük olması beklenir. Bu süreçte göç edenler yerleşiklerin, yerleşikler de göç edenlerin kültürleri üzerinde etkide bulunurlar. Böylece kültürel bakımdan göçmenler ile yerleşikler arasında karşılıklı bir etkileşimin olduğunu söylemek mümkündür (Tümtaş ve Ergun, 2016: s. 1352).

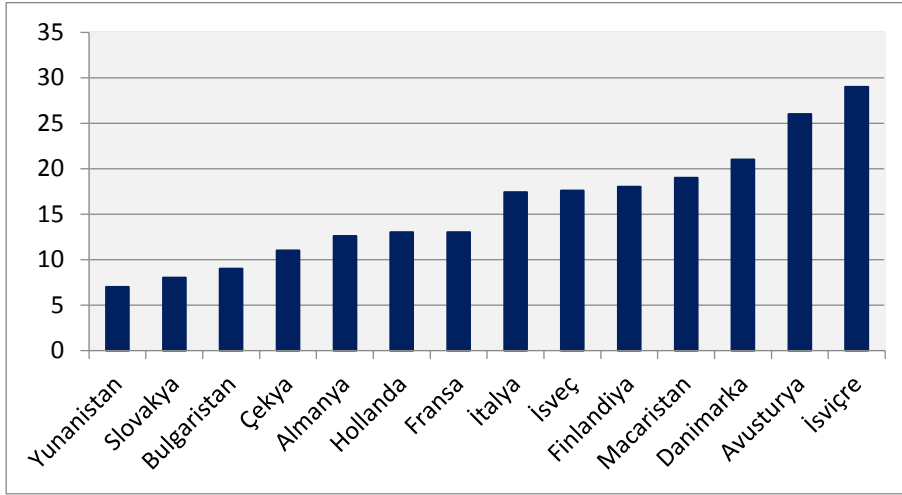
Ancak göç zaman zaman kültürel zenginleşme yerine, kültürel çatışmalara da yol açabilmektedir. Etnik, dini, mezhepsel vb. farklılıklar, bir kültürün diğer kültürü reddetmesinin ve böylece yerleşikler ile göçmenler arasında toplumsal ayrışmanın doğmasının sebebi olabilir. Bu durum en temelde *çok kültürlülük meselesi* ile ilişkilidir (Skiba, 2017). Toplumda baskın olan (yerleşik) kültür ile azınlık olan (göçmen) kültür arasındaki kimlik farklılıkları, kültür temelli çatışma ve anlaşmazlıkların en önemli nedenlerinden biridir. Bilhassa yabancı unsurlara karşı katı bir tutum takınan toplumlarda bu tür bir çatışma riski daha yüksektir. Böylece kültürel farklılıklar, kurumsal ve dil farklılıklarının yaratmış olduğu güçlüklerle de bir bütün oluşturacak şekilde, göçmenlerin içinde buldukları topluma uyum sağlamaları ve başarılı olmalarının önünde engel oluşturabilmektedir (European Commission, 2018: s. 16).

Göç bir yönüyle de sosyal bir olgudur. Aile yapısı, gelir ve statü farklılıkları, kentleşme gibi alt boyutlarıyla göç süreci sosyal yapıyı dönüştürme özelliğine sahiptir. İlk olarak göçün aile yapısı üzerinde önemli etkileri vardır. İşgücünün başka ülkelere göçünde olduğu gibi, işçi ailelerinin göçe dahil olamamasından kaynaklanan parçalanmış aileler sorunu ortaya çıkabilir. Ailenin göç veren, işçinin ise göç alan ülkede yaşamak zorunda kalması aile bütünlüğüne zarar verebilir. Türk işçilerin Batı Almanya'ya göçlerinde, sürecin özellikle başlangıç yıllarında, zaman zaman ailelerini geride bırakmak zorunda kalmaları buna örnek olarak gösterilebilir (Genel, 2014: s. 322). Yalnızca ekonomik değil, politik nedenlere bağlı göçler de ailelerin parçalanması sonucunu doğurabilmektedir. Savaşlar ve siyasal çatışmalar sırasında insanlar, ailelerinin bir kısmını veya tümünü geride bırakmak zorunda kalmaktadırlar. Bu ise aile bütünlüğünün ortadan kalkmasına sebep olmaktadır.

Toplumsal eşitsizlikler, göç olgusunun bir diğer sosyal boyutudur. Gelir ve servet eşitsizliği ile statü farklılıkları, yer yer göçe bağlı toplumsal tabakalaşmanın bir yansıması olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum düşük vasıflı göçmenlerde daha belirgindir. Eğitim düzeyi düşük olan ve buna bağlı olarak da düşük statüde işlerde çalışmak zorunda kalan göçmenler, gelir dağılımının daha alt katmanlarında yer almaktadırlar (Orrenius ve Zavadny, 2018). Göçmenler ve yerleşikler arasındaki gelir ve statü farklılıklarında en temelde eğitim seviyesi ve işgücü kalifikasyonu belirleyici olmaktadır. Yeni kuşak göçmenlerin eğitim düzeyinin birinci kuşak göçmenlere göre daha yüksek olduğu (Krogstad ve Radford, 2018; Bonin, 2017) göz önüne alınacak olursa, yakın gelecekte göçe bağlı toplumsal eşitsizliklerin kısmen de olsa azalması beklenebilir.

Bunlara ilaveten kırdan kente göç olgusunun yol açtığı kalabalık şehirler sorunu, hem çevre kirliliği hem de sürdürülemez kentleşme dinamikleri bakımından sosyal problemlere sebebiyet vermektedir. Kentler büyüdükçe ihtiyaçları da artmakta, yeni yerleşim alanlarının açılması zorunluluğu yeşil alanların sayısını azaltmaktadır (Karataş ve Kılıç, 2017: s. 66-68). Giderek artan kent nüfusu temiz bir çevrede yaşama imkanını sınırlamakta, endüstriyel ve(ya) evsel atıklar büyük metropollerin çevresinde devasa çöp alanlarının oluşmasına neden olmaktadır. Bu durum, ekonomik ve mali boyutları bir yana, insan sağlığı için büyük bir sorun teşkil etmektedir. Çarpık kentleşmenin çevrede yol açtığı tahribat, bir yönüyle de fosil yakıtlar meselesi ile ilişkilidir. Motorlu taşıtların sayısındaki artışa paralel olarak artan benzin tüketimi, hava kirliliğine sebep olduğu gibi atmosfere de zarar vermektedir (Uttara vd., 2012). Bunun insanoğluna faturası ise küresel çapta büyük bir iklim değişikliği meselesinin yaşanmasıdır.

Göçün siyasal alana yansması ise en temelde yabancı düşmanlığı veya ırkçılık şeklinde olmaktadır. Bunda kısmen göç edenler ile yerleşikler arasındaki kültürel ve kimlik temelli farklılıklar, kısmen de göçmenlerin göç edilen ülkedeki ekonomik sorunların nedeni olarak görülmesi etkindir. Yukarıda da ifade edildiği üzere göç, kültürel zenginleşmeye katkıda bulunabildiği gibi kültürel veya kimlik farklılıkları üzerinden toplumsal çatışmalara da yol açabilmektedir. Ayrıca ekonomik kriz dönemlerinde yerleşikler arasında işsizliğin artması da yabancı düşmanlığı artırabilmektedir. Zira düşük eğitilmiş ve vasıfsız göçmenlerin ucuz işgücü olarak görülmesi sonucunda yerleşiklerin işini kaybetme riski ile karşı karşıya kalmaları, onlarda, göçmenlere karşı bir antipatinin doğmasına sebep olabilmektedir (Ghosh, 2011; Billiet vd., 2014). Bunun sonucunda ise aşırı milliyetçi ve ırkçı politikaları savunan, göçmen karşıtı partilere yönelik ilgi artabilmektedir. Örneğin günümüzde Avrupa ülkelerinin önemli bir kısmında bu politik çizgideki partilerin oy oranları yükselmektedir. Öyle ki Orta Avrupa ülkelerinden İsviçre ve Avusturya'da söz konusu partilerin oyları %30'lara yaklaşırken, Kuzey Avrupa ülkesi Danimarka'da da %20'yi aşmış durumdadır. Üstelik ırkçı partilerin yükselmesi sorunu yalnızca küçük Avrupa ülkelerine has bir durum da değildir. Aralarında Almanya, Fransa ve İtalya gibi büyük ekonomilerin de yer aldığı çeşitli Avrupa ülkelerinde ırkçı ve yabancı düşmanı partilerin oyu %10 seviyesinin üzerinde seyretmektedir (Şekil 5).

Şekil 5: Avrupa'da Aşırı Milliyetçi Partilerin Oy Oranları (%)

Kaynak: BBC, 2018'den tarafımızca derlenmiştir

5. Sonuç Yerine: Göçün Küresel Kamusal Mal veya Kötü Olma Özelliği

Günümüzde göç olgusunun küresel bir boyut kazanarak yerkürenin tamamını etkileyen sonuçlar doğurması, onun küresel kamusal bir mal veya kötü olarak ele alınmasını

gerektirmektedir. Burada temel sorun göçün meydana getirdiği etkilerin pozitif dışsallık mı yoksa negatif dışsallık mı oluşturduğu ile ilgilidir. Keza göçün her iki boyutu da söz konusudur.

İnsanlığın binlerce yıllık gelişim süreci incelendiğinde göçlerin; medeniyet alanının genişlemesine katkı sağladığı görülür. Avcı toplayıcı toplulukların kitlesel göçleri sonucunda Mezopotamya, Mısır ve Hindistan gibi büyük medeniyetler kurulmuş, ilk yerleşim yerleri ortaya çıkmış ve tarım toplumuna geçişin temelleri atılmıştır. Sanayi devrimi ile birlikte bu kez kırdan kente göç olgusu yaşanmış, bu da fabrika üretiminin getirdiği verimlilik artışı ile birlikte hızlı bir ekonomik büyüme sağlamıştır. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında ABD'ne, yirminci yüzyılın ikinci yarısında da Batı Almanya, Fransa ve İngiltere gibi merkez Avrupa ekonomilerine yapılan işçi göçleri hem ülkelerinde iş bulamayanların iş sahibi olmalarına, hem de söz konusu bu ekonomilerin üretim düzeylerinin artmasına katkıda bulunmuştur. Nihayet bugünün bilgi toplumu modeli içerisinde yoğunlaşan beyin göçü olgusu da kendi ülkelerinde başarı elde etme şansını yakalamayan iyi eğitilmiş ve kalifiye işgücüne böylesi bir şans tanımıştır. Bunlar göçe bağlı pozitif dışsallıklar olarak değerlendirilebilir. Bu özellikleri ile göç küresel kamusal bir mal görünümü sergilemektedir.

Ancak göçün olumsuz yönleri de bulunmaktadır. Savaşlar veya politik çatışmalar bir yandan küresel çapta bir sığınmacı sorununa sebep olurken, bir yandan da aile bütünlüğünü ortadan kaldırmaktadır. Ayrıca sığınmacıları kabul etmek durumunda kalan ülkelerin kamu harcamaları artmakta, bu da bütçe dengelerini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Devletlerin mali dengeleri açısından kırdan kente göç hareketlerinin de önemli bir etkisi vardır. Giderek büyüyen ve kalabalıklaşan kentler, yerel yönetimler bütçelerini zorlayabilmektedir. Kırdan kente göçün diğer bir boyutu da şehrin çevresel ve sosyal dengelerinin bozulabilmesidir. Göçler kültürel çatışmalardan kaynaklı politik kutuplaşmaları da gün yüzüne çıkartabilmektedir. Özellikle yabancılara karşı hoşgörülü olmayan toplumlarda göç, göçmen karşıtı-aşırı milliyetçi ve ırkçı partilerin yükselişine neden olmaktadır. Bunun sonucunda da demokrasi dışı siyasal eğilimler güç kazanabilmektedir. Son olarak göçlerle birlikte az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler için yetişmiş insan kaybı sorunu da yaşanabilmektedir. Eğitilmiş ve kalifiye işgücünün ülkeyi terk etmesi, üretken işgücü konusunda zaten sorun yaşayan bu ülkelerin durumunu daha da kötüleştirebilmekte ve bu da söz konusu ülkelerin araştırmacı ve bilim adamı yetiştirme konusundaki çabalarını tökezletebilmektedir.

Yukarıda sıralananlar ise göçün yaratmış olduğu negatif dışsallıklardır. Böylece göçün neden olduğu bu olumsuzluklar, onun bir küresel kamusal kötü olarak tanımlanması sonucunu doğurabilir. Görüldüğü üzere göçü küresel kamusal mal veya küresel kamusal kötü olarak tanımlayabilmek oldukça güçtür. Bununla birlikte göçe ilişkin algının olumsuzluğu ve çağrıştırdığı şeylerin negatif niteliği küresel kamusal kötü tarafını daha çok öne çıkarmaktadır. Keza toplumsal hafıza için göç, genellikle kötü anıları (bulduğu yeri terk etmek zorunda kalma, yakınlarını geride bırakma, yeni bir yere uyum sağlamaya çalışma) çağrıştırmaktadır. Böylece göçü; meydana getirdiği dışsallıkların niteliğine göre zaman zaman küresel kamusal bir mal zaman zaman da küresel kamusal bir kötü olarak düşünmek mümkün ise de, toplumsal algıda meydana getirdiği olumsuz etkiler bakımından, küresel kamusal kötü olma özelliğinin kısmen de olsa küresel kamusal mal olma özelliğine göre daha fazla öne çıktığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Abramitzky, R. ve Boustan, L. (2017). Immigration in American Economic History. *Journal of Economic Literature*, 55(4), pp. 1-36.
- Aktel, M. (2003). *Küreselleşme ve Türk Kamu Yönetimi*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Andersen, E. A. ve Lindsnaes, B. (2007). Public Goods: Concept, Definition, and Method. in E. A. Andersen & B. Lindsnaes (Ed.), *Towards New Global Strategies: Public Goods and Human Rights*. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, pp. 29-52.
- Bairoch, P. ve Goertz, G. (1986). Factors of Urbanisation in The Nineteenth Century Developed Countries: A Descriptive And Econometric Analysis. *Urban Studies*, 23, pp. 285-305.
- BBC (2018). *Europe and Nationalism: A Country-By-Country Guide*. <https://www.bbc.com/news/world-europe-36130006>, (Erişim Tarihi: 26.02.2019).
- Billiet, J., Meuleman, B. ve De Vitte, H. (2014). The Relationship Between Ethnic Threat and Economic Insecurity in Times of Economic Crisis: Analysis of European Social Survey Data. *Migration Studies*, 2(2), pp. 135-161.
- Blau, F. D. (2016). *The Economic and Fiscal Consequences of Immigration*. https://www.nap.edu/resource/23550/immigration_webinar.pdf, (Erişim Tarihi: 19.02.2019).
- Bonin, H. (2017). *The Potential Economic Benefits of Education of Migrants in the EU*. IZA Research Report No. 75.
- De La Rica, S., Glitz, A. ve Ortega, F. (2013). *Immigration in Europe: Trends, Policies and Empirical Evidence*. IZA Discussion Paper No. 7778.
- Development Initiatives (2016), *Measuring Aid to Global Public Goods (GPGs): An Approach to Estimating Funding for Gpgs from Providers of Official Development Assistance*. <http://devinit.org/wp-content/uploads/2016/07/Measuring-aid-to-global-public-goods-GPGs-Discussion-paper-July-2016.pdf>, (Erişim Tarihi: 10.01.2019).
- Dinkovski, V. ve Markovska-Simoska, S. (2018). Brain Drain as a Function of Sustainable Development in the Republic of Macedonia. *Industrija*, 46(1), pp. 173-188.
- Docquier, F. (2014). The Brain Drain from Developing Countries. *IZA World of Labor*, 31, pp. 1-10.
- Ekici, S. ve Tuncel, G. (2015). Göç ve İnsan. *Birey ve Toplum*, 5(9), ss. 9-22.
- European Commission (2018). *European Migrations: Dynamics, Drivers, and the Role of Policies*. Brussels: European Union.
- Eurostat (2011). *Migrants in Europe: A Statistical Portrait of the First and Second Generation*. Brussels: European Union.
- Freeman, G. P. (1986). Migration and the Political Economy of the Welfare State. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 485, pp. 51-63.
- Genel, M. G. (2014). Almanya'ya Giden İlk Türk İşçi Göçünün Türk Basınındaki İzdüşümü: Sirkeci Garı'ndan Munchen Hauptbahnhof'a. *Selçuk İletişim*, 8(3), ss. 301-338.
- Ghosh, J. (2011). Fear of Foreigners: Recession and Racism in Europe. *Race/Ethnicity: Multidisciplinary Global Contexts*, 4(2), pp. 183-190.
- Gümüş, E. (2013). Uluslararası Kamu Malları Kavramı. içinde F. Tekin ve M. O. Arslan (Ed.), *Uluslararası Kamu Maliyesi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, ss. 26-49.
- Hall, M., Singer, A., De Jong, G. F. ve Graefe, D. R. (2011). *The Geography of Immigrant Skills: Educational Profiles of Metropolitan Areas*. Washington D.C: Brookings.
- International Labour Organization (2015). *ILO Global Estimates on Migrant Workers: Results and Methodology*. Geneva: ILO.
- International Organization For Migration (2008). *Migration and Climate Change*. Geneva: IOM.

- International Organization For Migration (2018). *World Migration Report 2018*. Geneva: IOM.
- Karataş, A. ve Kılıç, S. (2017). Sürdürülebilir Kentsel Gelişme ve Yeşil Alanlar. *SİYASAL: Journal of Political Sciences*, 26(2), ss. 53-78.
- Kaul, I., Grunberg, I. ve Stern, M. A. (1999). Global Public Goods: Concepts, Policies and Strategies. in I. Kaul, I. Grunberg ve M. A. Stern (Ed.), *Global Public Goods: International Cooperation in the 21st Century*. New York: Oxford University Press, pp. 450-507.
- Kaul, I., Conceição, P., Le Goulven, K. ve Mendoza, R. U. (2003). How to Improve The Provision of Global Public Goods. in I. Kaul, P. Conceição, K. Le Goulven ve R. U. Mendoza (Ed.), *Providing Global Public Goods: Managing Globalization*. New York: Oxford University Press, pp. 21-58.
- Kirmanoglu, H., Yılmaz, B. E. ve Susam, N. (2006). Maliye Teorisi'nin Çıkmazı: Küresel Kamusal Mallar (Kalkınma Yardımları İçinde Küresel Kamusal Malların Finansmanı). *Maliye Dergisi*, 150, ss. 25-52.
- Knight, J., Mcconnell, S. A. ve Baker, L. W. (2000). *Ancient Civilizations Almanac*. USA: U.X.L Ancient Civilizations Reference Library.
- Koudela, P. (2013). A Brief History of Immigration Policy in the United States. *West Bohemian Historical Review*, 3(2), pp. 43-62.
- Krogstad, J. M. ve Radford, I. (2018). *Education Levels of U.S. Immigrants are on the Rise*, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2018/09/14/education-levels-of-u-s-immigrants-are-on-the-rise/>, (Erişim Tarihi: 15.01.2019).
- Milanovic, B. (2013). *The Economic Causes of Migration after Lampedusa: Should the World be Composed of Gated Communities?*. <https://www.theglobalist.com/economic-causes-migration/>, (Erişim Tarihi: 15.12.2018).
- Mohapatra, S., Moreno-Dodson, B. ve Ratha, D. (2012). Migration, Taxation, and Inequality. *The World Bank Economic Premise*, 80, pp. 1-5.
- Neuman, W. ve Goodman, D. (2018). New York City's \$89 Billion Budget Includes Discount Transit Fare Plan. *New York Times*, 11.05.2018.
- Orrenius, P. M. ve Zavodny, M. (2018). *Does Migration Cause Income Inequality?*. <https://scholar.smu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=texas-mexico-research>, (Erişim Tarihi: 21.02.2019).
- Rubenstein, J. M. (2018). *The Cultural Landscape: An Introduction to Human Geography*. UK: Pearson.
- Skiba, L. (2017). The Problem of Multiculturalism in the Context of Conflict. *Forum Scientiae Oeconomia*, 5(1), pp. 33-42.
- Tümtaş, M. S. ve Ergun, C. (2016). Göçün Toplumsal ve Mekânsal Yapı Üzerindeki Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(4), ss. 1347-1359.
- Türk Dil Kurumu (1998). *Türkçe Sözlük-1. Cilt (A-J)*. Ankara: TDK.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (2018). *Göç ve Uyum Raporu*. Ankara: TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu.
- UNHCR (2016). *Global Trends: Forced Displacement in 2016*. Geneva: The UN Refugee Agency.
- UNHCR (2018a). *Global Trends: Forced Displacement in 2018*. Geneva: The UN Refugee Agency.
- UNHCR (2018b). *Refugees Bear Cost of Massive Underfunding*. <https://www.unhcr.org/news/briefing/2018/10/5bbc57d94/refugees-bear-cost-massive-underfunding.html>, (Erişim Tarihi: 20.02.2019).
- United Nations (2017). *International Migration Report 2017: Highlights*. New York: UN.
- United Nations (2018). *The World's Cities in 2018*. New York: UN.

Uttara, S., Bhuvandas, N. ve Aggarwal, V. (2012). Impacts of Urbanisation on Environment. *International Journal of Research in Engineering & Applied Sciences*, 2(2), pp. 1637-1645.

World Bank (2017). *The World Bank Open Data*. <https://data.worldbank.org/>, (Erişim Tarihi: 15.01.2019).

World Population Review (2020). *New York Population 2020*. <https://worldpopulationreview.com/us-cities/new-york-city-population/>, (Erişim Tarihi: 08.06.2020).

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 367-376, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 25.02.2020 Kabul Tarihi: 05.06.2020

YILLIK FİNANSAL RAPORLARIN İŞLETMELERİN PİYASA DEĞERLİLİĞİNE ETKİSİNİN OLAY ÇALIŞMASI YÖNTEMİYLE İNCELENMESİ: BİST HABERLEŞME SEKTÖRÜNDE UYGULAMA¹

Investigation of The Effect of Annual Financial Reports on The Market Value of Businesses By Case Study: Application in Bist Communication Sector

Ömer Faruk DEMİRKOL²

Abdulrezzak İKVAN³

ÖZ

İşletmeler tarafından paylaşılan finansal raporların paydaşların işletmeye ilişkin bilgi gereksinimlerine kaynak teşkil ettiği görülmektedir. Paydaşların işletme ile ilgili alacakları kararlarda işletmelerin kamuoyuna açıkladıkları finansal raporlar önemli bir rol üstlenmektedirler. Ayrıca işletmelerin finansal durum ve performanslarını yansıtan bu raporların açıklanması, piyasa değerleri üzerinde muhtemel etkilere sebep olmaktadır. Çalışmada BİST Haberleşme endeksinde işlem gören işletmelerin finansal tablo paylaşımlarının piyasa değerleri üzerindeki etkisi olay çalışması yöntemiyle incelenmiştir. Çalışmada işletmelerin finansal bilgilerini kamuoyuyla paylaşmalarının öncesinde ve sonrasında piyasa değerini temsil eden hisse senedi değerlerinin ortalama piyasa endeks değerinden ayrılan hareketlilikleri temele alınmıştır. İşletmelerin finansal tablolarını paylaşmalarına müteakip hisse değerlerinin piyasa endeksi değerinden olumlu veya olumsuz şekilde farklılaştığı tespit edilmiştir. Finansal bilgi sunumlarının paydaşlar açısından dikkate değer olduğu ve kararlarını etkilediği görülmektedir. Ayrıca bu durum piyasaların etkin düzeyde olmadıklarını da göstermektedir. İşletmelerin kamuoyuna sundukları finansal tablolarının paydaşların kararları üzerindeki etkilerini göz önünde bulundurarak bilgi paylaşımlarını ve zamanlamasını iyi yönetmeleri gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Finansal Raporlar, Olay Çalışması Yöntemi, Piyasa Değeri

Jel Kodları: G14, G30, L25

ABSTRACT

It is seen that the financial reports shared by the companies constitute the source of the information needs of the stakeholders. The financial reports disclosed to the public by the enterprises play an important role in the decision-making of the stakeholders. In addition, the disclosure of these reports reflecting the financial status and performance of businesses causes possible effects on market values. In the study, the effect of the financial statements sharing of the companies traded in the BIST Communication index on the market values was investigated by the case study method. In the study, the mobility of the stock values representing the market value before and after the enterprises share their financial information with the public, which differ from the average market index value is taken as the basis. It is determined that the share values differ from the market index value positively or negatively after the companies share their financial statements. This situation appears that financial information presentations are noteworthy for stakeholders and affect their decisions. This also shows that markets are not at an effective level. Enterprises should also

¹ Bu çalışma 29 Kasım-1 Aralık 2019 tarihleri arasında “4. Uluslar arası GAP İşletme Bilimleri ve Ekonomi Kongresi”nde bildiri olarak sunulmuş yapılan katkılar çerçevesinde gerekli revizyon ve kapsam genişletme çalışmaları yapılmıştır. Çalışmamız daha önce herhangi bir yerde yayınlanmamıştır.

² Doç. Dr., Harran Üniversitesi, e-posta: omerfarukd@hotmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0483-3790>

³ Öğr. Gör., Adıyaman Üniversitesi, (Harran Üniversitesi İşletme ABD Doktora Öğrencisi)
e-posta: aikvana@adiyaman.edu.tr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9834-237X>

manage their information sharing and timing well, taking into account the effects of the financial statements presented to the public on the decisions of stakeholders.

Key Words: Financial Reports, Case Study, Market Value

Jel Codes: G14, G30, L25

GİRİŞ

Finansal bilgi kullanıcıları, işletmeler tarafından yayımlanan finansal raporlarda yer alan bilgilerin zamanında sunma, ulaşılabilir, erişilebilir, doğru, güvenilir, fayda-maliyet ilkesi gibi özelliklere sahip olmasını önemserler. İlgili kullanıcılar sunulan finansal bilgilerden işletmeye yönelik kararlarını şekillendirirken faydalanmaktadır. Bu amaçla işletmenin finansal bilgilerine ilişkin sunum zamanının finansal bilgi kullanıcılarının işletmeye ilişkin yatırım kararları üzerinde etkili olacağı öngörülmektedir. Finansal bilgilerin sunum zamanı, işletmenin hedef kullanıcılara işletmenin finansal durum ve performansının mevcut durumunu ifşa etme ve potansiyel gücüne yönelik sinyaller gönderme anıdır. İşletmeler finansal bilgi sunumlarındaki muhtemel gecikmeler paydaşların kararlarını olumsuz etkileyebilmektedir (Özkan vd., 2013), bu yüzden paydaşların işletmeye ilişkin kararlarının lehte oluşmasını sağlamak için piyasa zamanlamasına uygun şekilde bilgilerin sunumu gerekmektedir.

İşletmelerin piyasa değeri genellikle işletmenin piyasada işlem gören paylarının talep gördüğü fiyat üzerinden değerlendirilmektedir. Bu durum işletmeleri piyasa değerlerini arttırmak amacıyla pay değerlerini artırıcı faaliyetlere yöneltmektedir. İşletmeler paylarının piyasa değerini yükseltmek amacıyla birçok faaliyet gerçekleştirmektedirler. Kalite, fiyat, müşteri odaklılık, şeffaflık, güven vb. durumlar pay değerlerini arttırmak amacıyla gerçekleştirdikleri faaliyetlere örnek verilebilir. İşletmenin finansal bilgilerinin standartlar çerçevesinde oluşturduğu finansal raporları hedef kullanıcıların hizmetine zamanında sunması da bu amaca hizmet etmektedir. Olay çalışması yöntemi genel olarak olayların araştırmaya konu edilen faaliyetin sonuçları üzerindeki muhtemel etkilerini belirlemeye yönelik yapılan bir analiz olarak değerlendirilebilir.

Hedef kullanıcıların büyük bir çoğunluğunun işletme yöneticilerine göre işletmeye yönelik bilgilere erişimleri veya hakimiyetleri kısıtlı kalmaktadır. İşletme yönetimleri dışındaki hedef kullanıcıların işletmeye ilişkin bilgilere her an ulaşmaları mümkün olmamaktadır. Bu durum hedef kullanıcılar arasında işletmeye ilişkin bilgi düzeylerinde dengesiz bir sonucu meydana getirmektedir. Bilgi dengesizliğinin giderilmesi amacıyla işletmeler belli dönemlerde piyasaya işletmeye ilişkin önem arz eden konularda bilgiler sunmaktadırlar. Klasik yönetim anlayışlarında işletmeye yönelik bilgilerin açıklanması işletme açısından olumsuz sonuçlar doğuracağı öngörüsü bulunmaktaydı. Ancak çağdaş yönetim anlayışı ile işletme bilgilerinin hedef kullanıcılar tarafından bilinirliği işletmenin piyasada kabul görmesine ve dolayısıyla değerliliğine olumlu katkılar sunacağı öngörülmektedir. İşletmeler piyasa değerlerini yükseltmek amacıyla hedef kullanıcılara işletme ile ilgili finansal ve finansal olmayan bilgileri uygun zamanlarda ve belli standartlarda raporlar şeklinde sunmaktadırlar.

Çalışma, işletmelerin belli dönemlerde hedef kullanıcıların hizmetine sundukları finansal raporlarının işletmenin piyasa değeri üzerindeki muhtemel etkilerini kapsamaktadır. Bu amaçla çalışmanın ilk bölümünde finansal raporların önemi ve hedef kullanıcılara sağladıkları faydalar ile olay çalışması yönteminin kapsamı ve hesaplanma şekline ilişkin formüller sunulmuştur. İkinci bölümde işletmelerde yaşanan ve finansal sonuçlar doğurucu faaliyetlerin olay çalışması kapsamında değerlendirildiği literatür bulgularına yer verilmiştir. Uygulama bölümünde çalışmanın kapsamını oluşturan BİST Haberleşme sektöründe işlem gören şirketlerin 2017 ve 2018 dönemlerine ait yıllık finansal raporlarının KAP'ta yayınlanma dönemleri olay çalışması yöntemi çerçevesinde incelenmiş ve muhtemel etkileri tespit edilmiştir. Sonuç bölümünde ise uygulama bölümünden elde edilen bulgular değerlendirilmiş ve literatür bulgularıyla benzerlik ve farklılıkları ortaya konulmuştur.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1 Finansal Raporlar ve Önemi

İşletmelerin mali nitelikli işlemleri sonucunda oluşturulan finansal raporlardan, işletmelerin finansal durum ve performanslarını analiz ve değerlendirmesinde ortak bir bilgi sağlayıcı olarak faydalanılmaktadır (Türker, 2011). Yönetici, ortak, çalışan, kreditor vb. grupların işletme faaliyetleri üzerinde değişik beklenti veya çıkarları bulunmaktadır. Yönetici ve çalışanların işletmeden beklentileri kendilerini tatmin edecek bir ücret geliri olurken, ortakların beklentileri işletmenin piyasa değerinin yükselmesi, kreditorlerin beklentisi ise işletmenin borç ödeme gücünün yeterli düzeyde olmasıdır. Tüm gruplar işletmeye ilişkin beklentilerini dizayn ederken bilgiyi kullanmakta ve bu amaçla işletmeye yönelik finansal bilgileri önemsemektedirler. Paydaşların bilgi gereksinimlerine katkı sunması açısından değerlendirildiğinde işletmelerin finansal bilgi sunum zamanları tabloların niteliksel değerliliğini ortaya koymaktadır (Dyer IV ve McHugh, 1975). Finansal raporların sunum zamanlarını etkileyen unsurların genellikle piyasa düzenlemeleri, standartlar, sektör durumu, işletme performansı, büyüklüğü, denetim şirketi ve denetçi performansları olduğu görülmektedir (Özkan vd., 2013). Finansal raporlar işletmeye ilişkin finansal bilgilerin uluslararası standartlar çerçevesinde oluşturulmuş ve denetimden geçmiş bilgileri kapsadığı için hedef kullanıcılar açısından güven derecesi yüksek bilgiler olarak değerlendirilmektedir. Hedef kullanıcıların kararlarında önemli bir paya sahip finansal raporlar işletmenin finansal durum ve performansına yönelik önemli tespitleri ortaya koymaktadır. Finansal raporlarda yer alan bilgilerin kullanılabilirliği ilgili bilgilerin oluşturulmasında ve denetlenmesinde sorumluluğu bulunanların sosyal sorumluluk bilinciyle görevlerini icra etmelerine bağlıdır. Belirtilen sorumluluk bilinciyle görevlerini icra eden sorumluların sağladıkları finansal bilgiler hedef kullanıcıların ve dolayısıyla geniş çerçeveden bakıldığında makroekonominin çıkarlarına hizmet edeceği öngörülmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde; finansal raporların hedef kullanıcılara önemli faydalar sağlaması için doğru, güvenilir ve şeffaf bilgilerle oluşturulmasının önemliliği görülmektedir.

1.2 Olay Çalışması Yönteminin Kapsamı ve Aşamaları

Olay çalışması başka bir ifadeyle durum çalışması yöntemi, belirlenen bir olay veya durumun detaylı incelenmesine dayanarak bulguların elde edilmesini ve bulunması halinde anormal sonuçların ortaya konulmasını ve olay (durumun) etkilerinin analiz edilmesine yönelik yapılan analiz türü şeklinde tanımlanabilir (Mackinlay, 1997:16).

Olay çalışması yönteminin birçok alanda kullanıldığı gibi işletmelerin piyasa değerlerine ilişkin gerçekleştirilen analizlerde de yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Olay çalışması yöntemi kapsamında ele alınan herhangi bir olayın işletmenin piyasa değeri üzerindeki etkilerini araştırmak, olayın bilinirliğinin ortaya çıkması, meydana gelmesi veya sonuçlarının işletmenin pay değerlerini olumlu veya olumsuz etkilemesinin araştırılmasını kapsamaktadır. Olayın işletmenin pay değeri üzerinde oluşturduğu etkinin önemli derecede olması gerekmektedir. Pay değerleri üzerinde önemli derecede etki oluşturmayan olayların etki düzeylerinin ölçülmesi zorlaşmaktadır. Değerlendirilen olayın ilgili işletmenin pay değeri üzerindeki etkisi; olayla bağlantılı olarak ilgili pay getirisinin ortalama piyasa getirisi arasında anormal düzeyde farklılaşması şeklinde ölçülmektedir (Seans ve Sandoval, 2005, 312).

Olay çalışmasının işlem sürecine ilişkin aşamaların şekillendirilmesinde yazarlar arasında farklı yaklaşımların olduğu görülmektedir. Eppli ve Charles (2005), olay çalışmasının değerlendirilmesinin dört aşamalı bir süreç olduğunu belirtmiş ve aşağıdaki belirtilen şekilde ifade etmişlerdir.

- Etki düzeyi ölçülecek olayın belirlenmesi ve tanımlanması,
- Olayın etkilerini gerçekçi şekilde belirleyecek analiz döneminin oluşturulması,
- Belirlenen süreçte olayın hedef faaliyet üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi,

- Olay çalışması yöntemine ilişkin formüllerin çalıştırılması ve bulguların değerlendirilmesidir.

Olay çalışması yönteminin işlerliği için olay kapsamında değerlendirilen pay değerinin piyasadaki pay değerlerinden anormal düzeyde farklı bir değerde oluşması gerekmektedir. Bu açıdan anormal getiri de pay değerinin piyasadaki payların ortalama getirilerindeki sapma olarak ifade edilebilir (Otlu vd., 2019: 473). İlgili payın piyasadaki payların ortalama getiri sınırları içerisinde getiri sağlaması halinde ilgili payda değerlendirilen olayın etkisinden söz etmek mümkün olmamaktadır.

Olay çalışması yönteminin etkileri basit düzeydeki bazı formüllerle hesaplanmaktadır. Olay çalışması yöntemine ilişkin hesaplamalar iki aşamada oluşturulabilir (Bartholdy ve diğerleri 2006,3).

1. **Aşama:** Olay dönemindeki ilgili pay ve piyasadaki payların ortalama getirilerinin tespit edilmesi ve

Rit: İlgili payın (R) olay dönemindeki (t) getirileri (i)

Rmt: Piyasadaki payların (R) olay dönemindeki (t) ortalama getirileri (m)

Rit= $(D+Pit - Pit-1) / (Pit-1)$ şeklinde hesaplanmaktadır. Burada;

D, Olay döneminde ödenen temettüyü; Pit, ilgili payın t günündeki kapanış fiyatını; Pit-1 ise t ilgili payın t gününden bir önceki günün kapanış fiyatını belirtmektedir.

Piyasadaki paylar olarak BİST-100 endeksi değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Rmt = $(It - It-1) / It-1$ şeklinde hesaplanmaktadır. Burada;

It, BİST-100 endeksinin t günündeki kapanış değerini; It-1 ise BİST-100 endeksinin t gününden bir önceki günün kapanış değerini yansıtmaktadır.

2. **Aşama:** Anormal getirinin hesaplanması

Anormal Getiri: İlgili payın getirisi ile piyasadaki payların ortalama getirileri arasındaki fark şeklinde belirtilebilir.

Olaydan bağımsız gerçekleşmesi muhtemel getiri ile olay kaynaklı gerçekleşmiş getiri arasındaki fark anormal getiri olarak tanımlanabilir Campbell vd., 1997).

$$ARit = Rit - Rmt$$

ARit, ilgili payın t günündeki piyasa getirisine göre anormal getirisini belirtmektedir.

Olay çalışmasında temel alınan husus; olayın anormal bir etkiye sahip olup olmadığının incelenmesini ortaya koymaktır. Bu yüzden işletmelerin piyasa değerine etki edebilecek herhangi bir hususun olay çalışması kapsamında değerlendirilmesi yapıldığında ilgili olayın meydana gelmesi halinde işletmenin piyasada işlem gören paylarının değerlerine bakılmaktadır. Olay penceresi döneminde işletmenin pay değerinde meydana gelen değişimlerin aynı dönemde ulusal endeks ortalama getirilerinden farklılaşan ve anormal değerler olarak ifade edilen değerler dikkate alınmaktadır.

2. LİTERATÜR

Otlu vd. (2019) çalışmalarında BİST'te işlem gören işletmelerin kısmi bölünmelerine ilişkin alınan kararların ilgili işletmelerin pay değerleri üzerindeki etkilerini olay çalışması yöntemi çerçevesinde değerlendirmişlerdir. Çalışma kapsamında; olay tarihi öncesi ve sonrası on günlük pay getirileri değerlendirilmiş olup olay öncesi dönemde piyasadaki paylara ilişkin ortalama getirilerinden olumlu anormal getiriler sağladığı ancak olay sonrası dönemde ise olumsuz anormal getirilerin oluştuğu tespit edilmiştir. Bulguların açıklanan bilgilerden dolayı anormal düzeyde

olumlu-olumsuz getiriler sağlamasının sonucu olarak ülkemiz pay piyasalarının yarı güçlü formda etkin piyasa olmadığını belirtmişlerdir. Bu durumun pay piyasamızda açıklanmış bilgilerin payların değerleri üzerinde etkili olduğunu ve yatırımcıların açıklanmış bilgilerden kaynaklı anormal getiride kayıp veya kazançları yaşadıklarını vurgulamışlardır.

Elbir ve Kandır (2017) çalışmalarında yatırım duyurularını olay çalışması kapsamında BİST Demir-Çelik Sektöründe işlem gören işletmelerin piyasa değerleri üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Yatırım duyurularının işletmelerin piyasa değerleri üzerinde etkili olduğu ve ilgili işletmelerin 2005-2015 arası dönemlere ait duyurularının öncesinde ve sonrasında beş günlük olay penceresi sürecinde anormal getirilerin sağlandığı yönünde tespitlerin yapıldığını belirtmişlerdir. Genellikle yatırım ilanından önce işletmelerin pay değerlerinin arttığını tespit etmişler ve bu durumu borsanın etkin bir piyasaya sahip olmadığını kanıtı olarak göstermişlerdir.

Teke (2013), olay çalışması yöntemini endeksten çıkarılma ve endekse ekleme olayları kapsamında analiz etmiş ve çalışma kapsamında BİST-30 endeksi kapsamında 2005-2011 dönemlerinde ilgili endeksten çıkarılma ve endekse alma olaylarının pay değerleri üzerindeki anlamlı düzeyde etkili olmadığını tespit etmiştir. Pay değerlerinde herhangi bir anormal farkın meydana gelmemesindeki temel düşüncenin ise olayın hedef kullanıcılar tarafından önceden tahmin ediliyor olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Benzer şekilde Ayden ve Karan (2000) çalışmalarında ilk halka arz işlemlerinin işletmelerin piyasa değerleri üzerinde önemli düzeyde etkili olmadığı ve anormal getiriler sağlamadığını tespit etmişlerdir. Bu çalışmalarda kapsamdaki olayların işletmelerin piyasa değerlerine etkisinin olmadığına yönelik bulgular elde edildiği ve bu açıdan alanda yapılan diğer çalışmalardan farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir.

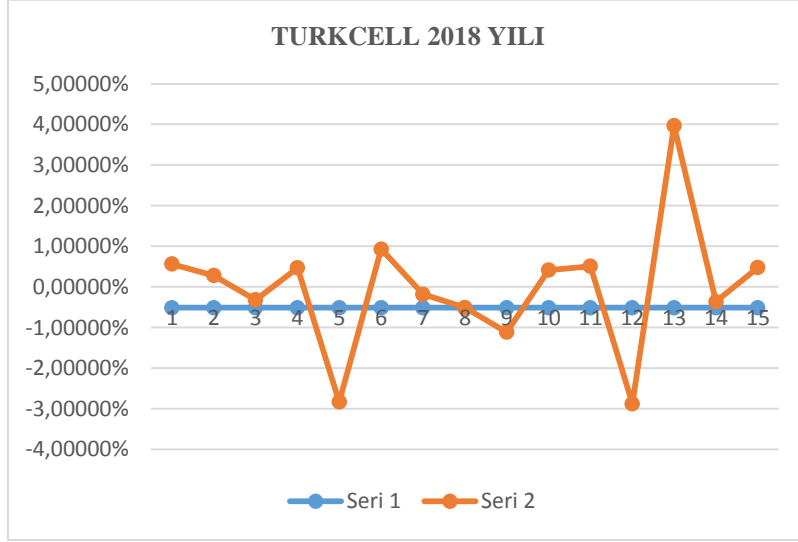
Bozkurt vd. (2015) çalışmalarında finansal tablo ilanlarının pay değerleri üzerindeki etkisini olay çalışması yöntemi kapsamında değerlendirmişlerdir. 167 şirkete ait 2009-2011 dönemlerine ait yıllık finansal tabloların ilan dönemlerindeki pay değerleri ile ilgili dönemlerdeki BİST-100 endeksinin ortalama pay değerleri değerlendirilmiş ve finansal tabloların ilan tarihleri öncesi ve sonrasında endeks ortalama getirisinden anormal düzeyde getiri elde ettiklerini tespit etmişlerdir.

Kayakıran (2016) çalışmasında işletme birleşmelerinin işletmelerin piyasa değerine etkisinin olay çalışması kapsamında BİST sınıai endeksinde işlem gören işletmelerin değerlendirilmesini ele almıştır. İşletmelerin birleşme işlemlerinin duyuru tarihlerinde ortaklarına piyasa getirisinden daha yüksek düzeyde getiriler sağladığını tespit etmiştir. Katılımcıların sınıai sektör kapsamındaki alt sektörlerden yatırım yaptıkları sektörün de önem arz ettiği vurgulanmıştır. İşletmelerin birleşme duyurularına bağlı olarak bazı alt sektörlerde piyasa değerinden olumlu düzeyde fark değeri oluşurken bazı alt sektörlerde ise olumsuz düzeyde fark değeri olduğu ifade edilmiştir.

3. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ ve BULGULARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

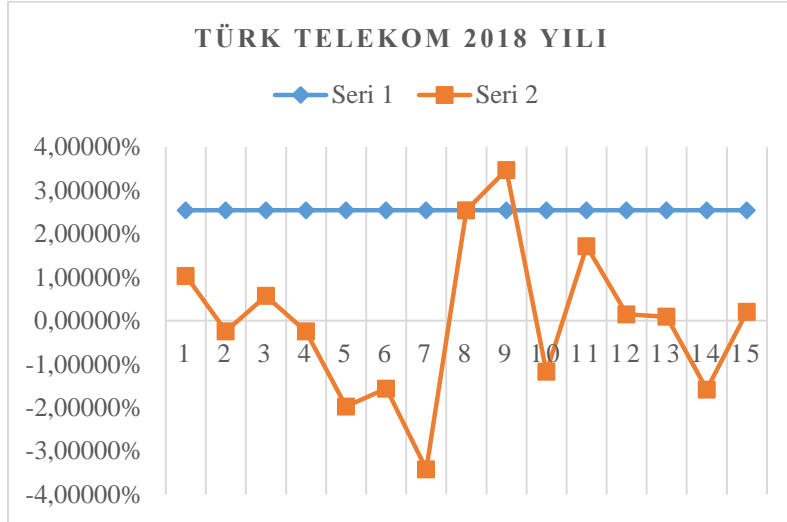
Çalışmada BİST-Haberleşme endeksinde işlem gören Turkcell ve Türk Telekom şirketlerinin finansal raporlarının Kamuyu Aydınlatma Platformu'nda (KAP) yayınlaması öncesi ve sonrasında takip eden yedi günlük dönemlerde ilgili işletmelerin pay getirilerinin piyasa getirilerinden anormal düzeyde farklılaşıp farklılaşmadığı olay çalışması kapsamında incelenmiştir. Çalışma kapsamı, ilgili endekslerde işlem gören şirketlerin 2017 ile 2018 dönemlerine ait yayınlanmış finansal tablolarıyla sınırlandırılmıştır. Şirketlerin ilgili dönemlere ait finansal tablolarının yayınlanma tarihleri farklı olduğundan olay pencereleri de farklı zaman dilimlerini kapsamaktadır. Turkcell şirketinin 2017 dönemine ait finansal tabloları 15.02.2018'de, 2018 dönemine ait finansal tabloları ise 20.02.2019'da yayınlanmış nitekim olay penceresi ilgili tarihlerin öncesi ve sonrası yedi günlük süreyi kapsayacak şekilde belirlenmiştir. Aynı şekilde Türk Telekom şirketinin 2017 dönemine ait finansal tabloları 08.02.2018'de, 2018 dönemine ait finansal tabloları ise 20.01.2019'da yayınlanmış ve olay penceresi ilgili tarihlerin öncesi ve sonrası yedi

günlük süreyi kapsayacak şekilde oluşturulmuştur. Şirketlerin olay pencerelerine bağlı kalınarak değerlendirilmiş ve bu çerçevede piyasa getirisinden anormal düzeyde getirilerinin bulunup bulunmadığı analiz edilmiştir. Olay çalışması kapsamında değerlendirilen şirketler ve ilgili dönemlere ait anormal getiri sonuçlarına ilişkin bulgular aşağıdaki grafikler şirketler ve yıllar bazında verilmiştir.

Grafik 1: Turkcell Şirketinin 2018 Dönemi Olay Penceresi Sürecinde Piyasa Getirisinden Farklılaşan Getiri Grafiği

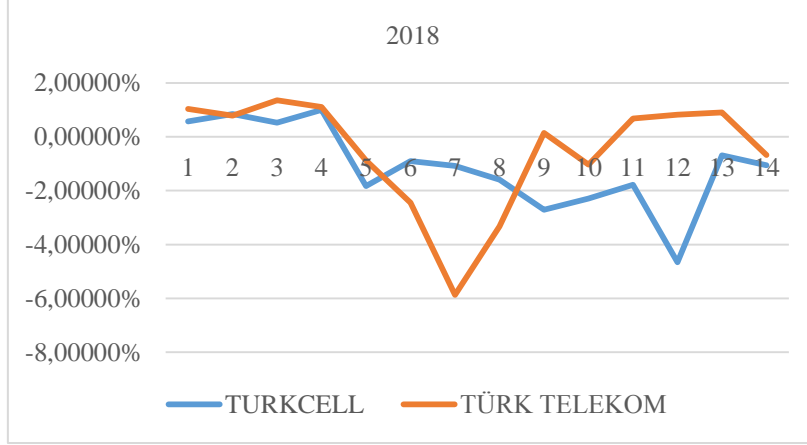
Turkcell şirketinin 2017 yılına ait finansal raporları 15.02.2018 tarihinde KAP'ta yayınlanmış olup ilgili tarihin öncesi ve sonrasındaki yedi günlük pay değerlerinin BİST-100 endeksinden farklılaşan değişimi Grafik-1'de verilmiştir. Grafikte sekizinci gün olay günü olup olay gününün öncesi sürecinde genellikle pay getirisi piyasa getirisiyle uyumlu bir seyir izlerken olay günü sonrasında piyasa getirisinden daha yüksek değişkenlik gösteren getiriler/kayıplar yaşattığı görülmektedir.

Grafik 2: Türk Telekom Şirketinin 2018 Dönemi Olay Penceresi Sürecinde Piyasa Getirisinden Farklılaşan Getiri Grafiği

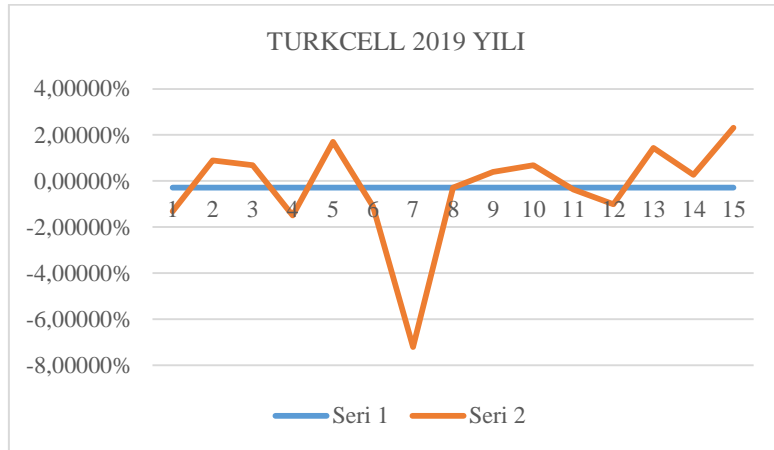
Türk Telekom şirketine ait olay günü 08.02.2018 olup ilgili şirketin yıllık finansal raporlarının KAP'ta yayımlandığı tarih olup olay günü öncesindeki süreçte şirketin pay değerlerinin piyasadaki ortalama pay değerlerinden negatif getiriler sağlarken olay günü pay getirisinin piyasa

ortalama getirisinden önemli oranda olumlu getiriler sağladığı tespit edilmiştir. Olay günü sonrasında pay getirisinin piyasa ortalama getirisi karşısındaki anormal seyrini sınırlı da olsa kaybettiği ve olay öncesi süreçte yaşanan önemli düzeydeki olumsuz farkların yaşanmadığı görülmektedir. Olayın yatırımcılar üzerinde şirket lehine bir izlenim bıraktığı ve şirket hisselerine bir eğilimin olduğu görülmektedir.

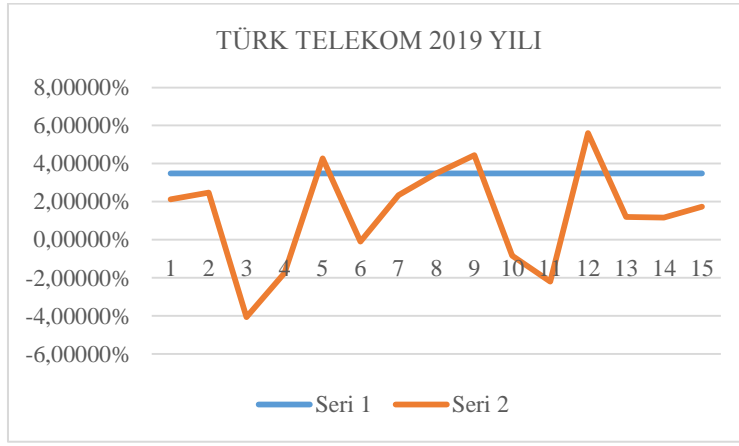
Grafik 3: Turkcell ve Türk Telekom Şirketlerinin 2018 Dönemi Olay Pencereleeri Süreçlerinde Piyasa Getirisinden Farklılaşan Kümülatif Getiri Grafikleri

Çalışma kapsamındaki şirketlerin 2018 dönemine ilişkin farklı zamanlarda yaşadıkları aynı olayın ortalama piyasa değeri göre pay değerleri üzerindeki etkileri kümülatif olarak Grafik 3'te verilmiştir. Grafik incelendiğinde 2018 döneminde farklı tarihlerde ilgili işletmelerin finansal raporlarının yayınlanmasının pay değerleri üzerindeki kümülatif etkinin olay öncesi süreçte benzer yönde bir değişimi meydana getirdiği ancak olay günü yaklaştıkça ve olay günü sonrasındaki süreçte ise kümülatif etkinin şirketler arasında farklı sonuçları meydana getirdiği görülmektedir. Olay öncesinde piyasa getirisinden yüksek ancak yatay bir seyir izleyen pay değerlerinin olay günü yaklaştıkça piyasa getirisinden düşük bir getiri sağladıkları gözlemlenmektedir. Ancak olayın etki düzeyi şirketler arasında farklı olduğu, Türk Telekom şirketinin bu dönemde olaydan negatif etkilenme düzeyinin Turkcell Şirketinden daha yüksek olduğu göze çarpmaktadır. Olay sonrası süreçte toparlanmaların da farklı düzeyde gerçekleştiği ve Türk Telekom şirketinin daha hızlı toparlandığı ve ortalama piyasa getirisinden daha iyi düzeyde bir getiri sağladığı tespit edilmiştir. Bunun yanında Turkcell için aynı durumdan bahsetmek mümkün gözükmemektedir. Çünkü Turkcell şirketi olay öncesinde yaşadığı getiri düşüşünü olay sonrasında toparlamaya çalışmış ancak Türk Telekom şirketinin sergilediği performans düzeyinde bir performansı sergilemediği gözlemlenmektedir.

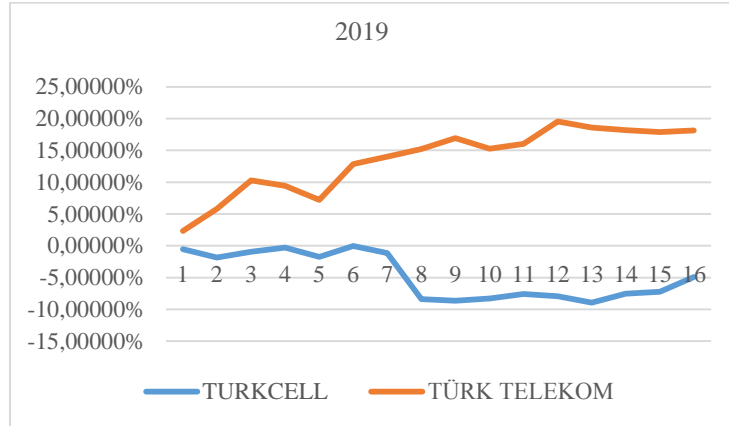
Grafik 4: Turkcell Şirketinin 2019 Dönemi Olay Penceresi Sürecinde Piyasa Getirisinden Farklılaşan Getiri Grafiği

2018 yılına ait Turkcell şirketinin yıllık finansal raporları 20.02.2019 tarihinde KAP'ta yayınlanmış ve olay günü olarak bu tarih belirlenmiştir. Olay gününden önceki günlerde şirketin pay getirisinin piyasadaki payların ortalama getirisinden önemli düzeyde bir farklılaşma yaşatmadığı ancak olay gününe yaklaştıkça düşük hareketli seyrin negatif hareketli bir seyre geçtiği görülmektedir. Bu durumun olay öncesindeki kısa süre içerisinde hedef kullanıcıların işletmeye ilişkin muhtemel olumsuz bir bilgiyi bekledikleri; ancak finansal raporların yayınlanmasıyla birlikte öngörülen olumsuz bilginin mevcut olmamasından dolayı tekrar toparlanmaya yönelik bir hissiyattan kaynaklandığı düşünülmektedir. Genel olarak şirketin pay getirisinin piyasadaki payların ortalama getirisinden önemli düzeyde farklılaşmayan bir getiri sağladığı tespit edilmiştir. Bununla beraber işletmenin olay gününden sonraki ilerleyen süreçte istikrarlı olduğu söylenemezse de piyasa ortalama getirisinden daha iyi düzeyde getiriler sağladığı bir seriyi yakaladığı söylenebilir.

Grafik 5: Türk Telekom Şirketinin 2019 Dönemi Olay Penceresi Sürecinde Piyasa Getirisinden Farklılaşan Getiri Grafiği

Türk Telekom şirketinin 2018 yılı finansal raporları KAP'ta 20.01.2019 tarihinde yayınlanmış, bu tarih ilgili şirket için olay günü olarak belirlenmiştir. Şirketin pay getiri düzeyi olay öncesi ve sonrası süreçlerde genellikle benzer değişimler göstermiş olup piyasadaki payların ortalama getirisiyle kıyaslandığında düzensiz getirilere sahip olduğu tespit edilmiştir. Genel olarak payın getirisinin piyasadaki payların ortalama getirilerinden daha iyi bir düzeyde getiri sağladığı görülmektedir. Olay sonrası süreçte pay getirisindeki değişkenliğin belli bir düzeyde olumlu yönde bir gelişme gösterdiği tespit edilmiştir. Bu durum işletmelerin yayınladıkları finansal raporlarında yer alan bilgilerin yatırımcıların şirkete yönelik umutlarını arttırdığı ve ilgilerine canlılık kattığı şeklinde yorumlanabilmektedir.

Grafik 6: Turkcell ve Türk Telekom Şirketlerinin 2019 Dönemi Olay Penceresi Süreçlerinde Piyasa Getirisinden Farklılaşan Kümülatif Getiri Grafikleri

2019 dönemi olay penceresine ilişkin şirketlerin ortalama piyasa getirisinden farklılık arz eden getirileri kümülatif olarak Grafik 6'da gösterilmektedir. Bulgularda olay penceresi sürecinde Türk Telekom şirketinin ortalama piyasa getirisinden genellikle pozitif yönde anormal getiriler sağladığı ve bunun devamlılık sergilediği görülmektedir. Turkcell şirketinin ise olay öncesinde piyasa getirisiyle paralel getiriler sağlarken olay günü ve sonrası günlerde ortalama piyasa getirisinden daha düşük düzeyde getiriler sağladığı ve olay penceresinin sonlarına doğru tekrar toparlanma hareketlerin olduğu söylenebilmektedir. Olay penceresi sürecinin sonlarında da olay öncesine benzer getiriye doğru bir ilerlemenin yaşandığı gözlemlenmektedir. Kümülatif getirilerin şirketler bazında farklılaşmasının temelinde işletmelerin olay penceresi sürecindeki paydaşların pay talep düzeylerine bağlı olduğu söylenebilmektedir.

İşletmelerin finansal bilgilerini sundukları dönemlerde paydaşların kararlarında değişimlere yol açtığı ve değişimin işletmeden işletmeye veya dönemden döneme farklı şekil ve düzeyde meydana geldiği elde edilen bulgularda belirgin bir şekilde tespit edilmiştir. Paydaşlar işletme yönetimleri tarafından sunulan finansal bilgileri işletmenin pay değerleri üzerindeki anormal etkisini olay penceresinin kısıtlı bir zaman diliminde sürdürmektedirler. Bu durum piyasa etkinliğinin seviyesini arttırdığına işaret etmekle beraber henüz tam etkinlik düzeyinin sağlanamadığını göstermektedir. Çünkü pay değerlerindeki anormal getirilerin anlık değişimlerden ziyade sürece tabi olması; etkin piyasaların “yeni bilgiler anlık değişimler sağlar” ilkesinin henüz mevcut olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak finansal raporların yayınlanma olayının işletmeye ilgi duyan paydaşların kararları üzerinde etkili olduğu ve bunun işletmenin piyasa değeri üzerinde değişimleri meydana getirdiği ve bu değişimlerin süreç içerisinde meydana geldiği yapılan analizlerde elde edilmiştir. Finansal raporların yayınlanmasının genellikle olay öncesinde oluşan olumsuz değişim rüzgârının olay sonrası süreçte pay değerinin olumlu şekilde gelişmesine katkı sağladıkları tespit edilmiştir. Bu durum paydaşların finansal raporlar ışığında kararlarında revizyonları gerçekleştirdikleri ve olay sonrası yeni dönemlerde daha rasyonel davranışlara yönelindikleri şeklinde değerlendirilebilir.

SONUÇ

Pay değerlerinin şekillenmesinde makroekonomik verilerle birlikte şirketlere ilişkin bilgiler de etkili olmaktadır. İşletmelere ilişkin riskin düzeyi piyasada sistematik olmayan risk olarak ifade edilmekte ve ilgili şirketlerin pay değerlerini etkileyen önemli bir hususu teşkil etmektedir. İşletmeler paydaşlarına çeşitli yöntem ve tekniklerle bilgiler sağlayarak sistematik olmayan risklerini minimize etmek ve işletmenin ilgililer nezdinde kabul edilebilirliğini arttırmak amacındadırlar. İşletmelere ilişkin finansal açıdan fiziki veri olarak finansal raporlar ele alınmakta ve bu raporlarla işletmelerin varlık ve kaynak yapıları, öz kaynak değişimlerine ilişkin bilgiler sunulmaktadır (Usul ve Bekçi, 2001). İşletmelerin piyasaya bilgiler sunması, hedef kullanıcıların işletmeye ilişkin risk beklenti düzeylerini düşürmek ve işletmenin potansiyel yatırımcılar açısından cazibesini yükseltmek amacı ile gerçekleştirilmektedir. Finansal literatürde piyasaya sunulan bilginin pay değeri üzerindeki muhtemel etkisi anlık olarak gösterilmeli ve bu durumun devam etmemesi gerekliliği öngörülmektedir. Bu durum etkin piyasa hipotezinin temelini oluşturmaktadır. Etkin piyasa, piyasaya sunulmuş tüm bilgilerin varlık fiyatlarına anında yansıtıldığı piyasalardır (Fama, 1970). Yayınlanmış bilgilerin pay değerleri üzerinde sürekli bir etki oluşturması ilgili piyasanın etkin olmadığı anlamına gelmektedir.

Ülkemiz etkin bir piyasaya sahip olmadığı için piyasaya sunulan bilgiler yatırımcılara anormal düzeyde kazanç ya da kayıplar yaşatmaktadır. Bu durum piyasa oyuncuları arasında bilgiye dayalı kazanç sağlama rekabetini tetiklemektedir. Çalışmamızda kapsamdaki şirketlere ilişkin 2017 ve 2018 yıllarına ait finansal tabloların KAP'ta yayınlanması olay günü olarak seçilmiş ve olay günü öncesi ve sonrası yedi günlük süreçlerde ilgili şirketlere ait pay getirilerinin

piyasadaki paylara ait ortalama getirileri arasındaki farka bakılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, olay günlerinde açıklanan finansal bilgilerin şirketlerin pay getirileri üzerinde etkili olduğu ve piyasa ortalama getirisinden farklılık arz eden getiriler sağladığı tespit edilmiştir. Bu durum yapılan birçok literatür çalışmasıyla paralellik göstermekte ve piyasanın etkin piyasa olmadığını ortaya koymaktadır. Çalışmada olay günü olarak seçilen günlerde belirlenen olay (finansal raporların yayınlanması) dışında işletmeler bazında başka herhangi bir olay yaşanmış olup olmamasına bakılmaksızın bu sonuçlar elde edilmiştir. Olay gününde işletme kapsamında başka olay(lar)ın yaşanmış olması söz konusu ise, elde edilen bulguların ve ilgili yorumların revize edilmesi durumu ortaya çıkabilir.

KAYNAKÇA

- AYDEN, T., ve KARAN, M. B., (2000), İstanbul Menkul Kıymetler Borsasında İlk Halka Arzların Uzun Vadeli Fiyat Performanslarının Ölçülmesi. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 2(3)
- Bartholdy, J., D. Olson ve P. Peare. (2006), "Conducting Event Studies on a Small Stock Exchange" <https://doi.org/10.1080/13518470600880176>
- BOZKURT, İ., vd. (2015), Finansal Tablo İlanlarının Hisse Getirileri Üzerindeki Etkisi: BİST’de Ampirik Bir Uygulama, Maliye Finans Yazıları (103).
- CAMPELL, J. Y., vd. (1997), The Econometrics of Financial Markets, Princeton University Press, New Jersey.
- DYER IV, J.C. ve MCHUGH, A.J. (1975). "The Timeliness of the Australian Annual Report", Journal of Accounting Research, 13(2), Accounting Research Center, Booth School of Business, University of Chicago, pp:204-219.
- ELBİR, G., ve KANDIR, S. Y., (2017), Yatırım Duyurularının Pay Getirileri Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi: Demir-Çelik Sektörü Örneği, Ekonomi Bilimleri Dergisi Cilt 9, No 1.
- EPPLİ, M. J. ve CHARLES, C. T. (2005), "An Event Study Analysis of Mall Renovation and Expansion", Journal of Shopping Center Research, 12 (2).
- FAMA, E. (1970), Efficient Capital Markets: A Review Of Theory and Empirical Work. Journal of Finance, 25.
- KAYAKIRAN, D., (2016), İşletme Birleşmelerinin İşletmelerin Piyasa Değerine Etkisi Ve Bir Araştırma, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Muhasebe Finansman Bilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul.
- MACKINLAY, A.C., (1997), Event Studies in Economics and Finance, Journal of Economic Literature, Vol XXXV, 13-39.
- OTLU, F., vd. (2019), Kısmi Bölünmenin Şirketlerin Piyasa Değeri Üzerine Etkisi: Olay Çalışması Yöntemiyle Analiz, Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi Haziran; 21(2).
- ÖZKAN, S. vd. (2013), "Finansal Tabloların Sunum Tarihini Etkileyen Faktörler: İMKB Firmaları Üzerine Bir Uygulama", Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi, Cilt. 15 (3), s:167-185.
- SEANS, R. ve SANDOVAL, E., (2005), Measuring Security Price Performance Using Chilean Daily Stock Returns: The Event Study Method, Cuadernos De Economia, 42, 310-315.
- TEKE, B., (2013), "İMKB 30 Endeks Kompozisyonundaki Değişimin Hisse Senedi Performansına Etkisi", İMKB Dergisi, Sayı: 51
- TÜRKER, İ. (2011). Türkiye’de Uluslararası Finansal Raporlama Standartları (UFRS) Paralelinde Yapılan Düzenlemelerin Finansal Tablo Kullanıcılar Üzerindeki Muhtemel Etkileri. Ankara : TÜRMOB
- USUL, H., ve BEKÇİ, İ., (2001), Bireysel Yatırımcılar Açısından Finansal Bilgi Sistemin Sermaye Piyasasında Etkinliğinin Analizi, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 2(1).

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 377-390, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 20.06.2020 **Kabul Tarihi:** 16.07.2020

KAMUSAL HALKLA İLİŞKİLER VE KRİZ YÖNETİMİ: MADEN İLÇESİ ÖRNEĞİNDE BİR ALAN ARAŞTIRMASI

Public Relations and Crisis Management: a Field Survey in The Sample of Maden District

Adem DOĞAN¹

ÖZ

Kamu ya da özel sektör olsun zaman zaman örgüt içinden ya da örgüt dışından kaynaklanan nedenlerden dolayı kendini bir krizin içerisinde ya da kriz ortamında bulabilir. Kurumlar, kriz süreçlerinden en az zararlar veya hiçbir zarar görmeden çıkmak isterler. Bu süreç elbette ki etkin bir kriz yönetimi ile mümkündür. Kriz yönetiminde en önemli işlev halkla ilişkiler faaliyetleri tarafından görülmektedir. Kriz dönemlerinde halkla ilişkiler, kurumun hedef kitle ile etkili bir şekilde iletişim kurmasına, yaşanabilecek sorunların hızlı bir şekilde çözülmesine, kurumun krizden en az etkiyle çıkmasına, kurumun imajının en düşük düzeyde zarar görmesine kısacası kurumun krizden hasarsız ya da en az hasarla atlatmasına katkı sağlar.

Bu çalışmada, Elazığ'ın Maden ilçesinde ortaya çıkan heyelan tehlikesi heyelan ve sonrasında yaşanan gelişmelere ilişkin vatandaşların katılımı bağlamında bir alan araştırması gerçekleştirilerek, kamusal halkla ilişkiler çerçevesinde analiz edilmiştir. Araştırmada alan araştırması yöntemi uygulanmış; veriler telefonla anket tekniği kullanılarak elde edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, katılımcılar açıklanan projeyi beğendiği halde, ödeme planını uygun görmedikleri, proje hakkında yeterli düzeyde bilgi sahibi olmadıkları sonucuna varılmıştır. Kamusal halkla ilişkiler bağlamında vatandaşın sürece katılımının yeterli düzeyde olmadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler:Halkla İlişkiler, Kriz Yönetimi, Maden

ABSTRACT

From time to time, the public or private sector may find itself in a crisis or in a crisis environment due to internal or external reasons. Institutions want to exit crisis processes with minimum or no damage. This process is of course possible with an effective crisis management. The most important function in crisis management is seen by public relations activities. In times of crisis, public relations contribute to the effective communication of the institution with the target audience, to quickly solve the problems that may arise, to the institution to get out of the crisis with the least impact, to the institution's image to be at the lowest level, in short, to the institution to survive the crisis with the least damage.

In this study, a field study was carried out in the context of public relations by conducting a field study in the context of the landslide hazard that occurred in the Maden district of Elazığ, the participation of the citizens regarding the landslide and the subsequent developments. In the research, field research method was applied; data were obtained by using telephone survey technique. According to the findings, it was concluded that although the participants liked the project described, they did not consider the payment plan appropriate and did not have sufficient information about the project. In the context of public relations, it has been observed that citizens' participation in the process is not sufficient.

Keywords: Public Relations, Crisis Management, Maden

¹ Doç.Dr, Fırat Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü,
e-posta: ademdogan23@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0933-6072>

1. GİRİŞ

Günümüzde hem kamu hem özel sektör yönetim anlayışında halkla ilişkilerin önemi her fırsatta ve her ortamda dile getirilir (Aydın ve Taş, 2016:23). Çünkü halkla ilişkiler, kurumların, organizasyonların hedef kitleleri ile etkili bir şekilde iletişim kurarak bu ilişkilerin uzun vadeli, tatmin edici bir düzeyde ve güvene dayalı bir şekilde sürdürülmesine yardımcı olur. Kılınç'a göre (2019:205) halkla ilişkiler faaliyeti temsil edilen kuruluş ya da kişinin, ilişkide olduğu tüm hedef kitlelerle sağlam bağlar kurup geliştirmesine yönelik çabalardan oluşmaktadır. Bu çabalar temsil edilen kurum ile ilişki kurmak istediği kitle arasında karşılıklı güvenin oluşturulmasına ve hedef kitlenin ilgi ve desteğinin artırılmasını amaçlamaktadır.

Halkla İlişkiler kurumların vicdanıdır. Kurumların faaliyet gösterdikleri alan ne olursa olsun kendilerinin dışındaki dünyayı düşünceleri, iyiliği için faaliyetlerde bulunmalarıdır. Halkla ilişkiler kendileriyle iletişimde olan tüm topluluklara onlarla temasın ne kadar doğru bir karar olduğunu göstermenin naif şeklidir (Şentürk ve Selvi, 2019:9). Bu anlamda kurumların halkla ilişkiler ile amaçladığı toplumun yararına işler yapmaktır ve toplumla birlikte hareket edildiğinde sorunların çözümüne katkı sağlamaktır (Gruning, 2001:6). Buna göre, halkla ilişkiler çalışmaları kurumlarda farklı işlevleri ve farklı görevleri vardır. Gerçekleştirilen faaliyetler ile kurumun imajının güçlendirilmesi ve hedef kitle ile etkili, sürdürülebilir iletişim süreci oluşturulması sağlanabilmektedir.

Halkla ilişkiler faaliyetleri kurum hakkında olumlu bir imaj oluşturma, hedef kitle ile sürdürülebilir bir iletişim süreci sağlama gibi işlevlerinin yanında kriz döneminde de çok büyük işlevlere sahiptir. Kriz zamanlarında halkla ilişkiler etkinliklerinin önemi büyüktür. Halkla ilişkiler istenildiği ölçüde işlerlik kazandığı zaman örgüt için uyum ve anlaşma ortamı sağlanmakta, örgüt içi ve dışı ile ilişkiler düzenlenmektedir. Halkla ilişkiler örgütün dış çevrede ilişkide bulunduğu kamularla işbirliği sağlamakta, örgütün olumlu imajının ve prestijinin artırılmasına katkıda bulunmaktadır. Ayrıca halkla ilişkiler, toplumun ve hedef kitlenin örgüte güven duymasına, örgüt çalışanlarına ve çalışanların çevresine örgüt ile oluşan her türlü zorlukların aşılması noktasında yardımcı olmaktadır (Akdağ, 2005: 18). Kriz dönemlerinde halkla ilişkiler kriz yönetiminin en önemli enstrümanlarından biridir. Halkla ilişkiler faaliyetleri sayesinde kurum kriz sürecini en etkin şekilde yürüterek, krizden etkilenmeden ya da en az etkiyle çıkmasına katkı sağlar.

Kriz dönemlerinde özel sektör kadar kamu sektörünün de halkla ilişkilere ihtiyacı vardır. Kamusal halkla ilişkiler her dönemde olduğu gibi kriz yönetiminde sürecin önemli bir parçası ve kurumların kriz yönetiminde kullandığı önemli araçlardan biridir.

Bu çalışmada, Elazığ ili Maden ilçesinde yaşanan heyelan sonrasında 250 konutun taşınma durumunda olması dolayısıyla yaşanan kriz yöntemine vatandaşların katılımı ve sürece ilişkin değerlendirilmeleri incelenmiş ve alan araştırması yöntemi ile elde edilen veriler ile vatandaşların kamu yönetimi tarafından sunulan önerilere bakışı analiz edilmiştir.

2. KAMUSAL HALKLA İLİŞKİLER

Halkla ilişkiler, çağdaş yönetim anlayışının temel ögesini meydana getirir. Günümüzde gelişmiş ülkelerde ve kurumsallaşmış tüm örgütlerde uygulandığı gibi, halkla ilişkiler bir organizasyonun bütününe ilgilendiren planlı iletişim çabaları (Uygun, 2018:24) olarak değerlendirilmektedir. Black (1992) modern koşullar altında hiçbir hükümet, endüstri, şirket veya kuruluşun halkının işbirliği olmadan başarılı bir şekilde faaliyet gösteremeyeceğini ifade etmektedir.

Çağdaş toplumda kamu yönetiminin verimliliği ve başarısı, sayısal olarak yaptıkları işten ziyade hizmet sundukları kitlenin hizmete katılım derecesi, güveninin ve desteğinin derecesi ile değerlendirilmektedir (Aydın ve Taş, 2016:35). Halk geçmişe oranla yönetimi daha fazla tanımayı, hakkında daha fazla bilgi elde etmeyi, yönetime katılmayı ve temsil edilmeyi istemektedir. Halkın, yönetimi denetlemesi ve yönetime her düzeyde katılımı, yönetilenlerin kendilerini ya da toplumun

tümünü ilgilendiren politika ve işlemler konusunda bilgi edinmesi günümüzde artık bir “hak” olarak algılanmaktadır (Uygun, 2018:32). Demokratik kamu yönetimlerinin mutlaka kendini zorunlu olarak ilişkide bulunduğu vatandaşlara anlatması gerekmektedir. Bu durumda, demokratik yapıdaki ülkelerde hedef kitlenin, yani vatandaşların süreç hakkında bilgilendirilmesi, onlara en azından sürecin nasıl işlediğinin anlatılması bir zorunluluk halini almaktadır. Kamunun kendini ifade etmesi de ancak halkla ilişkiler etkinliğinin doğru uygulanması ile gerçekleşebilmektedir (Mert, 2016:137).

Kamu kurumları kamusal hizmet sunmak amacıyla kamu sermayesiyle kurulan ve kamu yararına dayalı faaliyetler gerçekleştirmeye odaklanan kurumlardır. Kamu kurumlarının temel paydaş grubunu ise yönetilenler bir başka deyişle vatandaşlar şeklinde ifade edilebilecek hedef kitleler oluşturmaktadır (Boztepe Taşkıran, 2019:120). Bu hedef kitlelerin yönetime katılımı, kamu yönetiminin de demokratik bir nitelik kazanmasına katkı sağlamaktadır.

Toplumsal kesimler ve devlet arasındaki uzlaşmanın son bulunduğu, devletin toplumu yönettiği tezinin terk edildiği bu dönemde benimsenen yeni anlayışın paradigması; devletin toplumdaki rolünün, hükümet, bürokrasi ve vatandaşlar arasındaki ilişkilerin yeniden tanımlanması ve biçimlendirilmesi olarak belirlenmiştir. Bu paradigma değişiminin doğal sonucu olarak, yönetim anlayışı da değişmiş, kurumlar yönetici ve yönetilen arasında insancıl davranışlar geliştirme, yönetim ile vatandaş arasında iyi ilişkiler kurma, hem örgüt içinden hem dışından yönetime katılımın imkanlarını oluşturma, mal ve hizmet çıktılarının yararlanıcıların istek ve beklentileri doğrultusunda belirlenmesi gibi şartları sağlamaya yönlendirilmiştir (Arslan, 2017:121). Toplumsal sistemin tüm unsurlarının birbirlerini karşılıklı etkileme gücüne sahip olduğu günümüz koşullarında kamu kurumlarının kamusal hizmetlerin sunumu, kamu yararına odaklanan kararların alınması ve faaliyetlerin gerçekleştirilmesini sağlama yönündeki misyonlarını yerine getirebilmeleri için vatandaş odaklı bir anlayış benimsemesi, katılımcılık ve şeffaflık ilkelerini hayata geçirmesi ve bu amaçlarla halkla ilişkiler fonksiyonlarından etkin biçimde faydalanması gereklilik taşımaktadır (Boztepe ve Taşkıran, 2019:121).

Kamu kurumlarında ilişkilerin demokratikleşmesiyle halk, alınan kararlara katılma, görüşlerini bildirme ve olup bitenden haberdar edilme hakkını kazanmış olur. Yine bu ilişkilerin bir sonucu olarak kamu kurumları izlediği politikayı halka açıklamak, bu politikayı benimsetmek, halkın kamu hizmetlerine karşı gösterdiği tepkiyi dikkate almak zorundadır (Uygun, 2018:25). Halkla ilişkiler kamu yönetimi ile halk arasında bir köprü gibidir. Bu köprü ne kadar sağlam bina edilirse ilişkiler o kadar sağlıklı gelişir (Aydın ve Taş, 2016:123). Kurumlar ile hedef kitleler arasındaki ilişkilerin yönetiminden sorumlu olan halkla ilişkiler fonksiyonunun kamu yönetimi açısından kritik bir rol üstlendiği dikkat çekmektedir. Kamu kurumlarının vatandaşlardan oluşan hedef kitlelerin gereksinim duyduğu kamusal hizmetleri gerçekleştirebilmesi, kamu yararına odaklı faaliyetlerini sürdürebilmesi, yönetişimin gerektirdiği katılımcılık ve şeffaflık ilkelerinin uygulanabilmesi için kamu sektöründe halkla ilişkiler gereklilik arz etmektedir (Boztepe Taşkıran, 2019:120).

Kamu yönetiminde halkla ilişkiler; bir kamu kuruluşunun ilişkide bulunduğu toplum kesiminin güven ve desteğini sağlamak için giriştiği, iki yönlü iletişime dayalı, sonuçta kamuoyunda kuruluşun, kuruluşta da toplumun istediği yönde değişikliklerin gerçekleşmesine, böylece kuruluş ile çevresi arasında olabilecek en uygun ölçekte uyum ve denge sağlanmasına yönelik sistemli ve sürekli çabaları (Yalçındağ, 1987:57) olarak tanımlanmaktadır. Kamusal halkla ilişkiler, her seviyedeki kamu kurumları açısından, kamuların çeşitli konular, problemler ve faaliyetler hakkında bilgilendirilmesi için oldukça önem taşıyan bir rol oynamaktadır (Boztepe, 2014:45). Halkla ilişkiler tanıma ve tanıma faaliyeti olarak değerlendirildiğine göre, tanıma kapsamında halkın beklenti ve isteklerinin alınması; tanıma kapsamında da kurumun faaliyet ve hizmetleri konusunda halkın bilgilendirilmesi işlevleri yerine getirilmektedir.

Halkla ilişkilerin en belirgin özelliği, iki yönlü iletişimi etkin kullanmasıdır. Bu özellik tüm halkla ilişkiler yazınında en başat konudur. Sistemli ve bilinçle yürütülen halkla ilişkiler çalışmalarında en başta yapılan, kuruluştan halka, halktan da kuruluşa bilgi akımını sağlamaktır. Bu amaçla çağımızın gelişimi iletişim teknolojisinin verdiği olanaklardan etkin biçimde yararlanılması da beklenilmektedir (Yalçındağ, 1987:57). Günümüzde halkın bilgilendirilmesi veya halkın beklentilerinin alınması hususunda gelişen teknolojilerin de katkısıyla farklı yöntem ve araçlar bulunmaktadır. Bütün bu yöntem ve araçlar kullanılarak kurum hakkında hedef kitle üzerinde olumlu bir izlenim ve güven oluşturmak mümkün olabilmektedir.

Halkta olumlu izlenim oluşturmak açısından topluma başarılı hizmet götürmenin genelde gerekli, ancak, her zaman yeterli olmayabileceğini de belirtmek gerekiyor. Birçok hizmet dalında, yönetimin toplumun beklentileri doğrultusunda etkili, verimli çalışmalar gerçekleştirdiği, kendiliğinden toplum tarafından anlaşılabilir niteliktedir (Yalçındağ, 1987:72). Halkla ilişkilerde temel amaç, kamuoyunu etkilemek ve ondan etkilenmektir. Bu temel amacın gerçekleştirilmesinde örgüt içinde ve diğer örgüt ve kuruluşlarla arasında güven, saygınlık ve olumlu bir görüntü önemli bir yer alır (Güneş, 2009:74). Kamu yönetiminde, özellikle de yerel yönetim anlamında halkın güven ve desteğini almanın yanı sıra halka danışma ve hizmete katılımının sağlamanın da rolü büyüktür. Bunun için, topluma iyi ve yeterli düzeyde hizmet sunabilmede, yönetimin halk ile yani hizmet sunduğu kitle ile iyi ve düzeyli ilişkiler içinde olması da önemlidir. Halk ile iyi ilişkiler kurabilmenin en etkin yolu da halkın yönetime katılımının sağlanmasıdır (Aydın ve Taş, 2016:36). Halkın yönetime katılımı hizmetlerin her aşamasında halkın düşünce ve taleplerinin alınması, karar aşamasında halkın beklentilerinin değerlendirilmesi ile mümkündür. Halkın katılımı ile kriz dönemlerinde kurum hedef kitlesinin daha güçlü bir şekilde yanında bulunmasına katkı sağlar. Şentürk'e göre (2006:61), kurumların aldıkları kararlarda diyalog halinde olduğu kitleler tarafından desteklenmek ve kriz ya da diğer durumlarda yalnız kalmamak için katılımcı bir politika izleyerek kararlara ilgili paydaşlarını dâhil etmesi gerekmektedir.

3. HALKLA İLİŞKİLERDE KRİZ YÖNETİMİ

Kamu ya da özel sektör olsun zaman zaman örgüt içinden ya da örgüt dışından kaynaklanan nedenlerden dolayı kendini bir krizin içerisinde ya da kriz ortamında bulabilir. Kriz beklenmedik, aniden gelişen, hızlı hareket eden ve her hangi bir hazırlık yapılmadan karşı karşıya kalınan ve örgüt için iyi değerlendirilmezse çöküş, aksi durumda bir fırsat anlamına gelebilen bir durumdur (Akdağ, 2005:3). Kriz gibi sorunlara karşı kuruluşlar önceden önlem almalı, hazırlıklı olmalı, kriz ortamlarında izlenecek iletişim stratejilerini belirlemelidir (Çamdereli, 2000:124).

Gruning (2001:13) kriz iletişimde dört önemli ilkenin olduğunu ifade etmektedir. Bunlardan birincisi “İlişki” ilkesidir. Bu ilişki çerçevesinde, kuruluşların halkla iyi ve uzun vadeli kurduğu ilişkilerle hem sorunlara hem de krizlere daha iyi dayanabileceği ifade edilmiştir. Organizasyonlar krizden kaçınmak için çalışabilir, ancak bazen krizler, özellikle de kazalar, doğal afetler ve ürün tahrifatı gibi sonuçlar doğurabilir. Sonraki üç ilke, bir kriz olduğunda geçerlidir. İkinci ilke “Hesap Verebilirlik” ilkesidir. Bu ilke göre organizasyonlar, onların hatası olmasa bile bir kriz için sorumluluk kabul etmelidir. Üçüncü ilke “Bilgilendirme” ilkesidir. Bir kriz anında, bir kuruluşun kriz veya sorunla ilgili bildiklerini ifşa etmesi gerekir. Ne olduğunu bilmiyorsa, ek bilgi aldıktan sonra tam açıklama sözü vermelidir. Dördüncü ilke ise “Simetrik İletişim”dir. Bir kriz anında, bir kuruluş kamu yararını en az kendi yararı kadar önemli olarak görmelidir. Örneğin kamu güvenliği en az kar kadar önemlidir. Bu nedenle örgütün halkla gerçek bir diyalog kurmaktan ve bir kriz meydana geldiğinde sosyal sorumluluk sahibi davranış uygulamaktan başka seçeneği yoktur.

Kriz yönetimi, birdenbire gelişen ve rutin işleyişin bozulduğu, risk, bunalım, stres, gerilim ve çatışmanın arttığı ve zamanın kısıtlı olduğu, bunlardan dolayı yöneticilerin karar almakta zorlandığı olağan dışı durumların en iyi şekilde atlatılması için geliştirilmiş bir yönetim modelidir (Tekin, 2016: 123). Kamu yönetiminde kriz yönetimi ise, kamu hizmetlerinin yürütülmesi esnasında

hizmetlerde aksamaları, kurumun itibarının, halkın güven ve desteğinin zedelenmesini ya da kaybedilmesini önlemek üzere, kurumsal yapıdan ya da kurumsal çevreden kaynaklanabilecek büyük çaplı sorunların daha doğmadan veya kontrolden çıkmadan bilinçli, sistemli ve koordineli bir biçimde yönetilmesidir (Akdağ ve Arklan, 2013:34). Özel sektörde olduğu gibi kamu yönetiminde de kriz yönetimi, özellikle vatandaşların süreçten zarar görmemesi açısından önemlidir.

Kamu yönetiminde kriz yönetimi süreci belirli bir plan ve program dâhilinde sistemli, bilinçli ve koordineli bir biçimde hareket etmeyi gerektirmektedir. Üç ayrı döneme ayırmanın mümkün olduğu kriz yönetim sürecinde yapılması gerekenleri bu bağlamda, kriz öncesi dönemde yapılması gerekenler, kriz zamanında yapılması gerekenler ve kriz sonrası dönemde yapılması (Akdağ ve Arklan, 2013:45) gerekenler olarak sınıflandırarak, bu sınıflandırma çerçevesinde planlama yapmak gerekir.

Kriz yönetiminde en önemli işlev halkla ilişkiler faaliyetleri tarafından yerine getirilir. Halkla ilişkilerin örgüt için ne kadar önemli olduğu, bir kriz ortamında halkla ilişkilerin örgüt yönetimine yol göstermesi ve krizin en az zararla atlatılmasının sağlanması halkla ilişkilerin örgüt içinde yüklendiği misyon neticesinde mümkün olmaktadır (Akdağ, 2005:2). Süreçte halkla ilişkiler ne kadar etkin rol alırsa, işlevi de o kadar etkin olur.

Kriz yönetimi açısından halkla ilişkilerin en önemli işlevi potansiyel krizleri öngörme, tedbirler geliştirme ve kriz durumunun ortaya çıkması durumunda kurumun en az hasarla bu sürecin atlatmasını sağlamaktır (Boztepe, 2014:179). Krizin en az zararla atlatılabilmesi ve örgütün krizden önceki imajının tekrar sağlanması için yöneticilerin, önce krize neden olan asıl problemleri tespit etmesi, diğer yandan vakit kaybetmeden bir halkla ilişkiler faaliyetini uygulamaya geçirmesi gerekmektedir. Kriz süresince halkla ilişkiler çalışmaları normal zamandan daha çok önem kazanan ve daha fazla ihtiyaç duyulan bir faaliyet halini almaktadır (Akdağ, 2005:2). Kriz dönemlerinde halkla ilişkiler, hedef kitle ile etkili bir şekilde iletişim kurmasına, yaşanabilecek sorunların hızlı bir şekilde çözülmesine, kurumun krizden en az etkiyle çıkmasına, kurumun imajının en düşük düzeyde zarar görmesine kısacası kurumun krizden hasarsız ya da en az hasarla atlatmasına katkı sağlar.

4. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

4.1. Araştırmanın Konusu

Maden ilçesinde 2019 yılı Mart ayında ortaya çıkan heyelan tehlikesi dolayısıyla Camii Kebir Mahallesi'nde ikamet eden vatandaşların tahliye edilmesi kararı alınmıştır. Tahliye edileceği ifade edilen vatandaşlar için Bahçelievler Mahallesi'nde yeni yaşam alanı kurulmak üzere konut ve işyeri projesi hazırlanarak, vatandaşlara duyurulmuştur. Bu süreçte, medya kuruluşlarında ve sosyal medyada vatandaşlar tarafından dile getirilen beklentilerin ilgili bakanlık (İçişleri Bakanlığı), valilik, kaymakamlık ve belediye gibi kamu kurumları tarafından dikkate alınıp alınmadığının ortaya konulması halkla ilişkilerde kriz yönetimi bağlamında önemli olarak görülmektedir.

Bu çerçevede, Maden ilçesinde yaşananlar kamusal halkla ilişkiler ve kriz yönetimi bağlamında ele alınarak, örnek olay çerçevesinde süreç değerlendirilmiştir. Bir başka ifade ile Maden ilçesinde ortaya çıkan heyelan ve sonrasında yaşanan gelişmelere ilişkin vatandaşların katılımı bağlamında bir alan araştırması gerçekleştirilerek, elde edilen bulgular kamusal halkla ilişkiler ve kriz yönetimi çerçevesinde analiz edilmiştir.

Kamusal halkla ilişkilerde sürece vatandaşların/hedef kitlenin katılımı önemli olduğu halde Maden ilçesinde ele alınan örnek olay da olduğu gibi sürece vatandaşların katılımını sağlayacak mekanizmalar hareket geçirilmemiştir. Bu çalışma bu yönüyle de kamu yönetimi açısından örnek teşkil edebilecek niteliğe sahiptir.

4.2. Araştırmanın Evreni, Örneklemi

Araştırmanın evrenini Maden ilçesinde, Maden Belediyesi mücavir alanında bulunan Camii Kebir Mahallesi ve Bahçelievler Mahallesi'nde yaşayan 18 yaş üstündeki vatandaşlar oluşturmaktadır. Maden ilçesinde belirtilen merkez mahallelerde 18 yaş üstünde 3.998 vatandaş ikamet etmektedir. Buna göre, alan araştırmasında 223 örnekleme ulaşılmış, hatalı anket formları çıkarıldıktan sonra 201 örneklemeden elde edilen veriler analiz edilmiştir.

4.3. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmadan alan araştırması yöntemi uygulanmıştır. Veriler telefonla anket tekniği (CATI) ile toplanmış, bilgisayar destekli görüşme yapılarak anket formunda yer alan sorular katılımcılara yöneltilmiştir.

5. BULGULARIN ANALİZİ

Tablo 1: Katılımcıların Cinsiyeti

	F	%
KADIN	45	22,4
ERKEK	156	77,6
Toplam	201	100,0

Katılımcıların %22,4'ü kadın, %77,6'sı ise erkektir. Maden, geleneksel yapının hâkim olduğu bir ilçe olması dolayısıyla kadınların araştırmaya katılım isteği düşük olarak gerçekleşmiştir. Ancak bu durum araştırmanın geçerlilik ve güvenilirlik düzeyini etkilememektedir.

Tablo 2: Katılımcıların Yaşı

	F	%
18-25	17	8,5
26-35	37	18,4
36-45	59	29,4
46-55	42	20,9
56-65	32	15,9
66 ve Üzeri	14	7,0
Toplam	201	100,0

Araştırma örnekleme içerisinde yer alan katılımcıların %8,5'i 18-25 yaş; %18,4'ü 26-35 yaş; %29,4'ü 36-45 yaş; %20,9'u 46-55 yaş; %15,9'u 50-65 yaş; %7,0'ı 66 yaş ve üzeri yaş aralığında yer almaktadır. Katılımcıların çok önemli bir bölümü 36 yaş ve üzerinde olması kayda değerdir.

Tablo 3: AFAD Başkanlığı Tarafından Bahçelievler Mahallesi'nde Yapılacağı Açıklanan Konut ve İşyeri Projesinin İncelenme Durumu

	F	%
Evet	163	81,1
Hayır	38	18,9
Toplam	201	100,0

Acil Durum ve Afet Yönetimi (AFAD) Başkanlığı, Maden ilçesinde ortaya çıkan heyelan sonrasında Camii Kebir Mahallesi'nde yer alan konut ve iş yerlerinin taşınmasına ilişkin çalışma başlatmış ve Bahçelievler Mahallesi'nde yapılacağı açıklanan yeni konut ve işyeri projesini Maden halkına sunmuştur. Örneklem gurubu içerisinde yer alan katılımcıların %81,1'i AFAD Başkanlığı tarafından hazırlanan yeni konut ve işyeri projesini incelediğini ifade ederken; katılımcıların %18,9'u ise projeyi incelemeyeceğini beyan etmiştir.

Tablo 4: Katılımcıların Projeyi Beğenme Durumu

	F	%
Beğendim	139	69,2

Beğenmedim	44	21,9
Fikrim Yok	18	9,0
Toplam	201	100,0

Araştırma kapsamında katılımcıların projeyi beğenme durumları da sorgulanmıştır. Buna göre katılımcıların %69.2'si projeyi beğendiğini; %21.9'u ise beğenmediğini beyan etmiştir. Katılımcıların %9.0'ı ise fikir belirtmemiştir. Maden ilçesinde bir mahallenin tamamının taşınması için hazırlanan projeyi katılımcıların %69.2'sinin beğenmediğini ifade etmesi, projenin toplumsal kabulü bağlamında önemli olarak görülmektedir. Kamusal halkla ilişkiler bağlamında değerlendirdiğimizde toplumsal beğeni ve destek bulan çalışmaların sahiplenilmesi de söz konusu olacağından süreç yönetimi daha etkin bir şekilde olacaktır.

Tablo 5: Katılımcıların Projeyi İnceleme Durumuna Göre, Projeyi Beğenme Durumu

		Yeni konut ve iş yeri projesinin değerlendirilmesi		
		Beğendim	Beğenmedim	Fikrim Yok
Yeni konut ve iş yeri projesini inceleme durumu	Evet	77,3%	22,7%	
	Hayır	34,2%	18,4%	47,4%

Katılımcıların projeyi inceleme durumuna göre projeyi beğenme düzeylerini ortaya koyan tabloda da görüldüğü üzere projeyi incelediğini ifade edenlerin %77.3'ü "yeni konut ve iş yeri projesini" beğendiğini ifade ederken; %22.4'ü beğenmediğini dile getirmiştir. Projeyi incelemediğini ifade edenlerin ise %34.2'sinin "yeni konut ve iş yeri projesini" beğendiğini ifade etmesi dikkat çekicidir. Bu verilere göre, vatandaşların bilgisine sunulan projeyi büyük oranda beğendiği ve dolayısıyla desteklediğini söylemek mümkündür. Kamu yönetimi açısından hazırlanan projelerin vatandaşların bilgisine sunulması ve yüksek düzeyde beğeni bulması kamusal halkla ilişkiler açısından oldukça değerlidir; kamuya olan güveni ve desteği artıracak bir unsur olarak görmek yerinde olacaktır.

Tablo 6: Katılımcıların İkamet Ettiği Mahalleye Göre, Projeyi Beğenme Durumu

		Yeni konut ve iş yeri projesinin değerlendirilmesi		
		Beğendim	Beğenmedim	Fikrim Yok
MAHALLE	Camii Kebir Mah.	72,0%	20,5%	7,5%
	Bahçelievler Mah.	78,0%	16,0%	6,0%
	Mahalle Belirtmeyen	26,3%	47,4%	26,3%

Maden ilçesinin Camii Kebir Mah. ve Bahçelievler Mah. olmak üzere iki mahallesi bulunmaktadır. Heyelan tehlikesi Camii Kebir Mah.'de yaşanırken; yeni projenin uygulanacağı yer ise Bahçelievler Mah. olarak açıklanmıştır. Araştırma kapsamında katılımcıların ikamet ettiği mahallelere göre de yeni konut ve işyeri projesine ilişkin değerlendirmeleri analiz edilmiştir. Buna göre, Camii Kebir Mah.'de yaşayan katılımcıların %72.0'ı; Bahçelievler Mah. de yaşayan katılımcıların %78.0'ı; ikamet ettiği mahalleyi ifade etmeyen katılımcıların ise %26.3'ü yeni konut ve iş yeri projesini beğendiğini dile getirmiştir. Elde edilen bulgulara göre her iki mahallede oturan katılımcıların önemli bir bölümü yeni konut ve işyeri projesini beğendiğini ifade etmiştir.

Tablo 7: Katılımcıların Yeni Konut Projesi Hakkında Yeterli Düzeyde Bilgilendirilme Durumu

	F	%
Evet	64	31,8
Hayır	137	68,2
Toplam	201	100,0

Kamunun yaptığı hizmetlerin ya da uygulayacağı projelerin önemli bir boyutu da hedef kitlesini tam olarak bilgilendirmesidir. Bu anlamda, katılımcılara yeni konut ve işyeri projesi hakkında yeterli düzeyde bilgilendirilme durumlarını da sorulmuştur. Katılımcıların %31.8'i yeterli düzeyde bilgilendirildiklerini beyan ederken, %68.2'si ise yeterli düzeyde bilgilendirmediğini dile getirmiştir. Buna göre Maden ilçesinde yaşanan önemli bir olay ve sonrasında gerçekleştirilmesi düşünülen proje hakkında vatandaşların yeterli düzeyde bilgilendirilmediğinin ortaya çıkması,

kamusal halkla ilişkiler açısından bir sorun ya da eksiklik olarak değerlendirilebilir. Katılımcı ve demokratik kamu yönetimi anlayışında hedef kitlenin hizmet ya da proje hakkında yeterli düzeyde bilgilendirilmesi, hedef kitlenin düşünce ve önerilerinin alınması süreç yönetimi açısından önemlidir. Ancak, katılımcıların önemli bir bölümünün yeterli düzeyde bilgi verilmediği yönünde kanaat belirtmeleri, süreçte bilgilendirme eksikliğinin yaşandığını ortaya koymasına bakımından kayda değerdir.

Tablo 8: Katılımcıların AFAD Tarafından Maden Kaymakamlığı Yanında Açılan Proje Bilgilendirme Ofisini Ziyaret Etme Durumu

	F	%
Evet	25	12,4
Hayır	176	87,6
Toplam	201	100,0

Süreç içerisinde AFAD Elazığ İl Müdürlüğü, Maden Kaymakamlığı binasında bilgilendirme ofisi açarak, vatandaşları bilgilendirmek üzere hizmet vermeye başlamıştır. Katılımcıların %12.4'ü AFAD Bilgilendirme Ofisini ziyaret ettiğini ifade ederken; %87.6'sı ise ziyaret etmediğini beyan etmiştir. Araştırmanın yapıldığı günden 7 gün önce AFAD Bilgilendirme Ofisi hizmet vermeye başlamış olmasına rağmen, katılımcıların çok büyük bir bölümünün bu ofisi ziyaret etmemiş olması dikkat çekicidir. Bu durum doğal olarak vatandaşların proje hakkında yeterli düzeyde bilgilendirilmesi önünde bir eksiklik olarak ortaya çıkmaktadır.

Tablo 9: Katılımcıların AFAD Ofisini Ziyarete Göre, Projeyi Beğenme Durumu

		Yeni konut ve işyeri projesi hakkında yeterli düzeyde bilgilendirilme durumu	
		Evet	Hayır
AFAD Proje bilgilendirme ofisinizi ziyaret etme durumu	Evet	68,0%	32,0%
	Hayır	26,7%	73,3%

Katılımcıların AFAD Bilgilendirme Ofisi'ni ziyaret ile projeyi beğenme durumunu ortaya koyan tabloya göre, ofisi ziyaret edenlerin %68.0'ı, ziyaret etmeyenlerin %26.7'si proje hakkında yeterli düzeyde bilgilendirildiğini beyan etmiştir. Diğer yandan, proje ofisini ziyaret etmeyenlerin %73.3'ü, ziyaret edenlerin %32.0'ı proje hakkında yeterli düzeyde bilgilendirilmediklerini dile getirmişlerdir. Proje ofisini ziyaret edenlerin üçte birinin (%32.0) yeterli düzeyde bilgi elde edemediğini beyan etmesi, ofisin vatandaşları tatmin edici bilgilendirme yapmada yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır.

Tablo 10: Katılımcıların Yeni Konut Alanının Bahçelievler Mahallesi'nde Yapılmasına İlişkin Değerlendirmesi

	F	%
Doğru Buluyorum	139	69,2
Yanlış Buluyorum	62	30,8
Toplam	201	100,0

Maden ilçesi Camii Kebir Mahallesi'nde yaşanan heyelan sonrasında yeni konutların ilçenin bir diğer mahallesi olan Bahçelievler Mahallesi'nde yapılmasını katılımcıların %69.2'si doğru bulurken, %30.8'i ise yanlış bulduğunu beyan etmiştir. Yaşanan heyelan sonrasında yeni konut alanının nerede oluşturulması gerektiği konusunda çeşitli tartışmalar yaşanmış, Gezin beldesi, Diyarbakır yolu ve Bahçelievler Mahallesi gibi seçenekler arasından üçüncü seçenek kamu tarafından belirlenmiştir. İçişleri Bakanlığı tarafından belirlenen yeni, konut alanı bölgesi katılımcılar tarafından da kabul görmüştür.

Tablo 11: Katılımcıların İkamet Ettiği Mahalleye Göre, Proje Alanının Değerlendirilmesi

		Yeni konut ve iş yerlerinin Bahçelievler Mahallesi'nde yapılmasının değerlendirilmesi	
		Doğru Buluyorum	Yanlış Buluyorum
MAHALLE	Camii Kebir Mah.	68,9%	31,1%
	Bahçelievler Mah.	84,0%	16,0%
	Mahalle Belirtmeyen	31,6%	68,4%

Katılımcıların ikamet ettiği mahalleye göre, yeni konut ve işyerinin yapılacağı alanın değerlendirmesini ortaya koyan tabloda da görüldüğü üzere, Bahçelievler Mah.de yaşayan katılımcıların %84.0'ı, Camii Kebir Mah.de yaşayan katılımcıların %68.9'u, mahalle belirtmeyen katılımcıların %31.6'sı proje mevkiini doğru bulmaktadır. Tabloda, Bahçelievler Mahaltesinde yaşayan katılımcıların proje alanını, Camii Kebir Mahallesi'nde yaşayan katılımcılara göre daha yüksek oranda doğru bulması dikkat çekmektedir.

Tablo 12: Katılımcıların Projeyi Beğenme Durumuna Göre, Proje Alanının Değerlendirilmesi

		Yeni konut ve iş yerlerinin Bahçelievler Mahallesi'nde yapılmasının değerlendirilmesi	
		Doğru Buluyorum	Yanlış Buluyorum
Yeni konut ve iş yeri projesini beğenme durumu	Beğendim	84,2%	15,8%
	Beğenmedim	29,5%	70,5%
	Fikrim Yok	50,0%	50,0%

Katılımcıların projeyi beğenme düzeyi ile proje alanının değerlendirmesini ortaya koyan tabloya göre, projeyi beğenenlerin %84.'si yeni konut ve iş yerlerinin yapılacağı mevki doğru bulurken; projeyi beğenmeyenlerin ise %70.5'i yanlış bulduğunu beyan etmektedir. Buna göre, projeyi beğenme bağlamında önemli parametrelerden birinin de projenin yapılacağı mevki olduğunu söylemek mümkündür. Yeni konut ve iş yeri projesini vatandaşlar değerlendirirken mevki, mimari, ödeme planı gibi farklı parametreleri dikkate almaktadır. Bu anlamda, projenin genel değerlendirme düzeyi, mevki olarak değerlendirilmesine göre daha yüksek oranda görülmüştür. Ancak, ağırlıklı olarak projenin hem genel durumu, hem de mevki beğenilmektedir.

Tablo 13:Yeni Konut ve İş Yerleri İçin “Başvuru yapanlar devlete faizsiz vadesiz olarak taşındıktan 2 yıl sonra başlamak kaydıyla 20 yılda kira öder gibi ödeme yapacak” denilmektedir. Bu Ödeme Planının Nasıl Buluyorsunuz?

	F	%
Ödeme Planı Oldukça Uygun, Ödeyebilirim	109	54,2
Ödemeyi Yapacak Gücümüz Yok, Ödeyemem	76	37,8
Kararsız	16	8,0
Toplam	201	100,0

Maden ilçesinde yapılacak yeni konutların ödeme planı “Başvuru yapanlar devlete faizsiz vadesiz olarak taşındıktan 2 yıl sonra başlamak kaydıyla 20 yılda kira öder gibi ödeme yapacak” şeklinde açıklanmıştır. Kamu tarafından, yeni konutlardan edinmek isteyen vatandaşlara ilişkin ödeme planına ilişkin de katılımcıların görüşlerini alınmıştır. Katılımcıların %54.2'si “ödeme planı oldukça uygun, ödeyebilirim” değerlendirmesinde bulunurken, %37.8'i “ödemeyi yapacak gücümüz yok, Ödeyemem”, %8.0'ı ise kararsızım beyanında bulunmuştur. Buna göre, katılımcıların yaklaşık olarak yarısı ödem planına ilişkin olumlu bir değerlendirme ortaya

koyarken, geriye kalan kısmının olumsuz ya da kararsız bir düşünce eğiliminde olması dikkat çekmektedir.

Tablo 14: Katılımcıların Projeyi Beğenme Durumuna Göre, Ödeme Planının Değerlendirilmesi

		Ödeme planının değerlendirilmesi		
		Ödeme Planı Oldukça Uygun, Ödeyebilirim	Ödemeyi Yapacak Gücümüz Yok, Ödeyemem	Kararsız
Yeni konut ve iş yeri projesini beğenme durumu	Beğendim	59,0%	36,0%	5,0%
	Beğenmedim	47,7%	40,9%	11,4%
	Fikrim Yok	33,3%	44,4%	22,3%

Katılımcıların projeyi beğenme durumuna göre, ödeme planı değerlendirmesini içeren tablo incelendiğinde “yeni konut ve işyeri projesini” beğenen katılımcıların %59.0’ı, “ödeme planı oldukça uygun, ödeyebilirim” değerlendirmesinde bulunurken, %36.0.8’i “ödemeyi yapacak gücümüz yok, ödeyemem” beyanında bulunmuştur. Diğer yandan “yeni konut ve işyeri projesini” beğenmeyen katılımcıların %47.7’si “ödeme planı oldukça uygun, ödeyebilirim” değerlendirmesini yaparken, %40.9’u “ödemeyi yapacak gücümüz yok, Ödeyemem” şeklinde yanıt vermiştir. Bu verilere göre, projeyi beğendiği halde katılımcıların neredeyse üçte birinin ödeme planına ilişkin olumsuz bir değerlendirmede bulunması bu projeden yeni konut almayı düşünen vatandaşların başvuru yapmalarını olumsuz etkileyeceğinden projeye başvuru sayısını düşürecek bir faktör olarak değerlendirilebilir.

Tablo 15: Ödeme Gücü Olmayan Katılımcıların Sürece İlişkin Çözüm Önerileri

	F	%
Ödeme Karşılığında Evimiz-İşyerimiz İstimlak Edilsin, Geri Kalanı Ödeyelim	12	6,0
Konut Ve İşyerinin Bedelleri Fabrikadan Tahsil Edilsin	37	18,4
Devlet Bedelsiz Konut Versin	22	10,9
Toplam	69	100,0

Araştırma kapsamında ödeme gücü olmadığını belirten vatandaşlara, projeden yeni konut sahibi olabilmeleri için çözüm önerileri de sunulmuştur. Katılımcıların %18.4’ü “konut ve işyerinin bedelleri fabrikadan tahsil edilsin”, %10.9’u “devlet bedelsiz konut versin”, %6.0’ı “ödeme karşılığında evimiz-işyerimiz istimlak edilsin, geri kalanı ödeyelim” değerlendirmesini yapmıştır. Maden ilçesinde bulunan bakır işleme fabrikasının atıklarının heyelana sebep olduğu yönünde bir kanaat olduğundan dolayı katılımcıların bir bölümü “konut ve işyerinin bedelleri fabrikadan tahsil edilsin”, görüşünü ileri sürmüştür. Yani gerçekleşen heyelan olayının sebebi bu fabrika olarak görüldüğünden dolayı mali sorumluluğu da fabrikanın alması gerektiği ifade edilmektedir.

Tablo 16: Katılımcılara Göre Açıklanan Bu Proje Madenin Geleceği İçin Ne Anlam İfade Etmektedir

	F	%
Maden’in Kurtuluşu Olacak	36	17,9
Maden İçin Hiçbir Şey Değişmez	35	17,4
Bu Proje Yaşanan Sorunlar İçin Geçici Bir Çözümdür, Hafriyatın Kaldırılması Mutlaka Gerekir	112	55,7
Fikir Belirtmeyen	18	9,0
Toplam	201	100,0

Maden ilçesi, Elazığ’ın tarihi ve köklü ilçelerinden biri olmasının yanında Romalılar, Selçuklular, Osmanlılar gibi birçok medeniyete de beşiklik etmiş önemli merkezlerden biridir. Maden ilçesi özellikle bakır ocaklarının işlemeye açılmasıyla birlikte nüfusu sürekli olarak artmıştır. 1927 nüfus sayımında Maden’de 2 bin 272 kişi yaşamaktadır. Bu sayı 1935’de 2 bin 762’ye yükselmiştir. 1936’da Etibank bakır işletmesi tesislerinin inşasına başlanması ve 1939’da işletmeye açılmasıyla Maden nüfusunda büyük bir artış gerçekleşmiş ve 1935’de 2 bin 762 olan nüfus, yıllık ortalama %106’lık bir artışla 1940 yılında 4 bin 691’e yükselmiştir. 1945’den 1960’a kadar olan 15 yıllık sürede Maden’in nüfusu düzenli bir şekilde artmıştır. Bu devrede Maden’de

4377 olan nüfus yıllık ortalama % 39.8'lik bir artış oranıyla 15 yılda 7 bin 956'ya yükselmiştir. 1960'da 7 bin 956 olan nüfus % 66.8'lik bir artışla 1970'de Maden tarihinin en yüksek nüfus miktarı olan 15 bin 516'ya yükselmiştir. 1970'den sonra Maden'in nüfusunda sürekli azalma olmuştur. Her ne kadar 1973'de E.B.İ.M.'ne Asit fabrikası da eklenmişse de, bu yıllarda cevherin tenörünün düşmesi nedeniyle üretim düşmeye başlamış ve bakır eskiye oranla daha pahalıya mal olmaya başlamıştır. Bu nedenle 1975'den sonra işçi sayısı azaltılmaya başlanmıştır. Tesislerde işçi sayısının azalmasına paralel olarak kasaba nüfusu da azalmaya başlamıştır. Azalma 1975'e kadar yavaş, 1975'den sonra da artarak devam etmiştir. Nitekim 1970'de 15 bin 516 olan nüfus yıllık ortalama % 23'lük bir azalma ile 1980'de 12 bin 341'e düşmüştür. 1980-1990 arasında da yıllık ortalama % 13'lük bir azalma ile nüfus 10 bin 838'e düşmüştür (Yiğit, 1995: 321-322). Bakır işleme fabrikasının kapanmasıyla birlikte Maden ilçesi nüfusu da azalmıştır. 2019 nüfus sayım sonuçlarına göre Maden ilçesinin nüfusu 11 bin 255 olarak belirlenmiştir. Buna göre 2019 nüfusu 1970 nüfusunun da altında gerçekleşmiştir.

Maden ilçesinin uzun yıllar göç vermesi dolayısıyla ortaya çıkan sorunlar ilçede ekonomik ve sosyal yaşamı da olumsuz etkilemiştir. Bu anlamda yeni konut ve işyeri projesinin yaşanan olumsuzlukları giderebilme yönünde bazı değerlendirmelerde yapılmıştır. Araştırma kapsamında yeni konut ve işyeri projesinin Maden ilçesinin geleceği için nasıl bir anlam ifade edeceği katılımcılara sorulmuştur. Katılımcıların %55.7'si "Bu proje yaşanan sorunlar için geçici bir çözümdür, hafriyatın kaldırılması mutlaka gerekir", %17.9'u "Maden'in kurtuluşu olacak", %17.4'ü "maden için hiçbir şey değişmez" değerlendirmesinde bulunurken, %9.0'ı ise fikir beyan etmemiştir. Buna göre katılımcıların önemli bir bölümü yaşanan sorunun (heyelan) temel sebebi olarak bakır işletmesi tarafından dökülen hafriyatın kaldırılması olarak görmektedir.

Tablo 17: Katılımcıların Projenin Maden'e Katkısı Düşüncesine Göre, Proje Alanının Değerlendirilmesi

		Yeni konut ve iş yerlerinin Bahçelievler Mahallesi'nde yapılmasının değerlendirilmesi	
		Doğru Buluyorum	Yanlış Buluyorum
Yeni projenin Maden'in geleceği için anlamı	Maden'in Kurtuluşu Olacak	88,9%	11,1%
	Maden İçin Hiçbir Şey Değişmez	25,7%	74,3%
	Bu Proje Yaşanan Sorunlar İçin Geçici Bir Çözümdür, Hafriyatın Kaldırılması Mutlaka Gerekir	76,8%	23,2%
	Fikir Belirtmeyen	66,7%	33,3%

Katılımcıların yeni konut ve işyeri projesinin Maden ilçesinin geleceğine etkisine ilişkin değerlendirmeleri ile projenin mevkiine ilişkin değerlendirmelerini ortaya koyan tabloya göre, "Maden'in kurtuluşu olacak" değerlendirmesini yapan katılımcıların %88.9'u, projenin Bahçelievler Mahallesinde yapılmasını doğru bulurken, "Bu proje yaşanan sorunlar için geçici bir çözümdür, hafriyatın kaldırılması mutlaka gerekir", görüşündeki katılımcıların %76.8'i doğru bulduğunu beyan etmiştir. "Maden için hiçbir şey değişmez" değerlendirmesinde bulunan katılımcıların %74.3'ü projenin Bahçelievler Mahallesinde yapılmasını yanlış bulmaktadır.

Tablo 18: Katılımcıların Yeni Konutlar ve İşyerleri İçin Başvuru Yapma Düşüncesi

	F	%
Evet	86	42,8
Hayır	108	53,7
Kararsız	7	3,5
Toplam	201	100,0

Maden ilçesinde yapılacağı açıklanan yeni konut ve işyeri projesine katılımcıların %42.8'i başvuru yapacağını ifade ederken, %53.7'si başvuru yapmayacağını, %3.5'i se kararsız olduğunu

beyan etmiştir. AFAD İl Müdürlüğü projeyi açıkladıktan sonra vatandaşların başvuru yapmalarını gerektiğini, başvuru yapmayanların hak sahibi olmayacağını ifade etmiştir. Buna rağmen, katılımcıların yarısından fazlasının başvuru yapmayacağını beyan etmesi kayda değerdir. Katılımcıların başvuru yapmayı düşünmemesinin çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bunlardan biri projenin uygulanacağı yere ilişkin değerlendirme, bir diğeri ise ödeme planının katılımcıların bütçesine uygun olmamasıdır.

Tablo 19: Katılımcıların Proje Alanını Değerlendirilmesine Göre, Başvuruda Bulunma Düşüncesi

		Yeni konut veya iş yeri için başvuru yapmayı düşünme durumu		
		Evet	Hayır	Kararsız
Yeni Konut ve iş yeri alanının Bahçelievler Mahallesi'nde yapılmasını değerlendirilmesi	Doğru Buluyorum	51,8%	46,8%	1,4%
	Yanlış Buluyorum	22,6%	69,4%	8,0%

Katılımcıların yeni konut ve işyeri projesine başvuru yapma düşüncelerini etkileyen faktörlerden biri projenin uygulanacağı mevkidir. Katılımcıların, yeni konut ve iş yeri alanı olarak Bahçelievler Mahallesi belirlenmesine ilişkin değerlendirmeleri ile projede mülk almak için başvuru yapma düşüncesi arasındaki ilişkiyi ortaya koyan tabloya göre, projenin mevkii doğru bulanların %51.8'i başvuru yapacağını ifade ederken, projenin mevkii yanlış bulan katılımcıların %69.4'ü başvuru yapmayacağını beyan etmiştir. Buna göre, kamunun yapacağı konut türü projelerde hedef kitlenin mülk sahibi olmasında ki parametrelerden birinin projenin yapılacağı mevkii olduğunu ifade etmek mümkündür.

Tablo 20: Katılımcıların Ödeme Planı Değerlendirmesine Göre, Başvuruda Bulunma Düşüncesi

		Yeni konut veya iş yeri için başvuru yapmayı düşünüyor musunuz?		
		Evet	Hayır	Kararsız
Ödeme planının değerlendirilmesi	Ödeme Planı Oldukça Uygun, Ödeyebilirim	58,7%	41,3%	
	Ödemeyi Yapacak Gücümüz Yok, Ödeyemem	26,3%	72,4%	1,3%
	Kararsız	12,5%	50,0%	37,5%

Katılımcıların ödeme planı değerlendirmesine ile başvuruda bulunma düşüncesine ilişkin değerlendirmelerini yansıtan tabloya göre, ödeme planını uygun bulan katılımcıların %58.7'si, projede mülk almak için başvuruda bulunacağını ifade ederken, ödeme yapacak gücü olmayan katılımcıların %72.4'ü projeden mülk sahibi olmak için başvuru yapmayacağını dile getirmiştir. Bu tabloda da görüldüğü üzere Maden ilçesinde yapılan yeni konut ve işyeri projesine katılımcıların başvuru yapmak istememelerinin nedenlerinin başında ödeme güçlerinin olmaması gelmektedir.

Tablo 21: Katılımcıların Projeyi Beğenme Durumuna Göre, Başvuruda Bulunma Düşüncesi

		Yeni konut veya iş yeri için başvuru yapmayı düşünüyor musunuz?		
		Evet	Hayır	Kararsız
Yeni konut ve iş yeri projesini beğenme durumu	Beğendim	52,6%	46,0%	1,4%
	Beğenmedim	22,7%	70,5%	6,8%
	Fikrim Yok	16,7%	72,2%	11,1%

Katılımcıların, yeni konut ve iş yeri projesini beğenme durumu ile projede mülk almak için başvuru yapma düşüncesi arasındaki ilişkiyi ortaya koyan tabloya göre, projeyi beğenenlerin %52.6'sı başvuru yapacağını ifade ederken, %46.0'ı ise başvuru yapmayacağını ifade etmiştir. Buna göre, projenin beğenilmesi o projeye katılım için tek başında yeterli bir parametre değil, projenin mevkii ve ödeme planı başvuru sürecinde değerlendirilen parametrelerden biri olmaktadır. Diğer yandan projeyi beğenmediği halde başvuru yapacağını beyan edenlerin oranı ise %22.7 olarak görülmüştür.

6. SONUÇ

Elazığ'ın Maden ilçesinde 2019 yılının Mart ayında Camii Kebir Mahallesi'nde heyelan riski ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine İçişleri Bakanlığı Acil Durum ve Afet Yönetimi (AFAD) Başkanlığı, Maden ilçesinde gerçekleşen heyelan sonrasında Camii Kebir Mahallesi'nde yer alan konut ve iş yerlerinin taşınmasına ilişkin çalışma başlatmıştır.

AFAD tarafından hazırlanan "Maden İlçesi Camii Kebir Mahallesi'ndeki Aktif ve Olası Heyelan Alanlarının Jeolojik-Jeoteknik Değerlendirme Raporu"na istinaden bakanlığın talimatları doğrultusunda heyelan riski bulunan afete maruz alanlardaki 278 konut ve 232 iş yeri için tahliye kararı doğrultusunda mahalle sakinlerine tebligatlar yapılmıştır. Bu süreçte AFAD tarafından Camii Kebir Mahallesi'nde yaşayan vatandaşların nakil edileceği Bahçelievler Mahallesi'nde yeni konut ve işyeri projesi kamuoyuna açıklanmıştır.

Bu çalışmada, Maden ilçesinde yaşanan bu gelişmeler kamusal halkla ilişkiler ve kriz yönetimi bağlamında örnek bir olay olarak ele alınmıştır. Çalışma kapsamında Maden ilçesinde yaşayan vatandaşların sürece ilişkin değerlendirmeleri alan araştırması ile elde edilen bulgular çerçevesinde analiz edilmiştir.

Araştırmadan elde edilen bulgulara göre, örneklem gurubu içerisinde yer alan katılımcıların %81.1'i AFAD Başkanlığı tarafından hazırlanan yeni konut ve işyeri projesini incelediğini ifade ederken, katılımcıların %69.2'si projeyi beğendiğini ifade etmiştir. Projeyi inceleyen katılımcıların %77.3'ü projeyi beğendiğini beyan etmiştir. Bu anlamda AFAD tarafından Maden ilçesi hazırlanan yeni konut ve işyeri projesi katılımcılar tarafından beğenilmiştir. Bununla birlikte yeni konut ve işyeri projesinin ilçenin bir diğer mahallesi olan Bahçelievler Mahallesi'nde yapılmasını katılımcıların %69.2'si doğru bulmaktadır. Katılımcılar tarafından, projeye beğenildiği gibi mevki olarak doğru bir yerde yapıldığı kanaati hâkimdir.

Katılımcıların sadece %31.8'inin proje hakkında yeterli düzeyde bilgilendirildiğini beyan etmesi, vatandaşların yönetime katılım düzeyinin düşüklüğünün önemli bir göstergesi olarak görülmüştür. Vatandaşların yönetimin gerçekleştirildiği hizmet ya da projeler hakkında yeterli düzeyde bilgi sahibi olmaması kamusal halkla ilişkiler açısından önemli bir sorun olarak görülmektedir. AFAD, Maden Kaymakamlığı binasında bilgilendirme ofisi açarak, vatandaşları bilgilendirmek üzere hizmet vermeye başlamış, ancak katılımcıların %12.4'ü bu ofisi ziyaret ettiğini beyan etmiştir.

Katılımcılar, yarısı açıklanan proje ödeme planının bütçeleri açısından uygun olduğunu ifade ederken, geri kalanı ise böylesi bir ödeme planının kendi bütçeleri açısından uygun olmadığını dile getirmişlerdir. Bununla birlikte katılımcıların yarısı bu projenin Maden ilçesinde yaşanan sorunların çözümü için geçici bir durum oluşturduğunu beyan ederek, geleceğe ilişkin çok fazla olumlu bir katkı değerlendirmesinde bulunmamışlardır.

Yeni konut ve işyeri projesi Madenli vatandaşlar tarafından proje içeriği, mevki ve ödeme planı çerçevesinden değerlendirilmiş ve katılımcıların %42.8'i mülk sahibi olmak için başvuru yapacaklarını dile getirmişlerdir.

Sonuç olarak, kamusal halkla ilişkiler açısından örnek olay olarak incelenen Maden ilçesinde vatandaşların sürece katılımı, bilgilendirilmesi, düşüncelerinin alınması bağlamında gerçekleştirilmesi gereken uygulamalar da bazı eksiklikler olduğu görülmüştür. Maden ilçesinde yaşanan kriz sürecinde kamunun ilçe sakinlerinin sürece katılımını sağlayacak mekanizmaları harekete geçirmemesi süreç yönetimi açısından bazı sorunlar ortaya çıkarmıştır.

Katılımcıların, yeni konut ve işyeri projesini beğenme düzeyi projeye ilişkin ödeme planı ve mevki beğenme durumuna göre daha yüksektir. Özellikle, projenin ödeme planı katılımcıların projede mülk sahibi olmak için başvuru yapmama düşüncelerinde özellikle ödeme planına ilişkin belirsizliklerin olmasının etkili olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akdağ, M. ve Arklan, Ü. (2). "Kamu Yönetiminde Kriz Yönetimi", The Journal of Academic Social Science Studies, Vol. 6, Issue 4, p.33-55.
- Akdağ, M. (2005).Halkla İlişkiler ve Kriz Yönetimi', Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı.15,1-20.
- Arslan, Ş.A.(2017). "Kamu Yönetimi Halkla İlişkiler Anlayışı: Neoliberal Politikalar Açısından Bir Değerlendirme", Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi, 10.1, 120-133.
- Black, S. (1972). The Role of Public Relations in Management. London: Pitman Publishing.
- Boztepe Taşkıran, H. (2019)."Kamu Yönetiminde Vatandaş Katılımı ve Şeffaflığın Sağlanmasında Dijital İletişim Uygulamalarının Rolü", Amme İdaresi Dergisi, 52.1, 117-144
- Çamdereli, M. (2000). Ana Çizgileriyle Halkla İlişkiler, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Güneş, A. (2009). "Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Halkla İlişkiler Kavramının Tanımı Yeri ve Önemi Üzerine Bir Yaklaşım", C.Ü. İİBF Dergisi, 10:1,71-79.
- Grunig, J. E. (2001). "The Role of Public Relations in Management and Its Contribution to Organizational and Societal Effectiveness", Speech delivered in Taipei, Taiwan, May 12.
- Kılıncı, İ. (2019). Halkla İlişkiler Perspektifinden Stratejik Etkinlik Yönetimi, "Halkla İlişkiler ve Uygulama Alanları Yeni Eğilimler, Özgür SELVİ, Zülfiye ACAR ŞENTÜRK, Editör, Eğitim Yayınevi, Konya, 205-222.
- Mert, Y. L. (2016). "Kamu Kurumlarının Halkla İlişkiler Bölümlerinde Örgütlenme Sorunları Ve Çözüm Önerileri", Erciyes İletişim Dergisi, 4.4: 136-154.
- Şentürk, Z., A. (2006) "Halkla İlişkilerde Şeffaflık Ve Hesap Verebilirlik: Türkiye'nin İtibarlı 10 Kurumunun Faaliyet Raporlarının Analizi." Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 27, 59-75.
- Şentürk, A., Z ve Özgür, S. (2019). Halkla İlişkiler, "Halkla İlişkiler ve Uygulama Alanları Yeni Eğilimler, Özgür SELVİ, Zülfiye ACAR ŞENTÜRK, Editör, Eğitim Yay., Konya, 9-32.
- Tekin, Ö. F. (2016). "Kriz Yönetimi ve Kamu Yönetimi İçin Önemi", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi, 18.2, 119-135.
- Uygun, S. V. (2018). "Türk Kamu Yönetiminde Halkla İlişkiler Kavramının Konumu: Anlayış, Uygulama ve Karşılaştırma", Maarif Mektepleri Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi 1.3: 20-36.
- Yalçındağ, S. (1987). Kamu Sektöründe Halkla İlişkiler Uygulamaları, Halkla İlişkiler Sempozyumu, TODAİE, Ankara.
- Yiğit, A. (1995). "Maden (Ergani Madeni) Kasabası'nın Kuruluş, Gelişme ve Fonksiyonları", F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, 7, 319-342.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 391-414, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 24.04.2020 Kabul Tarihi: 23.05.2020

TÜRKİYE’DE GAZETECİLİĞİN DİJİTAL DÖNÜŞÜMÜ: ENSONHABER, HÜRRIYET VE MEDYASCOPE HABER SİTELERİ ÖRNEKLERİ

Digital Transformation of Journalism in Turkey: The Samples of the News Websites of
Ensonhaber, Hürriyet, and Medyascope

A. Fulya ŞEN¹

Ömer Enes YILAR²

ÖZ

Bu çalışmada; Türkiye’deki dijital gazetecilik pratiği *Ensonhaber, Hürriyet ve Medyascope* haber siteleri üzerinden incelenmiş ve dijital haber ortamlarının temel nitelikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’nin hem dijital doğumlu hem de basılı gazete versiyonu da bulunan haber sitelerinin içerik yapısını inceleyerek dijital gazetecilik pratiklerini karşılaştırmaktır. Bu kapsamda, dijital doğumlu olan *Ensonhaber* ve *Medyascope* ile birlikte basılı bir gazete olan *Hürriyet*’in dijital ortamı incelenmiştir. Haber sitelerinin sıralama/erişim/trafik verileri Alexa.com üzerinden; sosyal medya hesapları ve haber kategorileri ise içerik analizi yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dijital gazetecilik, dijital dönüşüm, dijital medya, haber siteleri

ABSTRACT

This study examines the digital journalism practices in Turkey over *Ensonhaber, Hürriyet, and Medyascope* and tries to determine the essential qualities of digital news media. The purpose of this study to compare news media which is both born digital-born and has the printed newspaper version by examining the structure of the news sites in terms of digital journalism practices in Turkey. In this context, *Ensonhaber* and *Medyascope* which are the digital-born with the website of *Hürriyet* which has the printed version as well have been examined the data on ranking/access/traffic data of news sites through Alexa.com. In addition, social media accounts and news categories have been analyzed by using the content analysis method.

Keywords: Digital journalism, digital transformation, digital media, news we

Giriş

İnternetin gazetecilik alanında kullanılmaya başlanmasıyla birlikte gazetecilik sektörü yeni bir ivme yakalamış ve hızla dijitalleşme sürecine girmiştir. Dijitalleşen gazetecilik sektörüyle birlikte kağıt gazetelerin önümüzdeki yıllarda tamamen ortadan kalkacağı görüşü yaygınlaşmıştır. Birleşmiş Milletler’e bağlı Dünya Entelektüel Mülkiyet Örgütü Genel Direktörü Francis Gurry, tarih vererek basılı gazetelerin 2040 yılına kadar ortadan kalkacağını ve yerini dijital gazetelerin alacağını ileri sürmektedir (Özcan ve Tugen, 2014, s.264). Bir kitle iletişim aracı olarak zirveyi radyo ve televizyona kaptıran gazeteler, internet kullanımıyla birlikte tekrar yukarı doğru bir ivme yakalamıştır. Özellikle sahip olduğu hız ve etkileşim sayesinde internet haber siteleri gazetelerin tekrar birincil haber kaynağı olmasını sağlamıştır.

¹ Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü,

e-posta: fulyassen@firat.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3350-8292>

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri ABD,

e-posta: omerenesyilar@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8987-1536>

İnternetle birlikte gelişim gösteren teknoloji, iletişim araçlarını da etkisi altına almıştır. Günlük basılı gazetelerin yanında internet gazeteleri oldukça hızlı yayılmaya başlamış ve şu an post-modern sürece uygun ilerleme kaydetmektedir. Post-modern olarak algılanmanın sebebi, post-modernitenin içine aldığı çokseslilik, türlerin iç içe geçmesi, izleyici katılımı gibi unsurlara sahip olmasıdır. Gazetelerin çeşitlenmesi belirli kişilerin tekelinden çıkıp çoksesliliği getirmiştir. Post-moderniteye daha çok ayak uydurması ise internet sayesinde gerçekleşmiş ve internet gazeteleri yani online gazeteler meydana gelmiştir. İnternet gazeteleri video, görsel ve yazıyı aynı anda kapsayarak televizyon ve gazetenin iç içe geçmesine olanak sağlamıştır. Haberlerin altında bulunan yorum bölümüyle de izleyici katılımı mümkün olmuştur (Aydoğan, 2013, s.27). Yeni iletişim teknolojilerinin, özellikle internet gazeteciliğine getirdiği en önemli katkının hız, karşılıklı etkileşim ve düşük maliyet olduğu görülmektedir. İnternet gazeteciliği; özellikle teknolojinin geldiği nokta göz önünde bulundurulduğunda, multimedya özelliklerinin kullanımının getirdiği cazibe ve rekabetle beraber “geleneksel medya” karşısında güçlü bir konuma gelmiştir. Uzun yıllara dayanan geleneksel medya kullanıcı alışkanlıkları çok kısa sürede aşılmış olup, okuyucu ve izleyici kitle teknolojinin hızına ayak uydurabilmişlerdir (Alp ve Turan, 2018, s.5).

Basılı gazetenin içeriğinin oluşturulması, basımı ve dağıtımı oldukça zahmetli bir süreç olmakla birlikte ciddi maliyet gerektirmektedir. Günümüzde basılı gazetelerin temel ekonomik kaynağı resmi ilanlardır. Basılı gazeteler neredeyse sadece bu ilanlardan gelen gelirleri kaybetmemek için kağıt baskıyı devam ettirmektedir. İnternet haber siteleri ise kağıt gazetelere oranla çok daha kolay oluşturulup daha geniş kitlelere ulaşabilmektedir. İnternet haberciliğinin getirmiş olduğu kolaylıklar günümüzde bu sektörün cazibeli bir hale gelmesine neden olmuştur. Düşük ücretlerle hazır satılan bir şablon kullanılarak rahatlıkla bir haber sitesi kurulabilmektedir. Bu durumun sonucunda günümüzde yüzlerce haber sitesi ortaya çıkmıştır. Bu sitelerin niteliklerinin neye göre belirleneceği tartışma konusudur. Gürcan’ın da söylediği gibi her geçen gün sayıları artan haber sitelerinin içerik ve tasarımına yönelik değerlendirmeler çoğunlukla bireysel yaklaşımlar ve beğenilerle yapılmaktadır (Gürcan, 2003, s.90) Haber sitelerinin çoğunun niteliklerinin düşük olması gazetecilik mesleğine olan güvenin azalmasına sebep olmaktadır. Bu araştırmanın yapılmasının zeminini sayıları her geçen gün artan niteliksiz haber siteleri oluşturmuştur.

Bu çalışmada, Türkiye’deki dijital gazetecilik pratiği *Ensonhaber*, *Hürriyet* ve *Medyascope* haber siteleri üzerinden incelenmiş ve dijital haber ortamlarının temel nitelikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’deki hem dijital doğumlu olan hem de basılı gazete versiyonu da bulunan internet haber sitelerinin içerik yapısının incelenerek dijital gazetecilik pratiklerini karşılaştırmaktır. Bu kapsamda, dijital olarak doğmuş olan *Ensonhaber* ve *Medyascope* ile basılı gazete birikimi olan *Hürriyet*’in dijital ortamları, haber üslubu, sıralama/erişim/trafik verileri, sosyal medya kullanımı ve haftalık haber kategorileri başlıkları altında incelenmiştir. Dijital haber ortamlarının niteliklerinin belirlenmesini amaçlayan bu çalışmada, dijital haber mecralarının birbirleriyle hangi durumlarda farklılaştıkları veya benzerlik gösterdikleri, dijital yeniliklerden ne ölçüde faydalandıkları, güçlü-zayıf yönleri, dijital dönüşümün kilit taşı olan etkileşim kavramına verilen önem, dijital dönüşümün getirdiği faydalar/zararlar, dijital ortamda haberi sunma biçiminin getirileri, tercih edilen haberlerin kategorik dağılımının etkileri, haber üretiminde sosyal medya kullanımının oluşturduğu etki, ziyaretçi sayısını ve alınan etkileşimi etkileyen nedenler keşfedilmeye çalışılmıştır. Haber sitelerinin sıralama/erişim/trafik verileri Alexa.com³ üzerinden, sosyal medya hesapları ve haftalık haber kategorileri ise içerik analizi yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir.

Literatür İncelemesi

Yeni medya, demokratik bir alan açma ve alternatif kamusal alan yaratma potansiyeli ile hem teknik hem de finansal avantajlar sunmaktadır. Yeni medyaya özgü nitelikler, özellikle

³ <https://www.alexa.com>, web analizi hizmeti sunan bir dijital platformdur.

geleneksel medyanın teknelci bir yapı sergilediği ve dördüncü güç olmaktan uzaklaştığı günümüzde, yeni ufuklar açmakta ve gazeteciliğin farklı biçimlerde yapılmasına olanak sağlamaktadır. Ayrıca, gazeteciliğin temelleri ve motivasyonu aynı kalmakla birlikte, haber yapım modeli değişmektedir. Haber üretimi, “çapraz medya” için yapılmakta ve yeni nesil gazetecilerin haberlere / verilere ulaşma, araştırma, analiz etme ve iletme / yayma / paylaşma konusundaki çeşitliliğe uyum sağlaması gerekmektedir (Taylan, 2018).

Günümüzde gazetecilik üzerine yürütülen çalışmalar dijital habercilik ve yeni medya konuları üzerinde yoğunlaşmıştır. Türkiye’de dijital gazetecilik ve dijital habercilik konulu çalışmalar incelendiğinde, yapılan çalışmaların geleneksel gazetecilik ile dijital gazeteciliğin karşılaştırılması üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bağlamda, gazetelerin online ve basılı biçimleri karşılaştırılmış ve gazeteciliğin geçmişten günümüze yaşadığı değişimler incelenmiştir (Aydoğan, 2013). Birsen (2005), internet haberciliğinde kullanılan etkileşimli uygulamaları saptamış, izler kitle, haber sitesi ve internet habercileri açısından sorunları tanımlamış, tartışmış ve çözüm yolunda öneriler geliştirmiştir. Alp ve Turan (2018) ise, yeni iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişim ve değişimin, geleneksel medyanın sınırlarını (hız, etkileşim, ulaşılan insan sayısı) hangi noktalarda aştığını belirlemeyi amaçlamıştır.

Boyer (2013) dijital çağda haberin dönüşüme uğradığını, 1980’den önce kamu yararına ve kamusal konulara odaklanan haberin Keynesyen modelin, 1980’den itibaren Amerika Birleşik Devletleri’nde ve Avrupa’da okuyucuyu veya izleyiciyi bir kamu vatandaşı olmaktan çok bireysel bir tüketici olarak gören post-Keynesyen (neoliberal) haber modeline dönüştüğünü vurgulamıştır. Gazetecilikte "dijital çağ" internet tabanlı iletişim teknolojilerinin ve bilgi sistemlerinin tüm görünüşleri ve kurumsallaşmalarına işaret etmekte, aynı zamanda, bilgisayarın kendisi ve mobil medya platformlarının ve alım cihazlarının yayılması anlamına da gelmektedir.

Gürcan (2003), internetle birlikte haber yayıncılığında hızla yerini alan haber sitelerinin internet kullanıcılarının fazlaca rağbet ettikleri siteleri oluşturduğunu, her geçen gün sayıları artan haber sitelerinin içerik ve tasarımına yönelik değerlendirmelerin, çoğunlukla bireysel yaklaşımlar ve beğenilerle yapıldığını belirttiği çalışmasında, haber sitelerine yönelik yapılacak çalışmalarda göz önüne alınacak ölçütlerin neler olacağı üzerinde durmuş ve örnek bir form geliştirmiştir (Gürcan, 2003). Bulut ve Karlıdağ (2015), dijital gazetelerin ekonomik olarak yaşamlarını sürdürürken ne gibi stratejiler uyguladıklarını ortaya koymuştur. Taşkiran (2018), çalışmasında sosyal medyanın dijital gazeteler açısından önemini ortaya çıkarmak amacıyla, dijital gazetelerin sosyal medya stratejilerinin neler olduğu ve sosyal medyanın haber okunurluğuna etkisinin ne olduğu sorularına cevap aramıştır. Demirel (2018) ise dijital medyanın haber üretim sürecinde okuyucuya önemli bir güç atfettiğini vurgulamıştır.

Dingil (2015), Türkçe haber sitesi tasarımlarını ve görsel kullanımlarını inceleyerek, haber sitelerinin görsel kullanım ve sıklığının ne olduğunu, haberlerde gerçek (olay anı) ve arşiv fotoğraf kullanımının oranını, haber sitelerinde habere ait görsellerin haber içeriği ile uyumunun nasıl olduğunu, haber konularına göre görsel eleman kullanımının dağılımının nasıl olduğunu ortaya koymuştur. Dijital gazeteciliğin mobil formunu inceledikleri çalışmada Özyal ve Tosun (2017), mobil gazetecilik uygulamalarının haber üretim/tüketim süreçleri üzerindeki etkilerini ve gazetecilik mesleğine getirdiği boyutları, Köseoğlu (2017) ise, yerel gazetelerin dijital ortama taşınmasıyla birlikte haber üretim sürecindeki değişimleri incelemiştir. Bu çalışmada ise, dijital gazeteciliğin genel bir çerçevesinin çizilmesi ve temel unsurlarının keşfedilmesi amaçlanmıştır. Tüm bu çalışmalar, dijital gazeteciliğin teknolojik özellikleri ve içerik yapısı bağlamında temel özelliklerini ve geleneksel gazetecilikten ayrılan yönlerini anlamayı ve geleceğin gazeteciliği üzerinde düşünmeyi sağlamaktadır.

Dijital Gazetecilik

İnternetin, diğer elektronik medyanın, blogların ve sosyal medya platformlarının ortaya çıkışı sadece medya pratiğini değil, aynı zamanda haber ve bilginin kamuoyuna yayılma biçimini

de değiştirmiştir. Dijital ortam, medya izleyicilerinin davranışlarını değiştirmiş, internet, haber ve bilgi ihtiyaçlarını karşılamak için önemli bir medya platformu haline gelmiştir. Dijital ortam, hangi medyanın ne olduğu, nasıl çalıştığı, toplumu nasıl etkiledikleri ve oraların nasıl yararlandığı ile ilgili fikirlere meydan okumak için ortaya çıkmış, sosyal medya olarak adlandırılan, oldukça geniş bir web siteleri ve ağ gruplarını içermektedir (Cummings ve Gottshall, 2014).

Dijital medya çağı gazeteciliğin her alanında yenilik ve radikal bir değişime tanıklık etmektedir. Sosyal medyanın, özellikle Twitter'ın geniş popülaritesi, gazeteciliğin geleceği için bir potansiyele sahiptir. Gazeteciler için Twitter son derece önemli bir haber kaynağıdır. Geleceğin gazeteciliğinde, “gazetecilerin mesleki pratiğini, veri analizi ve programlama becerilerini ve tekniklerini bir araya getiren” yeni bir hikaye anlatımı olarak tanımlanan "veri gazeteciliği" gibi yeni türler ortaya çıkmıştır. Veri gazeteciliği, kitle kaynaklı olabilecek büyük veri kümelerini sorgulamayı gerektirir ve bu nedenle, veri gazeteciliğinin olası katkısının habercilik üretimini güçlendirmek olduğu, özellikle de araştırmacı gazeteciliği canlandırabileceği düşünülmektedir (Franklin, 2014).

Haber üretiminde yakınsama, dijitalleşme gibi teknolojik gelişmeleri işaret eden bir kavramdır. Pratikte, bu tür bir yakınsama tüm medya platformları için tek bir gazeteci veya haber üreticisinin yanı sıra tüm bu medya için aynı içeriğe sahip olmayı sağlamaktadır. Dağıtım düzeyinde, yakınsama bir cihazın tüm medyayı birleştirebileceği anlamına gelir. Yakınsama çağında basılı gazete ve dergiler nesli tükenen ve esnek olmayan mecralar olarak görülmektedir. Yakınsama, pratikte okuyucu veya kullanıcı katılımının üretim sürecinde oynadığı rolü vurgulamaktadır. Kullanıcının aktif rolü bir medya kuruluşunun haberlerin üretimine aktif olarak katılmanın ve ürettikleri materyalleri entegre etmenin olanaklarını açık tutması gerektiği anlamına gelmektedir. Etkileşim, ağ kurma, hiper-metinsellik, sanallık, simülasyon ve paylaşma gibi yeni medyanın teknolojik özellikleri, yeni bir kültür ve yeni bir mantık gazeteciliğinin hikaye anlatımı tekniklerini ve yeni gazetecilik biçimlerini etkilemiş ve veri kullanımı, doğrudan ve sürekli etkileşim gibi yeni biçimleri beraberinde getirmiş ve haber tüketiminde sosyal medya platformlarının önemi artmıştır (Siapera, 2018).

Dijital medya bir yandan iletişim araçlarının demokratikleştirildiği, her internet kullanıcısının iletişim kurabileceği, ‘tweetleyebileceği’, blog oluşturabildiği ve yurttaş gazeteci olabileceği benzeri görülmemiş bir değişimi temsil ederken; diğer yandan Boyer (2013, s. 4), dijital çağda haberin dönüşüme uğradığını, 1980'den önce kamu yararına ve kamusal konulara odaklanan haberin Keynesyen modelinin, 1980'den itibaren Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Avrupa'da okuyucuyu veya izleyiciyi bir yurttaş olmaktan çok bireysel bir tüketici olarak gören post-Keynesyen (neoliberal) haber modeline dönüştüğünü vurgulamaktadır. Gazetecilikte ‘dijital çağ’ internet tabanlı iletişim teknolojilerinin ve bilgi sistemlerinin tüm görünümüne ve kurumsallaşmalarına işaret etmekte, aynı zamanda, bilgisayarın ve mobil medya platformlarının ve alım cihazlarının yayılması anlamına da gelmektedir. Boyer (2013, s. 125), bu değişimin haber üzerindeki yansımalarına da dikkat çekmiştir. Birincisi, gazetecinin giderek hareketsiz hale gelmesi ve bir senaryo oyuncusuna dönüşmesidir. Gazeteciler zamanlarının çoğunu, öncü medyanın ne yaptığını izlemek için harcamaktadırlar. İkincisi ise, mevcut haber miktarındaki artışa karşılık, içeriğinin çeşitliliğinde şaşırtıcı derecede bir düşüş olmasıdır.

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada, *Ensonhaber*, *Hürriyet* ve *Medyascope* haber sitelerinin ve bu sitelerin sosyal medya hesaplarının betimsel bir analizi yapılmıştır. Sitelerin Facebook, Twitter, Instagram ve Youtube hesaplarının takipçi ve gönderi sayıları incelenmiş, Facebook ve Twitter hesaplarından yaptıkları paylaşımların etkileşimlerine ait veriler de araştırmaya dahil edilmiştir. Ayrıca, sitelerin haber akışları 1 hafta (6-12 Ocak 2020) boyunca takip edilerek analiz edilmiştir. Araştırma kapsamında incelenen *Ensonhaber* ve *Medyascope* sadece dijital, *Hürriyet* ise hem basılı hem de dijital haber platformu temsil eden örnekler olarak seçilmiştir. Web analizine dayalı bir araç olan

Alexa.com üzerinden haber sitelerinin trafik verileri, erişim oranları, mobil-web ziyaretçi karşılaştırılması gibi veriler ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca, haberlerin kategorik dağılımları, haber sitelerinin sosyal medya hesapları ve bu hesaplardan paylaşılan gönderilerin aldıkları etkileşimler de incelenmiştir. Böylece, dijital gazetecilik pratiklerinin genel özellikleri karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

Bulgular ve Analiz

1. Ensonhaber.com

Dijital dönüşümün en önemli getirisi etkileşimdir. Geleneksel gazetecilikte pasif durumda olan bireyler internet haberciliğiyle birlikte aktif duruma geçmiştir. *Ensonhaber*’in bu durumun oldukça farkında olduğu görülmektedir. Manşetlerinde ziyaretçisiyle konuşuyormuş gibi bir üslup kullanması etkileşime verilen önemin açık bir göstergesidir. Aynı zamanda manşetler, bir sosyal medya sayfası izlenimi oluştururken kullanılan haberlerin ise gazeteciliğin ciddiyetini muhafaza ettiği görülmektedir.

Tablo 1. *Ensonhaber* İnternet Haber Sitesinin Sıralama Bilgileri (01.01.2020 itibarıyla)

	Dünya Sıralaması	Türkiye Sıralaması	Haber Kategorisi Dünya Sıralaması	Haber Kategorisi Türkiye Sıralaması
<i>Ensonhaber</i>	334	6	228	1

Ensonhaber, dünyada en çok tıklanan web siteleri arasında 334. sırada, Türkiye’de 6. sırada yer almaktadır. Aynı zamanda *Ensonhaber*, dünyanın en çok tıklanan haber siteleri arasında 228 ve Türkiye’de ise 1. sırada yer almaktadır. Tablo 1’deki veriler incelendiğinde *Ensonhaber*’in Türkiye’nin en çok tıklanan haber sitesi olduğu görülmektedir. Dijital doğumlu olan sitenin, herhangi bir gazeteye ya da televizyona ihtiyaç duymadan tamamen dijital mecralardan faydalanarak haber kaynakları arasında ilk sırayı alması dijital dönüşümün etkisinin anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Ayrıca *Ensonhaber*’in bu başarısı; sitenin dijital ortamı kullanım biçimi, logosu, haber üslubu, erişim istatistikleri ve diğer tüm ayrıntılarıyla incelenmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Tablo 2. *Ensonhaber* İnternet Haber Sitesinin Mobil/Web Erişim Dağılımı (01.01.2020 itibarıyla)

	Mobil Üzerinden Erişim	Web Üzerinden Erişim
<i>Ensonhaber</i>	%67,75	%32,25

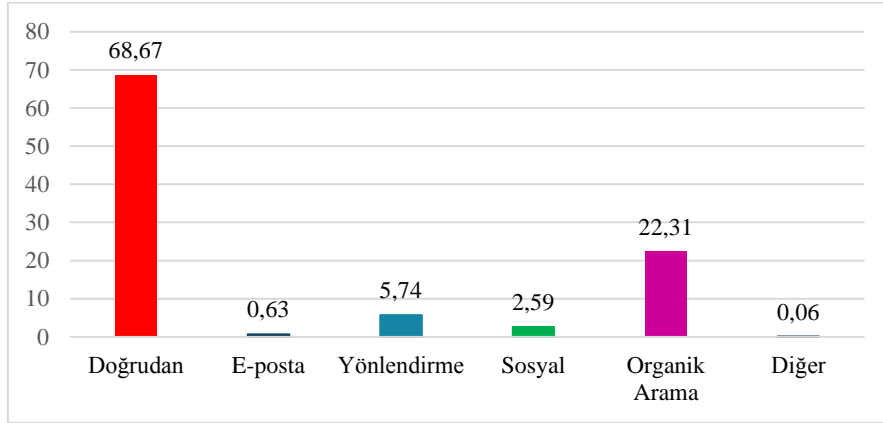
Ensonhaber’in erişim istatistiklerine göre ziyaretçilerinin %67,75’i mobil cihazlardan, %32,25’i ise web üzerinden erişim sağlamakta olduğu görülmektedir. Kullanıcılarının büyük bir çoğunluğunun mobil üzerinden erişim sağlaması hem *Ensonhaber* hem de internet haberciliği açısından büyük önem taşımaktadır. *Ensonhaber*, Tablo 1’de de görüldüğü gibi Türkiye’de en çok takip edilen haber sitelerinin başını çekmektedir. Bu veriler ışığında günümüzde haber takibinin çoğunlukla mobil üzerinden yapıldığı görülmektedir.

Tablo 3. *Ensonhaber* İnternet Haber Sitesinin Ziyaretçi Verileri (06.12.2019-06.01.2020)

	Aylık Ziyaretçi Sayısı	Aylık Tekil Ziyaretçi Sayısı
<i>Ensonhaber</i>	29.570.128	6.980.234

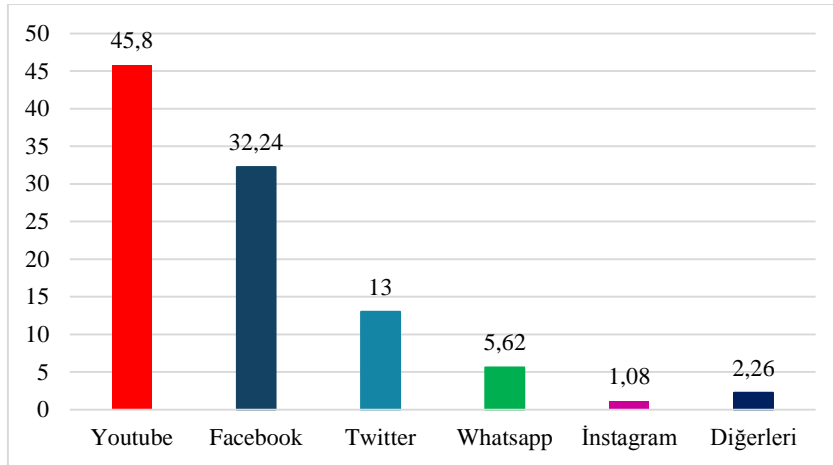
Aylık ziyaretçi sayısına bakıldığında *Ensonhaber*’i 29.570.128 kişi ziyaret etmiştir. Sitenin tekil ziyaretçi sayısı ise 6.980.234’tür.

Grafik 1. *Ensonhaber* İnternet Haber Sitesinin Trafik Kaynaklarına İlişkin Veriler (01.01.2020 itibarıyla)

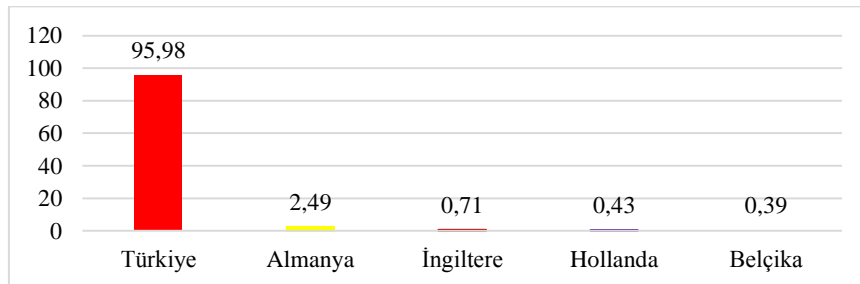
Ensonhaber'in trafik istatistiklerine bakıldığında ziyaretçilerinin 68,67'si doğrudan, 0,63'ü e-posta yoluyla, 5,74'ü yönlendirmeye, 2,59'u sosyal medyadan, %22,31 organik aramayla, 0,06'sı ise diğer yollar aracılığıyla siteye erişim sağlamıştır. %22,31'lik organik arama yoluyla erişim *Ensonhaber*'in bilinirliğinin yüksek olduğunun bir göstergesidir.

Grafik 2. *Ensonhaber* İnternet Haber Sitesinin Sosyal Medyadan Aldığı Trafığe İlişkin Veriler (01.01.2020 itibarıyla)

Ensonhaber'e sosyal medya üzerinden ulaşan ziyaretçi verileri incelendiğinde bu ziyaretçilerin %45,8'i Youtube, %32,24'ü Facebook, %13'ü Twitter, %5,62'si Whatsapp, %1,08'i Instagram ve %2,26'sı diğer sosyal medya uygulamalarından eriştiği görülmektedir. Diğer verilerle kıyaslandığında *Ensonhaber*'in Twitter'da yetersiz kaldığı görülmektedir. Haberin geniş kitlelere ulaştırılmasında Twitter büyük önem taşımaktadır. Grafik 5'te yer alan bilgiler doğrultusunda *Ensonhaber*'in Twitter'da diğer sosyal mecralara göre daha az etkin olduğu görülmektedir.

Grafik 3 *Ensonhaber* İnternet Haber Sitesinin Ülke Bazında Trafik Verileri (01.01.2020 itibarıyla)

Ziyaretçilerinin neredeyse tamamın Türkiye üzerinden eriştiği *Ensonhaber*’in özellikle Türk vatandaşlarının fazla olduğu ülkelerden de erişim aldığı görülmektedir. Ziyaretçilerin %95,98’i Türkiye, %2,49’u Almanya, %0,71’i İngiltere, %0,43’ü Hollanda ve %0,39’u ise Belçika üzerinden erişmektedir.

Tablo 4. *Ensonhaber* İnternet Haber Sitesinin Haber Kategorilerine İlişkin Veriler (06.01.2020-12.01.2020)

	Gündem	Ekonomi	Spor	Magazin	Dünya	Kültür Sanat	Video Haber	Diğer	Toplam
6 Ocak 2020	20		2	1	6	3	45	2	79
7 Ocak 2020	18	3	3		9		36	1	70
8 Ocak 2020	19	1	1		10	1	32	3	67
9 Ocak 2020	18		6		11		41	3	79
10 Ocak 2020	14	2	4	1	9		41	1	72
11 Ocak 2020	14		4		6	1	26	5	56
12 Ocak 2020	13		5		9		27		54
Toplam	116	6	25	2	60	5	248	15	477

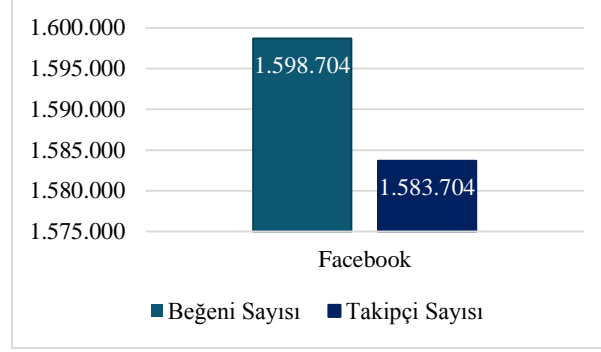
Bir haftalık zaman diliminde *Ensonhaber* haber sitesine toplamda 477 haber yüklenmiştir. Bu haberlerin kategorilerine bakıldığında 116 gündem, 6 ekonomi, 25 spor, 2 magazin, 60 dünya, 5 kültür-sanat, 248 video haber, 15 diğer kategorilerinden haberler yüklendiği görülmektedir. Tablo 2’deki verilere göre *Ensonhaber*’in bir haftada paylaştığı toplam haber sayısının 477 olduğu görülmektedir. Ağırlıklı olarak ‘gündem’ ve ‘dünya’ kategorilerinde yer verdiği, ‘magazin’ kültür-sanat’ ve ekonomi haberlerini daha az tercih ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca 248 videolu habere yer veren *Ensonhaber*’in dijital haberciliğin en önemli unsuru olan videolu haberlere önem verdiği anlaşılmaktadır.

Tablo 5. *Ensonhaber*’in Haber Kategorilerinin Yüzdelerle Dağılımı (06.01.2020-12.01.2020)

Kategori	F	%
Gündem	116	%24,4
Ekonomi	6	%1,2
Spor	25	%5,3
Magazin	2	%0,4
Dünya	60	%12,5
Kültür Sanat	5	%1,1
Video Haber	248	%51,9
Diğer	15	%3,2
Toplam	477	100

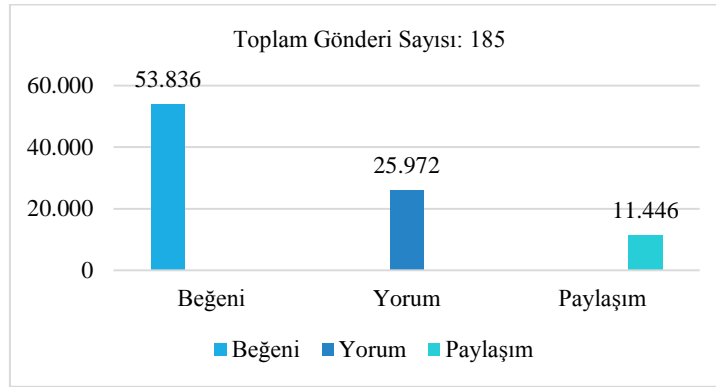
Haberlerin kategorilerinin yüzdelik dağılımı ise şu şekildedir; %24,4 gündem, %1,2 ekonomi, %5,3 spor, 0,4 magazin, %12,5 dünya, %1,1 kültür-sanat, %51,9 video haber, %3,2 diğer kategoriler. *Ensonhaber*'in ağırlıklı olarak video haber, gündeme dair haberler ve dünya kategorisinde içerikler yüklediği görülmektedir.

Grafik 4. *Ensonhaber* İnternet Haber Sitesinin Facebook Takipçi ve Beğeni Verileri (02.01.2020 itibarıyla)

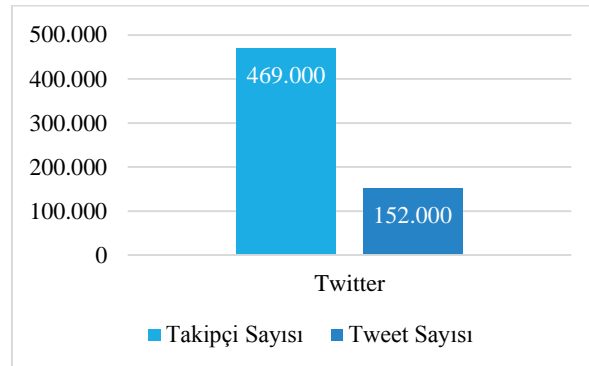
Ensonhaber'in Facebook sayfasını beğenen kişi sayısı 1.598.704, bu sayfayı takip edenlerin sayısı ise 1.583.704'tür.

Grafik 5. *Ensonhaber* İnternet Haber Sitesinin Facebook Paylaşımlarının Etkileşim Verileri (06.01.2020-12.01.2020)

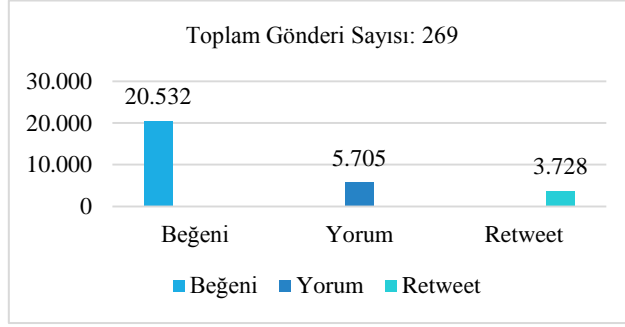
Ensonhaber'in Facebook sayfasının etkileşim verilerine göre sayfadan toplam 185 gönderi paylaşmıştır. Bu gönderiler 53.836 beğeni, 25.972 yorum, 11.446 paylaşım almıştır.

Grafik 6. *Ensonhaber* İnternet Haber Sitesinin Twitter Takipçi ve Tweet Verileri (02.01.2020 itibarıyla)

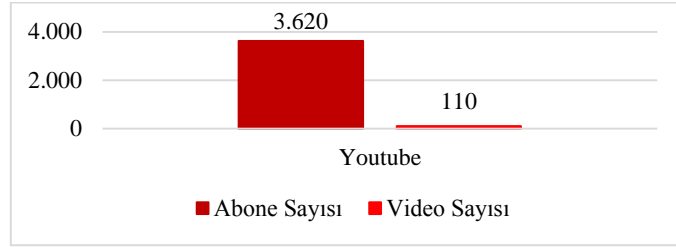
Ensonhaber'in Twitter hesabını takip eden kişi sayısı 469.000'dir. Yine bu hesaptan toplamda 152.000 tweet atılmıştır.

Grafik 7. Ensonhaber İnternet Haber Sitesinin Twitter Etkileşim Verileri (06.01.2020-12.01.2020)

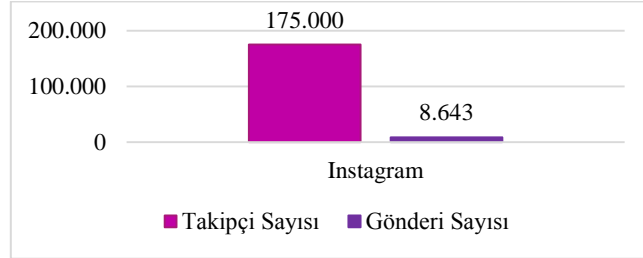
Ensonhaber’in Twitter hesabının etkileşim verilerine göre sayfadan toplam 269 tweet/retweet atılmıştır. Tweet/retweet’ler 20.532 beğeni, 5.705 yorum, 3.728 retweet almıştır.

Grafik 8. Ensonhaber İnternet Haber Sitesinin Youtube Verileri (02.01.2020 itibarıyla)

Veriler incelendiğinde Ensonhaber’in Youtube kanalının 3.620 abonesi olduğu ve bu kanaldan toplam 110 video paylaşıldığı görülmektedir.

Grafik 9. Ensonhaber İnternet Haber Sitesinin Instagram Verileri (02.01.2020 itibarıyla)

Instagram hesabında 175.000 takipçisi bulunan Ensonhaber’in bu hesaptan toplamda 8.643 paylaşım yaptığı görülmektedir.

2. Hürriyet.com

Hürriyet’in kullandığı manşetlere bakıldığında basılı gazetesinde kullandığı üsluba benzer bir anlatım tarzı kullandığı görülmektedir. Haberlere herhangi bir farklılık katılmadan olduğu gibi sunulması diğer haber siteleriyle kıyaslandığında Hürriyet için negatif bir özellik olarak ön plana çıkmaktadır.

Tablo 6. Hürriyet İnternet Haber Sitesinin Sıralama Bilgileri (01.01.2020 itibarıyla)

	Dünya Sıralaması	Türkiye Sıralaması	Haber Kategorisi Dünya Sıralaması	Haber Kategorisi Türkiye Sıralaması
<i>Hürriyet</i>	478	9	231	2

Hürriyet dünyada en çok tıklanan web siteleri arasında 478., Türkiye’de 9. sırada yer almaktadır. Aynı zamanda, dünyanın en çok tıklanan haber siteleri arasında 231. ve Türkiye’de ise 2. sırada yer almaktadır.

Tablo 7. *Hürriyet* İnternet Haber Sitesinin Mobil/Web Erişim Dağılımı (01.01.2020 itibarıyla)

	Mobil Üzerinden Erişim	Web Üzerinden Erişim
<i>Hürriyet</i>	%79,93	%20,07

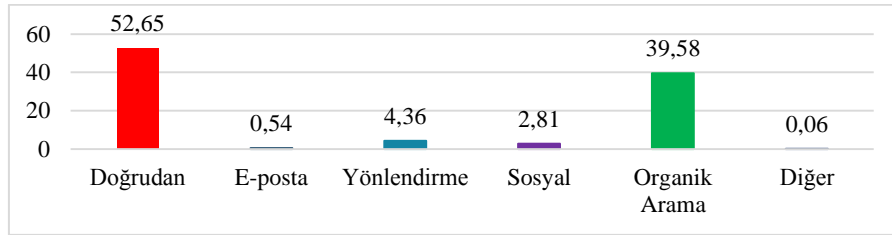
Hürriyet’in erişim istatistiklerine göre ziyaretçilerinin %79,93’ü mobil cihazlardan, %20,07’si ise web üzerinden erişim sağladığı görülmektedir. *Hürriyet*’in ziyaretçilerinin büyük çoğunluğunun mobil üzerinden erişim sağlaması dikkate değerdir.

Tablo 8 *Hürriyet* İnternet Haber Sitesinin Ziyaretçi Verileri (06.12.2019-06.01.2020)

	Aylık Ziyaretçi Sayısı	Aylık Tekil Ziyaretçi Sayısı
<i>Hürriyet</i>	28.292.438	6.112.347

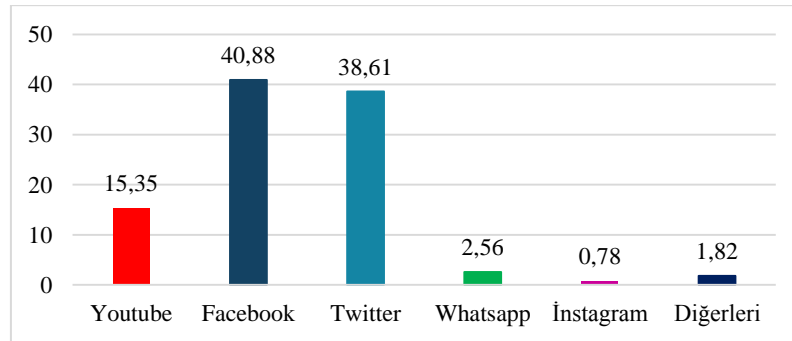
Aylık ziyaretçi sayısına bakıldığında *Hürriyet*’i 28.292.438 kişi ziyaret etmiştir. Sitenin tekil ziyaretçi sayısı ise 6.112.438’dir.

Grafik 10. *Hürriyet* İnternet Haber Sitesinin Trafik Kaynaklarına İlişkin Veriler (01.01.2020 itibarıyla)

Hürriyet’in trafik istatistiklerine bakıldığında ziyaretçilerinin %52,65’i doğrudan, %0,54’ü e-posta yoluyla, %4,36’sı yönlendirmeye, %2,81’i sosyal medyadan, %39,58’i organik aramayla, %0,06’sı ise diğer yollar aracılığıyla siteye erişim sağlamıştır.

Grafik 11. *Hürriyet* İnternet Haber Sitesinin Sosyal Medyadan Aldığı Trafığe İlişkin Veriler (01.01.2020 itibarıyla)

Hürriyet’e sosyal medya üzerinden ulaşan ziyaretçi verileri incelendiğinde bu ziyaretçilerin %15,35’i Youtube, %40,88’i Facebook, %38,61’i Twitter, %2,56’sı Whatsapp, %0,78’i Instagram ve %1,82’si diğer sosyal medya uygulamalarından eriştiği görülmektedir.

Grafik 12. Hürriyet İnternet Haber Sitesinin Ülke Bazında Trafik Verileri (01.01.2020 itibarıyla)

Ziyaretçilerinin neredeyse tamamın Türkiye üzerinden eriştiği Hürriyet’in özellikle Türk vatandaşlarının fazla olduğu ülkelerden de erişim aldığı görülmektedir. Ziyaretçilerin %95,73’ü Türkiye, %2,74’ü Almanya, %0,58’i Amerika, %0,54’ü İngiltere ve %0,39’u ise Fransa üzerinden erişmektedir.

Tablo 9. Hürriyet’in İnternet Haber Sitesinin Haber Kategorilerine İlişkin Veriler (06.01.2020-12.01.2020)

	Gündem	Ekonomi	Spor	Magazin	Dünya	Kültür Sanat	Video Haber	Diğer	Toplam
6 Ocak 2020	8	1	2	12	3		11	2	39
7 Ocak 2020	7		1	15	4	1	10	3	41
8 Ocak 2020	8	1	1	11	4	1	12	3	41
9 Ocak 2020	6	2	1	12	5		12	3	41
10 Ocak 2020	9	2	2	14	3		9	3	42
11 Ocak 2020	6		2	15	4		13	2	42
12 Ocak 2020	5		3	15	3		6	1	33
Toplam	49	6	12	94	26	2	73	17	279

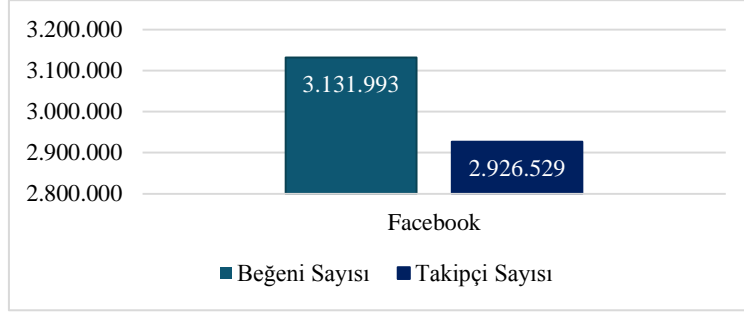
Hürriyet haber sitesine toplamda 279 haber yüklenmiştir. Bu haberlerin kategorilerine bakıldığında 49 gündem, 6 ekonomi, 12 spor, 94 magazin, 26 dünya, 2 kültür-sanat, 73 video haber, 17 diğer kategorilerinden haberler yüklendiği görülmektedir.

Tablo 10. Hürriyet Haber Kategorilerinin Yüzdelerle Dağılımı (06.01.2020-12.01.2020)

Kategori	F	%
Gündem	49	%17,5
Ekonomi	6	%2,1
Spor	12	%4,3
Magazin	94	%33,6
Dünya	26	%9,3
Kültür sanat	2	%0,8
Video Haber	73	%26,2
Diğer	17	%6,2
Toplam	279	100

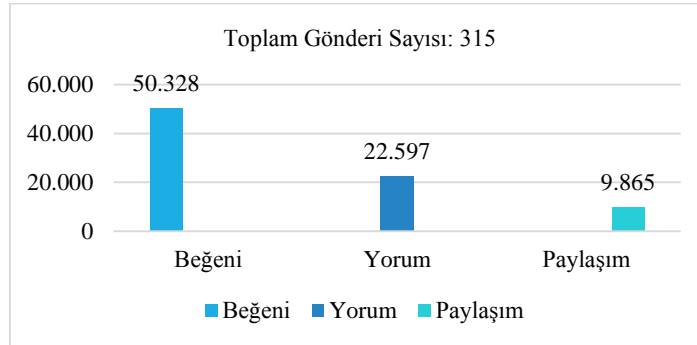
Haberlerin kategorilerinin yüzdeler dağılımı ise şu şekildedir; %17,5 gündem, %2,1 ekonomi, %4,3 spor, %33,6 magazin, %9,3 dünya, %0,8 kültür-sanat, %26,2 video haber %6,2 diğer kategoriler. Bulgulardan hareketle *Hürriyet*'in manşetlerinde ağırlıklı olarak 'magazin', 'video haber' ve 'gündem' kategorisinde haberler paylaştığı görülmektedir.

Grafik 13. *Hürriyet* İnternet Haber Sitesinin Facebook Takipçi ve Beğeni Verileri (02.01.2020 itibarıyla)

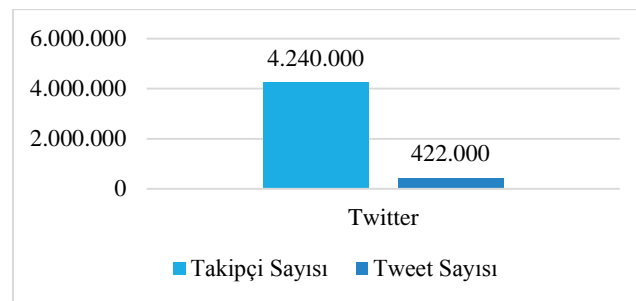
Hürriyet'in Facebook sayfasını beğenen kişi sayısı 3.131.993, bu sayfayı takip edenlerin sayısı ise 2.926.529'dur.

Grafik 14. *Hürriyet* İnternet Haber Sitesinin Facebook Paylaşımlarının Etkileşim Verileri (06.01.2020-12.01.2020)

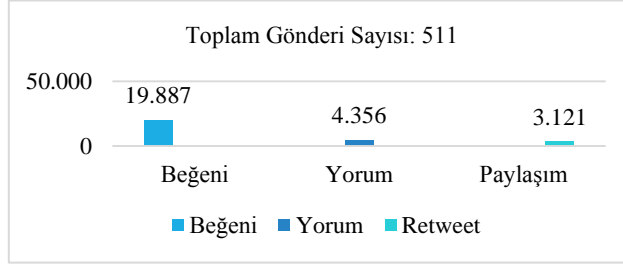
Hürriyet'in Facebook sayfasının etkileşim verilerine göre sayfadan toplam 315 gönderi paylaşmıştır. Bu gönderiler 50.328 beğeni, 22.597 yorum, 9.865 paylaşım almıştır.

Grafik 15. *Hürriyet* İnternet Haber Sitesinin Twitter Takipçi ve Tweet Verileri (02.01.2020 itibarıyla)

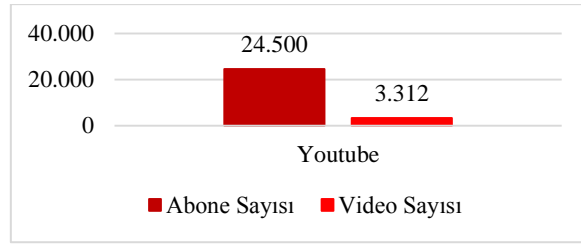
Hürriyet'in Twitter hesabını 4.240.000 kişi takip etmiştir. Yine bu hesaptan toplamda 422.000 tweet atılmıştır.

Grafik 16. Hürriyet İnternet Haber Sitesinin Twitter Etkileşim Verileri (06.01.2020-12.01.2020)

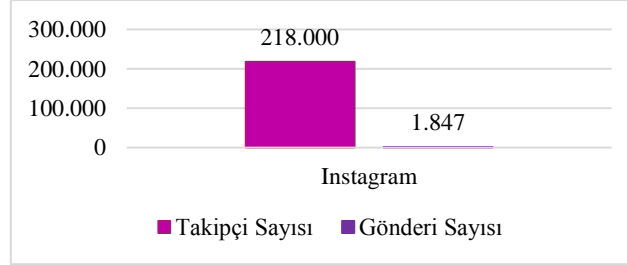
Ensonhaber’in Twitter hesabının etkileşim verilerine göre sayfadan toplam 511 tweet/retweet atılmıştır. Tweet/retweet’ler 19.887 beğeni, 4.356 yorum, 3.121 retweet almıştır.

Grafik 17. Hürriyet İnternet Haber Sitesinin Youtube Verileri (02.01.2020 itibarıyla)

Veriler incelendiğinde Hürriyet’in Youtube kanalının 24.500 abonesi olduğu ve bu kanaldan toplam 3.312 video paylaşıldığı görülmektedir.

Grafik 18. Hürriyet İnternet Haber Sitesinin Instagram Verileri (02.01.2020 itibarıyla)

Instagram hesabında 218.000 takipçisi bulunan Hürriyet’in bu hesaptan toplamda 1.847 paylaşım yaptığı görülmektedir.

3. Medyascope

Medyascope’un manşetlerinde kullandığı haber sunumuna bakıldığında standart bir yapıda olduğu görülmektedir ancak kullandığı dilin eleştirel bir yanı olduğu göz ardı edilmemelidir.

Tablo 11. Medyascope İnternet Haber Sitesinin Sıralama Bilgileri (01.01.2020 itibarıyla)

	Dünya Sıralaması	Türkiye Sıralaması	Haber Kategorisi Dünya Sıralaması	Haber Kategorisi Türkiye Sıralaması
<i>Medyascope</i>	121.515	2.745	9.431	146

Medyascope, dünyada en çok tıklanan web siteleri arasında 121.515., Türkiye’de 2.745. sırada yer almaktadır. Aynı zamanda *Medyascope*, dünyanın en çok tıklanan haber siteleri arasında 9.431 ve Türkiye’de ise 146. sırada yer almaktadır.

Tablo 12. *Medyascope* İnternet Haber Sitesinin Mobil/Web Erişim Dağılımı (01.01.2020 itibarıyla)

	Mobil Üzerinden Erişim	Web Üzerinden Erişim
<i>Medyascope</i>	58,77	41,23

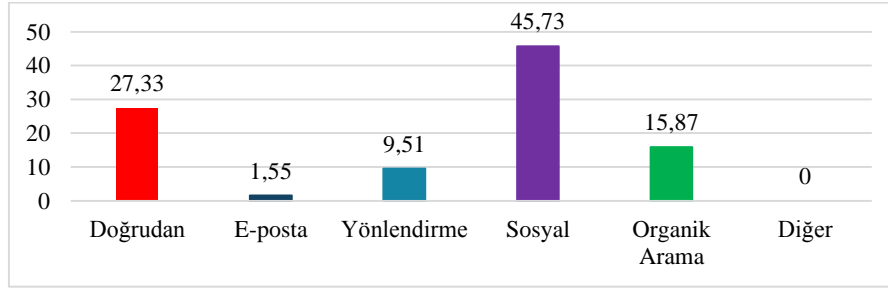
Medyascope’un erişim istatistiklerine göre ziyaretçilerinin %58,77’si mobil cihazlardan, %41,23’ü ise web üzerinden erişim sağlamakta olduğu görülmektedir.

Tablo 13. *Medyascope* İnternet Haber Sitesinin Ziyaretçi Verileri (06.12.2019-06.01.2020)

	Aylık Ziyaretçi Sayısı	Aylık Tekil Ziyaretçi Sayısı
<i>Medyascope</i>	425.020	223.453

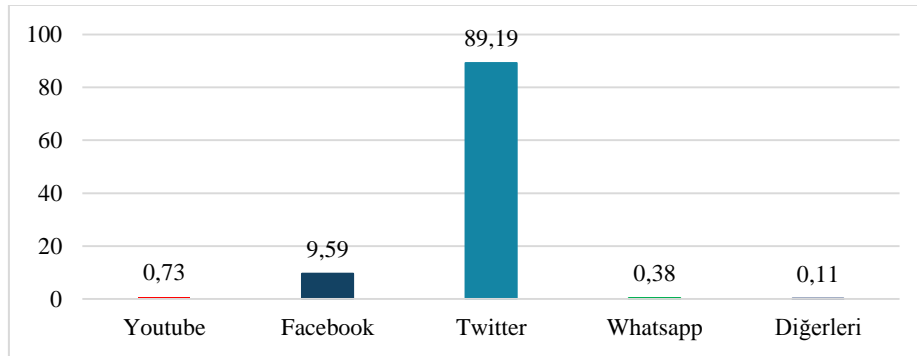
Aylık ziyaretçi sayısına bakıldığında *Medyascope*’u 29.570.128 kişi ziyaret etmiştir. Sitenin tekil ziyaretçi sayısı ise 6.980.234’tür.

Grafik 19. *Medyascope* İnternet Haber Sitesinin Trafik Kaynaklarına İlişkin Veriler (01.01.2020 itibarıyla)

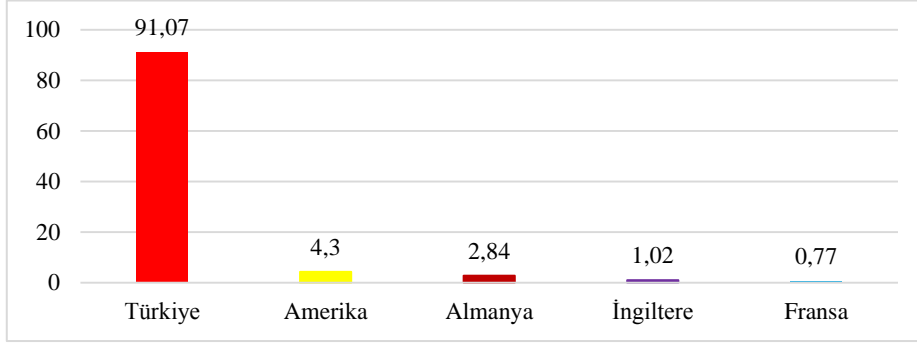
Medyascope’un trafik istatistiklerine bakıldığında ziyaretçilerinin %27,33’ü doğrudan, %1,55’i e-posta yoluyla, %9,51’i yönlendirmeye, %45,73’ü sosyal medyadan, %15,87’si organik aramayla siteye erişim sağlamıştır. %22,31’lik organik arama yoluyla erişim sağlamıştır.

Grafik 20. *Medyascope* İnternet Haber Sitesinin Sosyal Medyadan Aldığı Trafığe İlişkin Veriler (01.01.2020 itibarıyla)

Medyascope’a sosyal medya üzerinden ulaşan ziyaretçi verileri incelendiğinde bu ziyaretçilerin %0,73’ü Youtube, %9,59’u Facebook, %89,19’u Twitter, %0,38’i Whatsapp ve %0,11’i diğer sosyal medya uygulamalarından eriştiği görülmektedir.

Grafik 21. Medyascope İnternet Haber Sitesinin Ülke Bazında Trafik Verileri (01.01.2020 itibarıyla)

Medyascope’un ziyaretçilerinin ülkelere göre dağılımına bakıldığında %91,07’si Türkiye, %4,3’ü Amerika, %2,84’ü Almanya, %1,02’si İngiltere ve %0,77’si Fransa’dandır.

Tablo 14. *Medyascope*’un İnternet Haber Sitesinin Haber Kategorilerine İlişkin Veriler (06.01.2020-12.01.2020)

	Gündem	Siyaset	Kültür Sanat	Video Haber	Diğer	Toplam
6 Ocak 2020	2	9	1	23	1	36
7 Ocak 2020	1	10		18	1	30
8 Ocak 2020		11	1	19		31
9 Ocak 2020	3	8	2	22	1	36
10 Ocak 2020	1	10	2	21	1	35
11 Ocak 2020	2	8	1	15		26
12 Ocak 2020	1	9		11	2	23
Toplam	10	65	7	129	6	217

Medyascope haber sitesine toplamda 88 haber yüklenmiştir. Bu haberlerin kategorilerine bakıldığında 10 gündem, 65 siyaset, 7 kültür-sanat, 6 diğer kategorilerinden haberler yüklendiği görülmektedir.

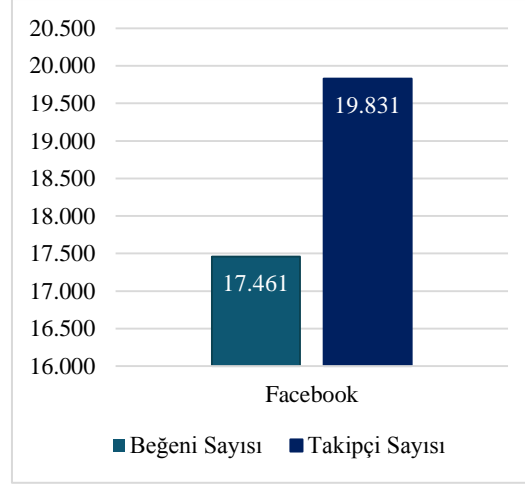
Tablo 15. *Medyascope* Haber Kategorilerinin Yüzdelik Dağılımı (06.01.2020-12.01.2020)

Kategori	F	%
Gündem	10	%4,6
Siyaset	65	%29,9
Kültür sanat	7	%3,2
Video Haber	129	%59,5
Diğer	6	%2,8
Toplam	217	100

Haberlerin kategorilerinin yüzdelik dağılımı ise şu şekildedir; %4,6 gündem, %29,9 siyaset, %3,2 kültür-sanat, %59,5 video haber, %6,8 diğer kategoriler. *Medyascope*’un haber kategorilerine

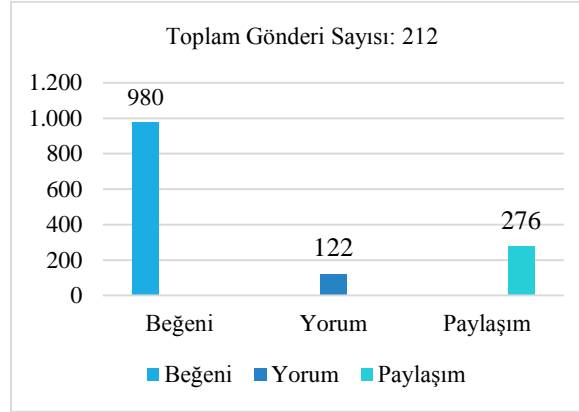
göre dağılımı incelendiğinde daha çok 'video haber' ve 'siyaset' kategorisinde haberler paylaştığı görülmektedir.

Grafik 22. Medyascope İnternet Haber Sitesinin Facebook Takipçi ve Beğeni Verileri (02.01.2020 itibarıyla)

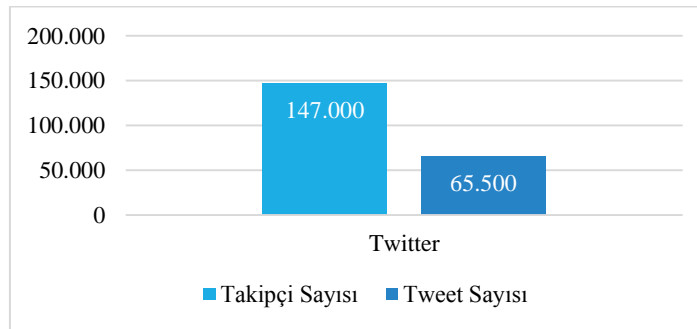
Medyascope'un Facebook sayfasını beğenen kişi sayısı 17.461, bu sayfayı takip edenlerin sayısı ise 19.831'dir.

Grafik 23. Medyascope İnternet Haber Sitesinin Facebook Paylaşımlarının Etkileşim Verileri (06.01.2020-12.01.2020)

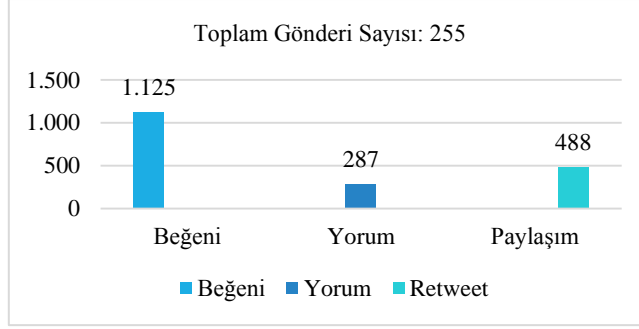
Medyascope'un Facebook sayfasının etkileşim verilerine göre 6 Ocak 2020-12 Ocak 2020 tarihleri arasında sayfadan toplam 212 gönderi paylaşılmıştır. Bu gönderiler 980 beğeni, 122 yorum, 276 paylaşım almıştır.

Grafik 24. Medyascope İnternet Haber Sitesinin Twitter Takipçi ve Tweet Verileri (02.01.2020 itibarıyla)

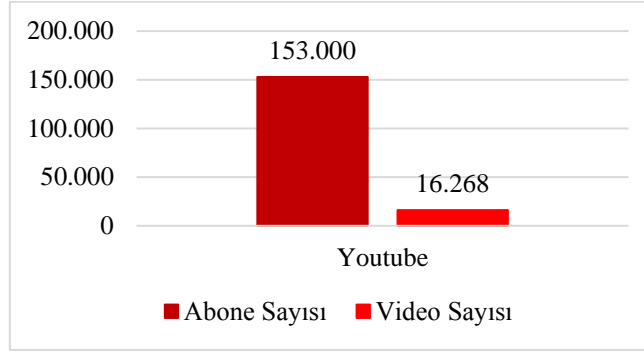
Medyascope’un Twitter hesabını takip eden kişi sayısı 147.000’dir. Yine bu hesaptan toplamda 65.500 tweet atılmıştır.

Grafik 25. *Medyascope* İnternet Haber Sitesinin Twitter Etkileşim Verileri (06.01.2020-12.01.2020)

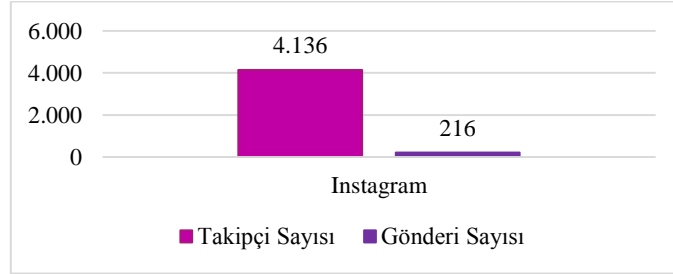
Medyascope’un Twitter hesabının etkileşim verilerine göre 6 Ocak 2020 – 12 Ocak 2020 tarihleri arasında sayfadan toplam 1.255 tweet/retweet atılmıştır. Tweet/retweet’ler 1.125 beğeni, 287 yorum, 488 retweet almıştır.

Grafik 26. *Medyascope* İnternet Haber Sitesinin Youtube Verileri (02.01.2020 itibarıyla)

Veriler incelendiğinde *Medyascope*’un Youtube kanalının 153.000 abonesi olduğu ve bu kanaldan toplam 16.268 video paylaşıldığı görülmektedir.

Grafik 27. *Medyascope* İnternet Haber Sitesinin Instagram Verileri (02.01.2020 itibarıyla)

Instagram hesabında 4.136 takipçisi bulunan *Medyascope*’un bu hesaptan toplamda 216 paylaşım yaptığı görülmektedir.

Tablo 16. Haber Sitelerin Sıralama Verilerinin ve Ziyaretçi Sayılarının Karşılaştırılması (01.01.2020 itibarıyla)

	<i>Ensonhaber</i>	<i>Hürriyet</i>	<i>Medyascope</i>
Dünya Sıralaması	334	478	121.515
Türkiye Sıralaması	6	9	2.745
Haber ve Medya Kategorisi Dünya Sıralaması	228	231	9.431
Haber ve Medya Kategorisi Türkiye Sıralaması	1	2	146
Aylık Ziyaretçi Sayısı	29.570.128	28.292.438	425.020
Aylık Tekil Ziyaretçi Sayısı	6.980.234	6.112.347	223.453

Tablo 16’da sitelerin hem ‘genel’ kategoride hem de ‘haber ve medya’ kategorisinde dünya ve Türkiye sıralamaları, aylık ziyaretçi sayıları ile aylık tekil ziyaretçi sayıları sunulmuştur. Tekil ziyaretçi sayısı, ziyaret edenin IP’si esas alınarak belirlenen zaman diliminde siteye ilk kez giriş yapan ziyaretçi sayısını bildirmektedir. Dijital doğumlu olan *Ensonhaber*, dünyada en çok ziyaret edilen siteler arasında 334. Türkiye’de en çok ziyaret edilen siteler arasında 6. sırada yer almaktadır. Haber ve medya kategorisinde ise *Ensonhaber* dünyada 228. sırada yer alırken Türkiye’de 1. sırada yer almaktadır. *Ensonhaber*’i bir ayda ziyaret eden kişi sayısı 29.570.128 iken bu ziyaretçilerin 6.980.234’ü tekil ziyaretçilerden oluşmaktadır. Basılı bir gazeteye sahip olan, aynı zamanda internet üzerinden yayın yapan *Hürriyet*’in sitesi, dünyada en çok ziyaret edilen internet siteleri arasında 478. sırada, Türkiye’de ise 9. sırada yer almaktadır. Haber ve medya kategorisinde dünyada 231. sırada yer alan *Hürriyet*, Türkiye’de ise 2. sırada yer almaktadır. *Hürriyet*’i bir aylık zaman diliminde 28.292.438 kişi ziyaret ederken, bu ziyaretçilerin 6.112.347’si tekil ziyaretçilerden oluşmaktadır.

Eleştirel bir yayın anlayışı benimseyen ve dijital doğumlu olan *Medyascope* ise dünyada en çok ziyaret edilen internet siteleri arasında 121.515. sırada yer alırken, Türkiye’de 2.745. sıradadır. *Medyascope*, haber ve medya kategorisinde dünyada 9.431. sırada yer alırken Türkiye’de 146. sırada yer almaktadır. *Medyascope*’u ise bir ayda 425.20 kişi ziyaret ederken, bu ziyaretçilerden 223.453’ü bu zaman zarfında ilk kez siteye erişim sağlayan yani tekil ziyaretçilerden oluşmaktadır. Tablo 2’deki veriler ışığında, *Hürriyet*’in Türkiye’de basılı gazete veya bir TV geçmişi olan tüm haber mecralarının önüne geçtiğini söyleyebiliriz. Ancak burada daha önemli olan konu, dijital doğumlu olan bir haber mecrasının yani *Ensonhaber*’in Türkiye’de geçmişi uzun yıllara dayanan ve geleneksel medya geçmişi olan haber mecralarının önüne geçerek 1. sıraya yerleşmesidir. *Ensonhaber*’in bu istatistiği Türkiye’de medya sektörü açısından bir dönüm noktasıdır. Herhangi bir TV kanalına veya basılı bir gazeteye sahip olmadan sadece dijital kanallar aracılığıyla yayın yapan bir yayın organı Türkiye’de birinci sırada yer almaktadır. Yine Tablo 2’deki veriler doğrultusunda, *Hürriyet*’in dijital dönüşüm konusunda yakaladığı başarı göz ardı edilmemelidir. *Hürriyet*’in de Türkiye’de en çok takip edilen basın yayın organlarından biri olduğu anlaşılmaktadır. *Medyascope*’un verileri ise hem eleştirel bir yayın anlayışına sahip olması hem de sadece dijital kanallar aracılığıyla yayıncılık faaliyeti yürütmesi açısından önemlidir. Kendi tarzında yayın anlayışına sahip haber mecraları arasından sıyrılmayı başaran *Medyascope*’un adının ilerleyen süreçlerde daha fazla duyulacağı düşünülmektedir.

Tablo 17. Haber Sitelerinin Mobil/Web Erişim Verilerinin Karşılaştırılması (01.01.2020 itibarıyla)

	<i>Ensonhaber</i>	<i>Hürriyet</i>	<i>Medyascope</i>
Web Üzerinden Erişim	%32,25	%20,07	%41,23
Mobil Üzerinden Erişim	%67,75	%79,93	%58,78

Tablo 17’deki veriler internet sitelerine ulaşım sağlayan ziyaretçilerin bu ulaşımı hangi kanalla sağladığına dair verileri içermektedir. Bu veriler doğrultusunda *Ensonhaber*’in ziyaretçilerinin %32,25’i web, %67,75’i mobil üzerinden erişim sağlamaktadır. *Hürriyet*’in ise ziyaretçilerinin %20,07’si web, %79,93’ü mobil üzerinden erişim sağlamaktadır. *Medyascope*’un ziyaretçilerinin %41,23’ü web, %58,78’i mobil üzerinden erişim sağlamaktadır. Tablo 17’deki veriler doğrultusunda mobil üzerinden en fazla erişim alan sitenin *Hürriyet* olduğu görülmektedir. *Hürriyet*’in web kullanıcıları tarafından daha az tercih ettiği görülmektedir. *Ensonhaber*’in erişim verileri doğrultusunda dengeli bir ziyaretçi kitlesine sahip olduğu görülmektedir. *Medyascope*’u ziyaret eden kullanıcıların web ve mobil ayrımına bakıldığında mobil erişim alma oranının diğer iki örneğe göre daha az olduğu görülmektedir. *Medyascope* veya diğer dijital mecraların, *Ensonhaber* ve *Hürriyet*’in yakaladığı başarı doğrultusunda mobil kullanıcıların daha fazla ilgisini çekmesi gerektiği görülmektedir.

Tablo 18. Haber Sitelerinin Trafik Kaynaklarına İlişkin Verilerinin Karşılaştırılması (01.01.2020 itibarıyla)

	<i>Ensonhaber</i>	<i>Hürriyet</i>	<i>Medyascope</i>
Doğrudan	%68,67	%52,65	%27,33
E-Posta	%0,63	%0,54	%1,55
Yönlendirme	%3,54	%4,36	%9,51
Sosyal Medya	%2,59	%2,81	%45,73
Organik Arama	%22,31	%39,58	%15,87
Diğer Uygulamalar	%2,26	%0,06	%0,01

Tablo 18’de sitelerin diğer dijital mecralar aracılığıyla aldığı ziyaretçi sayılarının bu mecralar arasındaki dağılımına ilişkin verileri içermektedir. *Ensonhaber*’e doğrudan erişim oranı %68,67, e-posta ile %0,63, yönlendirme yoluyla %3,54, sosyal medya uygulamaları ile %2,59 ve organik arama yöntemiyle %22,31 ve diğer dijital mecralar aracılığıyla %2,26 olarak görülmektedir. *Hürriyet*’in internet kullanıcıları, %52,65 doğrudan, %0,54 e-posta, %4,36, sosyal medya uygulamaları %2,81, organik arama %39,58 ve diğer %0,06 dijital uygulamalar aracılığıyla erişim sağlamaktadır. *Medyascope*’a erişim sağlayan kullanıcıların ise %27,33’ü doğrudan, %1,55’i e-posta, %9,51’i yönlendirme, %45,73’ü sosyal medya uygulamaları, %15,87’si organik arama, %0,01’i diğer dijital mecraları kullanarak bu erişimi sağlamışlardır.

Tablo 18’deki veriler incelendiğinde en fazla doğrudan erişim oranına sahip sitenin *Ensonhaber* olduğu görülmektedir. Organik arama verilerine bakıldığında ise *Hürriyet*’in diğer iki siteye oranla daha yüksek organik erişim oranına sahip olduğu görülmektedir. Bu durumun sebebi ise *Hürriyet*’in bir basılı gazete ve diğer iki siteye oranla daha uzun bir geçmişe sahip olmasıyla beraber daha kemikleşmiş bir ziyaretçi kitlesine sahip olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Tablo 18’deki önemli verilerden biri de sosyal medya aracılığıyla gelen ziyaretçi oranına dair verilerdir. Bu veriler incelendiğinde ise *Medyascope*’un diğer iki siteye oranla sosyal medyadan daha fazla ziyaretçi aldığını görülmektedir. Dijital kökenli bir yayın organı olmasının sonucu olarak *Medyascope*’un sosyal medya trafiği daha aktiftir.

Tablo 19. Haber Sitelerinin Sosyal Medya Uygulamalarından Aldığı Trafik Verilerinin Karşılaştırılması (01.01.2020 itibarıyla)

	<i>Ensonhaber</i>	<i>Hürriyet</i>	<i>Medyascope</i>
Youtube	%45,8	%15,34	%0,73
Facebook	%32,24	%40,88	%9,59
Twitter	%13	%38,61	%89,19
Whatsapp	%5,62	%2,56	%0,38
Instagram	%1,08	%0,78	-
Diğerleri	%2,26	%1,82	%0,11

Sitelere sosyal medya uygulamaları üzerinden erişim sağlayan ziyaretçilere ilişkin veriler tablo 19’da sıralanmıştır. Buna göre *Ensonhaber*’e sosyal medya uygulamaları esas alındığında Youtube üzerinden erişenlerin oranı %45,8, Facebook üzerinden erişenlerin oranı %32,24, Twitter üzerinden erişenlerin oranı %13, Whatsapp üzerinden erişenlerin oranı %5,62, Instagram üzerinden erişenlerin oranı %1,08 ve diğer sosyal medya uygulamaları üzerinden erişenlerin oranı %2,26 olarak görülmektedir. *Hürriyet*’in sosyal medya uygulamaları üzerinden aldığı erişimin dağılımına bakıldığında ziyaretçilerin; %15,34’ünün Twitter, %40,88’inin Facebook, %38,61’inin Twitter, %2,56’sının Whatsapp, %0,78’inin Instagram ve %1,82’sinin diğer uygulamalar üzerinden erişim sağladığı görülmektedir. *Medyascope*’un verilerine bakıldığında ise sosyal medya uygulamaları özelinde %0,73’ü Youtube, %9,59’u Facebook, %89,19’u Twitter, %0,38’i Whatsapp ve %0,11 diğer sosyal medya uygulamaları dağılımı karşımıza çıkmaktadır. Tablo 19’daki veriler incelendiğinde ilk örnek olan *Ensonhaber*’in diğer iki siteye oranla Twitter üzerinden daha az bir tıklama aldığı sonucuna ulaşılmaktadır. Yine *Hürriyet*’in Youtube ve *Medyascope*’un ise hem Youtube hem de Facebook üzerinden *Ensonhaber*’e oranla daha az ziyaretçi aldığı görülmektedir.

Tablo 20. Haber Sitelerinin Aldığı Trafiklerin Ülkeler Bazında Dağılımının Karşılaştırılması (01.01.2020 itibarıyla)

	<i>Ensonhaber</i>	<i>Hürriyet</i>	<i>Medyascope</i>
Türkiye	%95,98	%95,73	%91,07
Almanya	%2,49	%2,74	%2,84
İngiltere	%0,71	%0,54	%1,02
Hollanda	%0,43	-	
Belçika	%0,39	-	-
Amerika	-	%0,58	%4,3
Fransa	-	%0,41	%0,77

Tablo 20’deki veriler sitelerin ülkelere göre aldığı ziyaretçi oranlarının dağılımını göstermektedir. *Ensonhaber* ziyaretçilerinin %93,77’si Türkiye’den, %2,49’u Almanya’dan, %0,71’i İngiltere’den, %0,43’ü Hollanda’dan, %0,39’u ise Belçika’dan erişim sağlamaktadır. *Hürriyet*’in verilerine bakıldığında ise ziyaretçilerin %90,34’ü Türkiye’den, %2,74’ü Almanya’dan, %0,54’ü İngiltere’den, %0,58’i Amerika’dan, %0,39’u ise Fransa’dan erişim sağlamıştır. *Medyascope*’a erişim sağlayan ziyaretçilerin ülkelere göre dağılımına bakıldığında ise ziyaretçilerin %88,49’u Türkiye’den, %2,84’ü Almanya’dan %1,02’si İngiltere’den, %4,3’ü Amerika’dan, %0,77’si ise Fransa’dan erişim sağlamıştır. Üç site karşılaştırıldığında *Medyascope*’un diğer iki siteye oranla az da olsa daha fazla yurt dışı erişim oranına sahip olduğu görülmektedir. Tablo 20’deki veriler Türkiye’nin en üst sıralarda yer alan sitelerinin bile uluslararası tıklanma oranlarının oldukça düşük olduğunu göstermektedir. Bu veriler ışığında Türkiye’de yayın yapan sitelerin yayın dillerini çoğaltma, ülkelere özgü içerik üretme, tıklanmak istenen ülkeye göre içerik üretimi sağlayacak nitelikli personel istihdamı vb. örnekler çoğaltılarak daha yenilikçi yayın tarzlarına sahip olmaları gerekmektedir. Yayın yeri Türkiye olan ve dünya sıralamasında ilk sıralarda yer alan bir dijital haber mecrası olmanın yolu buradan geçmektedir.

Tablo 21. Haber Sitelerine Yüklenen Haberlerin Kategorik Dağılımlarının Karşılaştırılması (06.01.2020-12.01.2020)

	<i>Ensonhaber</i>	<i>Hürriyet</i>	<i>Medyascope</i>
Gündem	116	49	10
Ekonomi	6	6	-
Spor	25	12	-
Magazin	2	94	-
Dünya	60	26	-
Kültür-Sanat	5	2	7
Siyaset	-	-	65
Video Haber	248	73	129
Diğer	15	17	6
Toplam	477	279	217

Tablo 21’de sitelerin bir hafta boyunca yayımladıkları haberlerin kategorik dağılımları yer almaktadır. Bu dağılımlara göre *Ensonhaber*’in bir hafta içerisinde yüklediği toplam haber sayısı 477’dir. Bu 477 haberin 116’sı gündem, 6’sı ekonomi, 25’i spor, 2’si magazin, 60’ı dünya, 5’i kültür-sanat, 248’i video haber ve 15’i diğer kategorilerden oluşmaktadır. *Hürriyet*’in bir haftalık süreçte yüklediği toplam haber sayısı 279’dur. Bu 279 haberin 49’u gündem, 6’sı ekonomi, 12’si spor, 94’ü yani magazin, 26’sı dünya, 2’si kültür-sanat, 73’ü video haber ve 17’si diğer kategorilerden oluşmaktadır. *Medyascope* ise bir haftalık süreçte toplam 217 haber yüklemiştir. Bu haberlerin 10’u gündem, 7’si kültür-sanat, 65’i siyaset, 129’u video haber ve 6’sı diğer kategorilerden oluşmaktadır. Kategorik dağılımlar incelendiğinde sitelerin belirli kategoriler üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Aynı zamanda dijital gazeteciliğin en önemli haber kategorilerinden biri olan video haber, *Ensonhaber*’de ve *Medyascope*’ta daha fazla yer almakta, *Hürriyet* ise bu kategoride daha geri planda kalmaktadır. *Medyascope*’un yüklediği toplam 217 haberden 129’unun video haberlerden oluşması, dijital kökenli haber mecralarının video habere daha fazla yer verdiğini göstermektedir.

Tablo 22. Haber Sitelerinin Sosyal Medya Hesaplarına Ait Veriler ile Bu Hesapların Aldığı Etkileşimlere Dair Verilerin Karşılaştırılması (06.01.2020-12.01.2020)

	<i>Ensonhaber</i>	<i>Hürriyet</i>	<i>Medyascope</i>
Facebook Takipçi Sayısı	1.583.704	2.926.529	19.831
Facebook Beğeni Sayısı	1.598.704	3.131.993	17.461
Facebook Beğeni	53.836	50.328	980
Facebook Yorum	25.972	22.597	112
Facebook Paylaşım	11.446	9.865	276
Twitter Takipçi Sayısı	469.000	4.240.000	147.000
Tweet Sayısı	152.000	422.000	65.500
Twitter Beğeni	20.532	19.887	1.125
Twitter Yorum	5.705	4.356	287
Retweet	3.728	3.121	488
Youtube Abone Sayısı	3.620	24.500	153.000
Youtube Video Sayısı	110	3.312	16.628
Instagram Takipçi Sayısı	175.000	218.000	4.136
Instagram Gönderi Sayısı	8.643	1.847	216

Tablo 22’de sitelerin sosyal medya hesaplarına ilişkin yapılan incelemelerin sonuçları yer almaktadır. *Ensonhaber*’in Facebook’ta 1.583.704 takipçisinin ve 1.598.704 beğeni sayısının olduğu görülmektedir. Ayrıca *Ensonhaber*’in bir haftalık süre içinde sosyal medya hesaplarından paylaştığı haberlerden Facebook’ta 53.836 beğeni, 25.972 yorum, 11.446 paylaşım aldığı

görülmektedir. Twitter’da ise 469.000 takipçisi bulunan *Ensonhaber*, bir haftada Twitter’dan 152.000 tweet atmış ve bu tweetler 20.532 beğeni, 5.075 yorum, 3.728 retweet almıştır. *Ensonhaber*’in Youtube kanalına ise 110 kişi abone olmuştur ve bu kanal üzerinden toplamda 110 video paylaşımı yapılmıştır. Instagram üzerinden ise 175.000 abonesi bulunan *Ensonhaber* toplamda 8.643 gönderi paylaşımı yapmıştır.

Hürriyet’ in verileri incelendiğinde Facebook’tan 2.926.529 takipçi sayısına ve 3.131.993 beğeni sayısına ulaştığı görülmüştür. *Hürriyet*’in bir haftalık süre içerisinde Facebook üzerinde paylaştığı içerikler 50.328 beğeni, 22.597 yorum ve 9.865 paylaşım almıştır. Twitter’da 4.240.000 takipçisi bulunan *Hürriyet*, toplamda 422.000 tweet atmıştır. *Hürriyet*’in bir haftalık süre içerisinde twitter hesabından yaptığı paylaşımlar; 19.887 beğeni, 4.356 yorum ve 3.121 retweet almıştır. Youtube’da 24.500 abonesi bulunan *Hürriyet*’in, bu kanaldan toplamda 3.312 video paylaştığı görülmektedir. Instagram’da ise 218.000 takipçi sayısına ulaşan *Hürriyet*, Instagram hesabından toplamda 1.847 paylaşım yapmıştır.

Medyascope’un verileri incelendiğinde ise Facebook’ta 19.831 takipçi ve 17.461 beğeni sayısına ulaştığı; bir haftalık süreçte Facebook hesabına yüklediği içeriklerin ise 980 beğeni, 112 yorum ve 276 paylaşım aldığı görülmektedir. *Medyascope*’un Twitter verilerine bakıldığında ise 147.000 takipçisinin bulunduğu ve toplam tweet sayısının 65.500 olduğu görülmektedir. *Medyascope*’un Twitter hesabından bir haftalık süre boyunca yaptığı paylaşımlar 1.125 beğeni, 287 yorum, 488 retweet almıştır. *Medyascope* Youtube kanalına toplamda 153.000 kişi abone olmuştur ve bu kanaldan toplam 16.628 video paylaşımı yapılmıştır. Instagram hesabında 4.136 abonesi bulunan *Medyascope*, bu hesaptan toplamda 216 gönderi paylaşımı yapmıştır.

Sosyal medya hesaplarına ilişkin veriler incelendiğinde *Ensonhaber*’in, *Hürriyet*’e göre daha az takipçi sayısına sahip olmasına rağmen, Facebook ve Twitter üzerinden daha fazla etkileşim (beğeni, yorum, paylaşım, retweet) aldığı görülmektedir. Bu veriler haber sitelerinin niteliği ve yükleyeceği içerikler bakımından önem teşkil etmektedir. Çünkü, dijital dönüşümün en büyük özelliklerinden biri etkileşimdir. Sitenin paylaştığı gönderinin daha fazla paylaşılması daha fazla kişiye ulaşmasına, aldığı beğeni daha fazla konuşulmasına ve aldığı yorum bir sonraki içeriğin daha çok geliştirilmesine doğrudan etki etmektedir.

Ensonhaber’in etkileşim verilerinin diğer iki siteye oranla daha yüksek olmasının nedenlerini, yukarıdaki veriler ışığında, daha yenilikçi bir site yapısına sahip olmasında, dijital dönüşüme daha fazla ayak uydurmasında ve haber üslubunda özgün bir içerik anlayışına sahip olmasında aramak yanlış olmayacaktır. Yine önemli sonuçlardan biri de *Medyascope*’un Youtube kanalına ilişkin verilerdir. Diğer iki siteyle karşılaştırıldığında *Hürriyet*’in köklü bir basılı gazete geçmişinin olmasının takipçi sayısının daha fazla olmasında doğrudan etkili olduğu söylenebilir. *Medyascope*’un, *Hürriyet* karşısındaki bu dezavantajlarına rağmen, Youtube kanalı *Hürriyet*’in çok üstünde bir abone ve video sayısına sahiptir. Dijital haber mecraları çeşitli dijital platform uygulamalarını bir arada kullanmakla birlikte hepsi ayrı kullanıcı gruplarına hitap etmektedir. Bu sınırsız mecraların kullanıcıları belirli uygulamalar etrafında yoğunlaşmaktadır. Tablo 22’deki veriler de haber sitelerinin belirli uygulamalar üzerinde yoğunlaştığını göstermektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada, dijital gazeteciliğin niteliklerinin belirlenmesinde kullanılacak kriterler örnekleriyle tartışılmıştır. Bu nedenle hem basılı gazete geçmişi olan hem de dijital kökenli örnekler seçilmiş ve bu örneklerin verileri birbirleriyle kıyaslanmıştır. Birinci örnek olan ve dijital doğumlu olma özelliğiyle ön plana çıkan *Ensonhaber*’in Türkiye’de en çok tıklanan haber sitesi olduğu görülmüştür. Aynı zamanda *Ensonhaber* sosyal medyada da ciddi bir takipçi kitlesine sahiptir ve yine sosyal medyadan yüksek bir oranda etkileşim aldığı görülmektedir. Kendine özgü üslubu ve profesyonelce hazırlanan manşet tasarımlarıyla *Ensonhaber*’in sosyal medya gönderilerinin diğer iki örnekten daha fazla etkileşim aldığı görülmektedir. Yenilikçi bir yaklaşımla haber üreten *Ensonhaber*, *Hürriyet*’ten daha az takipçi sayısına sahip olmasına rağmen daha fazla

etkileşim almaktadır. İkinci örnek olan *Hürriyet* basılı bir gazeteye sahip olmasına rağmen internet sitesi üzerinden de milyonlarca kişiye ulaşabilmektedir. *Hürriyet*’in haber sitesi, basılı gazetesinin tirajı göz önünde bulundurduğunda, basılı gazeteye oranla çok daha fazla kişiye ulaşmaktadır. *Hürriyet*’e dair incelenen verilere göre gazetenin yine sosyal medyada oldukça aktif olduğu ve ciddi bir etkileşim aldığı görülmektedir. Üçüncü örnek olan ve eleştirel bir yaklaşıma sahip *Medyascope* ise ürettiği içeriklerle geniş bir takipçi kitlesine ulaşmayı başarmıştır. İncelenen verilere bakıldığında, *Medyascope*’un Youtube üzerinden ciddi oranda bir takipçi kitlesine ve içerik sayısına sahip olduğu görülmüştür. *Medyascope*’un verileri, eleştirel medyanın kağıt gazetelere oranla dijitalleşme yoluyla daha uygun bir maliyetle çok daha büyük bir kitleye ulaşabileceğini göstermiştir.

Araştırma sonucunda, aynı zamanda basılı gazetesi de bulunan bir dijital gazete örneği olan *Hürriyet* ile dijital doğumlu olan *Ensonhaber* ve *Medyascope* örneklerinin birbirleriyle karşılaştırılan verileri hem basılı gazetenin dijital dönüşümünü hem de dijital doğumlu haber mecralarının birbirleriyle olan benzer ve farklı yönlerinin de belirginleşmesini sağlamıştır. Bu verilere göre *Hürriyet*’in bazı durumlarda geleneksel yayıncılıktan gelen alışkanlıklarını aşmadığı görülmektedir. Logosunun gazetesiyle aynı olması, haber üslubunda herhangi bir farklılık geliştirememesi, basılı gazetede elde ettiği tasarım üstünlüğünü dijital ortama taşıyamaması gibi durumların *Hürriyet*’in dijital doğumlu haber siteleriyle rekabetini zora soktuğu görülmektedir. *Hürriyet*’in sosyal medyada takipçi sayısı diğer iki örneğe göre fazla olmasına rağmen, aldığı etkileşimin daha az olduğu görülmüştür. Bu durum, dijital dönüşümde kilit kavram olan etkileşim kavramına yeteri kadar önem vermediği veya bu yönde izleyiciyi çekmediği şeklinde yorumlanabilmektedir. Dijital ortamların gazetelere sağladığı en büyük faydalardan bir diğeri ise video haberlerdir. Youtube sayesinde bu tür haberlerin oluşturulması ve yayımlanması oldukça kolay hale gelmiştir. *Hürriyet*’in ve *Ensonhaber*’in, *Medyascope*’a oranla Youtube takipçi sayısı ile paylaşılan içerik sayısının çok daha az olması dikkate değer bir bulgu olarak ortaya çıkmıştır. Video haber dijital gazeteciliğin temel unsurlarından biridir ve içerik üretme açısından kullanıcı katılımına da olanak sağlayan bir uygulamadır.

Bloglar, Twitter, Facebook, Google ve tüm iletişim teknikleri gazeteciliğin araç kiti olması ve gazetecilerin haber toplamak için teknolojiyi kullanması gazetecilik uygulamalarını güçlendirmiştir. Bu noktada, gazeteciler de yeni teknolojik yenilikleri kullanmalı, aynı zamanda gazetecilik uygulamalarını en iyi şekilde geliştirmelidir (Jones ve Salter, 2012). *Ensonhaber* bir hafta boyunca en çok video haber yükleyen site olarak karşımıza çıkmaktadır. *Ensonhaber*’i *Medyascope* takip ederken, *Hürriyet* bu konuda diğer iki siteye göre oldukça az video haber paylaşımı yapmıştır. Dijital dönüşümün en önemli kategorilerinden biri olan video haberler *Medyascope*’un haber yelpazesinde öne çıkmaktadır. Aynı zamanda uluslararası ziyaretçi sayılarının düşük olması, haber üretiminde belirli bir kategoriye yoğunlaşılması üç örneğin benzer ve eksik yanları olarak ortaya çıkmıştır. Araştırma sonuçları; *Hürriyet*’in hâlâ Türkiye’de en çok tıklanan ikinci haber sitesi olması gerçeğinden hareketle, geleneksel medya aygıtlarından biri olan basılı gazete birikiminin, dijital gazetecilik açısından ne kadar büyük bir fırsat olduğunu da ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

- Alp, H. ve Turan, E. (2018). “Gelenekselden Dijitale Medyanın Dönüşümü Çerçevesinde CNN Türk ve NTV İnternet Sitelerinin Karşılaştırmalı Analizi” Volume 13/29, 2018, ss. 1-18, TurkishStudies.14221 ISSN: 1308-2140 DOI: 10.7827.
- Aslan, G.G. ve Güngör, F. (2019). “Türkiye’deki Suriyeli Mültecilerin Dijital Gazetelerdeki Temsil Sorunu” Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi-International Journal of Society Researches Volume 11/18, ss. 530-568 DOI: 10.26466/opus.558512.
- Aydoğan, D. (2013). “Türkiye’de Dijital Gazetecilik: Habertürk ve Hürriyet Gazeteleri Örneği” The Turkish Online Journal Of Design, Art And Communication- Tojdac Temmuz 2013 Cilt 3, ss. 26-40 Erişim: http://www.tojdac.org/tojdac/VOLUME3-ISSUE3_files/DOI.pdf.

- Birsen, H. (2005). "İnternet Haberciliği ve Aktif İzlerle İlişkisi Çerçevesinde Etik Tartışmalar" Selçuk İletişim 3,4, ss. 68-79 Erişim: <http://acikerisimarsiv.selcuk.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/12784/Haluk%20B%c4%b0RSEN.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Boyer, D. (2013). The Life Informatic: Newsmaking in the Digital Era, Cornell University Press. ProQuest Ebook Central, <http://ebookcentral.proquest.com/lib/firat-ebooks/detail.action?docID=3138468>. Created from firat-ebooks on 2018-12-26 02:14:07.
- Bulut, S. ve Karlıdağ, S. (2015). "Dijital Gazetelerin Ekonomi Politikası" Erciyes İletişim Dergisi, 4 (2), ss. 18-38 Erişim: <http://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/66378>.
- Cummings, K. ve Gottshall, C. (2014). Citizenship and Consumption: Media Theory in the Age of Twitter. R. S. Fortner & P. M. Fackler (Ed.), The Handbook of Media and Mass Communication Theory, Volume II. içinde (ss. 612-628). Malden: John Wiley & Sons, Inc.
- Demirel, S.D. (2018). "Dijital Medyada Haber Üretim Sürecinde Okuyucu Odaklılık" Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 11, Sayı: 55, www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581 ss. 824-831 DOI: <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.20185537253>.
- Dingil, A. (2015). "Türkçe Haber Siteleri Tasarımları ve Görsel Kullanımı" International Journal of Social Sciences and Education Research, 1 (1), ss. 250-261. DOI: 10.24289/ijsser.106422.
- Franklin, B. (2014). The Future of Journalism. Journalism Studies, 15(5) (ss. 481-499). DOI: 10.1080/1461670X.2014.930254.
- Gürcan, H. (2003). "Haber Sitelerinde İçerik ve Tasarıma Yönelik Değerlendirme Ölçütlerine Bir Yaklaşım" Selçuk İletişim, 2 (4), ss. 90-99 Erişim: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/josc/issue/19006/201009>.
- Jones, J. ve Lee Salter, L. (2012). Digital Journalism, London: Sage.
- Kanaat, E.E., Ilgaz Büyükbaykal, C., Büyükbaykal, G. (2019). "Dijital Dönüşüm ve Yazılı Basın Üzerindeki Etkileri", Turkish Studies, Volume 14 Issue 7, ss. 3799-3817, DOI: <http://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.39666>.
- Köseoğlu, A. (2017). "Dijital Ortamda Yerel Basın: Tekirdağ Örneği Üzerinden Bir İnceleme" Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli E-Dergisi, (1), ss.33-56. Erişim: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egemiadergisi/issue/31728/332287>.
- Özcan, A. ve Tugen, B. (2014). "Geleneksel Medya Olarak Gazete ve Radyoda Yeni İletişim Uygulamaları" III. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi-Bildiriler Kitabı ss.259-270 Erişim: https://www.ilem.org.tr/media/f3_TLCK_cilt_3.pdf.
- Özyal, B, Erdoğan Tosun, G. (2017). Dijital Gazeteciliğin Gelişen Bir Formu Olarak Mobil Gazetecilik. Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, (28), ss.60-81. DOI: 10.31123/akil.437457.
- Siapera, E. (2018). Understanding New Media. London: Sage.
- Taşkıran, İ. A. (2018). "Dijital Gazetelerin Sosyal Medya Stratejileri ve Sosyal Medyanın Haber Okunurluğuna Etkisi" Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, (30) ss. 218-240, Erişim: <http://iletisim.akdeniz.edu.tr/wp-content/uploads/2016/08/2018-30-Say%C4%B1-2.-B%C3%B6l%C3%BCm-142-431-Sayfalar.pdf>.
- Taylan, A. (2018). Transforming Media and New Journalism Practices. Media with its news, approaches and fractions in the new media age, Nurettin Güz and Ceren Yegen (Eds) içinde (s. 93-110), Berlin: Peter Lang.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 415-426, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 10.03.2020 Kabul Tarihi: 13.08.2020

19. YÜZYILDA MEKTEB-İ MÜLKİYE MEZUNLARININ DEVLET KADEMELERİNDE İSTİHDAM EDİLMELERİ ÜZERİNE ÖRNEKLER

*Examples of Employment at State Levels Graduate of Mekteb-i Mülkiye in the 19th
Century*

Ela ÖZKAN*

ÖZ

19. yüzyıl Osmanlı Devletinde Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi batılılaşma yolunda atılan önemli bir adımdır. Bu süreçten en fazla etkilenen kişilerin başında devlet kademesinde görev alan idareciler olmuştur. Nitekim idari kadrolarda artık iyi tahsilli ve yabancı dil bilgisi olan kişilere ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Bu kişilerin yetiştirilmesi aşamasındaki girişimlerden ilki II.Mahmut döneminde Mekteb-i Maârif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye okullarının açılmasıyla başlamış, Abdülmecit zamanında açılan Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiyye'nin kurulmasıyla da devam etmiştir. Amaç, okullarda donanımlı kişiler yetiştirmek, bunun için de kişileri yetenekleri ölçüsünde belirli sınavlara tabi tutmaktır. II. Abdülhamit döneminde ise Mekteb-i Fünûn-u Mülkiyenin ismi ve içeriği değiştirilerek daha kapsamlı bir okul olan Mekteb-i Mülkiye-i Şahane açılmıştır. Bu okul, hem ders içeriği hem de uygulamaları sayesinde 19. yüzyıl Osmanlı Devletinde bilgi ve kültür seviyesi yüksek, görev alacağı işe hâkim idareciler yetiştirmeyi amaçlamıştır. Bu okuldaki mezun olacak idareci adaylarının istihdamı ve görev alacakları süreçte yapmaları gerekenler hususundaki düzenlemelere de oldukça önem verilmiş, bunun için görev alacakları yerlerdeki vazifeleri belirlenmeye çalışılmıştır. Mektebi-i Mülkiyeden mezun olan kişilerin istihdamı hususunda özellikle idari alanda yöneticilik üzerine atamaların olduğu, ancak bunun dışında Hariciye Nezareti, Maarif Kalemî ve Dâhiliye dairesi gibi pek çok kurumda görev aldıkları tespit edilmektedir. Bu çalışmada Mekteb-i Mülkiye'den mezun olan kişilerin hangi kurumlarda görev aldıkları ve göreve atanma sürecinde nasıl bir uygulamaya tabi tutuldukları üzerine tespitler örneklerle açıklanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Mekteb-i Mülkiye, Mülkiye Mezunu

ABSTRACT

The declaration of the Tanzimat Edict in the 19th century Ottoman State was an important step towards westernization. Managers at the state level were among the most affected by this process. As a matter of fact, people who are well educated and have foreign language skills are now needed in administrative staff. The first of the attempts in the training of these people started with the opening of the Mekteb-i Maârif-i Adliyye and Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye schools and continued with the establishment of the Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiyye, which was opened in the time of Abdülmecit. The aim is to train people who are equipped in schools, and to pass them to certain exams according to their abilities. During the reign of II. Abdülhamit Mekteb-i Mülkiye-i Şahane a more comprehensive school was opened by changing the name and content of the Mekteb-i Funun-u Mülkiye. This school aimed to train administrators who have a high level of knowledge and culture in the 19th century Ottoman State, thanks to both their course content and applications. Regulations on employment and candidates who will be graduated from this school and the things they have to do in the process they will take office have also been given great importance, and their duties in the places they will work for have been determined. It is determined that there are appointments

* Dr. Öğretim Üyesi, Munzur Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
e-posta: elaozkan@munzur.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4679-2683>

especially on administrative management in the field of employment of people who graduated from Mektebi-i Mülkiye, but they also work in many institutions such as Hariciye Nezareti, Maarif Kalemî and Dahiliye Dairesi. In this study, determinations on which institutions graduated from Mekteb-i Mülkiye are assigned and how they have been applied during the appointment process will be explained with examples.

Keywords: Ottoman Empire, Mekteb-i Mülkiye, Civil Graduate

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde devlet kademelerinde yer alan görevlilerin alacakları eğitimler ve iş bölümlerinin belirlenmesi konusu, devletin önemli meseleleri arasında olmuştur. Bürokraside yer alan kişilerin yapacakları işler ve alacakları görevler hakkında kapsamlı bir düzenleme olmadığı gibi, bu kişilerin eğitim ve bilgi bakımından da yetersizlikleri söz konusuydu. Bu amaçla eğitilmiş yöneticiler yetiştirmek için okul açmak, sonrasında yapacakları işleri ve uyacakları kural ve kaideleri belirlemek bu yolda atılacak en önemli adımlar arasındaydı. Bu sayede kişiler kendilerine yüklenen sorumlulukların bilincinde, doğru kararlar alabilen idari görevliler olma yönünde eğitileceklerdi.

Osmanlı bürokrasisi 16. Yüzyılın ikinci yarısında hızla büyüdüğü için yeni kişilerin iş alınması konusu önem taşımıştır. Osmanlıda ulema hiyerarşisine giriş, ilke olarak herkese açıktı. Kalem kariyerine başlama imkânları bir tımara atanmaktan daha açık olmakla birlikte genellikle ailenin geçmişinde Osmanlı Devletiyle bir hizmet ilişkisi bulunması gerekiyordu¹. Sarayda “adab” geleneği her zaman önemli bir yer etmiştir. Osmanlı devletinde bu geleneğin en güçlü biçimde Kalemiye mensupları içerisinde olduğu görülmektedir. Saray okulunun önem kaybetmesiyle birlikte Kalemiye sınıfı, yönetici sınıf arasında bu geleneği yaymaya devam etmiştir. Yazma ve derleme üsluplarını, belge hazırlama tekniklerini ve memuriyet usulüne ilişkin gelenekleri içeren ve bazı zahmetli katiplik hizmetlerinin yerine getirilebilmesi için gerekli olan kalem adabı Kalemiye sınıfında oldukça kapsamlıydı². 1830 yılında Kalemiye yapısı ve statüsü bakımından bazı değişiklikler geçirmiştir. Resmi daire çalışanları olarak adlandırılan ve çalışanlarını neredeyse İstanbul'daki merkez dairelerle özdeşleştiren bir terim olmuştur. 1830'lardan itibaren bunun yerine sivil bürokrasi yani mülkiyeden söz edilmeye başlanmıştır. Toprak mülkiyeti ve egemenlikle bağlantılı bir terim olan mülkiye, yerel yönetimlerde Kalemiye mensuplarının sorumluluklar üslenmesiyle ortaya çıkmıştır³. 19. yüzyılda Osmanlı devletinde memur olmak isteyenlerin açılan eğitim kurumlarında çeşitli zorluklarla karşılaştığı, beşeri ve ekonomik kaynaklarda eksiklikler söz konusu olduğu görülmüştür. Ayrıca merkezdeki devlet dairelerinin eğitim ve idare işlerini birbirinden ayırmak ve böylece memurların eğitiminde çiraklıktan daha verimli bir sistem oluşturmak hedeflenmişti. Bu anlayışla devlet dairelerinde maaş ödemediği çirak çalıştırma sistemi hiçbir zaman ortadan kalkmamış, ama okulların memuriyete bir giriş yolu sağladığı düşüncesini teşvik etmiştir⁴.

Tanzimat öncesinde memurlar, hizmet içi eğitim yöntemiyle buldukları dairenin günlük işlerini öğrenerek yetişirlerdi. Bu sistemin ihtiyacı karşılamaması üzerine II. Mahmud döneminin sonlarında memur yetiştirmek için Mekteb-i Maârif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye adıyla iki yeni okul açılmıştı. Çünkü yapılan reformlar ve yeni oluşturulan bürokratik birimler, yeni kanun ve tüzükleri bilip uygulayabilecek donanımlı memurlara ihtiyaç duymaktaydı. İlerleyen dönemde memurlarla ilgili yeni ihtiyaçların ve donanım sorunlarının ortaya çıkması üzerine 1858'de memur yetiştirme meselesini Meclis-i Vâlâ tekrardan ele almıştır. Kaymakam ve kaza müdürlerinin idarî ve malî mevzuattan habersiz, hatta gönderilen emirleri okuyup anlamaktan âciz olduklarını, ticarî alanda görevli memurların diğer devletlerle yapılan anlaşma hükümlerini bilmediklerini, lisan

¹ Halil İnalçık vd. , *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.2, Eren Yayıncılık, s. 679-680, İstanbul, 2004

² Carter V. Findley (Ç Ercan Ertürk), *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform 1789-1922*, s.41, İstanbul, 2019

³ Carter V. Findley (Ç. Ercan Ertürk), *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform 1789-1922*, s.126-127, İstanbul, 2019

⁴ Carter V. Findley (Ç.Gül Çağalı Güven), *Kalemiyeden Mülkiyeye*, s. 196-197, İstanbul, 2020

eksikliğinden dolayı yabancılarla ilişki kuramadıklarını ve yanlışlıklar yaptıklarını, bu durumun devleti ve halkı zarara uğrattığı tespit edilmişti. Bunun üzerine 25 Ramazan 1274 (9 Mayıs 1858) tarihli bir iradeyle Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiyye adlı yeni bir okulun açılmasına, okulun öğrencilerinin bir kısmının genç ve yetenekli memurlardan, bir kısmının da yirmi beş-otuz yaş arasındaki kimselerden sınavla belirlenmesine karar verilmiştir. Maârif-i Umûmiyye Nezâreti'ne bağlanacak bu okulun mezunları kaymakam, kaza ve mal müdürü olabilecek, eğitim süresi iki yıl olup devam zorunluluğu olacaktı. Mektebin kurulmasına dair belgede ayrıca kaza müdürlerinin rüşvet almasını önlemek için maaşlarının yükseltilmesi önerilmiş ve bununla okula olan ilginin artacağı beklentisi dile getirilmiştir⁵.

II. Mahmut'la başlayan merkezi yönetimi güçlendirme çabaları sonucunda merkeziyetçilik artmış, fakat bu güç padişaha değil reformları gerçekleştirme konusunda öncülük eden bürokratlara geçmiştir. Ortaya çıkan yeni yönetici sınıfın bir özelliği de cesaretli ve bağımsız hareket edebiliyor oluşuydu. Bu değişikliklerden önce devlet memurları arasında işe göre bir ayırım olmadığı gibi her çeşit işle görevlendirme yapılabiliyordu, yeni sistemde memurların nazırlıklara bölündüğü böylece ihtisaslaşmaya doğru adımlar atıldığı görülmüştür. Ülke içinde yeni tarzda eğitilenler, ülke dışında batılı yetiştirilenler kısa zamanda Osmanlı bürokrasisinde önemli bir güç haline gelmiştir. Yeni bürokratların oluşumunda Tercüma Odasının ve Hariciye Nezaretinin de büyük bir etkisi vardır. Osmanlı Devleti ile batı arasında artan ilişkiler tercüman ihtiyacını doğurduğu gibi, Avrupa başkentlerindeki elçilerle ilişkileri düzenli tutma isteği de bürokraside iyileştirmeler sağlamıştır⁶. Merkezi hükümet bürokrasisinin gücünü arttıran bir diğer gelişme Şeyhülislamlık dairesinin kurulmasıdır. Bu, ulemanın devlet dairesi haline getirilmesini sağladığı gibi, değişikliklere karşı koyma eğilimini zayıflatmıştır. Ancak bu dönemin bürokrasisiyle halk arasında bir kopukluk olduğu da unutulmamalıdır⁷. Ancak bürokrasideki değişiklikler II. Abdülhamid'in başa geçmesiyle başka bir boyuta kavuşacaktır. II. Abdülhamid Babî'î'nin yetkilerini sarayda toplamaya başlamış, bu durum bürokraside yenileşme çabalarına engel teşkil etmemiştir. Osmanlı toplumunun siyasi bilincine sahip kesimlerini bir arada tutmaya çalışarak memur sayısını hızla arttırmıştır⁸.

1-Mekteb-i Mülkiyenin Kuruluşu ve İşleyişi

Mekteb-i Mülkiyenin açılması Osmanlı Devleti'nin batılılaşma/modernleşme serüvenine kadar uzanmaktadır. Devletin modernleşme süreci 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile düzenlenmeye başlanmıştır. Ancak devletin kurumlarını Batılılaştıracak ve modernleşmeyi taşraya taşıyacak elemanların bürokrasideki eksikliği gidermesi amaçlanıyordu. Bundan ötürü Mekteb-i Mülkiye'nin 1859'da, açılması kararı alınmıştır. Açılma kararında mektebin kuruluş amacı şu şekilde belirtilmektedir; vilayetlerin yeni kanunlarla idare edilmesi. Böylece bir zamanlar Osmanlı'nın klasik döneminde devletin idarecilerinin yetiştirildiği ve saray içi bir eğitim kurumu olan Enderun'un yeni versiyonu açılmış olmaktadır. Böylece yenileşen devlete hem devleti hem milleti modernleştirmek için memur yetiştirmek üzere iki tane mazbata yayımlanmıştır. İlki 8 Ramazan 1274 (1858) ve diğeri 21 Rabi'ül-ahir 1275 (1859) dir. Bu mazbatalarda gerekli olan elemanların yetiştirilmesi için Mülkiye Mektebinin kurulması kararları yer alır. Okulun açılış tarihlerinin neden farklı verildiği anlaşılmaktadır. Öncelikle okul 1856 Islahat Fermanı'nı gereği olarak kurulmuştur. Okulun açılışı bazı kaynaklarda 1877 olarak verilir, bunun nedeni ise 8 Safer 1294'de (1878) yılında Mekteb-i Mülkiye Nizamnamesi'nin Şûrâ-yı Devlet tarafından neşredilmesi ve 4 Kanun-i evvel 1293 (1877) okulun resmen açılışıdır ki, bu açılış 1859'dan farklı olarak okulun yüksekokul niteliği kazanmasını ilan etmektedir. Mekteb-i Mülkiye'nin ilk hocaları

⁵ Ali Akyıldız, "Mekteb-i Mülkiyye", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.2, s.240-242, İstanbul, 2016

⁶ Seyfettin Aslan, Abdullah Yılmaz; "Tanzimat Döneminde Osmanlı Bürokratik Yapı ve Düşüncesinin Değişimi", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.2, S.1, s. 291-295, 2001

⁷ Tahsin Güler, Osmanlı'da Siyaset ve Bürokrasi İlişkilerinin Tarihi Seyri, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.19, S.4, s. 326-329, 2014

⁸ M.Çağlar Kurttaş, Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.29, S.1, s.408, 2019

Portakal Mihail Paşa, Sakızlı Ohannes Paşa, Abdurrahman Şeref Efendi gibi dönemin önde gelen aydınları ve devlet adamlarıdır. Okulun ilk müdürü Nizami paşa altı ay sonra Abdurrahman Şeref Efendi olmuştur. Abdurrahman Şeref Efendi'nin "Tarih-i Devlet-i Osmaniye" adlı eseri erken dönem Türk milliyetçiliğinin önemli bir eseri sayılmaktadır. Okulun açılmasında yeni bir ideoloji olan milliyetçilik ile öğrencilerini donatmaya başlamıştır.⁹

Mekteb-i Mülkiyede okutulan dersler; güzel yazı (hat), kompozisyon (inşâ), aritmetik (hesap), geometri (hendese), tarih, ekonomi politik, istatistik, coğrafya, yeni Osmanlı kanunları (kavânîn-i cedîde-i saltanat-ı seniyye), Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerle yaptığı anlaşmalar (muâhedât-ı Devlet-i Aliyye) ve devletler hukuku (hukûk-ı milel) dersleri okutulacaktı. Ancak mektebin resmî açılışına dair Cerîde-i Havâdis'te çıkan yazıda bu derslere bazı ilâvelerin yapıldığı görülür. Birinci sınıfta fıkıh, tarih, Tanzimat usul ve kanunları (kavânîn ve usûl-i Tanzimat-ı Hayriyye), coğrafya, istatistik, Türkçe kompozisyon, aritmetik, ticaret kanunları, muhasebe (usûl-i defterî); ikinci sınıfta devletler hukuku, Osmanlı Devleti'nin diğer devletlerle yaptığı anlaşmalar, idare usulü, medenî siyaset (siyâset-i medeniyye), ceza hükümleri usulü (usûl-i ahkâm-ı cezâ), kavâid, muhâkemât usulü, ekonomi politik, kozmografya, fizik (hikmet), jeoloji ve biyoloji (tevârih-i tabiiyye), Türkçe kompozisyon ve tarih dersleri okutulacaktı. Programda yer alan bu derslerden bir kısmının eğitimine hemen geçilememiş, 1863'te bile devletler hukuku, muhasebe, muâhedât ve Fransızca dersleri henüz açılmamıştı. Ertesi yıl Fransızca ile beraber Dârülfünun'da verilen dersler ve millî servet dersi programa ilâve edilerek mektebin ders programı ihtiyaçlara göre giderek zenginleşmiştir¹⁰.

12 Ocak 1861'de Sadrazam, Şeyhülislâm ve hükümet üyelerinin huzurunda yapılan sınavla okuldan otuz üç kişi mezun olmuş ve kaza müdürlüklerine tayin edilmiştir. Zamanla tecrübe kazandıkça kaymakamlığa yükseltilecek olan mezunların yönetimde başarı göstermeleri üzerine 1863'te okula alınacak öğrenci sayısının iki katına çıkartılması çalışmaları başlatılmıştır. 1879'a kadar mektepten mezun olan 162 öğrencinin tamamı Müslümandı. Bu tarihten itibaren Gayri Müslim öğrenciler de okula kabul edildi. 31 Ekim 1867'de eğitim süresi dört yıla çıkarıldı ve programa kimya, resim, cebir, geometri, hukuka giriş, genel muhasebe dersleri kondu. Bu değişiklik sebebiyle o sırada öğrenim gören talebelerin bir yıl daha okuyup üç yılda mezun olmaları kararlaştırıldı. Yeni düzenlemeye göre birinci sınıfta Arapça, Farsça, aritmetik, coğrafya, tarih, rik'a, resim ve kompozisyon; ikinci sınıfta bu derslerin yanında cebir; üçüncü sınıfta Mecelle, Arapça, Farsça, geometri, coğrafya, tarih, fizik, kimya, kompozisyon, iktisat, muâhede, ticaret kanunu, muhasebe, rik'a ve resim dersleri okutulacaktı. Mekteb-i Mülkiye esas gelişimini II. Abdülhamid döneminde gösterdi. II. Abdülhamid, tahta çıkışından kısa bir süre sonra çıkardığı 18 Muharrem 1294 (2 Şubat 1877) tarihli bir irade ile mektebin programının Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nin üzerinde yer alacak bir yüksekokul olarak yeniden düzenlenmesini ve gerekli masrafları kendisinin karşılayacağını Sadrazam Midhat Paşa'ya bildirdi. Bunun üzerine Şûrâ-yı Devlet'in yaptığı çalışmalar neticesinde, idâdî ve yüksekokul olmak üzere iki kısımdan oluşan ve padişahın himayesinden dolayı Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne adını alan okulda eğitim süresinin beş yıla çıkarılmasına ve öğrencilerin on sekiz-otuz beş yaş grubu arasından seçilmesine karar verildi. Elli öğrenci alınacak okula Mekteb-i Mülkiye mezunları sınavsız kabul edilecekti. Öğrenci adaylarından sağlık raporu ile sabıka kaydı istenmesi ve öğrencilerin tek tip elbise giymeleri de karara bağlanmıştı. Fransızca ise zorunlu ders olarak okutuldu. Bu düzenlemeyle birlikte mezunların istihdam alanı kaza kaymakamlıkları ve Şûrâ-yı Devlet üye yardımcılığına, merkezdeki büroların ve illerdeki kalemlerin şefliklerine, elçilik kâtiplikleri ve konsolosluklara kadar genişletildi. Açılacak mülkî memuriyetlere tayinler, kıdemli memurlardan ve Mekteb-i Mülkiye mezunlarından belli bir oran dahilinde yapılacaktı. 1887'den sonra kelâm, tefsir, hadis ve fıkıh gibi dinî ilimler ders programına konulmuş, 5 Ocak 1892 tarihinde yapılan bir düzenlemeyle yüksek ve

⁹ Yıldız Akpolat, Mekteb-i Mülkiye ve Mülkiyeliler, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, S.45, s.109-111, 2010

¹⁰ Ali Akyıldız, "Mekteb-i Mülkiye", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.2, s.240-242, İstanbul, 2016

idâdî kısımlarına birer yıl ilâve edilerek öğrenim süresi yedi yıla çıkarılmıştır. 1902’de okulun yatılı kısmı kaldırılmış, II. Abdülhamid’in 1892’de Aşiret Mekteb-i Hümâyunu’nu kurması üzerine buradan mezun olan öğrencilerden de idare âmiri olmak isteyenler için Mekteb-i Mülkiye müdürlüğünün yönetiminde “sınıf-ı mahsus” adı verilen ayrı bir şube açılmıştır. Öğrenim süresi iki yıl olan bu şube 1896’da öğretime başladı ve dört dönem mezun verdikten sonra 1905’te kapatılmıştır¹¹.

II. Meşrutiyetin ilanından sonra dernek kurabilme yetkisine kavuşan Mülkiye Mezunları 1908 yılında “Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihad ve Teâvün Cemiyeti” ni kurmuştur. Mülkiye mezunların kurmuş olduğu bu ilk cemiyete mektebin bütün mezunları üye sayılıyordu. Cemiyet kısa ömürlü olsa da Mülkiye mezunlarının bir birliği olması gerektiği fikrinin ve mezunlar arasında “Mülkiyelilik” bilincinin güçlenmesine önemli katkı sağlamıştır¹².

Mekteb-i Mülkiyenin 1905’te kapatılmasıyla ödeneği Darülfunun bütçesine aktarılmıştır. Ancak okulun kapatılmasının yanlış olduğu düşünülerek tekrardan açılması için girişimlerde bulunulmuştur. 1918 yılında yeni bir kanunla Mekteb-i Mülkiye, Dâhiliye Nezaretine bağlı olarak, üç sınıflı bir yüksekokul halinde açılmış, iki yıl sonra yeniden Maarif Nezaretine bağlanmıştır. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte Mülkiyenin Ankara’ya taşınması düşünülmüş ve 1935’de bir bina yapılmıştır. Mülkiye, Siyasal Bilgiler Okulu olarak öğretime devam etmiştir¹³.

2-Mülkiye Mezunlarının İstihdam Edildiği İdari Birimler

Mektebi Mülkiyeden mezun olacak kişilerin istihdam edildiği kurumlar öncelikli olarak kaza müdürlükleri sonrasında ise kaymakamlıklar olmuştur. Ancak II. Abdülhamit döneminden itibaren Mekteb-i Mülkiyeden mezun olan kişilerin devletin farklı kurumlarında istihdam edildiklerini görmekteyiz. Mekteb-i Mülkiyeden mezun olup merkezde görevlendirilecek kişiler ve bunların maaşları seçilip ayrılmasına karar verilirken kişilerin mezun olup olmadığına bakılırdı. Henüz daha mektepten mezun olmayan kişilerin bir devlet dairesinde görev almayacağına altı çizilmiş, ayrıca herhangi bir devlet dairesinde görevlendirilip o görev yerini değiştirmek isteyen ve fazla maaş isteyenlerin talepleri de karşılanmayacağı belirtilmiştir. Görevlendirildikleri memuriyette ikişer, ellişer kuruşluk para verileceği, taşraya gitmek için görevlendirilecek kişilerin gittikleri yerlerde görevlerini kötüye kullanırlarsa bunlara gerekli şahitler dinlenilerek müdahale edileceği belirtilmiştir¹⁴. Ayrıca Mekteb-i Mülkiyeden başarılı bir şekilde mezun olanların hangi dairelerde görevlendirileceği ve ne kadar maaş alacakları hususu konusunda özen gösterilmiştir. Belgelerden anlaşıldığı üzere merkezde ya da taşrada görev yapan mülkiye mezunlarının yerlerini değiştirme talebi, görev yaptıkları sürece gösterdikleri başarı ölçüsünde herhangi bir şikâyet alınmadığı takdirde gerçekleştirilmiştir.

Mekteb-i Mülkiye nizamnamesinin on beşinci maddesi Maarif Nezareti hükmünce mektebi mülkiyeden mezun olup yirmi bir yaşını doldurmuş olanların yüksek rütbeli bir memuriyetle görevlendirilmesine karar verilmiştir¹⁵. Yine Mektebi Mülkiye mezunlarının on beşinci madde gereğince gerek gidecekleri devlet daireleri gerek maaşları hususunda mezun olduklarında aldıkları diplomalar ön görülerek hareket edilmiştir. Yirmi yaşını dolduranlar görevlendirildikleri devlet dairesinde hemen göreve başlaması ve bu kişilere iki yüz ellişer kuruşluk maaş verilmesi uygun görülmüştür. Yirmi iki yaşını dolduranlara ise beş yüz kuruş maaş verileceği belirtilmiş, ayrıca görev aldıkları yerde Vali ve Mutasarrıfın maiyetinde istihdam edilmeleri sağlanmıştır¹⁶. Mektebi Mülkiyeden mezun olanların öncelik bakımından ilk sırada yer aldıkları, istihdam edilmeleri

¹¹ Ali Akyıldız, “Mekteb-i Mülkiyye”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, s.241-242

¹² Murat Baskıcı, Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihad ve Teavün Cemiyeti Nizamnamesi, *Mülkiye Dergisi*, C.39, S.4, s.165, 2015

¹³ Necdet Serin, Mekteb-i Mülkiyeden Siyasal Bilgiler Fakültesine, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.40, S.1, s.9-10, 1985

¹⁴ BOA, MF.MKT 245/52 Tarih: (H:1312/ M.1894)

¹⁵ BOA, DH.MUİ 124/8 Tarih: (H:1328/ M.1910)

¹⁶ BOA, MF.MKT 1162/42 Tarih: (H:1328/ M.1910)

hususunda da hızlı hareket edildiği dikkat çekicidir. Mezunlar biran önce uygun olan devlet dairelerine yerleştirilmeye çalışılmıştır. Fakat bu durumun ilk dönem mezunları için geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü o dönemde mezun sayısı az ve istihdamları daha kolaydı. Ancak 1888 tarihli belge Mekteb-i Mülkiye mezunlarının sayısının arttığı bunların istihdam edilmeleri hususunda sorunların çıktığı bu nedenle yeni bir düzenlemeye gidilmesi hususunda özellikle kaza kaymakamlıklarından talepte bulunulduğu belirtilmiştir¹⁷. Mekteb-i Mülkiyenin gereğinden fazla mezun vermesi, yerleştirme yapılırken kayırma ya da belirlenen kişilerin görev yerine gitmemesi gibi durumları beraberinde getirmiştir. Tabi bu durum sağlamalaştırılmaya çalışılan idari birimlerde bozulmalara yol açabilmiştir.

Mekteb-i Mülkiye mezunları kaymakam olarak görev almadan önce belirli bir müddet vilayet maiyetinde bir görev alması gerekiyordu. Bu görevi tamamlayan kişiler kaymakamlığa gönderilmiştir¹⁸. Ayrıca mezun olanların özellikle kaza kaymakamlıklarına ve nahiye müdürlüklerine atandıklarını tespit etmekteyiz. 1914 tarihli belgede de nahiye müdürlüklerinde açılan yerlere Mülkiye Mezunlarının gönderilmesi hususunda durulmuştur. Ancak bu süre zarfında mülkiyeden olmayanların bu görevde çalıştırılmadığı ve işten çıkarıldığını, bu durum da işten çıkarılan kişilere maaşlarının verilmesi hususunun hazine tarafından karşılanacağı belirtilmiştir. Bu karardan sonra nahiye müdürlüklerine mülkiye mezunlarının yerleştirileceği kesinleşmiş, bunun dışında vilayet nüfus müdürlükleri, liva-i tahrirat müdürlüğü ve kaymakamlık gibi idari görevlere öncelikli olarak Mülkiye Mezunlarının yerleştirileceği belirtilmiştir. Mülkiye mezunu olmayıp ta işten çıkarılmayanların üçüncü sınıf nahiye müdürlüklerine tayini uygun bulunmuştur. İşten çıkarılanların ise uygun memurluklara yerleştirilmeleri sağlanmıştır¹⁹.

Mekteb-i Mülkiye mezunlarından merkezde resmi dairelerde görevli olanların talep ettikleri takdirde uygun olan bir kaymakamlığa gönderilmeleri sağlanmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi devlet dairelerinde çalıştırılacak kişilerin öncelikli olarak Mülkiye mezunlarından karşılanmıştır. Mülkiye nizamnamesinin on beşinci maddesi devlet dairelerinde öncelikli olarak Mülkiye mezunlarının istihdam ettirilmesi hususu üzerinde durmuş, ancak kaymakamlığa gönderilmeden önce merkezde görevli olan kişilerin burada işi öğrenmeleri istenmiştir. Merkezde istihdam edilen bu mezunların öncelikli beş yüz kuruş maaş ile vilayet ve mutasarrıflıklar maiyetinde tayin olunup üç sene burada görev aldıktan sonra üçüncü sene kaymakamlığa tayin edilecekleri belirtilmiştir. Mezunların kaymakamlığa tayini bu süreçte Mülkiye Komisyonunca takip edilmiştir. Komisyon başlarda kaymakam olarak atamaları onaylarken bir süre sonra komisyon kaymakam olarak atanmaların memuriyetini tasdik etmemeye başlamıştır. Bu durum kişilerin buldukları yerde üç sene daha görevde kalmaya mecbur tutulmalarına neden olmuştur. Ancak bu zorunlu hizmeti tamamladıktan sonra kaymakamlıkları onaylamıştır²⁰.

Mekteb-i Mülkiyeden mezun olanların istihdam edilmeleri hususu mümkün olduğunca düzenli ve kurallara uygun bir şekilde yapılmaya çalışılmıştır. 1891 tarihli belgede de Mekteb-i Mülkiyeden mezun olup diplomasını alan kişilerin hemen Dersââdette hizmet almak istedikleri bu istekte olanların Telgraf Nezaretinde üçer sene istihdam edildikten sonra kendilerine uygun münasip memurluklara gönderildikleri Vali ve Mutasarrıf maiyetinde kendilerine biner kuruşluk maaş verildiği belirtilmiştir. Ayrıca buldukları yerde bir memuriyet boş kaldığı takdirde oraya yeni bir memur gönderilinceye kadar o görevi sürdüreceği ve beş yüz kuruşluk maaş verileceği belirtilmiştir. Her sene mezun verildiği için, öğrenciler mezun oldukça birer ikişer şekilde memuriyetlere gönderilmeleri uygun bulunmuştur²¹.

Mekteb-i Mülkiyeden mezun olanların devlet kademelerinde görev alması için uygun olan yaş sınırı yirmi olarak belirlenmişti. Belgelerden de tespit edildiği kadarıyla bu kritere uymaya

¹⁷ BOA, MF.MKT 108/126 Tarih: (H:1306/ M.1888)

¹⁸ BOA, DH.MKT 1926/46 Tarih: (H:1309/ M.1891)

¹⁹ BOA, DH.HMŞ 30/59 Tarih: (H:1333/ M.1914)

²⁰ BOA, İ.DH 1462/23 Tarih: (H:1325/ M.1907)

²¹ BOA, DH.MKT 1922/75 Tarih: (H:1309/ M.1891)

çalışılmıştır. Mektebi-i Mülkiyeden mezun olan ancak yaşları tutmayanlar ise önemli devlet kademelerinde çalıştırılmaz ancak iki yüz elli kuruşluk maaşla daha alt kademe devlet dairelerde çalıştırılmaya devam ettirilirdi²². Mektebi Mülkiyenin işleyişini sağlayan en önemli uygulama Mekteb-i Mülkiye Nizamnamesiydi. Ancak bu mektepten mezun olan kişilerin memuriyetteki durumları ve istihdamları konusunda da bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmuştur. Bu amaçla 1896 tarihinde Memur-i Mülkiye Komisyonu tertip edilmiştir. Vilayet-i maliye ve mülkiye müfettişlerinin memurların durumu hakkında gönderdikleri yazılar, memuru mülkiye komisyonuna devir edilir, komisyon memurların görevden alınması ya da yer değiştirmesi hususunda gerekli işlemleri gerçekleştirirdi. Komisyonun gayet ciddi ve hızlı çalıştığı, Komisyona gönderilen layihaların incelenip en geç yirmi dört saat içerisinde cevaplandırıldığı belirtilmiştir²³.

Mekteb-i Mülkiyeden mezun olan öğrenciler önemli devlet kademelerinde istihdam edilerek, devlete bağlı donanımlı yöneticiler yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Bu dönemde Mektebi-i Mülkiye kadar önemli bir girişim daha II. Abdülhamit tarafından hayata geçirilen Aşiret Mektepleriydi. Aşiret mektepleri, Maarif Nezaretine bağlı halka açık bir eğitim kurumu olmayıp Arap aşiretlerine mensup çocukların daha sonra da diğer aşiretlerin çocuklarının kabul edilmeye başlandığı saraya bağlı eğitim müessesesidir. Bu mektebin amacı, aşiret reislerinin çocuklarını İstanbul'da sarayın nezareti altında bir okulda toplayarak onlara Türkçe öğretmek, eğitim ve öğretimlerini sağlamak, aynı zamanda Hilafete, Saltanata, Devlet-i Aliye'ye sadakatlerini arttırmaktır. II. Abdülhamit aşiret yapısının hâkim olduğu bölgelerde aşiret reisleriyle merkez arasında bağ kurmaya çalışmıştır. Böylece mektepte okuyan çocukların Türkçe öğrenerek Osmanlı kültürünü ve Osmanlılık şuurunu benimsemeleri hedeflenmiştir. Mektebin kuruluşunun diğer bir sebebi de dindir. II. Abdülhamit içte ve dışta İslamcı bir siyaset takip ederek halife ve hilafet makamı etrafında İslam birliğini kurmak istemiştir. Bu mektepte okutulacak çocuklar Hilafet makamına ısındırılarak Avrupalıların yaymaya çalıştıkları milliyetçilik akımının tesiri azaltılmaya çalışılmıştır²⁴.

Aşiret mektebinde öğrenim gören öğrencilerin Mekteb-i Mülkiyede de tahsil gördüklerini tespit etmekteyiz. 1897 tarihli belgede mektebi mülkiyeden mezun olan aşiret mektebi öğrencilerinin beş yüz kuruş maaşla memleketlerinde istihdam edilmelerine karar verilmiştir. Aşiret mektebinden ayrılmış mektebi mülkiyede eğitim alan kişilerden vali maiyetinde istihdam edilmesi gereken ancak henüz bir yere tayin olunmayanların belirlenip bunların uygun yerlerde görevlendirilmeleri hususunda girişimde bulunulmuştur. 1901 tarihli belge, henüz daha boşta olan sekiz kişinin üç yüz kuruş maaşla Suriye, Diyarbakır vilayetleriyle Kudüs-ü Şerif, Bingazi ve Asir mutasarrıflığında görevlendirildiğini belirtmiştir²⁵.

Mektebi Mülkiye Aşiret sınıfından mezun olan kişilerin istihdam edildikleri yerlerde aldıkları maaş hususunda net bir miktar belirlenmemiştir. 1897 tarihli belge Aşiret mektebinden mezun olduktan sonra Mektebi Harbiye ya da Mektebi Mülkiyeden mezun olan kişiler genel olarak beşer yüz kuruş maaşla memleketlerindeki devlet dairelerinde istihdam edilirken bunlara padişah tarafından ayrıca onar lira hediye verildiğinden bahsetmiştir²⁶. 1904 tarihli belge ise Mektebi Mülkiye Aşiret mektebinden uzun süre önce mezun olan kişilerin de kendi memleketlerinde memur olarak uygun dairelerde görevlendirildikleri ve üçer yüz ellişer kuruş maaşla göreve başladıkları da belirtilmiştir²⁷.

Mekteb-i Mülkiyeden mezun olan öğrencilerin yukarıda da değindiğimiz gibi başta kaymakamlık olmak üzere değişik devlet kademelerinde görev aldığı ya da bu tür talepleri olduğunu belgelerden tespit ediyoruz. 1904 tarihli belgede mektebi mülkiyeden mezun olan Hüseyin Bey'in

²² BOA, DH.MKT 2544/163 Tarih:(H.1319/ M.1901), DH.MKT: 1928/98 Tarih: (H.1309/M.1891)

²³ BOA, A.DVN.MKL 38/8 Tarih: (H.1314/M.1896)

²⁴ Bayram Kodaman, " Aşiret Mekteb-i Hümayunu ", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.4, s.9-10, İstanbul, 1991

²⁵ BOA, DH.MKT 2549/79 Tarih: (H.1319/M.1901)

²⁶ BAO, İ.HUS 63/50 Tarih: (H.1315/M.1897)

²⁷ BOA, BEO 4707/353016 Tarih: (H.1340/M.1921)

beş yüz kuruş maaşla İstişare Odasına tayin edildiği belirtilmiştir²⁸. 1921 tarihli belgede ise idari görevlendirmenin dışında farklı bir alanda çalışma isteği olunduğu görülmektedir. Maarif Nezaretinden Adliye Nezaretine yazılan tebligatta Mektebi Mülkiye mezunu olan kişinin mahkemede dava vekâletinde avukat olarak çalışma talebinde bulunduğu tespit edilmektedir. Ancak bu talebin nasıl sonuçlandığı hakkında belgede açıklayıcı bilgi bulunmamaktadır²⁹.

1899 tarihli belgede de Mektebi mülkiyeden mezun olan Reşid Bey Şehremaneti ve Zabtiye Nezaretinde münasip bir pozisyonda çalışmak istediğini belirtmiş, bu isteği değerlendirilerek Reşid Bey'in Dersaadette kalması, uygun bir kaymakamlık olursa oraya gönderilmesi ve terfisi hususunda yardımcı olunacağı belirtilmiştir³⁰.

1910 tarihli belgede ise Mekteb-i Mülkiyeden mezun olan Cevad Efendinin mezun olduktan sonra gönderildiği memuriyette yaşlı ve rahatsız olması hasebiyle hizmete devam edemeyeceğini belirtmiştir. Dâhiliye Nezaretince kendisine uygun bir memuriyetin verilmesini talep ederken, kendisine ve çalışma koşullarına uygun olacağını düşündüğü bir mektepte istihdam edilmesi talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine bir mektebe yerleştirilebileceği, ancak bu mektepte hocalık yapmak için birinci derecede bir diploması olamadığı için edebiyat hususunda çalışarak bu konuda ihtisas eylediği ve gerekli çabayı gösterdiği belirtilmiştir³¹. Bu belge bize yaş, eğitim ve kabiliyet gibi özelliklerin Mülkiye mezunlarının istihdamında etkili faktörler olduğunu göstermektedir.

Osmanlı Devletine bağlı birçok kurumda görev yaptığını tespit ettiğimiz mülkiye mezunlarının yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere farklı kurumlarda görevlendirildiğini ya da istedikleri bir kuruma gönderilme talepleri olduğunu tespit etmekteyiz. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, Mülkiye Mezunları Osmanlı Devleti'nde farklı kademede devlet dairelerinde görevlendirilseler bile öncelikli olarak mezun olanların kaymakamlık biriminde istihdam edildiği görülmektedir. Ülkenin pek çok yerindeki kaymakamlıklara Mülkiye Mezunları gönderilmişti. Bu durumla alakalı birçok örnekte mevcuttur. Mesela, 1916 tarihinde Mamuretü'l-Aziz vilayeti Çemişgezek kaymakamlığına Mülkiye-i mektebi mezunlarından Hakkı Efendi tayin edilmiştir³². Yine 1907 yılında Siverek Kazası kaymakamlığına Diyarbakır Vilayeti maiyetinde görevini tamamlamış Mekteb-i Mülkiye mezunlarından Kadri Efendi Kaymakam olarak atanmıştır³³. Yine Van vilayeti Karçıkan kazası kaymakamlığı için Mekteb-i Mülkiyeden mezun olan birinin gönderilmesi hususunda girişimler olmuştur. Burada görev yapan kaymakam Hasan Efendi'nin kaymakamlık görevini tamamıyla yerine getiremediği, kazanın ihtiyacı olan şeyleri dahi istemekten aciz olduğu belirtilmiştir. Bu amaçla Mekteb-i Mülkiye idadi kısmını yüksek dereceyle bitiren ve idarecilik alanında yetenekli olan Mehmet Kemal Bey'in Van vilayeti Karçıran kazasına kaymakam olarak gönderilmesine karar verilmiştir³⁴. 1892 yılında Ahmet Hamdi Efendi Mekteb-i Mülkiyeden mezun olduktan sonra üç sene müddetle görevlendirildiği merkez kaymakamlıktan beş yüz kuruş maaşla geçinemediği için bir kaza kaymakamlığına tayinini istemiş, ancak üç sene müddetle Halep vilayet kaymakamlığındaki görev bitmeden bu talebinin onaylamayacağı belirtilmiştir³⁵.

Mülkiye Mezunlarının kaymakamlığa gönderilmeden önce üç sene zarfında memur olarak görev aldıklarına daha önce değinmiştik. Kaymakamlık hususunda da özellikle Mülkiye Mezunlarının kaza kaymakamlığına gönderildiği belirtilmiştir³⁶. Bu sebeple özellikle maiyyet³⁷ memuru olarak göreve başlayan mülkiye mezunları söz konusudur. 1909 yılında mektebi

²⁸ BOA, BEO 2453/183909 Tarih: (H.1322/M.1904)

²⁹ BOA, BEO 4707/353016 Tarih: (H.1340/M.1921)

³⁰ BOA, DH.MKT 2311/56 Tarih: (H.1317/M.1899)

³¹ BOA, MF.MKT 1154/1 Tarih : (H.1328/M.1910)

³² BOA, A.MKT.MHM 679/24 Tarih: (H.1314/M.1896)

³³ BOA, BEO 3240/242989 Tarih: (H.1325/M.1907)

³⁴ BOA, İ.DH 1350/12 Tarih: (H.1315/M.1897)

³⁵ BOA, DH.MKT 47/7 Tarih: (H.1315/M. 1897)

³⁶ BOA, 3237/242720 Tarih: (H.1325/M. 1907)

³⁷ Osmanlı Devletinde yüksek makamlı bir devlet memurunun yanında görev yapan resmî memur.

Mülkiyeden mezun olan birçok kişi maiyyet memuru olarak göreve başlamıştır. Nezaret komisyonunca vilayetlerde görev alacak kişilerin beş yüz kuruş maaşla göreve başlaması uygun bulunmuştur. Ancak Selanik, İstanbul, Cezayir-i Bahri Sefid, Aydın, Suriye, Karasi'ye gönderilen memurların farklı maaşlar aldığı tespit edilmektedir. Selanik'te görev alan memura dört yüz yirmi beş kuruş, Cezayir'de beş yüz yirmi beş kuruş, Aydın'da üç yüz kuruş, Suriye'de bin seksen kuruş, Karasi'de yüz kırk beş kuruş maaş tahsis edildiği görölmektedir³⁸. Yine mekteb-i mülkiye mezunu İsmail Bahri Efendinin beş yüz kuruş maaş tahsil edilerek göreve başladığı, bu maaşın yüzde beşinin de Bab-ı Aliye gönderildiği belirtilmiřtir³⁹. Mektebi Mülkiye mezunlarından Safa Efendi'nin Adana vilayeti maiyyet memurluğuna gönderildiği ve beş yüz kuruş maaş tahsil edildiği yine tespit edilenler arasındadır⁴⁰.

Maiyyet memurluğu dışında farklı istihdam yerleri olan kişiler olduğunu belirtmiştik. 1898 tarihli belgede Mekteb-i Mülkiye mezunlarından Mahmud Münir Bey'in bin beş yüz kuruş maaşla Hariciye Nezareti Mektubi Kaleminde görevlendirilmesi uygun görölmüřtür⁴¹. Bazı kurumlarda mezun olan mülkiyeliler direkt görevlendirildiği gibi kimi zaman kişilerin talebi üzerine de görevlendirmeler söz konusu olmuştur. Mülkiye Mezonu Ahmet Raşit Efendi de Meclisi Maarif Kaleminde istihdam edilme talebi olmuştur. Bu talep değerlendirmeye alınmış, bu kişinin Mülkiyeden mezun olup henüz daha herhangi bir yerde görevlendirilmediği bu sebeple Ahmet Raşit Efendinin Meclis-i Maarif Kaleminde boş bulunan bir kademedede istihdam edilmesi uygun bulunmuřtur⁴². Mezunların istedikleri devlet dairelerinde istihdam edilmeleri hususundaki taleplerle sık karşılaşılmıştır. 1890 tarihli belgede de Mektebi Mülkiye mezunu Mehmet Hamdi Efendi tarafından verilen arzualde Çorlu Mal Müdürü Muavinliğine tayin isteği olduğu belirtilmiřtir⁴³.

Belgelerden tespit edildiği kadarıyla farklı bir görevde istihdam edilen mülkiye memurlarının yer değiştirme talepleri oldukça fazla olmuştur. Mümkün oldukça istedikleri devlet dairelerinde eleman ihtiyacı olduğu sürece bu istekleri gerçekeştirilmeye çalışılmıştır. 1902 tarihli belgede de Erzurum vilayetinde memur olarak görev yapan Faik Beyin Tahriratı Hariciye Kaleminde görevlendirildiği bu atamanın da kişinin talebi üzerine olduğu belirtilmiřtir⁴⁴. Mülkiye mezunu olup devlet bankasında da istihdam edilenler olmuştur. Mülkiyeden mezun Ömer Lütfi Beyin Ziraat Bankasında memur olduğu ve maaşının bin kuruşa çıkarıldığına dair belge bunun en güzel örneđidir⁴⁵.

Farklı mesleklerde birçok mülkiye mezunu vardır. Bunlardan birisi Turuk ve Meabir yani günümüzdeki devlet demir yollarında istihdam edilen mülkiye mezunlarıydı. 1887 tarihli belgede Mektebi Mülkiyeden mezuniyet belgesi alan ve kendilerine uygun bir devlet dairesinde çalıştırılmayı bekleyen kişiler arasında özellikle merkez devlet dairelerinde çalıştırılmayı bekleyen kişilerin yirmi kuruş maaşla bir sene Vali ve Mutasarıf maiyyetinde istihdam edilecekleri bir kaymakamlığa tayini uygun görölmüştür. İstedikleri Memuriyete tayin olmak isteyenlerin uygun bir idari birim ve maaşla istihdam edileceği belirtilmiştir. Turuk ve Meabir idaresi kaleminde çalışmak isteyen kişiler mektebi mülkiyeden şahadetname almış olması koşuluyla altı yüz kuruş maaşla görevlendirileceği belirtilmiş, maaş ve diğer işlemlerin Maarif Nezareti tarafından verilmesi uygun bulunmuřtur⁴⁶.

³⁸ BOA, DH.MUİ 7/47 Tarih: (H.1327/1909)

³⁹ BOA, DH.MKT 2549/79 Tarih: (H.1324/M.1906)

⁴⁰ BOA, DH.MKT 1050/41 Tarih: (H.1323/M.1905)

⁴¹ BOA, İ.HR 359/26 Tarih: (H.1316/M.1898)

⁴² BOA, DH.MKT 1684/17 Tarih: (H.1307/M.1889), BOA, DH.MKT 1697/65 Tarih: (H.1307/M.1889)

⁴³ BOA, DH.MKT 1796/79 Tarih: (H.1308/M.1890)

⁴⁴ BOA, Y.MTYV 235/141 Tarih: (H.1320/M.1902)

⁴⁵ BOA, BEO 1085/81303 Tarih: (H.1315/M.1897)

⁴⁶ BOA, DH.MKT 1467/109 Tarih: (H.1305/M.1887)

Mekteb-i Mülkiyeden mezun olduktan sonra görevlendirildikleri idari birimlerde istihdam edilen kişilerin yerlerinden memnun oldukları takdirde yer değişikliği talebi olmadığı ve görevli oldukları yerlerde ihtiyaç duyulması halinde görevlerine devam ettikleri tespit edilmiştir. Mekteb-i Mülkiye mezunu olan Nureddin Bey'de mezun olduktan sonra altı yüz kuruş maaşla Sadaret Mektubi Kalemde çalışmaya başlamış, bu kalemde ihtiyaç duyulduğu için görevine devam edeceği belirtilmiştir⁴⁷. Yine Mektebi Mülkiyeden mezun olduktan sonra Mektubi Kalemde istihdam edilen Şevki Efendinin bulunduğu idari birimde istihdam edileceği yerinin değiştirilmeyeceği belirtilmiştir⁴⁸.

Mektebi Mülkiye memurlarının istihdam edildikleri yerler ve görevleri dışında, görevden alınmaları ya da haklarında yapılacak şikâyetlerin değerlendirilmesi açısından bir komisyon oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu komisyon Kamil Bey'in başkanlığında oluşturulmuş, komisyon azalığına Tahir Bey getirilmiş, komisyon azalığı baş takibatta Galip Bey olup bu kişilere bin ikişer yüz kuruş tahsis edilmesi ve bu maaşın hazineinden tahsil edilmesine karar verilmiştir⁴⁹. Oluşturulan bu komisyon kişilerin görev aldıkları devlet kademelerinde başboş ve liyakatsiz hareketlerde bulunmalarını önlemeyi başardığı gibi, bu kişiler hakkındaki şikâyetleri belirleyerek ortaya çıkabilecek olumsuzlukları önlemeyi başarması açısından oldukça önem arz etmektedir.

Mülkiye Mezunlarının buldukları yerlerde ve devlet dairelerinde haklarında şikâyetler olabilmektedir. Örneğin, Ayaş kazasında halktan iki katı vergi alındığı bu durumun Ankara vilayeti kaymakamlığına bildirildiği ve bölgenin kaymakamlığını yapan İsmail Beyin görevden alındığı belirtilmiştir. Yine Kalacık kaymakamı Sami Bey de yalan beyanda bulunması sebebiyle incelemeye alınmış, Sami bey Ayaş ve Avanos kaymakamlığına, Cemil Beyde Kalacık kaymakamlığına getirilmiştir. Daha sonraki bir kararla Avanos kaymakamlığına mülkiye mezunu İbrahim Beyin getirilmesi uygun bulunmuştur⁵⁰. Bu dönemde Osmanlı Devletindeki bazı Mal memurları ile Mülkiye memurlarının uygunsuz davranışlarından ötürü şikâyetler çokça olmuştur. 1902 tarihli bir belgede de mülkiye memurlarının uygunsuz davranışlarından ötürü imzasız bir ihbar mektubu gönderilmiştir⁵¹.

Mülkiye memurlarının görev aldıkları devlet dairelerinde işledikleri suçlar ya da haklarında yapılacak şikâyetlerden dolayı görevlerinden alınabilirlerdi. Ancak memurların görevden azl olunmaları hususu da meclis kararıyla gerçekleştirilebilirdi. Bu düzenlemede memurun görevden alınması işi başlangıçta çalıştığı devlet dairesi tarafından gerçekleştirilirken daha sonra bu durumun şurayı devlet tarafından uygun görülmediği belirtilerek, bir memurun görevden alınma işi çalıştığı daireye değil direkt devlet tarafından olacağı belirtilmiştir. Tabi bu süreçte dikkat edilmesi gereken nokta boşalan kadroya yeni bir memurun atanması işiydi. Zaten herhangi bir devlet memurunun görevden alınmasına sebebiyet verecek bir suç işlendiği takdirde görevinden azl edilmesi kolay olmamıştır. Ya memur bulunduğu devlet dairesinden istifa etmiş, ya çalıştığı kurumda uygun gösterilebilecek bir sebep dolayısıyla görevden alabilmiş ya da görev yeri değiştirilmiştir⁵². Önemli devlet kademelerinde yer alan Mülkiye mezunlarının bir kısmı örneklerde de görüleceği üzere görevlerini layıkıyla yerine getirirken bir kısmı ise görevini kötüye kullanabilmiştir. Ancak devlet bu konuda özellikle de denetleme hususunda titiz davranmış ve gerekli tedbirleri almıştır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti Tanzimat süreciyle beraber özellikle yönetici olarak istihdam ettiği kişiler hususunda bazı eksik yönleri tespit etmiş, bu alanla ilgili eksikliklerini gidermek amacıyla Mülkiye Mektebini açmıştır. Mülkiye Mektebi bu süreçte açılan önemli bir eğitim kurumudur. Çünkü

⁴⁷ BOA, DH.MKT 1618/115 Tarih: (H.1306/M.1888)

⁴⁸ BOA, DH.MKT 1829/70 Tarih: (H.1308/M.1890)

⁴⁹ BOA, DH.MTV 33/62 Tarih: (H.1331/M.1912)

⁵⁰ BOA, DH.MKT 830/46 Tarih: (H.1321/M.1903)

⁵¹ BOA, TFR.IM 1/23 Tarih: (H.1320/M.1902)

⁵² BOA, DH.MUİ 44/14 Tarih: (H.1327/M.1909)

Osmanlı Devletinde önemli devlet kademelerinde çalışan yöneticilerin bilgi ve tecrübe bakımından eksiklikleri olduğu gibi görevlerini kötüye kullanma girişimleri de sık yaşanır olmuştur. Artık devlete bağlılığından şüphe edilmeyecek, iyi bir eğitim almış, görev aldığı yerde iyi bir yönetici olabilme vasfına sahip bireyler yetiştirilmesi açılan bu okul sayesinde gerçekleşebilecekti.

Mekteb-i mülkiyeden mezun olan kişilerin istihdam edilme süreçleri de kural ve intizamlara bağlı kalınarak gerçekleşmiştir. Her mezun hemen önemli devlet kademelerine getirilmemiştir. Öncelikli olarak belirli bir süre acemiliğini atması ve işi daha iyi öğrenmesi açısından daha alt birimlerde görevlendirilmişlerdir. Belli bir süre sonra ise başta kaymakamlık olmak üzere birçok devlet kademesinde görev alabilmişlerdir. Tabii görev almaları için belirlenen yaş sınırı kadar alacakları maaş miktarı da değişmiştir. Tespit edildiği kadarıyla Mülkiye Mezunlarının istihdam alanları oldukça geniştir. Maarif Kalemî, Hariciye Kalemî, Mal Müdürü Muavinliği, Bankacılık, Avukatlık gibi alanlarda istihdam edilen ya da istihdam edilme talepleri bulunan mülkiye mezunları artık herhangi bir kaymakamlığa gönderilip orada uzun süre görevde kalmayabiliyordu. Mülkiyelilerin istediği bir kurumda istihdam edilme talepleri zamanla çoğalmaya başlamıştır. Bundan ötürü hangi kurumda görev aldıkları ne kadar maaş aldıkları kadar buldukları görev yerinden başka bir yere görevlendirilmeleri meselesi gibi durumlar için yeni bir birim daha tesis edilmiştir. Bu doğrultuda açılan Mekteb-i Mülkiye Komisyonu, Mülkiye mezunlarının istihdamı hususundaki işlemleri yakından takip etmiştir.

İyi birer yönetici olmaları için yetiştirilip önemli devlet kademelerinde istihdam edilen mülkiye mezunlarının bazen görev aldıkları yerlerde uygun olmayan davranışlarda bulunmaları ya da yöneticilik konusunda eksikliklerinin olması durumunda haklarında şikâyetler de olmuştur. Böyle durumlar karşısında Osmanlı Devleti, gerekli önlemleri alıp kişileri cezalandırmış ya da görev yerlerini değiştirmiştir.

KAYNAKÇA

Tetkik Eserler

- Aslan, Seyfettin – Yılmaz, Abdullah; “ Tanzimat Döneminde Osmanlı Bürokratik Yapı ve Düşüncesinin Değişimi “, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.2, S.1, 2001
- Akpolat, Yıldız , Mekteb-i Mülkiye ve Mülkiyeliler, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.10, S.45, 2010
- Akyıldız, Ali , “Mekteb-i Mülkiyye “, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul, 2016
- Baskıcı, Murat, Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihad ve Teavün Cemiyeti Nizamnamesi, *Mülkiye Dergisi*, C.39, S.4, 2015
- Findley, Carter V. (Ç Ercan Ertürk), *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform 1789-1922*, İstanbul, 2019
- Findley, Carter V. (Ç.Gül Çağalı Güven), *Kalemîyeden Mülkiyyeye*, İstanbul, 2020
- Güler, Tahsin, Osmanlı'da Siyaset ve Bürokrasi İlişkilerinin Tarihi Seyri, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.19, S.4, 2014
- İnalcık, Halil vd. , *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C.2, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004
- Kodaman, Bayram, “ Aşiret Mekteb-i Hümayunu “, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul, 1991
- Kurtdaş, M.Çağlar, Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.29, S.1, 2019
- Serin, Necdet, Mekteb-i Mülkiyeden Siyasal Bilgiler Fakültesine, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.40, S.1, 1985

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- BOA, A.DVN.MKL 38/8 Tarih: H.1314 (M.1896)
BOA, A.MKT.MHM 679/24 Tarih: H.1314 (M.1896)
BOA, BEO 2459/184361 Tarih: H.1322 (M.1904)
BOA, BEO 2453/183909 Tarih: H.1322 (M.1904)
BOA, BEO 4707/353016 Tarih: H.1340 (M.1921)
BOA, BEO 3240/242989 Tarih: H.1325 (M.1907)
BOA, BEO 3237/242720 Tarih: H.1325 (M.1907)
BOA, BEO 1085/81303 Tarih: H.1315 (M.1897)
BOA, DH.HMŞ 30/59 Tarih: H.1332 (M.1914)
BOA, DH.MKT 1926/46 Tarih: H.1309 (M.1891)
BOA, DH.MKT 1922/75 Tarih: H.1309 (M.1891)
BOA, DH.MKT 2544/163 Tarih: H. 1319 (M. 1901)
BOA, DH.MKT 1928/98 Tarih: H.1309 (M.1891)
BOA, DH.MKT 2549/79 Tarih: H. 1319 (M.1901)
BOA, DH.MKT 2311/56 Tarih: H.1317 (M.1899)
BOA, DH.MKT 47/7 Tarih: H.1310 (M.1892)
BOA, DH.MKT 2549/79 Tarih: H.1319 (M.1901)
BOA, DH.MKT 1050/41 Tarih: H.1323 (M.1905)
BOA, DH.MKT 1684/17 Tarih: 1307 (M.1889)
BOA, DH.MKT 1697/65 Tarih: H.1307 (M.1889)
BOA, DH.MKT 1467/109 Tarih: H.1305 (M.1887)
BOA, DH.MKT 1618/115 Tarih: H.1306 (M.1888)
BOA, DH.MKT 1829/70 Tarih: H.1308 (M.1890)
BOA, DH.MKT 830/46 Tarih: H.1321 (M.1903)
BOA, DH.MTV 33/62 Tarih: H.1330 (M.1912)
BOA, DH.MUI 44/14 Tarih: H. 1327 (M.1909)
BOA, DH.MUI 7/47 Tarih: H.1327 (M.1909)
BOA, DH.MUI 124/8 Tarih: H.1328 (M.1910)
BOA, İ.DH 1462/23 Tarih: H.1325 (M.1907)
BOA, İ.DH 1350/12 Tarih: H.1315 (M.1897)
BOA, İ.HUS 63/102 Tarih: H. 1315 (M.1897)
BAO, İ.HUS 63/50 Tarih: H.1315 (M.1897)
BOA, İ.HR 359/26 Tarih: H.1316 (M.1898)
BOA, MF.MKT 245/52 Tarih: H.1312 (M.1894)
BOA, MF.MKT 1162/43 Tarih: H.1328 (M.1910)
BOA, MF.MKT 108/126 Tarih: H.1306 (M.1888)
BOA, TFR.IM 1/23 Tarih: H.1320 (M.1902)
BOA, Y.MTYV 235/141 Tarih: H. 1320 (M.1902)

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 427-442, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 10.03.2020 Kabul Tarihi: 22.06.2020

MÖ 3. VE 2. BİNYILLARDA MEZOPOTAMYA'DA SULAMA KANALLARI VE TOPLUMSAL YAŞAMA ETKİLERİ

*Irrigation Canals in Mesopotamia and the Effects of Social Living in 3rd and 2nd
Millennium BC*

Esra BULUT¹

Mehmet KURT²

ÖZ

Mezopotamya'nın zirai hayatında sulama kanalları önemli bir yer tutmakta olup söz konusu kanalların inşasında bölgede yılın büyük bir bölümünde kuraklığın hüküm sürmesinin etkisi büyüktür. Kanalların inşasında Fırat ve Dicle nehirleri ile kollarının geçtiği sahaların uygun topografyası kolaylaştırıcı bir etken olmuştur. Ancak topografyanın kanal açmaya uygun yapısı tek başına yeterli olmayıp bu işi organize bir gücün varlığını zorunlu kılmıştır. Bu açıdan bakıldığında kanalların inşası ve işleyişinde bu işi organize eden idareciler, kanal açma işinde fiziki gücü oluşturan işçiler, kanal açılacak alanlarda oldukça detaylı hesaplamalar yapan kâtiplerin yanı sıra bakım ve onarımını üstlenen halk oldukça örgütlü bir yapı oluşturmuşlardır. Mezopotamya'da sulama kanallarının aktif olarak kullanılmaya başlanmasıyla tarımsal üretimden elde edilen hasat oranında büyük bir artış meydana gelmiştir. Bunun dışında kanalların balıkçılık faaliyetleri açısından da önemli bir işleve sahip olduğu ele alınan dönemlere ait yazılı kaynaklardan bilinmektedir. Diğer taraftan Mezopotamya'daki yerleşimler arasında yapılan ticari faaliyetlerin de zaman zaman kanallar kullanılmak suretiyle yapılmış olduğu kaynakların verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Bu çalışmada MÖ 3. ve 2. binyıllarda yazılı ve arkeolojik kaynakları ışığında Mezopotamya'daki sulama kanallarının bölgenin ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasi yapısına etkisi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, Sulama Kanalları, Tapınaklar, Tarımsal Üretim, İklim.

ABSTRACT

Irrigation channels have an important place in the agricultural life of Mesopotamia, and the effect of drought prevails in the region for the most part of the year. The appropriate topography of the Euphrates and Tigris rivers and the areas where its tributaries pass was a facilitating factor in the construction of the canals. However, the structure of topography suitable for channeling alone is not sufficient, and this task has made it necessary to have an organized power. From this point of view, the administrators who organized this work in the construction and operation of the channels, the workers who created the physical power in the digging work, the clerks who made very detailed calculations in the areas to be excavated, as well as the people who undertook maintenance and repair, formed a very organized structure. With the active use of irrigation channels in Mesopotamia, there has been a great increase in the rate of harvest from agricultural production. Apart from this, it is known from the written sources of the periods that the canals have an important function in terms of fishing activities. On the other hand, it is understood from the information provided by the sources that the commercial activities carried out between the settlements in Mesopotamia are made by using channels from time to time. In this study, the effects of irrigation canals in Mesopotamia on the economic, socio-cultural and political structure of the region were examined in the light of 3rd and 2nd millenniums BC written and archaeological sources.

Key Words: Mesopotamia, Irrigation Canals, Temples, Agricultural Production, Climate.

¹Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: esrabulut@kmu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3295-4354>

²Prof. Dr. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: mehmetkurt@kmu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4440-9900>

Giriş

Mezopotamya’da tarımsal üretimin bölge halklarının temel geçim kaynağını oluşturduğu bilinen bir gerçektir. Neolitik dönemden itibaren tarımsal üretimde kullanılmak istenilen suyun akışı küçük çapta da olsa kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. MÖ 5000 dolaylarından itibaren Fırat [Buranun/Purattu] (Zadok, 1981: 46) ve Dicle [Idigna/Idiglat] (Renger, 1990: 32; Tamburrino, 2010: 31) nehirleri arasında kalan geniş ve alüvyon bakımından oldukça zengin olan bölgenin (Harita-1) insanlar tarafından yerleşim amaçlı tercih edilmesiyle birlikte sulama kanallarında büyük ölçekli bir gelişim ve değişim meydana gelmiştir (Kramer, 1971: 3; Mays, 2010: 2; Rost ve diğ. 2011: 206). Eski Mezopotamya’da nehirler ile kanallar birbirleriyle sıkı sıkıya ilişki içinde olan unsurlardır (Adams ve diğ. 1974: 4). Bu iki unsura etkileyici bir şekilde dâhil olan medeniyet ve su alt yapısı, çevresel faktörlerin insanlık yararına kullanılmasında belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira birçok uygarlık kendisini var eden insan kitlelerinin besin ihtiyacını karşılamak için sulama yöntemini kullanmıştır. Böylece birim alandan elde edilen verim artırılmış, olası kuraklık döneminde meydana gelebilecek gıda ihtiyacı bu şekilde garanti altına alınmaya çalışılmıştır (Ertsen, 2012: 46; Hunt ve diğ. 1976: 389).

Kanallar, Mezopotamya’daki tarımsal faaliyetlerde önemli bir yere sahiptir. Öyle ki bölgenin bulunduğu alan göz önüne alınacak olursa iklimden kaynaklanan kuraklık etkisinin yüksek olması sonucunda meydana gelecek açlık ve kıtlık gibi olumsuz etkenler sulama kanallarının inşası ile asgari düzeye indirgenmiştir. Zira kanallar sayesinde çekirdek bir ailenin bir yıllık ihtiyacını karşılayacak hasatta meydana gelebilecek büyük değişimlerin olumsuz sonuçları felaket derecesinde olabilirdi (Adams ve diğ. 1974: 4; Altaweel, 2018: 182).

Eskiçağ Mezopotamya toplumlarında yerleşimler için gerekli olan su ihtiyacı, yağmur sularının toplandığı alanlara, nehirlere, kuyulara ve su kemerlerine bağlı kanallar aracılığıyla karşılanmıştır (Mays, 2010:6). Bir bütün olarak değerlendirildiğinde Mezopotamya’nın güneyi ile kuzeyi arasında tarımsal faaliyetlerin uygulanışı bakımından farklılıklar bulunmaktadır. Nitekim Güney Mezopotamya’da sulama kanalları ve dolayısıyla sulu tarım metodu oldukça aktif bir şekilde uygulanmıştır. Buna karşılık Kuzey Mezopotamya’da, sulama kanalları ve sulu tarım uygulamalarının daha az olduğu ve dolayısıyla tarımsal faaliyetlerin daha çok doğa koşullarına bağlı olarak geliştiği anlaşılmaktadır (Wilkinson, 1998: 63; Tetlow, 2004: 1; Paulette, 2012: 168,173). Mezopotamyalılar tarafından oluşturulan ve geliştirilen su teknolojisi sadece tarımsal üretim amaçlı değil, hijyenik durumlar için de geçerlidir. Örneğin şehirlerin atık su ve yağmur suyu drenaj sistemleri bu konuya ilişkin temel unsurlardır (Algaze, 2001: 199, 202; Tamburrino, 2010: 29, 38).

Sulama kanallarının en erken örneklerinin basitçe ve yayvan, yaklaşık 1 m derinlikte olacak şekilde açıldığı tahmin edilmektedir (Jotheri, 2018: 112). Bölgede MÖ 4. binyıl civarlarında da varlığı bilinen bu kanalların (Lebon, 1955: 47; Diakonoff, 1991: 67; Viollet, 2010: 31) bu dönemden sonra biçimlerinde ve boyutlarında büyük bir değişim ve gelişimin görüldüğü bilinmektedir. Her dönem için özgün yapısını koruyan sulama kanallarının üç farklı biçimi olduğu düşünülmektedir (Adams, 1981: 245). R. McC. Adams’ın tespitlerine göre bu kanallardan ilki, Uruk-Cemdet Nasır dönemlerinde inşa edilen, iki ayrı kola ayrılan ve yeniden nehrin koluna bağlanan yapılardır. Bu yöntemde sulama, muhtemelen doğal nehir kolları üzerine setler kurulması ve daha sonra küçük ölçekli kanallar inşa ederek bölgesel baskınlar ile tarlalara su verilmesi şeklindedir. Bu nedenle yerleşimler için her ne kadar sel baskınları riski taşıyan yerler olsa da genelde su yollarına yakın olan alanlar tercih edilmiş olmalıdır. İkinci tür ise MÖ 3.-1. binyıllarda uygulanmıştır. Bu dönemlerde nüfus artışı önceki dönemlerle kıyaslandığında çok daha yüksek iken muhtemelen kuraklığa bağlı olarak kanal sayısında bir azalma olmuştur. Bu nedenle her bir kanalın sulayacağı ekim alanında bir artış meydana gelmiştir. Buna karşılık R. McC. Adams’a göre MÖ 3. bin yıl başlarında ve önceki dönemlerde yerleşim alanlarının ana su yolları etrafında şekillendiği kabul edilebilir. MÖ 3. binyıl sonları ve 2. binyıl başlarında ise yerleşimler ana su

yollarının yan kolları etrafına dağılmış ve böylece şehirlerdeki yoğun nüfus azalmaya başlamıştır. Üçüncü ve son kanal sistemi ise ikincisine oranla coğrafi açıdan çok daha kapsayıcı, boyut olarak ise daha büyüktür (Adams, 1981: 245, 246).

Sulama Kanallarının Yapımı, Bakımı, Onarımı ve Yönetimi

Daha öncede söz edildiği üzere Mezopotamya coğrafyası bir bütün olarak ele alındığında tarımsal üretimde kullanılan teknik bakımından bölgenin kuzeyi ve güneyi arasında büyük farkların olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre bölgenin kuzeyinde daha çok doğal şartlara bağlı üretim yapılırken, güneyde üretim için, ortaklaşa iş gücü ve yöneticilerin desteği sayesinde oluşturulan sulama kanalları kullanılmıştır (Tamburrino, 2010: 30-31; Paulette, 2012: 168, 173). Sulama kanallarının büyük bir gelişim sergilediği Mezopotamya'nın güney kesiminde Fırat ve Dicle nehirlerin akımlarında da büyük bir değişim söz konusudur. Zira burada arazi yapısı geniş alüvyon düzlüklerinden meydana geldiği için eğim oldukça düşüktür ve bu nedenle çok sayıda kollara ayrılan nehirler menderesler çizerek akmaktadırlar (Adams, 1981: 1; Tamburrino, 2010: 31).

Sulama sistemlerinin devlet kavramının ortaya çıktığı dönemlerin başlangıcında kullanıldığına dair arkeolojik kanıtlar mevcuttur (Tamburrino, 2010: 32). Kanal yapımı için iş bölümü ile birlikte büyük bir iş gücü ihtiyacının olduğu açıktır (Tamburrino, 2010: 45). Örneğin Kassit-Orta Babil dönemlerinde Uruk kentinin kuzey bölgesindeki bir kırsal yerleşime su temin etmek için inşa edilen bir su kanalının 8 m genişlik ve 5 km'den fazla uzunluğa sahip olduğu tespit edilmiştir. Düzgün ve doğrusal bir yapıya sahip olan bu kanalın mevcut kalıntıları, yapının inşası ve bakımı için harcanan iş gücü hakkında bir fikir vermektedir (Adams, 1981: 168). Bu arkeolojik kalıntıların yanında tabletler de kanal yapımı ya da sulamada insan gücünün kullanımından söz etmektedirler. Söz konusu belgeler vasıtasıyla kanal açma ile ilgili hesaplamalar, tuğladan duvar örme gibi organize bir çalışmayı gerektiren konular hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler edinilebilmektedir. Yazılı ve arkeolojik kalıntıların verdiği bilgilere göre büyük bir mühendislik bilgisinin eseri olarak inşa edilen kanalların çoğu dikdörtgen yapıları olup topografyanın yapısına göre değişik biçimler de alabilmektedir (Tamburrino, 2010: 45).

Sümer dönemine ait tabletlerde kanal, su ve hidrolik yapıları ilgilendiren ya da onları tanımlayan çok sayıda kelime bulunmaktadır. Bu isimlendirmelerden biri olan *nağkud* kelimesinden yola çıkılarak bu dönemde kullanılan sulama sistemleri hakkında fikir edinilebilmektedir. Kelime içerik bazında değerlendirildiğinde çok amaçlı çökelti haznesini ifade etmektedir. Ancak çökelti haznelerinin oluşturulması ve haznelere dağıtım için su kanallarının inşası gerekmiştir. Buna göre bölge topografyası göz önüne alınarak daha eğimli bir alandan kot bakımından daha alçak bir yere doğru suyun düzenli akışını sağlamanın su depolamada temel prensip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca su depolama amaçlı olarak açılan kanallarda, erozyon ve aşınmayı önlemek, depolamanın ana unsurları arasında yer almıştır. Depolama ihtiyacı ise temelde kurak geçen mevsimlerde tarımsal üretimde devamlılığın sağlanması amaçlıdır (Tamburrino, 2010: 43-44).

Bu durumda sulama kanallarının inşasında arazinin topografyasının büyük bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin kanal açmada genellikle eğimin az olduğu hatta mümkünse düz taşkın yatağı bölgeleri tercih edilmiştir. Kanal yapımında en temel konulardan bir diğeri ise su yatağının taşmayı önleyecek setlerle çevrilmesidir. Eğer setler yapılmazsa yatağın içindeki suyun etrafa yayılması kaçınılmazdır ve bu da inşa edilen kanalın işlevini etkisiz hale getirir. Bu nedenle kanal kazıcılar genellikle kanalın her iki yakasında bulunan toprak yığınını güçlendirmeye çalışmışlardır (Jotheri, 2018: 115). Bu bağlamda Dicle Nehri, Fırat'a kıyasla güç kontrol edilebilir bir akarsu rejimine sahiptir. Ancak Dicle'nin taşkınlarının daha tehlikeli ve alüvyon yükünün nispeten daha ölçülü olduğu dönemlerde nehir sularının hayati bir önem taşıdığı kabul edilebilir bir durumdur (Lebon, 1955: 49; Adams, 1981: 7). Taşkın mevsimlerinde nehirden kanallara giden su akışı, taşkınlardan kanalların daha fazla zarar görmemesi amacıyla kurulan setlerle koruma altına alınabilmektedir (Adams, 1981: 7).

Mezopotamya kanal sistemleri yapım bakımından farklılıklar arz etmektedir. Bunlardan en yaygın olanlar balıksırtı ve ağaç dalını andıran çeşitlerdir. Balıksırtı tarzında inşa edilen kanalların özellikle taşkın yataklarının kontrol altına alınabilmesinde oldukça kullanışlı bir yapıya sahip olması nedeniyle özellikle Güney Mezopotamya’da en eski ve en yaygın kanal sistemi olabileceği ileri sürülmektedir (Jotheri, 2018: 113). Fırat Nehri’nin taşkınlarının Dicle’ye oranla çok daha kolay kontrol edilebilir durumda olması nehre bağlı sulama kanallarının açılmasını kolaylaştıran bir faktördür (Adams, 1974: 3).

Öte yandan kanalların inşasında toplumsal yapıyı oluşturan iki sınıf arasındaki uyumlu çalışma dikkat çekmektedir. Söz konusu iki sınıf, kanal açma için gerekli olan insan gücünü oluşturan işçiler ve kanal ile ilgili her türlü hesaplamayı yapıp kayıtları tutan kâtiplerdir. Burada her iki kesime de büyük görev ve sorumluluklar düşmekte olup, kâtipler kanalların kazılacağı alanların belirlenmesi, kanal hatlarının çizimi ile su yollarının geçeceği alanlarda arazilerin kiralanması gibi bir dizi işlemle ilgilenmişlerdir. Yapılan tüm bu hesaplamaların uygulanması ise ustabaşılar ve işçiler tarafından gerçekleştirilmiştir (Tamburrino, 2010: 42; O’Connor, 2015: 34).

Bu bağlamda Umma kentine ait sulama kanalları hakkında tabletler kanalların ölçüleri hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buna göre kentte bulunan bir kanalın yan kolunun genişliği 0.5 m ile 1 m arasında değişmektedir. Bu kollardan bir diğeri 6 m genişlik ve 1710 m uzunluğa sahiptir. Tablette sözü edilen ikinci bir kanal ise 1-1.25 m genişliğinde ve 0.50 ile 2.25 m derinliğinde olup daha büyük hacimli bir su taşıma kapasitesine sahiptir. Bunun yanı sıra arkeolojik kazılardan elde edilen çok sayıda materyal de kanalların yapımı hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır (Waetzold: 1990: 2; Tamburrino, 2010: 45).

Diğer taraftan kanal açmada alt yapı çalışmalarının belirlenmesi kanalların uzun yıllar kullanımı için oldukça önemlidir. Nitekim Larsa kralı Rim-Sin (MÖ 1822-1763) döneminde inşa edilen kanalın alt yapı çalışmaları oldukça stratejik bir sistem üzerine kuruludur. Zira bu kanal, Lagaş Bölgesi’nden başlayarak Fırat’a doğru devam etmiştir. Oldukça sistemli şekilde inşa edilen bu kanalın Rim-Sin’in mühendisleri tarafından harfi harfine uygulanan bir planın ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Zira Larsa’dan Ur’a değin uzanan bu kanal 40-50 km uzunluğa sahiptir (Renger, 1990: 34-35; Charpin, 2002: 548). Ayrıca krala ait metinlerde Fırat ve Dicle nehirlerinden su getiren “Mami-Şarrat” isimli çok eski dönemlerden beri suyu kesilmeyen bir kanaldan söz edilmektedir. Bunun dışında bir başka metinde yine kralın Fırat ve Dicle nehirlerinin sularından faydalanmak için “Tuqmat-Erra” adını verdiği bir kanal kazdığından söz edilmektedir (Frayne, 1990: 292-293E4.2.14.15, 6-15; 32-47; Albayrak ve diğ. 2019: 16).

Rim-Sin dışında kanal açtıran Larsa kralları arasında Sin-Iddinam (MÖ 1785-1778) da yer almakta ve kral bir metinde açtırdığı kanaldan şu şekilde söz etmektedir:

“(33-38) O zaman Tanrı An ve İnanna’nın emriyle, Tanrı Enlil ve Ninlil’in (yardımlarıyla), yardımcım, tanrım Işkur tarafından ve tanrı Nanna ile [Utu’nun] yüce gücüyle,

(39-42) zaferim vasıtasıyla Tanrı Utu’nun bolluk nehri olan Dicle’yi kazdım. Girişini sınıra bağladım, sınırımı ayırdım ve büyük rotasını ülkem Larsa için bitmez tükenmez bolluk veren, sürekli suyu olan bataklığa yönlendirdim.

(51-53) Büyük nehir Dicle’yi kazdığımda, her bir işçinin ücreti:

(54-59) Bir günde 1 gur arpa, 2 sila ekmek, 4 sila bira, 2 šekel yağ idi böylece onlar bunu teslim aldılar.”(Frayne, 1990: 160 E4.2.9.2).

Warad-Sin’e (MÖ 1770-1758) ait metinlerde ise Ur kentinde bulunan Diqqiqah’da³ bir kanal kazıldığından ve restore edildiğinden bahsedilmektedir:

³ Ur kentinin bir mahallesi, bkz. Vidale, 2004: 264. Bu yerleşimde bulunan çok sayıda yazıtta kanal çalışmaları ve farklı kanaldan söz edilmektedir, Jacobsen, 1960: 181.

“(7-14) tanrı Nanna ve Ningal’e yalvardığımda, dua ettiğim yerde beni Nanna-hul⁴(Neşe veren Tanrı Nanna) kanalını kazmam ve restore etmem için desteklediler” (Frayne, 1990: 249 E4.2.13.25)⁵.

Larsa kralları gibi Mari Krallığı’nın yöneticileri de daha fazla ürün elde edebilmek için kanallar açmışlardır. Mari metinlerinde genellikle büyük ölçekli sulama kanalları için *râkibum* kelimesinin kullanıldığı düşünülmektedir. Yahdun-Lim ve ondan sonra gelen krallar kurak iklimin hâkim olduğu bu bölgedeki su sorununu kanallar vasıtasıyla çözmeye çalışmışlardır (Viollet, 2014:4). Mari Kralı Yahdun-Lim döneminde açılan kanalın Dur-Yahdun-Lim’den (Deir ez-Zor ?) Terqa’ya (Ashara) kadar uzandığı (Safren, 1984: 130, 140) ve günümüzde Nahr Said olarak bilinen kanal olduğu ileri sürülmekte olup kanalın günümüzde Deir ez-Zor’un güneyinden itibaren yaklaşık 30 km’lik bir kısmı takip edilebilmiştir (Lafont, 2000:134-135). Bu krallardan bir diğeri olan Zimri-Lim (MÖ 1678-1664) döneminde de Mari Krallığı’nda ana kentlerin su ihtiyacını karşılamak için kanallar açıldığı belgelenmiştir (Lafont, 2000: 133 -143).

Fırat Nehri, Dicle’ye oranla taşkın seviyesinin daha düşük olması nedeniyle su kanallarının açılması, bakılması ve onarılmasında daha işlevsel bir yapıya sahip olmuştur. Bunun dışında Fırat’ın kanallarının su yatağının doğal konumu ve taşkın seviyesinden ziyade, uzun süre su yolu olarak kullanılmalarını sağlayan unsur kuşkusuz insan çabasıdır. Bu su yolları zaman içinde giderek daha yapay bir hal almıştır. R. McC. Adams’ın tespitlerine göre MÖ 2. bin yılın ilk yarısında ani bir yer değiştirme söz konusudur. Adı geçen araştırmacının bölgede yapmış olduğu çalışmalar sonucunda İsin-Larsa döneminin sonunda ya da Eski Babil Krallığı’nın (MÖ 2004-1595) başlarında kanallardan akan su oranında ani bir azalma meydana geldiği anlaşılmıştır. Bu tarihten sonra inşa edilen kanallar, eski kanalların su setlerinin (Resim-1) sırtlarını takip etmişler ancak onlara kıyasla çok daha kısıtlı miktarda su taşıma kapasitesine sahip olmuşlardır. Buna göre çökelti taşıma kapasitesi ve kesit alanı orantılı olduğundan, bu durum kanalların açık tutulması ile ilgili bakım ve çalışmaların aynı oranda arttığı anlamına gelmektedir (Adams, 1981: 18).

Kassit döneminde Fırat’ın akışının büyük ölçüde batıya doğru kaymış olması muhtemeldir. Bu durum Babil’in yükselişi, buna bağlı olarak demografik yoğunluğun artışı ve Babil’in başkent olmasıyla bir şekilde ilişkili olarak düşünülmektedir (Adams, 1981: 18). Bu, muhtemelen Güney Mezopotamya gibi geçiminin temelini tarım oluşturan bir bölgedeki sulama konusunu riske atacak bir durum olduğu için yerleşimcilerin önlem almasına sebep olmuştur. Böylece halk batıya kaymadan doğacak sorunları en aza indirmek için muhtemelen yeni sulama kanalları inşa etmek zorunda kalmıştır. Burada unutulmaması gereken bir diğer husus sulama kanallarından geçen suyun oranının mevsimsel faktörler başta olmak üzere çok sayıda yerel faktörler yüzünden de değişmiş olabileceğidir. Böylece Fırat’ın batıya doğru yer değiştirmesi uzun vadede gerçekleşen bir olay olarak değerlendirilmiştir (Adams, 1981: 158).

Kassit-Orta Babil döneminde Uruk kentinin kuzey kesimine su temin eden kanallardan biri bölgede yapılan yüzey araştırmaları sırasında tespit edilmiş ve kanal burada meydana gelen yüzey erozyonu sonucunda kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Yatak genişliği 8 m olan kanalın uzunluğu 5 km’den fazla takip edilebilmektedir (Adams, 1981: 168). Ayrıca kanalın etrafında çeşitli mesafelerde arkeolojik yerleşim yerleri saptanmıştır. Öyle ki bu yerleşim yerlerinden biri yüz ölçümü bakımından oldukça küçük bir yapıya sahiptir ve kanalının sadece bir bent kapağı bulunmaktadır. R. McC. Adams’a göre bu yerleşimde bulunan kanalın sulama amacından ziyade yapılarla ilgili olması muhtemeldir. Yukarıda yatak mesafesi ile uzunluğundan söz edilen kanalın akıntı yönünde ya da akıntıya karşı yönde kendisi ile çağdaş yerleşim merkezlerinin bulunmaması

⁴ Bu isim, T. Jacobsen tarafından İd-^dNanna-Şita olarak zikredilmektedir, bkz. Jacobsen, 1960: 184.

⁵ Kentte çok sayıda kanal bulunmaktadır. Metinlerden elde edilen bilgilere göre bu kanallardan Ur-Nammu tarafından kazdırılanlar İd-Ur^{iki}ma ve İd-En-erîn-nun kanallarıdır. Bunların dışında Fırat’ın sağ kıyısından doğrudan Ur kentine akan İd-nun kanalı da Ur-Nammu tarafından yaptırılmıştır, bkz. Jacobsen, 1960: 182-184.

bu bölgenin kırsal ve dağınık bir yerleşim olabileceği fikrini güçlendirmektedir (Adams, 1981: 168).

Kassit ve Orta Babil dönemi kanalları hakkında yapılabilecek en genel yorum ise genişçe ayrılmış, birbirlerine uzun aralıklarla bağlanan kanal ya da nehir kollarının varlığıdır. Bu kanal ve nehir boyları ise yerleşim amaçlı tercih edilmiştir. Önceki yerleşim modellerinde ise paralel kollar arasında geniş bir hattın bulunduğu varsayılmaktadır. Bunların III. Ur Hanedanlığının (MÖ 2100-2000) başlarına kadar uzandığı ancak zaman içinde bölgenin siyasi yapısında meydana gelen değişimler ile bağlantılı olarak varlıklarını devam ettiremedikleri ileri sürülmektedir (Adams, 1981: 188).

Kassit ve Orta Babil imparatorlukları kadar kanal kazma işinde başarılı bir diğer devlet Asur'dur. Nitekim Ilu-şum'a (MÖ 1960-1939) ait kraliyet yazıtında kral, dağ yoluyla kente uzanan, tuğladan inşa ettirdiği ve kente iki koldan giriş yapan iki su kanalı yaptırdığından söz etmektedir. Ayrıca I. Assur-uballit (MÖ 1366-1330) ve I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1233-1196) dönemlerinde de kanallarının inşa edildiği krallara ait yazıtlardan öğrenilmektedir. Bunlardan I. Tukulti-Ninurta yeni kurduğu ve Kar-Tikulti-Ninurta adı verilen kentin su ihtiyacını karşılamak için Dicle haricinde kente yakın bulunan dağlık veya tepelik alanlardaki su kaynaklarından da faydalanmış ve suyu kente getirmek için kanallar inşa ettirmiştir (Simonet, 1977: 157, 159, 162).

Kanal açmak gibi büyük bir projenin hem inşaatının hem de bakım ve onarımının güçlü bir merkezi kontrole ihtiyaç duyduğu oldukça açıktır (Tamburrino, 2010: 32). Zira büyük miktarlarda su taşıyan bu kanalların bakımının düzenli olarak yapılması gerekmiştir. Nitekim kanalların biriken mil ve sazlıktan temizlenmesi sulamayı kolaylaştıran bir faktördür. Ayrıca sulamada önemli bir etken olan bentlerde zamanla meydana gelen hasarların tamir edilmesi hem kolektif iş gücü hem de bunu organize edecek merkezi bir yapının varlığını zorunlu kılmıştır (Kramer, 1963: 4; Ertsen, 2012: 46). Bu tip işlemler nispeten büyük ölçekli ancak oldukça dikkatli bir şekilde planlanmış, iyi bir şekilde örgütlenmiş büyük bir toplumsal çaba gerektirmiştir. Burada tapınak ve merkezi yönetimin kolektif çalışma şekli oldukça dikkat çekicidir. Örneğin III. Ur döneminde sulama kanallarının yapımı ve bakımı tapınak görevlileri tarafından ortaklaşa yürütülen bir faaliyettir. Ancak bu faaliyetin organizasyonu ana tapınağın *ensi* adı verilen yüksek rahibinin görevleri arasında yer almıştır (Adams ve diğ. 1974: 4; Sterba, 1976: 17, 20; Englund, 1998: 177; Renger, 1990: 39).

Tapınakların tarımsal üretim ve dolayısıyla sulama üzerinde etkili olduğu bir diğer örnek Ugarit'tir (Ras Şamra). Bu yerleşimde MÖ 14.-13. yüzyıllarda toprağın tapınağa ve ülkenin yöneticisinin görevlendirdiği kişilere ait olduğu ileri sürülmektedir (Hunt ve diğ. 1976: 403). Buna göre bu arazilerde yapılacak tarımsal aktivitelerden köy halkı ortaklaşa sorumlu olarak hareket etmişlerdir. Böylece suyun paylaşımı, depolanması ve kullanımında, halkın birbirleriyle olan ilişkileri belirleyici bir unsur olmuştur (Hunt ve diğ. 1976: 403).

Kanal açma işi tanrı ya da kral tarafından halkın refahı ve dolayısıyla mutluluğu için yapılmıştır (William, 1900:xx, xxvı; Renger, 1990: 34; Jotheri, 2018:112). Büyük boyutlara sahip olan kanalların bakımı oldukça zahmetli bir iş olarak kabul edilmiş ve bu konuyla ilgilenen görevliler tayin edilmiştir. Bu görevliler kanalla ilgili meseleleri doğrudan krala bildirmişlerdir. Bu durumun en somut örneğini Sin-Iddinam (MÖ 1785-1778) tarafından Hammurabi'ye (MÖ 1728-1686) yazılan mektup oluşturmaktadır⁶. Bu mektupta 90 *iku* (yaklaşık 1800 m³) toprağın günlük yaklaşık 600 adam çalıştırılarak temizlendiği bilgisi yer almaktadır (William, 1900: xxvıı; Tamburrino, 2010: 45). Bunun dışında Hammurabi tarafından bir görevliye yazılan

⁶ Hammurabi döneminde yapılan kanallar, yapım yılları ve isimleri için bkz. William, 1900: LXIV.

mektuptan ise taşkınların vereceği zararı önlemek için kanal açılması ve böylece taşkınları bataklık alanlara yönlendirme emrinin verildiği anlaşılmaktadır (Paulette, 2012: 177)⁷.

Yine Larsa kralı Sin-Iddinam tarafından Hammurabi'ye yazılan bir başka mektuptan su yolları ya da kanalların temizliğinin Eski Babil'de belli periyotlarda yapıldığı ve bunun yöneticilerin emri doğrultusunda gerçekleştiği bilgisine ulaşılmaktadır⁸. Nitekim genel anlamda Mezopotamya'da deniz seviyesinin altında bir yükseltiyeye sahip olan yerleşim alanlarında ya da ekili alanlarda su taşkınları ya da sel basmaları sonucunda büyük zarar ve kayıplar meydana gelmiştir. Bu olumsuz durumdan etkilenmemek ya da oluşabilecek zararı en aza indirmek için kanal civarlarında ya da yakınında bulunan yerleşimin sakinleri su setlerinin sağlamaştırılması ve bakımından sorumlu olmuşlardır. Aynı zamanda bu insanlar taşkın ya da selin sona ermesiyle birlikte kanal yataklarında biriken milin temizliği konusunda da sorumludurlar. Burada üzerinde durulması gereken en önemli husus yönetimin bu konudaki hassasiyetinin nedenidir. Zira meydana gelebilecek herhangi bir sel baskınında ya da mil birikmesi durumunda ekili alanların zarar görmesi hasat edilecek ürünün rekoltesinde büyük bir kayba neden olacaktır. Bu da yeterli ölçüde ürün alamayan üreticinin devlete ya da tapınağa olan vergi borcunu ödeyememesi anlamına gelmektedir. Ayrıca kanalın mil ya da çamurla dolması kanallar vasıtasıyla yapılan ticareti de olumsuz etkileyecektir (William, 1900: 15). Kanalda çalıştırılan işçiler genellikle kanalın etrafına yerleşmiş olan halk ile askerlerdir. Daha küçük ölçekli kanallar ise yerel yönetimler tarafından denetlenmiştir (Renger, 1990: 33; Tamburrino, 2010: 45).

Sulama Kanallarının Ekonomik, Siyasi ve Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri

İnsan yaşamının temel unsuru olan su, insanın kendine belirleyeceği yerleşim yerinin tercihinde de ana faktör olmuştur. Örneğin sulama faaliyetlerinin oldukça yoğun olduğu Güney Mezopotamya'da Tunç Çağı merkezlerinin büyük bir kısmı doğal ve yapay su yolları güzergâhında kurulmuşlardır (Paulette, 2012: 177). Yine tarihsel süreç boyunca Fırat ve Dicle'nin sularından yararlanılması bölgede din, sanat, edebiyat, ekonomi, politika ve yönetim ile ilgili gelenekler bu akarsuların sağladığı gıda temini üzerine kurulmuş ve şekillenmiştir (Adams, 1981:1).

Tarımsal üretimde birim alandan elde edilen ürünü artırmak amacıyla açılan sulama kanalları sözü edilen ihtiyacı karşılamış olmasına rağmen ilerleyen süreçte aşırı su kullanımı toprakta mil birikmesi ve toprağın aşırı tuzlanmasına neden olmuştur. Nitekim bu durum çivi yazılı metinler tarafından da doğrulanmaktadır (Jones, 1952: 48; Sterba, 1976: 17; Tamburrino, 2010: 29; Altaweel, 2018: 182). Toprağın tuzlanması ve elde edilen mahsul oranındaki değişiklikler hakkında R. McC. Adams oldukça somut veriler sunmaktadır. Buna göre araştırmacı Erken Hanedanlar (MÖ 2900-2350) ve III. Ur Hanedanlığı dönemlerine ait verilerden sulama sonrası toprağın yapısına bağlı olarak meydana gelen değişimler hakkında bilgiler vermektedir. Erken Hanedanlar döneminde elde edilen mahsul hektar başına yaklaşık 2.030 litredir. Bu rakam III. Ur Hanedanlığı döneminde yarıya düşmüştür ve 1.134 litre civarlarındadır. Bu durum kullanılan tohumun cinsine bağlı bir değişim olduğu gibi aynı zamanda sulamayla da doğru orantılıdır. Ancak burada üzerinde durulması gereken bir diğer önemli konu toprağın tuzlanmasının sadece sulamayla bağlantılı bir durum olmadığıdır. Tuzlanma, toprağın kullanım yoğunluğu ve sulama periyotları ile de doğrudan ilgilidir. Ayrıca R. McC. Adams toprağın tuzlanmasındaki etkenler arasında gösterdiği aşırı kullanım konusunda Erken Hanedanlar döneminden III. Ur Hanedanlığı dönemine değin meydana

⁷ Benzer bir uygulama Hammurabi'nin halefi olan Şamšu-iluna (1749-1712) tarafından su taşkınları sonucu tahrip olan Babil'in kuzey bölgeleri için de uygulanmıştır. Buna göre kral bugünkü Habbaniyah Gölü'ne doğru uzanan "*Samsu-iluna-nagab-nuşi*" adında bir kanal kazdırarak sel sularının göle ulaşmasını sağlamıştır. Ancak o dönem için bu durum her ne kadar iyi bir çözümlü gibi düşünülse de 10 yıl sonra taşkınları önlemede kesin çözüm olmadığı ortaya çıkmıştır, Charpin, 2002: 555.

⁸ Bu konu ile ilgili en somut örnek, Damanum kanalının kazılmasıyla ilgilidir. Sid-Iddinam tarafından Hammurabi'ye yazılan mektupta: "*Hammurabi'ye böyle dedi. Damanum kanalının kıyıları boyunca toprakları tutan adamlara Damanum kanalını temizlemelerini söylemelisiniz. Bu ay içinde Damanum kanalının temizleme işini tamamlamalılar*" (William, 1900: 14).

gelen nüfus artışı da bir sebep olarak sunmaktadır. Ona göre III. Ur Hanedanlığında muhtemelen III. Ur ve İsin-Larsa yerleşimlerinin birleşmelerine bağlı olarak nüfusta % 64 oranında bir artış meydana gelmiştir. Araştırmacı, bu durumun sulama sistemlerinin uzatılmasında ve ekili alanların genişlemesinde büyük bir yerinin olabileceğini vurgulamaktadır (Adams, 1981: 142 Tablo.13, 151, 245; Altaweel, 2018: 182). Bunun dışında toprağın aşırı sulamaya bağlı olarak tuzluluk seviyesinin artması ürün değişimini beraberinde getirmiş ve böylece arpa üretiminde bir artış meydana gelmiştir. Ürün değişimi tuzluluk oranı yüksek olan bir topraktan ürün alınmasında önemli bir etken olduğu gibi toprağın tuzlanmasının önüne geçmek için topraktan suyun tahliye edilmesini sağlayan direnaj sistemlerinin oluşturulması da oldukça önemli bir uygulama olarak görülmüştür (Altaweel, 2018: 182).

Tarımsal alanlarda sulamanın aktif bir şekilde kullanımı sadece birim alandan elde edilen ürünün artışı doğrudan etkilememiş aynı zamanda hayvancılığın gelişime de katkıda bulunmuştur. Ekili alanların varlığı bir çobanın sürüsü için gerekli olan gıda ihtiyacını karşılamada oldukça önemli bir yere sahip olmuş böylece çoban, sürünün yiyecek ihtiyacı için uzak yerleşimlere gitmek zorunda kalmamıştır. Bunun dışında üretilen arpa miktarının artması da sürülerin yiyecek için uzun mesafeler kat etmelerinin önüne geçmiştir (Adams, 1981:149).

Sulama sayesinde birim alandan elde edilen ürün miktarındaki artış, özelde bireyin genelde toplumun elinde bulundurduğu güce çok daha fazlasını katarak bulunduğu çevrede sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasi anlamda etkili olmasını sağlamıştır (Hunt ve diğ. 1976: 389). Sulama sistemleri, tarımsal üretim ve mevcut yönetimin bu konu hakkındaki politikaları birbirlerine sıkı sıkıya bağlı faktörlerdir. Buna göre kanalda çalıştırılacak işçi nüfusundaki artış elbette siyasi güçlerin ihtiyaç duyduğu bir unsurdur. Örneğin III. Ur Hanedanlığı döneminde yöneticilerin Nippur çevresine yeni kasabalar kurarak buraya uzak bölgelerden zorla yeni yerleşimciler getirdikleri bilinmektedir. Burada yöneticilerin asıl amacı tarımsal üretimi ve hayvancılığı geliştirmektir (Adams, 1981: 150). Sulama kanalları ya da nehirler sadece tarımsal üretim değil aynı zamanda balıkçılık faaliyetlerinin de aktif bir şekilde yürütüldüğü alanlardır. Bu nedenle nasıl ki her bir nehir kenarı ya da kanalın setlerinin bakımı, onarımı ya da kanalların temizliği o çevrede yaşayan insanların sorumluluğunda ise balık avlama hakkı da yine bakımı yapılan kanalın çevresinde yaşayan insanlara aittir (William, 1900: 122-123).

Kassit dönemine ait olduğu konusunda şüpheler olan bir tablette (Resim-2) ise Dicle sularının bir kanal vasıtasıyla Nippur kentinin içlerine sokulduğuna dair bilgi vardır (Tamburrino, 2010: 46, Fig. 2.15). Nitekim Nippur dolaylarında bulunan, MÖ 14-13. yüzyıl civarlarında o bölgede görevlendirilen bir memur tarafından ve muhtemelen krala gönderilenin bir kopyası olan mektupta, Dicle'den *namgāru*⁹ kazılabileceği dile getirilmiştir. Bu kanalın açılmak istenmesindeki asıl amaç kuşkusuz hurma ağaçlarına gereken suyun sağlanmasıdır. R. McC. Adams burada kazılacak kanal için bölge topografyasında en uygun yerin Nippur'un hemen kuzey doğusunda yer alan Tell al Wilaya olduğunu önermektedir (Adams, 1981: 159). Kassit döneminde devletin hakim olduğu alandaki kanal sistemleri hakkında verilere ulaşılması da mümkündür. Buna göre bu devletin yerleşim planı Eski Babil yerleşim planından büyük ölçüde değişimler göstermektedir. Nitekim yerleşim yerlerinin sayılarının artması zaman içinde farklı bölgelerin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Birimler arasında meydana gelen bu parçalanma tarımsal faaliyetlere de yansımış böylece tarım oldukça geniş ve dağınık bir coğrafyada sürdürülmüştür. Ancak bu dönemdeki kanal sistemi hakkında yapılan yüzey araştırmalarına göre bölgenin güney kesiminin batı ve kuzeybatıdan uzun kanallara bağlı olduğu daha belirgin bir şekilde anlaşılabilmiştir. Bu etkilerin Orta Babil döneminde dahi giderek artan bir şekilde devam ettiği ileri sürülmektedir (Adams, 1981: 166 Fig. 33, 167 Fig. 34, 168).

⁹ Kanal anlamına gelmektedir, ayrıntılı bilgi için bkz. Frahm, 2010: 165.

Mezopotamya'nın en önemli akarsu kaynakları olan Fırat ve Dicle nehirleri bölgenin toplum yapısını ile imar faaliyetlerini temelden etkilemiştir. Zira nehirlerin taşkın dönemleri hem Orta hem de Güney Mezopotamya için büyük bir önem arz etmektedir. Öyle ki taşkınlar kış bitkilerinin hasat dönemine gelirken yaz bitkileri için de ekim dönemlerinin hemen başına denk gelmiştir. Bu nedenle suyun kontrol altına alınması oldukça önemli bir konu haline gelmiş ve mevcut suyun kullanımı için kanallar, bentler ya da su depoları inşa edilmiş ve bunlar zaman içinde geliştirilmiştir (Sterba, 1976: 17; Algaze, 2001: 203; Tamburrino, 2010: 31). Hasadın istenilen miktarlarda olabilmesi için gerekli sulama koşullarının oluşturulması yani kanal sisteminin kurulması ise temelde çok sayıda insanın kolektif çalışmalarının bir sonucudur (Sterba, 1976: 17; Tamburrino, 2010: 32).

Kanalların tarımsal üretimle bağlantılı olarak bölgeye ekonomik anlamda girdisinin olması durumu kuşkusuz ticari alan için de söz konusudur. Zira bölge genelinde yapılan ticaret ana sulama kanalları aracılığıyla da gerçekleşmiştir (William, 1900: 15; Sterba, 1976: 19; Charpin, 2002: 553; Mandacı, 2019: 9). Şehirleri çevreleyen ve nehirlerle bağlanan ana su kanalları, tarımsal üretimden elde edilen üretim fazlası malların iç kesimlere gönderilmesi ve buralarda ticaretinin yapılmasında büyük bir rol oynamıştır (Algaze, 2001: 204). Nitekim eşek sırtında taşınan yük, nehir yoluyla taşınanla kıyaslandığında az miktarda olmasına karşılık daha maliyetli olmuştur (Charpin, 2002: 554). Örneğin III. Ur Hanedanlığına mensup olan Ibbi-Sin döneminde (MÖ 1963-1940) kanallar vasıtasıyla İsin'den Ur'a tahıl taşımacılığının yapıldığı bilinmektedir. Bunun dışında Eski Babil dönemine ait tabletlerden kanalların sadece tahıl için değil aynı zamanda sığır, balık, süt, sebze, yağ, yün, meyve, tuğla ve deri gibi ürünlerin nakliyesi için de önemli olduğu bilgisine ulaşılmaktadır (Price, 1924: 112; Bass, 1995:1421). Sonuç olarak su ihtiyacının karşılanması toplumu oluşturan bireyler arasında ortaklaşa iş gücünün kullanılmasında tetikleyici bir unsur olarak görüldüğü gibi aynı toplum ve bireyler arasında bir rekabet unsuru olarak da ortaya çıkmıştır (William, 1900: LIII; Adams ve diğ. 1974: 4).

Mezopotamya'da suyun tarımsal üretim için kontrol altına alınması, bölge halkının temel geçim kaynakları ve siyasi güçlerin ekonomik refahı için oldukça önemlidir. Bu, bölge toplumları için pozitif bir durum olsa da aynı zamanda yine bölgede yer alan siyasi unsurların birbirleriyle mücadele içine girmelerine de sebep olmuştur. Örneğin bu durum Umma-Lagaş mücadelesinde oldukça net bir şekilde ortaya çıkmıştır (Tamburrino, 2010: 42-43). Bu olay günümüzden yaklaşık 4500 yıl önce su üzerinde hakimiyet kurma çabasından kaynaklanmıştır (Wolf ve diğ., 2003: 30).

Sulama kanallarının bakımı ve denetimi ile bu işlerin organizasyonlarının III. Ur ve Eski Babil dönemine tarihlendirilen metinlere göre devlet ve yerel yönetimler tarafından yapıldığı ve hatta saray ile yerel yönetimlerin sulama ile ilgili her projede aktif rol oynadıkları bilinmektedir (Charpin, 2004:545). Mezopotamya'da hüküm süren yöneticilerin Fırat ve Dicle nehirlerinin taşkınlarının hangi dönemlerde gerçekleşeceği bilgisine sahip olmaları onların önlem almalarında etkili olmuştur. Böylece merkezi yönetimler tarafından yerel idarecilere kanalların bakım ve onarımları ile ilgili önlem almaları konusunda tavsiyelerde bulunulmuştur (Adams, 1981: 7; Renger, 1990: 38). Bunun dışında kanalların bakım, onarım ve yönetiminde politik etkiler de söz konusudur. Bu etkilerin en temelinde ise devletin her alanda kontrolü elinde tutmak istemesi gelmektedir (Jotheri, 2018: 112). Ayrıca bu durum siyasi yapıların kırsal bölge toplumları üzerinde hegemonya kurmak için kullandıkları bir faktör olarak da görülmektedir (Adams, 1981: 246).

Kanallar askeri alanda da oldukça etkili birer unsur olarak kullanılmışlardır. Örneğin Larsa krallarının emriyle açılan büyük su yolları üzerine kurulan setler sayesinde düşman sudan mahrum bırakılmıştır. Bunun dışında kanallar üzerinde inşa edilen setlerde büyük barajlar meydana gelmiş böylece bu su istenildiği zaman bırakılarak düşmanlar için ani su baskınlarına neden olmuştur (Renger, 1990: 36).

Öte yandan Mezopotamya topraklarında sulama ve kanalların hayati önemi her dönem için geçerlidir. Şehirlerarasında ya da şehir içinde meydana gelen mücadelelerde ülkeyi korumanın

kanal açısından kıymeti o ülkeye oldukça farklı alanlarda getiri sağlamıştır. Örneğin iki şehir arasında mücadele meydana geldiğinde ya da siyasi bir ayaklanma baş gösterdiğinde bunların ülkeye verebilecekleri zararları en aza indirmek için oldukça titiz önlemler alınmıştır. Zira aksi bir durum ülkenin sulama ve ulaşım için can damarını teşkil eden kanallara eski birer baraj niteliği kazandırmaktan öte ülkenin sahip olduğu birikimleri kaybetmesiyle sonuçlanabilirdi (Price, 1924: 115).

Özellikle Fırat bölgede bulunan kent devletlerinin siyasi ya da askeri güçlerine bakılmaksızın su ihtiyacını karşılayamayacak olanlara su temin edilmesinde hayati bir öneme sahiptir. Buna karşılık Dicle Nehri taşkınlarının kontrol edilebilmesi oldukça zordur. Bu açıdan değerlendirildiğinde Dicle Nehri'nin bir kısmını bölerek kanal açmak, Sümer ya da Babil gibi yeterli insan gücüne sahip, zamanın en güçlü siyasi yapıları için zor olmamıştır. Hatta sözü edilen krallıkların hükümdarları bunları Fırat'a komşu ancak kendilerinden daha küçük olan merkezlere boyun eğdirmek amacıyla da kullanmışlardır (Adams, 1981: 3,7).

Mezopotamya toplumunun günlük yaşamını şekillendiren kanal sistemi hukuki konular, toplumsal kurallar, ticaret gibi konuların dışında edebi metinlere de konu olmuştur. Örneğin Sümerli Çiftçi Almanac adı verilen bir metinde tarlanın sulanması sırasında su artışına dikkat edilmesi ve tarlanın su ile dolmasına müsaade edilmemesi vurgulanmaktadır (Kramer, 1951: 54; Crawford, 2004: 43). Bunun dışında MÖ 3. bin yılın sonlarına tarihlendirilen Agade Laneti isimli metinde de sulama kanallarına dair bilgi bulunmaktadır:

"Bu şehir açlıktan ölsün! Eskiden iyi yiyecek yiyen halkınız çim ve otlaklara düşsün... Kanallarınızın kıyılarındaki teknelerin çekildiği yollarda otlar büyüsün, katırlar için dōşeli yollarınızda ağlama otları yetişsin. Dahası...yaban koçları, yılanlar, haşaratlar ve dağ akrepleri teknelerin çekildiği yollardan ve iskelelerden hiç kimseyi geçirmesin. Yürek yakan otların yetiştiği ovalarınızda gözyaşı kamışından başka hiçbir şey büyümesin. Agade tatlı akan sularının yerine suların acı aksın..."(Kramer, 1963: 65; O'Connor, 2015: 36).

Edebi metinler dışında kanalların bakımı ya da onarımından kaynaklanabilecek herhangi bir uyuşmazlık yöneticiler tarafından belirlenen kurallar çerçevesinde çözülmeye çalışılmıştır. Nitekim su tesisleri, barajlar ya da kanallar bireylere değil gruplara ait unsurlardır. Bu nedenle bunların boyutları ya da karmaşıklıkları bireylerin inisiyatifinde olsa da bakımları tek başına bireyler tarafından gerçekleştirilebilecek bir durum değildir (Hirsch, 1959: 169). Tarımsal üretimin ana maddesini oluşturan suyun tahsisi ve aşırı kullanımından doğabilecek zararların tazmini kanunlar tarafından garanti altına alınmıştır. Bu düzenlemelerin bilinen en eski örneklerinden biri Urukagina Reformları'dır. Bu reformlarda güçlünün zayıfı ezmesinin önüne geçmek ve dolayısıyla toplumsal düzen ve eşitliğin sağlanması için Urukagina'nın Girsu kanalını kazdırıldığından söz edilmektedir¹⁰

¹⁰ Reformlarda ilgili metin şu şekildedir:

"XII, 23- yetim ve dulu
24-kuvvetli adam
25-ezmesin diye
26-Ningirsu ile
27-Urukagina
28-bir sözleşme yaptılar.
29-Bu sene içinde (Urukagina)
30-Ningirsu'ya ait olan
31-küçük Girsu kanalını
32-tanrı Ningirsu için
33-kazdı.
34-onun eski adını
35-"Nippur'un dışında da kuvvetli olan Ningirsu kanalı"
36-(olarak) koydu:
37-Urukagina
38-ona ad verdi
39-Nanše'ye giden kanala

(Tosun ve Yalvaç, 1989: 28-29 §23-44). Hammurabi kanunlarında ise drenaj sisteminin kullanılmasında hatalı ya da ihmalkâr davranışların cezaları kayıt altına alınmıştır (Price, 1924: 116; Hirsch, 1959: 170; Tosun ve Yalvaç, 1989: 190-191 §53-56; Charpin, 2002: 553; Richardson, 2004: 61 § 53-56).

Merkezi yapının istikrarı ile gücünün varlığını göstermesi yönüyle toplumsal yaşamın düzenlenmesinde oldukça önemli bir olgu olan kanal açma işinin (Lafont, 2000: 133 -143) dini yapıda da önemli bir yer edindiği tabletlerden anlaşılmaktadır. Buna göre Ur-nammu döneminde Enlil tapınağının arazilerine de hizmet veren ve muhtemelen Fırat nehrinin sol kıyısında yer alan İd-En-er-in-nun kanalının varlığı metinlerden tespit edilmiştir (Jacobsen, 1960: 181). Bu durum muhtemelen tapınakların ürün yetiştirme, depolama ve dağıtım görevleriyle bağlantılıdır (Faivre, 2015: 22).

Kanallar Mezopotamya toplumunun günlük yaşamında temel su ihtiyacını karşılamada büyük bir öneme sahip oldukları gibi tarihlendirme konusunda da önemlidirler. Bilindiği gibi Mezopotamya’da tüm toplumu ilgilendiren önemli olaylar buldukları yıla adlarını vermiştir. Bunlar genelde askeri olaylar olup kazanılan büyük zaferler, bir kentin ele geçirilişi ya da yağmalanması sık sık yıl adlandırılmalarında görülmektedir (Charpin, 2002: 547). Bunun yanı sıra çok nadir de olsa evlilikler de yılları adlandırırken önemli bir yere sahip olmuştur. Tüm bunlar aslında isimlendirmelerde devletin politik yapısını şekillendiren ve toplumsal yaşamı derinden etkileyen konulardır. Ayrıca kanal yapımı, bir duvar ya da tapınağın inşa edilmesi veya tanrılara adanmış heykeller de isimlendirmede rol oynamışlardır. Larsa Krallığı’nda ağırlıklı olarak yıl isimlerinde su ile ilgili faaliyetler de yer almıştır. Buna göre kanallar kralların yıl isimlendirmelerinde belirleyici olmuşlar ve kralın önderliğinde tüm toplumu ilgilendiren önemli bir konu olduğu için inşa edildikleri ya da bakımlarının yapıldığı yıla isimlerini vermişlerdir. Örneğin Larsa kralı Rim-Sin dönemine ait yıl isimlerinin üçte biri su ile ilgili çalışmaları içermektedir ya da Hammurabi’nin hükümdarlığının 33. yılına verilen isim kazılan bir kanalla ilgilidir (Charpin, 2002: 547-550).

Sulama kanalları sadece yapım, bakım ve yönetim olarak değil aynı zamanda kralların isimlerinin bulunduğu metinlerde de geçmiştir. Buna göre İşbi-Erra’dan (MÖ 2017-1985) sonra yerine geçen ve İsin Hanedanlığının ikinci yöneticisi olan oğlu Şu-Ilišu’nun (MÖ 1984-1975) üçüncü yılına ait olabilecek ve Ur Tanrısı Nanna’nın standardının yapımını anan bir metinde kanalların alüvyonla dolması büyük bir olay olarak gösterilmiştir:

“Sütun iii 1-15)...tah[tının] temeli [onun] için [sağlam] olmasın, toz toprak içinde otursun. Tapınağının duvarları ağıtlarla [yankılansın]. Büyükbaş hayvanlarının ahırları [...] (ve) koyunlarının ağılları [...]. Tanrı Enki, cennetin ve yerin bolluğunu kestikten sonra, seli zamanından önce getirsin ve büyük kanalı alüvyonla kapatsın.”(Frayne, 1990: 17-18 E4.1.2.2).

Bunun dışında İsin Hanedanının 5. kralı olan Lipit İştar (MÖ 1934-1924) tarafından inşa edilen Adalet Evi’nin (é-ni-si-sá) inşası ile ilgili çok sayıda koni bulunmuştur. Bunlardan E4.1.5.4 numaralı konide yer alan metinde krala ait *“Sulama kanalının kenarında tanrıların seçkin yeri olan Adalet Evi’ni inşa ettim”* ifadesi yer almaktadır (Frayne, 52-54 E4.1.5.4.).

Sonuç

Tarihsel süreçte köklü bir medeniyete sahip olan Mezopotamya halkı, buldukları coğrafyayı sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan lehlerine kullanmayı bilmişlerdir. Nitekim açtıkları

40-onu bağladı
41-temiz kanal
42-kalbi parlak olan
43-Nanşe’ye
44-berrak su getirsin.” (Tosun ve Yalvaç, 1989: 28-29 §23-44).

sulama kanalları bunun en somut örneklerinden birisini oluşturmaktadır. Tarihöncesi dönemlerden itibaren açıldıkları bilinen sulama kanalları buldukları dönemin siyasi, ekolojik ya da iklimsel durumuna bağlı olarak zaman zaman yer değiştirmiş olsalar da işlevlerinde herhangi bir değişiklik olmamıştır. Bununla birlikte en eski dönemlerden itibaren inşa edilen kanallar, kendilerinden sonra gelen medeniyetler tarafından daha da geliştirilerek sistemli ve karmaşık birer yapı olarak ortaya çıkmıştır.

Binlerce yıllık bir geçmişi olan kanal sistemi Mezopotamya halkının temel geçim kaynağı olan tarımsal üretimin artışıyla önemli bir yere sahiptir. Nitekim kurak iklim koşullarında bile birim alandan sağlanan hasattan bu sayede önemli oranlarda artış elde edilmiştir. Bu da Mezopotamya gibi, kent devletleri içinde yoğun nüfus barındıran bölgede temel gıda ihtiyacını karşılamak açısından büyük bir yere ve öneme sahiptir.

Kanallardan Mezopotamya toplumunun sadece ekonomik değil aynı zamanda edebi metinlerinde de sıkça bahsedilmektedir. Buradan kanal sisteminin Mezopotamya halkı ve siyasi yapıları üzerinde oldukça bir öneme sahip olduğu sonucu çıkarılabilir. Zira kanallar mitolojilerden, hukuk kurallarına, bilimden yıl isimlerine kadar Mezopotamya toplumunun gelenek ve göreneklerini, günlük yaşam biçimlerini ve toplumsal tabakaların şekillenmesini dahi etkileyebilecek belirleyici bir unsur olmuştur. Bunun dışında kanalların bakımı, onarımı, kanaldan faydalanılacak su miktarı ve aşırı kullanım sonucunda meydana gelebilecek olumsuz gelişmelerde ne gibi cezalar verilmesi gerektiği ya da alınacak önlemler kanunlarla belirlenmiştir. Bu durum genel anlamda bir toplumsal düzenleme gibi görünse de aslında toplumun ve toplumun bağlı bulunduğu siyasi yapının varlığını sürdürmeye yönelik bir çalışmadır.

Mezopotamya’da kanal sistemi, ondan faydalanacak olan toplulukların organize ve kolektif çabalarına bağlı olarak gerçekleşmiştir. Bu da idari yapının toplum üzerindeki etkisi ve Mezopotamya halkları arasındaki ilişkilerin ne derece kuvvetli olduğunu göstermektedir. Bunun dışında kanallar mücadele halinde olan güçler arasında birer tehdit unsuru olarak dahi kullanılmıştır. Buna göre güçlü ekonomiyle birlikte kanal sisteminin ana hatlarını elinde bulduran bir devlet, muhtemelen çevresindeki diğer yapılar üzerinde kolaylıkla baskı kurabilmiştir. Bu da kanalların bölgedeki siyasi dengelerin değişiminde etkili birer unsur olabileceğini düşündürmektedir.

Kanal açma konusu büyük bir mühendislik bilgisi gerektirmiştir. Öyle ki kanal açılacak topografya önceden kâtipler tarafından belirlenerek bu alanlarda matematiksel hesaplamalar yapılmış ve ardından fiili çalışmalara geçilmiştir. Bu durum genel anlamda Mezopotamya toplumunda bilimin ulaştığı ileri seviyeyi göstermekle birlikte sadece hesaplamalarla kalmamıştır. Nitekim teoriden pratiğe geçişte iş gücünü oluşturacak insan sayısının belirlenmesi ve bunların günlük yevmiyelerinin karşılanması tapınak ya da merkezi yapının gücünü de kanıtlamaktadır.

Kaynakların verdiği bilgilere göre kanallar sadece Fırat ve Dicle gibi bölgenin iki önemli akarsuyu ya da kolları üzerine kurulmamıştır. Öyle ki kentlerde su ihtiyacının ortaya çıktığı durumlarda ana su kaynağı olan nehirler dışında dağ veya tepelerdeki alternatif kaynaklardan da faydalanılmıştır. Nehirler dışında alternatif kaynak arayışında muhtemelen yeterli insan gücünün bulunmaması, ekonomik yetersizlikler ya da topografyanın uygun olmaması veya kaynaktan getirilecek suyun daha az maliyetli olması gibi bir dizi gerekçe etkili olmuştur.

Kaynakça

Adams, R. McC., (1974), Lamberg-Karlovsky, William L. Moran, “The Mesopotamian Social Landscape: A View from the Frontier”, *Reconstructing Complex Societies: An Archaeological Colloquium*, 20, 1-20.

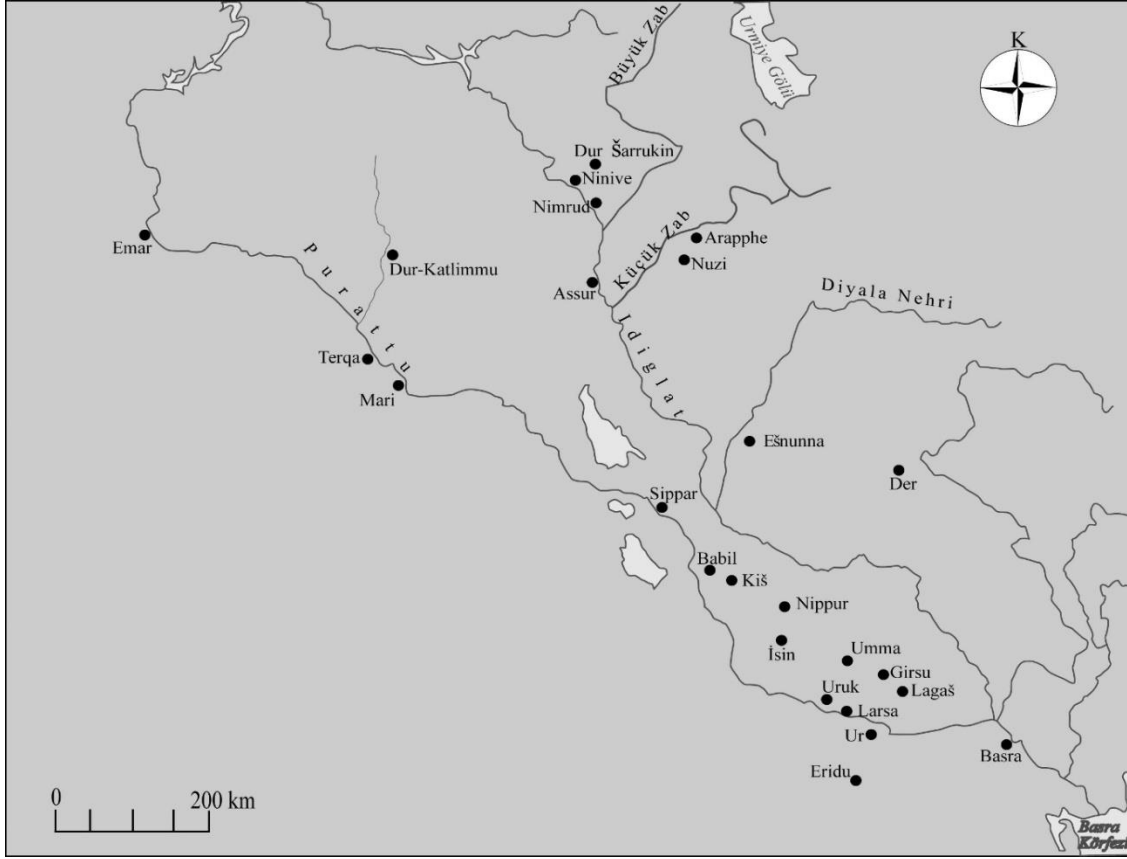
Adams, R. McC. (1981), *Heartland of Cities Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*, Chicago and London, The University of Chicago Press.

Irrigation Canals in Mesopotamia and the Effects of Social Living in 3rd and 2nd Millennium BC

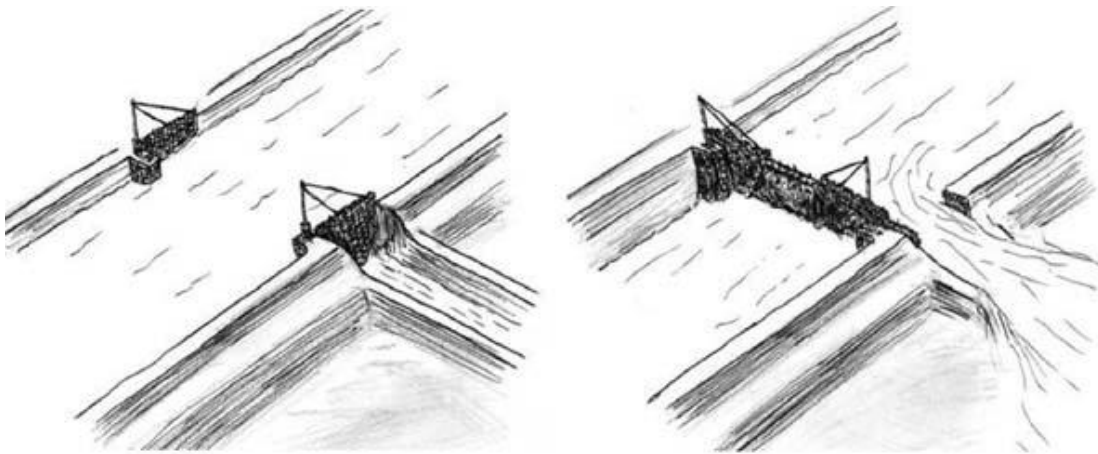
- Albayrak, İ., Öz Kiriş, E., Erol, H. (2019) "Çivi Yazılı Belgeler ve Arkeolojik Verilere Göre Eski Babil Döneminde Nehir Ulaşımı", *Archivum Anatolicum*, 13/1, 9-42.
- Algaze, G.,(2001), "Initial Social Complexity in Southwestern Asia: The Mesopotamian Advantage", *Current Anthropology*, Vol. 42, No 2, 199-203.
- Altaweel, M. (2018), "Water management across time: Dealing with too much or too little water in ancient Mesopotamia", *In: Water Societies and Technologies from the Past and Present*, (Ed. Yijie Zhuang, Mark Altaweel), UCL Press, 180-199.
- Bass, G. F. (1995), "Sea and River Craft in the Ancient Near East", *Civilizations of the Ancient Near East*, Vol. 3, (Ed: J.M. Sasson), 1421-1432.
- Charpin, D. (2002), "La politique hydraulique des rois paléo-babyloniens", *Annales. Hitorire, Sciences Sociales*, 57/3, 545-559.
- Crawford, H. E. W. (2004), *Sumer and The Sumerians*, Cambridge-New York: Cambridge University Press.
- Diakonoff, I. M. (1991) "The City- States of Sumer", *Early Antiquity*, (Ed. I. M. Diakonoff), University of Chicago Press.
- Englund, R.K. (1998), "Administrative Timekeeping in Ancient Mesopotamia", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 31, No. 2,121-185.
- Ertsen, M. (2012), "Irrigation and landscape: An interdisciplinary approach", *In: Landscape Archaeology between Art and Science* (Ed. S.J. Kluiving, E.B. Guttmann-Bond), Amsterdam UniversityPress,45-58.
- Faivre, X., (2015), "Céréales dans l'Orientancien: accumulation, transformation, consommation (IIIe- IIemillénaires av. J.-C.)," *Les Céréales Dans Le Monde Antique Regards croisés sur les stratégies de gestionde scultures, de leurstockage et de leursmodes de consommation*, Université Paris-Sorbonne, 19-47.
- Frahm, E. (2010), "The Latest Sumerian Proverbs", *In: Opening the Tablet Box Near Eastern Studies in Honor of Benjamin R. Foster*, (Ed. Eckart Frahm, W. Randall Garr, B. Halpern, Theo P. J. van den Hout, Irene J. Winter), Leiden-Boston: Brill, 155-184.
- Frayne, D. (1990), *Old Babylonian Period (2003-1595 BC)*, *The Royal Inscriptions of Mesopotamia Early Periods*, Vol. 4, Toronto Buffalo London, University of Toronto Press.
- Hirsch, A. M. (1959), "Water Legislation in the Middle East", *The American Journal of Comparative Law*, Vol. 8, No. 2, 168-186.
- Hunt, R. C. – Hunt, E. – Ahmed, G. M. – Bennett, J. W. – Cleek R. K. – Coy, P. E. B. – Glick, T. F. – Russel E. L. – MacLachlan, B. B. – Mitchell, W. P. – Partridge, W. L. – Price, B. J. – Roder, W. – Steensberg, A. – Wade, R. ve Wellmann, I. (1976), "Canal Irrigation and Local Social Organization [and Comments and Reply]", *Current Anthropology*, Vol. 17, No. 3, 389-411.
- Jacobsen, T. (1960), "The Waters of Ur", *In Memory of Sir C. Leonard Woolley, Iraq*, Vol. 22, 174-185.
- Jones, T. B. (1952), "Ancient Mesopotamian Agriculture", *Agricultural History*, Vol. 26, No. 2,46-51.
- Jotheri, J. (2018), "Recognition criteria for canals and rivers in the Mesopotamian floodplain", *Water Societies and Technologies from th ePast and Present* (Ed. Yijie Zhuang, Mark Altaweel), UCL Press, 111-126.
- Kramer, S. N. (1951), "Sumerian "Farmer's Almanac", *Scientific American*, Vol. 185, No. 5, 54-55.
- Kramer, S. N. (1963) *The Sumerians*, Chicago- London: The University of Chicago Press.
- Lafont, B. (2000) "Irrigation agriculture in Mari", *Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia*, Vol. LXXXVIII, Leiden: Nederlands Instituut voor hetNabije Oosten, 129-146.
- Lebon, J.H.G. (1955), "The New Irrigation Era in Iraq", *EconomicGeography*, Vol. 31, No. 1, 47-59.
- Mandacı, E. (2019) *Eski Mezopotamya'da Ekonomik Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Mays, L. W. (2010), "A Brief History of Water Technology During Antiquity: Before the Romans", *Ancient Water Technologies* (Ed. L. W. Mays), USA, Springer, 1-28.

- O'Connor, K. (2015), *The Never-ending Feast: The Anthropology and Archaeology of Feasting*, London-New Delhi- New York- Sydney, Bloomsbury Academic
- Paulette, T. (2012), "Domination and Resilience in Bronze Age Mesopotamia", *Surviving Sudden Environmental Change Answers From Archaeology* (Ed. Jago Cooper, Payson Sheets), University Press of Colorado, 167-196.
- Price, I. M. (1924), "Transportation by Water in Early Babylonia", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol. 40, No. 2, 111-116.
- Potts, D.T. (1997), *Mesopotamian Civilization: The Material Foundations*, Ithaca-New York: Cornell University Press
- Rost, S. – Hamdani, A. – George, S., (2011), "Traditional Dam Construction In Modern Iraq: A Possible Analogy For Ancient Mesopotamian Irrigation Practices *Iraq*, Vol. 73, 201-220.
- Safren, J. D. (1984), "The Location of Dūr-Yahdun-Lim", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, Vol. 78, No. 2, 123-141.
- Sterba, R. L. A. (1976), "The Organization and Management of the Temple Corporations in Ancient Mesopotamia", *The Academy of Management Review*, Vol. 1, No. 3, 16-26.
- Simonet, G. (1977), "Irrigation de Piémont Et Économie Agricole a Assur", *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*, Vol. 71, No. 2, 157-168.
- Renger, J. (1990), "Rivers, Water Courses and Irrigation Ditches and Other Matters Concerning Irrigation Based on Old Babylonian Sources", *Bulletin on Sumerian Agriculture*, V, 31-46.
- Richardson, M. E. J. (2004), *Hammurabi's Laws Text, Translation And Glossary*, London - New York, T&T Clark International a Continuum Imprint.
- Tamburrino, A. (2010), "Water Technology in Ancient Mesopotamia", *Ancient Water Technologies* (Ed. L. W. Mays), USA, Springer, 29-52.
- Tetlow, E. M. (2004), *Women, Crime and Punishment in Ancient Law and Society: Volume 1: The Ancient Near East*, New York-London: Continuum.
- Tosun, M. – Yalvaç, K. (1989), *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi - Şaduqa Fermanı*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara.
- Vidale, M. (2004), "Growing in a Foreign World: For a History of the "Meluhha Villages" in Mesopotamia in the 3rd Millennium BC", *In: Melammu Symposia IV, Schools of Oriental Studies and the Development of Modern Historiography*, (Ed. A. Panaino, A. Piras), Università di Bologna & Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente (IsIAO), 261-280.
- Viollet, P. L. (2010), "Water engineering and management in the early Bronze Age civilizations", *In: Water Engineering and Management through Time – Learning from History*, (Ed. Enrique Cabrera & Francisco Arregui), London: CRC Press.
- Viollet, P. L. (2014), "A short history of ancient canals for agriculture and industry", *Congress on industrial and agricultural canals*, Lleida, Sempember 2-5, 1-12.
- Waetzold. H. (1990), "Zu den Bewässerungseinrichtungen in der Provinz Umma", *Bulletin on Sumerian Agriculture*, V, 1-29.
- William, L. (1900), *The letters and inscriptions of Hammurabi, King of Babylon, about B.C. 2200, to which are added a series of letters of other kings of the First Dynasty of Babylon. The original Babylonian texts Edited From Tablets In The British Museum, With English Translations, Summaries of Contents, Etc.* London: Luzac And Co.
- Wilkinson, T. J. (1998), "Water and Human Settlement in the Balikh Valley, Syria: Investigations from 1992-1995", *Journal of Field Archaeology*, Vol. 25, No. 1, 63-87.
- Wolf, A. T. – Yoffe, S. – Giordano, M. (2003), "International waters: Identifying basins at risk," *Water Policy*, 5 (1), 29-60.
- Zadok, R. (1981), "The Toponymy of the Nippur Region during the 1st Millennium B.C. within the General Framework of the Mesopotamian Toponymy", *Die Welt des Orients*, Bd. 12, 39-69.

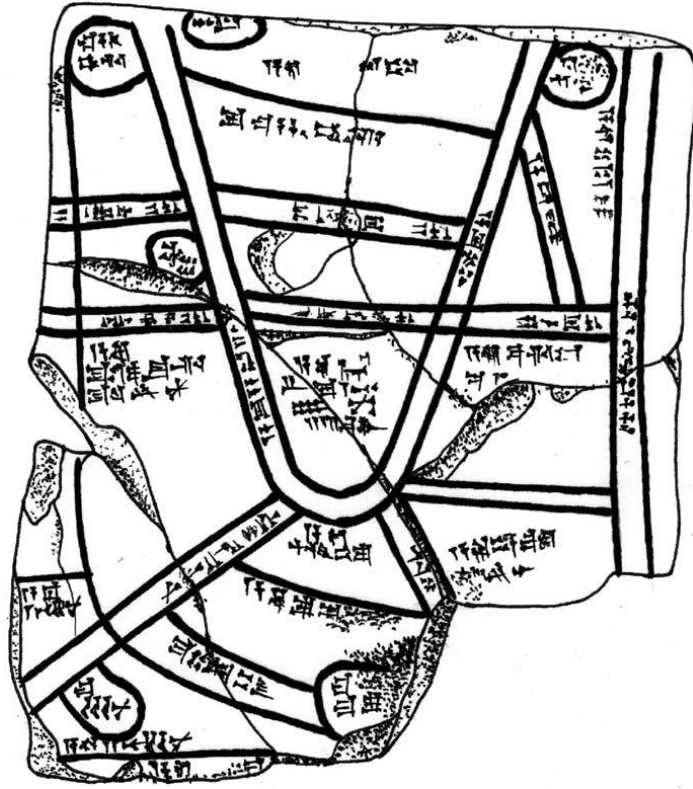
EKLER

Harita-1: Mezopotamya yerleşimleri.

Resim-1: Babil kralı Abi-Eşhu tarafından Dicle nehri üzerine kurulan su seti, (Tamburrino, 2010: 43, Fig. 2.13.).

Resim-2: MÖ 1500 dolaylarında Nippur kentinde bulunan kanallar ve sulama alanlarının gösterildiği tablet, (Tamburrino, 2010: 46, Fig. 2.15.)

Resim-3: Geç Akad dönemine ait su üzerinde taşımacılık faaliyetinde kullanılan sazdan yapılmış bir tekne (Potts, 1997: 123).

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 443-458, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 29.04.2020 Kabul Tarihi: 05.06.2020

TRABLUŞSAM DÂRÜŞŞİFÂ (BÎMÂRİSTAN) VAKFI 1845-1880

Tripoli (Lebanon) Dâr al-shifâ (Bîmâristan) Waqf 1845-1880

Kürşat ÇELİK*

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyıldan önce sağlık hizmetleri vakıflar aracılığıyla verilmekteydi. Sağlık hizmeti veren kuruluşlar genel olarak bîmâristan ve dârüşşifâ olarak adlandırılmışlardı. Bîmâristan ve dârüşşifâ vakıfları padişahlar, saltanat üyeleri başta olmak üzere devlet adamları ile zenginler tarafından kurulmuşlardı. Osmanlı idaresindeki Trablusşam'da sağlık hizmet veren Bîmâristan, Memlûklar zamanında kurulmuş olup İzzi ve Bedrî isimleri ile anılmaktaydılar. Osmanlı Devleti, Trablus'u ele geçirdikten sonra İzzi ve Bedrî Bîmâristan vakıflarını kayıt altına alarak bunların varlığını korudu. Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısında zamanla bu iki vakfın hizmetlerinin aksaması ve mali durumlarının kötüleşmesi neticesinde devlet bunları birleştirerek tek bir vakıf haline dönüştürdü. Bu düzenleme ile Trablusşam'daki Dârüşşifâ (Bîmâristan) Vakfı 19. yüzyılın sonuna kadar varlığını sürdürebildi.

Bu çalışmada, Trablusşam Dârüşşifâ (Bîmâristan) Vakfı'nın 1845-1880 tarihleri arasında gelir ve giderlerinin tür ve sayıları ile vakıfta çalışan görevlilerinin unvan ve ücretleri hakkında bilgi verilmiştir. Yine bu araştırma neticesinde, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Trablusşam Dârüşşifâ (Bîmâristan) Vakfı'nın ekonomik yapısının analizi yapılarak, verdikleri hizmetlerde zaman içerisinde geçirmiş olduğu sosyal ve iktisadi değişimler ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Trablusşam, Vakıf, Dârüşşifâ/Bîmâristan.

ABSTRACT

Health services were provided through waqf in the Ottoman Empire before the 19th century. Healthcare institutions were generally named as "Bîmâristan" and "Dâr al-shifâ". Bîmâristan and Dâr al-shifâ waqfs were founded by sultans, dynasty members, statesmen and rich citizens. Serving health care in Tripoli, under the Ottoman rule, Dâr al-shifâ (Bîmâristan) was established in the time of the Mamluks and was called Izzi and Bedri. After the Ottoman Empire conquered Tripoli, they kept their existence by registering Izzi and Bedri Dâr al-shifâ waqfs. However, in the second half of the 16th century, as a result of the disruption of the services of these two waqfs and the deterioration of their financial situation, the state united them into a single waqf. With this arrangement, the Dâr al-shifâ (Bîmâristan) waqf in Tripoli was able to survive until the end of the 19th century.

In this study, information was given about the types and numbers of the income and expenses of the Tripoli Dâr al-shifâ (Bîmâristan) waqf between 1845-1880 and the titles and wages of the staff working in the waqf. As a result of this research, the economic structure of the Tripoli Dâr al-shifâ (Bîmâristan) waqf was analyzed in the last periods of the Ottoman State. Social and economic changes in the services provided by this waqf over time have been revealed.

Keywords: Ottoman Empire, Tripoli (Lebanon), Waqf, Dâr al-shifâ (Bîmâristan).

* Doç. Dr. Fırat Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, e-posta: kursatel@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6944-4246>

Giriş

Kelime olarak “durdurmak”, “alıkoymak” anlamlarına gelen vakıf terimi, İslâm hukukunda bir sistemi ifade etmektedir. Bu anlamda bir kişinin, mülkiyetine sahip bulunduğu menkûl veya gayr-i menkûlün bir kısmını veya tamamını Allah’ın rızasını kazanma arzusuyla, halkın herhangi bir ihtiyacını gidermek üzere dinî, hayrî ve sosyal bir amaca müebbeden tahsis etmesi demektir¹. İslâm tarih ve medeniyetinde önemli bir hayır müessesesi olarak vakıf VIII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın sonlarına kadar bütün İslâm ülkelerinin sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında son derece etkili olmuştur. Vakfın temelinde insanlığa karşı şahsî ve vicdanî sorumluluk hissi, iyilik, şefkat, yardımlaşma/dayanışma duygusu vb. değerler ve bu değerleri kendisine ilke edinmiş kişinin hür iradesi yatar².

Osmanlı yönetim anlayışına göre devletin görevi, adaleti sağlamak, tebaanın can ve mal emniyetini temin etmek ve insanlara dilediği gibi inanma ve kendini geliştirme fırsatı vermektir. Bunların dışında kalan ve bir ülkenin gelişmişlik ve refah düzeyini gösteren eğitim, kültür, bayındırlık, sağlık ve sosyal yardım hizmetlerini yerine getirmek görevi, sivil toplum kuruluşu olan vakıflara bırakılmıştır³. Bu sebeple, vakıflar, iktisadi, içtimai ve siyasi, eğitim ve kültür açısından geniş bir alanda hizmet vermişlerdir⁴. Vakıflar aracılığıyla gerçekleştirilen, mektep, medrese dergâh ve kütüphane gibi eğitim ve ilim müesseseleri; cami, mescit, namazgâh gibi dini müesseseler; hastahane, bîmâristan, dârüşşifâ, tabhâne, imaret ve kabristan gibi sosyal ve beledi müesseseler; yol, su, köprü, kaldırım, çeşme ve sebil gibi bayındırlık ve kültürel müesseseler, Mekke ve Medine’deki hacıların ihtiyaçlarının karşılanması gibi çok geniş bir alanda vakıflar kurulmuş ve idare edilmişlerdir⁵.

Vakıfların en önemli hizmetlerinden biri de sağlık hizmetleri alanında olmuştur. Bunlar sadece halkın sağlığı değil, aynı zamanda tıp eğitimi de yaparak doktor yetiştirmişlerdir. Vakfedilmiş bu sağlık müesseseleri, dârüşşifâ, şifahane, şifaiyye, bîmâristan, bîmârhane, maristan, dârü’l-afiye, dârü’l-merza, dârü’r-raha, dârü’s-sihha, dârü’t-tıp, dârü’l-aceze, cüzzamhane, tecridhane, karantinahane, tımarhane ve hastahane gibi isimlerle anılmıştır. Dârüşşifâ genel bir hastahane olmakla beraber delilere tahsis olunan tımarhaneyi de ifade etmektedir⁶.

Bîmâr (hasta) kelimesinden yer adı yapmakta kullanılan -istân ekiyle türetilmiş Farsça bir isimdir. Halk arasında ve daha çok “*tımarhane*” anlamında bu kelimedenden bozulmuş mâristan adının kullanıldığı, bunun da müslüman İspanya’da malastan/marastan, Mısır’da murustan, Mağrib’de morstan/mestran şekline dönüştüğü görülür. Arapça vakfiyesinden, Orta Asya Müslümanlarının bîmâristan yerine dârülmerza, Selçuklular’ın ise dârülâfiye, dârüşşifâ tabirlerini kullandıkları anlaşılmaktadır. Osmanlılar dârüşşifâ ile birlikte daha çok dârüssihha, şifâhâne, bîmârhâne ve tımarhane kelimelerini kullanmışlar. XIX. yüzyıldan itibaren de özellikle Avrupa’daki gibi modern sağlık kuruluşlarının tesisleriyle buralara hastahane demeyi tercih etmişlerdir. Selçuklu döneminde Bîmâristan, Bîmârhâne ve Dârüşşifâ adı altında kurulan hastahaneler vardı. Selçuklular döneminde Şam’da Atabeg Nûreddin Zengî’nin 1154’te kurduğu kendi adıyla anılan bîmâristan çok önemli bir tıp merkezi olarak ortaya çıkmıştır. Nûreddin Zengî bu hastahaneyi, Haçlı seferleri sırasında esir aldığı bir Frank kralından alınan fidye ile yaptırmıştı. İslâm dünyasında Bîmâristan-ı Âzam adıyla

¹ Ali Himmet Berki, “Hukukî ve İctimaî Bakımdan Vakıf”, *Vakıflar Dergisi*, V, Ankara 1962, s.9-11; Bahaeddin Yediyıldız, “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrat Sistemi”, *Osmanlılar*, 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.17; Hacı Mehmed Günay, “Vakıf” *DİA*, 42, İstanbul, 2012, s.475.

² Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *DİA*, 42, İstanbul, 2012, s.479; Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *İA*, 13, MEB Yay., İstanbul, 1986, s.153.

³ Nazif Öztürk, “Osmanlı Döneminde Vakıflar”, *Türkler*, 10, Ankara, 2002, s.440.

⁴ Alpay Bizbirlik, “Osmanlı Toplumunda Vakıfların Sosyo-Ekonomik Boyutları ve Buna Dair Örnekler”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.56-58.

⁵ Nazif Öztürk, “Osmanlı Döneminde Vakıflar”, *Türkler*, 10, Ankara, 2002, s.440.

⁶ Asaf Ataseven, “Tarihimizde Vakfedilmiş Sağlık Müesseseleri “Darü’ş-şifalar”, *II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984*, Ankara 1985, s.157.

büyük bir üne sahipti. Nûreddin Bîmâristanı örnek alınarak 1284'te Kahire'de Memlûk Sultanı Mansûr el-Kalavun'un kurduğu, Kalavun Bîmâristanı'nda da aynı şekilde teori ve pratiğe dayalı tıp eğitimi yapılmıştı. Osmanlı Devleti'nin geniş topraklarında da yine halk, ordu ve saray mensupları için bîmâristan, bîmârhâne, tımarhane, şifâhâne veya dârüşşifâ denilen hastahaneler tesis edilmiş olmakla birlikte ele geçirilen yerlerdeki hastahanelerin yaşatılmasına özen gösterilmişti⁷.

Osmanlı arşiv kayıtlarında Trablusşam'da, *Dârüşşifâ, İzzi ve Bedrî Bîmâristanı, Bîmârhâne, Nûreddin Şehid Bîmâristanı, Nûreddin Şehid Bîmârhânesi* isimleriyle anılan vakıf hastane vardı. Bu kayıtlardan 1717 tarihli bir arşiv kaydında *Nûreddin Şehid Bîmârhânesi* gelirlerini İzzi Hamamî'nin câbisinin topladığı ve yine Bedrî ve İzzi Bîmâristanı mütevellileri *Nûreddin Şehid Bîmârhânesi* mütevellilerinin aynı kişi olması, Trablusşam Bîmâristanı'nın, İzzi Bîmâristanı, Nûreddin Şehid Bîmâristanı isimleriyle anıldığını doğrulamaktadır. Ancak neden *Nûreddin Şehid* adıyla kayıtlarda yer aldığı tam olarak bilinmese de Cumhurbaşkanlığı Devlet arşivlerinde *Nûreddin Şehid* ile ilgili tarama yapıldığında Trablusşam, Halep ve Şam'da bu isimle birer dârüşşifâ'nın olduğu ve bu bölgedeki hastahanelere Atabeg Nûreddin Zengî'den dolayı *Nûreddin Şehid* ismiyle anıldığı anlaşılmaktadır. Yine Nejat Göyünç, Selçukluların Musul Atabegi Nûreddin Mahmmud Zengi'nin Trablusşam, Halep ve Şam'da birer bîmâristan yaptırdığını belirtmiştir⁸. Yine Süheyl Ünver'de, Trablusşam'da Nûreddin Şehid ismiyle bîmâristan ve vakıf olduğunu aktarmıştır⁹. İncelenen dönemde ise Trablusşam'daki Bîmâristan Vakfı, 1845 ile 1846 tarihli bilgilerin yer aldığı 12421 numaralı evkâf muhasebe defterinde *Bîmâristan*, 1846-1852 tarihleri arasındaki bilgilerin bulunduğu 12678 numaralı evkâf muhasebe defterinde *Bîmâristan*, 1858-59 yılına ait verilerin kayıtlı olduğu 16578 numaralı evkâf muhasebe defterinde *Tîmâristan*, 1870'den sonraki evkâf muhasebe defterlerinde ise ağırlıklı olarak *Dârüşşifâ* olarak kayıtlarda geçmektedir.

Osmanlı idaresinde Trablus'un Bâbü'l-Hadîd adlı mahallesinde Memlûklar zamanında inşa edilmiş, Bedrî ve İzzi adlarını taşıyan iki Bîmâristan yani hastahâne vardı. Hicrî 742 (1341-1342 M.) yılında ölen Emir Bedrüddin Muhammed b. el-Hâc Ebubekir tarafından yaptırılan Bedrî Bîmâristanı'ndan bugün hiçbir eser kalmamıştır. Burtâsiye Camii karşısında ve Cîsrü's-Süveyka'nın yakınında yer alan İzzî Bîmâristanı ise hicrî 694-698 (1295-1298 h.) yılları arasında Trablus nâibliği yapan İzzüddin Aybek el-Musulî el-Mansurî tarafından yaptırılmıştır¹⁰. 1298'de Bâbü'l-Hadîd adlı mahallesinde İzzüddin Aybek için bir türbede inşa edilmişti¹¹. Mezarı için de bir vakıf kurduğu ve bunun 1547'de 192 akçe yıllık gelirinin olduğu Osmanlı evkâf kayıtlarından anlaşılmaktadır. Trablus şehrinde yer alan bu Bîmâristanlar daha 16. yüzyılın ortalarında bakımsız halde idiler. Bunların vakıf gelirleri yeterince tahsil edilemediğinden, ikisi de hastaların tedavi ihtiyaçlarına cevap veremiyordu. Bu durumun Trablus yöneticileri tarafından hükümete arz edilmesinden sonra, hangisinin ayağa kaldırılması daha müsait ise ikisinin de vakıf gelirlerinin orada toplanması ferman olunmuş ve bu ferman çerçevesinde, artık tamiri pek mümkün görünmeyen Bedrî Bîmâristanı'nın vakıf gelirleri, ona nispetle daha iyi durumda olan İzzi Bîmâristanı'na dâhil edilmişti. 1547'de Bedrî Bîmâristanı'nın vakıf geliri 5042 akçe, İzzi'nin ise 12.288 akçe idi. Buna göre iki vakfın toplam geliri 17.330 akçe idi. 1572'de ise vakıf gelirlerinin toplamı 17.622 akçe idi. Vakıf gelirlerinden başka, tedavi görürken ölen hastaların malları da bîmâristandaki hastaların tedavi masrafları için kullanılmıştı. Vakfiyesi gereği bîmarhânedeki yatan hasta ve yaralılarına tedavileri maksadıyla hafta ikişer kere şurup, macun ve sair yiyecekler verilirdi¹².

⁷ Bîmâristan hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan", *DİA*, 6, İstanbul, 1992, s.163-178.

⁸ Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık ve Hekimler Hakkında Bazı Yeni Tesbitler", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 4, İstanbul, 2000, s. 2.

⁹ Süheyl Ünver, "Büyük Selçuklu zamanında Vakıf Hastanelerin Bir Kısımına Dair", *Vakıflar Dergisi*, 1, Ankara, 1938, s.18.

¹⁰ Ömer Abdusselam Tedmuri, *Târîhu Trâblus es-Siyâsi ve'l-Hadâri Abre'l-Usur*, II, Beyrut, 1984, s.298-299.

¹¹ Hayat Salam-Liebich, *The Architecture of the Mamluk City of Tripoli*, Cambridge, 1983, s.197-199.

¹² Enver Çakar, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, Ankara, 2010, TTK., s. 178-180.

1573 sonlarında Hekimbaşı Mehmed Çelebi'nin bir mektubundan burada birbiri ardınca görev yapan iki Yahudi asıllı hekim hakkında bilgi edinebilmekteyiz. Bunlardan Abraham'ın 6 akçe gündeliği vardı. Ancak "*ilm-i tababetten haberi yoktur cahildir*" suçlaması Trablusşam kadısı tarafından Divan-ı Hümâyun'a arz olununca Hekimbaşı Mehmed Çelebi, Salomon adlı bir başka Yahudi tabibin buraya tayinini uygun bulur ve tabibin gündeliği de 10 akçeye yükseltilir; çünkü günde 6 akçe gelir az olduğundan, bu göreve kimse talip olmamaktaydı¹³. Bu bilgiden anlaşıldığı kadarıyla Trablus Bîmârhânesi'nde Yahudi hekimler görev yapmakta ve bunların aldığı ücretlerde düşüktü.

Trablus Bîmârhânesi'nin 16. yüzyılda en önemli problemi mütevellî olanların görevlerini ihmal etmeleri nedeniyle Bîmârhâne'nin ihtiyaca cevap veremeyecek duruma gelmesiydi. 1586'da bîmârhâne mütevellîlerinden Sürûrî Ahmed'in görevini ihmal etmesinden dolayı, bîmârhânenin büyük zarar gördüğü, Trablus kadısı tarafından hükümete bildirilmiş, durumun teftişi ve sonucunun hükümete iletilmesi hususunda Trablus kadısına hitaben bir hüküm yazılmıştı¹⁴. Bu durumun bir benzeri ise 1717'de meydana gelmişti. Vakfın mütevellîsi Seyyid Abdullatif'in ilgisizliğinden dolayı vakfın harabe olduğu ve muhasebe işlerinin dahi İzzi Hamamı'nın câbisi tarafından yapıldığı aktarılmış ve mütevellînin görevine son verilerek yerine Seyyid Mustafa atanmıştı¹⁵.

Öte taraftan, mütevellî olanların gelir kaynaklarına yeterince sahip çıkmamaları sebebiyle, bîmârhâne vakfi başkaları tarafından zarar ve tahribatlara da maruz kalmıştı. Nitekim daha önce Trablus'un Hamallar Mukaddimi vazifesinde bulunmuş olan Muhammed b. Zeytûn adında biri bîmârhâne evkâfından bazı evleri yıkarak yerine yeni evler bina etmiş ve bunları da kendine mülk edinmişti. Ayrıca, şehir halkına zarar vermesi ve haksız yere zulüm ve baskılarda bulunması sebebiyle, Muhammed b. Zeytûn, ailesiyle birlikte Rodos'a sürgün cezasına çarptırılmıştı. Fakat sürgün cezasının yer aldığı hükmü bir şekilde eline geçirerek yok ettiği ve bundan sonra da halka zulmetmeye devam ettiği anlaşılan Muhammed'in Rodos'a sürgün edilmesine dair Trablus beyi ve kadısına hitaben 24 Temmuz 1565'de başka bir hüküm daha yazılmıştı¹⁶. 1801'de benzer bir durum yine yaşanmış olup vakfın mütevellîleri olan Şeyh Abdulkerim ve Şeyh Abdulhak zamanında vakfa Kemaloğlu isimli bir şahsın müdahale ettiği ve bu müdahalenin sonlandırılmasına dair yerel yöneticiler tarafından uyarılarak vakfa müdahalesi men edilmişti¹⁷. Zaman değişse de yıllar içinde farklı şahıslar tarafından Bîmâristan vakfına müdahalelerin devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu durumun temel nedeni ise işinin ehli olmayan vakıf yöneticilerinin görev yapmasıydı.

1. Vakfın Gelirleri

Vakıfların kuruluşundaki temel amaçlarına hizmet etmeleri ve verdikleri hizmetleri sürekli kılabilme için gelirlere ihtiyaçları vardı. Bu sebeple vâkıflar kurmuş oldukları vakıflara çeşitli menkûl veya gayr-i menkulleri gelir olarak bırakmışlardı. Trablusşam'daki Bîmâristan Vakfı, Bedrî ve İzzi Bîmâristan vakıflarının birleşmesi neticesinde iyi bir gelir kalemine sahip olduğu anlaşılmaktadır. 1845-1880 yılları arasındaki evkâf muhasebe kayıtlarına göre vakfın gelirleri dükkân, han, taş ücreti, ev, oda, kemeraltı, kiraathâne, ahır, arsa, zeytin mahsulü, ihkâr, sadaka ve vakfın bir önceki yıldan devreden fazla gelirinden meydana gelmişti. Trablusşam'ın liman şehri olması ve ticaretin şehirde halkın temel geçim kaynaklarından biri olması Trablus'taki vakıfların mülkleri arasında ilk sırayı dükkânların almasını sağlamıştı. Bîmâristan Vakfı'nın yıllara göre sayıları 23 ile 55 adet arasında değişen dükkânı vardı. Bunlardan yıllara göre 3424 ile 11.339 kuruş arasında değişen miktarlarda gelir elde edilmişti. Bu kalemde 1845 yılında 4411 kuruş gelir elde edilmiş olup bu miktar o yılki vakfın toplam gelirinin %73'üne, 1845-46'da 4313 kuruş %61'ine,

¹³ BOA, A. DVNSMHH.d, Nr:25, s.18; Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık ve Hekimler Hakkında Bazı Yeni Tesbitler", s.2.

¹⁴ Enver Çakar, *Trablus (1516-1579)*, s. 180.

¹⁵ VGMA, Df. 235/20, 11 Safer 1129 H. (25 Ocak 1717 M.), s.43.

¹⁶ Enver Çakar, *Trablus (1516-1579)*, s. 180.

¹⁷ VGMA, Df. 270/65, 9 Şaban 1216 H. (15 Aralık 1801 M.), s. 129.

1846-50'de 11.339 kuruş %44'üne, 1853-54'te 3424 kuruş %45'ine tekabül etmekteydi. Bu oranlara göre vakfın ana geliri dükkânlardan sağlanmıştı. 1873-74'de vakfın sahip olduğu dükkânlardan 12 ile 1400 kuruş arasında değişen miktarlarda kira geliri sağlanmıştı. Vakfın dükkânlardan elde ettiği gelir miktarındaki farklılıkların temelinde, dükkânların büyüklüğü, bulunduğu konum, dükkânların yeni veya eski olmaları en temel etkendi. Vakfın 1845-1846 yılları arasında dükkân sayılarının 50-55 adet olduğu kayıtlarda anlaşılacakla birlikte bu dönemde vakfın sahip olduğu hanın kayıtlarda yer almayıp bu tarihten sonra kayıt edilmesi bu durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Tablo 1: Dârüşşifâ (Bîmârîstan) Vakfı'nın Yıllara Göre Gelir Tür ve Miktarları

Gelir Türleri	1845 ¹⁸	1845-46 ¹⁹	1846-50 ²⁰	1850-52 ²¹	1853-54 ²²
Dükkân	55 adet (4411 Kr ²³)	50 adet (4313 Kr)	24 adet (11339 Kr)	25 adet	23 adet (3424 Kr)
Han (Harir Han)	---	---	1 adet (31 adet dükkân, 32 adet oda ve bir kemer altı 7927 Kr)	1 adet (31 adet dükkân, 31 adet oda ve 1 kemeraltı 1 mağaza 6305 Kr)	1 adet (31 adet dükkân, 31 adet oda ve 1 kemeraltı 1 mağaza 3180 Kr)
Taş ücreti	---	---	---	301 Kr	---
Ev	2 adet (230 Kr)	2 adet (230 Kr)	1 adet (800 Kr)	1 adet (800 Kr)	2 adet (350 Kr)
Oda	27 adet (709 Kr 3 P)	23 adet (596 Kr)	---	---	---
Kemeraltı	5 adet (55 Kr)	2 adet (73 Kr)	1 adet (60 Kr)	1 adet (60 Kr)	3 adet (30 Kr)
Kırathâne	---	70 Kr (Dame Köyü)	---	---	---
Ahır	---	---	2 adet (80 Kr)	2 adet	2 adet
Arsa	---	---	1 adet	1 adet	---
Zeytin mahsulü	---	700 Kr	1591 Kr 19 P	720 Kr	500 Kr
İhkâr	---	6 Kr	32 Kr	50 Kr	33 Kr
Sadaka	---	---	---	---	38 Kr
Vakfın bir önceki yıldan fazla geliri	576 Kr	1113 Kr 25 P	7343 Kr 5 P	---	---
Toplam Gelir	6009 Kr 3 P	7083 Kr 25 P	25852 Kr 24 P	14429 Kr 20 P	7555 Kr

Gelir Türleri	1854-55 ²⁴	1858-59 ²⁵	1859-60 ²⁶	1866-67 ²⁷	1873-74 ²⁸	1876-77 ²⁹
Dükkân	23 adet	23 adet	24 adet	23 adet	23 adet	23 adet
Han (Harir Han)	1 adet (3361 Kr)	1 adet (3300 Kr)	1 adet (3250 Kr)	1 adet (3000 Kr)	1 adet (7300 Kr)	1 adet (6000 Kr)
Ev	2 adet	2 adet	1 adet	2 adet	2 adet	2 adet
Ahır	2 adet	---	---	---	---	---
Kemeraltı	4 adet	4 adet	3 adet	3 adet	2 adet	3 adet
Zeytin mahsulü	1000 Kr	450 Kr	1000 Kr	700 Kr	351 Kr	570 Kr
İhkâr	81 Kr	81 Kr 4 P	81 Kr	81 Kr	Geliri var miktarı belirtilmemiş.	81 Kr
Toplam	8235 Kr 4 P	8415 Kr 4 P	9085 Kr	9900 Kr	16149 Kr	11044 Kr

¹⁸ BOA, Ev, Df. Nr:12421, s.13a.

¹⁹ BOA, Ev, Df. Nr:12421, s.18b.

²⁰ BOA, Ev, Df. Nr:12978, s.38b-38a. Vakfın 1263-1266 H. yıllarına ait dört yıllık muhasebe kaydı defterde birlikte hesaplanmıştı.

²¹ BOA, Ev, Df. Nr:12978, s.62a. Vakfın 1267-1268 H. yıllarına ait iki yıllık muhasebe kaydı defterde birlikte hesaplanmıştı.

²² BOA, Ev, Df. Nr:15175, s.5a-6b.

²³ Kuruş: Kr, P: Para.

²⁴ BOA, Ev, Df. Nr:15495, s.7b.

²⁵ BOA, Ev, Df. Nr:16578, s.6b.

²⁶ BOA, Ev, Df. Nr:16578, s.17b.

²⁷ BOA, Ev, Df. Nr:17178, s.70.

²⁸ BOA, Ev, Df. Nr:22719, s.5a-6b.

²⁹ BOA, Ev, Df. Nr:23797, s.4a-5b.

Trablus Bîmâristan vakfı bir adet hana sahipti. Han, şehir içinde konaklama ve ticaret amacıyla inşa edilen yapılar için kullanılan bir kelime olmuştur. Hanlar mal yapımı ve ticaret işlerinin birlikte görüldüğü yerlerdi ve isimlerini de burada üretilen mallardan alıyorlardı³⁰. Her han, bir tür malın kapalı pazar yeri olma görevini fermanla tekeline geçirdiği için, burada toplanıp perakendecilere ve esnafa satılan ticaret maddesi başka yerde pazarlanamaz ve toptan satışı yapılamazdı. Hanlar, bu toplayıp dağıtma işini yaptıkları malın adını alırlardı. Şehirlerde bu kesimlerin gelişmesi tek tek yapılaşmadan çok, bir vakfın yarattığı “*imaret*” ya da “*külliyeye*” halinde, camisi, hamamları, hanları, bedesteni ve benzeri öğeleri ile birlikte bütüncül bir uygulama ile gerçekleştirilmiştir³¹. Vakıf, Bâb-ı Hâdîd mahallesinde, Harir isminde bir hana sahip olup bu handa 31 adet dükkân ile 32 adet oda ve 1 kemeraltı yer almaktaydı. İsminden anlaşıldığı kadarıyla şehirde üretilen ipek ve ipek ürünleri bu handa alınıp satılmaktaydı.

Bîmâristan Vakfı'nın sahip olduğu Harir Hanı içerisindeki dükkânlar ve odalar bazı yıllarda evkâf muhasebe defterlerine han yerine ayrı ayrı dükkân ve oda olarak kaydedilmişti. Bundan dolayı bazı yıllarda vakfın dükkân ve oda sayılarında farklılık görülmektedir. Harir Hanı'ndan yıllara göre 3300 ile 7927 kuruş arasında değişen miktarlarda gelir elde edilmişti. Bu mülkünden vakıf 1846-50'de 7927 kuruş gelir elde etmiş olup bu miktar o yılki tüm gelirin %31'ine, 1850-52'de 6305 kuruş %44'üne, 1853-54'te 3180 kuruş %42'sine, 1854-55'te 3361 kuruş %41'ine, 1858-59'da 3300 kuruş %39'una 1873-74'de % 45'ine denkti. Bu oranlara göre dükkânlardan sonra vakfa en fazla gelir getiren mülk Harir Hanı'ydı. Vakıf geliri içerisinde sadece 1850-52 tarihlerinde 301 kuruşluk taş ücreti de vardı. Muhtemelen bu gelir vakfın bir mülkünde bulunan taşların satılmasından elde edilen gelirdi. Bu gelir kaleminden anlaşıldığı kadarıyla vakfın bu yıllık yöneticisi mevcut tüm imkanlardan istifade ederek vakfa gelir sağlamak için her türlü malzemenin istifade etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Vakfın yıllara göre sayıları bir ile iki adet arasında değişen evi olup bunlardan yıllara göre 230 ile 800 kuruş arasında değişen miktarlarda gelir elde edilmişti.

Bîmâristan Vakfı'nın sahip olduğu bir diğer mülkü ise odalardı. Ticarî hayatın merkezi konumunda olan hanlarda yer alan odalar, menzillerde yer alan odalar, iş ve ticaret maksadıyla birbirleriyle ilişkileri olan insanların daimî veya geçici olarak ikamet ettikleri veya misafir edildikleri odalar şeklindeki konutlar, kiralanmak amacıyla genellikle katlı olarak ve eş boyutlu, eş biçimli, diziler halinde inşa edilmişlerdir. Bir ya da iki kişinin barınabileceği genellikle tek katlı bu küçük ev yapılarında, dar gelirliler sürekli oturabilirler, ya da ticaretle uğraşan ve değişik memleketlerden gelen bekâr işçiler, hamallar, tüccarlar, yolcular ve misafirler kalabiliyorlardı³². Vakfın 1845 ve 1845-46 yıllarında sayıları 23 ile 27 adet arasında değişen odaları olup bunlardan yıllara göre 596 ile 709 kuruş arasında geliri vardı. Bu odalar hanın içindeki odalar olup 1845-1846 yıllarında vakfın hanından sağlanan gelir bulunmaması bu bilgiyi doğrulamaktadır. Vakfın bir diğer mülki ise yıllara göre sayıları 1 ile 5 adet arasında değişen kemeraltıydı. Üst örtüsü tonoz yapıları küçük dükkânlar olarak tanımlanacağı gibi, genellikle bir binanın avlusunda ya da dış cephelerinde yer alan revâklara benzeyen bu yapılar çatısı sütunlarla desteklenmiş, yarı kapalı, uzunlamasına bir mekân halinde olan yapılarıydı³³. Vakfın sahip olduğu kemeraltılarından yıllara göre 30 ile 73 kuruş arasında değişen miktarlarda gelir sağlanmıştı. Vakfın sadece 1845-46 yılında gelir elde ettiği Dame Köyü'ndeki Kıraathâne isimli bir mülkü de vardı. Vakfın iki adet ahır ile bir adet arsası da bulunmaktaydı.

Vakfın bir diğer gelir kalemi ise Trablusşam'da bolca yetişen zeytinlerden elde edilen gelirdi. Bu kalemde yıllara göre 450 ile 1591 kuruş arasında değişen miktarlarda gelir kazanılmıştı. Bu kalemde 1846-50'de 1591 kuruş gelir elde edilip bu miktar o yılki tüm gelirin % 6'sına, 1854-55'te

³⁰ Şebnem Eryavuz, “Kervansaray”, *DİA*, 25, Ankara, 2002, s.299.

³¹ Mehmet Tuncer, “Ankara'da Vakıf Mülkiyetindeki Bedesten ve Hanların Gelişimi ve Şehir Ekonomisinin Dönüşüm Süreci (15-20. yy)”, *Vakıf ve İktisat Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (Editör: Mehmet Kurtoğlu), Ankara, 2014, s.105.

³² Bahattin Turgut, *Urfa Vakıfları (1850-1900)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013, s.147-148.

³³ Revak hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Selçuk Mülâyim, “Revak” *DİA*, 35, İstanbul, 2008, s.22-24.

1000 kuruş %12'sine eşitti. Vakfın zeytinden sağladığı geliri, zeytin ağacının bir sene bol ürün vermesi, bir sene az ürün vermesi nedeniyle yıldan yıla değişiklik göstermişti. Mesela, 1845'de vakfın zeytin geliri bulunmuyorken bir sonraki yılda 700 kuruşluk zeytin geliri vardı. Bu durum vakfın malî dengesinde değişiklik yaşanmasına etki etmişti.

Vakfın ihkâr geliri de bulunmaktaydı. İhkâr, bir yer üzerinde bina yapmak ve ağaç dikmek üzere yıllık muayyen bir meblağla ve bekâ şartıyla o yeri isticar etmek şeklinde tanımlanmıştır³⁴. Bu kalemde vakıf yıllara göre 6 ile 81 kuruş arasında değişen miktarlarda gelir elde etmişti. Vakıfta sadaka olarak ise sadece 1853-54 yılında 38 kuruşluk bir geliri vardı. Vakfın bir önceki yıldan devreden gelir fazlası ise yıllara göre 576 ile 7343 kuruştan oluşmaktaydı. Bu kalemde 1845-46'da 1113 kuruş geliri olup bu miktar o yılki tüm gelirin % 16'sına, 1846-50'de 7343 kuruş %28'ine eşitti. Vakfın mülklerinden on yedi adet dükkânı, bir adet evi ve Harir Hanı Bâb-ı Hâdid Mahallesi'nde, bir kemeraltı ile iki dükkânı 'Adese Mahallesi'nde, dört adet dükkânı Süveykâ Mahallesi'nde, bir adet evi Terbi'a Mahallesi'nde idi. Buna göre vakfın mülkleri ağırlıklı olarak Bâb-ı Hâdid Mahallesi'nde yer alıyordu.

Tablo 2: Dârüşşifâ (Bîmârîstan) Vakfı'nın Yıllara Göre Gelir ve Gider Miktarları

Yıl	Gelir		Gider		Fark	
	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
1845	6009	3	4895	18	1113	25
1845-46	7083	25	3340	20	3743	5
1846-50	25.852	24	13.738	3	12.114	21
1850-52	14.429	20	9104	4	5325	16
1853-54	7555	--	7214	3	340	37
1854-55	8235	4	7259	18	975	26
1858-59	8415	4	5698	30	2716	14
1866-67	9900	--	8697	25	1202	15
1866-67 ³⁵	650	15	--	--	--	--
1867 ³⁶	9125	--	1323	20	7801	20
1879-1880 ³⁷	505	--	--	--	--	--

Vakıf gelir-gider dengesi yönünden incelendiğinde, incelenen tüm yıllarda vakfın gelir fazlası verdiği görülmektedir. Vakfın en yüksek gelir fazlası verdiği yıl 1846-50 tarihlerinde 12.114 kuruştur. Bunu üç aylık gelir gider bilgisinin olduğu 1867'de 7801 kuruş izlemiştir. En az gelir fazlası 1853-54'te 340 kuruş ile verilmiştir. Vakfın incelenen 1845 ile 1867 arasındaki 13 yıl içerisindeki yıllık gelir ortalaması 6729 kuruş iken, yıllık gider ortalaması 4611 kuruştur. Buna göre vakıf her yıl ortalama 2118 kuruş gelir fazlası vermiştir. Vakfın mali yönünün güçlü olduğu, bu durumun ise sahip olduğu çok sayıda mülkü ile birlikte ziraî gelire sahip olması etkili olmuştur.

2. Vakfın Giderleri

Vakıflar, mevcut gelirlerini kuruluşları yerine getirmek başta olmak üzere, hizmet verdikleri mekânları ile birlikte bu hizmetlerin devamını sağlamak için düzenli gelir getirmesi amacıyla mülklerinin tamir, tadilat ve bakımı ile istihdam ettikleri personellerin ücretlerini ödemek için harcarlar. Trablus Bîmârîstan Vakfı'nın giderlerini zeytin ağaçlarının bakımı ve haracı, fakir hastalara yapılan yardım, verilen sadaka, imaretin ve mülklerin tamir, tadilat ve bakımı, resmi ödemeler ve diğer masraflar oluşturmaktaydı. Vakfa gelir getiren zeytin ağaçlarının bakımı için yıllara göre 42 ile 523 kuruş arasında değişen miktarlarda masraf yapılmıştır. Bu kalemde en fazla masraf 1846-50'de 523 kuruş ile yapılırken en az masraf 1850-52'de 42 kuruştur. Vakıf, zeytinden elde edilen gelire karşılık olarak ödenen zeytin haracı olarak ise yıllara göre 3 ile 13 kuruş arasında

³⁴ Ali Himmet Berki, *Vakfa Dâir Yazılan Eserlerle Vakfiye Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tâbirler*, Ankara, 1965, s.25.

³⁵ 1282 Rumî yılı Kanun-ı evvel'den Şubat ayı sonuna kadar üç aylık gelire ait kayıt. (Bu defterde vakıflara ait sadece gelir bilgisi yer almaktadır.). *BOA, Ev, Df.* Nr:20130, s.2b.

³⁶ 1283 Rumî yılı Haziran'dan Ağustos ayı sonuna kadar üç aylık gelire ait kayıt. *BOA, Ev, Df.* Nr:20368, s.1.

³⁷ 1295 Rumî yılı Kanun-ı evvel'den Şubat ayı sonuna kadar üç aylık kayıt olup üç aylık geliri 505 kuruştur. *BOA, Ev, Df.* Nr:24601, s.2a.

değişen miktarlarda ödeme yapılmıştı. Vakıftan 1845-46 yılında sadece fakir hastalara 225 kuruş ödenmişti. Bu yapılan ödemeden anlaşıldığı üzere bu tarihte Bîmâristan da sağlık hizmet verilmekteydi. Yine sadaka olarak 1845’de verilen 147 kuruşluk bir miktarda muhtemelen buradaki ihtiyaç sahibi olan hastalara verilmişti.

Tablo 3: Dârüüşşifâ (Bîmâristan) Vakfı’nın Gider Tür ve Miktarları

Gider Kalemi	1845 ³⁸		1845-46 ³⁹		1846-50 ⁴⁰		1850-52 ⁴¹		1853-54 ⁴²		1854-55 ⁴³	
	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Zeytin Harcı	--	--	4	--	13	20	3	--	6	--	--	--
Zeytin Ağaçlarının Masrafı	106	20	45	--	523	--	42	--	480	--	482	--
Fakir Hastalara Verilen	--	--	225	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Sadaka	147	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
İmaretin Tamiri	3088	38	1413	20	--	--	2267	24	--	--	--	--
Mülklerin Tamiri	--	--	--	--	8366	2	3354	--	5761	23	5588	38
Hanın Suyolunun Tamiri	--	--	--	--	255	--	--	--	100	--	50	20
Harç-ı Muhasebe	60	--	70	--	62	16	--	--	--	--	--	--
Maaş-ı Muharrer	240	--	280	--	249	24	--	--	--	--	--	--
Diğer Masraf	--	--	--	--	602	20	1997	20	226	20	--	--
Toplam	3642	18	2037	20	10072	2	7664	4	6574	3	6121	18

Gider Kalemi	1858-59 ⁴⁴		1866-67 ⁴⁵		1868-69 ⁴⁶		1878-79 ⁴⁷	
	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para	Kuruş	Para
Zeytin Ağaçlarının masrafı	518	--	347	--	125	--	--	--
Mülklerin Tamiri	2530	10	2472	--	1199	30	521	--
Hanın Suyolunun Tamiri	165	--	--	--	--	--	--	--
Diğer Masraf	350	--	1432	20	--	--	429	--
Toplam	3563	10	4251	20	1324	30	950	--

Vakfın miktar olarak yüksek meblağlı giderlerinden biri de imaretin tamiri için yapılan harcamalardır. Bu kalemden yıllara göre 1413 ile 3088 kuruş arasında değişen miktarlarda harcama yapılmıştı. Bu kalemden 1845 yılında yapılan 3088 kuruşluk harcama o yılki personel hariç tüm giderlerin %85’ine, 1845-46’da 1413 kuruş %69’una, 1850-52’de 2267 kuruş %30’una tekabül etmekteydi. 1853’ten sonra vakfın imareti için herhangi bir masraf yapılmamıştı. Buna göre vakıf bu tarihten sonra hizmet vermemiş veya imaretin tamirine ihtiyaç duyulmamıştı. Vakfın en yüksek meblağlı harcamasını mülklerin tamiri oluşturmuştu. Bu kalemden yıllara göre 2472 ile 8366 kuruş arasında değişen miktarlarda masraf yapılmıştı. Bu kalemden 1846-50 tarihlerinde 8366 kuruşluk masraf yapılmış olup bu miktar o yılki personel hariç tüm giderlerin %83’üne, 1850-52’de 3354 kuruş %44’üne, 1853-54’te 5761 kuruş %88’ine, 1854-55’te 5588 kuruş %91’ine, 1858-59’da 2530 kuruş %71’ine, 1866-67’de 2472 kuruş %58’ine tekabül etmekteydi. 1854-55’de sadece Harir Hanı’nın tamiri için 940 kuruş harcanmıştı. Aynı tarihte iki dükkân ile bir odanın toplam tamirat masrafı ise 4438 kuruş 18 para olup muhtemelen bu dükkânlar harabe olup bu tarihte tamamen yenilenmişlerdi. 1858-59’da hanın tamirâtı için 617 kuruş 10 para harcama yapılmıştı. Yine 1878-79’da hanın tamiri için 521 kuruş harcanmıştı. Vakfın sahibi olduğu hanın suyolunun tamiri için ise yıllara göre 50 ile 255 kuruş arasında değişen miktarlarda masraf yapılmıştı. Resmi ödemelerden harç-ı muhasebe için yıllara göre 60 ile 72 kuruş arasında değişen miktarlarda ödeme yapılırken,

³⁸ BOA, Ev, Df. Nr:12421, s.13a.

³⁹ BOA, Ev, Df. Nr:12421, s.19a.

⁴⁰ BOA, Ev, Df. Nr:12978, s.38a. Vakfın 1263-1266 H. yıllarına ait dört yıllık muhasebe kaydı defterde birlikte hesaplanmıştı.

⁴¹ BOA, Ev, Df. Nr:12978, s.62a-63b. Vakfın 1267-1268 H. yıllarına ait iki yıllık muhasebe kaydı defterde birlikte hesaplanmıştı.

⁴² BOA, Ev, Df. Nr: 15175, s.6b.

⁴³ BOA, Ev, Df. Nr:15495, s.7b.

⁴⁴ BOA, Ev, Df. Nr:16578, s.6b.

⁴⁵ BOA, Ev, Df. Nr:17178, s.70.

⁴⁶ 1284 Rumî yılı Kanun-ı evvel’den Şubat ayı sonuna kadar üç aylık kayıt. BOA, Ev, Df. Nr:19646, s.70a.

⁴⁷ 1294 Rumî yılı Kanun-ı evvel’den Şubat ayı sonuna ayına kadar üç aylık kayıt. BOA, Ev, Df. Nr:24352, s.3a.

maaş-ı muharrer için ise yıllara göre 240 ile 280 kuruş arasında değişen miktarlarda ödeme yapılmıştı. Vakfın diğer masraf olarak belirtilen gideri 1846-50'de diğer masraf, 1850-52'de sair masraf, perakende masrafı ve tîmâristan masrafının toplamı, 1853-54'de ise muhtelif masraf, 1878-79'da ise müteferrika, ifadeleriyle evkâf muhasebe defterlerine kayıt edilmişti. Bu kalemde yıllara göre 226 ile 1997 kuruş arasında değişen miktarlarda ödeme yapılmıştı. Bu kalemde 1850-52'de 1997 kuruş ödenmiş olup bu miktar o yılki personel hariç tüm giderlerin % 26'sına eşitti.

3. Vakıf Görevlileri

Vakıfların kuruluş amaçlarındaki hizmetlerini yerine getirmek amacıyla, verdikleri hizmetler ile vâkıfların vakfiyedeki şartlarına göre çeşitli tür ve sayıda görevli çalıştırmışlardı. Bîmâristan Vakfı'ndaki görevliler ile ilgili genel olarak hurufat kayıtları ile evkâf muhasebe defterlerinde detaylı bilgi bulunmaktadır. Hurufat defterlerinde vakıfta müteveli, neccar, câbi, kâtip, hekimbaşı ve tabip unvanına sahip görevliler vardı. Bu görevlilerden hekimbaş ve tabip unvanına sahip görevlilerin 17. ve 18. yüzyıllarda bulunması vakfın sağlık hizmetlerini bu yüzyıllarda yerine getirdiği anlamına gelmektedir. Yine hurufat kayıtlarında vakfın İzzi ve Bedrî Bîmâristanı, Nûreddin Şehid Bîmârhânesi ile Dârüşşifâ olarak üç farklı isimle kayıt edilmiş olması dikkat çekmektedir.

Vakfın hurufat defterleri ile arşiv kayıtlarında genellikle mütevellilerin atanması ile mütevellilerin yaşadığı sıkıntılar önemli yer tutmaktadır. Mesela, 1717'de vakfın mütevellisi Seyyid Abdullatif ilgisizliğinden dolayı vakfın harabe olduğu bundan başka İzzi Hamamı'nın da câbisi tarafından muhasebesi görüldüğü ve müteveli görevine Seyyid Mustafa atandığı bildirilmişti⁴⁸. 1749'da müteveli olan Şeyh Mustafa göreve uygun bulunmayıp görevinden el çekirilmiş ve yerine Şeyh Muhammed bin Muhammed atanmıştı⁴⁹. Ancak 1752'de müteveli olan Şeyh Muhammed bin Muhammed'in vakıf işlerine ilgisizliğinden dolayı vakfa tekrardan Şeyh Mustafa müteveli olarak atanmıştı⁵⁰. 1752 tarihli bir diğer hurufat kaydında vakıfta es-Seyyid Abdülkerim bin Abdullatif'in uzun yıllardan beri mutasarrıflığında olduğu ve Şeyh Muhammed bin Abdülhayzade bin Mustafa vakfa müdahale ettiği ve bu kişinin vakfa müdahalesinin men edildiği belirtilmiştir⁵¹. Bu kişi bundan önce İzzi ve Bedrî Bîmâristanı'nın mütevellisi ile aynı isme sahipti. 1787'de vakfın mütevellisi olan Şeyh Mustafa bin Hüseyin görevini layıkıyla yerine getiremediği devlet yetkililerince oluşturulan bir meclis tarafından karar verilmiş ve yerine Seyyid Muhammed Emin atanmıştı⁵². 1799 tarihli başka bir kayıta ise vakıf Nûreddin Şehid Tımarhânesi olarak kayıtlı olup bu kayıta Aralık 1776'da Şeyh Mustafa bin Şeyh Hüseyin vefat edip yerine Şeyh Abdülkerim ve Şeyh Abdülhak ibn-i Şeyhü'l-bâkî Salih müteveli olarak atandığı bilgisi vardır⁵³. Farklı arşiv kayıtlarında Şeyh Mustafa bin Şeyh Hüseyin'in yirmi sene müteveli olarak görev yaptıktan sonra 1776'da vefatıyla yerine Seyyid Abdülgani Efendinin atandığı bilgisi mevcuttur⁵⁴. 1801'de vakfın mütevellileri olan Şeyh Abdülkerim ve Şeyh Abdülhak olmakla birlikte vakfa Kemaloğlu isimli bir şahsın müdahale ettiği ve bu müdahalenin sonlandırılmasına dair yerel yöneticiler tarafından uyarıldığı ve Kemaoluğlu isimli şahsın vakfa müdahalesinin men edildiği belirtilmiştir⁵⁵. 1834'de Nûreddin Bîmârhânesi'nin iki mütevellisi olup bunlardan biri Şeyh Abdullah idi⁵⁶. Yukarıda verilen bilgilerden en dikkat çeken vakfın Nûreddin Şehid Tımarhânesi ismiyle geçmesidir. Vakfın tımarhâne olarak kayıt edilmesi muhtemelen burada ruh sağlığı bozuk hastaların tedavi edildiğini ifade etmek için kullanılmıştı.

⁴⁸ VGMA, Df. 235/20, 11 Safer 1129 H. (25 Ocak 1717 M.), s.43.

⁴⁹ VGMA, HD, nr. 1130, s. 112.

⁵⁰ VGMA, HD, nr. 1130, s. 113.

⁵¹ VGMA, HD, nr. 1130, s. 113.

⁵² VGMA, HD, nr. 547, s.138.

⁵³ BOA, C.SH. 8-373, 7 Muharrem 1214 H. (11 Haziran 1799 M.).

⁵⁴ VGMA, Df. 260/52, 2 Cemaziyelevvel 1190 H. (19 Haziran 1776 M.), s. 139; VGMA, Df. 260/41, 25 Şaban 1190 H. (9 Ekim 1776 M.), s.103.

⁵⁵ VGMA, Df. 270/65, 9 Şaban 1216 H. (15 Aralık 1801 M.), s. 129.

⁵⁶ BOA, C.SH. 10-498, 24 Safer 1250 H. (2 Temmuz 1834 M.).

Tablo 4: Hurufat Kayıtlarında Dârüşşifâ (Bîmâristan) Vakfı'nın Görevlileri

Görev Yeri	Vazife	Ücret	Görevde Bulunanlar	Tarih	Arşiv Kaynağı
İzzi ve Bedrî Bîmâristanı	Mütevelli	--	Şeyh Mustafa	1748	VGMA, HD, nr. 1130, s. 112.
İzzi ve Bedrî Bîmâristanı	Mütevelli	--	Şeyh Muhammed bin Muhammed	1749	VGMA, HD, nr. 1130, s. 112.
İzzi ve Bedrî Bîmâristanı	Mütevelli	--	Şeyh Mustafa	1752	VGMA, HD, nr. 1130, s. 113.
Nüreddin Şehid Bîmârhânesi	Mütevelli	--	Şeyh Mustafa	1752	VGMA, HD, nr. 1130, s. 113.
İzzi ve Bedrî Bîmâristanı	Mütevelli	--	Seyyid Muhammed Emin	1787	VGMA, HD, nr. 547, s.138.
İzzi ve Bedrî Bîmâristanı	Mütevelli	--	Es-Seyyid Muhammed	1799	VGMA, HD, nr. 544, s. 149.
İzzi ve Bedrî Bîmâristanı	Mütevelli	--	Müftizâde Es-Seyyid Muhammed	1799	VGMA, HD, nr. 544, s. 149
Dârüşşifâ	Neccar	Bir akçe	Mustafa Efendi	1697	VGMA, HD, nr. 1140, s. 443.
Dârüşşifâ	Câbî	Bir akçe	Hasan Efendi	1697	VGMA, HD, nr. 1140, s. 443.
Dârüşşifâ	Câbî	Altı akçe	Hasan Efendi	1706	VGMA, HD, nr. 1159, s. 166.
İzzi ve Bedrî Bîmâristanı	Baş Câbî	Altı akçe	Muhammed Emin	1764	VGMA, HD, nr. 1126, s. 69.
Bîmârhâne	Kâtip	On beş kuruş	Seyyid Mustafa ve Seyyid Abdulvahid	1765	VGMA, HD, nr. 1126, s. 71.
İzzi ve Bedrî Bîmâristanı	Kâtip	Beş akçe	Seyyid Abdülkerim	1767	VGMA, HD, nr. 1126, s. 72.
İzzi ve Bedrî Bîmâristanı	Kâtip	Beş akçe	Seyyid Rufâ'i ve Es-Seyyid Ali ibn-i Derviş Muhammed	1825	VGMA, HD, nr. 549, s. 198.
Nüreddin Şehid Bîmârhânesi	Hekimbaşı	Yirmi akçe	Şeyh Abdullah Meğaribizâde	1752	VGMA, HD, nr. 1130, s. 113.
Bîmâristan	Tabip	--	Es-Seyyid İsmail	1693	VGMA, HD, nr. 1159, s. 164.

Vakıfta incelenen dönemde mütevelli, nazır, hatip, hekim, tabip, tilâvet-i Kur'ân-ı Kerim, Kur'ân-ı Şerif, kâtip, câbî, mahzenci, suyolcu (râh-ı âb), vekilharç, hancı, kayyum, hademe, ferrâş, tahsildar ile dârüşşifâ unvanlarına sahip görevliler çalışmıştı. Vakıfta yıllara göre 5 ile 13 kişi arasında değişen sayıda personel istihdam edilmişti. Vakıfta temel idari işleri yapan mütevelli, nazır, kâtip, câbî, vekilharç ve tahsildar, sağlık hizmetleri veren dârüşşifâ, hekim ve tabip, sağlık hizmetine yardımcı olan hatip, tilâvet-i Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân-ı Şerif, yardımcı hizmet olarak ifade edilen vakfın ve mülklerinin temizlik ve bakımından sorumlu olan mahzenci, suyolcu (râh-ı âb), hancı, kayyum, ferrâş ve hademe unvanına sahip personeli vardı.

Tablo 5: Dârüşşifâ (Bîmâristan) Vakfı'nın Görevlileri ve Yıllara Göre Ücretleri

Görevli Unvanı	1845 ⁵⁷ Kuruş	1845-46 ⁵⁸ Kuruş	Görevli Unvanı	1846-50 ⁵⁹ Kuruş	1850-52 ⁶⁰ Kuruş
Mütevelli	720	720	Mütevelli	2250	---
Nazır	60	60	Nazır	120	---
Hatip	60	60	Tilâvet-i Kur'ân-ı Kerim	---	300
Hekim	9	9	Tabip	138	---
Kâtip	30	30	Kâtip	90	---
Câbâ	80	30	Câbî	90	360
Mahzenci	12	12	Mahzenci	24	---
Suyolcu	30	30	Râh-ı âb	120	60
Vekilharç	12	12	Vekilharç	24	---
Hancı	180	180	Hancı	540	360
Kayyum	60	60	Kayyum	180	360
Câbî-i Sâni	---	50	Hademe	90	---
Kâtip-i Sâni	---	50	---	---	---
Görevli Sayısı	11 Kişi	13 Kişi	---	11 Kişi	5 Kişi
Toplam	1253	1303	---	3666	1440

⁵⁷ BOA, Ev, Df. Nr:12421, s.13a.

⁵⁸ BOA, Ev, Df. Nr:12421, s.19a.

⁵⁹ BOA, Ev, Df. Nr:12978, s.38a. Vakfın 1263-1266 H. yıllarına ait dört yıllık muhasebe kaydı defterde birlikte hesaplanmıştı.

⁶⁰ BOA, Ev, Df. Nr:12978, s.62a. Vakfın 1267-1268 H. yıllarına ait iki yıllık muhasebe kaydı defterde birlikte hesaplanmıştı.

Trablusşam Dârüşşifâ (Bîmârîstan) Vakfı 1845-1880

Görevli	1853-54 ⁶¹ Kuruş	Görevli	1854-55 ⁶² Kuruş	Görevli	1858-59 ⁶³ Kuruş	1859-60 ⁶⁴ Kuruş	1866-67 ⁶⁵ Kuruş
Tilâvet-i Kur'ân-ı Şerif İsmail Efendi	150	Tilâvet-i Kur'ân-ı Kerim	150	Tilâvet-i Kur'ân-ı Şerif İsmail Efendi	150	450	675
Kayyum Seyyid Muhammed	100	Kayyum	100	Tilâvet-i Kur'ân-ı Şerif Ali Efendi	300	400	603
Râh-ı âb	30	Râh-ı âb	30	Tilâvet-i Kur'ân-ı Şerif Muhammed Efendi	---	180	540
Câbî	180	Câbî	180	Tilâvet-i Kur'ân-ı Şerif Hacı Ali Efendi	---	---	135
Hancı	180	Hancı	180	Kayyum Seyyid Muhammed	100	100	300
---	---	Dârüşşifâda çeşitli görevliler 4 kişi	498	Hancı	180	---	---
---	---	---	---	Râh-ı âb Muhammed Efendi	30	30	---
---	---	---	---	Câbî Muhammed Efendi	360	380	---
---	---	---	---	Dârüşşifâda çeşitli görevliler	1195 Kr 20 P	---	---
---	---	---	---	Suyolcu Ahmed Efendi	---	---	92 Kr 25 P
---	---	---	---	Tahsildâr	---	---	2100
Görevli Sayısı	5 Kişi	---	9 Kişi	---	7 Kişi	6 Kişi	7 Kişi
Toplam	640	---	1138	---	2135 Kr 20 P	1540	4445 Kr 25 P

Görevli	1868-69 ⁶⁶ Kuruş	1873-74 ⁶⁷ Kuruş	Görevli	1877 ⁶⁸ Kuruş	Görevli	1878-79 ⁶⁹ Kuruş
Kur'ân-ı Şerif Osman Efendi	62	---	Cabi Muhammed Efendi	60	Kur'ân-ı Şerif Abdurrahman Efendi	75
Kur'ân-ı Şerif İsmail Efendi	31	37,5	Tahsildâr Muhammed Efendi	150	Kur'ân-ı Şerif Ali Efendi	50
Kur'ân-ı Şerif Ali Akkari Efendi	6	---	Kayyum ve Ferrâş Said Efendi	16 Kr 27 P	Câbî Muhammed Efendi	60
Kur'ân-ı Şerif Ali Efendi	41	33 Kr 13 P	Suyolcu Abdulhamid	5 Kr 33 P	Kayyum ve Ferrâş Said Efendi	16 Kr 27 P
Kur'ân-ı Şerif Muhammed	50	16,5	---	---	Suyolcu Abdulhamid	5 Kr 33 P
Tahsildâr Muhammed Efendi	125	58 Kuruş 13 Para	---	---	---	---
Kayyum ve Ferrâş Muhammed Efendi	13	16,5	---	---	---	---
Suyolcu Ahmed Efendi (Abdulkadir ve Ahmed Efendi)	4	24,5	---	---	---	---
---	---	---	---	---	---	---
---	---	---	---	---	---	---
---	---	---	---	---	---	---
Görevli Sayısı	8 Kişi	7 Kişi	---	4 Kişi	---	5 Kişi
Toplam	(Aylık 332 Kuruş) 3 aylık tutar 996	186 Kuruş 26 Para (Bir Aylık)	---	(Aylık 232 Kuruş 20 Para) 3 aylık 697 Kuruş 20 Para	(Aylık 207 Kuruş 20 Para) 3 aylık 622 Kuruş 20 Para	622 Kuruş 20 Para

⁶¹ BOA, Ev, Df. Nr:15175, s.6b.

⁶² BOA, Ev, Df. Nr:15495, s.7b.

⁶³ BOA, Ev, Df. Nr:16578, s.5b.

⁶⁴ BOA, Ev, Df. Nr:16578, s.17b.

⁶⁵ BOA, Ev, Df. Nr:17178, s.70.

⁶⁶ 1284 Rumî yılı Kanun-ı evvel'den Şubat ayı sonuna kadar üç aylık kayıt. BOA, Ev, Df. Nr:19646, s.70a.

⁶⁷ Defterdeki görevlilerin ücretlerinin ne kadar süre için aldıkları belirtilmemiş olup muhtemelen bir aylık ücrettir. BOA, Ev, Df. Nr:19040, s.3a.

⁶⁸ 1293 Rumî yılı Eylül'den Teşrin-i Sâni ayı sonuna kadar üç aylık kayıt. BOA, Ev, Df. Nr:24132, s.3a.

⁶⁹ 1294 Rumî yılı Kanun-ı evvel'den Şubat ayı sonuna kadar üç aylık kayıt. BOA, Ev, Df. Nr:24352, s.3a.

Vakıfların tamamında olduğu gibi Trablus Bîmâristan Vakfı'nın da idarî görevlilerinin başında müteveli gelmektedir. Müteveli, vakfın vakfiyesinde belirtilen şartları, şer'î hükümler ve mer'î mevzuat çerçevesinde işlerini idare etmek üzere görevlendirilen kişidir⁷⁰. Bîmâristan vakfında en yüksek ücreti sürekli olarak müteveli unvanına sahip görevli almıştı. Bu görevli 1846-50 tarihlerine kadar ücret aldığı tespit edilmekle birlikte görev yaptığı yıllarda yıllık ortalama 720 kuruş ücret ödenmişti. Vakıfta müteveliye görevlerinde yardım eden ve vakfın işlerine nezaret eden nazır bulunmaktaydı. Nazır'da müteveli gibi 1846-50 tarihlerine kadar vakıfta görev yapmış olup buna ise yıllık ortalama 60 kuruş ücret ödenmişti. Vakıfta müteveliye yardımcı olan evrak kayıt işlemleri ile her türlü yazışmaların yapılmasından sorumlu kâtip unvanlı görevliler de vardı. Kâtip unvanına sahip görevlilere yıllara göre 30 ile 50 kuruş arasında değişen miktarlarda ücret verilmişti. Vakıfta, vakfa ait kira gelirlerini toplamakla görevli câbî, unvanlı görevli personellerde çalışmıştı. Câbî unvanına sahip görevlilere ise yıllara göre 30 ile 380 kuruş arasında değişen ücretler ödenmişti. Câbî gibi vakfın gelirlerini toplayan tahsildâr unvanına sahip bir görevlide vakıfta 1866-67'de çalışmış olup buna yıllık 2100 kuruş, 1868-69'da aylık 125 kuruş, 1877'de aylık 150 kuruş ücret ödenmişti. Bu miktar vakıf personeline ödenen en yüksek ücretti. Vakıfta 1845 ile 1850 tarihlerinde vekilharç⁷¹ unvanıyla bir görevlide çalışmaktaydı. Bu görevli muhtemelen vakfın gelir ve giderlerine bakan bir personeldi. Bu görevliye yıllık ortalama 12 kuruş ücret ödenmişti.

Vakıfta, 1845 ile 1845-46'ta hekim, 1846-50 tarihlerinde ise tabip ve 1854 ile 1859'a kadar ise sayıları bazı yıllarda dört kişiyi bulan Dârüşşifâ unvanına sahip görevliler çalışmıştı. Bu görevlilerden hekime 1845-1846'da yıllık 9'şar kuruş, tabibe 1846-1850 arasında 138 kuruş, Darüşşifâ'da görevli personel olarak kayıtlı dört kişiye ise 1854-55'de 498 kuruş, 1858-59'da ise 1195 kuruş ücret ödenmişti. Dârüşşifâ'da görevli olarak kayıt edilen görevlilerin direkt olarak sağlık hizmetlerinde çalıştıkları bilinmemekle birlikte diğer personelin kayıtlarda bulunması bunların sağlık alanında çalışıyor olabileceği kanaatini uyandırmaktadır. İncelenen dönemde bu görevlilerin vakıftan ücret alması vakfın asli görevi olan hastaların tedavi edilmesi için çalışmalar yapıldığı anlamına gelmekteydi. Vakıfta en düşük ücreti 9 kuruş ile hekim unvanına sahip görevlinin alması düşündürücü bir noktadır. 1859'dan sonra hekim, tabip ve Dârüşşifâ unvanlı görevlilerin vakıftan ücret almaması artık bu tarihten sonra vakıfta sağlık hizmetlerinin verilmediği anlamına gelmektedir. Muhtemelen bu dönemde Beyrut ve Şam'da açılan misyonerlere ait modern hastahaneler, Trablusşam'daki bîmâristana olan talebin azalmasına neden olmuştu. Yine Osmanlı Devleti'nde Bîmârhaneler ile ilgili Şura-yı Devlet tarafından onaylanan *Bimarhaneler Nizamnamesi*, Sultan Abdülaziz yönetiminin son günlerinde, 15 Mart 1876 tarihli bir irade-i seniye ile yürürlüğe konmuştu⁷². Muhtemelen bu gelişmeler Trablus'daki bîmâristanın sağlık alanında hizmet vermesine engel olmuş ve artık sağlık personeli de vakıfta istihdam edilmemiştir.

Vakıfta, tilâvet-i Kur'ân-ı Kerim, tilâveti Kur'ân-ı Şerif ile hatip unvanıyla görev yapan personel de vardı. Vakıf kuran hayırseverler, tescil ettirdikleri vakfiyelerinde hayırlarının öldükten sonra da kendilerine faydalı olması için bazı vasiyetlerde bulunmuşlardı. Vâkıflar, hangi tür vakıf kurarlarsa kursunlar genellikle öldükten sonra ruhlarına Kur'ân-ı Kerim hatmi veya belirli surelerin belirli zamanlarda okunmasını, mevlid-i şerif okunması ve sevabının kendi ruhlarına veya Hz. Muhammed (SAV) başta olmak üzere büyük dini şahsiyetlere de okunarak bağışlanmasını vasiyet etmişlerdi. Trablusşam vakıflarında da bu amaçla görevlendirilmiş pek çok görevli vardı. Trablus Bîmâristan'ındaki bu görevliler vâkıfların kendileri için şart koştukları için mi? Kur'ân-ı Kerim okuyorlardı veya başka bir amaç için mi? tam olarak bilinmemekle birlikte muhtemelen burada

⁷⁰ Nazif Öztürk, "Müteveli", *DİA*, 32, İstanbul, 2006, s.217.

⁷¹ Vekilharç, büyük dairelerde ve konaklarda masrafa bakan kişilere verilen addır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih ve Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, MEB, İstanbul, 1993, s.586.

⁷² *Bimarhaneler Nizamnamesi*, kurum olarak bimarhanelerin ruhsat, idari işleyiş ve sorumluluk, taşradan merkezlerle sevkile ilgili kuralları, hastaların bimarhaneye giriş-çıkış, kayıt ve tedavi süreçlerini ayrıntılandıran, toplam 22 maddeden oluşmaktadır. Fatih Artvinli, Şeref Etker, "Bimarhaneler ve Mecanin Yönetimi: İki Taslak ve Süregelen Tartışma", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XIV/2, 2013, s.3-4.

tedavi olan akıl hastalarının rahatlaması için okutuluyordu. Bu görevlilerin sayısı 1845 ile 1854-55 yılları arasında bir iken bu tarihten sonra sayıları sürekli olarak artmış olup 1868-69'da beşe kadar çıkmıştı. Vakıf tarafından 1845 ile 1845-46 yıllarında hatip unvanlı bir görevliye de ücret ödendiği anlaşılmaktadır. Bu görevlinin vakıfta mı? yoksa başka bir yerde mi? görevli olduğu bilinmemekle birlikte vakıf tarafından ücret aldığı kayıtlıdır.

Vakfın temizliği başta olmak üzere mülklerinin korunması ve bakımlarının yapılmasından sorumlu olan kayyum, ferrâş, hademe, mahzenci, su yolcu (râh-ı âb) ve hancı unvanına sahip görevlileri vardı. Vakfın su yollarından sorumlu su yolcu (râh-ı âb) unvanıyla iki görevli bulunmaktaydı. Bu görevlilere yıllık ortalama 30 kuruş maaş verilmişti. Vakfın sahip olduğu hanın bakımından sorumlu olan bir hancı olup bu hancıya yıllık ortalama 180 kuruş ücret ödenmişti. Vakfın temizliğinden sorumlu olan kayyum, ferrâş ve hademe unvanına sahip görevlilerde bulunmakta olup bunlara yıllara göre 60 ile 200 kuruş arasında değişen yıllık ücret verilmişti. Vakıfta mahzenci unvanıyla da bir görevli olup bu kişi 1845 ile 1850 tarihleri arasında vakıfta çalışmıştı. Bu görevli muhtemelen vakfın sahip olduğu hanın odalarından sorumluydu. Bu görevliye yıllık ortalama 12 kuruş ücret verilmişti.

Vakıfta incelenen dönemde sayıları 4 ile 13 kişi arasında değişen sayılarda personel istihdam edilmişti. Vakıfta 1845'de 11 kişi, 1845-46'da 13 kişi ve 1846-50 tarihleri arasında 11 kişi istihdam edilir iken bu sayı sürekli olarak azaltılmış ve 1878-79'da 5 kişiye kadar düşmüştü. Buna göre vakıfta personel sayısının sürekli olarak azaltıldığı anlaşılmaktadır. Vakıf personeline ödenen ücretin tüm giderlere oranı ise 1845'de %26, 1845-46'da %39, 1846-50'de %27, 1850-52'de %16, 1853-54'de %9, 1854-55'de %16, 1858-59'da %37, 1866-67'de %51 idi. Bu oranlara göre personele ödenen ücretlerin incelenen yıllarda sürekli olarak farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. 1858-59'dan sonra vakıftan personele ödenen ücretlerde büyük artışlar yaşanmıştı. Bu artışlar vakıfta personel sayısının azaltılmasına rağmen olması ise vakfın mali yönünü olumsuz etkilemiştir.

Sonuç

Sanayi öncesi devletlerin temel görevleri halkın güvenliği sağlamak ile adalet hizmeti vermekten ibaretti. Bunun dışında kalan eğitim, sağlık, bayındırlık, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlar ile diğer hizmetler ise vakıflar aracılığıyla verilmekteydi. 19. yüzyıldan itibaren dünyada sağlık alanındaki gelişmelerle birlikte devletler tarafından hastaneler kurulmuş ve sağlık hizmetleri bu kuruluşlar aracılığıyla vermeye başlanmıştır. Bundan önceki dönemde ise tüm dünyada sağlık hizmetleri genel itibariyle vakıflar tarafından verilmekteydi. Osmanlı Devleti'nde bu hizmetleri Bîmâristan ve Dârüşşifâ gibi isimlerle anılan vakıf sağlık kuruluşları verilmekteydi. Bu vakıflar genel olarak padişahlar, saltanat üyeleri, büyük devlet memurları ile halk tarafından vakıf olarak tesis edilmişlerdi. Osmanlı Devleti'nden önce de Anadolu, Mısır ve Suriye coğrafyasında pek çok sağlık hizmeti veren vakıf kurulmuştu. Osmanlı Devleti bu bölgeleri idaresine aldığı zaman bu vakıfları olduğu gibi kayıt altına almış ve bunların hizmetlerini devam ettirmelerini sağlamıştı. Osmanlı Devleti'nin Trablusşam'ı ele geçirmesinden sonra burada Memlûklar zamanında kurulmuş olan İzzi ve Bedrî isimleri ile anılan bîmâristan veya dârüşşifâ vakıfları kayıt altına alınmıştı. Bu sağlık kuruluşları Osmanlı idaresinde hizmet vermeye devam etmişlerdi. Ancak Osmanlı Devleti, 16. yüzyılın ikinci yarısında yapılan denetim ve incelemelerde İzzi ve Bedrî Bîmâristan vakıflarının, vakıf gelirleri yeterince tahsil edilemediği, bu nedenle iki bîmâristan vakfının hastaların tedavi ihtiyaçlarına cevap veremediği tespit edilmiş. Bunun üzerine bu iki vakıf tek bir vakıf çatısı altında birleştirilmişti. Bu vakıf bazı arşiv kayıtlarında Nûreddin Şehid Bîmâristanı vakfı olarak da geçmektedir. Arşiv kayıtlarında yapılan inceleme neticesinde vakıfta 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar hekim, hekimbaşı ve tabip unvanlarına sahip görevlilerinin çalıştığı görülmektedir. Bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar vakıf sağlık alanında hizmet vermeye devam etmiştir.

Trablusşam Dârüşşifâ (Bîmâristan) Vakfı'nın 1845 ve 1880 tarihleri arasında vakfın gelirlerini ortalama olarak 23 adet dükkân, 1 adet han, 3 kemeraltı, 2 ev, ihkâr ve zeytin mahsulünden elde edilen gelirden oluşmaktaydı. Yapılan incelemelere göre vakıf gelirlerinin diğer vakıflara oranla iyi bir düzeyde olduğu da anlaşılmaktadır. Vakfın gelir ve gider dengesi yönünden incelendiğinde, vakfın sürekli olarak gelir fazlası verdiği de tespit edilmiştir. Vakfın giderlerinin ise genel olarak zeytin ağaçlarının bakımı ve haracı, fakir hastalara yapılan yardım, verilen sadaka, imaretin ve mülklerin tamir, tadilat ve bakımı, resmi ödemeler ve diğer masraflardan meydana gelmekteydi. Vakıfta incelenen dönemde müteveli, nazır, hatip, hekim, tabip, tilâvet-i Kur'ân-ı Kerim, Kur'ân-ı Şerif, kâtip, câbî, mahzenci, suyolcu (râh-ı âb), vekilharç, hancı, kayyum, hademe, ferrâş, tahsildar ile dârüşşifâ unvanlarına sahip görevliler çalışmıştı. Vakıfta incelenen dönemde yıllara göre 5 ile 13 kişi arasında değişen sayıda personel istihdam edilmişti. Vakfın personelleri arasında 1860 yılına kadar hekim, tabip ve darüşşifa unvanlı görevlilerin bulunduğu da tespit edilmiştir. Buna göre vakıf 1860 yılına kadar sağlık alanında hizmet vermişti. Ancak bu tarihten sonra vakıfta hekim, tabip ve darüşşifa unvanlarına sahip görevliler istihdam edilmediği anlaşılmaktadır. Bu neden muhtemelen vakıfta bu tarihten sonra sağlık alanında hizmet verilmemişti. Yine yapılan incelemeler neticesinde 1880 den sonraki vakıf kayıtlarında bu vakfın ismi artık geçmemektedir. Muhtemelen bu tarihten sonra vakfın gelirlerinin farklı vakıflara aktarılmış olması bu durumu ortaya çıkarmış olabilir. 1880 yılına kadar vakıfta ağırlıklı olarak Kur'ân-ı Kerim okumakla görevli personel istihdam edilmişti. Vakfın sağlık hizmetleri vermemesinin temel nedeni ise özellikle dünyada sağlık alanında modern hastanelerin inşa edilmeye başlanması ile birlikte Trablusşam'un komşusu olan Şam ve Beyrut'ta kurulan hastaneler, Trablusşam Dârüşşifâsına (Bîmâristan) olan talebin azalmasına etki etmiştir. Osmanlı Devleti, Trablusşam Dârüşşifâ (Bîmâristan) Vakfı'nı, modern hastanelerin kurulmasına kadar yaşatmış ve bununla ilgili her türlü denetim ve kontrol işlemini yapmıştır.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsafi Divan-ı Hümayûn Sicillatı Mühimme Defteri (A. DVNSMHM.d) 25

Cevdet Tasnifi Sıhhiye (C. SH)

10-498, 24 Safer 1250 H. (2 Temmuz 1834 M.); 8-373, 7 Muharrem 1214 H. (11 Haziran 1799 M.).

Evkâf Muhasebe Defterleri (Ev. Df.)

12421, 12978, 15175, 15495, 16578, 17178, 19040, 19646, 20130, 20368, 22719, 23797, 24132, 24352, 24601.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Hurufat Defterleri (HD)

1130, 547, 544, 1140, 1159, 1126, 549, 1159.

Defterler (Df.)

235/20; 260/41, 260/52, 270/65.

2. Tetkik Eserler

ARTVİNLİ, Fatih; ETKER, Şeref “Bimarhaneler ve Mecanin Yönetimi: İki Taslak ve Süregelen Tartışma”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, XIV/2, 2013, s.1-40.

ATASEVEN, Asaf, “Tarihimizde Vakfedilmiş Sağlık Müesseseleri “Darü’ş-şifalar”, *II. Vakıf Haftası 3-9 Aralık 1984*, Ankara 1985, s.157-162.

- BERKİ, Ali Himmet, “Hukukî ve İcûmâî Bakımdan Vakıf”, *Vakıflar Dergisi*, V, Ankara 1962, s.9-13.
- BERKİ, Ali Himmet, *Vakfa Dâir Yazılan Eserlerle Vakfiye Benzeri Vesikalarda Geçen İstılah ve Tâbirler*, Ankara, 1965.
- BİZBİRLİK, Alpay, “Osmanlı Toplumunda Vakıfların Sosyo-Ekonomik Boyutları ve Buna Dair Örnekler”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.56-62.
- ÇAKAR, Enver, *Doğu Akdeniz Sahilinde Bir Osmanlı Sancağı: Trablus (1516-1579)*, Ankara, TTK. 2010.
- ERYAVUZ, Şebnem, “Kervansaray”, *DİA*, 25, Ankara, 2002, s.299-302.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Hekimbaşılık ve Hekimler Hakkında Bazı Yeni Tesbitler”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, 4, İstanbul, 2000, s. 1-6.
- GÜNAY, Hacı Mehmed, “Vakıf”, *DİA*, 42, İstanbul, 2012, s.475-479.
- MÜLÂYİM, Selçuk, “Revak”, *DİA*, 35, İstanbul, 2008, s.22-24.
- Ömer Abdusselam Tedmuri, *Târîhu Trâblus es-Siyâsî ve ’l-Hâdârî Abre’l-Usur*, II, Beyrut, 1984.
- ÖZTÜRK, Nazif, “Mütevelli”, *DİA*, 32, İstanbul, 2006, s.217-220.
- ÖZTÜRK, Nazif, “Osmanlı Döneminde Vakıflar”, *Türkler*, 10, Ankara, 2002, s.433-446.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, MEB, İstanbul, 1993.
- SALAM-LIEBICH, Hayat, *The Architecture of the Mamluk City of Tripoli*, Cambridge, 1983.
- TERZİOĞLU, Arslan, “Bîmâristan”, *DİA*, 6, İstanbul, 1992, s.163-178.
- TUNCER, Mehmet, “Ankara’da Vakıf Mülkiyetindeki Bedesten ve Hanların Gelişimi ve Şehir Ekonomisinin Dönüşüm Süreci (15-20. yy)”, *Vakıf ve İktisat Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (Editör; Mehmet Kurtoğlu), Ankara, 2014, s.103-150.
- TURGUT, Bahattin, *Urfa Vakıfları (1850-1900)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013.
- ÜNVER, Süheyl, “Büyük Selçuklu zamanında Vakıf Hastanelerin Bir Kısımına Dair”, *Vakıflar Dergisi*, 1, Ankara, 1938, s.17-27.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrat Sistemi”, *Osmanlılar*, 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.17-33.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Vakıf”, *DİA*, 42, İstanbul, 2012, s.479-486.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Vakıf”, *İA*, 13, MEB Yay., İstanbul, 1986, s.153-172.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 459-474, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 12.06.2020 Kabul Tarihi: 26.06.2020

OSMANLI DEVLETİ'NDE MUHACİR ÇOCUKLARIN EĞİTİMİNE GENEL BİR BAKIŞ

A General Overview of the Education of Refugee Children in the Ottoman State

Mehmet Ali YILDIRIM*

ÖZ

Göç hadisesi Osmanlı topraklarında kuruluş devrinden itibaren çeşitli nedenlerle sürekli olarak yaşandıysa da özellikle savaş kaynaklı göçlerin yoğunluğu son dönemlere tesadüf etmektedir. 1774 yılında imza edilen Küçük Kaynarca Anlaşması'ndan itibaren kendini gösteren Çarlık rejiminin yayılmacı politikaları, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar yer yer yoğunlaşan göçlere neden olmakla beraber en yıkıcı dalgalar Kırım Savaşı'ndan sonra başlamış ve Doksanüç Harbi'nin peşi sıra büyük bir insani drama dönüşmüştür. Başka bir ifadeyle Kırım ve Kafkas ahalisinin yerinden edilmesi ve Balkan coğrafyasının Osmanlı elinden çıkmaya başlaması 1910 yılına kadar üç milyonun üzerinde bir nüfusun İstanbul ve Anadolu topraklarına göçünü zorunlu kılmıştır. Bu durum karşısında devlet, bir yandan kurumsal olarak iskânı organize etmeye çalışmış, diğer yandan göçün neden olduğu ekonomik ve sosyal sıkıntıların üstesinden gelmeye gayret sarf etmiştir. Söz konusu sıkıntılardan biri de muhacir evlâdının geleceği, toplumsal kurallara, vatana ve devlete bağlılığı, talimi ve terbiyesi meselesidir. Osmanlı Devleti, yeni bir yaşam kurmaları için muhacirlere verimli topraklar tahsis ederken kurulan hemen her yeni yerleşim yerinde ilköğretime yönelik mektepler açmayı ihmal etmemiştir. Öte yandan İstanbul ve taşradaki eğitim kurumları muhacir çocukların istifadesine sunulmuştur. Yetim kalmış çocukların barınmaları, giyim kuşamları temin edilmiş, yaşlarına göre yatılı mekteplerde eğitim almalarına imkân sağlanmıştır. Bu bağlamda çalışma ağırlıklı olarak 1860 ile 1900'lü yıllar arasında Osmanlı Devleti'nde muhacir çocuklara sunulan eğitim imkânlarına genel bir bakış üzerine şekillenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, göç, eğitim, muhacir çocuklar.

ABSTRACT

Notwithstanding the fact that migration was an invariable element in the Ottoman soil, experienced due to various reasons, the particular density of war related migrations coincided with late periods. The expansionist policies of the Czar regime arising with the Treaty of Küçük Kaynarca in 1774, resulted in migrations concentrated from place to place until the first half of 19th Century as well as leading to the most destructive waves after the Crimea War and turning into a human tragedy with the 1993 War. That is to say, with the displacement of the people of Crimea and Caucasus and the beginning of the Ottoman State's loss of its grip on the Balkan Peninsula 3 million people were forced to move to Istanbul and Anatolia until 1910. On the one hand, faced with such a situation, the state tried to organise settlement, on the other hand it strived for overcoming economic and social problems caused by forced migration. One of these was the education, commitment to the state and the motherland, instruction and discipline of the migrant children. While allocating fertile lands to migrants for starting up a new life the Ottoman state did not ignore establishing schools in the settlements. The schools in İstanbul and rural areas were also made available for migrant children. Orphaned migrant children were also enrolled in schools compatible with their ages, their accommodation and clothes were provided. Therefore, the current study is formed around an overview of the education services provided for migrant children in the Ottoman State particularly between 1860 and 1900.

Keywords: Ottomans, forced migration, education, orphaned migrant children.

* Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, KİLİS. e-posta: maliyildirim@kilis.edu.tr,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2396-1165>

1. GİRİŞ

Osmanlı toprakları, devletin kuruluşundan itibaren siyasi, coğrafi, ekonomik v.s. sebeplerden dolayı toplumsal yer değiştirmelere sahne olmuştur. Ancak yakınçağlarda yığınsal niteliğe bürünen göçlerin nedeni genellikle savaş kaynaklıdır. Özellikle de Rusların Kafkaslar ve Balkanlardaki yayılmacı politikaları, bu hususta başlıca amil olarak göze çarpmaktadır. Nitekim daha 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması'nın ardından Türk-Tatarları Ruslar tarafından Osmanlı topraklarına göçe mecbur bırakılmıştı. Bu durum XVIII. yüzyıl sonlarına kadar devam etti ve yaklaşık beş yüz bin kişi anayurtlarından ayrılmak zorunda kaldı.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kafkaslardan Balkan coğrafyasına ve Anadolu'ya yer yer kitlesel boyutlara ulaşan hareketlilik sürdü. En yıkıcı dalga ise 1853 yılında patlak veren Kırım Savaşı'nı müteakiben gerçekleşti. Savaşın ardından Kafkaslardaki hâkimiyetini arttıran Ruslar, Kırım Tatarlarının yanı sıra Çerkes ve Nogayları da bölgeden çıkmaya zorladılar. On yıl içerisinde bir milyonu aşkın Kafkaslı, Rumeli ve Anadolu'ya göç etti. Bu rakam 1910 yılına kadar üç milyonu geçti.

Bahsi geçen göç dalgaları, dönemin şartları ve Çarlık rejiminin gayri insani uygulamaları nedeniyle büyük bir dramı da beraberinde getirdi. Muhacirlerin nerdeyse üçte biri göç yolunda yaşamını yitirdi. Osmanlı'nın Rumeli ve Anadolu topraklarına ulaşanlar ise tabiatıyla bir sarsıntı yaşadılar. Alışageldikleri yaşam tarzından, coğrafyadan ve sosyal çevreden kopup yeni bir yere imtizaçları zaman aldı. Her ne kadar devlet bütün imkânlarını seferber ettiyse de geçimlerini temin kaygısına düştüler. Göçün en dezavantajlı gurupları ise her zamanki gibi yaşlı ve çocuklar oldu. Özellikle çocukların başıboş bırakılmaması ve nitelikli bireyler olarak topluma kazandırılmaları göç yönetiminin en anlamlı adımıydı.

Bir kısmı göç yolunda yetim kalan çocukların eğitimi için devlet tarafından gerek merkezde ve gerekse yerelde gerekli tedbirleri alma noktasında büyük bir çaba sarf edildi. 1863 yılında açılmaya başlanan ıslahhaneler barınma ve eğitim konusunda önemli bir görev yüklendiler. Ayrıca muhacirlerin yerleştirildiği kasaba, köy veya mahallelere masrafları ianelerle karşılanan ilköğretime yönelik mektepler de inşa edildi. Mekteplere Maarif Nezâreti tarafından gerektiğinde dil bilen hocalar tayin edildi. Bazı yerlerde ise muhacir çocuklar mevcut mekteplere yönlendirildiler. Yaşlarına göre sınıflara yerleştirilerek eğitime dâhil edildiler.

Kırım Savaşı'nın ardından peyder pey Osmanlı topraklarına gelen muhacirlerin entegrasyonu henüz tamamlanmadan bu sefer Doksanüç Harbi patlak verdi. Balkan coğrafyasının Edirne dâhil olmak üzere neredeyse tamamı Ruslar ve yerel destekçileri tarafından işgal edildi. Savaş sırasında zorla yerinden edilen ahali katliamdan kurtulmak için büyük zorluklar içerisinde payitahta ulaşmaya çalışmaktaydı. Yaşanan bu trajedi neticesinde yalnızca İstanbul'a gelebilen muhacir sayısı dört yüz bine yakındı. Savaş sonrası tabiatıyla evvela Balkan muhacirlerinin barınması temin edildi ve temel ihtiyaçlarının karşılanmasına gayret sarf edildi. Ardından çocukların eğitimi meselesinin halline gidildi. Zira kesin bir rakam verilemese de mektep çağındaki çocuk sayısı oldukça fazlaydı. Öyle ki kimsesi olmayanlar cami avlularında, sokak köşelerinde fark edilir hale gelmişlerdi. Bu nedenle sıbyan mektepleri, mekâtib-i ibtidâiyye, rüşdiyeler, idadiler, ıslahhanelerin dönüştüğü vilayet sanayi mektepleri, tophane ve bahriye sanayi mektepleri, mekteb-i Sultani, Enderûn-ı Hümayûn Mektebi, İstanbul Sanayi Mektebi, askerî rüşdiyeler v.s neredeyse bütün eğitim kurumlarında yaşı uygun olan muhacir çocukların eğitim görmesine imkân tanındı. Yetim muhacir çocuklar, yatılı kısmı mevcut olan mekteplere alınırken ana babası olanlar mülkiye ve sanayi mekteplerinde ücretsiz olarak eğitim görmeye başladılar.

2. MUHACİRLERİN İSKÂNINA YÖNELİK TEDBİRLER

Kırım'dan ve 1862 yılı itibariyle Kafkaslar üzerinden gelen göç dalgası, evvela Balkanlara ve ardından Anadolu'ya yönlendirilmişti¹. Balkanlara yönelen Kırımlı muhacirler Dobruca'ya, yeni bir şehir olarak tesis edilen Mecidiye'ye ve Tuna Vilayeti'ne bağlı diğer yerleşim yerlerine iskân ettirildiler. Anadolu'ya gelen Kafkas ahalisi ise Bursa, Eskişehir, Ankara, Konya, Isparta ve Balıkesir civarı ile Çukurova bölgesine ayrıca Suriye içlerine ve Birecik-Rakka hattına yerleştiler (Tekeli, 2010).

Kırım Savaşı'nın ardından Osmanlı topraklarına yönelen muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanması ve iskân edilmeleri işi Ticaret Nezâreti'nin uhdesindeydi. İstanbul'a gelen göçmenlerin sevk ve iskânına yönelik çalışmalar ile işlerinin teminine dair faaliyetler, 1854 yılında kurulan Şehremâneti tarafından yürütülmeye başlandı. Ayrıca Zabtiye Nezâreti de yoğun bir geçici iskân bölgesi haline gelen İstanbul'daki organizasyona destek vermekteydi. Anadolu ve Rumeli'ye, İstanbul'dan veya direkt olarak Kırım ve Kafkas taraflarından gelenlerle ise Ticaret Nezâreti'nin koordinasyonunda valilikler ve taşra yöneticileri ilgilenmekteydi (Keleş, 2009).

Muhacirlerin sağlıklı bir şekilde Osmanlı topraklarına ulaşarak yeniden yerleştirilmelerini sağlamak amacıyla ve ülke genelinde uygulanmak üzere bir Muhacirin Nizamnâmesi ilan edilerek 7 Ağustos 1856 tarihinde yürürlüğe girdi (Takvim-i Vekâyi, 1274). Valilere gönderilen talimatnamelerin bir nevi umuma teşmil edilmiş hali olan nizamnâmede muhacirlerin iskânını ön gören tedbirler, on dört maddede sıralanmıştı. Devlete tabiiyet koşulları, yardımlar, arazi tahsisi, askerlik ve vergi muafiyetinin süresi gibi konular ilgili nizamnâmeyle belirlenmiş ve buna göre yürütülmeye başlanmıştı. Ancak muhacirine mahsus iş ve işlemlerin yükü, göçün yoğunluğuyla doğru orantılı olarak artmaya başladı. Özellikle İstanbul'da artan muhacir nüfusu, esas sorumluluk alanlarıyla da ilgilenen Zabtiye Nezâreti ile Şehremâneti'ni zorlamaya başladı. Bu nedenle 1860 yılının Ocak ayında Muhacirin Komisyonu kurularak muhacirlerin geçici barınmalarını temin etmek, uygun arazileri tespit ederek kalıcı ikamet bölgelerine nakillerini sağlamak, yeni yerlerine ulaştıklarında tohum, çift hayvanı ve zirai gereç ihtiyaçlarını gidermek ve nakdi yardımları dağıtmak gibi vazifeleri ifa keyfiyeti bu kuruma havale edildi (BOA., İ.MMS.16/696).

1856 yılı itibariyle Balkan topraklarının iskâna uygun bölgelerine sevk edilen Kırım muhacirleri, muhacirin nizamnâmesi çerçevesinde yeni yerlerine hareket ettiler. Karasu kasabası arazisine köyler kurulmaya ve planlı bir şehir inşasına başlandı (BOA., A.MKT.MHM. 93/92; BOA., A.MKT.MHM. 93/55). Çerkes ve Nogayların Anadolu'ya sevki de aynı şekilde gerçekleştirildi. Verimli araziler müfettişler marifetiyle belirlenerek göçmenlere tahsis edildi. Her türlü ihtiyaçlarının karşılanması için ahali ve devlet tarafından maddi-manevi önemli çaba sarf edildi (BOA., A.MKT.MHM. 162/69). Aynı aileden olanlar mümkün mertebe bir arada yerleştirildi (BOA., A.MKT.MHM. 184/56). Sanatkârlara sermaye, tarım ehline zirai alet ve edevat, askerî hizmette bulunanlar ile ulema ve meşayih ise maaş verildi (BOA., A.MKT.MVL. 85/63; BOA., A.MKT.MHM. 110/92; BOA., ML.MSF.d. 18287-1). Şüphesiz bütün bu çalışmalar sorunsuz bir şekilde yürümedi. Nitekim devletin içinde bulunduğu sıkıntılar ile dönemin ulaşım, iletişim ve yaşam koşulları kusursuz bir göç yönetimine müsaade etmemekteydi. Kötü beslenme ve hastalık gibi nedenlerle Kafkas muhacirlerinin yaklaşık yüzde yirmisi hayatlarını kaybetmişlerdi. 1864-1865 yılları arasında sadece Samsun'da bir günlük ölüm oranı yüz yirmi ile yüz elli kişi arasındaydı (Karpas, 2017). Buna rağmen devlet, muhacirlerin sıkıntılarını en aza indirmek için bütün imkânlarını seferber etti.

Doksanüç Harbi'nden sonra ise Balkanlar'dan İstanbul'a ve Anadolu'ya ikinci büyük göç dalgası başladı. Zira söz konusu savaş, Rus askerî ile Bulgarların mezâlimine dönüşmüştü. Balkan ahalisi gasp, yağma, manevi baskılar ve benzeri çeşitli yıldırma politikaları ile göçe zorlanarak

¹ Göç hareketi, 1863 sonu itibariyle yığınsal bir niteliğe bürünmüş, Rusların kırk bin civarında olacağını söylediği muhacirlerin sayısı 1864 yılı ilkbaharına kadar dört yüz bini bulmuştu (Saydam, 1997).

işgal edilen yerleri terk etmeye başladılar. 1877 yılında başlayan göç, 1879 yılına kadar artarak yoğun şekilde devam etti. Bir buçuk milyon civarında muhacir deniz, kara ve demiryolunu kullanarak iptidai şartlar altında Karadeniz iskelelerine ve İstanbul'a yöneldiler. Adeta göçün merkezi haline gelen İstanbul, sosyo-ekonomik açıdan büyük bir sarsıntı yaşadı. Muhacirlerin geçici iskânı için camiler, tekke ve zaviyeler, medreseler, hususi mekânlar, saraylar, hanlar, boş araziler, çiftlikler ve mektep binaları tahsis edildi². Her türlü ihtiyaçlarını gidermek için İdâre-i Umumiye-i Muhacirin Komisyonu kuruldu ve teşkilatlandırıldı. Kalıcı iskâna yönelik olarak Kırım Savaşı'ndan sonra gelen göçmenlerin sevk ve iskânına benzer tedbirler alındı. İskân için ağırlıklı olarak Edirne, Bursa, Konya, Aydın, Ankara, Selanik ve Aydın vilayetlerinde tespit edilen boş araziler ve uygun yerleşim yerleri kullanıldı. Ziraat ehline ahali ve devlet tarafından tohum ve araç-gereç ile işgücü desteği verildi. Sanatkârlar şehir ve kasabalara yerleştirildi. Aynı aileden olanlarla akrabaların bir arada yerleştirilmelerine itina gösterildi ve yeni yerleşim yerlerinden ziyade var olan köy ve kasabalar kullanıldı (İpek, 1999; Karpat, 2017).

Diğer yandan 1861-62 yılında Balkanlarda yaşanan problem İstanbul'da da baş göstermişti. Yine kimsesiz muhacir çocuklar, karmaşa esnasında sokaklarda cami avlularında göze çarpmaya başladılar. Ancak devlet giderek artan göç baskısına ve özellikle İstanbul'daki sıkıntılara rağmen tespit edebildiği *bi-kes* başka bir ifadeyle kimsesiz etfali işgal bölgelerinde bırakmadı. 1878 yılında Filibe'de İngiliz Konsolosluğu himayesinde bulunan kırk dokuzu erkek ve otuz yedisi kız toplam seksen altı yetim, iki memur görevlendirilerek başkente getirildi. Edirne'den ise on üç kimsesiz çocuk alındı (BOA., Y.PRK.KOM.1/60)³.

3. KIRIM SAVAŞI VE DOKANÜÇ HARBİ SONRASI MUHACİR ETFALİN EĞİTİM GÖRDÜĞÜ KURUMLARA GENEL BAKIŞ

Muhacirlerin hangi bölgelere sevk edildiği Kırım Savaşı'nın ve Doksanüç Harbi'nin ardından yaklaşık olarak kaç kişinin Osmanlı topraklarında iskân edildiği hakkında bilgiler mevcut ise de⁴ bunların kaçının eğitim-öğretim çağındaki çocuklardan oluştuğu ve bu çocuklardan yetim olanlarının sayısı hakkında güvenilir bir rakam vermek oldukça güçtür⁵. Bu nedenle söz konusu dönemlerde Osmanlı'da eğitimdeki gelişme ve kurumsallaşmanın genel seyri, çocukların alındığı mektepler ile yetim muhacirlere tahsis edilen eğitim kurumları üzerinden çalışmayı sürdürmek daha doğru olacaktır.

Kırım Savaşı'ndan sonra eğitim çağındaki muhacir etfalin aileleri, dönemin şartları gereği en yaygın eğitim kurumu olan sıbyan mekteplerine rağbet göstermişlerdir. Mahalle mektepleri ve taş mektep olarak da anılan sıbyan mekteplerine erişim daha kolay olmakla beraber yeniden tesisleri de ahalinin ianeleriyle sağlanmakta ve devlet bütçesine fazla bir yük getirmemekteydi. Ayrıca burada verilen eğitim geleneksel nitelikteydi. Genel olarak namaz sureleri ile duaları düzgün okuma, itikat, ibadet ve ahlak bilgisi, ezber ve tekrar ile öğretilmekteydi. Derslerin içerik ve çeşitliliği hocaya göre de değişebilmekteydi (Kara-Birinci, 2005). 1854 yılı itibarıyla Anadolu'ya yerleştirilen Müslüman muhacirler için hemen her köy ve mahallede bir mektep kurulmuş veya var olanlar elden geçirilerek kullanıma uygun hale getirilmişti. Hoca ve ders gereçlerinin de temin edildiği mekteplere muhacir talebi yoğun oldu. Öyle ki 1870 yılına doğru mekteplerin bir kısmında eğitim muhtelit yani karma olarak verilebilmekteydi. Bu tarih itibarıyla mektep sayısı ihtiyaca

² 1878 yılında eğitim-öğretimde büyük aksamalar oldu. Dersâdet ve Bilâd-ı Selâse'de (Galata, Üsküdar, Eyüp) bulunan bütün mektepler muhacirin iskânına tahsis edilmişti. Dolayısıyla talebe bir müddet eğitimden mahrum kaldı. Muhacirlerin kalıcı iskân bölgelerine yönlendirilmeleriyle tahliyeler başlamakla birlikte 1879 ortalarında Maârif Nezâreti eğitim-öğretimin daha fazla aksamaması adına evvela eğitim kurumlarının boşaltılmasını talep etmekteydi (BOA., MF.MKT.55/70).

³ İlgili vesikaya göre 1878 yılının Aralık ayında İstanbul'da bulunanlarla beraber tespit edilebilen kimsesiz muhacir çocuk sayısı yüz on biri erkek, altmışı kız olmak üzere toplam yüz yetmiş bir idi.

⁴ 1910 yılına kadar yaklaşık üç milyon göçmenin Osmanlı topraklarına geldiği anlaşılmaktadır. (Karpat, 2017).

⁵ Birinci Dünya Savaşı sonunda memlekette yüz bine yakın evlâd-ı şühedâ, muhacir ve mülteci bulunduğu ifadesi Sadaret evrakında kayıtlıdır (BOA., BEO.4551/341252).

cevap verecek orana ulaşınca kız ve erkek mektepleri tefrik edildi. 1879 yılındaki göç dalgasında mektep binaları geçici iskân mekânı olarak kullanılıncaya bazı mahallelerde yine kısa bir süre zorunlu olarak karma eğitime devam mecburiyeti hâsıl olmuştu (BOA., MF.MKT.65/44). Abdülhamid devrinde aynı zamanda usûl-i atika mektepleri olarak ta isimlendirilen sıbyan mekteplerinin yanı sıra usûl-i cedide göre eğitimin verildiği ve Maârif Nezâreti'nin kontrolünde olan mekâtib-i ibtidâiyye teşkil edildi. Bu mektepler de muhacir çocukların eğitim aldığı mektepler arasındaydı.

Kırım Savaşı'nın ardından başka bir ifadeyle göç yoğunluğunun yaşanmaya başladığı 1860'lı yıllarda Osmanlı Devleti, sivil eğitimin modernleşmesi noktasında mesafe kaydetmeye başlamıştı. 1847 yılından itibaren faaliyete geçmeye başlayan rüşdiyeler, ilköğretimin ikinci kademesini oluşturan ve aynı dönemde açılan Dârümuallimîn'in gelişimiyle eş zamanlı olarak yaygınlaşmaya başlayan modern mektepler statüsündeydi. Sıbyan mektepleri dinî-ahlaki programlarını korurken rüşdiyeler dinî eğitim yanında ilim ve fenlere giriş mahiyetinde müfredata sahiptiler. Sınıf geçme usulüne göre tasarlanmış olan rüşdiyelerde yazı ve matematik dersleri de yer almaktaydı (Yıldırım, 2010). Tanzimat devri sonuna kadar İstanbul'da faal olan rüşdiye sayısı yirmi bir idi. 1880'li yıllarda ise ülke genelinde beş yüzün üzerinde rüşdiye mektebi bulunmaktaydı. İstanbul'daki mekteplerin sekizi ise kızlara yönelikti. Tanzimat devrinde kız rüşdiyelerinde okuyan öğrenci sayısı iki yüz civarındaydı (Kurnaz, 1999). İlk etapta sadece Müslüman ahaliye hizmet veren rüşdiyeler, 1876 yılı itibariyle Türkçe sınavını geçmek koşuluyla Gayrimüslimleri de kabul edilmeye başlamıştır (Kodaman, 1999; Ünal, 2015). Sivil rüşdiyelerin yanı sıra 1875 yılında dokuzu ve Abdülhamid döneminde yirmi altısı açılmış olan toplam otuz beş askerî rüşdiye de bulunmaktadır (Patoğlu, 2018). Rüşdiye mektepleri özellikle II. Abdülhamid devrinde muhacir çocukların da kabul edildiği bir eğitim kurumu olmuştur. Yıllara göre rüşdiyelerin öğrenci istatistiklerine bakıldığında da bu durumu tahmin etmek güç değildir. Sadece 1877 ile 1909 yılları arasında İstanbul'daki rüşdiye sayılarında önemli bir değişiklik olmazken öğrenci mevcudunda dört binin üzerinde artış görülmektedir (Kodaman, 1999).

1869 yılında ilan edilen Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi Osmanlı'da eğitimin yeniden organize edilmesi açısından oldukça önemlidir. Zira kademeli eğitim sistemi ile birlikte yeni mekteplerinin açılmasını öngören nizamnâmeye göre orta öğretim kurumlarından olan idadilerin de açılmasına başlanmıştır. Tanzimat devri sonuna kadar biri Yanya'da olmak üzere toplam iki adet idadi açılabilmişse de 1890'lı yıllara doğru birçok şehir merkezinde idadiler tesis edilmiştir. 1892 yılına kadar vilayetlerdeki mektep sayısı otuz dördü bulunmuş ve 1910 yılında memleketteki idadi adedi yüzü geçmiştir (Somel, 2010; Demirel, 2010). Yatılı kısımları da bulunan idadiler yaşı uygun olan muhacir çocukların eğitim gördükleri kurumlardan olmuş ve rüşdiyeler gibi 1900'lü yıllarda tıka basa öğrenci ile dolmuşlardır. 1868 yılında açılan ve lise statüsünde olan Mekteb-i Sultani ise müfredat ve idari açıdan Abdülhamid devrinde gelişmeye devam etmiştir. İncelediğimiz vesikalarda muhacirlerin kabul edildiği mektepler arasında bu kurum da yer almaktadır.

Bahsi geçen kurumlar haricinde muhacir çocukların eğitim aldığı en önemli kurumlarından biri de II. Abdülhamid devrinde Hamidiye Vilayet Sanayi Mektepleri olarak anılmaya başlayan ıslahhaneler ile İstanbul Sanayi Mektebi idi. İlk ıslahhane göçün en yoğun olduğu tarihlerde Niş'te açıldı. 1863 yılında açılan Niş Islahhanesi, muhacir yetim çocukların en fazla istifade ettikleri yatılı bir mesleki eğitim kurumuna dönüştü. Mithat Paşa tarafından tesis edilen Niş Islahhanesi'ni Balkanlarda ve Anadolu'da açılan diğer ıslahhaneler takip etti. İlk ıslahhane kırk bir mevcut ile Müslim ve Gayrimüslim ayırt etmeksizin korunmaya muhtaç çocukların barınağı olmuştu. Vilayetlerin neredeyse tamamına yayılan ıslahhaneler, zamanla yüz elli ile iki yüz arasında değişen öğrenci sayısına ulaştılar. Göçün yığınsal nitelik kazandığı dönemlerde İstanbul Sanayi Mektebi'nde ise altı yüzü rakamlar görülmekteydi. 1880 yılı itibariyle hem isim hem de format değiştiren ıslahhaneler, sanayi mektepleri olarak yine ağırlıklı olarak kimsesiz muhacir çocuklara hizmet vermeye devam ettiler (Yıldırım, 2012).

Yukarıda bahsi geçen eğitim kurumlarının yanı sıra Enderûn-ı Hümâyûn Mektebi, Tophane ve Bahriye sanayi mektepleri, İstanbul'da açılan Darülaceze ve Eytamhane muhacir çocukların eğitim gördüğü kurumlar arasındaydı. Diğer yandan kız sanayi mektepleri, kız rüşdiyeleri ve sıbyan mektepleri ile mekâtib-i ibtidâiye ise göçmenlerin kız evlâdının devam edebilecekleri eğitim kurumlarındandı. 1869 yılında açılan İnas Sanayi Mektebi, kimsesiz kız çocuklarının sanat eğitimi almasını sağlamak ve Tophane'ye gerekli bazı eşyaların ucuz üretimini temin etmek üzere kurulmuştu. Şerithane ve terzihane atölyelerine sahip olan mektebe ilk etapta elli öğrenci alınmıştı. Okuma-yazma, matematik (dört işlem), tarih, coğrafya ve hıfzıssıhhanın yanı sıra daha ziyade müfredatta ev ekonomisi, dikiş ve nakış dersleri yer almaktaydı (BOA., Beşinci Nizamât Defteri). Yatılı kısmı fukara evlâdından ve yetimlerden oluşan mektebin mevcudu 1875 yılında yüz elliyi buldu ve idaresi 1876 yılında Ticaret Nezâreti'ne havale edildi (Yıldırım, 2010). 1884 yılı itibariyle nizamnamesi tadil edildi, tahsisatı artırıldı ve kontenjanı iki yüze çıkartıldı (BOA., Beşinci Nizamât Defteri). Ki bu durum da yine göç kaynaklıydı. Nitekim 1873 yılında Rusçuk'ta da bir kız ıslahhanesi teşkil edilmişti. Rusçuk'taki ıslahhanenin öğrenci kaynağını da yine *yerli ve yabancı, İslam ve Hristiyan* kimsesiz kız çocukları oluşturmaktaydı (Yıldırım, 2010).

İstanbul'da bulunan kimsesiz kız çocukları için düşünülen çareler arasında ayrıca müstakil bir mektep kurma tasavvuru da bulunmaktaydı. 1883 yılında dile getirilen bu fikre göre çocuklar fena bir halde terbiye olur ise ileride bir takım sıkıntılar baş gösterebilirdi. Bu nedenle zaman kaybedilmeden eğitilmeleri önem arz etmekteydi. Çocuklara okuma-yazmanın yanı sıra İslamiyet ve insaniyet için gerekli bilgilerin, farz-ı diniyenin öğretilmesi elzemdi. Bunun için münasip bir mahal tedarik edilerek kız çocukları buraya toplanacak ve bahsi geçen konularda dersler verilecekti. Ayrıca nakış ve dikiş gibi uygulama ağırlıklı sanatlar talim ettirilecekti. Masraflar için devlet memurlarından ve ahaliden yardım toplanacaktı. Beş sınıfa taksim edilecek mektebin birinci sınıfında bulunacak çocukların yaş aralığı üç ile yedi arasında olacaktı. İkinci sınıf yedi ile on dört, üçüncü sınıf on dört ile yirmi ve nihayet beşinci sınıf yirmi bir ve üstünden teşkil edilecekti. Mektepte daha ziyade askerler için kıyafet üretimi yapılacaktı. Yirmi bir yaşına gelen genç kızlar ise edepli, ehli ırz ve erbab-ı namustan olduklarını kefil ile ispat eden taliplilerle mektepte nikâhları kıyılmak suretiyle evlendirileceklerdi (BOA., Y.PRK.KOM.4-29)⁶.

4. MUHACİR ÇOCUKLARIN EĞİTİMİNE YÖNELİK UYGULAMALAR

Muhacirlerin kalıcı ikamet yerlerine yerleşmeleri ve geçimlerini temin etmeye başlamaları tabiatıyla göç yönetiminin en önemli basamağını teşkil etmekteydi. Bu kaygının giderilmesini ve uyum sürecinin tamamlanmasını ise zamanla manevi ve sosyo-kültürel gereksinimlerin karşılanması takip etti. Taşrada muhacirler için teşkil edilen yeni yerleşim yerlerinde bir yandan ibadethaneler kurulurken diğer yandan çocukların eğitimi için mektepler tamir ve inşa edilmeye başlandı. Hocalar tayin edilerek kitap ve diğer ders gereçleri gönderildi. Örneğin 1866 yılında Lazistan sancağına bağlı kazalarda Çerkes muhacirlerin ikameti için tesis edilen yirmi dokuz yeni köyün ahalisi ile bu köylere civar yerleşim yerlerinde yaşayanların evlâdına mahsus sıbyan mektepleri faaliyete geçirildi. Yüz ellişer kuruluş maaş ile yerli ve lisan bilir hocalar tayin edildi. Ayrıca Elifba, Amme ve Tebareke cüzleriyle Emsile, Bina, Maksud ve İlmihal risaleleri gönderildi (BOA., İ.MVL. 554/24886).

Göçün yoğunlaştığı dönemlerde sıbyan mektepleri çocukların sayısına kifayet etmeyince bazı mektepler dört beş mahallenin hizmetine sunuldu. Ancak zamanla yeterli sayıda mektep faaliyete geçti ve bu sıkıntı giderildi. Sıbyan mekteplerinin hoca ve sair masraflarının bulunduğu bölge ahalisi tarafından karşılanması Maârif Nezâreti tarafından karara bağlanmışsa da muhacirlere mahsus olarak inşa edilen yeni yerleşim yerlerinde yapılan mekteplerin hoca maaşlarını nezaret

⁶ Sosyal devlet anlayışı ile geleneksel dinî ve örfî dinamiklerden oluşan bu düşüncenin bir eğitim kurumunda vücut bulması, idarecilerin çocukların geleceğini temin ve toplum yapısının korunmasına yönelik çabalarını izah için önemli görülmüştür. Ayrıca tıpkı ıslahhanelerin yapısında olduğu gibi bu mektebe de hariçten arzu edenler çocuklarını verebilecek ve bunun için ayrıca bir sınıf teşkil edilecekti.

üstlenmekteydi. Nitekim 1884 yılında Karesi Vilayetinin Fırt (Susurluk) Nahiyesine tabi Demir Köprüde muhacirlere mahsus olarak teşkil edilen Hamidiye köyüne yüz elli kapasiteli bir mektep inşa edilmişti. Ahali tarafından Muhacir'in Müfettişliğine verilen maruzatta Çerkezce bilen ilk mektep hocası talep edilmekteydi. Söz konusu talep Maarif Nezâreti tarafından uygun görülerek Sadarete iletildi ve bu gibi mekteplerin hoca ve diğer masraflarının ahali tarafından karşılanması kararlaştırılmış ise de köy ve mektep göçmenlere mahsus olarak yeni inşa edildiği için aylık dört yüz kuruş olan hoca maaşının Maarif bütçesinden karşılanması kararlaştırıldı (BOA., İ.DH.912/72403).

Sıbyan mekteplerine tayin edilen hocalar mahallinden temin edilmekte ve lisan bilir takımdan seçilmekteydi. Nezâret, vileyetlere gönderdiği yazılarda bölgedeki muhacirler hangi milletten ise ona göre hoca araştırması yapılmasını talep etmekteydi. Nitekim 1878 yılında Yozgat, Amasya, Canik ve İzmid sancaklarındaki bazı kaza ve köylerdeki mektepler için Abaza lisanına aşına hoca araştırılması istenirken (BOA., MF. MKT. 57/57; BOA.,MF.MKT.57/58; BOA., MF.MKT.57/60) Lazistan sancağındaki mekteplere Çerkesce bilen hocalar tayin edilmekteydi.

II. Abdülhamid devrinde ilköğretime yönelik düzenlemelere gidilmiş ve usûl-i cedide göre eğitimin verildiği mekâtib-i ibtidâiyye tesis edilmişti. Sıbyan mektepleri varlıklarını devam ettirmekle beraber yeni müfredat üzere eğitimin verildiği ilk mektepler yaygın hâle gelmeye başladı. Dolayısıyla bu dönemde muhacirlere mahsus yerleşim yerlerinde yeni açılan mektepler de ibtidâi mektep olarak faaliyete geçmeye başladılar. Zira 1890 yılında Hüdavendigâr vilâyetine bağlı Ertuğrul sancağında yetmiş adet ibtidâi mektep inşa edilmişti (Nurdoğan, 2005). İbtidâilerde eğitim verecek kadın ve erkek hocalar ise yine mahallinden ve yeni eğitim usulünü bilen muhacirler arasından seçilmekte, maaşları Meclis-i Maârif varidatından karşılanmaktaydı. Örneğin Maârif Nezâreti, 1900 yılında Karahisar-ı sahib'de muhacirlerin eğitimi için kurulan iki mektebe talep edilen hocaların tayininin bu usulle gerçekleştirilmesini istemekteydi (BOA., MF.MKT.484/24-3).

Ebeveyni bulunan ve aileleriyle ikâmet eden muhacir çocuklar nispeten şanslıydılar. Mektep çağına galenler buldukları yerlerdeki sıbyan mekteplerinde eğitim alabilmekteydiler. Bununla birlikte rüşdiye mekteplerinde de eğitim görme şansları vardı. Asıl mesele kimsesiz olarak Osmanlı topraklarına ulaşan biçarelerin barınmalarının ve eğitim almalarının sağlanmasıydı. Bu gibilerin sahip çıkılmadığı takdirde şurada burada perişan olacakları, asayişsizliğe yol açacakları aşıkardı. Bu durum 1861 yılında Niş'e Vali olarak tayin edilen Mithat Paşa tarafından sahada fark edilmişti. Zira Paşanın göreve geldiği yer ve tarih, göç yoğunluğu açısından son derece önemliydi. Beş yüz bin civarında Tatar ve Çerkes Balkanlarda iskân ettirilmişti (Koç, 2007). Dolayısıyla Paşa, bölgenin hâlihazırda ekonomik ve toplumsal sıkıntılarının yanı sıra görev alanında göçün getirdiği problemleri de halletmek için işe koyuldu (Tuna Gazetesi, 1865). Bir yandan bölgenin refah seviyesini yükseltmeye çaba sarf ederken diğer yandan da güvenliği sağlamaya çalışmaktaydı. Asayiş temin çalışmaları sırasında kimsesiz çocuklarının sokaklarda başıboş ve perişan bir vaziyette olduklarını, ahalinin bu vaziyet karşısında duyarsız kaldığını fark etti. Bunun üzerine harekete geçerek çocuklara barınacak bir mekân tahsis etti. Suça karışmış olanların tedric edildiği bu yerin masrafları için devlet memurlarından ve ahaliden mali destek aldı. Mesleki eğitim için Müslim ve Gayrimüslim hocalar ile terzilik ve kunduracılık sanatlarında ehil ustalar görevlendirdi. Bir yetimhane ve aynı zamanda eğitim kurumuna dönüşen mekâna ıslahhane adını verdi (Yazıcı, 2007). 1863 yılında kurulan Niş İslahhanesi'ni Tuna vilâyetine dâhil edilen Rusçuk ve Sofya'daki ıslahhanelerinin açılışı takip etti. İslahhanelerin takdir toplaması sayılarının artmasına da vesile oldu. Bu başarılı girişim, evvela Tuna gazetesi ardından Takvim-i Vekâyî aracılığıyla kısa sürede duyurularak idarecilerin dikkatini çekti ve Tanzimat devri sonuna kadar Anadolu'nun hemen her vilayetinde birbiri ardına ıslahhane tesis edildi (Yıldırım, 2010).

İslahhanelerin kuruluş gayesi beş ile on üç yaş arasındaki kimsesiz yetim çocukların topluma vatansever ve meslek erbabı kimseler olarak kazandırılmalarını sağlamaktı. Hedef kitle ise

dönemin şartları gereği büyük oranda muhacir etfal oldu. Farklı lisanlarda temel eğitimin verildiği islahanelerde zamanla mesleki eğitim de çeşitlilik kazandı. Terzilik ve kunduracılığın yanında matbaacılık, dericilik, boyacılık, marangozluk gibi sanat dallarının eğitimi vermeye başlandı. Doksanüç Harbi sırasında idari ve mali problemler nedeniyle yıldızları söner gibi olduysa da II. Abdülhamid devrinde Hamidiye Sanayi Mektepleri ismini alarak güncellendiler. Gerek İstanbul Sanayi Mektebi ve gerekse vilayet sanayi mektepleri söz konusu savaşın ardından yine muhacir çocuklara ev sahipliği yaptılar. Zira harbin ardından 1879 Eylülüne kadar sadece Rumeli'den İstanbul'a gelen muhacir sayısı üç yüz doksan bin civarındaydı (İpek, 1999). İbadethaneler, mektepler, vakıflara ait mülkler, konaklar v.s. gibi barınmaya müsait her yer muhacirlere tahsis edildi (Koç, 2007). Tabiatıyla korunmaya muhtaç kimsesiz çocuklar yine sokaklarda fark edilir hale geldiler. Örneğin 1881 yılında İstanbul'da muhacir çocuklardan bazılarının geceleri Yeni Cami avlusunda ve Beyoğlu taraflarında kaldırımlar üzerinde yatmakta olduklarının tespit edilmesi üzerine bu gibi kimsesiz ve okul çağında olanların toplatılarak askerî ve mülkiye sanayi mekteplerine alınmasına karar verildi (BOA., İ.DH.841/67590).

Kimsesiz olsun ya da olmasın muhacir çocukların talim ve terbiyelerine itina gösterilmesi, devlet yetkililerinin üzerinde hassasiyetle durdukları bir konu idi. Ancak sadece sanayi mektepleri gerek kapasite gerek yaş itibarıyla çocukların tamamı için yeterli değildi. Bu nedenle Osmanlı'daki eğitim kurumlarından uygun olanlar muhacir evlâdını kabul etmeye başladı. Mesela Meclis-i Maârif talimatıyla Mirgün'de bulunan gureba hastanesine ve diğer yerlere iskân ettirilen rüştiyeye elverişli muhacir çocuklarının Mirgün Rüşdiyesine kayıt ve kabul edilmeleri hangi sınıf uygunsa o sınıfa dâhil edilmeleri eğitim-öğretimlerine itina gösterilmesi istenmekteydi (BOA., MF.İBT.12/35). Muhacirin komisyonu Gülhane'de ikamet etmekte olan muhacir etfal için muhacirin hastanesinin bir bölümünü sıbyan mektebine dönüştürerek iki hoca tayin etmiş ve usul-i cedide göre eğitim almalarını temin etmişti (BOA., MF.İBT.18/78).

Diğer yandan 1878 yılında Enderun Mektebi'nde de kimsesiz çocuklara mahsus bir sınıf teşkil edildi. Yüz kadar muhacir çocuk Enderun-ı Hümâyûna alınarak koğuşlara yerleştirildi. Bakımları ile talim ve terbiyeleri için nöbetçi, hademe, lala ve hocalar tayin edildi (BOA., TSMA. E. 605/13). Ders kitapları gönderildi, kıyafetleri temin edildi, yemekleri muntazaman verildi ve sağlıkları gözetim altında tutuldu⁷. Aldıkları temel eğitimin seviyesi her sene yapılan sınavlarla ölçüldü. Eğitimlerini tamamlayanlar kabiliyetleri ile yaşlarına göre askerî ve mülki mekteplere nakledilmeye başlandılar. 1881 yılında buradaki çocuklardan on dokuzu İstanbul Sanayi Mektebi'ne alındı. (BOA., TSMA. E. 605/44; BOA., TSMA. E. 627/71). Yirmisi Bahriye Sanayi Mektebi'ne, yirmi biri Tophane-i Amire Sanayi Mektebi'ne ve ikisi Mekteb-i Sultani'ye gönderildi (BOA., TSMA. E. 628/76/3).

Tablo 1. Enderûn-ı Hümâyûn'dan diğer mekteplere alınan muhacir öğrenciler (BOA., TSMA. E. 594/93).

Tophaneye			Mekteb-i Sanayiye		
Yaş	Adı	Baba Adı	Yaş	Adı	Baba Adı
13	Aziz Efendi	Bekir Ağa	14	Rasim Efendi	Hayrullah Ağa
13	Ali Efendi	Mustafa Ağa	16	Ahmed Efendi	Hüseyin Ağa
13	Hüseyin Efendi	Mustafa Ağa	13	Emin Efendi	Emin Ağa
10	Hüseyin Efendi	Hasan Ağa	13	Bekir Efendi	Ahmed Ağa
10	Ahmed Efendi	Ahmed Ağa	13	Reyhan Efendi	Mehmed Ağa
10	Mehmed Efendi	Ahmed Ağa	13	İsmail Efendi	Abdullah
10	Hasan Efendi	Mehmed Ali Ağa	11	Hayri Efendi	Mehmed Ağa
11	İsmail Efendi	Murad Ağa	12	Sadullah Efendi	Mestan Ağa
7	Mehmed Efendi	Ahmed Ağa	12	Hüsnu Efendi	Ali Ağa
6	Mehmed Ali Efendi	Mehmed Ağa	12	İsmail Efendi	Mustafa Ağa

⁷ Sağlık konusu oldukça önemliydi. Zira 1883 yılı sonuna doğru Enderun'da bulunan doksan sekiz çocuktan altmış beşi çeşitli hastalıklarla yakalanmıştı. Yetkililer başından beri gerekli önlemleri alarak aşı çalışmalarını ve tedavi süreçlerini başlatmışlardı. Kısa sürede çocukların elli sekizi yeniden sağlığına kavuşturuldu (BOA., Y.PRK.KOM.4/28).

6	Ömer Efendi	Osman Ağa	11	Hasan Efendi	Arif Ağa
6	Mehmed Efendi	Ahmed Ağa	11	Mustafa Efendi	Ahmed Ağa
6	Mehmed Efendi	Abdullah Ağa	11	Mehmed Efendi	Hasan Ağa
5	Mehmed Efendi	Ali Ağa	11	Hasan Efendi	Ali Ağa
5	İbrahim Efendi	Mürsel Ağa	9	Hasan Efendi	Mehmed Ağa
14	İsmail Efendi	Adil Ağa	10	İdris Efendi	Fevki Ağa
13	Ali Efendi	Hasan Ağa	9	Akif Efendi	Ahmed Ağa
12	Mehmed Efendi	Osman Ağa	9	Ömer Efendi	Osman Ağa
8	Mustafa Efendi	Mehmed Ağa	9	Arif Efendi	Hasan Ağa
16	Mehmed Efendi	Hüseyin Ağa	8	Osman Efendi	Raşid Ağa
Bahriye Sanayi Kısımına					
20	Şakir Efendi	Mustafa Ağa	8	Salim Efendi	Ali Ağa
19	Ahmed Efendi	Receb Ağa	8	Hüseyin Efendi	Ali Ağa
12	Aziz Efendi	Ali Ağa	8	Adil Efendi	Abdullah Ağa
12	İbrahim Efendi	Hasan Ağa	7	Mehmed Efendi	Ahmed Ağa
11	İbrahim Efendi	İbrahim Ağa	8	Hüseyin Efendi	Ali Ağa
10	İsmail Efendi	İbrahim Ağa	7	Said Efendi	Osman Ağa
10	Hasan Efendi	İbrahim Ağa	8	Halil Efendi	Abdurrahman Ağa
8	Necib Efendi	Salih Ağa	13	İbrahim Efendi	Ahmed Ağa
8	İbrahim Efendi	Mustafa Ağa	13	Ahmed Efendi	Ali Ağa
7	İbrahim Efendi	Eşref Ağa	12	Ahmed Efendi	Kadri Ağa
Mekteb-i Sultaniye					
12	Süleyman Efendi	İsmail Ağa	14	Hüseyin Efendi	Emin Ağa

Tophane-i Amire Sanayi Mektebi ile Bahriye Sanayi Mektebi aynı zamanda üretim merkezleri olduğu için çok sayıda muhacir çocuk kabul etmekteydi. 1881 yılında Dâhiliye Nezâreti üzerinden her iki mektebe yaşları on iki ile on sekiz arasında beş-altı yüz çocuk ve genç muhacir talep edilmişti. Bu yıl sadece Tophaneye alınanların sayısı yüz elli bir idi ve peyder pey muhacir etfalın gönderilmesine devam edilmekteydi (BOA., Y.PRK.BŞK.5/38). Bu durum bir yandan çocukların iş tutmasını ve meslek edinmelerini sağlamakta diğer yandan her iki kurumun iş gücü ihtiyacını gidermeye yardımcı olmaktaydı.

1880'li yıllarda muhacir dul ve yetim çocukların barınmaları için tahsis edilen Gülhane'deki Kırmızı Kışlaya da bir mektep açılmıştı. Yetim muhacir çocukların aynı zamanda eğitim almalarına da imkân sağlayan mektebin 1887 yılı yirmi altı Martındaki mevcudu kırk ikisi kız, seksen beşi erkek olmak üzere toplam yüz yirmi yedi idi (BOA., Y.PRK.MF.1/51). Burada verilen eğitim, genel olarak kimsesiz korunmaya muhtaç çocuklar için öteden beri süregelen eğitim politikasına uygun olarak mesleki ağırlıklıydı. İlköğretim seviyesinde teorik dersler ile dinî-ahlaki eğitimlerini mektepte gören çocuklar, uygulamalı eğitim için Tophane ve Tersane sıbyan sanayi taburlarına yönlendirilmekteydiler (Bay, 2017). Enderûn Mektebi örneğinde olduğu gibi askerî kurumlar, meslek edindirme noktasında önemli rol üslenmişlerdi. Öğrenci kapasiteleri diğer mekteplere göre nispeten daha fazla olmakla beraber çocukların yetişmesine disiplin noktasında da katkı sunmaktaydılar.

Tablo 2. Eytamhane ile Dulhane ve Eytam-ı Muhacirin Mektebi'nin günlük mevcudu (Mart, 1887) (BOA. Y.PRK.MF.1/51)

Eytamhanenin mevcudu			Dulhanenin mevcudu			Mektebin mevcudu			Genel Toplam	Mülâhazat
Nüfus			Nüfus			Öğrenciler				
Kız	Erkek	Toplam	Küçük	Büyük	Toplam	Kız	Erkek	Toplam		
42	85	127	1	176	177	42	85	127	304	Dünden kalan
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	Bugün gelen
42	85	127	1	176	177	42	85	127	304	Toplam
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	Giden

42	85	127	1	176	177	42	85	127	304	Mevcut olan
----	----	-----	---	-----	-----	----	----	-----	-----	-------------

Abdülhamid devri, mekteplerin sayısal ve nitelik olarak geliştiği bir devirdi. Zira 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi'ne göre kademeli eğitim sisteminde orta dereceli mektepler sınıfında yer alan idadilerin sayısı bu devirde artmış ve hemen her vilayet merkezinde yatılı idadi mektepleri açılmıştı. İdadilerin yatılı kısmı ücretli olmakla beraber muhacir çocuklar gerek Maârif Nezâreti gerekse valiliklerin yönlendirmesiyle münasip olan idadilerde ücretsiz yatılı eğitim alma imkânına sahiptiler. Nitekim idadilerin ekserisinde de *evlâd-ı muhacirinden* birçok talebe eğitim gördü. Öyle ki 1900 yılına gelindiğinde söz konusu mektepler tıka basa dolmuş vaziyette idi. Dolayısıyla bu mekteplere kayıt yapmak isteyenler Tıbbiye, Bahriye ve Mühendishane idadileriyle Mekteb-i Sanayi, Mülkiye Baytar ve emsali mekteplerin yatılı kısımlarına havale edildiler (BOA.,MF.MKT.528/52).

1896 yılında İstanbul'da açılan Darülaceze de, kimsesiz muhacir yetimlere ev sahipliği yapmıştır. Darülaceze bünyesinde bir mekteb-i ibtidâi ve iş tutmaya muktedir yaşta olanlar için imalathaneler bulunmaktaydı (Özbek, 2013). Ayrıca Balkan Savaşlarından sonra vilayetlerde açılan ve yaygınlaşan kız ve erkek Darüleytamları da neredeyse muhacir evlâdına mahsus hale gelmişti. Bu kurumlar korunmaya muhtaç kız ve erkek muhacir çocuklara barınma imkânı sunarken mektep vazifesini de ifa etmekteydiler (BOA., DH.UMVM.70/16-7).

5. SONUÇ

Kırım Savaşı, Osmanlı'nın Balkan topraklarına, Doksanüç Harbi ve Balkan Savaşları ise Anadolu'ya büyük bir göç akınına neden oldu. Dönemin ulaşım ve sağlık koşulları hâlihazırda insani olmayan zorunlu göçü, daha da çileli hale getirdi. Devlet, içinde bulunduğu ekonomik ve siyasi birçok probleme rağmen muhacirlerin Osmanlı topraklarına ulaşmaları için bütün imkânlarını seferber etti. Anadolu'ya yönelenler için İstanbul'da ve Karadeniz sahillerinde geçici iskân bölgeleri tesis edilerek muhacirlerin barınmalarını ve işlerini temin etmeye gayret sarf etti. Kalıcı iskân için her yere müfettişler gönderilerek verimli araziler tespit edildi. Yeni şehir, kasaba ve köyler kuruldu ve evler inşa edildi. Ahalinin de ianeleriyle ziraat ehline çift alet-edevatı sanatkârlara sermaye verildi. Uyum süreci tamamlanana ve muhacirler geçimlerini sağlamaya başlayana kadar vergi ve askerlik muafiyeti getirildi. İdarecilere *Millet-i İslamiyenin* misafirlerine iyi muamele edilmesi için sürekli olarak talimatnameler gönderildi. Yerel ahaliye nasihatlerde bulunuldu ve daha burada sayamadığımız birçok tedbir alındı.

Öte yandan muhacir evlâdının iyi yetişmesi, talim ve terbiyelerine itina gösterilmesi de idarecilerin kaygısı arasındaydı. Bu nedenle yeni yerleşim yerlerine mektepler tesis edildi. Maârif Nezâreti tarafından hocalar tayin edildi, ders kitapları gönderildi. Çocukların yaş aralığına göre rüşdiye mektepleri, idadiler, Mekteb-i Sultani, İslahhaneler ve daha sonra Sanayi Mektepleri, Bahriye ve Tophane sanayi mektepleri, Enderun-ı Hümâyûn Mektebi, ziraat mektepleri v.s. hemen her eğitim kurumunda muhacir çocukların meccanen tahsil görmeleri sağlandı. Sosyal devletin gereklerini yerine getirmeye çalışan Osmanlı Devleti, yetim kalmış muhacir çocukların sokaklarda perişan olmaması için de gayret sarf etti. Bu amaçla ilk etapta Balkanlarda kurulan İslahhaneler, kısa sürede ülke geneline yayılarak bi-kes ve bi-vaye muhacir etfalın sadece barınağı olmakla kalmadı verilen mesleki eğitim ile topluma nitelikli bireyler olarak kazandırılmalarına imkân sağladı.

Osmanlı dönemi eğitim kurumlarında muhacirlerin dil ve din farkına bakılmadı. İslahhane ve sanayi mekteplerine her dil ve milletten kimsesiz korunmaya muhtaç çocuk kabul edildi. Kendi dinlerinde ibadet etmelerine yardımcı olunurken Türkçe bilmeyenler için dillerine aşına hocalar tayin edildi ve bu uygulamalar yönergelere eklendi. Aynı şekilde Darülaceze gibi eğitim kurumlarında da din farkı gözetilmedi. Sosyal devlet anlayışı ve sorumluluğuyla hareket etmeye özen gösterildi. Elbette bütün bu çalışmalar dönemin şartları gereği özellikle savaşların ardından memleketin içinde bulunduğu moral bozukluğu ve mali külfet nedeniyle bir anda olmadı. Evvela göç yoğunluğuna maruz kalan merkezlerde tedbirler alındı. Her bölgede farklı zamanlarda

çözümler üretildi. Son olarak gerek kentlerde ve gerekse kırsalda korunmaya muhtaç çocukların mağduriyetine mahal verilmedi. Genel anlamda muhtemel ahlaki çöküntünün önüne geçilmeye, çocukları vatan ve inanç kavramlarıyla bezemeye çalışıldı.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları

- BOA., (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) A.MKT.MHM. (Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme) 110/92 (9 N 1273/3 Mayıs 1857).
- BOA., A.MKT.MHM.162/69 (15 M 1276/14 Ağustos 1859).
- BOA., A.MKT.MHM.184/56 (16 ZA 1276/5 Haziran 1860).
- BOA., A.MKT.MHM.93/55 (3 Z 1272/5 Ağustos 1856).
- BOA., A.MKT.MHM.93/92 (6 Z 1272/9 Ağustos 1856).
- BOA., A.MKT.MVL.85/63 (Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ) (3 Ş 1273/29 Mart 1857).
- BOA., BEO. (Bâbiâli Evrak Odası) 4551/341252 (12 Kânunusani 1335/12 Ocak 1919).
- BOA., Beşinci Nizamât Defteri, s.67 (12 Kânunusani 1299/24 Ocak 1884).
- BOA., Beşinci Nizamât Defteri, s.68 (30 Nisan 1300/12 Mayıs 1884).
- BOA., DH.UMVM. (Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Belgeleri) 70/16-7 (18 Teşrinievvel 1333/18 Ekim 1917).
- BOA., İ.DH. (Îrâde Dâhiliye) (841/67590 (1 Kânunuevvel 1297/13 Aralık 1881).
- BOA., İ.DH.912/72403 (11 Mart 1300/23 Mart 1884).
- BOA., İ.MMS. (Îrâde Meclis-i Mahsus)16/696 (11 C 1276/5 Ocak 1860).
- BOA., İ.MVL. (Îrâde Meclis-i Vâlâ) 554/24886 (29 M 1283/13 Haziran 1866).
- BOA., MF.İBT. (Maârif Nezâreti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi)12/35 (5 Kânunusani 1293/17 Ocak 1878).
- BOA., MF.İBT.18/78 (9 Mart 1301/21 Mart 1885).
- BOA., MF.MKT. (Maârif Nezâreti Mektubî Kalemi) 484/24-3 (23 Kânunuevvel 1315/4 Ocak 1900).
- BOA., MF.MKT.528/52 (25 Eylül 1316/8 Ekim 1900).
- BOA., MF.MKT.55/70 (8 Nisan 1294/20 Nisan 1878).
- BOA., MF.MKT.57/57 (5 Haziran 1294/17 Haziran 1878)
- BOA., MF.MKT.57/58 (5 Haziran 1294/17 Haziran 1878)
- BOA., MF.MKT.65/44 (23 Haziran 1296/5 Temmuz 1880).
- BOA., ML.MSF.d. (Maliye Nezâreti Masârifat Muhasebeciliği Defterleri) 18287-1 (18 ZA 1284/12 Mart 1868).
- BOA., TSMA.E. (Topkapı Sarayı Müze Arşivi Evrakı) 605/13 (25 Eylül 1294/7 Ekim 1878).
- BOA., TSMA.E.605/44 (22 Eylül 1297/4 Ekim 1881).
- BOA., TSMA.E.627/71 (8 Teşrinievvel 1297/20 Ekim 1881).
- BOA., TSMA.E.628/76/3 (8 Teşrinievvel 1297/20 Ekim 1881).
- BOA., Y.PRK.KOM. (Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar Maruzatı) 1/60 (25 Zilhicce 1295/24 Aralık 1878).

F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 2020-30/2

BOA., Y.PRK.KOM.4/28 (29 Z 1300/31 Ekim 1883).

BOA., Y.PRK.KOM.4/29-1-2 (29 Z 1300/31 Ekim 1883).

BOA., Y.PRK.KOM.4/29-1-3 (29 Z 1300/31 Ekim 1883).

BOA., Y.PRK.MF. (Yıldız Perakende Evrakı Maârif Nezâreti Maruzatı) 1/51 (14 Mart 1303/26 Mart 1887).

BOA., YPRK.BŞK. (Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti) 5/38 (26 Teşrinisani 1297/8 Aralık 1881).

Sürelî Yayınlar

Takvim-i Vekâyi, def'a 562, sene 1274

Tuna (Vilayet Gazetesi), Numero 1, (16 L 1281/14 Mart 1865).

Araştırma ve İncelemeler

Bay, A. (2017). Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurumu: Dulhane (1884-1896), *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul, 27 (1), s.47-64.

Demirel, F. (2010). *Mekteb-i İdadi*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum: Yayınlanmamış Doktora Tezi.

İpek, N. (1999). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kara, İ-Birinci, A. (2005). *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Karpat, K. (2017). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Keleş, E. (2009). "Kırım Savaşı'ndan Sonra Gelen Muhacirlerin Menteşe Sancağı'nda İskânı", *Turkish Studies*, 4(8), Ankara, s. 1166-1188.

Koç, B. (2007). "Osmanlı İslahanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6(2), Gaziantep, s.113-127.

Kodaman, B. (1999). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kurnaz, Ş. (1999). "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadınların Eğitimi", *Milli Eğitim*, S.143, s.99-111.

Nurdoğan, Arzu, M. (2005). *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim*, Marmara Üniversitesi, İstanbul: Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Özbek, N. (2013). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Patoğlu, E. (2018). *Osmanlı Devleti'nde Askerî Rüşdiyeler*. Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep: Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Somel, A. (2010). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Tekeli, İ. (2010). *Göç ve Ötesi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ünal, U. (2015). *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yazıcı, N. (2007). Osmanlılarda Yetimlerin Korunması Üzerine Bazı Değerlendirmeler, *A.Ü.İ.F.D.* XLVIII (1), s.1-46.

Yıldırım, M.A. (2010). *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*. Ankara Üniversitesi, Ankara: Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Yıldırım, M.A. (2012). *Dersaâdet Sanayi Mektebi (İstanbul Sanayi Mektebi (1868-1926))*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

4

اطفال با صیغه بدیهیه کجری یکی جامع شریف حویسند و به او غی حذرتی و کسیر بلوریه
یا تحفه اوله قدری و همین کجری اوله با بدیهیه جالبه و از هم علیای لایح از این بنه او مقصود بیکی
و عیقاره اوله اطفال با صیغه طویله تری برده عسکری و ملکه هنویه کجری تری و ایچیزند
سکری و به طویله تری کجری کتبلره التمی فاسب اوله تری و فنیقه صورتی اکلان
و اعشاری مقتضای امر و فریاده حضرت با این عسکری و ایچیزند امر و فریاده حضرت و ایچیزند
ایچیزند ایچیزند ایچیزند ایچیزند ایچیزند ایچیزند ایچیزند ایچیزند ایچیزند ایچیزند
ایچیزند ایچیزند ایچیزند ایچیزند ایچیزند ایچیزند ایچیزند ایچیزند ایچیزند ایچیزند

İ.DH 841/ 67590

İ.DH.00841

Ek.3 Tophane Mekteb-i Sanayii ile Bahriye'ye muhacir etfalin gönderilmesi (BOA., Y.PRK. BŞK5/38).

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA.)

ه

اولیگی بینه اوده سکر بینه قدر بولاندرده بسه الیوز کجک طوبخانه ده که مکتب صنایع دبو سنده بولمعه سطلیه برده قشک دخی
بحریر بیای ایسالا داخله نظر سنده استعافینن داخله دائرة بحریرده اولوز نفر اطفال استعافینن اولوز نفر مذکور دائرة
بحریرده طلب اولاندره مسوی بکیرن بری و طوبخانه برده دفعه اولیده القسه درت و دفعه ثانیه ده اولوز بر دبو کوه دخی بکیرن
طوقر که جمعا یوز الی بر نفر اطفال و اجره کوند رلیگی کبی قصور بیک دخی بیدری ایسالا مقرر بولمسه اولمعه عسر معلوماته
مساعه فدیغینن محاط علم عال مشول جناب خلاقینن شهیری جوردق قاطبه احوالده امر و فرمانه دخی بولمعه بیختر شوکلو و باو
بادشاه افندو حضرت بیکد س ۱۶ س ۹۷

عسر معلومتری
ص

Y.PRK. BŞK 5/38

Y.PRK.BŞK.00005.00038.001

Ek.4 Etamhâne ve Dulhâne ile Eytam-ı Muhacir Mektebi'nin günlük mevcudu (BOA., Y.PRK.MF.1/51)

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA.)

اینجا نذاریه طوبیخا ایدانیا اولجا ایزیریکت بک تیک بوموم موجودینا طوق زور بالی

مدعيات	مکتبک بوموم موجودینا			طوبیخا نذاریه طوبیخا ایدانیا اولجا ایزیریکت بک تیک بوموم موجودینا			اینجا نذاریه طوبیخا ایدانیا اولجا ایزیریکت بک تیک بوموم موجودینا			تاریخ
	شماره نذاریه			نقوش			نقوش			
	زیر	بیر	سپین	زیر	بیر	سپین	زیر	بیر	سپین	
دو نون ضلوف	۴	۸۵	۱۴۷	۱	۱۷۶	۱۷۷	۲	۸۵	۱۴۷	۴
بوگون کلوف
کیرن	۲	۸۵	۱۴۷	۱	۱۷۶	۱۷۷	۲	۸۵	۱۴۷	۴
کیرن
موجود اولوف	۲	۸۵	۱۴۷	۱	۱۷۶	۱۷۷	۲	۸۵	۱۴۷	۴

لایحه

Y.PRK.MF 1/51

Y.PRK.MF.00001.00051.001

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 475-489, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 24.04.2020 Kabul Tarihi: 23.05.2020

MAKEDONYALILAR HANEDANLIĞI'NIN II. DÖNEMİNDE (1025-1056) BİZANS İMPARATORLUĞU'NDA YAŞANAN GENEL SİYASİ VE EKONOMİK GELİŞMELER

General Political and Economic Developments in The Second Period of Macedonians Dynasty (1025-1056) in Byzantine Empire

Mehmet Ertan BAMYACI*

Sezgin GÜCLÜAY**

ÖZ

II.Basileios'un ölümü (1025) ile başlayan Makedonyalılar Hanedanlığı'nın ikinci dönemi, aynı hanedanlığın birinci dönemindeki kadar başarılı olamamıştır. Yaklaşık olarak otuz yıl süren bu dönemde yedi farklı isim devleti yönetme şansı bulmuştur. Uzun soluklu bir yönetimin olmayışı ise istikrar noktasında bir başarısızlığa sebep olmuştur. Ülke içinde ve ülke dışında yaşanan sıkıntılara ekonomide yaşanan olumsuz gelişmeler de eklenince imparatorluk oldukça zor bir dönem yaşamıştır. VIII.Konstantinos'un sorumluluktan uzak yönetim anlayışıyla başlayan bu ikinci dönem III.Romanos'un gerçeklikten uzak politikalar izlediği bir süreçle devam etmiştir. III.Romanos, hazineye büyük yük getiren masraflı işlerle ve askeri alandaki başarısızlıklarla Bizans tarihinde yerini almıştır. IV.Mihail döneminde imparatorun ağabeyi İoannes başta mali konular olmak üzere neredeyse tüm yönetimi eline almıştır. Bu dönemde bazı başarılar elde edilse bile uygulanan ağır vergi politikaları ve İoannes'in devlet hazinesini ailesinin hizmetine sunması, aslında devletin aile menfaatlerinin gerisinde kaldığı bir anlayışın yansımasıdır. Yine bu dönemde yaşanan askeri başarısızlıkların sebeplerinden biri; askeri alanda başarısız kimselerin ordu yönetimine getirilmesidir. V.Mihail'in kısa süren yönetimi, İmparatoriçeler Theodora ve Zoe'nin idarecilikten anlamamaları ve masraflı siyasetleri, IX.Konstantin'in ülke sorunlarından çok dünyevi zevklerle ilgilenmesi Makedonyalılar Hanedanlığı'nın II.döneminin ne kadar başarısızca yönetildiğinin göstergelerindedir.

Bizans İmparatorluğu tarihte iz bırakmış büyük bir medeniyettir. Yüzyıllar boyunca varlığını devam ettirmeyi başaran Bizans, Türk tarihi bakımından da önemli bir noktadadır. Böylesine büyük bir medeniyeti tüm yönleriyle değerlendirecek tek bir çalışmanın mümkün olamayacağı bilinciyle hareket ettik ve çalışmamızı bu doğrultuda sınırlandırdık. Böylece konumuzu; Bizans'ın hızlı bir şekilde güç kaybettiği bir dönem olan, Makedonyalılar Hanedanlığı'nın II.döneminde yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmeler olarak belirledik. Çalışmamızda özellikle dönemin Bizans kronik eserlerinden ve konuyla alakalı yazılan birçok tetkik eserden ve makaleden faydalandık. Çalışmamızın bu alanda yapılacak yeni çalışmalara katkı sunmasını umuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Bizans, Siyasi, Ekonomik, askeri, Makedonyalılar Hanedanlığı.

ABSTRACT

The second period of the Macedonians Dynasty starting with the death of Basil II (1025) is not as successful as the first period. During this period which lasted for thirty years, seven different individuals had a chance to govern the state. The absence of long-running governance causes failure in stabilization. The empire has a rather difficult period as adverse events in the economy are added to domestic and foreign problems. The second period, starting with a solid regime of Constantine VII, continues with a process that Romanos III pursues a far from reality and sensational policy. Romanos III takes part in Byzantine history

* Dr., e-posta: ertanbamyaci@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9533-0322>

** Doç. Dr., Fırat Ün. İnsani ve Sosyal Bilimler Fak. Tarih Bölümü-ELAZIĞ, e-posta: sgucluay@firat.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1826-6371>

with failures in the military and costly works putting a big burden on the treasure. Ioannes , brother of the emperor, takes almost entire reign, particularly financial issues in hand in Michael IV's reign. In this period, even though some achievements are attained, heavy tax policies and state treasure, which Ioannes dedicated to his family, are reflections of the understanding that the state falls behind family interests. One of the reasons for military failure again in that period is bringing unable people to the army, just because they are family members. The short reign of Michael IV, Empresses Theodore and Zoe's costly politics and their insufficiency in governorship and Constantine IX's being fond of earthly pleasures rather than the state problems are among the marks indicating how unsuccessfully the period is governed.

Byzantine Empire is a great civilization that left a mark in history. Byzantine, which managed to survive for centuries, is also an important point in Turkish history. We have acted with the awareness that a single study that could take such a great civilization in all its aspects is not possible, and we limited our work in this direction. Thus, we set our subject as the political and economic developments that took place in the Second Period of the Macedonian Dynasty, which was a period when Byzantium rapidly lost power. In our study, we especially benefited from the Byzantine chronicles of the period and many studies and articles written on the subject. We hope that our work will contribute to new studies in this field.

Key Words: Byzantine, Political, Economic, military, Macedonians Dynasty.

GİRİŞ

Makedonyalılar Hanedanlığı'nın ilk dönemi II.Basileios'un ölümüyle kapanmıştır. İmparator II.Basileios (976-1025) öldüğünde 67 yaşındadır. Yirmi yaşına kadar tahtı babası ve Nikephoros Phokas ile sonra ise Nikephoros'un halefi olan Ioannes ile paylaşmıştır. Basileios bu süreç içerisinde yönetim noktasında geri planda kalmıştır. Fakat sonrasında yıllarda tek başına hükümdarlık yapmıştır. Ömrü savaşlarla ve isyanlarla geçen Basileios'un evlenmeye vakti bile olmamıştır. İmparator, ardından kanla inşa edilmiş bir ülke bırakmıştır ancak bir varis bırakmadan ölmüştür.

İmparator II.Basileios 1025 senesinde öldüğü zaman Bizans gücünün doruğundadır ancak tarihte sürekli yaşanan bir tablo vardır ki, her zirve aynı zamanda aşağı doğru ivmelenen bir gidişatın da başlangıç noktasını oluşturur. Bu durum Bizans tarihi için de geçerlidir. X.yüzyıl Bizans imparatorluğunun en parlak yüzyılıdır ki bu durumun sebepleri arasında şüphesiz yönetimdeki istikrar öne çıkmaktadır. I.Basileios ile başlayan süreçle II.Basileios'un ölümüne kadar geçen Makedonyalılar hanedanlığının I.dönemi tam bir istikrar dönemidir zira 867'den 1025 tarihine kadar geçen yaklaşık 158 yılda, Bizans'ın kısa süreli bir bunalım yaşadığı Aleksandros dönemini (912-913) saymazsak toplamda 8 imparator bu dönemi yönetmiştir ki sırf bu veri bile bu dönemin başarısında istikrarın önemini açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca mali, askeri ve idari alanlar başta olmak üzere bu hanedanlık zamanında imparatorlukta pek çok olumlu gelişme yaşanmıştır. Makedonyalılar Hanedanı II. döneminde ise İmparatorlukta yönetim anlamında bir istikrar sağlanamamıştır. İçeride ve dışarıda yaşanan siyasi gerilimlere ekonomide yaşanan olumsuzluklar da eklenince imparatorluk oldukça zor bir sürece girmiş ve her bakımdan güç kaybetmiştir¹.

1. Siyasi Gelişmeler

II.Basileios'un ölümünün ardından bir varis olmadığı için kendisinden iki yaş küçük 65 yaşındaki kardeşi VIII. Konstantinos (1025-1028) tahta geçmiştir. Konstantinos her ne kadar yönetimden uzak durmuş ya da durdurulmuşsa da, sonuçta o da erguvan odada doğmuş bir *porfirogenetus* olarak tahtın meşru bir ortağıdır. Ancak karakter olarak ağabeyinin tam tersidir.

¹ M. Ertan Bamyacı, *Bizans İmparatorluğu'nda Ticaret (VIII-X. Yüzyıllar)*, F.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2017, s.98.

Basileios ne denli sofuysa o, o denli zevk düşkün; ağabeyi ne denli enerjikse o, o denli miskin; ağabeyi ne denli güçlüyle o, o denli zayıftır².

Mikhaıl Psellos'un *Khronographia*'sında VIII.Konstantinos'un tahtı hak etmeyecek birçok özelliğinin olduğuna vurgu yapılmaktadır: "Çok uzun boylu ve iri cüsseli olan imparator oldukça obur biriydi. Ayrıca birçok malzeme ile yemekleri renk ve kokularla zenginleştirirdi. Dünyevi arzuları ve oburluğu yüzünden gut hastalığına yakalanmıştı. Bu hastalık ayaklarına öylesine rahatsızlık vermekteydi ki kendisi tahta çıktıktan sonra yürüyemez bir hale gelmişti. Tiyatroya ve at yarışlarına çılgınlık derecesinde düşkün olan imparator, dama ve zar oyunlarıyla da ilgiliydi. Hatta öyle ki devlet işlerini bile bu uğurda ihmal edebilmekteydi. Oyun oynadığı esnada elçiler bile gelse umursamaz, onları bekletir ve oyuna devam ederdi"³. Ahlaki yapıdan yoksun olan VIII.Konstantinos zalimliği ile de nam yapmıştır. Cesareti olmadığı için en küçük söylenti karşısında bile birçok masum insanı ya öldürmüş ya da sakat bırakmıştır. Uyguladığı en meşhur ceza ise kör etmektir. Bu şekilde kendisine tehdit olarak gördüğü unsuru etkisiz hale getirebilmektedir. Uygulamış olduğu bu ceza başkentte trajikomik bir şekilde "imparatorun ilahi merhameti" olarak tanımlanmıştır. Vicdan azabı çekerek kör edilen kurbanlarına sarılması dahi samimiyetten oldukça uzak görülmüştür. Yaşam tarzı itibarıyla uzun süre sağlıklı bir hayat yaşayamayacağı aşikar olan VIII.Konstantinos nihayet 9 Kasım 1028'de hastalandığında kendisinden sonra ülkeyi kimin yöneteceği sorusu gündeme gelir. İmparatorun bir oğlu yoktur. Üç kızının en büyüğü kendini dine adamıştır. Ortanca kızı Zoe ise bir zamanlar III.Otto ile evlenmek için yola koyulmuş, ancak İtalya'ya vardığında Otto'nun ölüm haberini alınca bu evlilik girişimi yarıda kalmıştır. Tabii bu olay üzerinden yirmi altı yıl geçmiş ve o zamandan sonra Zoe, imparatorluğun kadınlara ayrılmış olan bölümü *gynaekion*'da aralarında nefret bulunan küçük kardeşi Theodora ile birlikte kuskün bir hayat yaşamaktadır⁴. Mevcut sıraya göre Zoe imparatoriçe olacaktır, ancak bunun için evlenmesi gerekmektedir. Bu şekilde Makedonyalılar Hanedanı'nın devamı sağlanabilecektir. Ölüm döşeginde olan imparator ve yardımcıları asil ailelerin bireylerinden uygun aday düşünürler fakat istişareleri sonuç vermez. Akıllarına o sırada 60 yaşlarında olan senatör Romanos Argyrus gelir. Aynı zamanda imparatorun akrabası da olan Romanos bir *eparkhostur*. Bu arada Romanos ile Zoe'nin evlenmesinde bir engel vardır ki Romanos zaten evlidir. VIII.Konstantinos'un ise aklında ne daha iyi bir alternatif vardır ne de bekleyecek zamanı. Hemen Romanos ile karısını tutuklatarak huzuruna çıkartır ve önlerine iki seçenek koyar. Birincisi, senatör karısından ayrılarak Zoe ile evlenecektir ve hemen *caesar* ilan edilerek VIII.Konstantinos'tan sonra tahta geçecektir yada senatör kör edilerek karısıyla birlikte zindana kapatılacaktır. Bu teklif üzerine Romanos'un karısı ayrılığı kabul eder ve saçları kesilerek bir manastıra götürülür. Romanos ile Zoe 10 Kasım 1028'de Büyük Saray'ın kilisesinde evlenirler. Bundan iki gün sonra ise imparator VIII.Konstantinos ölür. Böylece III.Romanos Argyrus (1028-1034) artık tahtın yeni sahibi olur⁵.

III.Romanos, Bizans sivil aristokrasisi olarak değerlendirebileceğimiz bir ailenin üyesidir. Bu aileler büyük tarım arazilerine sahip olsalar bile itibarlarını sarayda almış oldukları idari vazifelerden almaktadırlar. Herhangi bir askeri deneyimleri olmamalarına rağmen iyi eğitim almış ve klasik kültürle yetişmiş kişilerdir. Romanos da donanımlıdır ve devlette üst düzey idarecilik yapmış biridir ancak ülke yönetiminde maharetli değildir. Romanos kibirli bir yapıya sahiptir ve duygularıyla hareket etmektedir. Büyük bir hayalperestlikle Doğu'ya düzenlemiş olduğu sefer de bu yapısından kaynaklanmıştır⁶. 14 Mart 1030'da imparator Romanos, Greklerden topladığı çok

² Celalettin Basık, *Hiç Bizans Olmadı*, C.II, Türkmen Kitabevi, İstanbul, 2015, s.375.

³ Mikhaıl Psellos, *Mikhaıl Psellos'un Khronographia'sı*, çev.Fikret İşıltan, TTK Basımevi, Ankara, 1992, s.27-28.

⁴ J.J. Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi (803-1081)*, çev.Selen Hırçın Riegel, C.II, Kabalıcı Kitabevi, İstanbul, 2013, s.214-215.

⁵ Radi Dikici, *Bizans İmparatorluğu Tarihi (Şu Bizim Bizans-Byzantium 330-1453)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2013, s.301-302.

⁶ Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev.Esra Ermert, Yapı Kredi Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2016, s.276; Psellos, s.34.

sayıda askerle Müslümanlara karşı bir harekât başlatır. Halep civarlarındaki bir kalede karargâh kurar. Bu arada Müslümanlar da Romanos'a karşı harekete geçerler. Romanos beklediği bu olay karşısında paniğe kapılır ve yaşamış olduğu korku kendi askerlerine de sirayet eder. Romanos kendi ordusunda dahi sevilmeyen bir liderdir ve askerler arasında onu düşmana karşı yalnız bırakacağı dedikodusu kendisine kadar ulaşınca harekât bölgesini terk eder. İmparatorun firar ettiğini öğrenen Müslüman askerler ise dağılan Bizans ordusundan çok sayıda askeri öldürdüler. Bu olaydan iki hafta sonra Guris şehriden bir adam, imparator Romanos'u ölmek üzereyken ağaçların altında bulur. Adam imparatoru evgine götürür ve tedavi olmasını sağlar. Sağlığına kavuşan imparator Maraş şehrine gelince kalan askerleri toparlayarak Konstantinopolis'e döner. Birkaç gün sonra ise Romanos, kendisini bulan adamı yanına çağırır ve onu Guris mıntıkasına vali olarak atar. Ayrıca adama büyük hediyeler vererek huzurundan uğurlar⁷.

İmparator, askeri sahada başarısız olacağını anlayınca ilerleyen zamanlarda ilgisini mimari faaliyetlere çevirmiştir ve hazineye büyük yük getiren gösterişli inşaat çalışmaları başlatmıştır. Karısı Zoe ile ilişkisi her geçen gün kötüye giden imparatorun hastalığı da giderek ilerlemiştir. Hastalık günlerinde kendisine hizmet etmesi için tutmuş olduğu Mihail ve Zoe hakkında çıkan bazı dedikodular vardır ancak imparator bu dedikoduları ciddiye almaz çünkü hizmetinde olan Mihail sık nöbetler geçiren hasta birisidir. Zamanla imparatorun hastalığı daha da ilerler ve 11 Nisan 1034'te ölür. Hemen akabinde Zoe'nin Mihail ile açığa çıkan ilişkisi ise III.Romanos'un zehirlenmiş olabilme ihtimalini akıllara getirmiştir. Zira Romanos'un hayatını kaybettiği günün ertesinde 56 yaşında olan Zoe ile 24 yaşındaki Mihail evlenmiştir. Bu durum da imparatorun zehirlenmiş olma ihtimalini kesinleştirmese bile Zoe ile Mihail arasında çıkan dedikoduların gerçek olma ihtimalini güçlendirir. Böylece 12 Nisan 1034 yılında genç adam imparatorluk tahtına IV.Mihail Paflagonyalı (1034-1041) olarak geçmiştir⁸.

IV.Mihail Paflagonyalı ve Zoe'nin arasında esasında çok güçlü bir bağ yoktur. Gerek aralarındaki yaş farkı gerek evlilikleri öncesi yaşanan olumsuz gelişmeler ve gerekse de Mihail'in sağlık durumu evli çiftin ilişkisini zedelemektedir. İkili arasındaki soğukluğa Zoe'nin artan talepleri de eklenince durum iyice içinden çıkılmaz bir hal alır ve belki de Mihail'in ağabeyi hadım İoannes Orfanotropos'un da iknasıyla Zoe'nin özgürlüğü, tıpkı Romanos döneminde olduğu gibi kısıtlanır. Bu kısıtlama sadece harcamalar noktasında değil, imparatoriçenin hareket alanını da kapsamaktadır. Dairesine hapsedilen Zoe, sıkı bir gözetim altında tutulmakta, ziyaretçi dahi kabul etmesine imkân tanınmamaktadır. Mihail'in en yakınında olan kişi ise artık ağabeyi İoannes'tir. Zaten Mihail'i Romanos'la tanıştıran ve bir noktada onun imparator olmasına vesile olan kişi de İoannes'tir. Bu arada İoannes dışında Mihail'in üç ağabeyi daha vardır ancak sarayda hiçbir sorumluluk almadan yaşayan diğer ağabeylerinin aksine İoannes sorumluluk sahibidir. Zaten kısa bir süre sonra da İoannes, başta mali konular olmak üzere tüm devlet yönetimini eline almıştır. Mihail'de imparatorluğa hizmet etme isteği taşımaktadır ve sağlığı el verdikçe devlet işleriyle meşgul olmaktadır.

Bahsettiğimiz gibi İoannes mali konularda yönetimi elinde bulundurmaktadır ve bu konuda oldukça acımasızdır. Vergileri katı biçimde arttırmakta ve toplanan parayı sanki ailesine aitmiş gibi görmektedir. İoannes, kardeş ve akrabalarının hazineden faydalanmasına izin vermiştir. Ailesine karşı oldukça düşkün olan bu adam, kız kardeşi Maria'nın kocası Stephanos'a varıncaya dek akrabalarını kollamaya çalışmıştır hatta 1038 yılında Stephanos'u, Mihail döneminin en büyük askeri harekâtı olan Sicilya seferinde nakil filosunun başına getirmiştir. Stephanos'u böyle kritik

⁷ Urfalı Mateos-Papaz Grigor, *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, notları çev.Edoard Dulaurer, Halil Yınanç, Türkçe'ye çev.Hrant D.Andreasyon, TTK Basımevi/ TTK Yay., Ankara, 2000, s.52-53; Psellos, s.34-35; Jean-Claude Cheynet, *Bizans Dünyası, Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, çev.Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018, s.55; İslam Ansiklopedisi, *İslam Alemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugatı*, C.4, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s.524-525.

⁸ Mateos, s.58.

bir mevkie getirmesi ise onun ne kadar duygusal şekilde hareket ettiğinin ve onun için ülke menfaatlerinin aslında ailesinin menfaatlerinden sonra geldiğinin açık bir kanıtıdır.

II.Basileios zamanında planlanan fakat imparatorun ölümü nedeniyle ertelenen Sicilya seferinin yapılması bu dönemde elzem olmuştur. Sicilya Adası'nı üs olarak kullanan Müslümanların⁹ Güney İtalya'daki Bizans topraklarına yapmış olduğu sürekli saldırılar hem güvenliği tehdit etmekte hem de ticarete büyük zararlar vermektedir¹⁰. Tüccarlar Akdeniz'in bir korsan yuvasına dönüşmesinden dolayı ithal mal fiyatlarının sürekli artmasından ve dış ticaret hacminin düşmesinden şikâyet etmektedir. Sicilya her ne kadar iki asırdır Müslüman kontrolünde olsa da nüfusunun büyük bir bölümü Yunandır ve bu durum Bizans açısından bir milli dava haline gelmiştir. Bu arada bölgede yaşanan gelişmeler de buraya yapılacak bir askeri harekâta başarı şansını arttırmaktadır. Adadaki Arap emirleri arasında bir savaş söz konusudur. Palermo hâkimi el-Akhal, kardeşi Ebû Hafs'ın başını çektiği bir isyanla uğraşmaktadır. Kayrevan emirinin oğlu Abdullah komutasındaki altı bin adam da onlara katılmıştır. 1035 yılında çaresizlik içinde olan el-Akhal, Mihail'den yardım ister ve karşılığında olumlu dönüş alır¹¹. İmparator yapılacak sefer için uygun zamanın geldiğini düşünmektedir fakat emirin çok geçmeden bir suikastla öldürülmesi, adaya karşı konulmadan girilmesi ihtimalini de ortadan kaldırmıştır. Ayrıca isyan tüm adaya yayılmıştır. 1038 yazında sefer gemileri Sicilya'ya hareket eder ve başlarında Bizans'ın önemli generallerinden Georgios Maniakes bulunmaktadır. Ordunun ise temel gücünü Varegler oluşturmaktadır. Bununla birlikte farklı kökenden askerler de ordu içerisinde yerini almıştır. Ordu içindeki en zayıf bölümü ise Apulialı Lombardlar meydana getirmektedir. Başlatılan sefer başlangıçta başarıyla yürütülmüştür. Messina ve Palermo üzerindeki Rometta çok geçmeden ele geçirilmiştir. 1040 yılında ise Sirakuza'ya ilerlenmiştir¹².

Sirakuza zaferinin ardından Bizans ordusunda ciddi bir moral bozukluğu baş gösterir. Bu durumun sebebi ise kısmen Maniakes'ten kısmen de Stephanos'tan kaynaklanmış olabilir. Bu ikili arasında çıkan anlaşmazlık ise başkente kadar taşınmıştır. Stephanos, Maniakes'i ihanetle suçlamaktadır. General Maniakes acil olarak Konstantinopolis'e çağrılır ve anlaşılana o ki yargılanılmasına dahi fırsat verilmeden hapse atılır. Onun yerine geçen Stephanos, yardımcılarında biri tarafından öldürülür ve onun da yerine hadım Basileios geçer. Basileios'ta Stephanos'tan farksız bir şekilde başarısız biridir ki zaten şaşılacak şekilde harekât da başarısız bir sürece girmiştir. Bu arada Balkanlarda başlayan bir isyan yüzünden ordunun Sicilya'dan çekilmesi kararı alınır. Sicilya seferinin sonucu ise Bizans için tam bir hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. Sicilya, Messina hariç tekrar Müslümanların kontrolüne geçmiştir¹³. Balkanlarda isyan çıkaran Bulgarlarla ise IV.Mihail oldukça hasta olmasına rağmen bizzat ilgilenir ve isyancı Bulgarlara karşı ordusuyla Mosunopolis'e doğru harekete geçer. Aralarında organize olmayı

⁹ Sicilya Adası önce Ağlebiler sonra Fâtımiler, daha sonra da Fâtımiler'e bağlı Kelbî valiler tarafından yönetilmiştir. Müslümanların hâkimiyetinde Sicilya; ilim, kültür, sanat ve ticaret merkezi haline gelmiştir. Endülüs ve Haçlı seferleriyle birlikte İslam kültür ve medeniyetinin batıya aktarılmasında üçüncü yol olan Sicilya, modern batı medeniyetinin oluşumunda da etkili olmuştur. Fatih Güzel, *Norman İstilasına Kadar Sicilya ve Güney İtalya'da Müslümanlar*, Tarih ve Siyaset Bilimi Araştırmaları, Ed. Aydın Efe, Akademisyen Kitabevi, 2019, s.90.

¹⁰ Bizans İslamiyet'in ortaya çıkışından sonra Müslüman Arapların yoğun bir tehdidine maruz kalmıştır. Hz. Muhammed (S.A.V.) döneminden itibaren başlayan bu tehdit Dört Halife döneminde daha da artmıştır. Hz. Ali dönemindeki iç karışıklıklar döneminde Bizans açısından biraz rahatlama söz konusu olsa da Emevi Devleti'nin kurulmasından sonra bu tehditler daha da artmıştır. Nitekim Emeviler döneminde Müslümanlar Bizans başkentini üç kez kuşatma girişiminde bulunmuştur. Emevilerden sonra İslam dünyasının siyasi hâkimiyetini ele geçiren Abbasiler döneminde ve sonrasında Bizans Müslümanlar tarafından tehdit edilmeye devam etmiştir. Fatma Çapan, "İmparator Theophilos Döneminde (829-842) Doğu Roma İmparatorluğu ile İslam Dünyası Arasındaki İlişkiler", *History Studies*, 11/5, Ekim 2019, s.1505.

¹¹ Norwich, s.225-226; Dikici, s.305.

¹² Norwich, s.226. Konuyla alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. Martino Mario Moreno, "Sicilya'da Müslümanlar", çev. Aydın Çelik-Abdulhalık Bakır, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, V/1 (Elazığ 2007), s.165-232; Ömer Tokuş, Fâtımiler ile Sicilya ve Güney İtalya Arasındaki Münasebetler, *Tarih Dergisi*, S.59, İstanbul, 2014, s.27-55.

¹³ Norwich, s.225-228.

başaramayan Bulgarlar ise bağımsızlık taleplerinden vazgeçerek IV.Mihail'den af dilerler ve böylece bu isyan 1041 yılında başarıyla bastırılmış olur¹⁴.

Bu arada IV.Mihail çok hasta olduğundan İoannes taht için Kalafates olarak bilinen ve aynı zamanda kendisinin de akrabası olan başka bir Mihail'i taht için düşünmektedir. Zoe bu genç adamı evlatlık edinmesi konusunda ikna edilir. Sonra tören için duyuru yapılır ve tüm önemli kişiler Blakherhai kilisesinde toplanır. Burada imparator, yeğenini imparatoriçe ile kurulan yeni akrabalığından dolayı tebrik eder ve onu *ceaser* mevkiine resmen yükseltir¹⁵. IV.Mihail'in ölümü ile de yeğeni ve evlatlığı olan 26 yaşındaki V.Mihail Kalafates (1041-1042) 10 Aralık 1041'de imparator olur¹⁶. Babası bir liman işçisi olduğu için tarihe Kalafatçı Mihail (Kalafates) olarak geçen V.Mihail imparator edilmeden önce verdiği sözleri unutmuştur. Zoe'ye sadık olacağına ve İoannes'le birlikte devleti yöneteceğine dair yemin etmiş olmasına rağmen kısa bir süre sonra verdiği yeminlerden döner. İoannes'in en küçük kardeşi Nobilissimus unvanındaki Konstantin'in de desteğiyle 1042 yılında hadım İoannes sürgün edilmiştir¹⁷. İoannes'in baskısından kurtulan V.Mihail, sarayda Zoe'nin varlığından da rahatsızlık duymaktadır. İmparatoriçenin saray yaşamına büyük kısıtlamalar getiren imparator bununla da yetinmeyerek Zoe'yi kendisini zehirlemek istediği suçlamasıyla yargı önüne çıkarır ve imparatoriçeyi adaletten uzak bir yargılamayla Büyükkada'da bir manastıra sürgün etmeyi başarır¹⁸. Mihail, Zoe'yi hapsedirdikten sonra senatoyu toplayarak imparatoriçenin azlini tasdik ettirmiştir. Ancak hesaba katmadığı bir şey vardır ki halk imparatoriçeye oldukça bağlıdır. Mihail'in İoannes stratejisi başarılı olmuştur çünkü İoannes, uygulamış olduğu politikalarla tüm kesimleri incitmiştir ve pek fazla bir seveni de yoktur. Ancak halk Zoe'yi annesi gibi görmektedir ve ona yapılan bu davranışı kabullenememiştir¹⁹. Belki bu desteğin sağlanmasında Zoe'nin hazineyi, halkı mutlu edecek bir araç olarak kullanması da yatmaktadır. Zira yapmış olduğu harcamalar saray yönetimi tarafından sürekli eleştirilmiştir.

İmparatoriçenin başına gelenler duyulunca kent içten içe kaynamaya başlar ve sokaklarda Zoe lehine tezahüratlar yapılırken imparator için nefret dolu sloganlar yankılanmaktadır. Başlayan bu isyan dalga dalga büyür ve saraya kadar ulaşır. Bu arada isyancıların tahtta görmek istedikleri tek kişi Zoe değildir. İsyancılar Zoe'nin kardeşi Theodora'nın da yönetimde olmasını istemektedirler ki bu noktada Zoe kadar Theodora'da taht üzerinde hak sahibidir. Theodora, Zoe'nin nedensiz kıskançlığı sebebiyle Petrion Manastırı'na kapatılalı on beş yıl geçmiştir ancak Zoe, isyancıların Theodora için yaptığı bu güçlü çağırışı duymazlıktan gelemez ve inat etmenin fayda vermeyeceğini anlar. Her ne kadar Theodora'nın manastırdan ayrılma gibi bir niyeti olmasa da kendisine yapılan yoğun baskı neticesinde 19 Nisan Pazartesi günü Ayasofya'da yapılan bir törenle tahta geçer, Kalafatçı Mihail ise tahttan indirilir. Mihail, çaresiz bir halde kaçma planları yaparken büyük bir tesadüfle imparatorluğun en büyük generallerinden Katakolon Kekaumenos, Boukoleon Limanı'na yanaşır. Yaşanan bu gelişme Mihail'i umutlandırır ve Konstantin ile kalıp direnmeye karar verirler. 20 Nisan 1042 Salı günü başkent Konstantinopolis zırhlı ve silahlı imparatorluk birlikleriyle isyancılar arasında yaşanan kanlı çatışmalara sahne olur. Ordu, sivil isyancılar üzerinde adeta bir katliam uygulamıştır. Buna rağmen isyan bastırılmamıştır. Mihail ve Konstantin için de artık kaçıktan başka bir çare kalmamıştır çünkü bu saatten sonra sarayda kalmaları ölmeleri demektir. İkisi de eski ve kirli kıyafetler giyerek Studios Manastırı'na gemiyle kaçmayı başarırlar ancak bu kaçışları kurtulmalarına yetmez. 21 Nisan'da imparatoriçe Theodora'nın emriyle manastırdan çıkarılıp ikisinin de gözlerine mil çekilir. Mihail Khios (Sakız) Adası'ndaki Eleimon Manastırı'na, amcası Konstantin ise Samos (Sisam) Adası'ndaki başka bir

¹⁴ M.V. Levtchenko, *Bizans Tarihi*, çev.Maide Selen, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2007,s.220

¹⁵ Psellos, s.57.

¹⁶ Tuğrul Kihitir, *XI-XIII. Yüzyıl Kaynaklarıyla Anadolu'da Bizans, Haçlılar, Selçuklular*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2017, s.25; Hasan Bahar, *Roma ve Bizans Tarihi*, Kömen Yay., Konya, 2012, s.54.

¹⁷ İoannes 1043 yılında gözlerine mil çekildikten kısa bir süre sonra ölmüştür. Basık, S.388.

¹⁸ Dikici, s.309-310.

¹⁹ Ahmet Refik Altınay, *Bizans İmparatoriçeleri*, çev.Muammer Yılmaz, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2012, s.71-72; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devlet Tarihi*, çev.Fikret Işıltan, TTK Basımevi, Ankara, 1995, s.302.

dini kuruma gönderilir²⁰. Yaşanılan bu gelişmelerin ardından Zoe ve Theodora imparatorluğu birlikte yöneteceklerdir ancak devlet yönetimi konusunda beceriksiz olmaları ve iki kardeş arasında bulunan nefret sebebiyle şartlar, henüz birkaç ay bile geçmeden idareyi bir erkeğe devretmeyi mecbur kılmıştır. Theodora evlenmeyi düşünmediğinden, Zoe 64 yaşında olmasına rağmen üçüncü evliliğini yapar ve 11 Haziran 1042 yılında asil senatör Konstantin Monomakos (1042-1055) ile evlenir²¹. Aslında Konstantin, Zoe için yabancı biri değildir. İlk kocası III.Romanos zamanında sarayda yaşayan Konstantin o zamanlardan Zoe'nin ilgisini çekmiştir ancak ikinci kocası IV.Mihail zamanında saraydan çıkarılmıştır. Buna rağmen Konstantin, Zoe'nin hep aklında kalmıştır hatta 1042 isyanını bahane ederek onu Yunanistan valisi olarak atamıştır.²².

Evlendiğinde 42 yaşında olan IX.Konstantin Monomakos, iki kız kardeşe birlikte üç ay boyunca ortak yönetim sergiler ancak daha sonra yönetimi tek başına eline alır. İmparatorun beklenen bozuk düzeni yeniden düzeltmektir ancak işler umulduğu gibi olmaz. Keyfine oldukça düşkün olan IX.Konstantin'in para harcama noktasında da Zoe'den eksik kalan bir yanı yoktur. Bununla birlikte en az Zoe kadar da çapkın birisidir. Zoe'nin ilerlemiş yaşını da göz önüne aldığımız zaman Konstantin'in gözünün başka kadınlara kaymasına şaşmamak gerekir. Muhtemelen bu durumun Zoe de farkındadır çünkü Konstantin, eski sevgilisi Maria Sklerina²³ ile ilişkisini sürdürme kararını sükûnetle karşılamıştır. Hatta Midilli Adası'nda bulunan Maria'nın başkente gelmesi için Konstantin ile birlikte bir davet mektubu bile yazmıştır. Bu mektubu büyük bir sevinçle karşılayan Maria ile Zoe'nin aynı sarayı paylaşmalarını sakıncalı bulan imparator, Maria daha başkente gelmeden saraya yakın bir köşk almış ve burayı düzenlemeye başlamıştır. İlerleyen zamanlarda ise Zoe, Maria ile aynı sarayda yaşamayı kabul etmiştir. Bu arada halk Maria'nın sarayda olmasından rahatsızlık duymuştur ancak Zoe ve Theodora halkın tepkisini dindirmeyi başarmıştır zira ikisi de halk tarafından çok sevilmektedirler. Halkın tepkisi ise Konstantin'in umurunda bile olmamıştır hatta *sebatsa* diye yeni bir unvan çıkartıp vermesi için Zoe'den istekte bulunmuştur, imparatoriçe ise bu unvanı Maria'ya vermiştir. Ancak imparatorun asıl isteği Maria'yı müşterek imparatoriçe yapmaktır ve bunun için formüller aradığı bir dönemde Maria hastalanır ve 1045'te ölür. İmparator ise bu olay sonucunda adeta yıkılır ve büyük bir üzüntüyle onu Mangana Manastırı'na gömer²⁴.

Maria'nın ölümünden fazla bir zaman geçmeden (belki de Maria'nın ölümünü unutturması için) IX.Konstantin başka bir kıza, Bizans sarayında rehin tutulan Çerkez kızlarından Eleni'ye aşık olur. Eleni ise çok geçmeden saraydaki bir maskaraya gönlünü kaptırır. Tüm bunlar yaşanırken imparatoriçe Zoe'de 1050 yılında ölür ve Kutsal Havariler Kilisesi'nde diğer imparatorların yanına gömülür. Bunlarla birlikte imparator IX.Konstantin döneminde oldukça büyük problemlerle uğraşmak zorunda kalmıştır²⁵. İmparatorluğun uğraştığı problemlerden birisi Maniakes'in isyanı olmuştur. Maniakes, Nikephoros ile başlayıp II.Basileios'a ulaşan komutamlar zincirinin devamıdır. Maria'nın ağabeyi Romanos Sklerus ile aralarında arazi kavgası olan Maniakes'in, Romanos'un gönlünü hoş tutmak için komutanlıktan azledilmesi isyanın fitilini ateşlemiştir. Maniakes azledildikten sonra kendi destekçileriyle birlikte İtalya'ya, sonra da 1043'de Dyrrakhion'a geçer ve kendisini imparator ilan eder. İsyana dalgası başkente doğru ilerlerken Ostravo'da imparatorun kurmuş olduğu birlikle karşılaşır. Maniakes bu karşılaşmada aldığı yaradan dolayı ölür ve onun ölümüyle de isyan son bulur. Psellos, Maniakes için övgü dolu sözler söylemektedir. Onun başarılı bir komutan olduğundan ve ona karşı gösterilen tutumun haksızlıktan

²⁰ Norwich, s.237-239; Dikici, s.311-312.

²¹ Ostrogorsky, s.302.

²² Altınay, s.74.

²³ Maria Sklerina, II.Basileios'un imparatorluğu döneminde isyan eden ve imparatorluğun önde gelen önde gelen ailelerinden birine mensup Bardas Sklerus'un torunudur. Maria, Konstantin'in sürgünde olduğu yedi yıl boyunca onunla birlikte yaşamıştır ancak evlenmemişlerdir çünkü üçüncü evlilik kilise kurallarına aykırıdır. (Gerek kilisenin maddi menfaat sağlaması gerekse de devletin geleceği için Zoe ve Konstantin'in evliliğine göz yumulmuştur). Dikici, s.314.

²⁴ Dikici, s.313-316.

²⁵ Kihitir, s.28.

ibaret olduğundan bahseder²⁶. Bizans'ın Maniakes isyanından sonra ortaya çıkan tedbirsiz durumundan faydalanmak isteyen Ruslar ise uzun süreden beri beklediği fırsatı yakalamış ve 1043'te büyük bir donanmayla Marmara'yı işgal etmiştir. Ancak Bizans filosunun başarılı müdahalesi ve "Rum Ateşi"nin caydırıcı gücü rakibe başarı şansı tanımamıştır ve Ruslar burada büyük bir hezimete uğramışlardır.

1047 Eylül'ünde Bizans çok daha ciddi bir tehditle karşı karşıya kalmıştır. Tehdit yine bir askeri ayaklanmadır. Bu defa merkezleri Adrianapolis'te (Edirne) yer alan Trakya ve Makedonya orduları, imparatorun ikinci dereceden kuzeni, Leon Tornikos adında Ermeni bir aristokrat liderliğinde ayaklanır²⁷. İmparator tarafından görevinden azledilen ve Psellos'un ifadesiyle tam bir Makedonyalı kibri taşıyan bu adam imparator tarafından aşağılanmış ve saçları kazıtılmak suretiyle bir keşiş olmaya zorlanmıştır. O ise bu durumu kabullenmeyerek Edirne'ye kaçmış ve burada imparatorun öldüğü haberini yaymıştır. Ayrıca Theodora'nın imparatorluğu yönettiğini ve kendisini de eşi olarak seçtiğini duyurmuştur. Tornikos bu şekilde batı ordusunu kendi yanına almayı başarmıştır hatta imparatorluğu yönetme noktasında çevresinde bulunan destekçilerine görev taksimi bile yapmıştır. O esnada doğu ordusu Gürcistan içlerinde karargâh kurmuş vaziyettedir ve buradaki tehditlere karşı mücadele vermektedir. Bu durumu fırsat bilen Leon Tornikos birçok vaatle ve yalanla topladığı orduyla birlikte vakit kaybetmeden başkent Konstantinopolis'e doğru yola koyulur. Yol boyunca da destekçi sayısını arttırmayı başaran Tornikos, başkente vardığında kentte, kenti savunabilecek bir birlik mevcut değildir ve kentte sadece saray törenlerinde refakatçi olarak görev yapan bir gurup paralı asker bulunmaktadır. Ancak Tornikos'un surları aşması yine de kolay değildir. Ayrıca halktan beklediği desteği de henüz alamamıştır. Bu arada IX.Konstantin'in sağlık sorunları iyice ilerlemiş ve ayakta durması bile güç bir vaziyet almıştır. Buna rağmen zaman zaman ayağa kalkarak pencereden kendini gösterip halka yaşadığını ispatlama mecburiyetine düşmüştür. Surlardan atılan taşlar ise Tornikos'un adamlarını bir süre uzak tutmayı başarmıştır ancak bu tehdidi tümüyle bertaraf edecek bir ordunun olmaması imparatoru endişelendirmiştir. Zaman zaman halktan oluşan guruplar surların dışına çıkarak Tornikos'u püskürtmeye çalışsalar bile Tornikos'un askerleri tarafından derhal etkisiz hale getirilmişlerdir. Bu şekilde bir sonuç alınamayacağını bilen imparator, hapisanelerde bulunan çoğu asker kökenli mahkûmu serbest bırakarak bunlarla bir birlik oluşturmuştur. Surlara yerleştirilmiş olan mancınıkların gölgesinde açılan hendeklerin önüne konuşlandırılan bu toplama birliği karşılarında gören asiler, doğu ordusunun geldiğini sanarak endişelenmişlerdir. Ancak gerçek çok geçmeden anlaşılınca bu endişe ortadan kalktığı gibi bu olay asiler arasında bir alay konusuna dönüşmüştür. İki tarafın karşılaşması ise şaşırtıcı bir şekilde sonuçlanmamıştır. Tornikos ve adamları bu toplama birliğin çoğunu kılıçtan geçirmiştir ve içinde sivillerin de olduğu çok sayıda kişiyi de esir olarak almıştır. Bu kadar fazla esir alınmasındaki neden ise ertesi gün anlaşılmıştır. Tornikos, ertesi gün zincirlemiş olarak getirdiği esirleri surların önüne dizmiş ve eğer kent teslim edilirse esirlerin hayatını bağışlayacağını söylemiştir. Bu şekilde Tornikos, kent halkının desteğiyle, kenti kolayca teslim alacağını düşünmüştür ancak bu hamleden istediği sonucu alamamıştır. Buna rağmen kente girebilecek güce sahiptir zira kentin gardı düşmek üzeredir. Tornikos, sadece merhametli bir imparator olacağı izlenimi vermek için zorlukla kenti teslim almak istemez. Bu şekilde halk tarafından destekleneceğini düşünür ve Konstantin'in kendi isteğiyle kenti teslim edeceği hayaliyle mevzisine geri döner. Geceyi kendinin bir imparator olarak karşılanacağı hayali ile geçiren Tornikos, ertesi gün surların önüne tekrar gelir. Beklentisi halkın da desteğini almış bir vaziyette savunmasız bir kent teslim almaktır ancak surlardaki mancınıkların daha gerili bir halde taş fırlatmaya başladıklarını görünce bu beklentisinin gerçekleşmeyeceğini anlamıştır. Hatta mancınıklardan atılan taşlardan büyük bir tanesi hemen Tornikos'un yanına düşer ve paniğe kapılan Tornikos atını hızlıca geriye sürer. Bu arada ordunun içinde "doğu ordusunun yardıma geldiği" söylentisi de hızlıca yayılmaktadır. Doğu ordusu gerçekte henüz gelmemiştir ancak bu

²⁶ Psellos, s.117-121; Basık, s.386.

²⁷ Norwich, s.267.

panik ortamında asiler dağılık bir vaziyette geriye doğru çekilirler. İmparator Konstantin'in yardım çağrısında bulunmuş olduğu doğu ordusu ise ertesi gün kente varmıştır. Artık Tornikos'un kaçmaktan başka çaresi kalmaz. Tornikos'un arkasından giden imparatorun askerleri ise onu ve sadık arkadaşı Ioannes Vatatzes'i yakalamayı başarır. İmparator Konstantin asilerin affedilmesi emrini vermiş olsa da büyük nefret duyduğu Tornikos'a ve arkadaşına acımaz. İkisinin de gözlerine surlar önünde mil çekilir ve böylece büyük bir isyan bastırılmış olur²⁸.

Bu arada Balkanlarda da yeni gelişmeler vardır. Bir Oğuz boyu olan Uzların ilerleyişi karşısında yirmi bin kadar Peçenek Tuna'yı aşarak imparatorluk topraklarına girmiştir. Uzların lideri Kegen ile Konstantin anlaşır ve Uzlar Peçeneklere karşı imparatorun hizmetine girer. Ertesi yıl çok daha kalabalık bir Peçenek topluluğu Tuna'yı geçip bu kez imparatorluk toprağını yağmalar. Liderlerinin adı Tirakh'tır. Uzların da yardımıyla Edirne Dükü C.Arianites Peçeneklerin önünü kesip onları ağır bir yenilgiye uğratar. Peçenekler yenilmiş olmalarına rağmen ne imha edilirler ne de geldikleri yere geri sürülürler. Orduda paralı asker olarak görev yapabilecekleri düşünüldükçe silahlarından arındırılıp vaftiz edildikten sonra Serdika'nın kuzey batısına nüfusu seyrek tepelere yerleştirilirler²⁹. 1048'den sonra sayıları artan bu Peçeneklerin Selçuklu Türklerine karşı Anadolu'ya gönderildikleri bilinmektedir³⁰.

Bizans topraklarına ilk Türk akınları ise 1046 yılında gerçekleşmiştir. Ancak bu, Bizans sınırına yalnızca bir deneme saldırısı olmuştur. Ermenistan'a gelen Türkler gerçek bir zarara neden olmadan geri çekilmişlerdir. 1048 yılında ise daha büyük bir Türk ordusu doğu sınırlarını aşar ve zengin sınır kenti Erzen'i ele geçirir. Konstantin bu saldırıyı püskürtmek için elli bin kişilik bir ordu gönderir ancak kentin ovasında geçen kanlı çarpışmada Bizans ordusu büyük bir yenilgi alır. Selçuklu Türkleri, Bizans komutanı Liparites'in de içinde olduğu çok sayıda esir ele geçirir ve Konstantin'e bir antlaşma yapmaktan başka çare bırakmaz. İmparator yapılacak barış ve esirlerin iadesi karşılığında, doğu sınırlarındaki toprakların bir kısmını bırakmayı kabul eder. Bunun yanında Selçuklu Sultanı Tuğrul'a çok değerli armağanlar gönderilmiş ve Müslümanlara Konstantinopolis'te serbestçe ibadet edebilmek hakkı tanınmıştır. Antlaşmaya dayalı bu kazanımlarla birlikte Tuğrul, Attaleiates'in belirttiğine göre yiğitliğine ve sağlam karakterine hayran kaldığı Bizans komutanını, ona birçok ihşanda bulunarak serbest bırakmıştır³¹.

IX.Konstantin döneminde yaşanan en önemli sorunların biri de kiliselerin ayrılması olayıdır. Konstantin'in imparatorluğunun son dönemlerinde Doğu ve Batı kiliseleri arasında, Bizans'ın Batı ile ilişkisini ciddi şekilde etkileyen ve önemini hâlâ koruyan bir ayrılık meydana gelmiştir³². Bir süre Papa ile Bizans Patriği arasında yaşanan diplomatik restleşme ve kavga giderek büyümüş ve iki taraf arasında ilişkiler bütünüyle zedelenmiştir. 1054 yılının Temmuz ayında Papalık, göndermiş olduğu elçiler yoluyla Konstantinopolis Patriğinin Papalık tarafından aforoz edildiğini bir kez daha beyan eder. Bunun üzerine öfkelenen Patrik Cerularius da gelen elçileri aforoz eder. İpleri kopma noktasına getiren tüm bu süreç aslında kişisel ihtirasların sonucudur. Zira bu olay öncesinde imparator IX.Konstantin, Papalığın komutanı Argyrus ile Batı'da Normanlara karşı güç birliği yapılması konusunda anlaşma yapmıştır. Buna rağmen Konstantinopolis Patriği Michael Cerularius'un bu ittifaka karşı çıkmasıyla başlayan gerilim, sonuçları bakımından ağır olan bir ayrılıkla sonuçlanmıştır. Bahsi geçen tarih iki kilise arasında tam anlamıyla çözümlenmeyecek derin bir düşmanlığın da miladı olarak görülebilir³³.

²⁸ Psellos, s.125-135; Dikici, s.317-318.

²⁹ Basık, s.387. Bu gelişmelerin farklı bir anlatımı için bkz. Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti (Kitap XVII-XVIII)*, çev.Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008, s.92-94.

³⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1984, s.172.

³¹ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev.Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s.56-57; Susan Wise Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, çev.Mehmet Morali, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 2014, s.682; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 1983, s.18.

³² Gregory, s.283.

³³ Giles Morgan, *Bizans'ın Kısa Tarihi*, çev.Eylem Çağdaş Babaoğlu, Kalkedon Yay., İstanbul, 2010, s.80-82; Gregory, s.284-285; Ye.Agibalova-G.Donskoy, *Ortaçağ Tarihi*, çev.Çağdaş Sümer, İstanbul, 2017, s.91.

IX.Konstantin, ülkesinde yaşanan tüm bu tatsız gelişmelere rağmen dünyevi eğlencelerden geri durmamaktadır. Hatta kendisine bahçe içerisinde zemine sıfır olan derin bir havuz yaptırmıştır ve günde birkaç kez bu havuzun keyfini çıkarmaktadır. Ancak 1054 yılının sonbaharında havuzdan sonra soğuk algınlığına yakalanır. Bu hastalık ilerleyip akciğerlerini tahrip eder ve imparatoru yatağa düşürür. Ağır hasta olan imparator kendisinden sonra tahta kimin geçeceği konusunda gizli planlar yapmaya başlamıştır ancak bu durumu haber alan Theodora derhal saraya dönerek otoritesini gösterir. İmparator ise artık kendisinden sonra tahta Theodora'nın çıkacağını gördüğünden çok üzülür ve hastalığı da iyice ağırlaşır. 11 Ocak 1055'te ise IX.Konstantin hayatını kaybeder. Psellos, imparator için “sosyal bakımdan hayatının büyük bir kısmını şan ve şerefle doldurarak öldü” ifadesini kullanmıştır³⁴.

IX.Konstantin'in ölümü ile imparatorluğun meşru imparatoriçesi Theodora, taraftarlarının da desteğiyle yetmiş beş yaşında tahta tek başına geçmiştir. Theodora güçlü bir iradeyle yetkilerini kullanmaktan çekinmemiş, piskoposlar da dâhil tüm atamaları kendisi yapmıştır. Bir süre sonra yönetimi Leon adında oldukça akıllı ve deneyimli bir din adamına bırakmıştır ki Attaleiates, Leon için devlette düzeni ve hukukun egemenliğini geri kazandırdığından bahseder. Bu arada Patrik, imparatoriçenin evlenmesi konusunda baskı yapmaktadır fakat 1056'nın yazında Theodora ölümcül bir hastalığa yakalanır. Leon'un önerisiyle yerine mali işlerden sorumlu yüksek bir bürokrat olan Mikael Bringas'ı varis olarak ilan eder. Theodora'nın 31 Ağustos 1056'da ölmesiyle de Makedon Hanedanlığı sayfası Bizans için kapanmış olur³⁵. Bundan sonra Bizans İmparatorluğu tarihinde “üçüncü anarşi” iktidar kavgaları dönemi başlayacaktır³⁶.

2. Ekonomik Gelişmeler

II.Basileios'un yaklaşık olarak yarım asır süren başarılı yönetimi, ölümünün ardından devam ettirilememiştir. Makedon Hanedanlığı'nın bu ikinci döneminde başkent bürokrasisi ile Anadolu'nun büyük toprak sahipleri arasında meydana gelen iktidar savaşları artarak devam etmiştir. Ekonominin kötüye gitmesi ve bunun paralelinde üretimin ve vergi gelirlerinin azalması, ordunun gücünün aristokratların çıkarı uğruna kırılması bu döneme damgasını vurmuştur³⁷.

II.Basileios'un ardından tahta çıkan kardeşi VIII.Konstantinos imparator olduktan sonra devlet işleriyle pek ilgilenmemiş, bu tür işleri çok da kabiliyetli olmayan yardımcılara havale etmiştir. Kendisi ise kardeşi tarafından doldurulan hazineyi zevki için harcamaktan çekinmemiştir³⁸. III.Romanos döneminde ise alınmış olan bir karar imparatorluk için oldukça olumsuz bir adım olmuştur. Bu karar, Makedon imparatorlarının toprak sahiplerine ilişkin politikalarından vazgeçmiş olmasıdır. *Dynatoi*'nin baskısına boyun eğilmiş ve *allelengyon* vergisi kaldırılmıştır. Köylülere ait malların devrine karşı olan yasalar kitaplarda kalmış ve sonuç olarak da köylülere ait topraklar büyük toprak sahiplerinin eline geçmeye başlamıştır³⁹. Yani varlıklılar ister siyasi olsun isterse de iktisadi noktada olsun büyük bir kazanım elde etmişlerdir. Bu adımla I.Romanos'tan II.Basileios'a kadar aristokrasi sınıfının doyumsuz toprak talebi karşısındaki duvar da yıkılmıştır. Küçük toprak sahipliği kurumunun erimesi ise hızlanmıştır. Büyük toprak sahipliği köylü sınıfına büyük darbe vurmuştur ve bunları bir çeşit büyük toprak sahiplerinin kölesi konumuna getirmiştir. Bir başka ifadeyle Bizans'ın VII.yüzyılda meydana gelen yenilenmesinden sonra bütün gücünü dayandırmış olduğu sistem çökertilmiş böylece ülkenin ekonomi ve savunma gücü de bu durumdan darbe almıştır. Bu şekilde meydana gelen bir fakirleşme ise doğrudan imparatorluğun askeri gücünü de zayıflatmıştır⁴⁰. III.Romanos sadece büyük toprak sahiplerinin ve

³⁴ Psellos, s.159-160; Dikici, s.320.

³⁵ Attaleiates, s.62-63; Basık, s.392.

³⁶ Charles William Chadwick Oman, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev.Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul, 2019, s.193.

³⁷ Basık, s.375.

³⁸ Dikici, s.300.

³⁹ Gregory, s.276; A.Alexander Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev.Tevabil Alkaç, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 2016, s.401.

⁴⁰ Ostrogorsky, s.299.

manastırların desteğini almakla da yetinmemiştir. Ayrıca Ayasofya'ya yapılan yıllık devlet yardımını 40 kg. altın oranında arttırarak kilisenin de övgüsünü kazanmıştır. Bunun dışında VIII.Konstantinos zamanında uygulanan tarım politikalarıyla mağdur olan kişilere yüklü tazminatlar ödenmiş, yine devlete borçlu olanlar için af yoluna gidilmiştir. Buna rağmen VIII.Konstantinos zamanında çıkan ağır yasalar devam ettiği gibi yeni çıkarılan vergi kiralama uygulaması da büyük su istimallere kapı açmıştır. Bu sayede bazı fırsatçılar hazineye ödedikleri belli bir miktar karşılığında devlet gelirlerini toplama hakkı elde ederek zavallı vergi yükümlülerinden ödediklerinin iki üç katını çıkarmak istemişlerdir. “varlıklılar” bu uygulamayı bir yolunu bulup göğüsleyebilseler bile esas yükü savunmasız küçük toprak sahipleri çekmektedir⁴¹.

III.Romanos döneminin askeri alanda ve ekonomik yönden oldukça başarısız olduğu söylenebilir. Romanos, başarısızlıkla sonuçlanan Doğu seferinin ardından Bizans tarihine askeri başarılarla kazınan bir imparator olma hayalini de yitirmiştir. Buna rağmen Bizans tarihinde derin yer edinmiş imparatorları taklit etmekten kaçınmamıştır. Yönetiminin özellikle son dönemlerinde dini kurumlara büyük miktarlarda bağışlarda bulunmuştur. Bu tutumu onun dindar biri olarak tanınmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte I.Justinianos'un Ayasofya ile meşhur olmasından etkilenecek kendisi de Hz. Meryem'in onuruna başka bir kilise yaptırmaya karar verir. Hatta bununla da yetinmeyerek kilisenin hemen yanında öylesine büyük bir manastır yaptırmaya girişir ki bu iş için yeterli sayıda kişi bile bulunamaz. Bu uygulama imparatorluk ekonomisine yük getiren oldukça maliyetli bir iştir ve Psellos'un ifadesiyle tüm hazine bu inşaat için seferber edilmiştir⁴². Yine bu imparator döneminde yaklaşık elli yıldır rastlanmayan bir kuraklık 1033 yılında Anadolu ve Ermenistan'da kıtlığa neden olmuştur. Urfalı Mateos bu kıtlıkta, birçok kimsenin yiyecek karşılığında karılarını ve çocuklarını satmak zorunda kaldığından bahseder. Mateos ayrıca “İnsanlar öylesine zor bir duruma düşmüşlerdir ki bitkinlikten kitleler halinde ölmüşlerdir” der⁴³. Bu dönemde yaşanan kıtlıkla başkentin tahıl ihtiyacı ise Yunanistan'dan getirilen tahılla karşılanmaya çalışılmıştır. Kuraklık ve açlığın etkisini sürdürdüğü zamanlarda Anadolu bir de çekirge sürülerinin istilasına uğramıştır. 1035 senesinde meydana gelen bu hadise, üretime çok büyük bir darbe vurmuştur ve küçük çiftçiler istemeyerek de olsa topraklarını elden çıkarma durumunda kalmıştır. Ödemekle yükümlü oldukları vergileri ödeyemedikleri için küçük menfaatler karşılığında topraklarını varlıklılara devretmek zorunda kalmışlardır⁴⁴.

IV.Mihail döneminde uygulanan ekonomi politikaları da halkı oldukça bunaltmıştır. Mihail'in ağabeyi Hadım İoannes mali konularda yetkiyi elinde bulundurmaktadır ve özellikle vergiler konusunda oldukça katıdır. İoannes'in uyguladığı ağır vergi politikaları nedeniyle Balkanlar'da bir isyan patlak vermiştir. Bulgarların ödedikleri verginin artık nakdi olarak toplanmaya başlanması halkta büyük bir baskı oluşturmuş ve bu baskı halkı isyana kadar sürüklemiştir. V.Mihail'den sonra tahta oturan Theodora ve Zoe dönemi de imparatorluk için bir israf dönemi olarak adlandırılabilir. Öte yandan V.Mihail'in amcası Konstantin'in devlet hazinesinden alarak sakladığı 2650 kg.lık altının sorgulama neticesinde bulunması bu dönemde ekonomi adına kazanılan ilginç bir başarı olmuştur⁴⁵.

Theodora ve Zoe'nin yönetiminde olduğu dönemi Psellos adeta bir felaket olarak tanımlamıştır. Psellos'a göre iki kardeş de para ve politikadan anlamayan kişilerdir. Zoe'nin yapmış olduğu cömert bağışlar neredeyse hazineyi tüketmiştir. Yine Psellos'a göre askerlerin ganimet payı olan paralar ve ordu masraflarına ayrılan gelirler ya gereksiz işlere harcanmış ya da gereksiz kişilere verilmiştir. Bu savurganlık ve lüks yaşama isteği ise ekonomik çöküntünün başlangıcı ve ileride yaşanacak kötü durumun sebebi olmuştur⁴⁶. Skylitzes ise bu dönem için o

⁴¹ Norwich, s.219.

⁴² Psellos, s.37-38.

⁴³ Mateos, s.58; Basık, s.378.

⁴⁴ Basık, s.380-381.

⁴⁵ Dikici, s.312.

⁴⁶ Psellos, s.94-95.

kadar karamsar ifadelerde bulunmaz. Makamların alınıp satılabilir olmasına karşı çıkarılmış olan fermanlardan, sivil ve askeri yönetimde kat edilen mesafeden bahseder. Ayrıca bir önceki dönemde (V.Mihail dönemi) yapılmış olan suistimalleri araştırmak için kurulan heyetin başarısına değinir⁴⁷. Daha önce bahsettiğimiz ‘çalınan altınların bulunması’ konusunda gösterilen başarı ise bu iddiaları destekler niteliktedir.

İmparator IX.Konstantin Monomakos’un yönetimde olduğu dönem için, dönemin Bizans tarihçisi Ioannes Zonoras şöyle der: “Gerçekten, (IX.Konstantin’in) ruhu yüce kişiler yerine sefih takımını kolluyordu; çünkü kamunun parasını ne uygun düşecek kişilere, ne uygun düşecek biçimde, ne de uygun düşecek zamanlarda tahsis ediyordu”⁴⁸. Bunun yanında Attaleiates ve Zonoras’a göre vergi toplama usulünde de yanlış yapılıyordu. Vergi memurları halka kötü davranmakta ve haksız kazanç sağlamaktaydı. Bu dönemde vergi konusunda asılsız iddialarla para cezasına çarptırılan ve hapse atılan birçok kişi vardı. Henüz bu akıbete uğramayan insanlar ise başlarına gelebilecek böyle bir tablonun korkusunu sürekli olarak hissetmekteydi. İmparator bunlarla yetinmeyip kutsal kilise ve manastırlara tahsis edilmiş yerlere de göz dikmiş, bu kurumların yöneticilerinin denetlenmesi ve buralara yapılan bağışların iptal edilmesi hususunda buyruklar göndermiştir. Ancak bu buyruklar işleme konulmadan imparator ölmüştür. Attaleiates imparatorun bu dönemde ölmesinin “Tanrının imparatoru cezalandırması” olarak algılanmasına yol açtığını söyler⁴⁹. Yine İmparatoru vergiler konusunda eleştiren Zonoras ise bazı illerin daha önceden vergiden muaf tutulduğunu ve bu muafiyetin karşısında imparatorluğun stratejik noktalarının barbarlara karşı savunulduğunu söyler. Ancak imparator bu illerin vergi muafiyetini kaldırıncı imparatorluğu istilalara açık bir hale getirdiğinden bahseder. Bu kapsamda Anadolu’nun savunmasız bir hale düşmesi Zonoras’a göre imparatorun uygulamış olduğu yanlış vergi politikalarıdır⁵⁰. Aslında imparatorluğun iç ve dış tehditlere karşı savunmasız kalmasını sadece uygulanan hatalı vergi politikalarıyla sınırlandırmak doğru olmaz. Konstantinopolis’te uzun bir süredir güçlü bir hükümetin olmaması da imparatorluğu iç ve dış saldırılara karşı savunmasız bırakmıştır. Zira daha IX.Konstantin döneminin ilk yıllarında da bu olumsuz hava kendini göstermiş ve durum ağırlaşarak devam etmiştir. Güney İtalya’da Frank paralı askerler, ödemelerin yapılmamasını protesto ederek Guiscard’ın gözetimindeki Normanları yardıma çağırdılar; Kafkaslar’da hoşnutsuz yerel önderler İberya, Abhazya ve Ani civarındaki sınır boylarını isyana teşvik ettiler; Kıbrıs valisi iktidarı ele geçirmeye çalıştı; Bulgarlar isyan etti; Ruslar Konstantinopolis’e saldırdı ve Selçuk Türkleri imparatorluğun doğu sınırlarını işgal etti. Bunlarla birlikte çok ciddi bir askeri tehdit de 1046-1047 yılında donmuş Tuna Nehri’ni geçen ve Balkanlarda altı yıl sürecek savaşı başlatan Peçeneklerden geldi⁵¹. Tüm bu yaşananlar aslında Bizans’ın içinde bulunduğu zayıf durumun imparatorluğu tehdit eden unsurlar üzerindeki artan motivasyonunu gösteren bir gerçektir.

IX.Konstantin döneminde yaşanan askeri başarısızlıkların temel nedenlerinden birisi de şüphesiz imparatorluğun yaşamış olduğu ekonomik sıkıntılardır. Konstantin’in ordu için gerekli parayı bulamaması ve kumandanlarını başarılarından dolayı ödüllendirememesi onu anti-militarist bir siyaset izlemeye zorlamıştır. Kaynak sağlamak için bedelli askerlik çıkarılmış, bunun sonucunda da devlet yurt dışından gelen paralı askerlere, başta Rusya’dan Vareglere olmak üzere, İtalya ve Fransa’dan Normanlara ve İngiltere’den Anglosaksonlara güvenmek zorunda kalmıştır. Bunlardan en ünlüsü 1034’ten sonra Rusya’dan Vikingleri ve daha sonra Anglosaksonları askere alan Varg muhafızlarıydı. Adamları farklı silahlara ve üniformalara sahip olan bu elit muhafız birliğinin kışlası Konstantinopolis’teydi ancak bunlar meydan savaşlarına katılmıyorlardı. Bizans,

⁴⁷ Norwich, s.243.

⁴⁸ Zonoras, s.95; Kihitir, s.28-29.

⁴⁹ Attaleiates, s.61-62.

⁵⁰ Zonoras, s.96.

⁵¹ Judith Herrin, *Bizans (Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı)*, çev.Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yay., İstanbul, 2016, s.304.

imparatorluk savaşlarına katılan müttefik askerlerine de daha fazla güvenmek zorundaydı. Bu durum da Bizans ordusunun çöküşünü etkileyen unsurlardan biri olmuştur⁵².

Bu dönem, ekonomisi zaten kötü olan Bizans'ın, üzerindeki tehditleri bertaraf etmek adına hem para hem toprak hem de itibar kaybettiği bir dönem olmuştur. 1048'de büyük bir Türk ordusu sınır kenti Erzen'i ele geçirmiştir. IX.Konstantin Türkleri püskürtmek üzere elli bin kişilik bir ordu göndermiş ancak başarılı olamamıştır. Selçuklu Türkleri, aralarında Bizans komutanı da olmak üzere binlerce esir almıştır. Ayrıca gıda, mal ve para taşıyan binlerce araba da ele geçirmişlerdir. İmparator ise yapılacak barış ve esirlerin iade edilmesi adına, doğu sınırındaki toprakların bir kısmını bırakmayı kabul ettiği gibi karşı tarafın lideri Tuğrul'a çok değerli hediyeler de göndermiştir⁵³.

Bizans'ın yapmış olduğu aşırı harcamalar yüzünden ve Peçenekleri yenebilmek adına para stokunun arttırılması zorunlu bir hal almıştır. Paralı askerlere ödeme yapılmasında çoktan kullanılmaya başlanan ve *nomisma*'ya eşitmiş gibi muamele gören daha hafif altın sikkenin, *tetareron*, bastırılmasının sebebi de zaten budur. İmparator VIII.Konstantin (1025-28) ve IV.Mihail'in (1034-41) az miktar gümüş kattıkları *nomisma*'nın değerini düşürmek zorunda kalmıştır ve içeriğindeki altın miktarı %95'in altına düşürülmüştür. Böylece IV.yüzyılda yerleştirilmiş olan ve yüzyıllar boyunca korunan altın standardının da temeli IX.Konstantin döneminde iyice oyulmaya başlanmıştır. Bu dönemde dört değişik altın sikke bastırılmış ve bu devalüasyonu %81'e yükseltmiştir. Tetareron bile, başlangıçtaki altın içeriğinin %73'üne düşürülerek devalüe edilmiştir⁵⁴. Para üzerine yapılan bu değişikliğin fiyat artışına neden olmadığını savunan kaynaklar bulunmaktadır. Yapılan çalışmalarla elde edilen veriler erken Ortaçağ boyunca para dolaşımının düşük olduğunu ve ekonominin durağan olduğunu gösterir. Bu durum ise Batı'da, Doğu'ya oranla daha keskin bir şekilde ortaya çıkmıştır.⁵⁵ Bu dönemde yapılan devalüasyon ise, bireysel kaynaklar veya arkeolojinin giderek daha fazla kanıt sunduğu imparatorlukta nüfusun göreceli artışı ve parasal ticaret miktarındaki artışa cevap mahiyetinde olduğu savunulmuştur⁵⁶. Tüm bu görüşler bir yana, IX.Konstantin'in, Peçeneklere karşı imparatorluğu savunacak paralı askerlere ödeme yapabilmesinin tek yolunun birbirini izleyen devalüasyonlara yetki vermekten başka çaresinin olmadığı gerçeğidir. Vergi tahsilâtındaki yetersizlikler ya da yolsuzlukların vergi gelirlerinin azalmasına yol açması, bireylere arazi bağışlarında bulunulması ve böylelikle bu kişilerin temel arazi vergisinin kontrolünü ele geçirmesi gibi diğer etkenler de parasal kaynakların yok olmasına zemin hazırlamıştır. Kısa dönemde uygulama başarılı olmuş ve korkunç Peçenek saldırısı bir şekilde püskürtülmüştür. Ancak bu süreç içerisinde Bizans, uzun bir süre devam eden para politikasının dışına çıkmıştır. Bu durumun da uzun vadede imparatorluğa büyük zararlar verdiği açıktır⁵⁷.

SONUÇ

II.Basileios'un ölümü bir bakıma Bizans tarihinde zirveden kopuşun tarihi olarak da değerlendirilebilir. II.Basileios'tan sonra tahta çıkan imparatorların kendi menfaatlerini ülke menfaatlerinin üzerinde tutması, yönetim noktasında beceriksiz olmaları ve daha çok duygularıyla hareket etmeleri Makedonyalılar Hanedanının II.döneminde ülkenin kötüye gitmesinde önemli rol oynamıştır. Ayrıca dışarıdan gelen baskı ve tehditlerin artmasına içeride yaşanan gerilimler de eklenince Bizans için oldukça zor bir dönem yaşanmıştır. İncelediğimiz dönemde siyasetin neredeyse saray içerisine sıkışmış olması aslında Bizans'ın küçülen hedeflerinin de bir

⁵² Gregory, s.281.

⁵³ Yusuf Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, TTK Yayınları, Ankara, 2018, s.19-21; Bauer, s.682; Zonaras, s.93.

⁵⁴ Paranın değeriyle bu şekilde oynanması ilerleyen dönemlerde paranın saygınlığını yitirmesine de yol açmıştır. Paralı askerler *tetarera* ve *nomismata* ile ödeme yapılmasına karşı çıkmışlar, tacirler Bizans parası yerine ticarete Arap altın dinarı ve hatta Avrupa şehirlerinde basılan gümüş penileri tercih etmeye başlamışlardır. Herrin, s.306.

⁵⁵ Roberts S. Lopez, *The Shape of Medieval Monetary History*, Variorum Reprints, London, 1986, s.122.

⁵⁶ Cheynet, s.294.

⁵⁷ Herrin, s.306.

göstergesidir. Saray entrikalarının artması ve yapılan siyasi evlilikler imparatorluğu hem dar bir kalıba sokmuştur hem de özellikle dış siyaset noktasında başarılı bir yol kat etmesini engellemiştir. Ülke hazinesinin bilinçsiz bir şekilde kullanılması ve artan masraflar ordu için finansman sağlanamamasına ve dolayısıyla da askeri başarısızlıklara kapı aralamıştır. Paranın değerini düşürmek zorunda kalan devlet, geçici bir süre de olsa para sorununa bir çözüm bulabilmiştir. Ancak itibar noktasında ve ileriki dönemleri de kapsayacak ekonomik sağlamlık adına büyük bir yara almıştır. Bu dönemde büyük toprak sahiplerinin iyice güçlenmesinin yolu açılmış ve uygulanan ağır vergi politikalarına toprak sisteminde büyük toprak sahiplerini destekleyen politikalar da eklenince küçük toprak sahipleri ve yoksul halk iyice ezilmiştir.

KAYNAKÇA

- AGİBALOVA, Ye.-DONSKOY, G., *Ortaçağ Tarihi*, çev.Çağdaş Sümer, İstanbul, 2017.
- ALTINAY, Ahmet Refik, *Bizans İmparatorçeleri*, çev.Muammer Yılmaz, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2012.
- ATTALEIATES, Mikhael, *Tarih*, çev.Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.
- AYÖNÜ, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, TTK Yayınları, Ankara, 2018.
- BAHAR, Hasan, *Roma ve Bizans Tarihi*, Kömen Yay., Konya, 2012.
- BAMYACI, M. Ertan, *Bizans İmparatorluğu'nda Ticaret (VIII-X. Yüzyıllar)*, F.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 2017.
- BASIK, Celalettin, *Hiç Bizans Olmadı*, C.II, Türkmen Kitabevi, İstanbul, 2015.
- BAUER, Susan Wise, *Ortaçağ Dünyası*, çev.Mehmet Moralı, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 2014.
- CHEYNET, Jean-Claude, *Bizans Dünyası, Bizans İmparatorluğu (641-1204)*, çev.Aslı Bilge, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018.
- ÇAPAN, Fatma “İmparator Theophilos Döneminde (829-842) Doğu Roma İmparatorluğu ile İslam Dünyası Arasındaki İlişkiler”, *History Studies*, 11/5, Ekim 2019, s.1491-1508.
- DİKİCİ, Radi, *Bizans İmparatorluğu Tarihi (Şu Bizim Bizans-Byzantium 330-1453)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2013.
- GREGORY, Timoty E., *Bizans Tarihi*, çev.Esra Ermert, Yapı Kredi Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2016.
- GÜZEL, Fatih, *Norman İstilasına Kadar Sicilya ve Güney İtalya'da Müslümanlar*, Tarih ve Siyaset Bilimi Araştırmaları, Ed. Aydın Efe, Akademisyen Kitabevi, 2019.
- HERRIN, Judith, *Bizans (Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı)*, çev.Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yay., İstanbul, 2016.
- İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, *İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugatı*, C.4, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1984.
- KİHTİR, Tuğrul, *XI-XIII. Yüzyıl Kaynaklarıyla Anadolu'da Bizans, Haçlılar, Selçuklular*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.
- LEVTCHEKNO, M.V.,*Bizans Tarihi*, çev.Maide Selen, Doruk Yayımcılık, İstanbul, 2007.
- LOPEZ, Robert S.,*The Shape of Medieval Monetary History*, Variorum Reprints, London, 1986.
- MATEOS, Urfalı-GRİGOR, Papaz, *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, notları çev. Edoard Dulaurer, Halil Yınanç, Türkçe'ye çev. Hrant D.Andreasyon, TTK Basımevi/ TTK Yay., Ankara, 2000.
- MORENO, Martino Mario, “Sicilya'da Müslümanlar”, çev. Aydın Çelik-Abdulhalık Bakır, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, V/1 (Elazığ 2007), s.165-232.
- MORGAN, Giles, *Bizans 'ın Kısa Tarihi*, çev. Eylem Çağdaş Babaoğlu, Kalkedon Yay., İstanbul,2010.

Makedonyalılar Hanedanlığı'nın II. Döneminde (1025-1056) Bizans İmparatorluğu'nda...

- NORWICH, J.J., *Bizans Yükseliş Dönemi (803-1081)*, çev.Selen Hırçın Riegel, C.II, Kabalcı Kitabevi, İstanbul, 2013.
- OMAN, Charles William Chadwick, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev.Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul, 2019, s.193.
- OSTROGORSKY, Georg, , *Bizans Devlet Tarihi*, çev.Fikret Işıltan, TTK Basımevi, Ankara, 1995.
- PSELLOS, Mikhail, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, çev.Fikret Işıltan, TTK Basımevi, Ankara, 1992.
- SEVİM, Ali, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 1983.
- TOKUŞ, Ömer, Fâtımiler ile Sicilya ve Güney İtalya Arasındaki Münasebetler, *Tarih Dergisi*, S.59, İstanbul, 2014, s.27-55.
- ZONORAS, Ioannes, *Tarihlerin Özeti (Kitap XVII-XVIII)*, çev.Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 491-504, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 12.06.2020 Kabul Tarihi: 26.06.2020

KİLİS VOYVODASI EL-HAC MEHMED'İN ÖLDÜRÜLMESİ (M.1714/ H. 1126)

Killing of Voyvoda of Kilis al-Haj Mehmed (M.1714 / H. 1126)

Murat ÇELİKDEMİR*

ÖZ

Osmanlı Taşra teşkilatında Voyvoda, “Has” gelir dilimine sahip kişilerin, kendi adlarına bu gelirlerini kontrol ve tahsil etmek üzere görevlendirdikleri idarecilerdir. Kilis Hassı mukataa gelirleri de valide sultan haslarından olup, voyvodalar tarafından idare edilmekteydi.

Sultan III.Ahmed döneminde (1703-1730) Kilis hassı, bu padişahın annesi Gülnûş Emetullah Sultan'ın tasarrufundaydı. Burası Kilis Ekrâdından Okcu İzzeddinli, Amiki ve Şeyhler aşiretlerinin tehdidi altındaydı. Bu aşiret mensubu eşkıyaların hırsızlık, gasp, tecavüz, adam yaralama ve öldürme gibi eylemleri yüzünden, şehirde huzur ve asayiş bozulmuş, halkın çoğu evlerini terk etmiş, vergiler tahsil edilemez olmuştu. Kilis'i eşkıya tehdidinden kurtarıp kanun ve düzeni yeniden sağlamak için valide sultanın kethüdası el-Hac Mehmed Ağa, Kilis Voyvodası olarak atandı (Mart 1713).

Mehmed bin İsmail, Nisan-Mayıs gibi Kilis'teki görevine başlamış ve üç ay gibi kısa bir sürede eşkıyaya karşı önemli başarılar elde etmişti. Eşkıya reisleriyle yardımcılarında birçoğunu ele geçirerek idam ettirmişti. İdam edilenlerin akraba ve yakınları, mensubu oldukları aşiretlerin de (Okçu İzzeddinli, Amiki ve Şeyhler) desteği ile intikam almak için eskisinden daha fazla eylem yapmaya başladılar. Kilis'i kuşatıp şehri yağmaladılar, voyvoda Mehmed'e suikasta teşebbüs ettiler (Temmuz 1713). Suikasttan kurtulan el-Hac Mehmed, bizzat hükûmet merkezine giderek yetkililerden yardım istemiştir. Merkezi devlet, nasihat ve tehditler içeren bir-iki emr-i şerifle durumu geçiştirmişti. Bu olaydan bir yıl sonra (Ağustos 1714) Kilis Ekrâdı eşkıyası; şehri gene kuşatmış, voyvoda sarayını basarak voyvoda ve adamlarını katletmiş, saraydaki el_Hac Mehmed'in şahsi mallarıyla devlet için tahsil edilen mal ve paraları gasp etmişti. Devlet bu olaydan sonra, Maraş valisi Vezir Ali Paşa komutasında hazırlanan bir orduyu eşkıya üzerine göndermiştir. Eşkıyadan idamı gerekenler idam edilerek kesik başları başkente yollanmış, hapsi gerekenler de hapsedilmek üzere Rakka Kalesi'ne gönderilmiştir. Eşkıyanın eş ve çocukları da Rakka'ya sürgün edilmiştir. Kilis Ekrâdı eşkıyasına şehrin Yeniçeri taifesinden bazı kişiler destek vermişti. Bu işbirlikçiler de tespit edilerek eş ve çocuklarıyla, Tartus'un yanı başındaki Arvad Adası'na sürgün edilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Kilis, Kilis Ekrâdı, Voyvoda, Okcu İzzeddinli, Amiki, Şeyhler.

ABSTRACT

In the Ottoman provincial organization, *Voyvoda* are the administrators assigned by the people with the *Has* income segment to control and collect these revenues on their behalf. The *Mukataa* income of Kilis *Has* was a *Has* of *Valide Sutan* and managed by *Voyvodas*.

* Dr.Öğr.Üyesi Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: celikdemir@gantep.edu.tr,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7556-1043>

During the reign of *Sultan Ahmed III* (1703-1730), the *Has* of Kilis was *Gülnuş Emetullah Sultan's* holding, mother of *Sultan Ahmed III*. This place was threatened by the tribes of *Okcu Izzeddin*, *Amiki* and *Sheikhs* which was *Ekrads* of Kilis. Due to the actions of these tribal bandits such as theft, extortion, rape, assault and murder, peace and public order were disturbed in the city, most of the people left their houses and taxes were not collected. *Al-Haj Mehmed Ağa*, the *kethüda* of the *sultan*, was appointed as the *Voyvoda* of Kilis (March 1713), in order to save Kilis from the threat of bandits and restore the law and order.

Mehmed bin Ismail started his duty in Kilis in April-May and achieved significant successes against the bandit in a short period, in three months. The leaders of bandits and many of their subsidiaries were captured and executed. The family members and the relatives of those who were executed started to take more action than before to take revenge with the support of the tribes they belonged to (*Archer Izzeddinli*, *Amiki* and *Sheikhs*). They encircled Kilis and plundered the city, attempting to assassinate *Voyvoda Mehmed* (July 1713). *Al-Haj Mehmed*, who survived the assassination, went to the government center and asked for help from the authorities. The central state had overcome the situation with a few or two *emr-i şerif* that included advice and threats. One year after this incident (August 1714), the bandit of the *Ekrads* of Kilis; surrounded the city again, killing the *voyvoda* and his men by raiding the *voyvoda* palace, and seized the personal goods of *al_Haj Mehmed* in the palace and the goods and money collected for the state. After this incident, the state sent an army prepared under the command of *Vizier Ali Pasha*, the governor of *Marash*, onto the bandits. Those who needed to be executed from the bandits were executed and their cut heads were sent to the capital, and those who needed imprisonment were sent to *Rakka Castle* to be imprisoned. The bandits' spouses and children were also exiled to *Raqqa*. Some of the city's *Janissaries* supported the bandits of the *Ekrads* of Kilis. These collaborators were identified and exiled to *Arvad Island* next to *Tartus* with their spouse and children.

Keywords: Kilis, Ekrads of Kilis, Voyvoda, Okcu İzzeddin, Amiki, Sheiks.

Giriş

Osmanlı Devletinde “Has” gelir dilimini tasarruf eden kişilerin bu gelirleri kontrol ve tahsil etmek üzere, görevlendirdikleri idarecilere “voyvoda” deniliyordu¹. Genellikle voyvodalar, Tımar sisteminin uygulandığı eyaletlerde, “serbest tımar” tasarruf eden dirlik sahibinin alacaklarını toplamakla görevlendirilmekteydi². Atanmaları ve görevleri bakımından voyvodalık, mütesellimlik kurumuyla benzerlik göstermektedir. Mütesellimler gibi voyvodalar da iki şekilde görevlendirilmekteydi. Birincisi vali ve mutasarrıfların kendi adlarına görevlendirdikleri voyvodalar; ikincisi ise geliri doğrudan merkez hazineye bağlanmış olan bölgelerin hazine yöneticileri tarafından atanan voyvodalardır³. Her ne şekilde atanırlarsa atansınlar voyvodalar, kendi namına veya bir başkasının adına vergi gelirlerini toplayan idarecilerdir. Mütesellim ve muhassıllardan farklı olarak, sadece dirliklerin değil, aynı zamanda merkezi hazineye ait vergilerin ve vakıf gelirlerinin de tahsilini üstlenebiliyorlardı⁴.

15. yüzyıldan itibaren bilinmekte olan voyvodalık kurumu, 16. yüzyılda artık önemli bir müessese halini almıştır⁵. Kanuni 16.Yüzyıl ortalarında, voyvodaların bu hızlı yükselişini frenlemeğe çalışmıştı. Bu amaçla valilerin, has gelirlerini parçalara bölerek voyvodalara ihale etmelerini yasaklamıştı. Buna rağmen bu uygulama, 17. Yüzyılda iyice yaygınlaştı. 17 ve 18.

¹ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara 1991, sayfa (s.) 29.

² Yücel Özkaya, *18.Yüzyılda Osmanlı Toplumu*, Yapı Kredi yayınları, İstanbul 2010, s.207.

³ Musa Çadırcı, *Adı geçen eser (a.g.e)*, s.29.

⁴ Erol Özvar, “voyvoda”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt (C.) 43, Ankara, 2013, s.129.

⁵ Halil İnalçık, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV Ayanlar Tanzimat Meşrutiyet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s.79.

17. yüzyılda her kazanın bir voyvodasının olması gayet olağan bir durumdu. Hatt-ı Hümayûnlarda taşra yöneticilerine şu sıralamayla hitap edilmekteydi: vüzerâ ve mirî-mirân, ümerâ, mütesellim ve voyvodalar. 17 ve 18.yüzyılın yeni şartları altında voyvodalar, devlet-reaya arasındaki arabuluculuk rolleriyle giderek daha vazgeçilmez bir konuma gelmişlerdi. Ayan ve voyvoda terimleri bu dönemde birbirinin yerine kullanılmaya başlanmıştı. Mütesellimlerin birçoğu voyvoda olarak hizmet ettikten sonra mütesellim olmuşlardı. Mütesellimlikleri sona erdiğinde ise aynı bölgedeki voyvodalıklarına geri dönüyorlardı⁶. Şayet bir sancak has olarak verilmişse, idaresi de voyvodalığa çevrilir ve has sahibi buraya bir voyvoda tayin ederdi. Bu türden haslar, genellikle sarayın ileri gelen bazı devlet adamlarıyla valide sultan gibi padişahın yakın akrabalarına verilmekteydi. Bu şekilde padişah ve has sahiplerinin tayin ettikleri voyvodalara “havass-ı hümayûn voyvodaları” veya “mirî mukata’at voyvodaları” şeklinde hitap ediliyordu ki bunları sancak voyvodalarıyla karıştırmamak gerekir⁷. Sancak voyvodalarını valiler, bir buyruldu ile görevlendirebiliyorlardı⁸. Havass-ı Hümayûn voyvodaları ise “Zabt Temessüku” adı verilen ve isim yerleri boş bırakılan resmi bir evrak ile tayin edilmekteydi⁹.

Osmanlı Devleti, ay yılı esasına dayalı hicri takvimi kullanıyordu; ancak, zirai ve ticari faaliyetlerde güneş yılı esasına dayalı Rumi takvimi kullanmaya başlamıştı. Böylece Mart ayı başlangıcına tesadüf eden hicri yıl günlerinde, mukataalar iltizama verilir¹⁰. Hükûmet merkezindeki hazinelere bağlı yerlere, mart ayı başlangıcı itibarıyla atanan voyvodaların görev süreleri bir yıl olarak belirlenmişse de çoğu zaman bu kurala uyulmamıştır. Voyvodalar, tayin edildikleri bölgelerin hem yöneticileri, hem de hazine gelirlerini toplayan tahsildarlarıydı. Kent ve kasabanın güvenliğini sağlamak, istendiğinde asker toplayıp sefere katılmakla yükümlüydüler¹¹. Voyvodalar, protokolde daha düşük bir sıraya sahip olmalarına rağmen, iki tuğlu bir paşanın yetki ve haklarını kullanabiliyorlardı. Sancaklara tayin olunan voyvodalar, Sancakbeylerinin yetki ve salahiyetlerine sahip idiler¹². Sancakların yanı sıra voyvodalar, 18. yüzyıl boyunca ve 19. yüzyılın başlarına kadar kaza ve kasabalarda da görevlendirildiler. Voyvodaların bu dönemde kaza ve kasaba ölçeğinde faaliyet göstermelerinin temel sebebi, tahsilatını üstlendikleri vergi türüyle ilgilidir¹³. Tanzimat döneminde yapılan idari düzenlemeler ile bu kurum kaldırılarak görevlerinin birçoğu kaza müdürlerine devredilmiştir¹⁴.

I- Olayın Failleri ve Sebepleri

Kilis voyvodası el-Hac Mehmed'in öldürülmesi olayını gerçekleştirenler, Kilis Ekrâdı denilen aşiretlerden Okcu İzzeddinli, Amiki ve Şeyhler denilen cemaatlerdir. Bu aşiretler, padişah fermanıyla Rakka'ya iskân edildikten birkaç sene sonra firar ederek, Ayıntab (Gaziantep), Maraş (Kahramanmaraş) ve Kilis dolaylarında eşkıyalık yapmaya başlamışlardı. 1713 Temmuzunda (1125 Receb başları), dönemin Ayıntab Naibi İbrahim'in başkente gönderdiği mektupta, voyvodanın öldürülme sebepleri ve faillerine dair önemli bilgiler mevcuttur. Bu mektubunda Ayıntab naibi, voyvoda el-Hac Mehmed'in Kilis Ekrâdı eşkıyasıyla ciddi bir şekilde mücadele ettiğini ve eşkıya elebaşlarını ele geçirerek cezalandırdığını yazmıştır. Bu mücadele sayesinde, evlerini terk eden ahalinin geri döndüğü, yolcu ve tüccarların ise korkusuzca seyahat etmeğe başladıkları belirtilmiştir. Ancak Ayıntab naibi İbrahim, bu durumun uzun sürmediğini, cezalandırılan eşkıyanın intikam hırsıyla eskisinden daha tehlikeli olmaya başladığını yazmıştır.

⁶ Halil İnalıcık, *a.g.e.*, s.59, 79.

⁷ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, TTK, Ankara 2014, s.20, 30, 31.

⁸ Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s.29.

⁹ Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, s. 29; Yücel Özkaya, *18.Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, s.209.

¹⁰ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985, s.241-242.

¹¹ Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s.29, 30.

¹² Yücel Özkaya, *18.Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, s. 208.

¹³ Erol Özvar, “voyvoda”, *DİA*, C.43, s.130.

¹⁴ Musa Çadırcı, *a.g.e.*, s.32; Erol Özvar, “voyvoda”, *DİA*, C.43, s.130.

Eşkîya Kilis'i kuşatmış, halkın mal ve erzakını yağmalamış, Voyvoda el-Hac Mehmed'e de suikasta yeltenmişti. Başta Kilis olmak üzere, eşkıyanın baskı ve zulümlerine maruz kalan Ayıntab ve Maraş şehirlerinin idarecileriyle ahalisi, hükümet merkezine arz ve mahzarlar göndermişti¹⁵. Kilis Voyvodası el-Hac Mehmed ise bizzat başkente giderek, durumu devlet yönetimine arz etmiştir. Voyvoda Mehmet, Kilis Ekrâdı eşkıya reislerinden bazılarını ele geçirerek idam ettirdiğini, ancak bu şakilerin akraba ve arkadaşlarının, aşiretlerinin de desteğini alarak intikam almaya çalıştıklarını anlatmış ve yardım istemiştir. Bu müracaat ve şikâyetler üzerine devlet 1713 Ağustosunda (1125 Receb sonları), Kilis Kadısı ve Kilis hassı voyvodasına hitaben bir emr-i şerif göndermiştir. Bu emr-i şerif ile:

Kilis Ekrâdı aşiretlerinin boy beyleri ve ileri gelenlerinin (aşiret reisi, kethüdası ve söz sahibi ihtiyarları) pişmanlık ve üzüntülerini dile getirmeleri, bundan böyle doğrudan ve dolaylı olarak eşkıyaya destek vermemeleri, eşkıya ile mücadelede voyvodalarının emirleri doğrultusunda hareket etmeleri istenmiş ve bu hususta Rakka valisi Vezir Mehmed Paşa huzurunda imzaladıkları taahhütname hatırlatılmıştır. Bu taahhütnamenin halen yürürlükte olduğu ve imzalanan bu hüccete göre, eşkıyaya hiçbir şekilde destek olmamaları, vergilerini eksiksiz ödemeleri, eşkıya ile mücadelede voyvodaya yardım etmeleri, kendi aşiretlerinden olan eşkıyayı teslim etmeleri konusunda uyarılmışlardır. Şayet verdikleri sözü yerine getirmekten kaçınırlarsa onlar da eşkıya ile aynı muameleye tabi tutulacaktır¹⁶.

II- Olayın Faili Kilis Ekrâdı Aşiretleri

Kilis voyvodası el-Hac Mehmed'i öldüren ve Kilis Ekrâdı denilen aşiretler, Okcu İzzeddinli, Amiki ve Şeyhler cemaatleridir.

Okcu İzzeddinli cemaati, tahrir defterlerinde [miladi (m.) 1519-20 / hicri (h.) 926] Halep Türkmenleri taifesi Yazır Boyu, İzzeddin Ekrâdı grubuna bağlı bir aşiret olarak gösterilmiştir. Bu aşiretin diğer adının Milli Aşireti olduğu bilgisi de gene bu dönem tahrir defterlerinde mevcuttur¹⁷. Bu aşiret, arşiv kaynaklarında; İzzeddin Bey, İzzeddin Bey Ekrâdı, İzzeddin Ekrâdı, İzzeddinlü ve İzzeddin şeklinde de kaydedilmiştir¹⁸. Bu aşiretin, kethüdarları İzzeddin Bey'den dolayı "Ekrâd-ı İzzeddinli" olarak kaydedilmesinin asıl sebebi, İzzeddin Bey'in ekrâd sancakbeyi olarak atanmasıdır. Bu aşiret mensuplarından bir bölümü, ok yapmakla mükellef tutuldukları için "taife-i ekrâd-ı Okcu İzzeddinli" olarak adlandırılırken, diğer bir kısmı, "Türkmen Ekrâdı" biçiminde vasıflandırılmıştır¹⁹. Osmanlı Devleti, aşiret, cemaat ve oymakları isimlendirirken birçok belgede "Ekrâd" tabirini kullanmıştır²⁰. Bu belgelerin çoğunda "Ekrâd" kelimesi, etnik bir anlamdan çok köylü veya yörük; bir topluluk olmaktan ziyade dağlı, şehir hayatından uzak anlamlarında kullanılmıştır. Osmanlı kaynaklarında "Ekrâd-ı Türkmenân" tabirinin yanı sıra, Okcu İzzeddinlü örneğinde görüldüğü gibi "Türkmen Ekrâdı" tabirine de sıklıkla rastlanmaktadır²¹.

Amiki aşireti, Türkay'a göre Kilis, Ayıntab, Maraş, Adana, Antakya, Halep ve Üzeyr bölgelerinde yaşamaktaydı²². Halaçoğlu ise bu aşireti "Ameki Ekrâdı Cemaati" olarak kaydetmiş, yaşadığı bölgeleri ise Kilis sancağı Çöm (Com) nahiyesine bağlı Mağara, Bahaeddin, Tel Tavail ve

¹⁵ *Mühimme Defteri (MD) 120*, Sayfa (s.) 10, Hüküm (Hük.) 19.

¹⁶ *MD 120*, s.16, Hük. 40; *MD 120*, s.10, Hük.19.

¹⁷ Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, cemaatler, oymaklar (1453-1650)*, TTK, C.4, s.1793.

¹⁸ Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, C.3, s.1154-1157.

¹⁹ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrak, Kürd Ekrad Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Belleten*, C. LX, Sayı (S.) 227, TTK, Ankara 1996, s.142,143.

²⁰ Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, C.I-VI; Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İşaret yayınları, İstanbul, 2001.

²¹ Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis, Urfa ve Adıyaman Çevresinde Cemaatler/ Oymaklar*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s.20-23.

²² Cevdet Türkay, *a.g.e.*, s.53, 175.

Cörçek(?) köyleri olarak göstermiştir²³. Öztürk ise bu aşireti, Hamkiyye (Amikiyye) Taifesi olarak kaydetmiştir. Aşiretin yaşadığı bölgeyi ise kısmen bugünkü Antakya sınırları içerisinde kalan, Baldıran Dağı civarı olarak göstermiştir ki bu dağ, Com nahiyesi içinde yer almaktaydı²⁴.

Şeyhler aşireti, Türkay tarafından Türkmân yörükânı göçebe taifesi olarak kaydedilmiştir. Aynı kaynağa göre bu aşiret arşiv belgelerinde Şeyhler veya Şeyhlü şeklinde geçmekte olup, aşiretin yaşadığı bölgeler: Kütahya, Adana, Tarsus, Sis, Kilis, Rakka, Kırşehir, Aksaray, Kayseriyye, Karaman, Karahisar-ı Şarkî, Ankara, Konya, Ayıntab, Halep, Diyarbakir, Hamideli, Menteşe, Teke, Aydın, Alaiye, Sığla, Maraş, İçel, Kocaeli, Üzeyr ve Adilcevaz sancakları, Simav Kazası (Kütahya sancağı), Bor ve Nevşehir kazaları (Niğde sancağı), Yüreğir Kazası (Adana sancağı), Zulkadriye kazası (Maraş eyaleti), Tire ve Birûnâbâd kazaları (İzmir Sancağı), Aydos kazası (Silistre sancağı), Haymana ve Çukurcak kazaları (Ankara sancağı), Ergani kazası (Diyarbakir eyaleti), Mağnisa kazası (Saruhan sancağı), Üsküdar ve Kandıra kazaları (Kocaeli sancağı), Ünye kazası (Canik sancağı), Zağfiranbolu kazası (Kastamoni sancağı), Ereğli kazası (Bolu sancağı), Kıbrıs ceziresi, Selinti kazası (İçel sancağı), Antakya kazası (Halep eyaleti), Süleymanlu kazası (Kırşehir sancağı) ve Saruhan sancağı. Gene Türkay'ın verdiği bilgilere göre Şeyhlü cemaati, Bozulus aşiretinden olup yaylakları Develü ve Erciyes, kışlakları ise Aksaray ve Kırşehir idi²⁵.

Halaçoğlu'nun Anadolu'daki aşiret, cemaat ve oymaklara dair çalışmasında Şeyhler adıyla kaydedilen aşiret; Yüreğir, Varsak, Beydili, Yıva, Barak ve Avşar boylarına mensup olarak gösterilmiştir. Yüreğir boyundan olan Şeyhler aşireti, Adana sancağı Yüreğir nahiyesinde; Varsak boyundan olanlar, Kosun taifesi mensubu olarak Tarsus sancağı Kosun nahiyesinde; Beydili boyundan olanlar, Halep sancağı ve Birecik kazasında yaşamaktaydılar. Halep sancağında yaşayan Beydili boyu mensubu Şeyhler aşiretinden bir grup, Halep Türkmenleri Milli cemaati olarak kaydedilmiştir. Yıva boyundan olanlar, Menteşe sancağı Peçin kazasında yaşarken, Barak ve Avşar boyundan olanlar İslamlı yörükleri taifesi olarak, Kayseri sancağında bulunuyorlardı²⁶.

Halaçoğlu'nun eserinde Şeyhlü ismiyle kaydedilen aşiret çoğunlukla Bayad olmak üzere, Beydili ve Avşar boyu üyesi olarak gösterilmiştir. Bayad boyundan Dulkadirli Türkmenleri'ne mensup Şeyhli aşireti, Maraş sancağında; Şam Bayadı kabilesinden olanlar ise Sivas (Yeni İl) kazası ile Bozok (Yozgat) sancağında yaşamaktaydılar. Bayad boyu Bozulus Türkmenleri'ne mensup Şeyhli aşireti, Diyarbakir (Amid), Dulkadir ve Ankara sancağında yaşıyorken, Bayad boyu Danişmendlü Türkmenleri'ne mensup olanlar, Kayseri sancağında bulunuyorlardı. Beydili'ye mensup Şeyhli aşireti, Hamid sancağı Karaağaç kazasında yaşarken, Avşar boyundan olanlar ise Karaman'dan Sis (Kozan) sancağına göçmüşlerdi²⁷.

Kilis voyvodası el-Hac Mehmed'in öldürülmesi hadisesini gerçekleştiren bu üç aşiretin (Okcu İzzeddinli, Amiki, Şeyhler), Kilis ve Azaz'daki eşkıyalıklarından dolayı Rakka Eyaleti dahilindeki Harran Ovasına iskânları emredilmişti. Ancak bunlar, iskânı kabul etmeyip eşkıyalıklarına devam edince, Rakka valisi Kadızade Hüseyin Paşa, elebaşlarını cezalandırıp geriye kalanlarını iskân mahallerine götürmüştü. İskâna götürülürken, bunlardan 500 kadarı kaçarak eşkıyalıklarını sürdürdüler. Kadızade Hüseyin Paşa, vefat edince de bunu fırsat bilip dağlardan inerek Kilis ve Azaz dolaylarına geldiler. Bunlara iskâna götürülenlerden firar edenler de katılınca iyice güçlendiler. Artan şikayetler üzerine yeni Rakka valisi Ahmet Paşa'dan Okcu İzzeddinli, Amiki ve Şeyhlü aşiretlerini Harran Ovasına iskân etmesi istendi (Mayıs 1696/ Şevval 1107)²⁸.

²³ Yusuf Halaçoğlu, , *a.g.e.*, C.I, s.134.

²⁴ Mustafa Öztürk, *a.g.e.* ,s.56.

²⁵ Cevdet Türkay, *a.g.e.* , s. 597, 598.

²⁶ Yusuf Halaçoğlu, , *a.g.e.*, C. V, s. 2130-2132.

²⁷ Yusuf Halaçoğlu, , *a.g.e.*, C. V, s. 2132, 2133.

²⁸ *MD 108*, s.219,220, Hük. 937-938 (Hüküm 938, aslında ayrı bir hüküm olmayıp Hüküm 937'nin devamıdır. Tasnif çalışmalarında sehven numaralandırılmıştır.)

Bu aşiretlerden Okcu İzzeddinli Cemaati, 1704 (h.1116) tarihinde, Amiki ve Musabeyli aşiretlerinden yaklaşık 700 kadar eşkiyanın da desteğini alarak Kilis yakınlarına geldiler. Dönemin Kilis voyvodası Kartallı Ahmet, hemen haberciler göndererek yardım istedi. Ancak, Halep valisi vezir Hasan Paşa'nın yardımı ulaşmadan eşkiya şehre girdi. Voyvoda Ahmed'in konağını basıp onu öldürdüler; mal ve eşyalarını da yağmaladılar. Kilis Serdarı Abidin Çavuşun, kardeşi Ahmed'in ve onun oğulları Osman ile Hüseyin'in evlerini basıp mal ve eşyalarını gasp ettiler. Şehir halkından da birkaçını öldürüp 15 kişiyi yaraladılar. Yani Voyvoda el-Hac Mehmed'in öldürülmesinden 10 yıl kadar önce Kilis'te benzer bir hadise daha yaşanmıştı²⁹.

Aşiretleri iskân ederek asayiş ve güvenliği sağlamak amacıyla, 1865 tarihinde Cevdet ve Derviş Paşalar nezaretinde Fırka-i Islahiye kuruldu. Fırka-i Islahiye'nin çalışmaları çerçevesinde, Cevdet Paşa'nın İzziye kazasının kuruluşuna dair teklifi, 1865'te hükûmet tarafından kabul edildi. Halep'e bağlı olarak kurulan İzziye kazasının nahiyeleri ise Okcu İzzeddinli, Amiki ve Şeyhler olarak taksim edilmişti. 1876 tarihinde İzziye, nahiye ve köyleri ile birlikte Kilis kazasına, 1895'te ise Kilis'in yeni kurulan Musabeğlü kazasına bağlanmıştı³⁰.

Bu üç aşiretin (Okcu İzzeddinli, Amiki ve Şeyhler) yanı sıra bazı belgelerde, Heştuvanlı cemaati de olayın müsebbibi aşiretler arasında sayılmıştır³¹. Bu aşiret, Cevdet Türkay tarafından Haştıvanlı (Haştıvanlu) ismiyle; Ruha (Şanlıurfa), Halep, Maraş ve Kilis sancaklarında yaşayan Ekrâd taifesi olarak kaydedilmiştir³². Halaçoğlu da Heştıvanlı ismiyle kaydettiği bu cemaatin, İzzeddin Ekrâdi taifesinden olup Kilis sancağı Çöm (Com) nahiyesinde yaşadığını belirtmiştir. 1536-37 tarihli tahrir defterinde Malatya sancağına kayıtlı olan bu aşiret, 1570-71 ve 1587-88 tarihli tahrir defterlerinde Kilis sancağına kayıtlıdır³³. Öztürk, Heştuvanlu cemaatinin Malatya civarında yaşayanlarının Kazanlı, Hasanke, Nâsır, Şemo ve Zirekânlu olmak üzere 5 şubeye ayrıldığını; Kilis'te ise Com nahiyesinin Kızılca Köy, Süzin ve Batirge köylerinde Heştuvanlu oymaklarının bulunduğunu yazmıştır³⁴.

III- Olayın Gerçekleşmesi ve Devletin Müdahalesi

Kilis Hassı aşiretlerinden Heştuvanlı, Amiki, Şeyhler ve Okcu İzzeddinli cemaatine mensup beş-altı yüz kadar eşkiya, Kilis kasabası yakınlarında Zeytunluk (Zeytinlik) denilen mevkide toplandılar³⁵. Amaçları, arkadaşlarını idam eden Kilis voyvodası ve destekçilerinden intikam almaktı³⁶. Zeytunluk'ta toplanan eşkiyaya haberciler gönderilerek, her ne davaları ve sorunları var ise kanunlar çerçevesinde çözülmesi teklif edildi. Bu teklifleri kabul etmeyip, kendilerine yapılan nasihat ve tembihleri de dinlemeyen eşkiya, Kilis voyvodalarına mahsus saraya saldırdı. Sarayda bulunan Kilis voyvodası el-Hac Mehmed'i, kethüdasını ve 5 çukadarıyla 2 yeniçeriyi katl etti. Daha sonra el-Hac Mehmed'in bütün mal, eşya ve hayvanlarıyla Kilis Hassı için tahsil edilen tüm malları yağmaladılar. Saldırı ve öldürme olayına dair belgelerin tarihlerinden bu hadisenin, 1714 Ağustos ayı sonunda (Evâsıt-ı Şaban 1126) gerçekleştiği anlaşılmaktadır³⁷. Devlet yetkilileri olaydan haberdar olunca, eşkiyanın etkisiz hale getirilmesi ve asayişin sağlanması için büyük bir operasyon emri verdi. Bu amaçla gönderilen emr-i şerif, Kapıcıbaşı Süleyman Ağa tarafından harekâtı yürütmekle görevlendirilen Maraş valisi Vezir Ali Paşa'ya iletildi³⁸. Kilis Ekrâdi

²⁹ MD 114/1, s.283, Hük. 1348,1349, s.300, Hük. 1413, s.301 Hük.1414, s.302, Hük.1415,1416, 1417, s.320, Hük.1486.

³⁰ Mustafa Öztürk, "İzziye Kazasının Kuruluşu ve Milli Mücadeledeki Yeri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2005,s.33-36.

³¹ MD 120, s.216, Hük.836, s.217, Hük.837, s.260, Hük.963; MD 122, s.146, Hük.426.

³² Cevdet Türkay, *a.g.e.*, s. 352.

³³ Yusuf Halaçoğlu, *a.g.e.*, C. III, s. 1039,1040.

³⁴ Mustafa Öztürk, *a.g.e.*, s. 107.

³⁵ MD 120, s.216, Hük.836.

³⁶ MD 120, s.16, Hük.40.

³⁷ MD 120, s.216, Hük.836, s.217, Hük.837; *Gaziantep Şer'iyye Sicili (GŞS)* 65, s.243-241.

³⁸ GŞS 65, s.242, 240, 239, 238.

eşkiyasının bir an evvel ele geçirilmesi, gasp ettikleri mal ve eşyanın geri alınması ve suçlulara gereken cezaların verilmesi için harekete geçildi. Askeri hususlarda yardımcı olmak üzere Hassa silahşorlarından İvaz da Maraş'a gönderildi. Böylece hükümet merkezinden biri idari, diğeri askeri işlem ve faaliyetler için iki mübaşir görevlendirilmiş oldu.

Vezir Ali Paşa, kapısı halkından tam donanımlı askerleriyle Maraş'tan hareket edecek, Malatya ve Ayıntab mutasarrıfları da yolda bu kuvvetlere katılacaktı³⁹. Bu hususta, Malatya sancağı hassına mutasarrıf olan Rışvanoğlu Mehmet Bey'e bir emr-i şerif gönderilmişti (1714 Ağustos sonu/ 1126 Şaban ortaları). Bu emr-i şerife göre Rışvanoğlu Mehmet Bey, tam teçhizatlı askerlerinin yanı sıra Malatya sancağında sakin Kürte, Kürecik, Sürgü gibi Ekrâd aşiretlerinin de desteğini alarak, 400 kadar tüfekli (tüfenk-endâz) piyade ile Maraş valisi Ali Paşa'nın emrine girecekti⁴⁰. Bu emr-i şerifin hazırlanan üç suretinden birincisi, Ayıntab sancağı hasları mutasarrıfı Ahmet Bey'e gönderilmişti. Buna göre Ahmet Bey, emri altındaki yeniçerilerin yanı sıra Kuşcu Ceridi taifesinden oluşturduğu 300 tüfekli asker ile Vezir Ali Paşa kuvvetlerine iştirak edecekti⁴¹. Diğer suret ise Kilis Kadısı ve Kilis'in yeni voyvodasına hitaben yazılmış, Kilis'teki bütün yeniçerilerin ve savaşılabilecek durumdaki tüm aşiret kuvvetlerinin, Ali Paşa ordusuna katılması emredilmişti⁴². Üçüncü ve son suret ise Hüveydi Ekrâdı, Çataldepelü (Çataltepelü), Küpeli Hasan ve Fettahoğlu cemaatleri ile Çoban Kasım ve Dağ karyelerinde sakin ahaliye hitaben yazılmış ve savaşılabilecek durumda olanlarının desteği istenmişti⁴³. Maraş Valisi Vezir Ali Paşa, Ayıntab sancağı Alaybeyine gönderdiği 20 Eylül 1714 tarihli (11 Ramazan 1126) buyruldu ile Ayıntabın timar ve zeamet mensuplarını da bu kuvvetlere dahil etmiştir⁴⁴.

Maraş Valisinin komuta ve idaresine girmek üzere hazırlanan bu kuvvetler, Murat Paşa Köprüsü civarında veya Kilis tarafında uygun görülen bir mahalde birleşeceklerdi. Kilis Ekrâdı eşkiyasına saldırmadan önce, onların teslim olmaları ve maktullerin varislerinin de hazır olduğu mahkemeye çıkmaları teklif edilecekti. Eğer kabul ederlerse, sorumlular mahkeme edilecek ve haklarında idam, hapis ve sürgün cezalarından hangisi gerekiyorsa o uygulanacaktı. Yağmaladıkları mal ve eşyalar sahiplerine iade edilecek, gasp ettikleri Kilis Hassı vergileri de kendilerinden tahsil edilecekti. Şayet teklifi reddederler ise eşkiyaya karşı alınacak tavır emr-i şeriflerde şu şekilde ifade edilmiştir: "... Eşkiya teslim olmayı ve mahkemeye çıkmayı kabul etmez ise günahları boyunlarına. Muharebe ve kıtala başlanacak, Allah'ın da yardımıyla kuvvetleri dağıtıldıktan sonra kaçanların peşinden gidilecekti. Yakalananlar hakkında lazım gelen cezalar (idamlar) tereddütsüz verilecek, geriye kalanlar ise aile ve çocukları, mal ve eşyalarıyla beraber Rakka'ya iskân edilecekti...". Operasyonu yürüten Vezir Ali Paşa, Kilis Ekrâdı aşiret mensuplarını, Rakka'ya iskân edilmek üzere Balis Sancakbeyi Firuz oğlu Kenan Bey'e teslim edecekti (Ağustos 1714 / Şaban 1126 tarihli emr-i şerif)⁴⁵.

Maraş Valisi Vezir Ali Paşa, Ayıntab naibi, mütesellimi, Yeniçeri Serdarı, Alay Beyi ve vilayet ayanına hitaben 28 Eylül 1714 (19 Ramazan 1126) tarihli bir buyruldu gönderdi. Ali Paşa buyrulduşunda, Maraş'tan Ayıntab sancağına geleceğinin kesinleştiğini belirterek kapısı halkı için üç günlük zahire hazırlanmasını emretmişti⁴⁶. Bu buyrulduyla kuvvetlerin birleşme yeri ve harekâtın yönü kesinleşmiş oluyordu. Zirâ daha önceki emr-i şeriflerde, harekâtın Kırıkhan (Hatay) tarafından, Murat Paşa Köprüsü yoluyla mı? Yoksa Ayıntab tarafından, Kilis yoluyla mı olacağıın kararı, Vezir Ali Paşa'ya bırakılmıştı⁴⁷. Maraş valisi Ali Paşa, Ayıntab naibi ve vilayet ayanına

³⁹ MD 120, s.216, Hük.836.

⁴⁰ MD 120, s.217, Hük.837.

⁴¹ MD 120, s.217, Hük.838; GŞS 65, s.238.

⁴² MD 120, s.217, Hük.839.

⁴³ MD 120, s.217, Hük.840.

⁴⁴ GŞS 65, s.240.

⁴⁵ MD 120, s.216, Hük.836; GŞS 65, s.243-241.

⁴⁶ "...Maraş'tan hareket ve ol-tarafa nüzûlumuz mukarrer ve muhakkak olmağın, kapumuz halkı için üç günlük zahire cem' ve tedârik ve hazır ve amâde eylemeniz babında işbu buyruldu tahrir..." GŞS 65, s.237.

⁴⁷ MD 120, s.216, Hük.836, s.217, Hük.837; GŞS 65, s.242,239.

hitaben 5 Kasım 1714 (27 Şevval 1126) tarihinde bir buyruldu daha gönderdi. Ali Paşa bu buyrulduyla, Kilis Ekrâdı üzerine gerçekleştireceği harekât için yeniçerilerin haricinde 1000 tüfekli askerin hazırlanarak ordusuna katılmasını emretmişti⁴⁸. Halbuki bu hususla ilgili gönderilen emr-i şeriflerde, Ayıntab sancağından 300 tüfekli askerin tedarik edilmesi istenmişti⁴⁹.

Maraş valisi Vezir Ali Paşa, Gaziantep yoluyla Kilis Ekrâdı eşkıyası üzerine harekâtı başlattı⁵⁰. Yapılan muharebede eşkıya hezimete uğratıldı ve sağ kalanlar yakalanarak tutsak edildi. Muharebe sonrası geride kalan eşkıyanın aile ve yakınlarına yapılacak muameleye dair bir emr-i şerif gönderildi. Bu emr-i şerif, Maraş valisi Vezir Ali Paşa'nın gerçekleştirdiği operasyonun hemen sonrasında, 1714 Kasım ayı ortalarında (1126 Zilkâde başları) yazılmıştı⁵¹. Ali Paşa'nın Maraş'tan hareketinden önce Ayıntab naibine hitaben yazdığı buyruldu, 5 Kasım 1714 (27 Şevval 1126) tarihli olduğuna göre operasyon, bu iki tarih arasında 1714 Kasım ortasına doğru gerçekleşmişti.

IV- Kilis Ekrâdı Aşiretleri Mensubu Eşkıyanın Cezalandırılması ve Rakka'ya Sürgünleri

Kilis'te voyvoda sarayını basarak, el-Hac Mehmed'i ve adamlarını öldüren, mal ve eşyalarını gasp eden, tahsil edilmiş Kilis Hassı mallarını da yağmalayan eşkıyanın yakalanmasına dair gönderilen bir emr-i şerifte, failerin isimleri geçmektedir. Maraş valisi Vezir Ali Paşa'ya 1714 Eylül ayı başında (1126 Şaban sonları) yazılan bu emr-i şerifte, olayın müsebbibi olarak gösterilen eşkıya elebaşları şunlardır:

Heştuvanlı cemaatinden: Kör Hasan, Hacı Kasım, Kara Halil, Gök Osman, Kara Mustafa, Hacı Ali ve Kör Halil.

Amiki cemaatinden: Şeyh Kilisi(?), İmam oğlu ve Kısacık(?) Seydioğlu, Deli Kasımoğlu Halil ile amcası oğlu Battal, Nuroğlu Yusuf ve Uzun Abdullah.

Şeyhler cemaatinden: Onur İbrahim.

Okcu İzzeddinli cemaatinden: El-Heva(?), Hacı Ömer Bayram Köroğlu, Köse Bekiroğlu, Sarı Hüseyinoğlu, Fahoki (?), Haydaroğlu ve Kör Nasır.

Com Yezidanı cemaatinden: Rosik (?) oğlu Boy beyi.

Bu şahıslar, Kilis Hassı voyvodası Hacı Mehmed'in üzerine hücum eden eşkıyanın reisleridir. Emr-i şerifte bunların yakalanarak mahkemeye çıkarılması, idamı gerekenlerin idamı, hapsi gerekenlerin hapsi istenmişti. Geride kalan eş ve çocuklarıyla diğer aşiret üyelerinin ise Rakka'ya iskânları emredilmişti⁵². Kilis Ekrâdı eşkıyası üzerine gerçekleştirilen askeri harekât, bu emr-i şerifin yazılmasından yaklaşık 2-2.5 ay sonra düzenlenmişti. Yukarıda ayrıntılarıyla anlatılan bu askeri harekât sonrasında, ele geçirilen eşkıyanın elebaşları öldürülerek, kesik başları İstanbul'a gönderilmiş, bir kısmı da zincire vurularak hapsedilmişti. Maraş valisi ve Kilis kadısına gönderilen emr-i şerifle, yakalanan Kilis Ekrâdı eşkıyasının mahkemeye çıkarılarak, haklarında gereken cezaların tereddütsüz uygulanması ve sabık voyvoda maktül el-Hac Mehmed'in gasp edilen mallarının da yetimlerine verilmesi istendi. Ayrıca eşkıya tarafından yağmalanan Kilis Hassı mallarının, eksilen her bir kesesinin hesaplanarak, tamamının eşkıyadan tahsil edilip, Kilis voyvodasına teslim edilmesi emredildi⁵³.

⁴⁸ GŞS 65, s.236.

⁴⁹ MD 120, s.216, Hük.836, s.217, Hük.838; GŞS 65, s.242,238.

⁵⁰ GŞS 65, s.237.

⁵¹ MD 120, s.260, Hük.964.

⁵² MD 122, s.146, Hük. 426.

⁵³ MD 120, s.260, Hük.964.

Kilis Ekrâdı eşkıyasından geride kalanların gönderileceği Rakka, 1691 tarihinden itibaren sosyal, siyasi, askeri ve ekonomik gerekçelerle, Osmanlı Devleti'nin aşiretleri iskân ettiği eyalettir. Kara ve nehir (Fırat Nehri) ticaret yollarının güvenliğini sağlamak, güneyden Anadolu'ya doğru hızla ilerleyen güçlü Arap aşiretlerine set olmak, bazı yerel yöneticiler ve eşkıya yüzünden terk edilmiş atıl durumdaki köyleri iskâna açarak üretken hale getirmek, aşiretlerin yerleşik halka verdikleri zararlara bir son vermek Rakka iskânının temel gerekçeleridir⁵⁴.

Kilis Ekrâdı aşiretlerinin Rakka iskânı serüvenleri, 1696 (h. 1107) tarihinde Harran Ovasına iskanlarıyla başlamıştı. Gerek iskâna götürülürken gerekse iskândan sonra firar eden aşiret mensupları, Kilis ve çevresinde eşkıyalık yapıyorlardı⁵⁵. Kilis, Ayıntab ve Maraş dolaylarında hırsızlık, gasp, tecavüz, adam yaralama ve öldürme suçlarını işleyen ve en son Kilis'i yağmalayıp, voyvoda el_Hac Mehmed'i öldüren Kilis Ekradı eşkıyası, Rakka'ya sürülmüştü.

V- Eşkıya ile İşbirliği Yapan Yeniçerilerin Cezalandırılması ve Arvad Adası'na Sürgünleri

Kilis Ekrâdı eşkıyasına yardım ve yataklık yapan ve içeriden onları destekleyen yeniçeriler, Kilis voyvodası el-Hac Mehmed'in katli olayında da eşkıya ile işbirliği yapmışlardı. Maraş valisi Vezir Ali Paşa'ya 1714 Eylül ayı başlarında (1126 Şaban sonları) gönderilen bir emr-i şeriften anlaşıldığına göre, eşkıya ile ittifak eden yeniçeriler arz ve mahzarlarla şikâyet edilmişti.

Şikâyet edilen şahıslar şunlardır: Kilis sakinlerinden Uzun Seyyid olarak bilinen Mehmed, Yeniçeri Serdarı Ali Dedeoğlu, Cabbar Hasan, Cin Kamber, Deli Balta, İkiz Ahmet, Kilis'in sabık Yeniçeri Serdarı Abidin Çavuş ile kardeşi Ahmed.

Kilis'in mevcut ve eski Yeniçeri Serdarı ile bazı yeniçerilerin eşkıyaya destek olması, eşkıyayı cesaretlendirdiği gibi, onların yakalanmasını da zorlaştırmıştır. Merkezden gönderilen emr-i şerif ile bu şakilerin zabıtları aracılığı ile tutuklanıp hapsedilmesi; eş, çocuk, mal ve eşyalarıyla beraber Avret Adası'na (Arvad Adası) sürgün edilmeleri emredilmişti. Bunların Kilis'te oturdukları evler şahsi mülkleri ise satılıp bedelleri kendilerine verilecek, bir daha dönmek üzere Avret (Arvad) Adası'na gönderileceklerdi. Adaya sürgün edilenlerden Kilis'e dönmeye teşebbüs edenler olursa, bu kişiler hiç tereddüt etmeden cezalandırılacaktır⁵⁶.

Kilis Ekrâdıyla işbirliği yapmış yeniçerilerin sürgün edileceği ada, belgelerde "Avret Adası" şeklinde yazılmışsa da Osmanlı'nın son dönemlerinde basılan tarih ve coğrafyaya dair kaynaklarda genellikle "Arvad Adası" olarak geçmektedir⁵⁷. Osmanlı Dönemi kaynaklarında Avret, Ervad fakat genellikle Arvad olarak geçen bu isim, Fransızca kaynaklarda "Rouad", İngilizce kaynaklarda ise çoğunlukla "Ruad" bazen de "Arwad" olarak geçmektedir⁵⁸. Şemseddin Sami'nin verdiği bilgiye göre Arvad Adası, Suriye sahilinde Trablusşam sancağında bulunan Tartusa (Tartus) iskelesinin güneybatısında yer alan küçük bir adadır. Eski dönemlerde "Arados" olarak bilinen bu ada, tarihi

⁵⁴ Murat Çelikdemir (Danışman Rifat Özdemir), *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskânı (1690-1840)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ-2001, s.22-36; Murat Çelikdemir; Osmanlı Devleti'nin Anadolu Aşiretlerini Rakka'ya İskân Etme Gerekçeleri, *International Academic Studies on Social and Education Sciences*, (Editör:Mehmet Dalkılıç), Gece Akademi, Ankara 2020, s.456-468 ; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987, s.29-48.; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara 1991, s.43-121.

⁵⁵ MD 108, s.219,220, Hük. 937-938; MD 114/1, s.283, Hük. 1348,1349, s.300, Hük. 1413, s.301 Hük.1414, s.320, Hük.1486.

⁵⁶ MD 122, s.147, Hük. 428; *İbnülemin Dahiliye (İE. DH)*, 27-2408.

⁵⁷ Şemseddin Sami, *Kâmusu'l-Alâm*, C.2, İstanbul 1306 (1389), s.842; Ali Saib, *Coğrafya-yı mufasssal, Memâlik-i Devlet-i Osmaniyye*, İstanbul 1304, s.520.

⁵⁸ Ü. Gülsüm Polat, "Arvad: Doğu Akdenizde Bir Osmanlı Adası ve I. Dünya Savaşındaki Fonksiyonları", *Bellekten*, C. LXXVII, S.278, TTK, Ankara 2013, s.219.

harabeleriyle meşhur olup bazı haritalarda “ Ruade رواد ” suretinde geçmektedir⁵⁹. Bu ada, Yavuz Sultan Selim döneminde 1516 Mercidabık Savaşı sonrasında Osmanlı hakimiyetine girmiştir. 1842 tarihinde adada yaklaşık 1500 kişi yaşamaktaydı. F. Arthur Neale, 1842-1850 tarihleri arasında gerçekleştirdiği Doğu Seyahati notlarında, “Arwad Adası” nda 4000 kişinin yaşadığını, bu adanın su kaynaklarından ve tarıma elverişli araziden mahrum olduğunu belirtmiştir. Ada ahalisi geçimini denizden, özellikle de sünger avcılığında sağlamaktaydı⁶⁰.

Kilis voyvodası el-Hac Mehmed’in öldürülmesi hadisesine karışan Yeniçeri taifesinin 1714 (h. 1126)’te sürgün edildiği Arvad Adası, 18. Yüzyıl boyunca sürgün cezalarının uygulandığı mahallerden biri olmuş⁶¹, 19.yüzyılda da bu özelliğini devam ettirmiştir⁶².

VI- Kilis Voyvodası el-Hac Mehmed, Eşleri ve Çocukları

Kilis yöneticilerine hitaben yazılan hükmün yer aldığı bir Mühimme defteri kaydında (1713 Temmuz/ 1125 Recep), Kilis Voyvodası el-Hac Mehmet hakkında bazı bilgiler mevcuttur. Buna göre el-Hac Mehmet, Kilis’e Voyvoda olarak göreve başlamasının daha üçüncü ayında, eşkıya ile mücadelede büyük başarı göstermiş, eşkıya reislerinden Avcıoğlu Kasım, Cemiloğlu Cemil, Davutoğlu Musa, Ali Hüb, Kara İbrahim, Ömeroğlu Cihangir, Hüseyinoğlu Ali ve Davutoğlu Hamza’yı ele geçirerek idam ettirmişti. Eşkıya korkusundan evlerini terk edenler geri dönmeye, tüccarlar ve yolcular ise seyahat etmeğe başlamışlardı. Ancak idam edilenlerin mensubu olduğu aşiretler, intikam hırsıyla eskisinden daha fazla tehlikeli olmaya başladılar. Kilis, Ayıntab ve Maraş’ta baskı ve zulümlerini o kadar artırdılar ki, bu dönemde hükümet merkezine gönderilen arz ve mahzarlar oldukça fazladır. Kilis’i kuşatan eşkıya (m.1713/h.1125), halkın mal ve erzakını yağmalamış, voyvoda el-Hac Mehmed’i de öldürmeğe teşebbüs etmişlerdi⁶³. Bu suikast girişiminden kurtulan el-Hac Mehmed, hemen İstanbul’a giderek, Kilis Ekrâdıyla olan mücadelesinden ve onların intikam amaçlı eylemlerinden bahsederek yardım istemişti⁶⁴. Bütün bu şikâyetlere ve uyarılara rağmen devlet, zamanında müdahale edemedi. Kilis Ekrâdı eşkıyası, Kilis baskınından (1713 Temmuz sonları/ 1125 Recep başları) tam bir yıl sonra, bir kez daha şehri kuşattı (1714 Ağustos sonları/ 1126 Şaban ortaları). Voyvoda sarayına saldırıp, el-Hac Mehmed ile adamlarını katleden eşkıya, voyvodanın şahsi mallarıyla, devlete ait olan malları yağmaladı⁶⁵. Bir mühimme defteri kaydında, Ayıntab naibi İbrahim’in mektubuna atfen “... voyvoda-i muma-ileyh (el-Hac Mehmed Efendi), üç aydan berü voyvoda olalı eşkıya ve zaleminin hakkından gelüp...” ibaresi yer almaktadır. Bu cümleden, belgenin yazıldığı tarihte (1713 Temmuz sonu/1125 Receb başları), el-Hac Mehmed’in üç aylık Voyvoda olduğu anlaşılmaktadır⁶⁶.

Osmanlı Devletinde zirai ve ticari faaliyetlere dair işlemler, güneş yılına göre genellikle de Mart ayı itibarıyla gerçekleştiriliyordu. Dolayısıyla hicri yılın Rumî mart ayı başlangıcına tesadüf eden gününde, tahvil süresi dolan mukataalar iltizama verilmekteydi⁶⁷. Osmanlı Maliyesinde yüksek vergi (Has) gelirlerini toplayan tahsildar⁶⁸ konumundaki voyvodaların tayinleri de Mart ayı itibarıyla gerçekleştirilmekteydi. Tüm bu bilgiler ışığında el-Hac Mehmed Efendi, Kilis’e Rumî 1125 yılı Mart ayı (Hicri safer 1125/ Milâdî Mart 1713) itibarıyla tayin olmuştu. Bu görevini, öldürüldüğü tarih olan 1714 Ağustos sonuna (1126 Şaban ortaları) kadar devam ettirmişti.

⁵⁹ Şemseddin Sami, , a.g.e., s.842.

⁶⁰ Ü.Gülsüm Polat, *adı geçen makale (a.g.m.)*, s.220-223.

⁶¹ Rümeyza Kars, “Mühimme Defterlerine Göre 18.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Uygulanan Sürgün Cezaları”, *VIII. UMTEB İnternational Congress on Vocational- Technical Sciences*, 11-13 October 2019, Sivas, s.343,346;

⁶² Mucize Ünlü-Volkan Çeribaş, “Kalebend Defterlerine Göre Osmanlı’da Kadın Mahkûmlar (1800-1815), *Osmanlı Mirası Araştırmaları dergisi*, 6/16, 2019, s.541,543.

⁶³ *MD 120*, s.10, Hük.19.

⁶⁴ *MD 120*, s.16, Hük. 40.

⁶⁵ *MD 120*, s.216, Hük.836, s.217, Hük.837; *G.Ş.S.* 65, s.243-241.

⁶⁶ *MD 120*, s.10, Hük.19. El-Hac Mehmed mektubun yazıldığı tarihte üç aylık voyvoda olduğuna göre Kilis’teki görevine 1125 Rabiülevvel veya Rabiülahir ayında (Miladi 1713 Nisan-Mayıs Ayı) başlamış olmalıdır.

⁶⁷ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985, s. 242.

⁶⁸ Erol Özvar, “voyvoda”, *DİA*, C.43, s.129.

El-hac Mehmed Efendi'nin Kilis voyvodalığı yaptığı dönem, Sultan III. Ahmet dönemi (1703-1730) olup, kendisi III. Ahmet'in validesi Gülnüş Emetullah Sultan'ın⁶⁹ kethüdalığı hizmetinde bulunuyordu. Kilis Hassı ise Valide sultanın haslarından idi. Kilis'in bozulan düzenini yeniden sağlamak için, Valide Sultan kethüdasının buraya voyvoda olarak atanması tesadüf olmasa gerek⁷⁰. Nitekim bu atama kararının isabetli olduğunu, Ayıntab naibi İbrahim'in mektubuyla Kilis Ekrâdı eşkiyasının takındığı tavrı kanıtlamaktadır.

Anadolu'da Kilis voyvodalığı görevindeyken eşkiya tarafından sarayı basılarak öldürülen el-Hac Mehmed Ağa, İstanbul'da Atpazarı yakınlarındaki Sunullah Efendi Mahallesinden olup, babasının adı İsmail idi. Biri ümmül-veled cariyesi olmak üzere iki eşi, üç çocuğu vardı. Nikâhlı eşi Zeynep binti Abdullah olup, Zeynep Hatundan İsmail ve Fatma isimli iki çocuğu doğmuştur. Diğer eşi ümmül-veled cariyesi Safiye'den ise Hatice isimli bir kız çocuğu dünyaya gelmiştir⁷¹.

Kilis Ekrâdı eşkiyasının saldırısı sonucu mecruhen (yaralanarak) vefat eden el-Hac Mehmed, ölmeye önce Ali Ağa'ya ailesi ve terekesiyle ilgilenmesini vasiyet etmişti. Ali Ağa bin Hürrem de hem merhum voyvodanın çocuklarının vasilğini, hem de terekenin taksimatı işlemlerini üstlenerek bu vasiyeti yerine getirmişti⁷². Voyvoda Mehmed bin İsmail'in nikâhlı zevcesi (zevce-i menkûha-i metrukesi) Zeynep Hatun, kocasının vefatından sonra Sunullah Efendi Mahallesindeki evlerinde ikâmet ediyordu. Ali Ağa, mahkemeye müracaat ederek vasisi olduğu Zeynep Hatunun çocuklarına bakıcı (hizmetçi) talebinde bulundu. Zaten resmi kayıtlarda, çocukların mallarından hizmetçi tahsisine müsaade edildiği için bu talep uygun görülmüştü. Masrafları çocukların (İsmail ve Fatma) intikal eden mallarından karşılanmak üzere, her biri için birer hizmetçi (iki hizmetçi) satın alınmasına karar verildi (1 Aralık 1714/ 24 Zilkade 1126)⁷³. Bundan sonra Ali Ağa, terekenin taksimatı için resmi işlemleri başlatmıştır. Bu iş için görevlendirilen Mehmed Efendi ibni Mahmud, Ali Ağa bin Hürrem'in Sunullah Efendi Mahallesindeki evine gelmiştir. Bu evde gerçekleşen taksimat, müteveffa voyvodanın terekesinin kaydedildiği, askeri kassam defteri esas alınarak yapılmıştır (14 Ocak 1715/ 8 Muharrem 1127). Taksimat sırasında aynı mahallede ikamet eden el-Hac Mehmed'in eşi Zeynep Hatun ve şahitler de hazır bulunmuştur.

Merhum voyvoda Mehmed bin İsmail'in tereke taksimatına göre, verâseten intikal eden 24 hissenin 3'ü zevcesi Zeynep Hatun'a, 14'ü oğlu İsmail'e ve 7'si de kızı Fatma'ya verildi. Zeynep Hatun'un hissesine birinci taksimatta 23.758 akçe, ikinci taksimatta 8.380 akçe isabet etmiş ve buna mehr-i müecceli olan 30.000 akçe ilave edilince toplamda 62.138 akçesi olmuştu. Bu paranın 21.000 akçesiyle terekeden iki cariyeye satın alınca geriye Zeynep Hatun'un 41.138 akçesi kalmıştı⁷⁴.

Sabık Kilis Voyvodası Mehmed bin İsmail'in, diğer eşi ümmül-veled cariyesi Safiye'den doğan Hatice'nin de vasilğini Ali Ağa bin Hürrem üstlendi. Böylece Ali Ağa, el-Hac Mehmed'in üç çocuğunun da vasisi oldu. Ali Ağa, bülûğ çağına kadar Hatice'nin her türlü resmi ve hukuki haklarının vasilğini üstlenirken, merhum voyvodanın zevcesi Zeynep Hatun ise Hatice'nin bakım ve gözetimine dair vasilği kabul etti (16 Ağustos 1715/ 15 Şaban 1127)⁷⁵.

SONUÇ

⁶⁹ Gülnüş Emetullah Sultan, 1640-1715 tarihleri arasında yaşamış, Osmanlı Padişahı IV. Mehmet'in zevcesi, III. Mustafa ve III. Ahmet'in annesidir. Mehmet İpşirli, "Gülnüş Emetullah Sultan", *DİA*, C.14, İstanbul 1996, s. 248.

⁷⁰ *MD 120*, s.16, Hük. 40.

⁷¹ İbnülemin Adliye (İE. ADL.), 10-650; İE. ADL., 10-647; Ali Emiri Sultan Ahmed III (AE. SAMD. III), 44-4419.

⁷² *İE. ADL.*, 10-650.

⁷³ *İE. ADL.*, 10-647.

⁷⁴ *İE. ADL.*, 10-650. Arşiv vesikalarında Zeynep Hatun'un hissesine düşen paralar, toplamda 62.138 akçe yerine yanlışlıkla, 62.141 akçe olarak hesaplanmıştır. Bundan dolayı satın alınan iki hizmetçi parası 21.000 akçe toplamdan düşüldüğünde, 41.138 yerine 41.141 olarak gösterilmiş, hesaplamada 3 akçelik küçük bir hata yapılmıştır.

⁷⁵ *AE. SAMD. III*, 44-4419.

Osmanlı devletinde “Has” gelir dilimini tasarruf eden kişiler, kendi adlarına bu gelirlerini kontrol ve tahsil etmek üzere, “voyvoda” adı verilen idarecileri görevlendiriyorlardı. Kilis hassı mukataa gelirleri de valide sultan haslarından olup voyvodalar tarafından idare edilmekteydi.

Gülnûş Emetullah Sultan, Osmanlı padişahı IV. Mehmet’in eşi ve Sultan II. Mustafa ile III. Ahmet’in annesiydi. Yirmi yılı aşkın bir süre valide sultanlık yaptı. Valide sultanın has gelirlerinden olan Kilis, III. Ahmet döneminde eşkıya tehdidi altındaydı. Bu kaos nedeniyle halk evlerini terk etmiş, üretim aksadığından vergiler sağlıklı toplanamaz olmuştu. Malları gasp edilen, canlarına kast edilen bölge yöneticileri ve ahali ise hükûmet merkezini arz ve mahzar yağmuruna tutmuştu. Kilis’i eski huzurlu ve güvenli günlerine kavuşturacak bir yöneticiye ihtiyaç vardı. Bu kişi, valide sultanın kethüdalık görevinde de bulunmuş olan el-Hac Mehmed Ağa ibni İsmail idi. Voyvodalar, genellikle bölgenin ayan ve eşrafi arasından atanırdı. El-Hac Mehmed gibi bölge dışından ve doğrudan merkezden atanan voyvoda sayısı azdır.

El-Hac Mehmed Ağa, Kilis’e 1713 Mart ayı itibarıyla atanmış, görev yerine ise nisan-mayıs gibi gitmişti. Şehrin huzur ve asayişini bozan Kilis Ekrâdı aşiretlerinden Okcu İzzeddinli, Amiki ve Şeyhler cemaatleri mensubu eşkıya reislerini ele geçirerek idam ettirmişti. İdamı gerekenleri idam, hapsi gerekenleri hapseden voyvoda, göreve başlayışının üçüncü ayında şehrin kontrolünü ve ahalinin taktirini kazanmıştı. Dönemin Ayıntab naibi İbrahim, hükûmet merkezine gönderdiği mektupta, el-Hac Mehmed’in eşkıya ile olan mücadelesinden övgüyle bahsetmişti. Ancak idam edilen eşkıya reislerinin mensubu olduğu aşiretlerin, intikam hırsıyla eskisinden daha tehlikeli olmaya başladıklarını yazarak, hükûmeti uyarmayı da ihmal etmemişti. Gerçekten de eşkıya, intikam almak için, 1713 Temmuzunda Kilis’i kuşatmış, şehri yağmalamış ve voyvodaya suikast teşebbüsünde bulunmuştu. Bu suikasttan kurtulan el-Hac Mehmet, hemen payitahta giderek yetkililerden yardım istemişti. Merkezi hükûmet ise eşkıyanın mensubu oldukları aşiret yöneticilerine tehditler savuran ve nasihatler içeren birkaç emr-i şerif ile durumu geçiştirmişti. Kilis Ekrâdı eşkıyası mağduru Kilis, Ayıntab ve Maraş’ın idarecileriyle ahalisinin arz ve mahzarlarına, Voyvodanın şahsi müracaatına rağmen devlet, olaya zamanında müdahale edememiştir. 1713 Temmuzundaki ilk baskından bir yıl sonra (1714 Ağustos) Kilis, bir kez daha kuşatılarak yağmalanmıştı. Voyvoda sarayı basılarak voyvoda ve adamları katledilmiş, voyvodanın şahsi mallarıyla devlet için tahsil edilen mal ve paralar gasp edilmişti.

Padişahın annesi valide sultanın Kilis’teki mallarının vekili, idari bakımdan da devletin Kilis’teki üst düzey bir idarecisinin maruz kaldığı bu olay, son derece vahimdir. Zira bu hadise, devletin bölgedeki güç ve otoritesini önemli ölçüde zedelemiştir. Devlet bu halet-i ruhiye ile eşkıyayı cezalandırmak için, Maraş valisi Vezir Ali Paşa komutasında güçlü bir ordu hazırlattı. Kilis Ekrâdı eşkıyası üzerine düzenlenen operasyon sonrasında, eşkıyanın elebaşları idam edilerek, kesik başları İstanbul’a gönderildi. Geriye kalanlar zincire vurularak hapsedilmiş, aile ve yakınlarının ise Rakka’ya sürgün edilmesi kararlaştırılmıştı. Osmanlı Devleti bu askeri operasyonu bir yıllık gecikmeyle gerçekleştirdi. Bu gecikme; halkın bir yıl daha eşkıya zulmüne maruz kalmasına, voyvoda ve adamlarının katledilmesine ve devletin prestij kaybetmesine neden oldu.

Kilis Ekâdı eşkıyasına eylemlerinde içeriden destek veren muvazzaf ve müstafi (halen görevde olan ve ayrılmış) Yeniçeriler de tespit edilmiş, bunlar eş ve çocuklarıyla Suriye’de Tartus yakınındaki Arvad Adası’na sürgün edilmişti. Yeniçerilerin eşkıya ile işbirliği halinde olması, eşkıyayı cesaretlendirdiği gibi, onların yakalanmasını da zorlaştırmıştır.

Voyvoda Mehmed bin İsmail, ölmeden önce çocuklarına sahip çıkması ve miras işlemlerini gerçekleştirmesi için Ali bin Hürrem’e vasiyette bulunmuştu. Bu merhum voyvodanın, Ali Ağa’ya çok fazla güvendiğinin bir göstergesidir. Ali Ağa, aynı zamanda Voyvoda Mehmed’in İstanbul’dan komşusudur. İkiisi de İstanbul’da Atpazarı yakınlarındaki Sunullah Efendi mahallesi sakinlerindendi. Ali Ağa, el-Hac Mehmed’in vasiyeti üzerine, onun Zeynep Hatundan çocukları İsmail ve Fatma ile cariyesi Safi’den doğan Hatice’nin vasiliklerini üstlenmiş, terekesinin de taksimatıyla ilgili resmi işlemleri gerçekleştirmişti.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Ali Emiri Sultan Ahmed III (AE. SAMD. III), 44-4419.

İbnülemin Adliye (İE. ADL.), 10-650; İE. ADL., 10-647

İbnülemin Dahiliye (İE. DH), 27-2408.

Mühimme Defteri (MD) 108, Sayfa (s.) 219, 220, Hüküm (Hük.) 937.

MD 120, s. 10, Hük.19; s.16, Hük. 40; s.216, Hük.836; s.217, Hük.837; s.260, Hük.963; s.260, Hük.964.

MD 114/1, s.283, Hük. 1348,1349; s.300, Hük. 1413; s.301 Hük.1414; s.302, Hük.1415; 1416, 1417, s.320, Hük.1486.

MD 122, s.146, Hük.426, s.147, Hük. 428

Gaziantep Şer'iyeye Sicili (GŞS) 65, Sayfa (s.), 243-236.

II. Kaynak, Tetkik ve İnceleme Eserler

ALİ SAİB, *Coğrafya-yı mufasssal, Memâlik-i Devlet-i Osmaniyye*, İstanbul 1304, s.520.

ÇADIRCI Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu (TTK), Ankara 1991.

ÇELİKDEMİR Murat (Danışman Rifat Özdemir), *Osmanlı Döneminde Aşiretlerin Rakka'ya İskânı (1690-1840)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Elazığ-2001.

ÇELİKDEMİR Murat; Osmanlı Devleti'nin Anadolu Aşiretlerini Rakka'ya İskân Etme Gerekçeleri, *International Academic Studies on Social and Education Sciences*, (Editör:Mehmet Dalkılıç), Gece Akademi, Ankara 2020, s.456-468.

HALAÇOĞLU Yusuf, *Anadolu'da Aşiretler,cemaatler, oymaklar (1453-1650)*, TTK, C.I-VI, Ankara 2009.

HALAÇOĞLU,Yusuf “Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrak, Kürd Ekrad Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Belleten*, C. LX, Sayı (S.) 227, TTK, Ankara 1996, s.139-154.

HALAÇOĞLU Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara 1991.

İNALCIK Halil, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar IV Ayanlar Tanzimat Meşrutiyet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.

İPŞİRLİ Mehmet, “Gülnûş Emetullah Sultan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt (C.) 14, İstanbul 1996, s.248.

KARS Rümeyse, “Mühimme Defterlerine Göre 18.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Uygulanan Sürgün Cezaları”, *VIII. UMTEB International Congress on Vocational- Technical Sciences*, 11-13 October 2019, Sivas, s.332-350.

ORHONLU Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987.

ÖZKAYA Yücel, *18.Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, Yapı Kredi yayınları, İstanbul 2010.

ÖZKAYA Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, TTK, Ankara 2014.

ÖZVAR Erol, “voyvoda”, *DİA*, C. 43, Ankara, 2013, s.129-130.

ÖZTÜRK Mustafa, *16. Yüzyılda Kilis, Urfa ve Adıyaman Çevresinde Cemaatler/ Oymaklar*, Berikan Yayınevi, Ankara 2018.

ÖZTÜRK Mustafa, “İzziye Kazasının Kuruluşu ve Milli Mücadeledeki Yeri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara 2005, s.29-45.

F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 2020-30/2

POLAT Ü.Gülsüm, “Arvad: Doğu Akdenizde Bir Osmanlı Adası ve I.Dünya Savaşındaki Fonksiyonları”, *Bellekten*, C. LXXVII, S.278, TTK, Ankara 2013, s.219-238.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmusu 'l-Alâm*, C.2, İstanbul 1306 (1389), s.842.

TABAKOĞLU Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985.

TÜRKAY Cevdet, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İşaret yayınları, İstanbul, 2001.

ÜNLÜ Mucize - ÇERİBAŞ Volkan, “Kalebend Defterlerine Göre Osmanlı'da Kadın Mahkûmlar (1800-1815)”, *Osmanlı Mirası Araştırmaları dergisi*, 6/16, 2019, s.535-553.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 505-518, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 18.03.2020 Kabul Tarihi: 01.05.2020

1789-1808 YILLARI ARASINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE DEPREMLER VE METEOROLOJİK ÂFETLER

The Earthquakes and Meteorological Disasters in Ottoman State Between 1789-1808

Özcan TATAR*

Suha Oğuz BAYTİMUR**

ÖZ

Tarihin farklı dönemlerinde, dünyanın çeşitli bölgelerinde birçok doğa olayı meydana geldiği tespit edilmektedir. Geçmişte oluşan ve insanlar üzerinde herhangi bir etkisi olmayan doğa olayları kayda değer görülmemektedir. Fakat insanların bu olaylardan doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmesi halinde, bu durum âfet şeklinde ifade edilmektedir. Çeşitli şekillerde meydana gelen doğal âfetler genellikle bölgesel olmakla beraber geniş alanlara da yayılmaktadır. Âfet olarak ifade edilen bu olaylar, şiddetine bağlı olarak can ve mal kayıplarına da sebep olmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde, incelenen dönem öncesinde çeşitli şekillerde doğal âfetler olduğu tespit edilmektedir. Ele alınan tarihlerde de yine benzer doğal âfetlere rastlanmaktadır. Birçok olumsuz etkiye sahip olan âfetler içerisinde depremler ve meteorolojik olaylar önemli bir yere sahiptir. Bölgesel bir etkiye sahip olan depremler ve meteorolojik olaylar, şiddetleri ölçüsünde can ve mal kayıpları yaşanmasına sebep olur. Ayrıca bu âfetler neticesinde devlet işleyişinde çeşitli aksaklıklar ve ihtiyaçların temin edilmesinde yaşanan sıkıntılar da kaynaklara yansımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğal afet, Deprem, Sel, Kuraklık.

ABSTRACT

In different periods of history, it was determined that a lot of natural phenomena has occurred in a variety of places in the world. The natural phenomena that occurred in the past and had no effect on people have not been seen significant. Nevertheless, this situation has been evaluated as disaster in the event of affection of people directly or indirectly from these incidents. The natural disasters that has happened in a variety of ways may not only be regional but also in large scales. The incident which can be defined as disaster may rise to loss of life and property.

It has been detected that there occurred natural disasters happened in a variety of ways in Ottoman State. In the frame of period in question, similar natural disasters can be seen. Having a lot of detrimental effects, the earthquakes and meteorological events have an important place among other natural disasters. The earthquakes and meteorological disasters cause loss of life and property to the extent of their impact. In addition, as a result of these disasters, various problems in the functioning of the state and the difficulties in providing the needs are reflected in the sources.

Key Words: Natural Disaster, Earthquake, Flood, Drought

GİRİŞ

Yaşamın bir gerçekliği olan doğa olayları, geçmişten günümüze çeşitli şekillerde meydana gelmektedir. Deprem, sel, kasırga, volkan patlaması, salgın hastalıklar, kuraklık vb. şeklinde görülen bu olayların insanları doğrudan veya dolaylı bir şekilde etkilemesi durumunda doğal âfet olarak ifade edilmektedir. İnsanoğlu bu tür olayların zararını en aza indirmek amacıyla çeşitli

* Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
e-posta: otatar@firat.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9213-3350>

** Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
e-posta: obaytimur@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9436-4283>

önlemler almaya çalışmıştır. Fakat alınan önlemler günümüzde dahi yeterli olmamakta ve doğa olayları bir âfet olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnsanoğlu, tarihin farklı dönemlerinde gerçekleşen doğal âfetlerin, tanrının bir cezalandırma yöntemi olduğuna inanmaktadır. İlahi dinlerin anlatımlarında yer alan bu tür olaylarda, işlenen günahlar karşısında toplumların helak edilmesinin, genellikle bir doğa olayıyla meydana geldiği görülmektedir¹. Farklı dönemlerde yaşanan doğa olaylarının şiddetiyle bir âfete dönüşmesi neticesinde toplumlarda genellikle Tanrının işlenen günahlar karşısında verdiği bir ceza olduğu inancı mevcuttur. Bu düşünce, âfetleri bir doğa olayı gerçeğinden, Tanrının uyarı aracına dönüştürmektedir. Böylelikle doğal âfetlerin, insanlar tarafından ilahi bir musibet olarak kabul edilmesi sağlanmıştır. Bu inanç, bazı toplumlarda doğa olayları karşısında alınması gereken tedbirleri en aza indirmiştir.

Çalışmada doğal âfetler içerisinde ele alınan depremler ve meteorolojik olaylar, tarih boyunca sıklıkla görülmektedir. Meydana geldikleri yerleşim bölgelerinde şiddetine bağlı olarak büyük can ve mal kayıplarına neden olan bu olaylar karşısında insanoğlu çeşitli önlemler almaya çalışmıştır. Fakat almış olduğu önlemler bir nebze kayıpları azaltsa da, tamamen engel olunamamıştır.

Osmanlı Devleti, doğa olayları karşısında çeşitli önlemler almaya gayret göstermiştir. Yükselme döneminde binaların çoğunluğunun kârgîr (Saman ve topraktan oluşan harç ile taş veya tuğlalar kullanılarak yapılan yapılar) olması nedeniyle bu yapılar özellikle depremlerde büyük zarar görmüştür. 1509 yılında İstanbul'da meydana gelen depremde binaların zarar görmesi üzerine ahşap yapılara ağırlık verilmiştir (Genç-Mazak, 2001, s.18). İncelenen dönemde ise III. Selim tahta çıktığı 1789 yılında, İstanbul'da bazı evlerin yüksek olduğu dikkatini çekmiş ve haddinden fazla yüksek evlerin yapılmamasını emretmiştir (Kuzucu, 1999, s.682).

1. Depremler

Deprem, yer kabuğunun derin katmanlarının kırılıp yer değiştirmesi veya yanardağların püskürtme durumuna geçmesinden dolayı oluşan sarsıntı, yer sarsıntısı ve harekettir (Komisyon, 1998, s.560). Osmanlı Devleti'nde zelzele olarak isimlendirilen deprem; "alâim-i arzıyye-i malûmeden dolayı toprağın titremesi hareket-i arz" olarak tanımlanmaktadır (Şemseddin Sami, 2017, 537). Yer kabuğundaki kırılmalar neticesinde ortaya çıkan enerjinin etkisiyle meydana gelen titreşimler sonucunda farklı şiddetlerde depremler meydana gelmektedir. Oluşum zamanı ve şiddeti önceden tahmin edilemeyen depremler, şiddetine göre büyük zayıflara neden olmaktadır.

Depremlerin var oluşu hakkında, özellikle halk arasında geçmişten günümüze farklı söylemlere rastlanmaktadır. Depremin nedeni olarak genellikle ilahi bir uyarı veya ceza olduğu düşüncesi ve söylemi oldukça yaygındır (Ekin, 2007, s.30). Osmanlı Devleti'nde de durum farklı değildir. Meydana gelen depremler benzer fikir ve söylemler ile ifade edilmektedir. Ayrıca depremin "öküz veya balıksırtında" bulunan dünyanın, bu hayvanların hareketleri neticesinde meydana geldiği kanısı da mevcuttur (Akın, 2011, s.7).

Dünyanın var oluşundan itibaren büyüklü küçüklü meydana gelen depremler hakkında çok fazla bilgi sahibi olunamamaktadır. Kayıtlara düşen depremlerin ise günümüzde var olan teknik imkânlar ölçüsünde şiddeti tam olarak tespit edilememektedir. Ele alınan dönem ve öncesinde depremin şiddeti, etkilediği alan ve verdiği zarar ölçüsünde değerlendirilmektedir. Meydana gelen

¹ Yuhanna İncili, Bab:16, 18-21, O anda şimşekler çaktı, uğultular, gök gürlemeleri işitildi. Öyle büyük bir deprem oldu ki, yeryüzünde insan oldu olalı bu kadar büyük bir deprem olmamıştı. Büyük kent üçe bölündü. Ulusların kentleri yerle bir oldu. Tanrı büyük Babil'i anımsadı, ona ateşli gazabının şarabını içeren kâseyi verdi. Bütün adalar ortadan kalktı, dağlar yok oldu. İnsanların üzerine gökten tanesi yaklaşık kırk kilo ağırlığında iri dolu yağdı. Dolu belası öyle korkunçtu ki, insanlar bu yüzden Tanrı'ya küfrettiler. Kuran-ı Kerim, Ankebut Suresi 14. Ayet; Andolsun, Biz Nuh'u kendi kavmine (elçi olarak) gönderdik, içlerinde elli yılı eksik olmak üzere bin sene yaşadı. Sonunda onlar zulme devam ederlerken tufan kendilerini yakalayiverdi.

depremlerin büyük ve yıkıcı olanlarının bir kısmı kayıtlara geçerken, küçük depremler genellikle kayıtlarda yer almamaktadır.

Osmanlı Devleti coğrafyası içerisinde ilkçağlardan itibaren birçok depremin meydana geldiği kayıtlara yansımaktadır. M.Ö. 1300'lerde meydana gelen şiddetli depremde Troya VI kenti büyük bir hasara uğramıştır (Memiş, 2012, s.40). Yine M.Ö. ve M.S. Bursa'da farklı tarihlerde büyüklü küçüklü depremlerin meydana geldiği tespit edilmektedir². Bölgede farklı tarihlerde meydana gelen depremler ve etkileri hakkında kayıtlara fazla bilgi yansımamaktadır. Kayıtlarda yer alan ve etkileri hakkında bilgi verilen ilk deprem 1509 tarihinde meydana gelen İstanbul depremidir. Kıyamet-i Suğra olarak ifade edilen depremin yıkıcı etkisi oldukça fazla olmuştur (Akın, 2011, s.3). Depremle ilgili olarak Matrakçı Nasuh şu ifadeleri kullanmıştır; "*Hak Teala sonsuz kudretiyle kıyamet korkusunun benzerini bütün insanlara yaşattı. Öyle büyük bir deprem meydana geldi ki, onun gürültüsünden var oluş ve yok oluş alemi (yani dünya) titredi, sağlam yapılı unsurların bünyeleri döküldü (Matrakçı Nasuh, 2015, s.78).*" Depremle ilgili olarak Evliya Çelebi ise; "... Sonra taht Sultan Bayezid'e nasip olup İstanbul'u tamir ederken Huda'nın hikmeti gök kazası olup İstanbul içinde yedi gün altı gece büyük bir deprem olup Galata Kalesi'nin nice yerleri yıkıldı" (Evliya Çelebi, 2003, s.105-106) demektedir. Depremde yıkılan yerler padişah fermanı ile altmış günde tamir olundu. Meydana gelen depremin etki alanı ve hissedildiği yerler hakkında da farklı söylemler yer almaktadır. İstanbul, Edirne, Amasya, Çorum, Tokat ve Sivas bölgelerinde meydana gelen deprem kırk beş gün devam etmiştir. Kırk beş gün süren depremin etkisiyle oldukça fazla hasar ortaya çıkmıştır. (Tansel, 2017, s.11)³. Bu depremden sonra İstanbul ve çevresinde farklı tarihlerde, yıkıcı şiddette depremler meydana gelmiştir (Busbecq, 2002, s.88)⁴. İstanbul'da 1719 ve 1766 yıllarında iki büyük deprem daha görülmüştür (Özata-Limoncu, 2014, s.218).

Daha sonrasında ise 1559'da Eskişehir-Mihaliç-Kirmastı depremi, 1560'da Üsküp depremi, 1568'de Denizli depremi, 1571'de Yanya-Göriçe-Ahona depremi, 1574'de Silistre depremi, 1577'de Balıkesir depremi, 1577'de Ayamavra depremi, 1579'da Şehrizol (Şehrizor) depremi, 1579'da Çorum-Amasya depremi, 1583'de Erzincan depremi meydana gelmiştir (Kılıç, 1999, 673-675). 1674 yılında Bursa'da meydana gelen depremin Richter ölçeğine göre yedi şiddetinde olduğu tahmin edilmektedir (Öcalan, 2001, 77). 1688 yılında İzmir'de meydana gelen depremde evlerin dörtte üçünün yıkıldığı, on beş-on altı bin kişinin hayatını kaybettiği ifade edilmektedir (Beyru, 2011, s.10-11).

İncelenen dönem öncesinde Osmanlı Devleti'nde farklı bölgelerde depremlerin meydana geldiği görülmektedir. Bu depremler içerisinde etki alanı ve verdiği zarar en fazla olan Çorum ve Amasya sancaklarını etkileyen depremdir. Çorum ve Amasya Sancakları, birinci derece deprem bölgesi riski taşımaktadır. Bölgenin fay hattı üzerinde bulunmasından dolayı farklı tarihlerde yıkıcı depremler ile karşılaşmıştır. Bölgede ilk tespit edilen büyük deprem 1520 yılında meydana gelmiştir. Bu depremde iki mahallenin yıkıldığı ifade edilmektedir (Ambraseys-Finkel, 2006, s.35).

² Bursa'da farklı tarihlerde depremler olduğu tespit edilmiştir. Bkn. Kamil Doğanç, "Bursa ve Civarını Etkileyen Depremler", *Bursa Yöresi'nin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, (Editör: Nurcan Abacı), Bursa, 2001, s. 61-66. Şahin Kılıç, 5-15 Yüzyıl Bursa ve Çevresi Bizans Dönemi Depremleri, *Bursa Yöresi'nin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, (Editör: Nurcan Abacı), Bursa, 2001, s. 68-70.

³ Yalnız İstanbul'da 109 adet mescit yıkılmış, 1070 adet evde harap olmuştur. Depremde 5000 kişi hayatını kaybetmiştir. Birçok cami, medrese, hastane, saray ve imaretler harap oluş, Karaman mahallesi baştanbaşa yıkılmıştı. Deprem Edirne'de de büyük hasara ve çok sayıda can kaybına neden olmuştur.

⁴ Busbecq 1560 tarihli üçüncü mektubunda depremle ilgili şunları ifade etmektedir; "İstanbul genellikle depremlere çok elverişlidir. Bir keresinde hatırlıyorum gece yarısından hemen sonra, konutumuz o kadar şiddetli sallanmaya başladı ki yıkılacak gibi geldi. Derin uykumdan uyandım, yanan gece ışığında bardağı bir tarafa, kitabın öbür tarafa düştüğünü gördüm. Şuraya bir kiriş oraya taşlar düşüyordu ve bütün yer sarsılıyordu. Bir an için bu garip olay beni hayretler içinde bıraktı ta ki deprem olduğunu anlayana kadar. Güvenli olduğumu düşündüğüm bir yere sığındım. Bu deprem aynı şiddetle olmasa da günlerce devam etti. Tüm şehirde fakat özellikle bizim konutun ve Ayasofya'nın civarında hissedildi. Ayasofya'nın sağlam duvarlarında deprem yüzünden oluşmuş büyük çatlaklar görmek mümkündür."

1579 tarihinde meydana gelen depremde Çorum ile beraber Amasya da etkilenmiştir. Bölgede büyük bir hasarın meydana geldiği ifade edilmektedir (Ambraseys-Finkel, 2006, s.48).

Ele alınan dönemde, 18 Temmuz 1794 tarihinde yine Çorum ve Amasya'yı etkileyen bir deprem meydana gelmiştir (Ambraseys-Finkel, 2006, s.163). Verdiği hasar ve yaptığı etki depremin Çorum merkezli olduğunu göstermektedir. Bu depremin Alıcık-Laçın Fayı üzerinde gerçekleşen ve fayın uzunluğuna göre en çok M:6.7-6.8 büyüklüğünde bir depreme karşılık gelebileceği, şiddet dağılımı modellemesi ile belirlenmiştir. Bu senaryoya göre depremden Çorum (VII), Amasya ise (VI) şiddetinde etkilenmiştir (Erturaç-Tüysüz, 2010, s.127). Deprem geniş bir alanı etkilemiş, Çorum, Amasya, Havza, Hacı Hamza ve Hendek'te de hissedilmiştir (Ambraseys-Finkel, 2006, s.163).

Deprem neticesinde bazı camilerin, mescitlerin, kale, hamam ve tekkenin yıkıldığı ifade edilmektedir. Çorum'da bulunan evlerin bir kısmının yıkıldığı ve bir kısmının ise kullanılmaz hale geldiği belirtilmektedir. Kayıtlarda Çorum'da evlerini kaybeden halkın derme çatma yerlerde kaldığı ve kötü yaşam koşulları nedeniyle perişan oldukları yer almaktadır⁵. Halkın yaşamış olduğu sıkıntının giderilmesi amacıyla Bozok Mutasarrıfı Cabbarzade Mir Süleyman'dan burada yaşayan halka yardım etmesi istenmiştir⁶. Bölgede yaşayan halkın bir kısmı, içerisinde bulunduğu sıkıntılar ve ihtiyaçlarının temininde zorluk yaşamalarından dolayı Kahire'ye ve Mısır'a göç etmişlerdir (Dağlıoğlu, 1940, s.534). Bölgeyi terk eden kişi sayısı kaynaklarda sekiz yüz olarak ifade edilmektedir⁷.

Çorum Depremin en önemli etkilerinden biri de ekonomi alanında ortaya çıkmıştır. Bölgede bulunan Hacı Hamza menzili Sivas, Erzurum, Diyarbakir, Bağdad, Kars ve Van bölgelerinin yol güzergâhının merkezinde bulunmaktadır. Bu merkezin giderlerinin bir kısmı Çorum Sancağından karşılanmaktadır. Ancak buradan altı ayda bir verilen 6000 kuruşluk meblağın, halkın kötü durumda olmasından dolayı karşılanamadığı ifade edilmiştir. Bunun üzerine bu meblağın, Taşköprü, Boyabad, Zeytun, Gümüşhacıköyü Kazalarından alınması emredilmiştir. Her bir kazadan altı aylık olmak üzere üç yıl boyunca 1500 kuruş alınması talep edilmiştir⁸. Yine deprem nedeniyle Çorum'dan alınan imdad-ı hazariyye ve imdad-ı seferiyye vergileri üç yıl alınmamıştır⁹.

Söz konusu dönemde meydana gelen bir diğer yıkıcı deprem ise Suriye'nin kıyı şeridinde yer alan ve ticaret yolu üzerinde bulunan Lazkiye'de meydana gelmiştir (Hathaway, 2016, s.192). Bölge depremlerin sıkça meydana geldiği fay hattı üzerinde yer almaktadır. Farklı tarihlerde meydana gelen depremler bölgede büyük hasarları meydana getirmiş ve çok sayıda can kaybına neden olmuştur. Lazkiye'de tespit edilen ilk yıkıcı deprem 860 yılında meydana gelmiştir. Sonraki dönemlerde meydana gelen depremler de büyük hasarlara ve can kayıplarına neden olmuştur¹⁰. 26 Nisan 1796 tarihinde saat 9'da Lazkiye'de yine büyük bir deprem olmuştur (Ambraseys-Finkel, 2006, s.164). Meydana gelen deprem, Qalaat Al-Marqab, Al-Qadmous, Nahr Al-Kabir, Cabla ve Bkas ve Lazkiye bölgelerini etkilemiştir. Depremin etki alanı ve vermiş olduğu hasar göz önünde tutulduğunda 6,8 şiddetinde olduğu tahmin edilmektedir (Sbeinati-Darawcheh-Mouty, 2005, 382).

Bölgede meydana gelen deprem neticesinde, Lazkiye'de bulunan evlerin birçoğu yıkılmıştır (Olivier, 2007, s.81). Yıkılan evlerden insanların kaçmaya dahi fırsat bulamadığı ve hayatlarını kaybettiği ifade edilmektedir (Olivier, 1807, s.359). Yine farklı kaynaklarda, söz konusu depremde kentten üçte birinin yıkıldığı ve yaklaşık 5000 kişinin yaşadığı Lazkiye'de 1500-2000 kişinin

⁵ COA.Cevdet Tasnifi, C.DH.1802.

⁶ COA.Cevdet Tasnifi, C.ML.28417.

⁷ COA.Cevdet Tasnifi, C.DH.1802.

⁸ COA.Cevdet Tasnifi, C.NF.192.

⁹ COA.Cevdet Tasnifi, C.ML.28417.

¹⁰ Bölgede meydana gelen depremler ve vermiş olduğu zarar hakkında bkz. Mohamed Reda Sbeinati, Ryad Darawcheh, Mikhail Mouty, "The historical earthquakes of Syria: an analysis of large and moderate earthquakes from 1365 B.C. to 1900 A.D.", Annals Of Geophysics, Vol. 48, June, 2005.

yaşamını yitirdiği belirtilmektedir. Ayrıca depremin etkilediği farklı bölgelerde de can kayıplarının meydana geldiği belirtilmesine rağmen, bu bölgelerde hayatını kaybedenlerin sayısı tespit edilememiştir (Ambraseys-Finkel, 2006, s.164-165).

Lazkiye'de bulunan Arslan Paşa vakfına ait tütün hanı olarak ifade edilen handa gümrük emini, çalışanlar ve tüccarlar kalmaktadır. Meydana gelen deprem ile han ve mahzeni tamamen yıkılmıştır¹¹. Olivier seyahatnamesinde, deprem esnasında yıkılan handa, ağa ve memurlar dahil dört yüz kişinin öldüğü ifade edilmektedir (Olivier, 1807, s.360). Depremde tütün hanının dışında cami, gümrük ve surlar da yıkılmıştır (Vogt, 2001, s.25). Cabla'da da benzer şekilde etkisi görülen deprem neticesinde evler ve binalar yıkılmış, çok sayıda can kaybı meydana gelmiştir. Ayrıca İbrahim Camii minaresi çökmüştür (Ambraseys-Finkel, 2006, s.165). 1786 yılında Fransız Lazkiye Başkonsolos yardımcısı Chevalier de Laidet'in evi de bu depremde yıkılmış ve bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştır (Mezin, 1997, s.579).

Lazkiye depremi hakkında Vakanüvis Halil Nuri Beğ ise şu bilgileri vermektedir; “26 Nisan 1796 / 18 Şevval 1210 günü, saat üçte, Suriye'de, Lazkiye Sancağı'nda büyük bir deprem meydana gelmiştir. Depremde, şehrin yarısından fazlası yıkılmış ve çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Lazkiye'deki Mina İskelesi'nde bulunan Tütün Fabrikası tamamen yıkılmış ve içinde bulunan tütün gümrükçüsü Ahmed, katibi, memurları ve iki yüz kişiden fazla olan tütün islahında çalışan işçiler, toprak altında kalmışlardır. Lazkiye'ye bağlı Markab ve Kadamus kaleleriyle Cevani Köyü ve Cebeliye Kasabası tamamen yıkılarak, içinde bulunan köylüler ve ziraatle uğraşanlar ölmüşlerdir. Deprem haberini bildiren Trablusşam Valisi Musa Paşa'ya, İstanbul'dan özel bir mübaşirle emir gönderilerek, yıkılan yerlerdeki mallar ve eşyaların çıkarılarak temizlenmesi istenmiştir (Halil Nuri Bey, 2015, s.66).”

Büyük depremlerinden bir diğeri ise 29 Mayıs 1789 tarihinde meydana gelmiştir. Harput, Mazgirt, Çemişgezek, Peri, Palu ve Keban Madeni bölgeleri ile çevresini etkileyen deprem, büyük bir hasara ve can kaybına sebep olmuştur (Ambraseys-Finkel, 2006, s.160). Meydana gelen deprem yıkıcı ve can kayıplarına sebep olmasına rağmen kayıtlarda çok fazla bilgiye rastlanılmamaktadır (Köküm – Özçelik, 2018, s.332-334). Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi, söz konusu bu deprem hakkında şu bilgileri vermektedir: “Deprem Ramazan-ı şerifin on (...) günü saat üçte meydana gelmiştir. Depremde sekiz ila on bin arasında kişinin hayatını kaybettiğini ifade etmiştir. Deprem, Peri'de Cami-i Kebir'de teravih namazı kılındığı esnada meydana gelmesinden dolayı namaz kılanların tamamının cami enkazı altında kaldığını ve tamamının hayatını kaybettiğini ifade etmektedir” (Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi, 2003, s.393).

Bölgeden merkeze gönderilen belgede, 21 saatlik yürüme mesafesinde enine ve boyuna bir alanın harabeye döndüğü ve elli bir bin kişinin öldüğü ifade edilmiştir (Ambraseys-Finkel, 2006, s.160)¹². 2 Eylül 1789 tarihli belgede Palu ve Çarsacak kazalarında bulunan kömür ocakları depremden dolayı zarar gördüğünden üretime ara verilmiştir¹³. Depremde yıkılan yapılardan biride Ermeni tebaaya ait olan kiliseler olmuştur. Burada yaşayan Hristiyan Ermeniler göndermiş oldukları belgede yıkılan ve tahrip olan üç kilisenin yeniden tamir edilmesi için izin istenmiştir. 29 Haziran 1795 tarihli belgede bu kiliselerden sadece ikisinin tamirine izin verilmiştir¹⁴.

1789 tarihli depremin, Erzurum ve çevresini de etkilediği ve bazı kazalarında yıkıma neden olduğu kayıtlara yansımaktadır. 17 Mart 1790 tarihli belgede Kığı Sancağına bağlı bazı karyelerde de meydana gelen deprem neticesinde evlerin ve yapıların yıkılıp harap olduğu belirtilmiştir. Halk bu sorunlarla uğraşırken felaketten dolayı savunmasız kalmıştır. Bölgede bulunan Kuzican

¹¹ Burada bulunan görevlilerin mağdur olmalarından dolayı hanın yeniden yapılması amacıyla hanın yıllık hasıl olan altı yüz elli guruşunun yüz elli guruşu, beş yüz guruşu mukataadan alınıp ve beş yüz guruşun gümrük gelirlerine kaydedilip yeniden inşa edilmesi emredilmiştir. COA.Cevdet Tasnifi, C.ML.27666.

¹² Burada ifade edilen elli bir bin rakamı bölgede var olan nüfus sayısıyla örtüşmemektedir.

¹³ 190 Numaralı COA.A.DVN.MHM.d.s.193/H.407.

¹⁴ 202 Numaralı COA.A.DVN.MHM.d.s.15/H.21.

(Pülümür) Beyi Hüseyin çok sayıda adamıyla bölgeye muharebeyle girip çok sayıda kişinin malına el koymuş, canına kastetmiştir. Bölge halkı ise bu durum karşısında yapılanlara engel olamamıştır¹⁵.

13 Ocak 1804 tarihinde Fas'ın, Fes kentinde meydana gelen deprem de yine son derece etkili olmuştur. Depremde aynı zamanda İspanya'nın kıyısında yer alan Motril kenti de oldukça hasar almış ve deprem Madrid'de de hissedilmiştir. Saat beş sularında başlayan deprem, yaklaşık yirmi dakika sürmüştür (Ali Bey el-Abbasi, 1816, s.82). 1806 yılında Cezayir'de meydana gelen deprem hakkındaki bilgileri, bölgede bulunan Fransız Konsolosu Dubois-Thainville'nin karısının yazmış olduğu mektuptan öğrenmekteyiz. Mektupta üç sarsıntının meydana geldiği söylenmektedir. İkinci sarsıntıda ise "*Beni yatağımdan fırlatan ... bir sarsıntı ... duyduk*" şeklinde ifade kullanılmaktadır (Vogt, 2001, s.18).

Osmanlı Devleti'nin Rumeli bölgesinde de farklı tarihlerde yıkıcı depremlere rastlanmaktadır. Örneğin 14 Ekim 1802 yılında Eflak'ta şiddetli sarsıntılara neden olan bir deprem meydana gelmiştir. Deprem nedeniyle köylerde ve kasabalarda birçok ev; ayrıca kentlerde ve çevrelerinde bulunan camiler yıkılmıştır. Aziz Georgios Kilisesi'nin iki kubbesi yıkılmış ve çan kulesi ise hasar görmüştür. Metropolitlik ile Domna Valasha arasında, Brancoveanu'nun önünde bir açık alan olduğu ve depremden sonra burada yerden kaynar suların fışkırdığı belirtilmektedir. Ayrıca Boğdan'da birçok ev ve kilise ile Kutsal Paraskevas'ın kemiklerinin bulunduğu Üç Azizler Kilisesi'nin çan kulesi yıkılmış, kilise temeline kadar yerle bir olmuştur (Gradeva, 2001, s.64).

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen büyük şiddette depremlerin yanında, farklı tarihlerde meydana gelen küçük depremler de mevcuttur. Bu depremler herhangi bir can ve mal kaybına neden olmadıklarından dolayı birçoğu kayıtlarda yer almamıştır. Fakat bazı bölgelerde meydana gelen ve kayıtlara geçen küçük şiddetli depremlere de rastlanılmaktadır.

İstanbul'da 5 Temmuz 1790 Pazar günü, gece 12.00'ye doğru başlayıp sabaha kadar yirmişer-otuzar dakika aralıklar ile süren beş hafif sarsıntı hissedilmiştir. Sarsıntılar Pazartesi günü devam etmiş ve iki sarsıntı meydana gelmiştir. Deprem, Cevdet Tarihi'nde; "*Şevvâlin yiğirmi ikinci Pazar gicesi dahi saat beşde bed' idüb sabaha dek yiğirmişer otuzar dakika fâsıla ile beş def'a hafifçe ve sabâhdan ahşâma dek dört def'a ve gicesi yine üç ve Pazartesi iki def'a zelzele vukû'u bulmuştur ahkâm-ı zelzele müneccim bâşı tarafından 'arz olunup bi'z-zan ve'l-tahmin vilâyet-i Yunanda cenk u âşûb ve kân dökülmesi ziyâde olacağına ve düvel-i nasârâda kaht u galâ ve fitne ve fesâd zâhir olub musîbetden hâlî olmamalarına ve mülûk-i i'dâdan birinin helâkine ve ehl-i islâmın bahr-ı berr de mansûr olacaklarına delil idüğü tahrîr olunmuştur* (Ahmet Cavit, 1998, s.40-41-Ahmet Cevdet Paşa, 1309, s.26). şeklinde ifade edilmiştir. 27 Ekim 1802 tarihinde meydana gelen depremde ise, Kapalı Çarşı'da bazı kemerler hasar görmüştür. Bu depremde köhne evlerin bazıları yıkılmış, bir kısmı ise kullanılamayacak derecede hasara uğramıştır (Sakin, 2009, s.340).

5 Ağustos 1794 tarihinde Bursa'da meydana gelen depremde Orhan Beyin türbesinin kubbesinde çatlaklar meydana gelmiştir. 1795 yılında türbede oluşan hasarlar onarılmıştır (Ambraseys-Finkel, 2006, s.164). Ayrıca 1802 tarihinde Halep'te meydana gelen depremde herhangi bir hasar meydana gelmemiştir (Bayraktar, 2004, s.31).

15 Ağustos 1803 tarihinde ise İzmir civarında bir deprem meydana gelmiştir. Deprem hafif şiddetli olmasından dolayı can ve mal kaybı yaşanmamıştır (Seetzen, 2017, s.513). Yine İzmir'de 22 Ağustos 1803 tarihinde orta şiddetli bir deprem meydana gelmiştir. Söz konusu olan bu depremde de can ve mal kaybı meydana gelmemiştir (Seetzen, 2017, s.518).

Farklı dönemlerde Girit ve Mora'da can ve mal kayıplarına neden olmayan depremler olmuştur. 1790 yılında Kandiye'de, 28 Ekim 1794 ve 3 Temmuz 1805 yıllarında Hanya'da orta

¹⁵ COA.Cevdet Tasnifi, C.ZB.685.

şiddetli depremler tespit edilmiştir. 4 Haziran 1804 yılında ise Mora'da bulunan Patras bölgesinde can ve mal kayıplarına neden olmayan bir deprem meydana gelmiştir (Panzac, 1997, s.8).

2. Meteorolojik Olaylar

Mevsim normallerinde meydana gelen meteorolojik olaylar, insanoğlu açısından büyük önem taşımaktadır. Yaşamın devamlılığı için gerekli olan bu olaylar, yıllık ortalamanın üzerinde veya altında olması ya da kısa sürede şiddetli bir şekilde meydana gelmesi durumunda ise âfetlere neden olmaktadır. İklim ve hava hareketlerinde meydana gelen değişimler neticesinde meydana gelen doğal âfetler çeşitli şekillerde görülmektedir (Erler, 2012, s.109). Genellikle don, kuraklık, sel, çığ, fırtına, yıldırım düşmesi, yoğun kar yağışı ve dolu olarak görülen bu olaylar, yaşamı doğrudan veya dolaylı olarak etkilemektedir (Erler, 2002, s.768). Farklı dönemlerde bu tür olaylara karşı çeşitli tedbirler alınmış olmasına rağmen, meydana gelen meteorolojik olayın şiddeti neticesinde can veya mal kaybına engel olunamamıştır.

Meteorolojik âfetler bölgelerin iklim yapısına göre şekillenmekte ve farklı zaman dilemlerinde meydana geldiği görülmektedir. Bunlar, dünyanın farklı bölgelerinde iklim yapılarına bağlı olarak çeşitli şekillerde oluşmaktadır. Üç kıtada toprak sahibi olan Osmanlı Devleti içerisinde de iklime bağlı olarak çeşitli meteorolojik olaylar, âfetlere dönüşmüştür. Genellikle yağışların düzensizliği veya hava sıcaklığının mevsim normalleri dışında olması nedeniyle görülen bu olaylar, halk ve devlet için büyük sıkıntılara neden olmaktadır.

İncelenen dönem öncesinde de Osmanlı Devleti sınırları içerisinde çeşitli meteorolojik olaylara rastlanmaktadır. Meydana gelen bu olayların âfetlere dönüşmesi nedeniyle halk büyük sıkıntılar yaşamıştır. Geçmişte meydana gelen meteorolojik olaylar ve bunun halka yansımaları Selaniki Mustafa Efendi şu şekilde ifade etmektedir “*Ve bu esnâda berd-ü şitâ ziyâde iştidâd üzre olup, muhâlif rüzgârlar esüp, niçe eyyâm karayel ve kible ve yıldız esmekle fırtınalar oldı. Deryâdan sefine gelüp gitmeğe hiç veçhile mecâl-ü imkân olmadı. Sular tondı, değirmenler dönmez oldı. İstanbul kesret ü izdihamına ekmek yetişmek mümkin olmayup, azîzü'l-vucûd olmağla bir somun iki akçaya satılırken üç akçaya hem-çünâ minnet ü sipâs ile ele girmedi. Hikmet-i İlâhîdür, her tecdîd-i saltanat vâki' oldukda bu vilâyetde kaht-u killet âdet oldu (Selaniki Mustafa Efendi, 1989, s.444).*” Söz konusu meteorolojik âfetlerden bir diğeri ise 1621 yılında meydana gelen şiddetli kış koşullarıdır. Kemahlı Rahip Krikor Kronoloji adlı eserinde o yılki kış hakkında şu bilgileri vermektedir; “*Bu sene ki kış esnasında çok fazla kar yağdı ve kuru soğuk yaptı. İstanbul'daki deniz dondu ve Galata'dan İstanbul'a insanlar yaya olarak gidip geldiler (Öztürk, 2009, s.380).*” Matrakçı Nasuh ise 1497 M. (902 H.) tarihinde oluşan aşırı soğuklardan dolayı akarsuların donduğunu ve insanların bu soğuklardan dolayı sıkıntı yaşadığını ifade etmektedir (Matrakçı Nasuh, 2015, s.188).

1657 yılında Edirne ve çevresinde görülen soğuk kış şartları ise Naima Tarihi'nde şu şekilde ifade edilmektedir; “*Bi-emri'llâhi te'âlâ bu sâlde Edirne'de mübâlağa ile kar yağıp ta'biri nâ-mümkin şitâ-i şedîd oldu. Ve cevânib-i erba'adan araba yolları mesdûd olmağın Edirne ve cevânibinde kaht ü galâ müstevlî oldu. Bundan ağreb def'-i burûdet için ateş yakacak hatab bulunmayıp bi'z-zarûre nice eşcâr-ı müsmirenin kat'ın irtikâb ve hayf-ı mazarrat-ı bürûdetten terk-i râhat u hâb edip Edirneliler'in ekseri hânelerin yıkıp bir tahtayı elli akçeye ve bir direği yüz akçeye satıp yakmak için menzilleri kerestesin odun yerine fûruht etmekle vâfir sermâye peydâ ettiler. Saray-ı Âmire huddâmu ferman-ı padişahî ile bağçe-i hümayûnda olan bülent ceviz ağaçları vesâ'ir eşcâr-ı azîmeyi kesip odun yerine yaktılar. Evâhir-i şitâda nehr-i Tunca dahi cûş ve hurûş edip bir vechile tuğyân eyledi ki, saray-ı hümayûn bağçesi mânend-i ummân olup demir kapı açılmak nâ-mümkin iken su şiddet-i hücum ile eşîğinden içeri seylân edip hammâm külhanına karib yerler deryâ misâl olmuştur. Ba'zı sâdikü'l- makâl ashâb-ı sinn ü sâlden su'âl olundukta bu ana gelince böyle şiddet-i şitâ tuğyan-ı mâ' görmedik deyü haber verdiler. Hezâr zarûret ü usret ile eyyâm-ı şitâ munkazî olup fasl-ı bahar eriştikte etrâf-u cevânibden envâ'-ı zehâ'ir ve müstevfî odun erişip ganîmet-i azîme husûle geldi (Naîmâ Mustafa Efendi, 2007, s.1769-1770).*”

2.1. Şiddetli Soğuklar, Yağışlar ve Seller

Ele alınan yıllarda, Osmanlı Devleti'nde özellikle kış aylarında aşırı soğukların ve şiddetli yağışların meydana geldiği görülmektedir. Bölgelerin iklim farklılıklarına bağlı olarak ortaya çıkan bu hava koşulları, şiddetine bağlı olarak âfetlere dönüşebilmektedir. Ortaya çıkan âfetler insan yaşamını olumsuz etkilemiş, can ve mal kayıplarına neden olmuştur. Ayrıca devletin var ola gelen işlerinin bu tür olaylar nedeniyle aksadığı dönemin kaynaklarında açıkça görülmektedir.

Hava sıcaklığının mevsim normallerinde seyretmesi, insanların olağan yaşamlarını sürdürmesi açısından önem arz etmektedir. Hava sıcaklığında meydana gelen değişikliğin mevsim normallerinin dışına çıkması durumu ise çeşitli sorunları beraberinde getirmektedir. Özellikle kış aylarında görülen şiddetli soğuklar karşısında alınan tedbirlerin yetersiz kalmasının ise ciddi sıkıntıları ortaya çıkardığı görülmektedir. 9 Eylül 1790 tarihli belgede; *“Kalyoncu neferatından Yusuf isimli şahıs Divan'a gönderdiği arzuhalde Karadeniz'e gönderilen kalyonlardan Kaptan Giridi İbrahim'in gemisinde görev yaptığını ifade etmiştir. Şiddetli soğuk neticesinde iki ayağı birden donup kötürüm olması nedeniyle yardıma muhtaç olmuştur. Padişahın emriyle Yusuf'a kırk akçe verilmesi emredilmiştir¹⁶.”*

Âfetlere neden olan bir diğer meteorolojik olay ise yağmurlardır. Hayatın devamlılığı için büyük bir öneme sahip olan yağmurların, mevsim normalleri üzerinde, şiddetli ve yoğun bir şekilde yağması durumu büyük sıkıntılara yol açmıştır. Yoğun yağmurlar neticesinde meydana gelen seller, can ve mal kayıplarına neden olmuştur. 23 Ekim 1789 tarihinde Perşembe günü İstanbul'da birkaç saat süren şiddetli yağmur neticesinde sellerin olduğu şehir içinde ve çevresinde fazlaca hasarın meydana geldiği bildirilmektedir (Çınar, 1999, s.158). 10 Eylül 1790 yılında ise aşırı yağmurdan evlerin hasar gördüğünü fakat can kaybının yaşanmadığını Ahmet Cavit şu şekilde ifade etmektedir; *“Muharrem'in guresinden berü leyl ü nehâr lâ-yenkati' nâzil olan bârân-ı rahmet bugün kat' olup, Çorbacılar Hanı'nın Kazancılar tarafını bârân, kârgîr (olan) mahallerini zedelemekle harâb edüp, elhamdülilahi te'âlâ bir ferde zarâr olmadı (Ahmet Cavit, 1998, s.112).”*

Osmanlı Devleti'nde yoğun yağışlar neticesinde büyük zarara uğrayan bölgelerden bir diğeri ise Hicaz bölgesidir. 4 Mart 1794 tarihinde Pazartesi günü şiddetli yağın yağmur neticesinde meydana gelen sel, bölgede büyük bir tahribata neden olmuştur. Nur Dağı'nın iki mahallesini sular altında bırakan sel, hacılar için oluşturulan su havzalarının duvarlarının yıkmıştır. Bölgede bulunan Beytü'l-haram Mescidi'nin sular ile kaplandığı, Mescid-i Şerif'te birçok mahallenin sel sularından dolayı zarar gördüğü ve Babü'l-veda Mescidi'nin sel sularından dolayı minaresinin yıkıldığı, ayrıca mescidin görmüş olduğu hasardan dolayı temelden yenilenmesi gerektiği bildirilmiştir. Bununla birlikte Merve-i Mübareke'den Safa-yı Şerif'e kadar olan bölgede sel suları büyük zarara neden olmuş ve bölgede bulunan alt yapı ile temin edilen tatlı su kanallarını tahrip etmiştir. Yine Ayn-ı Zübeyde'nin de alt yapısının zarar gördüğü lağım kanallarının kullanılamadığı ve acilen tamire ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Meydana gelen sel neticesinde tatlı su kanallarında oluşan tahribattan dolayı Mekke-i Mükerrreme'ye gelen hacılara satılan suyun ücretleri de artırılmıştır. Hac mevsimi dokuz kırattan satılan tatlı su on iki kırata çıkarılmıştır.

Bölgede bulunan sıkıntıların giderilmesi amacıyla öncelikle su kanallarının yeniden yapılması, yine benzer sorunların yaşanmaması için de kanalın üstünün kapatılması ve belirli aralıklarda bacaların oluşturulması gerektiği ifade edilmiştir. Mahallelerde meydana gelen hasar ve su kanallarının yapımı amacıyla ilk etapta yapılan keşifte tamir masrafı için toplam yüz beş bin kuruşa ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Yapılan tamir faaliyetleri neticesinde, tamirat işlemi keşifte belirlenen miktarın yirmi bin kuruş altında olacak şekilde seksen beş bin kuruşla sonuçlanmıştır. Bölgede meydana gelen hasarın tamamının giderilmesi için ise toplamda 348.703 kuruşa ihtiyaç olduğu tespit edilmiştir¹⁷.

¹⁶ COA.H.H., 55983.

¹⁷ COA.Cevdet Tasnifi, C.NF.39/1930.

Yağışlar ve soğuk hava şartları insan yaşamını etkilemekte ve çeşitli sıkıntılara sebep olmaktadır. İncelenen dönemde şiddetli soğuklar ve aşırı yağışlar nedeniyle insanların hareket alanları azalmış ve yaşam koşulları zorlaşmıştır. Bu dönemlerde halkın temel ihtiyaçları veya devletin ihtiyaç duyduğu malzemelerin temininde de sorunlar oluşmuştur. Özellikle kış aylarında görülen kar ve yağmurlar neticesinde yolların kapandığı, ulaşımın sağlanamadığı görülmektedir. Ulaşımında meydana gelen aksaklıklar halkın ihtiyaç duyduğu temel tüketim mallarının tedarikine engel olmuştur. Bu durum fiyatların artmasına ve insanlar arasında sıkıntıların oluşmasına neden olmuştur. Edip Tarihi'nde bu durumla ilgili olarak; *"1788 sonu ve 1789 yılı başlarında İstanbul ve çevresinde yaşanan şiddetli kış ve daha fazlası görülmeyen yoğun kar nedeniyle temel ihtiyaç maddelerinin sevkinde sorunlar yaşanmıştır. Bu durumu fırsat bilen bazı kişilerin ellerinde bulunan bir akçelik malları on akçeye satmışlardır. Hatta beş akçeye satılan nohut on pareye, üç pareye satılan böğrülce on iki pareye satılmış, sebze fiyatlarında da aynı şekilde artışlar olmuştur. Ayrıca yasak olmasına rağmen ekmeğin içerisine karıştırılan farklı hububatlar nedeniyle oldukça siyah olduğundan dolayı Kapan Naibi görevden alınmış, Ekmekçi Başu ise sürgün edilmiştir"* (Çınar, 1999, s.91).

Aşırı yağışlar nedeniyle oluşan sorunlardan bir diğeri ise ana yol güzergâhları üzerinde bulunan köprülerin yıkılması ve yolların bozulmasıdır. Bu tür hasarlar insanların veya ihtiyaç duyulan malların zamanında gerek duyulan bölgelere ulaşmamasına neden olmaktadır. Ele alınan dönemde köprülerin yıkılması ve yolların hasar görmesinden dolayı oluşan sorunlarla ilgili olarak; *"27 Şubat 1789 tarihinde Kocaeli ve çevresinde yağın çok miktarda kar ve yağmur nedeniyle oluşan sellerin etkisiyle, Seferiyye ve Cinal Köprüleri yıkılıp kullanılamaz hale gelmiştir. Tersane-i Amire'de inşa ve tamir edilen gemiler için gerekli olan kerestelerin temininde kullanılan bu yol güzergâhının bir an evvel tamir edilmesi emredilmiştir"¹⁸.* Meteorolojik afetler neticesinde ulaşımında meydana gelen aksaklıklarla ilgili bir diğeri ise; *"1 Şubat 1795 yılında Gekbuze ve çevresinde çok miktarda kar ve yağmur yağışı nedeniyle yolların kapandığı ve bölgede ulaşımın mümkün olmadığı bildirilmiştir. Bu güzergâhı kullanıp gideceklerin alternatif güzergâhlara yönelmeleri tavsiye edilmiştir"¹⁹.* Gekbuze ve çevresindeki yağışlar Hacca gidecek hacıları ve Surre Alayını da etkilemiştir. Bu güzergâhı kullanacak olan hacıların yolların kapanması nedeniyle Sapanca, Akhisar, Lefke ve İznikmid güzergâhının kullanılması tavsiye edilmiştir²⁰. Ayrıca Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı'na gönderilen emirde belirtilen yeni yol güzergâhında oluşan sıkıntıların giderilmesi, bozulan yolların tamir edilmesi ve temizlenmesi emredilmiştir²¹.

Aşırı yağışların neden olduğu bir diğeri sorun ise yerleşim bölgelerinde oluşturduğu hasarlardır. Mevsim normalleri üzerinde metre kareye düşen yağış miktarının fazlalığı, can ve mal kayıplarına neden olmuştur. İstanbul'da 1789 yılında yağın yağmur neticesinde meydana gelen durumu Taylesanizade Hafız Abdullah Efendi şu şekilde ifade etmiştir; *"İki gün süren şiddetli yağmur yağdı. Yağmurun şiddetinden Suriçi İstanbul, Kasımpaşa, Galata, Boğaziçi, Üsküdar'da olan bütün Çarşı ve pazarda, Mahmutpaşa Çarşısında hendekler açıldı. Haneler hendek haline geldi. Düz olan yerler selden denize dönüştü. Evler, duvarlar, hamamlar yıkıldı. Mahmutpaşa mahkemesini sel aldı, yıkıldı. Büyük hasarlar oluştu. Üsküdar'da Valide Camii'nin içine bir basamak kalmış şekilde avlusu derya kesilmiş idi. Bütün bakkal, manav ve diğeri dükkanların içinde bulunan bütün emtia (pirinç, zeytinyağı, tereyağı vs), değirmenlerde olan zahireler sular altında kalmış ve değirmenlerde işleyen beygirler boğulmuş idi. Hamamlar su ile dolmuş, içindeki kadın ve erkekleri kurtarmak için Küçük hamamın ardındaki hamamı lağımçılar delmiş, böylece kurtarmışlar idi. Kabristan'da mevtalar kabirlerinden dışarı çıkmış, taş ve kemikler bütünüyle Ağa Hamamını doldurmuş idi. Çinili hamam, bütün çarşı ve pazar çör çöp ile doldu. Dağlar gibi yığıldı. Boğaziçi'nde yalılar da aynı akıbete uğradı.*

¹⁸ 189 Numaralı COA.A.DVN.MHM.d.s.7/H.22.

¹⁹ 201 Numaralı COA.A.DVN.MHM.d.s.97/H.305.

²⁰ 201 Numaralı COA.A.DVN.MHM.d.s.98/H.306.

²¹ 201 Numaralı COA.A.DVN.MHM.d.s.103/H.326-327.

Çengelköy’de kırk beşin üzerinde hanenin eşyalarını ve sakinlerinden kadın, erkek ve çocuktan altmıştan daha fazla sayıda kimseyi sel alıp denize dökmüştür. Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköy ve Beykaryesi’nde olan dükkanlar ve birçok hane yıkılmış ve denize sürüklenmiştir. Deniz yüzü ev ve dükkan eşyası ile dolmuş idi. Sayısız köprü ve diğer birçok eşya bu şekilde denize dökülmüştü. Dağlarda birkaç yüz yıllık ağaçlar selin etkisiyle sökülerek gelmiş, yalı duvarlarını ve uğradıkları mahalleri çökertmiş, denize dökmüş idi. Rumeli ve Anadolu taraflarında önce kayıkhaneleri çökertmiş, içlerindeki kayıkları kırıp parçalamış, birbirine katmış, çeşitli hasarlara yol açmış idi. Selin yol açtığı hasar saymakla bitecek gibi değildi.

Üsküdar ve Boğaziçi’nin sağ ve sol tarafında ne kadar yalı ve bahçe varsa zarar görmeyen kalmamış, az çok bütün bostanlar denize dönüşmüş idi. Su birkaç mızrak boyuna ulaşmış, ne sebzedene de ağaçtan geriye pek fazla bir şey kalmamış idi. Çengelköy’de büyük bir çınar ağacının doruğuna yakın yere, bahçelerde dönen dolap beygirlerinden biri saplanıp kalmış idi. Çengelköy civarında daha önce katledilen Ahmet Nafiz Efendi’nin sağlamca yaptırdığı büyük yalılarını sel almış, hepsini denize dökmüş idi” (Öztürk, 2009, s.393-394)²².

Yağışların vermiş olduğu zararlar ilgili olarak, 1790 yılında meydana gelen âfet ile ilgili olarak Tarih-i Cevdet’te şu ifadeler yer almaktadır; “ikinci tufan denmeye şayan bir müthiş yağmur yağıp İstanbul’da ve civarında nice haneleri harap ve nice hanümanları garkab etmiştir. Ve 1164 tarihinde yağın meşhur büyük yağmur gibi bunun da tadı adı yağmur suyu gibi olmayıp deniz suyu gibi acı olduğu bazı tarihlerde yazılıdır” (Ahmet Cevdet Paşa, 1309, s.26)²³.

2.2. Kuraklık

Meteorolojik olaylardan bir diğeri ise kuraklıktır. Yağışların yetersizliği sonucunda ortaya çıkan kuraklık, insanlara ve diğer canlılara büyük sıkıntılar oluşturmuştur. Tarihi süreçte yaşanan kuraklıklar ile ilgili olarak ilahi kitaplarda yer alan Hz. Yusuf kıssası bu husustaki en güzel örnektir. İncelenen döneme kadar gelen süre içerisinde Osmanlı Devleti’nde pek çok kuraklık olayına rastlanmaktadır (Demirtaş, 2004, s.38-39). Meydana gelen kıtlık olayları neticesinde insanların temel ihtiyaç malları temininde büyük sorunlar yaşadığı, elinde bulunan canlı hayvanları beslemekte zorlandığı ve yaşadıkları yerlerden ayrılp başka bölgelere zorunlu göç ettikleri görülmektedir.

Osmanlı Devleti’nin geniş sınırlara sahip olması, farklı iklim koşullarını da yaşamasına neden olmuştur. Yağışların az olduğu bölgelerde insanlar yaşamlarını sürdürebilmek amacıyla çeşitli önlemler almaya çalışarak sıkıntılarını aşmaya çalışmıştır. Özellikle su kaynaklarının verimli kullanılması ve yapılan bentler ile yağmur ve kaynak sularının belirli bölgelerde toplanmaya çalışılması kuraklık sorununun bir nebze aşılmasını sağlamıştır. Fakat yağışların yetersizliği durumunda ortaya çıkan kuraklık neticesinde tarım ve hayvancılık ile geçinen halk büyük sıkıntılar ile karşı karşıya kalmıştır. Sonuç olarak üretim azalmış, fahiş fiyatlar ve açlık ortaya çıkmıştır.

Yağışların azlığının en fazla tarım ürünlerini etkilediği görülmektedir. Yağışların azlığı neticesinde ortaya çıkan kuraklık nedeniyle ekim alanlarında ihtiyacı karşılayacak miktarda ürün elde edilememiştir. Halkın temel ihtiyaç maddelerini üretmede sorun yaşaması, vergilerin ödenmesinde de sıkıntılarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. 5 Mart 1803 tarihli belgede Adana’da ortaya çıkan kuraklık ile ilgili durum hakkında; “Adana’da birkaç yıldır yağmurların azlığı ve çekirge istilasını nedeniyle üretimin yetersiz olduğu ve bölge ahalisinin, bundan dolayı geçimlerini kendilerini güçlüğüle idare ettikleri belirtilmiştir. Ayrıca halk idareci olarak bölgeye gönderilmesi emredilen Kocaeli Sancağı Mutasarrıfı Vezir Osman Paşa’nın yerine geçici olarak

²² Metnin orijinali için bkz. Taylesanizade Hafız Abdullah Efendi, İstanbul’un Uzun Dört Yılı, s.422.

²³ İkinci tufan olarak ifade edilen bu olay Tarih-i Cevdet’te şu şekilde yer almaktadır; “Hilâl Cemâdiye’l-Ahirede tûfân-ı sânidimekle şâyân bir azîm bârân yağub İstanbul’da ve civarında nice hâneleri harâb ve nice hânemânları garkâb itmıştır. Ve bin yüz altmış dört tarihinde nâzil olan meşhûr bârân-ı ‘azîm gibi bunun dahi ta’îmî ‘âdî yağmur suyu gibi olmayub deniz suyu gibi acı olduğu ba’zı tevârihde muharrirdir.”

mütesellim gönderilmesini talep etmiştir. Halkın talebi padişah tarafından kabul edilmiş ve bölgede mütesellim görevlendirilmiştir²⁴." şeklinde ifadeler yer almaktadır.

Kuraklığa bağlı olarak karşılaşılan bir diğer sıkıntı ise üretimin azlığı neticesinde ortaya çıkan usulsüz uygulamalardır. Özellikle kuraklık nedeniyle ürün miktarının az olacağını öngören karaborsacıların ve istifçilerin piyasadan malları ucuza toplayıp fahiş miktarlara satmaya yeltendiği görülmektedir. Bu durumla ilgili olarak 29 Temmuz 1794 tarihli belgede; "Bu tarihte Ereğli, Silivri, Çekmece-i Sağır ve Çekmece-i Kebir bölgelerinde yağışların azlığı ekinlerin boylarının kısa kalmasına neden olmuştur. Samanın az olacağı düşüncesiyle kış aylarında karaborsacılar düşük fiyata topladığı samanı yüksek fiyata sattıkları ifade edilmiştir. Merkeze bu durumun bildirilmesi üzerine mevcut samanın bu şahıslardan toplanması ve tamamının İstanbul'a gönderilmesi, karşı gelenlerin ise tutuklanmaları emredilmiştir²⁵." Yağışlara bağlı olarak yaşanan kıtlık olaylarından bir diğeri ise Diyarbakır ve çevresinde görülmüştür. 1803-1804 tarihlerinde bölgede yaşanan kıtlık, 1805 tarihinde daha fazla etkili olmuştur. Diyarbakır ve çevresinde kıtlığa bağlı olarak fiyatlarda artışlar yaşanmış ve halk bu durumdan doğrudan etkilenmiştir (Yılmazçelik, 2002, s.678).

Kuraklığa bağlı olarak ortaya çıkan bir diğer sıkıntı ise ihtiyaç duyulan malların temininde yaşanan sıkıntılardır. Osmanlı Devleti merkezde ihtiyaç duyduğu malzemeleri düzenli olarak belirli bölgelerden karşılamıştır. Bu bölgelerde görülen kuraklıklar neticesinde karşılanamayan ihtiyaç maddeleri farklı bölgelerden temin edilmeye çalışılmıştır. Malzemelerin farklı bölgelerden temini esnasında ise çeşitli sorunlar ile karşılaşmaktadır. 1794-1795 yıllarında Tuna, Karadeniz sahilleri, Eflak ve Boğdan'da görülen kuraklık büyük sıkıntılara sebep olmuştur. İstanbul'un hububat ihtiyacı Tuna ve Karadeniz sahillerinden, arpa ihtiyacı ise Eflak ve Boğdan'dan karşılanmaktadır. 1794-1795 tarihlerinde görülen kuraklık ve mevsim dışı meydana gelen yağışlar nedeniyle İstanbul'un ihtiyacı olan hububat ve arpa temini bu bölgelerden sağlanamamıştır. Osmanlı Devleti, İstanbul'un hububat ve arpa ihtiyacını karşılamak amacıyla Mısır ve çevresinden temin yoluna gitmek zorunda kalmıştır. Bölgeden fahiş fiyata temin edilen hububat İstanbul'a gönderilmiştir. (Erler, 2009, s.433).

Sonuç

Dünyanın tamamında çeşitli şekillerde görülen doğal afetler, üç kıtaya yayılmış olan Osmanlı Devleti'nde de görülmektedir. Farklı dönemlerde ve bölgelerde görülen afetler, şiddetlerine bağlı olarak çoğu defa herhangi bir zarara sebep olmamalarına rağmen az da olsa büyük can ve mal kayıpları yaşatmıştır. Çalışmada ele alınan bu doğa olaylarından deprem ve meteorolojik olayların da söz konusu dönem içerisinde farklı bölgelerde görüldüğü tespit edilmektedir. Bu olayların bazıları küçük hasarlarla atlatılırken, bazıları büyük can ve mal kayıplarına sebep olmuştur.

Ele alınan yıllarda gerçekleşen depremler meydana geldikleri bölgelerde büyük sıkıntılara neden olmuşlardır. Tespit edebildiğimiz Çorum, Lazkiye ve Harput ile çevresini etkileyen depremler şiddetli olup geniş alanda can ve mal kayıplarına sebep olmuştur. Yine çeşitli bölgelerde kayıtlara geçen küçük şiddetli depremlerde ise küçük hasarlar ile olay atlatılmıştır. Geçmişte meydana gelen depremlerden dolayı yeterli önlem almayan Osmanlı Devleti mevcut yerleşim bölgelerini olduğu gibi devam ettirmiştir. Depremlerin yaşandığı bölgelerde yer alan yapıların taş ve toprak evlerden oluşması can kayıplarının artmasına neden olmuştur.

Çalışmada incelenen bir diğer doğal afet ise meteorolojik olaylar neticesinde açığa çıkanlardır. Şiddetli soğuklar, sel, yoğun kar yağışı ve kuraklık olarak karşımıza çıkan meteorolojik afetlerin bu dönemde büyük sorunlara neden olduğu görülmektedir. Kaynaklarda meteorolojik afetlerin genellikle insan yaşamını zorlaştıran durumlara neden olduğu karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca meydana geldikleri bölgelerde maddi zararlara yol açtığı, toplumda bunu fırsat bilen kişiler tarafından fahiş fiyatların ortaya çıktığı tespit edilmektedir.

²⁴ COA.Cevdet Tasnifi, C.DH. 1887.

²⁵ 200 Numaralı COA.A.DVN.MHM.d.s.259-60/H.922.

Meydana gelen deprem ve meteorolojik olaylar karşısında Osmanlı Devleti sorunların giderilmesi amacıyla çeşitli tedbirler almaya çalışmıştır. Âfetlerin meydana geldiği bölgelerde yaşayan insanlara yardım edilmesi ve sorunlarının giderilmesi için hızlı bir şekilde kararlar alınmıştır. Fakat incelenen dönemde meydana gelen âfetler göstermektedir ki Osmanlı Devleti'nin bunlara karşı almış olduğu tedbir yok denecek kadar azdır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Mühimme Defterleri; 189, 190, 200, 201, 202,

Cevdet Tasnifi;

Cevdet Dahiliye; 1802, 1887,

Cevdet Maliye; 28417, 27666,

Cevdet Nafia; 192, 39.

Hatt-ı Hümayun; 55983.

Tetkik Eserler

Ahmet Cavit, Hadîka-i Vekâyi, (Hazırlayan; Adnan Baycar), Ankara, 1998.

Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C.5, İstanbul, 1309.

AKIN, Lemi; "İlk Müstakil Deprem Kitabı: Risâle-İ Zelzele, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi", C.44, Sayı.44, Ocak 2011, s.1-81.

Ali Bey El Abbasi; Travels of Ali Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria And Turkey Between The Years 1803 And 1807, Vol. I, London, 1816.

AMBRASEYS, Nicolas-FİNKELE, Caroline; Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler Bir Tarihsel İnceleme 1500-1800, Ankara, 2006.

BAYRAKTAR, Hilmi; XIX. Yüzyılda Halep Eyaletinin İktisadi Vaziyeti, Elazığ, 2004.

BEYRU, Rauf; 19. Yüzyılda İzmir'de Doğal Afetler, İzmir, 2011.

BUSBECQ, Ogler Ghislain; De Türk Mektupları, (Çev. Hatice Özkan), İstanbul, 2002.

ÇINAR, Ali Osman; Mehmet Emin Edîp Efendi'nin Hayatı ve Tarihi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1999.

DAĞLIOĞLU, H. Turhan; "Çorum Tarihine Ait Vesikalar", Çorumlu, Yıl; 2, Sayı;18, s.532-534.

DEMİRTAŞ, Mehmet; "XVI. Yüzyılda Meydana Gelen Tabii Afetlerin İstanbul'un Sosyal Ve Ekonomik Hayatına Etkilerine Dair Bazı Misaller", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.4, S.2, 2004, s.37-50.

DOĞANCI, Kamil; "Bursa Ve Civarını Etkileyen Depremler", *Bursa Yöresi'nin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, (Editör: Nurcan Abacı), Bursa, 2001, s. 61-66.

EKİN, Ümit, "1822 Halep-Antakya Depremi ve Bölgeye Etkileri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 17, İstanbul, 2007.

ERLER, Mehmet Yavuz; "XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 13, Ankara, 2002, s.762-770.

ERLER, Mehmet Yavuz; Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık Olayları (1800-1880), İstanbul, 2012.

ERLER, Mehmet Yavuz; "Payitaht İstanbul'da Kuraklık ve Kıtığın Etkileri", *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, İstanbul, 2009.

ERTURAÇ, M. Korhan-TÜYSÜZ; Okan, "Amasya ve Çevresinin Depremselliği ve Deterministik Deprem Tehlike Analizi", *İTÜ Dergisi, Mühendislik Serisi*, C.9, S.3, Haziran 2010, s.121-132.

- Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı), Cilt:1, Kısım:1, İstanbul, 2003.
- GENÇ; Mehmet, MAZAK, Mehmet; İstanbul Depremleri Fotoğraf ve Belgelerde 1894 Depremi, İğdaş Kültürel Yayınları, İstanbul 2001.
- GRADEVA, Rossitsa; “Osmanlı Ve Bulgar Kaynaklarından Orta Balkan Topraklarındaki Depremler (17. Ve 18. Yüzyıllar)”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, (Editör, Elizabet Zachariadou), İstanbul, 2001.
- Halil Nuri Bey, Nûrî Tarihi, (Hazırlayan: Seydi Vakkas Toprak), Ankara, 2015.
- HATHAWAY, Jane; Osmanlı Hakimiyetinde Arap Toprakları, (Çev. Gül Çağalı Güven), İstanbul, 2016.
- KILIÇ, Orhan; “Mühimme Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Depremler” *Osmanlı*, C. 5, Ankara, 1999, s. 671-677.
- KILIÇ, Şahin; “5-15 Yüzyıl Bursa ve Çevresi Bizans Dönemi Depremleri”, *Bursa Yöresi'nin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, (Editör: Nurcan Abacı), Bursa, 2001, s. 67-70.
- Komasyon, “Deprem”, Türkçe Sözlük, C.1, Ankara, 1998, s. 560.
- KÖKÜM, Mehmet-ÖZÇELİK, Fatih; “1789 Palu Depremi”, *Uluslar Arası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Elazığ, 2018.
- KUZUCU, Kemalettin; Osmanlı Döneminde İstanbul Depremleri, *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.5, Ankara, 1999, s.678-685.
- Matrakçı Nasuh, Tarih-i Sultan Bayezid, (Hazırlayan: Reha Bilge), İstanbul, 2015.
- MEMİŞ, Ekrem; Troya ve Troyalılar (Troyalılar Türk müdür?), Ankara, 2012.
- MEZİN, Anne; *Les Consuls De France Au Siecle Des Lumieres (1715-1792)*, Fransa, 1997.
- Naîmâ Mustafa Efendi, Tarih-i Naîmâ, (Hazırlayan: Mehmet İpşirli), C.4, Ankara, 2007.
- OLIVIER, Antonie; 18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul, (Çev. Aloda Kaplan), Ocak, 2007.
- OLIVIER, Antonie; *Voyage Dans L'empire Othoman, L'egypte Et La Perse*, Tome V. L., Paris, 1807.
- ÖCALAN, Hasan Basri; “XVII. ve XVIII. Yüzyıl Bursa Depremleri”, *Bursa Yöresi'nin Depremselliği ve Deprem Tarihi*, (Editör: Nurcan Abacı), Bursa, 2001, s.77-80.
- ÖZATA, Şerife, LİMONCU, Sevgül; “16. ve 20. yy. Arası İstanbul ve Yakın Çevresinde Meydana Gelen Deprem Sonrası Barınma Uygulamalarının İncelenmesi”, *Megaron*, Cild: 9, S. 3, s.217-227.
- ÖZTÜRK, Said; “İstanbul ve Çevresinde Toplum Hayatını Etkileyen Tabii Afetler ve Ekonomik Kayıpları”, *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, İstanbul, 2009.
- PANZAC, Daniel; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, İstanbul, 1999.
- SAKİN, Orhan; “Osmanlı Dönemi'nde İstanbul'da Deprem”, *Afetlerin Gölgesinde İstanbul*, İstanbul, 2009.
- SBEİNATI, Mohamed Reda - DARAWCHEH, Ryad - MOUTY, Mikhail; “The Historical Earthquakes of Syria: An Analysis of Large And Moderate Earthquakes From 1365 B.C. to 1900 A.D.”, *Annals Of Geophysics*, Vol. 48, June, 2005, s.347-435.
- SEETZEN, Ulrich Jasper; İstanbul Günlükleri 12 Aralık 1802-22 Haziran 1803, (Çev. Selma Türkis Noyan), Cilt:1-2, İstanbul, 2017.
- Selaniki Mustafa Efendi, Tarih-i Selaniki, (Hazırlayan: Mehmet İpşirli), C.2, İstanbul, 1989.
- Şemseddin Sami, Kâmûs-ı Türkî, (Çev. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal), İstanbul, 2017.
- TANSEL, Selahattin; Sultan II. Bayezit'in Siyasi Hayatı, Ankara, 2017.
- Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi; İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789), (Çev. Feridun Emecen), İstanbul, 2003.

F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi 2020-30/2

YILMAZÇELİK, İbrahim; “XVIII. ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde (Anadolu’da) Meydana Gelen Tabii Afetler” XIV. Türk Tarih Kongresi, Cilt:II, Kısım:I, 09-13 Eylül 2002, Ankara, s.665-694.

VOGT, Jean “*Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik Batılı Kaynaklar ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler*”, Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler, (Editör, Elizabet Zachariadou), İstanbul, 2001, s.13-58.

ZINKEISEN, Johann Wilhelm; Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 4, (Çev. Nilüfer Epçeli), İstanbul, 2011.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 519-534, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 25.02.2020 Kabul Tarihi: 22.06.2020

XVI. YÜZYILDA OSMANLI DEVLETİNDE KARABORSACILIK ve KAÇAKÇILIK

Black Marketing and Smuggling in the Sixteenth Century in the Ottoman Empire

Savaş YILMAZ*

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde karaborsacılık ile kaçakçılık suçları XVI. yüzyılın ilk yarısında fazla görülmemişken, bu suçların, bu yüzyılın ikinci yarısında etkili olmasında; Osmanlı-Avusturya Macaristan ve Osmanlı-İran savaşları, Kanûn-ı kadimin bozulması ile Celali isyanlarına bağlı olarak üretim ile tüketim arasındaki dengenin kırsaldan şehir merkezlerine yapılan göçlerle bozulması gibi sebepler gösterilebilir. Ayrıca malî buhranların yaşanması ile tebaanın yanı sıra ehl-i örf ile ehl-i şer'den bazılarının görevlerini suistimal ederek karaborsacı ve kaçakçılarla işbirliği yapmaları, karaborsacılık ile kaçakçılık olaylarının artmasına yol açmıştı.

Merkezî yönetim, artan karaborsacılık olaylarına karşı bazı önlemler almıştı. Kıtlik zamanlarında karaborsacıların, haksız kazanç sağlamalarını önlemek için narh sistemini devreye sokmuştu. Narh sistemi sayesinde pazar ekonomisi belirlenerek tebaaya zahire, meyve, et gibi temel gıda maddelerinin fahiş fiyatlarla satılmasına mani olunmak istenmişti. Böylece pazar ekonomisi kontrol edilerek tebaanın, temel gıda maddelerini temini yoluna gidilmişti. Ancak gerek beşerî gerek ise doğal sebeplere bağlı olarak zahire, meyve, et vs. temin edilmesinde karaborsacılar bazı sorunlar çıkarmışlardı.

Kaçakçılık olaylarında ise devlet ekonomisi doğrudan zarar görmüş aynı zamanda zor temin edilen ürünler aşırı kâr marjıyla küffara satıldığı için tebaa da mağdur olmuştu. Küffara satılması yasak olan stratejik önemdeki emtianın satılması, devlet politikasına da zarar vermişti. Bu bağlamda merkezî yönetim hem karaborsacılar hem de kaçakçılara ağır cezalar vererek mücadele etmişti. Ancak ehl-i örf ile ehl-i şer'den bazılarının karaborsacı ile kaçakçılardan rüşvet alıp kendilerine yeni gelir kapısı oluşturmaları, merkezî yönetimin karaborsacı ve kaçakçılarla mücadelesini sekteye uğratmıştı. Ayrıca karaborsacı ile kaçakçıların elde ettikleri gelirin fazla olması, denizlerin kontrolünün sağlanmasında karşılaşılan zorluklar karaborsacı ile kaçakçılık olaylarının önlenememesinde oldukça etkili olmuştu.

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılında karaborsacılık ve kaçakçılık suçları üzerinde yapılan çalışmaların oldukça sınırlı olması, mühimme defterlerine dayanarak böyle bir çalışmanın yapılmasını gerekli kılmıştır.

Anahtar Kelimeler: XVI. Yüzyıl, Merkezî Yönetim, Karaborsacılık, Kaçakçılık, Kıtlik, Cezalar.

ABSTRACT

Black marketing and smuggling crimes were not seen much in the first half of the sixteenth century in the Ottoman Empire, but they were effective in the second half of this century. The reasons for this were the Ottoman-Austrian Hungary and Iran wars, the breakdown of the laws, and the deterioration of the balance between production and consumption with the migration from rural to urban centers due to the Celali rebellions. In addition, financial crises, the public and some of the men of science and law abusing their duties and cooperating with black marketeers and smugglers led to an increase in black marketing and smuggling incidents.

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, svilmaz3840@hotmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6979-6495>

The central government had taken some measures against increasing black market incidents. In times of scarcity, the *Narh* System (state determination of prices) was introduced to prevent the black marketeers from gaining unfair profits and the *Narh* System became the determining factor in the market economy. The *Narh* System was determinant in the market economy by preventing people from buying basic foodstuffs such as grains, fruits and meat at excessive prices and eliminating socio - economic problems. Thus, the market economy was controlled, and the needs of the people were provided abundantly and cheaply. However, some opportunities emerged for the black marketeers while supplying grains, fruit, meat, etc. for the people depending on both human and natural reasons.

While the state economy was directly damaged in the cases of smuggling, the people were also victims because the scarcity products were sold to foreigners with excessive profit margins. The illegal sale of a strategically important commodity, which was forbidden to sell to foreigners, also undermined state policy. In this context, the central government imposed heavy penalties on both the black marketeers and the smugglers. However, in the fight against these criminal organizations, the fact that some of the men of science and law took bribes from the black marketeers and the smugglers and created new gates of income created weaknesses in the state. In addition, that the income obtained by the black marketeers and the smugglers was high and there were difficulties in controlling the seas and so on made difficult to prevent these crimes.

The fact that the studies on the crimes of black marketing and smuggling in the sixteenth century in the Ottoman Empire were very limited has necessitated such a study based on the Registry Books.

Keywords: Sixteenth Century, Central Government, Black Market, Smuggling, Scarcity, Penalty.

GİRİŞ

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde stratejik öneme sahip her türlü emtianın ihracı kontrol altında olup ihracı yasaklanmıştı. Özellikle zahire ve bakliyatın yanı sıra sahtiyan, gön, bakır, kükürt¹ ile savaş araç gereçleri; top, silah, kurşun, barut, at ihracı yasaklı mallar arasında yer almıştı.² Şöyle ki İstanbul ile Budun güzergâhında ki kaza kadılarına gönderilen hükümde küffar ülkelerine stratejik öneme sahip at satılmaması emredilmişti.³ Ayrıca “1586'da (995) Macar'a ve Leh'e at ve sığır ve koyun verilmeye...”⁴ şeklinde hüküm-i şerif de yayınlanmıştı.

İhracı yasaklanan bu mallar arasında yer alan zahire içinse ülke genelinde tebaanın ihtiyacından fazlasına ihraç izni verilmekteydi. Bunun yanı sıra marjinal faydası sıfır olan emtia ihraç edilirken özel izne tabi olup gümrük vergisi oldukça yüksek tutulmaktaydı.⁵ Bu uygulamanın temel sebebi ise Osmanlı Devleti'nde iâşe kıtlığının yaşanmasıydı.⁶ İhracı yasaklanan maddelerin cinsine bakıldığında stratejik öneme sahip askerî malzemeler, esnafın ihtiyacı olan hammadde ile gıda ve et ürünleri olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devlet politikası, kuruluş yıllarından itibaren ihtiyaç duyulan ürün ve malların tedarikinde ithalata gereksinim duyulmadan kendi kendine yetme anlayışına dayanmaktaydı. Bu bağlamda merkezî yönetim hem devlet işlerinin yürütülmesinde hem de tebaanın ihtiyaçlarının karşılanmasında oldukça itinalı davranmıştı. Tebaanın ihtiyaç duyduğu yiyecek ve giyecek malzemelerinin teminine oldukça önem verilmiş ve herhangi bir kıtlığın yaşanmaması için ihracına müsaade edilmemişti.⁷ Merkezi yönetimce böyle bir ekonomik anlayışın benimsenmesinde; tebaanın gündelik ihtiyaçlarını temin ederken herhangi bir güçlükle karşılaşmaması anlayışının

¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Cilt II, T:T:K Yayınları, Ankara, 2011, s. 686.

² Mehmet Ali Ünal, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 175.

³ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) Özet Transkripsiyon, Ankara, 1994, s. 14.

⁴ Mustafa Akdağ, Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, II. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 35.

⁵ Mehmet Genç, Osmanlı İmparatorluğun'da Devlet ve Ekonomi, XI. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 43.

⁶ Zafer Karademir, İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı Osmanlı Toplumunda Kıtlıklar (1560-1660), II. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 11.

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 689.

hâkim olmasıydı.⁸ Merkezî yönetimce alınan tedbirlerin taşrada ki bazı devlet memurlarının (özellikle gümrük memurlarının) rüşvet karşılığında görevlerini suistimal etmeleri, karaborsacılık ve kaçakçılıkla yapılan mücadeleyi kadük hale getirmişti.

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde karaborsacılığın yanı sıra özellikle deniz ticaretinde kaçakçılık faaliyetleri devleti oldukça meşgul etmişti. Bu yüzyılda devletlerarası muvazene bozulup gerek denizlerde (İnebahtı Savaşı) gerekse karada (Osmanlı–Avusturya ve İran) savaşlar yaşanmıştı. Savaş ekonomisinin yaşanıp ordunun özellikle gıda başta olmak üzere lojistik malzemelerin (at, yem vs.) temininde güçlüklerin yaşanması,⁹ Osmanlı Devleti'nin ticari ambargo koyması, hammadde ve stratejik öneme haiz ürünlerde kaçakçılığın yapılmasını hızlandırmıştı.¹⁰ Buna bağlı olarak ihtiyaç duyulan emtianın karşılanamaması hem karaborsacılığın hem de kaçakçılığın yapılmasına neden olmuştu.

A) Osmanlı Devleti'nde Karaborsacılık

Osmanlı Devleti, tebaanın gündelik hayatını idame ettirmesinde ana unsur olan zahire, meyve ve et gibi ürünlerin yerinde ucuz ve bol miktarda sağlanması için bazı düzenlemeler yapmıştı. Özellikle ziraî alanda ürünün tarladan pazara kadar geçen evrelerinde her türlü malın alınıp satılmasında esnaf örgütleri ile bunları denetleyen devlet memurları (ehl-i örf ile ehl-i şer') bulunmaktaydı.¹¹ Bunlar sayesinde yolsuzluk yapıp haksız kazanç sağlayanlar cezalandırılırdı.¹² Bu bağlamda merkezî yönetim istifçilik yaparak haksız kazanç sağlayıp tebaayı mağdur edenlere ağır cezalar vererek mücadele etmişti. Şöyle ki, 1580 yılında Aydın kazasında kara üzüm istifçiliği yapan birine başkentte kasaplık yapma cezası verilmiş ve elindeki kara üzümler alınarak belirlenen fiyatta satılmasına karar verilmişti.¹³ Bu hükümde açıkça karaborsacılık yapan birine sürgün cezası ile malına el koyma (müsadere) cezalarının verildiği anlaşılmaktadır.

Pazarı denetleyip tebaanın mağdur olmaması için gayret sarf eden merkezî yönetimin aldığı bazı tedbirlere rağmen haksız uygulamalar da olmuştu. Şöyle ki merkezî yönetimin hevayic-i zaruriye yani kıtlığa¹⁴ karşı sıkı tedbirler almıştı. Buna rağmen kıtlığın yaşandığı dönemlerde zenginlerden bazıları piyasada bulunan, hububat gibi temel gıda maddelerini alıp stoklamışlar¹⁵ yani der-mahzen etmişlerdi.¹⁶ Böylece bunlar hem pazarda ürün darlığına hem de kasıtlı olarak arz talep dengesini bozarak artan talep karşısında emtianın aşırı artmasına sebep olmuşlardı. Bu işi yapanlara muhtekir¹⁷ yani karaborsacı denilmişti. Kanuni döneminde; karaborsacılar tarafından reâyânın hassa arazilerinde elde ettiği mahsulâtın pazarlarda satılmasına izin verilmeyişinin arz edilmesi üzerine bu uygulamaya son verilmesi emredilmişti.¹⁸ Bu uygulama ile hem üreticinin ürünlerini satması kolaylaştırılmış hem de tebaanın ihtiyaçlarının sağlanmasına imkân verilmişti.

Merkezî yönetim, tebaanın bol ve ucuza temel gıda maddelerini almaları için fiyat hareketlerini denetleyerek mağduriyetlerin yaşanmamasına dikkat etmişti. Şöyle ki Edirne kadısına

⁸ Mehmet Ali Ünal, a.g.e., s. 176.

⁹ Sam White, Osmanlı'da İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları, Çeviren: Nureddin Elhüseyni, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 202.

¹⁰ Mikail Acıpınar, Osmanlı İmparatorluğu ve Floransa Akdeniz'de Diplomasi, Ticaret ve Korsanlık 1453 –1599, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016, s. 323-324.

¹¹ Mehmet Genç, a.g.e., s. 42-43.

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s. 689-690.

¹³ Mehmet Koç, Osmanlı Hukukunda Ta'zir Suç ve Cezaları, Aybil Yayınları, Konya, 2017, s. 254.

¹⁴ İlber Ortaylı, Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi, III. Baskı, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 303.

¹⁵ Zafer Karademir, a.g.e., s. 13.

¹⁶ BOA MD 27, h. 840, s. 350.

¹⁷ **Muhtekir:** Buğday ve emsali gibi, insanların zaruri ihtiyaçlarını karşılayan maddeleri, muzayaka vaktinde yüksek bedelle satmak için salkıyan kimse hakkında kullanılır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt: II, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, 1946, s. 571.

¹⁸ Ömer Lütfi Barkan, XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Yayına Hazırlayan: Hüseyin Özdeğer, I. Cilt, Kanunlar, İstanbul, 2001, s. 44.

Edirne ve civarında etin vukiyye¹⁹sinin üçer akçeye satılmasına dair pek çok hüküm gönderildiği buna rağmen yedişer ya da sekizer akçeye satılarak başkentte et sıkıntısı yaşanmasına sebep olduğu belirtilerek bu uygulamaya son vermesi emredilmişti.²⁰ Pazar fiyatlarının denetimi yapılarak herhangi bir ürünün fahiş fiyatla tebaaya satılmasına mani olunup başkentteki tebaanın da et ihtiyacının karşılanmasına çalışılmıştı.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra Osmanlı toprak düzeninde önemli bir yere sahip olan timar sisteminin bozulmasıyla, köylülerin iktisadî ve sosyal hayatını yeniden tanzim eden bir yapının kurulmasında zorluklar yaşanmıştı.²¹ Tarıma dayalı ekonomik yapı içerisinde köy hayatının Celâli isyanlarıyla da yaşanmaz hale gelmesi,²² köylerde göçlerin yaşanmasına neden olmuştu. Böylece tarım ve tarıma bağlı (hayvancılık, bahçecilik vs.) alanlarda da hâsılat düşüklüğü yaşanarak tebaa kıtlıkla karşı karşıya kalmış ve pahalılık yaşanmıştı.²³ Bunun yanı sıra iklimsel koşullara bağlı olarak yaşanan sorunlarda hâsılatın düşmesinde bire bir etkili olmuştu.²⁴ Bu gibi sebepler de üretimin, tüketimi karşılayamamasına yani arz-talep dengesinin bozulmasına yol açmıştı. Bu bağlamda merkezî yönetim, karaborsacılığı önlemek için bazı tedbirler almış olsa da karaborsacılık, tüketimin aşırı baskısı nedeniyle önlenememişti.

B) Karaborsacılığın Sebepleri

a) Arz–talep Dengesinin Bozulması

Osmanlı iktisat politikasının esası arz-talep dengesinin sağlanmasına yönelikti. Merkezî yönetim bir yandan üretime dayalı ticarî hayatı canlı tutmayı amaçlamışken diğer yandan da tebaanın gündelik ihtiyaçlarını zorluk çekmeden temin etmesi için gayret etmişti. Bunun için arz–talep dengesinin bozulmamasına oldukça dikkat etmişti. Ancak tarımsal ve hayvansal ürünlerin elde edilmesinde bazı zorluklar yaşanmıştı.²⁵ Şöyle ki bölgeler arası ulaşım ağlarının gelişmemiş olması ile ulaşımın pahalı yapılması gibi sorunlar bölgesel kıtlıkların görünmesinde etkili olmuştu.²⁶

Arz–talep dengesinin bozulmasının başka bir sebebi ise ehl-i örf ile ehl-i şer’den bazılarının karaborsacılık yapmalarıydı. Bunlar, buldukları kazalarda, sancak ve eyaletlerde ürünlerin çok ve ucuz olduğu zamanlarda alarak stok yaparlar, kıtlık zamanlarında ise ucuza alıp stokladıkları ürünleri istedikleri fiyatlara satarak tebaaya zulüm yapmaktaydılar.²⁷ Arz–talep dengesinin bilinçli olarak bozulması, haksız kazanç kapılarını aralamakta ve pazar ekonomisinde ürün ve para sirkülasyonuna zarar vermekteydi. Bu durum aynı zamanda kıtlığı yaşanan emtia ya da ürün fiyatlarının artmasına yol açmaktaydı.²⁸

b) Kırsaldan Kentlere Göçler

XVI. yüzyılda kırsal bölgelerden kentlere doğru yapılan göçler sebebiyle şehirli halkın temel gıda ürünlerinin sağlanmasında bazı sorunlar yaşanmıştı. Celâli isyanlarına bağlı olarak köylerin

¹⁹ **Vukiyye (Bkz: Kıyye):** Okka adlı eski ağırlık ölçüsünün diğer ismi olup 400 dirhemde ibaretti. Buna ukiyye veya vukiyye denir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Mehmet Ali Ünal, Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü, Paradigma Yay., İstanbul, 2010, s. 404.

²⁰ BOA MD 69, h. 77, s. 44-1.

²¹ Mustafa Cezar, Osmanlı Tarihinde Levendler, Çelikkilt Matbaası, İstanbul, 1965, s. 191.

²² Mustafa Cezar, a.g.e., s. 195.

²³ Süleyman Demirci, Hasan Arslan, Osmanlı Türkiyesi’nde Eşkiya, Devlet ve Siyaset, Yalın Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 150-151.

²⁴ Savaş YILMAZ, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üretimden Pazara Osmanlı Köylüsünün Karşılaştığı Yapısal Sorunlar ve Bu Sorunlara Karşı Merkezî Yönetimin Aldığı Tedbirler”, Vakavivus – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/International Journal Of Historical Researches, Sayı: 4, 2019, ss. 746-778, s. 754.

²⁵ Savaş YILMAZ, a.g.m., s. 764.

²⁶ Mehmet Genç, a.g.e., s. 42,

²⁷ Gelibolulu Mustafa Âli, Siyaset Sanatı Nushatı’s–Selâfîn, Hazırlayan: Faris Çerçi, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2015, s. 189.

²⁸ Zafer Karademir, a.g.e., s. 13.

viraneye dönmesi, merkezi yönetim için ciddi sorun olmuştu. Bu durum XVI. yüzyılın ikinci yarısında daha belirgin hale gelmiş ve pek çok köy terk edilmişti.²⁹ Köylerin çeşitli nedenlere bağlı olarak terk edilmesi kent halkının ihtiyaç duydukları gıda ürünleri başta olmak üzere bazı hammaddelerin temininde de zorluklar yaşamasına neden olmuştu. Osmanlı Devleti'nde köy yerleşkeleri ile onların hinterlandı olan kentler arasında güçlü bir bağ bulunmaktaydı. Özellikle kentlerin doyurulmasında bu bağ ve ilişkinin daha güçlü olduğu anlaşılır.³⁰ Bu bağlamda kırsaldan kentlere yapılan göçler merkezi yönetim için sosyo-ekonomik sorunları da beraberinde getirmişti. Herşeyden önce tarım ve tarıma bağlı ürünlerin yetiştirilmesinde ve arz-talep dengesi, talep lehine bozulmuştu.

Artan talebe rağmen arzın yetersiz kalması özellikle eşkıyalık bağlamında XVI. yüzyılın ikinci yarısında karaborsacılığın artmasına yol açmıştı. Bu dönemde eşkıyalar, ekinliklere sürülerini soktukları gibi harman yerlerini soyup³¹ yakmışlardı.³² Bunun gibi köylülerin zahirelerini eşkıyalar zorla alarak,³³ evlerini ateşe verip,³⁴ bağ ve bahçeleri³⁵ ile koyunlarını da cebren alıp mallarını yağmaladıkları gibi cinayetlerde işlemişlerdi.³⁶ Ayrıca eşkıyalar, köylülerin öküz, inek³⁷ gibi tarım arazilerinin işlenmesinde gücünden faydalanılan hayvanlarını, ellerinden zorla almışlardı. Bu şekilde köylülerin tarım arazilerini işlemelerinde zorluklar yaşamalarına neden olmuşlardı. Tarım arazilerinin işlenmesinde görülen zorluklar tarımsal üretimi de olumsuz yönde etkilemişti. Eşkıyalar, köylülerin ekili dikili arazileri ile harmanlarına zarar vermekle kalmamışlar, mandıralarını basıp cinayet işlemişlerdi. Eşkıyalar üretimi doğrudan etkileyen kanunsuzluklarının yanı sıra, köylülerin çocuklarını esir alıp küffara satmışlar kadınlarına, oğul ve kızlarına da tecavüz ederek çeşitli zulümler yapmışlardı.³⁸

XVI. yüzyılın ikinci yarısında eşkıyalık bağlamında köylülerin, can, mal ve namus güvenliği kalmamıştı. Bunun yanı sıra tarım alanlarında iklimsel nedenlere bağlı kuraklık ile don olayları yaşanması, tarım arazilerinin çekirge istilasına uğraması gibi nedenlere bağlı olarak mahsül azalmıştı.³⁹ Bütün bu olumsuzluklarla beraber köy nüfusunun 1520-1576 yılları arasında aşırı artması, kıt kaynaklarla artan nüfusun beslenip evlendirilmesi, köylü ailelerin ana sorunları arasında yer almıştı. Evlenecek çağda ki genç nüfusun maddi zorluklarla baş başa kalması kır yerleşkelerinden şehirlere doğru göçü tetiklemişti.⁴⁰ Bu nedenlere bağlı olarak kır yerleşkeleri boşalarak viraneye dönmüştü. Bu durumun doğal sonucu olarak şehir nüfusunun artmasıyla beraber başta temel gıda ürünleri olmak üzere pek çok emtiada kıtlık ya da darlık yaşanmıştı. Üretim yaşanan olumsuzluklara bağlı olarak düşmüş bunun sonucu olarakta pazarda bir darlık/kıtlık meydana gelmişti. Emtianın ihtiyacı karşılayamamasının yanı sıra karaborsacıların istifçilik yapıp emtia fiyatlarını artırmaları, tebaanın gündelik hayatını idame ettirmesinde sorunlar yaşamasına yol açmıştı.

c) İklimsel Koşulların Tarım Arazilerini Olumsuz Etkilemesi

²⁹ Karen Barkey, Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi, Çeviren: Zeynep Altok, II. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 152.

³⁰ Huricihan İslamoğlu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü, II. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 255.

³¹ BOA MD 47, h. 476, s. 203.

³² BOA MD 48, h. 177, s. 62.

³³ BOA MD 47, h. 484, s. 208.

³⁴ BOA MD 70, h. 12, s. 7.

³⁵ BOA MD 70, h. 59, s. 32.

³⁶ BOA MD 69, h. 31, s. 19-2. Bkz: BOA MD 70, h. 12, s. 7, BOA MD 70, h. 11, s. 6, BOA MD 71, h. 84, s. 42, BOA MD 70, h. 199, s. 376, BOA MD 71, h. 60, s. 31.

³⁷ BOA MD 73, h. 444, s. 979.

³⁸ BOA MD 69, h. 62, s. 36-1.

³⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, XVI. Asırda Çeşme Kazasının Sosyal ve İktisâdi Yapısı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s. 109.

⁴⁰ Mehmet Öz, XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s. 51-52.

XVI. yüzyılda yaşanan iklimsel faktörlere bağlı kuraklık, don, aşırı soğuk gibi hava koşullarının yaşanması, tarım alanlarından birim arazide elde edilen hâsılatı olumsuz yönde etkilemişti. Özellikle köylerin suya olan ihtiyaçları tarımsal ürünler üzerinde doğrudan etkili olmaktaydı. Yanbolu kadısına gönderilen hüküm de Çeri (?) köyünün su ihtiyacının karşılanması için nehrin suyunun köye akıtılması için gerekli tedbirlerin alınması emredilmişti.⁴¹ Devamında 1591-1595 ile 1592-1596 yılları arasında yaşanan kuraklık, kırsal hayatı doğrudan etkilemişti. Kuraklığa bağlı olarak şehirlerde su sıkıntıları yaşanmış ve kırsaldaki tarım arazileri de bu kuraklıkta olumsuz etkilemişti. Bu nedenle bölgesel bazda kıtlıklar ya da darlıklar yaşanmıştı.⁴²

İklimsel koşullara bağlı yaşanan kıtlık ya da darlığa merkezî yönetimce tarım alanlarının ıslahına yönelik ciddi tarımsal çalışmaların yapılmayışı da tarım alanlarında elde edilen ürünlerde bir rekolte kaybının yaşanmasına yol açmıştı. Osmanlı tarımının iklimsel ve kronik sorunlarının yanı sıra tarlalarda çekirge istilalarının görülmesi de yıllık ürün kaybına yol açmıştı. Devlet, çekirge istilasına yönelik çekirge yumurtalarının itlaf edilmesini taşradaki yöneticilere emretmişti.⁴³ Böylece ürün rekoltesinde yaşanacak zararların önü alınmaya çalışılmıştı. Ancak alınan tedbirlerin oldukça sınırlı olması tarımsal rekoltenin düşmesine mani olamamıştı.

Osmanlı köylüsünün yapısal sorunlarının yanı sıra iklimsel koşullardan kaynaklanan sorunları tarım arazilerinde yeterince istifade edilmesine mani olmuştu. Şöyle ki iklimsel sebeplerde kaynaklanan kıtlıklar zaman zaman köylünün bir sonraki sene için tohumluk dahi bulmasını zora sokmaktaydı.⁴⁴ Köylü tarımsal arazilerde marjinal fayda sağlayamadığı gibi kuraklığa bağlı yaşadığı sorunlar nedeniyle de tohumluk bulmakta zorluklarla da karşı karşıya kalmıştı.

d) Tüccar ve Esnafların Kâr Marjlarını Artırmak İstemeleri

Tüccar ve esnafların ellerindeki emtiadan daha fazla kâr etme arzuları her dönemde hâkim anlayış olmuştu. Ancak tüccar ve esnafların aşırı kâr marj anlayışları, merkezî yönetimin arz ile talep arasında fiyat hareketlerini denetleyen narh sistemi belirlemekteydi. Fiyat hareketlerinin denetlenmesinden çarşı ve pazarların kontrol edilmesine kadar bazı görevler muhtesiplerin sorumluluğundaydı.⁴⁵ Bu şekilde emtia fiyatlarının aşırı pahalalanmasının önü alınıp tebaanın mağdur olmasının önüne geçilmekteydi. Yani emtia fiyatlarının belirlenmesi devletin kontrolü altındaydı. Böylece hem üretici ve satıcılar korunurken hem de tebaanın alım gücünün, fiyat artışlarına bağlı olarak, düşmesine mani olunuyordu. Buna rağmen yaşanan herhangi bir savaş hali, kuraklık, salgın gibi felaketlerin olduğu zaman da tüccar ve esnaflardan bazıları bu durumu lehlerine çevirerek ürünler üzerinde istedikleri kârları sağlamaktaydılar. Bu bağlamda İstanbul kadısına gönderilen hüküm de Mısır'da tüccar ve gemicilerin getirdikleri pirincin sur içine stoklandığı bu sebeple piyasada pirinç darlığı olduğundan dolayı tebaaya fahiş fiyatla pirinç satıldığı belirtilerek narhı cari üzerinde pirinç satılmaması emredilmişti.⁴⁶ Fiyatların aşırı artması tebaanın hem alım gücünü düşürmekte hem de ihtiyaç duyulan ürünlerin elde edilmesinde sorunlar yaşanmasına neden olmaktaydı. Bu bağlamda sadece kendi çıkarlarını düşünen gemi kaptanlarının, küffara satılmaması gereken ürünleri satarak pazarda ürün darlığının/kıtlığının yaşanmasında da etkileri olmaktaydı. Şöyle ki tüccar ve gemiciler tarafından İstanbul'a götürülmesi gereken yapağı, gön ve sahtyanın Gelibolu, Silivri, Tekfurdağ İskelelerine götürülerek küffara satılmasından dolayı bu malzemelerin temininde zorluklar yaşanmıştı.⁴⁷ İhtiyaç duyulan emtianın bulunmasında yaşanan

⁴¹ BOA MD 48, h. 249, s. 92.

⁴² Sam White, a.g.e., s. 196-197.

⁴³ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 72.

⁴⁴ Mehmet Ali Ünal, a.g.e., s. 100.

⁴⁵ Ziya Kazıcı, Osmanlı'da Yerel Yönetim (İhtisab Müessesesi), Bilge Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 91.

⁴⁶ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 7 Numaralı Mühimme Defteri, s. 750.

⁴⁷ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 7 Numaralı Mühimme Defteri, s. 861.

zorluklar nedeniyle karaborsacılar, istifledikleri bu ürünleri aşırı fiyatlarla satarak haksız kazanç elde etmişlerdi.

Osmanlı Devleti'nde sadece hububat ve hububata bağlı ekmek gibi ürünlerin stokçuluğu/karaborsacılığı yapılmamış; aynı zamanda, karaborsacılarca meyve azlığının yaşandığı dönemlerde meyveler stoklanıp fahiş fiyatlarla satılmıştı. Osmanlı Devleti'nde yaşanan büyük tağşişin ardında (1585)⁴⁸ karaborsacılar meyveleri istiflemişlerdi. Bunun sonunda meyve kıtlığının yaşanması üzerine Ege bölgesindeki kadılara gönderilen hükümde aracılara meyve satılmaması gerektiği, meyvelerin doğrudan gemi reislerine verilmesi emredilmişti. En büyük üzüm tedarikçileri arasında yer alan Ege bölgesinde dahi bir kantar üzüm fiyatının 40 akçeden 120 akçeye çıkması, piyasada üzüm darlığına yol açmıştı.⁴⁹

Fiyatların aşırı artması karşısında tebaa başta olmak üzere zaman zaman merkezî yönetim dahi başkentin temel gıda ürünlerini sağlamak da zorlanmışlardı. Muhtekirler/karaborsacılar ise yaşanan kıtlık ya da darlık zamanında stokladıkları ürünleri aşırı fiyatlara satarak zenginleşmişlerdi.

e) Ehl-i Örf ile Ehl-i Şer'in Karaborsacılık Yapmaları

Esnaf ve tüccarların yanı sıra ehl-i örf ile ehl-i şer'den bazıları da karaborsacılık yaparak tebaaya ekonomik yönden zarar verdikleri gibi sattıkları ürünler üzerinde de vergi vermeyerek hazineyi gelir kaybına da uğratmışlardı. XVI. yüzyılın ikinci yarısında savaş ekonomisinin uygulandığı yıllarda ekonomik yönden de Osmanlı maliyesi ciddi sorunlarla karşılaşmış; uzun süren savaşlar gıda stoklarını bitirmişti. Üretimin önünde en büyük engellerden biri olan köylerin boşalması ile de kentlerin doyurulması, merkezî yönetimi oldukça meşgul etmişti.⁵⁰

Başkentin iaşesinin sağlanması doğrudan merkezî yönetimin sorumluluğundayken taşradaki büyük şehirlerin iaşesi kadıların sorumluluğundaydı. Buna rağmen zaman zaman başkentte dahi başta buğday olmak üzere meyve ve sebze kıtlığı/darlığı yaşanmış; kadılar, kanunen kendilerine verilen hububat toplama yetkisinde dahi yolsuzluklar yapmışlardı.⁵¹ Bu bağlamda İznikmid, Sapanca, Bolu ve Kurşunlu kadılarının narh-ı cârî üzere zahire, pirinç satın aldıkları ancak İznikmid kadısının tüccarların satın aldıkları pirinçlere el koyduğu divâna arz edilmesi üzerine İznikmid kadısının pirinci tüccara teslim edip küffara satmaması emredilmişti.⁵² Bunun yanı sıra yeniçerilerin de yaptıkları karaborsacılığa bağlı olarak da fiyat artışları yaşanmıştı.⁵³ Doğal nedenlere bağlı olarak kıtlığın/darlığın yaşandığı dönemlerde dahi madrabazlar başta olmak üzere tımarlı sipahiler, ümera gibi devlet memurları, Avrupa'ya buğday kaçakçılığı yapmışlardı.⁵⁴

Karaborsacılar hakkında XVI. yüzyılın ikinci yarısında sayısız arzlar Divân-ı hümâyûna sunulmuştu. Bu bağlamda Bursa kadısı Divân-ı hümâyûna gönderdiği arz da bakkalların mahkemeye gelerek Pazarcıbaşı Mahmut'un, şehre zahire getirenlerin elindeki zahireyi alıp ambara stokladığını ve bakkallardan akçe almadıkça vermediğini, yaşanan zahire darlığından dolayı tebaa ile bakkal esnafının huzursuz olduğunu ve Pazarcıbaşı Mahmut'un bu şekilde on bir yıl karaborsacılıkla haksız kazanç sağladığını belirtmişti.⁵⁵ Şam beylerbeyi ie Safed kadısına gönderilen hükümde Safed halkının Divân-ı hümâyûna arz-i hal sunarak köylülerin, zahire, un gibi ürünlerini şehre götürüp hem halka hem de tüccarlara satarak geçimlerini sağlarken muhtesip ile ümenanın anlaşır tekelleşerek kendilerinin haricinde zahire, un gibi ürünleri sattırmadıklarını ve

⁴⁸ Şevket Pamuk, Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 136.

⁴⁹ BOA MD 53, h. 469, s. 160.

⁵⁰ Sam White, a.g.e., s. 203.

⁵¹ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 73.

⁵² BOA MD 27, h. 866, s. 363.

⁵³ Sam White, a.g.e., s. 205.

⁵⁴ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 71.

⁵⁵ BOA MD 73, h. 1002, s. 454.

kendilerinin ise bu ürünleri aşırı fiyata satarak halka zulüm ettiklerini arz etmişlerdi.⁵⁶ İskenderiye beyine gönderilen hükümde ise Dukakin, Prizren, İskenderiye sancaklarının hassa emini Ahmet beyin göndermiş olduğu arz da Frenk Beyi Nakşa'nın, Dukakin sancağına bağlı Beneste sahiline yakın bir yere yerleşerek tebaada topladığı emtiayı ambara stoklayıp Frengistan'a sattığını belirtmişti. Bu hususta hem karaborsacılık hem de kaçakçılık yapan Nakşa adlı zimminin yakalanıp başkente gönderilmesi emredilmişti.⁵⁷ Genelde karaborsacılık iç pazarda emtia kıtlığının yaşandığı zamanlarda fiyatların artmasına bağlı yapılmaktaydı. Burada ise stokçuluk, iç pazara yönelik yapılmayarak uluslararası boyutta yapıldığı anlaşılmaktadır.

Merkezî yönetim, karaborsacılarla mücadeleyi daha etkin kılmak için; müsadere cezası başta olmak üzere, falaka, siyaseten katl, sürgün ve hapis cezaları vermişti.⁵⁸ Merkezî yönetimce, karaborsacılık yapan ehl-i şer' ile ehl-i örfe verilen cezaların ağır yaptırımlar ihtiva ettiği görülmektedir.

C) Osmanlı Devleti'nde Kaçakçılık

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin kurumsal yapısının pazar ekonomisini belirleyip yönlendirecek iktisadi unsurlara sahip olması, üretim ile tüketim arasında dengenin bozulmamasına gayret etmesi, tebaanın muhtelif ihtiyaçlarını karşılanmasına yönelik tedbirlerdendi. Merkezî yönetim enflasyonun, tebaanın alım gücünü etkilememesi için narh sistemine önem vermişti. Narh sistemine göre esnaf ile tüccarın kâr marjı %5 ile %15 arasında belirlenmişti. Belirlenen oranlardan fazla kâr sağlamak isteyenlere ağır cezalar verilmişti.⁵⁹

XVI. yüzyıl boyunca devletin, iktisat politikası; ithalatı serbest bırakarak ihracatı kısıtlayıp kontrol altında tutmaya dayanmaktaydı. Devletin, bu iktisat politikası XIX yüzyılın ikinci yarısına kadar sürmüştü. Bu politika gereğince ihracat ürünlerine yüksek vergiler konmuş hatta yasaklamalara kadar giden kanunî düzenlemeler yapılmıştı.⁶⁰ Elinde emtia bulunan tebaadan ya da devlet memurlarından (ehl-i örf ile ehl-i şer') bazıları daha yüksek kâr elde etmek için devlet politikasına mugayir hareket ederek kaçakçılık yapmışlardı.

Osmanlı tebaası tarafından altın, gümüş gibi madenlerin hammadde ya da yarı mamul madde olarak Avrupa'ya yüksek fiyatlarla satıldığı⁶¹ gibi Sana'dan Hindistan'a gümüş kaçakçılığı⁶² da yapılmaktaydı. Çeşitli emtiaların yanı sıra zahire, üzüm gibi gıda ürünleri de kaçakçılar vasıtasıyla küffara satılmaktaydı. Bu bağlamda zahire stratejik bir ürün olduğu için bunun alınıp satılmasına merkezî yönetimce oldukça dikkat edilmişti. Buna rağmen daha fazla kâr elde etmek isteyenlerce, bu ürün küffara kaçak olarak satılmıştı. Mihaliç, Aydıncık, Gönen ve Manyas kadılarına gönderilen hüküm de köylülerden, İstanbul'a gönderilmek için develerle toplanan zahirenin kara yoluyla limanlara taşınarak kaçak yollarla küffara satıldığı belirtilip gerekli tedbirleri almaları emredilmişti.⁶³ Bunun gibi Kite kazasına bağlı Erikli ile Yalak-âbâd kazasına bağlı Gonca köylüleri, İstanbul'un her yıl önemli miktarda üzüm ihtiyacını karşılanırken, köylüler ürünlerinde daha çok kâr sağlamak için küffara kaçak yollarla satmışlardı.⁶⁴ İzmir ve Foça kadılarında gönderilen hüküm de ise Venedik ile diğer ülke gemilerine satılması yasak olan tereke ile kuru

⁵⁶ BOA MD 51, h. 67, s. 29.

⁵⁷ BOA MD 47, h. 92, s. 36.

⁵⁸ Mehmet Koç, a.g.e., s. 251.

⁵⁹ Mehmet Genç, a.g.e., s. 47.

⁶⁰ Mehmet Genç, a.g.e., s. 50.

⁶¹ Mehmet Ali Ünal, a.g.e., s. 176.

⁶² Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 5 Numaralı Mühimme Defteri, s. 276.

⁶³ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 6 Numaralı Mühimme Defteri, s. 47.

⁶⁴ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 6 Numaralı Mühimme Defteri, s. 46.

meyvenin satılmasından dolayı bu ürünlerin temininde zorluklar yaşandığı belirtilerek gerekli önlemleri almaları emredilmişti.⁶⁵

Osmanlı Devleti'nde gerek dâhilî gerek ise haricî sebeplere bağlı olarak XVI. yüzyılda kaçakçılık suçları işlenmişti. Merkezî yönetimin kaçakçılık olaylarını önleyememesinde; kaçakçıların sattıkları mal ve ürünlerin vergilerini devlete vermeyerek karlı çıkmaları ile sattıkları ürünleri daha pahalıya satmaları etkili olmuştu.

D) Kaçakçılığın Sebepleri

a) Ticaret Yollarının Denetiminin Sağlanmasında Yaşanan Zorluklar

Osmanlı Devleti'nde, kaçakçılık en çok deniz yolları kullanılarak yapılmıştı.⁶⁶ Bu bağlamda Osmanlı denizciliğinde gemiciliğin yeterince gelişmemiş olmasının yanı sıra İnebahtı deniz (1571) savaşının kaybedilmesi, Akdeniz'in kontrol edilmesinde zorlukların yaşanmasına yol açmıştı.⁶⁷ Anadolu örneğinde de olduğu gibi limanları iç bölgelere bağlayan karayollarının elverişsiz olması⁶⁸ ve deniz ticaretinin genellikle yabancı gemilerle yapılmış olması⁶⁹ gibi sebepler deniz yollarında kaçakçılığın daha çok yapılmasına yol açmıştı. Özellikle Rodos ve Lindos Adalarındaki gemi reislerine gönderilen hükümlerde yabancı tacirlere hububat satılmaması gerektiğine yönelik sayısız hükümler bulunmaktadır.⁷⁰ Ege Adalarındaki gemicilerin kaçakçılık yaptığı merkezî yönetimce de bilinmesine rağmen bu menfur fiili önleyici ciddi tedbirler de alınmamıştı. Marmara, Ege ile Rumeli limanlarında yapılan kaçakçılık olayları buralarda daha çok istenilen emtianın elde edilmesinde sorunlara neden olmuştu.⁷¹

1591 yılından itibaren Karadeniz, Ege ve Akdeniz üzerinde kaçakçılık olayları oldukça artmıştı.⁷² Bu bağlamda Ege Denizinde olduğu gibi Karadeniz üzerinde yapılan deniz ticaretinde de kaçakçılık oldukça sık yapılmaktaydı. Karadeniz ticaretinde Abazalar ve Mingrelistanla yapılan ticaret büyük ölçüde kaçakçılığa dayanmaktaydı. Özellikle Abazalara silah kaçakçılığı yapılmaktaydı. Osmanlı Devleti, deniz yolları üzerinden Abazalara yapılan kaçak yoldan silah satışını önlemek için Abazalara ticareti yasaklamıştı.⁷³ Bunun gibi Karadeniz üzerinde Osmanlı Devleti'ne bağlı Kırım Hanlığı'na gönderilecek kılar mühimmat sevkiyatı sırasında bakır gibi harp sanayisinin ihtiyacı olan mamullerinin kaçak gönderilmemesine oldukça dikkat edilmişti.⁷⁴ Merkezî yönetimce alınan bütün önlemlere rağmen denizlerin denetiminde yaşanan zorluklardan dolayı stratejik öneme sahip mamuller başta olmak üzere çeşitli emtia kaçak yollarla satılmıştı.

Osmanlı Devletinde kaçakçılık sadece deniz yolları üzerinde yapılmamıştı. Deniz yolları kullanılarak yapılan hububat kaçakçılığının yanı sıra Tuna Nehri üzerinden Polonya'ya ve Doğu illerinden Batı Anadolu'ya kadar kaçak olarak koyun satılması hem deniz yolunun hem de kara yolunun kaçakçılıkta kullanıldığının kanıtıdır.⁷⁵ Bunun gibi Balkanlar ile Anadolu güzergâhında ki karayolunda da koyunlar⁷⁶ ve ihracı yasak olan stratejik öneme sahip atlar da satılmıştı. Bu bağlamda Tırhala ile Nar' kadılarına gönderilen hükümde Tırhala reâyâsından Cemşid'in, küffara at sattığı ve bu sebeple Cemşid hakkında tahkikatın yapılarak neticesinin arz edilmesi

⁶⁵ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 7 Numaralı Mühimme Defteri, s. 186.

⁶⁶ Ahmed Güner Sayar, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, II. Baskı, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 142.

⁶⁷ İlber Ortaylı, a.g.e., s. 246.

⁶⁸ Suraiya Faroqhi, Osmanlı'da Kentler ve Kentliler, Çeviren: Neyyir Berktaş, V. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 95.

⁶⁹ Ahmed Güner Sayar, a.g.e., s. 142.

⁷⁰ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s. 105.

⁷¹ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 35.

⁷² Sam White, a.g.e., s. 203.

⁷³ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s. 108.

⁷⁴ BOA MD 49, h. 449, s. 113.

⁷⁵ Sam White, a.g.e., s. 215-216.

⁷⁶ Sam White, a.g.e., s. 204.

emredilmişti.⁷⁷ Savaş araç ve gereçlerinin de satılması kanunen yasak olmasına rağmen Şam'da, tüccarlar başta İran olmak üzere küffara silah ve savaş malzemeleri sattıkları belirtilip Beylerbeyi tarafından gerekli tedbirlerin alınarak kaçakçılığa mani olunması emredilmişti.⁷⁸

Merkezî yönetim her ne kadar deniz yolu kullanılarak yapılan kaçakçılığa mani olmak istemiş olsa da denizlerin kontrol altında tutulup denetlenmesi oldukça zor olmuştu. Aynı zamanda devlet memurlarının (ehl-i örf ile ehl-i şer'in) kaçakçılarla işbirliği yapmaları ile beşerî ve doğal faktörlerin kontrolünde yaşanan sorunlar, kaçakçılık olaylarının engellenememesinde etkili olmuştu.

b) Ehl-i Örf ile Ehl-i Şer'in Görevlerini Suistimal Etmeleri

Ahmet Refik'in de belirttiği gibi gümrük emirlerinin ya doğrudan ya da dolaylı olarak kaçakçılık olayları içerisinde bulunmaları bu menfur fiiliyatın sürüp gitmesine sebep olmuştu.⁷⁹ Bunun gibi ehl-i örf ile ehl-i şer'lerden bazıları kaçakçılarla işbirliği yaparak görevlerini suistimal etmişlerdi. Şöyle ki Ayrıboz beyi ile Atina kadısına gönderilen hükümde ise Muhtesib Memi'nin Espine köyündeki çiftliğinde, küffara buğday sattığının ihbar edildiği, bunun üzerine kanuna aykırı davranıp davranmadığının araştırılması gerektiği, şayet suçunun sabit olması halinde tutuklanarak sicilyle başkente gönderilmesi emredilmişti.⁸⁰ Osmanlı Devleti'nde sadece hububat kaçakçılığı yapılmıyordu. Hububat kaçakçılığının yanı sıra devletteki nüfuzunu kullanan ehl-i örf ile ehl-i şer'den bazıları, odun kaçakçılığı da yapmışlardı. Şöyle ki Sapanca ve İzmit ormanlık alanlarına kaçak olarak Rumeli'de gelip yerleşen baltacılar,⁸¹ izinsiz kestikleri ağaçları devlet memurlarıyla işbirliği yaparak Mısır'a kaçak satmışlardı.⁸² İskenderiye beyine gönderilen hüküm de ise kale muhafızlarından bazıları, düşmana satılması yasak olan atları köylülerden satın alıp besledikten sonra düşmana sattıkları arz edilmesi üzerine kaçakçıların dirliklerinin ellerinden alınarak suç dosyaları ile başkente gönderilmeleri emredilmişti.⁸³

Tebaanın kaçakçılık yapmasında görevini suistimal eden bazı devlet memurları ile işbirliği halinde bulunmaları, merkezî yönetimin taşraya göndermiş olduğu hükümlerin işlerliğini kadük hale getirmişti. Bu yüzden kaçakçılık, Osmanlı Devleti'nin muhtelif dönemlerinde ehl-i örf ile ehl-i şer'in geçim kapısı olmuştu.

c) Malî Buhranların Kaçakçılık Olaylarına Etkisi

XVI. yüzyılda doğal ve beşerî faktörlere bağlı olarak yaşanan fiyat artışlarını aynı zamanda uzun süren savaşlarda tetiklemişti. Köylerin boşalması⁸⁴ üretimi olumsuz etkilerken aralıklarla süren uzun savaşlar, Osmanlı maliyesi üzerine ek masraflar getirmişti. Osmanlı maliyesini olumsuz yönde etkileyen dâhilî sorunların yanı sıra 1580'li yıllardan başlayıp yarım asır kadar sürecek kıtalar arası altın ve gümüşün bol ve ucuz bir şekilde Osmanlı ülkesine gelmesi, enflasyonun yükselmesine neden olmuştu.⁸⁵ Merkezî yönetim yaşanan malî buhranlardan kurtulmak için 1586-1587⁸⁶ tarihinde ilk defa büyük tağşiş⁸⁷ karar vermişti. Paranın ayarının düşürülmesi Osmanlı tebaasının, alım gücünü olumsuz etkilemişti.

⁷⁷ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 5 Numaralı Mühimme Defteri, s. 33.

⁷⁸ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 5 Numaralı Mühimme Defteri, s. 40.

⁷⁹ Ahmed Refik, Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1495-1591), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1998, s. 102.

⁸⁰ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 6 Numaralı Mühimme Defteri, s. 8.

⁸¹ BOA MD 74, h. 269, s. 94.

⁸² BOA MD 76, h. 127, s. 51.

⁸³ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 5 Numaralı Mühimme Defteri, s. 176. Benzer hükümler için bakınız: BOA MD 51, h. 135, s. 59, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 7 Numaralı Mühimme Defteri, s. 486

⁸⁴ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 271.

⁸⁵ Şevket Pamuk, Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, IV. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Çeviren: Gökhan Aksay, İstanbul, 2013, s. 50.

⁸⁶ Ekrem Erdem, "Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz", Bankacılar Dergisi, Sayı 56, 2006, s. 23.

Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılın ikinci yarısında savaş ekonomisinin uygulanması aynı zamanda kaçakçılık olaylarının artmasına sebep olmuştu. Şöyle ki *“İyice azan enflasyon erzak kaçırmayı ve yaygın vurgunculuğu körükledi. Ülke içine gümüş akışının ve nüfus baskısının etkisiyle süren “fiyat devrimi”ne savaş taleplerinin ve Büyük Kuraklık’la bağlantılı sıkıntılardan eklenmesi maliyetleri yukarı fırlattı. Barkan 1489/1490 yılını taban alarak, temel gıda ürünlerinde akçe cinsinde fiyat endeksinin 1588/1589’da 365,52’ye yükseldiğini, Haçova Muharebesi’ne doğru 441,58’e sıçradığını ve sadece bir yıl sonra aniden 532,07’ye tırmandığını hesaplar.”*⁸⁸ Savaş ekonomisinin uygulandığı yıllarda doğal ve beşerî faktörlerden kaynaklanan enflasyondan daha fazla enflasyonun yaşanması, Osmanlı’da kaçakçılık olaylarının artarak devam etmesine yol açmıştı. Osmanlı Devleti bir yandan fiyatların artmaması için gayret sarf ederken diğer yandan da kaçakçılarla mücadele etmek zorunda kalmıştı. Artan emtia fiyatları karşısında maliyenin hesapları ile piyasa hesapları arasında fiyat farklarının yaşanması kaçakçılara fırsatlar sunmaktaydı. Şöyle ki 1592 yılında üzümün kantarı 50 ile 60 akçe arası olarak resmen belirlenmişken İzmit’te üzümün kantarı 120 akçeye satılmaktaydı.⁸⁹

Osmanlı para birimi akçenin değer kaybetmesi, malî buhranların yaşanması ile Celâli isyanlarının oluşturduğu kırsaldan şehir merkezlerine yapılan göçler vs. gibi olaylar, Avrupa’ya hububat ve yasaklı malzemelerin satılmasında etkili olmuştu.⁹⁰

E) Merkezî Yönetimin Karaborsacılar ile Kaçakçılara Karşı Aldığı Tedbirler

Merkezî yönetim, fiyat hareketlerini denetleyen narh sistemini hayata geçirmişti. Bu şekilde hem tebaanın enflasyonun üzerinde mal ya da ürün alması engellenmiş hem de tüccarın zarar etmesine mani olunmuştu. Para politikası ile denetim araçlarının yanı sıra emtia fiyatlarının artmasında manipülasyon yapanlara ağır cezalar verilmişti. Bu cezalar arasında para cezası başta olmak üzere hapis,⁹¹ teşhir, uyarı, dayak cezaları ile karaborsacının/muhtekirin malına el konulması ile tebaaya malının bedava dağıtılıp iflase sürüklenmesine yol açan malî cezalar da bulunmaktaydı.⁹² Şayet karaborsacılar, devlet memuru ise sürgün cezasına çaptırılmaktaydılar.⁹³ Böylece merkezî yönetimde, karaborsacılar adlı, malî cezalar verilerek mücadele edilmişti.

Yaptırımı ağır olan cezaların yanı sıra kanuni olarak da hububat stokçuluğunun önlenmesi için tüccarlara ahkâm-ı şerifeler verilmişti. Bu şekilde ellerinde belgesi olanların, hububat ticareti yapmasına izin verilerek kanuni önlemler alınmıştı.⁹⁴ İdarî ve kanuni bazı tedbirlerin alınmasının yanı sıra tartı araç gereçlerine düzenlemeler de getirilerek haksızlıkların önü alınmak istenmişti. Şöyle ki kurutulmuş meyvelere uygulanan hacim üzerindeki fiyatlandırılmaya son verilmişti. Ayrıca İzmir’de kullanılan ağırlık birimi İstanbul’da kullanılan ağırlık birimine uyarlanmıştı.⁹⁵ Bu bağlamda Marmara kadısına gönderilen hüküm de Balya kazasında kullanılan kilenin ölçüsünün tam belirli olmayışından dolayı alış verişlerde tebaanın zarar gördüğü belirtilmiş. Bu hususta tebaa için Balya kazasında kullanılan kilenin mi yoksa İstanbul kilesinin mi kullanılmasının faydalı olacağı araştırılarak karar verilmesi emredilmişti.⁹⁶

⁸⁷ **Tagışış:** 1. Saf ve halis bir maddenin içerisine başka maddeler karıştırarak onun saflığını ve ayarını bozmak. 2. Osmanlı tarihinde paranın yani akçenin içerisindeki gümüş oranının düşürülmesi hadisesine tagışış politikası denir (Pamuk, vd). Mehmet Ali Ünal, a.g.s., s. 658.

⁸⁸ Sam White, a.g.e., s. 204.

⁸⁹ Sam White, a.g.e., s. 205.

⁹⁰ Mustafa Akdağ, a.g.e., s. 43.

⁹¹ Ziya Kazıcı, a.g.e., s. 92.

⁹² Zafer Karademir, a.g.e., s. 120-121.

⁹³ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 6 Numaralı Mühimme Defteri, s. 226.

⁹⁴ Zafer Karademir, a.g.e., s. 124-125.

⁹⁵ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s. 101.

⁹⁶ BOA MD 12, h. 485, s. 505.

Bu cezaların yanı sıra herhangi bir yerde yaşanan zahire kıtlığına karşı merkezî yönetim, başka idari birimlerinde (eyalet, sancak, kaza ve karyeler) toplanan zahireleri, kıtlık yaşanan yerlere naklederek tebaanın sıkıntı yaşamasını önlemeye çalışmıştı. Ancak bölgesel nitelikli bu sunî tedbirler karaborsacılık ve kaçakçılığın önlenmesinde etkili olamamıştı. Buna rağmen karaborsacıların, kıtlık zamanında vurgun yapmalarına da mani olunmuştu. Şöyle ki Akkirman'da yaşanan zahire kıtlığına karşı Silistre, Varna, Balçık ile Samsun'da toplanan zahirenin, gemilerle Akkirman'a taşınması emredilmişti.⁹⁷ Antalya kadısına gönderilen hüküm de ise Trablusşam vilayetinde yaşanan zahire kıtlığı sebebiyle Antalya ahalisinin ihtiyacından fazla olan zahiresinin, gelen gemilerle Trablusşam halkına satılması emredilmişti.⁹⁸ Merkezî yönetimce alınan bölgesel nitelikli tedbirler az da olsa karaborsacılarla kaçakçıların yaşanan darlık/kıtlıkta istifade etmelerini engellemişti.

Zahire kıtlığına karşı alınan tedbirlerin aynı zamanda tebaanın et ihtiyacını karşılamaya yönelikte alındığı da bilinmektedir. Şöyle ki kasaba ve köylerde dişi koyunların kesilmemesine yönelik taşradaki yöneticilere hükümler gönderilmişti.⁹⁹ Anaç koyunların kesilmesi önlenerek yaşanması muhtemel olan et sıkıntısının önü alınmak istenmişti. Başkent'in et ihtiyacını karşılanması için taşradaki yöneticilere gönderilen hükümlerin genelinde, bıçağa yarayanların¹⁰⁰ başkente gönderilmesi emredilmişti. Merkezî yönetimce hangi hayvanların kesilmek için başkente gönderilmesi hakkında bilgi verildiği görülmektedir. Burada belli bir plan dâhilinde hareket edilerek hem tebaanın et ihtiyacı karşılanmaya çalışılmış hem de koyunların rastgele kesilmesine müsaade edilmemişti.

Merkezî yönetim XVI. yüzyıl boyunca bir taraftan muhtekirlerle/karaborsacılarla uğraşırken diğer yanda kaçakçılığı önlemeye yönelik idarî tedbirler almıştı. Bu bağlamda gemi reislerine gönderilen hükümlerde belirlenen limanların haricinde demirlememeleri,¹⁰¹ ellerinde hüküm olmayan tüccarlara zahire satılmaması¹⁰² ile gemi kaptanlarına tereke taşımaları ve taşınan terekenin kaç müd olduğu ve nereye teslim edileceği vs. dair temessükler verilmişti.¹⁰³ Ayrıca kaçakçılığın yapıldığı limanlara, Küffar gemilerinin yanaştırılmaması taşra yöneticilerine emredilmişti.¹⁰⁴ Bu bağlamda Gelibolu ve Rodosçuk kadılarına gönderilen hüküm de Mısır'da zahire getiren gemilerin taşıdıkları zahireyi limanlara yanaşarak sattıkları bu sebeple başkente zahire kıtlığı yaşandığı belirtilip kaptanların zahire kaçakçılığı yapmamaları için gemilerin ambarlarının mühürlenmesi emredilmişti.¹⁰⁵

Osmanlı Devleti'nin özellikle küffara yakın yerlerdeki yolların denetimi naibler ve yanındakilere yaptırılarak engellenmeye çalışılmıştı. Bu bağlamda Ohri beyi ile Ohri ile Istaruva kadılarına gönderilen hüküm de Küffara tereke ve meta' satılmaması gerektiği ve yollarda tereke satmak için gidenlerin, naib ve yanındakiler tarafından geri gönderilmesi gerektiği belirtilmişti.¹⁰⁶

Taşradaki yöneticilere, kaçakçılarla mücadelede görevini suistimal edenlere ağır cezalar verileceğine dair pek çok hükümler gönderilmişti. Şöyle ki Gelibolu'da Hassa Emmini'ne, kaçakçılarla mücadelede ihmalkâr davranılmaması gerektiği şayet herhangi bir şekilde ihmalinin

⁹⁷ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 6 Numaralı Mühimme Defteri, s. 208.

⁹⁸ BOA MD 51, h. 213, s. 95.

⁹⁹ BOA MD 72, h. 340, s. 178.

¹⁰⁰ BOA MD 12, h. 485, s. 927.

¹⁰¹ BOA MD 73, h. 980, s. 444.

¹⁰² Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 5 Numaralı Mühimme Defteri, s. 95.

¹⁰³ BOA MD 71, h. 90, s. 44.

¹⁰⁴ BOA MD 69, h. 119, s. 66-2.

¹⁰⁵ BOA MD 71, h. 97, s. 47.

¹⁰⁶ BOA MD 51, h. 104, s. 45.

tespit edilmesi halinde ağır cezaya çaptırılacağı belirtilmişti.¹⁰⁷ İznikmid ve Yalak-âbâd kadılarına gönderilen hüküm de kaçakçılıkla mücadelede herhangi bir zafiyet gösterilmesi halinde azl edilecekleri gibi çeşitli cezalara da çaptırılacakları belirtilmişti.¹⁰⁸ Bunun gibi küffara kaçak olarak tereke satanlar hakkında “şer’le haklarında geline”,¹⁰⁹ siyaset oluna¹¹⁰ gibi hükümlerin bulunması, kaçakçılara ölüm cezası verilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Bazen de gönderilen hükümlerin son kısımlarında kaçakçılarla mücadelede daha etkin olunmasına yönelik “ihmâl ü müsâhele itmeyüp” ibarelerin bulunmaktaydı.

Ticarî öneme sahip limanlarda kaçakçılık yapıp küffara tereke satılması durumunda o limanlarda bir daha tereke yüklenmeyeceğine dair kesin hükümler de bulunmaktaydı. Bu bağlamda İbrice Limanından, İstanbul’a gönderilmesi için yüklenen terekelerin küffara satılması üzerine bir daha kesinlikle bu limanda tereke taşımacılığının yapılmayacağı Keşan kadısına emredilmişti.¹¹¹ Burada merkezî yönetimin, kaçakçılara karşı aldığı tedbirlerde ne kadar kararlı olduğu görülmektedir.

Zahire kaçakçılığının yanı sıra meyve kaçakçılığı da yapılmıştı. İzmir limanında kara üzüm, badem, incir gibi meyveler başkente gönderilmesi gerekirken geminin küffar tarafına hareket ettiğinin öğrenilmesi üzerine başkente taşıdığı meyvelerle getirilmesi İzmir kadısı ile Kocakaleli dizdarına emredilmişti.¹¹² Böylece kaçırılan ve ihtiyaç duyulan meyvelerin tekrar getirilmesi için kolluk marifetiyle tedbir alınmıştı.

Merkezî yönetim bir taraftan çeşitli idarî, malî ve cezaî tedbirlerle karaborsacılığı ve kaçakçılığı önlemeye çalışırken diğer taraftan da pazar ekonomisini kontrol etmeyi ihmal etmemişti. Şöyle ki Erzurum defterdarına gönderilen hüküm de Erzurum’da zahire kıtlığının yaşanıp yaşanmadığı, arpa ve buğdayın kilesinin kaç akçe olduğu sorularak pazar ekonomisi hakkında bilgi alıp yerinde kontrolü sağlayarak emtia fiyatlarının aşırı pahalanmaması için teftiş ettirmişti.¹¹³

Merkezî yönetim iklimsel koşullar ile haşaratın tarım alanlarına vermiş olduğu zararlardan¹¹⁴ dolayı tebaanın gündelik yaşamını idame ettirmede herhangi bir sorunla karşılaşmaması için kıtlık ya da darlığın yaşandığı yerlerde aynî olarak alınan vergileri af etmişti. Böylece yaşanan kıtlık ya da darlıkta karaborsacıların tebaayı istismar etmelerinin önü de alınmış olmaktaydı. Bu bağlamda Peçin kadısı yıllık İstanbul kilesiyle üç yüz kile buğdayı Rodos’a göndermeleri gerekirken yüz on kile buğday gönderdiklerini arz etmişti. Geri kalan kısmın ise yaşanan kuraklık ve çekirge istilası nedeniyle gönderemediklerini ve tebaanın mağdur olmaması için af edilmesi şeklindeki arzına binaen tebaanın buğday vermeye kudretlerinin olmaması halinde affına karar verildiği kadiya gönderilen hükümlerle belirtilmişti.¹¹⁵

Osmanlı Devleti’nin kudretli olduğu Kanunî döneminde karaborsacılık ve kaçakçılık suçları fazla yaşanmamıştı. Ancak II. Selim ve III. Murat ile III. Mehmet dönemlerinde karaborsacılık ve kaçakçılıkla mücadelede edilmesi için taşradaki yöneticilere çok miktarda tezkereler¹¹⁶

¹⁰⁷ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 6 Numaralı Mühimme Defteri, s. 24.

¹⁰⁸ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 6 Numaralı Mühimme Defteri, s. 45.

¹⁰⁹ BOA MD 73, h. 985, s. 447.

¹¹⁰ BOA MD 12, h. 525, s. 1022.

¹¹¹ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 6 Numaralı Mühimme Defteri, s. 28.

¹¹² BOA MD 72, h. 388, s. 202.

¹¹³ BOA MD 32, h. 445, s. 240.

¹¹⁴ Savaş Yılmaz, a.g.m., s. 756.

¹¹⁵ BOA MD 12, h. 983, s. 513.

¹¹⁶ Sam White, a.g.e., s. 203.

gönderilmişti. Devlet otoritesinin sarsılmaya başladığı dönemlerde, karaborsacılık ve kaçakçılık suçları artmıştı.

SONUÇ

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin, ülke genelinde yaşanan kıtlıkların ana sebebi olarak karaborsacılık ile kaçakçılığa bağlı hububat, meyve, et gibi küffara satılması yasak olan ürünlerin satılmasını görmesi, tarım ve köylü bileşkesinde meydana gelen değişimlerin farkında olmadığını göstermektedir. XVI. yüzyılda merkezî yönetim, tarım alanlarının ıslahına yönelik ciddi çalışmalar yapamadığı gibi köylülerin tarım arazilerinde birim alanda elde edecekleri, yıllık ürün miktarını artırıcı çalışmalarda da bulunamamıştı. Yani tarım ve tarıma bağlı iş kolu olan hayvancılıkta yenilikçiliğin öncüsü olamamış, doğma öğretilerle kanunlar muvacehesinde hareket etmişti. Bu bağlamda ülke genelinde yaşanan hububat başta olmak üzere bazı emtia yokluğunu/kıtlığını, karaborsacılık ya da kaçakçılık olayları ile ilişkilendirmişti. Bu bağlamda tarım alanlarının terk edilmesi, kırsal bölgelerin güvenliğinin sağlanamaması, Osmanlı kentlerinde hububat ile et başta olmak üzere temel gıda maddelerinin fiyatının aşırı artmasında etkili olmuştu. Merkezî yönetim tarım ve hayvancılık politikasında köklü yeniliklere gidilemediği gibi mevcut durumun sürmesi için gayret etmişti. Bu nedenle kanun ve kolluk marifetiyle yaşanan kıtlık/darlıklara son vermeyi amaçlayan merkezî yönetim, devlet memurlarının dahi karaborsacılık ve kaçakçılık yapmasına mani olamamıştı.

XVI. yüzyıl boyunca devam eden kaçakçılık olayları ise Osmanlı maliyesi üzerine ağır baskılar oluşturmuştu. Bu dönemde yapılan karaborsacılık ile kaçakçılık olayları Osmanlı maliyesinin vergi kaybına sebep olmuştu Osmanlı Devleti bütçe açıklarını kapatmak için çareyi yeni ek vergiler koymakta bulmuştu. Bu durum ise her hâlükârda tebaanın zarar görmesine neden olmuştu. Şöyle ki XVI. yüzyılda yaşanan kıtlık/darlıklardan dolayı emtia fiyatları artmış, tebaa gündelik ihtiyaçlarını karşılamakta zorluklarla karşılaşmıştı.

Az veya kıt olan ülke içerisindeki ürünlerin fahiş fiyatlarla satılması, karaborsacılığı cazip hale getirmişti. Kaçakçılığı cazip hale getiren sebepler arasında kaçakçıların sattıkları ürünleri ülke içerisinde sattıklarından daha pahalıya yabancılara satmaları ile satılan ürünün vergisini devlete vermemeleri gösterilebilir. Bu bağlamda kaçakçılıkla beraber devletten vergi de kaçırılmış olmaktadır. Devlete verilmesi gereken belli oranlardaki vergiler yani paralar kaçakçıda kalmaktaydı. Bu bağlamda karaborsacılık ile kaçakçılık, tebaayı mağdur ettiği gibi devletin doğrudan gelir kalemleri arasında yer alan vergilerde de bir azalmaya yol açmıştı. Böylece devletin ihracatını yasakladığı emtianın satılması, iç pazarlarda bir daralma ile kıtlığı da beraberinde getirmişti.

Osmanlı Devleti'nde özellikle XVI. yüzyılın ilk yarısında karaborsacılık ile kaçakçılık suçları sınırlı sayıda iken bu yüzyılın ikinci yarısında yoğunluk kazanmıştı. Bu durumun yaşanmasında; timar sisteminin bozulmasıyla beraber reâyâ (üretici) ile doğal kaynaklar (tarım arazileri, bahçe vs.) arasında ki işlerliğin bozulması buna bağlı olarak kır alanlarından kentlere göçlerin yaşanması etkili olmuştu. Bu durumun sonucu olarak köyler viraneye dönmüş, şehirlerin ve kazaların nüfusu aşırı artmış, temel gıda maddelerinin sağlanmasında zorluklar yaşanmıştı.

Osmanlı Devleti'nin bu yüzyıl içerisinde kronikleşmiş sorunları arasında yer alan tarım alanlarının ıslah edilemeyişi, köylülerin çağın gereklerine göre üretim araçlarının modernizasyonunu yapamayışi da başka bir neden olarak belirmişti. Üretimin sınırlı olması ve tüketimin kontrol edilemeyişi, Celâli isyanlarının kır yerleşkelerinde daha etkili olması karşısında merkezî yönetimin kır yerleşkelerinin güvenliğini sağlamada yetersiz kalması, kentlere yapılan göçün durdurulup kır hayatını daha cazip hale getirici tedbirlerin alınamaması üretimi düşürmüştü. Buna bağlı olarak arz-talep dengesi bozulmuş ve üretimin talebi karşılayamaması nedeniyle emtia fiyatları artmıştı. Enflasyona bağlı olarak tebaanın da alım gücü düşmüştü. Tüccar ve esnaflar ise

aşırı kâr etmek istedikleri için XVI. yüzyılın özellikle ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde, karaborsacılık olaylarında bir artış yaşanmıştı.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA MD 12: 505, 513, 927, 1022.

BOA MD 23: 193.

BOA, MD 27: 350, 333, 334, 363, 795, 796.

BOA, MD 32: 240.

BOA, MD 47: 36, 203, 208.

BOA, MD 48: 62, 92.

BOA, MD 49: 113.

BOA, MD 51: 29, 45, 59, 95.

BOA, MD 53: 160.

BOA, MD 69: 19-2, 36-1, 44-1, 66-2.

BOA, MD 70: 6, 7, 32, 376.

BOA, MD 71: 31, 42, 47

BOA, MD 72: 178, 202.

BOA, MD 73: 444, 447, 454, 979.

BOA, MD 74: 94.

BOA, MD 76: 51.

Kitap ve Makaleler

ACIPINAR, Mikail, Osmanlı İmparatorluğu Ve Floransa Akdeniz'de Diplomasi, Ticaret Ve Korsanlık 1453 – 1599, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2016.

AKDAĞ, Mustafa, Türk Halkının Dirlik Ve Düzenlik Kavgası, II. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.

ALBAYRAK, Sadık, Budin Kânunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1973.

ÂLİ, Gelibolulu Mustafa, Siyaset Sanatı Nushatü's –Selâtin, Hazırlayan: Faris Çerçi, Büyüyenay Yayınları, İstanbul, 2015.

BARCAN, Ömer Lütfi, XV. Ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî Ve Malî Esasları, Yayına Hazırlayan: : Hüseyin Özdeğer, İstanbul, 2001.

BARKEY, Karen, Eşkiyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi, Çev.: Zeynep Altıok, (II. Baskı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565-1566) Özet Transkripsiyon, Ankara, 1994

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 6 Numaralı Mühimme Defteri (972 / 1564–1565), Özet-Transkripsiyon, Ankara, 1995.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 7 Numaralı Mühimme Defteri, (975-976 / 1567–1569), Özet – Transkripsiyon, Ankara, 1998.

- CEZAR, Mustafa, Osmanlı Tarihinde Levendler, Çelikkilt Matbaası, İstanbul, 1965.
- FAROQHI, Suraiya, Osmanlı'da Kentler Ve Kentliler, Çev.: Neyyir Berktaş, V. Baskı, tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul, 2011.
- DEMİRCİ, Süleyman, ARSLAN, Hasan, Osmanlı Türkiyesi'nde Eşkıya, Devlet ve Siyaset, Yalın Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- GENÇ, Mehmet, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Ve Ekonomi, XI. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.
- İSLAMOĞLU, Huricihan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü, II. Baskı İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- KAZICI, Ziya, Osmanlı'da Yerel Yönetim (İhtisab Müessesesi), Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2006.
- KOÇ, Mehmet, Osmanlı Hukukunda Ta'zir Suç ve Cezalar, Aybil Yayınları, Konya, 2017.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, XVI. Asırda Çeşme Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.
- ÖZ, Mehmet, XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.
- PAKALIN, Mehmet, Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü, Cilt: II, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, 1946.
- PAMUK, Şevket, Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- PAMUK, Şevket, Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- REFİK, Ahmet, Onuncu Asr-ı Hicri'de İstanbul Hayatı (1495 – 1591), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1998.
- SÂMÎ, Şemseddin, Kâmûs-ı Türkî, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1995.
- SAYAR, Ahmet, Güner, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, II. Baskı, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2000.
- UZUNÇARŞILI, İsmail, Hakkı, Osmanlı Tarihi, Cilt: II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- ÜNAL, Mehmet, Ali, Paradigma Osmanlı tarih Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2010.
- ÜNAL, Mehmet, Ali, Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2012.
- KARADEMİR, Zafer, İmparatorluğun Açlıkla İmtihanı Osmanlı Toplumunda Kıtliklar (1560-1660), Kitap Yayınevi, II. Baskı, İstanbul, 2017.
- YILMAZ, Savaş, "XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Üretimden Pazara Osmanlı Köylüsünün Karşılaştığı Yapısal Sorunlar ve Bu Sorunlara Karşı Merkezî Yönetimin Aldığı Tedbirler", Vakanüvis–Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/International Journal Of Historical Researches, Sayı: 4, 2019, ss. 746-778.
- WHİTE, Sam, Osmanlı'da İsyan İklimi Erken Modern Dönemde Celali İsyanları, Çev.: Nureddin Elhüseyni, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 535-554, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 30.06.2020 Kabul Tarihi: 16.07.2020

XVII. YÜZYILIN SONLARI ve XVIII. YÜZYILIN BAŞLARINDA MANİSA'DA EŞKIYALIK HAREKETLERİ (1683-1718)¹

Banditry Events in Manisa in the Late 17th Century and Early 18th Century (1683-1718)

Yavuz KISA²

Enver ÇAKAR³

ÖZ

1683-1718 yılları arasında meydana gelen savaşlar ve devamında ortaya çıkan gelişmeler, imparatorluğun genelinde olduğu gibi, Anadolu şehirlerinde de sosyal ve ekonomik açıdan bir çöküntüye neden oldu. İkinci Viyana Kuşatması ve sonrasında yapılan savaşlar sırasında taşrada bulunan idarecilerin büyük çoğunluğunun sefere gitmiş olmasına bağlı olarak farklı kişi ve zümrelere mensup eşkıyalar, Anadolu'nun birçok bölgesinde sosyal düzeni bozan eşkıyalık olaylarına kalkıştılar. Nitekim Osmanlı taşrasında başlayan bu düzensiz ortam, şehirlerde ve kırsal kesimlerde nüfus hareketliliğinin yaşanmasına yol açtı.

Erken modern dönemde, şehirlerin özellikleri merkez-taşra ilişkilerini şekillendirmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti açısından kırılma ve değişim dönemi olarak ifade edilen XVIII. yüzyılın ve bu yüzyıla tesir eden 1683-1718 yılları arasındaki olayların Anadolu şehirleri özelinde değerlendirilmesi oldukça önemlidir. Bu nedenle çalışmada, 1683-1718 yılları arasında idarî, askerî, iktisadî ve sosyal alanlarda ortaya çıkan olayların sebep olduğu eşkıyalık hareketleri, Manisa Sancağı örneğinde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Eşkiya, Manisa, Reaya.

ABSTRACT

The war that took place between 1683 and 1718 and the following developments led to a social and economic collapse in Anatolian cities as well as in the entire empire. Since the majority of the administrators in the rural went to the battle during the Second Siege of Vienna and following wars, bandits who belong to different people and groups attempted banditry events that disturbed the social order in many regions of Anatolia. In fact, this irregular environment that occurred in the rural areas of Ottoman Empire, caused population mobility in cities and rural areas.

In the early modern period, the characteristics of the cities formed the central-rural relations. In this context, it is important to evaluate the events of 18th century which was expressed as the period of breaking and change for the Ottoman Empire and the events between 1683 and 1718 which affect this century, in terms of Anatolian cities. In this study, bandit movements caused by the events in administrative, military, economic and social fields between 1683 and 1718 were therefore examined in the example of Manisa District.

Keywords: Anatolia, Bandit, Manisa, Rayah.

¹ Bu makale, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "İkinci Viyana Kuşatması'ndan Pasarofça Antlaşması'na Anadolu'nun Sosyal ve Ekonomik Durumu: Ayntab, Kayseri, Manisa ve Trabzon Örneği (1683-1718)" adlı doktora tezinden üretilmiştir ve daha önce hiçbir yerde yayınlanmamıştır.

² Arş. Gör., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü,
e-posta: ykisa@firat.edu.tr/yvzkisa@gmail.com; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7101-3085>

³ Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi,
e-posta: ecakar@firat.edu.tr; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2601-2013>

GİRİŞ

Anadolu'nun batısında, Spil Dağı'nın kuzey eteğinde bulunan Manisa, Türklerin hâkimiyetine geçmeden önceki dönemlerde, birçok uygarlığa ve devlete ev sahipliği yapmıştır. Bu durumun oluşmasında Manisa'nın coğrafi konumu ve topraklarının verimliliği etkili olmuştur.

Manisa, 1076 yılından itibaren Anadolu'ya ilk Türk akınlarının başlamasıyla, Türklerin hamiyetine girmiştir. Daha sonra 1313 yılında Türkiye Selçuklu Devleti uç beylerinden Saruhan Bey tarafından fethedilerek, Saruhan Beyliğinin merkezi yapılmıştır⁴. Şehrin Osmanlı hâkimiyetine geçişi Yıldırım Bayezid döneminde gerçekleşmiştir. Ankara Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan kargaşa sırasında Osmanlı Devleti'nin bölgede etkisi azalsa da şehir, II. Murad zamanında kesin olarak Osmanlı topraklarına katılmıştır⁵. Manisa, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra payitahta yakın olması ve İstanbul'a ulaşımının kolay olması sebebiyle, önemini her daim koruyan bir yer olmuştur. Bu sebepten XVII. yüzyıla kadar Osmanlı şehzadelerinin gönderildiği önemli bir sancak haline gelmiştir⁶. Manisa, sancaklara gönderilen şehzadeler arasında padişah olanların sayısı ile diğer sancaklardan ayrı bir öneme sahipti. Bu durum Manisa'nın “şehzadeler şehri” olarak ün kazanmasına sebep olmuştur. Ancak XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin doğal sınırlara ulaşmasıyla artık devletin eskisi gibi hızlı hareket etme özelliğini kaybetmesi ve bunun sonucunda savaşların süresinin daha uzun olmaya başlaması, Anadolu'daki şehirlerin sosyal ve ekonomik düzenini bozmuştur. Nitekim Manisa da coğrafi konumu ve önemli bir iklim ve ipe üssü olması sebebiyle bu durumdan oldukça fazla etkilenmiştir.

1. EŞKIYA ve EŞKIYALIK

a. Eşkîya Tabirinin Anlamı

Arapça “şaki” kelimesinden türemiş olan eşkiya, sözlükte “talihsiz, bedbaht, haylaz, haydut, yol kesen” gibi anlamlara gelmektedir. Hukukî açıdan ise eşkiyalık “Mal zapt ve gasp etmek, ölç almak, suikastta bulunmak yahut memleketin dâhilî emniyetini bozmak için mesken, çiftlik, ağıl, köy değirmen gibi mahalleri basarak veya yakarak yahut tahrip ederek veya adam öldürerek veya yollarda ve kırlarda soygunculuk yaparak veya adam kaldırarak ve bu fiillerden dolayı mevkuf veya mahpus iken firar ederek silahlı dolaşmak suretiyle emniyet veya asayiş münferiden veya toplu olarak tehdit ve ihlâl etmek” demektir⁷.

Arşiv belgelerinde şekavette bulunan şaki veya eşkiya başları ile onların emrindeki topluluklar “Kuttâ-i tarik, haydut”, “türedi eşkiyası, haramzâde, erâzil” gibi sıfatlarla adlandırılmıştır. Eşkîyalar mensup oldukları topluluklar ve bağlı buldukları zümrelere göre çeşitli isimler almıştır. Bunlar arasında “Türkmen eşkiyası”, “Ekrâd eşkiyası”, “Saruca-Sekbân eşkiyası”⁸ ve “Levendât eşkiyası”⁹ en yaygın kullanılan isimlerdir¹⁰. Eşkîyalık suçu, İslam

⁴ Şihabeddin El-Ömerî'nin Mesalikü'l-Ebsar adlı eserinde Saruhan Beyliği hakkında şu ifadeler yer verilmiştir: “...Onlara yollar dar gelir çünkü savaş ehli kişilerdir, onların kölelerini ve cariyelerini kimse ellerinden alamaz, Bunların dirhemleri, rıtları, müdleri ve fiyatları ondan öncekiler gibidir...” Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar Çoban Oğulları Beyliği Çandar Oğulları Beyliği Mesalikü'l-Ebsar'a Göre Anadolu Beylikleri I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s.200-201.

⁵ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.24-25.

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.123.

⁷ *Türk Hukuk Lûgati*, Maarif Matbaası, Ankara 1944, s.132-133; Halil Cin ve Ahmet Akgündüz, *Türk-İslam Hukuk Tarihi*, C.I, Timaş Yayınları, İstanbul 1990, s.322; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1985, s.8.

⁸ *Sekbân*: Farsça köpek bakıcısı ve yetiştiricisi demektir. Osmanlı merkez ve taşra kuvvetlerinden bazılarını teşkil eden birlikler için kullanılır. Tüfenkli askerlerdir ve saruca denilen benzer bir grupla anılmışlardır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih ve Deyimleri Sözlüğü*, C.III, İstanbul 1993, s.145-147; Abdülkadir Özcan, “Sekban”, *DİA*, C.36, İstanbul 1988, s.326-328.

⁹ *Levent*; İtalyanca'da doğu anlamındadır. Venedikliler kendilerine göre daha doğuda bulunan Hırvatistan ve Arnavutluk sahillerini ele geçirerek yöre halkından yetiştirdikleri askerlere doğulu anlamına gelen “levanti” demişlerdir (Mehmet

hukukunda had cezası gerektiren bir suç olup, devlet başkanları da dâhil olmak üzere kimse tarafından değiştirilemezdi. Eşkîyalık suçunun cezası dört türdür. Bunlar; öldürme, idam etme, sağ el ile sol ayakların bilekten çaprazlama kesilmesi ve sürgündür¹¹.

b. 1683-1718 Yılları Arasında Eşkîyalığı Doğuran Sebepler

Eşkîyalığın kendine özgü ve evrensel olan bir yapıya sahip olduğunu, devletin meşrutiyetini zayıflattığını kimse inkâr edemez. Ancak benzer sebeplerle ortaya çıkan eşkıyalık hareketleri, niyet bakımından farklı zaman ve coğrafyalarda değişik sonuçlar doğurmuştur. Eşkîyalık üzerine çalışma yapan Eric J. Hobsbawm, eşkıyalığın ortaya çıkmasında sosyal ve iktisadî sebeplerin en önemli unsur olduğu görüşündedir¹². Fernand Braudel de yoksullaşmanın artmasına bağlı olarak eşkıyalığın da arttığını vurgulamaktadır¹³. Bununla beraber Hobsbawm, zor kullanarak soygun yapan herkesi kanunlar önünde eşkıya olarak görürken,¹⁴ Ahmet Mumcu ise ülkenin iç güvenliğini bozan, mal zapt eden, soygunculuk yapan ve yol kesen devlet görevlilerinin bu türden işlemiş oldukları suçları eşkıyalıktan ziyade isyan olarak nitelemiştir¹⁵. Karen Barkey, eşkıyaların özellikle köylülere çeşitli şekillerde zarar verdiklerini belirtirken, devlete karşı düşmanlıkları olmadığını ifade etmektedir¹⁶. Sabri Yetkin'in ise eşkıyalık konusuna farklı yaklaştığı görülür. Ona göre, eşkıyalık kendilerine haksızlık yapanların bir başkaldırma olayıdır¹⁷.

Devlet otoritesinin zayıfladığı dönemlerde şüphesiz eşkıyalık olayları artmıştır. Dolayısıyla devletin güç ve zafiyeti, eşkıyalık olaylarının etkisini belirgin bir şekilde etkilemiştir. Bu yüzden 1683-1718 yılları arasındaki idarî boşluktan yararlanan asker kaçakları, başıboş saruca-sekbân ve levendat birlikleri, taşrada bulunan idareciler ve konargöçer aşiretlerin Anadolu'nun birçok yerinde eşkıyalık yapmaya başladıkları görülmektedir. Özellikle XVII. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan uzun süreli savaşlar sonucunda, cephe gerisinde bulunan ve ekonomik sıkıntılarla geçim derdine düşen genç işsiz insanlar, tımar sisteminin bozulmasından sonra toprağını terk ederek paşa kapılarına sığındılar. Ancak savaşların sona ermesiyle paşa kapılarından gönderilen leventler, yurtlarını terk ettiklerinden ve topraklarından uzak kaldıklarından dolayı çareyi eşkıyalık yapmakta buldular.

Diğer yandan, I. Ahmed döneminde (1603-1617) bozulmaya başlayan Yeniçeri Ocağı, 1683-1718 yılları arasında Anadolu şehirlerinde asayişin ortadan kalkmasında ve eşkıyalık olaylarının yaygınlaşmasında etkili oldu. Gelişigüzel kişilerin ocağa alınması ve yeniçerilerin savaşlara gitmemeleri ya da cephelerden firar etmeleri, XVII. yüzyılda artarak devam etti, nihayet bu durum XVIII. yüzyılda önlenemez hale geldi. Devletin XVIII. yüzyılda almış olduğu tedbirler ise bir işe yaramadığı gibi, yeniçeri ocağı gittikçe disiplinden ve eski nizamından uzak bir hal aldı¹⁸. Nitekim yeniçeri ocağına askerlikle ilgisi olmayan kişilerin alınmasının had safhaya ulaşması ve yeniçerilerin itaatsizlikleri eşkıyalık olaylarını daha da arttırdı.

Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih ve Deyimleri Sözlüğü*, C.II, İstanbul 1993, s.359). Fakat Osmanlı belgelerinde “levent” ve “levendat” şeklinde kullanılan bu kelime, vergilerin artması sonucunda toprağını terk ederek şehirlere göç edip eşkıyalık yapan reaya zümresi için kullanılmıştır.

¹⁰ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ak Aydın Kitabevi, Ankara 2013, s.284, 1170; Necdet Sakaoğlu, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Tarih Sözlüğü (Deyimler-Terimler)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.38.

¹¹ Ali Bardakoğlu, “Eşkîya”, *DİA*, C.11, İstanbul 1988, s.463-466; Abdülkadir Udeh, *İslâm Ceza Hukuku ve Beşeri Hukuk* (çev. Akif Nuri), C.4, İhya Yayınları, İstanbul 1976, s.154-164.

¹² Eric J. Hobsbawm, *Eşkîyalar* (çev. Orhan Akalın-Necdet Hasgül), Avesta Yayınları, İstanbul 1997, s.11.

¹³ Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Eren Yayınları, C.2, İstanbul 1990, s.69.

¹⁴ Eric J. Hobsbawm, *Eşkîyalar* (çev. Orhan Akalın-Necdet Hasgül), s.11.

¹⁵ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, s.135.

¹⁶ Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016, s.24.

¹⁷ Sabri Yetkin bu görüşü, Albert Camus'un, *Başkaldırın İnsan* (çev. T. Yılmaz, İstanbul 1995), adlı eserinden almıştır. Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkîyalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s.3.

¹⁸ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s.29-30.

Bunun dışında, XVII. yüzyılın sonlarında merkezi hükümetin uyguladığı bazı kararlar da Anadolu'daki şehirlerde eşkıyalığın yayılmasını hızlandırdı. Çünkü devletin 1691 yılında konargöçerlere yönelik aldığı iskân kararı, pek hoş karşılanmadı. Bu karara göre, Suriye bölgesindeki virane olan köyleri şenlendirmek, tarımsal üretimi ve vergi oranını arttırmak amacıyla konargöçer aşiretler Rakka, Hama, Humus ve Kıbrıs'a iskân ettirildi. Fakat iskân yerlerinden firar eden Türkmen ve Kürt aşiretleri ile İçel bölgesinde bulunan yörükler, Anadolu içlerine dağılarak eşkıyalık yapmaya başladılar.

Osmanlı Devleti'nde malî sistem merkezî hazine, tımar sistemi ve padişah hazinesine dayanan bir sacayağı üzerine kurulmuştu. Ancak askerî, sosyal ve iktisadî alanlarla iç içe olan bu sistemin XVI. yüzyılın ortalarından bozulmaya başlaması, Osmanlı Devleti'nde büyük sıkıntıların ortaya çıkmasına neden oldu. Gelir kaynakları azalan devletin durumu gittikçe kötüye gitmeye başladı¹⁹. Nitekim XVII. yüzyılın sonlarında başlayan savaşlar ile askerî ve bürokratik harcamaların artması, hazinenin boşalmasına sebep oldu. Askerlere üç ayda bir ödenen mevaciplerin gecikmesi de askerî birliklerin ayaklanmasına yol açtı.²⁰ Bununla beraber, olağanüstü durumlarda tahsil edilen vergilerin düzenli olarak talep edilmesi, uzun süren savaşlar sebebiyle fakirleşen reayayı daha da zor duruma soktu. Merkezî otoritenin zayıflamaya başladığı XVII. yüzyılın sonlarından itibaren vergi tahsildarları, mültezimler ve malikâne sahipleri reayadan çeşitli isimler altında "tekâlif-i şakka" türünden vergiler talep etmeye kalkıştı. Masrafların ve kapılarında besledikleri adamların sürekli artması sebebiyle gelir kaybına uğrayan idareciler ise çeşitli isimler altında kanunlara aykırı haksız kazanç sağlamaya girişti.

Öte taraftan, 1683-1718 yılları arasında nefir-i âmm uygulamasıyla reayanın da cepheleere gönderilmesi, nüfus ve sermayenin azalmasına neden oldu. Yaşanan bu gelişmelere karşı devletin iktisadî politikasında değişimler başladı. Bir yandan düşük gümrük vergisiyle yabancı malların Osmanlı piyasasına girmesi karaborsacılığın artmasına neden olurken, diğer yandan da gümrüklerde rüşvet ve yolsuzluk hızla artış gösterdi. Ayrıca ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanan eşkıyalar da, ticaret amaçlı gelen tüccarların yollarına inerek mallarını gasp ettiler. Tüccarlar ise devletin durumundan faydalanarak ya gümrükten kaçtılar ya da mal kaçırmaya çalıştılar²¹.

1683-1718 yılları arasındaki para istikrarsızlığı dönemi piyasalarda fiyatların artmasına sebep oldu. Bu durum, üretim yapan reayayı doğrudan etkiledi. Çünkü yeni vergi talepleri ve idarecilerin keyfi istekleri altında ezilen reaya karnını doyurmak için toplumsal düzene aykırı hareketlerde bulunarak hırsızlığa ve eşkıyalığa yöneldi²². Dolayısıyla sacayağındaki herhangi bir bozulma artık bütünü etkilemekteydi.

Eşkıyalık olaylarına sebep olan siyasî, askerî, sosyal ve iktisadî faktörlerin yanı sıra, XVII. yüzyılın sonları ve XVIII. yüzyılın başlarında yaşanan zihniyet değişimi ve ahlâkî bozulmalar da eşkıyalık olaylarını tetikleyen önemli bir faktördür. Özellikle kargaşa ve buhranın hâkim olduğu bu dönemde, birçok kişi bu durumdan istifade ederek, sosyal düzeni bozan hadiselerin etki alanının genişlemesine neden olmuştur. Nitekim insanlar artık kolay yoldan para kazanmaya yönelerek yağma, rüşvet, hırsızlık, soygun ve yol kesmek gibi kanunsuz davranışlarda bulunuyorlardı.

¹⁹ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s.28-29.

²⁰ Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdâr Tarihi*, C.2, İstanbul 1928, s.263-264.

²¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.146-147.

²² Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, s.241-243.

2. MANİSA'DA GÖRÜLEN EŞKİYALIK HAREKETLERİ²³

1683-1718 yılları arasında Manisa'da asker taifesinin, kuttâ-i tarik eşkıyalarının, devlet görevlilerinin, konargöçer aşiretlerin ve yürüklerin, gayr-i Müslim ve Acem tüccarları ile şehirde yaşayan bazı kişilerin yaptığı eşkıyalık hareketleri görülmektedir.

a. Askerlerin Yaptığı Eşkîyalıklar

1683 yılında İkinci Viyana Kuşatması'yla başlayan uzun savaşlar, orduda asker ihtiyacının doğmasına neden oldu. Bunun için Anadolu ve Rumeli'deki eyalet ve sancaklardan sürekli asker talep edildi. Ancak XVII. yüzyıl sonlarından itibaren asker ihtiyacından dolayı ocağa askerlikle ilgisi olmayan kişilerin alınmasının had safhaya ulaşması ve yeniçerilerin itaatsizlikleri, Manisa'daki asker taifesinin yaptığı eşkıyalık olaylarının artmasına neden oldu. Bu bağlamda, Manisa'da yeniçerilerden Osman görevli olduğu sefere gitmeyerek bazı reayanın bağ, bahçe ve tarlalarına el koymuştur²⁴. 1696 yılında yeniçerilerin tamamı seferde görevli iken Manisa'da elli yedinci bölükten Emin oğlu Mehmed'in seferden firar etmesi üzerine, mallarına el konulmuş ve Kanice Kalesi'ne gönderilerek tutuklanmasına karar verilmiştir²⁵. XVIII. yüzyılın başlarında yaşanan zihniyet değişimi ve ahlâkî çöküntünün etkisiyle yeniçeri ocağına gerekli gereksiz herkes girmeye başlamış, öyle ki Hazret-i Peygamber soyundan gelen seyyidlerden bazılarının yeniçerilik iddiasında oldukları ve ulemeden bazı kişilerin de eşkıyalarla ortak hareket ettikleri dahi tespit edilmiştir. Mesela 1714 yılında Manisa mukataasından Kırkağaç kazası sakinlerinden Hacı Abdülkerim oğlu Seyyid Mustafa, yeniçerilik iddiasında bulunarak eşkıyalık yapmaya kalkışmıştır²⁶.

Manisa'daki yeniçerilerin zaman zaman farklı gruplar veya kişilerle ittifak yaparak eşkıyalığa kalkıştıkları görülmektedir. Mesela, H.1101 senesinin sürsât, avârız ve bedel-i nüzul malını toplamakla görevli Seyyid Ahmed Ağa'nın görevini yapmadığı, sefere çağrıldığında emre itaatsizlik ederek Aydın'da seferden firar eden altmış kadar yeniçeri, elli atlı sekban ve yüz levent ile birlikte köylere inerek "*zincir akçesi*" namıyla reayadan para aldıkları ve mâl-ı miri tahsilinden sonra hane başına yüz ellişer kuruş daha talep ettikleri haberi üzerine, Seyyid Ahmed Ağa'nın suçu var ise halktan zorla topladığı mal ve paraların geri alınması, aksi takdirde cezalandırılması istendi²⁷. 1701 yılında ise yeniçeri taifesinden Tiryaki Ali, damadı İbrahim ve Gürşitan'ın birkaç kez tutuklanmalarına rağmen sürekli fitne ve fesat içerisinde olmaları sebebiyle, Saruhan Sancağı mutasarrıfı ve Akhisar kadısından bunların tekrar tutuklanmaları talep edildi²⁸. Bu haberin duyulması üzerine, firar eden Tiryaki Ali'nin yakalanıp, Manisa Kalesi'ne gönderilmesi istendi²⁹.

Yeniçerilerin sefere katılmasından yeniçeri serdarları sorumluydu³⁰. Ancak XVII. yüzyılın sonlarından itibaren yeniçeri ocağının nizamının hızla bozulmasından dolayı rica ve kayırmayla

²³ Bu konuda kıymetli çalışmaları bulunan M. Çağatay Uluçay, "*XVII. Asırda Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*", ve "*18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*" adlı çalışmalar kaleme almıştır. Uluçay, "*XVII. Asırda Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*" adlı çalışmasında, özellikle XVII. yüzyılın ortalarında Anadolu'yu kasıp kavuran Celali isyanlarının Manisa'daki etkisini ve bu dönemde Manisa'da ortaya çıkan eşkıya liderlerini incelemiştir. "*18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*" adlı çalışmasında ise XVIII. yüzyılda Manisa'da ortaya çıkan ayanları belirterek, çoğunlukla XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Manisa'daki eşkıyalık olaylarının sebep ve sonuçlarını değerlendirmiştir. Dolayısıyla 1683-1718 yıllarını kapsayan bu çalışma, M. Çağatay Uluçay'ın yaptığı çalışmalardan içerik ve belgeler bakımından farklılık göstermektedir.

²⁴ MŞS, nr.158, s.68/1.

²⁵ BOA. A. DVNS. MHM. d. 108, s.424/h.1780.

²⁶ BOA. A. DVNS. MHM. d. 120, s.136/h.524. (16 Mart 1714)

²⁷ BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 14, s.131/h.546.

²⁸ BOA. A. DVNS. MHM. d. 113, s.3/h.9. (28 Mayıs 1701)

²⁹ BOA. A. DVNS. MHM. d. 115, s.3/h.9. (30 Mayıs 1706).

³⁰ Anadolu'nun sağ kolunda bulunan kadılara ve kazalardaki yeniçeri serdarına gönderilen hükümdede, "*iş bu sene-i mübarekede sefer-i hümayunum için ziyâde asker tedarikü ehemmi mühimmat-ı din ve develetimden olmağla taht-ı kazânızda vâkı nevâhî ve kurâda sâkin mukim ve misâfir sahibü'l-esâmî dergâh-ı mu'allâm yeniçerileri ve cebeci ve topçu taifesin evlerinden ve yerlerinden ihrâc ve serdarlar bayraklar açub neferâtını bayraklar altına cem' ve vakt-i*

yeniceyi serdarlığına getirilen kişilerin eşkıyalığa kalkıştıkları görülmektedir³¹. Mesela 1701 yılında daha önce yeniceyi serdarlığı yapmış olan Mahmud ile beraberindeki kırk beş eşkıyanın, Manisa'da zeamet köylerinden olan Belen isimli köyde zeamet toprağına müdahale edip eşkıyalık yapmaları üzerine, tayin olunan mübaşir yoluyla bir an evvel yakalanıp İzmir Kalesi'ne gönderilmelerine karar verildi³².

1683 yılındaki İkinci Viyana bozgunu ve sonrasında alınan başarısız sonuçlar, ordu disiplininin tamamen bozulmasına sebep oldu. Öyle ki, 1691 yılında askerler arasına karışan saruca sekban eşkıyaları ile diğer eşkıya gruplarından bazı kişiler, başlarına kalpak takarak “*deli ve gönüllü*” asker oldukları izlenimini verdiler³³. Hatta paşa kapılarından ayrılan bu eşkıyalar, paşa kıyafetleri giyerek ahaliye zulmetmeye kalkıştılar³⁴. Bir şekilde ordu içerisine giren ve levendat olan bu eşkıyalar, sefere çağrıldıklarında ulufelerini aldıktan sonra firar etmeye başladılar³⁵. Mart 1691 yılında saruca sekban taifesinden birkaç nefer eşkıya bölükbaşının Aydın ve Saruhan sancaklarında gezip, reayanın eşyalarını ve paralarını aldığı haberinin duyulması üzerine³⁶, bu eşkıyaların yakalanıp cezalandırılmaları için Batı Anadolu'daki idareciler uyarıldılar³⁷. Ancak bu uyarıların pek dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü 1692 yılında Manisa'da beylerbeyi ve sancakbeylerinin yanında bulunan levendat taifesi, ulufe ve bahşişlerini aldıktan sonra firar ettiler³⁸. İshak Çelebi Camisi ve Mevlevihanesi vakfına bağlı Kır Oğlanlı köyüne gelen levendat taifesi, reayanın mallarını yağmalayarak vakfı zarara uğrattılar. Bununla da yetinmeyen eşkıyalar, Manisa ve Turgutlu arasındaki korunaklı yerlere saklanıp, reayaya zulmetmeye devam ettiler³⁹.

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'daki eşkıyalık faaliyetleri artınca, merkezden muhassıllar⁴⁰ da görevlendirilmeye başlandı. Bu muhassıllardan biri de Aydın ve Saruhan muhassılı Nasuh Paşa idi⁴¹. 1708 yılında Şam valisi ve hac emirliği görevine getirilen Nasuh Paşa⁴², Suriye bölgesinde güçlü bir vali haline gelince, 1713 yılında Sayda ve Trablusşam'ı istedi. Ancak Nasuh Paşa bu talebinin karşılanmaması üzerine isyana kalkıştı. Fakat başarılı olamayarak 1714 yılında katledildi⁴³. Bu isyan hareketinden sonra Nasuh Paşa'nın yanındaki levandatların, bölükbaşlarının ve hizmetkârlarının Aydın, Saruhan ve Menteşe taraflarına gelip, eşkıyalık yapacağı haberinin duyulması üzerine, eşkıyaların Anadolu içlerine yayılmasının önlenmesi için yollarda ve geçitlerde gereken tedbirlerin alınması istendi⁴⁴. Bu konuda, Teke sancağı mutasarrıfı Hasan Paşa ile Aydın, Saruhan ve Menteşe sancaklarındaki idareciler uyarılarak bu eşkıyalara karşı

mezburde Edirne sahrasında mevcûd bulunmaları....” istenmiştir. Bkz. BOA. A. DVNS. MHM. d. 99, s.45/h.183; BOA. A. DVNS. MHM. d. 100, s.141/h.536.

³¹ Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, s.34-35.

³² BOA. A. DVNS. MHM. d. 112, s.53/h.150; MŞS 171, s.145/1.

³³ BOA. A. DVNS. MHM. d. 101, s.30/h.95. (9 Nisan 1691)

³⁴ MŞS, nr.164, s.127/1.

³⁵ BOA. A. DVNS. MHM. d. 99, s.148/h.462; BOA. A. DVNS. MHM. d. 100, s.8/h.20.

³⁶ MŞS, nr.161, s.5/1.

³⁷ Aydın muhassılı Seyid Ahmed, Aydın, Saruhan, Sığla, Menteşe, Hamid, Kütahya, Teke, Menteşe sancaklarındaki kadınlara gönderilen hükümde, bölükbaşı ve askerlerinin vergi tahsiline engel olmaları üzerine, bunların haklarından gelinmesi istenmiştir. Bkz. BOA. A. DVNS. MHM. d. 104, s.64/h.276; BOA. A. DVNS. MHM. d. 104, s.267/h.1215.

³⁸ Örnekler için bkz. MŞS, nr.161, s.5/1; MŞS, nr.167, s.15/1; MŞS, nr.174, s.76/3.

³⁹ MŞS, nr.167, s.15/1.

⁴⁰ Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren vergi tahsildarları olarak görev yapan muhassılların yetki alanları zamanla genişlemiştir. XVII. yüzyıldan itibaren kendi bölgelerinde nüfuzlu ailelerden seçilen muhassıllar idarî görevlerle donatılmışlardır. Muhassıllar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yücel Özkaya ve Ali Akyıldız, “Muhassıl”, *DİA*, C.31, İstanbul 2006, s.18-20.

⁴¹ BOA. A. DVNS. MHM. d. 110, s.230/h.2839. Nasuh Paşa'nın kariyeri hakkında bkz. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât, Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, (haz. Abdülkadir Özcan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.652-653, 675.

⁴² Ahmed Vasıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsar ve Hakâikü'il Ahbâr* (haz. Mücteba İlgürel), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s.137.

⁴³ BOA. A. DVNS. MHM. d. 120, s.138-139/h.531.

⁴⁴ BOA. A. DVNS. MHM. d. 120, s.143/h.550.

birlikte hareket edilmesi kararlaştırıldı⁴⁵. Ancak alınan tedbirler pek işe yaramadı. Nitekim 1715 yılında Manisa'da Karaoğlanlı köyünden Kara Mahmud ve kardeşi Abdullah Bölükbaşı yanlarına topladıkları elli altmış kadar eşkıya ile evleri basıp kadınları ve erkekleri öldürdüler⁴⁶.

b. Kuttâ-i Tarik ve Haramzâdelerin Eşkîyalıkları

1683-1718 yılları arasında yaşanan askerî, sosyal ve iktisadî olaylar sebebiyle, Anadolu şehirlerinde kuttâ-i tarik ve haramzâde eşkıyaların daha çok arttığı görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında, özellikle XVII. yüzyılın sonlarından itibaren girişilen uzun savaşlarda görevli kapıkulu ocaklarının savaşlara gitmekten imtina edip, çeşitli bahaneler öne sürerek Anadolu'ya dağılması ve başıboş levendat makulesi ile saruca sekbanların eşkıyalığa girişmeleri etkili olmuştur⁴⁷. Bu yüzden Kutsal İttifak savaşlarının devam ettiği dönemde Anadolu'nun sağ, sol ve orta kolunda bulunan idarecilere gönderilen fermanla, bazı yerlerde kuttâ-i tarik eşkıyası ile paşa kapılarından ayrılan levendat taifesinin reyanın canına ve malına kast ettiği haberlerinin alınması üzerine, şeyhülislâmdan fetva alınmış ve bu eşkıyaların katledilerek mallarına el konulmasına karar verilmiştir⁴⁸. Ayrıca eşkıya ile mücadele ederken yaralananların gazi, ölenlerin ise şehit olacağı ilan edilmiştir. Ancak 1691 yılında Manisa'nın Turgutlu kazası, Kütahya'nın Denizli kazası ile Teke, Hamid ve Karahisar-ı Sahib sancaklarında bulunan ahalinin bazıları, bu hırsız ve haramzadelerin bir kısmını yanlarında bulundurarak hizmetlerine almışlardır. 1698 yılında da sefere görevlendirilen askerler bölgeden uzaklaşınca, kuttâ-i tarik eşkıyasından Türkmen Kara Süleyman etrafına topladığı altmış eşkıya ile Manisa'nın Palamut ve Belen nahiyelerini basıp, yem, yemek ve zahire ile reyanın yirmişer otuzar kuruşlarını aldığından reaya dışarı çıkamaz olmuştur⁴⁹.

Bununla beraber eşkıya ile mücadele için görevlendirilen paşaların veya müfettişlerin reyaya karşı eşkıya gibi davranmaları ve müfettişlerin bir yandan vergi tahsili bir yandan da eşkıya teftişiyle görevlendirilmeleri, eşkıya ile mücadelede aksaklık yaratmıştır⁵⁰. Bunun üzerine 1687 yılında alınan kararla Anadolu'daki müfettişlerin görevlerine son verildi⁵¹. Ancak müfettişler ve idareciler eşkıya ile mücadelede yeteri kadar gayret göstermemeye ve yanlış kararlar almaya devam ettiler. Mesela 1700 yılında Aydın ve Saruhan muhassılı Nasuh'un Manisa, İzmir ve Kuşadası reayasını Aydın hududuna yerleştirmesinden ötürü buralarda kuttâ-i tarik eşkıyaları ortaya çıkmış ve bu eşkıyalar tüccar taifesinin mallarını gasp etmişlerdir⁵². Yine aynı mahalde kuttâ-i tarik eşkıyalarından Gökgöz Mahmud ismindeki bölükbaşı, yanına topladığı eşkıyalar ile yollara inip tüccarlara zarar vermiştir⁵³.

⁴⁵ BOA, A. DVNS. MHM. d. 120, s.144-145/h.552-556.

⁴⁶ BOA, A. DVNS. MHM. d. 123, s.3/h.6. (25 Nisan 1715)

⁴⁷ BOA, A. DVNS. MHM. d. 108, s.322/h.1342.

⁴⁸ MŞS, nr.165, s.79/1.

⁴⁹ MŞS, nr.164, s.146/2.

⁵⁰ Anadolu'da Karaman, Adana, Maraş ve Sivas eyaletlerinde görülen kuttâ-i tarik eşkıyalarının ortadan kaldırılması için Aydın ve Saruhan muhassılı Nasuh Paşa tayin edilmiştir. Ancak Nasuh Paşa'nın vergi tahsili işiyle de görevlendirilmesi sebebiyle, eşkıyalar firar etmeyi başarmışlardır. MŞS, nr.170, s.95/2.

⁵¹ Silahdâr, eşkıya teftişçiliğinin kaldırılışını şu şekilde ifade etmektedir: "... teftişçi paşaların dâim kârî zulm ve taaddi olduğundan reâyâ fukarası âher diyarlara perakende ve perişan oldukları mesmu-u hümayun olduğundan gayrı, kapu ağası Hacı İbrahim Ağa hacdan gelürken vaki-i hallerine muttali olub teftişçilerin enva-ı dürlü fezahatların huzur-u hümayuna arz-ı ilâm etmekle, teftişçi Sarhoş Ahmed Paşa'ya Bağdad Eyâleti verilüb teftişçilik külliyyet ile ref' olub Anadolu'da vâki vali-i vilâyet ve ahâli-i memleket ve mütesellimlere seksenden müteceviz fermanlar gönderildi..."; Silahdâr Tarihi, C.2, s.272.

⁵² MŞS, nr.168, s.5/1. "...Manisa ve İzmir ve Kuşadası kazaları Aydın Sancağı hudûduna karîb ve ittisâl olub ve zikr olunan kazalar beynlerinde vâki' yollarda ve bellerde kuttâ-i tarik eşkiyâsı hâli olmayub mürrur ve 'ubûr iden ebnâ-i sebîl ve tüccâr tâ'îfesi şerhlerinden emin olmayub eyyâm ve evkâtında üzerlerine çıkub emvâl ve erzâkların nehb ü gâret ve katl-i nüfus itdiklerinden..." BOA, A. DVNS. MHM. d. 111, s.303/h.1066.

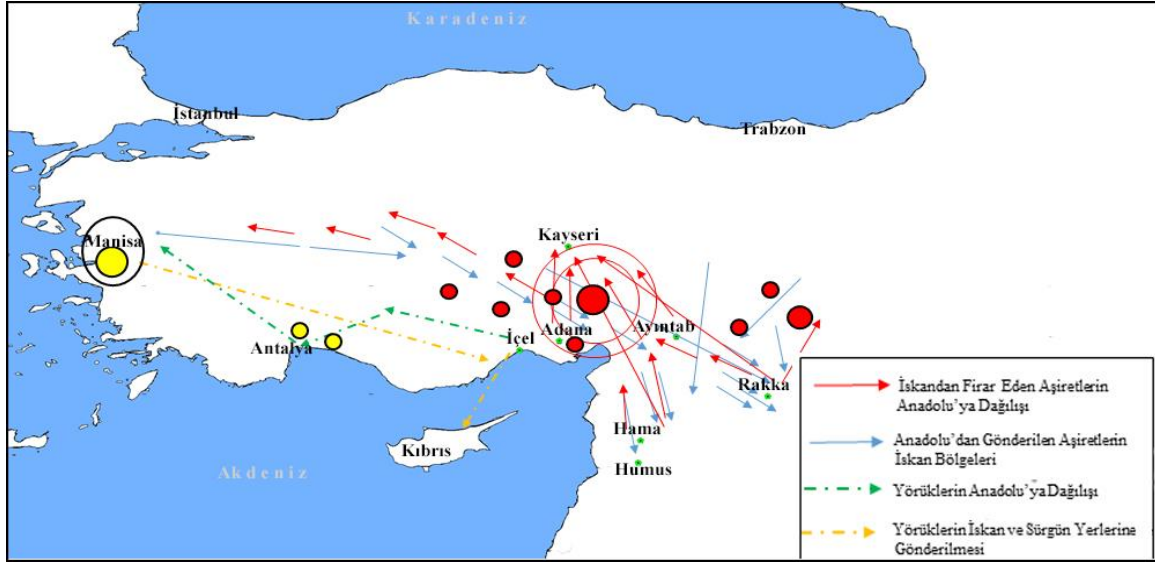
⁵³ BOA, A. DVNS. MHM. d. 111, s.558/h.1952. (28 Mayıs 1701)

c. Konargöçer Aşiretlerin ve Yörüklerin Eşkışyalıkları

Osmanlı Devleti'nde halkı göçebe ve yerleşik olarak iki kısma ayırabiliriz. Yerleşik halk genellikle şehirlerde ya da kasabalarda yaşayarak geçimlerini ziraat, zanaat ve ticaretle uğraşarak sağlardı. Göçebe halk ise belirli bir ikamet yerleri olmayan ve geçimleri çoğunlukla hayvancılığa dayanan kesimdi⁵⁴. Osmanlı Devleti'nde nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan ve hayvancılıkla geçimlerini sağlayan konargöçerler⁵⁵, hayvanlarına yiyecek ve içecek temin etmek amacıyla mevsimden mevsime sürekli hareket halindeydiler⁵⁶. Ancak konargöçerlerin yaylalara geliş ve gidişlerinde yerleşik halkın arazilerine zarar vermeleri sık sık şikâyet konusu olmuştur. Manisa da konargöçerlerin geçiş güzergâhında bulunması ve verimli otlaklara sahip olması nedeniyle, bu durumdan oldukça fazla etkilenmiştir.

1689 yılı, Osmanlı Devleti ile konargöçer aşiretler arasında bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihte vezir-i azam olan Köprülü Fazıl Mustafa Paşa'nın aşiretleri yerleştirmeye yönelik teşebbüsü, 21 Ocak 1691 tarihinde daha kapsamlı hale gelmiştir. Aşiretlerin sosyal düzeni bozan davranışlarına kalıcı bir çözüm bulmak isteyen Osmanlı Devleti, hem asayiş problemini çözmek hem de vergi gelirlerini arttırmak düşüncesiyle konargöçer aşiretleri Rakka, Hama, Humus ve Kıbrıs'a iskân etme kararı almıştır⁵⁷. Ancak iskân politikasının başarıya ulaştığını söylemek oldukça zordur. Çünkü aşiretlerin iskân ettirildikleri yerler, tarımsal özelliklere göre değil askerî şartlara göre belirlenmiştir. Bu durum, iskâna tabi tutulan aşiretleri buldukları yerlerden firar etmeye ve toplumsal düzeni bozacak davranışları yapmaya sevk etmiştir⁵⁸.

Harita 1. 1691 Yılında İskândan Firar Eden Aşiretler ile İçel'den Hareket Eden Yörüklerin Anadolu'ya Dağılışı

Harita 1'de de görüleceği üzere, firar eden konargöçerlerin Ayntab, Kayseri ve Adana üçgeni ile Anadolu'nun batısına kadar gelerek eşkıyalık yaptıkları görülmektedir⁵⁹. Mesela Danişmendlü

⁵⁴ M. Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkışyalık ve Halk Hareketleri*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1944, s.90.

⁵⁵ Osmanlı Devleti'nde konargöçerler daha ziyade Ekrad, Türkmen ve Yörük adı ile anılırken, bu isimlendirmeler genellikle etnik bir durumu ifade etmekten çok, onların yaşam tarzlarını göstermek için kullanılmıştır. Faruk Söylemez, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Yönetimi (Rişvan Aşireti Örneği)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s.9.

⁵⁶ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987, s.12.

⁵⁷ İskânlar sırasında gerekli tedbirlerin alınması amacıyla Rakka Beylerbeyi görevlendirilmiştir. *BOA. A. DVNS. MHM. d. 100*, s.132/h.520; *BOA. MAD. d. 9484* numaralı defter, 1696-1697 yılında Hama, Humus ve Bozok bölgelerindeki iskân faaliyetlerini; *BOA. MAD. d. 8458* numaralı defter de, 1690-1721 yılları arasındaki olayları ihtiva eden bir iskân defteridir.

⁵⁸ *BOA. MAD. d. 3134*, s.160, 361.

⁵⁹ Rakka iskânından firar eden konargöçer aşiretlerin bu bölgede yaptıkları eşkıyalıklar için bkz. *BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 58*, s.88, 89, 93, 95, 96.

Türkmen aşiretinden yirmi iki cemaat Karahisar ve Hamit sancaklarında sahipsiz ve harap köylerde, Bozulus Türkmenlerinin de Şatır Mehmet Paşa iltiması ile Bolvadin ve İnönü'de iskân edilmelerine karar verildi. Ancak bu aşiretler, iskân bölgelerine gitmeyip Saruhan sancağındaki köylere saldırarak reayanın mal ve erzaklarını yağmalayıp onlara çeşitli zulüm ve işkenceler yaptılar. Bunun üzerine, Şatır Mehmed Paşa'ya gönderilen fermanla, iskândan firar eden aşiretlerin tekrar iskân yerlerine gönderilmelerine, köylere ve reayaya vermiş oldukları zararların da ödetilmesine karar verildi⁶⁰. Yine 1696 yılında da Saruhan ahalisinin şikâyeti üzerine, farklı yerlere iskân edilen Türkmen taifesi iskân oldukları yerlere gitmeyip, köy köy gezerek eşkıyalık yaptılar⁶¹. Bu sırada, Boz Ulus Türkmenlerinden⁶² bazıları Seyyid Gazi ve Eskişehir civarında bulunurken, bazıları da firar ederek Balıkesir, Bergama, Ayazmend (Altınova), Turgutlu, Akhisar ve Manisa civarına geldiler. Bunlar, zengin ve güçlü kişilerin çiftliklerine sığınarak 1701 yıllarına ait kanunen ödemeleri gereken vergileri ödemeyip, "bizler yeniçeri ve sipahiyiz" diyerek reayaya zulmettiler⁶³.

XVII. yüzyıl sonlarında ve XVIII. yüzyıl başlarında bir yandan iskân yerlerinden firar eden aşiretlerin tekrar iskân edilmelerine çalışılırken, bir yandan da onların eşkıyalıklarıyla uğraşılmaktaydı. Bu dönemde iskân yerlerini terk edip, eşkıyalık yapmaya başlayan aşiretlerden biri de yörüklerdir. İskân yerleri İçel ve Karaman ile Orta Toros bölgeleri olan yörüklerin 1690 yılında sayıları artınca, Anadolu'nun farklı bölgelerindeki şehirlere dağılarak eşkıyalık yapmaya başlamışlardır. İçel sancağından ayrılan yörüklerin özellikle Batı Anadolu'da Manisa, Aydın, Balıkesir; Akdeniz kıyı şeridinde ise Manavgat, Alaiye, Antalya, Isparta civarında yoğunlaştıkları ve buralarda eşkıyalık yaptıkları görülmektedir. Mesela yörük aşiretlerinden Kara Hacılı, Batralı, Şamlu, Zekeriyalı, Sofulu, Tekyeli, Saçıklaralı, Kitreli, İrekli ve Balcılar iskân yerleri olan İçel'den ayrılıp, Alaiye sancağına gelmişlerdi. Saruhan'daki yörükleri iskân için görevlendirilen Musa Paşa da, Alaiye sancağına bağlı Kemer köyüne vardığında, yörük reislerinden Kara Mehmed, Mermer oğlu Hacı Osman, Sarı Mustafa, Kör Mehmed, Hacı Ali, Abdi Kethüda, Gündüz oğulları ve Delibende uşakları etrafında toplanan yörük eşkıyalarının saldırısına uğradı. Paşanın birçok adamını katledip mallarını gasp eden eşkıyalar kaçmayı başardılar. Bu gelişmeler üzerine, Aydın ve Saruhan sancağı mutasarrıfı Nasuh Paşa'dan eşkıyaların yakalanıp cezalandırılmaları istendi⁶⁴. 1700 yılında Alaiye ahalisi, eşkıyalardan perişan olunca merkeze mektup yollayıp, yörüklerin tekrar İçel sancağına yollanmalarını istediler⁶⁵. Ancak iskân yerlerine gitmeyi reddeden yörük aşiretleri, Aydın ve Saruhan çevresine dağılarak eşkıyalık yaptılar⁶⁶. Mesela İçel sancağına iskânları ferman olunan Çakallı yörüklerinin Alaşehir kazasında kışlayıp, reayanın otlaklarına zarar vermesi ve mallarını gasp etmeleri üzerine, Aydın ve Saruhan sancağı mutasarrıfı Nasuh Paşa'dan bunların tekrar İçel sancağına iskân ettirilmeleri istendi⁶⁷. Bu sırada, İçel sancağında iskân olunan yörüklerden bazıları Sarı Ot Yaylağı'na ve Alaiye derbendinde bulunan yaylaklardan Konya, Hamid, Teke, Yenişehir, Aydın, Saruhan ve Menteşe sancaklarına doğru firar ederek eşkıyalık yapmaya başladı⁶⁸. Yörük aşiretlerinin Manisa'daki eşkıyalık faaliyetleri, Yund Dağı ve çevresinde yoğunlaşmaktaydı. Mesela 1708 yılında yörük taifesinden Yörük Süleyman ve kardeşleri mensup oldukları yörük grubundan ayrılıp, Yund Dağı nahiyesine gelmişler ve burada birkaç yörükle birleşerek bölgedeki köylere saldırmışlardır⁶⁹. 1708 Haziran'ında da Soma sakinlerinden

⁶⁰ M. Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*, s.94.

⁶¹ *MŞS*, nr.164, s.156/1.

⁶² Boz Ulus Türkmenleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Faruk Demirtaş, "Bozulus Hakkında", *AÜDTCFD*, S.1, C.7, Ankara 1949, s.29-46; Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri (1540-1640)"*, Bilge Yayınları, Ankara 1997.

⁶³ *MŞS*, nr.158, s.20/2. *MŞS*, nr.168, s.51/1; *BOA. MAD* 9885, s.271/1.

⁶⁴ *BOA. A. DVNS. MHM. d. 111*, s.269/h.947. (31 Mart 1700)

⁶⁵ "...bundan akdem liva-yı mezburu, müstevli olan Yörük taifesinin vatan-ı asliyeleri olan İçel Sancağı'na iskân olunmaları için..." *BOA. A. DVNS. MHM. d. 115*, s.139/h.576.

⁶⁶ Ahmed Refik Altınay, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s.118-120.

⁶⁷ *BOA. A. DVNS. MHM. d. 115*, s.237/h.1041. (5 Mart 1707)

⁶⁸ *BOA. A. DVNS. MHM. d. 115*, s.510/h.2263. (3 Mart 1708)

⁶⁹ *BOA. A. DVNS. MHM. d. 115*, s.528/h.2377. (1 Nisan 1708)

Yörük Meto, serden geçti ağaları Ahmed ve Derviş ile birleşerek yaklaşık 600 adamıyla Yund Dağı köylerine gelerek, reayayı zorla dağlara götürmüş ve Sultan Süleyman Han Validesi Evkafı köylerinde vergilerin toplanmasına engel olmuşlardır⁷⁰.

d. Devlet Görevlilerinin Eşkivalıkları

Osmanlı hukuk anlayışında kanunlar şeriat kaidelerine ve örfi kanunlara dayanmaktaydı. Örfi ve şer'î kanunların yürütme yetkilisi padişahın kendisiydi. Bu kanunları uygulayan ve yürüten kuvvetler ise ikiye ayrılmıştır. Birincisi ehl-i şer', diğeri de ehl-i örfür⁷¹.

Ehl-i örf ile reaya ilişkileri, Osmanlı Devleti'nde hassas bir denge üzerine kurulmuştur. Bu denge merkezî idarenin güçlü olduğu, devlet kurumlarının iyi işlediği dönemlerde daha iyi sağlanmıştır. Ancak XVI. yüzyılın ortalarına doğru başlayan Celali hareketlerinin etkisiyle bu dengenin bozulduğu, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ise bu bozulmanın daha da arttığı gözlenmiştir⁷². Özellikle XVII. yüzyılın sonlarından itibaren iltizam ve malikâne sisteminin yaygınlaşması, Osmanlı taşrasında otoritenin başka güçlere geçmesine neden olmuştur. Bilhassa vergi tahsildarları ve mütesellimler yanlarında sekban birlikleri bulundurarak, bir nevi eyalet yöneticilerinin kontrolünde serbest hareket etmişlerdir⁷³. Bu durum devlet görevlilerinin zulümleri ve eşkıyalıkları hakkında Manisa'dan merkeze sürekli şikâyetler gönderilmesine neden olmuştur. Şikâyetlerin konusu genellikle beylerbeyi ve adamları ile mütesellimlerin tımar, zeamet ve vakıf köylerinin haslarına müdahale ettikleri ve gelirlerin toplanmasına mani oldukları şeklindedir⁷⁴. Mesela 1697 yılında Manisa'nın Palamud nahiyesine bağlı Halidlu köyünün harap ve reayasının perişan olmasına rağmen avârız akçesini öderken, vergi tahsildarları dışarıdan 1 hane ve 1 rub' hane daha ilave ederek, reayadan daha fazla para talep etmeye çalışmışlardır⁷⁵. Bunun yanı sıra Manisa'daki devlet görevlilerinin eşkıyalıklarıyla ilgili 1702 yılında yazılan bir kayıt dikkat çekmektedir. Buna göre, 1690 yılı içerisinde 49.635 akçe zeamete mutasarrıf olan dergâh-ı mualla müteferrikalarından Rodoslu Ali'ye *paşalık* mansıbı verilmiştir⁷⁶. Ancak 1702 yılında Rodoslu Ali Paşa hakkında merkeze gönderilen bir şikâyette Paşa'nın kendi halinde olmadığı, berat tevcihlerine müdahalede bulunduğu, 1689 yılından beri reayanın arazilerini ve mülklerini zapt ettiği bildirilmiştir⁷⁷. Yine bir başka belgede de, Manisa ahalisinin şikâyetiyle, Kütahya valisi ve mütesellimi, iki üç aydan beri yüz elli kadar levendat ile Manisa'ya gelmiştir. Burada üç dört gün parasız yem ve yemek alan bu eşkıyalar, "*nakl baha*" namıyla ahalden otuz kırk kuruş tahsil ettikten sonra köy köy dolaşarak ahaliye eziyet etmişlerdir⁷⁸. Diğer yandan Manisa'daki idarecilerin esnaflıkla veya ticaretle uğraşan kişilere müdahaleleri ve fazladan akçe talep etmeleri de bu dönemde en çok şikâyet edilen konuların başında gelmektedir. Özellikle esnafardan üç ayda bir "*ağalık*" ve "*atiyye-i bayramlık*"⁷⁹; kiremitçi taifesinden de "*temizlik akçesi*" talep etmeleri, zaten savaşlardan dolayı zor durumda kalan Manisa esnafının maddi açıdan daha da zayıflamasına neden olmuştur⁸⁰. Manisa'daki bu örnekler, yerel unsurların artık Osmanlı taşra idaresinde önemli bir güce sahip

⁷⁰ BOA. A. DVNS. MHM. d. 115, s.598/h.2644. (19 Haziran 1708)

⁷¹ Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş Devrinde Esas Düzen", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.4-5, Ankara 1965, s.141.

⁷² Mehmet İpşirli, "Ehl-i Örf", *DİA*, C.10, İstanbul 1994, s.519-520.

⁷³ Halil İnalçık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (ed. Thomas Naff and Roger Owen), London 1977, s.35-36.

⁷⁴ Örnekler için bkz. *MŞS*, nr.162, s. 10/2, *MŞS*, nr.166, s.155/1; *MŞS*, nr.167, s.31/1, 42/1; *MŞS*, nr.170, s.61/1; *MŞS*, nr.173, s.49/3.

⁷⁵ *MŞS*, nr.164, s.149/1.

⁷⁶ *MŞS*, nr.165, s.3/1.

⁷⁷ *MŞS*, nr.168, s.54/1.

⁷⁸ *MŞS*, nr.173, s.37/1.

⁷⁹ *MŞS*, nr.158, s.145/1.

⁸⁰ *MŞS*, nr.171, s.113/1. Yine Manisa'da bulunan mütesellim yerli ahalden boyahane namıyla vergi talep etmiştir. (*MŞS*, nr.158, s.60/2); Esnaf şeyhi es-Seyyid Ahmed aynı zamanda ahi baba olduğunu iddia ederek, esnafa sürekli müdahalede etmiştir. (*MŞS*, nr.168, s.142/2); Yine Manisa'da ihtisab mutasarrıflığının ecnebi birine verilmesi ahali tarafından hoş karşılanmamış, bu konudaki rahatsızlık kadıya bildirilmiştir. (*MŞS*, nr.162, s.94/2.)

olduğunu, özellikle XVIII. yüzyılda ayan ve eşrafın Anadolu şehirlerinde güçlendiğini göstermektedir.

1683-1718 yılları arasındaki savaşlarda firar eden ve cephelere gitmeyen askerler, Anadolu şehirlerine yayılarak ahalinin canına ve malına kast etmeye başladı. Bunun üzerine devlet, hem suçlu bulunan askerleri cezalandırmak hem de askerî zümreye nizam vermek amacıyla serdarlar, müfettişler ve muhasıllar görevlendirdi. Ancak eşkıya teftişiyle görevlendirilen müfettişler dönemin özelliğine ayak uydurarak, eşkıya gibi davrandılar⁸¹. 1691 yılında Anadolu Beylerbeyliği payesiyle Anadolu'da eşkıya müfettişliğiyle görevlendirilen Genç Mehmed Paşa'nın Manisa sancağına bağlı kazalara gönderdiği adamların eşkıyalık yaptığı haberinin alınması üzerine, bu eşkıya grubunun yakalanıp cezalandırılmaları istendi⁸². Bu dönemde özellikle Manisa ve çevresinde reayadan haksız olarak aldığı mal ve eşyalarla zenginleştiği düşünülen Genç Mehmed Paşa⁸³, kendisine yönelik merkeze gönderilen şikâyetler sebebiyle, 1696 yılında Anadolu müfettişliğinden azl olunarak Karaman valiliğine getirildi. Ancak Genç Mehmed Paşa'ya Karaman valiliği verilmesine rağmen halen Manisa'da bulunduğu ve teftiş namıyla reayaya zulmettiğine dair merkeze şikâyetler gönderilmeye devam etti⁸⁴. Aynı şekilde Aydın ve Saruhan muhasıllı olan Nasuh Paşa da, Manisa'ya bağlı Palamud köyündeki reayanın perakende ve perişan olması sebebiyle 1703 yılında avârizdan muaf olmalarına rağmen, avâriz akçesi talep ederek reayaya zulmetti⁸⁵. Bu paşa da daha sonra Şam valisi ve hac emirliği görevlerine getirilmesine rağmen kendisine bağlı levendatlar, Batı Anadolu'da eşkıyalığa kalkıştılar. Buradan başlangıçta eşkıya teftişiyle görevlendirilen bir kişilerin görevine aykırı bir şekilde eşkıyalık yapmasına ve daha sonra da hakkındaki şikâyetlerin devam etmesine rağmen bu kişiye ödüllendirilmesine idarî görevler verilmesi dikkate değerdir. Bu durum, Osmanlı Devleti'nde artık görev tevcihlerinde adalet anlayışının kaybolduğunu, idarî görevlere layık olmayan kişilerin devlet kademelerinde bir şekilde görev alabildiğini göstermektedir.

1683-1718 yılları arasında yapılan savaşlar sebebiyle birçok problemle karşı karşıya kalan Osmanlı Devleti'nde özellikle ehl-i şer'⁸⁶ zümresinde bulunan görevlilerin de ahlâkî olarak bir değişim yaşadıkları görülmektedir. Elleri bulunan geniş yetkileri kötüye kullanan ehl-i şer' mensupları, almış oldukları karar ve uygulamalarla Manisa'da sosyal hayatın bozulmasına neden olmuşlardır. 1705 yılında Manisa'da şehrin ileri gelenlerinin etkisinde kalan naip, vergileri adil dağıtmayınca reaya ve askerinin ayaklanmasına neden oldu. Bu ayaklanma sonucunda, asker taifesinden olan Bodur Süleyman, el-Hâc İlyas, Çanka Hacı Ali, Burnaz Ahmet ve Zülüflü Veli mahkemeyi basarak, İmam Osman Efendi ve Abdulfettahzâde Abdurrahman Efendi'yi katlettiler⁸⁷. Görevli oldukları yerlere gitmeyen ve servet biriktirme sevdasına düşen kadılar ise eşkıyalarla iş birliği yaparak reayaya zulmetmeye başladılar. Mesela Manisa naibi Mustafa'nın arzıyla, müfettiş Yusuf, Mahmud ve Sağır Abdülaziz isimindeki kadılar başlarına eşkıyaları toplayıp, reayaya eziyet etmeleri üzerine Bozcaada Kalesi'ne gönderilerek tutuklanmışlardır⁸⁸. Bunun yanı sıra, 1683-1718 yılları arasında Anadolu'daki şehirlerde, seyyid⁸⁹, kaim-makam⁹⁰, mahalle imamları⁹¹, imaret

⁸¹ M. Çağatay Uluçay, eşkıya müfettişliğinin, görevlerini kötüye kullanmaları sebebiyle 1687 yılında kaldırıldığını, bir yıl sonra ise tekrar getirildiğini ve eşkıya müfettişlerinin teftiş bahanesiyle reayadan "teftiş akçesi" aldığını belirtmektedir. Bkz. M. Çağatay Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul 1955, s.15.

⁸² *MŞS, nr.161*, s.58/1.

⁸³ Saruhan muhasıllı olan Genç Mehmed Paşa'nın vefatı sebebiyle Manisa'da Şermest isimli çiftlikte, sahip olduğu taşınır ve taşınmaz mallara, devlet tarafından el konulmuştur. *MŞS, nr.164*, s.64/1.

⁸⁴ *BOA. A. DVNS. MHM. d. 106*, s.365/h.1396.

⁸⁵ *MŞS, nr.170*, s.108/2.

⁸⁶ Ehl-i şer', Osmanlı Devleti'nde şeyhülislâm, nakibüleşraf, kazasker, kadı ve müderris gibi görevler yapan ilmiye teşkilatı mensuplarına denir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "İlmiye" *DİA*, C.22, İstanbul 2000, s.141-145.

⁸⁷ M. Çağatay Uluçay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*, s.92-94.

⁸⁸ *BOA. A. DVNS. MHM. d. 108*, s.239/h.1015. (23 Mayıs 1696)

⁸⁹ Örnekler için bkz. *BOA. A. DVNS. MHM. d. 115*, s.10/h.12; *BOA. A. DVNS. MHM. d. 121*, s.6/h.23.

⁹⁰ *MŞS, nr.170*, s.122/2.

şeyhleri⁹², vakıf mütevellileri⁹³, duâgü⁹⁴ ve müftülerin ahaliye eziyet ettiklerine ve yolsuzluk yapıp devlet kurumlarına zarara uğrattıklarına dair çok sayıda örnek vardır.

e. Gayr-i Müslim ve Acemlerin Eşkîyalıkları

Osmanlı Devleti'nde göçler, XVII. yüzyılın sonları ve XVIII. yüzyılın başlarında en önemli sosyal olaylardan biridir. 1683-1718 yılları arasındaki savaşların etkisiyle devlet otoritesinin özellikle Anadolu'da kaybolması sonucunda ortaya çıkan kitlesel veya ferdi eşkıyalık olayları, ehl-i örf tairesinin zulümleri, savaşları finanse etmek amacıyla reaya üzerine yüklenen ağır vergiler, devlet ve toplum hayatını düzenleyen müesseselerin çöküntüye uğraması ve tımar sisteminin bozulması, reayanın yerini yurdunu terk etmesine neden olan belli başlı gelişmelerdir⁹⁵. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda coğrafi konum, şehirlerin birbirine yakınlığı ve uzaklığı, güvenilirliği ile şehirlerin iktisadî özellikleri göçlerin yönünü belirlemede temel unsur olmuştur. Bu nedenle 1688 yılında İzmir'de meydana gelen büyük depremden dolayı gayr-i Müslim nüfusun büyük çoğunluğu İzmir'e yakın bir şehir olan Manisa'ya göçmüştür⁹⁶. Ancak başka yerlerden göç eden gayr-i Müslimler, Manisa'da yapmış oldukları davranışlarla, eşkıyalıklardan, savaşlardan, idarecilerin zulmünden ve ağır vergilerden perişan halde olan reayanın sosyal ve iktisadî açıdan etkilenmelerine sebep olmuşlardır. Mesela Manisa'da Babüs-saade ağası Abdullah'ın göndermiş olduğu arzdan anlaşıldığına göre, Manisa'daki Havsa Sultan Vakfı'na bağlı İzmir'in Urla nahiyesindeki köy gelirlerinin tahsil olunmasını engelleyip, vakıf zabıtlarına itaat etmeyen zimmilerin Kuşadası Kalesi'nde tutuklanmasına karar verilmiştir⁹⁷. Yine Manisa'nın Adala (Karataş) kazasına gelen zimmilerin, köy köy dolaşarak reayayı sapkınlığa sürüklemesi üzerine, Adala kadısı ve Saruhan paşası uyarılarak, bunların bir an önce buradan def edilmesi emredilmiştir⁹⁸.

Diğer yandan tüccarlara uygulanan düşük gümrük tarifesinin 1683-1718 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde yaşanan buhran ve kargaşa sebebiyle yabancı tüccarların da vergi ve mal kaçırmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu durum, kuşkusuz yerli tüccara ve esnafa da zarar vermiştir. Oysaki Osmanlı Devleti'nde yerli tüccarın ve esnafın hakları her zaman gözetilmeye çalışılmıştır. Ancak bu dönem düşük gümrük tarifesine rağmen vergi vermek istemeyen tüccarların Manisa'ya dağılması, yerli esnafın zarara uğramasına neden olmuştur. 1701 yılında Manisa kazası ahali, kadiya bir arzda bulunarak kasaba ve köylerine gelen acem tüccarlarının dükkân ve hanlarda eşya sattırmadıkları, "nisvân" yani kadınlarla bir olup mahalle mahalle gezdikleri ve ahaliye zulmettikleri yönünde şikâyet etmişlerdir⁹⁹. Burada acem tüccarların kadınlarla ittifak yapması oldukça ilginçtir. Bu durum, dışarıdan gelen tüccarların yerelleşmeye yönelik çalıştıkları ve kadınların ticarete söz sahibi olmaya başladıkları şeklinde yorumlanabilir¹⁰⁰.

f. Ferdi Eşkîyalık Olayları

Osmanlı Devleti'nde bu türden eşkıyalık olayları, Anadolu'da her zaman ve her yerde görülmüştür. 1683-1718 yılları arasında artan eşkıyalık olayları nüfus baskısı, iktisadî zorluklar,

⁹¹ Bektaşî Sagir Mahallesi imamı Hüseyin'in kendi halinde olmadığı görülmüştür. *MŞS, nr.170, s.18/1.*

⁹² Valide-i Sultan Süleyman Han Vakfı'nda imaret şeyhi olan Halife Mehmed, kendi halinde olmayıp ahaliyi tahrik ettiği gibi, vakfi da zarara uğratmıştır. *MŞS, nr.165, s117/1.*

⁹³ *MŞS, nr.177, s.3/1.*

⁹⁴ Hülya Canbakal, du'agülara katılanların sayısının zamanla arttığını, bu yüzden Osmanlı Devleti'nin savaşlar nedeniyle yapmış olduğu mali tasarrufun etkisini kaybettiğini belirtmektedir. Hülya Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, s.99.

⁹⁵ Yücel Özkaya, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.14, S.25, 1981, s.171-174.

⁹⁶ *BOA. A. DVNS. MHM. d. 98, s.15/h.40 (14 Kasım 1688).*

⁹⁷ *BOA. A. DVNS. MHM. d. 117, s.179/h.786.*

⁹⁸ *BOA. A. DVNS. MHM. d. 118, s.146/h.643.*

⁹⁹ *MŞS, nr.168, s.13/2.*

¹⁰⁰ Nitekim Suraiya Faroqhi XVII. yüzyıl boyunca Kayseri ve Ankara'da gayr-i menkul satın alan kadınların sayısının bir hayli arttığını tespit etmiştir. Bkz. Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar* (çev. Hamit Çalışkan), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.194-196.

merkezî otoritede oluşan boşluk, silahlanmanın artması, yeniçeri ocağının bozulması ve toplumda baş gösteren ahlâkî bozulmalar, Manisa'da yaşayan insanların eşkıyalığı gelir kapısı olarak görmelerine neden olmuştur. Mesela Manisa'daki Eyüboğlu ve Berakoğlu isimindeki eşkıyalar, Abdülfettah'ın evini basmışlar ve on iki yaşındaki kızını kaçıırıp, birçok kişiyi katlettikten sonra firar etmişlerdir¹⁰¹. Saruhan sancağına bağlı Atala kazasında sahte hüccet düzenleyen Atala müftüsü Yahya, Sarıca Bölükbaşı Solak Mustafa¹⁰², Abdi ve Deli Hacı Ahmed ile bir olup zorla oğluna kız almış, Aydın ve Saruhan'daki çiftliklerdeki mallarına da el koymuştur¹⁰³. 1695 yılında Güzelhisar kazasından avârız ve nüzul toplanması emredilince, Alim Mehmed Efendi ve beraberindeki kişiler çeşitli adlar altında halktan zorla vergiler talep ederek, vermeyenleri de öldürmekle tehdit ettiler. Ayrıca katır toplamaya mani olanların evlerini basıp eşyalarını yağmalayarak birçok kişiyi katlettiler¹⁰⁴. 1696 yılında ise Akhisar'da el-Hâc Şeyhi ve el-Hâc Abdullah kazanın vergi işlerine müdahil olmuşlar; voyvodalar gibi hareket ederek, vergi toplanmasına engel olup reayadan zorla para almaya kalkışmışlardır¹⁰⁵.

Manisa'daki bu tür eşkıyalık olaylarının XVIII. yüzyılın başlarında da hızla devam ettiği görülmektedir. 1712 yılında Saruhan paşasına ve Menemen naibine gönderilen hükümden anlaşıldığına göre, Süleymanlı köyünden Hacı Mustafa ve Menemen kazasından Hacı Halil idarî işlere karışıp, ahaliyi tahrik ederek vergilerin toplanmasına mani oldular. Bunun üzerine, Süleymanlı köyündeki bu eşkıyaların yakalanıp Midilli Kalesi'nde hapsedilmeleri istenmiştir¹⁰⁶. Aynı tarihte Dilşikar Mahallesi'nde seyyidlik iddiasında bulunan Mehmed, yalancı şahitlerle ve hilelerle ahaliye zarar vermiş, el-Hâc Ali oğlu Ahmed'in eşine zorla tecavüz etmiştir¹⁰⁷.

3. EŞKİYALIKIN SOSYAL VE EKONOMİK SONUÇLARI

Osmanlı Devleti için XVII. yüzyılın sonları ile XVIII. yüzyılın başlarındaki savaşlar, malî buhran ve eşkıyalık sarmalının iç içe geçtiği bir dönem olmuştur¹⁰⁸. Bu bağlamda, 1683-1718 yılları arasında ortaya çıkan buhran ve kargaşa ortamı, Anadolu'da otorite boşluğunun doğmasına neden olduğu gibi, eşkıyalık ve yolsuzluk yapanların işlerini kolaylaştırmıştır. Nitekim XVII. yüzyılın sonlarında taşradaki çoğu idarecilerin savaşlarda bulunmasını fırsat bilen konargöçer aşiret ve yürükler ile cephelelerden firar eden asker taifesi Manisa'ya gelerek eşkıyalık yapmaya başladılar. Bu eşkıya gruplarının yanı sıra devlet otoritesinin ve kurumlarının bozulmasını fırsat bilen idarecilerin yolsuzlukları Manisa'da sosyal düzenin bozulmasında yıkıcı bir etki yarattı. Özellikle eşkıya gruplarının köylere inerek reayanın canına ve malına kast etmesi ve ehl-i örf taifesinin onlar üzerinden haksız kazanç talepleri, şehirde büyük bir kargaşa ortamının doğmasına sebep oldu¹⁰⁹. Öyle ki, bu dönemde savaşların uzaması sebebiyle kanuni vergiler altında ezilen Manisa'daki reaya, bir de ehl-i örf taifesinin “devre çıkararak” bedava (müft ü meccanen) yem ve yiyecek almaları ve kanunsuz para toplamaya kalkışmalarıyla ekonomik olarak iyice zayıfladı¹¹⁰.

¹⁰¹ BOA. A. DVNS. MHM. d. 108, s.243/h.1042. (23 Mayıs 1696)

¹⁰² Solak Mustafa Bölükbaşı isimindeki eşkıya aslen Ayntablı'dır. Saruhan sancağının Atala kazasına bağlı Çavlı isimli köyde oturan bu eşkıyanın bölgede yanına topladığı levendat taifesiyle birçok eşkıyalık yaptığı tespit edilmiştir. Solak Mustafa'nın eşkıyalıkları için bkz. BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 14, s.159,161,162,163.

¹⁰³ BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 14, s.160/h.651.

¹⁰⁴ Aydın ve Saruhan muhassılı Abdülbaki'den bu eşkıyaları yakalayıp hapsedmeleri istenmiştir. BOA. A.DVNS. MHM. d.107, s.11/h.20. (11 Temmuz 1695)

¹⁰⁵ BOA. A. DVNS. MHM. d. 108, s.146/h.633. (3 Nisan 1696)

¹⁰⁶ BOA. A. DVNS. MHM. d. 117, s.203/h.885. (23 Mart 1712)

¹⁰⁷ BOA. A. DVNS. MHM. d. 117, s.125/h.588. (7 Nisan 1712)

¹⁰⁸ Mesela Manisa sancağında 7.000 akçe tımara mutasarrıf olan Süleyman, tasarrufunda bulundurduğu tımar köylerinin perişan olması sebebiyle, maaşa bağlanmak istenmiştir. Bu talebi üzerine, kendisine Manisa ihtisabı mukataasından 15 akçe verilmesi kararlaştırılmıştır. MŞS, nr.166, s.129/2.

¹⁰⁹ Venedik elçisi Relazioni 1706 yılında ülkesine dönerken Osmanlı Devleti için şu ifadeleri kullanmıştır: “Asya kıt gelirlî halkıyla takatten düşmüş, haydutlarla dolu, asiler üreten, gezgin aşiretleri ve çadırlarda yaşayan insanlarıyla dağınık görünen, hükümdarın gözetiminden çok uzak memurlarca yönetilen bir ülke” bkz. Sam White, *Osmanlı'da İsyan İklimi*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2013, s.309.

¹¹⁰ MŞS, nr.161, s.189/1.

1683-1718 yılları arasında Manisa'daki farklı kişi ve grupların yaptığı eşkıyalık olayları sebebiyle ve ehl-i örfün çeşitli isimler altında reayadan fazla para almaları sonucunda, ahalinin kendini güvende hissetmediği ortadadır. Bu durumda olan köyler, haklı olarak daha güvenli kazalara bağlanmak istemişlerdir. Mesela 1703 yılında Saruhan sancağında Ilıca kazasına bağlı Akçapınar köyü herhangi bir zabiti olmadığı için valilerin sık sık uğrak yeri olmuştur. Bu durumdan şikâyetçi olan ahali, Manisa'ya bağlanma talebinde bulunmuş ve bu talepleri olumlu karşılanmıştır¹¹¹. Aynı şekilde Menemen kazasına ve Sultan Murad Han Vakfi'na bağlı olan köylerin, Menemen voyvodaları tarafından rahatsız edilmeleri sebebiyle, Manisa kazasına ilhak edilmesine karar verilmiştir¹¹². 1710 yılında da Aydın sancağından Sart kazasına bağlı on beş hanesi olan Yarışlı ve on bir hanesi olan Deve köyü, “*perakende ve perişan*” olmasından dolayı Manisa kazasına bağlanmıştır¹¹³. Bu gelişmeler, reyanın yerel yönetimlere ve merkezi yönetime karşı olan güveninin sarsılmasına neden olmuştur. Özellikle artan savaş harcamalarının getirmiş olduğu ağır vergilerle ezilen reaya, ehl-i örf taifesinin onlardan haksız yere kazanç sağlamaya çalışmaları ve otorite boşluğundan yararlanan eşkıyaların yapmış oldukları zulümler, iktisadî ve sosyal anlamda reayayı olumsuz etkilemiştir. Bu durum, tarımla veya diğer işlerle uğraşan reyanın hem güvenliğini hem de idarecilere olan güvenini zedelemiştir. Nitekim bu kanunsuz hareketler, bireysel ya da kitlesel olarak reyanın kendini daha güvende hissettiği yerlere göçmesine; bunun neticesi olarak da mahsullerin ve reaya üzerinden alınan vergilerin azalmasına neden olmuştur. Mesela 1695 yılında 75.060 akçe geliri olan zeamet köylerinin mutasarrıfı Divan kâtibi Mehmed, Manisa'daki ortak tasarruf ettiği yerlerin mahsulünü toplamak için subaşısını göndermiş, ancak reaya “*ortaklarına verdik*” diyerek subaşıyı oyalayıp vergi vermek istememiştir¹¹⁴. Yine Manisa'da Hanzâdelerden Şahbaz Giray Sultan'ın mutasarrıfı olduğu hasların reyası, zabıt Seyyid Mustafa'ya kendilerinin başka zeamet ve tımar reyası olduklarını iddia ederek 1697 yılındaki ödemeleri gereken vergiyi vermemişlerdir¹¹⁵.

4. EŞKIYALIĞIN ÖNLENMESİ İÇİN ALINAN TEDBİRLER

Osmanlı Devleti'nde 1683-1718 yılları arasında Avrupa devletleriyle yapılan savaşlar önemli toprak kayıplarıyla sonuçlandığı gibi, devletin sosyal ve iktisadî alanlarında büyük problemlerin yaşanmasına neden oldu. Öyle ki bu dönemde Anadolu ve Rumeli eyaletlerinde büyük bir kargaşa ortamı yaşandı. Merkezî otoritenin giderek zayıflaması sebebiyle, Anadolu ve Rumeli'nin birçok yerinde askerlerin, saruca sekban ve levandat birliklerinin, yol kesen haydutların, konargöçer aşiret ve yürüklerin, devlet görevlilerinin ve bağımsız kişilerin neden olduğu eşkıyalık olayları görüldü. Bu bağlamda, devletin XVII. yüzyılın sonlarından itibaren ciddi bir şekilde eşkıya tehdidi ile karşı karşıya kaldığını söyleyebiliriz. Eşkıyalığın hızlı bir şekilde yayılması ise devleti birtakım tedbirler almak zorunda bırakmıştır. Bu tedbirler ne kadar faydalı oldu, ne kadar eşkıyalığın yayılmasını önledi tam olarak kestirilememektedir. Ancak öyle anlaşılıyor ki, Osmanlı Devleti eşkıya ile mücadele ederken sorunlara olay eksensiz yaklaşmış, uygulamış olduğu bazı yöntemler eşkıyalığın azalmasına, bazıları da artmasına sebep olmuştur.

a. Adaletnâmelerin Yayınlanması

Devlet otoritesinin zayıfladığı dönemlerde, özellikle Anadolu eyaletlerindeki sancak, kaza, kasaba ve köylerde eşkıyalık olaylarının çok fazla arttığı görülmektedir. Nitekim 1683-1718 yılları arasında Anadolu şehirlerinde artan eşkıyalık olaylarına karşı adaletnâmeler düzenlenip, bu anlamda hatt-ı hümayunlar gönderilmiştir¹¹⁶. Adaletnâmelerde öncelikle eşkıyaların sosyal düzeni

¹¹¹ MŞS, nr.170, s.49/1.

¹¹² MŞS, nr.170, s.102/1.

¹¹³ MŞS, nr.173, s.103/1.

¹¹⁴ BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 21, s.106/h.490. (27 Aralık 1695)

¹¹⁵ BOA. A. DVNS. ŞKT. d. 29, s.243/h.1076. (6 Ekim 1698)

¹¹⁶ Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu”, *Belleten*, C.XXXVIII, S.151, 1974, s.445-447; Mustafa Akdağ, “Osmanlı Tarihinde Âyânlık Düzeni Devri (1730-1839)”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.8, S.14, Ankara 1963, s.55-61.

bozan faaliyetlerine son vermeleri istenmiş, aksi takdirde cezalandırılacakları belirtilmiştir¹¹⁷. Ancak XVII. yüzyıl sonlarında ve XVIII. yüzyıl başlarında eşkıyalığın önlenmesi ve eşkıyaların haklarından gelinmesi için merkezden birçok kez idarecilere gönderilen adaletnâmelerin de eşkıyalığı önlemede yetersiz kaldığı görülmektedir. Çünkü farklı tarihlerde gönderilen adaletnâmelerin içeriklerine baktığımızda, çoğunlukla aynı konulara değinilmektedir. Özellikle ehl-i örf ve eşkıya teftişiyle görevli memurların eşkıyalık olayları karşısında hassasiyet göstermemesi ve eşkıyadan farklı davranmaması, bu durumun ortaya çıkmasında temel sebeplerden biri olduğu söylenebilir¹¹⁸.

b. Eşkîyaların Cezalandırılması

Eşkîyalığın önlenmesi için devletin sıkça başvurduğu yöntemlerden biri şüphesiz cezalandırma yöntemiydi. Hükümet merkezinden gönderilen ferman, buyuruldu vb. emirlerin birçoğunda suçlular için “*cezaları tertib*¹¹⁹”, “*katl*¹²⁰”, “*kalebend*¹²¹”, “*ahz ve haps edilmesi*¹²²”, “*alâ-eyyi-hâl ele getürüb*¹²³”, ifadeleri kullanılmıştır.

Eşkîyalığın türüne göre cezaları kıyasladığımızda, asker taifesinin, saruca sekban ve kuttâ-i tarik eşkıyaların devlete başkaldırdıkları için cezaları, genellikle katledilmek ya da başlarının kesilmesi şeklinde olmuştur¹²⁴. Bu bağlamda, şeyhülislamdan devlete karşı gelenlerin katledilmelerinin caiz olduğuna dair fetva alınarak cezalar İslam hukukuna göre yasal bir zemine dayandırılmıştır.¹²⁵

c. Nefir-i Âmm İlanı

Osmanlı Devleti'nin 1683-1718 yılları arasında yapılan savaşlarda, asker ihtiyacını karşılamak, başıboş askerlerin ve aşiretlerin eşkıyalıklarıyla mücadele etmek amacıyla sık sık “nefir-i âmm” ilan edilerek eli silah tutan herkesten yardım istemiştir¹²⁶. Özellikle XVII. yüzyılın sonlarından itibaren daha fazla uygulanan nefir-i âmm'in Osmanlı Devleti açısından hem iyi hem de kötü yanları olmuştur. Nefir-i âmm ilanı ile eşkıya ile mücadelede çok para harcamadan eşkıyaların elinde buldukları ganimetlere sahip olmak hedeflenmiş ve bu ganimetler eşkıya ile mücadelede görevli kişilere verilmiştir. Ancak nefir-i âmm ilanı ile reyanın toprağını bırakarak askerliğe özenmesi ve bu uygulamanın yeterince denetlenmemesi, eşkıya gruplarının veya eşkıyalığa özenenlerin bunlar arasına karışmalarına ve sahip çıkılmalarına neden olmuştur¹²⁷.

¹¹⁷ MŞS, nr.165, s.79/1.

¹¹⁸ MŞS, nr.161, 57/1,66/1; MŞS, 173, s.4/2.

¹¹⁹ BOA. A. DVNS. MHM. d. 99, s.45/h.183

¹²⁰ BOA A. DVNS. MHM. d. 108, s.327/h.1358; TŞS, nr.48 (1862), s.162/2.

¹²¹ BOA A. DVNS. MHM. d. 111, s.94/h.322.

¹²² BOA A. DVNS. MHM. d. 111, s.155/h.510.

¹²³ BOA A. DVNS. MHM. d. 113, s. 3/h.9.

¹²⁴ Asker taifesinin özellikle bu dönemde savaşlardan firar ederek eşkıyalık yapmaları üzerine, devlet şeyhülislamdan fetva çıkartarak bunların öldürülmesini meşru bir zemine dayandırmıştır. “İhmâl ve tekâsül iderler ise, ism-i azîm ile ism olup dünyâda ta'zîr-i şedide ukbâda azâb-ı elime müstehik olur. Bu sûretde zikr olunan cihâdün farzını inkâr idenlere şer'an ne lâzım gelür? Tecdîd-i îmân ve nikâh lâzım olur. Isrâr idüp tecdîd-i îmân itmeyenlerin katleri helâl olur.” BOA A. DVNS. MHM. d. 105, s.1/h.1.

¹²⁵ “Yörükân taifesinden bir tâife kat'-ı tarik edüp Müslimînin ırz ve mallarına taarruz ve ekinlerini itlâf ve bu makûle zulm-i fesad âdet-i müstemirreleri olup sa-i bi'l-fesâd olmalarıyla tâife-i mezbureyi ahz ve şerlerini def' ve Kıbrıs ceziresine iskâna me'mur olan Zeyd vali tâife-i mezbureyi ahz ve Kıbrıs ceziresine iskân murad etdikde mezburlar şer-i şerife ve emr-i sultaniye itaat etmeyüp muhârebe sadedinde olsalar emr-i veliyyü'l-emr ile tâife-i mezbure ile mukâtele edüp şerlerini def için katlemek câiz olur mu? El cevab, Allahü a'lem olur. Ketebetü'l-hakir Abdullah” Ahmed Refik Altınay, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, s.145.

¹²⁶ MŞS, nr.163, s.26/1.

¹²⁷ Bu durumu Silahdâr şu şekilde özetlemiştir: “...hâlâ vezir-i âzam ve bazı nedimler ve meçhul meşayih tarafından tâife-i sekban ve sarucaya sahip çıkılmağın, eşkıyay-ı mezburun celâli sıfatı bütün Anadolu'ya müstevli olup reâyâ fukarasına cevri-ü ziyâyet eder olmuşlardı.” *Silahdâr Tarihi*, C.2, s.402.

d. Müzakere ve Nezre Bağlama

Osmanlı Devleti, eşkıya ile mücadelede kanunlara aykırı davranış gösterenlerle karşılıklı ya da aracılar vasıtasıyla müzakere ediyordu¹²⁸. Bu müzakereler aşiretler, eşkıyalar, halkın ileri gelenleri ve ehl-i örf taifesi ile yapılıyordu. Müzakere sonucunda her iki tarafın “veren veren” anlayışı içerisinde oldukları görülmektedir. Yani eşkıyalar bundan sonra eşkıyalık yapmayacakları ve eşkıyalara destek olmayacaklarına dair sözler verilirken, devlet de vergilerden muaf olunacakları sözünü veriyordu. Bu sözlü müzakereler yazıya dökülerek “nezir akdi¹²⁹” imzalanıyordu.¹³⁰ Ancak bu tür anlaşmaların ömrü çok da uzun olmamış, eşkıya grupları sözlerini tutmayarak, bir süre sonra eşkıyalık yapmaya devam etmişlerdir.

e. Aşiretlerin İskân Ettirilmesi

İskân, hem bir toplumsal düzenleme hem de bir cezalandırma yöntemi idi. 1691 yılında Osmanlı Devleti'nin konargöçer aşiretlere karşı uygulamış olduğu iskân politikasını da bu bağlamda değerlendirmekte fayda vardır. Devlet, bu iskânla hem Anadolu şehirlerinde sosyal düzeni bozan konargöçer aşiretleri denetim altına almak hem de Anadolu ile Suriye coğrafyasındaki boş arazileri işleterek vergilendirmeyi amaçlıyordu. Bu sebeple konargöçer aşiretlerin, 1691 yılında Rakka ile Harran arasına ve Halep'in güneyindeki Hama, Humus ve Kıbrıs'a iskân edilmesine karar verilmiştir¹³¹. Ancak iskân yerleri için seçilen coğrafyanın konargöçer aşiretlerin sosyo-kültürel özelliklerine ve yaşam şartlarına uymaması bu iskânın başarılı olmasını güçleştirmiştir. Bundan dolayı aşiretlerin birçoğu ya iskândan firar ederek Anadolu içlerine doğru dağılmışlar ya da kadim yerlerine geri dönmek zorunda kalmışlardır.

f. Derbentçi Yazmak

XVII. yüzyılın sonlarında Osmanlı coğrafyasında artan eşkıyalık olayları, yolların emniyetini ve şehirlerin güvenliğini tehdit eder hale geldi. Bu yüzden belli başlı yolların güvenliğinin sağlanması ve şehirlerin korunması için “derbenci” adı verilen silahlı yol muhafızları görevlendirildi¹³². Hatta bazı köyler de derbentçi olarak kaydedildi. Böylece, hem köy ahali vergiden muaf tutulmuş hem de köylerin eşkıyalardan korunması amaçlanmıştır. 1704 yılında Aydın ve Saruhan Sancakları arasında Kızıl Musa denilen yerde bulunan kuttâ-i tarik eşkıyaları tüccar ve reayanın yollarına çıkıp, çok sayıda mal ve eşyalarını gasp etmişlerdir. Bunun üzerine, Sultan Murad Han Evkafı'ndan Sinancılar köyü civarında derbent kurulup, hem bu köy hem de yakın çevresinde bulunan Gerdem ve Pars köyleri derbentçi yapılarak vergiden muaf olmalarına karar verilmiştir¹³³.

SONUÇ

1683-1718 yılları arasında Manisa'da görülen eşkıyalık olaylarını incelediğimizde, tek tip bir eşkıyalık türünden söz etmemiz mümkün değildir. Özellikle uzun savaşlar sırasında idarecilerin görev yaptıkları yerlerden ayrılması, yeniçeri ocağının gittikçe bozulması, kanuna aykırı vergi talepleri ve son olarak ahlâkî bozulmalar sebebiyle Manisa'da farklı türlerde eşkıyalık olaylarının

¹²⁸ Karen Barkey, Osmanlı Devleti'nin bir rekabet toplumu olmadığını aksine müzakere toplumu olduğunu belirtmektedir. Bkz. Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, s.2-3.

¹²⁹ Suraiya Faroqi, nezir akdinin eşkıyalarla mücadelede devlet tarafından dayatılan bir güvence akdi olduğunu belirtmektedir. Bkz. Suraiya Faroqi, *Devletle Başa Çıkmak Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasal Çatışmalar ve Suç 1550-1720*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016 s.26.

¹³⁰ Nezir Arapça “nezr” kökünden gelmektedir. İslamiyet öncesi toplumlarda kullanılan bir kelime olan nezir “kurban” anlamına gelmektedir. Aynı zamanda sadakat ve istemek olgularını da içinde barındırmaktadır. Bkz. Işık Tamdoğan, “Nezir ya da XVIII. Yüzyıl Çukurova'sında Eşkıya, Göçebe ve Devlet Arasındaki İlişkiler”, *Kebikeç*, S.21, 2006, s. 139,141.

¹³¹ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s.136-137.

¹³² Suraiya Faroqi, “Kırsal Yaşam”, *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu* (çev. Fethi Aytuna), C.3, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s.445.

¹³³ *BOA. MAD. d. 3236*, s.6/h.2. (23 Ekim 1704)

yaşandığı görülmektedir. Manisa'da sosyal düzeni bozan eşkıyalık olaylarının genellikle asker taifesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra reayanın yollarını kesen kuttâ-i tarik eşkıyalarının, konar-göçer aşiretlerin ve İçel sancağında bulunan yörüklerin iskân edildikleri yerlerden firar ederek, Manisa'da yaşayan reyadan zorla para aldıkları, tüccarların yollarına inip haraç kestikleri, Manisa'ya gelen gayr-i Müslim ve Acem tüccarların da çarşı ve pazarda reayaya eziyet ettikleri görülmektedir. Ayrıca kadınların Manisa'ya gelen acem tüccarlarıyla bir olup, ahaliye zarar vermeleri hayli ilginçtir. Diğer yandan, Manisa'da reayaya zarar veren eşkıyaların kaçıp saklandıkları yerlerin genellikle korunaklı dağlık kesimler olduğu anlaşılmaktadır. Bu bakımdan Yund Dağı ve çevresi eşkıyaların saklandığı yer olarak ön plana çıkmaktadır.

Manisa'da eşkıyalık olaylarına sebep olan bir diğer unsur da ehl-i örf taifesidir. Devlet görevlilerinin Manisa'da eşkıyalık hareketlerine baktığımızda, genellikle iktisadî kaygının ön planda olduğu görülmektedir. Çünkü bu dönemde savaşların uzaması, idarecilerin daha fazla kapı halkını beslemesine sebep olurken, bu durum da onların gelir kaybına uğramasına yol açmıştır.

Devletin eşkıya ile mücadele bazı tedbirler aldığı görülmektedir. Merkezi hükümet eyalet ve sancaklara emirler yollayarak, eşkıyalara karşı birlikte hareket edilmesini ve şehirlerdeki idarecilerden de reayayı korumaları talep edilmektedir. Ayrıca eşkıya ile mücadelede şeyhülislamdan fetva alınıp, bunların katledilmesinin caiz olduğu yönünde kararlar çıkartılmıştır. Ancak bu dönemde Manisa'daki bazı müfettiş ve muhassılların eşkıyalardan farklı davranmadıkları görülmektedir. Aynı şekilde idari yetenekten yoksun ehl-i örf taifesinin eşkıyalarla birlikte hareket etmesi, Manisa'daki eşkıyalık olaylarını devam ettirmiştir. Bu durum, devletin hem sosyal düzeninin bozulmasına hem de iktisadî olarak olumsuz etkilenmesine neden olmuştur.

Sonuç olarak, 1683-1718 yılları arasında yaşanan olaylar Rumeli ve Anadolu'nun farklı bölgelerindeki şehirleri etkilediği gibi Manisa'yı da fazlasıyla etkilemiş, halkın büyük sıkıntılar çekmesine ve devlete olan güveninin sarsılmasına sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Manisa Şer'iyeye Sicilleri

158, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 173, 174, 175, 177 numaralı defterler.

1.2. Mühimme Defterleri

98, 99, 100, 101, 104, 105, 106, 108, 110, 111, 112, 113, 115, 117, 118, 120, 121, 123, 124 numaralı defterler.

1.3. Maliyeden Müdevver Defterler

3134, 3236, 9885 numaralı defterler.

1.4. Atik Şikâyet Defterleri

14, 21, 29, 58 numaralı defterler.

2. Kaynak Eserler

AHMED VASIF EFENDİ, *Mehâsinü'l-Âsar ve Hakâikü'il Ahbâr* (haz. Mücteba İlgürel), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.

DEFTERDAR SARI MEHMED PAŞA, *Zübde-i Vekâyiât, Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, (haz. Abdülkadir Özcan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

SİLAHDÂR FINDIKLILI MEHMED AĞA, *Silahdâr Tarihi*, İstanbul 1928.

3. Araştırma ve İncelemeler

AKDAĞ, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş Devrinde Esas Düzen", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.4-5, Ankara 1965, s.139-156.

- AKDAĞ, Mustafa, "Osmanlı Tarihinde Âyânlık Düzeni Devri (1730-1839)" *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.8, S.14, Ankara 1963, s.51-61.
- AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celali İsyanları*, Barış Yayınları, Ankara 1999.
- ALTINAY, Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- BARDAKOĞLU, Ali, "Eşkîya", *DİA*, C.11, İstanbul 1988, s.463-466.
- BARKEY, Karen, *Eşkîyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, (çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.
- BRAUDEL, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Eren Yayınları, C.2, İstanbul 1990.
- CANBAKAL, Hülya, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- CİN, Halil- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Türk-İslam Hukuk Tarihi*, C.I, Timaş Yayınları, İstanbul 1990.
- DEMİRTAŞ, Faruk, "Bozulus Hakkında", *AÜDTCFD*, S.1, C.7, Ankara 1949, s.29-46.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ak Aydın Kitabevi, Ankara 2013.
- EMECEN, Feridun M., *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- FAROQHİ, Suraiya, "Kırsal Yaşam", *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu* (çev. Fethi Aytuna), C.3, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.
- FAROQHİ, Suraiya, *Orta Halli Osmanlılar* (çev. Hamit Çalışkan), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- FAROQHİ, Suraiya, *Devletle Başa Çıkmak Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasal Çatışmalar ve Suç 1550-1720*, Alfa Yayınları, İstanbul 2016.
- GÜNDÜZ, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri "Bozulus Türkmenleri (1540-1640)"*, Bilge Yayınları, Ankara 1997.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- HOBSBAWM, Eric J., *Eşkîyalar*, (çev. Orhan Akalın-Necdet Hasgöl), Avesta Yayınları, İstanbul 1997.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "Ehl-i Örf", *DİA*, C.10, İstanbul 1994, s.519-520.
- İPŞİRLİ, Mehmet, "İlmiye" *DİA*, C.22, İstanbul 2000, s.141-145.
- MUMCU, Ahmet, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara 1985.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Sekban", *DİA*, C.36, İstanbul 2009, s.326-328.
- ÖZKAYA, Yücel, "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", *Belleten*, C. XXXVIII, S.151, Ankara 1974, s.445-491.
- ÖZKAYA, Yücel, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- ÖZKAYA, Yücel-AKYILDIZ, Ali, "Muhassıl", *DİA*, C.31, İstanbul 2006, s.18-20.
- ÖZKAYA, Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.14, S.25, 1981, s.171-208.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih ve Deyimleri Sözlüğü*, C.II-III, İstanbul 1993.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

XVII. Yüzyılın Sonları ve XVIII. Yüzyılın Başlarında Manisa'da Eşkîyalık Hareketleri (1683-1718)

- SÖYLEMEZ, Faruk, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Yönetimi (Rişvan Aşireti Örneği)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.
- TAMDÖĞAN, Işık, "Nezir ya da XVIII. Yüzyıl Çukurova'sında Eşkîya, Göçebe ve Devlet Arasındaki İlişkiler", *Kebikeç*, S.21, 2006, s.135-146.
- Türk Hukuk Lûgatı*, Maarif Matbaası, Ankara 1944.
- UDEH, Abdülkadir, *İslâm Ceza Hukuku ve Beşeri Hukuk* (çev. Akif Nuri), C.4, İhya Yayınları, İstanbul 1976.
- ULUÇAY, M. Çağatay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1944.
- ULUÇAY, M. Çağatay, *18 ve 19. Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*, Berksoy Basımevi, İstanbul 1955.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- WHITE, Sam, *Osmanlı'da İsyân İklimi*, Alfa Yayıncılık, İstanbul 2013.
- YETKİN, Sabri, *Ege'de Eşkîyalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- YÜCEL, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar Çoban Oğulları Beyliği Çandar Oğulları Beyliği Mesalikü'l-Ebsar'a Göre Anadolu Beylikleri I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences
Cilt: 30, Sayı: 2, Sayfa: 555-565, TEMMUZ – 2020
Makale Gönderme Tarihi: 12.03.2020 Kabul Tarihi: 11.06.2020

OSMANLI YÖNETİMİNDEN FRANSIZ MANDA İDARESİNE KADAR LÜBNANDA DÜRZÎ-MARUNÎ MÜCADELESİ

Druze-Marunî Struggle in Lebanon From Ottoman Rule to French Mandate

Yunus EKİCİ*

ÖZ

Bu makalede bağımsızlık öncesi döneme kadar Lübnan'da yaşanan siyasi ve dini çatışmalar üzerinde durulmuştur. 16. yüzyıl itibari ile Osmanlı egemenliği altına giren Lübnan, I. Dünya Harbine kadar yaklaşık 400 yıl süreyle Osmanlı Devleti tarafından yönetilmiştir. Osmanlı Devleti'nin yürütmüş oldukları genel siyasetleri çerçevesinde hayli özgür bir idareye ait bütün din ve yaşayışların serbest bir şekilde yerine getirildiği bu dönemde, ülkede en güçlü iki mezhep olan Marunîler ve Dürzîler bulunmaktadır. Bu iki grup arasında 19. yüzyılda kızıymış olan çekişme 1840 ve 1860 yıllarında bir çeşit iç çatışmalara dönüşmüş ve neticede Osmanlı Devleti Lübnan'da din esasına dayalı çeşitli siyasal yönetim biçimleri oluşturmuşlardır. I. Dünya Savaşı sonucunda Osmanlı Devleti parçalanınca, uzun süreden beridir bölgede gözü olan Fransa, 1920 yılından itibaren Lübnan'ı manda ve himayesi altına almıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Dürzî, Marunî, Beyrut, Lübnan.

ABSTRACT

This article focuses on the political and ethnic conflicts in Lebanon up to the pre-Independence period. 16. Lebanon, which came under Ottoman rule as of the century, I. It was ruled by the Ottoman Empire for about 400 years until World War II. In this period, the Marunis and Druze are the two most powerful sects in the country, when all religions and lives belonging to a very free administration within the framework of the general policies carried out by the Ottoman Empire. 19 between these two groups. the conflict that escalated in the century turned into a kind of internal conflict in 1840 and 1860, and as a result, the Ottoman State established various forms of political administration in Lebanon based on religion. I. When the Ottoman Empire was disintegrated as a result of World War II, France, which had an eye on the region for a long time, took Lebanon under its mandate and Protectorate since 1920.

KeyWords: Ottoman, Druze, Maruni, Beirut, Lebanon.

GİRİŞ

Tarih süresince birçok medeniyete ev sahipliği eden bugünkü Lübnan topraklarının sahil kesimine ilk yerleşenler (MÖ 3000), bütün Akdeniz civarında ticaret kolonileri kurmuş olan ve modern alfabeyi geliştiren tüccar ve denizci kavim Kenanlılar, yani (MÖ 1200'lerde Yunanlıların verdiği isimle) Fenikelilerdir. Bu dönemde özellikle Sayda ve Sur bölgeleri en önemli ticaret merkezleri olarak ön plana çıkmıştır. Fenikelilerin ilk büyük ticaret limanı olan ve Mısır'dan getirilen papirüs kâğıtlarından adını alan Byblos (bugünkü Cübeyl) şehrinin ise daha sonra İncil (Bible)'e ismini verdiği dile getirilmektedir. Tarihinin MÖ 5000'e kadar gittiği iddia edilen Byblos,

* Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Kadirli Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi,
e- posta: yunusekici@osmaniye.edu.tr ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6300-6555>

dünyanın en eski yerleşim yerlerindedir. Beyrut ise o dönemde daha ziyade dini bir merkez hüviyetindedir.¹

Lübnan topraklarında kurulan eski Krallıkların tümü Kenan ülkesi yerine kuruldukları şehrin adıyla anılmıştır. Sayda Krallığı (Sidon) ve Sur (Tsur) Krallığı Kenan ülkesinde kurulmuş en önemli krallıklar olarak tarih sayfalarında geçmektedir. Bilindiği üzere her iki şehir günümüzde de Lübnan'ın önemli birer kıyı kentidir.²

Lübnan'ın sahil şehirlerine MÖ 2000 civarında Amurrular egemen olmuştur. MÖ 1800-2000 arasında Mısır hâkimiyetinde kalan Lübnan toprakları, daha sonra tekrar Fenikelilerin etkisine girerek bağımsız şehir devletleri olarak varlığını devam ettirmiştir. Ardından sırasıyla Asur, Babil, Pers, İskender yönetimi ve Selevkoslar/Selefkiler, Roma (MÖ 64-MS 395) ve Bizans (395-636) tarafından yönetilmiştir. Büyük İskender'in MÖ 333-323 dönemindeki yönetimi sırasında Lübnan toprakları Helen etkisine girmiştir. Bütün bu süreçte sahil şehirleri Akdeniz'in en önemli ticaret merkezlerinden biri olmayı sürdürmüştür.³

Roma İmparatorluğu, Suriye ve Mısır topraklarını ele geçirmesine karşın yıllarca süren savaşlardan korunmak için Fenike (Lübnan) Dağı'na sığınan Kenanlılar özerkliklerini korumak için yeni bir direniş mücadelesi başlatmıştı. Aslında Lübnan Dağı'nın önem kazanması yıllardır Fenike topraklarında süren savaşların etkisiyle kıyı kentlerinde yaşayan Fenikelilerin kara orduları için erişilmesi güç olan Lübnan Dağı'na göç etmesiyle başlamıştı.⁴

Fenikelilerden sonra Roma ve Bizanslıların yaklaşık 500 yıl devam eden egemenlik sürecinde, Beyrut; Latin kültürünün odak noktası haline gelmiştir. 555 tarihinde, bütün Lübnan ve Suriye kıyı şeridini etkisi altına alan büyük şiddetli depremden en az 30.000 kişinin hayatını kaybetmesi, Bizans İmparatorluğunun çevredeki mezhep çatışmalarını önleyememesi gibi sebeplerle bölgeden gruplar şeklinde göçler başlamıştır.⁵

Romalılar Lübnan bölgesini topraklarına kattıktan sonra ekonomik ve entelektüel faaliyetleriyle bu bölgeyi zenginleştirdiler. Byblos, Sidon ve Tire şehirlerinde yaşayanlara Roma vatandaşlığı bahşedildi. Bu bölgedeki şehirler zamanla çanak çömlek, cam ve boya endüstrilerinin merkezi haline geldi. Limanlar Suriye'den, İran'dan ve Hindistan'dan gelen mallarla dolup taşmıştı. Buradan Roma'ya sedir, parfüm, şarap ve meyve ihraç ediliyordu. Roma İmparatorluğu bölündükten sonrada bu bölgedeki şehirlerde ekonomik ve entelektüel faaliyetler devam etmiştir. V. yüzyıl Marunî Hıristiyanlığının doğuşuna şahit olmuştur. Aziz Maron Lübnan dağlarında barınaklar kurmuştur. Bu bölgedeki insanların büyük bir kısmı Hıristiyanlığı kabul ettiler. Özellikle Katolik Marunîlerin Lübnan tarihine ve kültürüne katkıları büyüktür.⁶

Bizans İmparatorluğu 634 yılında kısa bir süreliğine Şam'ın denetimini ele geçirmeyi başaran Müslüman ordularını durdurmak için İmparator Heraklius'un kardeşinin komuta ettiği büyük bir orduyla harekete geçtiyse de başarılı olamadı. Heraklius güneyden gelen tehdidi bertaraf etmek için daha büyük bir savaşın içine sürüklenmişti. İçinde Ermeni ve Arap destek kuvvetlerini de barındıran imparatorluk ordusu, aynı büyüklükteki Müslüman güçleriyle 636 yılının ağustos ayında Şam'ın güneyinde karşılaştı.⁷

Hz. Ömer zamanında 636 yılında yapılan Yermük Savaşı zaferi ile fethedilerek Müslümanların hâkimiyetine geçen bugünkü Lübnan topraklarının, Emeviler döneminde (660-750)

¹ Zahide Tuba Kor, *Ortadoğu'nun Aynası Lübnan*, İstanbul, 2009, s.23.

² Veysel Ayhan- Özlem Tür, *Lübnan Savaş, Barış, Direniş ve Türkiye ile İlişkiler*, Bursa, 2009, s.7.

³ Zahide Tuba Kor, *a.g.e.*, s.23.

⁴ Veysel Ayhan-Özlem Tür, *a.g.e.*, s.17.

⁵ Ramazan Özey, *Dünya Denkleminde Ortadoğu "Ülkeler-İnsanlar-Sorunlar"*, İstanbul, 2004, s.126.

⁶ Kenan Yurtsal, *Büyük Ortadoğu'da Küçük Ortadoğu: Lübnan* (Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas, 2006, s.10.

⁷ Veysel Ayhan-Özlem Tür, *a.g.e.*, s.20.

başkentin Şam'a taşınmasıyla önemi artmıştır. Bizans'tan gelebilecek tehlikeler karşısında savunma hattını güçlendirmek üzere özellikle sahil kesiminin imar ve iskânına hız verilmiş, İslamiyet bölgede hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Abbasi egemenliği (750-977) döneminde başkentin Bağdat'a aktarılmasıyla eskiye nazaran siyasi akıbetini kaybetse de Lübnan toprakları, mühim bir ticaret merkezi ve savunma hattı olmaya devam etmiştir. Emeviler döneminde başlayan sahil kesimlerine Arap kabilelerin yerleştirilmesi uygulaması, Bizans saldırılarını ve iç kesimlerde ortaya çıkan ayaklanmaları engelleme maksadıyla Abbasiler aracılığıyla da devam etmiştir. Öte yandan bu dönemde yönetim merkezinden uzak ve yarı müstakil konumuyla Lübnan toprakları, İsmaililik ve Nusayrilik için uygun bir nüfuz alanı haline gelmeye başlamıştır.

Abbasilerin zayıflaması nedeniyle IX. yüzyılın son çeyreğinden X. yüzyılın başlarına kadar Tolunoğulları'nın hâkimiyetinde kalan, daha sonra tekrar Abbasi egemenliğine giren Lübnan toprakları, İhşitlerin ardından 969'dan itibaren tedrici olarak Mısır merkezli Fatımilerin idaresi altına girmiştir. 1075' ten itibaren Selçuklular (Suriye Filistin Selçuklu Devleti) egemen olsa da iç ihtilafların da etkisiyle kısa bir süre sonra sahil kesimi tekrar Fatımilerin eline geçmiştir. Bölgedeki karışıklıklara paralel olarak bir ara müstakil hanedanlıklar da kurulmuştur (Sur'da Ukayliler, Trablus'ta Ammaroğulları gibi). 1124'te bütün sahil şehirlerini ele geçiren Haçlılar XII. ve XIII. yüzyıllara kadar bölgeye egemen olmuştur.⁸

Haçlılar Lübnan bölgesinde devamlılıklarını tesis edemeseler de birçok yapıda (kilise, kale vs.) izlerini bırakmışlardır. XIII. yüzyılda Haçlılar, Memlukler ve Moğollar bölgeyi hâkimiyetleri altına almak istediler fakat zafer Memlukler'in oldu. Memluk İslam Hanedanlığı iki yüz yıldan fazla bir süre Mısır'ı yönetti. XIII. yüzyılın sonlarına doğru Suriye ve Lübnan'ın bir bölümüne sahip oldular. Bu arada XI. yüzyıl ve XIII. yüzyıl arasındaki dönemde Müslüman Şii'lerin Suriye'den, Irak'tan ve Arap Yarımadası'ndan Lübnan Bölgesine yerleştiği görülür. Memlukler Haçlılarla meşgulken Şii'ler ve Dürzîler isyan çıkardılar.⁹ Ayaklanmayı çıkaranlar ile önce Şam-Beyrut yolu üzerindeki Dehr el-Baydar civarında bir tür kasaba olan Savfar'da karşı karşıya gelindi ve meydana gelen savaşta dağlılar feci bir şekilde yenilmişlerdir.¹⁰ Bu ayaklanma 1309 yılında Memlukler tarafından bastırılmıştır. Beyrut, Memlukler döneminde Ortadoğu ve Avrupa arasındaki ticaretin merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde entelektüel hayat gelişti ve ekonomik bakımdan bir refah dönemi yaşandı.¹¹

1. Osmanlı Hâkimiyetinde Lübnan

1.1. Dürzî Emirlikler Dönemi ve Lübnan

Osmanlı Devleti Lübnan'ı 1516 tarihinde, Yavuz Sultan Selim zamanında kendi egemenliğine katmıştır. Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki diğer topraklarda olduğu gibi bu yöre halkını da din, kültür ve sosyal hayatına müdahale etmeden devlet aracılığıyla göreve getirilen valiler aracılığıyla idare ettiler. Osmanlı Devleti'nin elde ettiği topraklarda din farkı gözetmeden uygulamaya koydukları hür demokrat düzen Lübnan'daki farklı din ve mezheplerin dini, sosyal ve kültürel varlıklarını Osmanlı yönetiminde kaldıkları 400 yıl süre ile korumalarını sağlamıştır.¹² Böylelikle Osmanlı Devleti bütün Ortadoğu'nun tek hâkimi olmuştu. Bu tarihten itibaren, Osmanlılar İslam dünyasının tartışmasız lideri ve Mekke, Medine ile Kudüs'teki kutsal mabetlerin güçlü koruyucusu durumuna geçtiler.¹³

Osmanlı yönetimindeki Lübnan, dini faktör bakımından incelendiğinde, bilhassa Dürzî ailelerin güçlü ve hâkim oldukları görülmektedir. Müslümanlar için ayrı bir kol olarak kabul edilen

⁸ Zahide Tuba Kor, *a.g.e.*, s.26.

⁹ Kenan Yurtsal, *a.g.t.*, s.11-12

¹⁰ Ramazan Işık, "Marunîleri Memlukler Döneminde Fransisken Misyoner Rahiplerin Katolikleştirme Faaliyetleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt IX, Sayı 1, Sivas, Haziran 2005, s.206.

¹¹ Kenan Yurtsal, *a.g.t.*, s.11-12.

¹² İrfan C. Acar, *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, Ankara, 1989, s.7.

¹³ Ayşe D. Kuşçu, "Türklerin Ortadoğu Hâkimiyeti", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, İstanbul, 2006, s.124.

fakat kendilerine ait dini ibadetleri, gelenek ve göreneklerine sadık kapalı yapılarıyla bilinen Dürziler daha çok Beyrut'un doğu tarafıyla güney doğusunda bulunan ve "Şuf" diye bilinen dağlık yörelerde yaşamakta idiler. Fakat çeşitli derebeylerin hâkim olduğu bu dönemde Dürzî toplumu içinde beraberlik bulunmayıp diğer feodal beyler içinde sürekli bir iç sürtüşme vardı.¹⁴

Bu dönemde Biladü's-Şam (bugünkü Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin ile Güneydoğu Torosların Güneyi) toprakları içinde nispeten özerk bir bölge olan Cebel'i Lübnan'da Osmanlı, bölgeye önce Dürzî Maan (1516-1697), akabinde Sünni Şihab (1697-1841) ailelerinden emirler atamıştır. Cebel-i Lübnan, Osmanlı İmparatorluğu için iki açıdan önem arz etmiştir: öncelikle vergilerin düzenli bir şekilde toplanması ve iç güvenliğinin sağlanması ile Şam'dan geçen hac kervanlarının güvenliği. Vergilerin aksatıldığı ve isyanların yaşandığı dönemlerde (1523-1524 ve 1612-1613 yıllarında olduğu gibi) Osmanlı birlikleri bölgeye müdahalede bulunmuştur. Özellikle 1612-1613 yılındaki müdahale, Maanoğullarının en önemli emiri olan ve kurduğu silahlı birliklerle Lübnan'da neredeyse bağımsız hareket etmeye başlayan II. Fahreddin döneminde (1585-1635) yaşanmıştır. İlk defa Marunîlere Dürzîlerle aynı statüyü veren ve yönetimde ve orduda onları önemli mevkilere getiren II. Fahreddin'in emirliği esnasında, Lübnan'ın Batıyla hem ticari hem de dini münasebetleri açık bir biçimde gelişmiş, misyonerlik faaliyetleri ile yeni kiliselerin inşası hız kazanmıştır.¹⁵

Fahreddin'in liderliğindeki Lübnanlı Dürzî ve Marunî güçleri Lübnan Dağı'nın özerkliğini Osmanlıya rağmen genişletmiş, 1600'lerin başında kendi otoritesini güneyde Tabariye Gölü'ne, kuzeyde de Trablus'a kadar yaymıştır. 1605 yılında Halep Valiliğini elinde tutan Canpolat ailesinin bağımsızlığını destekleyen Fahreddin Maan, 1607 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Canpolat'ların egemenliğine son vermesi üzerine, kendilerini Lübnan'a davet etmiştir. Günümüzde Lübnan Dürzî toplumunun liderliğini yapan Velid Canpolat da bu ailedendir.

Fahreddin Maan'ın faaliyetlerini sonlandırmak isteyen Osmanlı İmparatorluğu Canpolat'ların ardından Lübnan Dağına da askeri bir harekât düzenleme kararı almıştır. Ancak, iki taraf arasındaki gerginlik, Fahreddin Maan'ın sürgüne gitmeyi kabul etmesiyle çözümlenmiştir. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu da Maan ailesinin Sancak Beyliğini elinde tutmasına razı olmuştur. Ancak yedi yıl sonra Fahreddin Maan'ın kendi kararıyla sürgünden geri dönmesi ile sorunlar tekrar başlamıştır. Avrupalı devletlerin askeri ve ekonomik desteği ile Dürzî sancağının topraklarını tekrar genişletmeye çalışması üzerine İstanbul, soruna kesin çözüm bulmak amacıyla Fahreddin Maan'ı Lübnan politikasından tasfiye etmek için askeri yöntemlere başvurma kararı aldı. Maan aldığı dış destekler sayesinde yaklaşık 100 bin kişilik bir ordu kurmuştur. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun baskıları sonucu Fahreddin Maan 1633'te yakalanıp İstanbul'a getirilmiş ve Dürzî aşiretlerinin muhalefetine rağmen, iki yıl sonra üç oğlu ile birlikte idam edilmiştir.¹⁶

Dürzîlerin ileri gelen aileleri arasında sayılan Şihâbiler,1635yılında IV. Murat'ın Maan sülalesinden II. Fahreddin'i idam ettirmesi sonrası Dürzîleri idare etme olanağını kazanmışlardır. 1697 yılında elde edilen bu olanak resmîyet kazanmış, Maan sülalesinin son prensi de vefat edince yerine getirilebilecek bir halef olmadığından Dürzî şeyhleri Beşir Şihab'ın Dürzîleri idare etmesini onaylamışlardır. Beşir Şihab vefat edince yerine oğlu Haydar getirilmiştir. Şihabilerin idare etme hakkını kazanmaları nedeniyle Yamanî sülalesi isyan çıkarmış, çıkan isyan 1711 senesinde Ayn Dara civarında Haydar'ın yönetimindeki Şihabiler aracılığıyla bozguna uğratılmış ve Yamani sülalesi Suriye'den ayrılarak göçe zorlanmışlardır. Haydar, bu süreçten itibaren Lübnan civarında bir Dürzî ayrıcalıklı zümre oluşturma gayreti içine de girmiş ve bu çabasında da başarı elde etmiştir. Haydar'ın vefatından sonra yönetime oğlu Mülhim geçmiştir. Mülhim, özellikle yakın civarlarda Şihabilerin kudretini arttırmak için büyük mücadeleye girişerek bu mücadelenin neticesinde 1748 yılında tarım alanında oldukça zengin Bekaa ve çevresini ele geçirmiştir. Mülhim

¹⁴ İrfan C. Acar, *a.g.e.*, s.7.

¹⁵ Zahide Tuba Kor, *a.g.e.*, s.28.

¹⁶ Veysel Ayhan-Özlem Tür, *a.g.e.*, s.32.

bu durumla sınırlı kalmayarak Şam'da bir isyanın vuku bulmasını destekleyerek Osmanlı Devleti'nin Beyrut'u kendi idaresine almayı başarmıştır. 1754 tarihinde Mühlhim, yerini bizzat kendi rızası ile kardeşi Mansur'a vermiştir. Mansur zamanında Dürzîlerin idari hâkimiyetlerinde iç çatışmalar meydana gelmiştir. Mansur'dan sonra başa geçen oğlu Yusuf ise ortaya çıkan iç çatışmaları engellemiş ve Trablus-Şam'dan Sidon'a kadar içine alan bir bölgeyi kendi hâkimiyetine katmıştır. Yusuf'un ölümünün ardından yönetime önce II. Beşir, akabinde de Hıristiyan bir Marunî olan III. Beşir geçmiştir.¹⁷

1.2. Marunî Hıristiyan Emirlikler Dönemi ve Lübnan

Marunîler Lübnan'daki en kalabalık Hıristiyan topluluk olarak bilinmekle birlikte aynı zamanda Ortadoğu'da bulunan en güçlü Hıristiyan nüfusun ve eski zamanda günümüz Türkiye'sinde yaşamış olan Saint John Maroun'un takipçileridir. Bizanslıların 5.yüzyıldaki tahakkümlerinden ötürü Anadolu'dan ayrılarak Lübnan'ın Kuzeyinde yer alan dağlarına iskân eden Marunîler sonraki süreçte tüm Lübnan bölgesine yayılmışlardır. Hıristiyan Ortodoks Kilisesine bağlı olan bu toplum sonraki süreçlerde Haçlı istilaları ile karşı karşıya kalan coğrafyada Haçlı askerlerinin haberleşme ve donanım gibi gereksinimlerini tedarik etmiş ve bu anlamda Roma ile ilk resmi münasebetler 1182 yılında kurulmuştur. Bir çeşit Doğu kilisesi sayılan Marunî Kilisesi 8. yüzyılın başlarına kadar Hıristiyan ilahiyatında İsa'da sadece tek bir ilahi irade olduğunu savunan doktrinini korumuşlardı. Fakat 12.asırda Haçlı Seferleriyle birlikte Roma Katolik Doktrinini kabullenmişler ve 18.asrın başlarına doğru Vatikan ile kuşkusuz Papalıkla münasebetlerini açıklayan bir sözleşme imzalamışlardır.¹⁸

Osmanlı yönetiminin egemen olduğu dönemlerde millet sistemi içinde örgütlenmiş bulunan dinsel topluluklar belirli bir barış ortamı içinde yaşamayı başarmışlardır. Fakat Osmanlı denetiminin yavaş yavaş zayıflaması, 17. yüzyıldan sonra Hıristiyan Marunî nüfusunun artması ve bu artan nüfusun ülkenin kuzeyinden güneyine göç etmesi, bunlarla yönetici Dürzî eliti arasında dönemsel çatışmalara yol açmıştır.¹⁹

18. yüzyıla doğru gidildikçe Lübnan'daki klasik Dürzî nüfuzu gittikçe azalmıştır. Dürzî aileler içinde durulmayan iç çekişmeler gerek nüfus olarak gerekse de ekonomik açıdan Dürzîlere ağır kayıplar vermişti. Dürzîler arasındaki bu iç çekişmeler ve tek bir güçlü aile çemberinde beraberlik sağlayamamaları giderek zayıflamalarına neden olmuştur. Bu devirdeki asıl çekişme, Canpolat ailesi ile diğer Dürzî ailelerin yapısında toplandığı "Yazbaki Grubu" içinde cereyan etmiştir.²⁰

Cebel-i Lübnan yönetiminde Hıristiyan Şihabiler dönemi, 1770'te Şihab ailesinden Yusuf'un emirliğe geçmesiyle başlamıştır. II. Beşir'in 1788'den 1840 yılına kadar devam eden emirlik dönemi, Hıristiyanların gücünün artmasında önemli bir etken olmuştur. Zira kendisi de Marunîliğe geçen II. Beşir, Canpolat'lar dışındaki zengin ve güçlü Dürzî ailelerin malları ile ayrıcalıklarını ellerinden almış, liderlerini sürgüne göndermiştir. Öte yandan Marunî ailelerin Ortadoğu ile Avrupa'ya kadar uzanan ipek ticaretini kendi ellerinde tutarak varlıklı olmaları, Suriye'den gelen Rum Katolik ailelerle uyuşmaları ve özellikle 1799 yılındaki Napolyon Bonapart'ın Mısır ve Suriye seferinin ardından Fransa ile geliştirdikleri yakın ilişkiler, ayrıca 1831 tarihinde Mısır Valisi olarak görev yapan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Lübnan topraklarını fethetmesi ve burada

¹⁷ Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi: 19.Yy'dan Günümüze*, (Çev: Yasin Aktay-Mevlûde Ayyıldızoğlu Aktay), Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 134.

¹⁸ Mesut Şöhret, "Ulus Devletsiz Devlet Sistemi: Lübnan Modeli", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 5, Sayı 1, Çorum, Haziran 2012, s.98.

¹⁹ Oral Sander, "Lübnan'daki Bunalımın Tarihsel ve Toplumsal Nedenleri", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:37, Sayı:3, Ankara, 1982, s.223.

²⁰ İrfan C. Acar, *a.g.e.*, s.7-8.

Osmanlı'ya yakın duran Dürzî'lere karşı Marunîleri kayıran bir siyaset izlemesi, çevredeki güç istikrarının Marunîler yararına değişmesinin nedenlerinden birkaçıdır.²¹

Cebel-i Lübnan'daki sosyo-ekonomik ve mezhepsel temelli çatışma atmosferi Mısır ve Suriye işgalinin ortaya çıkardığı dönüşümün doğrudan bir sonucudur. Bu çatışmacı ortam Osmanlı Devleti'nin geleneksel idari yönetim sisteminin yerine farklı mezheplerin temsil edildiği yeni idari yönetim biçimlerinin tecrübe edilmesine yol açtı. Bu bağlamda 19. yüzyılın başından itibaren uygulanmaya çalışılan mezhebe dayalı idari yönetim biçimleri, 20. yy.daki profesyonel sisteminin de kökenlerini teşkil etti.²² Ayrıca Marunîler, Lübnan'ı Suriye ve Arap dünyasının geri kalanından ayıran ulusal kimliklerini belirlemişlerdir.²³

Batılı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflama süreçlerinde azınlıklar aşırı bir şekilde kullanılmıştır. Bu açıdan Doğu Akdeniz'in önemli bir ticaret merkezi olan Lübnan toprakları, 19. yüzyıldan beri Fransız ve İngilizlerin emperyalist çekişmesine ön ayak olmuş, Fransızlar özellikle kendileri gibi Katolik olan Marunîleri, İngilizler ise Uzakdoğu sömürgeleri ile bağlantılarını devam ettirebilmek için bir yandan Protestanlığı teşkilatlandırmaya çalışırken diğer yandan da Dürzîleri desteklemişlerdir. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan itibaren Osmanlı'nın Ortodoks tebaasını yanına çekmeye çalışan Ruslar da Rum Ortodoksların hamiliğini üstlenmiştir.

Cebel-i Lübnan'daki siyasi dengeleri temelinden sarsan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın 1840'ta Suriye ve Lübnan'dan çekilmek zorunda kalmasından sonra Batılı egemenlerin bölgedeki yükselen etkinlikleri, var olan statüyü Hıristiyan azınlıklar yararına daha da zayıflatmıştır. Avrupalı nüfuzun körüklediği mezhep karşıtlığı ve bu mezhepler arasındaki birbirlerine karşı silahlandırmaları, zaten iktisadi ve siyasi nedenlerle var olan anlaşmazlıklarla birleşince, Dürzîler ile Marunîler arasında 1841, 1845 ve 1860 yıllarında hem can hem de büyük mal zayıatlarının olduğu silahlı çarpışmalar yaşanmıştır. Bu iç çatışmaların akabinde mevcut sorunları çözebilmek için dış baskılarla çeşitli idari düzenlemelere gidilmiştir.²⁴

Batılı devletlerle ilerlettikleri ticari, dini ve kültürel münasebetler sonucunda Marunîler, Lübnan dâhilindeki nüfuzunu yaşatılabilir biçimde artırmış, böylelikle 18. ve 19. yüzyıllarda Dürzî egemenliği git gide Marunîlerin eline geçmiştir. 20. yüzyıla beraber, Marunîler ekonomik ve siyasi açıdan kuvvetlenerek, bölgenin en etkin mezhebi pozisyonuna gelmiştir. Dürzîlerin nüfuzu zayıflayarak, Müslüman halk içerisinde Sünni kesimler güçlenmişlerdir.²⁵

2. Lübnan'da Yeni Siyasi Yapı ve Mutasarrıflık Dönemi

18. ve 19. yüzyıllarda Lübnan'da bulunan iki güçlü topluluk "Marunî" ve "Dürzî" varlığı nedeniyle Osmanlılar Emirlik sistemini değiştirerek ülkeyi iki farklı yönetime ayırıp Osmanlıya bağlı "iki kaymakamlık" yapısı oluşturmuşlardır. Ancak, bu yeni idari örgütlenme de başarılı olamamış, birbirleri ile ekonomik, siyasi ve askeri bir güç rekabeti içine girmiş olan Dürzîler ile Marunîler arasında iç savaşı andıran bir mücadele cereyan etmiştir. O günün koşullarına uyacak yeni bir siyasi yapı oluşturulması için Fuat Paşa başkanlığında İngiliz, Fransız, Rus, Avusturya ve Prusya temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulmuştur. Komisyon, siyasi çözüm için aylarca süren toplantılar yapmış, 9 Haziran 1861 tarihinde İtalya'nın da katılımı ile 7 devlet tarafından İstanbul'da bir sözleşme imzalanmıştır.

²¹ Zahide Tuba Kor, *a.g.e.*, s.29-30.

²² RemyLeveau, "France'sArabPolicy", Der: L. Carl Brown, *Diplomacy in TheMiddle East*, I.B. Tauris, 2003, s.3.

²³ Meir Zamir, *From Hegemony to Marginalism: The Maronites of Lebanon, Minorities and the State in the Arap Worlds*, London, 1999, s.112.

²⁴ Zahide Tuba Kor, *a.g.e.*, s.29-30.

²⁵ Ahmet Bağlıoğlu, "Lübnan'ın Tarihsel Dokusu ve Yönetim Anlayışındaki Mezhebi Etkiler" *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 1, Elâzığ, 2008, s.14.

İmzalanan bu sözleşmeye istinaden Lübnan, kendi toprakları içinde yer alan Beyrut, Sayda, Trablus-Şam ve Bekaa olarak 4 farklı coğrafyaya ayrılmıştır. Lübnan, onay veren devletlerin de isteği doğrultusunda Osmanlı İmparatorunun seçeceği ve “Mutasarrıf” adı konulan Osmanlı yurttışı bir Hıristiyan-Katolik aracılığıyla yönetilecektir. Mutasarrıfın emrinde yine din esasına dayalı 4 Marunî, 3 Dürzî, 2 Grek Ortodoks, 1 Grek Katolik, 1 Sünni ve 1 Şii’den meydana gelecek 12 kişilik bir kurul olacaktır. Lübnan, idari açısından da 7 kaymakamlığa, onun dışında ilçeler ve akabinde köylere ayrılıyordu. Ayrıca her köy kendisini idare edebilecek bir köy şeyhi seçecek, köylerdeki bu şeyhler de 12 kişilik kurulun seçilmesinde oy kullanacaklardır. Böylelikle Lübnan’daki çifte kaymakamlık dönemi sona ermiş, bu kez ülkedeki diğer dini grupların da dâhil edildiği ve yine din ve mezhep esasına göre siyasal iktidara katılmayı öngören bir idari yapı kurulmuştur.

1861 yılında Mutasarrıflığa ilk olarak İstanbul Ermeni Katoliklerinden Davud Efendi atanmıştır. Davud Efendi, Baabda’daki köşke yerleşerek iki Fransız subayı gözetimindeki jandarma birliklerini kurup bir de gazete yayınlamaya başlamıştır. Mutasarrıflık dönemindeki mezhepler arası ilişkilerde nispeten düzelme ve yumuşama havası görülmüştür. Birçok yeni medreseler ve okullar açılırken, her mezhepten kişilere önemli görev ve mevkiler verilmiştir.²⁶

Lübnan’da 1861 tarihinde ortaya çıkan Mutasarrıflık yönetimi döneminin en mühim özelliği hızlı bir ekonomik, kültürel ve sosyal büyümenin kendisini belirtmesi olmuştur. İç çatışmalar ve meseleler azaltılarak ülkenin özellikle Avrupa ile olan ilişkileri arttırıldı. Bilhassa tarım, ülkenin inşası ve eğitim alanında gelişmeler sağlanmıştır.²⁷

1861 yılında üç yıllık deneme süresi için atanan Davud Paşa, 1864’de tekrar düzeltilen nizamnameyle beraber görevinde kalmaya devam etmiş fakat Paşa’nın Cebel-i Lübnan’daki iç çarpışmalarla dışarıdan gelen girişimleri dengeleyememesi istifasına sebep olmuştur. Davud Paşa’nın istifasından sonra göreve getirilen Halepli Rum Katolik Nasri Franko Paşa (1868-1873) Davud Paşa’nın tersine Marunîler tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Çünkü göreve geçince iç yönetimin dengesi için önceliğinin Fransa Devletiyle iyi ilişkiler kurmak olduğunu anlamış, bu sebeple de konsolosla yakın temaslar sarf etme çabası içinde olmuştu. Seçilmiş üçüncü mutasarrıf Rüstem Paşa’nın İtalyan uyruklu bir Katolik olup, İngiltere’ye taraf olması ise Fransa hükümetiyle sarsıntılı bir temasa girmesine, dolayısıyla da Marunîlerle arasında engel örülmesinin önüne geçememiştir.²⁸

Osmanlı idaresine karşı yükselmeye başlayan Arap milliyetçilik düşüncesinin en mühim şehirlerden birisi de şüphesiz Beyrut’tur. Arap coğrafyasında ilk basılı gazeteler Beyrut’ta çıkarılmıştır. Lübnan’ın ilk gazetesi olma özelliğini elinde tutan “Hadikatü’l-Ahbar” Halil Huri aracılığıyla 1858 yılında yayımlanmıştır. Beyrut, bu açıdan Arap milliyetçiliğini sembolize eden ve bağımsız hareketinin ilk önemli şehri olma özelliğini taşımaktadır.²⁹

XIX. yüzyılın sonlarında Lübnan Hıristiyanları Arap milliyetçiliği düşüncesini, Pan-İslamizm fikrini reddederek Suriye ile Lübnan bölgesinde yaşayan tüm Hıristiyan ve Müslüman toplumun toplu bir şekilde Osmanlı yönetimine baş kaldırmak olarak yorumlamışlardır. O zamanki amaçları da bu milliyetçilik yorumuyla Suriye ve Lübnan’daki farklı din ve mezhepleri Osmanlılara karşı birleştirmektir. Dönemin Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit bu gelişmelerden haberdar olarak, Orta Doğu’daki Müslüman toplumlar ile daha sıkı ilişkiler kurmuş ve onlara bazı haklar sağlamıştır. Bu arada, Pan-İslamizm fikrinin de canlı tutulmasıyla Hıristiyanların geliştirdiği Arap

²⁶ İrfan C. Acar, *a.g.e.*, s.18-19.

²⁷ Helena Cobban, *The Making of Modern Lebanon*, London, 1985, s.50-51.

²⁸ Tuba Yıldız, “İşkodralı Vasa Paşa’nın Cebel-İ Lübnan’da Reform Politikaları (1883-1892)” *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, Sayı:4, Edirne, 2019, s.9

²⁹ Selçuk Günay, “II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan’da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 17, Sayı 28, Ankara, 1987, s.89.

milliyetçiliği fikri 19. yüzyıl sonlarında Suriye ve Lübnan Müslümanlarından fazlaca bir destek görmemiştir.

1908-1909 yıllarını takip eden dönemde, Arap milliyetçiliği düşüncesinin Orta Doğu'da yaşayan Müslüman halk içinde de yaygınlık göstermesi bölgedeki siyasi tekâmülleri tabandan etkilemiştir. Hıristiyan ayrılık düşüncesi olarak baş gösteren bu milliyetçilik düşüncesi sonradan Arapların Osmanlı İmparatorluğu yönetimine karşı baş kaldırmak olarak biçimlenmektedir. Bu akım, kısa zamanda Arapça dilinin konuşulduğu bütün Orta Doğu ülkelerinde filizlenmiş ve taraftar bulmuştur. Suriye'deki Hıristiyanların bu akımı desteklemesine karşılık hareketin Lübnan'da Müslümanların öncülüğünde gelişen ve bir Müslüman milliyetçiliği gibi görünen yönü nedeniyle Lübnan Hıristiyanları Müslümanlarla iş birliği yapmaktan kuşkulanmışlardır.³⁰

İngilizlerin Arap milliyetçiliğini desteklemeleri doğrultusundaki çalışmaları hakkında 23 Mayıs 1913 tarihli bir belgede İngilizlerin Suriye'deki faaliyetlerini çoğalttıkları, Arap halifeliğini canlandırmak için kurulmuş olan cemiyetleri destekledikleri ve Londra'da bu amaca hizmet eden bir gazete kuracakları gibi bilgilerin olması, Arapları kışkırtmak yönündeki İngilizlerin faaliyetlerini gözler önüne sermektedir. İngiltere 1. Dünya Harbi sırasında Arapları kışkırtma faaliyetlerini doruk noktasına ulaştırmıştır. İngiltere, Araplara uçaklarla dağıttığı beyannamelerde, onlarla olan dostluklarını ifade etmeye çalışmış ve eskilere dayanan bu karşılıklı dostluğun Arapların kendilerine karşı düşmanca tavır göstermelerinden vazgeçmeleri durumunda devam edeceği vaadinde bulunmuştur. İngilizlerin bu tür faaliyetleri neticesinde Arap bağımsızlık çalışması fikri önceleri aydın tabaka arasında yaygın iken yavaş yavaş halk tabakalarına da sıçramıştır.³¹

II. Abdülhamid ülkenin tüm engelleyici çalışmalarına rağmen Arap ayrılıkçılığının yayılmasını net bir şekilde önleyememişse de belli bir düzeyde tutmaya başarılı olabilmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nde Jön-Türk hareketlerinin yayılmasına paralel olarak gelişen Arap milliyetçi hareketinin gelişmesinin önünü de bir türlü kesememiştir. Hakikaten II. Meşrutiyetin ilanından sonra Arap ayrılıkçılarının farklı gereçlerle nüfuzlarını sergilemeleri bunun ispatıdır.³²

Lübnan bu doğrultuda sosyo-ekonomik unsurun getirmiş olduğu bir çağdaşlaşma dönemine girerken diğer taraftan çelişkili bir şekilde dinsel aidiyetler çerçevesinde işleyen çok çeşitli bir toplum varlığını sürdürmekteydi. Bu vaziyet 20. yüzyılda meydana gelebilecek Lübnan'ın hem siyasi hem de coğrafi yayılmasına orantılı bir şekilde meydana gelecek dinsel gruplar içerisindeki meselelerinde net bir şekilde belirtisiydi.³³

Fransızların Arap milliyetçilerine olan destekleri sebebiyle Arap milliyetçisi liderler Fransızlar ile ilişki içerisine girmişlerdir. Özellikle Şam ve Beyrut Fransız Konsolosluğu yakın ilişkileri organize etmişlerdir. Fransız taraftarları, Cebel-i Lübnanlıların Beyrut'a saldıracakları ve Fransızlarında şehri işgal edecekleri haberlerini sık sık dillendiriyorlardı. 1913 yılının mart ayında da Fransa'nın, Suriye'ye 30 bin asker yollayacağı haberleri çıkarılmıştır. Özellikle bu tür haberleri Hıristiyan kesim yaymıştır. Bu tür haberlerle bölgede karışıklık çıkarılması sağlanmaya çalışıldığı gibi Arap bağımsızlık hareketi yandaşlarına da uygun ortam sağlanmıştır. Bekaa'nın Cebel-i Lübnan'a ilhakı ve Fransızların Suriye'ye asker göndereceği haberlerini ortaya atanlar ile bağımsızlık hareketini destekleyenlerin Fransız okullarında yetişenler olduğunu görmekteyiz. Esasen Fransız eğitim kurumları bu tür hususları aşıl原因 merkezlerdi. Fransızlar Marunîler üzerinde etkili olup, Marunîler Fransızlara büyük sempati duyuyorlardı. Marunîler, Fransızların

³⁰ Adem Şevik, *Orta Doğu'da Lübnan Sorunu*(Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008 s.77-78.

³¹ Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004, s.76.77.

³² Selçuk Günay, *a.g.m.*, s.108.

³³ Gökhan Erdem, "Lübnan'da Şii Siyasi Hareketin Evrimi: EMEL'den Hizbullah'a", *The Turkish Year book of International Relations*, Volume:49, Ankara, 2018, s.26.

Suriye ve Lübnan'daki destekleyicileriydi. Bu sebeple Marunî Arap milliyetçileri Fransız taraftarındaydılar.³⁴

Marunîler başlangıçta Hristiyan milliyetçiliği düşüncesini geliştirseler de yalnız başlarına egemenliğe erişemeyeceklerinin bilinciyle Müslüman toplumları da kendilerine doğru çekmek için Arap milliyetçiliği tezine dönmüşlerdir. Bu tez ilk başlarda II. Abdülhamid'in Pan-İslamizm politikası doğrultusunda pek rağbet görmemiş olsa da İttihad ve Terakki idaresinin Türk milliyetçiliğine yaslanan politikası, bölge insanlarının Arap milliyetçiliğine doğru yol almasını hızlandırmıştır.

Müşterek Arap milliyetçiliği ifadesine karşın Müslümanların ve Hristiyanların istekleri farklılık gösteriyordu. Çünkü Müslümanlar Osmanlı İmparatorluğundan kopmak için değil daha fazla hakka ve bağımsızlığa sahip olmak için gayret sarf ederken, bilhassa Marunîli Hristiyan topluluklar Fransa'nın Suriye ve Lübnan bölgelerini işgal etmesini ve kendi boyundurukları altına almasını arzu ediyorlardı. İngilizler ile 1916 Mayıs ayında imzaladıkları gizli Sykes-Picot sözleşmesi uyarınca Fransızlar, I. Dünya Harbi'nin sonuna doğru Biladü's-Şam topraklarına girmişler ve 11 Ekim 1918'de Beyrut'un idari yönetimini devralmalarıyla fiilen Fransız işgali başlamıştır. 1919 Paris Barış Konferansı'nda, işgal edilen eski Osmanlı topraklarında bağımsızlığa hazırlık mahiyetinde Milletler Cemiyeti Misakı çerçevesinde manda rejimi kabul edilmiştir. 1920'nin 19-26 Nisan'ında gerçekleşen San Remo Konferansı'nda da bölge için işgal kararı verilmiştir.³⁵ 1 Eylül 1920'de Beyrut'taki Fransız Yüksek Komiseri General Henri Gouraud, 'Büyük Lübnan'ın' bağımsızlığa doğru gittiğini ilan etti.³⁶ Bu bölgede üç ayrı işgal bölgesi teşkil edilerek; Filistin ve Irak İngilizlere, Lübnan ve Suriye Fransızlara terk edilmiş, doğudaki topraklar ise Arap bölgesi olarak kabul edilmiştir.³⁷

Mütareke senelerinde Dürzîler, genel olarak Fransa'ya taraftar olmamakla beraber aralarında tam bir ittifak mevcut değildi. Cebel'de, Fâris el atraş başta olmak üzere birçok dini reis Fransa'yı, Süveyda Atraşileri ise İngiltere'yi desteklemişlerdir. Yapılan referandum sonucunda çoğunluk Fransız mandasını tercih etti. Bunun neticesinde 4 Mart 1921 yılında Fransız delegesi ile Selim el atraş liderliğindeki Dürzîler arasında bir anlaşma imzalandı. Anlaşmaya göre, Cebelü'd-Dürüz için bir emirlik kurulacak, bu emirlik meşrutî bir hükümeti içerecek ve Fransa mandası altında "idari bir ekonomi"ye haiz olacaktı. Fransa ise kontrolü emrin yanına tayin edeceği bir "Fransız İdari Müşaviri" vasıtasıyla yapacak ve Cebelü Havran'da bir garnizon bulundurma hakkına haiz olacaktı.³⁸

Fransa, Milletler Cemiyeti anlaşmasının 22. maddesini esas alarak Suriye ve Lübnan'da manda yönetimini oluşturmuştur. Fransa'nın Suriye üzerindeki iddiaları ise daha çok dini, ekonomik ve stratejik çıkarların bir karışımına dayanıyordu. Levent bölgesindeki Hristiyanların bilhassa Cebeli Lübnan'daki Marunîlerin koruyuculuğunu üstlenmiş olan Fransa, bölgede uzun zamandan beri devam eden dinsel ve eğitimsel faaliyetlerini sürdürmenin kendileri açısından bir görev olduğunun düşüncesine hâkimdi.³⁹

SONUÇ

Lübnan etnik köken ve dil açısından karışık bir yapıda olup, Arap olmayan azınlık milletler de ülkeye adapte olmuş durumdadırlar. Ülkede farklı dillerde eğitim ve kültürel haklar gibi siyasi hâkimiyete yönelmiş yaygın bir istekten bahsetmek oldukça zordur. Lübnan'daki siyasi etkenin asıl sorunu, farklı bir kimlik oluşumunun çok çok üzerinde bir üst Lübnan hüviyetine yönelik herhangi

³⁴ Ömer Osman Umar, *a.g.e.*, s.79-80.

³⁵ Zahide Tuba Kor, *a.g.e.*, s.33-34.

³⁶ Bassel F. Salloukh, *The Art of the Impossible: The Foreign Policy of Lebanon*, Newyork, 2009, s.284.

³⁷ George Kirk, *A Short History of the Middle East*, London, 1952, s.162.

³⁸ Aytakin Şenzeybek, "Başlangıçtan Günümüze Dürzîlik", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:31, Konya, 2011, s.194.

³⁹ William L. Cleveland – Martin Bunton, *A History of The Modern Middle East*, Westview Press, 2009, s. 218.

bir siyasî bütünleşmenin ortaya çıkmamasıdır. Dinsel veya mezhepsel talepler hususunda gerçek bir toplumsal çekişmenin meydana gelmediği Lübnan'da, dini ayırımların siyasî temsil sahasında farklılık yaratması, ekonomik ve sosyal gibi diğer taleplerin bu çizgiler üzerinde izah edilmesi neticesini doğurmakta ve dolayısıyla da bir milletin temel görüşünün gelişimini de engellemiş olmaktadır.

Lübnan'daki din etmenine dayalı bölünme özellikle Marunî ve Dürzîler arasındaki iç çatışmaların temellerinden birini oluşturduğunu açıkça ifade edebiliriz. Lübnan'da bir 'Lübnanlı' üst kimlik arayışı yeteri kadar gelişmemiş ve Lübnanlılar her şeyden evvel sahibi oldukları din ve mezhepleri ile yöneticilerine sadık kalmışlardır. Esasında dinsel açıdan yaşanan bölünme Hıristiyanlık ve Müslümanlık adı altında iki farklı gruba ayrılmış olmakla beraber, her iki grup içindeki mezhepler arası çekişmeyi de unutmamak lazım. Hıristiyan kesimde tarihsel bir ilerlemenin neticesi olarak Marunîler her zaman için daha kuvvetli ve öncü mezhep durumunda olmuş fakat Müslüman mezhepler içerisinde XIX. ve XX. yüzyıllarda sayı ve güç açısından kalıcı değişiklikler ortaya çıkmıştır. XX. yüzyıla varıncaya kadar ki süreçte dağlık Lübnan'ın hâkim topluluğu Dürzîler, askerî açıdan aktif olmuş fakat XX. yüzyılda Sünni kesimler siyasî yönetimde Marunîlerden sonra en kazançlı mezhep durumuna ulaşmış, buna istinaden bilhassa son dönemlerde nüfus olarak sayıları hızla artmakta olan Şiiiler güçlü milis birliklerinin de tesiriyle Müslüman kanatta en prestijli topluluk haline gelmişlerdir.

KAYNAKÇA

- ACAR, İrfan C., *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, Ankara, 1989
- AYHAN, Veysel- TÜR Özlem, *Lübnan Savaşı, Barış, Direniş ve Türkiye ile İlişkiler*, Bursa, 2009
- BAĞLIOĞLU, Ahmet, "Lübnan'ın Tarihsel Dokusu ve Yönetim Anlayışındaki Mezhebi Etkiler" *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 13, Sayı 1, Elâzığ, 2008
- CLEVELAND, William L. – BUNTON, Martin, *A History of The Modern Middle East*, Westview Press, 2009
- COBBAN Helena, *The Making of Modern Lebanon*, London, 1985
- ERDEM, Gökhan, "Lübnan'da Şii Siyasî Hareketin Evrimi: EMEL'den Hizbullah'a", *The Turkish Yearbook of International Relations*, Volume:49, Ankara, 2018
- GÜNAY, Selçuk, "II. Abdulhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 17, Sayı 28, Ankara, 1987
- IŞIK, Ramazan, "Marunîleri Memlukler Döneminde Fransisken Misyoner Rahiplerin Katolikleştirme Faaliyetleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt IX, Sayı 1, Sivas, Haziran 2005
- KIRK, George, *A Short History of the Middle East*, London, 1952
- KOR, Zahide Tuba, *Ortadoğu'nun Aynası Lübnan*, İstanbul, 2009
- KUŞÇU, Ayşe D., "Türklerin Ortadoğu Hâkimiyeti", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, İstanbul, 2006
- LAPİDUS, Ira M., *İslâm Toplumları Tarihi: 19.Yy'dan Günümüze*, Çev: Yasin Aktay-Mevlüde Ayyıldızoğlu Aktay, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010
- LEVEAU, Remy: "France's Arab Policy", Der: L. Carl Brown, *Diplomacy in The Middle East*, I.B. Tauris, 2003
- ÖZEY, Ramazan, *Dünya Denkleminde Ortadoğu 'Ülkeler-İnsanlar-Sorunlar'*, İstanbul, 2004
- SALLOUKH, Bassel F., *The Art of the Impossible: The Foreign Policy of Lebanon*, Newyork, 2009

Osmanlı Yönetiminden Fransız Manda İdaresine Kadar Lübnanda Dürzî-Marunî Mücadelesi

- SANDER, Oral, “Lübnan’daki Bunalımın Tarihsel ve Toplumsal Nedenleri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt:37, Sayı:3, Ankara, 1982
- SEVİK, Adem, *Orta Doğu’da Lübnan Sorunu* (Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2008
- ŞENZEYBEK, Aytekin, “Başlangıçtan Günümüze Dürzîlik”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:31, Konya, 2011
- ŞÖHRET, Mesut, “Ulus Devletsiz Devlet Sistemi: Lübnan Modeli”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 5, Sayı 1, Çorum, Haziran 2012
- UMAR, Ömer Osman, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004
- YILDIZ, Tuba, “İşkodralı Vasa Paşa’nın Cebel-i Lübnan’da Reform Politikaları (1883-1892)” *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, Sayı:4, Edirne, 2019
- YURTSAL, Kenan, *Büyük Ortadoğu’da Küçük Ortadoğu: Lübnan* (Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas, 2006
- ZAMIR Meir, *From Hegemony to Marginalism: The Maronites of Lebanon, Minorities and the State in the Arab World*, London, 1999.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

MAKALE YAZIM KURALLARI

Dergide yayımlanması istenen yazılar, sosyal bilimler alanında, bilime katkısı olan, özgün çalışmalar olmalı ve aşağıda belirtilen **nitelikleri** taşımalıdır.

1. Türkçe ve yabancı dildeki başlıklar; yazının kapsamıyla uyumlu; yazının konusunu kısa, açık ve yeterli ölçüde yansıtmalıdır.
2. Türkçe ve yabancı dildeki özetler; yazının amacını, kapsamını ve sonuçlarını yansıtmalı ve yazının diğer bölümlerinden ayrı olarak yayımlanabilecek biçimde hazırlanmış olmalıdır.
3. Yazı, dil ve ifade yönünden, dilbilgisi kurallarına uygun olmalı, açık ve yalın bir anlatım yolu izlemeli, amaç ve kapsam dışına taşan gereksiz bilgilere yer verilmemeli ve makale yazım kurallarına uygun olmalıdır.
4. Makalenin hazırlanmasında bilinen bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir. Makalede kullanılan şekil, tablo, fotoğraf ve diğer belgeler, bilimsel kurallara uygun olarak hazırlanmalı, yazının amacına ve kapsamına uygun olarak seçilmeli, yazıda değinilmemiş gereksiz belgelere ve kaynaklara yer verilmemelidir.
5. Makalede kullanılan şekil, tablo, fotoğraf ve diğer belgelerin kolayca anlaşılacak biçimde yalın ve yeterli bir açıklaması bulunmalıdır.
6. Yazıda kullanılan kaynaklar yazım kurallarına uygun olarak düzenlenmeli, değinilen her belge kaynaklar kısmında yer almalı, ancak yazıda değinilmeyen belgelere kaynaklar kısmında yer verilmemelidir.
7. Sonuçlar, araştırmanın amaç ve kapsamına uygun olmalı, ana çizgileriyle ve öz olarak verilmeli, metinde sözü edilmeyen veri ya da bulgulara yer verilmemelidir.

Aşağıdaki biçimde düzenlenmiş olmalıdır

1. Yazılar A4 kâğıdının bir yüzüne 16x24,5 cm. boyunda basılır. (Kenar boşlukları üstten 2,5 alttan 2,5, iç kenar 2,5, dış kenar 2,5 cm. olacaktır.) ilk sayfada üstten 4 cm. boşluk bırakılır.
2. Yazılar PC bilgisayarda Microsoft Word programında 11 punto Times karakteri ile tek satır aralıklı olarak yazılır. Özetler 10 punto, yazı içindeki tablolar, fotoğraflar ve şekil adları ile dipnotlar 9 punto ile yazılır. Kaynaklar listesi satır başlarında 0,7 cm boşluk bırakılarak asılı paragraflar halinde 10 punto ile yazılır.
3. Makalenin başlığı ilk sayfanın başına kalın 14 punto büyük harflerle sayfa ortalanarak yazılır. Türkçe başlığın altına yabancı dilde başlık ilk harfler büyük diğerleri küçük olarak yazılır. Metin içindeki başlıklar ve paragraflar öncesinde 6 punto boşluk bırakılır.
4. Başlıktan sonra 12 punto aralık verilerek yazar ad(lar)ı unvanlı olarak sayfa ortalanarak yazılır. Unvan, çalıştığı kurum ve elmek (e.mail) adresi dipnot olarak belirtilir.
5. Çalışma herhangi bir kurumun desteği ile gerçekleşmiş ise kurumun adı ilk sayfanın altında dipnot olarak belirtilir.
6. Yazar adından sonra 12 punto boşluk bırakılarak Türkçe ve yabancı dilde 150 kelimeyi geçmeyen özet yazılır ve yazının ana konusunu tanımlayan anahtar kelimeler bu özetlerde belirtilir.
7. Makale; tablo, şekil ve fotoğraf ve kaynaklar dahil **25 sayfayı** geçmemelidir. Makalenin toplam boyutu 3 mb'ı aşmamalıdır.
8. Şekil, tablo ve fotoğraflar bilgisayar ortamında hazırlanıp metin içinde ya da sonunda sayfa boyutlarını (14x20 cm.) aşmayacak şekilde yerleştirilir. Sayfa boyutlarını aşan şekil, tablo ve fotoğraflar ile renkli basılan sayfaların basım masrafları yazar tarafından karşılanır. Makalede yer alan fotoğraf ve şekillerin yoğunluğu düşük olmalıdır.
9. Atıfta bulunulan kaynaklar metin içinde, yazarın soyadı ve yayın yılı parantez içinde gösterilir. Açıklamalar ise sayfa altında dipnot olarak verilir.
10. Metin içinde değinilen bütün kaynaklar makalenin sonundaki kaynaklar bölümünde yazar soyadına göre alfabetik olarak dizilir. Kaynakların önüne sıra numarası konulmaz ve diğer bibliyografya kurallarına uyulur.

Makale teslim edilirken;

1. Yayımlanması istenen makaleler, yukarıdaki biçimde düzenlenmiş şekliyle Word dosyası olarak yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i yazılmadan Dergipark üzerinden Dergimizin sistemine yüklenir.
2. Makale sisteme yüklenirken, özgün bir yazı olduğunu ve daha önce herhangi bir yerde yayımlanmadığını belirten “**Yayın Hakkı Devir Sözleşmesi**” formu doldurulup imzalanır ve **PDF formatında** sisteme yüklenir. (**Yayın Hakkı Devir Sözleşmesi**, resmi web sayfamızdan veya Dergipark sistemi üzerinde makale yükleme aşamasının ilk adımında temin edilebilir)
3. Hakemlerden olumlu rapor alamayan makale yayımlanmaz ve yazara iade edilmez; bu konuda idari ve adli bir sorumluluk kabul edilmez.

Yazışma Adresi:

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü 23119 – ELAZIĞ

Tlf : 0 (424) 241 54 80

Faks: 0 (424) 233 21 80

e.mail: sbedergi@firat.edu.tr

0 (424) 237 00 00 – 3504